

Agirre Asteasukoaren Eracusaldia. *Sermoia ikuspegi sozio-diskurtsiboaren argitan.* Arantza Ozaeta Elorza. 2010.

Elgoibarko Ahozko Euskara. Jesus Mari Makazaga Eizagirre. 2010.

Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina. A. Sagarna, J. Lakarra eta P. Salaberri. 2011.

Onomastique du Nord du Pays Basque (XI-XVe siècles). Eugène Goyheneche. 2012.

Itzulpenari buruzko gogoeta eta itzulpen-praktika Joseba Sarrionandiaren lanetan. Aiora Jaka Irizar. 2012.

Koldo Mitxelenaen zinema- eta liburu-kritiketako diskurtso-estrategiak: enuntziatu parentetikoak. Agurtzane Azpeitia Eizagirre. 2012.

Lehen Mundu Gerra «Eskualduna» astekarian. Eneko Bidegain. 2013.

Approche Textologique et Comparative du Conte Traditionnel Basque Dans les Versions Bilingues de 1873 à 1942. Natalia Mikhaïlovna Zaïka. 2014.

Gorbeia Inguruko Etno-Ipuin eta Esaundak II. Juan Manuel Etxebarria Ayesta. 2016.

Piarres Larzabalen antzerkigintza: 1950-1982. Isabelle Echeverria. 2016.

La politique linguistique de la révolution Française et la langue basque. Egoitz Urruti-koetxea. 2018.

Gerraosteko Euskaltzaindiaren historia kulturala (1936-1954). Anton Ugarte. 2018.

Le dauphin: 1757ko gutuneriari buruzko osagarriak eta gogoetak, «othoi çato etchera». Xabier Elosegi. 2018.

Eñaut Etxamendiren obra narratiboa (1964-2011): hurbilpen kritikoa. Itziar Madina Elguezabal.

Euskal literatura itzuliaren egiturak eta islak 1975-2015. Miren Ibarluzea Santisteban.

Euskal onomastika aplikatua XXI. mendean. Roberto González de Viñaspre (arg.). 2020.

Anantzazutik mundu zabalera (1968-2018). Euskaltzaindiaren XVII. biltzarra. Andres Urrutia (arg.). 2021.

Aniztasuna: hizkeren berba-mintzoak. Euskaltzaindiaren II. Nazioarteko Dialektologia biltzarra. Adolfo Arejita (arg.). 2021

I. Liburukia: *Jose Ramon Minondo goizuetarraren gutunak. Olaberria (Oiartzun). 1790-1807. Edizioa.* 2021.

II. Liburukia: *Jose Ramon Minondo goizuetarraren gutunak. Olaberria (Oiartzun). 1790-1807. Hizkuntza azterketa.* 2021.

Patxi Salaberri Zaratiegi, Juan Jose Zubiri Luxanbio eta Iker Salaberri Izko.

Universidad del País Vasco

Euskal Herriko Unibertsitatea

EUSKALTZAINDIA
REAL ACADEMIA DE LA LENGUA VASCA
ACADÉMIE DE LA LANGUE BASQUE

ISBN 978-84-124296-1-9

9 788412 429619

BERTSOLARITZAREN HISTORIA SOZIALA OIHARTZUNA, ERAGILETZA ETA GAKOAK (1823-2018)

Antxoka Agirre Maiora

ANTXOKA AGIRRE MAIORA (Zumaia, 1976). Zuzenbidean (2002) eta Kazetaritza (2007) lizentziaduna Euskal Herriko Unibertsitatean, Kazetaritza doktoretza lortu zuen EHU 2019an, esku artean duzun lanaren bertsio zabalago batekin. 2008tik irakasle lanetan dabil EHUko Kazetaritza Sailean, eta hango HGH ikerketa taldeko kide izan da 2011tik 2021era. Kazetaritzaren kalitatea nahiz arnas luzeko kazetaritza, euskarazko kazetaritzaren historia eta bertsolaritzaren presentzia mediatikoa izan ditu ikerlerro nagusi, eta kasik bi dozena artikulua argitaratu ditu aldizkari zientifikoetan egile edo egilekide bezala, besteak beste 'Differences between the quality of the printed version and on-line editions of the European reference press' (2015) *Journalism* estatubatuarrean, 'The Future of Journalism—Who to Believe? Different perceptions among European professionals and internet users' (2016) *Journalism Practice* britainiarrean, edo 'Modelos de negocio ajustados para proyectos periodísticos reposados: subsistencia económica de medios slow' (2020) Espainiako *El Profesional de la Información*en. Bi liburu ere argitaratu ditu: 'Kalitatezko kazetaritza: Ba al dago etorkizunik?' (Txema Ramirez de la Piscina, Alazne Aiestaran eta Beatriz Zabalondorekin batera, 2015) eta 'Periodismo de cocción lenta' (Imanol Murua Uriarekin batera, 2021), biak EHUren eskutik.

Hainbat hedabidetan aritu da kazetari-lanetan eta 2013tik *Bertsolari* aldizkariaren zuzendaria da. *Bertsolaritzaren historia soziala* honen osagarria den monografiko mardula atera berri du aldizkari horretan: 'Prensa historikoko perlak' (2021), prentsa historikoan topatutako bertsolaritzari buruzko testu esanguratsu eta kuriosoen bilduma iruzkindua.

Bertsolaritzaren historia soziala Oihartzuna, eragiletza eta gakoak (1823-2018)

Antxoka Agirre Maiora

Pello Errota, uno de los "bertsolaris" más populares de Guipúzcoa, recientemente fallecido.

—¡Buenas tardes!— exclaman varias voces de un grupo que irrumpe precipitadamente en la sidrería.

— "Arratsaldeon!" — responden a coro los "casheros", que están dentro.

El grupo de recién venidos lo integran cinco o seis jovencitas, alguna de edad respetable, y tres o cuatro muchachos pertenecientes a la colonia de veraneantes. Ellas, después de sacudirse los vestidos, empapados por la lluvia, se dedican a repasar cuidadosamente los des-

—Música igual que el chiquito de Arrigorri, del "Caserio". La "mitá" en "vascuense" y la "mitá" en castellano.
Y después de mirar intencionadamente a los recién venidos comienza:

Conosco unas pulanás:
Donostoa onetan (aquí, en San Sebastián)
De veritas con presenná.
Goiseko musitas (en misa tempranito)
Cón modesta mantilla:
Beltza buruzian (negra en la cabeza)
Con rosario y un libro.
Gañera esketan (además en la mano).

No existe hipocresía
Berak diotenez (según ellas dicen).
Oyen la Santa Misa

El "bertsolari" guipuzcoano Aizarna, tan celebrado por sus divertidas improvisaciones.

Devocio onez (con mucha devoción)
Batsuetan oñez (algunas veces)
Si les pide algún probe (a pio)
Limosnik egíñez (no le dan limosna).

Cubren su cabellera
Sombrero ederrekin (con un hermoso sombrero)
Adornado con plumas

Eta Loriekif (y con flores)
De arrugadita cara
Autzak daviela (y llenas de polvos)
Con el pelo acetado

ANTXOKA AGIRRE MAIORA

**BERTSOLARITZAREN
HISTORIA SOZIALA**

Oihartzuna, eragiletza eta gakoak
(1823-2018)

IKER 43
Euskaltzaindia
Bilbo

2021

Argitalpen honen fitxa katalogifikoa eskuragarri duzu Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekako katalogoan:
www.euskaltzaindia.eus/azkue

La ficha catalográfica correspondiente a esta publicación está disponible en el catálogo de la Biblioteca Azkue de la Real Academia de la Lengua Vasca:
www.euskaltzaindia.eus/azkue

Les données bibliographiques correspondant à cette publication sont disponibles sur le site de la Bibliothèque Azkue de l'Académie de la Langue Basque:
www.euskaltzaindia.eus/azkue

A catalog record for this publication is available from the Azkue Biblioteka, Royal Academy of the Basque Language:
www.euskaltzaindia.eus/azkue

EUSKALTZAINDIA
REAL ACADEMIA DE LA LENGUA VASCA
ACADÉMIE DE LA LANGUE BASQUE

eman ta zabal zazu

Universidad del País Vasco Euskal Herriko Unibertsitatea

Argitalpen hau Euskal Herriko Unibertsitatearen (UPV/EHU) eta Euskaltzaindiaren arteko elkarlanaren emaitza da

© Antxoka Agirre Maiora

© EUSKALTZAINDIA / R.A.L.V. / A.L.B.

© Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen zerbitzua

Testuen zuzenketa: Euskaltzaindiaren Hizkuntza Kalitatearen Behatokia zerbitzua (HIZBEA) eta UPV/EHUko Euskara zerbitzua (Iñigo Roque Eguskiza)

Eskubide guztiak jabedunak dira. Ez da zilegi liburuki hau osorik edo zatika kopiatzea, ez sistema informatikoekin beronen edukia biltzea, ez inongo sistema elektronikoz edo mekanikoz, fotokimikoz, magnetikoz, elektrooptikoz, fotokopiaz, erregistratuz edo beste bitartekoz berau transmititzea, aipamenterako izan ezik, argitaratzailearen edo copyrightaren jabearen alde aurreko eta idatzizko bai menik gabe.

Irudiak: *Bertsolari* aldizkaria eta Xenpelar Dokumentazio Zentroa

Maketazioa: RALI, S.A.

Inprimategia: G.Z. Printek, S.A.L.

ISBN (Euskaltzaindia): 978-84-124296-1-9

ISBN (UPV/EHU): 978-84-9860-696-6

Lege-gordailua: LG BI 01847-2021

Gaizanalaren diseinua: RALI, S.A.

AURKIBIDEA

AITZINSOLASA (Jon Sarasua)	XV
ESKERTZAK	XXI
1. SARRERA	1
1.1. FOLEYREN HARRIDURA ABIAPUNTUTZAT: MUNDUAN BAKARRA	1
1.2. LEHEN HIPOTESI BATZUK ETA HELBURUAK: HEDABIDE-RATZEAREN HISTORIA, ERAGILETZAREN HISTORIA ETA PROIEKTUA	3
1.3. HIPOTESI GEHIAGO ETA MARKOA: UZTARTZEN DIREN HISTORIA KULTURALAK	4
1.3.1. Fokua ireki beharra: kultura popularra Europan eta euskal kulturgintza	4
1.3.2. Subalternitatearen korapiloak	5
1.3.3. Singulartasuna esplikatu nahian elkarrekin uztartzen diren historia kulturekin topo	10
1.4. METODOLOGIA	12
1.4.1. Historia Seriala	12
1.4.2. Kuantitatiboa I: Bertsolaritzaren Hemerografia Historikoa (1823-1979)	15
1.4.3. Kuantitatiboa II eta III: Aro Garaikideko Nagusiko finalen oihartzuna (1980-2017) eta <i>Bertsolari</i> aldizkaria (1991-2018) ..	17
1.4.4. Kualitatiboa: elkarriketa sakonak	18
1.4.5. Mistoa: lau kasuren azterketa	21
1.5. PROZESU HISTORIKOAREN ANALISI ETA ANTOLAKETA-RAKO IRIZPIDEAK	22
1.5.1. Testuinguru zabalak eta kontakizun historikoa	22
1.5.2. Jatorrizko ereduak: J. B. Thompsonen kulturaren eta hedabideen azterketa	23
1.5.3. Gandara: Thompson ahozko ondarearen moldaketetara ekarria ..	25

1.5.4. Hurbilagoko testuingurua	26
1.5.5. Oihartzuna	27
1.5.6. Proiektua	28
1.5.7. Zikloak	29
2. KULTURA POPULARRA LEHEN MODERNITATEAN ETA LEHEN EUSKAL PIZKUNDEAN	33
2.1. LEHEN MODERNITATEAK EKARRITAKO HAUSTURA	33
2.1.1. Eliteen bestekotzea	33
2.1.2. Ertzetan muturrera eramandako fenomenoa	35
2.1.3. Euskal kulturaren bestekotzea: bertsoaritzan topa daitezkeen arrastoak	37
2.2. ERROMANTIKOEN DESKUBRIMENDUA	40
2.2.1. Kolonietarako bidaia: exotismoa eta primitibismoa	40
2.2.2. Erromantikoen erreakzio antimoderno	41
2.2.3. Basati ona	42
2.2.4. Euskal kulturaren deskubrimendua: hizkuntzalariak, antropologoak eta «euskal basati ona»	43
2.3. KULTURA POPULARRA ETA HERRI KULTURA	47
2.3.1. Nazio-estatuak ordena modernoaren eraketan	47
2.3.2. Hizkuntzen digestioa	49
2.3.3. Ertzeko komunitateen erreakzioa eta eragiletza	52
2.4. LEHEN EUSKAL PIZKUNDEA ETA BERTSOLARITZA	53
2.4.1. Bi olatuko lehen euskal pizkundea	53
2.4.2. Tradizioa euskararen azken gotorleku	55
2.4.3. Tradizioa eta modernitatea lehen euskal kulturgintzaren eragiletzan	56
2.4.4. Bertsoaritzaren garrantzia Lehen Euskal Pizkundean	58
2.5. DESAFIOTIK TXAPELKETARA, LEHEN PIZKUNDEAK BERTSOLARITZAN ERAGINDAKO METAMORFOSIA	61
2.5.1. Bertsoaritzaren lehen praktika modernoak	61
2.5.2. Kultura popularra ikuskizun moderno, Europar bezala	63
3. LEHEN ZIKLOA: LEHEN ENTSEGUA LORE JOKOETAN. PRENTSA, DESKUBRIMENDUA	67
3.1. TESTUINGURUA: ERREAKZIO KULTURALISTA ERAKUNDEEN GAINBEHERAREN AURREAN	67
3.1.1. Bestekotze prozesu luze baten ondorena	67

3.1.2.	Oldarra euskal erakundeen eta euskararen kontra	69
3.1.3.	Atzerriko begiradaren hauspoa eta erreakzio kulturalista	71
3.2.	AURREKARIAK I: BERTSOLARITZAREN HISTORIAKO LEHEN LERROAK.	74
3.2.1.	Villabonako desafiotik hasita.	74
3.2.2.	Juan Inazio Iztueta, lehen euskal folklorista (1767-1845)	75
3.2.3.	Bertsolaritzarekiko jarrerak XIX. mendearen lehen erdian.	78
3.3.	AURREKARIAK II: PRENTSAKO LEHEN LERROAK BERTSOLARITZAZ.	81
3.3.1.	Testu zaharrena: Etienne Boucher de Crèvecœurren “Souvenirs” (1823)	81
3.3.2.	Etxahunen epaiketen kronikak: “Assasinat commis par méprise” (1828)	84
3.3.3.	Bertsolari baten figuraz lehena: Jean Baptiste Xahok Etxahun (1838)	87
3.3.4.	Bertsolaritzaz propio idatzitako lehen artikulua: Duvoisin “Des Basques et de leur poésie” (1841).	89
3.4.	OINARRIA: ABBADIEREN IPARRALDEKO LORE JOKOAK (1845-1878)	91
3.4.1.	Xahok ereindako haziak	91
3.4.2.	Abbadieren lorategia.	102
3.4.3.	Iparraldeko Lore Jokoen estaldura eta aldizkari baten proiektua	114
3.4.4.	Iparragirre, lehen bertsolari mediatikoa (1820-1881)	116
3.4.5.	Bilintxen kalbarioa, lehen gertakari mediatikoa (1876)	120
3.5.	GAILURRA: PIZKUNDE FORUZALEAK LEHEN ENTSEGUA (1879-1900)	126
3.5.1.	Hegoalderako pausoa eta biderketa.	126
3.5.2.	Campionen “Euskar”ak eta Donibane Lohizuneko “Zazpiak bat”.	129
3.5.3.	Manterola eta <i>Euskal-Erria</i> aldizkaria Pizkundearen artikulatzaile.	132
3.5.4.	Frontoitik antzokira, aipamenetik kronikara.	136
3.5.5.	Bertsolaritza euskarazko kazetaritzaren lehen pausoetan	138
3.5.6.	Fernando Amezketarraren arrakasta: (1884-)	140
3.5.7.	Pedro Mari Otaño, ahoz baino gehiago idatziz (1857-1910).	144
3.6.	HAUSTURA: GARBIZALEKERIAK BAZTERRERA (1901-1917).	147
3.6.1.	Etxegarairen epaia (1901)	147
3.6.2.	Bertsolariaren gutxiespena.	149
3.6.3.	Garbizalekeria Euskal Herrian, fenomeno arrunta Europan	152
3.6.4.	Etxahunen epaiketarekin hasi eta Txirritarenarekin bukatu.	154

3.7.	OIHARTZUNA: LEHEN PAUSOAK PRENTSAN	158
3.7.1.	Emandako pausoak eta bilakaera.	158
3.7.2.	Argitalpen eta sinadura nagusiak.	161
3.7.3.	Gertakari eta protagonista mediatikoak.	166
3.8.	PROIEKTUA: KULTURA POPULARRAREN DESKUBRIMEN- DUA	172
3.8.1.	Nortasun modernoaren ikur eta ideologia modernoaren eroale . .	172
3.8.2.	Bilketa eta hedabideratzea.	174
3.8.3.	Praktika modernoaren sustapena	177
4.	BIGARREN ZIKLOA: EUZKO PIZKUNDEKO ESTREINALDI ARRA- KASTATSUA. PRENTSA (II), ERAIKUNTZA.	181
4.1.	TESTUINGURUA: PIZKUNDEAREN OLATU ABERTZALEA .	181
4.1.1.	Euskal kulturaren lehen instituzionalizazioa	181
4.1.2.	Euskarazko kazetaritzaren eta irakaskuntzaren sustapena.	184
4.1.3.	Tradizioa birsustraituz	186
4.2.	OINARRIA: ARRETA BERRITUA BERTSOLARITZARI (1918-1934).	189
4.2.1.	Jarrera aldatetaren lehen zantzuak eta Mujikaren arrakasta. . . .	189
4.2.2.	Lekuonaren formulazio jantzia	191
4.2.3.	Makazagaren moldiztegia eta <i>Bertsolariya</i>	196
4.2.4.	Aitzolen hurbilketa	199
4.2.5.	Bertsoa irratian	205
4.2.6.	<i>Au Pays des Basques</i> eta <i>Euzkadi</i> , lehen ikus-entzunezkoak. . . .	211
4.3.	GAILURRA: ESTREINALDI ARRAKASTATSUA BI BERTSO- LARI GUDUEKIN (1935-1936)	216
4.3.1.	Txapelketa abiarazteko erabakia	216
4.3.2.	35eko txapelak eredu berria lehenetsi	223
4.3.3.	36ko txapelak bertsogintza klasikoaren aitortza.	229
4.3.4.	Bertsolariei eginiko lehen elkarrizketak	235
4.3.5.	Zubimendiren <i>Bertsolari Guduak</i> (1936).	242
4.4.	HAUSTURA: GERRA ETA GERRAONDOKO TRISKANTZA (1936-1944)	244
4.4.1.	Txirritaren omenaldiko argazkia	244
4.4.2.	Argazki orokor batzuk.	253
4.5.	OIHARTZUNA: EREDU GARATUA PRENTSAN ETA LEHEN PAUSOAK IRRATIAN	260
4.5.1.	Emandako pausoak eta bilakaera.	260
4.5.2.	Argitalpen eta sinadura nagusiak.	263
4.5.3.	Gertakari eta protagonista mediatikoak.	268

4.6.	PROIEKTUA: KULTURA NAZIONAL BATEN ERAIKUNTZAN .	272
4.6.1.	Bertsolari Guduak: Lore Jokoekin jarraidura	272
4.6.2.	Bertsolaria jantzi nahian: jaso nahiaren jarraidura	274
4.6.3.	Jarraidura bilketaren eta hedabideratzearen ardatzetan	276
4.6.4.	Ikur eta eroale	279
4.6.5.	Berrikuntza: bertso-eskolaren eta elkartearen ideien lehen zantzuak	281
5.	HIRUGARREN ZIKLOA: NEGUKO KANPAMENTUETAKO LANA FRANKISMO GARAIAN. IRRATIA, HAUSPOTZEA	285
5.1.	TESTUINGURUA: ARRAKALETAN ERNATUTAKO KULTURGINTZA	285
5.1.1.	De Vega: Txirritaren kronika sinatetik euskararen ehorzketa aldarrikatzera	285
5.1.2.	Erabateko jazarpenetik bizitza begetatiboa onartzera	288
5.1.3.	Arrakaletan ernatutako kulturgintza	290
5.1.4.	Bertsolaritzaren arrakala	292
5.2.	OINARRIA: BERTSOLARITZA BERRABIARAZTEN (1945-1957) .	295
5.2.1.	Hegoaldean Basarri	295
5.2.2.	Iparraldean Hernandorena	302
5.2.3.	1950eko hamarraldiaren bigarren erdiko bulkada berria	308
5.3.	GAILURRA: BERRIRO ESZENAN EUSKALTZAINDIAREN ESKUTIK (1958-1967)	314
5.3.1.	Hernandorenaren txapelketen gailurra Parisen: lehen aldiz telebistan	314
5.3.2.	Euskaltzaindiak lau txapelketa nagusi zazpi urtean	321
5.3.3.	Markinako batzarrak: elkarre baten beharra eta <i>Bertsolari</i> aldizkariaren proiektua	330
5.3.4.	Auspoaren sua eta bertsopaperen azken hatsa	335
5.3.5.	Basarriren polemikak	342
5.3.6.	Eredu garatua irratian Loiolako Herri Irratiaren eskutik	347
5.3.7.	Lehen ikus-entzunezkoak	355
5.4.	HAUSTURA: PIZKUNDE BERRIA ETA BERTSOLARITZA SOZIALA (1968-1979)	364
5.4.1.	Testuingurua trantsizioan	365
5.4.2.	Txapelketa zikloaren haustura	371
5.4.3.	Gorbatarik gabeko bertsolariak	377
5.4.4.	Kazetaritza alorraren irakinaldia	387
5.4.5.	Ikus-entzunezkoetan presentzia irabaziz	391

5.5. OIHARTZUNA: GAILURRA IRRATIAN ETA LEHEN PAU- SOAK TELEBISTAN.	400
5.5.1. Emandako pausoak eta bilakaera.	400
5.5.2. Argitalpen eta sinadura nagusiak.	403
5.5.3. Gertakari eta protagonista mediatikoak.	409
5.6. PROIEKTUA: BERRESKURATU, GORDE ETA HAUSPOTZEN.	418
5.6.1. Aurreko proiektuaren jarraitutasuna: Basarri eta Hernandorena	418
5.6.2. Ikur eta eroale: lehen hamarkadetako kamustasunetik bertsolari- tza sozialarekin distira berreskuratzea.	420
5.6.3. Zavalaren proiektua: bilketaren dimentsio berria.	421
5.6.4. Presentzia mediatikoa biderkatzeko apustua	425
5.6.5. Elkartarekin bueltaka Markinako batzarretan	427
6. KULTURA POPULARRA BERANDUKO MODERNITATEAN ETA BIGARREN EUSKAL PIZKUNDEAN	429
6.1. KULTURA POPULARRA ETA MASA KULTURA.	429
6.1.1. Kultura popularra masa kulturaren erregai	429
6.1.2. Kultura mediatua eta tradizioaren birsustraitzea	431
6.1.3. Masa kultura eta euskal kultura: bertsolaritza berriro ere.	433
6.2. GIZARTE MUGIMENDUAK KULTUR ERAGILE.	436
6.2.1. Gizarte molde berrien emaitza	436
6.2.2. Mugimenduotako komunikazioaren garrantziaz	438
6.3. BIGARREN EUSKAL PIZKUNDEA ETA BERTSOLARITZA	440
6.3.1. Abertzaletasun berriak askatutako korapiloa eta Pizkunde berria	440
6.3.2. Euskalgintza eta euskal kulturgintza gizarte mugimendu.	445
6.3.3. Bertsolaritza garrantzia Bigarren Pizkundan	447
6.4. BIGARREN PIZKUNDEAK BERTSOLARITZAN ERAGIN- DAKO METAMORFOSIA	451
6.4.1. Pizkundeko ikastoletatik bertso-eskoletara: esentzializazioa hausteko giltza	451
6.4.2. Pizkundeko mugimendu kulturgiletik Bertsozale Elkartera	457
7. LAUGARREN ZIKLOA: MASA KULTURA ERAKUSTALDIA GIZARTE MUGIMENDUAK. TELEBISTA, EZTANDA.	461
7.1. TESTUINGURUA: ERAKUNDETZE AUTONOMIKOAK EKA- RRITAKO GARAPEN ETA KORAPILO BERRIAK.	461
7.1.1. Euskal erakundeen berreskurapena: aukera berriak euskalgintzak	461

7.1.2.	Mugimendu kulturgilearen koska berriak: autonomiaren auzia, profesionalizazioa eta komunikatu beharra	463
7.1.3.	Aukera eta korapilo berak bertsoaritzak ere	466
7.2.	OINARRIA: BERTSOLARITZA BERRIA, TEKLA BERRIAK (1980-1989)	469
7.2.1.	Amurizaren berrikuntza eta barruko begirada	469
7.2.2.	Bertso-eskolen loraldia	476
7.2.3.	Profil berrien kontsolidazioa: bestelako bertsolari eta bertsozaleak	480
7.2.4.	Euskadi Irratia Loiolakoarekin lehiatzera.	483
7.2.5.	Elkartearen sorrera eta hedabideratzeko apustu berriak	488
7.2.6.	Bertsolari klasikoa <i>El Diario Vascon</i> eta eredu berria <i>Eginen</i>	493
7.2.7.	Ikus-entzunezkoetan ate joka	499
7.3.	GAILURRA: BERTSOLARITZAREN MURGILKETA MASA KULTURAN (1990-2005)	505
7.3.1.	<i>Hitzetik Hortzera</i> : errektore nuklearra (1988-)	505
7.3.2.	Egañaren belaunaldiaren bertsozaintza eta hedatze-grina: uraniorik aproposena	510
7.3.3.	Gazteenekin fisioa: <i>Bertso Hop</i> (1990), Hertzainak (1993) eta 1997ko txapelketa.	514
7.3.4.	Euskarazko prentsaren garapena: <i>Egunkaria</i> eta tokikoak	520
7.3.5.	<i>Bertsolari</i> aldizkaria ere kalean (1991-)	524
7.3.6.	Eta irratan hitza jolas bihurtu zen (1993-)	531
7.3.7.	Hedabideratzearen arriskuak eta eraginak gogoetatuz	536
7.3.8.	«Gero arte» Euskal Tebistari (1994-1997)	544
7.3.9.	Marrakiz bizidunak eta aparrarekin batera gora doan likidoa.	554
7.3.10.	Elkartearen egitasmo estrategikoak: XDZ (1992-) eta Lanku (1999-)	557
7.3.11.	Barrurako begirada eta teorizazio kolektiboa	560
7.3.12.	Proiektuaren ardatz berritzaileak: ikerketaren eta nazioarteko harremanen sustapena.	565
7.3.13.	Apustua bikoiztuz: sarerako eta BECerako jauziak.	571
7.4.	HAUSTURA: TESTUINGURU ETA BELAUNALDI ALDAKETA (2006-)	576
7.4.1.	Testuinguruaren trantsizio berri bat	576
7.4.2.	Belaunaldi berriak oholtza gainean: multipolartasuna eta emakumea.	579
7.4.3.	Erreleboa Elkartean ere	587
7.4.4.	Bertsolaria sortzaile: hibridazioa eta esperimentazioa	592
7.4.5.	Zutabegilea bertsolari eta bertsolaria kazetari.	596
7.4.6.	<i>Hitzetik Hortzera</i> II: Elkartearen kontrolak orekara.	599
7.4.7.	<i>Hitza Jolas</i> : erreleboa uhinetan ere.	608

7.4.8.	<i>Bertsolari</i> II: 15.000 orrialdetik gorako bilduma	613
7.4.9.	Lehen film luzea (<i>Bertsolari</i> , 2011) eta lehen eleberririk grafikoa (<i>Nork</i> , 2015)	620
7.4.10.	<i>bertsozale.eus</i> eta <i>bertsoa.eus</i> : sarean geroz eta indartsuago.	624
7.5.	OIHARTZUNA: EREDU EGONKORTUA TELEBISTAN ETA LEHEN PAUSOAK INTERNETEN	635
7.5.1.	Emandako pausoak eta bilakaera.	635
7.5.2.	Arrakastaren neurria I. Kuantitatiboa: hazkundera	637
7.5.3.	Arrakastaren neurria II. Kualitatiboa: prestigiatzea	642
7.5.4.	Finalari buruzko argitaratzaile eta sinadura nagusiak.	650
7.5.5.	Gaiak eta protagonista nagusiak <i>Bertsolarin</i>	654
7.6.	PROIEKTUA: KULTUR MUGIMENDU AUTONOMO ETA EGUNERATUA.	659
7.6.1.	Elkartea mugimendu autoeratuaren ardatz	659
7.6.2.	Bertso-eskolak transmisiorako eta sozializatorako gune	664
7.6.3.	<i>Framing</i> berria: tradizio ireki baten baitako sortzaile plurala	665
7.6.4.	Bilketa, ikerketa eta nazioarteko harremanak: oinarrizko balioen eta balio gehigarrien deskubrimendua	668
7.6.5.	Komunikazioa eta hedabideratzea: profesionalizazioa, norbere ekoizpena eta harreman sarea	671
7.6.6.	Txapelketa: ekintza ikusarazle nagusia.	676
8.	EPILOGO GISA: BERTSOLARITZAREN METAMORFOSIAZ ETA TOKIAZ	683
8.1.	ERRONKA: EKOSISTEMA ZAHARRAREN GALERA.	683
8.2.	ERANTZUNA: HABITAT BERRIRA EGOKITZEKO APUSTUA	685
8.2.1.	Masa kulturaren eremuetan lehiatzeko prest: tentu handiz har- tutako arriskuak	685
8.2.2.	Apustuaren arrakasta.	689
8.2.3.	Metamorfosia: praktika tradizional, moderno eta postmoder- noen osagarritasuna	691
8.2.4.	Bilakaeraren albo kalteak	692
8.3.	AHOZKOTASUNAREN ETA ERRETORIKAREN SUBALTER- NITATEAK EKARRITAKO DESPISTE MODERNISTA	694
8.4.	MASA KULTURA ETA AHOZKOTASUNAREN SUSPERRALDIA.	698
8.5.	BERTSOLARITZAREN ZENTRALITASUNARI KRITIKAK.	700
8.6.	HERRIAREN KRONIKARI ZENA KOMUNIKAZIO ZIRKUITU ALTERNATIBO	702
9.	ONDORIOAK	707
9.1.	OIHARTZUNA.	707

9.2. METAMORFOSIA ETA TESTUINGURUEN ARTEKO LOTURAK	710
9.3. PROIEKTUA	717
9.4. SUBALTERNITATETIK AHALDUNTZERA, KANPOKO BEGIRADATIK BARRUKORA	720
9.5. BERTSOLARITZAREN SINGULARTASUNA: AHOTS SUBALTERNOAREN BIZI-INDARRAREN TESTIGANTZA BAT	724
BIBLIOGRAFIA	729

GRAFIKOEN ETA TAULEN AURKIBIDEA

1. grafikoa. Lore Jokoak (1845-1917). Argitaratutako testu kopuruaren bilakaera hamarkadaka	158
2. grafikoa. Lore Jokoak (1845-1917). Hizkuntza hautua hamarkadaka	160
3. grafikoa. Lore Jokoak (1845-1917). Argitalpen eta testuen jatorria	160
4. grafikoa. Lore Jokoak (1845-1917). Argitalpen garrantzitsuenak	161
5. grafikoa. Lore Jokoak (1845-1917). Sinadura garrantzitsuenak	163
6. grafikoa. Lore Jokoak (1845-1917). Gai nagusiak	166
7. grafikoa. Lore Jokoak (1845-1917). Protagonista nagusiak	168
8. grafikoa. Euzko Pizkundea (1918-1944). Argitaratutako testu kopuruaren bilakaera urtez urte	261
9. grafikoa. Euzko Pizkundea (1918-1944). Argitaratutako testuen hizkuntza hautua	262
10. grafikoa. Euzko Pizkundea (1918-1944). Argitalpenen eta testuen jatorria	262
11. grafikoa. Euzko Pizkundea (1918-1944). Argitalpen garrantzitsuenak	264
12. grafikoa. Euzko Pizkundea (1918-1944). Sinadura nagusiak	266
13. grafikoa. Euzko Pizkundea (1918-1944). Protagonista nagusiak	268
14. grafikoa. Euzko Pizkundea (1918-1944). Gai nagusiak	271
15. grafikoa. 1960ko hamarraldiko txapelketei buruz prentsan argitaratutako testu kopurua	327
16. grafikoa. Frankismo Garaia (1945-1979). Argitaratutako testu kopuruaren bilakaera hamarkadaka	401
17. grafikoa. Frankismo Garaia (1945-1979). Argitaratutako testuen hizkuntza hautua	402
18. grafikoa. Frankismo Garaia (1945-1979). Argitaratzaile nagusiak	404
19. grafikoa. Frankismo Garaia (1945-1979). Sinadura nagusiak	404
20. grafikoa. Frankismo Garaia (1945-1979). Protagonista nagusiak	409
21. grafikoa. Frankismo Garaia (1945-1979). Gai nagusiak	414
22. grafikoa. 1980ko hamarraldia egunkarika	498
23. grafikoa. 1990eko hamarraldia egunkarika	523
24. grafikoa. Finalari buruzko testu kopurua prentsan (1980-2005)	555
25. grafikoa. Finalari buruzko testuen generoak (1980-2017)	636

AURKIBIDEA

26. grafikoa. Finalari buruzko testuen hizkuntza hautua (1980-2017)	637
27. grafikoa. Finalari buruzko testu kopuruaren bilakaera (1980-2017).	638
28. grafikoa. Finalari buruzko testuekin prentsan betetako orrialdeak (1980-2017)	639
29. grafikoa. Finalari buruz argitaratutako argazkien kopurua (1980-2017).	639
30. grafikoa. Finaleko testuek duten zutabe kopuruaren batezbestekoa (1980-2017)	640
31. grafikoa. Finalari buruzko testuen sinadura kopurua (1980-2017).	640
32. grafikoa. Finala egunkarien azalean (1980-2017).	642
33. grafikoa. Kultura-Gizartea-Euskal Gaiak-Besteak (1980-2017)	644
34. grafikoa. Presentzia Kultura atalean (1980-2017)	645
35. grafikoa. Presentzia Iritzia atalean (1980-2017).	646
36. grafikoa. Finalari buruzko gehigarri bereziak (1980-2017).	648
37. grafikoa. Presentzia Ikus-entzun atalean (1980-2017)	649
38. grafikoa. Argitalpen nagusiak (1980-2017)	650
39. grafikoa. Finalari buruzko bertso-munduko sinadurak (1980-2017)	653
40. grafikoa. Gai nagusiak <i>Bertsolarin</i> (1991-2018).	655
41. grafikoa. Protagonistak <i>Bertsolarin</i> (1991-2018)	657
1. taula. Webguneetako erabiltzaileen bilakaera	629
2. taula. Jarraitzaileak sare sozialetan 2019ko urtarrila	630
3. taula. Finalei buruzko sinadura garrantzitsuenak (1980-2017).	652

AITZINSOLASA

Bazoaz basoan eta, hara, ardagaia pagoaren gerrian. Halako zerbait da bertsoa, mintzodun izatearen enberrari ateratzen zaion onddo itsatsia, bitxia eta arrunta, nola begiratzen zaion.

Neurtitza, mintzo kantatua, komunikatzeko formula aski xumea da. Misterio gutxi horretan. Gurean zera gertatu zaio, kondizio existentzial berezia duen hiztun komunitate batean erori dela. Eta bizi-lehia kolektibo horren ibai zabalean, erreka bihurri baten ibilbidea egin du neurtitz mintzatu koxkorrak. Erreka horren arrastoan, istorio eder baten arroa ikus dezake hartarako txeraz begiratu nahi dionak.

*Dakienak badaki
nora doan jakiteko
behar duela
nondik datorren jakin.*

Joxan Artzek erlijio-adiera espiritualean idatzi zituen hitz hauek, baina horrelakoetan ohi den moduan, adiera gehiagoren ama da lehen esanahi hori. Bertso munduan ez dugu gehiegitan gogorarazi beharrik izan sustraienganako begirunea. Transmisioa, iraganarekiko lotura, fluxu-sena oso erdiguneko bulkada izan da bertso jendarte honetan. Begirunez aipatu bakarrik ez, buruz ikasi, ekarri, haragiztatu egin izan du, nolabait eta neurriren batean, bertsolari belau-naldi bakoitzak bere aurrekoa, eta aurrekoaren aurrekoa. Bertsolaritzaren klasi-koez, korronte eta bultzatzaileez, historiaz eta istorioez dezente jakin izan dugun irudipena daukagula esango nuke. Ba hara, esku artean dugun ikerketa hau begi aurrean izan dudanean ohartu naiz lehen aldiz marraztu zaidala gure ibilbidearen kontakizun sendoa. Ez geneukan.

* * *

Hemen arazo batekin egiten dut topo. Inguru honetan nagusitu da onkeriaren aldaera bat, gure ekoizpenen balorazioa egiterakoan inflazio moduko bat sortzen duena, makala denari makala deitzeko ezintasun bat, eta ona omen denarentzako superlatiboetarako joera orokortua. Adar bat gure kulturgintzan gertatzen da, oro har kaxkarrak diren gauza asko, euskaraz izanik onak direla

sinesteko joerak sortu duen kate luzea. Euskal kulturgile izanik distira apur bat lortzeko bidea erraz jartzen du horrek, nartzisoak abonatzera areago emandako aro honetan, garai bateko euskal kulturaren libelogleei arrazoi puntu bat emanaz. Eta, jakina, tartean gauza onak badira, ulergarria den moduan urri xamar, eta horiek bereizteko arazoa sortzen du joera orokortuak.

Beste adar bat mundu akademikoan daukagu, eta kasu honetan ez bereziki euskarazko munduari lotuta, kultura akademiko espainiaru zabalagoan ere nabarmen agertzen da. Nagusitu den balio-sistematxoan, ondo sentitzea ipar nagusi den honetan, loreak botatzea ia ezinbestekoa da, naturala, ondo sentiarazten gaitu guztiok, eta exigentziak, errigoreak edo langak arazoak dituzte giro honetan beren lekuan egoteko, beren lana egiteko. Kooptazioek eta konplizitate-harreman lagunkoiek egiten dute gainerakoa, eta, adibidez, doktore-tesietan edo hauen epaimahaietan gertatzen denaren barrunbeak berak mereziko luke doktore-tesi bat.

Hala, esku artean duzun lana ekarpen handia dela esatean, hitzak ezagunak egiten zaizkit belarrian. Ezagunegiak, ekarpen handiak ez ziren lanei lotuta gehiegitan entzunak. Orduan ekarpen bikaina dela esatea ateratzen zait, baina inflazio orokorrak ere beti gorago jotzen du, eta *bikaina* adjektiboa ere aski gauza makalei lotuta dago jadanik mundu kultural eta akademikoan. Ekarpenean erraldoia dela esan behar ote dut, aurrekoekiko doiketa justuagoa egiteko, balorazioen eta hitzen inflazioa are gorago eramanez? Mihiari hozka egin, hitzen balioa berreskuratzen saiatu, eta esan dezadan Antxoka Agirrek egin duen lana ekarpen handia dela, zinez. Gutxi bezala.

* * *

Garenaz beti egiten dugu nolabaiteko irudi funtzional bat. “Nondik datozen jakin” horrek, ordea, nolabaiteko irudi funtzional horretatik harago, indagazioa eskatzen du, jakin-mina. Eta hortik, autokonprentzio maila handitzen denean, paisaia berriak ikusten dira norbere baitan, hedatu egiten da baten barrualdea. (Gorritz azpimarratzen dit ordenagailuak *autokonprentzio* hitza. Azpimarragarria dela pentsatuko du hark ere). Zentzu horretan, oparia da Antxokaren lana. Gure autokonprentziarako kontakizuna ematen digu, ez arlo batean, hirutan: gure eragiletzaren ibilbidean, gure historia sozialean eta gure presentzia mediatikoan.

Bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren ibilbide osoa marraztea ekarpena da, falta genuen, eta hemen dago, xehetasunez eta sailkatze-sen egokiz ekarria. Horren gainean, beste bi hariak, beste bi kontakizunek, koska handi bat igotzen dute bertsolaritzaren ibilbidea ulertzeko orain arte izan dugun begiratuan. Bertsolaritzaren eragiletzaren istorioaren haria kontaktzea beharrezkoa zitzaigun, zer garen eta nondik gatozen hortik ulertuko baitugu. Eta hirugarrenik, bertsolaritzaren historia sozialaren zimenduak jartzen ere hasi behar zuen norbaitek.

Hirurak batera egiten ditu liburu honek, eta atzean duen doktore-tesi zabalagoak. Horretarako, lehenik, asmatu du kategoria egokiak intuizten, izendatzen, ordenatzen. Gero, arakatzeko inurri-lanaz harago, analisirako sentsibilitate bereziz josi dizkigu datuak, gertaerak, loturak, belaunaldiak, arloak.

Uste dut, bertsolaritzaren arlo batzuetan, Agirre Maioraren lana ezagutu gabe jadanik ezingo dela idazten hasi. Egiten ditugun aurrerapenak barnerratzeko egiten dira, eta ondoren besterik edo gehiago esan nahi duenak esan dezala honen gainean, baina hau jakinda. Ariketa elemental horretan eskas xamar gabiltzala iruditu zait, nire lanean edo jardunetan ukitzen ditudan beste bizpahiru arlotako jokoerak ikusita. Ezagutza sortzeko pretentsioa duenetik aparte ere, bertsolaritzaren mundua maite duen edozeinentzat izan liteke gozagarri orrialde hauetako istorio txirikordatua.

Orrien basoan zoazela, batean Aitzolek kuku egiten dizu, eta ikusten duzu gerra betean Hendaiaiko babesetik egoskor Hegoaldera itzultzen, nondik eragingo, eta fusilamendu pelotoiaren aurrean azken hitzak esaten, soldaduak hunkituta iskiluak jaisterainoko indarrez. Badakizu Aitzol hura gabe gaur ez geundekeela hemen. Edota Xenpelar Dokumentazio Zentroaren ideia sortu uste zutenek ikusten dute tipoak Finlandian inspiratuta artxibo orokor bat sustatzeko ideia izan zuela, askoz lehenago.

Txirrita begiak bustita dator Zarauztik, oinordekoa probatzera susmo txarrean joan eta zalantzak uxatuta. “Orain gustura hilko naiz” dio, eta ziurrenik ez da oharzen esaldi horrek gure ibilbidearen aldarkez erakusten dizkigun inplikazio guztiez. Hernandorena detektibe-lanetan dabil herri lapurtar, zuberotar eta baxenabartarretan bertsolari izan litekeen edonoren bila. Lauaxeta grabazio eta dokumentuak eskatzen, *Mendigoixaliarena* idazten ari den garai bertsuan. Gabriel Aresti gordin mintzatu da bertsolariez: “Se dedican a hacer reir o hacer llorar, cuando se deben dedicar a hacer temblar”, eta kontrobertsia mamitsu horretan, esan nahi duenaren inplikazioekin, galdetzekoa da zenbateraino ariko litzatekeen behatza sartzen hurrengo mende hasierako bertsogintzaren zauri aipatugabea, zenbateraino seinatzen duen momentuko hegemonia ideologikoen altzo zabalean laketzaren arazoa, zenbateraino ari den BEC deskribatzen. Erromantizismoaren uhinak, lore-jokoak, Xahoren ametsak, Zavalaren lana, edo gure garaia, bertsolaritzaren odolberritze kontzientea, proiektu soziokultural artikulatuaren aroa.

Etengabeko ikasketa arrosarioa dira kapitulu horiek. Hasi mugimendu honetaz ezagutzen dugun historiaren lehen pausoetatik eta egungo Elkartearen azken arora bitarteko parajeetan, nonahi badira kukuak, okilak eta eskinosoak hoska ibilbide honetan. Eta hasten zara hobeto ulertzen ze pajaro klase garen.

* * *

Bertsozale Elkartearen sorrerako motor-gelan ibili ginenok gure eragineta-tik, gure garaitik eta gure ganbaratik atera genituen apustu ezohiko haren

ideia-indarrak. Autoeratzea, guztiaren oinarri, metabolismo. Eta proiektuaren hiru zutabe, transmisioa, hedapena eta jakintza-bideak. Beti dakizu ideia nagusi horiek aurrekoen hariren bat badutela, akaso Leintzeko kooperatiben hatsa hor izango zela oharkabean eragiten, eta transmisio-sena bertsolarien aldartetik jaso genuela. Lan honek, ordea, agerian jartzen du begiratu diakroniko xeheagoa, eta lehen aldiz erakusten du txikota, autoeratzearen bulkadak, transmisio-gogoak eta hedapen-senak duten lehenagoko haria, tarteka lurpean eteten dena, eta aurrerago irteten dena beste kolore batekin.

Beharbada oharkabean, soziologiaren historiako gai nagusi bati zirri egiten dio lanak: agentziaren gaiari. Gizarte prozesuak mugitzen dituztenak eragin estrukturalak dira? Nazioarteko testuinguruak, garaiaren logika soziologikoen, ekonomikoen, politikoen, hegemonia eta kontra-hegemonia kulturek, aldaketa sozial eta teknologikoaren abiadurak... baldintza estruktural handi eta nahasi horiek guztiak batera determinatzen dute errealitatearen norabidea? Edota zenbateraino, eragin horiek guztiak tartean direla, pertsona batek, pertsona multzo txiki batek, haien agentziak, eragiten du, determina dezake, errealitatearen ibilbide bihurria? Antxokaren lana ez da galdera horretatik sortu, eta ez doa galdera hori erantzutera. Zeharbidez, usain bat uzten du.

Elkartea sortuz eta estrategia soziokultural zabala martxan jarriz bertsolari-tza odolberritu zuen multzoaz ere gauza asko kontatzen du istorio honek. Multzo horrek juniorik izan badu, ez da izan zehazki bertsoa masa kulturean txertatzen asmatu izana, zenbaitek aipatzen duen moduan. Izan badu juniorik, izan da herri kulturearen eta masa kulturearen arteko dialektika bihurri eta aberats xamarra jokatzeko. Masa kulturean murgildu gabe, baina kanpoan geratu gabe, masa kultura horren olatu batzuei surf egitea: ez murgildu, ez uretatik erabat kanpora aritu ere, biak, tarteko zerbait, edo bietatik bat ere ez, alegia. Telebistari uko egin zitzaioneko abaguneak laburbiltzen du ondoen jende multzo horrek egosi zuen gogoeta eta praktikaren taxua. Demagun ez dela ariketa txarra izan azken hiruzpalau hamarraldietakoa, eta hor nonbait jarraitzen dugula, masa kulturearen itsasoarekin jolasean baina kanpoan, kanpoan baina itsasoan.

Galderak, ordea, apur bat aldatu egin direla esango nuke. Mundu azeleratuak eszena aldatu du. Konturatu gara (edo konturatuko) mendebaldeko elite korporatiboak duela izaera progresista; ideia aurrerakoien hegemonia akademiko, mediatiko eta kulturalak atzean tranpatxoa duela, Marx zaharrak bere garaian aurreikusi bezala gizarte-loturak birrintzeko autoprogramatutako kapitalismoaren aparatu ideologiko kulturala osatzen duela zeharka; edo hemen direla ororekiko harreman likidoagoak, iruditeria globalagoak, menuetan dispartsatutako nahikunde hedatuak, atxikimendu ahulagoak, teknologiaren eraldaketa intimoak, hautamen pertsonal saturatu eta mediatizatuak... alegia, beti bezala, garai interesgarriak. Baina desberdinak. Eta hor, zer egin behar du bertsoak? Surfetik bodyboardera pasa eta gehixeago murgildu? Saturazio teknolo-

giko eta mediatikoan kuotatxoa irabazten saiatu? Edo kuotatxoa ez galtzen, euskal telebistaren ahalegin patetikoaren bidetik? *Garaia*ren *zein*uei berriro antzematen jartzeko abagunea dela pentsa liteke.

Eraman dezagun filmaren zinta atzeraka, bobinarekin jolasean, eta gelditu gaitezen une batez Antonio Zavalak susmo orokor bat, bere lan eskergaren hondoko ezinegona, hausnartzen dueneko sekuentzian. Ozen esan gabe adierazten du bertsolaritza antzokietara eramatean bizi-mundutik atera zela eta, pixkanaka, espektakulu bihurtu. Eta espektakulu-mundutik bizi-mundura itzultzeko posibilitatearen galdegaia airen uzten du, isilpean. Zer litzateke, baina, datorkigun munduan, bizi-mundura hurbiltzea?

Bira dezagun bobina atzerago eta jar dezagun sekuentzia Erdi Arotik irteten ari den gizartean, estatu modernoak aristokrazia joko kano utzi eta honek bere lekua edo pribilegioak berrasmatzeko kulturaren aldaketa eragiten duen momentuan. Agirrek ekarritako Burkeren hitzetan, aipatzen du nola aristokrazia honen behar koiunturaletik hasten den kultura areto itxiko ikuskizun bihurtzen, nola jatorriz Erdi Arotik “kultura popularra espazio irekian burutzen bazen, eta guztien parte hartzea bideratzen zuen praktika sozial bat bezala planteatzen bazen, kultura jasoak aparte batean, espazio aparte eta berezitan beharko zuen eskainia”. Kulturak amateurtasun zeharkatzailea galdu, eta ikuskizun bihurtzeko bidea hasten du.

Eta hara non, egun, euskal kulturgintzako praktika gogoetatu pizgarrienak horretaz ari diren, ziurrenik Zavalaren susmoak eta Burkeren tesiak irakurri gabe. Bidasotik iparraldera esnatzen ari da libertimendua, komunitatetik sortutako sorkuntza multidiziplinar amateurra. Antton Lükük bi liburu trinkotan esango du: “Artista profesionalak publiko bat dauka aurrean. Artista amateurrak komunitate bat dauka, inguruan”. Eta paradigma oso bat bidea egiten has liteke, hasia da, ertzean. Kalitatez, eta erabat bestelako parametrotan.

Modernitatean ikuskizun-kulturara moldatzen saiatu bagara, modernoak eta sistemikoak izan / ez izan dialektikan aski lan hartuta, zergatik orain, hipermodernitatean, atzera komunitate-kultura bihurtu ipar? Baxenabarreko lagun gogoeta, gehiagoren hausnarra izatera deitua dago, nahiz eta Hegoaldean gehiago eragiten digun espejismoak, arrakastaren, nitxo elikatuen eta kultur industriatxo subentzionatuaren inertziak. Baina ertzaren ertzetik datorren doinuari adi egotea hobe dugu. Iparra ari da, azkenaldian, iparra seinalatzen. Gure hizkuntzaren norabideaz susmatzen duguna, batetik, eta kapitalismo azeleratuaren eraldaketaz sumatzen duguna, bestetik. Bi lurrikara isil. Biek garamatzate pentsabidea eta jardunbidea berriz kokatzera.

Gertutasuna, komunitate bizipen bat, mediatizazioa alderantzikatzea, harreman zuzena, barruko sorkuntza diziplinartekoa komunitatearen bizigarri. Kulturgintzatik harago doa oharpena: gertuko ehunean ezer bizigarririk izatea lortzen badugu, zerbait izango gara. Bestela, ziurrenik jai dugu. Eta hor, erradikalizazio

berria datorke, koherentzia luzidoago baten bilaketa. Ez gara, hala ere, hamarkadetan oreka gaiztoak egiten ibilita gero, orain formula xume bakarrera mugatuko. Ikuskizun izatearen, mediatizatua izatearen, aro nartzisistago honetako nitxo batzuk erraz elikatzeke nitxo eta hori dena izatearen lokatzetatik hanka bat erabat atera gabe egin beharko dugu aurrera, nola ez. Ziurrenik, jadanik beste hanka, norabidea markatzen duena, beste lehentasun batera bideratuta.

* * *

Norabide gogoetara joan zait teklatua, izan ere, liburu honetako filmaren bobinari atzera eta aurrera eraginda halako oldozpenak sor litezke, eta beste batzuk. Natorren bukatzera.

Izan ohi da *excesus* bat. Bakoitzak, dagokion roletik edo dituen interes legitimoetatik berea egiten duenean, ondo dago. Gutxirekin distira apur bat lortzea erraza den ingurune honetan, norberari ematea dagokiona ematea ere bada zerbait. Batzuetan, hortik harago, estra bat jartzen dute batzuek, gehiegitasun bat. Horiek, opariak dira. *Bertsolari* aldizkariaren sorrera eta ibilbidean bada, adibidez, halako gainezkatzeko bat, orduan espero izatekoa zenetik harago. Hitzun komunitate honen mintzo kantatuari leioa ireki zion, urteotan guztiotan kolorez ikusi ahal izan dugu bertso-jendarte hau, irudikatuko ez genituen fokuetatik.

Eskuetan dugun lan honek, aldiz, izan garenaren erradiografia ematen digu, hezurduraren argazkia. Aurkikuntza-soka bat da, opari bat. Bertsolaritzaren eragileen *lan eskuzabal eta jarraitua* aipatzen du egileak bukaerako ondorioetan, istorio horren guztiaren azalpena destilatzeko azken hitzetan. Lan eskuzabal eta jarraituzko kate horren maila bat osatzen du beronek ere.

Jon Sarasua

ESKERTZAK

Lan honetan izan dudan hainbat bidaideri eta bere laguntza eskaini didan jende guztiari eskerrak eman beharrean nago. Bakarlan asko eskatzen du horrelako ikerketa batek, baina elkarlana funtsezkoa suertatzen da.

Hasteko, tesiaren bi zuzendariei, Txema Ramirez de la Piscinari eta Simon Peñari, emandako aholkuengatik eta lanaren gorabeherekin erakutsitako errespetuengatik. Txemari, baita HGH ikerketa taldeko atea irekitzeagatik, hor zehar egindako kongresu akademikoetan elkarrekin pasatutako momentuengatik eta ikerketa honi ekiteko emandako animoengatik ere.

EHUko Kazetaritza II Saila izandakoari, eskainitako aukerengatik. Iñaki Lazkanori, Imanol Muruari, Aingeru Genauti, berriro Simon Peñari, Terese Mendigureni, Leire Iturregiri, Iñigo Marauriri, Miren Rodriguezi, Itxaso Gomezi, Koldo Mesori... bakoitza bere modura abegikor azaldu eta uneren batean babesleku izateagatik.

Bereziki mila esker Maria Ruizi, tribuaren eremuetan barrena, eta baita horietatik kanpo ere, konplize umoretsua eta lagun ona izateagatik.

Patri Urkizuri, testu zaharretan arakatzeko pistak oparitzeagatik. Joxe Mari Iriondori, gordeta zeuzkanak eskuzabaltasunez eskaintzeagatik. Eta Harkaitz Zubiri, Jexux Murua, Esti Esteibar nahiz Xabi Payari, argitaratu gabeko euren lanak pasatzeagatik. Denak izan dira lagungarri.

Galderak egiten erabat asmatzen ez banuen ere, erantzuteko sekulako pres-tutasuna erakutsi duen hainbat laguni. Tesirako elkarrizketatu ditudan guztiei, Koldo Mitxelenako langileei, Leioako Hemerrotekakoei, Baionako Mediateka-koei eta Xenpelar Dokumentazio Zentrokoiei.

Testuak izan zuen lehen orrazketa fin eta animosoagatik estimatzen zaiola Urtzi Gorostiarri. Pelukeraren semea izan behar.

Aitari ere eskertza, moduren batean bertso-munduaerikiko interesa piztu eta kazetaritzaren harra sartu izanagatik.

Tesiaren defentsako epaimahaikideei: Elixabete Perez Gazteluri, Josu Amezagari eta Jon Sarasuari. Guztiek eskaini zizkidaten kontuan hartzeko moduko iruzkinak.

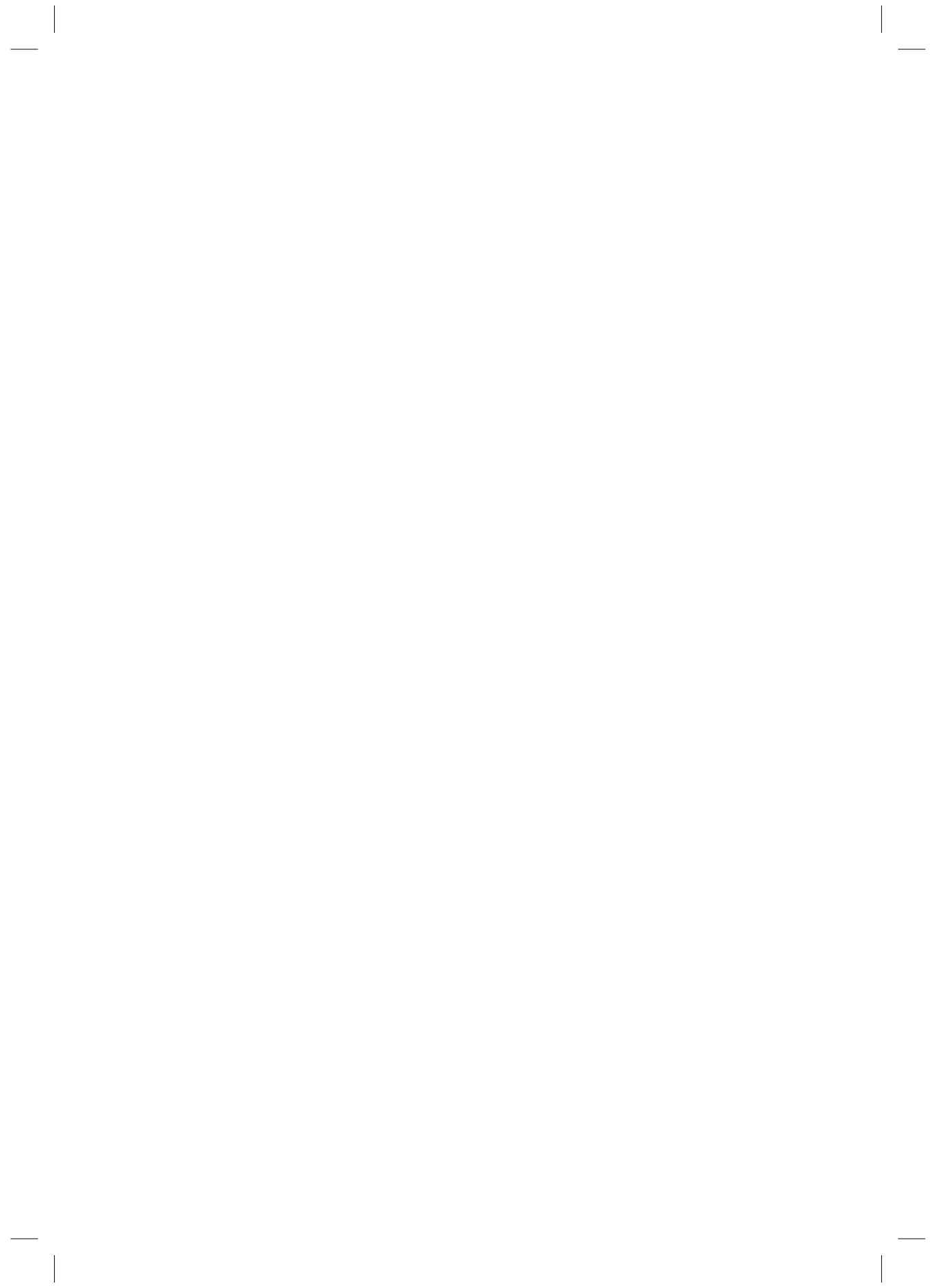
Bereziki Joni, egun hartako hitz zinez estimatuengatik, eta liburu honen hitzaurrerako eskainitakoengatik.

Apenas ezagutu ditudan arren liburu honek argia ikus dezan garrantzitsuak izan diren lagunei eskerrik asko baita ere: Erramun Osari, kasualitatez sortu zen kafe haren bueltan belarria ondo zorroztu izanagatik; Jon Zarateri, argitalpenak behar zuen bultzadari tinko eusteagatik (nik baino pulamentu gehiagorekin); eta Jesus Mari Makazagari nahiz Jon Artzari, moldaketen azken etapa honetan erakutsitako jarrera eta tonuagatik. Baita Iñigo Roqueri eta Izaskun Etxebesteri ere, erabilitako hizkuntzaren zuzentasunari emandako errebaso bikainagatik.

Azkenik, Aloña Salinasi. Pazientzia eta bizipoz erraldoiengatik.

*Aloñari, eta bidean dakarrenari;
ongi etorri, Inar.*

*Baita etxekoei ere, elkarrekin egindako bideengatik:
Eneko, ama eta amona Maria Luisa zena.*

1. SARRERA

Zergatik egin du hain aurrera bertsolaritzak, korrontearen kontra zetorrela zirudien genero horrek? Ia anakronismoa zen-eta, literatura modernoaren balkoitik hemeretzigarren mendeko ferietako kronista itsuekin, Erdi Aroko trobadoreekin eta Homeroren epopeia primitiboarekin lotzen genuena!

Joseba Sarrionandia. *Lapur banden etika ala politika*, 2015: 12. or.

1.1. FOLEYREN HARRIDURA ABIAPUNTUTZAT: MUNDUAN BAKARRA

2005ean BECen jokatu zen Euskal Herriko Bertsolari Txapelketa Nagusiko finalera gonbidatu zuen John Miles Foley aditua Bertsozale Elkartek, eta bertan ikusi zuenak aho zabalik utzi zuen hura. Honela hasi zuen *Oral Tradition* aldizkarian bertsolaritzari eskaini zion artikulua:

Imagine selling 13,025 tickets for oral poetry. Imagine further an entire 6-7 hours of live performances broadcast on regional television as they happen, with excerpts, summaries, and expert commentary on national television. Imagine a one-day event —the final act in a multistage, four-year, Olympian drama of qualification and elimination— galvanizing ethnic, national identity to a degree unparalleled virtually anywhere in the world (Foley, 2007: 3)

Nazioarteko harremanak garatzeko egindako ahaleginaren baitan gonbidatu zuen Elkartek Foley. Bazen hamarkada bat beste herrialde batzuetako inprobisatzaileekin harremanetan hasi zirela, eta 2003an Ahozko Inprobisazioa Munduan jardunaldi arrakastatsuak antolatu berriak zituzten. Bizitzaren paradoxak; norbere zilborrari begira egoteari utzi nahian atzerriko aditu handienetako bat gonbidatu eta horrek bertsolaritza munduan bakarra dela azpimarratu: “So ends an oral poetry event that is, to my knowledge, unique in the world.” (Foley, 2007: 11)

Ikertzaile estatubatuarraren hitzak oso kontuan hartzeko modukoak ziren, gainera. Mundu mailan ahozkotasunaren ikerketan erreferentzia nagusia zen Missouriiko Unibertsitateko Center for Studies in *Oral Tradition* delakoaren sortzaile eta zuzendaria zen halakoak esaten zituena. Eta hitzok argitaratu zituena ere, *Oral Tradition*, mundu mailako erreferente bat zen. Izatez, egun, Harvard unibertsitate prestigiosuak argitaratzen du aldizkari hau¹.

Foleyk ez zuen, noski, esaten bertsolaritza munduko kantu inprobisatuko azken fenomeno bizia zenik. Duela hamarkada batzuk bazegoen Euskal Herrian posizio esentzialista batetik horrelakoak aldarrikatzen zituenik, baina egun ezagunak dira gisako dozenaka fenomeno (Mintzola fundazioak 2016tik osatu duen *Kulturartearen mapa* ehundik gora topa daitezke²). Ikertzaileak azpimarratzen zuena, bere ustez munduan bakarra zena, bertsolaritzaren dimentsio sozial eta mediatikoa zen. Azken horri dagokionez artikuluan zehar hainbat alditan seinalatzen zituen komunikabideen presentzia garrantzitsua nahiz hamarnaka mila laguneko audientziak. Eta 2009an finalera berriro gonbidatu zutenean, berriro errepikatu zituen ideia hauek: “[...] es único en el mundo. No hay nada parecido. Existen otros muchos tipos de improvisación competitiva en el mundo pero nada de semejante magnitud [...] ninguno se ha desarrollado al nivel social del bertsolarismo” (*Bertso a bertso*, ETB2, 2009/XII/18)³.

Atzerriko aditua ez ezik bertara gerturatzen den edozeini ere zirrara eragiteko modukoak izaten dira BECen juntatzen den jendetza, harmailetakoa olatua, eta argazkilaria edo telebista kameraren presentzia nabarmena. Eta telebista nahiz irratietako albistegietan, biharamuneko egunkariaren azaletan edo sare sozialetan lortzen den oihartzunak ere mugitzen ditu zerbait barreak. Gertakari kultural gutxi egongo da gure inguruan hainbesteko zalaparta mediatikoa eragiten duena; euskaraz are gutxiago.

Txapelketa Nagusiko finalak dituen buelta guztietan oihartzun mediatiko hori zen niri deigarriena suertatzen zitzaidana. Irudipena zen hori izan zitekeela gisako fenomenoekiko ezberdintasun nagusietako bat. Eta Foley irakurrita nire ikerketa hortik bideratu behar nuela, oihartzun berezi horren atzean kontatzea merezi zuen historia berezi bat egon zitekeela, pentsatu nuen.

¹ Helbide honetan ikus daiteke webgunea: <https://journal.oraltradition.org/> [2020/09/20]

² Helbide honetatik berreskuratua: <https://www.mintzola.eus/eu/kulturartearen/mapa> [2020/09/20]

³ Xabi Payak helarazitako bideoa. Elkarrizketaren gaztelaniazko azpigituluak ekarri dira.

1.2. LEHEN HIPOTESI BATZUK ETA HELBURUAK: HEDABIDERATZEAREN HISTORIA, ERAGILETZAREN HISTORIA ETA PROIEKTUA

Amurizak 1980ko hamarkadaren hasieran irabazi zituen txapel haietatik aurrera geroz eta nabarmenagoa izan den bertsolaritzaren oihartzun mediatikoaren loraldia ulertzeko zenbait gakoak lehenagokoak izan behar zutela planteatu da ikerlan honetan. Hori izan da lehen hipotesi nagusia: izan den garapena ulertzeko berrikuntza bezain kontuan hartu beharrekoa izan zitekeela jarraitutasuna.

Horrela, bertsolaritzaren historia mediatiko oso bat egitea izan da ikerlan honen lehen helburua: argia ikusi zuten bertsolaritzari buruzko lehen kazetaritza piezak berreskuratzetik, alorrek izan ditzakeen etorkizuneko erronkak seinala-tzeraino.

Bertsolaritza eta hedabideen arteko harremanak dezenteko interesa piztu izan du azken urteotan, gaia testu mordoxka batean ukitu izan da, eta badira lan batzuk modu batean edo bestean gai nagusi gisa jorratu dutenak. Lanok, ordea, partzialak izan ohi dira, formatu bati edo eskaintza konkretu bati lotuak (bertsolaritza eta irratia, bertsolaritza eta zinema, *Hitzetik Hortzeraren* historia...), edo une zehatz baten argazkia, aldi jakin bati dagozkion gorabeherak eskaintzera bideratuak (bertsolaritzari buruzko eskaintza mediatikoaren mapa, Bertsozale Elkarteak bertsolaritzaren hedabideratzean buruturiko lanaren nondik norakoak...). Bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren historia osorik emateko lehen ahalegin bat da, bada, honako hau, kronologikoki antolatutako kontaktuzun bat osatu eta formatu ezberdinetan (prentsa, irratia, telebista eta Internet) egin izan diren urrats nagusiak kokatu eta ulertzen saiatzeko lehen ahalegin bat.

Telebistan garatu den ereduan Joxerra Garziak sortutako *Hitzetik Hortzerak* eta irratian Joxe Mari Iriondoren Loiolako Herri Irratiko bertso-irratsaioek izandako garrantziaren, edota, esaterako, Basarrik kazetari gisa egindako ekarpen erraldoiaren jakitun, bigarren hipotesi nagusi gisa bertsolaritzaren historia mediatikoan bertso-munduko eragileek izandako garrantzia planteatzen da.

Bertsolaritzari buruzko literatura irakurrita honen historia mediatikoa ez ezik honen eragiletzaren historia ere osatu gabe zegoela ikusi ahal izan da, eta historia bata nahiz bestea elkarren osagarri izan daitezkeela ulertuz, eragiletzaren historia bat osatzea hartu da bigarren helburu gisa.

Foleyk, artikulua berean, eragileen lana seinalatzen zuen bertsolaritzak euskal komunitatean lorturiko zentralitate singularra esplikatuko lukeen ekuazioaren funtsezko aldagai gisa:

I found myself hoping that colleagues in Bertsozale Elkarteak would someday research and write a full ethnography of a bertso-dinner, from the initial arrangements many months before the event through the long-planned and muchantici-

pated night of performances. Such a longitudinal perspective would help us grasp the central role of oral poetry in this society (Foley, 2007: 5).

Bertsolaritzaren bilakaera ulertzeko ahalegin bat egin nahi izan da, bada, Foleyk *longitudinal perspective* deritzona ahalik eta urrunen eramanaz eragileen lanaren analisia eragiletzaren historia bihurtuz.

Alde horretatik, garaian garaiko eragileek bertsolaritzaren inguruan garatu duten proiektuari erreparatu nahi izan zaio. Izan ere, hedabideetan argitaraturiko piezek garai bakoitzean bertsolaritzaren inguruan zabaltzen diren mezuak erakusten dizkigute: egiten diren irudikapenak eta balorazioak, planteatzen diren berrikuntza nahiz egokitzeak, planteamendu horiek sor ditzaketen eztabaidak... eta hirugarren hipotesi nagusi gisa planteatu da bertsolaritzaren oihartzun mediatikoa garaian garaiko eragileek bertsolaritzaren inguruan izan duten proiektua ilustratzeko bitarteko egokia izan daitekeela.

1.3. HIPOTESI GEHIAGO ETA MARKOA: UZTARTZEN DIREN HISTORIA KULTURALAK

1.3.1. Fokua ireki beharra: kultura popularra European eta euskal kulturgintza

Osatu nahi den historia honen interpretaziorako baliabideak eskain ditzaketen lan teorikoen bilketan, bertsolaritzari buruz gaurdaino egin diren ikerketetan baliatu izan direnak urrun samar sumatzen ziren ikerketa honen objektutik, eta alor zehatz honi buruz argitaratu diren gogoeta ugariak, berriz, ez zuten erreferentzia teorikorik eskaintzen.

Intuzio hutsez azaleratutako laugarren hipotesi nagusiak erakutsi zuen lehen aterpe teorikoetarako bidea: bertsolaritzaren inguruko proiektuak bere testuinguruaren eragina izan behar zuen, bertsolaritzaren bilakaerak, oso singularra izanagatik, ezin baitzuen modu erabat isolatu batean gertatutako zerbait izan. Beraz, fokua ireki beharra zegoen, bertsolaritzaren transformazioen eta European kultura popularrak izandakoen arteko loturak aztertu, bertsolaritzaren inguruko proiektuak euskal kulturgintzaren proiektu orokorrekarekin zituen harremanak azalera eta abar.

Kultura popularraren transformazio prozesuak aztertzen dituzten lanak bi sail nagusitan bana daitezke: batetik, kultura popularrak Lehen Modernitatean izandako sarrera eta bilakaera azaltzen dutenak, eta, bestetik, Beranduko Modernitatean masa kulturarekin izandako hartu-emanak aztertzen dutenak. Bietan topa daiteke bertsolaritzarekin zerikusia duten kontuak, eta biak ekarri dira ikerketara, bertsolaritzaren historiaren testuinguru zabal gisa.

Lehen Modernitatean, kultura popularraren izandako transformazioak jorratzeko Peter Burke historialariaren bi lan izan dira funtsezkoak: *La cultura popular en la Europa moderna* (1991) eta *Lenguas y comunidades en la Europa moderna* (2006). Lan horietan kultura popularrak Lehen Modernitatean izan zuen erronka nagusia kultura nazional gisa garatu beharra izan zela ikusi da, eta jarraian bide horretan sakontzen duten nazionalismoaren inguruko azterketak hartu dira helduleku gisa.

Beranduko Modernitateari dagokionez, J. B. Thompsonen hainbat lan izan dira iturri nagusia: *Los media y la modernidad* (1998), *Ideología y cultura moderna* (1993) eta *La comunicación masiva y la cultura moderna* (1991). Horietan ikus daitekeenez, bigarren testuinguru zabal honetan masa kultura gisa garatzea izan da kultura popularrari egokitu zaion erronka nagusia. Bestalde, aurrez aurreko kultura tradizionalaren eta kultura mediatuaren arteko harreman korapilatsua- ren inguruan, bertso-munduan hainbat kezka eragin dituen baita, “deserrotze” eta “birsustraitze” prozesuak jorratzen dira, argigarriak izan daitezkeen hainbat azalpen eskainiz.

Bertsolaritzaren bilakaerari erreparatu eta horren historia mediatikoa egiten duen lan bat izanik, hedabideek kultur transformazioetan izan dezaketen pape- rari arreta berezia jarri nahi zaio, eta horretarako ere funtsezkoak suertatuko dira Thompsonen ekarpenak.

Gertuagoko testuingurura etorrira, bertsolaritzaren inguruko proiektuak euskal kulturgintzaren proiektu orokorarekin izandako harremanak aztertze- ko, Ane Larrinagaren euskal kulturgintzari buruzko tesia (2006) suertatu da errefe- rentziala. Ana Gandararen tesiak (2015), berebat, ahozko euskal kultur onda- reak bizi izandako moldaketetan etnosinbolismoak edo Thompsonen egindako ekarpenak txertatzeko bidea erakutsi digu. Edo, Harkaitz Zubiriren lanei (2016, 2018) esker, bertso-munduak azken hamarkadetan Bertsozale Elkartearen buel- tan ardaztu duen autoeraketa gizarte mugimendu kulturgileen teoriekin lotu ahal izan da, nagusiki Melucciren ekarpenekin (1994, 2001).

Lanaren irakurgarritasunaren mesedetan, kontu horiek guztiak aurrerago xehatzea erabaki da, osatu den historiaren baitan txertaturik, historia horren kro- nologiaren arabera tokatzen denean garaiko testuinguruaren interpretazio gisa.

1.3.2. Subalernitatearen korapiloak

Bertsolaritzaren oihartzun mediatiko bereziaren atzean antzematen zen historia berezia korrontearen aurka igeri egiten asmatu duen komunitate baten his- toria zela iruditzen zitzaidan. Izan ere, diskurtso hegemonikoak modernitatea, etorkizuna, kultura idatziarekin lotu izan du mendeetan zehar, baina euskararen komunitateak, korronte nagusi horren aurka, ahozkoari eutsi eta garapen bat

eman dio. Ideia horren hariari jarraituz jositakoa da lan honen abiapuntuko bosgarren eta azken hipotesi nagusia: euskararen komunitatearen ertzekotasunak ekarri du ahozko fenomeno bati arreta berezia jartzea eta bertsolariaren gisako ertzeko figura bat nortasun ikur gisa hartzea.

Hipotesi honen antzeko musika dutenak aspaldidanik entzun izan dira bertso-munduan. Xabier Amurizak, esaterako, honela zioen, duela ia berrogei urte *Hitzaren kirol nazionala* (1981) liburuan: “Zer gertatuko zen hemen, inprentarekin batera eta inguruko hizkuntza nagusien antzera, —gaztelania, frantsesa, ingelesa— euskara ere garatu eta hizkuntza handi egin balitz? [...] Bertsolaritzak bere izate zati handi bat euskararen hazkunde urriari zor dio beharbada” (1997: 201). Lan honen ekarpena antzeko ideia baten formulazio zehatzagoan legoke, bertsolaritzaren bilakaera subalternitatearen teorizazioekin lotzean.

Josu Amezagak funtsezko garrantzia ematen dio posizioari kultura popularra⁴ definitzerakoan: “herri kultura zer den definitzeko, egokiagozat jotzen dugu kultura batek —edota kultur adierazpide batek— gizartean duen lekuari so egitea, «forma»ri —hots, «ahozko» edo «idatzizko» izateari— zein «kalitate»ari begiratzea baino. Horregatik, «herri kultura/kultura hegemonikoa» binomioari baliagarriagoa deritzogu, «herrikoia/landua» bikoteari baino” (1994: 20). Eta ikuspegi horren iturburu gisa Antonio Gramsciren teorizazioa seinalatzen du: “Kultura popularrak ulertzerik ez dago, ikusiko dugunez, boterearen auziari heldu gabe. Honetaz jabetzeko, Gramscirengana joko dugu [...]” (id: 30).

Gramsciren oinarritzko ekarpena marxismoak gainegituraz esandakoak osatzea izan zen. Planteamendu klasikoak gainegitura hori, gizartearen antolaketa juridiko, politiko eta kulturala, produkzio ekonomikorako indarren arteko harremanetik, azpiegituretik, eratoritzen zela ulertzen zuen, eta ondorioz azpiegituren jartzen zuen fokua. Pentsalari italiarrak, ordea, klase kontzientzia gainegituren konfiguratzeko zela ikusi zuen, eta aldaketak kontzientzia hori ezinbestekoa zuela ulerturik, alorrari zegozkion joko arauak aztertzei ekin zion. Horrela, estatu modernoan klase agintariak, euren nagusitasun ekonomiko eta politikoa gizarte zibilaren baitan hezkuntza sistemaren, instituzio erlijiosoen eta hedabideen bidez egikaritzen den lidergo moral eta intelektualaz osatzen dutela seinalatu zuen. Botere politiko-ekonomikoarekin osagarritasun eta elkarrelikatze harreman bat duen lidergo moral eta intelektualari deritzo hegemonia, eta bertatik jariatzen den diskurtsoak, diskurtso hegemonikoak,

⁴ Definizioa osatzerakoan ‘herri kultura’ terminoa erabiltzen badu ere, gerora ‘kultura popularra’ hobesten du: «Arazo bi hauek —hots, herria eta kultura gizarteko gainontzeko gatazketatik at baleude bezala ulertzeak dakartzan arazoak— gainditu asmotan, nolabait herri kulturari buruzko hausnarketan «klase dimentsioa» sartu beharra ezinbesteko bihurtzen zaigu (...) «kultura popularrak» mintzatzean, horixe lortu nahi izan dugu, alegia, gizarteko gatazkak kulturaren eta kulturaren bitartez nola birsortzen eta garatzen diren ikustaraztea” (id: 250).

zabaltzen duen errealtatearen errepresentazioaren katexiak hegemonikoak ez diren taldeen ulerkerak (eta ondorioz, euren kontzientzia) erabat baldintzatzen duela azpimarratzen du.

Ikerketa alorrean kontzientziaren eraketa dialektikoa aztergai gisa proposatzea da ekarpena (1999: 275), diskurtso hegemonikoaren interferentziei erreparatu beharra seinalatuz (id: 276) eta, horien eraginez nekeza suerta badaiteke ere, metodo gisa historiografia proposatuz:

La historia de los grupos sociales subalternos es necesariamente disgregada y episódica [...] de ahí resulta que semejante historia no puede ser tratada sino por monografías y que cada monografía exige un cúmulo muy grande de materiales a menudo difíciles de recopilar (Gramsci, 2000: 178-179).

Planteamendu hauen oihartzuna gerora garatu diren hainbat korrontetan nabari daiteke. Nagusiki Asiaz eta Latinoamerikaz arduratu diren ikasketa post-kolonialean eta subalternitate ikasketetan, esaterako, edota baita 60ko hamar-kadatik aurrera Europa ere objektutzat hartuz etiketa ezberdinekin (Herriaren historia, Behetik gorako historia, Mikrohistoria eta abar) historia kulturalaren eta etnografiaren baitan landu diren korronte berritzaileetan ere. Historia ofizialak bazterrean utzitako taldeen iragana, agente aktibo gisa historian izan duten papera, talde horien ahotsa eta intelektualek edota akademiak ahots hori ordezkatzeko egiten duten bitartekaritza, subalternoen izaera pasibo edo aktiboa, diskurtso hegemonikoek prozesu hauetan eragiten dituzten interferentziak edo subalternitatearen kontzeptua bera ere⁵ luze jorratu dira hauetan guztietan.

Bertsolaritzaren historia historia subalternoa bat dela nabarmen samar ikus daiteke. Hasteko, kultura popularra eta subalternitatea definizioz eskutik doazelako: Burkek (1991) azaltzen duen bezala, XVI. mendetik aurrera kultura jasoa deitu ziotena garatu zutenean haiena ez zena izendatzeko sortu zuten eliteek kultura popular kontzeptua⁶. Ahozko kulturaren kasuan gainera lotura hori are

⁵ Erlazionala (hegemonikoarekiko harremanean definitzen da) eta erlatiboa (harreman batean hegemoniko eta hurrengoan subalternoa den subjektua posible da) izanik kontzeptu labainkor samarra suertatzen da. John Beverley-ren definizio hau begitandu zait topatu diren artean borobila: “el subalterno designa una particularidad de lo esquinado respecto de algo, experimentada como identidad, como nexo de unión” (2004: 72). Hortik *ertzekotasun* sinonimo gisa erabiltzearena.

⁶ Gramscik berak kultura etniko tradizionalaren ikerketa proposatzen du subalternoen mundu ikuskera ezagutzeko bide moduan: “Hasta ahora, el folklore se ha estudiado esencialmente como un elemento ‘pintoresco’ [...] Se le debe estudiar, en cambio, como ‘concepción del mundo y de la vida’ de determinados estratos (determinados en el tiempo y en el espacio) de la sociedad, en contraposición a las concepciones del mundo ‘oficiales’ (o, en sentido más amplio, a las concepciones de los sectores cultos de la sociedad, históricamente determinados) surgidas con la evolución histórica” (2000: 203). Eta gerora hainbat korrontek jorratu izan dute bide hori.

makurragoa izan da, ahozkoa modernitateak gainditutako denbora bati egotzi izan baitzaio luzaz. Bestalde, bertsolari klasikoen bizitzak ere ertzekoak izan dira erabat: gehienak analfabetoak, asko lanbide jakinik gabekoak, eta miseria edo deserria ezagututakoak...

Bertsolaritza bere altzoan hartzen duen euskal kultur komunitatearen subalternitateak ere ez du eztabaidarako bide handirik ematen. Gogora dezagun Amezagaren aipua:

Estatuaren botereak eta merkatuaren indarrak ezartzen duten kultur kapitalaren ezberdintasunean, euskal kultura desjabetua da, hala kultur kapitalari dagokionez —euskal kultura ez baita kultura nagusia, ez «kultura landu» gisa, ez eta hegemoniko gisa—, nola kultur kapitala sortzeko edo «metatzeko» beharrezko dituen baliabideei dagokienez: komunikabideak, kultur politika, kulturaren industria, e.a.; azken funtsean, botere politikoaren eta ekonomikoaren eskura dauden baliabideak. Bestetik, estatu-nazioaren eraikuntzak eta kapitalismoaren bilakaerak ezarritako boteretik baztertuak izan diren eta oraindik ere baztertuak diren herri sektore batzuen kultura da euskal kultura (1994: 190).

Azurmendik (2017: 60) zehazten duen bezala, gaurko euskaldun komunitateak zerikusi gutxi dauka subalternitateari buruzko ikerketa horietan aintzat hartzen diren hainbat komunitarekin: “Gramsciren subalernoak Mezzogior-noko erreterero eta laborari txikerrak ziren, ekonomiko-laboralki ustiatuak eta espiritualki ‘herriaren opioaz’ alienatuak eta etsiaraziak. Gu ez gara hori, ez gara Asia Ekialdeko edo Hego Ameriketako masa amorfo desanparatuak [...]”.

Hori egia izanagatik, Amezagak dioenak ez dio egia izateari uzten. Honela, Joseba Sarrionandiak, Indiako Ikasketa Subalernoen Taldearen baitan erreferentziala izan den Spivaken *Hitz egin al dezake subalernoak?* galderari espresuki helduz, euskal literaturak Erdi Arotik XIX. mendera arte erakutsitako ezintasuna errepasatu ondoren hizkuntza isilaraziaz dihardu, esaterako: “Si un pueblo no escribe su historia se puede suponer que no tiene libertad para ello. Los vascos no pudieron escribirla en su lengua” (2012: 685). Isilarazia izanagatik, Modernitatean sartzearekin, eta nagusiki XX. mendean garatu zen nazionalismoaren eskutik, bere ahotsari eustea erabaki zuen komunitatea da geurea: “Gaurko euskaldun konplexuz bete herabetiok, subalternitate mota batek arimaren zolaraino markatu eta eginak gaudena, denok aitor genezake. Baina

---

Indiako Ikasketa Subalernoen Taldeak, esaterako: “The concern with peasant consciousness led many of us in Subaltern Studies to explore [...] the archive of the non-canonical, unsophisticated, down market, often not-intended-for-print, literature of songs, ballads, chapbooks, local newspapers, almanacs and ephemera of various kinds that had somehow managed to survive [...] The search for the subaltern voice led us into the domain of what has now come to be called popular culture”. (Chatterjee, 2012: 47).

honezkero gure miseriaren egartzaile pasiboak ez gara [...] Euskaldun matxinatua naiz, euskaldun gisa matxinatua hain zuzen [...]” (Azurmendi, 2017: 60). Subalerno matxinoarena izan da euskararen komunitatearen posizioa: “Escribir en una lengua minorizada no puede ser un mero acto de caligrafía. De modo subversivo o de modo subjuntivo, es un acto de resistencia” (Sarrionandia, 2012: 668)⁷.

Bertsolariaren kasuan ere badu garrantzia osagai errebelde honek, izen-abizenekin ezagutzen den lehen bertsolariaren, Fernando Amezketarraren, mitoak, eta gerora etorriko den bertsolariaren irudikapen klasikoak herritar xehearen autoritatearekiko jarrera bihurria gorpuztuko baitute. Eta historikoki euskal kultur eragileak ere gertuago leudeke Gramsciren intelektual organikoetatik edota Smithen *intelligentsia* baztertutik posizio hegemonikoetatik baino. Haien biografietan kartzela, erbestea edo zentsura kasik bertsolarienetan baino sarriago agertu izan direnez, horiek ere subalerno matxinotzat har daitezkeela ematen du.

Euskal kultur komunitatearen subalternitatearen inguruko zertzelada esanguratsuren bat garatzeko marko gisa ikerketa postkolonialetan kokatzen den Louis-Jean Calveten *Lingüística y colonialismo* (2005) lanean egingo da sartu-irriten bat, kultura hegemonikoek ertzekoturikoekiko burutzen duten glotofagiaren azalpenetan, esaterako. Eta bertsolaritzaren eragileen lana aztertzeke, euskal *intelligentsia*ren erresistentzia sortzaileari erreparatzen dioten ikerketak baliatuko dira.

Azkenik, garaian garaiko prentsan bildu ahal izan diren bertsolariaren eta bertsolaritzaren inguruko irudikapenak ere aztertu nahi dira, eta horretarako Joseba Gabilondok *Before Babel* (2016) lanean osatzen duen euskal literaturaren historia subalternotik jasoko dira hainbat planteamendu interesgarri. Lan horrek errepresentazio hegemonikoen pisuak euskal kulturaren modernizazioan utzitako hainbat marka azaleratzen ditu: “[...] Basque culture and literature have been marked by [...] stereotyping through discourses such as Orientalism, Occidentalism, and primitivism” (Gabilondo, 2016: 4). Horretarako, esaterako, metropolietatik koloniei buruzko ikerketa egiten duen Orientalismoaren inguruan Edward Saidek eginiko kritika, ikasketa postkolonialak abiarazi zituen, baliatzen du, besteak beste, lehengai teoriko gisa. Saidek “bestetasun”az eraikitzen diren errepresentazio hegemonikoez dihardu, eskema nahiz estereotipoetan oinarritzen den kanpoko begirada batetik eraikitzen direnez, esentzialistak eta estatikoak suertatzen direla azalduz; Gabilondok Erromantizismoak euskal kulturaren inguruan eraikiriko diskurtsora dakar “orientalizazio” prozesu hori, eta bertsolaritzaren lehen eragileengan izandako itzala seinalatzen du.

⁷ Chatterjeek azpimarratzen du subalerno matxinoaren gaiaren garrantzia: “Subaltern Studies took the course it did after the initial barrage of criticism it faced over the portrayal of the *subaltern rebel* as the new sovereign subject of history [...]” (2012: 45).

Subalternitatearen kontua gakoa zela iruditzen zitzaidan ikerketari ekin nionerako. Foleyk bere artikuluan hainbatetan aipatzen zuen nortasun ikur gisa bizi zuela euskal komunitateak bertsolaritza, eta iruditzen zitzaidan identifikazio hori subalternitateetik gertatzen zela, logikoa zela ertzeko komunitateak ikur gisa bertsolariarena bezalako ertzeko figura bat aukeratu izana. Bestalde, euskararen komunitateak ahozkoari arreta berezia jarri izana idatzia garatzeko izandako zailtasunetatik etor zitekeela ikusten zen, eta zailtasun horiek bere ertzekotasunetik esplikatzeko zirela.

Subalternitatearen inguruko korapilo horiek guztiak, bada, popularra, ahozkoa eta kultura subalternoen baten baitakoa den fenomenoaren erresistentziak topa ditzakeen zailtasunak, eta kanpotik eraikiriko errepresentazioen eragina, oso kontuan hartuko dira ikerketa honetan.

1.3.3. **Singulartasuna esplikatu nahian elkarrekin uztartzen diren historia kulturalarekin topo**

Ikerketa hau koordenatu teoriko batzuetan kokatzeko oinarritzotzat jo diren zenbait egilek euren ekarpena Historia Kulturalarekin lotzen dute. Thompsonnek (1998: 19) bere lanean oinarritzotzat jotzen du: “A lo largo del libro he recurrido a una rica y variada bibliografía sobre la historia de la cultura y la historia de las comunicaciones [...]”; Gabilondok (2015: 4) berea Historia Kulturala dela dio: “[...] this book is not another traditional history of Basque literature; rather, it intends to be a cultural history written against the nationalist grain that has informed Basque literary history to this day”; eta Gandarak (2015: 335) etnosinbolismotik buruturiko ikerketan emaitzak, alegia, berak dakarrenak, historia kulturala izan behar duela azpimarratzen du: “[...] etno-sinbolismoaren zeregin teoriko nagusia nazioen historia kulturala egitea da [...]”⁸.

Bestalde, Historia Kulturalaren bilakaerari ematen dion erreparazioan kultura popularrari buruzko lanei toki garrantzitsu bat aitortzen die Burkek. 60ko hamarraldian abiatu zirela seinalatzen du, Ikerketa Kulturalen loraldiarekin

---

⁸ Bai, erreparatu zaio Gabilondo eta Gandararen ekarpenen arteko ezberdintasunari. Lehenengoak historia postnazional bat osatu nahi du bere historia kulturalarekin, eta bigarrena historia nazionalaz ari da. Gabilondok berak seinalatzen du (2015: 167), ordea, bataren nahiz besteren ekarpenak bateragarri egiten dituen dimentsioa: “The interconnection between subaltern culture and nationalist ideology is so complex and historically rooted in the Basque Country that it survives the lifespan of the social groups, Basque and foreign, old and new, from which many traditions emerge. Moreover, these traditions continue to mutate and transform into new postnationalist formations in the 21st century”. Alegia, bertsolaritzaren historia bat osatzea da ikerketa honen helburua, historia hori nazionala ala postnazionala den askorik erreparatu gabe, batetik nahiz bestetik hartuz.

batera, eta kultura popularra klase kultura gisa agerrarazi zuen Edward Thompsonen *Making of the English Working Class* (1963) lanaren arrakastak bultzatuta:

¿Por qué surgió en su momento la preocupación por la historia de la cultura popular? [...] Los que están dentro se ven a sí mismos como respuesta a las deficiencias de los enfoques anteriores, sobre todo de la historia cultural que excluía a la gente corriente y de la historia política y económica que excluía a la cultura. (2006b, 33)

Errepatu horretan teoria postkolonialetan ere eskaintzen die tarte bat, Salden *Orientalismoren* garrantzia azpimarratuz, eta Ikasketan Subalternoen erreferentziarik egiten ez badie ere, Behetik Gorako Historia eta Mikrohistoria azaltzerakoan aipatzen du Gramsciren eragina: “[...] una razón esencial para la reacción contra el gran relato de la civilización occidental era la conciencia creciente de lo que éste dejó fuera o volvió invisible”.

Badirudi, beraz, burutu nahi den lana teoriaren janzterakoan elkarrekin uztartzen diren historia kulturalen⁹ tankera hartu duela trajeak.

Marta Cabrera da Historia Kultural honen definizio zehatz bat ematera ausartzen den egile bakanetariko bat: “[...] una aproximación historiográfica que considera la cultura de forma relacional, es decir, como el producto tanto de procesos materiales como de dimensiones espirituales [...]” (2012: 343). Eta kontzeptuaren oinarritzko ulerkerei eta praktikei buruzko ñabardura interesgarriak ere egiten ditu:

La historia cultural considera al individuo en el contexto de las configuraciones sociales a las que pertenece y articula obras, representaciones (aquellas estrategias simbólicas que determinan relaciones y posiciones y constituyen identidad) y prácticas (las manifestaciones de tal identidad) en cuanto productos y productores del orden social [...] Así, la historia cultural muestra un aprecio particular por manifestaciones de los sectores populares tales como fiestas y carnavales, formas de resistencias, sistemas de creencias, y rescata el papel de las clases sociales, de la estratificación y del conflicto social. Enfatiza no solo en la tradición, sino en los procesos de transformación cultural (2012: 343).

⁹ Burkek Historia Kultural Tradizionala eta Historia Kultural berria bereizten ditu bere lanean. Lehenengoa XIX. mendean hasieran estreinatu eta XX. mendean erdira arte nagusitzen den eredu litzateke, mendebaldetako tradizioko kultura jasoaren azterketari emana. Bigarrenak, 50eko hamarkadatik aurrera, bestelako kultur adierazpenetan jarriko du fokua, eta gizarte harremanen testuinguruari ordura arte ez bezalako garrantzia emango dio, alor ezberdinetako egileek egindako ekarpenetan oinarriturik (Bajtin hizkuntzalaria, Elias eta Bordieu soziologoak eta Foucault filosofoa azpimarratzen ditu bereziki Burkek, baina Antropologia Historikoaren eragina ere nabarmen du). Ikerketa honetan Historia Kulturala esaten denean bigarren horri egiten zaio erreferentzia.

Litekeena da trajea handi samar gelditzea, baina eroso sentitzen gara hura jantzita. Cabreraren hitzak gertukoak suertatu dira, aurrez intuizio hutsez egindako gogoetetan antzeko kontuekin ibili ondoren. Izatez, Historia Kulturalari jartzen dion xede orokorrean laburbildu litezke ikerketa honi jarri zaizkion helburu zehatzagoak: “Una de las primeras tareas de estas formas críticas es entonces la de repensar las trayectorias y desarrollos de la modernidad —término mismo que es sometido a revisión” (id: 336).

Esan bezala, Foleyk azpimarratu zuen bertsolaritzaren dimentsio sozial eta mediatiko singularra dela ikerketaren abiapuntua. Irudipena da bertsolaritzaren bilakaera singularraren emaitza dela singularitasun hori, eta bertsolaritzaren bilakaera singularra euskal kulturaren bilakaera singularrak ekarri duela.

Singularitate multzo horretan sakontzeak euskal kulturgintzaren ezagutzan sakontzeko aukera emango lukeela planteatzen da. Eta baita interesgarria suerta daitekeela ikerketa eta ezagutza eremu zabalagoetarako ere, arau orokorren salbuespen, edo, zehatzago esanda, bilakaera orokorrei kontrajarririko ñabardura partikular esanguratsu gisa funtziona baitezake. Mouillotek, esaterako, esangura hori ematen dio ahozko kantu inprobisatuak euskal kulturaren baitan lortu duen ezohiko garrantziari:

If one perceives the Basque Country as a region opposing and resisting the overpowering, assimilative cultural values of a global superculture, then the intercorporeality of bertsolaritza reaffirms local Basque identity, while its institutionalization confirms the singularity of Basque culture as a whole (2009: 6).

Singularitatearen inguruko ariketa bat planteatzen da, bada, baina ez aldarri esentzialista bat egiteko. Alderantziz, egokitze eta hibridazio prozesu partikular baten emaitza gisa ulertzen da singularitate hori.

Eraikitzekeo gaitasunari jarri nahi zaio azpimarra berezkoari baino gehiago.

1.4. METODOLOGIA

1.4.1. Historia Seriala

Kazetaritza lanak Historia egiteko iturri dokumental garrantzitsuenetariko bat bihurtu dira joan den aspaldian. Joaquín Arosteguiarenak dira hitzak, Historiaren ikerketarako metodologiaren inguruko klasiko bat Estatu mailan:

La documentación hemerográfica nos coloca ante uno de los conjuntos documentales de mayor interés hoy en la investigación de la historia en todo Occidente desde el siglo XVIII. La prensa ha sido la fuente de comunicación pública de mayor importancia desde ese siglo y ha ido adquiriéndola cada vez más a medida que nos

acercamos a la época reciente. Para las investigaciones en la historia política, cultural, social, la prensa es una fuente imprescindible. (2001: 405)

Ikerketa historiografikoetarako iturri gisa ez ezik objektu gisa ere geroz eta garrantzi handiagoa hartu duen alor bat da hau: “La importancia de la prensa es tal que por sí misma constituye, incluso, un campo de estudios historiográfico preciso —historia de la prensa o del periodismo—, además de su uso como fuente para otras muchas sectorializaciones” (Arostegui, 2001: 406).

Esku artean dugun ikerketan, bertsolaritzaren presentzia mediatioaren historia bat eginaz testuak bi roletan, ispiluaren bi aldeetan, jartzea da ideia: batetik, objektu gisa, gai konkretu bati buruzko kazetaritzaren historia eginaz eta, bestetik, gai konkretu horri buruzko historia sektoriala osatzeko iturri gisa erabiliaz.

Hirugarren funtzio bat ere emango zaie, ordea, kazetaritza lanei: bertsolaritzaren historia sozialaren txatalak jasotzen dituzten pieza solte gisa ez ezik historia honi oinarri kuantitatibo bat emango dioten datu gisa ere baliatuko dira, Historia Seriala deritzonaren bidetik.

Del Moralek dioenez, bide horretatik sartu zen Historia ikerketa kuantitatiboaren eremuan:

Fue precisamente con la historia seriada como la Historia penetró en lo cuantitativo, pasando de la cifra anecdótica o aislada integrada en el proceso con categoría de ‘significante’ a otro tratamiento donde los datos homogeneizados se integran como instrumento fundamental que permite percibir una determinada evolución en sus tendencias principales y en sus breves fluctuaciones (1999: 47).

Teknika honek XIX. mendean prezioen, soldaten, errenten edo bizi mailaren bilakaerari buruzko ikerketak egiteari ekin zioten lehen ekonomialarien jardunean dauka bere abiapuntua Burguièreren (1991) errebasoaren arabera. Mende berriarekin, ekonomiak zientzia gisa beste maila bat lortu zuelarik, Rockefeller Fundazioaren sustapenarekin ekonomiaren historia egiteko baliatu zen. Bigarren Mundu Gerraren ondotik hasiko da historiaren beste alor batzuen ikerketara zabaltzen: lehenengo demografiaren historia egiteko, gero historia soziala egiteko, eta azkenik 60ko hamarralditik gora, Chaunuk (1987) “hirugarren olatua” deitu zionaren baitan baita historia kulturala egiteko ere.

Burkek historia kulturalaren metodologiaren baitan historia serialak izandako garrantzia azpimarratzen du: “¿Esta condenada a ser impresionista la historia cultural? Si no es así, ¿Cuál es la alternativa? Una posibilidad es lo que los franceses denominan ‘historia serial’, es decir, el análisis de una serie cronológica de documentos” (2006b, 37). Eta Burguièrek korrontekak izandako arrakastaren gakoak seinatzen du: “[...] los historiadores franceses mostraron las posibilidades de una asociación de los métodos cuantitativos con una problemática de las mentalidades y de los estudios ‘vistos desde abajo’, tan característicos de la ‘Nueva historia’” (1991: 158).

Alegia, eta oso labur azaltzearen, marxismoaren eta zenbait antropologo-
ren lanen eraginez “biraketa kulturala” deritzona eman zuen 60ko hamarralditik
aurrera historialari belaunaldi berri batek. Historiografia ofiziala ordura arte
pertsonea ilustreez eta kultura jasoaz bakarrik arduratu zen; belaunaldi berriak,
ordea, herri xeheari erreparatu nahi zion (hortik sortzen dira kultura popularrari
buruzko lehen azterketak eta baita herriaren bizimoduaz arduratzen diren “behe-
tik gorako” ikerketak) eta horretarako tresna egokia eskaini zion historia seria-
lak. Honela, “irakurketaren historia”, “heriotzarekiko jarrera popularraren
historia” eta gisako beste hainbat egiteko baliatu izan da¹⁰.

Del Moralek eskaintzen du teknikaren definizioa: “[...] la seriación como
planteamiento o enfoque historiográfico consiste en la construcción de series
estadísticas a partir de la homogeneización de los datos, repetidos sobre un lapso
temporal dilatado (larga duración) y comparables a intervalos concretos y regula-
res” (1999: 47). Eta baita nola balia daitekeen berriro seinlatu ere: “Las series
numéricas, homogéneas y comparables permiten complejizar el desarrollo social y
remachar la voluntad interdisciplinar del conocimiento histórico [...]” (1999: 14).

Lan honetarako bertsolaritzaren historia mediatikoa lau ziklo handitan arti-
kulatu da, eta ziklo bakoitza hiru alditan. Kazetaritza piezen bilketa handi bat
ere egin da, eta pieza horiek kronologikoki antolatu dira, ziklo nahiz alditan
multzokatuz eta hainbat irizpideren arabera etiketatuz. Honela, ziklo eta aldi
bakoitzaren inguruan datu kuantifikagarriak eskaintzeko modua lortu da, eta
baita alderaketak eginez bilakaerak marraztekoa ere.

Egin dena ez da historia serial bat kontzeptuaren zentzurik hertsienean.
Esaterako, historiaren artikulazioa ez da datu hauetan oinarritzen, euskal kul-
turaren bilakaerak edo bertsolaritzaren historiarenak eskaintzen dituen gerta-
kari esanguratsu batzuk hartu dira mugarriztat. Eta historiaren kontakizuna
kazetaritza piezetatik edo bestelako irakurketetatik bildu ahal izan diren gerta-
karietan oinarritzen da. Baina gertakari nagusien narrazio soilaz harago lego-
keen informazio garrantzitsua eratorri ahal izan da datuetatik, historiaren
artikulazioari nahiz kontakizunari zentzu gehiago, bestelako sakontasun bat,
eman diotenak.

¹⁰ Teknika hau erabiliaz eginiko lanen adibide batzuk Del Moralek seinlatzen ditu: “Ha-
saltado de la producción literaria impresa para estudiar el cambio de gustos en la cultura escrita
[...] las actividades desarrolladas en las sociedades, tertulias, cenáculos o clubes de pensamiento
para calibrar las atracciones y rechazos importantes operados en la cultura de los sectores domi-
nantes” (1999: 47-48). Burkek beste hainbat: “En el decenio de 1960, algunos historiadores
franceses ya trabajaban de esta guisa sobre la propagación de la alfabetización y la ‘historia del li-
bro’. Por ejemplo, comparaban el número de libros publicados sobre diferentes temas en distintas
décadas en la Francia del siglo XVIII (...)” (2006: 36-37). Eta baita Burgièrek ere: “[...] el com-
portamiento religioso, las lecturas del siglo XVIII o la actitud ante la muerte, cada uno de estos
temas han sido objeto de un tratamiento serial” (1991: 641).

1.4.2. Kuantitatiboa I: Bertsolaritzaren Hemerografia Historikoa (1823-1979)

1.4.2.1. Bilketa

Bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren haritik tiraka historia bat osatzea zen ideia hasiera samarretik, eta horretarako derrigor behar zen piezen bilketa. Gerora ikusi zen Bertsozale Elkartearen Xenpelar Dokumentazio Zentroa 80ko hamarkadatik aurrerako testuen bilketan zentratu izan dela, zaharragoak topatzea ez zela erraza, eta ekarpen garrantzitsu bat egin zitekeela ikusirik testu zaharagoen ahalik eta bilketa xeheena egitea erabaki zen.

Hala, argitalpen data 1980 baina zaharragoa izanik bertsolaritzari edo bertsolarien bati gutxienez paragrafo bateko arreta eskaintzen dion kazetaritza testu oro jaso izan da. Salbuespena ere jarri zaio arau orokor horri: 1880tik atzerako testuak topatzea askoz ere nekezagoa zela ikusirik, aipamen soila nahikotzat eman da aintzat hartzeko¹¹.

Xenpelar Dokumentazio Zentroan zegoena jaso ondoren bilatzailez hornituriko hemeroteca digitaletan oinarrituriko bilaketari ekin zitzaion. Hauek dira baliatu direnak: Eusko Ikaskuntzaren ‘Euskal kultura prentsan 1900-1975’, ‘Dokumentu fondoak’ eta ‘Argitalpenak’; Armiarma atariaren ‘Euskal prentsa-aren lanak’; Eusko Jaurlaritzaren Kultura Sailaren Liburuklik hemeroteca digitaletan ‘Prentsa Historikoa’ eta ‘Aldizkariak’; Espainiako Biblioteka Nazionalaren hemeroteca digitala; Espainiako Kultura Ministerioaren estatuko ‘Biblioteca Virtual de Prensa Histórica’; Frantziako Biblioteka Nazionalaren hemeroteca digitala; ‘The British Newspaper Archive’; eta ‘Europeana Newspapers’.

Hedabide anitzen gainean aritzen diren bilatzaileez gainera hedabide bakarraren gainean aritzen direnak ere erabili dira, topatu ahal izan diren guztiak. Horrela, Koldo Mitxelenako hemerotekak *Euskal-erria* aldizkarian bilaketak egiteko eskaintzen duena, Euskaltzaindiak *Anaitasuna* aldizkarian bilaketak egiteko atondu duena, *Jakin* aldizkariak eta *Diario de Navarra*, *ABC* eta *La Vanguardia* egunkarietakoak.

Bilatzailerik ez izan arren digitalizaturik dagoen zenbait goiburu ere arakatu da, bertsolaritzari buruzko testu historiko kopuru garrantzitsu bat izan zitzaketela sumaturik: *Diario de San Sebastián*, *Euskal Esnalea*, *Ibaizabal*, *Euskalerrriaren alde*, *La Voz de España*, *Aranzazu*, *Euskera*, *Príncipe de Viana*, *La Baskonia* eta *El Diario Vasco*.

¹¹ Bi muga ere jarri dira: a) Argitalpenek nolabaiteko aldizkakotasun bat izan behar dutela zaindu da, aldizkakotasunik gabe kazetaritzaz aritu beharrean liburuez arituko ginatekeelako. b) Kanpoan utzi dira bertso sorta soil bat eskaintzen zuten testuak, prentsan argitaraturiko bertso jarrien bilketa, egina dagoelako Julen Urkizaren bilduman (1999), gisa horretakoak kazetaritza testutzat har ote daitezkeen zalantzarikoa suertatzen delako, eta, azkenik, testu horien bolumenak, milaka batzuk dauka bilduta Urkizak, gainerakoen esangura (joerak, pautak, mugarriak...) diluitzeko arriskua ikusi delako.

Zeruko Argia 1964-1979, digitalizatu gabe dagoenez, paperean arakatu da, zenbakiz zenbaki.

Aurreko emaitzak osatzeko bertsolaritzaren inguruan aritutako egileen artikulak bildumak jasotzen dituzten liburuetan begiratu da: Iriondok Basarriren gerraurreko nahiz gerraondoko kazetaritzaz atunduriko bi liburuak, Aitzolen *Obras Completas*, Teodoro Hernandoren *Begi kolpea* biografia, Joseba Zubimendiren *Bertsomíñez*, Iparragirrerri buruzko *Iparragirre: erro-urratsak*, besteak beste.

Joxe Mari Iriondok bere artxibo pertsonaletik Basarriren berrehun artikulatik gora pasatu dizkigu. Eta Donostiako Koldo Mitxelena aurkitzen den Antonio Zavalaren Fondoaren hustuketa egin da. Seiehundik gora erreferentzia berri topatu dira Zavalak bizi osoan zehar osatu zuen karpeta errenkada ikusgarrian.

Azkenik, bilketa lan hau guztia borobiltzeko, Patri Urkizuren aholkuari jarraikiz, zenbait euskal bibliografiatan ere egin da behaketa.

Horrela, Jon Bilbaok Auñamendirekin argitaraturiko *Euskal bibliografiaren hiztegiaren* hamar liburukiek bilaketa digitalak utzitako hainbat hutsune betezen lagundu digu. Eta testurik zaharrenean bilaketarako erabat funtsezkoa suertatu da Julien Vinsonen *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque* izenekoaren bigarren liburukian jasotako "Journaux et Revues" atala (Hirugarren atala, 721-791 or.). 1898an argitaratua, ordura arte prentsak euskal gaiez jorraturikoa zerrendatzen du alfabetikoki ordenaturiko goiburuetan antolatua.

Vinsonena osatzeko Francisque Michelen euskal bibliografiarekin ere eman dira ordu batzuk. 1847an argitaratu zuen Oihenarten euskal esaera eta poesien bigarren edizioan sarrera gisa eskaini zuen Michelek kronologikoki antolaturik dagoen bibliografia hau. Hain zaharra izanik bertsolaritzari buruzko kazetaritza testu gutxi topatu da han, baina nolabaiteko ziurtasun bat eman digu osatu ahal izan dugun testu zaharrenean bildumaren inguruan: izan zitekeen testuren batzuek Vinsonen biltzaile senari ihes egin izana, baina bai Vinsoni eta bai Micheli ihes egin izanak konplikatua dirudi.

1.4.2.2. *Etiketatzeta eta lanketa*

Topaturiko testuen erreferentziak kronologikoki ordenaturik jasotzeari ekin zitzaion, argitalpenaren data, izena, testuaren orrialdea, izenburua eta egilea zehaztuz. Horrela, argitaraturiko testuen kopuruaren bilakaera ikus zitekeen, eta gaiari arreta gehien jarritako hedabide-sinadurak identifikatu.

Lanak aurrera egin ahala, eta historia serialaren berri izan ondoren, bildutakoari probetxu gehiago ateratzeko etiketatzea bestelako parametro batzuekin osatzea erabaki zen.

Testu bakoitzaren hizkuntza hautuari buruzko etiketa gehitu da ordutik. Hizkuntza bakoitzeko kazetaritzaren bilakaeraren zantzuak ikus daitezke horrela, eta garaian garaiko eragiletza nahiz lidergo kulturalak nondik datozen eta zer izaera duten dezente argitu daiteke.

Izen-abizenik gabeko sinaduren inguruko etiketa izan da gehitu den beste bat. Izenordeak, inizialak, erakundeak, agentziak... Kazetaritzaren bilakaera ikusten da horien bilakaeran ere¹².

Halakorik balego testuaren protagonista nagusia den bertsolaria identifika-tzen duen etiketa ere gehitu da eta baita albistearen atzean dagoen gertakaria edo haren izaera seinalatzen duena ere.

Etiketatzeko horrekin Del Moralek aipatzen duen “datuen homogeneizazioa” lortzen da. Aldi berean, historia serialak eskatzen duen bezala 150 urte baino gehiagoan argitaraturiko kazetaritza piezen etiketei erreparatzen zaienez (“homogeneización de los datos, repetidos sobre un lapso temporal dilatado”), eta datuok elkarrekin alderatzeko modua dagoenez (“comparables a intervalos concretos y regulares”), presentzia mediatikoa, eragiletza edo historia kulturala-ren inguruko estatistikak eskaintzeko bidea irekitzen da.

Bertsolaritzaren hemerografia historiko hau izan da ikerketa honen baitan lanordu gehien eraman duena. Batetik, jarritako helburuek lagin garrantzitsu bat eskatzen dutelako (adibide zehatz bat jartzearen, ezin da baieztatu aldi batean sinadura garrantzitsuenak zein diren testu gehientsuenak biltzera iritsi gabe). Bestetik, behin bilketa lanean jarrita, eta ekarpena egin zitekeela ikusita, ahal izan den eta corpus potenteena osatu nahi izan delako.

4.159 erreferentzia etiketatu dira guztira.

Corpus hori bertsolaritzaren historiari buruzko ikerketara berrietarako oso baliagarria izan daitekeelakoan gaude.

1.4.3. **Kuantitatiboa II eta III: Aro Garaikideko Nagusiko finalen oihartzuna (1980-2017) eta *Bertsolari* aldizkaria (1991-2018)**

1980tik aurrera argitaratutako guztia aztertzea ezinezko zenez, egunkari nagusietan¹³ ordutik jokatutako hamar txapelketa nagusien finalei buruz eskai-

¹² Izenordeekin sinaturikoen izen-abizenak argitzeko ahalegina egin da. Horretarako Elias Amezagaren (1991) “Entresaca de un diccionario de seudónimos” eta “Segunda entresaca de un diccionario de seudónimos” (1993), eta Julen Urkizaren (1992) “Euskal idazleen izenordeak” erabili dira.

¹³ Azken 40 urtean Euskal Herriko prentsa kioskoan esanguraren bat izan duten egunkariek egin da bilaketa: *Egin/Gara, Deia / Noticias de Gipuzkoa, El Correo Español, El Diario Vasco, Noticias de Navarra, Diario de Navarra, El País, El Mundo, Euskaldunon Egunkaria / Berria, Le Journal du País Basque* eta *Sud Ouest*.

nitakora mugatu zen hasiera batean testu bilketa. “Finalen astea” deitu zaiona (finaleko eguna + aurreko hiru egunak + hurrengo hiru egunak) hartu da denbora unitatetzat. Hala ere, lagin garrantzitsua osatu zen: 1.289 testu.

Kazetaritza praktiken azterketara gehiago hurbiltzen den fitxa bat da horiekin osatutakoa. Ziklorik berriena izanik, eta bertan bertsolaritzaren presentzia mediatikoak jauzi kuantitatibo eta kualitatibo garrantzitsua egin duelakoan, garapen hori islatuko duten parametroak ezarri nahi izan dira. Horrela, esaterako, hazkundera hobeto hauteman ahal izateko testu kopuruari testuen hedaduraren dimentsioa gehitu zaio; bertsolaritzaren prestigioatzea adierazteko testuen kokapenari erreparatu zaio; gaiaren inguruko kazetaritzaren garapena azaltzeko generoen bilakaera eta ohiko baliabide batzuen erabilera hartu da kontuan; kazetaritza horren espezializazio maila neurtzeko txapelketetan errepikatzen diren sinadurei, bertsolarienei eta BDB-n¹⁴ agertzen diren kideenei begiratu zaie...

Hemerografia Historikoaren etiketatzean erabilitako aldagai batzuk ezin zitiren neurtu material honekin. Gaia, adibidez, beti bera zen, txapelketa, eta protagonistak, berriz, antzekoak, finalistak. Beraz, aldagai horien neurketari jarraitutasun bat emateko hirugarren kuantitatibo ere egin da: *Bertsolari* aldizkariaren hustuketa. Bertsolaritzari buruzko tematikoa izanda eta 25 urtetik gorako ibilbidearekin, objektu egokitzat hartu da azken ziklo honek izan dituen protagonistak eta gaiak aztertzeko. 1.637 testuko lagina osatu da halakoekin.

Nagusiaren finalari buruzkoekin batuta 2.926 testu dira guztira, ezein ziklori buruz bildurikoa baino gehiago eta azken ziklo honetan gertaturikoaz aritzeko nahikoa.

Hemerografia historikoko 4.159 itemei gehituta, 7.089 itemen analisia izango da orotara eginikoa.

1.4.4. **Kualitatiboa: elkarrizketa sakonak**

Ikerketa kualitatiboa egiteko metodorik erabilienetarikoa bat da elkarrizketa sakona:

Cuando un reportero o un historiador entrevista a un testimonio que participó en los acontecimientos que se estudian, o un científico social intenta comprender un proceso hablando con las personas que estuvieron implicadas en él, lo más probable es que estén utilizando la entrevista semi-estructurada de final abierto. (Hammer eta Wildavsky, 1990: 23).

¹⁴ Bertsolaritzaren Datu Basea.

Bertsozale Elkarteak landuriko tresna (<https://bdb.bertsozale.eus/web/haitzondo/bilaketa>). Bertsolaritzarekin lotura garrantzitsuren bat (bertsolari, eragile, epaile, gai-jartzaile, bertso-jartzaile, ikertzaile...) izan duen jendeari buruzko datuak eskaintzen dira han.

Bertsolaritzaren historia mediatikoan, eragiletzaren bilakaeran, bertsolaritzari ematen zaion tratamendu mediatikoan eta kazetari eta bertsolarien arteko harremanetan sakondu nahi izan da elkarrizketa hauetan. Eta lehen eskuko bizi-penei eman zaie lehentasuna. Horrenbestez, azken hamarkadetako bilakaera da nagusiki jorratu dena.

Elkarrizketatuak aukeratzekoan kazetari, bertsolari nahiz eragileak hartu nahi izan dira kontuan, eta kazetariari dagokienez formatu aniztasuna (prentsa, irratia, telebista eta Internet) bilatu da. Esperientzia eremu desberdinetako ekarpenak egin ditzakeen jendea lehenetsi da: bertsolaria eta aldi berean kazetaria, bertsolaria eta eragilea, formatu ezberdinetan edo hedabide ezberdinetan aritutako kazetaria eta abar. Hamasei elkarrizketa egin dira guztira.

- Joxean Agirre. Kazetaria. *Eginen* eta *Garan* 30 urtetik gora bertsolaritzaren inguruko informazioaren arduradun. *Bertsolari* aldizkariaren sortzaile eta lehen zuzendaria. Hainbat bertsolariaren biografiaren egile Bertsolari Liburuak sailaren baitan. Rikardo Arregi kazetaritza sari bat eta bi Argia sari irabazitakoa bertsolaritzari buruzko kazetaritza lanengatik. [Zarautz, 2017/IX/27]
- Nikolas Aldai. Kazetaria. Alor honetan azken hamarkadetan irratian erreferentziala den Euskadi Irratiko *Eta hitza jolas bihurtu zen* (*Hitza jolas* 2006tik) programaren sortzaile eta lehen gidaria. Aurretik Loiolako Herri Irratian ere bertsoaren inguruan hainbat kazetaritza lan egindakoa. [Hondarribia, 2017/IX/26]
- Xabier Amuriza. Bertsolaria. Bi aldiz Euskal Herriko txapeldun (1980 eta 1982), bertsolaritzaren berritzailea eta ekarpen garrantzitsuak argitaraturikoa. Hedabideetako kolaboratzaile gisa ibilbide luzea izan du, nagusiki *Egin* eta *Gara* egunkarietan. [Berriz, 2017/VIII/02]
- Amets Arzallus. Bertsolaria eta kazetaria. Euskal Herriko txapelduna 2013an. Kazetaritzan lizentziatua, hainbat hedabidetan kolaboratzaile, *Berrian* eta *Argian* kazetari ibilbidea egindakoa eta arnas luzeko hainbat kazetaritza proiektu eginikoa. Rikardo Arregi kazetaritza saria irabazitakoa. [Zarautz, 2017/IX/21]
- Andoni Egaña. Lau aldiz jarraian Euskal Herriko txapeldun (1993, 1997, 2001 eta 2005), aldi oso bat markatu duen bertsolaria. Eragile garrantzitsua Elkartearen sorreran eta hurrengo urteetan. Hainbat hedabidetan eta prentsan, irratian nahiz telebistan kolaborazio anitz egindakoa. Rikardo Arregi kazetaritza saria irabazitakoa. Bertsolaritzari buruz, eta horrek hedabideekin daukan harremanaz, gogoeta mamitsuak argitaraturikoa. [Zarautz, 2017/VII/26]
- Estitxu Eizagirre. Bertsolaria eta kazetaria. *Argia* aldizkari zuzendaria. Urte askoan aldizkari honetan bertsolaritzaren inguruko informazioaren

- arduradun. “Gari alea” bloga ere sortu zuen bertsolaritzari buruzko blogen artean ibilbide sendoena izan zuena. Rikardo Arregi kazetaritza saria irabazitakoa. [Lasarte, 2017/VII/19].
- Esti Esteibar. Eragilea. Elkartearen komunikazio arduraduna 2006tik. Euskal Kazetarien Elkartek eta Kazetarien Euskal Elkargoak antolatutako Euskal Kazetaritza saria jaso zuen 2017ko Euskal Herriko Bertsolari Txapelketa Nagusiaren komunikazio lanak. [Villabona, 2017/VII/27]
  - Joxerra Garzia. Kazetaria, eragilea eta aditua. Kazetari gisa hurbildu zen bertso mundura Euskadi Irratian *Sorgin afaria* programan bertsoari tarte eginez eta Fernando Amezketarra herri arteko lehiaketa antolatuz. ETBko *Hitzetik hortzera* bertso programaren sortzailea, lehen aurkezlea eta, ondoren, zuzendaria izan zen. Eragile garrantzitsua Elkartearen sorreran eta hurrengo urteetan, gai-jartzaile eta epaile gisa ere aritutakoa. Bertsolaritzari buruzko doktorego tesiarekin EHU hainbat urtez komunikazio alorrean irakasle. Bertsolaritzari buruz, eta horrek hedabideekin daukan harremanaz, gogoeta mamitsuak argitaraturikoa. [Donostia, 2017/VII/26]
  - Jexux Mari Irazu. Bertsolaria eta kazetaria. Euskal Herriko Txapelketa Nagusian finalista hainbatetan. *Hernaniko Kronikan* urte luzez kazetari ibilitakoa, bertsolaritzari buruzko lehen hedabide digitala sortu zuen, *bertsoa.com*, 2007an. Horretan dabil orain ere (*bertsoa.eus* da orain), Elkartearen baitan, *Hitzetik Hortzeran* ere kolaboratzen. Argia saria birritan irabazitakoa, bigarrena *bertsoa.eus*-eko lanagatik. [Villabona, 2017/IX/28]
  - Felix Irazustabarrena. Kazetaria eta eragilea. Programaren bigarren urteetik gaurdaino, ia 30 urte *Hitzetik Hortzeran* hainbat funtzio bete ditu, tartean baita zuzendari postua ere; *bertsoa.eus*-en ere egiten du bere ekarpena egun. Bertso-saioetan antolatzaile, aurkezle, gai-jartzaile eta epaile ibilitakoa. [Villabona, 2017/IX/19]
  - Joxe Mari Iriondo. Kazetaria eta eragilea. Loiola Irratian, Telenorten, Euskadi Irratian eta ETBn ibilitakoa, besteak beste, Euskal Irratietako eta ETB1eko zuzendari izandakoa. Loiola Irratiko hainbat programatan hasi zen bertsolaritzari tarte bat egiten, txapelketak zuzenean emititzen eta bertsolari gazteen irratiko sariketa antolatzen. Gerora bera ibili den hedabide guztietan eskaini izan ditu bertsolaritzari buruzko kazetaritza lanak. Gai-jartzaile gisa ibilbide luze eta oparokoa, eragiletzan ere aritu izan da, besteak beste, Euskaltzaindiaren eskutik, 1980ko eta 1982ko txapelketen antolakuntzan. Bertsolariei buruzko hainbat lan argitaratu ditu Auspoa sailean. [Zarautz, 2017/VII/18]
  - Maialen Lujanbio. Bertsolaria. Euskal Herriko egungo txapelduna (bigarren txapela izan du 2017koa 2009koaren ondotik). Bertsozale Elkartean hedabideen harremanarekiko jarraipena egiten zuen Sustapen alorrean

- ardurak izandakoa. Hainbat hedabidetan kolaboratzaile izandakoa. [Hernani, 2017/VII/17]
- Jon Sarasua. Bertsolaria, eragilea eta aditua. Eragile garrantzitsua Elkar-tearen sorreran eta hurrengo urteetan bertako komunikazioaren ardura izandakoa. Kazetaritzan doktore, euskarazko kazetaritzari buruzko lanarekin eta MUn komunikazio alorrean irakasle hainbat urtez. Bertsolaritzari buruz, eta horrek hedabideekin daukan harremanaz, gogoeta mamitsuak argitaraturikoa. [Aretxabaleta, 2017/X/06]
  - Xabier Sukia. Bertsolaria eta kazetaria. Euskadi Irratiko *Hitza Jolas* programaren gidaria 2006tik. [Donostia, 2017/VII/14]
  - Beñat Zamalloa. Kazetaria. Prentsan, irratan nahiz telebistan (*Berria*, Radio Vitoria, Euskadi Irratia, Hamaika telebista...) bertsolaritzaz aritutakoa eta *Bertsolari* aldizkariaren zuzendari izandakoa. Rikardo Arregi kazetaritza saria irabazitakoa bertsolaritzaren inguruko lanagatik. [Bilbo, 2017/IX/27]
  - Aritz Zerain. Bertsolaria eta eragilea. Bertsozale Elkar-tearen koordinatzaile nagusi 2007tik. [Villabona, 2017/IX/22]

1.4.5. **Mistoa: lau kasuren azterketa**

Prentsa aukeratu da neurketa kuantitatiboetarako laginak osatzeko. Gainerako formatuekin alderatuz ibilbide luzeena berak duelako (prentsa da ziklo guztietan ageri den bakarra), eskaintza ugariena eta konplexuena berea delako (telebistak, adibidez, azken ziklora arte ez du eskaintza jarraiturik, eta irratiak ez du eskaintza ugaria), eta eskuratzeko nahiz lanketarako formatu errazena suertatzen delako.

Hala ere, bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren historiak formatu ezberdinetan gertaturikoaren historia izan behar du ezinbestean, eta ahalegina egin da gainerakoen inguruko informazioa ere lantzeko. Horrela, ziklo zaharragoei dagokionez, arreta berezia jarri zaio gerraurreko pizkundean bertsolaritzak irratan izan zuen lehen esperientziari, eta frankismoan Loiola Irratian izan zuen gailurrari. Gerraurrekoari erreferentzia egiten dioten Agirreazkuenagaren (2018), Díaz Nociren (1992) Ordozgoiti, Garmendia eta Mujikaren (2012), Martinezen (2012) eta Zubimendiren (2012) testuak xehe-xehe hustu dira, eta garaiko prentsan egin zitzaizkion erreferentziak bildu dira. Loiola Irratikoaz ere topatu den literatura guztia hustu da (aurrekoak Díaz Noci eta Zubimendi salbu), eta protagonista nagusiari, Joxe Mari Iriondori, egin zaio elkarrizketa (orobat, argitaratu gabeko dokumentuak helarazi dizkigu).

Telebistari dagokionez, ziklo zaharretan ia ezer argitaratu ez zenez, ikus-entzunezko pieza guztien bilketa egin nahi izan da. Martinezen (2011) bilketa lana

hartu da oinarritzat, Xenpelar Dokumentazio Zentroan jasotakoekin, eta Euskal Filmotekan RTVEren artxibo historikoan eta Frantziako Ikus-entzunezko Institutu Nazionalarenean topaturikoekin osatzeko¹⁵. Inork erreparatu gabeko piezaren bat deskubritu ahal izan da hala.

Azken zikloan, esan bezala, eskaintzaren hazkundeak eta dibertsifikazioak dena jasotzea bideraezin bihurtzen duenez, kuantitatiborako lagina osatzeko egin den bezala formatu aniztasuna islatzeko ere estrategia berri bat probatu da: formatu bakoitzean erreferentzialtzat har daitekeen eskaintza banaren kasu azterketa egin da. Horrela, telebistan ETBko *Hitzetik Hortzera* aztertu da, ikuspegi mediatiko batetik zikloaren gailurra litzatekeena; irratan Euskadi Irratiko *Hitza Jolas* programa, azken hiru hamarkadetan oihartzun handiena izan duena; Interneten *bertsoa.eus*, bertsoari buruzko hedabide digital nagusia; eta paperekoan *Bertsolari* ia 30 urteko ibilbidea egin duen argitalpen espezializatu.

Objektu zehatz baten ahalik eta alderdi gehienak aztertzeko erabiltzen da kasu azterketa, eta egokia ematen du eskaintza mediatiko konketuak sakonago aztertzeko. Metodoari buruzko literaturak esaten dituen jarraikiz, kasu bakoitzean iturri ezberdinak erabiltzeko ahalegina egin da, eta objektua ahalik eta gertuenetik ezagutzekoa (programen edo hedabideen egoitzetara joanaz eta bakoitzaren eskaintzaren zuzeneko behaketa eginaz). Eta Creswell eta Planok (2007) ‘triangelukatz’ deitzen dioten ereduari jarraituz, maila bereko elkarren osagarri gisa erlazionatu dira.

1.5. PROZESU HISTORIKOAREN ANALISI ETA ANTOLAKETARAKO IRIZPIDEAK

1.5.1. Testuinguru zabalak eta kontakizun historikoa

Kontakizun bat eskainiko da, baina, azaldu den gisan, gertakarien interpretazio bat eskainiaz eta hipotesi batzuen inguruan ondorio batzuetara iristeko xedeaz. Elementu horiek Arostegik historiako lanen baitan oinarritzat jotzen dituenekin uztartzen dira: “Un libro de historia debe tener esas tres cosas: relato, argumentación y generalizaciones [...]” (2001: 373).

Elementu horien arteko josteta egilearen esku uzten du Arostegui: “[...] debe disponerlas a su arbitrio [...] una historia puede empezar exponiendo las más perfiladas generalizaciones y racionalizaciones que el historiador puede construir, para llegar finalmente a la descripción de los elementos más pormenorizados de la situación histórica considerada” (id: 373-374). Jada azaldu den gisan,

¹⁵ <http://www.filmotecavasca.com/es/fondos>, <http://www.rtve.es/alacarta/tve/archivo/>, eta <http://www.ina.fr/>.

ikerlan honetan bi atal testuinguru zabalari eskainiko zaizkio, eta atal horietan planteatuko dira interpretazio eta orokortze nagusiak. Atal batean, Lehen Modernitatearen testuingurua azalduko da, eremu zabalenetik hasi eta gertueneko eremuraino. Honela, Europan kultura popularrak bizi izandako prozesuak jasoko dira testuinguru zabal gisa, Euskal Herrian bizi izandakoak aztertuko dira jarraian, eta azkenik bertsolaritaren alorrean garaiko problematikari emandako erantzunak ikusiko dira. Bigarren atalean, Beranduko Modernitateari eskainitakoan, beste hainbeste egingo da. Eta Arostegik aipatzen duen formulari jarraikiz, testuingurua normalean kontakizuna kokatzeko baliatzen dela kontuan harturik, atal horiek aurretik jarriko dira; eta, ondoren, historiaren kontakizunean, interpretazio eta orokortze horiei eusten dieten gertakariak aletu.

Azkenik, gisa honetako ikerketei dagokienez, lehen atal honetan planteaturiko hipotesiei erantzuten dien ondorioen atala ere gaineratu da, lanaren itxiera gisa. Ziklo bakoitzaren itxiera gisa zirriborratzen den zikloaren proiektuaren inguruko azpiatalak kontakizun historikoaren eta ondorio horien arteko bitarteko gisa funtzionatzen du, berebat.

1.5.2. Jatorrizko ereduak: J. B. Thompsonen kulturaren eta hedabideen azterketa

1.5.2.1. Oinarriak

La comunicación masiva y la cultura moderna (1991) eta *Ideología y cultura moderna* (1993) lanetan, Thompsonek hedabideak kulturaren ikerketa soziologikoaren erdigunean jartzen dituen metodoa aurkezten du, lehen oinarri teoriko gisa antropologian White edo Geertz bezalako egileek garaturiko kulturaren ikuspegi sinbolikoa baliatuz, baina ikuspegi horri dimentsio estrukturalista bat gehituz, zeinuen eraikuntza eta hautematea behar bezala ulertzeko testuinguru soziohistorikoa kontuan hartu behar dela ulertzen baitu:

[...] definiré el ‘análisis cultural’ como el estudio de las formas simbólicas — es decir, de las acciones, objetos y enunciados significativos de varios tipos— en relación con contextos y procesos, socialmente estructurados e históricamente específicos en los que, se producen, transmiten y reciben estas formas simbólicas (1991: 47)

Dimentsio estrukturalista hori guztia hainbat egileren ekarpen teorikoetan oinarritzen du, baina Bourdieuren arrastoa da nabariena *Ideología y modernidad* lanean (1993: 219-221) eta urte batzuk geroago argitaratu zuen *Los media y la modernidad* delakoan (1998: 28 eta 34). Horrela, egile frantziarraren “elkarrera-

gin eremu” kontzeptua darabil, testuinguru baten baitan subjektuek euren helburuak gauzatzeko izan ditzaketen aukerak baldintzatzen dituzten inguruabarrak azaltzeko. Eta “botere sinboliko”, “kapital kultural” edo “kapital sinboliko” gisako kontzeptuak ere erabiltzen ditu, botere sinbolikorako bitarteko nagusia hedabideak direla seinalatuz: “La selectividad y la creatividad, es decir, las operaciones que caracterizan las instituciones de los medios, implican tanto una extracción selectiva de los contenidos de las formas culturales y de comunicación cotidianas como una extensión creativa de estas formas” (id: 49). Edota bere egikaritzak bitarteko teknikoak eta edukien produkzio, transmisio eta harrerarako beharrezkoak diren konpetentziak (kapital kulturala) eta prestigio nahiz aitortza pilatua (kapital sinbolikoa) eskatzen dituela azalduz.

1.5.2.2. *Prozedura*

Hiru pauso dituen metodoa da Thompsonnek proposatzen duena: azterketa soziohistorikoa, azterketa formal edo diskurtsiboa, eta, azkenik, aurreko biek emaniko emaitzen interpretazioa. Hermeneutika sakona deritzo metodoari, eta horren azalpenean analisi kulturalaz, ideologikoaz eta komunikazio masiboaren analisisiaz ari denean metodo beraren abstrakzio maila ezberdinez ari da. Metodo orokorra analisi kulturala litzateke, ideologiaren analisisia metodo hori kulturaren alderdi jakin bati aplikatzea, eta komunikazio masarena aplikazio hori praktikara eramateko modu zehatza.

Analisi soziohistorikoari dagokionez, testuingurua berreraiki eta garaiko harreman sozialak nahiz instituzioak aztertu beharra seinalatzen du, boterearen eta bitartekoen banaketaren behaketa bereziki azpimarratuz. Ikerketa honetan egingo da lanketa hori. Hedabideen analisisari dagokionez, lehen pauso honetan produkzio prozesua aztertu beharko litzatekeela dio Thompsonnek, eta ahalegin berezia egingo da horretan. Azken zikloetako bertsolaritzaren hedabideratzeari dagokionez gehiago sakontzeko modua egongo da, kazetari nahiz eragileei egoniko elkarrizketa sakonen edota medioen kasu azterketen bidez. Denboran urrunago gelditu diren zikloetan, Lore Jokoetakoan eta Euzko Pizkundearnean, azterketa kuantitatiboak eman ditzakeen datuak lan historiografikoarekin osatuz moldatu beharko dugu (sinadura eta hedabide nagusiak, horien ezaugarri biografiko nagusiak, ideologia eta abar).

Interpretazio lanetarako hedabideen analisisian hedabideen eskaintzak daukan harrera kontuan hartu behar dela gaineratzen du estatubatuarrak. Hor ere egingo da ahalegina, lehen zikloetan orokortasun batzuk baino askoz gehiago eskaintzeko modurik egongo ez bada ere.

Azkenik, kontakizun historikoan ere txertatuko dira esanguratsuak suerta daitezkeen prentsako testu batzuk, garaian garaiko diskurtsoen erakusgarri.

1.5.3. Gandara: Thompson ahozko ondarearen moldaketetara ekarria

Ana Gandarak (2015) euskal ondare kulturalaren egokitzea hartu du ikergai bere doktorego tesirako: *Euskal ondare kulturalaren moldatzea (1960-1990), egungo Kultur Sistemaren oinarri. Baliabide eta forma sinbolikoak*. Ahozko ondare kulturalak bere modernizazioarako bidean izandako bilakaera aztertu eta arreta berezia jartzen dio bertsolaritzari bertan.

Thompson da hain zuzen ere ikertzaile nafarraren marko teorikoaren zutabe garrantzitsuena, eta Gandararen lanean bertsolaritzak izandako bilakaera aztertzen denez, jada irekita zegoen bide hori baliatu nahi izan da, ekarpen berriak egiteko ahalegina eginaz¹⁶.

Estatubatuarrak burutzen duen sinboloen azterketa komunitate baten nortasun kultural kolektiboaren oinarri gisa funtzionatzen duen ondare kulturalaren eremura ekarri nahi du Gandarak, eta etnosinbolismoan topatzen ditu horretarako bitartekoak (2015: 77-89). Bigarren oinarri gisa Smith baliatzen du, eta horren ekarpena, batez ere estaturik gabeko nazioei dagokionez, Guibernauren lanarekin osatu. Etnosinbolismoak nazionalismoen inguruko teoria modernistekin alderatuz, fokua baldintza material eta politikoetan ez ezik ekin-tza kolektiboan motibazioarako baliabide subjektibo eta sinbolikoetan ere jartzen du, eta hori izango da Gandarak Thompsonen ereduari eginiko lehen egokitza-pena: analisirako oinarritzko kontzeptu gisa estatubatuarrak darabilen “forma sinbolikoa” erabili beharrean “baliabide sinbolikoa” erabiltzea¹⁷. Horrela, erreferentziatzko partaide eta funtzio zehatza duten forma sinbolikoak lirateke baliabide sinbolikoak, nortasun kultural baten inguruan eraturiko komunitateak

¹⁶ Gandarak lan eskerga egiten du estatubatuarraren metodoa euskal kultur ondarearen azterketarako egokitzen, eta aurreraturiko teorizazio lan horrek, ikertzaile bataren nahiz bestearen ekarpena sintesi arin batean jasotzearekin, indarrak bestelako alorretan jartzeko aukera eskaintzen du. Horrela, ikerketa honen ekarpen gisa prozesuaren testuinguru zabalak jorrazteko aukera ireki da, eta kasu praktikoaren, bertsolaritzaren bilakaeraren, azalpen zabalago bat ere eskaini ahal izan da, testua kontakizun historiko gisa harilkatuz. Bestalde, Thompsonek hedabideen inguruan ekar-tzen dituenak ez ditu baliatzen Gandarak, estatubatuarraren metodoa adierarik abstraktuenean, analisi kultural orokorrerako, baliatzen baitu, eta ikerlan honetan bai jorratu da kulturaren heda-bideratzearen alderdi hori.

¹⁷ Forma sinbolikoak esanguradun fenomeno kulturalak lirateke: “Usaré el término ‘formas simbólicas’ para referirme a un amplio campo de fenómenos significativos, desde las acciones, gestos y rituales, hasta los enunciados, los textos, los programas de televisión y las obras de arte” (Thompson, 1993: 205). Baliabide sinbolikoak, aldiz, bere esangura komunitate etnokultural baten baitan hartzen duten fenomenoak dira: “Anthony D. Smithek, kasu, komunitate nahiz nazioak eta euren identitatea hizpide harturik, ondoko baliabide sinboliko nagusiak zehazten ditu, eragile nagusi gisa: tradizioak, memoriak, balioak, mitoak eta talde kulturalen ondare meta-tua osatzen duten sinboloak” (Gandara, 2015: 97-98). Bertsolaritza baliabide sinbolikotzat har daiteke, bada, eta horrela hartzen du Gandarak.

norberaren inguruan igorriak nahiz jasoak eta komunitatearen identitate subjektibo sinbolikoa osatzera bideratuak.

Bestalde, forma sinbolikoen, testuinguru jakin batean txertaturik, haien esanguran eragina duten “baliozkotze prozesu”ak jasaten dituztela azaltzen du Thompsonek: “Una consecuencia más de la inserción contextual de las formas simbólicas es que con frecuencia son objeto de complejos procesos de valoración, evaluación y conflicto” (1993: 217). Prozesu horien inguruan estatubatuarrak seinalaturiko baldintzatzaile nagusi batzuk ere ñabartzen ditu Gandarak (2015: 108). Horrela, Thompsonek elkarreragin eremuko agenteen helburuak eta estrategiak kontuan hartu behar direla dioenean¹⁸ baliabide sinbolikoen kasuan helburuak kolektiboak izango direla gaineratzen du nafarrak; edota Thompsonek agenteen kokapena kontuan hartu behar dela seinalatzen duenean (1993: 233), estatutik gabeko komunitateen ondare kulturalaren kasuan komunitatearen eta estatu barneratzailearen arteko harremanari erreparatu behar zaiola.

Bestalde, kultur ondarearen moldaketetarako “oreka komunikatiboa” zaintzea ezinbestekoa suertatzen dela azpimarratzen du: proposamenak baliabidea garai nahiz belaunaldi berrientzat erakargarri egiteko bezainbesteko berrikuntza ekarri beharko du, baina aldi berean hartzaileari ulergarri zaizkion elementuak ere barneratu beharko ditu funtzionala izateko.

Sarasuak hainbatetan aldarrikatzen duen tradizioaren eta irekiduraren arteko oreka baino ez da oreka komunikatibo hori. Horrela, Egañarekin eskutitz gurutzatu gisa osaturiko *Zozoak beleari* liburuan: “Memoriaren eta sorkuntzaren arteko zubi bat duk bertsogintza. Zubi horretara zatozak alde batetik tradizioa eta bestetik traizioa. Alde batetik ondare-mina eta bestetik berri-grina. Garenaren oroimena eta sortu nahi dugunaren ametsa [...]” (1997: 233). Edo Joxerra Garziak *Bertso-ispiluan barrena* lanean egin zion elkarrizketa luzean: “Jasotako tradizioari geure baitan zentzu bat eman eta hori birsortzeko ahaleginean ari gaituk. Ondare bat geure jolas bizigarri bihurtzen” (1998: 10). Eta baita *Hiztunpolis* bere azken lanean ere: “Jarraidura-ariketan lodia da bertsogintza. Irekidura-ariketan, nasaia.” (2013: 303).

1.5.4. Hurbilagoko testuingurua

Thompsonek berebiziko garrantzia ematen dio testuinguruari, eta hura botere harremanen arabera egituratzen dela seinalatzen du:

¹⁸ “Los individuos involucrados en la producción y recepción de formas simbólicas son generalmente conscientes del hecho de que las formas simbólicas pueden ser sometidas a procesos de valorización y pueden perseguir estrategias orientadas hacia el aumento o reducción del valor simbólico o económico” (Thompson, 1993: 232-233).

Los contextos están socialmente estructurados en el sentido de que involucran asimetrías sistemáticas en la distribución y acceso a recursos de diferentes tipos. Las formas simbólicas circulan en campos estructurados por estas asimetrías, es decir, por las diferencias resultantes entre grupos como las clases sociales, los grupos étnicos o aquellos grupos de individuos definibles en términos de edad, género, ingreso, etc. La distinción entre ‘alta cultura’ y ‘cultura popular’ es uno de los aspectos de esta diferenciación social [...] (1998: 48)

Egile estatubatuarrak *egitura sozial* deritzen (1993: 223) harreman horiei ere erreparatu beharko zaie, bada, analisi ideologikoa garatuz: “El análisis de la ideología concierne, en primer lugar, desde mi punto de vista, con los modos en que el significado y el poder se intersectan” (id: 58). Horrenbestez, testuinguru zabalari bi atal eskaintzeaz gainera (Lehen Modernitatea eta Beranduko Modernitatea), kontakizun historikoko ziklo bakoitza dagokion hurbileko testuinguruaren inguruko azalpen batekin irekiko da.

Thompsonen forma kulturalen azterketarako planteatu eta Gandarak euskal ondarearen moldaketen ikerketarako ñabartzen duenari jarraituz, euskal kultur komunitatearen helburu kolektiboen eta kokapenaren ingurukoak jasoko dira azalpen hauetan. Garaian garaiko ekimenak hobeto ulertzen lagunduko digu testuinguratzeak eta baita, komunitatearen kokapena subalternitatezkoa izan dela kontuan harturik, eginiko lana bere neurrian baloratzeko ere:

Garaian garaiko baliabide kognitiboak baliatuta eta garaian garaiko baldintza soziopolitikoek baimendutako aukera egiturara egokituta osatu dute euskal kultur-gileek euskalgintza deitzen dugun gune kognitibo hori. Gehienetan egoera politiko eta kultural desegokian burutu dela kontuan hartuta, zeregin nekeza eta korapilatsua bete dute kultur-gile horiek. (Larrinaga, 2007b, 309)

1.5.5. Oihartzuna

Ikerketa kuantitatiboak, bertsolaritzari buruz prentsan argitaraturiko testuen bilketak, etiketatzeak eta lanketak aukera irekitzen du garai bakoitzean argitaraturikoa historia serial gisa azaltzeko. Kontakizunaren hainbat alderdi datuetan oinarritzeko edota datuekin berretsi eta osatzeko aukera ematen du horrek, Del Moralek funtsezkotzat jotzen duena: “No basta, pues, con describir, hace falta, también, medir y hacer recuento de los hechos sociales de signo diverso en el acontecer [...] en la medida que el tratamiento de las fuentes lo permita (historia seriada o estadística retrospectiva)” (1999: 14).

Atal historiko bakoitza garai horri dagokion oihartzun mediatikoari buruzko azpiatalarekin osatuko da, beraz. Ikerketa kuantitatiboan erabilitako etiketatuari esker, garai bakoitzean bertsolaritzaz gehien argitaratu duten egun-

kari eta aldizkariak zeintzuk izan diren ezagutu ahal izango da, zein hizkuntzatan argitaratu den eta zenbat, zeintzuk izan diren sinadura garrantzitsuenak, zein prentsan protagonismo handiena izan duten bertsolariak, bertsolaritzaren inguruko zer gertakari mota diren arreta mediatiko handiena eragiten dutenak eta abar.

Datuok funtsezkoak suertatuko dira hainbat ekarpen egiteko: gehien argitaratu zuten egunkarien edo sinaduraren profilek, esaterako, bertsolaritzaren inguruko proiektuen profila zehazten lagun dezakete; sinaduren eta eragileen arteko loturak proiektu horietan hedabideratzeari ematen zitzaion garrantziaren arrasto gisa funtziona dezakete; edota bertsolari mediatikoenak edota albistegarritasun gehien aitortzen zaien gertakariak zein ziren jakinda, bertsolaritzaren inguruan eraikitako irudikapenera gerturatzeko modua legoke.

1.5.6. Proiektua

Garai bakoitzean bertsolaritzaren inguruan aritutako eragile nagusiak identifikatuko dira, eta horien biografietan, testuetan eta ekintzetan arakatuko da, historiografian onarpen zabala duen bideari jarraituz:

Los autores marxistas que desarrollaron los puntos de vista de Marx y Engels (Y. Plejanov, K. Kautsky, N. Bukharin, A. Gramsci, y otros) están de acuerdo en dos cuestiones básicas: el condicionamiento de las acciones de los individuos destacados y el reconocimiento de su influencia, considerable y definida, en el curso de los acontecimientos [...] las acciones de los individuos destacados tienen además una función centradora. De este modo los individuos destacados son como organizadores que inician, en mayor o menor grado, y unen las acciones de las otras personas. Evidentemente, ni los individuos destacados ni el resto de la gente actúan aisladamente. (Topolsky, 1992: 203)

Smithek (1997) eta Hutchinsonek (2004) hainbatetan azpimarratzen dute mugimendu etnokulturaletan, izan ohi duten subalternitatezko kokapenak beselako erakundeen eragiletza galarazten duenez, komunitatearen *intelligentsiak*, Gramscik “intelektual organiko” deritzonak, ohikoan baino protagonismo eta garrantzi handiagoa izan ohi duela. Eta Larrinagak tesia eskaintzen dio euskal *intelligentsiaren* bilakaera historikoari: “Adierazitako guztiarekin esan nahi dugu, hizkuntza komunitate baten jokamolde linguistikoak ulertzeko, bereziki komunitate minorizatuen egoeran, berebiziko garrantzia daukala kultura eliteek —beste elite batzuekin batera— sortzen eta hedatzen dituzten irudikapenak aztertzea” (2007b, 118).

Eragile hauek bertsolaritzaren inguruan ezarri izan dituzten helburuak, martxan jarritako praktikak, eraiki dituzten irudikapenak eta horrek guztiak

garaiko euskal kulturgintzaren baitan izan dezakeen zentzua aztertuko da, Castellsek planteaturiko auziei erantzuteko: “Es fácil estar de acuerdo sobre el hecho de que, desde una perspectiva sociológica, todas las identidades son construidas. Lo esencial es saber cómo, desde qué, por quién y para qué” (2003: 35).

Azkenik, ziklo historiko bakoitzaren itxiera gisa, aparteko azpipuntu batean garaian garaiko bertsolaritzaren inguruko proiektu moduko bat zirriborrazteko ahalegina egingo da. Ziklo historikoaren kontakizunean eta azterketan jasotakoak erabiliko dira horretarako oinarri gisa.

Proiektuari eskainiriko azpiatal berezi honetan ziklo horien arteko korrespondentziei arreta berezia jarriko zaie, funtsezkotzat jotzen baitira kulturgintzaren bilakaeraren azterketan.

Larrinagak honela azaltzen du kontzeptu honek euskal kulturgintza ulertzeko duen garrantzia:

Gaur ezagutzen dugun euskalgintza, besteak beste, kapital kultural eta sinboliko baten metaketa historikoaren emaitza da. Bestela adierazita, euskal kulturgi-
leek denboran zehar —bereziki XIX. mende amaieratik aurrera— euskarari buruz
sortu eta garatutako ideia, irudikapen, proiektu eta ezagutza multzoaren ondorena
da. (Larrinaga, 2007b, 309).

Hutchinsonek (2004) lantzen duen *an overlaying of tradition* kontzeptuaren arabera tradizio etnikoen moldaketa modernoak berridazketa bizigarriak baino ez lirakeke, eta Gandarak ere arreta berezia jartzen die korrespondentzia horiei, eta *continuum* gisa izendatzen ditu.

Azkenik, eta bilakaera ikusiko bada, jarraitutasunari ez ezik, garaian garaiko aldaketei ere begiratu beharko zaie, noski. Horrela, komunitatearen autokontzepzioan izandako aldaketei erreparatuko zaie, eta baita autokontzepzio horren arabera eragileek hartzen dituzten jarrera berriei ere.

1.5.7. Zikloak

1.5.7.1. Zikloa: Oinarria-Gailurra-Haustura

Kontakizun historikoaren artikulazioak, kontakizun horrek bide luzea egingen badu eta bide horretan aldaketa esanguratsuak eman badira behintzat, aldizkatze ariketa bat eskatu ohi du:

Si la Historia se desarrolla en un tiempo concreto éste debe de ser datado con precisión (fechas) y parcelado en función del establecimiento de determinados significados sociales básicos homogéneos que constituyen macroconjuntos temporales de referencia (Edades o épocas). Admitiendo, como es lógico, nuevas cesuras

temporales, establecidas en virtud de parámetros construidos por el historiador como puntos de arranques o finales. Tal es el caso de la división en etapas, períodos, generaciones, etc. (Del Moral, 1999: 13).

Ikerketa horri dagokionak ez ditu aro ezberdinak zeharkatzen, Aro Modernoaren baitan barneratzen baita azaldu nahi den guztia, baina, esan bezala, garai ezberdinak bai hartzen ditu, testuinguru zabalari dagokionez behintzat: Lehen Modernitatea eta Beranduko Modernitatea.

Esku artean dugun kontakizun historikoa XIX. mendearen erdialdean abiatzen da, orduan lortzen baitu bertsolaritzak lehen aldiz gutxieneko presentzia mediatiko bat, eta gaurdaino luzatu, 170 urte inguruko ibilbidea eginaz. Aroak eta garaiak kontakizunaren artikulaziorako zabalegiak suertatzen badira ere, epe motzagoan banatzeko adina ematen du, bada, ikergaiak.

Arostegui dio azalpen historikoak prozesuen azalpena izan behar duela: “La historiografía sólo puede explicar la historia adecuadamente por una referencia a la totalidad de un proceso con antecedentes y consecuentes dentro de un adecuado espacio de inteligibilidad” (2001: 305). Prozesuen baitan, berebat, aldi batetik besterako aldaketak, alegia, egoera batetik besterako trantsizioak, gradualak izan ohi dira: “[...] primero, solo aparecen elementos sueltos de la formación nueva; [...] segundo, esos elementos se combinan para formar un sistema nuevo que gradualmente ahoga al viejo” (Topolsky, 1992: 234). Eta aldaketaren izaera graduala nahiz bere aurrekari eta ondorioekiko lotura modu ulergarri batean artikulatzeko formula prozesu historikoa zikloen segida gisa azaltzea izan daiteke:

En cuanto al desarrollo de una formación nueva, los historiadores ven dos o tres niveles en ese proceso. En el primer caso, se refieren al periodo de una tendencia ascendente y al de una tendencia descendente (en el que la formación que consideramos declina). En el último caso, se suele hacer referencia a los periodos de aparición, estabilización y declive. (id: 234-235)

Eskema hau egin nahi den historiaren artikulaziora ekarrita, ziklo bakoitzak bertsolaritzaren inguruan lanean aritu den eragile sare bat izango luke, elkarren ondoko pare bat belaunaldik osatua, eta sare horrek, esplizituago edo lausoago, bertsolaritzaren inguruko proiektu bat izango luke buruan. Horrela, esan bezala, proiektu hori gauzatzeko oinarri bat landuko da, lanketa horren emaitza gisa gailur bat agertuko da, eta, azkenik, zikloari amaiera emango dion aldi bat etorriko da, testuinguruaren aldaketari proiektua egokitu beharrak ekarria.

Bestelako formulak ere eskaini ahal dira, noski, baina ikerketa honetan azaldu nahi den historiarako egoki ikusi da kontakizuna oinarria-gailurra-haus-tura gisako ziklotan banatzea, *continuum*aren ideia eta aldaketarena uztartzeko modua eskaintzen baitu.

- Ziklo baten haustura dakarren aldiak hurrengo zikloaren oinarrian bistaratu den kimuaren (bertsolaritzaren proiektu berria) haziak (testuinguruaren trantsizioaren lehen arrastoak, eragile belaunaldi berriaren lehen agerpenak, autokontzepzio berri baterako materiala...) gordetzen ditu bere baitan.
- Proiektu berria bertsolaritzaren gailur berri batean loratuko da.
- Hazi berriak dakartzan haustura berri bat gertatzen den arte.

1.5.7.2. *Ziklo bakoitzaren baitan*

Bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren historia ezinbestean bertsolaritzak berak fenomeno kultural eta sozial gisa izandako bilakaerari lotzen zaio; bertsolaritzak pauso garrantzitsuak eman dituenen etorri izan dira beraren presentzia mediatikoaren aurrerapen nagusiak. Eta bertsolaritzaren bilakaera, era berean, euskal kulturagintzaren garapenari lotua ageri da.

Euskal kulturagintzaren historia, bertsolaritzaren historia eta bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren joera orokor batzuen inguruan jaso ahal izan direnak kontuan hartuz artikulatuko da, bada, egin nahi den kontakizuna, hiru eremuon baitan gainjartzen diren urratsak eta mugarri komunak oinarritzat hartuz.

Aurrerapen gisa historia lau ziklotan ardaztu dela aipa daiteke: Lore Jokoak (1845-1917), gerraurreko Euzko Pizkundea (1918-1944), Frankismo garaiko zikloa (1945-1979) eta oraingoz garaikidea deituko dioguna (1980-).

Laburbilduaz, ziklo bakoitza testuinguruari buruzko azpiatal batekin irekiko da; bilakaera historikoaren kontakizuna garatuko duten hiru azpiatal etorriko dira jarraian, oinarria-gailurra-haustura eskemaren arabera antolatua; bertsolaritzak garai horretan izandako oihartzun mediatikoaren azterketan sakontzen duen azpiatal bat jorratuko da hurrena; eta, azkenik, ziklo horri dagokion proiektua zirriborratzen duena.

Plantatzen den zikloen baitako bilakaera, zalantzak eragin ditzakeen interpretazio bat izan daiteke, baina ezein kasutan hautemangarriak diren prozesu batzuetan oinarritzen da. Historiaren aldizkatzea data zehatzekin zedarritzea bai suertatzen da askoz ere ariketa subjektiboagoa:

La delimitación de espacios temporales en función de una cierta ‘homogeneidad’ histórica es siempre un problema de fondo para la descripción de la historia. Siempre se ha dicho, además, que una simple fecha no es bastante para marcar el paso entre dos épocas. (Del Moral, 1999: 270)

Hala ere, azpimarratu nahi da zikloen artean eta ziklo bakoitzaren baitako aldien artean mugarri gisa seinalatzen diren daten hautua hainbat zantzutan oinarritzen dela. Ziklo bakoitza garatzen duen testuan txertaturik agertuko dira zantzu horiek guztiak.

2. KULTURA POPULARRA LEHEN MODERNITATEAN ETA LEHEN EUSKAL PIZKUNDEAN

*Artikaste aundiakiko gizon jakinti askori aditu izan diotet esaten, guziz
ikaragarria dala eskolatu gabeko itz neurtulari oen alainzo edo talentu
jakinduriazkoa.*

Juan Inazio Iztueta. *Gipuzkoako dantza gogoangarrien kondaira edo historia*, 1824.

2.1. LEHEN MODERNITATEAK EKARRITAKO HAUSTURA

2.1.1. Eliteen bestekotzea

Kultura popularrak Lehen Modernitatean izan zuen sarbidean eliteen urruntze bat gertatu zen hainbat fenomeno uztartzen dituen bide konplexu baten baitan:

Aunque este alejamiento de la cultura popular se produjo a distintas velocidades en varias zonas de Europa, sin embargo las tendencias principales parecen bastante claras. De forma similar, la explicación para estos cambios —a pesar de los matices locales y de que sea importante tomarlos en consideración— también parece bastante sencilla; la razón fue un rápido cambio de la cultura de los instruidos entre 1500 y 1800, la época del Renacimiento, la Reforma y la Contrarreforma, la revolución científica y la Ilustración (todas ellas palabras que resumen un movimiento que no sólo fue complejo, sino que estuvo cambiando continuamente) (Burke, 1991: 389).

XV. mendean, Erdi Aroaren eta Aro Modernoaren arteko zubi gisa, Errenazimentua jarri zen abian, nagusiki artearen baitan teozentrismotik antropozentrismorako lehen pausoa emanaz. Handik gutxira inprenta agertu zen, ezagutza eta kultura hedatzeko modu berri bat. Kapitalismoaren lehen gara-

pena, lehen Estatu Modernoen sorrera, ezagutza zientifikoaren iraultza, Erreforma protestantea eta Ilustrazioa etorri ziren jarraian, guztiak ere, neurri batean inprentaz baliatuz, pixkanaka giza arrazoia ezagutza eta kulturaren erdigunean jarriko zutenak.

Ezagutza zientifiko eskaintzen zioten liburuak irakurriz, eskolatuek¹⁹ ordura arteko hainbat sineskeria bazterrean utzi zituzten²⁰. Hainbat tratatu sortu ziren, jendartean portatzeko modu egokia finkatzen zutenak, eta horiek irakurriz (Castiglioneren *Gortesaua* aipatzen du Burkek) modu horiek finduz joan ziren. Dantzari buruzko tratatuekin manera berriekin bat zetozen dantzak jorratu zituzten; literaturari buruzkoekin arrazoian oinarrituriko kanonen arabera eraikitako eskaintza literario berri bat eta abar.

Eskolatu gabeek ez zuten aldaketa horietara sarbiderik, ez baitzekiten irakurtzen. Petrikilo, berriketari eta titiriteroen aurrean aho zabalik gelditzen jarraituko zuten. Kultura plazan egiten zen festa parte hartzaile gisa biziko zuten aurrerantzean ere, manerei, dantzei edo literaturari buruzko tratatuek ezarri zituzten arauetara errepertatu gabe. Horrenbestez, eskolatu gabeen kulturari, zeina duela gutxira arte guztiena baitzen, popularra deitzen hasiko ziren eskolatuak, jasoaren eta popularraren arteko bereizketa sortuz.

Berebat bereizketatik bazterketa etorri zen. Frantzian, esaterako:

A mediados del siglo XVI, los poetas de la Pléiade rechazaron las formas literarias populares, como el *rondeaux*, las *ballades* y los *virelais*, por otras razones que estuviesen más próximas a las normas clásicas. [...] La formulación de los ideales lingüísticos y literarios del clasicismo francés por Vaugelas y Boileau, también implicaba el rechazo de las tradicionales canciones como irregulares y bárbaras; Boileau usaba el Pont-Neuf —donde actuaban los cantantes de baladas— como un símbolo de todo aquello que debía evitarse en la buena poesía (Burke, 1991: 383-384).

Aldaketa kulturala nobleziari eta burgesiari ekarri ziena Errenazimentua izan bazen, Kleroan Erreformak ekarriko zuen. Protestantismoak, inprenta bezala Alemanian sortu eta baliabide berria propagandarako erabiltzen iaioa

¹⁹ Eliteen eskolaztea nahiz Modernitatea eskutik datoz eta garaikideak dira: “No se puede hablar realmente de un sistema educativo público colectivo en las épocas medievales, a pesar de la influencia omnipresente de la Iglesia; habría que esperar varios siglos para que hubiera un sistema educativo totalmente secularizado, pero a finales del siglo XVI ya se había establecido un sistema educativo de élite”. (Smith, 1997: 51)

²⁰ Ongek honela egiten du idazketa eta aldaketa sakon hauen arteko lotura: “[...] los cambios hasta la fecha clasificados como evoluciones de la magia a la ciencia; del llamado estado de conciencia «prelógico» a uno cada vez más «racional»; o del pensamiento «salvaje» de Lévi-Strauss al pensamiento domesticado, pueden explicarse de manera más escueta y coherente como cambios de la oralidad a diversos estados del conocimiento de la escritura”. (1982: 71)

zenak, gizabanakoaren arrazoiari ordura arte ez zeukan protagonismo bat eman zion erlijio alorrean: Elizaren bitartekotza auzitan jarri zuen, eta, besteak beste, idatzi sakratuak latinetik bakoitzaren hizkuntzara itzultzeari ekin zion. Kapitalismoaren interesei eta burgesiaren bizimoldeei egokitzen zitzaien moralitate berri bat ere hedatu zuen, oinarritzat lanaren sakralizazioa eta portaera sozial finduago bat jarritz. Ondoren etorriko zen Kontrarreforma katolikoak atzera egin nahiko zuen, latinari eutsi, eta Antzinako Erregimenaren defentsan gotortu, baina herri xehearen praktiken kontrolaren azpimarran bat etorri zen protestantismoarekin, eta tonu gordinago batean egingo zuen gainera: haize berrien aurrean herria estu lotu nahian Inkisizioa berreskuratuko zuen.

Apazeria bera lotu beharko zen herria lotu aurretik. Burkeren arabera 1500ean parroko gehienen maila kultural nahiz soziala herri xeheak izan zezakeenaren oso antzekoa zen, baina elite protestanteek unibertsitatearen bidez eta katolikoek seminarioak sortuz kleroaren bestekotzea abiarazi zuten: “Aquel viejo párroco que llevaba una máscara y bailaba en la iglesia durante las fiestas o que contaba chistes desde el pulpito, fue sustituido por otro que estaba mejor educado, con un estatus social más alto y considerablemente separado de sus feligreses” (1991: 377).

Eskutik joan ohi dira bazterketa eta mespretxua, eta popular gisa izendatzearekin, arrunt, baldar, trauskil, behe mailakotzat hartu zuten eskolatuek eskolatu gabearen kultura. Kultura jasoak ordezkatu egin behar zuen kultura hori, edo jasoaren kanonen arabera egokitu beharra zegoen.

2.1.2. Ertzetan muturrera eramandako fenomenoak

Prozesuaren beste aldaera garrantzitsu bat seinalatzen du Burkek: Europaren garaiko botere egituraketan periferian gelditu ziren kultur komunitateena. Honela azaltzen du komunitate horietan gertaturikoa: “La separación de ambas culturas puede verse, con más claridad, en aquellas zonas de Europa donde la imitación de la corte supuso que las élites locales hablaran un lenguaje distinto al del pueblo común” (1991: 378). Eta hainbat adibide jartzen ditu:

En Languedoc, por ejemplo, la nobleza y la burguesía adoptaron el francés, lo que les separó (o hizo patente la separación) de los artesanos y campesinos que hablaban occitano. En Gales la aristocracia local empezó a hablar inglés y retiró su protección a los bardos tradicionales, lo que supuso la casi inmediata extinción de este tipo de actores. En las Highlands de Escocia, durante la época de Ferguson, el gaélico se convirtió —como indicaba el mismo Ferguson— en ‘la lengua que se hablaba en las cabañas, pero no en los salones o en la mesa de cualquier caballero’. (1991: 378)

Bohemian, XVII. mendean nobleziak alemanez hitz egiteari ekin zion Vienako gortea imitatuz, tokiko hizkuntza, txekiera, nekazariarentzat utzita; Norvegian, mende bat geroago, jende jantziak Kopenhageko gorteko hizkuntza, daniera, hitz egingo zuen, norvegiara herritar eskolatu gabeen kontua balitz bezala; elite finlandiarrek beste hainbeste egingo zuten garai berean suedierarekin...²¹ Eta erreinuen periferiako elite horiek euren hizkuntzari ez ezik hizkuntza horretan garatzen zen kultura orori ere egingo zioten uko, hizkuntza nahiz kultura horiek behe mailakotzat hartuz. Berebat, haien garapena sustatuko zuen elite eskolaturik gabe, hizkuntza periferiko hauen modernizazioa atzean gelditzen hasi zen. Kulturarekin gertatzen zen bezala, hizkuntza jasoen eta arrunt, baldar, trauskil, behe mailakoen arteko bereizketa sortuko zen pixkanaka. Beraz, hizkuntzen historiaren eta kultura popularraren historiaren arteko loturak marrazten ditu Burkek eta *bikulturaltasun*, *diglosia kultural* eta halako terminoak erabiltzen ditu fenomeno horiek azaltzeko (1991: 21)²².

Calvetek xehetasun handiagoz azaltzen du fenomeno zehatz honen barne muina, hizkuntz komunitateen arteko indar erlazio gisa planteatuz. Glotofagia deritzo prozesu osoari, eta lehen fasea komunitate subalternoko eliteek norbere hizkuntzari uko egitea dela seinatzen du:

El primer estadio de la glotofagia era, de algún modo, vertical: la diferenciación lingüística se manifestaba fundamentalmente en términos de clases sociales, por cuanto el retroceso de la lengua dominada comenzaba en la corte, la nobleza local, la burguesía [...] la lengua dominante es empleada por quienes, en esa misma jurisdicción, están cerca del poder colonial o lo representan, y por quienes trabajan para él (domésticos, comerciantes; pero también, en las regiones de tradición escrita, como las de territorio francés, escritores, poetas y otros) (2005: 90)

Calveten lana ikerketa postkolonialen baitan lerratzen da, kolonia ohietako kasuei erreparatzen die nagusiki, baina Europako hizkuntza gutxiagotuei ere eskema bera aplikatzen die, funtsean menpekotze prozesu bertsuak eman zirelakoan (2005: 176). Eta euskarari planteamendua erabat egokitzen zaiola ikus daiteke hitzotan:

²¹ Gortean integratu nahirik norbere hizkuntza ez ezik hizkuntza hegemonikoaren adiera lokalak ere baztertzera iritsi ziren elite periferiko hauek. Gaskoien adibidea jartzen du Burkek (1991: 384): “Los instruidos del sur no sólo hablaban francés en vez del occitano, sino que también aprendieron a purificarlo de expresiones regionales, si juzgamos por el éxito de *Les gasconismes corrigés* (1766) [...]”. Eta baita Eskoziakoa ere (1991: 388): “Como había sucedido con los ‘gasconismos’, los localismos escoceses también fueron corregidos y los lectores del libro que publicó sobre esta materia James Beattie, estaban avisados que nunca dijese *clatering* cuando lo que querían decir era *chattering* (‘charlando’) [...]”.

²² Madariagak (2008: 107) eta Intxaustik (2014a: 77) ere erreparatzen diote fenomenoari adibide berak eskainiz.

La erosión sufrida por la lengua vasca, evidente a partir del siglo XVII, está en relación directa con su situación social y legal, plena y modélicamente diglósica [...] las clases populares eran vasco-parlantes monolingües, mientras que los grupos dirigentes eran bilingües, utilizando el vasco en sus relaciones con el pueblo y el romance en los contactos con el exterior y en las comunicaciones entre sus iguales. Todo aquel que quería prosperar en la administración, en oficios liberales, el que tenía tratos comerciales exteriores, relaciones con la Corte o quería hacer carrera eclesiástica, debía dominar el romance y en muchos casos el latín; los que labraban la tierra podían vivir y morir conociendo solamente el vasco. (Madañaga, 2008: 105)

2.1.3. **Euskal kulturaren bestekotzea: bertsolaritzan topa daitezkeen arrastoak**

Burkek azaltzen duenez, Erdi Aroan Europan zehar aurki zitezkeen kultur komunitateetan eliteek eta herriak kultura bera partekatzen zuten. Gabilondok euskal nobleziaren bertsolaritzaz topatu diren arrastoak seinalatzen ditu estadio horren adierazpen gisa:

Perhaps the most central and, tragically, most disregarded literature of the Middle Ages, is constituted by a very rich tradition of ballads and improvisational poetry, of which only few fragments have been preserved. It was an oral tradition and was also cultivated by the nobility and the elite classes. Perhaps, the widespread transmission of this oral tradition prevented this class from registering it on paper. (2016: 86)

Esteban de Garibai historialariak jasotako *Martin Ibañez de Labieroren hilobian* eta *Milia Lasturkoaren eresia* lirateke aipaturiko arrasto horiek; lehenengo XIV. mende bukaerakoa, bigarrena XV. mendekoa, biak emakumezkoek sortuak²³.

Burkek eliteen bestekotzea XVI. mendean abiatzen dela seinalatzen du. Euskal kulturaren kasuan, aldiz, arrasto zaharragoa ere seinalatu daiteke, hain zuzen ere, bertsolaritzaren inguruan topatu den erreferentzia historiko zaharrena, 1452ko Bizkaiko Foruek ezarririko profazaden eta hiletarien bertsoen

²³ *Martin Ibañez de Labieroren hilobian* 1393koa da. Hil berriaren, Martin Ibañezen, alargun Sancha Ortizek, negar batean abesturiko bertsoek osatzen dute. Milia Lasturkoaren eresia, aldiz, XV. mendekoa da, eta hildakoaren ahizpa baten bertsoek nahiz horiei erantzunez Pedro Garcia alargunaren andregai berriak, Marina de Arrazolak, abesturikoek osatzen dute. Bat-batekotzat jotzen dituzte bi bildumak bai San Martinek (1967), bai Azurmendik (1980), baita Gabilondok berak ere (2016).

debekua, eskaintzen diguna²⁴. Kultura bateratuaz gorde ahal izan diren arrasto bakanen garai berekoak dira kasik, beraz, bertako elitea euskarazkoari bizkarra ematen hasi zitzaiola erakusten duten lehen zantzuak:

[...] this oral literature shows the existence of a linguistic unity between elite and peasant classes, which ceased in the Renaissance and, instead, gave rise to a 'linguistic divide' by which literature in Basque became a subaltern practice while the elites embraced state languages such as Spanish and French for their cultural and political practices. (Gabilondo, 2016: 87)

XV. mendearen bukaeran, Nafarroako erreinuaren eremuan, inguruko gainerako hizkuntzek bezala kultura idatzian lehen pausoak emateari ekingo zion euskarak Leizarragaren eta Etxepareren lanekin. XVI. mende hasieran, Gaztelak Nafarroako erreinua menperatzean, ordea, amaiera emango zaio bide hasi berriari.

XVI. mende horretan zehar euskal nobleziak euskararen apologia idatzi zuen gorteko hizkuntzekin garai hartan egin ohi zen bezala. Apologia hori, ordea, ez zen gainerakoak bezala norbere hizkuntzan idatzi, gaztelaniaz baizik. Eta gainerakoak ez bezala, hizkuntzaren estatusa jasotzea baino nobleziarena mantentzea zuen helburu: argudio linguistiko-erlijiosoekin, kristau zaharren leinukoak zirela ezarri nahi zuten. Kaparetasun unibertetsala eta postu garrantzitsuak lortuko dituzte integrazioaren truke, foru sistema orduan finkatuko da, baina aldi berean euskaraz hitz egiteari utziko diote:

Desde épocas bastante tempranas el menosprecio de los notables por la 'lengua vulgar vascongada' y el aprecio por la romance 'cortesana' es muy notorio. Un pasaje literario correspondiente a Pérez de Montalbán se muestra suficientemente elocuente al respecto. En el diálogo establecido entre el castellano Lisardo y la noble vasca doña Elena, pregunta el primero: '¿Cómo siendo vizcaína, / hablas tan bien nuestra lengua?'; a lo que ella responde: 'Porque en vizcaína mengua, / Y entre los nobles mohína, / Hablar vascuence jamás, / Sino fino castellano'. En las ciudades administrativas y poblaciones comerciales esta dualidad lingüística entre notables y pueblo menudo se hacía muy evidente; así lo describe para la Vitoria de 1572 el viajero italiano Giovanni Battista Venturino: '[...] Se advierte en ella que las personas del pueblo hablan Vizcaíno o Vascongado, como ellos lo llaman, lengua difí-

²⁴ "Título 8, Ley I. [...] sobre Mugerres, que son conocidas por desvergonzadas, y rebolvedoras de vecindades, y ponen coplas, y cantares a manera de libelo infamatorio (que el Fuero las llama profazadas)

Titulo 35, Ley VI: ...de aqui adelante quando quier que alguno muere en Vizcaya o fuera de ella..., persona alguna de todo Vizcaya, Tierra llana, villas e ciudad no sea osado de hacer llanto mesandose los cabellos ni rasgando la cabeza, ni haga llantos cantando... so pena de mil maravedis a cada uno que lo contrario hiciere [...]"

cil de aprender, si bien los nobles hablan castellano con toda claridad'. (Madariaga, 2008: 105-106)

Bestekotze prozesua XVII. mende hasieran iritsiko da azken burura. 1609-1610 bitartean Pierre Lancrek Lapurdin eta Juan Valle Alvaradok Zugarramurdin zuzenduriko Inkisizioaren kanpainen ondotik, nekazaritza lurretatik hirietara aldaturiko maiorazko handiek ere, eurak izanik euskara kultur hizkuntza gisa bizi zuten eliteen azken kondarra, bizkarra ematen diote euren hizkuntzari. Euskaldun subalterno elebakarren gidaritza kulturala Elizaren esku geldituko da.

Euskal Eliza, Erreformaren berrikuntzei erantzuteko Trentoko Kontzilioak harturiko erabakiari jarraikiz, bere hizkuntzan zuzenduko zaio herri xeheari, eta hurrengo hiru mendeetan eutsiko dio gidaritza horri: "XVII. mendean [euskaraz] argitaratutako liburu guztiak, bat izan ezik, erlijiosoak ziren. XVIII. mendean, argitaratutako 29 liburuetatik 27 erlijiosoak ziren. XIX. mendean ere, 1800etik 1879ra bitartean argitaratutako 59 liburuetatik 51 erlijiosoak ziren" (Díaz Noci, 1995b: 18).

Erreformaren eta Kontrarreformaren eraginez Europa guztian gertatu bezala, kultura popularrarekiko bestekoturiko Eliza bat izango da, ordea, eta XIX. mende hasiera arte topa daitezke bestekotze horren arrastoak. Joxe Azurmendik (1980) jaso zituen hainbat, tartean Jean Baptiste Comoussaryren, Juan Bautista Agirrerren eta Bartolome Madariagaren testuetatik jasotakoak. Azken horrek, esaterako, honela zioen *Jaungoicoaren amar aguindu-beetaco lelengo bos-teen icasiquizunac* lanean:

Impernuco espiritu loijak aguertu dituban astucijac, dira oraingo gentiaren cantaric gueijenac, pecatuco sarian, asco igarri baric, arimac sartuteco. Canta loijac esaten dituban auac, dino San Ciprianoc, Basilisco verenotsu batec baino veno gueijjago zabalduten davela, entzuten davenen vijotzetara. Pecatu andija ta ascori pecatu eraguiteco, vidia da, neure cristinaubac, canta desonestubac cantetia. (Icasiquizunak II, 1817, VIII.)

Elizari ez zaio kulturgintza interesatzen, doktrinamendua baizik (Sarasola, 1982: 53).

Sarrionandiak laburbiltzen duena da, bada, euskal kulturak XVI. mendetik XIX.era biziko duen panorama orokorra: "Los nobles, los burgueses y el clero vivían al amparo del rey y se pasaban a la lengua de los amos [...] La clerecía, por su parte, cumplió la función de traducir la ideología teológico-política que correspondía al pueblo obedecer" (2012: 685).

2.2. ERROMANTIKOEN DESKUBRIMENDUA

2.2.1. Kolonietarako bidaia: exotismoa eta primitibismoa

Burkek azaltzen duenez, eskolatuen kultura popularrarekiko urruntzeak bueltakoa izan zuen:

En 1500 despreciaban al hombre común, pero compartían su cultura. Sin embargo, en 1800 sus descendientes habían dejado de participar en la cultura popular de forma espontánea, pero estaban en proceso de redescubrirla como algo exótico y por ello interesante. Estaban empezando a admirar ‘al pueblo’, aquél del que había surgido esta extraña cultura. (1991: 395-396)

Jakin-mina pixkanaka hasi zen pizten. Horrela, esaterako, ohitura, festa nahiz “sineskeria” popularren lehen ikertzaileak praktika horiek aldatzeko lanean ari ziren elizgizonak izan ziren Burkeren arabera. XVII. mendearen bigarren erdiaz ari da, eta Jean Baptiste Thiers eta Henry Bourne aipatzen ditu, gerora folkloristentzat urrea balioko duten bilketa lanen egile biak, bildutakoarekiko jarrera kritiko eta erreformista bat azaldu arren. Gisa horretako pertsonaia laikoak ere aipatzen ditu, antikuario lanetan aritu zirenak, eta baita bereizketa onartu arren popularra ere estimatzen zutenak. Horien artean aitzindaritzat Michel Montaigne nabarmentzen du Burkek, eta Toscanako bertsolari emakume baten inguruan jasotakoa jartzen du adibidetzat²⁵.

Kolonialismoaren eta teknologiaren garapenari esker, munduko kultura urruren ezagutza zabalduz zihoan neurrian, exotikoarekiko lilura piztu zen, eta fenomeno hori jartzen du Burkek kultura popularrarekiko interesaren aurrekari gisa:

La etnografía, en el sentido de curiosidad por las costumbres exóticas, era sin duda floreciente en tiempos de Montaigne. Esa curiosidad no había sido infrecuente a finales de la Edad Media, como los relatos de Marco Polo acerca de China

²⁵ Suitzan, Alemanian, Austrian eta Italian barrena egindako bidaiaren kronikaren baitan 1581eko maiatzaren 14an Borgo herri ondoko bainuetxean Montaignek berak antolatutako festaren berri ematen da:

“[...] Tuve a cenar al coronel de este vicariato, señor Francesco Gambarini, gentilhomme boloñés que era para mí como un hermano, y a un gentilhomme francés, y a ningún otro noble en mi mesa. Pero hice sentar en ella a Divizia, humilde campesina que vive a dos millas de los baños. Esta mujer, como su marido, vive del trabajo de sus propias manos. Tiene treinta y siete años, es fea, con el cuello hinchado, y no sabe leer ni escribir. Pero como desde su tierna infancia había vivido en casa de su padre con un tío que siempre le leía versos de Ariosto y de otros poetas, su espíritu está tan dotado para la poesía que no sólo compone versos con una prontitud extraordinaria, sino que además introduce fábulas antiguas, nombres de dioses, de países, de ciencias y de hombres ilustres, como si hubiera estudiado. Me dedicó muchos versos [...]” (Montaigne, 1986: 142)

nos recuerdan, o los viajes de ‘Mandeville’ [...] En el siglo dieciséis, el interés por lo exótico parece haberse acentuado, como atestigua la popularidad de la obra ‘Costumbres de las distintas naciones’, compilada por Johann Boehmm [...] (1985: 61)

XVI. mendetik hasita, geroz eta sortzaile gehiago ziren kexu kultura jasoa-
ren gehiegizko sofistikazioaz; Errenazimentutik konplikatuz joan zen arau klasi-
koen sarean harrapatuta sentitzen ziren. Amerikaren deskubrimenduarekin,
kultura exotikoei buruzko testuak ugarituz joan ziren neurrian, intelektual
horiek, kultura haien antzinatasunak eta sinpletasunak euren kulturarekin egi-
ten zuen kontrasteak erakarrita, estetika primitibista bat hasiko dira garatzen.

2.2.2. Erromantikoen erreakzio antimoderno

Kultura popularraren aldeko joerak beste maila bat hartu zuen XVIII. men-
dearen bukaeran: bilketa lanak ugaritzen hasi ziren, eta loratzea XIX. mendean
gertatu zen Europa osoa hartu zuen Erromantizismoari esker.

Erromantizismoa Modernitatearen baitan gertatu zen, balio modernoetan
oinarrituriko mugimendu bat izan zen, baina, aldi berean, Modernitateak ekarri-
tako Ilustrazioaren eta Neoklasizismoaren kontrako erreakzio gisa ulertzen da.
Erreakzio horrek dimensio politiko bat izan zuen, Ilustrazioa banderatzat hartu
zuen Napoleonen inperialismo frantsesaren aurka sortu baitzen. Alemanian abiatu
zen, inprentaren nahiz protestantismoaren sorleku berean, XVIII. mendean
bukaeran argitaratu ziren Johann Gottfried Herder pentsalariaren lanekin. Ilustra-
zioaren arrazoiaren unibertsaltasunari norberaren subjektibotasunaren erlatibota-
suna kontrajarri zion Herderrek, eta subjektibotasun honek, norbere askatasunean
nahiz identitatean oinarrituta, inperialismo frantsesaren diskurtso homogeneous-
tzailearen aurkako erreakzio nazionalistaren bidea ireki zuen. Erantzun naziona-
lista puntual bat baino askoz ere zabalagoa zen, ordea, Herderrek planteatzen
zuen. Arrazionaltasunean sostengatzen ziren arau klasikoaren aurrean naturalta-
suna eta mistizismoa aldarrikatu zituen, Ilustrazioak lehenesten zuen kultura kla-
sikoaren aurrean norbere tradizioa, kultura popularraren altxorra.

Mugimendu haren baitakotzat hartzen den lehen bilduma James Macpher-
sonek 1760an argitaraturiko *Fragments of Ancient Poetry* izan zen. Bertan Ossian
Mc Finn izeneko antzinako bardo gaeliko batek sorturiko baladen ingeleserako
itzulpena egin zuen. Macphersonen lanak sekulako arrakasta izan zuen, gerora
Ossianismoa deitu denak²⁶, eta atzetik errenkadan etorri ziren gisako lan

²⁶ XIX. mende hasierarako hamar hizkuntzatarra itzulia zegoen, eta Homero zelta deitzen zi-
tziaon. Polemika handia sortu zen zati batzuk Macphersonen berak asmatuak ez ote ziren zabaldu
zenez baina jarraitzaile garrantzitsuak zituen, Herder, Goethe eta Chateaubriand, besteak beste.

gehiago, tartean 1778an Herderrek bilduriko herri kantak (*Volkslieder*), bere teorizazioz horniturik nazioaren izpirituaren adierazpen gisa aurkezten zirenak. Herderren planteamendua Grimm anaien lanarekin edo Goetheren babesarekin zabalduta urrats bat gehiago emango da:

Para algunos intelectuales, especialmente a finales del siglo XVIII, el pueblo era interesante desde el punto de vista de lo exótico. En contraste con esto, a comienzos del siglo XIX existió un culto al pueblo con el que se identificaron los intelectuales y al que trataron de imitar. Como el escritor polaco Adam Czarnoki que señalaba en 1818, ‘debemos ir a los campesinos, visitarlos en sus cabañas de paja, tomar parte en sus fiestas, trabajos o diversiones. En el humo que se eleva sobre sus cabezas, los antiguos ritos todavía resuenan y se escuchan las viejas canciones’. (Burke, 1991: 43)

Bidaia fetitxe bat zen erromantikoentzat, gai nagusietako bat euren literaturan, eta norbere herriko kultura popularrari erreparatzen hasi zirenean, urruneko kultura haiek bezain antzinakoa eta sinplea, eta hiru mendeko bestekotze prozesuaren ondotik erabat exotikoa zen hari, bidaiarik ederrena iruditu zitzaien: “En resumen, el descubrimiento de la cultura popular formaba parte de un movimiento de primitivismo cultural en el que lo antiguo, lo distante y lo popular acabaron por identificarse” (Burke, 1991: 45).

2.2.3. Basati ona

Kontzeptua Michel de Montaignek zirriboratu zuen²⁷, Amerikaren deskubrimenduaren harira urruneko kulturekin izan ziren lehen harremanek sorturiko eztabaidaren baitan. Amerikako indigenen izaera basatia azpimarratzen zuen hainbatek, eta Montaignek zentzugabekotzat jotzen zuen kultura arrotzak norbere kulturaren parametroekin epaitzea: “Montaigne extraía las consecuencias subversivas de comprender que los brasileños encontraban a los franceses tan extraños al menos como los franceses a ellos” (Burke, 1985: 69). ‘Kanibalei

²⁷ Michel de Montaigne (1533-1592) zentzu askotan izan zen bidegile: entsegua genero literario gisa berak estreinatu zuen, etnografia lanak gogoetagai bihurtu zituen lehenengoa izan zen, idazketan estiloaren soiltasuna aldarrikatzen lehenengoa. Eta, soiltasunaren defentsari helduaz, poesia popularraren lehen defendatzailea: “La poesía que disfrutaba Montaigne era [...] la que llamaba ‘poesía popular’ [...] *villanelles* de su Gascuña natal, o en los cantos de pueblos sin escritura [...]” (Burke, 1985: 79). Bestalde, Patri Urkizuk euskal kantuak ezagutu eta estimatzen zituela ere aipatzen du: “XVI. mendekoak dira euskal poema eta kantu bilduma asko [...] Kanta hauen lekukotza eta estimu handia ematen digu Michel de Montaigne-k bere ‘Essais’-etan, ‘Des vaines subtilitez’ kapituluaren. Honen arabera Montaignek ezagutzen zituen euskal kantak. Bordele adituak? Agian.” (2006: 15)

buruz' izeneko entseguan kultura bakoitzaren parametroak bere testuinguruan ulertu behar zirela argudiatu zuen. Gerora, erromantikoengan funtsezkoa izan zen erlatibismo kulturalari bidea ireki zion.

Burkeren (1985) arabera, Montaigne moralista bat zen, eta, basatitzat hartzen ziren indigenen defentsari ekin bazion, europar gizartea kritikatzeko egin zuen. Edozein kasutan, gogoz hartu zuen kontua, hainbat aspektutan basati horiek hobeak zirela azpimarratuz: “La verdad y la bondad brotan con mayor fluidez en aquellas condiciones cercanas a la condición humana original, más próximas a la ingenuidad natural” (Peral García, 2005: 64).

Kasik berrehun urte geroago, Rousseauk naturaren erdian gauzatuko litza-tekeen hezkuntza ideal bat, hirietako zibilizazioak kutsatu gabea, irudikatu zuen *Emilio* lanean, eta horrekin filosofia politikoko kontzeptu gisa Frantziako Iraultzaren iruditerian ere txertatu zen mitoa. Azkenik, basati onaren mitoa Erromantizismoan kultura popularraren alde hartutako jarrera janzteko ere baliatu zen, kultura popularra herrikide eskolatu gabeek (eta, beraz, neurri batean basatiek) praktikatzen zutena baitzen, garbien landa eremuan, naturatik gertuen zeuden tokietan, gordetzen zena: “Los intelectuales de este período establecieron comparaciones entre las sociedades campesinas que habían visitado y las sociedades tribales sobre las que habían leído [...]” (Burke, 1991: 58).

2.2.4. **Euskal kulturaren deskubrimendua: hizkuntzalariak, antropologoak eta «euskal basati ona»**

2.2.4.1. *Hizkuntzalariak eta antropologoak*

Karl Wilhem von Humboldt (1767-1835) alemaniar hizkuntzalari, diplomazialari eta politikariak deskubritu zuen Euskal Herria Europar Erromantizismoarentzat. Bi egonaldi luze egin zituen bertan, 1799an eta 1801ean, mugimenduaren aita pontekotzat hartzen den Herderren deiari erantzunez antzinako kantu eta balada popularraren ehizan.

Kasu honetan, ordea, ez zen Europa osoan zehar zabaldu zen dei generikoa izan, Patri Urkizuk azaltzen duenez, Erromantizismoaren Europa mailako teoriko handienak begiz joa baitzuen euskal poesia popularra. *Philosophie der Geschichte der Menschheit* liburuan (1784), Larramendiri erreferentzia egin eta hark hasitako bilketari jarraitu behar zaiola dio. Honela irakur daiteke Julio Caro Barojak gaztelaniara itzuli eta Patri Urkizuk jasotako aipuan:

Esperamos que pronto la lengua, las costumbres y la historia de un pueblo tan interesante y activo nos serán más conocidas; y lo que ha hecho un Macpherson por los gaélicos, un segundo Larramendi, sin duda, lo hará por los vascos, uniendo

los restos de su genio nacional. Probablemente entre ellos se ha conservado la tradición de aquella batalla de Roncesvalles, que ilustrada por la epopeya monacal del arzobispo Turpin, ha dado nacimiento en la Edad Media a tantas novelas y poemas; por lo menos su país, como las murallas de Troya, ha llenado durante mucho tiempo la imaginación de los pueblos, con un cúmulo de aventuras que se creían verdaderas. (Urkizu, 2006: 28-29)

Humboldek espresuki aitortu zuen gerora Herderren hitzak akuilu izan zituela, baina baita Euskal Herrian eginiko egonaldietan hemengo olerkigintza popularraren ganorazko arrastoak biltzea oso nekeza suertatu zitzaioela ere. «Leloren kantua» berak jaso zuen, eta oihartzuna izan zuen deskubrimendua izan zen, baina hizkuntzalaritzan egin zituenak eta haren bidaien kronikak izango dira Euskal Herria Europako ikertzaileen eta bidaiarien mapan jarriko dutenak.

Euskal apologista belaunaldi berri batekin egingo du topo Humboldek, figura nagusi Pablo Pedro Astarloa eta Juan Antonio Mogel dituenak, nagusiki apaizez osatua, eta haiek zerabilten euskoiberismoa, euskara Iberiar penintsulako jatorrizko hizkuntza dela defendatzen duen teoria, Europara zabalduko du. Bere sustraian bila abiatua zen Europa erromantikoari euskara eta euskaldunak bertako hizkuntza eta herririk zaharrenak izan daitezkeela azalduko diote:

[...] Humboldt rearticulated the Basque apologist ideology deployed against a Hispanic modernity and turned it into a modern European one, in which the Basque Country occupies Europe's oldest and, therefore, most anti-modern position. This moment is crucial in order to understand the anti-modern thrust that prevailed in the Basque Country for the rest of the century (Gabilondo, 2016: 169)

XIX. mendearen hasieran, Humboldek Europako hizkuntzalarien artean harrotu zuen olatuari, mendearen bigarren erdian sortu zen Euskal Herriarekiko interes antropologikoaren olatuak jarraitu zion. Horrela, Antropologia Fisikoa Parisen eta Stockholmen estreinatu zuten Broca eta Retziusek euskal gizakia Europako jatorrizko arrazaren azterketaren erdigunean jarri zuten. Aurretik hizkuntzalaritzak eginiko bidari jarraikiz, kolonietako indigenen azterketatik sorturiko kategoriak aplikatuz, argudio eta konplikazio berriak eskaini zitzaizkion euskal berezitasunaren aferari: “[...] the Basques became the only ‘native savages’ inside Europe, who were, at the same time, white [...] a new identity that was both interior and anterior (the only colonial subject interior to Europe, yet older than imperialist Europe) [...]” (id: 187)

Retzius eta Broca gain, Collignon, Garat, Jaques eta Hervé aipatzen ditu, besteak beste, Zulaikak: “Lo vasco en general se convierte así en un objeto etnográfico *in situ*. Cualquier investigador europeo puede bajar hasta los Piri-

neos y encontrarse allá con un museo etnográfico viviente” (2000: 22). Mende bukaeran Aranzadik ekingo dio ekarpen hori barneko ikuspegiaz lantzeari, eta gerora bere bi ikaslek, Barandiaranek eta Caro Barojak, emango diote jarraipena: “Investigadores significativos en esta ‘invención’ de lo vasco provinieron de las naciones europeas en las que estas ciencias estaban más avanzadas. Los investigadores vascos se pusieron al día y finalmente apecharon con las labores de ‘antropologizar’.” (id: 19)

Gabilondoren iritziz, ekarpen horiek guztiak funtsezkoak suertatuko dira XIX. mendearen bigarren erdirako Euskal Herrian bertan pizten ari den nortasun bereziaren eraikuntzarako grinari erantzuteko. Zulaika bat dator: “Son los conocimientos de paleontólogos, arqueólogos, prehistoriadores, etnógrafos, folcloristas, antropólogos y lingüistas los que, combinando hermetismo erudito y evocación romántica, reinventaron y reconstruyeron lo vasco” (id: 19)²⁸.

2.2.4.2. *Euskal basati ona*

Euskaldunak, nagusiki landa eremuan bizi zen jendarte elebakar eta eskolatu gabea, Erromantizismoaren baitan funtsezkoa zen basati onaren mitoan primeran egokitu zitezkeen. Montaignek Ameriketako indigenen inguruan eraiki zuen mitoaren lehen zirriborroa, eta nor egokiagoak Europan mito hori gorpuzteko bertako indigenak baino: “[...] the Basque peasant occupies a transitional place that oscillates between the colonial field of the American ‘savage’ and the imperialist and civilized European man. The Basque peasant is both savage—external—and civilized—internal—to the West” (Gabilondo, 2016: 191).

Orientalismoak euskal identitate modernoaren eraketan sekulako pisua izan zuen Gabilondoren iritziz: “[...] Basques’ otherness and essentialism was fully situated inside Europe—while still responding to an orientalist logic” (id: 188). Eta kanpoko begirada hegemonikoaren estereotipazioak nahiz esentzializazioak izan zuten eragina azpimarratzen du. Honako hau litzateke arazoa, Saidek jatorrizkoan arabiarrekin gertatutakoa ilustratzeko azaltzen duen bezala: “Se ‘presenta a los árabes’ con imágenes de tipos estáticos, casi ideales; no se les presenta como seres que tienen unas potencialidades en proceso de realización ni como historia en proceso de desarrollarse” (2008: 422).

²⁸ Smithek azaltzen duenez, komunitate txikienetan ohikoa da eraikuntzari bide horretatik ekitea: “En términos generales, las comunidades y categorías más pequeñas y recónditas son las que tienen que compensar el hecho de carecer de una etnohistoria larga, abundante en hechos y continuada con ‘guerras culturales’, en las que se recurre a la filología, arqueología, antropología y a otras disciplinas ‘científicas’ (...)” (1997: 149)

Bertako jendartean luzaz arrakastarik handiena izan zuen basati onaren eta euskal natibismoaren ulerkera Euskal Elizak eraikitako euskaldun onaren irudikapena litzateke. Euskara baserria eta fede kristauarekin lotzen ditu irudikapen horrek, eta haren formulazio finduena Juan Antonio Mogelen *Peru Abarka* eleberrian aurkitzen dela esan ohi da. Euskara eta baserria fedearen babesleku gisa bistaratzen ditu Mogelek, eta, XIX. mende hasieran idatzia baitago, mugaz beste aldean jazo berria zen Frantziako Iraultzarekiko erreakzio antimoderno gisa ulertu izan da. Gabilondok, aldiz, beste irakurketa osatuago bat proposatzen du, aurremodernitatean oinarrituriko nortasun modernoari bidea irekitzen diola iradokiz:

Maisu Juan, and the reader with him [...] as both subject and other, which introduces the reader to the possibilities of strategic essentialism, a fully enjoyable political scenario in the sense that the reader identifies its symptom (anti-modernity) and can also enjoy it (as modern reader). (2016: 173)

Gabilondoren iritiz, Mogelen lanak Humboldtten ekarpenaren eragin garbia izango luke eta begirada hibrido baten aurrean geundeke, bidaiari erromantikokoaren kanpoko begirada ezinbesteko osagaia baita Maisu Juanek, eta berarekin irakurleak, Peru Abarkari egindako bisitan: “Maisu Juan’s travel to Peru Abarka’s farmstead cannot be differentiated, in that sense, from that of Humboldt’s to the Basque Country just three years earlier” (id: 174)²⁹.

Natibismoak ikusgarritasun moderno bat emango dio euskal nortasunari Europan eta Gabilondoren iritiz Frantziaren nahiz Espainiaren kasuan XIX. mende bukaerako kolonien galera goxatzeko aukera emango die barne-koloniarren irudikapenak, Euskal Herria sortu berria den turismoaren norako garrantzitsua bihurtuz: “[...] the French and Spanish bourgeoisies found their perfect object of desire—one that symbolically compensated for their imperialist losses—in the Basque Country and, thus, proceed to turn the coastal Basque Country [...] into their favorite touristic destination” (id: 189). Bestalde, euskaldun onaren ‘esentzialismo estrategikoa’ funtsezkoa izango da XIX. mende amaieran loratzen den euskal abertzaletasunak bereganaturiko nortasun moderno gisa: “Nationalist identification derives in the 20th century from the political enjoyment that Peru Abarka’s strategic essentialism inaugurates” (id: 173). Eta arrakasta horri esker euskaldun onaren irudikapenak XIX. mendean eta XX.aren zati handi batean eutsi ahal izan zion, kultur gintzaren bilakaera bera ere baldintzatuz.

²⁹ Kanpoko begiradak ez du zertan atzerrikkoa izan. Saidek honela seinatzen du bere erai-kuntzan etxeokok izan dezaketen partea: “[...] las páginas de libros y periódicos impresas en árabe [...] están llenas de análisis de segundo orden escritos por árabes acerca de la ‘mente árabe’, del ‘islam’ y otros mitos” (2008: 424).

2.3. KULTURA POPULARRA ETA HERRI KULTURA

2.3.1. Nazio-estatuak ordena modernoaren eraketan

Nazio-estatu funtsezko eragile bat izan da ordena modernoaren eraketan, eta ondorioz baita Modernitatean gertatu diren kultur transformazioetan ere. Ane Larrinagak azaltzen duen bezala, eragiletza kultural hori izango da haren ardura nagusietariko bat: “Protoestatuen azaleratze unea indarkeriaren eta baliabide ekonomikoen bilketan zimentatu baldin bazen, osteko estatu jardunbidea ekoizpen sinbolikora zuzendurik egon da, batik bat” (2017a, 79). Indar armatuen eta finantza baliabideen kontzentrazioak, halako estatuen garapenerako ezinbestekoa denak, kapital sinbolikoaren pilaketatik datorren legitimitatearen zentralizazio bat eskatzen zuen. Hala, kultur ordezkapen prozesu bikoitz bat abiarazi zen: batetik, estatuaren baitako nortasunen batasuna bilatzen zen, jatorrizko komunitate aniztasunari kultur eredu hegemoniko bat inposatuz; bestetik, ordena tradizionala eta bere loturak higatzea ere bilatu zen, autoritate berriari itzalik egin ez ziezaion.

Aipatu diren kultura popularraren eta hizkuntza nahiz kultura periferikoen bestekotze, mespretxu, debeku eta abarretan nazio-estatuaren eskua nabari zitekeen, bada:

Azaleratzen ari zen estatu absolutistak ez zeukan boterea esku zaharkitu eta nekatuetatik hartzeko erronka, integrazio sozialaren zama bere gain hartuko zuen botere sozial erabat berria sortzeko premia baizik. Zeregin horrek herri tradizio, herri kultura eta ohiko erakundeetan oinarritutako gizarte birsorkuntzarako mekanismoak desagerraraztea eskatzen zuen. Horregatik, prozesuak ‘gurutzada kultural’aren itxura hartu zuen (Larrinaga, 2017a, 26)

Erdi Arotik zetozen loturak ahultzeari ekingo zaio, ordezkatzeko kulturale-rako prozesu bikoitz batekin. Elizak kontinentean zeukan hegemonia hautsiz, latina ordezkatzeko da kultura jasoaren lanketarako hizkuntza gisa, nazio-estatu bakoitzeko kultur komunitate hegemonikoaren hizkuntzek hartuko dutelarik haren lekua egitura politikoak emaniko ofizialtasunarekin. Eta ofizialtasun horretan sostengaturik, nazio-estatu bakoitzaren baitan aurki daitekeen jatorrizko kultur komunitateen aniztasuna ezabatzea ere bilatuko da:

Por medio de estas tres revoluciones (administrativa, económica y cultural) el Estado burocrático fue el agente de la incorporación a la cultura étnica lateral dominante de las regiones alejadas y las ethnies y clases sociales medias y bajas que allí habitaban (Smith, 1997: 55).

Ilustrazioan sostengatu zen intelektualki estatuaren bulkada hori, eta kulturaren sorkuntzan eta birsorkuntzan moduren batera edo bestera eraginen bat

izan zezaketen hainbat instituzioren arauketa modernoaz baliatu zen: inprenta, burokrazia, auzitegiak, armada, merkatu kapitalista, eta, azkenik, XVIII. mendearen bigarren erdian orokortu ziren eskolaratzea, trenbidea eta prentsa (Briggs & Burke, 2002; Burke, 2006a; Calvet, 2005).

Latinak, Elizaren boterearen ikur zen hizkuntzak, hizkuntza jaso gisa izandako hegemoniaren galerak erakusten du nazio-estatuak buruturiko ordezkapen kulturalaren arrasto garbi bat. Inprentak XV. mendearen bigarren erditik aurrera ordura arte kasik latinaren monopolioa zen zabalkunde idatziaren atea ireki zien herri hizkuntzei: XVI.aren hasierarako, Erreforma Protestantearen eskutik, testu eta liturgia erlijiosoetarako sarbidea izan zuten; mendearen erdialderako auzitegietan sartu ziren, eta XVII.aren hasierarako administrazioan; mende honen bigarren erditik aurrera, goi-hezkuntzan latinak zuen nagusitasuna ahitu zen, eta jarraian diplomaziako hizkuntza izateari utzi zion (Burke, 2006a; Madariaga, 2008).

Prozesu beraren ifrentzu gisa, herri-hizkuntza horiek erreformatzeko ahaleginak abiarazi ziren. Latina ordezkatzeko bazuen, norbere hizkuntza jaso beharra zegoela ikusi zuten eliteek, kultura popularrarekiko bestekotze prozesu orokorraren baitan euren manerekin, dantzekin edota literaturarekin egin bezala, arrazimenean oinarrituriko arauketa bultzatuz:

Una lengua sin norma se consideraba ‘bárbara en cierto sentido’, como subrayaba el poeta inglés John Dryden en 1660. El proceso de civilización requería un código de comportamiento que incluía el compartamiento lingüístico. Aplicada a la Europa moderna, la idea de ‘proceso de civilización’ del sociólogo Norbert Elias se podría extender a los intentos de reforma de las lenguas. (Burke, 2006a: 103)

Horrela, XVI. mendean herri-hizkuntza indartsuenen apologiak eta gramatikak abiarazi ziren, eta XVIII.era hizkuntza akademia gehienak indarrean zeuden.

Norbere hizkuntza jaso behar horrek, latina ordezkatzeko bezainbeste, estatuko hizkuntza hegemonikoa periferikoen gainetik jartzeko ahaleginari ere erantzuten zion, bestalde. Hori izango zen, hain zuzen, nazio-estatuak buruturiko ordezkapen kulturalaren bigarren arrastoa:

Si admitimos que la expresión ‘desarrollo’ de una lengua tiene sentido, entonces cada movimiento tiene que haberse producido a costa de otro. Había ‘lenguas dominantes’, como un británico las bautizó en 1650, y había lenguas ‘subordinadas’. Tuvieron lugar disputas por el territorio e incluso algunas veces por la supervivencia. El proceso que el lingüista francés Louis-Jean Calvet ha definido como *glottophagie*, el pez grande que se traga al pequeño, ya se percibía en esa época. (Burke, 2006a: 83)

2.3.2. Hizkuntzen digestioa

Kolonialismoa eta hizkuntzen erreforma kronologikoki elkarrekin garatu diren bi fenomeno dira, eta bien loraldiaren abiapuntua ere eskutik gertatzen da, 1492an: urte hartan Kristobal Kolonen deskubrimendu famatua gertatu zen, eta urte hartan argitaratu zen herri-hizkuntza baten lehen gramatika, Antonio de Nebrijak gaztelaniarentzat osaturikoa. Nebrijak berak argi asko uzten ditu bien arteko loturak Gaztelako Isabel I. erreginari eskainiriko hitzaurrean: “siempre la lengua fue compañera del imperio; et de tal manera lo siguió, que juntamente començaron, crecieron et florecieron, et después junta fue la caída de entrambos [...]” (1492: 2).

Bere gramatikari eman ahal zaion erabilera ere argi uzten du jarraian: “[...] después que vuestra Alteza metiese debaxo de su yugo muchos pueblos bárbaros et naciones de peregrinas lenguas, et con el vencimiento aquellos ternían necesidad de recibir las leyes quel vencedor pone al vencido, et con ellas nuestra lengua [...]” (1492: 2).

Calvetek Lehen Modernitateko hizkuntzaren teorian helburu teleologikoez zientifikoez baino pisu handiagoa izan zutela defendatzen du, hegemoniarako bitarteko bat izan zela. Eta kolonialismoarekin harremanetan jarriz hiru une bereizten ditu prozesu honetan:

El del precolonialismo [...] el pensamiento europeo, teorizando su interacción con lo otro, transforma las relaciones de *diferencia* en relaciones de *superioridad*. El del colonialismo activo, en cuyo trascurso la descripción lingüística propiamente dicha funciona sobre las bases de la teoría anterior y la satisface al mismo tiempo que da satisfacción al mismo colonialismo [...] el del neocolonialismo [...] la actitud lingüística es al mismo tiempo condición y máscara de la actitud política y económica (2005: 51)

Errepaso zabal bat eginaz lehen teoriak, XVI. mendean, hizkuntzen jatorria arakatzeko zutela dio, norberarena hizkuntza biblikoekin (latina, hebreera eta greziera) ahaidetzeko eta, ondorioz, gainerako herri hizkuntzen gainetik jartzeko asmoz³⁰. Hurrengoek, XVII. mendean, Ilustrazioak aldarrikatzen dituen irizpide unibertsalen arabera sailkatu nahiko dituzte hizkuntzak, norberarena, noski, arrazionalagoa eta logikoagoa dela ondorioztatuz. Edota hirugarren labekada batek, XVIII. mendean, teoria ebolutiboa aplikatuko dio hizkuntzalari-tzari, pentsamendu garatuenak eskaintzeko gai den hizkuntza, alegia, norberarena, eboluzionatuagoa eta, ondorioz, hobea dela argudiatuz. Dozenaka

³⁰ Intxaustik (2014a, 71-74) eta Madariagak (2008: 93-94) ere sakontzen dute legitimazio borroka horretan.

teoria eta egile aipatzen ditu Calvetek, garaiko nazio-estatu ezberdinetakoak, baina Frantziari eskaintzen dio protagonismo gehien. Lehen teorien artean, esaterako, frantsesa grezierarekin lotu zuten Bodin eta Estiennenek aipatzen ditu; XVII. mendeko joera arrazionalizatzailearen arrastoak ikusten ditu Vaugelas, Malherbe, Arnauld eta Lancelotengan; edota hirugarren olatuan Condillac eta Maupertuis aipatu... Guztiengan ideia bera errepikatzen dela azpimarratzen du Calvetek: “Se trate de provincia, del extranjero inmediato o de los países ‘exóticos’, todas esas comunidades hablan lenguas condenadas por el pensamiento parisiense [...]” (id: 37).

Frantzian sortuko da baita ‘hizkuntza’ren eta ‘dialekto’aren arteko bereizketa, eta baita azken horren adiera bat litzatekeen *patois*arena edo azpitik aurkituko litzatekeen *jargoi*arena ere. Etiketa hauek, berriz, bestelako loturak egiteko baliatuko dira, Frantzian nahiz beste nazio-estatuetan aurrerantzean burutuko diren gogoetetan: ‘hizkuntza’ zibilizatuarekin nahiz nazionalarekin lotuko da, eta ‘dialektoa’ basatiarekin nahiz tribuarekin, teoria ebolutiboaren arabera lehenengoak azken hauen garapen perfektua direla.

Horrela, behin norbere hizkuntza erlijio arrazoiengatik, irizpide ilustratuen arabera edo eboluzioaren kariaz hobea dela ondorioztaturik, basatiari zibilizatzek mesede baino egingo ez diolakoan, zilegi bihurtzen da ‘glotofagia’, alegia, subalernoaren kultur ordezkapena:

La teorización del vínculo con *el otro*, con el diferente, pasa por su digestión [...] las lenguas de los otros (pero detrás de las lenguas se tienen en la mira las culturas, las comunidades) no existen sino como pruebas de la superioridad de las nuestras; no viven más que negativamente [...] (Calvet, 2005: 42)

Calvetek eta Burkek luze azaltzen dute ordezkapen honetarako estatuek mekanismo moderno zenbait (Administrazioa, eskola eta abar) nola baliatu zituzten. Eta arrain handiek irentsita Lehen Modernitatean Europan desagerturiko hizkuntzen zerrenda bat ere eskaintzen du Burkek (2006a, 83): godoa XV. mendearen bigarren erdian eman zen galdutzat; kurlandiera XVII. mende hasieran; prusierak mende horren azken aldera arte iraun zuen; XVIII. mende erdialderako desagertu zen polabiera, eta kornikoaren azken hiztuna 1777an hil zen.

Desagertzera iritsi gabe lehian galtzaile suertatu ziren zenbait hizkuntzaren bilakaeraren erreposoa ere egiten du Burkek: gaeliko eskoziarra, bretoiera, okzitaniarra, nederlandera, txekiera, katalana eta galesa³¹. Katalanaren kasuari dagokio-

³¹ Subalernoaren galeren artean izendatzeko eskubidearena seinalatzen du Calvetek: “Durante el siglo VI, en Gran Bretaña, mientras los galeses se llamaban a sí mismos *cymry* (‘compatriotas’, en galés), los invasores anglosajones les dan un nombre que persistirá y qué significa ‘extranjeros’: *Welsh*” (2005: 72).

nez, Modernitate hasieran zuen sasoi ona seinalatuz ekiten dio: “Desde el siglo XIV existía una tradición literaria reforzada por la vecindad del provenzal, una de las lenguas literarias más importantes de la Edad Media” (2006a: 98). Katalanez inprimaturiko lehen liburua 1474an argitaratu zen, gaztelaniazko aurrenekoa baino bederatzi urte lehenago, eta Biblia ere kalean zuten berehala, 1478an. Handik gutxira hasi zitzaizkion, ordea, gauzak okertzen: “Sin embargo, después de que Fernando de Aragón contrajera matrimonio con Isabel de Castilla, la corte se trasladó a Castilla, y con ella la aristocracia catalana” (id: 98). Gaztelaniak estatusa irabazi zuen gorteko hizkuntza gisa eta pixkanaka hegemoniko bihurtu zen: “[...] a partir del año 1492 se convirtió en la lengua de un imperio. De hecho, el término ‘castellano’ era cada vez menos apropiada [...] desde los tiempos del emperador Carlos V en adelante, se fue imponiendo el término ‘español’” (id: 98). Hain ezagunak ez diren datu batzuk ere ematen ditu: 1561ean Inkisizioak bere prozesuetan gaztelaniaren erabilera inposatu zuen, eta 1716an administrarien artean gaztelania hobesteko agindu sekretua zabaldu zen. Nobleziak lehenengo eta burgesiak ondoren hautu hori egingo zuten, baita hainbat idazlek ere eta katalanak hizkuntza subalterno izaten bukatuko zuen azkenik.

Euskarari ez dio hainbesteko arretarik jartzen historialaria britainiarrak. Ez du aipamen soil bat baino jasotzen, galtzaileen kontaduriaren baitan agertzen dena, noski: “El vasco, una lengua cuyo uso se limitaba casi exclusivamente al ámbito oral, empezó a retroceder hacia los Pirineos entre 1500 y 1800, aunque no hay que olvidar que se extendió por América gracias a la inmigración” (id: 97).

Madariagak (2008) edo Intxaustik (2014a) ematen dute euskarak izandako galera prozesu horren berri. Honela laburbiltzen du lehenengoak, bere aukerak ere izan zituela seinalatuz:

Da la impresión de que la situación socio-lingüística del vasco para los años 1545-1571, no divergía demasiado de la de otras lenguas europeas que estaban o bien en trance de convertirse en poderosos instrumentos al servicio de las administraciones estatales o de quedar marginadas de este proceso. Pero en cualquier caso la suerte no estaba todavía echada. De esta forma, el euskera en la época renacentista estaba plenamente en sintonía con su contexto europeo, contando con una versión vernácula del Nuevo Testamento y con publicaciones exaltatorias que proclamaban el derecho a su utilización y su capacidad para convertirse en instrumento culto, así como la necesidad de trabajar literariamente para lograr una forma expresiva superadora de la fragmentación dialectal. Pero la evolución político-religiosa sufrida por Euskal Herria operó en un sentido claramente desfavorable para con la lengua vasca; la fragmentación política de los diversos territorios vascos se asentó e incluso acentuó, los príncipes que los señorearon se inclinaron por el catolicismo, con lo que la posible influencia de la lectura bíblica se desvaneció y, por fin, esta lengua fue marginada de la administración civil [...], de tal forma, que para finales del siglo XVI era más que evidente su estatus de vulgar o vernácula. (2008: 104-105)

2.3.3. Ertzeko komunitateen erreakzioa eta eragiletza

XVIII. mendearen bukaeran doktrina politikoaren trinkotasuna hartuko du nazio-estatuaren glotofagiak:

Desde mediados del siglo XVIII en adelante, las relaciones entre lengua y nación se fueron estrechando, [...] aparecían más ejemplos que expresaban de que a la célebre trinidad ‘un rey, una fe, una ley’ (*une roi, une foi, une loi*) debía añadirse ‘una lengua’. En 1768, el rey Carlos III de España decreto que en su reino circulara una única moneda y se hablara una única lengua. (Burke, 2006a: 185)

Eta subalternoen erreakzioa ekarriko du doktrina politiko horrek:

El simple esquema de ‘una nación, una lengua’ no funciona para toda Europa. Aquello que, visto desde el centro, puede parecer una unificación, se observa desde la periferia como una invasión cultural, un ataque a las lenguas alternativas como el checo, el occitano, el flamenco o el galés. (Burke, 2006a: 185)

Kultura jaso-hegemoniko bat garatu zuten estatu handietan harrera hotzagoa egin zitzaion Erromantizismoak kultura popularra berreskuratzeko egindako deia, jada bide bat egina baitzuten Errenazimentuan eta Ilustrazioan barna. Lehenago norbere kultura popularrarekiko eliteen urruntzea eta ukoarekin gertatu bezala, deskubrimendu erromantikoaren bulkada askoz ere muturrekoagoa izan zen periferiako kultur eliteetan (Burke, 1991: 48-50). Izan ere, nazio-estatu modernoetan garaturiko protonazionalismoa periferiako komunitateetan ere barneratu zen pixkanaka (Smith, 1997: 150-151). Estatua-nazioa-hizkuntza (kultura) eskema ezarri nahi izan zitzaizen komunitate subalternoek buelta eman zioten eskema horri, eta euren nortasun kultural berezituak egituraketa politikorako ematen zien eskubidea aldarrikatu zuten. Nortasun kultural horren sostengurako egiturarik ez zuten, kultura popularraren biziberritze erromantikoari behar larriagoaz ekin zioten, bada:

No es sorprendente que en Gran Bretaña fueran los escoceses, y no los ingleses, quienes redescubrieron la cultura popular, o que el movimiento de la canción popular llegara tarde a Francia, siendo su pionero un bretón, Villemarqué, cuya recopilación —Barzaz Breiz— se publicó en 1839 [...] cuando el folclore italiano fue estudiado en profundidad por primera vez a finales del siglo XIX, las contribuciones más importantes vinieron de Sicilia. Del mismo modo, el descubrimiento del folclore en España a partir de la década de 1820 no se inició en el centro, Castilla, sino en la periferia, Andalucía. En Alemania, la iniciativa llegó también de la periferia [...]” (Burke, 1991: 50)

XIX. mendearen lehen erdirako Elias Lönnrotek idatzia zuen finlandiarren *Kalevala*, bertako folkloean oinarrituko poema epikoa; islandiarrek *Edda* bizi-berritu zuten antzinako olerkietan jasotako mitologia nordikoaren erreferente gisa; irlandarrek hurlinga hartu zuten ikur gisa eta Britainian Théodore Hersart de la Villemarquék *Barzaz Braiz* kantu bilduma eman zuen ezagutzera. Garai hartarako, Ján Kollárrek eta L’udovít Stúrrek eslovakieraren arauketa garatu zuten, kantu tradizionalen bilketan aritu ondoren, eta beste hainbeste egin zuten Jerner Kopitarrek eslovenierarekin, Vuc Stefanovicek eta Milovan Vidaskovicek serbierarekin eta Lujdevit Gajek kroazierarekin. Kultura popularean oinarriturik herri kultura eta nortasun bat eraikitzeko proiektua zuten guztiek gogoan.

2.4. LEHEN EUSKAL PIZKUNDEA ETA BERTSOLARITZA

2.4.1. Bi olatuko lehen euskal pizkundea

Urkizuk azaltzen duenez, Antoine Abbadiek Ipar Euskal Herrian 1851tik aurrera antolaturiko Lore Jokoak izan ziren bertako *intelligentsiak* euskal kultura popularraren deskubrimenduan eta identitate kultural modernoaren eraikuntzan emandako lehen pauso sendoa: “[...] los Juegos Florales tanto en el País Vasco como en Cataluña o Galicia supusieron la primera plataforma específica destinada a la organización y difusión cultural de la lengua, a la recuperación de la identidad, y planificaron la creación literaria” (2000a: 330). Gabilondok gehiago ere badio: “Only since the lorejokoak can we speak of a modern Basque literature as (subaltern) institution: one that is also geopolitically Basque, since it addresses all the Basque territories, which, until that point, never had a political unity as such” (2016: 192).

Bere inguruan talde bat antolatzea lortu bazuen ere, Iparraldeko Lore Jokoena Abbadieren beraren ekimen partikular gisa ulertu behar da, ordea. Horrela, Lehen Pizkundea, mugimendu kolektibo gisa eta behar besteko dimensioarekin Hegoaldean gorpuztuko da, geroxeago, 1876ko foruen galeraren aurreko erreakzio gisa. 1872an hasitako Bigarren Karlistaldian liberalak nahiz karlistak foruzaleak ziren Euskal Herrian, eta, karlisten porrotarekin Canovas del Castilloren gobernuak foruak deuseztatu zituenean, denak suertatu ziren galtzaile. Galera komunaren sentsazioak komunitatearen baitako elkartasuna hauspotu zuen, eta baita kezka identitarioa ere, historikoki nortasun berezituaren ikur gisa hauteman baitziren foruak. Nortasun horri eusteko, European puri-purian zen Erromantizismoak inspiraturik, kultura popularraren lanketari ekin zitzaion eta mugimendu zabala eratu zen garaiko *intelligentsiak* ez ezik tokiko instituzio politikoek ere parte hartu zutelarik. Laster konektatu zen Ipa-

rraldean Abbadiek sorturiko ekimenarekin ere, eta 1879tik aurrera Lore Jokoak mugaren bi aldeetan hasiko ziren.

Historian lehen aldiz Euskal Herri osoa bere baitan eratuko duen mugimendu identitario bat abiaraziko da, bada, eta mendearen azken hondarretan, Sabino Aranaren eskutik, foruzaletasunetik nazionalismorako bidea egiten hasiko da mugimendu hori. 1892an argitaratuko du Aranak bere lehen lana (*Bizkaya por su Independencia*), Casalek Lore Jokoetan bertsoetan ‘Zazpiak bat’ aldarrikatu eta urtebetera. 1893an, *Bizkaitarra* aldizkaria abiaraziko du; 1894an, lehen batzokia ireki; 1895ean, Eusko Alderdi Jeltzalea abiarazi... Sekulako bulztada politikoa emango die euskal nortasun berezitan oinarrituriko aldarrikapenei. Euskal kultur eragile gisa, ordea, nahikoa herren ibili zen, batetik euskal nortasunaren erdigunean arraza jarri zuelako eta ez kultura, eta, bestetik, gisako mugimenduetan ohikoa zen jarrera garbizalea imitatuz, herri xeheari erabilgarria ez zitzaion hizkuntza ereduaren tematu zelako.

Jeltzaletasunaren lidergoa bigarren belaunaldi batek hartzean iritsiko zen Lehen Pizkunde honetako bigarren olatua. Euskal kultur gintzaren instituzionalizazioa abiatu zen 1918an, Eusko Ikaskuntzaren sorrerarekin, eta handik urtebetera Euskaltzaindia jarri zen martxan. Kulturaren esparruak nortasunaren eraikuntzarako eskaintzen zituen baliabideak ikusirik, geroz eta pisu handiagoa hartuko du horren lanketak euskal *intelligentsiaren* baitan. Aurreko belaunalditik Campionena bezalako erreferentzia bat ere bazuten, nortasunaren elementu nuklear gisa arrazaren partez hizkuntza ezartzen zuena; nazioartean ere, antropologiak, esaterako, fokua arrazatik kulturara aldatu zuen³², eta 1930etik aurrera, behin Primo de Riveraren diktadurak (1923-1930) ezarritako debekuak atzean utziz gero, sekulako kuraiarekin ekingo diote eragiletzari. 1935eko eta 36ko txapelketak olatu horrek ekarriko ditu, Lore Jokoei erreleboa hartuz.

Abaddieren inspirazio erromantikoko ekimen identitarioari dimentsio politiko bat gehituko dio, bada, lehen olatuan Hegoaldeko foruzaletasunak, eta bigarren olatuak ikuspegi nazionalista txertatuko mugimenduari. Ideologia, proiektu eta belaunaldi ezberdinen uztarketa gertatzen da ibilbide honetan zehar, baina guztiak ere pizkunde berdinari dagozkiola ulertzen da: “Pizkundearen mugimendu soziokulturalaren sorrera neoforalismo politikoari lotuta agertu bazen, haren garapena gero eta indar handiagoa hartzen ari zen euskal nazionalismoarekin elkarturik burutu zen” (Larrinaga, 2007: 129). Izatez, bi olatuek kezka berari erantzuten diote: Modernitatean elkarren eskutik garatuz joan dira estatuen zentralismoa, kapitalismoak dakarren bizimodu hiritarra eta erdaren hegemonia, eta

³² Sabino Aranak bere ideiak plazaratzean, Retzius eta Brocaren antropologia fisikoa zen nagusi, zeinak giza portaeraren determinismo biologikoan sakontzen baitzuen. Determinismo hori zalantzan jarriko da, eta mende berriaren bigarren hamarkadarako erreferente nagusi Franz Boas izan zuen antropologia kulturala nagusituko zen.

XIX. mende bukaerako euskal industrializazioarekin eta horrek baliatu duen erdal immigrazio masiboarekin jauzi kualitatibo bat jazo da prozesu horretan.

2.4.2. Tradizioa euskararen azken gotorleku

Lehen pizkundea abiatu denerako, *glotofagia* prozesuaren bigarren fasean sartua da euskara:

El segundo estadio es más bien ‘horizontal’, en el sentido de que la diferenciación lingüística habrá de establecerse no sólo según la escala de clases [...] sino también según una escala geográfica: ciudad contra campo [...] en el segundo estadio tenemos una clase hegemónica monolingüe, un pueblo urbano bilingüe y un pueblo campesino monolingüe [...] (Calvet, 2005: 90)

Baserriak, hizkuntzaren gotorleku gisa, subalternitatearen marka nabarmentzen du. Calvetek (id: 97), bretoiaren eta okzitanieraren kasuak aztertuz azaltzen duen bezala, industriak eta hiriak nekazaritzak eta landak baino estatus sozial altuagoa dutenez, azken horietara zokoratu den hizkuntzak eta hizkuntza horretan dihardutenek estatus baxuagoa izango dute.

Errealitate gordin horrezaz gain, komunitate hegemonikoen diskurtsoari ere egin beharko diote aurre Pizkundeko eragileek:

Luzaroan, Mendebaldez kanpoko herrien nahiz barneko ‘beste’ etnikoen bereizketa nahiak izaera modernotik at geratutako ekimen gisa ulertu dira mendebaldar pentsamoldean [...]. Mendebaldeko kultura nagusiak bere diskurtsoan beste errealitate horiekin jarritako distantzia denbora terminoetan hezurmamitu da gehienetan. Horrela, gutxiengoen —edo mendebaldarra ez denaren— irudikapena ‘iraganean’ kokatu da sinbolikoki. Beraz, ‘beste kulturala’ ez da onartu garaikide modura garaikide izan arren, ez-moderno gisara baizik. (Larrinaga, 2007b, 138)

Diskurtso hegemoniko horrek hizkuntza subalternoen gotorlekuen izaera tradizionala seinalatu ohi du, hain zuzen ere, hizkuntza horiek ez modernotzat hartzeko. Horrela, “baserritarren hizkuntza” edo “ukuilu usaina duen kultura” gisako espresioak erabili ohi direnean, modernoa ez denari, iraganari loturikoari, atzean utzi beharrekoari egiten zaio erreferentzia. Eta euskarak topatu zuen bigarren gotorlekuarekin ere, elizarekikoekin, beste hainbeste gertatu izan da, Calvetek adibidetzat jartzen duen Frantzian horretan Espainian baino goiztiarragoak izan arren:

La lengua dominante (en este caso el francés) ocupa el ámbito profano, es decir, todo lo referente a la vida cotidiana, la administración, la justicia, las técni-

cas, la política, los estudios, etc., mientras que empuja a la lengua dominada (el árabe) hacia el ámbito sagrado. Así la oposición lengua dominada/lengua dominante se ve convertida en oposición entre antiguo y nuevo: la lengua dominada es más o menos obligada a asumirse como lengua confesional, retrógrada [...] se produjo un fenómeno similar con el bretón, presentado por la Tercera República laica y glotófaga como la lengua de los curas [...] (2005: 96)

XIX. mende bukaera honetan, bada, panorama ilun samarra aurkezten zitzaion euskararen komunitateari. Behin eta berriro aipatzen zen euskara hiltzorian zegoela, tartean Unamunok 1901eko Lore Jokoetan Bilbon emandako hitzaldi sonatuan: “En el caso concreto del vascuence, estoy profundamente convencido de que se pierde, y que se pierde pronto y sin remedio, por su índole misma, por ser un idioma inapto para la cultura moderna”.

2.4.3. Tradizioa eta modernitatea lehen euskal kulturgintzaren eragiletzan

Egindako apustua gelditzen diren gotorlekuei eustea izango da, bistan denez. Proiekzioirik handiena izango duen proiektu politikoa, nazionalismo jeltzalea, euskal nortasunaren oinarri gisa ulertzen duen esentzia aurremoderno horri lotzen zaio. Amezagak egiten du planteamendu horren irabazien eta galeren kontaduria: “Ordura arte kulturen ukatua zen herria deskubritzen den aldi berean, herri hori idealizatu egiten da, eta benetan esistitzen den herria (baseritar zein kaletar, abizen euskalduneko zein erdalduneko) ukatu egiten da, idealizazio horren izenean” (1994: 40). Deskubrimenduarekin nortasungintza eta kulturgintza aktibatuko ziren, ez da ekarpen txikia, eta gelditzen ziren gotorlekuei eusteak, euskaldun basati onaren gorazarreak, badu bere zentzua. Esentzializazioa garesti samarra suertatzen da, ordea, Amezagak, Saiden hitzak gogorarazten dituen gogoeta honetan azpimarratzen duen bezala: “[...] idealizazio horretatik ez dago pentsatzerik kultura eta herria eremu historikoak direla, historian zehar osatuak eta kontraesanek josiak [...] euskaldun jatorrei bilakaera historikoaren aukera bera ukatzen die, betirako iragan ahistoriko batera kondenatuz” (id: 40). Diskurtso hegemonikoak kultura subalternoaren estatua ahultzeko baliatzen dituen estereotipo berak elikatuko ditu gainera planteamendu horrek, batzuen eta bestearen xedeak ezberdinak izan arren.

Azpimarratu behar da euskal *intellingetsiak* eginiko apustu horrek ez duela ezer apartekorik. Esan bezala, ertzeko beste komunitateek ere antzeko bidea egin behar izan zuten. Eta izatez Erromantizismoak berak antzeko planteamendua baliatu zuen oinarrian, Burkek aipatzen duen bezala: “Para los descubridores de la cultura popular el pueblo *par excellence*, eran los campesinos. Estos vivían

inmersos en la naturaleza, estaban menos influidos por modos extranjeros y habían conservado —durante más tiempo que nadie— las costumbres primitivas” (1991: 60). Borondate onenarekin buruturiko orientalizazio esentzializatzaile bera berriro:

Esto supone, sin embargo, ignorar importantes cambios sociales y culturales, y por tanto, desestimar la interacción sufrida entre la ciudad y el campo, entre lo educado y lo popular. No hay en la Europa moderna ninguna tradición popular pura o inmutable, y quizá nunca la haya habido. (Burke, 1991: 60)

Mugimenduaren tonu orokorra izango zen jarrera antimoderno hori, baina ñabardura dezente egin behar zaizkio orokortasun horri. Ñabardura garrantzitsuak. Hasteko nazionalismoa bera mugimendu moderno bat baita definizioz, eta bere jarrera antimodernoan, esentzia aurremodernoaren defentsan, bitarteko eta planteamendu modernoek baliatuko baita. Horrela, bere hastapenetatik euskararen erreforma bilatu zuen euskal nazionalismo horrek, euskara eskolara eta hedabideetara eramatea lortu zuen, kultur plangintzari ekin zion eta abar. Bestalde, jarrera antimoderno eta esentzialistan graduak izan ziren nazionalismoaren beraren baitan, eta mugimendu osoaren barruan bestelako erreferente garrantzitsuak ere garatu ziren. Arturo Campionek, esaterako, esentzialismoaren beste muturrean legokeen historizismoan oinarritzen zuen bere analisisa, esaterako. Edo Resurrección María Azkuek, zeinak gutxienezko jarraitutasun bat izan zuten euskara hutsezko lehen bi aldizkariak Bilbon sortu baitzituen, euskararen eta baserriaren arteko identifikazioa ez zuen begi onez ikusten:

Gure ustez, euskeraren barrengo gaitza euskerazkoa da, guk guerok sortua. Euskalerrriak gaur bere izkera gauza guchitzat daduzka. Ona zein dan onen gaitza izugarria. Apaizak, aundikiak, ezañetan bizarra ta eskuetan makilla darabilten guizonik gueien gueienak erderaz ari dira elkarren artean. Au badakite nekazariak; eta guero uste dute euskera, mendiko belarrak kaleetako arritarrean bizi ezin diran bezela, uri aundietan jende-artean ezin bizi litekela. (Díaz Noci, 1993: 395)³³

Diskurtso hegemonikoek eurena modernitatearekin bateraezina dela ikusarazi nahi izan diete kultura subalternoei. Kultura hegemonikoetan, tradizioa eta modernitatea uztartzeak ez die halako buruhausterik eragiten; subalternoeetan, aldiz, kontzeptu bateraezinak direla saldu izan da. Euskal Pizkundeak dikotomia horri uko egin beharko dio eta hibridatu: “Modernitatearen muina forma zaharretan bideratzen da. Forma zaharrak mantentzen dira, baina modernitatearen ezaugarriak jasoz. Aldi berean, forma berriak ere sortzen dira, baina pentsamolde zahararen diskurtsoa mantenduz” (Díaz Noci, 1993: 396).

³³ 1901/I/26an argitaraturiko *Ibaizabal* aldizkariaren 4. zenbakitik hartua.

Bateko edo besteko diskurtsoak gorabehera, praktikan, modernitaterako bere bidea topatu behar izan zuen euskararen komunitateak: “Europako estaturik gabeko nazioen pizkunde kulturalak estatu garaileek ezarritako bazterketa kulturala gainditzen saiatu ziren, ustez kontrajarrita zeuden bi printzipioak bateragarri eginez. Bestela adierazita, sistema kultural desberdin eta aldi berean modernoen jabe zirela erakustera bideratu zen mendeko kulturgileen estrategia” (Larrinaga, 2007b, 138).

Bide horretan funtsezkoa izango da hedabideen bidez eginiko lana. Horrela, Lehen Pizkundearen lehen olatuan Hegoaldeko kultur aldizkari foruzaleek 1880ko eta 1890eko hamarraldietan funtsezko ekarpena egingo dute. Nagusiki gaztelaniaz argitaratzen ziren arren, euskal kultura biltzeari, gogoetazeari eta hedatzeari ekin zioten bete-betean:

Sortutako argitalpenak erabakigarriak izan ziren ez soilik garaiko intelektua-
lak harreman bilbeetan biltzeko eta esparru intelektuala trinkotzeko, baita gune
kognitibo garrantzitsuak eratzeke ere. Gune horietan landu ziren lehenbizikoz eza-
gutza berriak eta haietan hornitu zen euskal protoelite kulturala erreminta sinbo-
liko funtsezkoek euskal kulturaren eta hizkuntzaren legitimazio lanetarako.
(Larrinaga, 2007b, 127)

Bigarren olatuan, euskara hutsezko *Argia* astekaria izango da erreferen-
tziala, eta baita Radio San Sebastiánen abiaraziko den euskarazko lehen irrati
programa ere. Donostia da hiribururik euskaldunena, eta XX. mendearen hasie-
ran industrializazioa Gipuzkoara zabaltzean bertan loratuko dira euskarazko
lehen aldizkari indartsua eta lehen irratsaioa:

Garitaonaindiak eta sortutako euskal astekarian, zera dioskute: ‘Mendiyan
omen da osasuna [...]. Euskera mendiyen bizi da, menditarra data’³⁴. Baina aldiz-
karia bera ere hirian egiten da, eta hiritarrek egiten dute [...] Euskal kulturaren
ekoizpena (komunikabideak, zinema, komikiak, irratia, liburugintza) hirietan egi-
ten da (eta hiriarentzat neurri haundi batean) [...] hasitako bidea itzulezina da,
zeren euskara eta euskal kultura abiatu da modernitatearen bidetik, Lauaxetaren
Bide berriak hartuz; edo Lizardirenak, euskara ‘noranaikoa’ nahi zuena. (Díaz
Noci, 1993: 396)

2.4.4. Bertsolaritzaren garrantzia Lehen Euskal Pizkunderan

Lehen Euskal Pizkundeak euskal kulturaren modernizazioari ekin zionean,
euskara anartean Administrazioan inoiz erabili gabea zen, literaturan ia pausorik

³⁴ 1922/IV/02an argitaraturiko *Argia* aldizkaritik hartua.

eman gabea eta instituzionalizazioari ekiteke zegoen. Bere desagerpenerako neu-riak hartzen dituzten bi estaturen pean dagoen hizkuntzarekin egiten du topo.

Aldi berean, XIX. mende hartan bertso-paperak ziren euskaraz zabalkunde handiena zuten testuak. Fenomeno horren aztertzaile handienak, Antonio Zavalak, honelaxe dio: “Es ésta, sin duda, la modalidad literaria vasca que más ha hecho trabajar a las imprentas. El espíritu vasco se nutrirá en adelante del ‘bertso-papera’ más que de cualquier otro libro religioso o profano, más que de toda poesía culta” (1964: 45). Eta ez da baieztapen hori egiten duen bakararra: “onartu behar dugu bertso-papera dela XIX. mendeko idatzizko literatur ‘genero’ arrakastatsu eta eraginkorra” (Gabilondo, 2009: 17). Pizkundearen lehen olatuan, bada, euskal poesiagintza sustatzeari ekiten zaionean, bertso jarriak hartzen dira eredu gisa.

Euskal kulturaren lehen modernizazio ahalegin gisa hartzen diren Lore Jokoetan euskal poesia gisa hautematen zen idatzizkoa eta bat-bateko bertsolari-tzaren arteko mugak oso lausoak izango dira Gabilondoren iritziz: “[...] bertako poesia bertsolaritza inauguratutako bertso-paperean fenomenotik oso gertu dago, erabat biak ezin bereizi ahal izateko punturaino” (2009: 16). Eta Sarasola ere bat etorriko da azpimarra honekin: “[...] no es fácil trazar en la obra de estos poetas el límite que separa la poesía elaborada del bertsolarismo: incluso en la obra de los poetas más cultos de este periodo se pueden encontrar elementos procedentes del bertsolarismo [...]” (1982: 67).

Lehen Pizkunde horren bigarren olatuan ere antzekoa da egoera, eta kultur-gileen ekimena aurrekoek eginikoaren aldaera gisa uler daiteke alor honi dagokionez. Horrela, Jose Ariztimuño *Aitzolek* 1935ean bertsolari txapelketak antolatzeari ekin zionerako, Euskal Olerti Eguna urtero antolatua zuen 1930etik: lehentasuna poesia idatziari eman nahi zaio. Edozein modutan aha-lerin horrek ez zuen arrakastarik izan garaiko euskaldunen baitan: “[...] idatzizko poesia hobestearen saio hori ezinezko eta porrotatu bezala historizatu behar da halaber, euskal poesiak ahozkotasunarekin eta performatibitatearekin duen lotura ez-historikoaren ondorioz” (Gabilondo, 2009: 20). Eta porrot horren ondotik ekin zion Aitzolek bertsolaritza sustatzeari (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987; Otaegi, 1983; Ugalde, 1988; Urkaregi, 1987 eta beste hainbat). Bere hizkuntzan alfabetatu gabe zeuden euskaldunengan ongi funtzionatzen zuen bakararra ahozkoa zenez, halabeharrez eutsiko zaio bertsolari-tzaren modernizazioari.

Gizarte modu hartan bozgorailu ideologiko gisa zuen garrantzitik ere erato-ri zen bertsolaritza Lehen Pizkunde horretan izan zuen zentralitatea: “Bapa-teko bertsoagintza palanka ederra zitekeen herriengana iristeko, eta herria eritziz eta sentimenduz hornitzeko, jokabide sozial-politikoaren zerbitzuan. Eta faktore honek ba du zerikusi bertsolaritza iraun dezan, beste generoak ezkutatu diren garaian” (J.M. Lekuona, 1985: 466).

Izan ere, bertsopaperetan, denetariko gaiak jorratzen ziren, baina politikoek pisu handia zuten. Izatez, bertsopaperen arrakasta horren atzean aurki daitekeen arrazoi nagusienetako bat garaiko gatazka politikoetan legoke. Zavalak azaltzen duenez, Lehen Karlistaldian izan zuten lehen loraldia, polarizazio politikoak ekarritako propaganda bitartekoei erantzuteko kontzienteki baliatuko baitira bertsoak: “Creo que fueron los liberales quienes echaron a andar por este otro camino de las hojas volantes, tratando de convencer a las partidas carlistas a que depusieran las armas. Lo que consiguieron fue enseñarle el método al adversario” (Zavala, 1996e: 108-109). Bertsopaperen eta propaganda politikoa-
ren arteko lotura hori azpimarratzen du Díaz Nocik ere (1995b: 30), eta Burkek fenomeno hori, beste behin, aurretik European gertatua zela azaltzen du, hainbat adibide eskainiaz (1991: 366).

Propagandarako funtzio hori ez da karlistaldietara mugatuko, eta ezta bertsopaperetara ere. Asko dira gerraurreko abertzaletasunak bertsolaritza nola baliatu zuten aipatzen duten egileak, eta Kepa Enbeita bertsolariak ildo horretan eginiko lana aipatzen da, Basarrik nola testigua hartu zion... Xabier Lasak datuak ere eskaintzen ditu:

[36ko hauteskundeez ari da] Bertsolariak Gipuzkoako EA]ren ia agerraldi politiko guztietan parte izan ziren; 28 bertsolari ibili ziren denera, harat-honat politikoen bidaide, botoa eskatze lanetan. Hona zenbait, denak ere finalistak: Nekezabal, Zepai, Txapel, Basarri, Ezeiza, Uztapide, Kortatxo, Iñaki Alkain, Etxeberria Mendillegi... [...] Monzon, Irazusta, Pikabea, Irujo eta Lasarte hautagaien edo Hernandorena bezalako hizlarien ondoan bertsolariak ikusteak esanahi berezia zeukan: jeltzaletasun ofizialak bertsolaritzari egundoko garrantzi sinbolikoa ematen zion jada, eta berebiziko herri erakarmena aitortzen zion. (2008: 597)

Horrela, bertsopaperetatik aldizkari eta egunkarietara ere zabalduko da bigarren olatu honetan bertso politikoa. Edo bat-bateko txapelketetan antolatzaille nahiz gai-jartzaileek mezu politikoa indartzea bilatuko dute (foruzaleatasunak eta protonazionalismoak Lore Jokoetan egin bezala).

Azkenik, euskal kulturaren modernizaziorako lehengai eta ideologia modernoaren erroale ez ezik euskal identitate modernoaren ikur ere izango da bertsolaritza. Hizkuntzalariak, antropologoak eta euskaldun basati onaren irudikapena aipatu dira euskal komunitatearen deskubrimendu erromantikoaren ardatz gisa. Laugarren elementu gisa bertsolaritza ere azpimarratzen du, ordea, Gabilondok. Erromantizismoaren deskubrimenduari eskaintzen dion azpiatalari halaxe jaritzen dio izenburuari: “Anthropologists and Bertsolaris”.

Gabilondoren iritiz, bertsolaria antropologiatik zetorren euskal berezitasunaren gako gisa irudikatu zen eta dimentsio identitario bat hartzen hasi zen: “[...] the orientalist and anthropological ideology underlying the floral games,

for the first time, the subaltern Basque voice of the mostly illiterate poet, the bertsolari, was celebrated as the ‘true’ voice of the Basque people—the voice of the native” (Gabilondo, 2016: 192). Gaineratzen du Etxahunena edo Iparragirrerena bezalako biografiek ere, Byron edo Baudelaire gisako poeta erromantikoaren “malditismo”tik hain gertukoak eurak, garaiko intelektual erromantikoaren lilura piztu zutela, eta poesiara gerturatu arren beste nonbait kokatzen zen haien sorkuntza sailkaezinaren misterioa, euskararen inguruan ere funtzionatzen zuena, gehitzen zitzaiola lilura horri. Eta Xahok Aitorren kondairan azpimarra jarri zuenetik ikur gisa sekulako indarra hartu zuela gaineratzen du. Herderrek esana zuen arima nazionalaren ispilua herri literatura zela, eta bertsolariarengan topatuko da, bada, ispilu hori Lehen Euskal Pizkundean:

Moreover, the romantic and Ossianic dream of seeking the true bards of antiquity, fostered by Chaho in his invention of the myth of Aitor, found in the subaltern bertsolari its most essential representation. After Chaho, bertsolaris were greeted as the true bards who hailed directly from Aitor’s lineage. After Zumalakarregi died and the Carlist cause faded away after the last civil war (1872-76), the bertsolari became the only and most central sign of the existence of an essential Basque Country founded by Aitor [...] (2016: 197)

2.5. DESAFIOTIK TXAPELKETARA, LEHEN PIZKUNDEAK BERTSOLARITZAN ERAGINDAKO METAMORFOSIA

2.5.1. Bertsolaritzaren lehen praktika modernoak

Labordek azaltzen du nola bertsolaritza ikuskizun modernoaren parametroetara ekartzeko ahalegina gertatzen den Abbadieren Lore Jokoetatik hasita :

Abbadieren lehiaketek bertsolariak eszenatokira eramán eta halako ikusgarritasuna eman artean, bertsolarien bat-bateko olerkiak ez ziren aintzakotzat hartu. Esan liteke paisaiarekin batera azaltzen zirela, ohartezinak zirela. Mendeko kinka horretan, oro har 1850etik 1935era doan horretan, arreta modu berria agertu zen gizarte joera horiekiko. Arian-arian, bat-bateko olerkigintza antzeman, aipatu, lekuz aldatu eta ikuskari gisa aurkeztu egiten da. Esku hartzeko txandak ezartzen dira, ebaluazio irizpideak lantzen dira, organum literarioa finkatzen da, antzeppen antolamendua agertuz. Egun, bertsolaritzaren sorrera instituzionalaz galdegitea, antzeppen era horiek bat-bateko olerkigintza hartatik ‘literatura jenero’ bat egiteko nolatan eratu diren begi ematea da. (Laborde, 1998: 601)

Lehen Pizkundearen bigarren olatuan are gehiago garatzen den formatu berriak, aurrekoarekiko, mende hasierako desafioarekiko, hainbat aldaketa

dakartza (Esna, 2002: 809): gai-jartzailearen figura; jarduera bertsolarien arteko jolas agonistikoan zentratu beharrean publikoari zuzenduriko eskaintzan zentratzea; epaitzeko irizpideak eta epaimahaiaren osaera bertsolarietako hautaturiko bertso munduko lagunaren esku jarri beharrean, literatur eta hizkuntza alorretan eskolatua den jendearen esku jartzea eta abar.

Bidartek ere aipatzen du ahozkoa idatziaren mailara igotzeko ahalegin hori: “Par les ‘fêtes basques’, pour la première fois, l’expression orale, incarnée dans l’acte d’improvisation [...] placée en situation de proximité avec la forme écrite représentée par la poésie” (1998: 275). Edo Gabilondok: “In the floral games, popular improvised poetry was submitted as written poem and rewarded as high literature [...]. This process of incorporating subaltern voices in Basque literature eventually became central to the future of Basque literature” (2016: 193).

Bat-batekoarekiko interesak jauzi kualitatiboa 1879an eman zuela seinalatzten du Labordek, eta Hegoaldean jartzen du fokua: “Un autre événement de cette année 1879 est le déroulement des jeux floraux de Saint-Sébastien, le 7 septembre, au Théâtre municipal [...]. L’on remarque alors ceci: les neuf bertsolari qui se disputent le prix improvisent, ici, au théâtre” (id: 610). Abbadietako bertsolariak frontoian eta herri kirolen ondoan jartzen bazituen, hortik aurrera urtero egingo da bertso-saio hori Donostiako Antzoki Zaharrean: “Le 26 septembre 1880 au Théâtre principal à l’occasion des jeux floraux institués désormais en tradition annuelle” (id: 610). Eta saio horietan baliatzen diren moduen errepikapenak tradizio moderno baten sorrera ekarriko du (id: 611).

Bertsolaritza euskal kulturaren modernizaziorako ezinbesteko lehengai, ideologia modernoaren erroale garrantzitsu, eta euskal nortasun modernoaren ikur bihurtu zenez, estatus berri horri zegokion forma berria eman behar zitzaion, beste herrialde batzuetan kultura popularrarekin egin zen bezala ikuskizun moderno bihurtu.

Pizkundearen bigarren olatuan, are nabarmenago eta kontzienteago izango da joera horiek guztiak nahiz bertsolarietako biziko duen metamorfosia.

Kulturgile belaunaldi berria abertzalea izango da foralista izan beharrean, eta kulturgintzaren eta aberrigintzaren arteko lotura erabat barneratu eta garatu duen eragiletza bati ekingo dio: bertsolarietako nazioaren ikur eta ideologiaren erroale gisa baliatzeko asmoa modu are gordinagoan adieraziko da. Bestalde, eragiletza hori, nolabait esateko, profesionalizatu egingo da: Pizkunde honetan erabateko lidergoa izan zuen Jose Ariztimuño *Aitzolek*, esaterako, Europako kultur eragileen ekinbideen ezagutza zabal bat erakusten du, eta plangintza kultural moderno bat garatu. Horrenbestez, Lore Jokoetatik bertso gudueterako pausoak lehiaketa sistema sofistikatuetako bat ekarriko du, kanporaketa eta guzti, gai-jartzaileen eta epaileen papera indartuko duena, ariketa berriak edo puntuazio sistema zehatzak ezarri, besteak beste.

2.5.2. Kultura popularra ikuskizun moderno, Europan bezala

Kultura jasoaren eta popularraren arteko bereizketaren oinarrian bereizketa soziala legoke. Estatu modernoaren sorrerak nobleziaren posizioa zalantzan jartzten zuen, eta horrek kultura jasoaren garapenari ekin zion: “A medida que su función militar había ido declinando, la nobleza tenía que encontrar otros caminos que justificasen sus privilegios: debía demostrar que era diferente al resto del mundo” (Burke, 1991: 378).

Bereizketa kulturalarekin distantzia soziala markatu nahiko da, literalki:

Los nobles dejaron de comer en grandes salas acompañados de su servidumbre (recordar que el término inglés *drawing-rooms*, ‘salones’, procede de *withdrawing-rooms*, ‘habitaciones separadas’). Además dejaron de organizar combates con sus campesinos, como sucedía en Lombardia, o de matar toros en público, como habían hecho en España (Burke, 1991: 377).

Kultura popularra espazio irekian zertzen bazen eta guztien parte-hartzea bideratzen zuen praktika sozial gisa planteatzen bazen, kultura jasoak aparte batean, espazio itxi eta berezitan beharko zuen eskainia: “En el París de comienzos del siglo XVI, los actores aficionados de la Basoche abandonaron las calles y las plazas y comenzaron a actuar en el Parlamento para una audiencia más exclusiva” (Burke, 1991: 383). Eta bereizketa fisikoak bereizketa soziala berma zezan sarreretatik ordaindu beharra ezarriko zen, kulturaren merkaturatze sofistikatuago bat garatuz.

Kultura bizitzeko modu berri bat ere ekarri zuten klase jasoek. Kode moral eta estetiko berriei jarraikiz, kode horiek betetzen zituen emanaldia galdatzen zuten; bufoiak, esaterako, gorteetatik desagertu egingo ziren. Bestalde, emanaldiarekiko jarrera ezberdin bat garatu zuten, autokontrol handiagokoa. Populuaren festetako espontaneotasuna eta gehiegikeria arbuiatzen hasi ziren, eta elizaren nahiz gobernuaren debekuen jomugetako bat bihurtuko ziren. Festari ikuskizuna kontrajarririko zaio; parte-hartze espontaneoari, ikusle posizio zurrunagoa.

Transformazioa graduala izan zen, eta ez zen erabatekoa izatera iritsiko, festak beti izan baitzuen ikuskizuna elementutzat eta ikuskizunak beti izango baitzuen zerbait festatik. Bestalde, merkatuaren legeak horretarako ere ematen zuenez, eredia populuaren kultur bizipenetara ere zabalduko zen, eta hainbat eremu merkaturatu ez ezik profesionalizatu ere egin ziren pixkanaka: Britainia Handian, 1720ko hamarkadarako zaldi lasterketak egunkarietan iragartzen ziren, eta sektore ekonomiko indartsu bat ziren; beste hainbeste gertatuko zen boxeorekin 1740ko hamarkadan; Espainian, 1780ko hamarkadarako zezenketak enpresariaren esku zeuden; eta mende bukaerarako zirkua erabat profesionalizatu zen hainbat herrialdetan:

Los elementos claves del circo, actuaciones de payasos y acróbatas por ejemplo, son —como hemos visto— representaciones tradicionales; lo nuevo era el grado de organización, el uso de edificios para las representaciones en vez de las calles o las plazas, y el papel jugado por el empresario. (Burke, 1991: 349)

Ez da, bada, bertsolariena Lehen Modernitatean eragiletza sofistikatuago batek herriko plazatik eraikin itxi batera eramango den kultura popularraren adierazpen bakarra. Bestalde, esan bezala, nazio-estatuek, eta ertzeko kultur komunitateek, kultura popularra herri kultura gisa garatzeari ekingo diote, eta kultura jasoarekiko hibridazioa bizkortuko du horrek Europa osoan.

Bestelako indar batzuk ere suma daitezke metamorfosi prozesu horren atzean. Horren harira, deigarria suertatzen da Ongek ahozkotasunetik idatzizkora bidean gertatutako aldaketa ilustratzeko erabiltzen duen pasarte hau:

En los debates entre Lincoln y Douglas, en 1858, los combatientes —pues eso es lo que clara y realmente eran— se enfrentaron a menudo al aire libre, bajo el ardiente sol de verano de Illinois, ante públicos de hasta 12 mil o 15 mil personas que también participan con gran ardor [...], y cada uno hablaba durante hora y media. El primer orador disponía de una hora; el segundo, de una hora y media, y el primero, de otra media hora de refutación, todo ello sin equipo de amplificación. La oralidad primaria se hacía sentir en el estilo acumulativo, redundante cuidadosamente equilibrado y altamente agonístico, así como en la intensa acción recíproca entre el orador y el auditorio. Los polemistas quedaban roncos y físicamente exhaustos al final de cada encuentro. (2016: 215-216)

XIX. mende hasierako bertsolarien formatu zaharreko desfioen inguruan esaten direnekin topa daitezkeen parekotasunak begi-bistakoak dira: desfioa, txapelketarekin alderatuta, iraupen-proba zela dio Paiak (2011: 101-102); desfioetan irabazlea, ahari jokoan bezala, zutik irautea lortzen zuena izaten zela dio Esnalek (Esnal, Egaña eta Sarasua, 2002: 810).

Hedabideen eragina jartzen du Ongek xede puntuan:

Los debates presidenciales que se realizan en la televisión hoy en día son completamente ajenos a este mundo oral más antiguo. [...] hacen breves presentaciones, y sostienen con su oponente breves y agudas conversaciones [...] Los candidatos se adaptan a la psicología de los medios. (Ong, 2016: 216)

Lehen Modernitate horretan telebistarik ez zen, noski, baina prentsa hasia zen kulturaren sozializazioan paper garrantzitsu bat betetzen. Beraz, kazetarien kontakizuna ahalbidetuko zuen ikuskizuna gauzatu beharra ere egon daiteke formatuaren bilakaeraren atzean.

Bestalde, hedabideratzearen beharrak ongi ezkontzen dira bertsolaritza genero literario gisa hartzeko Labordek markatzen dituen pausoekin. Izan ere,

prentsak testu bihur daitekeen sorkuntza behar duela dio: “Or, fabriquer un genre littéraire, construire une identité générique implique d’établir, d’abord, une identité textuelle” (Laborde, 1998: 604). Eta aurrez aurrekoak eskaintzen duen testuingurutik at funtzionatuko duen eskaintza ezinbestekoa suertatzen dela: “Décontextualisée, promise au spectacle, fonctionnant désormais sur la base de codes mutuellement consentis, l’improvisation orale devient un objet absolu.” (id, 617)

Azkenik, bertsolaritzaren praktika modernoan eta hedabideen arteko beste harreman bat ere seinalatzen du ikertzaile lapurtarrak: prentsak ikuskera eta baloraziorako irizpide berrien eraikuntzan jokaturiko papera. Horrela, Iparraldeko prentsaren orrialdeetan pixkanaka nola bertsolaritzari genero literario deitzen zaion jasotzen du, nola kazetariak bertsolari edo saio hobeak eta txarragoak bereizteari ekiten dioten eta, gerora, nola bereizketa horien atzean dauden irizpideak azaltzen hasten diren:

“Bien entendu, il n’est pas question de faire de cet article du 22 septembre 1893 le point précis où une bifurcation prend forme en ce domaine. Cet article participe de la mise en place d’un dispositif stratégique bien plus large, diffus, difficilement localisable, où se trame appréciation normative de l’improvisation. Il participe du durcissement d’une conduite sociale en pratique culturelle.

On comprend alors le choc en retour que produisent ces critères affichés dans la presse. Si un improvisateur veut remporter le concours, il doit se conformer à ce qu’on attend de lui. Il lui faudra donc s’entraîner pour maîtriser, aussi parfaitement que possible, ces critères d’évaluation [...]” (id, 616)

Hedabideek markatutako bide berri horretatik eszenaratzeko eta lehiaketarako formatua ez ezik bertsogintza bera ere aldatzen hasiko da pixkanaka.

3. LEHEN ZIKLOA: LEHEN ENTSEGUA LORE JOKOETAN. PRENTSA, DESKUBRIMENDUA

Después de un almuerzo verdaderamente opíparo y servido en forma tan irreprochable como en la principal casa de Buenos Aires, no hubo por suerte brindis en estilos más o menos lateros, pero en cambio se inició una sesión de bersolaris que dio á la fiesta una animación extraordinaria [...] Los principales contendientes eran Pello Mari y Shantos, y no es para descrito el entusiasmo que a veces provocaban. Tocaron varios temas y todos ellos los trataron con altura. Abstraídos en tal ambiente, nos olvidamos de nuestra misión periodística y se nos pasó por alto el copiar alguna de aquellas primicias surgidas en rápidos chizpazos de inspiración.

La Baskonia (1904/XII/20). 'Notas locales/Fiesta baska'
(Otañoren saioa Argentinan). Sinatu gabe.

3.1. TESTUINGURUA: ERREAKZIO KULTURALISTA ERAKUNDEEN GAINBEHERAREN AURREAN

3.1.1. Bestekotze prozesu luze baten ondorena

XIX. mendean euskara galzorian egon daitekeelako kontzientzia zabaltzen hasten da. Hizkuntza egoera horretara eramán duena jada aipatu den tokiko eliteen bestekotze prozesua izango da, estatu modernoek burututako politika homogeneizatzaileak edo immigrazio erdaldunen oldeak bezainbeste:

Serían, sin embargo, las razones internas las fundamentales, más en concreto la falta de conciencia lingüística y el abandono del euskera por parte de las diferentes elites sociales. De hecho, fueron los propios dirigentes de los territorios vascos los que impulsaron la utilización del castellano en la enseñanza y en la administración. Eran los ayuntamientos los que, durante largo tiempo, elegían a los maestros. Cuando, a mediados del siglo XIX, el Estado tomó en sus manos el peso de las

tareas educativas, la tendencia castellanizante estaba plenamente instalada, aunque la acción del Estado la reforzó decididamente. (Aizpuru, 2001: 33)

Burkek (1991) Europa mailan azaldutako bestekotze prozesuak geurean izandako isla azaldu denean, Gabilondok (2016) edo Madariagak (2008) eskainitako zantzu batzuk jaso dira. Gehiago ere aipa daitezke, ordea, mendeak iraun dituen eta muturrekoa izan den fenomeno baten aurrean baikaude.

Aizpuruk aipatzen dituen euskal instituzioen politiken inguruko hainbat datu eskaintzen dute Madariagak (2008: 106-111) eta Intxaustik (2014a: 95-96). Esaterako, batzarkide izateko gaztelaniaz irakurtzen eta idazten jakin beharra ezartzen dute Gipuzkoako Batzar Nagusiek (1529), eta baita Bizkaikoek ere (1613, 1618, 1620). Alkate izateko ere baldintza bera ezarriko da (Gipuzkoan, adibidez, 1571tik aurrera). Eta XVIII. mendearen bigarren erditik aurrera mediku, auzitegi eta abarrek herri euskaldunetan ematen duten zerbitzua euskaraz emateari utziko diote.

Eskolaratzea orokortu zenean ere, joera bera nagusituko zen. 1780ko hamarkadan, Nafarroako eta Arabako Batzarren erabakiak aurki daitezke euskararen debekua ezarri, eta eskuduntza udalen esku dagoenean beste hainbeste egingo da: Beasain (1730), Bera (1777), Aia (1784), Elgoibar (1787), Uztarroze (1807) eta abar. Haurrei ezagutzen zuten hizkuntza bakarra erabiltzea galarazten dien eratzunaren metodoa garai horretan zabalduko da.

Elizari dagokionez, azaldu da Kontrarreformari jarraikiz, euskarari toki bat egiten dion instituzio bakanetako bat izan zela, hizkuntza komunitate subalternoetan ohikoa izan zela hori (Calvet, 2005), baina baita ere hizkuntzarekiko kezka baino klase popular elebarkarren doktrinatzek eraman zuela horretara. Madariagak gaineratzen du Kontrarreforma katolikoaren ildotik euskarari egindako ekarpena beste hainbat hizkuntzari eginikoa baino mugatuagoa eta berantiarra izan zela (2008: 104).

Euskal elebarkarrek osatutako parroketan erdara hutsez aritzen ziren sermolarien hainbat adibide eskaintzen ditu Madariagak³⁵, apezpiku euskaldunak salbues-

³⁵ Adibide kurioso askoak eskaintzen ditu Madariagak: «Así, consta que en las predicaciones de San Francisco de Borja por Gipuzkoa (Oñati y Bergara, entre otros lugares); la gente a pesar de no entenderle una palabra se emocionaba y participaba plenamente del acto del sermón: «San Borja predicó en estos países vascongados algunos sermones con inmensos auditorios, en que lloraban todos y se compungían. Y preguntados por qué lloraban si no entendían el sermón, respondían que con ver en el púlpito a un señor y a un duque, y tan santo, les hablaba Dios en sus almas un lenguaje que los compungía y hacía llorar». Aún mucho más notable es el siguiente caso, en el que predicados los vascos en castellano no sólo se enternecían sino que milagrosamente entendían lo que se les decía. Jerónimo Gracián, colaborador de Santa Teresa de Jesús, refiriéndose a la fundación de un convento de monjas en Pamplona en 1583, asegura: «Llegaron a Pamplona por el mes de diciembre las monjas [...] donde me acaeció que mujeres que no entendían castellano, sino solo vascuence, venirme a oír diciendo que entendían mis palabras.» (id.: 107-108)

pen bat izan zirela azpimarratzen du, eta elizak salbuespen gisa planteatzen zituen hizkuntzaren inguruko ekimen asko ez zirela praktikara eraman seinatu. XVIII. mende bukaeratik aurrera bakarrik topatu ahalko dira elizgizonen euskararen aldeko jarrera argiak, betiere Antzinako Erregimenaren defentsan estatuari pulstu politiko bat botatzen dioten erlijio-ordena konkretuen ekimenera mugaturik.

Euskal erakundeen euskararekiko kezka hutsaren hurrengoia izan bazen, eta Elizarena ere oso mugatua, Euskal Herrian sortutako ekimen ilustratu bakarrak, XVIII. mendearen bigarren erdian abiarazitako Euskal Herriaren Adiskideen Elkarteak, ez du asko gehiago ekarriko. Kide batzuk euskararekiko sentsibilitateren bat erakutsi arren, martxan jarritako ekimenetan ez ikusiarena egingo du euskararekin: “[...] en conjunto la Sociedad concibió como único vehículo de comunicación y como exclusiva herramienta didáctica la lengua castellana” (Madariaga, 2008: 137).

3.1.2. Oldarra euskal erakundeen eta euskararen kontra

XVIII. mende amaieran fase berri batean sartu zen prozesua. Iparraldetik etorri zen lehen aldaketa, 1789ko Frantziako Iraultzarekin. Gobernu berriak euskal erakundeak eraisteari ekin zion hasieratik, Antzinako Erregimenarekin identifikatzen baitzituen: “En lo político los cambios fueron demoledores. Los territorios vascos continentales perdieron sus instituciones y leyes propias, y fueron integrados en un departamento conjunto” (Díaz Noci eta Urquijo, 1998: 314). Hizkuntzarekiko jarrera, ordea, lehen urte horietan behintzat, errespetuzkoa izan zen, dokumentu eta propaganda ofizialaren itzulpenerako makineria garrantzitsu bat jarri baitzen martxan Iraultzaren mezua Frantziako hizkuntza guztietan zabaltzeko:

[...] el euskera conoce sus primeros, aunque fugaces, momentos como lengua administrativa [...] editan entre 1793 y 1795 diversos textos bilingües, arretés, proclamaciones, cartas de los diputados a sus electores, un mandamiento del obispo Sanadon, un calendario revolucionario traducido al suletino [...] (Díaz Noci eta Urquijo, 1998: 314)

Jarrera horrek ez zuen luze iraungo, eta 1795eko ‘2 Thermidor’ dekretuak frantsesa ez beste hizkuntza guztiak debekatuko ditu bizitza publiko nahiz pribaturako. Tartean Grégoirek eta Barrerék bigarren konbentzioan aurkeztutako txostenak leudeke, aurreko mendeetan estatuak frantsesa lehenesteko eraikitako ideologia muturrera zeramatenak:

[Barreréren infrometik] Euskaldunak, arbasoen ondare bezala ikusten duten hizkuntza zoli eta nabar horrekin, beren apaizen menpe daude [...]. Federalismoa eta sineskeria bretoieraz mintzatzen dira; emigrazioa eta Errepublikarekiko gorro-

toa alemanez ari dira; kontra-iraultzak italieraz egiten du eta fanatismoak euskaraz. Apur ditzagun aurreiritzi eta errore-tresna hauek. Hobe da jendea eskolatzea, eta ez itzulpenak egitea: kontra-iraultzaile eta fanatikoak baizik zerbitzatu ohi ez dituzten jargoi barbaro eta hizkuntza arlote horiek mantentzea guri balegokigu bezala [...] Frantsesa, hizkuntza unibertsal bilakatuko da, herrien hizkuntza izanez [...], frantses guztien hizkuntza bilakatu behar du. [...] Herri libre batean, bat bera izan behar du hizkuntzak, eta guztientzat berdina. (Intxausti, 2014a: 190)³⁶

Hurrengo hamarkadetako praxiak ez zuen bortizkeria maila horri eusterik izango, baina horiek izango dira aurrerantzean Frantziaren hizkuntza politika-ren oinarriak (Díaz Noci eta Urquijo, 1998: 314-316; Intxausti, 2014a: 177-196; Madariaga, 2008: 144-146).

Prozesua mantsoago gertatu zen Hegoaldean, baina norabide berean:

La agonía del sistema foral que va a irse desgranando en una serie de jalones bélicos, jurídicos y políticos a lo largo del siglo XIX: 1812, 1820, 1839, 1841 y 1876, se solapará a una campaña de desprestigio institucional y cultural vasco, en la que la lengua, una vez más, va a estar situada en el ojo del huracán. Según se configura el nuevo espacio político-administrativo de los regímenes liberales y se va desarrollando el modelo económico-social capitalista, la supervivencia de la lengua vasca empieza a ser considerada como una anomalía, simpática en unos casos, añorante en otros, poco tolerable en los más. (Madariaga, 2008: 154)

Foruek XVI. mendeko euskararen apologiak zituzten oinarri legitimatzaile gisa (Gabilondo, 2016: 103; Madariaga, 2008: 87): Juan Martinez de Zaldibia-ren ‘Suma de las cosas cantábricas y guipuzcoanas’ (1560); Esteban de Garibay-ren ‘XL libros del Compendio historial de las chronicas y universal historia de todos los reynos de España’ (1571) lanaren laugarren liburukia; Andres Pozaren ‘De la Antigua lengua, poblaciones y comarcas de las Españas’ (1587); Baltasar Etxaberen ‘Discursos de la antigüedad de la lengua cántabra Bascongada’ (1606) eta abar. Apologia hauek agertu ahala izan ohi zituzten erantzunak, baina XIX. mende hasieran antolatu zen behin betikoa izan nahi zuen jazarpena: “[...] una ofensiva teórica auspiciada por el gobierno de Madrid: cuyo objetivo final era la derogación o al menos la reforma de los Fueros, pero que se centraba en desmontar especulativamente las pretensiones históricas y lingüísticas de los tratadistas vascos.» (Madariaga, 2008: 146). 1802an Espainiako Historia Akademiak abiarazitako Espainiako Hiztegi Geografiko-Historikoa, Martínez Marinak,

³⁶ Grégoire bat dator Barrerék euskararen inguruan esandakoekin: “[...] con respecto al euskera, abundaba en la impresión de Barère: un idioma de personas proclives al fanatismo y un obstáculo para la propagación de las luces” (Díaz Noci eta Urquijo, 1998: 315). Biek eskatu zuten itzulpenak alboratzea eta frantsesaren zabalkunderako eskola nahiz prentsa baliatzea.

Traggiak, Abellak eta Arnauk sinatutakoa; Jose Antonio Conde arabistak idatzitako *Censura crítica de la pretendida excelencia y antigüedad del vascuence* (1804) eta *Censura crítica del Alfabeto primitivo de España y pretendidos monumentos literarios del vascuence* (1806); Francisco Martínez Marinaren *Ensayo histórico-crítico sobre el origen y progresos de las lenguas, señaladamente el romance castellano* (1805); edo José Antonio Llorente kalonjearen *Noticias históricas de las tres Provincias Vascongadas* (1808) izango dira, ildo honetan, lanik aipagarrienak, guztiak errege-inprentetan argitaratuak.

1812ko Cadizko Konstituzioak ezbaian jarriko zituen foruak. 1820an, Fernando VII.aren aginduz eraturako juntak aboliziorako argudio juridikoak argitaratu zituen. Lehen Karlistaldia (1833-1839) liberalek irabazi zuten foruen kaltetan. 1841ean Nafarroakoak deuseztatu ziren, eta gainerakoak 1876an, Bigarren Karlistaldia (1872-1876) berriro ere liberalek irabazi ondoren.

Botere zentralak Antzinako Erregimenarekin lotzen zituen foruak, modernitatearen eta Espainiaren homogeneotasunaren izenean atzean utzi behar zirela gaineratuz. Eta antzeko jarrera finkatu zen euskararen inguruan ere: hezkuntzan izan zezakeen ezein zirrikitu itxiko zitzaion 1857ko Irakaskuntza Publikoko 'Moyano' legearekin; 1862ko Notariotza legeak dokumentu publiko guztiak gaztelaniaz bakarrik idatziak behar zutela ezarri zuen; 1867ko Errege Aginduak, euskaraz idatzia zentsuratu beharra.

3.1.3. Atzerriko begiradaren hauspoa eta erreakzio kulturalista

Mende hasierako oldarraldiari apologista belaunaldi berri batek erantzun zion. Pedro Pablo Astarloak *Apología de la Lengua Bascongada o ensayo crítico filosófico de su perfección y antigüedad sobre todas las que se conocen* (1803), *Reflexiones filosóficas de defensa de la Apología de la lengua bascongada* (1804) eta *Carta de un vascongado al señor don Tomás de Sorreguieta* argitaratu zituen; eta Juan Bautista Errok *Alfabeto de la lengua primitiva de España* (1806), *Observaciones filosóficas en favor del alfabeto primitivo* (1807) eta *El mundo primitivo o Examen filosófico de la antigüedad y cultura de la nación bascongada* (1815). Aurreko apologistak jurista eta historialari laikoak baziren, euskal nobleziaren orbitakoak, elizgizonak ziren hauek, prestaketa aldetik ahulagoak, eta Antzinako Erregimenaren defentsan gotortuak. Juan Antonio Mogel eta Pedro Antonio Añibarro ere garai eta zirkulu berekoak ziren, apologiaren ohiko tradizioetik urrunduz euskarazko literatur eta itzulpen lanekin ekarpen askoz interesgarriagoa egindakoak biak.

Erreakzio honek Europa mailako Erromantizismoaren zabalkundearekin kointziditu zuen. Kultura popularraren bilketarako deia zabaldu zen Europa osoan zehar, eta, aipatu den gisan, mugimenduaren aita pontekoak berak, Her-

derrek, seinalatutako bideari jarraituz Karl Wilhem von Humboldt hizkuntzari alemaniarrek bi egonaldi luze (1799 eta 1801) egin zituen Euskal Herrian. Bere ikerketa egiten ari zelarik, Astarloa, Mogel, Añibarro eta enparauen zirku-luarekin hartu-eman izango zuen, eta haiiek defendatzen zuten euskoiberismoa egokitu, doitu eta, Europara zabalduz, kontinentean euskara ezagutaraztea izango zen alemaniarren ekarpen nagusia:

Defendió tesis ya rancias, sobre todo la del vasco-iberismo, pero desprovistas del magma religioso y basándose en criterios exclusivamente científicos, si bien equivocados. Contribuyó notablemente a difundir el conocimiento de la lengua vasca y sus supuestas o reales peculiaridades por todo el ámbito científico europeo. (Madariaga, 2008: 142)

Humboldt figura esanguratsu bat zen alemaniar erromantizismoaren baitan, eta beraren lanek izaniko oihartzunari erantzunez Euskal Herriari buruz idazteari ekingo diote hainbat atzerritarrek: “[...] el número de autores nacidos en el país que participaron en las nuevas elaboraciones entre 1833 y 1876, representó una minoría, apenas un 10 %, sobre los extranjeros [...] Sus temas preferidos, la etnohistoria y la historia política” (Aizpuru, 2001: 26). Euskarari eta euskal kulturari prestigio berri bat eman zion atzerriko begirada horrek: “El hecho de que autores extranjeros se preocupasen por el estudio de las costumbres, historia y lengua vascas, aportó, especialmente a esta última, un prestigio del que, hasta entonces, había carecido, tanto en el país como fuera de él” (id.: 26-27).

Bisitari horiek eginiko ekarpenen artean Luis Lucien Bonaparte printzeak eginikoek aparteko aipamena merezi dute. Mendearen erdi aldera ekin zion euskara ikertzeari, hiru hamarkada luze eman zuen horretan, batez ere euskalkien inguruan lan eginaz eta 68 liburu argitaratuz, eta antolatu zuen laguntzaile sare zabalean euskararekiko grina piztea eta maila zientifiko txukun bat hartzea lortu zuen³⁷. Frantziako II. Inperioaren buru zen bere lehengusu Napoleon III.ak izendatu zuen “printze” 1852an, eta urteko 130.000 liberako pentsioa esleitu zion, zati handi batean euskararen ikerketara bideratu zuena: “Dirutza ederrak ere eralki zituen bere lankideei agindutako itzulpen eta bestelako lanak ordaintzen, lanok argitaratzen, etab.” (Zuazo, 1991: 12). Beste bulkada garrantzitsu bat izan zen euskaldunen prestigioarentzat.

Azkenik, mendearen bigarren erdi horretan, euskal komunitatearekiko Europaren interesa piztuko zuen beste olatu bat altxatu zen: Brocak, Retziusek,

³⁷ Maila zientifiko onekoa zen Bonaparteren lana eta, besteak beste, Oxfordeko Unibertsitateko “Doctor Honoris Causa” titulua lortu zuen. Bestalde, aipatu behar da haren laguntzaile sareko kide asko garrantzitsuak izango zirela Abbadieren Lore Jokoetan eragile, epaimahaiko edo parte hartzaile gisa. Horrela, Duvoisin, Otaegi, Intxauspe... Abbadie bera ere kolaboratzaile izan zituen, eta, azken horrek, besteak beste, laguntzaile sare hori osatzen lagundu zion.

Collignonek, Hervék eta beste hainbatek modan jarri zuten Antropologia Fisiokoak, euskara Europako hizkuntzarik zaharrena izan zitekeela zioten hizkuntzarien teoriekin bat eginaz, euskal gizakia jarri zuen kontinenteko jatorrizko arrazaren aferaren xede puntuan. Erromantizismoak sustraien inguruan zuen lilurak sekulako hauspoa eman zien planteamendu horiei, Gabilondoren hitzetan euskal nortasun modernoaren sorrera gertatu zelarik Europako indigena gisa: “[...] the Basques became the only ‘native savages’ inside Europe, who were, at the same time, white [...] a new identity that was both interior and anterior (the only colonial subject interior to Europe, yet older than imperialist Europe) [...]” (2016: 187).

Fenomeno horrek hauspoturik, euskara foruen defentsa ideologikorako argudio soil gisa bakarrik erabiltzetik, alegia, bestekotze gordin batetik norbere nortasun berezituaren funtsezko osagaia dela aldarrikatzera pasatuko dira Euskal Herriko hainbat ahots: Ulibarrik euskarazko lehen almanaka argitaratuko du (1815); Iturriagak, Gipuzkoako Foru Aldundiaren eskariz, lehen ikasmaterial elebidunak (1841); Xahok euskarazko lehen aldizkaria (1848); Abbadiek Lore Jokoak jarriko ditu martxan (1851); eta Bigarren Karlistaldian administrazio karlistak toki bat eskaini nahi izango dio euskarari (Intxausti, 2014a, 116), besteak beste, euskarazko eskolaren proiektu bat zirriborratuz (Madariaga, 2008: 153).

Karlistaldiak pizten direnean nazionalismo etnikoaren logikaz ulertuko dira Europan:

El militar inglés Henry Wilkinson que luchó en el bando liberal, acompañó su descripción de las campañas de la primera guerra carlista con una selección de *national music*; fue un periodista británico el que calificó a Muñagorri como *the basque patriot* en el periódico *United Service Journal*; el escritor francés Justin Cénac-Moncaut calificó el Gernikako Arbola como *Chant national*. El mismo Pierre Larousse subrayaba que, a diferencia de otros pueblos como el castellano, el andaluz, el bearnés o el gascón que hacían gala de su calidad de españoles y franceses, respectivamente, ‘el Vasco [...] es, ante todo Vasco y prefiere ese título a cualquier otro’. (Madariaga, 2008: 27)

Eta Bigarren Karlistaldiaren ondotik etorri zen foruen galera izango da protonazionalismo zantzuak dituen erreakzio kulturalista bere indar guztiz leherraziko duena:

El sistema político de los territorios vascos y la pervivencia de la lengua se veían pues como vinculados, tanto por detractores como por apologistas de la lengua, en el momento de la liquidación foral. Por ello no debe extrañar que coincidiendo con la supresión de las instituciones tradicionales se produzca un movimiento de recuperación especialmente cultural [...] (Madariaga, 2008: 156)

Lehen Euskal Pizkundea jarriko da martxan, eta mendetako bestekotzeari kontzientzia berria gailenduko zaio.

3.2. AURREKARIAK I: BERTSOLARITZAREN HISTORIAKO LEHEN LERROAK

3.2.1. Villabonako desafiotik hasita

1824an, Donostian argitaratu zen Juan Inazio Iztuetaren *Gipuzkoako dantza gogoangarrien kondaira edo historia* da bertso-saio baten berri zehatza jasozten duen lehen testua. Honela dio izenburutzat “Itz neurtulari edo bertsolarien jostaketa” daraman kapituluan:

Datorren otsaillean izango dira ogeitabi urte³⁸, Billabonako plazan jokatu zutela itz neurtu edo bersoetan bostna onza urre, lendanaz apustua egiñik, Zabala Amezketarrak eta Txabalategi Hernanikoak; zeñean izandu nintzan ekadoi edo jueztako Zabalak billatua; baña egun batzuez aurretik eritasun txiki batek artu ninduelako, ez nuen serbitu, eta nire orde z eraman zuen bere erritar Fernando; baita Txabalategik ere, Aizarnazabalko elizaia; eta Billabonako alkate jaunak, erabakitzaile D. José Mendizabal Tolosako apez aundi sonatu ura ifinirik, lau milla ta geiago personaren aurkezean kantatu zuten bi orduz jokalariaik [...] (Iztueta, 1990: 145)

Ezagutzen den bertsolaririk antzinakoena, berriz, Beñat Mardo da. XVIII. mendearen bigarren erdian entzute handiko bertsolaria izan zela ezarri izan da, Xahok garai bat markatu zuela aitortu zion (1855: 159-161) eta Dassancek bere bertso batzuk 1769an datatu zituen³⁹.

Iztuetak hiru hamarkada geroago Villabonako plazan kokatzen dituen bertsolarien inguruan xehetasun gehiago ezagutzen dira bertsolari zuberotarrak baino. Desafio hartan elkarren aurka aritu ziren Juan Inazio Zabalaren (1774-)

³⁸ Pablo Gorosabelen *Noticia de las Cosas Memorables de Guipúzcoa* lanean (1899) 1801eko otsaillean ezarri zen data, Iztuetak zehazteke uzten duena. Geroztik, bertsolaritzaren historia jorratu izan duten lanetan ontzat eman izan da data hori, baina puntu horren inguruan egindako azterketa xeheago batean, Aranburu, Bidegain, Idiakez eta Rezolak, 1802ko otsailera atzeratzen dute (1993: 48). Ladislao Velascoren *Los Euskaros en Álava, Guipúzcoa y Vitoria. Sus orígenes, historia, lengua, leyes, costumbres y tradiciones* (1879) darabilte iturri alternatibo gisa. Bestalde, Iztuetaren testua, 1824an argitaratu zenez, 1823an idatzi zela jo da, eta “datorren otsaila” horrek 1824koa behar duela.

³⁹ Pierre Lhandek ezkontza baten inguruko Mardoren koplak deskubritu zituen, Pierre Lafittek argitaratu (“Deux chansons de Beñat Mardo”, *Gure Herria*, 1950/XI, 293.-299. or.) eta Dassancek, kopletan aipatzen ziren izenetatik, ezkontzaren ziurtagiria topatu (“Chronique de la chanson basque: A propos de Beñat Mardo”, *Gure Herria*, 1967/XI, 289-296 or).

nahiz Jose Joakin Erroizenea *Txabalategiren* (1769-1819) inguruko hainbat datu argitu da gerora, epaile lanetan aritu zen Juan Bautista Altamira Aizarnazabalko sakristauaren inguruko zerbaitzuk ere bai, eta epaile lanetan aritu zen Fernando Bengoetxea Altuna *Fernando Amezketarra* (1764-1823) aski ezaguna da egun.

Bertsopaperak izan dira bertsolaritzaren historiaren lehen lerro hauek harilkatzeko elementu garrantzitsu bat. Antonio Zavalak garai hartan kokatzen du fenomeno honen hastapena: “En este primer tercio de siglo, que termina con el comienzo de la primera guerra carlista en 1833, empieza a florecer el bertso-papera o kanta-papera [...]” (1964: 30). Izatez, sektore kultuek Bilbon eta Donostian elizetan abesteko inprimatutako gabon kantekin XVIII. mendean abiarazitako praktika bat izan zela dio, herri xeheak berehala bere egin, azoketan salerosi eta gaitegi zabala eman ziona. Honela, garaiko kirol apustuei buruzko bertsopaperak topatu ahal izan dira, erlijiosoak, ardoari edo gerrari jarriak eta abar.

Bertsopaperek garaiko bertsolaritzan arakatu ahal izateko corpus bat osatzen dute. Corpus horri hurrengo hamarkadetan agertuko diren ikertzaileek herriaren memoriatik erreskatatutako bertsoak eta artxibategietatik jasotako datuak gehituko zaizkio, eta guzti honek bertsolaritzaren historiaren lehen lerroak osatzeko lehengaia eskaintzen du.

Lehengai horri aldiro buelta berri bat emanda ezagutu ahal izan dira Villabonako desafioko bertsolarien biografiak eta bertsoak, eta bide beretik iritsi da gaurdaino euren garaikideak izan ziren beste dozena bat bertsolarien entzutea ere. Batzuetan ezizen soil gisa, garaiko bertsoetako aipamenetatik bakarrik ezagutzen diren *Ametza*, *Otobezino*, *Martin Amorex*, *Prantxisko Irabarren*, edo *Albitxuarraren* kasuan bezala. Beste zenbaitetan, De la Fuentetarrak (Antonio 1750-1830 eta Juan Kruz 1760-1836 *Durangoko Plateruak*, Bizkaian ezagutzen diren zaharrenak), Agustin Arruti aiarra (1780-1837, *Izuelako Artzaina*) edo ezagutzen den lehen nafar bertsolaria, Jean Etxamendi *Bordelen* (1792-1875) kasuak esaterako, oihartzun osoagoaz.

3.2.2. Juan Inazio Iztueta, lehen euskal folklorista (1767-1845)

Iztuetaaren biografiek zaldibiar horrek euskal dantzen lehen eragile garrantzitsu gisa egindako lana azpimarratzen dute nagusiki. Dantzari eta irakasle bikaina, hainbat dantza talde sortu zituen Donostian eta Gipuzkoako zenbait herritan, tradizio horren etorkizuna bermatzeko ezinbestekoak suertatuko zirenak. Izatez, bertsolaritzari atala eskaintzen dion liburua 36 euskal dantza jaso, eta haiek irakasteko metodo gisa idatzi zuen bere zatirik handiengan.

Bertsolaritza ere gertutik bizi izan zuen, ordea: ezteietara eta gisako ospakizunetara bat-batean aritzeko deitzen zuten (Aranburu et al., 1993: 92); bertso jartzaile joria izan zen, Agosti Xahok aditzera ematen duenez sona handikoa

(1855: 155), eta badira zantzuak garaiko bertsolariekin harreman estuak izan zituela. Berak idatzita jasotzen denez, epaile gisa aritzekoa zen Villabonako desafioan Juan Inazio Zabala bertsolariak aukeratuta, eta bertsolariak konfiantzazko norbait eraman ohi zuten horrelakoetan. Bestalde, 1801eko abenduan, elkarrekin atxilotu zituzten Iztueta eta Zabala, Zeraingo eskribauaren, Martin Aldasororen, etxean lapurtzera sartu eta emaztea eta biak erasotzea egotzita (Otermin, 2008: 345-346). Horrelako saltsa batean elkarrekin sartzeko, Zabalarekin behintzat harreman estua behar zuen, eta Fernando Amezketarra ere, Zabalaren herrikidea, ongi ezagutuko zuen⁴⁰.

Gertuko bizipen eta ezagutza hori nabaria da *Gipuzkoako dantzen kondaira edo historian*. Villabonakoaz gain, 1802ko inauterietan Tolosan Fernando Amezketarren, Txabalategiren, Zabalaren eta Altamiraren arteko bigarren desafio baten kontakizuna dakar testuak. Kronikara hurbiltzen da gainera, tokiari, publikoaren erreakzioei eta giroari buruzko erreferentziekin:

Plaza zarreko baranda banatara igorik kantatu zuten arratsalde guzian bi bitara. Ain atsegintasun aundikoa ta pozkidatsua izandu zan arratsalde gogoangarri ura ezik, illunduta gero ere, deadarka zeuden enzuleak aurrera ere kanta eragiteko, eta uste det, baldin eguna zabaldu arterañoko guzian ere ari izandu balira kantari etzala alduenduko enzuleen artekorik iñor ere. (1990: 149)⁴¹

Oso da aberatsa Iztuetaren ekarria. Bertso jarrien bi sail, Fernando Amezketarren pasadizo bat eta garaiko bertsolariaren inguruko azalpen orokor batzuk ere eskaintzen ditu. Gaia espresuki jorratzen duen lehen testua izanik bere alderdi guztietan da aitzindari eta bidegile, baina horietako batzuk, izan duten sokagatik, bereziki azpimarratzekoak dira. Pasadizoa bera mende bat

⁴⁰ Bizitza oso gorabeheratsua tokatu zitzaion Iztuetari, XVIII. mendeko pertsonaia erromantiko muturrekoen pare. Horrela, 1801eko atxiloteta hartatik Zabala berehala askatuko zuten, baina Iztuetak, lapur taldearen buruzagitzat hartu zuten, eta Zaldibiako bikarioak egingandako heresia salaketagatik Inkisizioaren Logroñoeko Auzitegiak ezarritako zigorra gehitu zitzaionez, sei urte egin behar izan zituen espetxerata. Bere bertso sail famatuena "Kontxesiri" izenekoa, espetxealdi horretan idatzi zuen, bere bigarren emazteari, biak preso zirela Azeptiko kartzelan ezagutu zuen Concepcion Bengoetxeari, zuzendua.

Bestalde, 1814an eta 1815ean berritako atxilotu zuten, kasu hartan Frantsesteko gerran frantziarren kolaboratzaile izatea egotzita, eta enbargoa nahiz deserria ezarri zitzaizkion zigor gisa. Hirugarren aldiz ere ezkonduko zen eta abar.

⁴¹ Generoaren urrezko araua, kontatu beharrekoa bertatik bertara jaso izana, nahikoa modu heterodoxoan betetzen da kasu honetan Zavalak eskaintzen duen xehetasun zapoetsuaren arabera: "Iztueta, bolara artan, Tolosa'n zan, bañan kartzelan: 1801'eko abenduaren 6'an preso artu, eta 18'an Tolosa'ra eramana [...] kartzela udaletxean baldin bazan, plaza zarrean alegia, etzegoan Iztueta bertsolariengandik urruti [...] an egongo zan gizarajoa, belarriak erne-erne, illunpe artatik bertsoak entzun naiean [...] Kontu polita au ere: bertsolariak plazan kantuan, eta aien kronista edo berri-emalea bertsoak espetxetik entzuten." (1980b: 18-19).

geroago sekulako arrakasta izango duen formula estreinatuz emango du: Fer-
nandok bertso biribil batekin buelta eman dion egoera azaltzen duen kontaki-
zun oso laburra. Eta bertsolaria basati onaren mitoarekin jantziko du, gerora
hainbatetan bezala:

Gipuzkoako itz neurtularien artean badirade mutillak, eskolatu gabekoak
izan arren, bularrarekin batean erodiski edo mamatu zuten itzkunza gozoan, eta
beren bizimoduari dagokion edozein izkairen gañean ariñ asko ixilduko lituzkete-
keanak, jakinduriaren gordeleku guziak gañez egiteraño beteak dauzkatela uste
duten orietakoak. (1990: 147)

Bertsolaritza bere antzinasuna milaka urtekoa izan daitekeela nabarmen-
tzeko Antzinako Greziako artzain jolasekin lotzen duenean ere, gerora Manuel
Lekuonak eta beste hainbatek esango dituztenen aurrekari izango da: “Virgiliok
esaten du bere artzai jolas edo Eglogaetako batean, nola bein batez ari ziraden
Tirzi eta Damon apustua egiñik itz neurtuetan jokutzen, Platon erabakitzaile
zutela, eta onek eman zuela bere debede edo falloa itz neurtuan, jokalaria biak
berdiñean utzitzen zituela” (1990: 147).

1826an bigarren liburu bat argitaratuko du *Euscaldun anciña ancinao ta
are lendabico etorquien on iritci pozcarri gaitzic gabecoen soñu gogoangarriac
beren itz neurtu edo versoquin* izenburuarekin. Bertan, bi urte lehenago aldarrir-
katutako bertso biltzaile lanak egiten ditu, bertsoak kantuekin nahasian eta eus-
kal dantza ezberdinen musiken letra gisa jasotzen baditu ere. Edozein kasutan
ale zaporetsuak dakartza horrek ere. Esaterako, gerora soka luzea izango duen
eztabaidari, bertsolaritzaren tokiarena, posizionamendu egokitik ekiten dio,
bertsolaritza baloratzeko marko propioa aldarrikatuz:

Pretender en los cantos vulgares las convinaciones sublimes del arte, sería un
error grosero; pero cuando en medio de su sencillez y abandono tienen el acierto
de la espresion, de la analogía con el objeto y segun el asunto, de la sensibilidad
peculiar á él, si puedo espresarme así, ya entónces puede inferirse la disposicion de
los pueblos para el arte encantador de la armonia y [...] de aplicar la melodia a la
manifestación de sus afectos y de sus sensaciones (Iztueta, 1826: 7).

Azkenik, bertsolaritzari ekarpena egingo dion hirugarren liburu bat ere argi-
taratuko du, 1847an, *Guipuzcoaco provinciaren condaira edo historia*. Izenburu-
tzat “Gipuzkoako biztanle prestuen doai, griña, izaera, eta eginbideak” daraman
kapituluan, 1824ko planteamenduak finduta dakartza. Berrikuntza nagusia
hitzaurrean ekarriko du, herri kulturaren ikerketaren balioaren aldarriarekin:

Los historiadores en general se han detenido casi siempre mas en la relacion de
batallas, de empresas aventuradas y cuando mas de ciertos atributos característicos

de la índole de los pueblos, que en el exámen de sus costumbres privadas, de sus diversiones domésticas, y de la espresion vulgar de sus sensaciones (Iztueta, 1969: 4)

Ikerketa konparatuari ere lerratuko zaio, bere ikuspegiaren zabaltasuna nabarmenduz:

[...] de la comparacion de las lenguas y de las legislaciones se deducen antiguas comunicaciones entre pueblos muy lejanos unos de otros [...] Bajo este punto de vista la coleccion que doy al público podrá ser de utilidad inmensa cuando este egemplo sea imitado en otras partes y existan medios de comparar las tradiciones musicales de los pueblos [...] (id: 4)⁴².

William John Thomsek 1846an *folklore* hitza sortu zuenerako biltzaile zaldibiarrak eginak zituen bere lanak. Horrela, lehen euskal folklorista izan zela aitortzen zaio (Aranburu *et al.*, 1993; San Martin, 1967 eta 1981; Madariaga, 2008). “Garibai eta Oihenartek lehenago bildu zituzten zenbait herri kanta, Larramendiren *Coreografía* eta Mogelen *Peru Abarkak* ohitura eta bizibideak, baina horietan oraindik ez zen nabari erromantikoen kultur berritze mugimendua [...]” zehazten du San Martinek (1981: 5). Penintsulako lehenengoa izan zela gaineratzen du baita, eta gehiago ere badio: “Agintari eta elizaren aldetik kritika gogorak jaso zituen [...] Baina berak hasi zuen lan harek jarraitzaileak izan zituen, bertako seme eta herbestetik etorriekin. Xaho, Borrow, Fr. Michel eta Sallaberry. Eta erromantiko mugimenduaren gailurrean Jose Manterola bere *Cancionero Vascoarekin* [...]” (1981: 7-8).

Lehen euskal folkloristak bertsolaritzari erreparatu zion, bada. Bada zerbait. Eta Zavalak nabarmen azpimarratzen du zaldibiarrak alor honetan eginiko ekarpena:

Antes de las fechas citadas, apenas se encuentra otra cosa que confusión y fragmentos. Pacientes investigaciones podrán aportar alguna luz, pero hoy por hoy lo tenemos todo muy oscuro. Es Iztueta [...] quien nos lanza de golpe un chorro de luz y tiene así el mérito de ser el iniciador de la historia del bersolarismo [...] (Zavala, 1964: 16-17).

3.2.3. Bertsolaritzarekiko jarrerak XIX. mendearen lehen erdian

Iztuetak XIX. mendearen lehen erdi hartan bertsolaritza oso zabaldua zegoela erakusten du: “[...] irauten du Gipuzkoan gaurko egunean ere, bere

⁴² Natalie Borel-Borotra ikertzaileak Iztuetaren planteamendu hauen izaera berritzailea azpimarratzen du: “[...] la lecture de la préface de l’édition de 1826 situe encore le travail d’Iztueta dans une perspective avant tout intellectuelle” (2000: 360).

sasoirik oberenean bezin irme ta sendoki. Sarritan ikusten dira, bada, Gipuzkoako plaza agiritan itz-neurtulariak apustu andiak lendanaz eginik jokatzten buruz buru, bi bitara, eta lau lauren kontra ere, erabakitzaile gizon adietuak ifinirik” (1969: 145). Eta garaiko bertsolaritza formalki oso garatua zegoenaren zantzua ere ematen du, Fernandoren pasadizoan bederatzi puntukoa jaso eta neurri hori garai hartan oso ohikoa zela gaineratuz.

Dena den, babesik gabe ere ikusten ditu bertsolariak: “ez bide dute, suertez ere, beren etxapean, ez seme, eta ez adiskide begirune onarekin begiratzen diezatenik; eta argatikan daude gaxo urrikariak, txoko bazterretara izkutaturik, beren distiazio ederra erdoia eta amalaunak arras galtzen diezatela [...]” (1990: 147). Horrela, zenbaiten aldetik mespretxua eta burla ere nahikoa ohikoak omen dira: “[...] ezpañak okerkara ifinita, itza ume gisara adindurik, lepoetako zaiñak urretzeko zorian garraxika marraskaz egon oi diradenean, baserritar itz neurtulari atsegiñezkoen siñuak egiten: ustez ezen an ixurtzen dituzten dollorke-rizko lotsagabekeriakin anaia prestuak iraindurik, egiten dituztela beren buruak txit jakintsun, aundi”. Eta debekuen berri ere ematen du, alkateek, “zenbait alkate kaskabel” dio berak, zeregin horietan hartzen zituzten lanak salatuz.

Bere azken liburuan hainbatetan errepikatzen du, ideia nagusi gisa, herri xehearen agerpen kulturalak lagundu egin behar direla, ez debekatu, horrek herria zoriontsuago eta ondorioz gobernaerrazago egingo bailuke: “[...] juez onari dagokio erria estalpetzea alako jostaldietan: maneratu eta apaindu berentzako señalaturik dauden tokiak [...] aurkeztuko baliz ikustera, obekiago izan bear du animatzeko, ezen ez beldurzeko edo menpea emateko [...]” (1990: 137). Amezketak jartzen du eredu gisa, esanaz, han bertsolaritzak ez duela debekurik eta horregatik atera izan direla bertatik hain bertsolari onak.

Jada aipatu izan da Azurmendik (1980) garai hartan bertan bertsolarien aurka elizak zeukan jarreraren adibide batzuk bilduak dituela⁴³. Bartolome Madariagaren⁴⁴ sermoia jasota gelditu da, baina merezi du bere tartea Jean Bap-

⁴³ Bestelako adibideak ere topatzen ahal dira. Adibidez, Juan Ignazio Urretabizkaia Amezketako erretorea (1806-1834) maila oneko bertsolaria zen (Otermin, 2006: 189). Amezketak eremu babestu, berriro ere.

⁴⁴ Frai Bartolomearekin liskar sonatua izan zuen Iztuetak (Aranburu *et al.*, 1993: 102-109). Bartolomek 1816an *Euscal-errijetaco olgueeta ta dantzeen neurrizco gatz-ozpinduba* argitaratua zuen Iruñean, eta, bertan ikus daitekeenez, ez zituen ez dantzak eta ez Iztueta atsegin. Iztuetari ere beste hainbeste gertatzen zitzaion fraidearen sermoiekin. Eta gutun trukaketa gordin bat izan zuten, Juan Jose Moglek 1828an eta 1829an ‘Plauto Bascongado’ eta ‘Anti-Plauto Poligloto’ izenburuekin argitaratu zuena.

Plauto latindar antzerkigile eta poetaren “Poenulus” komediaren inguruko auzi zaharra aurkitzen da fraidearen eta zaldibiarren arteko auziaren sorburuan: Testu horrek hizkuntza ezezagun batean idatziriko bertso batzuk zituen, Iztuetak, euskara izan zitekeela otu, eta itzulpen bat bidali zuen auzia argitu nahian zebilen Parisko Ikerketa Asiarren Elkartera; Iztuetaren lan horri

tiste Camoussarry Donibane Garaziko bikarioak ere. 1838an “basa koplaria” deitu zion bertsolariari, infernura kondenatuz, eta koplatan egin zuen:

12. Bazka ona ikustean nola astoek irrintzina, hala arnoa dastatzean koplariak umor ona.	13. Huna tripa arnoaren suaz duenian berotua ergelkeria kantuz hausten dautzute burua.	14. Zerratu behar badire presondegian zoroak zerra beraz, zerra ere basa koplari erhoak.
15. Ezin deitzake arrima lau bertsu txar elgarrekin, ez baditu, o lastima! Lokarritzat lau hitz zikin.	16. Ikara hadi, tristea laster baho hobirat, ikusak hire zorzea kantuz hoa infernurat ⁴⁵ .	

Juan Bautista Agirrek, aldiz, debekua bete beharra azpimarratzen du 1850ean argitaratu zen *Jesucristo eta Virgiña chit Santaren Misterioen, eta beste cembait gauen gañean Eracusaldiac* sermoi bilduman: “Españaco legueac aguintzen du, ez dezala iñorc ere esan, ez cantatu itz desonestoric, ez gauaz, ez egunaz, caletan, placetan, eta bideetan, eun azote eta urte betean deserrituric vicitzeco penaren azpian” (Eracusaldiac, II, 1850, XVIII. platica, 9).

Iztuetak aipatzen dituen agintarien debekua edo zenbaiten mespretxua, edo Azurmendik jasotako elizgizonen bertsolaritzaren aurkako seta, ez dira ezerezetik sortuak. Testuinguru zabalago batetik datoz, European kultura popularrak izandako bestekotze prozesu luzetik.

Testuinguru zabal horretatik Erromantizismoaren kultura popularrarekiko lilura ere hasi da, ordea, pixkanaka Euskal Herrira iristen. Iztueta bera oso kontziente da European garatu den fenomenoaz: “Erbestarrak berak ematen digute biderik aski, geren jostaketak itzkribuz aundizkatzeko ez ezik, biotzez ongitxo maitaturik, naierara gozaten ditugula, gordakaiatzeko ere” (1990: 147). Eta bertan jende jantzia bertsolaritzaz interesatzen hasia dela gaineratzen du: “Artikaste aundiakiko gizon jakinti askori aditu izan diotet esaten, guziz ikaragarria dala eskolatu gabeko itz neurtulari oen alainzo edo talentu jakinduriazkoa” (1990: 149).

Bertsolaritzaren eta euskal nortasun nazionalaren arteko loturaren lehen zantzu bat ere eskaintzen du zaldibiarrak, Herderrek kultura popularra izpiritu nazionalaren adierazle garrantzitsu bat dela zabaldu zuenetik hamarkada gutxira: “[...] la colección que ofrezco al público [...] no debe mirarse solo como un

---

hainbat laudorio egin zitzaizkion, tartean Tolosako Unibertsitateko Fleury Lécuse irakasleak bere *Manual de la langue basque* (1826) lanaren sarreran Gipuzkoako dantza gogoangarrien kondaira ere aipatuz egin zizkionak; Frai Bartolomek bataren zein bestearen lanen aurka idatziz ekin zion eta eztabaida bi urtez luzatuko zen elkarri epelak esanaz.

⁴⁵ Hamasei kopleatik azken bostak dira hauek. Aulestiaren *Bertsolarismotik* jasoak.

objeto de pasatiempo, sino como un verdadero monumento nacional [...]” (Iztueta, 1826: 8).

Giro eta testuinguru horretan agertuko dira prentsako bertsolaritzari buruzko lehen testuak.

3.3. AURREKARIAK II: PRENTSAKO LEHEN LERROAK BERTSOLARITZAZ

3.3.1. Testu zaharrena: Etienne Boucher de Crèvecœurren “Souvenirs” (1823)

Ikerketa honetarako bertsolaritzari buruz prentsan topatu ahal izan den testurik zaharrena⁴⁶ M. Boucherrek sinatutako “Souvenirs du pays Basque et des Pyrénées en 1819 et 1820” kronikak jasotzen duena da, *Journal des Voyages, découvertes et navigations modernes ou archives géographiques et statistiques du XIXe siècle* aldizkarian 1823an argitaratua.

Testuaz azpimarratu beharreko lehen alderdia argitalpen urtea da, hain zuzen. Testua zaharra da, eta oso zahartzat ere har daiteke prentsako testu bat dela kontuan harturik. Izatez, bertsolaritzaren historiako lehen lerroak jasotzen zituen Iztuetaren *Gipuzkoako dantza gogoangarrien kondaira edo historia* baino urtebete lehenago ikusi zuen argia.

Badago testuaren antzinatasuna agerian uzten duen bigarren datu bat: prentsan euskaraz argitaratu zen lehen testua 1834koa da⁴⁷. Alegia, bertsolaritza lehenago sartu zen prentsan euskara bera baino.

Egileari buruz argitu ahal izan da Étienne Boucher de Crèvecœur dela izen osoa, eta M. Boucher sinadurak garai hartan ohikoa zen Monsieur Boucher formulari erantzuten diola jo daiteke. Testuak berak sinaduraren osagarri gisa esa-

⁴⁶ Testurik zaharrena eta gisako tituluak arriskutsuak izan ohi dira normalean. Kasu honetan testu zaharrenen bilaketarako oinarri gisa Francisque Michelen (1847) eta Julien Vinsonen (1891) euskal bibliografiak erabili dira, bestelako ikerketetan bildutakoekin eta bilatzaileen bidez eginiko lanarekin osatuz. Michelen arabera (sailkapen kronologikoa eta gaikakoa egiten baitu Vinsonek ez bezala) euskal literaturari buruz prentsan argitaratutako lehen artikulua Jean Duvoisinék 1841ean sinatutakoa litzateke. Hiru testu zaharrago topatu ahal izan dira asko begiratu ondoren. Zaila dirudi askoz zaharragoak edo zaharragoak diren asko topatzeke gelditu izana.

⁴⁷ Fernández Sebastianek bere doktore tesian azaltzen duenez (Díaz Nocik jaso, 1995 eta 2012), euskarazko egunkari baten proiektua ibili zuten esku artean Donostiako buruzagi liberalek. Antza denez, 1834ko otsailean, egunkari bat argitaratzeko baimena eskatu zioten Sustapen Ministerioari gutun bidez, eta hark baiezkota eman zien. Ez ziren asmoa gorpuztera iritsi, baina urte bereko maiatzaren 5ean eta 30ean, Donostian argitaratzen zuten *El Correo del Norte* kazetan, euskarazko testu bana argitaratu zuten behintzat, prentsako euskarazko lehenak. Nekazariei Gibelalde karlista ez obeditzeko eskatzen zaie bietan. Honela dio lehenengoak:

ten digu ‘*Sous-inspecteur des douanes, à Sierck*’ dela Boucher, alegia, aduanetako ikuskariorde gisa lan egiten duela Siercken (Alemaniarekin eta Luxemburgorekin muga egiten duen Frantziako herrixka, Lorenako eskualdean). Hari horri tiraka jaso ahal izan da Rethel herrian jaio zela 1791n Frantziako Ardenetan, Jules Armand Guillaume Boucher de Crèveœur eta Etienne-Jeanne-Marie de Perthes izan zirela haren gurasoak, aita ere aduanetako ofiziala izan zela, eta botanikari gisa testuren bat argitaratu zuela azken horrek. Etienneren beste testurik ez da ezagutzen, baina bai haren heriotza urtea, 1871. Anaia Jacquesek, aduanetako ofiziala baita, arrasto gehiago utzi zuen, arkeologo gisa Sommeko haranean topatu zituen silexezko erremintek famatu egin baitzuten.

Boucherren testua argitaratu zuen aldizkaria, berriz, hilabetekaria zen, 1818ko azaroan atera zuen lehen zenbakia eta 1829ko abenduan azkena. *Société de géographes, de voyageurs et de littérateurs français et étrangers* delakoak argitaratzen zuen, eta Jacques-Thomas Verneur izan zuen editore. Argitalpenaren eta argitaratzen zuen elkartearen izenek aditzera ematen duten bezala, bidaiari aldizkari bat zen, XIX. mende hasierako *National Geographic* moduko bat. Bourcheren lana argitaratu zen zenbakian, 51. kaieran, honako hauek dira, besteak beste, aurkibidean topa daitezkeenak: *Précis d’un voyage fait par M. Hodgson, de Liverpool, chez les Indiens de l’Amérique du nord, les Creeks, les Choctaws, les Chickasaws et les Cherokees; Burckhardt’s travels in Syria and the holy land; Voyages faits en 1817, 18, 19 et 20, dans la Géorgie, l’Arménie, la Perse, l’ancienne Babylonie, etc., par sir Robert Ker Porter; Voyage dans la Valachie, la Transylvanie et la Hongrie, etc. Par l’abbé D. Sestni...*

Atzerriko begiradak ekarriko du, euskal kulturaren deskubrimentu erromantikoarekin gertatu bezala, bertsoaritzari buruzko prentsako lehen testua. Frantziako ipar-ekialdetik datorren bidaiariak sinatuko du, eta bidaiari aldizkari batean argitaratuko da, exotikoarekiko lilura darion planteamendu batekin, Ipar Ameriketako txerokien ondoan.

Exotikoaren lilura atzeman eta adierazteko biderik zuzenena bidaiari izango denez, eta Erromantizismoaren baitan lilura horrek hainbesteko pisua izan zenez, literatura erromantikoaren ikur garrantzitsua dira bidaiari kontakizunak. Garaiko autore garrantzitsu askok (Goethe, Dumas edo Stendal, esaterako) argitaratuko dute bidaiari liburuaren bat. Bidaiari horietan kultura popularrari geroz eta

---

“Erritar maiteac, Zuben biziyac eta zubeac dezuten guzia galdutzera zuazte, ez sinistu esan disquitzen gaucic [...]. Gure guizon maitia D. Gaspar Jauregui (Artzaya) ezagutzen dezute nic bañon obeto; badaquizute zembat estimatcen gaituben escaldunac, au degu orain gure Erreguiñac eguin digun aguintari principala provincia eta ejercitua aguintceco; atozte veriala onengana edo bere beste oficiliengana, zuben escopeta edo fusillac uztera, zuben echietara juateco [...]. Orra non dezuten zuben Guibelalde, igues eguiteco dabil aspaldian; Francian jarriac ditu oguei eta amar milla ezcutu [...]. ¡Viva gure Erreguiña aur maitia eta inocentia! Viva gure Gobernuac, eta viva paiaz onac!”

garrantzia gehiago emango zaio gainera: “[...] la ilustración más gráfica de las nuevas actitudes hacia el pueblo la representen los viajeros, quienes ya no buscaban tanto las antiguas ruinas como las maneras y las costumbres, con una clara predilección por las más simples y extendidas” (Burke, 1991: 41). Bidaiariak kasualitatez topatutako harribitxi gisa eskainiko zaigu, beraz, bertsolaritza prentsa-sako lehen honetan.

*Journal des Voyages*en 51. kaier hori Boucherren lanarekin irekitzen da. Bertan zehazten da hirugarren eskutitza dela, alegia, aurreko bi kaieretan argitaratu direla bidaiaren lehen bi atalak. Eskutitz hori Behobian sinatua dela eta bidaiak 1819tik 1820ra egin zela ere ikus daiteke bertan. Euskaldunaren izaerari buruz idatziaz ekiten dio, mendeetan zehar jasaniko okupazioek atzerritarrekiko mesfidati bihurtu dutela eta bere hizkuntza nahiz ohiturei gogor eusten diela esanaz. Historiari errepaso arin bat ematen dio jarraian, janzkera deskribatzen du, musika tresnei gainbegiratu bat eman, tipo fisikoa ere azaltzen du..., eta 14. orrialdean hasten da bertsolaritzarekin. Mahaiaren bueltan eserita dagoen taldea aipatzen du, jan-edanak berotutako giroa, bertsolaria altxatzean bat-batean nagusitu den isiltasuna, bertsolariaren etorria eta gaitegia nahiz bigarren bertsolari batekin sortutako buruz burukoa:

[...] encore excitée par le vin et la bonne chère, est parvenue à ce point de vivacité où l’homme semble ne plus tenir à l’existence que par le plaisir, un des convives se sent inspiré ; il se lève ; le tumulte cesse [...] Il chante ; les stances se succèdent [...] sa riche imagination lui fournit sans cesse de nouvelles idées, soit qu’il ait pris pour sujet les louanges de chacun de ses convives, soit que la chronique du pays ait servi de texte à ses chants [...] un autre se sent inspiré à son tour ; une espèce de combat pastoral s’engage, la scène n’en devient que plus intéressante [...].

Egun bereko iluntzean parean tokatu zaion saioaren kronikan azken puntuaren errepika aipatzen du, bertsolariak tarte hori hurrengo bertsoa pentsatzeko baliatzen duela erreparatuz:

[...] nous étions restés sur la porte pour jouir encore quelque temps de la fraîcheur du soir et de la beauté de la nuit [...], nous vîmes un groupe nombreux de jeunes gens au milieu desquels un individu chaint des stances qu’il paraissait adresser à un troupeau de jeunes filles, rassemblées sous cet espèce de vestibule extérieur que le paysan basque manque rarement de laisser au rez-de-chaussée de sa maison. La rue taute entière séparait les deux groupes, sans qu’aucun de ceux qui les composaient parut chercher à franchir cet intervalle et à se rapprocher. Les jeunes filles reprenaient à la fin de chaque stance, et chantaient en chœur une sorte de refrain. Pendant ce temps le chanteur rappelant ses idées traouvait dans sa tête basque le sujet d’un autre couplet [...].

Eta hizkuntza ez ezagutzeak dakarkion muga ere aipatzen du Boucherrek, bat-bateko bertsolaritzaz ari dela argi uzten duten hitzetan:

[...] Combien je regretti alors de ne pas comprendre assez la langue pour retenir quelqu'une de ces improvisations, car ces chants n'étaient pas plus préparés que ceux qui avaient été inspirés par la gaîte du repas [...] Les auteurs eux-mêmes les ont oubliées avant qu'ils aient cessé de chanter, et celles qu'ils pourraient vous donner ne seraient déjà plus les mêmes [...].

3.3.2. Etxahunen epaiketen kronikak: “Assassinat commis par méprise” (1828)

Adelbert von Chamisso (1781-1838) erromantizismo alemaniarreko poeta garrantzitsu bat izan zen. Jaiotzez frantziarra, familia protestantekoa, protestanteen aurkako jazarpenetik ihesi aldatu zen Prusiara, bertan karrera militarra egina. *Berliner Musenalmanach* aldizkari literarioa sortu zuen 1803an. Armada utzi, eta 1808tik 1810era, eskale gisa bizi izan zen Berlinen. 1815etik 1818ra, munduari itzulia eman zion ontzi errusiar batean botanikari gisa.

Idazle gisa 1814ko “Peter Schlemihls wundersame Geschichte” (“Peter Schlemihlsten istorio miresgarria”) ipuin luzeak egin zuen famatu, baina gerora poesian nabarmendu zen, eta Schummanek haren testuak erabili zituen hainbat piezatarako.

Bere azken antologia handian, 1831n argitaratutako *Gedichten*, 94. kapituluari honela jarri zion izenburuan: “Des Basken Etchahun’s Klage” (“Etxahun euskaldunaren arrangura”)⁴⁸.

Berriro ere kanpotik ekarritako urratsa. Bertsolari baten historiari erreparatzen lehena poeta frantziar alemaniarra izan zen, Etxahun intelektual erromantikoen artean ezagutaraziaz.

Azpituluan “Gazette dex tribunaux” jarri zion Chamissok hemeretzi ahalpaldiz osatutako poemari, eta hari horri tiraka Jean Haritschelharrek *Gazette des tribunaux*⁴⁹ paristar egunakarian 1828ko abuztuaren 27an argitaratutako testua topatu zuen, sinadurarik gabea.

⁴⁸ Helbide honetan berreskura daiteke jatorrizkoa: <http://gutenberg.spiegel.de/buch/ge-dichte-9564/94>. [2017/10/20] Euskal Herrian Chamissoaren poema Aingeru Irigarai deskubritu zuen ehun urte geroago eta *RIE* Ven argitaratu gaztelaniarako itzulpenarekin: *RIE* V (1933), 618. or. ‘Una poesía de Chamisso sobre Etchahun’. Hau ere helbide honetan berreskura daiteke: <http://hedatuz.euskomedia.org/1574/1/24618621.pdf> [2017/10/20]

⁴⁹ *Gazette des tribunaux: Journal de jurisprudence et des débats judiciaires* egunkaria 1825ean sortu zuten Jean-Jérôme Achille Darmaingek eta Jean-Baptiste José Bretónek. Alor judizialeko nobedadeak eta eztabaidak jarraitzeko foro espezializatu bat zen nagusiki, garaian garaiko legegeizon prestigioetsuek idatzia, baina kronika beltzari ere egin zion tokia eta honek arrakasta ekarri zion irakurle arrunten artean ere eta 1955 arte iraun zuen.

“Assassinat commis par méprise” (“Hilketa errakuntza bategatik”) darama izenburutzat testuak. Etxahunek jasandako epaiketaren kronika da, eta xehetasun osoz aletzen du jazotakoa. Bertsolaria bera eta epaiketak sortu zuen ikusmina honela deskribatzen ditu, esaterako:

Un homme à peine couvert de misérables haillons comparaisait sur le banc des accusés. Des traits fortement prononcés, une respiration quelquefois oppressée et des regards qui ayant quelque chose du fixe devenaient vifs [...] tout annonçait en lui de grandes passions. On avait parlé en effet de l’amour, de ses transports, de ses fureurs et une foule de dames étaient accourues; une scène tragique et tous les emportements de la jalousie leur promettaient de fortes émotions; leur attente n’a point été trompée [...] (Haritschelhar, 1969: 532)

Kontatzen da Dominique Etxegoien barkoxtarrak 1827ko maiatzaren 1ean gaueko 10etan bere etxe ondoan dagoen zubi batetik bueltan zetorrela tiro bat entzun zuela eta handik gutxira odol putzu batean etzanda aurkitu zela. Ez zuela inor ikusi. Auzokoek lagundu zutela erietxera. Gizon bakeosoa zela, eta inork ez zuela ulertzen gertatutakoa, beraren lagun on bat desagertu zen arte:

[...] Un voisin ami intime d’Etchegoyen ne parut point pour le visiter [...] Cet individu se nommait Etchehon; doué d’une âme ardente et d’une susceptibilité excessive, sa jeunesse avait été orageuse et le temps semblait n’avoir pu le corriger de (ses) fougueuses erreurs. Condamné correctionnellement à 2 ans d’emprisonnement pour avoir asséné un coup de hache à un homme avec qui il s’était pris de dispute il avait de plus été accusé d’émission de fausse monnaie.

Bere lankide baten deklarazioak argi samar uzten du dena. Etxahun konbentzituta omen zegoen bere emazteak Egiapal izeneko maitale bat zuela, ideia horrekin erabat obsesionatuta bizi omen zen. Egiapalen etxea zubi ondoan zegoen, eta Etxahun galdezka ibili zen maiatzaren 1eko gau horretan Oloroeko feriara irteteko asmorik ba ote zuen. Eztainua funditzen ere ikusi zuten Etxahun, eta Etxegoienen zaurietatik eztainua atera zuten. Alegia, emaztearen maitaleari ez eta bere lagun minari egin ziola tiro, mendira ihes egin aurretik:

[...] se réfugie ensuite dans les montagnes de Larraeau où un vieux pasteur lui donne l’hospitalité. Là les idées qui le préoccupaient à Barcus viennent de nouveau l’assaillir et la solitude lui donne un nouveau degré d’exaltation [...] Il s’agit à l’ami qu’il a frappé et au triomphe d’Egiapal ; il a besoin d’épancher ses changrins et il conte à ses hôtes l’histoire de ses malheurs [...] il compose un chant lugubre sur les événements dont il a été ne suffit même pas à son âme ardente [...] (Haritschelhar, 1969: 533).

Jean Casenaveren arabera kazetariak Etxahunen historiaren alderdi erromantikoa azpimarratu nahi izan zuen, “La dimension romanesque de la vie d’Etxahun n’a pas non plus échappé aux journalistes locaux chargés de la chro-

nique judiciaire”, eta sentsazionalismo apur batekin egin zuen hori: “Le barde de Barcus est un gibier de choix pour ces hommes de plume attachés à mettre en valeur l’aspect sensationnel des affaires traitées pour plaire à un lectorat toujours friand de drames passionnels (2002: 187)”. Haritschelarrek dio haren istorioak garaiko erromantizismoari gustatzen zitzaizkion osagai guztiak zituela, baina Etxahunek ez zekiela erromantizismoa zer zen ere: “Déjà les thèmes de la pièce d’Etchahun (amour, jalousie, haine, désir de vengeance) peuvent être considérés comme des thèmes romantiques bien que, il va sans dire, son auteur ait totalement ignoré ce qu’était le romantisme” (1962: 107).

Chamissoren olerkian, Etxahun maitasun traizionatuaren eta zorigaitzaren biktima gisa aurkezten zaigu, bere borondatetik harago dauden pasioek gainditua, eta Egiapali egozten zaio errua. Garaiko izpirituak Barkoxekoarekiko enpatia errazten zuen: “Nous sommes en 1828, moment où le romantisme atteint son apogée et n’est pas uniquement le fait d’une minorité parisienne mais correspond à un état d’esprit général” (Haritschelhar, 1962: 106). Azkenik, armarik topatu ez zitzaionez, libre utziko dute bertsolaria, eta kronikaren azken paragrafoak aditzera ematen duenez epaiketako publikoak ere enpatia hori erakutsi zuen: “Le verdict du jury ayant été non coupable sur la question qui lui a été soumise Etchahun a été acquitté. Cette décision a paru exciter un vif mouvement de satisfaction dans la foule nombreuse qui remplissait l’auditoire” (Haritschelhar, 1969: 537).

Libre geldituagatik bertsolariak ez zion justiziarekin arazoak izateari utzi, eta haren epaiketen kronika berriak argitaratu ziren prentsan. 1845ean *Journal des Landes* argitaratutako honek, esaterako, bertsolariaren deskribapen bikainak eskaintzen ditu⁵⁰:

[...] chapeau à larges bords, manteau couvert de coquilles, barbe descendant sur la poitrine; ceinture de chapelets et de reliques, tous ces signes du pèlerin classique sont prétentieusement étales par Pierre Topet à son entrée dans la salle d’audience [...] Monsieur le Président invete Pierre Topet à déposer tout l’appareil dont il est entouré et que est malséant dans le sanctuaire de la justice, mais l’accuse ne se rend qu’avec la plus grande peine à cette injonction. Il a gravement mis les lunettes et, se tenant debout, il promène sur l’auditoire un regard aussi placide que s’il était sur une place publique. Un gendarme le contraint à s’asseoir [...] Pierre Topet ne veut pas être condamné sans être entendu. Sa langue est pourvue au moins d’autant d’activité que ses jambes [...] Se présente-t-il un témoin et à peine a-t-il achevé de prêter serment, que l’accusé s’écrie avec un ‘ut’ de poitrine des plus énergiques: “c’est mon ennemi!”. Il prend la parole et raconte son histoire ou plutôt son roman, avec un accent impossible à décrire [...] (Haritschelhar, 1969: 549-550).

⁵⁰ *Journal des Landes* (1845/XI/15) “Cour d’Assises des Landes” eta *Memorial des Pyrenees* (1851/III/02 eta 03) “Cour d’Assises des B.-P”.

3.3.3. Bertsolari baten figuraz lehena: Jean Baptiste Xahok Etxahun (1838)

Zinez nobela erromantikoaren osagai guztiak ditu Pierre Topet *Etxahunen* bizitzak (1786-1862): beraren aitak beste baten semea zelako susmoak zituen, eta oso haurtzaro gordina ekarri zion horrek. Etxeko neskameaz maitemindu, eta haurdun utzi zuen, baina gurasoek beste emakume batekin ezkontzera behartu zuten (1808). Zor bat zela-eta izandako liskarragatik bi urte (1824-1826) egin behar izan zituen kartzelan, eta handik itzultitakoan gertatu zen Etxegoienen tiroketa eta bigarren epaiketa. 1831n erromes joan zen Italiara, eta hiru urte egin zituen Erroman, Florentzian, Loreton eta hainbat santutegitan gisa horretara bizitzen; beharrezko dokumentaziorik ez zuelako kartzela bat edo beste ere zapaldu zuen, eta izurriteren batek kutsatuta hilabeteak egin zituen Nimeseko ospitalean. Itzuli zenean bere lurra berreskuratu nahi izan zituen, baina berriro ere bide aldrebesetatik nonbait, dokumentu publikoak faltutzeagatik beste epaiketa bat eta bi urteko beste espetxealdi bat (1846-1848) izan baitzuten. Espetxetik irten zenean, familia guztiak bizkarra eman zion eta eskale gisa bizi izan zen, herriz herri abestuz, tartean epaiketa gehiago pairatuz, hiltzera bere jaiotexera itzuli zen arte.

Biografia horrek, aldian-aldian sortu zituen bertso sorten bidez zabalduak (bere lehen maitasunari buruzko “Urx’ aphal bat”, lehen epaiketan erruduntasun froga gisa aurkeztu zen “Mündian malerusik” eta erromes joatea erabaki zuenean sortutako “Bi berset dolorusik”), sona handia eman zion Ipar Euskal Herrian. Casenavek azaltzen duen bezala, erromesalditik itzuli zenerako inguruetako bertsolari ezagunena zen:

[...] il est invité par les classes sociales les plus diverses —même la bourgeoisie et la noblesse locales— pour célébrer en vers les événements marquants. Comme en témoigne la chanson “Etxahun eta Otxalde”, populaire dans tout le Pays basque dès la deuxième partie du XIXe siècle, il est volontiers placé au premier rang de la corporation par les autres improvisateurs qui recherchent sa présence pour d’amicales joutes versifiées. (2002: 186)

Chamissoren olerkiak, gainera, fokua jarri zion inguruetako jende jantziarentzat. Horrela, Hypolite Clérissek, Donapaleun Erregeren prokuradorea zenak, Ernest Legouvé izeneko Parisko gonbidatuari erromantizismoaren olatua Euskal Herrira ere iritsi zela frogatzeko bere bizitza bertsoan emateko enkargua jarri zion Etxahuni 1833an 20 liberaren truke.

1838an, berebat, *Revue des Voyants* aldizkarian “Une existence de Barde: Histoire du Poète Etchaon de Barcus” izenburuko testu luzea argitaratu zuen Jean Baptiste Xahok. Agosti Xahoren anaia zen Jean Baptiste (1815-1848), eta

Revue des Voyants hain zuzen Agostik zuzendu zuen lehen aldizkaria⁵¹. Xaho familiak izan behar zuen Etxahunen berri zuzena, Etxahunen bertsoetan Atharratzeko aguazilak, Agosti eta Jean Baptisteren aita Andre Xahok, eskainitako laguntza aipatzen baita (Haritschelhar, 1969: 14), baina pentsa daiteke Jean Baptiste testu hau idaztera animatu zutenak Etxahunen biografia berezia eta pertsonaia erromantiko gisa jarri zitzaion foku hori ere izango zirela.

Testu osoak tragedia erromantiko kutsua ematen dio Etxahunen bizitzari, jaiotzatik hasita⁵²:

Muntainer aisatu baten, nahi bada ez aberatsen, lehen sorthia zen, eta titre huntzaz hartan gainen phausatu behar zien naturalki haren familiaren eta jaben esperantzak. Bena haur horrek naturaz osagarri flaku, kolorik txar eta mehe etzin kausatu gisala haren aman haur minetarik landan ordenariz jarraikitzen diren alageratarzun biziak.

Bere lehen maitasun debekatua (“Praubeziazko aizo familia batetako neskatila gazte bat maithatu zin”), behartutako ezkontza (“obligaturik ian zen haitatu zaion espusaren utsiala azeptatzera”), emaztearen infidelitatea (“zuinek destruisitzen beitu familiaren saintutarzuna”), mendekuzkoa behar zuen krimena (“gizon hori ezta ordin bere fortuna eta bizia heno hanitxe preziusago den integritatiari khuntu emaiteko inkapable den sozietate batetako legeti kanpo baizik ezarriko ahal”), ihesa (“obligaturik justizia bati eskapatzeko desertutarat ihesi egitera eta han bizi solitario baten eramaitera”), hilabeteetako gordekako basa bizitza (“Udan bizitzen zen basafurutaz hartzen”), atxiloketa (“Ezin suporta ahalez hainbeste pribazione erresolutu zen azkenekoz arrisk orotara, bere lurrila arrajitera, eta etzin berantu justiziaz arrestaturik ikhustera”), eta epaiketa (“Ikhusi zien agertzen bi jendarmaren artin, taila ordenarioko gizun bat, bilhuak luze, figurako aragiak mehaturik, bena begia odolez zainzturik eta brilliant, gar estofatu bat bezala”) kontatzen dira, testuaren hiru laurdenak hartzen dituen biografian.

Baina bertsolaritzari ere egiten zaio tartea, eta hor legoke ekarpenik interesgarriena. “Münduan malerusik” osorik jasotzen da, eta “Bi berset dolorusik” eko

⁵¹ *Revue du Midi* aldizkarian kazetari gisa lanean aritu ondoren, aldizkari eredu horri jarraikiz osatu zuen Agosti Xahok berea, baina badirudi ibilbide laburrekoa izan zela, gaur-gaurkoz bi zenbaki bakarrik ezagutzen baitira.

⁵² Patri Urkizuk hirugarren anaia batek, Jean Pierre Xahok (1821-1848), 1842an zubererara eginiko itzulpenaren eskuizkribua eman zuen ezagutzera *Hegats* aldizkarian (Patri Urkizu: “Jean Baptiste Chaho: Barde baten izaitia”, *Hegats* 5, 1991: 29.-37. or.). *Revue des Voyants*-en jatorrizkoa Baionako Mediatekan topatu ahal izan da, baina kasu honetan zuzenean zubererazko itzulpenari berari egin nahi izan zaio lekua, helbide honetatik jasota [2017/10/20]: <http://klasikoak.armiarma.eus/idazlanak/X/XahoAzti016.htm>

bertso batzuk ere bai. Bestalde, sarrera gisa orrialdea eskaintzen zaio bertsolarien eta poeten arteko alderaketari:

[...] Lehenak [poeta] kuntatzen bere ideiak lanpa baten argin, bederabedera, abariziusak bere pheseta urhik bezala. Biggerrenak [bertsolaria] urthukiten tu aizer orori bere tresor hunak ekhiaren argin; hitz batetan sozietateko bi personifikazione hoietan den diferentzia da, poetak phensatzen eta amets egiten dila, bardak eztila senditzen baizik [...] Bada bi forma hoiien artin, bata ideiatu, bestia positibo, imitazionia edo gezurra egia separatzen din distantzia oro, naturaren artia.

Bertsolariaren figurari, Iztuetak egin zuen bezala, basati onaren bertuteak esleitzen dizkio: “natura salbaje baten harmonien erdian” kantuan ari den “kantazale salbajia” da, “zuinek beste gidarik gabe bere gizun intelijent instinkta baizik, argiarazten beitu haren anaian erdian”.

Eta Etxahunek bertsoek herritarren artean duten estimua azalduaz bukatzen da: “Uskaldun mendien parkurrizteko odazionia balin baduzu, zuin Biarnekuen aizo beitura, galthe zazu arrakuntratuko duzien lehen haurrari, Etxehun bardiaren berri, arrapostu emanen deizu kantatzez zuntzar largo batez goraxiango kantore kopiatu dudana kobletarik lehena”.

3.3.4. Bertsolaritzaz propio idatzitako lehen artikulua: Duvoisinin “Des Basques et de leur poésie” (1841)

Bertsolaritzaz genero gisa eta propio idatzitako lehen artikulua 1841eko urtarrilean “Des basques et de leur poésie” izenburuarekin Paueko *Album Pirénéen-Revue Béarnaisen* Jean Pierre Duvoisinekin sinaturikoa litzateke⁵³.

Testuak bertsoa euskaldunari kasik berez ateratzen zaiola esanez ekiten dio, gerora askotan errepikatuko den ideia:

L'Enthousiasme est le caractère distinctif des Basques ; aussi est-il naturellement poète ; il l'est dès qu'il chante. Le goût est inné en lui : sans maître, sans leçons, il suit des règles qu'il n'a point apprises ; le sentiment le guide ; il chante, et c'est en chantant qu'il compose ; ses vers ne sentent ni la gêne, ni le travail ; le froid en est toujours bannie ; et tour à tour les figures les plus gracieuses, les plus fortes viennent les embellir [...]

⁵³ J. Badé delako batek *L'Observateur des Pyrénées* egunkarian argitaraturiko “Éléments de littérature pyrénéenne. I. Chants populaires des Basques” izeneko artikuluren erreferentzia topatu da, zaharragoa, 1840ko apirilaren 29koa. Baina testua ezin izan da eskuratu, ezta horren inguruko azalpenik ere. Francisque Michelen euskal bibliografian jasotzen da Badé Pauko Errege Kolegioko irakaslea zela, baina hortik aurrera apenas aurki daiteke ezer. Beraz, ez da aintzat hartu.

Jolasaren plazer soila aipatuko da, oso modu loratuan bada ere, bertsoarako motibazio nagusi gisa, eta euskararen bertso-gintzarako egokitasuna ere seinatzen da hainbat pasartetan:

Le dësir des richesses et la gloire ne fut point le mobile des célèbres actions des Cantabres. L’amour de la liberté, seul, combattit avec eux. Le poète Basque ne fait point de vers pour acquérir des biens et une réputation. S’il chante, c’est que la passion anime sa verve ; il exhale dans les bois le feu qui le dévore, l’espoir qui le flatte, la mélancolie qui le domine [...] ses jouissances sont égales [...] Dans la poésie légère, la pouple Basque ne le cède à aucun autre. Sa langue se prête admirablement à la versification. Jamais il n’emploie ces grands mots, ni ces figures disproportionnées qui souvent, chez les Français refroidissent l’intérêt [...]. La poésie des Basques est essentiellement chaleureuse, vive, languissante, figurée, naïve [...]

Azkenik, ekarpen aipagarri gisa, bertso-gintzarako arauen aipamentxoak ere egiten du:

[...] Les règles de la poésie des Basques son à-peu-près les mêmes que celles de la prosodie Française ; mais presque toujours leurs vers sont de quinze à vingt-deux syllabes et les rimes uniformes dans chaque stance [...] Très-souvent leurs chants sont formés en dialogues, ils ne se doutent pas que l’immortel Virgile disait, il y a dix-neuf siècles : ‘amant alterna camenoe’.

Jean Pierre Duvoisin (1810-1891) figura garrantzitsua izan zen bertso-laritzaren nolabaiteko lehen instituzionalizazioa ekarri zuten Lore Jokoetan. Ainhoan familia dirudun batean jaioa eta ikasketa maila altukoa, Boucher de Crèvecoeurrek bezala aduanetako ofizial lana izan zuen ogibide, aitarendik oinordetzan jasotako postua, eta kapitain gradua lortzera iritsi zen. Haren afizioa euskal letrak ziren, ordea. *Album Pirénéen* bertso-laritzari buruzkoaren ondoren, urte berean euskal antzerkigintzari buruzko beste bi artikulu argitaratu zituen (“Poésie dramatique des Basques” eta “Comédie des Basques”), eta lan horiek sona handia eman zioten: “Quelques articles sur la poésie, la tragédie et la comédie des Basques lui valurent une notoriété qui le fit rechercher par le Président de la Société des Sciences Lettres et Arts de Pau” (Haristoy, 1895: 216). Elkarre horren enkarguz euskaldunen jatorriari buruzko ikerketa historikoa argitaratu zuen 1842an, eta hortik aurrera hainbat argitalpenetan kolaboratzen hasi zen: *Bulletin des Sciences, Lettres et Arts*, *Le courrier de Bayonne*, *La sentinelle* eta beste. Giro horretan Agosti Xaho ezagutu zuen, eta haren eskutik bere ibilbidea gehien markatu zuten bi figurak: “Orduan ezagutu omen zuen, Agustin Xahoren bitartez, Antonio Abadia zientzilari eta euskal kulturaren mezenas famatua [...] Louis-Lucien Bonaparte printzea lehen aldikotz Euskal Herrira etorri orduko, aski eza-

guna zen kapitaina Iparraldeko euskaltzaleen artean [...] Abadiak Bonaparteri aurkeztu zion Duvoisin Donibane Lohizunen 1856an” (Touyarou, 2010: 12).

Bonaparte printzeak Duvoisin izan zuen laguntzaile nagusi. Haren agindutara 1858an aduanetako lana utzi, eta itzulpengintzatik aterako du bizimodua. Biblia osoaren euskarazko itzulpena izango da arlo horretan egingo duen lanik mardulena. Eta Abaddiek ere konfiantzazko laguntzaile gisa hartuko du, kasu honetan Lore Jokoen antolaketarako. Epaimahaiko. izango da dozenaka urtean, eta bertso jartzaile gisa sariak irabaziko ditu. Ikusiko denez, Iparraldeko Lore Jokoei buruz prentsako sinadura garrantzitsua ere izango da.

3.4. OINARRIA: ABBADIEREN IPARRALDEKO LORE JOKOAK (1845-1878)

3.4.1. Xahok ereindako haziak

3.4.1.1. *Agosti Xaho, azti-begia (1811-1858)*

Atharratzeko aguazil eta eskribauaren semea, etxetik zetorkion letrekiko interesa (esan bezala, haren bi anaiek ere argitaratu zuten). Oloroeko seminarioan Erretorikako eta Pauen Finantzetako lizentziak lortu ondoren Parisera aldatu zen Zuzenbidea ikastera. Bertan ezagutu zuen Antoine Abbadie, adin berekoa eta ikaslea bera bezala. Bien familiek ere harreman handia zuten (Madarriaga, 2008: 576), eta adiskidetasun estua sortu zen haien artean, bizi osorakoa, nahiz eta Iparraldean izan ziren borroka politikoetan bata *gorriekin* eta bestea *xurriekin* lerratu.

Xaho *La France Littéraire* aldizkarian hasi zen nabarmentzen artikulugile gisa, eta haren bigarren liburuak, *Paroles d'un voyant* (1834) izenekoak, oso harrera ona izan zuen: “Frantziako kritika literarioak aho batez agurtua” izan zela dio Iglesiasek (2010: 131). Entsegu filosofiko-politiko bat zen lana, Charles Nodierren eskola esoterikoaren eragin nabarmena zuena: “Nodier’s combination of arcane and linguistic knowledge constituted the basis for Chaho’s literary work” (Gabilondo, 2016: 178).

Aurrerantzean etenik gabe jarraitu zuen liburuak idazten, lehen horren ildokoak, hizkuntzalaritzari emanak eta narrazioak tartekatuz. Hala ere, *Paroles d'un voyant*en ondoren, berriro “Voyage en Navarre pendant l’insurrection des Basques” (1836) narrazio luzearekin arrakasta handi samarra izan ostean, hurrengo lanek ez zuten oihartzun handirik izan.

1843tik aurrera Baionan kokatu zen, eta 1848ko iraultzarekin bat eginaz erabat murgildu zen politikan Udal Kontseiluko, Guardia Nazionaleko eta Piri-

niotako Kontseilu Orokorreko kide izatera iritsiz. Kazetari gisa, *Revue des Voyants* (1838)-en zuzendari izanez lehen saiakera batean porrot egin ondoren, *Ariel* aldizkariarekin (1844-1852) dezenteko zabalkundea lortuko du. Bere mezu politikoa zabaldu eta hauteskunde kanpainak egiteko erabiliko du aldizkaria, eta Frantziako Asanblea Legegilerako hautatua izatetik ehun boz eskasera geldituko da.

Nortasun handikoa eta polemista sutsua, pistolaz edo ezpataz burututako duela bat baino gehiago ezagutzen zaio. Erabat antiklerikala zen, Alderdi Erradikaleko kidea eta masoia, hainbat testutan azti edo igarle gisa aurkezten zen, eta euskal nazioaren inguruan eraturako kosmologia esoteriko bat zen haren gai kuttuna⁵⁴. Posizionamendu horiekin ez zitzaion etsairik falta izan, eta posizionamendu horiek idazkera suhar batekin defendatzen zituen gainera. Iglesiasiek egiten du eskaini zitzaizkion epitetoen kontaduria:

Chahok etsai ugari ukan zituen [...] zeinek gainera ardurenean ‘erotzat’ ukan baitzuten, hala nola pertsona ‘sutsu’, ‘fanatiko’ eta ‘arriskutsu’ batetzat. Haietarik askok gaineratzen zuten Zuberotarra autore ‘ulergaitza eta nahasia’, ‘kazetari mistikoa’, ‘gezurtia’, ‘buruberoa’ eta ‘intolerantea’ zela [...] autore ‘minkorra’, ‘garra-tza’, ‘trufaria’, gizon ‘suharra’ eta ‘harroa’ izaitea hala nola ere ‘paper gaiztoak’ idaztea leporatu zioten askotan. (2000: 132)

1851n okertu zitzaizkion gauzak, Charles Louis Napoleon Bonapartek estatu kolpea jo, bere burua enperadore izendatu eta errepublikazale ezkertiar sutsuenak erbestera bidali zituenean⁵⁵: Belgikan egin behar izan zituen hilabete batzuk, eta bi urte Gasteizen.

Haren kosmologiaren eta arrazoiketa esoterikoen hariari jarraitzea ez da erraza suertatzen, baina igarle sena behintzat ezin zaio ukatu Xahori. Euskara hutsezko lehen aldizkaria kaleratu zuen, *Uskal-Herriko Gazeta* (1848), gisa horretako bigarrenak, Azkueren *Euskalzalek* (1897-1899), argia ikusi baino mende erdi bat lehenago, eta ordurako euskara batuaren, hizkuntzaren ofizialtasunaren nahiz euskarazko irakaskuntzaren beharraz ere gogoetatua zen, aurretik aitzindari bakarti batzuek baino urratu ez zituzten bideak seinalatuz. Era berean,

⁵⁴ Haren lehen liburuak, zuberotarrez idatzia, *Azti-begia* zeraman izenburutzat: “Xaho se presenta como un vidente, adivino, como un ser excepcional [...]” (Zabalo, 2004: 42). Zabaltzak honela azaltzen du: “Xahoren ideologia oso korapilatsua zen, baina barne-batasun handia zuen. Kristautasunaren aurreko tradizio sekretu baten oinorde sentitzen zen. Egiazko eta alegiazko profeta edo ‘azti’ (voyant/vidente, erdaraz) batzuen utzian sinesten zuen” (2011: 8). Nabardura garrantzitsu bat ere gaineratzen du: ‘Aztitasunak’ alimaleko eragina izan zuen ez bakarrik Xahoren baitan, XIX. mende hasierako Frantziako literatura osoan baizik [...]” (id.: 10).

⁵⁵ Louis Lucien Bonaparte lehengusu euskaltzaleari 1852an printze titulua eta pentsioa eman zizkion bera.

Euskal Herriaren independentzia aldarrikatzera iritsi zen⁵⁶, abertzaletasuna mugimendu politiko gisa eratu baino mende erdi bat lehenago, eta ezkerreko posizioetatik egin zuen, tankera horretako lehen alderdi politikoari, EAE-ANVri, 80 urtez aurrea hartuz.

Erbestetik itzuli ahal izan zenean politikaz aritzeko debekua ezarri zitzaion. 1849an trafiko istripu larri bat izan zuenetik panggal zebilen osasunez, eta bititza laburra gelditzen zitzaion. Bukaeraraino eutsi zien, ordea, bere printzipioei: hileta zibila egin zitzaion bere eskariz. Euskal historiako lehen hileta zibila izan zen hura Julien Vinsonek idatzi zuenez (Iglesias, 2000: 131).

3.4.1.2. *Bertsolaritzaren lehen apologia: "Chant Basques" (1844)*

Iztuetaren liburuak eta Duvoisinen artikulua ere badute apologia zantzu bat, baina hasi eta buka apologiara bideraturiko lehen testua Xahoren "Chant Basques" litzateke, 1844ko abuztuaren 11n *Trilby* aldizkarian argitaratua.

Jada aipatu da haren izaera eta idazkera suharra, baita bere bidegile sena ere, edota haren familiak bertsolaritzarekin izandako igurtzia ere. Apologista potentia teapatu zuen bertsolaritzak⁵⁷:

Les basques sont aujourd'hui la seule nation de l'Europe chez qui le don de l'imporvisation poétique soit resté populaire. Ce phénomène tient à des privilèges historiques que les Basques ne partagent avec aucune nation contemporaine : la conquête et la servitude n'ont jamais mêlé leur sang à celui d'aucun autre peuple étranger : ils conservent leur langue, aussi pure inaltérée qu'elle l'était dans les premiers siècles de sa formation ; la création des arts d'utilité et d'agrément n'a été suivie chez eux d'aucune catastrophe qui pût rompre la chaîne des traditions primitives : nation neuve encore, malgré sa haute antiquité, les Basques sont restés près de la nature, et ils doivent à cet avantage une certaine hardiesse de conceptions et d'entreprises qui les distingue surtout le don de l'invention poétique.

⁵⁶ Hau da testua: "Hastetic, Zaldibian fusillatu-çuten, errequinaren tropéc, yeneral Alzâa, Guipuzcoarra, Escualdun fina, bere malurretan carlista. Batçuec Isabel, bertçec Carlos-Montemolin; bertçe guisaco çuten Cantabre çaharréc bere bandera çaharrena, Lauburua deitçen-çutena, eta arte demboraco bandera berria, Irurac-bata, bere irour escuequin, Escualdunen Errepublica famatua erreprentaçen çuena. Norc oihu eguinen-du, azquenian erreque-errequinac eta heien partidario tontoac edo ambiciosac açaçatu ondoan : Biba Independencia ! Biba Errepublica! Biba Escual-Herria!" (*Uskal-Herriko Gasetta*, 2 zbkia, 4 or. 'Españiaco berriac', 1848/VII/30).

⁵⁷ *Trilby*, *journal non politique*, 5. zk. (1844/VIII/11). 'Chants Basques'. Chaho, Agosti. Baionako aldizkari literario bat izan zen *Trilby*. Lehen zenbakia 1844ko uztailearen 28an argitaratu zen. "Chant basques" hau izan zen Xahok bere lagun handia zen Lespès inprimatzaileak gonbidatuta bertan idatzi zuen testu bakarra. Euskarazko itzulpen osoa, aldiz, helbide honetan: <http://www.susa-literatura.eus/liburuak/best1202> [2017/VIII/03].

Azpimarratzen du kultura popularrak ari dela, eta kultura jasoa gizarte handiekin, aberastasunarekin lotzen du, euskal garapen subalternoaren hipotesia aurreratuz:

Les Basques constamment décimés par la guerre, pauvres par la nature du sol qu' ils occupent et resserrés dans les limites d'un pays étroit et peu accessible, n' ont pu se livrer à la culture des arts et des sciences dans leurs montagnes [...] et relativement à la petitesse d'une nation que, depuis trente siècles, n'a guère compté plus d' un million d' âmes de population.

Gerora hainbeste azpimarratuko den ideia dator ondoren, aurretik Boucher de Crèvecoeurrek oso modu arinean aipatua: bertsolaritzaren dimentsio historikoa eta bertsolariak kronikari gisa betetzen duen funtzioa. Xahoren hitzetan menditarren kazeta da bertsoa.

Kantutegia iragartzera dator apologia, eta artikuluan irakur daitekeenaren arabera nahikoa aurreratuta dauzka lanak. Bilketan aspaldidanik dabilela dio, nota musikalekin osatuko direla testuak, abestiak piano nahiz gitarrarekin laguntzeko ere baliagarria izango dela gehigarria⁵⁸.

Azkenik, nazionalizat hartzen du kantutegia birritan. Iztuetak bezala euskal kulturaren adiera nazionala azpimarratuko du, beraz, hark bezala monumentu hitza erabiliaz, baina irmotasun gehiagoz, euskal abertzaletasuna ere mahaigaineratuz:

Nous espérons que les provinces basques des deux Royaumes, dont les trésors poétiques ont été mis à contribution, accueilleront notre entreprise avec un applaudissement patriotique. Nous oserons offrir notre recueil aux étrangers eux-mêmes, comme un objet de comparaison & un monument où respirera le génie poétique et musical d' une des plus antiques peuplades de L'Europe.

Iztuetaren aurrekaria garrantzitsua izan arren, esan daiteke apologia honekin abiarazten dela bertsolaritzak sinbolo identitario gisa egingo duen ibilbide luzea.

---

⁵⁸ Erromantizismo frantsesean sortu zen olatuari jarraituz ekin zion Urkizuren iritziz: "Frantziar kanta bildumak argitaratzeari jarraituko zitzaizkion garaian literatur gizon ospetsuak, hala nola Théodore Hersaut de La Villemarqué zeinak 1839an bildu zuen Britainako kanta multzoa itzulpen frantsesa eta doinuak emanez. Gérard de Nerval poetak ere plazaratu zituen 1842an frantses balada zaharrak, piztuz ahantzixek zeuden antzinako kantak. Jean Sacaze historiagileak ezagutarazi zituen 1843an Ossau haranekoak (...) Chahoren euskal kantak biltzeko eta argitaratzeko saioa eta ahalegina testu-inguru honetan behar da kokatu." (2011: 747-748).

Beste behin, Burkeren bidez Europan gertatutako mugimendu zabalagoaren baitan koka daiteke gurean eginiko ekimena: "[...] La música había que escribirla ya que era la única vía para conservarla, y debió de hacerse con un sistema de normas que no estaban adaptadas para este tipo de música. La parte musical debía de ser publicada para interesar a un público de clase media que, en general, poseía pianos [...]" (1991: 56-57).

3.4.1.3. *Aitorren kondaira bertsolari baten ahotik*

Xaho etorri handiko idazlea izan zen, eta liburu errenkada bat argitaratu zuen bere bizitza laburrean zehar⁵⁹. Arrastorik sakonena utzi zuena, ordea, ipuin bat izan zen:

Aipatu dugu [...] nolako harrera izan zuten Parisen idatzi zituen Chahoren zenbait liburuk eta nola *Voyage en Navarre* alemanera itzuli zen bezala, *Paroles d'un Voyant* eta *Philosophie des Révélations* Indexean ezarri zituen Vaticanok. Dena den, argi dago gurean 1845ean argitaratu *Aitor*, *Légende Cantabre* delako ipuinak izan zuela arrakastarik handiena, gaur egun gazteen artean patronimikorik zabaldue-ntakoa izateraino. (Urkizu, 2011: 786)

Berak zuzentzen zuen *Ariel* aldizkarian argitaratu zuen testua, “Aitor/Lé-gende cantabre” izenburupean, aldizkaria martxan jarri eta berehala⁶⁰.

Xahoren kondaira euskal nazioaren balizko sortzaileaz mintzo da, Aitor deitutako patriarka bati buruz. Ekialdetik bere zazpi semeekin etorria, bakoit-zari lurralde bat eman zion, eta hortik sortu ziren antzinako zazpi euskal tri-buak, gaurko zazpi probintzien jatorria. Linguistikari nahiz historiari buruzko hipotesiak eta bere irudimen indartsua uztartu zituen idazle zuberotarrak bere testuan, eta, Campionek 1878an berreskuratu zuenean, ernatzen hasi berria zen euskal abertzaletasunak harrera beroa egin zion, jatorrien epifania gisa bereganatuz. Urkizuk (2011) azaltzen duen bezala, Sabino Aranak bere lanetan erabili zuen, eta gerora hainbat intelektual jeltzalek. XIX. mendearen bukaeran eta XX.aren hasieran Aitorren seme izendatzen zituzten askok euskaldunak, eta euskarari, Ziriako Andonegiren gerraosteko kantuan bezala, “Aitorren izkuntz zarra” deitzen zioten.

Asko idatzi izan da, bada, Aitorren kondairari buruz. Badago gutxiago erre-paratu zaion, edo, nahiago bada, gutxiago azpimarratu izan den kontu bat, ordea: Xahoren testuan, kondairaren narratzailea bertsolari bat da.

⁵⁹ *Azti-begia* (1834), *Paroles d'un voyant* (1834), *Philosophie des révélations* (1835), entsegu filosofiko-politiko-esoterikoak (azken biok liburu debekatuen indexean ezarri zituen Vatikanok); *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des basques* (1836) narrazio luzea; hizkuntzalaritzara emandako “Lettre à M. Xavier Raymond sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit” (1836); Antoine Abbadieren hitzaurrearekin osaturiko *Études grammaticales sur la langue euskarienne* (1836); *L'espagnole de S. Louis, Agonie du Parti Révolutionnaire en France y Lettre à Jacques Lafitte* (1840), *Philosophie des religions comparées* (1846) edo *Histoire primitive des Euskariens-Basques* (1847) entseguak; *Lelo ou la Navarre il y a 500 ans* (1848), *Safer ou des houris espagnoles* (1854) edo *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan. Itinéraire pittoresque* (1855) narrazioak; *Dictionnaire basque, français, espagnol et latin, d'après les meilleurs auteurs classiques et les dictionnaires des Academies française et espagnole* (1856) hizkuntzalaritzan eta abar.

⁶⁰ *Ariel*, 1945eko ekainak 8, 15, 22, 29 eta uztailak 6. Guztiak lehen orrialdean hasita.

Kondairaren azpituduan bertan egiten da lehen erreferentzia: “Les Vardules. Ghérékiz. La fête de la pleine lune. Le Barde improvisateur”. Eta bertsolariaren deskribapenaz hasten da:

Lara, barde cantabre, le même dont le poète Silius Italicus fait un portrait si brillant dans son épopée de la guerre punique, appartenait à la tribu des Euskariens Vardules ou Guipuzcoans [...] Lara, à peine âgé de trente ans, avait été proclamé la fleur des guerriers et le prince des bardes. Les Vardules étaient orgueilleux de le posséder, et les autres tribus de la fédération euskarienne, sans même en excepter les Souletins, ne connaissaient point de rival à ce chanteur incomparable.

Trilbyn bertsolaritzari buruzko testua argitaratu eta gutxira atera zuen kondaira, artean ziurrenik kantutegiarekin lanean ari zela. Gertutasun honek azaldu lezake, bada, kondairaren narratzaile gisa bertsolari bat aukeratu izana.

Euskaldunen antzinako urrezko aro batean kokatzen da istorioa, Gerekiz izeneko alegiazko mendialde batean. Gerra amaitu berri da, eta ilbeteko festa ospatzeko bildu dira tribu guztiak. Ospakizuna, noski, bertso-saioekin abiatzen da, historia nazionala gogorarazteko bertsoekin: “La première nuit était consacrée à la commémoration de l’histoire nationale, faite par des bardes qui se succédaient sur une estrade au pied du chêne de la liberté.” Ohiko tradizioa hautsiz, bere merituengatik, Larari bakarka aritzeko aukera emango zaio, eta berak asmatutako kondaira bat kantatuko du: “[...] les vieillards de la tribu accordèrent à Lara une distinction aussi flatteuse que méritée, en le chargeant d’occuper seul l’assemblée [...], à l’exclusion de tous les autres bardes, et de déclamer une légende de sa composition, intitulée Aïtor”.

Testuaren mamia kondairaren kontakizunak dakar, baina ez dio horrek bertsolariaren paperari garrantzirik kentzen. Xahok behin eta berriro azpimarratuko du bere protagonismoa. Horrela, bertsolaria azti eta igarle gisa aurkezten digu lehenengo⁶¹: “Il portait en ce moment une longue barbe blanche, qui lui descendait à la ceinture. Il s’était coiffé d’une mitre brillante, et avait drapé sur ses épaules la riche dalmatique, qui était le principal vêtement des mages et des devins [...]”. Eta 30 urteko gizon gazte bat izan arren, bizar zuri eta guzti ageri zaigu, bertsolariak paper ezberdinetan sartzeko duen gaitasuna gogoraraziz.

Euskaldunen jatorrizko askatasuna eta genealogia esoterikoa eskaintzen ditu bertsolariaren kantuek, eta zirkulu interesgarri bat ixten da, Xahok berak bere burua

⁶¹ Gerora gehiagotan ere aipatuko da bertsolarien igarle izaera. Esaterako, *Diario de San Sebastián* egunkarian (1880/IX/27) “Euskarazko itz-jostaldiak Donostian. Sariak” izenburuarekin argitaraturiko testu honetan: “Es la una de la noche y acabo de volver hace poco del lunch que varios jóvenes de esta Ciudad hemos ofrecido á los preclaros versolaris, que en el Teatro Principal (...) nos han electrizado y entusiasmado con sus cantos, con sus dichos y con sus profecías, pues siempre los divinos vates han tenido la dicha de leer en el porvenir.”

azti gisa ez ezik bardo-bertsolari gisa ere aurkezten baitu testu askotan. Horren harira irakurketa interesgarri bat egiten du Zabalok: “Tiene la constitución psíquica de un chamán: iniciado, adivino, extático, dotado de poderes sobrenaturales [...] Los chamanes reencarnan a los ancestros; Xaho está habitado por Aitor” (2004: 178).

Kondairaren testura itzuliaz, haritz handi baten magalean abesten duen bertsolaria ikusleen begietara lehen patriarka bera dela dio Xahok: “Lorsque, d’un pas grave et majestueux [...] argenté des broderies symboliques qui ornent le costume du barde [...] , chacun reconnut l’image d’Aïtor, le grand ancêtre, le patriarche, le père de la race Indo-Atlantide, et le premier né des Euskariens”. Eta bertso-saio bati berezkoak zaizkion hainbat xehetasunetan ere sakontzen da: bertsolaria taulatura agertzen denean egiten zaion harrerako txalo zaparrada (“son apparition fut saluée d’une acclamation universelle”), bertsoari ekin aurreko isiltasun sakratua (“L’attention était à son comble. Dans le silence prestigieux qui régnait autour du chêne et sur les montagnes”), publikoaren erreakzioak (“plusieurs des vieillards assis sous le chêne se levèrent à demi, avec un cri de surprise et d’admiration”) eta beste.

Aitorren kondaira bertsoan emana da, bada. Eta bertsolaria ez da historia nazionalaren kronikari bakarrik, horren sortzailea baizik. Urtebete lehenagoko apologiaz lehen pausoa eman ondoren, testuak bultzada ikusgarria emango dio bertsolariari ikur nazional gisa:

After Chaho, Aitor became the ‘newly found’ old patriarch of the Basques. After Zumalakarregi died and the Carlist movement became a decadent political cause, the legend of Aitor continued to serve other cultural and political agendas in the Basque Country throughout the 19th and 20th centuries. (Gabilondo, 2016: 181)

Lehen Modernitateko euskararen eta euskal komunitatearen inguruko apologiari egiten dion erreposoan Xaho seinalatzen du Madariagak tradizio horren azken gailur eta itxiera gisa: “[...] el autor que elabora una teorización más completa es precisamente el que cierra el ciclo de pensamiento moderno y abre las puertas a sistemas de pensamiento contemporáneos: Agustín Chaho” (2008: 26). Ordura arteko apologistek genealogia biblikoetan (tubalismoa) oinarritzen zuten euren lana, eta, argumentu filologikoak (Euskoiberismoa) eta historikoak (Euskokantabrismoa) gehituz Iberiar penintsulako jatorrizko komunitatea euskaldunena zela ezarri, jatorrizko espainiarren eskubide gisa legitimatzen zituzten euskal foruak⁶². XIX. menderako historiaren ulerkera erlijioso hau

⁶² Erdi Aroan eta Lehen Modernitatearen hasieran historiaren ulerkera erlijioso bat zen nagusi eta genealogia biblikoekin finkatzen zen herri bakoitzak izan zezakeen legitimotasuna. Horrela, Espainian XV. eta XVI. mendeetan zabaldu zen kondairak kontatzen zuenez Tubal, Armeriatik etorritako Noeren iloba, izan zen Iberiar penintsulako lehen biztanlea : “[...] Túbal se convierte en el mito fundacional español, formando parte esencial del entramado legitimador

gainbeheran zen, baita foruak eurak ere, eta Xahok atzean utzi nahiko ditu: European puri-purian zen iruditeria ongi ezagutzen du, Nodierren eskolan edan izan du esoterismoaren edo zaldun gerlarien historia gotikoen iturritik, Erromantizismoak kultura popularrari eta nazionalismoari ematen dien garrantzia ere gertutik bizi du, eta Tubal biblikoaren tokian Aitor jarriko du, elementu esoteriko eta kulturalerik hornitutako euskaldunen patriarka, euskaldunen jatorrizko independentzia azpimarratuko duen kosmologia sortzeko:

En esencia la leyenda se desarrolla de la siguiente manera: el bardo improvisador Lara, bajo el roble sagrado de Gherekiz narra a los vascos su propio origen: el del pueblo y la lengua vasca. Es decir, se fusionan los elementos fundamentales de lo que se supone constituye el alma vasca: la identidad lengua/pueblo, el carácter oral de su cultura y la protección sagrada del árbol, símbolo de la libertad política secular, nunca conculcada. La vinculación de la identidad política con la lengua, o si se quiere, la propuesta de un nacionalismo político de base culturalista y esotérica, me parece en nuestro caso de todo punto destacable. (Madariaga, 2008: 86)

3.4.1.4. *Bidegile bertso jarriak prentsan argitaratzen ere*

Apologiaren ondotik, eta kondaira argitaratu zuen antzeko datetan, Xahok bere kantutegia *Ariel* aldizkarian ateratzeri ekin zion: lehenengoa, “Tchori khandazale eigerra” izango da, 1845eko urtarrilaren 5ean, aldizkariaren 14. zenbakian, 2. orrialdean; bigarrena, La Fontaineren “Eche arratoya eta soro arratoya” Augustin Iturriagak itzulia, otsailaren 16an, 20. zenbakian, hirugarren orrialdean; hirugarrena, ‘Tchori erresignoula’, martxoaren 2an, 22. zenbakian, 3. orrialdean; laugarrena, ‘Leen floria’, martxoaren 8an, 23. zenbakian, 3. orrialdean eta abar.

Julen Urkizaren *Aldizkari eta egunkarietako bertso eta olerkien bilduma bibliografikoaren* arabera 19 izango ziren guztira *Arielen* 1845ean argitaratutako

---

hispanico: el necesario nexo entre los tiempos bíblicos áureos y la fundación de la entidad política moderna” (2008: 64). Haren euskalduntasunaren arrastorik ez zen ageri Tubal Andaluzian kokatu zela argudiatzen zuen Florian Ocamporen lanetan edo Katalunian lehorreratu zela defendatzen zuen Alcalako Esquivelenean, baina Zaldibia eta Garibayk argudio filologikoak (euskarak behar du Iberiar penintsulako jatorrizko hizkuntza) eta historikoak gaineratuz (eusko-kantabriarrak dira inork inoiz menperatu gabeko iberiar bakarrak) Pirinioetan kokatu zuten Tubalen lehen bizilekua: “Desde este punto originario los descendientes de Túbal poblarían el resto de la península, pero este primer punto poblado gozaría del estatus superior que confiere la antigüedad” (Madariaga, 2008: 64). Mitoa foruen sustengu ideologiko gisa birkokatzea lortu zutelarik: “Los elementos constituyentes del entramado foral vasco, pureza, primitivismo, antigüedad, independencia, relación privilegiada con la divinidad, se forjan y organizan precisamente en torno al relato de origen de Túbal” (id.: 65).

euskarazko bertso eta olerki sortak. Eta, bilduma horren arabera, horiexek dira prentsan argitaratutako lehen bertsoak.

Jite guztietako iruzkinekin osatzen zituen bertsoen argitalpen hauek, eta zenbaitetan berak jarritakoak ere zabalduko ditu:

Xaho tenía el ritmo y la rima fáciles. Sin embargo, no sacrificó mucho a la poesía: sólo tenemos algunas docenas de escritos en verso, dispersos por los números de Ariel [...] El epigrama, la canción satírica, son los géneros donde le satisface brillar. Además se ajustan tanto a su carácter, al sesgo de su espíritu, como a la tradición de quienes designa como ‘bardos’: los bertsolaris de su país. (2004: 166)

1845etik aurrera, ordea, argitaratzeari utzi zion. Patri Urkizuk seinalatzen digu erabaki horren atzean aurki daitekeen arrazoa: “Badirudi beti eztabaidatsu diren ortografi arazoak izan zirela, tamalez, euskal kantu bilduma honen moldiztegiatzea oztopatu zutenak” (2006: 13). Izatez, Xahok, *Ariel*en argitaratutako bigarren kantarekin batera euskal ortografia bateratu beharraz dihardu⁶³, eta arazo horrek kantutegiaren argitalpena atzeratzea dakarrela dio⁶⁴.

Aitzindari gisa urratutako beste bideekin gertatu bezala, bertsoen prentsako argitalpenaren honetan ere, hasieran ez du jarraitzailerik izango. *Sustrai*a aldizkaria izango da, 1852an, *Arieletik* kanpo bertso sorta bat argitaratuko duen lehena, eta modu jarraitu batean egingo duena, bost sorta argitaratuz, *Irurac Bat* aldizkaria izango da, 1859an. Mende hartako 60ko hamarraldian *La Gazette de Bayonne*k argitaratuko ditu beste hainbeste, eta 70ekoan *Diario de San Sebastián*ek. Hurrengo 25 urtean ateratako guztia ez da Xahok 1845ean argitaratutako kopurura iritsiko.

Eskaintza ez da egonkortuko 1880ko hamarkadara arte: 1878an Arturo Campionen *Revista Euskara* eta Fermin Herranen *Revista de las Provincias Euskaras*, biak urte hartan sortuak, hasi ziren bertso sortak argitaratzen; bien artean zazpi. 1879an, 35 izango dira bien artean, eta 1880an, *Euskal-Erria* aldizkaria ahaleginean batu zitzaielarik, hiruren artean 77.

3.4.1.5. *Aipamen soiletatik (‘Navarra’) lehen lerroa (‘Biarritz’)*

1835eko martxoaren 26tik abuztuaren 12rakoak tropa karlistekin egin zituen Xahok. Karlismoaren alde agertua zen hainbatetan, baina antikerrikala

⁶³ Honetan ere aitzindaritzat jotzen du Iglesiasek: “[...] alde batetik damu zen euskara batu baten ez existitzeaz [...] eta beste alde batetik pentsatzen zuen euskara Euskal Herriko hizkuntza ofiziala izan behar zela [...] euskararen irakaskuntza euskal lurralde historiko guzian zehar orokortua izan behar zela” (2010: 131-132).

⁶⁴ Kantutegia, izatez, ez da 160 urte geroago arte argitaratuko, hain zuzen ere Urkizuren eskutik.

eta errepublikanoa izanik ez behintzat mugimenduaren idearioarekin zerikusi handirik zuelako, euskal independentziaren arrasto gisa ikusten zuelako bai-zik⁶⁵. Izatez, karlistak ez ziren independentistak ere, eta haiekin egin zuen ego-naldia uste baino motzagoa suertatu zen, elementu arriskutsutzat hartu eta bertatik egotzi baitzuten. Zabalok *Arielen* Xahok berak eskaintako azalpenaren itzulpena eskaintzen du:

En 1835, mientras el autor de ‘Voyage en Navarre’ dormía patrióticamente en la cama de la Junta de Estella [...] fue denunciado a los inquisidores del cuartel real de don Carlos por los Basílios de la frontera como enemigo de la religión católica, apostólica y romana, como jacobino peligroso del que sería bueno deshacerse. Durante el regreso a Francia hubo de librarse de las balas santas, de los puños sagrados, los que nos privó de escribir un libro, que nos hubiera salido más interesante sobre el terreno, y seguir paso a paso una de esas poéticas guerras de montaña que alimentan el entusiasmo y la inspiración del novelista y del bardo. (Zabalo, 2004: 65)⁶⁶

Bidaiaren kontakizunarekin osatu zuen *Voyage en Navarre* (1836) liburuan bertan bertsolariak ere aipatzen ditu. Horrela, kontrabandista talde batekin egi-ten ari diren mendiko ibilbidea girotzen dute III. atalean eskaintzen den pasarte batean:

Des bardes improvisateurs précédaient chaque groupe, en guise de coryphées, et chantaient alternativement, sur un air simple, mais gracieux, des couplets tour à tour naïfs et folâtres. Je me souvenais d’avoir joui d’un spectacle à peu près analogue à des fêtes de village, où jeunes filles et garçons, réfugiés par centaines sous les portiques des maisons, de chaque côté d’une rue, se communiquaient leurs sentiments par l’organe d’un barde inspiré [...] A chaque improvisation des bardes, les groupes répétaient en chœur des refrains d’une monotonie mélancolique, que la sonorité des vallées renvoyait plus beaux; et ces chants ibériens, entrecoupés de silences, communiquaient à l’âme les rêveries intimes, les vibrations indéfinissables, qui dévoilent à l’homme harmonique les mystères de la vie et de la création. (Chaho, 1865: 37-38)

⁶⁵ Honela azaltzen du Madariagak: “La aparente contradicción encarnada en Chaho de que, siendo republicano y progresista convencido, volcase todas sus simpatías en el carlismo, se resuelve, de nuevo, en los términos de confrontación civilizatoria secular entre los pueblos del norte y los del sur, entre una civilización bárbara y otra solar. Para Chaho el sistema político vasco, proveniente de la época áurea era perfectamente igualitario, representativo, libre y republicano. No necesitaba aprender nada de los nuevos sistemas constitucionales liberales porque el suyo lo era antes que ninguno de ellos y más perfecto” (2008: 89). Gabilondok ere oso antzeko esplikazioa ematen du puntu horren inguruan (2016: 180), eta Zabalok, soilago, errepublikano baino aber-tzaleagoa izan zela azpimarratzen du (2004: 104).

⁶⁶ *Arieletik* dago jasoia testua, 1848/VIII/12ko datarekin argitaraturiko zenbakitik.

Atal berean, beste saio bat aipatzen du (id.: 39-40); V.ean kaputxino baten gaztelaniazko kantuak bertsolariak dakarzkio gogora (id.: 152); VI.ean, Lesakan jokaturako pilota partida deskribatu ondoren festak bertsolarietako partidaz abes-tutakoekin jarraitzen duela dio (id.: 168), eta, atal berean, Sagastibeltza militar karlistak Zumalakarregiri buruzko bertsoa eskaintzen dio (id.: 194-195); VIII.ean, afalondoko beste saio bat aipatzen du (id.: 297); IX.ean, mando bati botatako bertso irriarriak entzuten ditu, eta gipuzkoarrak oso bertsozaleak direla seinalatzen du (id.: 342-343).

Beste hainbat aipamen topa daitezke hurrengo ataletan ere. Aipamen guz-tiak azalekoak dira, ordea, bertsolariak ez dira paisaiaren elementu bat baino askoz gehiago. Hogei urte geroago argitaratu zuen *Biarritz, entre les Pyrénées et l'Océan: itinéraire pittoresque* (1855) lanean, ordea, hau da, bere azken liburu-an, bertsolaritzak zuberotarrantzat bestelako garrantzi bat hartu duela ikus daiteke. Atal oso bat eskaintzen dio gaiari, “Les Bardes” (Chaho, 1855: 155-166), eta “Chansons” (id.: 167-174) nahiz “L’Amour” (id.: 175-194) ataletan paragrafo ugari.

Deigarriena bat-bateko bertsolaritzari egiten dion azpimarra litzateke. Abbadieren Lore Jokoak martxan jarri berriak dira Xahok liburu hau idazten duenean, eta, aipatu denez, Lore Joko horietan bertso jarriei, idatziari, askoz ere garrantzi gehiago emango zaie bat-batekoari baino. Xahok, ordea, bat-batekoaz aritu nahi duela azpimarratuz ekiten dio:

Notre projet, dans ce chapitre, est de ne parler que des chansonniers basques, improvisateurs illettrés. Nous ne voulons pas confondre ces bardes sauvages les littérateurs qui écrivent eux-mêmes leurs vers ou qui les dictent, dont les œuvres ont été imprimées et dont la réputation est faite: par exemple, l'abbé Goyhette, l'abbé Hiribarren, Istueta et le Guipuzcoan Iturriaga, auteur de quelques Fables charmantes. Nous ne voulons parler que de bardes inconnus dont personne ne sait aujourd'hui les noms, et dont les compositions n'ont été conservées que dans le mémoire du peuple. (Chaho, 1855: 155)

Jarritako gaiari bat-batean erantzuteko zailtasunaz dihardu, eta horrek herritarrengan sortzen duen miresmenaz: “Le barde est traité par tous avec cet air d'affection que les montagnards accordent à celui qui vient de faire Plaisir à tout le monde, avec le respect que l'on doit au génie” (id.: 157). Bertso-saioak deskribatzen ditu, eta izen-abizenekin ezagutzen den bertsolari zaharrenaren, Beñat Mardo barkoxtarraren inguruan luzatzen da gero, Iparraldeko bertsolari-rik onena izan zela edo haren bertsoekin hogeitaz liburu bete ahalko liritekeela esanaz. Horrezaz gain, artzainek bertsoarako duten abilezia berezia, mendialdean fenomenoak duen indarra edota bertso umoretsu eta satirikoek izan ohi duten arrakasta bezalako kontuekin hainbat orrialde betetzen ditu, fenomenoak jende jantziaren arreta merezi duela azpimarratuz:

A quinconque saurait la langue basque et réunissant en sa personne toutes les qualités et la science poétique d'un membre de l'Académie française, nous conseillerions d'aller passer quelques heures jusqu'à minuit, en verve d'improvisation, au milieu d'une douzaine de ces bergers sauvages. (Chaho, 1855: 166)

Bere arreta behintzat lortu zuen, urteak aurrera joan ahala geroz eta indar handiagoz gainera, eta horri esker gerora bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren eta fenomenoaren bilakaera funtsezkoak izango ziren hainbat hazi utziko ditu Atharratzekoak: gaia prentsan jarraitutasun batez argitaratu zuen lehenengo izan zenez, 1845ean argitaratu zuen testu sorta litzateke bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren abiapuntua. Testu sorta horren baitan prentsan agertutako bertsolaritzaren lehen apologia argitaratu zuen, bertsolaria lehen aldiz ikur nazional gisa irudikatu zuen Aitorren kondairaren baitan, aldi berean hura bertsolaritza txertatzen duen fikziozko lehen testua izanik, eta bertso jarrien prentsako argitalpenaren bidea estreinatu zuen.

Bertsolaritzari dagokionez, ere ukaezina da, bada, Agosti Xahoren azti-begia.

3.4.2. **Abbadieren lorategia**

3.4.2.1. *Antoine Abbadie, esploratzailea (1810-1897)*

Etxetik zetorkion dirua Abbadieri. Michel aitak Zuberoako Ürrüstoi herrixkatik Dublinera emigratu zuen, Espainiatik eta Londresetik pasatu ondoren, eta hango kanal bat ustiatzeko enpresarekin hasi zen dirua egiten. Gero, ontzien armadore, arma trafikatzailer eta Banque de Franceko bazkide gisa osatu zuen poltsa, eta emazteak zekarrena gehitu zitzaion gainera, Elisabeth Thompson of Park Dublingo familia aberats bateko alaba bakarra baitzen.

Euskararekiko lotura ere etxetik jaso zuen, aita euskaltzale sutsua baitzen. Sei seme-alabei euskara irakatsi zien, neskame euskaldun bat ere ekarrarazi zuen hizkuntza hori gehiago praktika zezaten, eta euskarazko hiztegegintza eta gramatika lanak sustatu zituen:

[...] Tolosako egonaldian, Lécuse jauna, grekozko literatura irakaslea, euskararen ikertzeraz finki lehiazarazi zuen; bere ikerketa lanetan lagundu zuen eta haien argitaratzean diruz urgatzi. Gero Frantziako Akademiari Darrigol apezaren gramatika lana zinez goretsi zion eta erakundeak gomendioa beretu [...] Lécuseren hiztegegaiari 'Porspecus' delakoa idatzi zion, eta Grammaire liburuan La Fontaineren 'Le corbeau et le renard' alegia (Belea eta axeria) zubereraz itzuli. (Davant, 2012: 85-86)

1820an, Frantziako Tolosara aldatu zen familia, eta 1828an Parisera. Bertan 1830ean ekin zien zuzenbide ikasketei Antoinenek, baina beraren formazioa ez

zen alor horretara mugatu: “Oso ikasle argia izan da, batean gartsua, bestean dastaka zebilena. Jakintza sail guzietan sudurra sartu du, eta hola jarraituko du bizitza guzian” (Davant, 2012: 71). Horretarako erraztasun guztiak eskaini zitzaizkion gainera: “Garaiko irakasle hoberenak ditu: zuzenbidean Cousin, Guizot eta Villemain; mineralogian eta geologian Brogniart eta Brochant de Villiers; zoologian Duméril; astronomian Biot eta Arago handia: azken horren ikasle kuttuna dugu Antoine” (id.: 71).

Xahorekin lotu zuen adiskidetasunaren adierazgarri, argitaratu zituen lehen bi testuak haren lanen ingurukoak izan ziren. Batetik, Atharratzekoaren “Études grammaticales sur la langue euskarienne”ri (1836) aitzinsolas luze bat egin zion frantsesez. Lehen zati batean euskararen berezitasunez aritu zen, besteak beste latinarekin, hungarierarekin, finlandierarekin, laponierarekin, hebreerarekin, sanskritoarekin (Xahok ikertua), georgierarekin eta kitxuarekin alderatuz (poliglota zen bokazioz, eta hamalau hizkuntzatan moldatzera iritsi zen). Bigarrenean, aldiz, euskal bibliografia kritiko bat eskaintzen zuen, gaiaren ezagutza sakon eta zabal bat erakutsiaz⁶⁷ (Davant, 2012: 127; Urkizu: 1997a: 329; Zabalo, 2004: 158). Bestetik, urte berean, “Analyse du voyage en Navarre de M. Chaho” argitaratu zuen *Bulletin de la Société de Géographie* aldizkarian, Xahoren idazkera eta abertzaletasun sutsuak goraiatuz eta bera ere karlisten aldeko agertuz.

Hitzok argitaratu zitueneko urteak zeramatzan bere bokazio nagusiaren prestaketan:

Britishiarrek eta frantsesek Afrikaren esplorazioa hasi dute; Brucek, 1768 eta 1772 artean, Mungo Parkek 1795 eta 1806 artean, Caillaudek 1819 eta 1822 artean [...]. Bruceren urratsen ondotik, Antoinetik, 19 urtetan bere helburu nagusia Ethiopia izanzen dela erabakitzen du, honek ez duelarik erran nahi, lehenik ez duela Atlantikoa zeharkatuko, eta Brasilen misio zientifiko nahasi bat beteko. Ondotik bere zehaztasun guztia bere ametsetako espedizioaren antolaketari emanen dio. (Estornes, 1997: 57)

1837an abiatu zen Etiopiarantz bere anaia Arnaudekin batera⁶⁸, eta hamabi urte egin zituen bertan. Niloren sorburua topatzea zen espedizioaren helburu nagusi-

⁶⁷ Lagunarekiko distantzia batzuk ere markatu zituen lan horretan: “Estos ‘prolegomenos’, es así como los llama, D’Abbadie los escribe en un lenguaje llano y bello, ‘con el gran afecto’ que siente por el vasculence, pero conservando, dice, su ‘sangre fría’. Y adivinamos que quiere protegerse de las tan usuales exageraciones de su colaborador.” (Zabalo, 2004: 157-158). Baita gerora ere: “Sustatzaile izateak ez dio kritika izpiritua kenduko, zeren urte batzu geroreago Chahoren hiztegiak honela zioen [...] hots, ez duela adiskidetasunak mingaina isilaraziko [...] ez delako batere konforme hark harturiko zenbait aukerarekin.” (Urkizu, 1997a: 331)

⁶⁸ Urteak egin zituzten prestaketan: “Tirria goizik etorri zaie eta luzaz horretarako apailatu dira, bereziki kanpoan gogorki bizitzera ohituz, gauaz lurtean lo eginez, igerikan jardunez” (Davant, 2012: 72).

sia, baina denetariko lanak burutu zituen Antoinenek geografian, geologian, geodesian, astronomian, fisikan, biologian, hizkuntzalaritzan edo etnologian. Anaiaren babesa behar zuen horretarako, buruzagi feudalen arteko gerlek astintzen baitzuten herrialdea, eta denetariko gorabeherak bizi izan zituzten⁶⁹. Horrek guztiak sona handia eman zien Frantziako komunitate ilustratuaren baitan, eta itzultzean, Niloren sorburua aurkitu zutelakoan⁷⁰, hainbat sari eta ohorerekin hartu zituzten, tartean Errepublikari eta bereziki komertzioari nahiz geografia zientziari egindako ekarpenengatik presidenteak emaniko *Chevalier de la Legion d'Honneur* izendapena.

Aragorria baserria erosi zuen Urruñan, eta Abbadie jauregia eraiki zuen bertan, astronomiako behatoki eta guzti. 1851tik hasita Lore Jokoak antolatzeari ekin zion, sariak bere poltsikotik jarriz eta laster deitu zitzaion “euskal kulturaren patriarka”. Funtsezko erreferentzia bihurtu zen Lehen Euskal Pizkundera bidean: “Entre otros D’Abbadie estimuló al príncipe Bonaparte, a Darrigol, Duvoisin, Arturo Campión, Pierre Loti, etc. y por supuesto, mantuvo relación con otros vasquistas a los que no hacía ninguna falta ser estimulados, como Chaho” (Madariaga, 2008: 561-562). Louis-Lucien Bonaparte 1855ean ezagutu zuen, Londresera eginiko bidaia batean, eta 1856tik aurrera euskararen inguruan egin zituen ikerketetarako behar zuen taldea osatzen lagundu zion. Ordura arte izan ez zuen babesa eskaini nahi izan zioten euskarari bi adiskideek: “Erakunde publikoek, euren ohizko axolagabekeria eta utzikeriagatik betetzen ez zuten lana, Abbadiek eta Bonapartek hartu zuten beren gain. Maila herritarra goan eta Iparraldeari lotuago Abbadiek, jende ikasiagoarekin eta Euskal Herri osokoekin arituz Bonapartek” (Zuazo, 1991: 12-13).

Charles Louis Bonaparte, 1848tik II. Errepublikako presidente eta 1852tik Bigarren Inperioko enperadore zena, Louis Lucieni printze titulua nahiz pensioa eman eta Xaho erbesteratu zuen bera, laguna zuen Abbadiek 1836an Brasilera egin zuen lehen ikerketa bidaiari elkar ezagutu zutenetik⁷¹. Eta politikoki

⁶⁹ Davantek eskaintzen du kontu zapoetsurik: “Indarrik ez du Negus delako enperadoreak. Beregain dago eskualde bakoitzeko buruzagia, noiznahi gerla egiten diolarik albokoari. Anarkia horren aurka jeikiko da printze serio eta zuzen bakarra, Guoxo delakoa. Haren alde jarriko da Arnauld, eta gudalburu bilakatuko” (2012, 108). Baita Urkizuk ere: “Inarya-n Abba Boggibo erregeak bere ezkontza-anaia gisa hartzen du Arnaud, eskatzen diolarik bere partez joan dadin Kafka-ko erregearengana beretzat eskatzeko haren arreba” (1997a: 18).

⁷⁰ Erraturik zeuden: Nilo urdinaren iturburua zen topatu zutena, eta ibai nagusia Nilo zuria izan. Horrek sorburua Etiopiatik urrun du, hegoalderago, Tanganyika eta Victoria lakuen inguruan.

⁷¹ Berriro ere Davantek eskaintzen ditu xehetasunak: “Ezagutzak egin zituzten 1836an, Brasilerrako bidean, Andromède itsasontzian, eta geroztik harreman onak atxiki dituzte. Hendaia-ko Abbadia jauregiari azken harria eman beharra zion enperadoreak, baina 1870ean alemanen aurkako gudua galdurik, haiek presoner eginik, desterrurako bidea hartu behar izan zuen, Ingalaterraruntz. Beraz harri bat eskas du Abbadiak balkoi batean, adiskidantzen lekuko ederra delarik hutsune hori” (2012: 114).

ere enperadorea sostengatzen zuen *xurien* bandora lerratzen zen, eta, hala, Lore Jokoetan kolore hori nagusitutzen zen: “Lore Jokoetan bereziki, Euskal Herriko jabe nagusiak eta apaizak zituen partzuerak. Ez da dudarik horien ikuspegi bera zuela euskal gizarteaz. Alde horretarik bederen, bat zauden enperadoreak zerman kulturako politikarekin, eskualdeetako tradizioak eta ohiturak babestu nahi baitzituen [...]” (Davant, 2012: 114)⁷². Hendaiko alkate ere izan zen 1871tik 1875era.

Ardura horiek guztiak hartu arren, ez zion inoiz bidaiatzeari eta ikertzeari utzi. Hainbat ikerketa txango egin zituen (Jerusalem 1850ean, Norvegia 1851n, Espainia 1860an, Aljeria 1867an, Haiti 1882an, Afrikako Ekialdea 1883an eta Turkia 1884an), eta askotariko gaien inguruan argitaratu zuen, nagusiak Etiopia nahiz astronomia izan baziren ere. Lan horiengatik guztiengatik hainbat aitortza jaso zuen, bestalde: Frantziako Zientzia Akademiako urgazle izendatu zuten 1852an, kide oso 1867an eta lehendakari 1892an.

Hain zuzen, Akademiako bilera bat prestatzen ari zela hil zen, Parisen, eta albisteak garaiko prentsa frantsesean oihartzun garrantzitsua izan zuen. Honela zioen ordurako Ipar Euskal Herrian aldizkaririk garrantzitsuena zen *Eskualdunak*:

En le perdant, nous ne perdons pas seulement le savant éminent, l’explorateur courageux et hardi qui faisait tant d’honneur à notre race, nous pleurons encore et surtout le Basque généreux et éclairé qui a tant fait pour le maintien de notre langue et de nos traditions [...] (*Eskualduna*, 1897/III/26)

Euskal kulturaren sustatzaile gisa ere esploratzaile lanak egitea tokatu zitzaiola gaineratu zitekeen.

3.4.2.2. *Aurrekariak eta sorburua*

Abbadieren euskal aireen ezagutza goiztiarra eta pertsonaiaren hibridazioa erakusten dituen pasarte bat eskaintzen du Urkizuk:

Ezaguna da, Anton Abbadiak 1835ean egin zuelarik bere bidaia Britania Handian barrena eta ingelesez bere poemak idazten zituelarik, hauei euskal doinua ezartzen diela hauen arabera kanta daitezen. Hala, ‘From my mother’verdant isle’, hots, Irlandatik idazten duen poema ‘Mendian zoinen eder epher chango gorri’-

⁷² Elizarekin ere izan zuen gorabeherarik, ordea: “[...] elizakoetan ere debeku zen euskaraz aritzea, Baionako seminario handian eta Larresoroko seminario txikian bederen. Abbadiak nahigabe bat izigarria ukan zuen Baionako apaizgaitegi nagusiko buruenganik. Hor bere diruz euskararen irakasteko aulki baten eraikitzea proposatu zuelarik, eskubide hori ukatu zioten etxe santu horretako buruzagiek.” (Davant, 2012: 115)

ren arabera eta ‘A far from Erin sad tho proud’, ‘Aitaric ez dut doinuaren’ erara abesteko moldatuak daude. (2006: 31-32)

Hori da, ordea, Lore Jokoen antolakuntzari ekin aurretik euskal-irlandarra bertsolaritzarekin nolabait harremanetan jartzen duen zantzu bakarra. Gerora ere, bere bizitzan zehar testu ugari argitaratu arren, ez du haietan inoiz Lore Jokoen edo bertsolaritzaren inguruan ezer esango. Ez dago argi, bada, Jokoak antolatu eta bertsolaritza sustatzeko ideia nondik sortu zitzaion.

Lore Jokoen tradizioa Erdi Arotik dator. 1324an jokatu ziren lehen aldiz Frantziako Tolosan “Consistori de la Gaya Sciència” delakoak deiturik provenzterazko trobadoreen bertso jarrien lehiaketa gisa. Okzitanian indar handia hartu zuten, eta Kataluniara pasatu ziren jarraian (Bartzelonan jokaturako katalanezko *Jocs Floralsen* lehen berriak 1394koak eta 1395ekoak dira). XV. mendean zehar Valentzian, Balear Uharteetan eta Gaztelan ere zabaldu ziren ondoren, eta Iruñean 1609an nahiz 1610ean jokaturako gisako lehiaketa bitan euskaraz aritu zirelako arrastoa ere topa daiteke. Abbadieren Lore Jokoen aurrekari zuzenena litzateke hori:

Y porque celebrandose en este Reyno de Navarra la solemnidad de esta fiesta, no es razon que la lengua matriz del Reyno quede desfavorecida, se pide en este certamen (decimo) un romance de doze coplas en Bascuence, que lleve un estribillo de tres a tres coplas. Y al que mejor lo hiziere se le darán tres baras de tafetan. Y al segundo, dos de Olanda. Al tercero, tres pares de guantes blancos (Michel, 1847: 39)⁷³.

Gerora, Iberiar penintsulan desagertuz joan ziren Lore Joko hauek baina Okzitanian, Frantziako Iraultzak eragindako urte gutxi batzuetako etenaldia tarteko, Abbadieren egunetaraino (eta gaurdaino) luzatzen dira. Beraz, Abbadieren ideien sorburuari buruzko azalpen agerikoenak, euskal-irlandarra Tolosan bizi izan zen garaia seinalatzen du:

Eiki Tolosan bizi izan da 1820tik 1827ra, bigarren maila han estudiatu du, eta gero urte batez zuzenbidean ikasi [...] Tolosa ez da hiri erraldoia, are garai har-

⁷³ “Relacion de las fiestas que el Ilmo señor Don Antonio de Venegas de Figueroa Obispo de Pamplona, hizo el día del Santissimo Sacramento, y por todo su octavario, este año 1609” darama izenburutzat Michelek aipatzen duen testuak. Anselmo Muñoz da idazlea, eta irakur daitekeenez hamargarren ekitaldia zuten 1609ko hura (euskarazko lehenengoa berebat). Frantziarrak gaineratzen du testuaren arabera lehen urte hartan irabazleak Pedro de Ezcurra, Miguel de Aldaz, eta Joan de Eliçalde izan zirela hurrenkera horretan. Urkizuk bigarren urtean sari bakarria Martin Portali eman zitzaiola ere zehazten du eta gaia erlijiosoan izan zela bietan, garai hartan Inkisizioaren eraginez ohikoa zen bezala. Gehiago ere badio, ordea: “[...] jakin, badakigu gainera Iruñeako Eliz Barrutiko Artxiboari esker, ez Aldazek, ez Elizaldeek ez eta Portalek ez zutela eraman bizitza oso zuzen eta zintzorik” (1997b: 12).

tan. Antoinek biga-bostetan korritu duke, orotan zokokan betiko legez, Etiopia baino toki errazagoan. Logikoa denez, seguru bezala nago Tolosako Lore Jokoen Akademia ezagutu zuela, horren jarduera eta historia barne. (Davant, 2012: 83)⁷⁴

Gabilondok beste aldaera bat proposatzen du, Etiopiako egonaldi luzean buruturiko lan etnografikoen eragina ere gertatu izan zitekeela aipatuz: “Following a tradition that existed in the south of France since the Middle Ages, and inspired by similar music performances he observed in Ethiopia, Abbadie began to organize “floral games” or lorejokoak in 1853 in Urruña” (2016: 191)⁷⁵. Azaldu denez, euskal nortasun modernoaren eraketan funtsezkoak dira Gabilondorentzat garaiko antropologia fisikoa nahiz nortasun ikur gisa hartu zen bertsolaritza, eta bien arteko lotura gisa seinalatzen du Abbadie, Etiopian burututako lanaren izpiritu orientalista bertako kulturaren fokuratu zuela planteatuz:

The Basque Country became an object of interest and desire to Abbadie after he lost his colonialist discursive aim and object: the discovery of the sources of the Nile. In short, the Basque Country, its culture and literature, became for Abbadie a compensation for and introjection of a colonialist loss [...] This transition in Abbadie’s life—from Ethiopia to the Basque Country—represents the displacement of a colonialist, orientalist endeavor outside the West to a new “colonialist” activity inside the West (id.: 188).

Esan bezala, euskararen inguruko azterketak eginak zituen, Xahorekin elkarlanean burututako *Etudes grammaticales sur la langue euskarienne* (1836) lanean argitaratuak; kolonietan eginiko ikerketetatik besteak beste amara hizkuntzako hiztegi bat, *Catalogue raisonné de manuscrits éthiopiens* (1859), osatzen ari zen; euskararen nahiz amerikar natiboen hizkuntzen arteko loturak ere planteatuak zituen; eta antropologian ere murgildurik zebilen (Zulaika, 2000: 51). Gabilondoren iritziz, ikertzaile gisa jorratutako ibilbide horrek eragin sakona izan zuen kultur eragile gisa garatu zituen planteamenduetan: “Abbadie had access to the discourse of Orientalism and physical anthropology; those two disciplines, in turn, shaped his understanding and promotion of Basque culture and literature” (2016:188).

Bestalde, Abbadieren inspirazioaren atzean Xahoren eragina ere egon zitekeela ere susma daiteke: ikasle garaietatik harreman estua zuten biek, Abbadiek Xahoren lana gertutik jarraitzen zuen eta honek bertsolaritzaren apologia, Aitorren

⁷⁴ 1694tik, ordea, Louis XIV.a erregeak antolakuntzari ‘Lore Jokoen Akademia’ maila eman zionetik, proventzerazko bertsogintza frantses hizkuntzan egindakoak ordezkatu zuen joko horietan. Estatu hizkuntza batean egiten zen jarduera euskara bezala erabat ertzekoa zen hizkuntza baten sustapenerako erabil zitekeela bururatzeak, beraz, bazuen bere zailtasuna.

⁷⁵ Urkizurekin izandako elkarrizketa aipatzen du iturri gisa oin-oharreen (id.: 191).

kondaira eta kantutegiaren zati bat argitaratuak zituen laguna Euskal Herrian finkatu zenerako. Zabalok gehiago ere badio hipotesi hori indartuz: “[...] [Xahok Abbadie] le ensalzará de forma fundamental y merecida en su gaceta [*Ariel*], y de manera particular en 1850 contribuirá al lanzamiento de los concursos poéticos y de las fiestas vascas, de las que Antoine d’Abbadie, como euskaldun integral, será iniciador” (2004: 25).

1850eko *Ariel* arakatu da hariari tiraka, baina, ez da Lore Jokoei buruzko erreferentziarik topatu ahal izan. Euskal Lore Jokoei buruz prentsan agertutako lehen aipamenak bertan topatzeko balio izan du, hala ere, saiakerak. Ustez ikerketa honen ekarpen bat izan daiteke hau: 1851ko abuztuaren 31ko *Arielen* argitaratutako bi testu labur, “Mairie d’Urrugne-Fête locale” izenburupean, bata Urruñako alkateak eta bestea Xahok sinatuak.

Euskal Herrira itzuli zenerako hil berria zen Juan Inazio Iztuetak bertsolaritzaz idatzitakoen berri ere izan zezakeen Abbadien. Gogora ekarri behar da Mogelek argitaratutako “Plauto Bascongado” (1828-1829) liskar ospetsuan Tolosako unibertsitateko Fleury Lécluse katedratikoarekin elkar harturik aritu zela Iztueta, eta horrek euskararen inguruko zenbait lan argitaratu zituela Abbadie aitak diruz lagundurik, Antoineri grekoa irakasteaz gain. Garmendiaren arabera irakaslearekin harremana zuen Iztuetak: “La fama que le dio su ‘Guipuzcoaco dantzac’ extendió su nombre por Europa, y en especial por el suelo vasco-francés. Eso es lo que delata la correspondencia con el profesor Lecluse, [...]” (1998: 426). Era berean, Michel Abbadierekin ere beste hainbesteko harremana behar zuen:

Le da la enhorabuena por la publicación del libro de las melodías de las danzas. Le pide envíe un ejemplar así como cuando haya salido [...] Se trata del padre de Antoine, con el saludo de paisano y amigo a Iztueta, lo que evidencia una estrecha relación entre ellos. (id.: 428)

Azkenik, Iztuetak izandako eskutitz trukeen bueltan beste hari mutur interesgarri bat ere eskaintzen du Garmendiak. Oraingoan Agustín Pascual Iturriaga da idazten duena, eta honela dio 1840ko azaroaren 30eko datarekin:

[...] he apuntado la especie de que deben las Provincias preparar premios para los mejores bailarines, jugadores de pelota, tiradores al blanco, collaris e *improvisadores*, etc., etc., para los años sucesivos, a manera de los antiguos que establecieron los juegos olímpicos y otros [...] no ha disgustado la idea...[geurea da azpimarra]. (Garmendia, 1998: 428).

Euskara hezkuntza sisteman txertatzeko lehen ahalegina egin izanaren meritua aitortzen zaio Iturriagari (1778-1851). Eskola elebidun bat ireki zuen Hernanin (1818-1823), eredu horretan oinarritutako Lehen Irakaskuntzako Egitasmo Orokor bat prestatu zuen Gipuzkoako Batzarren eskariz (“Memoria”,

1830), eta baita material pedagogikoa sortu ere. Abbadieren aurreko belaunaldiko zirkulu euskaltzaleen baitan pertsonaia garrantzitsu bat izan zen, beraz, eta, beraren hitzek islatzen dutenez, giro horretan ere bazen Lore Jokoen gisako zer-bait abiarazteko ideia.

Gaztetan Tolosako Jokoak ezagutu zituelako, Etiopian ikusitako gisako *performanceren* batek inspiratu zuelako, Xaho lagunak zirikatatu zuelako, aitaren bidez Iztuetak bertsolarien inguruan idatzitakoak ere ezagutu ahal izan zituelako edo garai hartako giroan “euskal olinpiaden” ideia bueltaka zebilelako (ziurrenik eragin horietako bat baino gehiago gertatuko ziren aldi berean) Abbadieri euskal Lore Jokoak antolatzea otu zitzaion 1851n.

3.4.2.3. *Planteamendua eta ekarpena*

Emandako pausoa berezia izan zen zentzu askotan. Besteak beste, euskal kultur gintzak aurrea hartu zuelako ingurukoei, erromantizismoak ekarritako pausoetan kontu ezohikoa erabat (Urkizu, 1997b: 13). Katalunian, *Els Jocs Florals* berreskuratuko ditu bertako idazle talde batek⁷⁶ zortzi urte geroago, 1859an. Joko horiek funtsezkoak izango ziren handik gutxira gertatuko zen kataluniar literaturaren pizkundean (Madariaga, 2008: 562). Galiziako *Xogos Florales* delakoak, aldiz, 1861ean abiaraziko dira, hamar urte geroago, kasu horretan eragile-tzan José Pascual López Corton arituko delarik, Abbadieren gisako mezenas bat: “Similarly, he also came from a colonial background: he made his fortune in Puerto Rico [...]. He financed the publication of *Charity Album* (1862), the book that started the new Galician poetry” (Gabilondo, 2016: 191). Lore Jokoen sorterrian ere, Okzitanian, 1854an Félibrige sortuko da, proventzera Lore Jokoetarako berreskuratu zuena.

Lehena ez ezik, ezberdinena ere izango da Abbadierena. Erdi Aroko aurrekariari lotuz gainerako guztiak literatura lehiaketa gisa planteatzen diren bitartean euskal-irlandarrak ikuspegi zabalago bat ezarriko du: bertso idatziaz gain, bat-batekoa ere bai, eta horiezaz gain kantua, musika, dantza eta antzerkia, baita pilota, atletismoa, aizkolaritza, behi jeztea, ur ekartzea edo abere sariketak ere.

Madariagak jartzen dio azpimarra euskal jokoen alderdi fisikoaren garrantziari:

Según la ideología de Abbadie, sus Fiestas Euskaras habían de abarcar dos ámbitos de regeneración del pueblo vasco, el lingüístico, desde luego, pero también el físico. Debían pues ‘florece’ simultáneamente los cuerpos ejercitados en los deportes populares junto a la lengua de las canciones y las composiciones poéticas. (2008: 562)

⁷⁶ Rubio i Ors, Cortada, Balaguer, Bofarull eta Mila i Fontanals, besteak beste.

Aipatu da Etiopiara joan aurretik Abbadie anaiek prestakuntza fisikoari eman ziotela garrantzia: Antoineren biografietan igeriketarako zuen zaletasuna ere hainbatetan aipatzen da, eta baliteke planteamendua eragilearen kirolaren kontzientzia moderno horretatik sortu izana. Davantek xehetasun interesgarria eskaintzen du ildo horretan: lehen urteetan baserritarren atletismo probak dira ugariak (lasterketak, jauziak eta jaurtiketak aipatzen ditu), baina ekitaldiek aurrera egin ahala laborantzako lanei lotutako norgehiagokak nagusitzen dira (2012: 83). Bestalde, Iturriagaren hitzetan ikus daitekeenez osotasun hori ez zen Abbadieren burutazio soila, “olinpiadez” ari baita hernaniarra.

Osotasun hori gaiari buruzko lan gehienek aipatzen dute, baina Bidartek sakontzen du gehien:

Les fêtes basques aspirent, nous l'avons noté, à être une fête 'totale' associant le travail agricole et ses produits, les pratiques sportives et ludiques, les formes diverses de convivialité (repas), la présence des autorités publiques et religieuses, la foi religieuse, les performances vocales et musicales (chants, instruments de musique) et littéraires, de manière à en extraire, une esthétique du populaire, une morale générale (sens du travail et de l'effort, intensité de la foi, sensibilité expressive) et aussi à fonder une pédagogie de l'exemplarité. (1998: 275)

Finean jendarte modu oso bat da gorde nahi dena, galbidean ikusten diren euskal kultura nahiz bizimodu tradizionala, eta Bidartek azpimarratzen duenez modernitateak dakartzan hausturekiko babesleku gisa baliatu nahi dira, ahaleginaren buruzagitza Elizari esleituz.

Lore Jokoez prentsan argitaratutako lehen testu luzearen sarrerarekin berresten du antropologoak bere baieztapena:

Le but de cette institution, messieurs, est en même temps littéraire et moral, deux aspects d'une même chose qui jamais ne devraient être séparés, qui du moins ne le seront pas par vous; et dans ce pays, lequel doit en partie à son antique langue ses moeurs antiques et sévères, plus que nos montagnes, notre idiome national protège nos populations, et autant de temps qu'elles rediront à leurs échos les mâles accents de leurs aïeux, il n'est pas à craindre qu'elles dégénèrent de la simplicité [...] Aussi, notre vénérable et sage clergé, qui place avec raison au-dessus de tous les autres, et comme leur sauvegarde, les intérêts de la foi chrétienne et de la morale religieuse, s'attache, son digne évêque en tête, à conserver, à affermir les belles traditions de notre langue (1853/IX/13. *Le Messager de Bayonne*. 'Variétés/Rapport sur le concours d'Urrugne').

Mende hasieratik Moglek burututako planteamenduen oihartzuna nabari daiteke hitzotan, basati onaren mitoa, kristau fedea eta euskalduntasuna uztartzen dituen euskaldun onaren irudikapena. Bidarten iritziz, Abaddieren Lore

Jokoen arrakastaren gako garrantzitsu bat muin ideologiko horretan aurki daiteke, eta Iparraldean urte luzez erreferentziala izan zen xurien *Eskualduna* aldizkariak tarte batean hartu zuen *Eskualdun Ona*⁷⁷ izena seinalatzen du muin horren kristalizazio gisa:

La filiation idéologique avec la pensée philosophique allemande de l’Aufklärung est ainsi tracée en même temps qu’il convient d’y voir la fondation et le résumé du programme culturel et idéologique de la pensée conservatrice et d’une partie de l’Église locale engagées autour de l’hebdomadaire de langue basque *Eskualdun Ona* en faveur de l’eskualduntasuna, c’est-à-dire l’ensemble des composantes anthropologiques et morales de la basquité. (1998: 277).

Urkizuk 1851ko lehen ekitaldi haren kartelaren kopia bat eskaintzen du bere lanean (1997b: 62) eta bertan ikus daiteke lehen urte hartan “Eliça-Besta” jarri zitzaizela izena Lore Jokoei. Aizpuruk ere Lore Jokoei euskalduntasuna eta elizaren arteko lotura indartu zutela deritzo: “[...] El gran número de sacerdotes que participaron en los Juegos, como jurados o como participantes, contribuyó a reforzar la influencia de la Iglesia Católica en la nueva definición de ‘ser vasco’ que se estaba creando” (2001: 34). Bistakoa dirudi, bada, Bidart ez dabilela oso oker, baina berak aipatutako *Le Messager de Bayonne*ko testu horretan bertan Lore Jokoen osotasunari dagozkion beste alderdi garrantzitsu batzuk ere topa daitezke. Horrela, sorreratik ikuspegi nazional bat barneratzen zuela ikus daiteke:

Les poètes aussi n’ont pas manqué: plus de quarante pièces ont été soumises à votre examen; elles sont écrites, partie dans le grave dialecte Labourdin et Guipuzcoan, partie dans le gracieux Souletin, partie dans le mixte Navarrais, quelques-unes dans le riche Bizcayen: le concours a donc des représentants de toutes nos provinces. (*Le Messager de Bayonne*, 1853/IX/13, ‘Variétés/Rapport sur le concours d’Urrugne’).

Edota jende jasoaren poesiaren eta inprobisazio popularraren elkarbizitza lehen Lore Jokoei gertatu zela ere bistaritzen du testuak:

Du reste, les poètes sont de toutes les classes; les hommes lettrés, reconnaissables, malgré parfois une pseudonymie transparente et respectable, à plus de régularité, de pureté et de méthode dans la composition; des improvisations sans

⁷⁷ *Eskualduna* Louis Etcheverryk sortu zuen, hainbatetan xurien hautagai politiko izandakoa bera, *Le Reveil Basque* gorrien astekariarekin lehiatzeko, besteak beste Antoineren anaia Arnaud Abbadieren laguntzarekin. 1891n Jean Hiriart-Urruty kanonigoa jarri zuen zuzendaritzan, eta zuzendariaren eta jabearen arteko desadostasunengatik, azken horrek *Eskualduna* izena erabiltzea debekatu zielako jarri zitzaion aldi batez *Eskualdun Ona*. Konpondu eta aurreko izenarekin argitaratzen jarraitu zuten gutxira.

culture qui se distinguent par la naïveté des pensées, quelquefois par le piquant des termes et des traits. (*Le Messenger de Bayonne*, 1853/IX/13, 'Variétés/Rapport sur le concours d'Urrugne')

Labordek bertsoaritzaren presentzia Lore Jokoen sorburuan bertan kokatzen du. Horrela, Maurice Harrietek, Baionako Seminario Handiko zuzendariak, 1853ko ekainaren 3an Abbadieri bidalitako eskutitz bat aipatzen du ikertzaileak; bertan olerki irabazlea jendarteratzeko biderik egokiena kantua dela azpimarratzen du (Laborde, 1998: 605). Bestalde, kantuak bertsoaritzak erabiltzen dituen doinuetan eginga behar duela ere esaten da bertan, poesia popularrak eta menditarren artean hain ezagunak diren aireez ari baita kanonigoa (id.: 605).

Abbadie bera 1835ean olerkigintzan ingelesez baina euskal doinuak erabiltziaz aritu zela aipatu berri da. Ez zuen, bada, Harrietek asko tematu beharko bide hori hartzeko. Izatez, 1851ko lehen ekitaldiaren kartelean ere aipatzen da olerki irabazlea menditar koru batek abestuko duela, eta "pherxu" deitzen zaio poesia idatziari, Labordek azpimarratzen duen bezala bertso doinuen neurritara eginiko olerkia bertso jarria baita funtsean: "Ce concours de poésie est bien un concours de bertso: des vers nouveaux sur un air ancien" (1998: 606). Horrela, literatura lehiaketari hurrengo urteetan emango zaizkion izendapenek argi uzten dute bertsoaritzaren moldeari ematen zitzaion garrantzia: «Koplarien guduak» (1860), «Bertsutako guduak» (1869), edo «Bertsularien guduak» (1887), besteak beste (Urkizu, 1997b: 14-15).

Badirudi bat-bateko bertso-saioa ere lehen ekitaldietatik eta urtero jokatu zela: 1855ean aurki daiteke prentsan lehen aipamen bat (1855/XII/06, *Le Messenger de Bayonne*. "Compte rendu de la fête d'Urrugne et du Concours de 1855"), eta Davantek dio Lore Jokoen iraupena aldakorra izanik (egun bakarra lehen ekitaldietan, lau egunetarako geroago), ekitaldi laburretan ere jaso izan zela bertsoari saio hori (2012: 97). Horrek ez du esan nahi bertso-saioa Lore Jokoen elementu zentrala zenik. Lehen ekitaldiko kartelean ikus daiteke pilota partida zela ikuskizun garrantzitsua⁷⁸, eta gerora ere horrela izaten jarraituko du: "Atal bakoitzari eman zitzaion garrantzia eskainitako sariaren arabera neurtu beharko balitz, lehen-lehenik pilota jarri beharko litzateke, eta jarraian, ganadu-txapelketa. Horrela, Elizondon [1879] errebote-partidari 500 pezeta eskaintzen dizkio d'Abbadiek; poesiari, berriz, 80 pezeta eta makila zilarreztatua" (Toledo, 1998: 542). Era berean, ahozkotasanak bizi zuen subalter-

⁷⁸ Honela dio kartelak: "Nota: Pilota partida baino lehen, iñanen da goraki eçagutaraçia pherxuetaco gudian garaia eman duena, eta harc eguin pherxuac iñanen dire cantatuac herrico guiçon gazte hortaraco berechi eta irakhaxiez, çoinekin aldizeatuco baita musicari gorphutz bat, eta ondoan pherxuetan garaitu duenari emanen çaiço, ANTOINE D'ABBADJE yaunaren partezco untçaco urrea eta ohorezco makhila." (Urkizu, 1997b: 69)

nitatearen eraginez bat-batekoari idatziari baino sari eskasagoak eskainiko zaizkio: “Le budget du concours de poésies écrites est, au total, de 250 francs [...] et celui du concours des improvisateurs de 125 francs [1897ko Lore Jokoez ari da]” (Laborde, 1998: 217)⁷⁹.

Lore Jokoetatik dator baita gerora bertso munduaren baitan hainbat gogoeta eta eztabaida eragin dituen elementua: txapelketak dakarren lehia deserosoa. Euskal festa hauen osotasuna zeharkatzen duen planteamendua da lehia-rena, bertsolaritza ere ukituz, eta Bidarten iritziz norbere komunitatearen autoestimua igotzea nahiz kanpoko begiradari erakusleihen erakargarri bat eskaintzea da planteamendu honen helburu bikoitza:

Ces “fêtes basques” —qui représentent donc métaphoriquement la totalité sociale basque— sont organisées sur les modes du concours, de la performance, du spectacle comme si ces conditions permettaient au populaire basque de s’affirmer, de se distinguer et de se soustraire au jugement de l’indignité qui sans cesse le guette. Dans ce cas, on doit considérer le principe du concours comme une voie privilégiée de rédemption culturelle du populaire soumis au regard de tous ceux qui n’appartiennent pas à ce monde. (Bidart, 1998: 268)

Kanpoko begirada hori ikusleen zati batek dakar: “[...] les ‘baigneurs’ selon l’expression du moment ou les touristes, des personnalités de haut rang telles que la comtesse de Chambrun ou Mlle Nelly Jacquemard, les strates bourgeoises, ces dernières se transformant parfois en mécènes pour l’attribution des prix [...]” (id.: 268). Euskal Herriaren turistifikazioaren, Abbadieren Lore Jokoen arrakastaren eta bertsolariak ikur gisa hartzen duen indarraren artean Gabilondok (2016: 196) egiten duen loturaren oihartzuna suma daiteke Bidarten hitzetan.

Bestalde, Gabilondok seinalatzen duen euskal kulturaren orientalizazioa, kanpoko begiradaren garrantzia ere nabarmena da antolatzaileengan. Garai hartako funtsezko hainbat pertsonaiaren gisan Abbadien ere, beste ezer baino gehiago bidaiari amorratua izanik, bidaiari erromantikoaren ikuspegitik biziko du neurri handi batean euskal kultura. Madariagak, greziar jantziekin atontzen zen Byronen eta nafar jantziekin karlistaldietan beste hainbeste egin zuen Xahoren arteko paralelismoa ezartzen duen bezala (2008: 577), bidaiariaren moztrotze ariketa bera seinalatzen du Abbadiengan ere: “[...] a pesar de su elevada posición económica y social Antoine practicaba un romántico populismo que le llevaba a vestirse (con boina y alpargatas) y divertirse como los campesinos, jugando a pelota” (2008: 561).

⁷⁹ Bidartek ere seinalatzen du diferentzia hau: “Proximité mais non égalité à en juger par l’infériorité du montant des prix accordés aux travaux des improvisateurs ou pertsulari par rapport à celui des prix décernés aux poésies” (1998: 275).

Idea nondik sortu zitzaion ez dago zehaztasunez jakiterik, baina Lore Jokoak antolatzerakoan zerabilen asmo nagusia zein zen jasota gelditu da Lavigerie kardinalari 1868ko ostiral santuko datarekin bidali zion eskutitz batean:

[...] au Cardinal Lavigerie, A. d'Abbadie lui rappelle qu'il a participé à Urrugne à la remise des prix qu'il organise depuis 18 ans avec 'le faible espoir de conserver la langue basque et avec elle les vraies traditions du passé'. Ces propos éclairent les intentions culturelles du promoteur des concours de poésie, par l'affirmation de la centralité de la question linguistique, reconnue dans son rôle de support des traditions. (Bidart, 1998: 277)

Euskara eta euskal tradizioak gordetzeko ahalegin horrekin hainbat ekarpen garrantzitsu egin zituela aitortzen zaio Abbadieri: euskal literaturaren sustapenerako lehen plataforma modernoa eratu zuen (Gabilondo, 2016: 192; Urkizu, 2000a: 330); hizkuntzarekiko maitasuna suspertu, euskararen bateratze ortografikoa abiarazi, eta euskaldunen batasun sentimendua piztu (Aizpuru, 2001: 34); euskararen prestigioa eta horrek euskal nortasunaren eraketan izan zezakeen erreferentzialtasuna jendarteratu (Madariaga, 2008: 33 eta 562); hiru mendetan zehar elizak bakarrik eta doktrina erlijiosoa zabaltzeko garatu zuen euskal olerkigintza idatzia bestelako egile, gai eta erabileretara zabaldu (Toledo, 1998: 546); edo abertzaletasunaren sorrerari atek ireki zizkion (Davant, 2014a: 122).

Azkenik, bertsolaritzak euskal kultur sistema modernoan duen dimentsio singularrak ere, Foley hainbeste harritu zuenak, bertan abiarazitako tradizio modernoan izango du bere oinarria: "La jonction culturelle inédite entre le versant écrit et le versant oral du populaire basque figure donc comme le résultat tangible des 'fêtes basques' [...]" (Bidart, 1998: 276).

3.4.3. Iparraldeko Lore Jokoen estaldura eta aldizkari baten proiektua

1845ean hartzen du gutxieneko jarraitutasun bat bertsolaritzak prentsan duen presentziak, hain zuzen Xahok *Arielen* bere kantutegia eta Aitorren kondaira argitaratzeari ekiten dionean. Aurrekoak, azaldu den gisan, testu solteak dira, bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren prehistoriatzat har daitezkeenak.

1845ean *Arielen* Xahok idatzitakoei, Nemourseko dukeek Donostiara egindako bisitari buruz Bizente Etxegaraik, batetik, eta Martin Larralde *Bordaxurik*, bestetik, egindako bertsoek izandako oihartzun ezohikoa gehitzen zaie. *Le Phare des Pyrénées*ek hiru pieza eskaintzen dizkie, bisitari eta bertsoei buruzko azalpenekin, eta *Le Courrier de la Gironde* eta *Arielek* berak bana. *Journal des Landes*ek eskaintzen duen Etxahunen epaiketa berriaren kronikarekin osatzen da urte hartan argitaratu zen hogeita bat testuko sorta.

Iparraldeko Lore Jokoei buruzko lehen testu luzean, *Le Messenger de Bayonne* “Variétés/Rapport sur le concours d’Urrugne” izenburuarekin argitaratuan, prentsan izandako arrakasta aipatzen da:

[...] non seulement les organes de la presse de nos deux pays basques, mais ceux encore des diverses provinces de France et d’Espagne, plusieurs même des capitales de l’un et l’autre royaume, ont applaudi à votre pensée, et ont bien voulu aider avec empressement à la faire connaître; vous leur devez à tous de vifs remerciements. (*Le Messenger de Bayonne*, 1853/IX/13. “Variétés/Rapport sur le concours d’Urrugne”)

Ikerketa honetarako eginiko bilketan *Bulletin de Paris* aldizkarian agertutako testua topatu ahal izan da, baina ez *Messenger*rek aditzera emandako neurriko oihartzun mediatikorik. Topatutakoaren arabera hau litzateke Lore Jokoei lehen aldi horretan arreta egin zieten hedabideen zerrenda: *Ariel* (1851), *Le Mémorial des Pyrénées* (1853), *Le Messenger de Bayonne* (1852-1860), *Le Courrier de Bayonne* (1853-1877), *Le Siècle* (1864), *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* (1870-1872), *Impartial des Pyrénées* (1872) eta *L’Avenir des Pyrénées et des Landes* (1874-1875).

Testu laburrak dira asko, sinadurarik gabeak, lehiaketara dei eginaz edo irabazleen berri emanaz, eta luzatzen direnean pilota partiden edo idatzizko lehiaketaren berri emateko egiten dute normalean. Bat-bateko saioa askozaz ere gutxiago agertu ohi da, eta zenbaitetan mespretxu puntua nabari daiteke, ahoz-kotasunaren ertzekotasunaren ordain gisa ziurrenik⁸⁰.

Lehen aldi horretan sinadura bat nabarmentzen bada, jada aipatu den Jean Duvoisinena da hori. Lore Jokoen antolaketarako ardurua gehienak bere gain hartuko ditu: “Abbadiek babesten du baina Duvoisin alde batetik bestera doa, idazten du, iragarkiak jartzen ditu kazetetan, idazleak animatzen ditu” (Valverde, 1998: 300).

Garai hartako posta truketik komunikazio arduradun funtzioak ere betetzen zituela ikus daiteke, eta Lore Jokoentzat argitalpen bat propio sortu beharra zegoela planteatzera iritsi zela.

⁸⁰ Bat-bateko saio baten lehen kronikan Julien Vinsonek esandakoak ekar daitezke gogora: “Les Basques ont une merveilleuse faculté d’improvisation: il est vrai que souvent les idées sont médiocres, les rimes insuffisantes et les vers boiteux; mais cela se chante et l’on sait que la poésie, grâce à la musique, peut opérer prodiges” (*Revue de Linguistique et de Philologie comparée*, 1870, 366 or.). Edo, beste adibide bat jartzearen, *L’Avenir*eko kronikariaren hitzok: “La forme est beaucoup trop négligée pour la plupart d’entre-eux: les rimes sont très souvent insuffisantes et, grâce à l’élasticité de la musique, les vers ont fréquemment beaucoup plus que les treize pieds voulus” (*L’Avenir*, 1875/IX/08).

1860ko uztailearen 9ko datarekin Abbadieri zuzendutako eskutitzean idatzizko lehiaketarako lan gutxi iristen zaiela eta gabezia hori gaingintzeko prentsaren bitartekotza ezinbestekoa dela azpimarratzen du: “L’année dernière, il fallut plusieurs articles de journaux, des sollicitations particulières et une prolongation de délai pour arriver à un résultat passable” (Daranatz, 1928a: 64). Egunkarien interesa, ordea, ez zen beharko lukeena, eta aldizkari bat sortu beharko litzatekeela zioen, dirua jartzeko prest zegoela erantsiz: “Les inspirations de ce genre n’étant soutenues par aucun périodique, l’étincelle meurt dans le vide. Il nous faudrait une revue mensuelle. Pour ma part, je contribuerais volontiers aux charges, et j’imagine que je ne serais pas le seul” (id.: 64-65). Horrela, orrialde kopuruari, edukiari eta finantzaketari buruzko hainbat xehetasun ematera ere iristen da lapurtarra:

Questions d’orthographe, remarques grammaticales, articles bibliographiques, poésies basques; etc., etc., rempliraient par mois deux feuilles d’impression. On peut savoir d’avance ce que cela coûtera; et je suis porté à croire qu’une combinaison pour couvrir les frais n’est pas introuvable. Un peu de réclame dans le pays et des lettres directement adressées aux grandes bibliothèques de France et de l’étranger feraient que la Revue soutiendrait elle-même avant longtemps ses dépenses. (Daranatz, 1928a: 65)

Bi urte geroago, 1862ko abuztuaren 20ko datarekin Abbadieri bidalitako beste eskutitz batean, ideiarekin bueltaka jarraitzen du Duvoisinek. Agerikoa da buruan zituzten zenbait proiektu gauzatzeko zailtasunak zituztela: “Je ne cesse de regretter que vos idées sur le projet de former une académie basque n’aient pu être réalisées jusqu’à ce jour [...] Que faudrait-il donc pour former cette académie si désirable?” (Daranatz, 1928c: 449). Baina Duvoisin ez dago etsitzeko, eta balizko aldizkariarentzat Estatuaren dirulaguntzak lortzeko aukera ere aipatzen du: “[...] une fois que l’académie serait constituée et que nous aurions une revue mensuelle, il serait possible d’obtenir du département et de l’Etat un certain nombre de souscriptions et probablement aussi quelque subvention. Pourquoi donc ne pas essayer?” (id.: 449).

Bertsolaritzaren lehen eragile haiek, bada, bazuten prentsak euskal kulturaren sustapenerako izan zezakeen garrantziaren kontzientzia. Ziurrenik bat-batekoari ez zion toki handirik egingo gauzatzera iritsi ez zen proiektu hark, baina bertso jarrien inguruko aldizkari bat zatekeen, euskarazko kazetaritza martxan jarri baino hainbat hamarkada lehenago.

3.4.4. **Iparragirre, lehen bertsolari mediatikoa (1820-1881)**

Hegoaldeko abiapuntua ere Iparraldekoaren bera da: 1845. Gaztelaniaz prentsan bertsolaritzari erreferentziaren bat egiten dioten testu zaharrenak Isa-

bel II.ak Tolosara eginiko bisitari buruzkoak dira: *El Castellano* egunkariak 1845/VIII/05 datarekin argitaraturiko “Noticias de la Corte” eta *El Español* egunkariak biharamunean zekarren “Viage de S.M./Tolosa 2 de ídem”. *El Castellano*ko kronikan herritarrek kantatutako lau bertso jasotzen dira⁸¹, eta *El Español*ek xehetasun gehiago ematen ditu: “[...] no podían faltar ni los poetas ni las lindas comparsas de jóvenes de ambos sexos [...] les acompaño la adjunta muestra de los versos en vascuence que se cantaron anoche, unos impresos y otros improvisados [...]”.

Hurrengoak hamarkada bat geroago azalduko dira: 1855ean, Iparragirren kontzertuei buruz Pedro Egaña gasteiztarrak zuzendutako Madrilgo *La España* egunkarian aurki daitezkeen albisteak⁸². Hortik aurrera 1876an Bilintxen agoniaren berri zabaldu arte, gaztelaniaz prentsan alorrari lotzen zaizkion testu guztiak Iparragirre buruzkoak dira.

Aipatu den gisan, Pierre Topet “Etxahun” da prentsan izen-abizenekin ageri den lehen bertsolaria. Bere epaiketen inguruko testuez eta Jean Baptiste Xahok eskaintzen dion artikulua ondotik desagertu egingo da, ordea, prentsarentzat, 1920ko hamarraldian Pierre Lhandek berreskuratu eta figura mediatiko bihurtu arte⁸³. Iparragirre da, bada, benetako pisu mediatikoa duen lehen bertsolaria.

Sekulako dimentsio mediatikoa du urretxuarrak. 1858an Argentinako *El Nacional* eta *La Tribuna* dira bertan emandako hainbat kontzerturen berri ematen dutenak, 1864an hainbat egunkarik jasoko du Pedro Egañak Senatuan emandako diskurtsoan Iparragirreren figurak hartzen duen pisua, baina Argen-

⁸¹ Ik. ZAVALA, A. (1992): *Karlisten leenengo gerrateko bertsoak*. Tolosa: Auspoa. Bertan azaltzen du (1992: 385-386) Manterolaren bilduman topatu zituela eskuz idatzita.

⁸² Urretxuko bardoaren lehen erreferentzia Parisko *La Presse* egunkariak eskaintzen du, “Gernikako arbola” sortzearekin (1853) bere sona zabaltzen hasi aurretik (1851/VIII/25).

⁸³ Deigarria suertatzen da bere aldizkarian bere anaiak eskaini zion artikulua ondoren Agosti Xahok bertsolaritzaz idatzi zituen hainbat testutan Etxahunen inolako aipamenik ez egitea. Are gehiago 1849ko maiatzaren 13ko hauteskundeei begira Etxahunek Xahoren aldeko ‘Musde Chaho’ bertso sorta sortu zuela jakinda.

Haritschelharrek (1969) azaltzen du garaiko euskal *intelligentsiak* bere azken urteetan bizkarran eman ziola bertsolariari. Badirudi 1840ko hamarraldian legearekin arazo berriak izan zituenean berekiko distantzia bat ezarri nahi izan zela. Eta Etxahunek berak ere markatu zituen distantziak: 1853ko Lore Jokoetara aurkeztu eta saririk eman ez ziotenean, *intelligentsia* horren kontrako bertso gordinak argitaratu zituen.

Herri xeheak beraren bertsoez eta mitoaz gozatzen jarraitu zuen, ordea, eta zazpi hamarkada geroago *Euskaldun Ona* aldizkarian Albert Constantinek idatziriko testuan bertsolari onenen zerrendan agertzen zaigu berriro. (*Euskaldun Ona*, 1907/III/29, 4. or., “Ametsetarik”, *Joanes Garaztarra*). Eta 1923an zehar *Gure Herria* aldizkarian Pierre Lhandek argitaraturiko hiru artikululu luzerekin bihurtuko da, esan bezala, erabateko figura mediatiko (*Gure Herria*; 1923ko uztaila, abuztua eta iraila; hurrenez hurren, 420., 492. eta 534. or.; ‘Le barde Etchouan’, Pierre Lhande).

tinako *El Correo Español* egunkariak bideratutako Ameriketako itzulerarekin, 1876. eta 1878. urteen artean loratuko da pertsonaia mediatikoa. Bertsolariak lortu zuen oihartzuna ikusgarria izan zen benetan: lehen aldi horretan, 1845etik 1878ra bitartean, Lore Jokoen inguruan guztira bildu ahal izan diren testuak 55 dira, eta Iparragirreri buruz bildu ahal izan direnak 67.

Bertsolaritzak berak baino lehenago lortu zuen toki esanguratsu bat medioetan, eta bertsolaritzaren historian ez da izango horrenbeste orrialde eskaini zaion beste bertsolaririk. XIX. mendean bertsolaritzaz bildu ahal izan direnen ia lautik bat Iparragirreri buruzkoak dira, eta XX.ean ere beste ezein bertsolarik baino presentzia mediatiko garrantzitsuagoa izango du.

Urretxuarraren mitoa hainbat osagairekin egosiko da. Horrela, bere biografia abenturazale, bohemio eta gorabeheratsuak figura erromantiko gisa izan zuen oihartzuna etengabe elikatu zuen, batetik. Olaso eta Agirrek honela laburbiltzen dute: “La senda vital de Iparragirre [...] presenta meandros fabulosos, golpes de efecto cómicos [...] si me apuran hasta elipsis narrativas que realzan al personaje sobre la peana de mito” (1999: 79).

Bestetik, bere sorkuntzarik ezagunenarekin, “Gernikako Arbola”rekin, foruzaleen eta euskal askatasunen ikur bihurtu zen berehala, eta gerra karlisten testuinguruan lehenengo Espainia mailan eta gero nazioartean indartsu zabaldu zen ikur horren oihartzuna.

Azkenik, elkarrengandik bereizten joan ziren hainbat ideologiak (karlismoa, tradizionalismoa, abertzaletasuna) bere egin zuten Iparragirreren ereserkia eta figura, eta horrek mitoaren garapen plurala, zenbaitetan kontraesanekoa, ekarri zuen⁸⁴.

Iparragirre aipatzen duten testuetan, bada, bere bizitzak izan dezake protagonismoa, edo foralismoak, edo legitimismoak, edo abertzaletasunak, edo bere figuraren garapen gisa garai ezberdinetan batzuek eta besteek burututako lanak. Bertsolaritzari ez zaio toki handirik gordetzen, baina horrek ez du esan nahi bertsolaritza aipatzen ez denik. Bertsolari, bardo nahiz trobalari gisa definitu ondoren⁸⁵, askotan esaten da euskal inprobisatzaileen tradizioetik sortua dela, eta zenbaitetan tradizio horri lerroren bat eskaintzen zaio. Edo beraren musikaz ari direnean, esaterako, euskal doinuei egiten zaie erreferentzia, eta zenbaitetan bide

⁸⁴ Olaso eta Agirrek azaltzen dute bizi zen artean ere askotariko inguru ideologikoetan integrazeko gaitasuna izan zuela urretxuarrak: “Niño mimado de los carlistas, pupilo de un noble liberal, agraciado por los legitimistas, cantor de los republicanos, amigo de los patriotas... El personaje se siente en su salsa en cualquier parte y en todos los partidos, con tal de que reine la alegría y una sana tolerancia.” (1999: 78)

⁸⁵ Gerora egin izan diren analisietan, zenbaiten ustez kantariagoa da bertsolaria baino (Amuriza, 1981); beste batzuek bertsolariaren eta kantariaren tarteko hibridotzat daukate (J.M. Lekuona, 1982 eta 1987), eta badago bertsolari txar gisa definitzen duenik ere: “No hay duda alguna de que Iparragirre era bersolari. Malo, pero bersolari” (*Txistulari*, 1965 abendua, 12. or.,

horretatik ere iristen dira bertsolaritzaraino. Beraz, esan daiteke Iparragirrek bertsolaritzaren medioetako ikusgaitasunari ekarpen garrantzitsua egin ziola.

Azken alderdi garrantzitsu bat azpimarratu nahi da, bestalde. Iparragirre euskal askatasunen ikur gisa ezagutzen bada, eta gerora bertsolariei herriaren nolabaiteko bozeramailetza esleitzen bazaie, bistakoa da alor horretan ere urretxarraren figurak eragina izan zuela.

Horren haritik, deigarria suertatu zaigu Xahoren bi testuren arteko alderaketa. Batean, izenik aipatzen ez badu ere, Iparragirre gazte bat, Italiatik bueltatu berria, ari zaigu deskribatzen:

Le véritable barde euskarien est semblable au jeune chanteur guipuzcoan, qui, revenait d'Italie, il y a quelques années, se présentait à l'auteur de l'Itinéraire, une vieille petite guitare à la main, en chantant d'une magnifique voix exercée à l'école des plus grands maîtres: Gitarra zarcho bat det/Neretzat laguna [...] (1855: 155-156).

Bestean Lara ari da deskribatzen, Aitorren legenda sortuko duen euskal bardoa:

[...] appartenait à la tribu des Euskariens Vardules ou Guipuzcoans, également renommée pour la vaillance de ses guerriers et l'habilité de ses jeunes hommes dans la mimique, la danse, le chant et l'improvisation. Lara, à peine âgé de trente ans, avait été proclamé la fleur des guerriers et le prince des bardes. (2010: 18)

Iparragirre 1843an abiatu zen Europan barna, 23 urterekin, baina 1845ean Ipar Euskal Herrian, Larresoroko seminarioan, kontzertu bat ematen kokatzen du Bernadouren “Azpeitia, Les Fetes Euskariennes de 1893 (1894)” lanak. Xaho ezagutu zuela ere frogatu ahal izan da, bestalde:

[...] Baionako Erakustokiko Euskaldun Almanaka zahar batean (1911) Battitta Larçabal adiskideak aurkitu digu beste euskal aldizkari zenbaitetarik hartutako orritxo bat. Paper horretan inprimiturik dira euskal ‘Neurtitzak, Iparragirrek Chaho-ri kantatuak Baionan’ [...] Delako neurtitzak Larresoron kantatu haiek berak zitezkeen, hots ‘Gitarra zartxo bat’-enak [...] Ikusi det Frantzia/baita Italia,/bietan bilatu det asko malezia... [...] Gitarra tchartcho bat det/nik nire laguna [...] (Xarriton, 1987: 302)

Alegia, bere burua aurkeztu eta bertso horiek abestu zizkiola Xahori, Italiatik bueltan, 1845ean Larresoroko seminarioan abestutako berak. Ez litzateke, beraz, pentsaezina topaketa hori Xahok “Aitorren kondaira” idatzi zuen urte

---

“Disentir acerca de la ilegítima paternidad de Iparraguirre sobre el himno vasco Gernikako Arbola”, Gabriel Aresti). Inork ez dio ukatzen, ordea, bertsolaritik ere badaukanik, eta bertsolaritzaren historiari buruzko lan guztietan jasotzen da Iparragirreren ekarpena. Beraz, ikerketa honetarako haren erreferentziaren bat izan zezaketen testuak aintzat hartu dira.

berean, 1845ean, gertatu eta zuberotarrak Lara Iparragirreraren iruditik eraiki izana: biak gipuzkoarrak dira, biak gazteak, biak gerlan ohoreak irabazitakoak⁸⁶ eta biak, Xahoren hitzetan, inprobisatzaile ez ezik kantari bikainak ere bai.

3.4.5. Bilintxen kalbarioa, lehen gertakari mediatikoa (1876)

3.4.5.1. Zorigaitzak ekarritako protagonismoa

Iparragirreraren itzulera ere gertakari mediatikoa izan zen: hainbat urte haren berririk izan gabe prentsaren bidez bilatu ahal izan zen Uruguain; prentsaren bidez bildu zen itzultzeko behar zuen dirua, eta pausoz pauso kontatu zuten egunkariak bi urte luze iraun zuen urretxuarraren bueltako bidaia. Bilintxen kalbarioa hilabete gutxi batzuegatik aurreratu zitzaion, ordea, bertsolari baten inguruko lehen gertakari mediatiko handi gisa: 1876ko urtarrilaren 21ean zabaldu zuen *Diario de San Sebastián*ek bertsolari donostiarra bezperan larriki zauritu zutela, eta egunkari berak 1876ko uztailearen 22an eman zuen agonia luzearen ondoko heriotzaren berri; Iparragirre Uruguain bizirik zela zabalduaz bere itzulerari abiapuntua jarri zion informazioa irailaren 16an eman zuen *La Paze*k.

Azken urtea zuen 1872an piztu zen Bigarren Karlistaldiak, baina oraindik ere borrokaldi ugari izaten ziren. Donostia inguruetan, esaterako, Arratzain menditik ia egunero jaurtitzen zituzten kanoikada batzuk, eta *Diario de San Sebastián* liberalak egunero egiten zuen kalteen kontaduria. San Sebastian biharamunean honela jaso zuen berria:

Entre las víctimas del hierro enemigo se cuenta el honrado conserje del Teatro principal, el simpático y popular poeta Vilinch, que á primera hora de la tarde resultó herido en su misma habitacion. Esta desgracia ha sido generalmente sentida por toda la poblacion, en la que tantas simpatías cuenta el discreto cuanto desgraciado D. Indalecio Bizcarrondo.

Garai hartako prentsan oso ohikoa zen beste egunkarietako testuak bere horretan berrargitaratzea, are gehiago gerrari buruzko testuak baziren. Hala, *Diario de San Sebastián*ek emandakoa Espainiako egunkari liberal mordoxka batek jaso zuen hurrengo egunetan: *La Correspondencia de España*, *Boletín de Comercio*, *El Tiempo*, *La Época*, *El Pabellón Nacional*, *Crónica Meridional*, *El Pueblo Español* eta beste.

⁸⁶ Xahok karlistekin frontean egindako hilabeteetan ezinbestean ezagutu behar izan zituen Iparragirreraren gerrako ibiliak, oso sonatuak baitziren karlisten artean (ume bat zela sartu zen soldadu, larri zauritu zuten, bere balentrien sari gisa Don Carlosen guardia pertsonalean sartu zuten eta abar).

Informazio berria eskaintzen lehena *La Correspondencia de España* izan zen, garai hartan Espainiako egunkaririk indartsuena zena, eta Bigarren Karlistaldiko gerra korrespontsal ezagunenak sinatu zuen, Francisco Peris Mencheta valentziarrak⁸⁷. Erabat txikituta zeukan eskuineko zangoa mozteko ebakuntzaren berri eman zuen urtarrilaren 24an:

Esta delicada operación ha sido practicada por el Sr. Sagastinúe, presidente de la Cruz Roja de esta capital, auxiliado por los facultativos Sres. Mayora, Aristizabal, Oa y Tames.

El paciente ha sufrido la amputación sin revelar abatimiento de espíritu ni lamentarse de su desventura, lo cual patentiza un alma grande y un corazón á prueba de vicisitudes.

Otro caso le ha herido en el tercio superior de la pierna izquierda, con fractura de ambos huesos, causándole además varias contusiones; pero se confía en que no habrá necesidad de amputársela.

Lehen eskuko informazioa eskaintzen zen, kazetariak bertatik bertara jasotakoa, bere bizipenen kontakizunarekin: “No quisiera recordarlo: le he visto tranquilo en el lecho del dolor, mientras que temblaban mis piernas al ver una de las suyas separada del cuerpo y destrozada la otra”.

Daturik interesgarriena, eta Espainiako egunkari handienak kasuarekiko erakutsi zuen interesa ulertarazi dezakeena, kronikaren lehen lerroetan eskaintzen zuen, ordea: Bilintx *La Correspondencia de Españaren* berriemailea omen zen. Beraz, Peris Menchetak idatzitakoa egia izatekotan, Bilintx litzateke kazetari lanetan aritu izan den lehen bertsolaria⁸⁸.

⁸⁷ Peris Menchetaren (1844-1916) ospea 1874tik aurrera *Las Provincias* egunkariaren gerra karlisten korrespontsal gisa zabaldu zen. *La Correspondencia de España* (1848-1925), Espainiako lehen egunkari profesional eta independentea, estatuko salduena zen garai hartan, 50.000tik gorako tiradarekin, eta valentziarra fitxatu zuen 1875ean. Mencheta Espainiako erreporterismoaren aitzindaritzat hartu izan da. Gerora, Espainiako lehen agentzia informatiboa, Agencia Mencheta, sortu zuen, eta baita hainbat egunkari ere.

⁸⁸ Zavalak sinesgarritzat jotzen du *Diario de San Sebastián* egunkarian (1876/VII/26) argitaraturiko testu honetan oinarrituz: «[...] el Director-propietario de *La Correspondencia de España*, D. Manuel María de Santana (...) en cuanto tuvo noticia de la muerte de Vilinch, se ha prestado generosa y espontáneamente ha publicar la colección de sus poesías vascongadas, con objeto de enaltecer así el nombre del insigne poeta euskaro [...]”. Honela dio tolosarrak: “[...] Etzukean orrelakorik eskeiñiko, Bilintx ez-ezaguna izan balu. Zerbaiten artu-emanen bear zuten alkarrekin. Artu-eman ori, Bilintx egunkari orren korrespontsal edo berri-emale izatea izango zan.” (1993: 55) Bilintxen sinadurarik ez da topatu, ordea, egunkarian: “[...] Egunkari orren zenbakiak aztertu ditugu; eta, F Peris Mencheta-ren firma azaldu aurretik, Donostitik bialtzen diran berriak firmarik gabe daude. Eta orrek, esan oi dan bezela, ez zerurako eta ez infernurako uzten gaitu” (1993: 55).

Berezkoa zitzaion bertsolariari zorte txarra. Umetan hirugarren solairu batetik erori, eta aurpegia desitxuratua gelditu zitzaion, gartzetan zezen batek herren utzi zuen, heldua zela urteetako lanarekin pilatutako aurrezki guztiak lapurtu zizkioten... Egun hartakoak, ordea, marka guztiak hautsi zituen. Zavalak eskaintzen ditu xehetasun guztiak:

Bilintxen billobak esan zigutenez, onela gertatu omen zan: Bilintxek traje berria zuan egun artan, eta galtzak jazten orduantxe asia omen zan. Une artantxe kanpai-otsa entzun zan. Entzun bezin laster, andrea eta aurak beera abiatu ziran korrika, granada erori bitartean ezkatzeraiño jexteko astia izaten zan eta. Bilintx, ordea, esan bezela galtzak aldatzen asia, eta etzuan iges egiterik izan [...] Granada etzan zuzenean etorri. Leenengo beste etxe bat jo zuan, eta rebotean Bilintxen gelara leiotik sartu. (1993: 79)

Bere zorigaiztoko patua, erromantikoen literaturak hainbeste estimatzen zuena, funtsezko osagai bat bihurtu zen altxatzen hasi berria zen mitoan.

Zaurituaren bilakaeraren berri eman zuten egunkariak hurrengo asteetan: urtarrilaren 27an, “Afortunadamente, Indalecio Bizcarrondo, á quien se hizo ayer la segunda cura, sigue bien, dada la gravedad de sus heridas” zioen *Diario de San Sebastián*ek; biharamunean, “El desgraciado Vilinch que tuvo ayer un pequeño recargo, seguía hoy en un estado relativamente muy satisfactorio”; otsailaren 1ean, “El simpático cuanto desgraciado poeta vascongado Vilinch, á quien se hizo ayer la tercera cura, sigue relativamente bien de las graves heridas que recibí el día 20 de Enero último”. Egunkarien testu guztietan, lehenengotik hasita, zorigaiztoko (“desgraciado”) izan zen gehien erabili zen adjektiboa.

Pertsonaia maitatua behar zuen Bilintxek, eta bazituen egunkarietan berari buruz idaztera animatu ziren lagun ilustreak ere. Serafin Baroja idazleak, esaterako, donostiarraren bertsoetan jarri nahi izan zuen fokua *El Tiempo* egunkari madrildarrean (1876/01/24):

Gracias al álbum publicado por el Sr. Santestéban no se perderán en el olvido algunas de sus bellísimas producciones. En cambio otras muchas, de indiscutible mérito, solo conocidas de algunos íntimos amigos suyos, se hallarán posiblemente recluidas en un rincón de su memoria.

Manuel Curros Enriquez poeta, literatura galziarraren garai hartako pizkundearen (*Rexurdimento*) eragile nagusia, bisitan joan zitzaion (gera kazetari zebilen baita inguruotan, eta lagun egin ziren), eta urtarrilaren 26ko *El Imparcial*en, egunkari garrantzitsua baita, bere mina kontatu nahi izan zuen:

[...] anoche mismo, yo, que conocía al nobilísimo Vilinch por varios de sus cantares y por referencias de las personas más ilustradas de esta capital, acompa-

ñado de su buen amigo D. Cirilo Latierro, fui a su casa, calle del Puerto, núm 5, y lo que entonces senti aún lo recuerdo ahora con dolor.

Hurrengo testua Antonio Peña y Goñi musikari eta kritikari donostiarrak eskaini zion, *El Imparcialen* baita ere, urtarrilaren 31n, Curros Enrikezek berean egin zion eskariari erantzunez: “¡Triste deber el que la amabilidad y el excesivo cariño de Curros me imponen! Depositar una flor sobre esa tumba ¡que va a abrirse! tales son las palabras de Curros, cuya desgarradora elocuencia me hace estremecer”. Artikulu luze batean, Bilintxen izaera xumea, lagun maitasuna eta bere olerkigintza herrikoia balioa azpimarratu zituen, bat-bateko bertsolari gisa izandako ateraldiren bat maisulan gisa seinalatuz. Beste ezeren gainetik, ordea, Bilintxen patu ankerra aletu zuen, pairatutako zorigaitz guztiak zerrendatuz: “Nació sencillamente para ser desgraciado, y morir desgraciado sencillamente [...]”. Eta donostiarraren irudian funtsezkoa bihurtuko zen bigarren elementu bat ere gaineratu zuen, bere umorea eta komikotasuna: “[...] en vez de llorar rie y hace reír [...]”.

Hurrengo hilabeteetan, bertsolariaren agonia luzatzen den bitartean, testuak urritu egingo dira harik eta 1876ko uztailaren 22an *Diario de San Sebastián*ek heriotzaren berri eman zuen arte:

[...] El pobre Vilinch ha muerto, víctima del profundo pesar que le aquejaba, el mismo día que se firmaba la abolición de las libertades vascongadas, que tantas veces había cantado, y deja en el más triste desconsuelo a su cariñosa esposa y sus tiernos hijos [...] ¡Pobre Vilinch! ¡Séale la tierra ligera!

Albiste horren gainean, azaleko albiste nagusi gisa, foruen abolizioaren berri zekarren egunkariak: “[...] Mañana tal vez la ley ahogue nuestra voz. Mas hoy ¡cómo dudarlo! el país entero repetirá con nosotros: ¡Los Fueros han muerto; ¡Vivan los Fueros!”. Eta testu nagusi honen azpian, kasualitatea, bertsolariaren heriotzaren berri ematen zuena.

Biharamunean ere protagonista berak izango ditu Donostiako egunkariaren azalak: “Los funerales de los fueros” izenburua zeraman testua, batetik, eta Bilintxen hiletan inguruko informazioa, bestetik.

3.4.5.2. *Prentsak biderkatutakoa*

Peña y Goñiren artikulu luze hark, Bilintx zauritu eta hamar egunera idatzia bera, granada hark jo ez balu bertsolariak izango zukeen bizitza irudikatzen du: “Si Vilinch no hubiera sido mortalmente herido por una granada carlista habriase deslizado su existencia tranquila y sosegada. Querido por todos los ami-

gos, admirado por sus paisanos todos, pero admirado en cariñosa intimidad sin ruido [...]”. Baita bere olerkigintzak hartuko zukeena ere: “[...] hubiera seguido resignadamente su carrera, mientras el poeta cantaba para sí y para los demás, para sí, derramando sobre su alma tan lacerada el bálsamo del arte y para los otros añadiendo una obra más á la collecion de las suyas [...]”. Edo bertsolariaren heriotzak izango zukeen oihartzuna: “Llegada la hora de su muerte, y muerto Vilinch, le habríamos llorado, lo habríamos enterrado; el *Diario de San Sebastián*, dado caso que entonces existiera, habría dedicado una corta y sentida necrología a nuestro poeta [...]”.

Granada hark, ordea, pareko etxean errebotatu eta leihotik sartu ondoren Bilintxen agonia eta heriotza tragikoa ekarri zituen, eta errebotez prentsak biderkatutako sona:

Vilinch cae, pues, herido mortalmente, ¿Quién es Vilinch? Un poeta. ¡Un hermano! exclaman Curros y Peris Mencheta. ¡Un hermano! exclaman cuantos escritores llevados por una árdua y dolorosa misión residen hoy en Guipuzcoa. Y *El Imparcial* y la *Correspondencia de España* dedican expresivas frases a Vilinch y los demás periodicos las copian, y conducido por la poderosa voz de la prensa, el nombre de nuestro poeta resuena en toda España.

Iparragirrereren kasuan gradualki gertatu zen medioetako presentziaren hazkunde; *Bilintxen* kasuan kolpetik⁸⁹. Edonola ere, urretxuarrarekin gertatu bezala, eta urte batzuk lehenago, bertsolari donostiarrari jarritako mausoleoaz edo kaleaz arituko da prentsa, bere familiaren aldeko diru-bilketak sustatuko ditu, familia ere jarriko du fokupean, edo jaiotzaren urteurren ekitaldiei buruz arituko da⁹⁰.

Iparragirrereren nahiz Bilintxen mitoak, biak gerra karlistena bezain testuinguru berezi batetik sortuak, izango dira Euskal Herritik kanpora oihartzun mediatiko garrantzitsu bat lortu duten bakarrak bertsolariaren historian. Bate-tik bestera, ordea, alde nabarmenak egongo dira. Horrela, donostiarraren mitoak ez du urretxuarrarenaren dimentsio politikorik izango. Bere ezbeharra bai baliatu zuen prentsak gerraren aurkako aldarriak egiteko, baina bere posizio

⁸⁹ Zauritu aurretik haren bertso batzuk bai argitaratu ziren bertako medioetan, baina bertsolaria aipatzen duen hitz lau-zuko testu bakarra topatu da: 1874ko urriaren 21ean ‘Juana Bixenta Olabe’ bertso sorta argitaratu zela eta Bilintxen etxean jarri zela salgai jaso zuen *Diario de San Sebastián*ek labur gisa.

⁹⁰ Bilintxen familiarentzat pensio bat egon ote daitekeen (*Diario de San Sebastián*, 1876/VII/25); bere olerkien bilduma argitaratzeko eskaintza (*Diario de San Sebastián*, 1876/VII/26); familiaren alde dirua biltzeko funtzioa Printzipal Antzokian (*Diario de San Sebastián*, 1876/VII/25 eta 1876/VIII/07); mausoleoa egingo zaio (*Lau-buru: Diario de Pamplona*, 1883/IX/30); kalea jarri zaio (*El Día* eta *El Liberak*, biak 1884/II/11); haren arreba hil da (*La Época*, 1901/VII/21)...

politikoak —liberal foruzalea zen— eta bere historiak —tragikoa epikoa bainoago— ez zuten Iparragirrearen gisa ikur identitario bihurtzeko biderik eman. Horrenbestez, haren oihartzun mediatikoa ere askoz mugatuagoa izan zen. Nazioartera ez zen zabaldu, eta Espainian, ezbeharrak gertakari mediatiko konkretu gisa irauin zuenaz haratago, ez zion askoz gehiago eutsi.

Euskal Herrian, aldiz, Bilintxi buruzko ekarpenek ez dute etenik izango. Donostiarraren bat-bateko jardunak⁹¹, umoreak eta komizitateak bertsolariaren ohiko irudira gerturatzen duenez, etxeko zapore gehiago duen mito bat suertatuko da gainera Iparragirrerena baino.

Urte haietan Hego Euskal Herrian bi bertsolari konkretu hauek dira albiste bertsolaritza bera baino gehiago, baina testu guztietan esaten da bertsolariak direla eta haien biografien kontakizunak bertsolaritzaren inguruko irudikapen edo zertzelada solteak papereratzen joateko aukera eskainiko du. Medioetarako ez ezik modernitaterako sarbidea ere eskaintzen dute, gainera, eredu aurremodernotik (baserri girokoa, alfabetatu gabea, basati ona) aldentzen baitira. Iparragirrek egindako moldaketak eta Lore Jokoek bat-batekoaren modernizatorako abiarazitakoek, esaterako, badute parekotasunik: “Ez dira behar bada, txikienak, Urretxukoak sozio-kultura aldetik bertsolaritzari utzi dizkion joera oraintsuagoak [...] aretoetan kantatzea, saioak laburrago egitea memori zama arinduz [...] katea maila da, hemeretzigarren gizaldiko kantautoretza lotua gel dadin hogeigarreneko bertsolaritza kaletartuarekin”

⁹¹ Antonio Zavalak (1993) jasotzen ditu Bilintxen bat-bateko jardunaren zenbait arrasto, baina frogarik biribilena Peña y Goñik 1885ean “Bilinch. Recuerdos” izenburupean *Euskal-Erria* aldizkarian argitaraturiko testua litzateke. Bikaina da: “Era por los años del 59 al 61 y en un día de Miércoles de Ceniza [...] Sentados todos á la mesa, y entre mariscos y libaciones, comenzó de pronto Campaña la pelea dirigiendo á Bilinch una redondilla satírica [...] El famoso sacristán de San Vicente, el cataléptico Campaña, que se dormía de pie tocando el bombardino en pasacalles y procesiones, y á quien yo ví más de una vez en la Fraternal, quedarse aletargado jugando al billar [...] tenía sus puntas y ribetes de poeta y no sin razón, porque improvisaba con facilidad [...] La réplica de Bilinch surgía de sus lábios como una centella. Mientras Campaña hablaba lentamente, con su respirar ruidoso de apopléjico, Indalecio componía en el acto la contestación. Y era de ver á aquellos dos seres tan extraños y diferentes, obeso el uno y receptáculo de malos humores como Falstaff, delgado el otro y con cara de sátiro averiado, insultándose mutuamente, poniéndose de relieve los defectos físicos y cruzando entre sí un fuego granjeado de denuestos, en los cuales la gracia, la oportunidad y el calor y la expresión de los conceptos poéticos formaban admirable conjunto y no dejaban punto de reposo á la hilaridad de los concurrentes”.

Bigarren testu bat ere topatu da, aurrekoa baino ezezagunagoa, bat-bateko jarduera hori frogatuko lukeena. Honela dio Franzisko López Alének 1907ko *Euskal-Erriaren* lehen zenbakian “Cosas del país. Oriamendi” izenburupean sinatzen duen testuak: “Durante el invierno del año 1863 se expendió en esta cacería una sidra tan magnífica y excelente, que hizo época [...] formando parte del agradable grupo el celebrado é inolvidable Bizcarrondo [...] Más de seis horas estuvo improvisando el popular Indalecio, haciendo morder polvo á cuantos caseros se aventuraron á compartir con él aquella espontánea sesión de bersolaris”.

(J.M. Lekuona, 1987: 133). Edo Bilintxen hibridazioak ere eztabaida eta lilura berriak eragin zituen:

The contemporary fascination with bertsolaris who could improvise poetry similar to romantic literature, which, nevertheless, could not be considered “true” romantic literature, further exacerbated the paradigm of the poet maudit or infernal poet, with which they were compared. The fact that a bertsolari such as Bilintx actually read Spanish romantic poetry —Zorrilla, etc.— further complicated the position of these bertsolaris as both subaltern and modern. (Gabilondo, 2016: 193)⁹²

Lore Jokoak Hegoaldera pasatu bezperatan, beraz, 1876-1878 bitartean Bilintxen kalbarioarekin eta Iparragirrenen itzulerarekin bertsolariaren figurari buruzko jardun garrantzitsua izan zuen hemengo prentsak, aldi berriarekin gailurra ekartzeko beroketa gisa.

3.5. GAILURRA: PIZKUNDE FORUZALEAK LEHEN ENTSEGUA (1879-1900)

3.5.1. Hegoalderako pausoa eta biderketa

XIX. mendearen erditik aurrera geroz eta nabarmenagoa izango da euskal industrializazio prozesuaren garapena, lanesku bezala datorren erdal emigrazioak geroz eta pisu handiagoa hartuko du euskal jendartean, eta gutxika masa kulturaren lehen agerpenak hasiko dira loratzen: “[...] la demanda social se vio correspondida por el desarrollo de diversos generos artístico-literarios, el auge de la prensa, y la aparición de la cultura de masas moderna, caracterizada por el papel creciente del ocio, los espectáculos y los deportes” (Aizpurua, 2000: 61). Euskal kulturak Europan geroz eta interes biziagoa pizten duen bitartean geroz eta ertzerago egingo du bere lurraldean: “La cultura etnoeuskaldun, mayoritaria hasta ese momento, acentuó su subordinación frente a la cultura española-urbana, difundida por la escuela, la prensa y los nuevos sectores dominantes” (id.: 61).

1870eko hamarkadan Luis Lucien Bonaparteren inguruan antolatu ziren euskararen inguruko ikerketak ere gainbeheran ziren, zeren gerra franko-prusiarra galdu ondoren bere lehengusu Napoleon III.a enperadorea kargugabetu

⁹² Honela kontatzen du Benito Jamarrek *Euskal-Erria* aldizkariaren 1906ko uztaileko zenbakian “Sobre la poesía vascongada” izenburutzat daukan artikuluan: “[...] conoció las *Doloras* de Campoamor; quiso cultivar el género, y fracasó. No era esa la lira que debía él pulsar. Pero yo le leí la poesía que aquella alma podía asimilar, le leí las rimas de Becquer y los Elegías de Aguilera. Aún recuerdo la intensa atención con que seguía Vilinch la lectura: aquello era más que poner atención: era desprenderse de toda su alma para identificarse con el alma del poeta [...]”.

zutenetik baliabide ekonomikorik gabe gelditu baitzen ikertzailea. 1876an, Bigarren Karlistaldia amaitzean foruen babesera ere galdu zen. Eta euskararen inguruko alarma guztiak piztu ziren: “Defentsa on baten antolamendurako erakundeen jabetasuna galduta, soldadutzak gazteak erdal-herrietara eramaten zituela, eskolan maisu erdalduna nagusi zela, etorkizuna beltz ageri zen” (Intxausti, 2014a: 128).

Askok galdutzat ere ematen zuten etorkizun hori:

Incluso los defensores de la lengua vasca estaban penetrados de estas ideas de incapacidad de adaptación de la lengua vasca a la sociedad moderna. Un ejemplo entre los muchos posibles. En 1879 se presentó como tema de discusión en las tertulias del Ateneo de San Sebastián, el de la pertinencia o no de la desaparición del euskera. Algunos socios eran partidarios del abandono lo antes posible de la lengua, mientras que a otros les repugnaba esta proposición. Se encargó de defender esta última postura Nicolás de Soraluze, conocido vascófilo. Pero sin negar de reconocer en las conclusiones de su discurso que el vapor, el telégrafo y la escuela acabarían por hacer desaparecer la lengua vasca. Él solo se oponía a acelerar el proceso. (Madariaga, 2008: 155)

Nagusitu zen jarrera, ordea, esan bezala, erreakzio kulturalarena izan zen, Lehen Euskal Pizkundea abiaraziko zelarik (Aizpuru, 2000: 61; Intxausti, 2014a, 135; Larrinaga, 2007b: 123-124 eta 310; Madariaga, 2008: 156). Eta, Zavalak zehazten duen bezala, Pizkunde horrek bertsoaritzari toki garrantzitsu bat aitortu zion:

Al terminar la segunda guerra carlista, surge en el país un movimiento a favor de su lengua. Se diría que el pueblo vasco ocupado hasta entonces en la defensa de su estructura foral y derrotado en esa batalla, se dispone ahora a la salvaguarda de ese otro constitutivo de su esencia. Sus ojos se fijan entonces en el bertsoarismo y lo cataloga como uno de los elementos más importantes e íntimos del alma popular (1996b: 263)

Dirudienez, Iparraldeko eragileak izan ziren Jokoekin muga zeharkatzea erabaki zutenak: “En este clima Antoine d’Abbadie y Jean Duvoisin [...] organizador de la mayor parte de los Juegos Florales decidieron que la celebración de los mismos se realizaría en alternancia al norte y al sur del Bidasoa” (Aizpuru, 2000: 61). Eta, dirudienez, foruen galerari erantzunez egin zuten haiek ere: “Argi dago Abbadiarentzat euskal Foruak oroz gaineratik daudela. Haien galerak aztoratzen du. Jota gelditzen da halaber Hegoaldea. Horko bihotzen sustatzeko, Abbadiak bere Lore Jokoak Bidasoaz haraindian egingo ditu” (Davant, 2012: 119).

Duvoisin azaltzen da berriro eskutitz bidez batzuei eta besteei hainbat ideia helaraziz. Elizondon, 1879an jokatu ziren Hegoaldeko lehen Lore Jokoetan lan-

kide izan zuten Nafarroako Euskara Elkarteko buru zen Arturo Campioni urte hartako maiatzaren 1eko datarekin bidalitako eskutitzean Jokoen antolaketa-rako bere esperientzia eskaintzen zion, eta Jokoak “propaganda nazionalerako” bitarteko bikaina zirela seinatu (Daranatz, 1928c: 348-349).

Jose Manterolarekin ere jarri zen harremanetan eta urte bereko abuztuaren 7ko data zeraman eskutitzean antzeko ideiak helarazten zizkion, protonazionalismo argi bat erakutsiaz:

Les concours littéraires ont une importance dont les Basques d'Espagne semblent ne s'être pas doutés. En unissant les provinces, dans un amour commun de la langue et de la patrie, ces concours finirent par empiéter sur les divisions intestines. Ramener la concorde, voilà le but. Que chacun se dise Basque et rien de plus.” (Daranatz, 1928c: 361-362)

Ideiak harrera ona izan zuen, eta 1879 hartan, Elizondon ez ezik Donostian ere, Gipuzkoako Batzarrek eta bertako Udalak antolatutako, ospatu ziren Jokoak. Aurrerantzean kasik urtero egingo zen Donostiako hori, 1882tik aurrera Euzkerazko Itz-Jostaldien Batzarrek antolatuta. Abbadierenak, berriz, aldiro egingo ziren Hegoaldean betiere bertako eragileren batekin elkarlanean: 1881ean Irunen bertako udalarekin batera, 1883an Markinan Vicente Arana idazlearen laguntzaz, 1886an Urnietan bertako udalaren sostenguaz,...

Donostiakoek eta Abbadierenez gain, hainbat eragileren ekimenez gauzaturakoak agertuko dira tarteka. Horrela, 1882an, 1884an eta 1885ean, Iruñeko Udalak bereak ospatu zituen; Euskal-Erria elkarteak Bilbon antolatu zituen 1882an, eta Hondarribian hurrengo urtean. Begoñak (Bilbo) eta Berak 1880an, Montevideok 1881ean, Oiartzunek 1882an, Itziarrek 1884an, Arantzazuk eta Durangok 1886an, eta Gernikak eta Gasteizek 1888an ere izan zituzten euren Lore Jokoak, euren kabuz antolatuak. Eta 1896tik aurrera Gipuzkoako Foru Aldundiak sustaturakoak ere ospatuko ziren, jokalekua urtero herriz aldatuz.

Horietan guztietan, gaztelaniazko lanak ere sariztatuko dira. Donostiakoak eta Abbadierenak izango dira euskara hutsean egiten ziren bakarrak.

Iparaldean, Urruña (1851-1863) eta Sara (1864-1878) izan ziren egoitza nagusi muga zeharkatu bitartean, baina gerora beste herri batzuetara ere mugitu zen Abbadie: Azkaine (1887), Kanbo (1888), Doneztebe (1889), Maule (1890), Donibane Lohizune (1892) eta abar. Bestalde, 1893tik 1897ra Joko paralelo batzuk antolatu zituen Martin Guilbeau buru zuen Euskal Elkarteak. Davantek (2012: 100 eta 117-118) eta Bidartek (1998: 269) azaltzen dutenez, III. Errepublikak sortu arte (1870) arazorik gabe integratu ahal izan zituen Abbadiek xuriak nahiz gorriak bere Jokoetan, baina, pixkanaka, saritutako bertsoak edo planteatzen ziren gaiak xuriekin lerratzen zirelakoan, gorrien kexuak ugarituz joango

ziren⁹³. Azkenean, 1890eko hamarraldian, errepublikanoek euren Lore Jokoak antolatzea erabakiko dute (Guilbeau, Vinson, Dogson, d'Abbartigue eta Elizanburu anaiak lirateke figura garrantzitsuenak, guztiak Abbadieren Jokoetan parte hartze garrantzitsua izandakoak).

Muga zeharkatzen dutenetik, bada, biderkatu egingo dira Lore Jokoak. 1880ko hamarralditik aurrera ohikoa izango da urtean bizpahiru Joko ospatzea, eta 1897an, esaterako, Abbadieren heriotzaren urtean, Areatzan (Abbadieren alargunak antolatuak) Donibane Lohizunen (Euskal Ohituraren Festak, Abbadieren omenez), Donostian (Euzkerazko Itz-Jostaldien Batzarreak), Oiartzunen (Gipuzkoako Foru Aldundiak) eta Saran (Guilbeauk) egingo dira.

3.5.2. Campionen “Euskar”ak eta Donibane Lohizuneko “Zazpiak bat”

Elizondon ospatutako Hegoaldeko lehen jokoek antolakuntzarako Asociación Eúskara de Navarra aukeratu zuen Abbadiek lankide gisa. Ez alferrik, Hegoaldean sortzen ari ziren euskararen aldeko elkarteen mugimenduan aitzindari eta erreferentzia nagusi izan baitzen hura (Intxausti, 2014a: 54).

Revista Eúskara (1878-1883) deitutako aldizkaria sortu zuen Elkarte honek; erakunde publikoek euskararen katedra bat martxan jartzea lortu zuen (1887), eta hizkuntzaren inguruan ardatzen zen abertzaletasun baten oinarriak finkatu zituen:

En el caso vasco ya hemos visto manifestaciones que relacionaban claramente nación e idioma en autores como Larramendi o Iztueta, pero es con Chaho con el que se manifiesta de forma más clara esta tendencia romántico-populista. Luego, en la medida en que el entramado foral vaya siendo atacado y desarbolado, irán fraguándose experiencias y proyectos de recuperación foral en los que la lengua (y su recuperación) ocupa un puesto eminente. El modelo más acabado de esto sería la Asociación Euskara de Navarra. (Madariaga, 2008: 144)

‘Euskar’o’ deitzen zitzaienen talde zabal batek (Campion, Iturralde, Aranzadi, Oloriz, Landa, Lagarde, Ansoleaga, Irazoqui, Iñarra, Echaide, Gaztelu, Azcona eta abar) bultzatzen zuen Elkarte, eta talde hori izango zen European zabaldu ziren teoria nazionalisten argitara herrigintzari lotu zitzaion lehenengoa:

⁹³ Abbadieren jarrera politiko malgua azpimarratzen du Davantek, besteak beste Xahorekin izandako harremana seinalatuz: “Abbadiak Xaho lagundu nahi ukan zuen hiztegi lan handi batean. Duvoisin guarda kapitaina ber gisako lanari lotu berria zen, eta horrekin jardun nahi zukeen Xahok. Bien arteko zubi lanaren egitea d’Abbadieri eskatu zion, eta hau saiatu zen, alferrik ordea. Duvoisin zuriak Xaho gorriarekin lan egiteari ezetz ihardetsi zion. Abbadia ere *zuria* zen, baina zabalagoa [...]” (2012: 130).

“Se ha afirmado que los eúskaros, junto con alaveses como Ortiz de Zárate, Becerro de Bengoa o Herrán formularon por primera vez una política común destinada a formar un pueblo [...]” (Aizpuru, 2000: 64). Baita hizkuntzaren alderdi sozialaz osoki jabetu eta proiektu soziokultural bat praktikan jartzen aitzindari ere (Larrinaga, 2007b: 132-133).

Arturo Campion (1854-1937) izan zen talde horren buru. *La Paz* egunkarian berak egindako deialdiari erantzunez sortu zen elkartea (1877), eta berak jarri zituen XX. mendeko Bigarren Pizkundearekin loratuko zen abertzaletasun berriaren oinarri teorikoak, zeina Sabino Aranaren abertzaletasunetik ezberdintzen baita azpimarra kulturean jarri izanagatik (Aizpuru, 2000: 63-66; Amezaga, 1994: 39-47; Intxausti, 2014a: 128-131; Larrinaga, 2007b: 131-133). Horrela, aranismoak euskal nazioaren bereizgarri nagusitzat arraza ezarriko bazuen, Campionek eta euskarok hizkuntzari esleitzen zioten zentraltasun hori⁹⁴.

Xahoren Aitorren kondaira itzuli, eta bere *Revista Eúskaran* berrargitaratu zuen Campionek 1878an. Eta, Majuelok azaltzen duenez, bertsolaritzaren eza-gutzari propio lotu zitzaion euskal kulturean sakondu nahi izan zuenean: “Inmerso en el estudio de la lengua vasca amplió su conocimiento [...] de poetas populares o bertsolariak [...]” (2011: 53). Ongi ezagutzen zituen Europako erromantizismoaren teoriak (Amezaga, 1994: 45), eta haiek aipatzen zuten herriaren arima bertsolaritzaren baitan kokatzen zuen iruindarrak:

Los inicios del desarrollo intelectual de Campión se orientaron desde esas mismas premisas, adecuadas a su momento histórico [...] en plena conformación de las nacionalidades [...] en defensa del carácter nacional vasco que identificaba con la peculiaridad lingüística y la poesía popular de los bertsolariak. (2011: 209)

Hegoaldeko lehen Jokoen antolaketan buru-belarri murgiltzeaz gain hurrengo urteetan askotan topatuko dugu, bada, Campion Joko horietako epaile lanetan, baita bat-bateko saioetan ere.

Bestalde, Campionek, euskarok eta oro har Lehen Pizkundeko lehen olatua harrotu zuen belaunaldi osoak literatura erromantikoaren tradizioari jarraituz historia eta mitoa nahasten zituen lanketa garrantzitsua egin zuten (Larrinaga, 2007b: 133). Politikoki foruzaletasunaren inguruan gauzatu zen mugimendu hori ez zen alderdi abertzale bat gorpuzteko gai izan, baina eragin garrantzitsua izango zuen:

⁹⁴ Nafarroan euskarak bizi zuen egoera larriaren jabetzak eragindakoa zatekeen hizkuntzarekiko kezka berezi hori (Amezaga, 1994: 40), eta arrazarekiko atxikimendurik eza, berriz, Campionen jatorriak berak argitu lezake: “Campión, proveniente de una familia de origen francoitaliano, rechazó el criterio racial como criterio de nacionalidad, afirmando que ninguna nación europea lo cumplía” (Madariaga, 2008: 64).

El imaginario literario creado por Campión y sus compañeros [...] tuvo una gran repercusión en toda Euskal Herria. Muchos vascos llegaron al nacionalismo, no a través de ‘Bizkaya por su independencia’ [Arana], sino gracias a la lectura de ‘Pedro Mari’ (1895) o ‘Blancos y Negros’ (1989) [Campion]. Las ideas políticas de Campión tuvieron gran influencia en el nacionalismo navarro y me atrevería a señalar que también en el guipuzcoano [...] (Aizpuru, 2000: 65)

Mugimendu honen eskutik altxatu zen ikur garrantzitsuenetako bat euskal komunitatea euskararen bueltan batzen zuen “Zazpiak bat” izan zen. Aurretik foralismoak “Hirurak bat” eta “Laurak bat” gisakoak jorratuak zituen, baina 1880ko nahiz 1890eko hamarraldietan ikur berria nagusituko da. Iparraldean ereindako hazia izango da, gainera, neurri handi batean: “Nafar talde [Asociación Eúskaraz ari da] horrek du ‘Zazpiak-Bat’ formula matematikoan antolatu eta finkatu Antoine d’Abbadiek eta Agosti Xahok 1836ko beren gramatika lanean aipatu zuten zazpi euskal herrien ideia, liburua eskaini zutelarik ‘Zazpi Uskal Herrietako Uskalduner’ (zubereraz)” (Davant, 2012: 120). Formularen aipamen zaharragoak aurki daitezke Axularrengan, Garaterengan edo Larra- mendirengan, baina badirudi Abbadiek hitzaurrea egin zion Xahoren gramatika (1836) abiapuntu bat dela. Xahok hainbatetan aipatuko ditu zazpi probintziak bere idatzietan, eta Abbadiek ere urteetan aurrera egin ahala aber- tzaletasunarekiko gertutasun handia erakutsiko du⁹⁵. Duvoisinek Arrese Bei- tiari Elizondoko Lore Jokoen bueltan idatzitako eskutitzek erakusten dute Iparraldeko eragileengan jada sustraitua den ikuspegia. Horrela, 1879ko abuz- tuaren 25eko datarekin: “Eskaldunak, Eskaldunak, etzarete ez Kastillar, ez Ara- gones, ez Andaluziar ; zaudete fidel Eskaldun izenari” (Daranatz, 1828b: 364). Edo irailaren 26an: “Gauza ageria da, eta guk bazterretik gaudezinek garbiki ikusten duguna, zuen zorigaichtasuna ethorri dela zeren askok utzi dituzuen herriko egitekoak eta sarthu zaretan Espainiakoetan. Zer zinuten ikusteko Espainiako nahaskerietan? Eskaldunek behar zuten Eskaldun gelditu eta ez bertzerik” (Daranatz, 1828b: 366).

Lore Jokoei buruz topatu den lehen testu luzean ikus daitekeenez (1853/ IX/13. *Le Messenger de Bayonne*. “Variétés/Rapport sur le concours d’Urrugne”) lehen ekitaldietatik mugaz bestaldeko bertsolariak ere gonbidatzen ziren Iparral- dera. Eta garaikur gisa eman ohi zen makilak “Zazpiak bat” hitzak izan ohi zituen urtero idatzita. Jokoak Hegoaldera ere pasatzean mugaz bi aldeetarako bertsolarien joan-etorri hori ez da areagotu baino egingo, eta garaikurrak ida-

⁹⁵ Aizpuruak Abbadieren ideologiaz: “Su relación con el movimiento romántico, el conocimiento del caso belga y su experiencia de la lucha irlandesa por la independencia son factores importantes a la hora de explicar sus múltiples actividades culturales en el País Vasco” (2001: 34).

tzita daramatzen hitzek geroz eta oihartzun zabalagoa izango dute. Horrela, 1892an Donibane Lohizunen ospatu ziren Jokoetan ekitaldiaren lelo nagusitzat hartu zen “Zazpiak-bat” formula. *Eskualduna* aldizkariaren kronikak ematen du ikurak hartua zuen indarraren berri:

‘Zazpiak bat’, horra zer dugun irakurtu Donibaneko Eskualdun buruzagiek beren etxe aintzinetan, bai eta ere bide bazterrean, bi aldetarik hedatuak zituzten bandera ederretan. Zazpiak bat: hitz berak ziren ageri, erran badezaket, harat-hu-nat elgarri irriz eta agurka bezala zabiltzan begitharte alegera guzietan. Zazpiak bat: ez zen han bertze solasik. (*Eskualduna*, 1892/VIII/26, “Eskualdun bestak”)

Omenaldi bazkaria egin zitzaion ekitaldi hartan Abbadieri, eta omendu gisa mahaiburuan eman zuen hitzaldia amaitzeko Zazpiak baten aldeko topa eskatu zuen, berriro ere *Eskualdunako* kronikan irakur daitekeenez (*Eskualduna*, 1892/IX/23, “Le toast d M. Antoine d’Abbadie”). Aurrerantzean urtero egingo ei zen topa hori, eta saritutako hainbat bertsotan ere agertuko zen formula (Casal, Hiribarren, Ibarrart, Adema-Zalduby, Oxalde, Arrese-Beitia, Otaño eta abar). Foralismotik abertzaletasunerako pausoa dakarren formula horren erabilera zabaltzeko funtsezkoak izan ziren, bada, Lore Jokoak Gabilondok aipatzen duen gisan: “Yet, the cultural promotion of the bertsolari gave, for the first time, a voice to subaltern subjects and, at the same time, created a linguistic consciousness towards a new Basque Country that was ‘seven in one’, that is, the seven Basque provinces on both sides of the Pyrenees” (2016: 197).

3.5.3. Manterola eta *Euskal-Erria* aldizkaria Pizkundearen artikulatzaile

Lehen Euskal Pizkundearen lehen olatuan, bestelako egiturarik ezean, euskararen aldeko elkarteak eta haiek sortutako aldizkariak izan ziren mugimenduaren artikulatzaile nagusiak (Aizpuru, 2001: 60; Intxausti, 2014a: 53 eta 56-57; Larrinaga, 2007b: 127; Madariaga, 2008: 156). Larrinagak egoki azaltzen du zer funtzio bete zuten:

Sortutako argitalpenak erabakigarriak izan ziren ez soilik garaiko intelektualak harreman bilbeetan biltzeko eta esparru intelektuala trinkotzeko, baita gune kognitibo garrantzitsuak eratzeko ere. Gune horietan landu ziren lehenbizikoz ezagutza berriak eta haietan hornitu zen euskal protoelite kulturala erreminta sinboliko funtsezkoek euskal kulturaren eta hizkuntzaren legitimazio lanetarako. (id.: 127)

Revista Euskara, (1878-1883), *Revista de las Provincias Euskaras* (1878-1880), *Revista Euskara de Pamplona* (1880), *Revista de Vizcaya* (1885-1889), *Revista del Antiguo Reino de Navarra* (1888-1889), *Bizkaitarra* (1893-1895)...

asko izan ziren XIX. mendearen azken laurdenean Hegoaldean sortu ziren kultur aldizkari euskaltzaleak, baina iraupenez eta eraginez *Euskal-Erria* (1880-1917) litzateke goraldi horren artikulazioan paper garrantzitsuenarekin bete zuena. Honela azaltzen du San Martinek: “*RIEV* aldizkaria eta Eusko Ikaskuntzaren sorrerazko aurrerapena izan zen *Euskal-Erria* aldizkaria, euskalari guziak bilduz gure herriari buruzko lanak erarik orokorrenez ematen erakutsi zigunez” (1984: 448).

Jose Manterola (1849-1884) izan zen aldizkariaren sortzailea eta lehen zuzendaria. Haren aita, Gregorio Manterola, Gipuzkoako diputatu nagusi izana zen, eta etxetik zetorkion kulturzaletasuna. Valladolid, Zaragoza eta Madrilen Filosofia ikasketak osatu ondoren, Madrilgo *La Paz* foruzalean eta *Aurrera* liberean hasi zituen bere kazetari lanak. Hogeita hamar urte eskasekin *Euskal-Erriaren* sortzaile eta zuzendari lanetan hasi aurretik, Donostiako *Diario de San Sebastián* egunkariko zuzendari (1873-1877) eta Donostiako Udal Liburutegiko zuzendari (1876) lanetan aritu zen, eta bere *Cancionero Vascoaren* hiru liburukiak osatzeko betea ere izan zuen (1877-1880).

*Diario de San Sebastián*eko zuzendari zela, euskal kulturari arreta berezia jarri zion:

Ciertamente se mostró preocupado por mantener las características peculiares de la cultura vasca, lo cual le llevó a definirse como regionalista y provocar fuertes ataques de los otros periódicos locales, como *La Voz de Guipúzcoa* y *El Eco de San Sebastián*. (Arzamendi, 1992: 515)

Eta *Euskal-Erriak* ildo horretan sakontzeari ekin zion. Honela azaltzen zituen bere helburuak aldizkari berriaren lehen zenbakiak:

A recoger y transmitir los rasgos peculiares de la vida propia de estas siete provincias, que forman lo que podemos llamar la HEPTARQUIA EUSKARA, a dar a conocer su antiquísima lengua, su especial literatura, sus originales cantos y traducciones, su historia, sus leyes y sus costumbres, reproduciendo los trabajos de mas interés, inéditos, agotados ya ó poco conocidos de nuestros antiguos y mas distinguidos escritores, y buscando el apoyo de cuantos prestan hoy culto y nombre á las letras vascongadas, para hacer así de nuestra revista un verdadero Album, un archivo manual de curiosidades del país, se dirijirán todos nuestros esfuerzos. (*Euskal-Erria*, 1880 abendua, 4. or. “Nuestra mision”)

Aldizkariak denetariko gaiak jorratu zituen: “arkeologia eta historia ikerketetatik, ohitura eta etnografia zein ahozko literatura bilketetatik sorketazko literaturgintzara arte” (San Martin, 1984: 445). Eta horretarako garai hartako euskaltzale garrantzitsuenen laguntza izan zuen: “Antoine d’Abbadie eta Achille Fouquier-ek beren agiritegi eta liburutegiak erabiltzeko atea idekiz aukera

guziak eskaini zizkioten. J. Vinson eta L. L. Bonaparte printzearengandik ere agiri eta aholku laguntzak jaso zituen” (id.: 448). Xextra politikoetan ez sartzeko hautua sorreratik bertatik egin zuen eta Pizkundearen bueltan mugitu ziren sinadura guztiek hartu zuten parte bertan: Abaddie, Agirre, Arrese Beitia, Artolatarrak, Arzak, Serafin Baroja, Becerro de Bengoa, Bonaparte printzea, Campion, Delmas, Duvoisin, Egaña, Elizanburu, Etxegarai, Iraola, Iturralde y Suit, Peña y Goñi, Otaegi, Sagarminaga, Soroa, Trueba, Vinson, Webster... Askotariko profilak aurkitu ahalko dira, bada, proiektuan parte hartzen dutenen artean, baina garai berean Iparraldean gisako funtzio erreferentziala betetzen zuen *Eskualduna* (1887-1944) astekariarekin alderatuz talde laikoagoa eta liberalagoa osatzen dela azpimarra daiteke.

Aldizkariaren ekarpena zabalagoa izan zen arren, bertsolaritzaren modernizazio bidean ere ekarpen garrantzitsua egin zuela esan daiteke. Manterolak bere kantutegian ordura arte bertsolaritzaren historiaz egin zen bilketa garrantzitsuena zuen osatua, *Diario de San Sebastián*eko zuzendari gisa ere Bilintxen ezbeharrari eta Iparragirreraren itzulerari inork baino arreta handiagoa eskaini zion, eta aldizkari berrian ere toki berezi bat gordeko zion bertsolaritzari. Bat-bateko saio batez gaztelaniaz nahiz euskaraz propio idatzitako lehen kronikak *Euskal-Erria* argitaratu ziren, aldizkariaren lehen urteetan, eta generoaren oinarriak Manterolak berak ezarri zituen. Honela azpimarratzen du Zavalak Manterolak kazetari gisa bertsolaritzari eginiko ekarpena: “En la revista *Euskal-Erria* escribí varias extensas reseñas sobre sesiones de bersolaris, las cuales aportan una información imprescindible para poder cotejar el bersolarismo de improvisación antiguo y el moderno” (1996c: 204). Eta Manterolak testu horietan erakusten duen sentibilitatea ere seinatzen du: “[...] escribió [...] con ese cálido sentimiento de admiración y sorpresa que nos produce siempre lo recién descubierto” (1996d: 263).

Halako testuek kronika modernoaren elementu guztiak barneratuko dituzte: kontakizun kronologikoa, saioa hasieratik bukaeraraino deskribatzen duena; ariketa bakoitzaren azalpena, parte hartzen duten bertsolarien ekarpenaren balorazioez eta eskaini diren bertsoen hautapenez hornitua; giroaren eta publikoaren erreakzioen erreferentziak; eta azken epaia nahiz sari banaketa.⁹⁶

⁹⁶ Lehen bertso-kronika Manterolaren kronika hauek baino goiztiarragoa da: Julien Vinson-ek *Revue de Linguistique et de Philologie Comparée* aldizkarian, ikerketa modura frantsesez argitaratua 1870ean. Euskarazko lehenengoa ere, Klaudio Otaegiren “Bertsolariak Ondarribian” egun gutxigatik bada ere aurreratu egingo zaio gaztelaniazko lehenengoari, Manterolaren “Una fiesta euskara” (biak *Euskal-Erria* aldizkariaren 1880ko bigarren liburukian argitaratu ziren, baina Otaegik irailaren 2an sinatzen du testua, eta Manterolak irailaren 26an). Eta ingelesez argitaratutako lehena ere, Wentworth Websterrek *The Cornhill Magazine* aldizkarian argitaratutako “Festival among the Basques” ere handik gutxira etorriko da, 1882an. Baina Manterola izango da jarraian etorriko diren dozena erdi bat kronikarekin generoaren oinarriak jarriko dituen.

Kazetari ez ezik eragile lanetan aritzera ere animatu zen Manterola Gipuzkoako Foru Aldundiaren eta Donostiako Udalaren babesa lortu ondoren, Donostiako hainbat euskaltzalerekin batera 1882an Consistorio de Juegos Florales / Euzkerazko Itz-Jostaldien Batzarrea eratuz. Batzar horren egitekoa urtero Donostian Lore Joko batzuk antolatzea izango zen, eta Abbadieren Jokoeekin batera inork baino luzeago eutsiko zion erronkari, 1930eko hamarraldiraino. Euskara hutsean egingo dira gainera, eta bat-batekoari beste inork baino garrantzi handiagoa emanez.

Zavalak, Manterolaren lidergoa azpimarratu ondoren, talde osoari egozten dio Donostiako Lore Jokoei beren sorreratik bertsolaritziari eskaini zioten aparteko arreta:

Aquellos vascófilos pertenecían a una población en la que el vascuence era todavía vida y pueblo; habían nacido y vivían en la mayor población de habla vasca que haya habido alguna vez: el San Sebastián de 1880. Y, como auténticos vascos, comprendían estimaban y amaban al bersolari. (1996c: 209-210)

San Martinek, aldiz, Manterolaren esku-hartzea azpimarratzen du:

Manterolaren ikuspegia oso zabala izan zen, ideak argi eta garbi zituen, bere denborako beste euskaltzale batzuk bertsolaria mesprezuki erabiltzen zuten garaian, berak bertsolari saioak antolatzeari eman zion, sariak jarri ere bai, eta beretan epaimahaiko izan. Kultur maila guziak probetxugarritzat zituen, zein elitearena hala popularena, eta euskal literaturak guziak behar zituen. (1984: 447)⁹⁷

Euskal-Erria aldizkariak lotura zuzena zuen Euzkerazko Itz-Jostaldien Batzarrearekin, eta urte luzez inork baino xehetasun gehiagorekin emango zuen Donostiako Lore Jokoen berri. Gainerako Lore Jokoen inguruko informazio zabalena ere bertan eskaintzen zen, gainera. Esan bezala, Iparraldeko kultur bizitzaren ispilu garrantzitsuena *Eskualduna* izan zen, eta aldi horretan izan zen zenbait ekitaldiri arreta berezia eskaini zion medio gehiago ere (esaterako, *L'Avenir* egunkaria Guilbeuren Lore Jokoei), baina ez dago *Euskal-Erriak* bertsolaritziari eskainitako estaldurari itzalik egin zionik. Ziklo honetako gailurrari dagokion epealdian

⁹⁷ Manterolaren kantutegiaren pasarte honek donostiarraren proiektuaren hainbat zantzu eskaintzen ditu: Erromantizismoak ekarritako basati onaren lilura, bertsolaritziak piztu zuen interesa, sorkuntza honen estatusa igotzeko ahalegina... Hona: “Nuestra poesía, hasta hoy meramente popular, hija de la sencilla inspiración de humildes rústicos que cantaban sin darse cuenta de ello, como cantan las aves, obedeciendo á una necesidad de la naturaleza, comienza á ser practicada con estudio, á ser cultivada por hombres de ilustración, peritos en el manejo de lenguas y literaturas estrañas, penetra ya en el campo de lo transcendente, y éste renacimiento, cuyos albores saludamos con inmensa satisfacción, no puede ocultarse á la vista de nadie que fije su atención en el desarrollo que empieza á adquirir el movimiento literario en la tierra euskara.” (1880: 8)

(1879-1900), hau da gaiaz gehien argitaratu zuten medioen hurrenkera: *Euskal-Erriak* 143 testu, *Eskualdunak* 28, *L'Avenirrek* 26, eta *Euskalzak* 21.

Gazterik hil zen Manterola, 1884an, 35 urte bete gabe. Baina, ikus daitekeenez, martxan jarri zuen aldizkariak eta Donostiako Lore Jokoek bide oparoa egin zuten bera hil ondoren ere.

3.5.4. Frontoitik antzokira, aipamenetik kronikara

Bertsolaritzaren ikur izaerarekin gertatu zen bezala, ikuskizun moderno gisa berregituratzeko ahaleaginean ere jauzi kualitatibo bat gertatuko da foruak galdu berri dituen Hegoaldearen bulkadarekin. Galera politikoak ekarritako erreakzio kulturalistak ordura arte objektu folkloriko gisa hautematen zena bereizgarri kultural moderno gisa aurkeztuko du (Laborde, 1998: 613). Eta instituzioak ere, egoerak akuilaturik, erreakzio horretan euren ekarpena egin nahiko dute. Horrela, Campionen elkarteak Hegoaldean antolatutako lehen ekitaldia seinalatzen du Labordek:

L'engagement littéraire de chacun devient une urgence absolue. Les autorités municipales l'ont bien compris. Et à Elizondo, le 28 juillet 1879, c'est dans les salons de l'Hôtel de Ville qu'est remis le prix du concours de poésie [...] Nous ne sommes plus en extérieur. Désormais, l'abri de l'institution municipale garantit l'excellence du concours: il est le gage de ce que nous sommes, de ce que l'euskara, plutôt, est bien entré en littérature. (id.: 609)

Urte hartan bertan Donostian ere ospatu ziren Lore Joko batzuk, eta erakundeen inplikazioa are zuzenagoa izan zen: Gipuzkoako Foru Aldundia eta Donostiako Udala izan ziren antolatzaile. Elizondon bertso-saioa udaletxean egin bazen, erakunde hauek antzokira eraman nahi izan zuten: “Et voici les bertsulari convoqués au Théâtre principal comme Antoine d'Abbadie les convoque au fronton” (Laborde, 1998: 613).

Jada azaldu den gisan bat-batekoari kultura jasoaren maila eman nahi izan zitzaion, literatur genero bat balitz bezala eratu (Bidart, 1998: 275-276; Gabi-londo, 2016: 193-193; Laborde, 1998: 607-616). Eta horretarako, ariketa nahiz balorazio irizpide sofistikatuagoak ezartzeaz gain, saioaren birmoldaketa estetiko bat egingo da. Mende hasierako desafioetan plazan egiten ziren saioak, eta Abbadierekin frontoian: biak ere espazio irekiak, Ongek ahozketasun primarioaren arrasto gisa aipatzen dituen Lincolnen eta Douglasen arteko eztabaidak bezala (2016: 2.015-2.016). Ikuskizun modernoak, ordea, espazio itxia, publikoarekiko hartu-eman formalagoa eta ikuslearen posizio zurrunago bat eskatzen zituen, Burkek azaltzen duen bezala kultura jaso popularretik bereizteko sortu baitziren hasiera batean ikuskizun hauek (1991: 377-385). Antzokira eramango

da, bada, bertsolaritza, eremu itxia delako, batetik, eta frontoia ez bezala goi-kulturaren egoitzat hartzen delako, bestetik. 1887an eskainitako ikuskizunaren kartela azpimarratzen du Labordek egindako bidearen adierazle gisa:

En 1887, le programme des rencontres du 26 décembre au Théâtre principal de Saint-Sébastien est saisissant:

Représentation théâtrale de Gabon, de Marc de Soroa . Récital de piano. Groupe choral. Lecture d'une poésie basque. Représentation de Karmen gaztaiñsaltzallia, de V. Iraola. Concours de joueurs de tambours. Rencontre de bertsulari.

Et voici la confirmation: ici, l'improvisation orale prend place aux côtés du théâtre, de la poésie, du récital, de l'opéra, comme l'un des genres littéraires d'une culture basque à faire valoir. Ici, il ne s'agit plus ici de lui faire côtoyer faucheurs de blé et pilotari. Elle doit participer à la construction d'une excellence littéraire. (Laborde, 1998: 613)

Lapurarrak eskaintzen duen adibideak jasotzen ez duen beste alderdi batean ere nabari daiteke bertsolaritzak jende jantziaren begietara egin zuen jauzi kualitatiboa. Abbadierekin programa zabalago baten baitako elementu gisa, pilota edo herri-kirolen osagarri gisa eskaintzen zen. Aldiz, Hegoaldeko Lore Jokoetako kroniketan ikus daitekeenez, ikuskizun autonomo gisa eskainiko da geroz eta gehiago: aparte batean antolatuko da bertso-saioa, antzezlan batekin edo piano kontzertu batekin egin daitekeen bezala, sarrerak salduaz.

Horrek ez du esan nahi, noski, 1880ko hamarkadatik aurrerako Lore Jokoe-tako bertso-saio guztiak ikuskizun autonomo gisa edo antzokiren batean jokatzeko ziren. Eta are gutxiago, Labordek seinalatzen duen bideari jarraituz garai hartako bertso-saio guztiak plazatik frontoira eta frontoitik antzokira lekualdatu ziren. Joera berri bati egiten zaio erreferentzia, hain zuzen, Lehen Pizkundeko lehen olatuko *intelligentsiak* bertsolaritzari ireki nahi izan zion bideari.

Eredu berriak, ordea, egoitzaren aldaketarena baino moldaketa sakonagoa zekarren. Gai jartzailearen presentzia, saioa partekatzen zuen bertsolari kopuru altuagoa, elkarren kontra baino ikusleei begira bideratutako jarduna, mamiaren eta formaren arteko bereizketa, epaimahaiaren garrantzia eta kulturgileen eragiletza aipatzen ditu Esnalek (Esnal, Egaña eta Sarasua, 2002: 809). Eta eredu horrek saio handietarako izan zuen arrakastaren adierazgarri, Zavalak desagertutzat ematen du aurreko eredu, desafioena, 1880ko hamarraldetik aurrera: "Los desafíos concluyen con la segunda guerra carlista. Después de ésta no se estila, que sepa yo al menos, el desafío con la elección de jueces, con las onzas de oro depositadas por ambas partes, con el tiempo predeterminadol..." (1996c: 167).

Bertsolaritza ukitzen duten testu zaharragoak, ikusi den bezala, mendearen hirugarren hamarkadatik aurrera topa daitezke. Etxahun, Iparragirre edo Bilintx protagonistatzat dauzkan testu sorta bildu ahal izan da, esaterako, baina bertsolaritza nahikoa bazterreko kontua da berauetan eta bat-bateko jardunari ez diote

erreferentziarik egiten. Bertsolaritza protagonistatzat duten ikertzaileen testuak ere jaso ahal izan dira, baina nozio orokorrak ematen dira haietan, saio konkretuen inguruko berririk ez. Edo bidaiarien testuetan, bai aurki daitezke bertatik bertara jasotako saioen deskribapen labur batzuk, baina bertsolarien izenen edo jorratutako gai zehatzen berririk eman gabe. Artean ikuskizun moderno gisa egituratu gabe zegoen bertsolaritza, eta, ondorioz, kazetari lanetan ari zenari ez zitzaion burutik pasatzen bertso-saioen kronikarik eskaintzea.

Abbadiek Iparraldean Jokoak martxan jartzean ere, berandura arte gertatuko da idatziaren hegemonia adierazten duen hierarkizazioa (Bidart 1998: 275; Laborde, 1998: 217; Toledo, 1998: 542). Era berean, garaiko prentsako testuak pilota partida edo idatzizko lehiaketaren inguruan luzatzen ziren, bat-batekoari buruzkoak aipamen soilean utziaz.

Hegoaldean, ordea, lehen kronikak 80ko hamarkadatik aurrera azalduko dira, hain zuzen ere bat-batekoa antzokira eraman zenean, eta bi fenomenoak elkarri lotuta daudela ondoriozta daiteke, alegia, kronika horiek jendartea bat-batekoa ikuskizun moderno gisa hautematen hasia zelako markatzat hartu.

Kronika horiek 1880ko hamarraldiaren lehen erdian izango dute gailurra *Euskal-Erria* aldizkarian eta sinadura nagusi Manterola dutela. Gerora, laburragoak eta bakanagoak izango dira, baina ez diote tarteka agertzeari utziko.

Iparraldeko prentsan, bestalde, zerbait berantiarragoa izango da bilakaera hori. *Eskualdunaren* agerpenarekin (1887) eta *L'Avenir* egunkari errepublikazaleak Guilbeuren taldeak 1893tik 1897ra antolatutako Lore Joko paraleloei eskainitako estaldurarekin, bat-batekoari geroz eta arreta handiagoa eskainiko dioten testuak agertuko dira. Izan ere, *L'Avenir*ren urte haietako kroniken errepaso eginez azaltzen du Labordek (1998) prentsak bertso-saioaren ikuskera modernoaren eraikuntzan bete zuen papera.

Gailur berriak, bada, frontoitik antzokira ez ezik aipamen soiletik kronikara ere eramango du bat-bateko bertsolaritza.

3.5.5. Bertsolaritza euskarazko kazetaritzaren lehen pausoetan

Orain arte aipatu diren prentsako testurik gehienak frantsesez edo gaztelaniaz idatzitakoak dira. Izan ere, euskarazko kazetaritzaren hastapenak, nekezak eta berantiarrak⁹⁸ izango dira.

⁹⁸ Díaz Nociren arabera (1995) Huarte anaiek 1686an Donostian martxan jarritako *Noticias Principales y Verdaderas* izan zen Euskal Herrian argitaraturiko lehen kazeta. Lehen kazeta modernoan, aldiz, Napoleon Bonaparteren aginduz 1805ean ireki zen *Gazeta de Comercio, Literatura y Política de Bayona de Francia* delakoa. Biak erdaraz argitaratu ziren, nahiz eta lehenengoaren sortzaileak euskaldunak izan (Otermin, 2005: 343), eta bigarrenaren hizkuntza hautua elebiduna (frantsesez eta gaztelaniaz mintzatzen zen Baionatik).

Javier Díaz Nocik (1995 eta 2012) gaiari buruzko ikerketaren abiapuntua euskal almanaketan jartzen du. Askotariko informazioaz hornitzen diren egutegiak lirateke horiek, ikertzailearen hitzetan protokazetaritza egiten duten inprentako lehen lanak.

Egunare eusquerascoa erderascotic itzuliya Vizcaya, Guipuzcoa ta Arabaco probintziaentzat 1815garren urterako da aitzindari gisa aipatzen duena. Egilea Jose Paulo Ulibarri arabarra da. Jatorri xumekoa izan arren, Abandoko ferratzaile gisa atera zuen bizimodua, Bizkaiko Batzar Nagusietarako hiru aldiz izan zen hautatua eta Euskaltzaindia gisako zerbaiten antolaketa proposatzen lehena bera dugu. Joxe Azurmendik beste datu esanguratsu bat gehitzen dio biografari: “Nafarroa (Bordel: 1792-1879) eta Araba (J.P. Ulibarri: 1775-1847) geroago agertzen dira bertsolariaren historian besteak baino. Ulibarrik bi eta lau puntuko bertsoak egiten ditu” (1980: 143). Alegia, euren lehen pausoa bertan gurutzatzen dira euskarazko kazetaritzaren eta bertsolariaren historiak⁹⁹.

Egunare eusquerascoak berak egilearen biografia bezain istorio kontagarria dauka atzetik. Ulibarriren *Gutunliburuan* dago jaso: lehen kazeta liberalen garaia zen, eta euskaraz ezin zela ezer editatu tematu zitzaion erdaldun bat, “ezta egutegi bat ere”. Apustua egin zuten: Ulibarrik zortzi egunetan egutegia ateratzen bazuen berak ordainduko omen zizkion inprentako gastuak. Ulibarrik atera zuen almanaka baina “lagun”ak ez zuen bere hitza bete.

Ulibarrik ez zion jarraipenik eman bere almanakari, baina gerora, mendearen bigarren erdian, Iparraldean tradizio bihurtu ziren *xuriek* eta *gorriek* argitaratutakoak.

Azaldu den bezala, liberalek *El Correo del Norte* egunkarian 1834an prentsako euskarazko lehen testua argitaratu ondotik, euskara hutsezko lehen aldizkariaren bidez egingo da hurrengo urratsa. Agosti Xaho izango da berriro bidegile, 1848an argitaratutako *Uskal-Herriko Gazetarekin*. Frantziako Bigarren Errepublikak ekarri zuen 1848ko otsaileko iraultzaren bulkada sozialaren baitan, Iparraldeko euskal hiztunen artean Parisko Ganberarako bere hautagaitzaren kanpaina egiteko kaleratu zuen aldizkaria Xahok¹⁰⁰.

Aldizkari horretan ere egiten dio bertsoari tartetxo bat Atharratzekoak. Bigarren zenbakiaren (1848/VII/25) hirugarren orrialdean, “Franciaco berriac” izeneko testuan eztabaidan ari da herrialdeak bizi duen gosetearen inguruan.

⁹⁹ Egun bat-batean aritzen dena hartzen da bertsolarietat, eta Ulibarri buruz ez da horrelakorik adierazten duen erreferentziarik topatu. Bertso-jartzailatzat har daiteke, ordea, *Gutunliburuan* idatzitako bertsoengatik.

¹⁰⁰ Liberal burgesak batzuk eta errepublikazale ezkeriarra bestea, nekazarien beharra izango dute polarizazio handieneko unean, eta horiek euskal elebakarrak direnez, euskaraz idazteari ekin behar. Ezberdintasunak, ordea, nabariak dira kasu batetik bestera: Karlismaldietan liberalek euskarazko testua errendizioa eskatzeko baliatzen zuten, eta 1848ko Iraultzaren ondorenetan Xahok eskatzen zuena, aldiz, bozka zen.

Apaiz batek beste argitalpen batean gaiaren harira bere kontra esandakoei erantzuten die, eta bertso batekin bukatzen du erantzuna: “Haüche da pobriaren antifona, aphecetaz mintço denian: ‘Laborariac yaten badu/ Chardin begui gorria,/ Artho elkhor, pitar minxhor,/ Barne erregarria;/ Apecetariac aditurren-du:/ Deboch hondagarria!/ Berac nola bici-diren/ Eman gabe guardia. (Amen)’”.

Beraz, bertsoak bere presentzia izango du euskara hutsezko lehen aldizkarian ere.

Berebat, euskara hutsez eta jarraitutasun batekin Euskal Herrian kaleratuko diren lehen argitalpenak Lore Jokoen zikloaren gailur honen azken hondarrean sortuko dira: *Euskalzale* (1897-1899) eta *Ibaizabal* (1902-1903). Biak gero Euskaltzaindiko lehen lehendakari izango zen Resurrección Maria Azkuek zuzendu zituen, biak Bilboko Euskalerria Elkartek argitaratu eta biak aldundiaren debeku eta isunengatik itxi ziren. Díaz Nociren arabera (1995: 91), “euskarazko lehen aldizkari modernua” da *Euskalzale*, eta biek euskarazko kazetaritzaren lehen mugari garrantzitsua markatuko dute. Mugari horretan ere presente egongo da bertsolaritza, nagusiki bertso jarrien lehiaketekin, bertso horiek eragindako polemikekin eta Fernando Amezketarraren inguruko pasadizoekin¹⁰¹.

Euskaraz irakurtzen zuen irakurleagoa bere hizkuntzan alfabetatu gabea zen, irakurleago horren zati handi bat nekazari mundukoa zen gainera, kultur maila apalekoa, eta, ondorioz, hizkuntza horretan eskaintzen zaizkien testuak ‘bigunagoak’ izango dira gehienez. Bi astekari horiek eta, nagusiki erdaraz aritu arren, euskarari tarte bat egingo dioten argitalpen elebidun geroz eta ugariagoak euskaraz alfabetatu gabe zegoen irakurle bati zuzentzen zitzaizkion, eta pasadizo, ateraldi, txiste, bertso, ipuin labur eta gisako testu ugari eskaintzen zituzten, irakurketa errazteko asmoz.

Bertsolarien ateraldi eta pasadizok lur emankorra topatuko dute inguru horretan, eta mende bukaerarako genero bereizi gisa funtzionatzen dute. Esanguratsua suertatzen da, euskara alor honetan bakarrik nagusitu izana: topatu diren gisako 67 testuetatik 61 euskaraz argitaratu ziren; aldiz, testu jasoagoetan (iritzi artikuluetan, esaterako), proportzioa alderantzizkoa da.

3.5.6. Fernando Amezketarraren arrakasta: (1884-)

Aipatu dugu Iztuetaren 1824ko lanean jada topa zitekeela Fernando Amezketarraren ateraldi bat, eta prentsan topatu den bertsolari baten pasadizo zaha-

¹⁰¹ Euskal Herritik kanpo, Estatu Batuetan argitaratuak, baina euskara hutsezko astekariak baita, zerbait zaharragoak *Escualdun Gazeta* (1885-1886) eta *California-ko Eskual Herria* (1893-1897) ditugu. Horietan ere aurki daitezke bertso jarriak.

rrena ere bertsolari horri dagokio: 1884ko *Euskal-Erria* aldizkariaren bigarren zenbakian “Neguko arratsetan su ondoan kontu-kontari/Eranzuera egokiya” izenburupean eta sinadurarik gabe argitaratua.

Handik gutxira, aldizkari berean, 1885eko lehen zenbakian, Fernandoren bigarren ateraldiarekin batera Izuelako Artzaiaren bi eta Bilintxi buruzko ateraldi bat argitaratu ziren. Guztiak ere “Neguko arratsetan su ondoan kontu-kontari” izenburu orokor berarekin eta sinadurarik gabe, Fernandorena izan ezik. Klaudio Otaegik sinatu zuen azken hori, euskarazko lehen bertso kronikaren egileak, eta, frogatzeko modurik ez dagoen arren, guztiak ere zenbaki berean eta izenburu nagusi berarekin agertzen direnez, izan liteke guztien egilea bera izatea.

Izuelako Artzaia ez da gehiago agertuko puska batean, baina Bilintxi eta batez ere Fernando Amezketarri buruzkoak asko argitaratuko ziren handik aurrera.

Bilintxen ingurukoak *La Voz de Guipúzcoa*n, *Euskal-Errian*, *Euskalzalzen* eta *Baserritarra*n argitaratzen dira, eta sinadura bat nabarmentzen da guztien gainetik: Jose Artola¹⁰². 1899ko ekainaren 22ko *Euskalzalzen* zenbakian azaltzen du bere asmoa: “Bilintsen itz-neurtuak ispilutzat bezela argitaratuak dira geienak, baiñan bere aotik-aorako esaerak ilunpean egon diralako, eta erbestetarrak beren semeen kondaira, lan ateraldi eta beste doiak gauza aundizat zabalitzen dituzten antzera [...] azaldu bear ginuzkeala derizkiot [...]”.

Bilintxen bizitza euskal gaiek bertako prentsan bizi izan zuten loraldiaren garaikidea da kasik. Haren ateraldiak argitaratu aurretik hainbat omenaldi publiko egina zitzaion, eta bertatik bertara ezagutu zuten hainbat idazle eta kazetarik hainbat testu argitaratua zuten berari buruz. Bere mitoaren garapenak izandako ibilbidea medioetan ikus daiteke neurri handi batean. Fernando Amezketarraren ospeak egindako bidea, aldiz, guztiz bestelakoa izango zen. Prentsan bere lehen ateraldia argitaratu zenerako 60 urtetik gora zeramatzan hila eta bitarte horretan guztian medioetan ez zen berari buruzko testu bakar bat ere idatzi, edo ez zeukan berari eskainitako rapsodiarik edo mausoleorik.

Amezketarraren ospeak, ordea, bere bizitzan zehar kazetaririk ezagutu ez zuenez, herritarren gogoan ahoz aho eta belaunaldiz belaunaldi transmititu zenak, ez zion inbidiarik Bilintxenari. Honela zioen Jose Manterolak bere kantu-tegian, Iztuetaren aipamenaren ondoren etorri zen 54 urteko isiltasuna hautsiz:

Entre los coblacaris ó improvisadores populares que han dejado grata memoria en Guipúzcoa cuéntanse el famoso Rector de Amezqueta [...] y Fernando Amezque-

¹⁰² *Euskalzalzen* 1899/VI/22: 199. orrialdean, 1899/VI/29: 208. orrialdean, 1899/VII/06, 215. orrialdean eta 1899/VIII/17: 264. orrialdean; laurak “Indalezio Bizkarrondo-ren esaerataik moldatutako izkirimiriak” izenburuarekin. Eta *Baserritarra* aldizkarian 1907/V/25 eta 1907/VI/22, biak “Indalecio Bizcarrondo (Bilintx)” izenburupean.

tarra. Refiérense de ellos un sin número de chistes agudos y de versos improvisados en el calor de la conversación, algunos de los cuales transmitidos de boca en boca por la tradición, y más ó menos alterados en su forma, se conservan todavía en la memoria por gran número de personas. (1878, II. liburukia: 83-84; Otermin, 2014)

Esan bezala, garaiko euskarazko kazetaritzak askotan erabiltzen zuen baliabide bat zen pasadizo eta ateraldiena, eta bertsolarien inguruko kontakizuna bera baino askoz ere zabalagoa zen generoa. Anton Gezurti, Machin mungiarra, Anton Kaiku, Pachi Cherren, Don Kandelero, Astokilo... asko ziren, asmatuak edo benetakoak, istoria horietan errepikatzen ziren izenak, eta guztiek pertsonaia bizizale, alproja eta erantzun bizkorrekoaren arketipoa betetzen zuten. Fernando Amezketarrak, ordea, beste dimentsio bat hartuko zuen.

Jada 1878rako Buenos Aireseko *Laurac Bat* aldizkarian berari buruzko Iturriagaren bertso batzuk aurki daitezke, Javier Díaz Nociren arabera, aldizkari hartan euskaraz argitaratu zen testu bakarra (1995: 39). Jarraian, *Euskal-Erria, Euskalzale, Ibaizabal...* Bilintxen ateraldiak argitaratzen dituzten medio bertsetan topatuko ditugu Fernandorenak, baina ugariago eta sinadura gehiagorekin: Patrizio Orkaiztegi *Oiparena*¹⁰³, Baleriano Mokoroa, Enrike Elizetxea, Errazkin, Jose Ramon Jauregi, *Aokozel...* Hainbat hamarkadatan herri xehearen gogoan gorde zenak garaiko kultur gizonen interes bizia piztu zuen. Garaiko euskal olerkaririk ezagunenak, Felipe Arrese Beitiak, edo Pedro Mari Otaño bezalako puntako bertsolari batek ere idatzi zuten amezketarraren inguruan¹⁰⁴. Eta, 1901ean, Pablo Gorosabelen *Noticia de las Cosas Memorables de Guipúzcoa*n Iztuetak Villabonako desafioaz esandakoak osatuz, Fernandoren izen osoa argitu zen: Fernando Bengoetxea Altuna.

Manterolak aipatu bezala, literatura txikitzat har daitezkeen ateraldi hauek literatura handira ere egin zuten jauzi, Espainian arrakasta handia izan zuen lan batekin gainera, Pio Barojak 1908an *Zalacáin el aventurero* eleberria argitaratzean¹⁰⁵. Bigarren liburukiaren VIII. kapituluak “Varías anécdotas de Fernando

¹⁰³ Joxe Mari Oterminen arabera, Patrizio Orkaiztegi izan zen Amezketako bertsolariarekiko jende jantziaren interesari bultzada erabakiorra eman ziona, Fernandoren kontuak sistematikoki bildu eta argitaratuz (2014: 43-49).

¹⁰⁴ Arrese Beitiak *Euskal-Erria* aldizkariaren 1893ko bigarren zenbakian argitaraturiko “Chomiñ eta Premiñ trabenan bertsoan” bertso sortan aipatzen du. Otañok urte bereko lehen zenbakian “Perrando Amezketarra” izeneko bertso sorta eskainiko dio, eta 1900ean *La Basconia* astekariaren 247. zenbakian bere ateraldi bat kontatu.

¹⁰⁵ *Tierras Vascas* trilogiaren hirugarrena izan zen hau “La casa de Aitzgorri” (1900) eta “El mayorazgo de Labraz” liburuen (1903) ondotik. Hiruretatik arrakastatsuen izan zen *Zalacáin el aventurero* egun XX. mendeko espainiar literaturaren klasikotzat hartzen da, eta bi film egin ziren eleberria oinarritzat hartuz, haren izenburu berberarekin. Lehenengoa film mutu bat izan zen, 1929an estreinatua eta Francisco Camachok zuzendua. Bigarrena, Juan de Orduñiak zuzendu zuen, eta 1955ean estreinatua zen. Ez da Amezketako kapituluak agertzen, ez batean eta ez bestean.

de Amezqueta y llegada a Estella” darama izenburutzat, eta protagonistek Amezketako taberna batean baserritar bati entzundakoak jasotzen ditu:

Rieron Martín y Bautista [...] —Yo no sé contar nada —dijo varias veces—. ¡Si estuviera «Pernando»!

—¿Y quién era «Pernando»? —preguntó Martín [...] —¡Ah! Pues era el hombre más gracioso de toda esta provincia. ¡Las cosas que contaba aquel hombre!

Martín y Bautista le instaron para que contara alguna historia de Fernando de Amezqueta, pero el campesino se resistía, porque aseguraba que oírle a él contar estas chuscadas no daba más que una pálida idea de las salidas de Fernando. Sin embargo, a instancias de los dos, el campesino contó esta anécdota [...].

Lehenengoa, apaizaren etxeko amuarrainarena, izugarri gustatu eta beste bat kontatzeko eskatzen diote, eta horren ondotik hirugarren bat kontatzeko.

Fernandori egozten zitzaizkion zenbait pasadizo eta ateraldi ahoz ahoko eta belaunaldi arteko transmisioak zerbait itxuragabetu izana litekeena zela zioen Manterolak, eta Oterminen ustez zalantzan jarri beharrekoa da egozten zaizkion guztiak berarenak izatea ere: “Fernandoren ateraldi eta bertsoetan zeintzuk dira bereak, propioak, eta zeintzuk berari eransten zaizkionak?”¹⁰⁶ (2014: 211). Edozein modutara, Amezketarrari buruzko istorioak pilatuz doaz, eta bilduma lanak hasten dira. Honela aipatzen du lehenengoa *Euskal-Erria* aldizkariak:

[...] ha publicado la misma Casa editorial [Tolosako Eusebio Lópezen argitaletxea], el Almanaque de bolsillo para 1911, digna continuación del que con general aplauso publicó el año pasado [...] Además del calendario, contiene este librito una colección de preciosísimos cuentos, entre los que, como era de esperar, figuran unas cuantas salidas (de las más escogidas), del indispensable Pernando Amezketarra.

Agerikoa da XX. mende hasierarako Fernandoren ateraldiek irakurgai gisa arrakasta garrantzitsua lortu zutela, eta istorio ugari zebiltzala bueltaka. Liburu gisa osatutako lehen bilduman, Gregorio Mujikak *Pernando Amezketarra* izenburuarekin 1925ean argitaratuan, 64 testu jaso ziren. 1927an atera zen liburu beraren bigarren edizioa. Fernando Amezketarra bertsolari txitxar bizizale eta zirtolariaren izpiritua ordezkarri gorenarekin bihurtua zen.

¹⁰⁶ Gehiago esatera ere ausartu zen 2014/VIII/29 datarekin “Un homenaje musical a Fernando Amezketarra” izenburupean *Gara* egunkarian argitaraturiko erreportajea: “Se le han colocado a Fernando tantas historias surrealistas, cuando no absolutamente locas [...]. A finales del siglo XIX y principios del XX, intelectuales con mucho sentido del humor como el Padre Orkollaga, Resurrección María de Azkue, el párroco de Tolosa o Serapio Múgica fueron recogiendo historias y anécdotas fantásticas procedentes de toda Europa y se las aplicaron a Fernando, que se convirtió así en un personaje humorístico”.

3.5.7. Pedro Mari Otaño, ahoz baino gehiago idatziz (1857-1910)

Zikloaren oinarrian bertsolari esanguratsuenak eta oihartzun mediatiko handiena lortu zutenak Jose Mari Iparragirre eta Indalezio Bizkarrondo *Bilintx* izan baziren, gailurrean Pedro Mari Otaño zizurkildarra izango zen gehien nabarmentzen dena.

Bertsolari leinu bateko hirugarren belaunaldikoa zen Otaño. Aitona Pedro Mari *Errekalde Zaharra* eta osaba Joxe Bernardo, garaiko kroniketan puntakoen artean ageri dena, ziren sona gehien zutenak, baina bertsolari gehiago ere bazuten etxean: “Bertsotan asko zekitenak baitziren Errekaldeko gehienak. Aitona, Pello Mari, Errekalde Zaharra alegia, bertsolaria. Aita, Joan Pello, ere bai. Osaba Joxe Bernardo, zer esanik ez. Baita Bernardo anaia, Mikela amona eta Mikela arreba ere” (Hernandorena Kultur Elkarte HKE, 2010: 93). 1862an, Errekalde baseritik Karidadeko Bentara aldatu ziren gurasoak seme-alabekin, eta bertan egin zuen haurtzaroa bertsolariak, 1873an familia Donostiara aldatu artean. Garaiko bertsolaritzaren bilgune garrantzitsu bat izan zen taberna hori (HKE, 2010: 99; Zavala, 1993a: 157-163), eta bertan izan zuen trebatzen hasteko aukera. Pello Errotaren bertso famatuak erakusten du etxean izaten zituzten gonbidatuen maila: “Karidadeko Bentan/ gu sei bertsolari:/ Errekalde zaharra ta/ Juan Joxe Udarregi,/ Bernardo Zizurkilgo,/ Gazteluko Gorri,/ Erren-terriakua/ Xenpelar jaun hori, / ni Astiasukoa/ Pello Errotari”.

Otañoaren biografiako lehen lerroak lauso samarrak dira. Ikasketen inguruan oinarritzko hezkuntza bakarrik jaso zuela uste da, Zizurkilgo edo Villabonako eskolan izan zela, eta Argentinara lehen aldiz joan zenean (1875-1879) soldaduska zela medio Bigarren Karlistaldian ez parte hartzeagatik alde egin zuela. Bigarren egonaldi bat ere badago Argentinan, joaneko data zehaztu gabea eta itzulerakoa 1890ean daukana, eta tartean Donostian tabernari gisa lan egin zuela ere jakina da.

Garai hartan bat-batean aritzen zela ere jasotzen du Zavalak (1993a: 223-233) baina ahots ahulekoa zenez ez zela plazan aritzen, lagunartean baizik: “Pedro Mari Otaño eztarri txarrekoa omen zan [...] Orregatik, *Katarro* edo *Kattarro* esaten omen zioten gaitz-izenez. Orrek galerazi zion plazetan kantatzea [...] kanturako bideak itxita zeuzkan ezkerre, idazteari ekin zion, eta orduko eta gero euskaldunentzat altxor bat utzi” (1993a: 223)¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Bat-batekoan ere aritzen zela berresteko, Otañok berak idatzita utziriko oroitzapenez gain Emeterio Arresek prentsan argitaraturiko testua aipatzen du Zavalak: *Euskal-Esnalea*, 1931ko abuztua, 155. or., “Olerki-loretegian/Pello Mari Otaño”. Bestalde, Otaño bizirik zela bere saio baten berri ematen duen testua ere topatu ahal izan da ikerketarako eginiko bilketan: *La Baskonia*, 1904/XII/20, 129. or., “Notas locales/Fiesta baska”. Honela dio testuak: “Después de un almuerzo verdaderamente opíparo y servido en forma tan irrefutable como en la principal casa de

Argentinako bigarren egonalditik itzuli berritan ageri zaigu lehen aldiz prentsan, *Euskal-Erria* aldizkariaren 1891ko lehen sei hilekoko zenbakian argitaratutako “Amets bat” izeneko bertso sortarekin. Bertan aldizkariari propaganda egiteaz gain leku bat eskatuko du haren orrialdeetan: “Diyozun aña maite badezu/ zartu dan Ama Euskera,/ billa ezazu Euskal-Erria/ izendatzen dan papera;/ ura da nere bizi-lekuba,/ ez det nai andik atera;/ seme leialak an biltzen zaizkit,/ joan zaitez aien artera” (*Euskal-Erria*, 1891 urtarrila: 229-237). Baita lortu ere, hurrengo urteetan ohikoak bihurtuko baitira aldizkarian bere bertso jarriak.

Horrela, bertsopaperetatik pasa gabe zuzenean prentsan argitaratzeari ekingo dion lehen bertsolaria izango da Otaño:

Bertsolaririk geienak, garai artakoak batez ere, bertso-paperetan zabaltzen zituzten beren bertsoak. Otaño, berriz, ortik batere pasa gabe, bat-batean aldizkarietan sartzen da. Artean, edozein bertsolari bezela izan zan. Emendik aurrera, naiz eta bertsolari-kutsua ifioiz ere ez galdu, garai artako olerkari edo itz-neurtzailleen bideak probatzen asiko da. (Zavala, 1993a: 349)

1890eko hamarraldiko Lore Jokoetan parte hartu eta hainbat sari irabaziko ditu, eta geroz eta ospe handiagoa irabaziko du, plazatik ez baizik eta bertso jarrien bidez: “Lore-jokoak direla-ta, ezagutza eta izen publiko bat bereganatzen ditu poesi alorrean. Otaño, sariak jasotzerakoan, kantatua izan zen jendaurrean; eta bere leienda-poemak irakurriak ere izan ziren, hala nola Donostian, Arrasaten, Oiartzunen. Ezagutza eta izen publiko bat irabazi zituen entzule haietan” (J.M. Lekuona, 1998: 534). Aldi berean, harreman estua egingo du *Euskal-Erria* aldizkariaren eta Lore Jokoen inguruan mugitzen zen kazetari eta sortzaileen taldeko hainbat kiderekin: Antonio Arzak zuzendaria, Franzisko Lopez-Alen hurrengo zuzendaria izango zena, Ramon Artola, Emeterio Arrese, Bitoriano Iraola eta beste (HKE, 2010: 115-116; J.M. Lekuona, 1998: 528-529).

Bat-batekoa idatziari gerturatzeko ahalegina egiten den garai berean bien arteko hibridazioa gauzatzen duen bertsolaria agertzen da: “Familiatik eta herri-tik zekarren bertsojera hiri nagusiko joera berriagoetan txertatzen da, honetan mamituz, lore-jokoen inguru-minguruan” (J.M. Lekuona, 1998: 531).

Bere bertso onenekin liburua argitaratu zen *Zerbait* izenburupean 1895ean, kritika positiboak lortuz¹⁰⁸, eta diruz larri zebilelako zurrumurrua zabaldu

Buenos Aires, no hubo por suerte brindis en estilos más o menos lateros, pero en cambio se inició una sesión de bersolaris que dio á la fiesta una animación extraordinaria [...]. Los principales contendientes eran Pello Mari y Shantos, y no es para descrito el entusiasmo que a veces provocaban. Tocaron varios temas y todos ellos los trataron con altura. Abstraídos en tal ambiente, nos olvidamos de nuestra misión periodística y se nos pasó por alto el copiar alguna de aquellas primicias surgidas en rápidos chizpazos de inspiración”.

¹⁰⁸ *La Voz de Guipúzcoa*, 1895/VII/20, “Un libro nuevo”, Eugenio Gabilondo *Calei-Cale*.

zenean aldundia bertso biltzaile gisa lanpostu bat eskaintzekotan ere ibili zen, baina urte gutxitan pilatutako ospea benetan agerian utzi zuena Argentinarako hirugarren eta azken egonaldirako irteera izan zen. Iparragirrenen itzulerarekin gertatu bezala, prentsaren eskutik bideratzen da Otañoren joanekoa. Euzkerazko Itz-Jostaldien Batzarreko lagunek diru bilketa antolatu zuten eta laguntza deia egunero argitaratu zen *La Voz de Guipúzcoa*n 1898ko urtarrilaren 4tik 21era. Irten bezperatik hasi ziren omenaldiak: “Argentina joan bezperako gauean Loiola kaleko 10ean lo egin zuen, han bizi baitziren aita eta Bernardo anaiaren familiakoak. Donostiako Orfeoia gaueko hamar eta erdietan joaldi bat oparitu zion. Saioa amaitzean, kalera jaitsi eta emozioz blai hiru bertso eskaini omen zizkien” (HKE, 2010: 117). Eta irteerak gertakari historikoaren zantzuak hartu zituen: “Su salida del puerto de Pasajes congregó a más de cuatro mil personas” (Aizpuru, 2000: 66). Aurreko egunetan hainbat lagunek (Arrese, Zapirain, Sanchez-Irure eta beste) euren bertsoak eskaini zizkioten *La Voz de Guipúzcoa*n eta egunean bertan Txirritak bertsoan agurtu zuen (Zavala, 1993a: 253). Argentinan aurkezteko gomendio gutunak ere helarazi zizkioten.

Biharamunean, 1898ko urtarrilaren 27an bertsolariaren ohar laburra zekarren *La Voz de Guipúzcoa*k: “Agur. ¡¡Eskerrrik asko!!”.

Argentinan egin zuen azken egonaldi horretan lortu zuen Otañok oihartzun mediatikorik gehien. 1900ean “Artzai mutilla” opera idatzi zuen Felix Ortiz de San Pelayo azpeitiarraren musikarekin, eta Buenos Aireseko Victoria antzokian estreinaldi arrakastatsua izan zuen. 1904an, *Alkar* bertso liburua argitaratu zuen, eta 1904tik 1906ra Laurak-Bat elkarteak antolatu eta finantzaturiko euskarazko klaseak eman zituen hiri berean. Bai operak, bai liburuak, bai euskarazko eskolek Buenos Aireseko *La Baskonia* aldizkariaren erabateko sostengua izan zuten; guztira 35 testu eskainiko zizkioten. Bestalde, operak Argentinako nahiz nazioarteko hainbat mediotan ere izan zuen oihartzunik: *La Prensa*, *La Nación*, *La Tribuna*, *Caras y Caretas*, *Ilustración Sud Americana*, *La France*... Euskarazko opera bat izanik ez dago gaizki.

Iparragirrearekin gertatu bezala zizurkildarrari ere itzultzen laguntzeko deiren bat egin zen prentsaren bidez, baina ez zen ezertara iritsi¹⁰⁹. Hala ere, bertsolariak idatzitako sorta berriak etengabe argitaratuko dira ozeanoaz alde honetan, eta baita ipuin laburren bat ere. Otañok ez du Euskal Herriko aldizkarietako komunikazioa etengo, bada, baina, esan bezala, Buenos Aireseko *La Baskonia* izango du babes mediatiko nagusia. Jose Rufó Uriarte eta Francisco Grandmontagnek sortutako aldizkaria euskal diasporak izan zuen argitalpen garrantzitsuena zen, eta Argentinan, Uruguain, Perun, Txilen, Bolivian, Mexikon nahiz Kuban zabaltzen zen. *Euskal-Erria* gisako kultur aldizkari bat zen,

¹⁰⁹ *El Correo de Guipúzcoa*, 1903/III/28, Cayetano, S., ‘Atoz, atoz, Pedro Mari!’ eta 1903/X/23, Echeverría, P.

“Revista Ilustrada Éuskaro-Americana de Historia, Literatura y Artes” goiburua zeramana eta aldian aldiko euskal kazetari, idazle eta irudigile onentsuenen kolaborazioa izan zuena. Hilean hirutan agertzen zen, euskarari eta frantsesari ere tarte bat eginaz, eta lehen ziklo horretan *Euskal-Erriaren* ondotik bertsolaritzari testu gehien eskaini zion medioa izan zen. Otañoren *Alkar* argitaratu zuen, eta bertsolariak erredakziora eginiko bisitaren baten berri ere eman zuen¹¹⁰.

Bertsolariaren heriotzan ere *La Baskonia* izango da gertakariari orrialde gehien eskainiko dizkiona, hainbat sinadurarekin, baina *Euskal-Erria*, *La Voz de Guipúzcoa*, *Baserritarra* edo *Novedades* gisako medioetan ere nahikoa zabal eman zen horren berri.

Gerora, Otañok ekarritako eredu berriak, are itzal luzeagoa izango du:

Gerraurrean eta gerrostean, bertso-zaleek buruz ikasten dute Otaño, eta erreferentzia klasikotzat hartzen. Eta nabarmenago dena, Basarrik eta Uztapidek, erdutat hartzen dute Otaño, jantzia delako, ugaria, euskara garbikoa, arrazoizkoa, errespetuzkoa, garaiko eskakizunei egokituagoa. Geroztik, Amuriza etorri arte behar bada gehienik eragin duen maisua izan da Otaño bertsolaritzan. (J.M. Lekuona, 1998: 534)

3.6. HAUSTURA: GARBIZALEKERIAK BAZTERRERA (1901-1917)

3.6.1. Etxegarairen epaia (1901)

XIX. mende bukaeran jende jantziaren begirunea jaso zuen bertsolaritzak. Unamunok ere, hainbatetan euskal kulturarekin hain gordina izandakoak berak, eskaini zion keinua: “La rudeza tosca de Iparraguirre, la ligera gracia de Vilinch, el donaire del platero de Durango, gustarán siempre más que esas soporíferas leyendas, muy buenas, sin duda, muy bien hechas, pero que no cuadran a nuestro carácter” (*El Noticiero Bilbaíno*, 1889/XI/18)¹¹¹. Hegoaldeko lehen Lore Jokoekin egin zen gailurraren ondotik, ordea, bertsolarien estimuaren gainbehera hasi zen Zavalak azaltzen duen bezala:

Esta época que va de 1880 a 1900, con versolaris tan destacados como Udaurregui, Pello Errota, los Otaños e Imaz de Alzo, con las imprentas del país convertidas en fuente inagotable de bertso-paperas, con la estima y ayuda de la clase culta

¹¹⁰ *La Baskonia*, 1909/III/30, izenbururik gabeko laburra.

¹¹¹ Arana Martiak dio Unamunok Iparraguirre pertsonalki ezagutu zuela eta estimu handitan zuela: “[...] antes de marchar a Madrid en 1880 a estudiar su carrera de Filosofía y Letras, conoció a Iparraguirre en 1877 [...] El ya para entonces inquieto bilbaíno, con 13 años, admiró la figura del venerable bertsolari de 57 años” (99: 106).

vascófila, puede ser considerada como uno de los momentos más prósperos del bersolarismo. Por desgracia, las circunstancias cambiarían pronto. (1996c: 210)

1899tik 1901era bitartean Pablo Gorosabelen “Noticia de las cosas memorables de Guipúzcoa” argitaratu zen sei liburukitan. Urte haietan, Arabako, Bizkaiko eta Gipuzkoako probintzietako kronikari ofiziala eta kultur gizon errespetatua zen Karmelo Etxegaraik atondutako eranskin batekin irten zen azken liburukia, eta bertan bertsoaritzari buruz esaten direnak hartzen ditu Zavalak inflexio puntu gisa: “En la introducción a su trabajo habla Etxegaray de la literatura vasca y formula, como un anatema, el juicio más negro que haya caído alguna vez sobre el bersolarismo” (1996c: 221).

Ikertzaile tolosarra ez da esajeratzen ari, benetan gordinak dira Etxegarairen hitzak. Honela, esaterako, bertsoetan jorratzen diren gaiak erabat hutsalak iruditzen zaizkio, eta bertsolarien talentua ezdeusa:

Pero ni porque se pusieran en verso, ni porque se cantasen, perdían aquellos sucesos el carácter irremediamente prosaico que les distinguía. Murmuraciones de aldea, rivalidades ridículas de campanario lograban los honores del canto y de la popularidad. La mayor parte de las veces se olvidaba el nombre de los autores de tales engendros, y más vale para su buena memoria que se olvidase, pues de este modo no se perpetúa la fama de su incapacidad artística ... (Etxegarai, Zavalaren lanetik jasoa, 1996c: 221-222)

Edo entzule edo irakurlearen gustu ona ez ezik moralitatea ere erasotzen ei dute:

Alguna vez, las faltas en que incurren los que escriben tales cosas, tienen más honda trascendencia, y ofenden no ya el sentido estético, sino el moral. En esta ofensa a los sentimientos que más honran y enaltecen a la humanidad, entra seguramente por más la ignorancia que la malicia. Si en esos versos hay que hablar de algún suceso escabroso, no tratará el cantor de envolverlo en cendales para no herir la delicadeza de los oídos del público que lo ha de saborear: lo relatará con crudeza que hoy llamaríamos naturalista, y que en ocasiones resulta inocua y casi inocente por su misma brutalidad. (id.: 222)

Hitzok irakurrira sinesgaitza suertatzen bada ere, Etxegarai bertso-jartzailea zen, 1893ko Lore Jokoetan saritua izandakoa, eta urte gutxira Bilintxen bertso-gintzaren inguruko azterketa interesgarri askoak argitaratu zituen¹¹². Gorosabe-

¹¹² 1906ko uztailleko *Euskal-Erria* aldizkarian “Indalezio Bizkarrondo (Bilinch)” izenburupean 52-56, 117-122, 180-185, 226-229, 345-350, urte berean *La Baskonia* aldizkarian berrargitaratuak.

len lanaren eranskinean, ordea, ez zegoen aldarte onenean nonbait. Ematen duen azken epaia ere ez da samurra; bertsopaperen bilketaz ari da, baina denak erre beharko liratekeela seinalatzeko:

Si pudieran reunirse todas las hojas volantes que por espacio de tres cuartos de siglo, se hayan difundido, con nombre de versos vascongados por los hogares de la región euskara, se formaría una colección enorme de simplezas y groserías, dichas de una manera eminentemente prosaica, y en un lenguaje incorrecto y plagado de castellanismos. (id.: 223)

3.6.2. Bertsolariaren gutxiespena

Lore Jokoek euren bidea egiten jarraitu zuten. Jatorrizko enborraren antolaketari Abbadieren alargunak eutsiko dio, eta 1901ean hil ondoren Jokoak antolatzen jarraitzeko agindua testamentuz ezarria geldituko zen (Davant, 2014a: 180). Gainerako eragileek ere (Gipuzkoako Foru Aldundiak, Donostiako “Consistorio de los Juegos Florales”ek eta beste udal batzuek) eurenak antolatzen jarraituko dute, eta 1914an, esaterako, 1897ko marka hautsiko da, urte berean sei Lore Joko antolatuz: Andoain, Bilbo, Donostia, Hondarribia, Iholdi eta Necochea (Argentinan, Otañoren bizilekua izandakoa).

Lore Joko horietan bertsolaritzaren garrantziak behera egingo du, ordea, eta prentsaren eskaintzen zaion arretak ere bai. Horrela, garai bateko bat-bateko saioen kronikak aipamen soiletara pasako dira, eta zenbaitetan ez da aipamenik ere egingo:

Ya no se les llama a participar en las fiestas éuskaras; ya no se les abren los teatros, a no ser en San Sebastián el día de Santo Tomás; ya no hay quien escriba reseñas de sus actuaciones, como lo hicieron Manterola y Otaegui con aquel sentimiento de admiración y asombro. Es más; algunas reediciones de canciones o poesías populares llegan a retocar los textos primitivos. (Zavala, 1996c: 225)

Iztuetak kasik mende bat lehenago bazterturik ikusten zituen bertsolariak, hainbatek burla nola egiten zien ere kontatzen zuen. Bertsolaritzaren historian ziklikoki agertu izan den gutxiespen modernistaren kapitulu bat baino ez da izango, bada, XX. mende hasierako hau (Azurmendi, 1980: 145). Kasu horretan hizkuntzaren eta moraltasunaren garbitasuna planteatuko dira argudio gisa: “Venía de lejos el poco aprecio a la producción poética popular [...] A la vieja opinión se le añadía ahora el purismo moral, y en mucho mayor grado el purismo lingüístico” (Garzia, 2000a: 417).

Aranaren inguruan antolatu zen lehen belaunaldi jeltkidearen hizkuntza garbizaletasuna honela azaltzen du Zavalak:

Sus hombres traen una ideología política de la que no me corresponde tratar, pero cuya esencia viene a ser —según mi pobre juicio, con el que coincidirán, creo, amigos y enemigos— una radical disconformidad respecto a una situación de hecho y a favor de otra que estimaban de derecho [...] este mismo desacuerdo lo aplicaron también al idioma, poniéndose en contra de la situación de hecho de éste y a favor de otra que juzgaban de derecho. (1996c: 223-224)¹¹³

Eta jarrera garbizale horrek bertsolaritzari nola eragin zion seinalatzen du jarraian:

Lógicamente, este cambio no podía menos de afectar a los bersolaris. Éstos no cantan en el vascuence de derecho que los puritanos propugnaban, sino en el de hecho que rechazaban. En consecuencia, no sólo comienzan a carecer del aplauso del sector culto, sino que llegan incluso a ser menospreciados. (id.: 224)

Etxegarai ez zen jeltzalea izan, baina bertsolaritzari dagokionez antzeko jarrera hartu izan zuten belaunaldi bereko hainbat jeltzalek. Txomin Agirrek 1907tik 1912ra *RIEV* aldizkarian atalka argitaratu zuen *Garoa* eleberrian kontatzen dituenak, adibidez, esanguratsuak dira:

Illunabarrean, nere eginkizunak amaituta erri alderuntz nentorrela, baseritar asko billatu nituan bideko ostatuetan, oiturazko atsedetak egiten, premia gabeko jan edanetan, beste dema batzuetarako azia botatzen ta ardoak ematen duan indarraz bertsoak eresitzen.

Ara nik zalpurdirako argi billa sartu nintzan ostatu batean entzun nituanak:

Bertso berri batzuek/ Nai ditut paratu,/ Pulamentuz esanaz/ Gaur zer dan pasatu. / Bizkai guztia emen/ Guk degu ondatu /Ezta Ixio Mari /Ain gaizki portatu.

Gaurko apostu orrek/ Badu inportantzia,/ Itz bitan esango det/ Bere sustantzia:/ Bizkaitarren diruak/ Bete dit poltsia,/ Ara zergatik detan/ Nere alegantzia.

Etziran neri batere alegantzirik eman aien aoetan euskereak zeukan gorniak.

Eta aien aoetan bakarrrik balitz! (Agirre Badiola, 1966: 53).

Hizkuntzaren garbitasunaren afera eta bertsolarien euskara mordoiloa zuzendu nahia hainbat hamarkadatan luzatuko zen gerora. Euskal sorkuntza orori eragin zion kontu bat izan zen bestalde, eta Sarasolak, esaterako, Zavalak

¹¹³ Ez zen tolosarra hizkuntzak arautu zalea (euskaltzaina izanagatik euskara batuari ere ez zion jaramon handirik egin gerora). Horrela esplikatzen du bere posizioa: “Su error consistió en no haber advertido que en los idiomas vivos la situación de hecho y la de derecho se identifican, ya que a favor de cada palabra o costumbre gramatical vivas, sean nativas o importadas, está, implícito pero verdadero, el plebiscito popular más espontáneo, unánime y democrático que puede darse y que atentar contra el derecho otorgado por este plebiscito constituye un acto dictatorial nocivo siempre a la vida del idioma.” (id.: 224)

bertsolaritzarentzat ezartzen duen mugarri bera seinalatzen du euskal literatura-ren historian. Horrela, Arestiren *Harri eta Herriren* garrantzia azpimarratzera-koan mende hasieran gertatu zen haustura gainditu izana egotzen dio:

Harri eta Herri, ezein euskal liburuk lortu ez zuena lortuz, irakurria izan zen. Arrakasta hori endelegatzeko, liburu hark gauzatu zuen iraultzaren elementuak hartu behar dira gogoan. Lehenik tematikaren eraberritzea [...]. Bigarrenik, 1900ean eten zen tradizio literarioari jarraiturik, garbi-mordoilo antinomia gaindizen du, literatura egiaz herrikoi baten zimenduak ezarriz. (1971: 85)

Hizkuntzaren garbitasunaren eta bertsolaritzaren gutxiespenaren atzean, bada, lehen ziklo horren haustura ageri da argi eta garbi. Poesia idatziaren tradizioa abiarazteko bertsoaren moldeak jartzen dira oinarritzat, eta bat-bateko bertsolaritza bera genero literario gisa berregokitzeko ahalegina egiten da lehenik, baina modernitatea jasoarekin eta idatziarekin identifikatuz, benetan jasoa eta ondorioz modernoa izango zen euskal literatura baten bila, ahozkotasanarekiko nahiz bertsolaritzarekiko urruntze bat gertatuko da jarraian. Bertsolaritza gertuko ahaidetzat zuen tradizioa baztertu eta tradizio berri bat sortzea izango da xedea aurrerantzean. Finean, ahozkoa/idatzia dikotomia ezkutatuko da mordoiloa/garbia dikotomia horren atzean.

Urruntze horretan, Garziak aipatu bezala, hizkuntzaren garbitasuna ez ezik garbitasun morala ere baliatuko da distantziak markatzeko: beti desordutan, mozkorkerian eta barrabaskeriatan zebilen bertsolaria bezalako figura subalterno bat ezin zen eredu izan egin nahi zen Pizkunde kulturalerako, zenbaiten ustean. Alde horretatik, deigarria suertatzen da Txomin Agirrek berak *Iru erezi* ipuinean bertsolariak egin nahi duen irudikapena: emaztea eta aberria asko maite dituen arren Jainkoa are gehiago maite duen bertsolaria, entzule hordituei jaramonik egin gabe, eskaini dioten sagardoa dastatzera iritsi gabe, isiltzea erabakitzen duena.

Zavalak ere erreparatzen dio bertsolaritzaz egin zen gutxiespen moralizatzaileri. Nagusiki bera bezalako elizgizonek planteatutako argudiaketa izan arren, tolosarra ez dator bat:

En esos años de desestima no fue el bersolari quien se apartó del público culto [...] Si en algún momento no ha cantado más que en tabernas y plazas de aldea, es porque no se le facilitaron otros sitios donde hacerlo. (1996c: 226)

Aukera zuen guztietan egiten zuen bezala, afera honetan ere adiera herrikoienaren aldeko hautua egiten du biltzaile eta ikertzaileak:

[...] el bersolarismo es un fiel reflejo de la vida de un pueblo, y de un pueblo de hombres. La postura de Echegaray es la misma que la de tantos otros que desean

para nuestro pueblo un integrismo exagerado y antihumano que no se exige a ningún otro. ¿Qué literatura se vería libre de este pecado? Y, sin embargo, nadie se lo reprocha a ninguna. (id.: 222-223)

3.6.3. **Garbizalekeria Euskal Herrian, fenomeno arrunta European**

1890eko hamarraldian, Campionen abertzaletasun kulturala baino geroxeago, Sabino Aranaren abertzaletasun jeltzalea agertu zen: 1892an argitaratu zuen Aranak “Bizkaya por su independencia”, bere doktrina politikoaren lehen lan garrantzitsua izango zena; 1893an *Bizkaitarra* aldizkaria jarri zuen martxan, jeltzaleek sortu zituzten hainbat medioren artean lehenengoa; 1894an, euskal abertzaleen lehen bilgunea, Euzkeldun Batzokija, ireki zuen, eta jarraian Euskal Herrian zehar gisako dozenaka zabaldu ziren; 1895ean, Eusko Alderdi Jeltzalea sortu zuen, eta 1898an Bilboko barrutian probintzia diputatu hautatu zuten. Campionen proiektuak porrot egin zuen alderdi politikoen lehian. Industrializazio prozesuak bertan izandako atzerapenagatik Nafarroan proiektua bultzatuko lukeen klase ertain bat garatu ez izana, herrialdean karlismoak berriro hartu zuen indarra, proiektua bideratu zuten pentsalarien jarrera elitista, edota indarrak eremu kulturalen agortu izana aipatu dituzte Aizpuruk (2000: 63) eta Amezagak (1994: 40-41) porrot horren azalpen gisa. Mugimendu jeltzalea, aldiz, etenik gabe zabaldu zen. Aranak, istilu, zigor eta espetxealdi artean, sekulako bultzada politikoa eman zien euskal nortasun berezitan oinarrituriko aldarrikapenei, eta hamarkada gutxian alderdi jeltzaleak gobernu ardurak izan zituen euskal erakunderik gehienetan.

Amezagak azaltzen duen legez (1994: 33-40), Aranak, Campioneek bezala, Herder buru zuen Alemaniako nazionalismo erromantikoaren planteamenduak jarraitzen zituen, nazioa ezaugarri objektibo batzuen arabera definituz, baina, nafarrak euskal nortasunaren erdigunean euskara jarri bazuen, bizkaitarrak euskal arrazari eman zion leku hori. Nazioa familia baten gisan ulertzen zuen Aranak, partekatutako odola ikusten zuen kide nazionalen arteko lotura nagusi gisa, eta euskararen garrantzia aitortzen bazuen ere, erlijioari edo tradizioari hizkuntzari bezainbesteko garrantzia ematen zien. Bestalde, proiektu politikoa lehenesten zuen kulturalaren aurretik, berreskurapen kulturala gauzatzeko bitartekorik eraginkorra independentzia politikoa zela azpimarratuz (Sarasola, 1982: 76).

Beste kezka batzuk lehenetsi arren, Lehen Euskal Kultur Pizkundeari ekarpen garrantzitsua egin zioten Sabinoren planteamenduek eta bere inguruan sortutako mugimendu indartsuak: “[...] Sabino Aranak, erromantizistek bezalaxe, herria deskubritzen du [...] herriarenak —herriaren sektore batzuenak bederen— ziren eta ordura arte politikatik [...] bazterturik zeuden kultur osagaiak deskubritzen ditu [...] [besteak beste] herriaren kantuak eta olerkiak ‘benetako’ poesiatzat joz [...]” (Amezaga, 1994: 39). Ekarpene horrek, ordea, izango du bere ifrentzua

ere: abertzaletasun horren jarrera antimodernoak herriaren eta honen tradizioen irudikapen idealizatuak zekartzan (id.: 40), eta Saidek azaltzen duen bezala irudikapen horrek subjektu idealizatuaren garapena tratatuko du (2008: 242-244).

Hizkuntzaren garbizaletasuna ere Aranaren doktrina politikotik jariatzen zen: “Euskal arraza gaineratiko herrietatik bereizi beharrak garbizaletasunaren goraipamena erakarri zuen, hizkuntzari dagokionez; eta folklореkeriaren garapena, kulturari dagokionez” (Amezaga, 1994: 47). Eta garbizalekeri hori ere Aranaren ekarpenaren ifrentzu gisa ulertzen da egun, baina ez Zavalak aipatzen zuen hizkuntza arautzearen kontrako argudio horren ildotik, gainditutako eztabaida baita arautzearen beharrarena, Aranaren planteamendu linguistikoen gehiegikeriak seinalatuz baizik. Garziak honela laburbiltzen du kritika hori:

Hoy parece una actitud increíblemente contradictoria la de aquellos intelectuales que criticaban en castellano el mal euskera de sus paisanos, sin ser capaces de mostrar un correcto modelo a imitar. Y las producciones del euskera sabiniano, plagadas de neologismos disparatados, no llegaban al pueblo, no las entendía. Era lógico, pues, que la distancia entre el pueblo llano y su clase intelectual, al menos la más bizkaitarra, por decirlo así, se hiciera insalvable. (2000a: 417)

Gerora Aranari diren eta ez diren gaitz guztiak egotzi izan zaizkionez, haren planteamenduak garaiko testuinguruan kokatu behar azpimarratu behar da. Nazioa arrazarekin identifikatzea, esaterako, erabat ohikoa zen garai hartan, eta aipatu den gisan euskal arrazaren garrantzia Europako antropologia fisikoak aldarrikatu zuen hainbat hamarkadatan: “Sabino Aranek egiten duena, beraz, zera da: garai hartan eskura zituen tresna kontzeptual eta ideologikoez baliatuz, estatu espainolaren eraikuntzari —eta haren ustez horrekin batera zetorren guztiari— aurre egin” (Amezaga, 1994: 39).

Hizkuntzaren garbizaletasunarekiko seta ere oso fenomeno arrunta izan zen garaiko Europan eta Burkeren arabera garbizalekeri hori hiru mailatan gauzatzeko zela gaineratuz:

[...] las lenguas tenían que ser en primer lugar, moralmente puras, por oposición al ‘habla sucia’: el Diccionario de la Academia Francesa, según se decía en su prefacio, excluía los ‘juramentos o aquellas palabras que ofenden el pudor’ [...]. En segundo lugar, tenían que ser socialmente puras, es decir, tenían que adecuarse a la lengua de las clases altas [...] las lenguas tenían que ser ‘étnicamente’ puras, como diríamos hoy en día, es decir, que había que emplear expresiones autóctonas en lugar de recurrir a las extranjeras. (id.: 161-162)

Alegia, klasismoa eta moralismoa, beste hizkuntzetako hitzen arbuioarekin batera; hain justu, bertsolaritza gutxiespenaren atzean suma daitezkeen elementu berak.

Aro Modernoaren hasieratik hasita, dozenaka kasu azaltzen ditu Burkek (2006a: 166-174): frantsestu ote zen italerarena XVI. mendean, erromantzeek kutsatu ei zuten alemanarena XVII. mendean, latinismoek eta germanismoek jana ote zegoen danierarena XVIII. ean... Hizkuntzarik indartsuenetan ere jazo izan da erreazio hori: esaterako, XVII. mendean ingelesetik etorritako terminoak ezabatu nahi izan zituen frantsesaren garbizalekeri korronte indartsu batek, baita Frantzian hitz egiten diren beste hizkuntzetatik eratorriak edo klase baxuenetako jargoietatik jasotakoak ere (Calvet, 2005: 32-35). Aranak berea abiarazi zuenean ere, indarrean ziren planteamendu horiek; esaterako, bizkaitarrak eredu modura erabili ahal izan zuen Alemaniako: “En Alemania, la manía de la pureza lingüística alcanzó su cénit a principios del siglo XX. Ya en 1885 se había fundado una academia encargada de la defensa del alemán [...]” (Burke, 2006a, 130)¹¹⁴.

Hizkuntzarik indartsuenen kasuan ere indartsuago baten mehatxuaren aurrean piztuko da erreazio garbizalea, subalternitate zantzu gisa eta sentimendu nazionalista batek hauspotuta:

Se trata de un caso de defensa del territorio lingüístico. Después de todo, la lengua es uno de los rasgos distintivos de una comunidad. Como ha señalado la antropóloga Mary Douglas [...] la preocupación por la pureza expresa una sensación de peligro, una amenaza a la cohesión de la comunidad. (id.: 178)

Arruntak izanagatik Aranaren planteamenduek ez zuten, noski, zertan neurritsu edo egokiak izan. Bere jarraitzaileek euskal kulturaren eragiletzan hartu zuten pisuarekin planteamendu horietan oinarritutako bertsolaritzaren gutxiespena zabalduz joan zen urte haietan, eta gerora hamarkadak iraungo zuen euskal *intelligentsiaren* baitan mordoilo/garbitasun dikotomiaren inguruko eztabaidak. Herritar arruntek eztabaida horri jaramon handirik egin ez zioten gisan, bertsolariek ere euren jardunarekin jarraitu zuten.

3.6.4. Etxahunen epaiketarekin hasi eta Txirritarekin bukatu

Bat-bateko bertsolari petoen artean Pedro Jose Elizegi *Pello Errota* (1840-1919) asteasuarra da ziklo honetan oihartzun mediatiko handiena izan zuena.

¹¹⁴ XX. mendean ere errepikatu dira gisako erreazioak: “[...] El *franglais* es la encarnación lingüística de lo que los franceses solían denominar ‘el reto americano’, le *defi américain*. La respuesta a este reto fue la purificación. Por ejemplo, el general De Gaulle encontró tiempo, entre la crisis de Argelia y los sucesos de mayo de 1968, para crear un comité en defensa de la lengua francesa. En 1975 se aprobó la ley de Bas-Lauriol que prohibía utilizar una palabra extranjera (al menos en los ministerios y agencias públicas) cuando existía una francesa equivalente de uso corriente.” (Burke, 2006a: 131)

1870eko hamarkadaren bukaeratik Juan Jose Alkain *Udarregi* (1829-1895) usurbildarrarekin edo Jose Bernardo Otaño (1842-1912) zizurkildarrarekin bikote eginaz, saio gehienetan ageri da, eta mende berriarekin Jose Manuel Lujanbio *Txirrita* (1860-1936) hernaniarra izan zuen bidelagun. Garaiko kroniketan irakur daitekeenez bera izan zen garaile askotan, eta haren eskarmentua eta ahalmena azpimarratzen dute testu guztiek. Haren bertsokera, itxura fisikoa edo izaerari buruzko zertzelada batzuk ere jasota gelditu ziren gainera kronikarik zabalenenetan. Horrela, gaztelaniazko lehen kronikan (1880), Udarregi eta bien estiloen arteko kontrastea azaltzen du Manterolak, “Agudo, punzante y mordaz el primero [Pello Errota], grave, sesudo y pausado el segundo, el contraste era completo [...]”, edo ingelesez idatzitako lehenengoan (1882) deskribapen fisikoa eta teknikaren ingurukoak dakartza Websterrek: “The molinero is a man of barely middle height, but of Herculean build, and he stood with arms folded across his broad chest, occasionally, during a pause, taking a hasty sip from a small wine skin proffered by his brother”.

Txirrita 1897ko Lore Jokoetan aipatzen da lehen aldiz, eta mende berriarekin bera eta Pello Errotak osatutako bikote artistikoa (1915eko Lore Jokoetan ageri da azkeneko aldiz asteasuarra) izango da saio garrantzitsu guztietako kartela. Adinari erreparatzen badiogu, errotariak nahikoa gastatuta behar zuen mende berriaren hasiera honetan, eta Txirritak, berriz, erabat sasoiko. Gerora jaso izan diren kontakizunetatik eta hernaniarrak izan duen proiektziotik urte haietako bat-bateko bertsolaririk onena eta ospetsuena berak behar zuela ondoriozta daiteke, baina prentsan “el humorístico Chirrita” gisako izenlagun sorta bat baino ez da jasotzen. Mende berriarekin bertsolaritzarekiko klase jasoen interesak behera egin zuelako zantzutzat har daiteke ikusezintasun hori.

Lehen ziklo honetan oinarriari dagozkion hamarkadetan (1840-1879) 234 testu bildu ahal izan dira, gailurrari dagozkionetan (1880-1899) 390, eta hausturari dagozkionetan (1900-1919) 395. Progresio hori nabartu beharra dago, ordea. Kuantitaboki etengabe gora egin arren, kualitatiboki beherakada bat jazoko da hausturari dagokion aldian: oinarritik gailurrera igarotzean bertso-saioen prentsa erreferentzietatik aipamen soiletik kronikara egiten bazuten, gailurretik hausturara igarotzean kronikatik aipamen soilerako joera jazoko da berrir.

Ziklo honek ekarritako moldaketaren inguruan bigarren nabardura garrantzitsu bat egin behar da, bestalde. Ahozkoak idatziarekiko duen subalternitatearen pisua dela eta, bertsolari klasikoa nortasun ikur gisa funtzionatzen hasia dela ukaezina den arren, prentsan oihartzunik gehien izango duten bertsolariak poesia idatziari gehien gerturatzen zaizkionak izango dira: Iparragirre, Bilintx eta Otaño. Iparragirreren kasuan azaldu da bertsolaritzat har daitekeen ere zalan-tzan jarri izan duela hainbatek, eta Garziak argi seinalatzen du Bilintxen nahiz Otañoren garai hartako sona poeta gisa egindako ekarpenari zor zitzaiola nagusi (2000a: 409).

Fernando Amezketarra da eredu hibrido horretatik kanpo medioetan arrakasta izan zuen bertsolari bakarra, baina pasadizoen generoak euskarazko kazetaritzaren hastapenetan izan zuen loraldiari esker eta mito bihurturik etorriko da arrakasta hori. Salbuespen horretatik haratago, Pello Errota eta Txirrita bezala eredu idatzitik urrun gelditzen den sagardotegiko bertsolari klasikoak erabat ertzeko izaten jarraituko du. Pello Errotaren kasuan, zikloaren gailurrak bete-betean harrapatu zuenez, arrasto nabarmenagoa topatzen da prentsan; Txirritarenean, aldiz, ahozkoaren subalternitatea areagotu zuen garbizalekeria dela eta, aipamen soilak baino ez dira jasotzen lehen ziklo honetan.

Deigarria suertatzen da baita, Hernanikoaz zerbait gehiago sakontzeko modua ematen duen lehen testua epaiketa baten kronika izatea. *Diario de Navarra* dakar 1916/X/31 datarekin “Tribunales” izenburupean, eta, Mikel Tabernaren arabera, (2018: 14) gerora egunkari horren zuzendari eta 1936ko kolpearen prestatzaile nagusietakoa izan zen Raimundo García *Garcilasorena* izan daitekeen *Eme* izenordeaz sinatua. Kazetariak bertsolariaren ezagutza handirik ez zuela ikus daiteke, ezizena oker transkribatzen baita lehen paragrafoan:

El conocido versolari ‘Chirritak’ —creemos que es de Hernani—, Jose Manuel Lujambio, y el vecino de Legasa Tomas Alcaine ocuparon ayer el banquillo ante el Tribunal de Derecho, acusados de los delitos de injuria y calumnia al alcalde pedáneo que fue de Legasa Eusebio Babace (*Diario de Navarra*, 1916/X/31, “Tribunales”)

Gainerakoan ez dago testuari eskapatzen zaion xehetasunik. Azpigituluak berak aipu esanguratsua dakar, Tabernaren arabera (2018: 40) Legasa udatiar gisa ezagutzen zuen Ramón María del Valle-Inclán-en *Voces de Gesta* antzezlanetik hartua: “... á vosotros mi canto consagro”. Y efectivamente, el canto del versolari fué tan avieso que se cayó en las redes del Código penal”.

Alkainen enkarguz alkatearen kontra egindako bertsoengatik eserarazi zuten Txirrita epaitegian. Herrian jartzen ziren isunen dirua beretzat hartu izana leporatzen zioten bertsoek alkateari, eta 10 zentimoan saldu ziren Doneztebeko festetan, kronikak kontatzen duenez arrakasta itzelarekin: “La lectura de los versos produjo gran hilaridad y regocijo; tanto, que hubo momentos en que la algazara pública revistió caracteres de desorden y tuvo que intervenir una pareja de la guardia civil”.

Akusazioaren eta defentsaren argudiaketaren berri ere ematen da bertan. Defentsak, besteak beste, bertsoen itzulpena ez dela zuzena argudiatu zuen bertsolariaren alde. Akusazioak, aldiz, deliturako ezinbesteko bitarteko gisa salatzen zuen bertsolaria:

En la declaración terminante, buscada por la acusación particular, encomendada al distinguido letrado don Manuel Aranzadi, fue el punto de partida para

desarrollar su informe en la sesión de la tarde. Yo no hubiera traído aquí al versolari —decía— que en realidad es ajeno al delito, aunque instrumento empleado por el acusado para cometerlo, pero por fuerza del imperio de la ley [...] hago responsables por igual a los dos procesados

Eta bertsolariaren izua ere deskribatzen du kronikariak, bere ezjakintasuna azpimarratuz:

El versolari estaba ayer aplanado a la vista del aspecto severo del Tribunal que había de juzgarle [...] no sabía de cosas tan serias y nunca pudo sospechar que las improvisaciones de su ingenio [...] pudiesen llegar a constituir un delito. Es más, ni sabía quien era Babace ni tenía motivos para afirmar si era cierto que cobraba multas sin darles la inversión que manda la ley municipal.

Epaiketaren eszenaratzeak Txirrita izutu izana litekeena da, baita lege kontuetan ezjakin bat izatea ere, baina tontotik ezer gutxi zuen bertsolariak: egunkari berak azaroaren 10ean argitaratzen duenez, hiru urte eta erdian Legasatik 25 kilometroko eremu batean sartzeko debekua ezarri, eta 250 pezetako isuna nahiz epaiketaren kostuen laurdena ordaintzera zigortu zuen epaiak, baina ezin izan zitzaion zentimorik kobratu, desagertu egin baitzen. Tabernak azaltzen duenez, litekeena da zigorretik ihesi Iparraldean ezkutatu izana (2018: 67-70).

Diario de Navarraren testuak eta Tabernaren ikerketak urte haietako gutxiespena gogorren pairatu zuen bertsolari modu baten profila osatzeko baliagarriak suertatzen dira. Horrela, Txirritak gaztelaniaz ez zekiela berresten da, auzitegiaren jakinarazpenak itzultzaile bidez helarazi baitzitzaizkion (Taberna, 2018: 43), eta baita analfabetoa zela ere epaiak bertso paperen inguruan honela baitio: “[...] original, que dictó a un amanuense por no saber él escribir [...]” (id.: 34). Bestalde, esanguratsua da prozesuak berak agerian uzten duen ertzekotasuna, bertso batzuk baitira zigortzen direnak, gogor zigortu ere, akusazioaren eskaria, bi hilabeteko kartzelaldia, are gogorragoa zelarik.

Deigarria suertatzen da oso prentsan izen-abizenekin topatu daitekeen lehen bertsolaria, Pierre Topet *Etxahun*, epaiketa kronika batean topatu izana, eta zikloaren amaieran topa daitekeen testu luze bakanetako bat berriro ere bertsolari baten epaiketaren kronika izatea. Kasu horretan, gainera, bertso gintzari berari egotzen zaio delitua (kalumnia eta irainak eskatzen zituen akusazioak, irainak ebatzi zituen epaiak). Badirudi XX. mende hasiera horretan bueltan zirela XIX. mende hasieran Iztuetak salatzen zituen debeku eta gutxiespenak. Lore Jokoen lehen ziklo horren ondotik, bada, modernizazio bidean abiaturik, jada ez da ezer berdina izango bertsolaritzarentzat, baina tarteka antzekoa bai. Aurrerago ere errepikatuko dira debeku eta gutxiespenak.

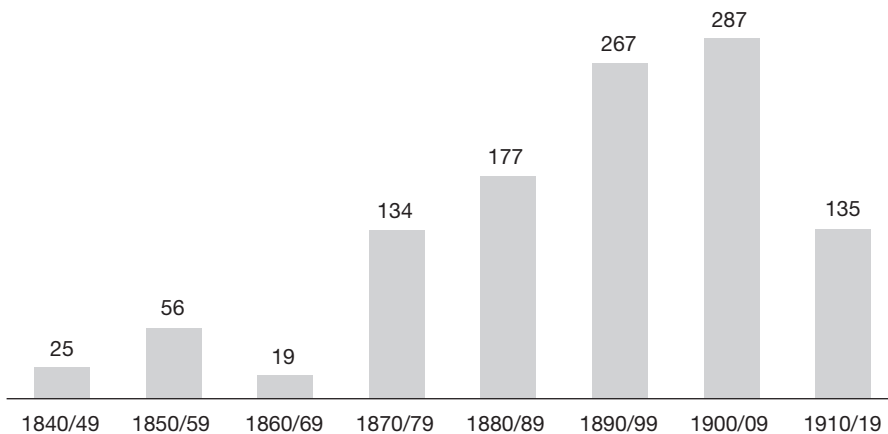
3.7. OIHARTZUNA: LEHEN PAUSOAK PRENTSAN

3.7.1. Emandako pausoak eta bilakaera

Euskal prentsa modernoak egindako lehen urratsetan estreinatu zen bertso-larritza medioetan. Esan bezala, XIX. mende hasierakoak dira erdaraz egindako lehen urratsak, eta bertso-laritzaren edo bertso-lariaren lehen aipamenak 1820ko hamarkadan egin ziren, Boucher de Crèvecoeurren testuarekin (1823) eta Etxahunen epaiketari buruzkoekin (1828). Euskarak prentsan izan zuen lehen agerpenaren aurretikoak dira horiek, eta euskarazko kazetaritzak emandako hurrengo pausoan, Agosti Xahoren *Uskal-Herriko Gazetan*, bi zenbaki bakarrik argitaratu arren, bertso-laritzari tartea egingo zitzaion.

Lehen Karlistaldiarekin (1833-1840) abiarazi zen martxa sendo batekin kazetaritza moderno hori Hegoaldean, eta Iparraldean 1830eko iraultzaren bueltan. Eta bertso-laritzak 1840ko hamarkadan izan zuen lehen aldiz arreta jarraitu bat Agosti Xahok *Ariel* aldizkarian eskaintzen dizkion testuekin.

1. grafikoa. Lore Jokoak (1845-1917).
Argitaratutako testu kopuruaren bilakaera hamarkadaka

Iturria: Egileak moldatua.

Argitaraturiko testu kopuruaren bilakaerari erreparatuta Lore Jokoen inguruko zikloaren aldiak argi samar gelditzen dira marraztuta, azaldu den historiaren inflexio puntuekin bat etorritik. Horrela, oinarritzat hartu den aldiari (1845-1878) joera gorakorra izango du bertso-laritzaren presentzia mediatikoak, gailur gisa hartu diren hamarkadetan (1878-1898) eklosio bat gertatuko da, eta mende berriarekin (1899-1917) fenomenoaren desprestigioak ekarritako joera beherakorrek ziklo amaiera adieraziko du. Edozein modutara ere, urteak joan urteak

etorri, presentzia bat finkatzea lortuko da: zikloa irekitzen duen hamarkadan baino bost aldiz kopuru handiagoa izango da zikloa ixten duen hamarkadan.

Bilakaera orokor horren baitan, noski, hainbat ñabardura seinala daitezke. Esaterako, 1860ko hamarraldian aurrekoan baino testu gutxiago topatu da, akaso Abbadieren Lore Jokoeck lehen hamarkadako berritasuna galdu ondoren arreta apaldu zelako.

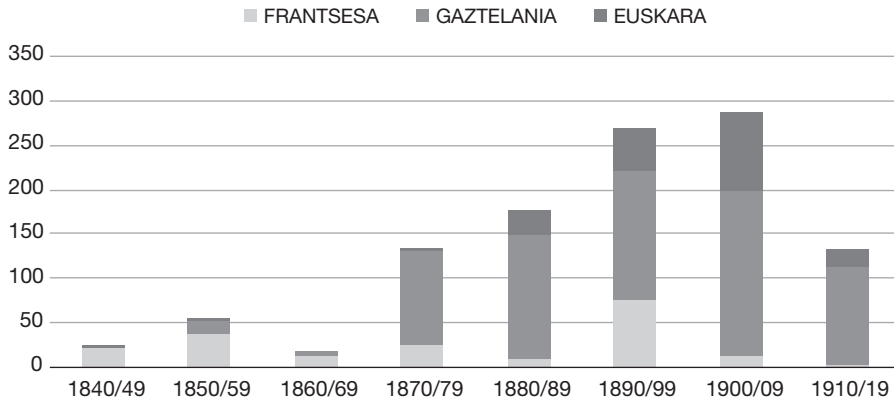
Guztira, 1.092 testu bildu dira, eta beste sei historiaurrekotzat hartu direnak, zikloa hasi aurrekoak. Zikloak 72 urte dituzenez (1845-1917), urteko batez besteko testu kopurua 15,16 da.

Esplikatu den historia nolabait dokumentatzen duen beste alderdi bat hizkuntza hautuaren bilakaera da. 1840koan Xahok *Arielen* egindako ekarpenarekin eta hurrengo hamarkadan Abbadieren Lore Jokoei *Le Messager de Bayonne* edo *Le Courrier de Bayonne* gisako egunkariak egin zioten jarraipenarekin, bertsolaritzaren oihartzuna, historia honen lehen hamarkadetan, frantsesez idazten da. Horrela, bildu diren lehen 100 testu zaharrenetatik 72 frantsesez dira, 25 gaztelaniaz, bi baino ez euskaraz eta bat alemanez.

Gaztelaniaz lehen ale batzuk 1840ko hamarraldian azalduko dira, hurrengo hamarraldian hasiko dira ugaritzen Iparragirreri buruzko testuekin, eta 1870eko hamarraldiaren bigarren erditik aurrera, hain justu Hegoaldean foruen galeraren aurkako erreakzioa gertatzen den inflexio puntuarekin, zikloaren gailurrarekin bat etorritik, gaiaren tratamendurako hizkuntza nagusi bihurtuko da. Euskarazko eskaintza ere orduan abiatuko da. Lehen testuak nagusiki gaztelaniaz ari diren Hegoaldeko aldizkari elebidun kulturaletan agertuko dira (aurretik agertu ziren Xahoren pare bat testuren salbuespenarekin), eta gero nagusiki euskaraz argitaratzen den Iparraldeko *Eskualduna* aldizkaria (1887-1944) nahiz Hegoaldean euskara hutsez aterako diren *Euskalzaile* (1897-1899) eta *Ibaizabal* (1902-1903) aldizkarietan. Frantsesak oraindik ere bigarren hizkuntza gisa eutsiko dio XIX. mendearen amaieraraino, baina mende berriarekin euskararen erabilera gailenduko zaio. Zikloaren datu orokorrak honako hauek izango dira: gaztelaniaz % 64, frantsesez % 18, euskaraz % 17 eta besteak (ingelesa, alemana, katalana eta galegoa) % 1.

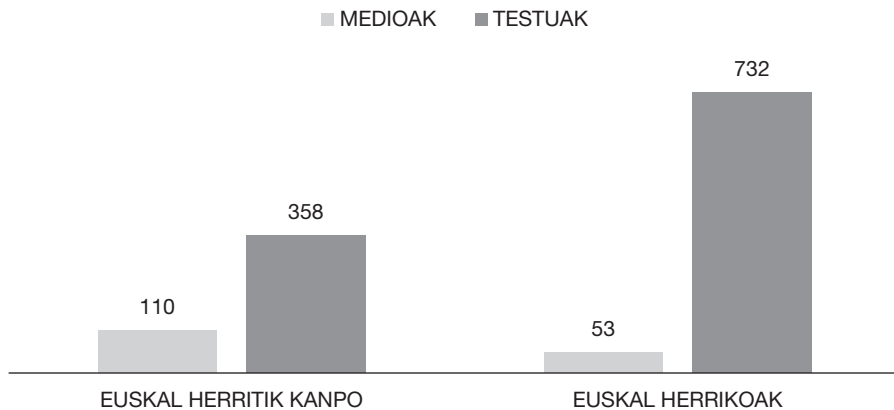
Azterketa kuantitatiboak ere agerian uzten du foruen galerak dakarren erreakzioa funtsezkoa izan zela bertsolaritzari buruzko kazetaritzaren bilakaeran. Zikloaren gailurra ez ezik gaztelaniazko testuen nagusitasuna eta euskarazko testuen sorrera ekarriko ditu, eta baita kronika edo fikzioa gisako kazetaritzari buruzko genero sofistikatuagoen sorrera ere.

Ziklo honetan, bertsolaritzaren historia soziala markatzen duen ezaugarrietako bat, ikusi den bezala, euskal gaiek atzerrian pizten duten interes bizia izango da. Bertsolaritzak utzitako oihartzun mediatikoan ere nabaritu da fenomeno hori. Horrela, Euskal Herriko hiru hizkuntza nagusietatik kanpo idatzitako testuen ehunekoa % 1 izango da, eta kopuru totala 13 testu (zortzi ingelesez, bi alemanez, bi katalanez eta bat galegoz). Hurrengo zikloak ez dira berriro kopuru horietara iritsiko.

2. grafikoa. **Lore Jokoak (1845-1917). Hizkuntza hautua hamarkadaka**

Iturria: Egileak moldatua.

Euskal Herritik kanpo piztutako interesaren benetako dimentsioa erakusten duen datua, ordea, ziklo honetan bertsolaritzaz argitaratu zuten medioen kokapenarena litzateke. Gehiago dira Euskal Herritik kanpokoak, % 67, eta zikloaren hasieran proportzioa are handiagoa da: bertsolaritzarekin zerikusiren bat zuten lehen hiru testuak Euskal Herritik kanpoko argitalpenetan argitaratu ziren; bertsolaritzari buruz zerbait argitaratu zuten lehen 30 medioetatik 26, % 86, Euskal Herritik kanpokoak izan ziren.

3. grafikoa. **Lore Jokoak (1845-1917). Argitalpen eta testuen jatorria**

Iturria: Egileak moldatua.

Kanpoko medioen proportzio altu hori esplikatzeko, euskal gaiak atzerrian pizten zuen interesaz gain Euskal Herriko kazetaritzaren izaera berantiarra hartu

beharra dago kontuan. Eta baita Iparragirreraren figurak Espainian, Frantzian nahiz euskal diasporan piztu zuen arreta ere. Edozein kasutan oso esanguratsua da ziklo honetan bertsoari argitaratu zuten medioen % 67 Euskal Herritik kanpokoak izatea eta testuen % 31 haien eskutik etorri izana.

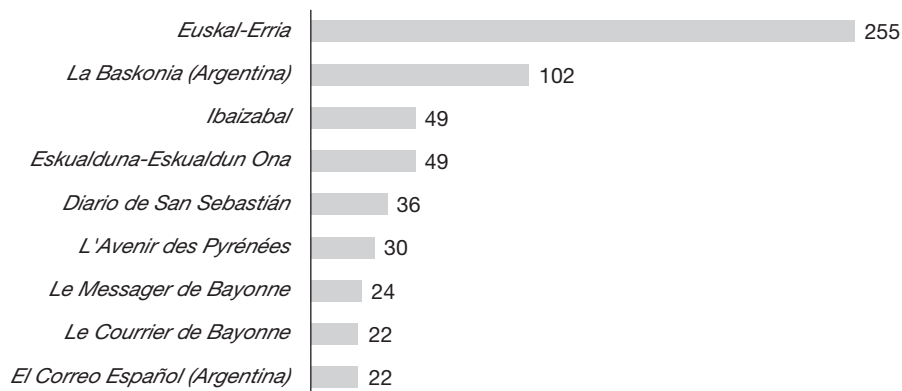
Azkenik, aipatu beharra dago, prentsan izandako garapena esanguratsua izan arren, ez dela erabatekoa. Ziklo osoan ez da topatu ahal izan, adibidez, bertsoari eginiko elkarrizketarik. Atzerriko begiradak baino pisu handiagoa izango duen fenomeno ageri zaigu: kanpotiko begirada. Bertsoari buruzko kazetaritzak prentsan ere izango du zer estreinatua hurrengo zikloetan.

3.7.2. Argitalpen eta sinadura nagusiak

Gaia 163 mediotan jorratu izan da, hurrengo zikloetan baino kopuru altuagoa, kazetaritzak XIX. mendean bizi zuen irakinaldiaren adierazgarri: argitalpenak ziztu batean sortu eta desagertzen ziren garai hartan; gerora, iraunkortasun gehiago izango dute, eta, ondorioz, bakanagoak izango dira.

Gaiaz gehien argitaratu zuena, alde handiarekin gainera, *Euskal-Erria* aldizkaria (1880-1918) izan zen. Ziklo honetako gailurraren izpiritua, foruen galeraren aurreko erreakzio kulturalista inork baino hobeto gorpuztuko zuen argitalpen horrek. Lehen Euskal Pizkundearen funtsezko elementu egituratzaile bat izan zen baita, eta bertsoari lehen bulkada modernizatzailean ere garrantzitsua suertatu zen, urte luzez Donostiako Lore Jokoen antolatzaile eta bozgorailu izanez eta bertso-saioen kronikaren eredu ezarriz. Gaiaren inguruko sinadura esanguratsu gehienek hartu zuten parte bertan.

4. grafikoa. Lore Jokoak (1845-1917). Argitalpen garrantzitsuenak

Iturria: Egileak moldatua.

Euskal-Erriaren ondotik gehien argitaratu zuena Argentinako *La Baskonia* (1883-1943) izan zen. Euskal diasporaren ekarpenaren ikur gisa har daiteke, eta diaspora horren parte izan ziren bi bertsolari ezagunenen, Pedro Mari Otaño eta Iparragirreraren, inguruko testuek protagonismo berezia izan zuten bertan. Bizitza luzea izan zuenez, gaiari buruzko denetariko testuak argitaratzera iritsi zen, hainbat *Euskal-Erriatik* hartuak.

Euskal diasporaz haratago, gehien argitaratu zuten hamarren artean Iparragirreraren itzuleran funtsezkoa izan zen Argentinako espainiar diasporako *El Correo Español* (1872-1905), Enrique Romero Jimenezek zuzendua, ageri da. Eta euskal diasporak herrialde horretan izan zuen indarraren erakusgarri deigarria suertatzen da bertsolaritza testuren bat argitaratu zuten Argentinako egunkarien zerrenda: *Diario del Comercio*, *El Diario*, *La Prensa*, *El Pueblo*, *El País*, *La Tribuna*, *La Nación* eta euskal diasporaren *Laurak Bat*, aipatutako biez gainera.

Aurreko puntuan aipatu da Euskal Herritik kanpoko argitalpenen ekarpena oso garrantzitsua izan zela lehen ziklo honetan. Horren harira aipagarriak dira baita Madrilgo *La Correspondencia de España* (1860-1925), hamabi testurekin, *La España*, hamaikarekin, eta *La Paz*, zortzirekin, edo *La Iberia* (1854-1898), *La Época* (1849-1936), bakoitza hamar testurekin. Parisko edo Bartzelonako egunkariak ez dira kopuru horietaraino iristen, baina *Diario de Barcelona* (1792-2009), *La Vanguardia*, (1881-...), *La Presse* (1836-1927) edo *Le Siècle* (1836-1932) bezain egunkari handietan argitaratuko da bertsolaritza buruzko aleren bat. Bestalde, argitalpen exotikoagoak ere bildu dira bertsolaritza hemerografia historikorako: *Wiener Zeitung* austriarra (1703-...), *Eclectic Magazine* (1844-1898) eta *The New Englander* (1884-1917) estatubatuarra (1884-1917), *Cornhill Magazine* (1860-1975) britainiarra, *Berliner Tageblatt* (1872-1939) alemaniarra eta abar.

Bertsolaritza ziklo honetan gehien argitaratu zuten medioen zerrendara itzuliaz, *Euskal-Erriaren* eta *La Baskoniaren* ondotik euskara hutsezko lehenengo ageri da, *Ibaizabal* (1902-1903), eta haren aurrekaritza har daitekeen *Euskalzale* (1897-1899) ere hamar garrantzitsuenetatik gertu aurkitzen da, hogeita bat testurekin.

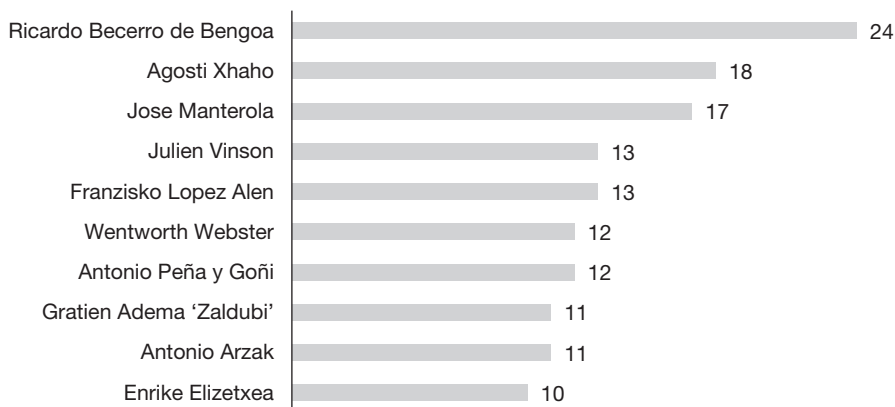
Ibaizabalen kopuru berak eskaintzen ditu Iparraldeko *Eskualduna* (1887-1944) astekari elebidunak. *Eskualdunak*, hurrengo zikloetan sortuko diren *Gure Herriarekin* eta *Herriarekin* batera, bertsolaritza buruzko kazetaritza iturburu oso garrantzitsu bat finkatuko du Ipar Euskal Herrian, bere bidea propioa egingo duena sinadura, gaitegi eta protagonista propioekin. Lehen ziklo honetan, ordea, sinadurarik gabeko testu laburrak eskainiko dira gehienez, Lore Jokoen inguruko aipamen soilak, Gratien Adema *Zaldubiren* “Art poetique basque” artikulua eta Jean Etxepareren kronika solte batzuen salbuespenarekin.

Ipar Euskal Herritik ziklo honetan etorriko den beste ekarpen nagusia bertako Lore Jokoen berri ematen duten egunkari frantsesena izango da. *L'Avenir des Pyrénées et des Landes* (1881-1908) ezkertierra izango da testu gehien argitaratuko duena eta *Le Messenger de Bayonne* (1851-1865) eta *Le Courrier de Bayonne* (1852-1947) kontserbadoreak ere ziklo honetan gehien argitaratu duten hamar medioen zerrendan sartuko dira.

Azkenik, Hegoaldeko enpresa egunkarien ekarpena ere garrantzitsua izango da. *Diario de San Sebastián* (1872-1887) liberal foruzalea, lehen zuzendari Manterola izan zuena, garrantzitsuenen artean bosgarren kokatuko da. Bilintxen kalbarioaren estaldura informatiboan erreferentziala izango da, eta Iparragirrerri eta Donostian ospatutako Lore Jokoei buruz ere testu mordoxka argitaratuko ditu. Gisako eredu bati jarraitzen diote, baita ekarpen polita egin ere, *El Noticiero Bilbainok* eta *El Pueblo Vascok*, lehenak hamabost testurekin eta bigarrenak hamazortzirekin.

Zerrendatik kanpo gelditutakoen artean, ordea, Xahoren *Ariel* da gehien argitaratu zuena, 21 testurekin. Aipagarriak dira baita ere *Riev*, *Euskalerrriaren alde*, *Baserritarra* eta *Le Petite Gironde* guztiak ere hamar testutik gora argitaratuz.

5. grafikoa. Lore Jokoak (1845-1917). Sinadura garrantzitsuenak

Iturria: Egileak moldatua.

Bertsolaritzari buruzko garaiko testuen % 48 sinadurarik gabe ageri da, % 47 izen-abizenekin edo ikerketan zehar argitu ahal izan diren izenorde nahiz inzialekin sinaturik, % 3 argitu ahal izan ez den izenorde batekin eta % 2 ezezagunak suertatu diren inzialekin. Sinadurarik gabekoen kopurua oso altua da, garai hartako kazetaritzan ohikoa den moduan.

Ricardo Becerro de Bengoa gasteiztarra (1845-1902) lehen postuan ageri bada, neurri handi batean Iparragirrerren kronikari ofizial modura funtzionatu

izan zuelako da. Espainiako Gortetan senatari, Gasteizko kronikari ofizial, Fisika eta Kimikako katedratiko, Historia eta Arte Ederretako Errege Akademiako kide... Pertsonaia polifazetikoa izan zen, garai hartako jende ilustratua-
ren artean nahikoa ohikoa zenez. Horrela, idazle, ikertzaile edo ilustratzaile gisa bere kolaborazioa izan zuten argitalpenen zerrenda amaiezina da: *Euskal-Erria*, *Revista de las Provincias Euskaras*, *La Vanguardia*, *Revista Euskara*, *La Paz*, *La Iberia*, *La Mañana*, *La América*, *La Ilustración de Alava*, *El Solfeo*, *Revista de Vizcaya*, *Ateneo*... Prestigio handiko kazetaria ez ezik Araban protonazionalismoaren bultzatzaile nagusietako bat ere izan zen Fermin Herranekin batera (Aizpuru, 2000: 64).

Zerrendan bigarren agertzen den Agosti Xahoren inguruan luze eta zabal hitz egin da euskal kazetaritzaren eta bertsoaritzaren irudikapen modernoaren aitzindari gisa. Manterolak *Diario de San Sebastián*en eta batez ere *Euskal-Erria* aldizkariaren zuzendari gisa eginiko ekarpena, Hegoaldeko lehen Lore Jokoen eragiletzan jokaturako papera eta bertso-kronika finkatu zuen kazetari gisa izan zuen garrantzia ere azaldu dira nahikoa.

Julien Vinson (1843-1926) paristarra zen sortzez, baina 1866an Baionako basozain nagusi postua atera ondoren euskararen eta euskal kulturaren ikerketan murgildu zen buru-belarri. Harexena da bertso-saio baten lehen kronika, 1870ean *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* aldizkarian “Concours de Poésie Basque a Sare en 1869” izenburuarekin argitaratu zuena. Iparraldeko Lore Jokoen berriemaile nagusietako bat izan zen bertako egunkari garrantzitsuenekin kolaboratuz. Harena da garaiko euskal bibliografia ezaguna: *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque* (1891).

Zerrendako bosgarrena Francisco Lopez Alen (1866-1910) eta bederatzigarrena Antonio Arzak (1855-1904), bederlatzi testurekin zerrendan sartzearekin gertatu den Adrian Loyarterekin (1882-1962) batera, Manterolaren ondoren *Euskal-Erria* aldizkariak izan zituen hiru zuzendariak dira: Arzak 1884tik 1904ra, Lopez Alen 1904tik 1910era eta Loyarte 1910etik 1918ra. Antzekotasun handiak dituzte euren artean, lehen biak Donostiako Udal Liburutegiko zuzendari izan baitziren, eta hirurek ekarpen garrantzitsua egin baitzioten hiriko garaiko kultur bizitzari: Arzakek Orfeoia sortzaile gisa, Lopez Alenek pintore modura eta Loyartek musika hamabostaldiaren sortzaile gisa. Garaiko kultur-
gileei zegokien gisan, hirurek egin zuten euren bidea literato gisa ere, eta hainbat kultur akademiako kide izan ziren. Donostiako Lore Jokoen antolaketan hirurak ibili ziren buru, eta Arzak eta Lopen Alen bertso-jartzaile gisa ere sarituak izan ziren.

Zerrendako seigarrenak, Wentworth Webster (1828-1907) britainiarra, apaiz anglikano gisa atera zuen bizibidea, baina goi mailako ikasketaz horniturik, Oxforden Master of Arts titulua zuen eskuratua, folklorista gisa lan itzela egin zuen bere bizi guztian zehar. 1864tik aurrera Ipar Euskal Herrian kokatu

zuen bere bizilekua, eta berehala erakutsi zuen bertako kulturarekiko interesa euskal gaien inguruan: *Basques Legends* (1877), *Grammaire Cantabrique Basque* (1900) eta *Les loisirs d'un Étranger au Pays Basque* (1901) liburuez gain, Frantzia, Estatu Batuetan, Britainia Handian eta Espainian argitaratutako artikulu andana bat osatu zuen. Euskal intelligentsiarekin ere oso harreman onak izan zituen, eta hainbat aldizkariarekin kolaboratu zuen: *Euskal-Erria*, *Euskalerrriaren Alde*, *Euskalzale*... Bertsolaritzaz idatzi zituen hamabi testuetatik zortzi ingelesez izan ziren, tartean hizkuntza horretan egindako lehen kronika: Londreseko *The Cornhill Magazine* 1882an argitaratutako "Festival among the Basques". Websterrek, Vinsonekin batera, atzerriko begiradaren garrantzia erakusten du, hura bezala bertakotua eta euskaldundua izan arren, ez baitzuen behin ere galduko bidaiariaren ikusmina eta ikertzailearen ezagutzeko grina uztartzen zituen begirada.

Becerro de Bengoa Iparragirreraren kronikari ofiziala izan bazen, beste hainbeste gertatu zen, ikusi den bezala, Peña y Goñi eta Bilintxeekin. Donostiarra (1846-1896), musika kritikari gisa egin zen ezagun, Madrilgo Musika Eskola Nazionaleko irakasle izan zen, eta hainbat liburu argitaratu zituen gaiaz. Zezenketen kritikari gisa ere itzal handia izan zuen, ordea, eta euskal pilotari buruzko testugintzan aitzindari garrantzitsua izan zen 'La pelota y los pelotaris' (1892) liburuarekin. Kolaboratzaile izan zuten medioen zerrenda amaiezina da.

Gratien Adema *Zaldubik* (1828-1907) hurrengo urteetan ere garrantzitsua izango den eskola bat ordezkatzeko du zerrenda honetan: Iparraldetik eta bertako medio erreferentzian argitaratuz, kasu honetan *Eskualdunan*, kultur kontuetan itzal garrantzitsua duen elizgizonarena. Bertso-jartzaile oparoa izan zen, Abbadieren Lore Jokoetan hainbatetan saritua, eta bere testuen artean "Art Poétique Basque" artikulu sorta nabarmentzen da, bertsogintzaren mekanismoak argitze aldera osatutakoa.

Zerrendako ezezagunena Enrike Elizetxea (1873-1947) izan daiteke. Bertso-jartzaile, idazle eta politikari errepublikano honek *Ibaizabalen* argitaratu zituen bertsolaritzari buruzko bere testu gehienak, tartean Joxepa Antoni Aranberriekin neskazarren inguruan jarri zituen bertso batzuk zirela eta piztu zen polemika ezagunaren ingurukoak, baina baita *Euskal-Erria* edo *Baserritarran* ere.

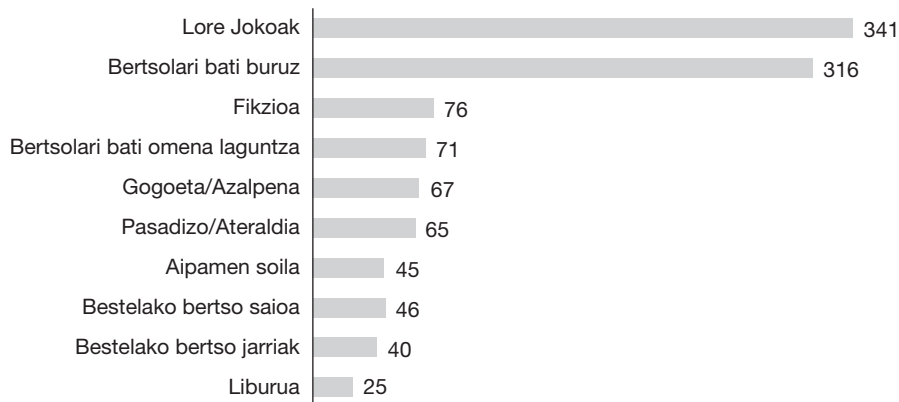
Azkenik, aipatu beharra dago eurei buruzko berriak ez ezik bertsolariak ere iristen direla erredakzioetara lehen ziklo honetan. Batetik, garai hartan gaiari buruzko sinadura garrantzitsu asko Lore Jokoetan parte hartzen zuten bertso-jartzaileak ziren. Bestetik, garai hartan oihartzun mediatiko handiena izan zuten bertsolariak harreman estua izan zuten kazetariekin. Horrela, Iparragirreraren itzulera prentsatik antolatutako operazio bat izan zen. Edo Otañori joanekoan lagunduko zioten, eta nota baten bidez zabaldu zuen bere esker ona. Bata zein bestea prentsako sinadura gisa agertuko zaizkigu gainera. Iparragirrek eskutitz modura hainbat testu argitaratuko ditu medioetan bere itzuleraren

inguruko gorabeherak edo “Gernikako Arbola”ren egiletzaren ingurukoak argitu nahian. Eta Otañok bertso jarriez gainera fikzio laburren bat edo Fernando Amezketarraren pasadizoren bat argitaratuko ditu. Bi bertsolariok egunkarien erredakzioetara eginiko bisiten berri ere badago jaso, prentsarekin izandako harreman estuaren adierazgarri. Agerikoa da bi bertsolari horiek prentsa garai hartan hartzen ari zen garrantziaren jakitun zirela, eta euren lanaren zabalkunderako baliatu zutela. Oihartzun mediatiko garrantzitsu bat izan zuen hirugarren bertsolaria, Bilintx, kazetari lanetan ibili izan zelako zantzuak ere badaude.

Zikloan zehar bertsolaritaz aritu ziren 156 sinadura topatu dira guztira. Horietatik 17 (% 11) dira, Bertsolaritzaen Datu Basearen arabera, bertsolari, bertso-jartzaile, antolatzaile edo epaile gisa bertso munduarekin lotura zuzenen bat izan zutenak.

3.7.3. Gertakari eta protagonista mediatikoak

6. grafikoa. Lore Jokoak (1845-1917). Gai nagusiak

Iturria: Egileak moldatua.

Bertsolaritzaekin zerikusiren bat izanik prentsan argitaratutako testuen artean bertsolari zehatz bati buruzko informazioaren bat ematen dutenak dira ohikoenak, eta Iparragirri, Otañori eta Bilintxi buruzkoak dira gisa honetako gehienak. Eta bertsolariaren biografia osatzen dutenei bertsolariari laguntzera bideratutako ekimenak (Bilintxen familiari laguntza, Iparragirriren itzulera, Otañoren joanekoa) edo bertsolariaren omenaldi gisa burututako ekitaldiak (mausoleoa, kalea eta abar) gehituz gero, testuen herena baino gehiago lirateke gisa horretakoak.

Bigarren testu mota nagusia, kopuru osoaren heren bat kasik, Lore Jokoei buruzkoa da. Etiketa horren azpian lehiaketarako deia, izango diren sarien azalpena edo Jokoen kronika aurki daitezke. Deialdia edo sarien kontaduria xedeztat duten testuetan bertso-laritzaz ez da aipamen soil bat baino egingo, eta kronika gehienak bertso-saioari paragrafo bat edo pare bat eskainiko dizkioten Jokoen kronika orokorrak izango dira. Baina guztiek ematen dute bertso-laritzaren historian sakontzeko baliagarria izan daitekeen daturen bat, eta aintzat hartzea erabaki da. Baita bat-bateko saioaren erreferentziarik egin gabe euskarazko poesia lehiaketari buruz ari direnak ere, poesia hori bertso jarriak direla ulertzen baita. Bertso-saioaren kronika zabalak izango dira interesgarrienak, noski, eta horrelako kopuru handi samarra bildu ahal izan da baita ere.

Lore Jokoetatik kanpo egindako bertso-saioen berri ematen duten prentsako testuak ere topatu dira. Horien kasuan ere batzuetan kartela baino ez da iragarriko, eta beste batzuetan festako kronika zabalagoaren baitako paragrafoa baino ez zaie eskainiko bertsolarietara, baina tartean topa daiteke kronika interesgarrikerik ere. Saio horietara egiten zaizkien erreferentziak ez dute Lore Jokoei buruzkoek duten jarraitutasunik, ez dira urtero agertzen, baina kopuru polit bat bildu ahal izan da (46 testu). Lore Jokoetan bat-batekoei buruz esaten direnekin osaturik garaiko bertsolarietara ezagunenak zein ziren, nolako bertso-kerak plazaratzen zen, edo zer gaitegi erabiltzen zen ezagutzeko bidea eskaintzen dute testu horiek.

Sarri jorratuko den beste alor bat fikzioarena izango da. Izatez, fikziozko lanak osotasun gisa harturik ez dira hainbeste¹¹⁵, baina diren horiek folleto gisara, atalka, eman ohi direnez eta horietako batzuk hainbatetan berrargitaratuko direnez (Xahoren «Aitor» bost aldiz eta Otañoren «Auntza Larrera», Agirrerren «Iru-erezi» nahiz Benitez Osesen «Peruchu» hiru aldiz bakoitza), testu kopurua handia izango da. Edonola ere, bertso-laritzaren integratzen duen fikzioak inoiz baino protagonismo gehiago izango du ziklo honetan.

Bertso-laritzari buruz gogoeta eta azalpena eskaintzen duten bertsoen kopurua ere kontuan hartzeko modukoa da. Xaho, Duvoisin, Bladé, Vinson, Webster, Campion, Lopez Alen, Adema, Mujika, Salaverria, Etxegarai edo Jamar bezalako sinadurak ageri zaizkigu, euskal metrikaz, euskal doinuez, euskaraz

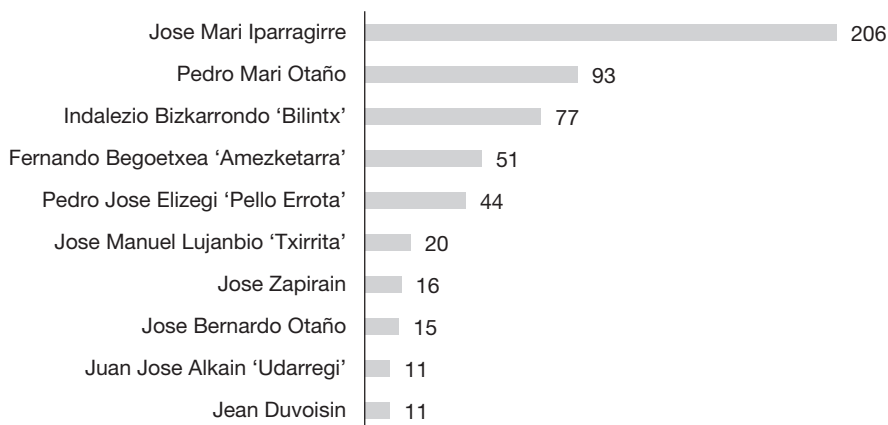
¹¹⁵ Hau litzateke zerrenda osoa: Xahoren «Aitor-Legende Cantabre» (1845, *Ariel*), Becerro de Bengoaren «Señor amo imprentualista del Solfa» (1875, *El Solfeo*), Mogelen «Peru Abarka» (1880, *Beti-bat*), Ortiz y San Pelayoren «Episodio de un Bascongado» (1884, *Euskal-Erria*), Zabalaren «Gabon gau bat Euskal-Erriko baserri batean» (1889, *Euskal-Erria*), Vicente Aranaren «El Bardo de Uribe» (1892, *El Aralar*), Txomin Agirrerren «Iru Ezezi» (1898, *Euskal-Zale*) eta «Garoa» (1907, *RIEV*), Lafitterren «El versolari de Aloñaga, leyenda bascongada» (1899, *Euskal-Erria*), Otañoren «Auntza Larrera» (1903, *La Baskonia*), Truebaren «El bardo euskaro» (1903, *La Baskonia*), Lopez de Sañen «El Versolari» (1903, *Blanco y Negro*), Loyarterren «El Bersolari» (1904, *Euskal-Erria*), Lotiren «Ramuntcho» (1906, *ABC*), Benitez Osesen «Peruchu» (1907, *El Cantábrico*) eta d'Elbeeren «Un domingo en el País Vasco» (1914, *La Baskonia*).

errimarako eskaintzen dituen erraztasunez, bertsolaritzaren historiaz, generoa-
ren garrantziaz edo hutsaltasunaz nahiz gisako beste hamaika konturen ingu-
ruan euren iritziak eta argudioak eskaintzen.

Azkenik, pasadizo eta ateraldiek ere testu kopuru garrantzitsua batzen dute.
Azaldu den bezala, Bilintx eta nagusiki Fernando Amezketarraren inguruan
garatu zen genero hau. Eta Lore Jokoetatik kanpo argitaratutako bertso-jarrien
inguruko iruzkinek eta bertsolaritza ukitzen duten liburuen iruzkinek osatzen
dute gai garrantzitsuenen zerrenda¹¹⁶.

Badira askoz ere modu puntualagoan landutako beste gai batzuk ere, hala
nola santa eskea, bertsolari emakumeak, atzerriko gisako fenomenoak edo bert-
solariaren inguruko hitzaldi baten iruzkina.

7. grafikoa. **Lore Jokoak (1845-1917). Protagonista nagusiak**

Iturria: Egileak moldatua.

Esana gelditu da ziklo honetan oihartzun mediatiko handiena izan zuten
bertsolariak Iparragirre, Otaño eta Bilintx izan zirela. Azalduta daude dagoe-
neko baita bakoitzak utzitako arrasto mediatikoaren nondik norakoak ere. Gai-
neratu behar dugu, soilik, Iparragirreri eskainitako testuek beste bien baturak
baino askoz kopuru handiagoa ematen dutela.

Hiru horietatik aparte garaian garaiko bertso jartzaile garrantzitsuenen
inguruan aurki daitezke batzuk, baina nekez pasatzen da bakoitza dozena erdi
testutik gora. Joan Bautista Elizanburu, Jean Duvoisin eta Felipe Arrese Beitia

¹¹⁶ Michelen *Pays Basque sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*,
Manterolaren *Cancionero Vasco*, Otañoaren *Zerbait* eta *Alkar*, de la Quadra Salcedoren *El versolari*,
Uriarteren *Aires Baskos* eta Arrese Beitiaren *Asti orduetako bertsozko lanak* dira prentsan iruzkindu-
rik topatu diren gaiari buruzko liburuak.

dira horien artean arrasto mediatiko esanguratsuen utzi dutenak, urte eta medio batean baino gehiagotan argitaratu baitziren testuak haiei buruz. Gainerakoetan, heriotzagatik *Euskal-Erria* aldizkariaren zenbaki batean omenaldi gisa eskainitako testu sorta zen tratamendu estandarra.

Bat-batean aritzen zirenen artean, Jose Zapiirain Irastorza *Txapillori* eskaini zitzaion horrelako bat, bertsolari lanez gain Donostian egiten ziren Lore Jokoe-tan epaimahaiko nahiz aurkezle gisa edo *Euskal-Erriaren* kolaboratzaile gisa ere ezaguna zelako¹¹⁷. Bertsolarien tartekoa bezainbeste izan zen Zapiirain garaiko kultur gizonen zirkuluko.

Bertso-jartzaile horiek edo Zapiirainek baino aipamen gehiago dituzte Pello Errotak, Txirritak edo Jose Bernardo Otañok, guztiak ere bertsolari eskolatugabearen garaiko irudi klasikoaren jitekoak. Gehienetan Lore Jokoetan edo bestelako bertso-saioren batean izandako parte hartzearen aipamen hutsa baino ez da egiten, ordea, kronika labur bateko lerro pare. Salbuespena, azaldu den gisan, Pello Errota litzateke. Garai hartako bat-bateko bertsolari loriatuena izanik, zenbait kronika zabaletan dezenteko tartea eskaintzen zaio. Asteasukoa eta Fernando Amezketarra dira, kopuruz, Otañoren eta Bilintxen ondotik bertsolaritzaren garaiko protagonisten hirugarren lerroa osatzen dutenak.

Artistaren garrantzia eta hark medioetan izandako oihartzuna ez dira beti eskutik joaten, eta garai hartan, euskal kultura eta prentsa elkar ezagutzen hasi berriak baino ez zirenez, gisako diskordantziak are errazago gerta zitezkeen. Horrela, orduko bertsolari handienetako batek, Frantzisko Petrirena *Xenpelarek* (1835-1869), ez zuen, *Ibaizabal* aldizkarian argitaratutako bertso-sorta batzue-tatik haratago, inolako arrastorik utzi. Gazterik hil izan ez balitz, Hegoaldean bertsolaritzarekiko interesa bizkortu baino urte gutxi batzuk lehenago, eta Pello Errotaren adin bertsukoa izanik, hark bezainbesteko arrastoa utz zezakeela pentsa daiteke; bertsopaperetan erakusten duen bikaintasuna ikusirik, baita garrantzitsuagoa ere. Baina gazterik hil eta herriaren gogoan gordeta iraun zuen prentsan hurrengo zikloan azaleratzerako.

Alderantzizko kasuak ere topa daitezke, alegia, gerora ahanzturan galdu diren arren, garai hartan prentsak garrantzia eman zien bertsolarien kasuak. Eta kasu horiek ere interesgarriak dira, prentsa historikoaren gaineko ikerketak bertsolaritzaren datu-base historikoa osatzeko daukan potentziala erakusten baitute.

¹¹⁷ 1914ko *Euskal-Erriaren* bigarren zenbakian Adrián Loyarte, Joaquín Muñoz Baroja eta J. Bengoetxeak artikulu bana eskaini zioten, eta sinadurarik gabeko beste bi ere jasotzen ziren. Aldizkariaren haratago iritsi zen, ordea, haren heriotzaren oihartzuna: *El Pueblo Vascon* (1914/VIII/28) Gabriel María Laffitekin sinaturiko “José Zapiirain” eta Alfredo Laffitekin (1914/IX/01) sinaturiko “El veterano Chapillo ha pasado a mejor vida”, edo *Berrizalek Euskalerrriaren Alde* aldizkarian (1914/VIII/30) argitaratu zuen “José Zapiirain”.

Horrela, Jose Manuel Imaz bertsolariari buruz, adibidez, egun, Bertsozale Elkartearen *Bertsolaritzaren datu-basean*, izen-abizen soilak, bertso sorta bat eta berak plazaratua behar duen bertso doinu bat baino ez dira jasotzen¹¹⁸. *El Nervión* egunkariak, ordea, bere heriotzaren berri ematen digu, 1909ko maiatzaren 27ko zenbakian, lehen orrialdean, galerna batek eragindako hildakoen kontaduariaren baitan: “Del bote ‘San Francisco’ que naufragó entre Deva y Zumaya: José Manuel Imaz, soltero de 32 años, versolari; deja madre viuda”. Beraz, Imaz 1877an jaio zela, 1909an hil zela eta ogibidez arrantzalea zela gehitu daiteke datu-baserako.

Jose Zubiriak ere ez du sona handirik gorde. BDBn izen-abizenak eta bertso doinu bat daude jasota, ez besterik. Garaiko prentsan oihartzuna izan zuen, ordea. Haren heriotzaren berri ematen dute *La Correspondencia de España*, *El Globo*, *La Unión* eta *Crónica de Cataluña* egunkariak; lehenengoak 1884/V/04 datarekin, eta beste hirurek biharamunekoarekin. Denek aipatzen dute Duran-goko ospitalean hil zela, baina *Crónica de Cataluña* xehetasun gehiagoz:

Este lunes 28 del mes próximo pasado y hora de las cuatro de la tarde, llegó á esta villa, en carruaje particular, procedente de la inmediata de Eibar, el popular bardo vascongado, compañero del inmortal Iparraguirre, D. José de Zubiria, pero vino en estado de postración, que mas que persona parecía cadáver [...] A la mañana siguiente se le dieron los santos sacramentos, y á las dos de la madrugada de este día ha entregado su alma al Creador. ¡Dios le tenga en sú santa gloria! Ha muerto en la mayor miseria, pues no se le ha encontrado ningún dinero, lo único que ha dejado es algunas ropas de su uso y el reloj [...]

Bertsolariari buruzko arrasto interesgarri gehiago ere topa daiteke. Horrela, *Revista Euskarak* Iparragirrearekin zuen loturaz dihardu, bide batez bat-batean ere aritzen zela aditzera emanaz: “[...] su querido e inseparable compañero, el cantor e improvisador Zubiría, que acudió a su lado cuando aquél ya no existía, acompañó llorando los restos de José Mari, desde el caserío de Sosabarro hasta el Camposanto de Villarreal de Urrechu” (*Revista Euskara*, 1881, IV. liburukia, 122. or). Edo *Euskal-Erria* aldizkariak miserian hil baino urtebete lehenago Isabel erreginaren aurreran kantatzera iritsi zela eta liberala zela azpimarratzen du:

D. Antonio de Egaña tuvo el honor de poner en las Reales manos un zortzico que el bardo D. José Zubiria habia dedicado á S. M. y de traducir al castellano sus estrofas en bascuence. Dª Isabel se mostró muy complacida por aquel obsequio y, queriendo conocer á su autor, mandó llamarlo é hizo que cantara el nuevo zortzico

¹¹⁸ Helbide honetatik berreskuratua: <http://bdb.bertsozale.eus/web/haitzondo/view/3399-jose-manuel-imaz> [2018/IV/13]

[...] El Sr. Zubiria fué objeto de señaladas distinciones por parte de Dª Isabel, quen le significo su nunca desmentida liberalidad. Antes de partir le encargó, con grande empeño, que le remitiera la letra del ¡Adios! en castellano. (*Euskal-Erria*, 1883ko uztaila, 325 or.)

Hirugarren eta azken adibide bat ematearren, Jose Antonio Zugasti *Ixkina* ez da datu-basean ez beste inon ere agertzen, baina beraren heriotzaren berri ematen dute *La Libertad* eta *La Justicia* egunkariak 1890/XII/26 datarekin. Bigarren horrek soslai oso bat eskaintzen du gainera “Un hijo del pueblo” izenburuarekin:

En Guipúzcoa ha muerto un hombre popularísimo, ingenioso versolari. Era José Antonio Zugasti Ishquiña, un donoso hijo del pueblo que, sin instrucción ninguna componía romances originales que eran muy celebrados cuando los cantaba en público, improvisándolos en muchas ocasiones.

Desde que hace lo menos veinte o más años, el Ayuntamiento de San Sebastián construyó [...] un modesto frontón donde lucían sus habilidades los célebres rebotistas Cashca-chri, Belarri y otros, dedicóse al oficio de corredor, y en el mismo oficio le ha sorprendido la muerte.

Era de un carácter tan alegre y tenía ocurrencias tan felices que su presencia era reclamada en las fiestas populares. En Bilbao era también conocido.

Su muerte ha producido en San Sebastián sentimiento general, porque gozaba de generales simpatías.

Zapirain bertsolariak idatzitako testu bat ere badakar *Euskal-Erriak* 1911. urtean¹¹⁹, “Alkandora” izenburupean Ixkiña hil zenetik hogeitertietik gora igoak izan arren, beraren eta Pello Errotaren arteko saio bat gogoratzen zuena. Lehen lerrotik bertatik da benetan kuriooso: “Ez ziran oraindik sortu aidian ibiltzeko pisti berri oyek; bañan alaz guztiz, sagardo ona nonbait asten zanian, urruti samar izanagatik, nola edo ala alderatzen giñan”. Topaketaren berri ematen du jarraian: “Ala arkitu nitzan bein, eta arkitu ziran nerekin batian, Pello-Errota eta Iskiña, Billabona-ko erriyan, sagardo gain gañeko baten upel onduan. Etzan arritzekua alako tokiyan alako jendiakin arkitzia. Noiz nai ere, elizan baño sagardotegiyan geyago ikusten ziran”.

Bina bertso jasotzen ditu Zapirainek, hainbat xehetasun tartekatuz: “Iskiñak azkeneko itza esan ordurako, abua ichi baño len; onela erantzun ziyon Pello-k [...]”. Eta garaiko bertso kronika gehienek egiten duten bezala Pello Errotaren gaitasuna azpimarratuz: “Zuriya edo beltza, lisibetan sartu gabe, aguro astindu zuben Pellok. Panparroi bazegon ere, atera zizkan chuliatzeko gogouak. Ez da errotariya lenbizikuan eta bigarrenian ere, mutututa gelditzen danetakua”.

¹¹⁹ *Euskal-Erria*, 1911ko urtarrila, 479. or. “Alkondara”. Zapirain, Jose.

3.8. PROIEKTUA: KULTURA POPULARRAREN DESKUBRIMENDUA

3.8.1. Nortasun modernoaren ikur eta ideologia modernoaren erroale

Euskal Herriaren jatorrizko independentzia irudikatzen duen balizko Urrezko Aro batean kokatzen du Xahok Aitorren kondaira. Ohiko ariketa zen iraganaren erreferentzia hau garai hartan Europan zehar loratzen ziren nazionalismoen mitoetan:

[...] se vuelve a ese pasado con una serie de mitos: mitos de orígenes y linaje, mitos de liberación y emigración, mitos de la edad de oro y de sus héroes y sabios, y, probablemente, mitos del pueblo elegido que va a renacer tras haber pasado un largo periodo de letargo que lo llevó a la decadencia o al exilio. Todos estos mitos-motivo (myth-motifs) juntos conforman una amalgama de mitos nacionalistas y un drama de salvación (Smith, 1997: 59)

Idazle zuberotarrak bertso-saioak jartzen ditu gerraosteko ospakizunetako ikuskizun nagusi gisa eta oholtza gainera euskaldunen patriarka igoarazten du, bakarkako ariketan euskaldunen jatorriari buruz kanta dezan. Bertsolaritza elementu garrantzitsu bat da, bada, Xahoren mitoan eta horrela erreparatzen dio Madariagak ere:

La recuperación de la libertad nacional se vincula en Chaho a la cultura y la lengua en el rasgo que se supone más genuinamente vasco: el de la oralidad [...] La vindicación de lo oral, plenamente romántica, seña de identidad, proclamaría la nobleza y voluntad nacional de los vascos. (2008: 90)

Lore Jokoak Iparraldean bakarrik antolatu ziren bitartean, bertsolaritzaren ikur izaera hori nahiko oharkabean pasatu zen bertako prentsako testuetan. Hegoaldera pasatzerako, ordea, Aitorren kondairak ere muga zeharkatu berria zuen: Francisco Navarro Villosladak eleberri gisa argitaratutako kondaira berri batean, *Amaya o los vascos en el siglo VIII* txertatu zuen (1877), Campionek Xahoren testuaren gaztelaniarako itzulpena argitaratu zuen *Revista Euskara* aldizkarian (1878), eta Juan Mañe y Flaquerrek Euskal Herritik kanpora ere zabaldu zuen *El Oasis. Viaje al País de los Fueros* lanarekin (1879). Harrera beroa egin zitzaion.

Ameriketatik itzuli berria zen Iparragirre ere (1877). 1853an “Gernikako Arbola” sortu zuenetik “euskal askatasunen bardo”aren mitoak dimentsio nazionala hartua zuen, eta itzulerak izandako oihartzun mediatikoak azpimarra berezia jarri zion. Hezur-haragizko ikurra eta fikziozkoa elkarren eskutik agertu ziren, bada, eszenan.

Beste hainbeste gertatuko da *Peru Abarkarekin* ere: Mogelek mende hasieran idatzi zuen arren, Iparragirren itzulerarekin eta Aitorren itzulpenarekin batera agertuko da lehen argitalpena (1881). Baserritarraren berezko jakinduriaren balioan azpimarra jartzen zuen basati onaren bertsio euskaldunak ere oso harrera ona izan zuen, eta azkar ikusi ziren bertsolarien berezko bizkortasunarekin egin zitezkeen paralelismoak.

Mende hasieratik euskal erakundeek eta euskarak jasandako oldarrak kezka eta erantzun beharra zorroztuak zituen, eta, Europatik iritsitako Erromantizismoaren haizeek eta interes etnologikoak hauspotuta, diskurtso etnonazionalista bat gorpuzten hasia zen ordurako:

Se tiende a adscribir la narrativa nacional vasca a la mitología de Sabino Arana y sus seguidores. Pero la base genuina del despertar de los vascos a la idea de que ellos se merecen una historia propia hay que buscarla, en general, en los discursos de los apologistas, lingüistas y finalmente antropólogos de generaciones anteriores. (Zulaika, 2000: 39)

Europako hizkuntzalaritzak eta antropologia fisikoak kontinenteko indigena gisa identitate moderno bat eskaini zien euskaldunei eta bertako *intelligentsiak* bertsolaritzari toki garrantzitsu bat egin nahi izango zion identitate horren garapean. Izan ere, iraganarekiko erreferentzia funtsezkoa zen nazioaren eraketan¹²⁰, eta bertsolaritzak oso antzinakoa behar zuen. Bestalde, euskal erakundeen gainbeherarekin, komunitatearen subalternitatea inoiz baino nabarmenago bistaratu zen garaian, inork baino hobeto ordezka zitzakeen bertsolaria bezalako ertzeko figura batek¹²¹, Xahok proposatu eta Iparragirren kasuak erakutsi zuen bezala. Bertsolaria eszenara igota herriaren ahotsa goititzea lortzen zen, batetik, eta bestetik, Gabilondoren arabera, Europako indigena gisa estreinatutako nortasun modernoak berresten zen fenomeno kultural aurremodernoari fokua jarrita:

¹²⁰ Etnosinbolismoaren arabera, nazio orearen eraketan zaindu ohi da iraganarekiko lotura hori: “Komunitate senidetza lortzeko oinarritzko denbora erreferentzia iragana da. Iraganak antzinatasuna ematen baitio taldeari, eta haren birjabetzak aitzineko belaunaldienganako jarraitutasun sentimena eskaintzen du” (Gandara, 2015: 151).

¹²¹ Iritsi zaizkigun biografetan, Fernando Amezketararena, Etxahunena, Pello Errotarena, Txirritarena eta abar, argi ikusten da subalternitate hori. Eta bestelako kultur maila bat zuten figurek ere, zenbaitetan klase altukoaren artean ere prestigioa irabaztera iritsi arren, gertuago ibiliko dira euren bizi esperientzietan ertzekotasunetik hegemoniatik baino: Iparragirre, Pedro Mari Otaño edo Iztueta bera.

Bestalde, garaiko bertsoetan jorratzen ziren gaiak ere subalternitatea zuten marka nagusi: “When the entire corpus of bertsolarism in the 19th century is analyzed, it is clear that its main concerns have to do with the conditions of subaltern, rural peasants and villagers, from farm evictions and economic migration overseas to murder, alcoholism, and military draft.” (Gabilondo: 196-197).

The fact that the bertsolari did not embody any political order, given his or her subalternity, but at the same time, bore witness to the language and oral literature of a “primordial” Basque Country, made him or her the perfect representative of a nation and culture still to come. (2016: 197)

Bidartek ere esanahi bera esleitzen dio Lore Jokoetan bertsolariaren inguruan eratu zen ikurrari: “Par les ‘fêtes basques’, pour la première fois, l’expression orale, incarnée dans l’acte d’improvisation, est érigée en symbole du populaire primitif basque [...]” (1998: 275). Eta bertsolariaren bidez eginiko iraganarekiko lotura etnonazionalistaren sorburua Xahoren mitoan ikusten du berak ere: “[...] la position d’Augustin Chaho, le républicain ‘illuminé’, qui précède, on l’a vu, une continuité historique entre les temps primitifs, celui des Voyants —dont témoigne la pratique de l’improvisation—, et les temps présents” (id.: 267).

Nortasun modernoaren ikur gisa ez ezik ideologia modernoaren erroale gisa ere funtzionatuko du bertsolariak. Azaldu den gisan Karlistaldietan karlisten nahiz liberalen propagandarako bitarteko gisa jazo zen bertso-paperen loraldia, eta Lore Jokoetan ere bertsolariaren apologia bilatzen zuten gaiak (euskara, “Zazpiak bat”, bizitza tradizionala eta abar) jarri ohi ziren askotan. Ildo horretan, Jokoei abertzaletasunaren idearioaren sorreran izandako garrantzia aipatu izan da: “D’Abbadie fue, en este sentido, el principal impulsor del ‘Zazpiak bat’, mucho antes de la aparición del nacionalismo político” (Aizpuru, 2001: 33).

3.8.2. Bilketa eta hedabideratzea

Bilketa izan zen bertsolariaren inguruan ikusi zen lehen egin beharra. Erromantizismoak egindako kultura popularraren bilketarako deiaren oihartzuna XIX. mende hasieran Iztuetarengana iritsia zen: “Erbestearrak berak ematen digute biderik aski, geren jostaketak itzkribuz aundizkatzeko ez ezik, biotzez ongitxo maitaturik, naierara gozatzen ditugula, gordakaiatzeko ere [...]” (1990: 147). Bi urtetara *Euscaldun anciña ancínaco ta are lendabícico etorquien on iritci pozcarri gaitzic gabecoen soñu gogoangarriac beren itz neurtu edo versoquin* (1826) argitaratuko du, eta bere ondotik euskal kulturak urte haietan izandako eragile garrantzitsu gehienek (Bonaparte, Xaho, Abbadie, Manterola) egingo dute euren ahalegina (J.M. Lekuona, 1985: 464).

Lan horri ekiteko arrazoiak azaltzerakoan Iztuetak norbere kultura goratu beharra aipatzen du: “Greziatarrak bezalako gogoia balute Euskaldunak beren jaioterriko usuario gogoangarriak itzkribatzeko, gaurko egunean aurkitzen diren baño apainduagoak, indarsuagoak, eta goragotuagoak egongo lirake gure jostaketa gozatsu, banaita, atsegingarriak [...]” (1990: 147). Xahok, aldiz,

bat-bateko bertsolaritzak berezkoa duen izaera galkorra seinalatzen du: “[...] les productions de la Muse nationale, après être restées gravées quelque temps dans des mémoires privilégiées, se perdent sans retour au bout d’ un petit nombre de générations”¹²². Azkenik, Manterolak, hamarkada batzuk geroago, proiektuak beste garapen maila bat duenaren adierazgarri, azalpen zabalagoa eskainiko du:

El estado de postración á que ha llegado en nuestros días la hermosa lengua euskara, merced entre otras causas, á la culpable indiferencia con que el mismo país vascongado [...] unido al completo desconocimiento que existe de nuestra especial literatura, muchas de cuyas producciones, dignas ciertamente de ser estudiadas, por el sabor especialísimo que las caracteriza, se han perdido unas, y yacen otras en el más completo olvido, me hicieron concebir la idea de intentar [...] un noble esfuerzo en pró de la rehabilitación del maravilloso idioma [...] y en favor de la conservación y el desarrollo de nuestra propia y especial literatura. (1877: 7-8)

Bertsolaritzak ikur identitario gisa hasiera batean zeukan potentzialaren eta gerora hartu zuen indarraren erakusgarri, hirurek aipatzen dute euren ekarpenak “eraikuntza nazional”arekin izan dezakeen zerikusia (Iztueta, 1826: 8; Chaho, 1844; Manterola, 1877: 8).

Europa mailan gertatu zen fenomeno bat izan zen kultura popularraren bilketarako grinarena, Burkek azaltzen duenez, eta galtzar zen mundu bat gordezko ahalegina ikusten du mugimendu erromantikoak eginiko lanketa horren atzean (1991: 52).

Euskal kulturaren kasuan, gutxiagotua eta nagusiki ahozkoa izanik, kezkarako motiboak are nabarmenagoak ziren, eta horrela ikusi zuten bertsolaritzatik urrunago mugitu ziren biltzaileek ere. Horrela, hainbatek jaso zituzten bertsoak euren lanetan: Francisque Michelen *Le Pays Basque* (1857), Julie Adrienne Carricabururen *Souvenirs des Pyrénées* (1869), Pierre-Henri Lamazouren *Cinquante Chants Pyrénéens* (1869), Julien Sallaberryren *Chants Populaires du Pays Basque* (1870), Charles Bordesen *Uskal Noelen Lilia y de Dix cantiques populaires basques en dialecte souletin* (1897) edota *Douze Chansons Amoureuses du Pays Basque* (1898), eta Jaurgainen *Quelques légendes poétiques du pays de Soule* (1899).

Bertso bilketa zabal eta sistematiko bat egiteko ideia gero eta indar handiagoa hartuz joan zen mendeak aurrera egin ahala, eta mende bukaeran ardura horretarako Pedro Mari Otaño bertsolariari lanpostu bat eskaintzen zion proiektua ere planteatu zen, porrot egin bazuen ere:

Malen eta Pello Marik Argentinara joateko zituzten asmoen zurrumurruak zabaltzen hasi zirenean, zirrara kolektibo bat sortu zen gizartean. ‘Alkar’ liburua,

¹²² *Trilby, journal non politique*, 5. zk. (1844/VIII/11). “Chants Basques”.

1895ean, argitaratu ondoren, Pello Mariren obra jendearengana heldu eta berarentzat lan postu bat sortzeko proiektua proposatu zen, hau da, bertso eta abesti herrikoien letrak bildu, batu eta argitaratzea. Ideiak, ordea, porrot egin zuen. Lanbide hartarako pertsona egokia ez zen nonbait. Horrela kontatzen du *La Baskonia* aldizkariak: ‘...se pidió a la Diputación de Guipúzcoa que creara una plaza de recopilador de cantos populares... pero los diputados carlistas no podían hacer nada por el poeta que era liberal y los diputados liberales no podían hacer nada por el poeta que era un desordenado...’ (Hernandorena Kultur Elkartea, 2010: 115)

Lehen ziklo honen baitako proiektuaren beste ardatz bat, hedabideratzea-rena, oso goiztiarra izango da, baita, eta hain zuzen ere bilketarekin lotuta bistaratuko da hasiera batean. Bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren historiaren abiapuntua (zaharragoak diren ale solte batzuk historiaurrekotzat hartuz) 1845ean jarri da, besteak beste, urte horretan argitaratu zituelako Xahok bere kantutegiko bertso-sorta iruzkinduak. Era berean, bertsolaritzaren presentzia mediatikoak ziklo honetan bizi izandako gailurrean, *Euskal-Erria* aldizkariak eskainitako arreta berezia funtsezkoa izan zen, eta aldizkari horrek argitaratutako kronikak izan ziren kazetaritza ikuspegitik gailur honen ekarpen esanguratsuenak. Aldizkari horren zuzendaritzan eta kronika horien sinadura nagusi gisa, beste bertso biltzaile garrantzitsu bat topatzen dugu, Jose Manterola. 1877 eta 1880 artean argitaratu zuen bere *Cancionero Vasco*.

Bistakoa da bertsolaritzarekiko kezka berezi bat erakutsi zuten figurek bi eginbeharrak ikusi zituztela garbi: bai bilketa eta baita hedabideratzea ere.

Ez ziren bertsolaritza prentsara eramateko ardura bere gain hartu zuten bakarrak izan, eta ezta *Ariel* edota *Euskal-Erria* horretarako erabili ziren plataforma bakarrak ere. Egindako ikerketa kuantitaboan 156 sinadura aurkitu dira, 163 hedabidetan argitaratuak, eta zerrenda horretan proiektuarekin konprometitua zeuden hainbat lagunen izenak topa daitezke, Jokoetan epaimahaiko, antolatzaile edo bertso-jartzaile gisa parte hartutakoak guztiak: Vinson, Herran, Campion, Otaegi, Arzak, Lopez-Alen, Zapirain eta beste. Pedro Mari Otaño edo Jose Mari Iparragirre gisako figurek ere oso garbi zuten prentsak euren bertsoak zabaltzeko izan zezakeen garrantzia, eta harreman handia izan zuten garaiko kazetariekin, bertsoak ez ezik hitz lauzko testuak ere argitaratuz.

Bereziki esanguratsua da Jean Duvoisinen kasua. Iparraldeko Lore Jokoe-tan Abbadie izan zen figura zentrala: berak abiarazi zituen, berak jartzen zuen sarien dirua, bera gurtzen zuten euskaldunen patriarka gisa, baina Lore Joko haien antolakuntzaren zamarik handiena Duvoisinek hartu ohi zuen (Aizpuru, 2000: 61; Davant, 2012: 90). Antolakuntza horren baitan egun komunikazio arduradun deitzen zaionaren papera ere gauzatu zuela ikus daiteke ikerketa kuantitatiboan bildutako testuei erreparatuz gero: Lore Jokoak Iparraldean bakarrik jokatu ziren lehen fase horretan prentsan argitaratutako testu gehienek

bere sinadura daramate. Proiektua hedabideratzeari ematen zion garrantziaren beste zantzu esanguratsu bat Lore Jokoei buruzko aldizkari bat argitaratzeko egin zuen planteamendua litzateke.

3.8.3. **Praktika modernoan sustapena**

XIX. mende hasieran praktika kultural aurremoderno bat da bertsolaritza. Modernitateak ez dio arretarik jarri, Labordek aipatzen duen gisan ikusezina da kasik:

L'improvisation orale est une manière de disputer publiquement, une manière de rapporter des événements, de les commenter, une manière de se divertir, une manière de se quereller, une manière d'accompagner des danses... Mais, contrairement à ce qui se produira à la fin du siècle, nul ne songe alors à faire de cette situation courante de la vie quotidienne un trait culturel chargé de caractériser une culture menacée ou un moyen d'alimenter en productions orales une langue fragilisée par des formes de domination politique [...] C'est en ce sens qu'il faut comprendre qu'elle se fonde dans le paysage. (1998: 603)

Mendearen azken alderako, ordea, dezente aldatu dira gauzak:

Ce qui se produit, peu à peu, et de façon accélérée dans le dernier tiers du XIXe siècle, c'est l'émergence d'un nouveau type d'attention que l'on porte à l'improvisation orale. A travers des processus sociaux diffus, difficilement localisables, l'improvisation poétique est repérée, nommée, c'est-à-dire déplacée, portée sur scène, mise en spectacle. Des tours de parole sont définis, des critères d'évaluation sont élaborés: un dispositif de représentation est mis en place. (Laborde, 1998: 603)

Foruen galerak eragindako erreakzio kulturalistaren baitan euskal literaturaren garapena lehentasunezko kezka bihurtuko da, eta bat-bateko bertsolaritza literatur genero gisa lantzeko ahalegina ekarriko du horrek: "Rendre la notion de littérature plus accueillante, c'est, en même temps, légitimer l'inscription de l'improvisation orale en son sein. La porte est étroite, certes, mais elle s'ouvre" (id.: 607).

Kultura popularra ikuskizun moderno bihurtzeko joera hori Europa mailan gertatu zen fenomeno bat da Burkeren arabera (1991: 377-383), eta Smithek berresten du ideia hori (1997: 118).

Bertsolaritzari literatur genero estatusa eman nahi bazitzaion emanaldiak gisako sorkariek izan ohi zituzten parametroetara egokitu beharra tokatzen zen. Horrela, azaldu den gisan, Abbadiek frontoira eramango du lehenengo, eta Hegoaldean antzokietara lekualdatuko da ondoren. Helburu berarekin beste

hainbat aldaketa ere egin ziren, ordea, mende hasierako desafioen eta Lore Jokoetako sariketen arteko alderaketa eginaz Pello Esnalek aletzen dituenak. Horrela, ezberdintasun formal gisa, gai jartzailearen presentzia eta bertsolari kopuru altua azpimarratzen ditu (Esnal, Egaña eta Sarasua, 2002: 809), edo bertsolariak elkarri begiratu beharrean jendeari begira abesteari ekiten diotela dio (id.: 809). Epaiketarako irizpideetan ere ikusten du ezberdintasuna: “[...] Desafioetan ez dira forma eta mamia bereizten, [...] Kontua da batak bestea mendean hartzea [...] ahari jokoan bezala [...] Sariketetan, ordea, bestelako irizpidea erabiliko da: zeinek hobeto egin bertsoan, zeinek egokiago erabili euskara” (id.: 809). Horrek, halaber, epaimahaiaren konposizioa aldatzea dakar, desafioan bertso kontuetan aditua baino ez zenak sariketetan literatura eta hizkuntza kontuetan jantzia izan beharko baitu. Villabonako 1802ko desafioan epaileak Fernando Amezketarra eta Aizarnazabalgo sakristaua izan zirela seinalatzen du Esnalek, biak analfabetoak, eta 1881eko Irungo Lore Jokoetan edo 1893ko Azpeitikoetan epaimahaiaren Arturo Campion, Resurrección Maria Azkue, Txomin Agirre edo Felipe Arrese Beitia eseri zirela azpimarratu: “Gogora dezagun lau kidez osatuta jaio zela Euskaltzaindia 1918an; lau kide horietatik bi, Arturo Campión eta Resurrección María Azkue. [...] Eta hurrengo urtean [...] Domingo Agirre hartzen dute [...]” (id.: 809).

Burkek eta Smithek mugimendu etnokulturalek tradizioaz egiten dituzten berrirakurketetan kultura popularra jasotzea bilatzen duten ekimenak ohikoak direla azaltzen duten arren, azpimarratzeko modukoa da, ikusi den bezala, Europako hainbat herrialdetan antolatu ziren Lore Jokoen artean hemengoak izan zirela bat-batekoari tokia egin zioten bakarrak. Horrek popularraren eta jasoaren hibridazio gordinago bat ekarri zuen. Esperimentuaren originaltasuna azpimarratzen du Gabilondok:

[...] subaltern voices and subjects were incorporated by high Basque literature in a polyphony of voices that was not reducible to the categories of genuine tradition or sheer fabrication (to use Hobsbawn’s terms). It was precisely the polyphony of voices inscribed in this literature that made its invented discourse genuine and false, historical and invented, subaltern and modern. (id.: 193)

Baita topaketa horiek euskal kulturgintzari ekarri zioten bulkada eta irakindaldia ere: “[...] made the mixing of subaltern and (lower) middle-class literatures a very permeable environment where texts, myths, tropes, and rhetoric flowed in every direction while cross-pollinating each other in a polyphonic fashion” (id.: 192).

Arturo Campionek *Revista Euskara* aldizkarian 1878an Manterolaren kantutegiari buruz argitaratutako testuari erreparatu besterik ez dago XIX. mende amaierako lehen euskal kulturgile haiek topatu zuten egoeraz jabetzeko. Baudri-

mont delako batek euskaldunek inoiz ez zutela literatur sorkuntzarako joerarik erakutsi idatzia zuen, eta nafarrak gabezia hori ez zela berezkoa erantzuten zion: “Es inútil buscar en otra parte solución al problema que nos ocupa. El aislamiento es la única causa de la falta de gran literatura que en los pueblos vascos se nota [...]” (1878: 58). Alegia, gabezia ez zela berezkoa, baina bazela. Eta berezkoa ez zela demostratzeko bertsolaritzaren adibidea jartzen du, bide batez bertsolaritzak garai hartan zuen indarra erakutsiaz (1878: 60).

Herritarren jarduera kulturalak baldintzatu zuen, bada, Lehen Euskal Pizkundearen lehen olatu hartako intelligentsiaren erabakia. Euskaraz ongi funtzionatzen zuen genero idatzi bakarra bertsopaperena zenez, bertso jarrien moldea hautatu behar izan zen euskarazko poesiagintza abiarazteko. Bat-batekoari ere tarte bat egin behar izan zitzaion, Lore Joko haiei jaramonik egingo bazitzaion. Eta pixkanaka bat-bateko horren moldaketari ekin behar izan zitzaion, popularra eta aldi berean jaso izan zedin: “Ainsi, par ses performances, le peuple basque impose la représentation de l’activité poétique comme un art populaire; la théâtralisation dont cette activité est l’objet vise à accréditer un art, majeur, du populaire” (Bidart, 1998: 276).

Labordek “*bifurcation esthétique*” kontzeptua erabiltzen du bertsolaritza genero literario eta ikuskizun moderno gisa hautemateko egin zen prozesu hori izendatzeko (1998: 614). Bidartek ere antzeko terminologia darabil: “[...] Il s’agit là de la première instrumentalisation idéologique et esthétisation de l’ensemble des traditions rurales populaires basques” (Bidart, 1998: 268). Esnalek, aldiz, ikuspegi ezkorragoa du prozesu horren inguruan eta *modernitatearen zauri* terminoa erabiltzen du (Esnal, Egaña eta Sarasua, 2002: 811). Edozein kasutan, bertsolaritza atzera-bueltarik gabeko prozesu batean murgilduko da.

4. BIGARREN ZIKLOA: EUZKO PIZKUNDEKO ESTREINALDI ARRAKASTATSUA. PRENTSA (II), ERAIKUNTZA

*Inbentu ederra egin digute
gure euskera zabaltzeko;
inpernutako sorgiñak dira
nere ustetan tarteko!
bañan alare onik artzen det,
ez da gauza tristetzeko,
baldin emendik kanta al badet
euskaldunak agurtzeko.*

Txirritak Radio San Sebastianen, txapeldun atera berritan, 1936.

4.1. TESTUINGURUA: PIZKUNDEAREN OLATU ABERTZALEA

4.1.1. Euskal kulturaren lehen instituzionalizazioa

XIX. mendean zehar hainbatetan aipatu zen euskararen akademia baten beharra. Lehenengo biak Ulibarri eta Aizkibel izan ziren (Díaz Noci, 1998: 64; Intxausti, 2014: 116; Lizundia, 1998: 656). Jose Pablo Ulibarrik honela zioen, 1832an idatzitako gutunean: “Ogeta lau gizon / bear dira izentau / Gernikako batzarrean / euzkararen ganean / egiteko alegin au”. Jose Franzisko Aizkibelek, berriz, 1856an aurkeztu zuen bere planteamendua, Iparragirrek hizkuntzaren jakintsu gisa “Gora Euskera” kantua eskaini zion urtean (Intxausti, 2014: 124).

Hurrengo Aristides Artiñanoren proiektua izan zen, 1886ko Durangoko Lore Jokoetan saritua. Hainbat ataletan banatzen zen lana eskaini zuen, akademiaren beharra jendarte modernoarekin, besteak beste kazetaritzarekin, eskolarekin eta Administrazioarekin lotuz:

[...] hay que imprimir al bascuence un impulso más vigoroso y decisivo; hay que infiltrarlo en la masa del pueblo euskaro; llevarlo á la cátedra y á las escuelas; colocarlo en el libro y en el periódico; hacerlo necesario, por todos los medios y á toda costa, mandando, si así fuere preciso, que cuantos aspiren á puestos y cargos en el País, posean ese idioma y lo hablen corrientemente... ('Proyecto de Academia Bascongada', *Euskal-Erria*, 1886ko uztaila, 432. or.)

Foruen galerak ekarritako erreakzio kulturalistan, ikusi den gisan, euskal erakundeek ere izango dute beren partea. Pixkanaka euskararen eta euskal kulturaren instituzionalizaziorako urratsak egiten hasiko dira, eta Gipuzkoako Foru Aldundiak Lore Jokoen antolaketan lagundu zuen bezala, Bizkaikoaren lehen urratsetako bat 1888an Bilboko Institutuan euskarari buruzko katedra bat sortzea izango zen. Katedra hori betetzeko lehiaketa deitu zen, eta Resurrección Maria Azkue gazte batek lortu zuen lanpostua, Unamunoren eta Sabino Aranaren aurretik geldituta.

Artiñanoren proiektuak, ordea, ez zuen aldundien laguntzarik jaso (Díaz Noci, 1998: 65). Horrenbestez, akademiaren finantzaketarako Abbadieren laguntza eskatzeko deia egiten dio Gratien Adema *Zaldubik* Azkueri 1894an igorritako eskutitzean: “[...] On Abadia jauna hil baino lehen nahi nuke Akademia edo jakintsueri eskuara bat baginagoka Frantziako eta Espainiako Eskualherri guzientzat” ('Del epistolario de R.M. de Azkue', *Euskera*, 1957: 335 or.). Abbadien laguntzeko borondatea erakutsi zuen, baina heriotzak eraman zuen ezer burutu aurretik. Alargunarengana jo zuten ondoren: “Euskalzale batzuek asmoa izan zuten d'Abbadieren alargunarengandik dirua lortzeko, senarraren ametsa errealitate bihurtzeko. Alargunak Azkueri gonbidapena egin zion gaztelura joateko eta d'Abbadieren liburutegia nahi zuen beste erabiltzeko” (Hernandez, 1998: 248).

1896tik Sabino Aranak nahiz Azkuek euskararen ortografiaren bateraketarako proiektu bana aurkeztua zuten: Aranak “Lecciones de ortografía del euzkera bizkaino” eta Azkuek “Proyecto de ortografía, sometido a la censura de los que se dedican a cultivar el euskera”. Eta 1901ean gai horrekin aurreratzeko eta akademiaren ideari segida emateko batzorde iraunkor bat eratu zen. Batzordea martxan jartzerako, ordea, Abbadieren alarguna ere, Virginie Saint-Bonnet, hil zen, senarraren gisan finantzaketaren arazoa bideratu gabe eta testamentuan ezer jaso gabe. Eta 1902an Hondarribian egindako kongresu baten ondotik, giroa gaiztotu eta egitasmoa bertan behera gelditu zen, baita batzordea bera ere (Hernandez, 1998: 250-253). Burututako saretze lanetik, ordea, Iparraldeko Eskual Zaleen Biltzarra sortu zen.

1902. urte hartako hainbat hilabete kartzelan egin behar izan zituen Sabino Aranak. Kartzelatik gaixorik irten zen, eta 1903an hil, 38 urte zituela. Bere proiektuaren aldaera berri bat ere ekarri zuen, ordea, kartzelalditik, independen-tziarako ekimen politikoaren eta euskalgintzarako ekimen kulturalaren arteko lehentasunak nolabait aldatzen zituena:

[...] bigarren formulazio-saio bat egin zuen Aranak, ongi ezaguna denez, 1901.-1902. urteetan. Horrela, Engrazio Arantzadi 'Kizkitza'ri egindako eskutitzean lehenik eta jendaurrean ondoren, integrazio politiko-operatiborako Estatu propioa sortzea bultzatu ordez Euskal herriaren osakera soziokulturala, eta bereziki euskararen gerorabidea, segurtatzeko eskuragarriago izan zitezkeen xede-helburu eta jokamoldeen garrantzia azpimarratu zuen saioaldi berri honetan. (Zalbide, 1988: 396)

Bere heriotzaren ondotik jeltzaleek geroz eta garrantzi handiagoa hartuko dute, eta beste hainbeste gertatuko da Aranak azken urteetan azpimarratutako kulturagintzarekin ere. Engracio Aranzadi *Kizkitza* eta Evaristo Bustintza *Kirikiño*, biak kazetariak, lehenengoa *Euzkadi* egunkariaren zuzendari eta bigarrena bertako euskarazko atalaren sortzaile, izango dira belaunaldi horretan ildo sabin-darrari jarraitzen zion kulturagintzako figura garrantzitsuenak (Díaz Noci, 1995b: 72-73). Zalbidek jasotako *Kizkitzaren* hitzok erakusten dute hartutako lan-ildoak: "No es el aspecto político lo único ni lo eminente de la acción nacionalista, [...] Hay que trabajar por la identidad étnica y social de la nacionalidad" (1988: 396).

Ildo sabin-darraren partez, Azkuek irekia izango da, ordea, akademian gorpuztuko dena¹²³.

Katedra irabazi ondoren historiako lehen ikastola irekitzea izan zen lehen urrats garrantzitsua. 1896an izan zen, Bilbon, erlijioari lotutako mutilentzako eskola pribatu gisa. Etxeberria, Arregi eta Auzmendik azaltzen dutenez (2012: 741) 1899 arte iraun zuen lehen saiakera horrek, arazo ekonomikoengatik itxi beharrean aurkitu ziren arte, baina hurrengo bi hamarkadetan beste hainbat saiakera egin zituen lekeitiarrak bide horretatik.

Haren hurrengo pausoa euskara hutsezko aldizkariaren proiektua izan zen, aurreko atalean aipatu diren *Euskalzale* (1897-1899) eta *Ibaizabal* (1902-1903) aldizkariak¹²⁴.

Ez zen, noski, Azkue euskararen eta euskal kulturaren instituzionalizazioaren bidea egiten ari zen bakarra. 1907an Julio Urkixok *Revista Internacional de*

¹²³ Aranaren ortografian, garbizaletasunean eta bizkaieran oinarrituriko ereduari Azkueren ortografian, garbizalekeriarik ezean eta gipuzkeran oinarrituriko ereduak gainjarriko zaio. Katedrarako lehia irabazi izanak erakusten duen bezala, badirudi hizkuntzalari gisa bigarrenak gaitasun gehiago zuela: "[...] Aranak bazekien euskararen eta euskal kulturaren zenbaiterainoko pisua zeukan Azkuek. Bitxia da nola Sabinok ez zuen Azkuerengan konfidantza politikorik, baina kulturalki begirune handia zion; eta, aldiz, Azkuek Arana politikoki errespetatzen bazuen, kulturalki eta batez ere hizkuntz gazetan ez zuen inoiz ere kontuan izan" (Díaz Noci, 1995b, 68).

¹²⁴ Azkue ere, jeltzalea izanagatik, ez zen aranista. Bai lehen ikastolak eta bai aldizkari horiek (inprenta ere erosi zioten) EAJ barruan aranismoari autonomismoa eta kulturalismoa aldarrikatuz kontrajartzen zitzaizkion Sagarminagaren eta Sotaren euskalerrikoek finantzatu zituzten, Banco de Bilbaoren zuzendaritzan eskua baitzuten (Díaz Noci, 1995b, 90-91).

Estudios Vascos aldizkaria jarri zuen martxan, euskal kulturaren ikerketa zientifikora bideratua. Urte berean euskal kulturaren sustapenerako Euskal-Esnalea elkarteak sortu zen, 1908an izen bereko euskarazko aldizkaria eta 1911n *Euskalerriaren alde* argitaratzeari ekingo ziona, Gregorio Mujikaren zuzendaritzapean. 1915ean Euzkerazko Itz-Jostaldien Batzarrearen arduretatik zetorren Toribio Altzagak Euskal Iztundea zeritzon euskal antzerki eskola jarri zuen martxan... Geroz eta intentsitate handiagoko lanketa nahiz saretzea nabari ziren, eta mugimendua funtsezkoa suertatu zen erakunde berri batean gorpuztu zen: Eusko Ikaskuntza.

Eusko Ikaskuntzak bere I. Batzarra 1918ko irailean egin zuen Oñatin, Gipuzkoako Foru Aldundiaren babesletzarekin. Batzar hura mugarriz garrantzitsu bat izango zen euskal kulturgintzaren historian, Lehen Pizkundearen bigarren olatua bertan lehertu baitzen: “1918an jo zuen aldi berri honek, Eusko Ikaskuntzaren Oñatiko Biltzarrean, bere goi-erpina. Gerra-garairarteko epealdi osoan gainditzerik izan ez zen moduko indar-biltzea lortu zen han, Euskal herriaren konfigurazio etnokulturalaz gogoeta-lan sakon eta emankor bat bideratuz” (Zalbide, 1988: 398). Euskarazko akademiaren proiektua ere bertan taxutu zen, eta lau foru aldundien laguntzarekin 1919ko irailean eratu zen Euskaltzaindia, lehendakari Azkue izendatuz. Gauzatua zen, azkenean, hainbat euskaltzale belaunaldik luzez aldarrikatutako ametsa.

4.1.2. Euskarazko kazetaritzaren eta irakaskuntzaren sustapena

Eusko Ikaskuntzak zazpi batzar antolatu¹²⁵, liburuak argitaratu, erakusketak, omenaldiak eta estatistikak egin, ikastolak lagundu, Euskal Herrirako unitbertsitatea eskatu, eta hiru aldizkari argitaratu zituen: *Eusko Ikaskuntzaren Deia*, *Anuario de Eusko Folklore* eta *RIEV*.

Díaz Nocik prozesu honetan guztian kazetaritza munduan murgildurik zeuden eragileek izandako garrantzia seinalatzen du (2012: 127), eta Euskaltzaindiaren sorrerako osaketan protagonismo hori are nabarmenagoa izan zela azpimarratu: “Irizpidea euskal aldizkariaren zuzendari guztiak euskaltzaintzat hartzea izan zen [...] badirudi asmo nagusia euskaldunon hizkuntzaz idatzitako hedabideen idazkera batzea zela” (Díaz Noci, 1998: 65-66). Honela, Azkue gain, Campion, *RIEV*eko zuzendari zen Urkixo eta *Euzkadiko* zuzendari zen Eleizalde izan ziren Oñatiko Biltzarrean bertan burutu ziren lehen izendapenak. Hurrengoek ere bide bera hartuko zuten: Jean Blaise Adema *Eskualdunako* zuzendaria, Damaso Intza *Zeruko Argiakoa*, Jose Agerre *Napartarrakoa*, Geor-

¹²⁵ 1918an Oñatin, 1920an Iruñan, 1922an Gernikan, 1926an Gasteizen, 1930ean Bergaran, 1934an Bilbon eta 1936an Lizarran.

ges Lacombe Urkixorekin *RIE* Ven sortzaile eta bertako idazkaria, edo Juan Bautista Eguzkitza *Jaungoiko-Zale* eta *Ekin* aldizkarietan lan handia egindakoa.

Hizkuntzalaritza aranistaren esentzien zaindari papera hartu zuen *Kirikiñori* ere eskaini zitzaion izendapena, baina uko egin zion, eta Pierre Lhandek zuzendurik Euskaltzaindiaren bozeramaile gisa argitaratu zen *Euskera* aldizkariari *Euzkerea* argitalpena kontrajarri zion.

Garaiko euskal *intelligentsiako* kideak hedabideratzearen garrantziaren jakitun ziren, baita elizgizon atzerakoiak ere¹²⁶. Euskarazko kazetaritzaren sustapenari ekingo zion, bada, Euskaltzaindiak, hizkuntzaren normalizatorako bitarteko garrantzitsu bat izan zitekeelakoan. Honela azaltzen zuen bere xedea 1919an bertan: “[...] proyectamos una subvención metálica para aquellas revistas cuya mayor parte de texto se escriba en euskera y cuyo original alcanza anualmente el número de páginas de un libro corriente” (Díaz Noci, 1998: 67)¹²⁷.

Bigarren ekimen bat ere abiarazi zuten alor honetan 1920an, Euskaltzaindian bertan erdal egunkariei euskarazko testuak eskaintzen zizkien erredakzio bat antolatuz. Díaz Nocik azaltzen duenez (1998: 67-68), zuzendaria, zuzendariordea eta hiruzpalau kazetariren beharra aurreikusten zen 1921ean eta 8.000 pezetako urteko aurrekontua. Gaineratzen du *Euzkadi*, *La Gaceta del Norte* eta *La Tarde* egunkariak hasieratik eman ziotela baiezkoa astero materiala jasotzeari, mila bana pezeta jarritz, eta handik gutxira *El Pueblo Vasco* eta *El Pensamiento Navarro* ere batu zitzaizkiela. Eta baita erredakzio hori bera aurrera begira euskaraz hutsezko lehen egunkari baten hazi gisa ikusten zuela Euskaltzaindiak (1998: 68).

Euskarazko egunkariaren egitasmoa ez zen gauzatzera iritsi, eta euskal testuen hornikuntzak ere ez zuen aurreikusten zen erantzuna jaso erdal egunkarien aldetik: “La idea tiene una regular acogida, y aunque durante unos años se suministran originales a los diarios, en realidad es la propia Academia quien termina pagando los gastos” (Díaz Noci, 2012: 270). Euskarazko argitalpenen garapena ere nahi baino ahulago sumatzen zen Damaso Intzak (*Zeruko Argiako* zuzendaria) eta Zirilo Arzubiagak (*Jaungoiko-Zaleko* zuzendaria) 1921ean Euskaltzaindira bidali zuten eskutitz batean irakur daitekeenez: “Euskal izparringi (papera) ta aldizkingiak (revista, revue) zorionez ugarituz dijoaz; baña ez da onen neurrian ugaritzen euskeraz irakurtzeko zaletasuna ta beraz, idazleak gogotsu lan

¹²⁶ Honela zioen, esaterako, *Jaungoiko-Zale* aldizkariko zuzendari Gabriel Manterolak 1924an: “Ilustraziñoako gizaldian bizi gara. Egunerokoen gizaldian. Eguneroko izparringiak goxariaz batera esku gustietara ia eltzen dira [...]. Irakurrngai txarra, Yaungoikoaren etsayak, gogoak betiko galtzeko asmau daben izkillu kaltegarriena dala esanda be, larregi ez genduke esango” (Díaz Noci, 1995b: 183). *Jaungoiko-Zale*, 1924ko azaroak 15.

¹²⁷ 1924ko kopuruak eskaintzen ditu Díaz Nocik: “1924an *Zeruko Argiak*, *Jaungoiko Zalek* eta *Euskal Esnaleak* bostehuna pezeta jaso zuten; *Argiak* 200; eta *Euskerak* 300 [...] Guztira, urte hartako literatur ekoizpena sustatzean Euskaltzaindiak 7.773 pezeta gastatu zituen.” (1998: 69)

egin arren, onen lanak ez dira errira eltzen” (Díaz Noci, 1998: 68). Bigarren hanka falta zitzaion euskarazko kultura idatziari: testuez gain bere hizkuntzan alfabetatutako irakurleak.

Erdarazko alfabetatzeak aurrerapauso garrantzitsuak zituen emanak azken hamarkadetan. Dávila, Eizagirre eta Fernandezek eskaintzen dituzten datuen arabera (1994: 78-80) 1860tik 1930era bitartean gaztelaniaz alfabetatutakoak % 41,5etik % 75,1era pasatu ziren Araban, % 19,6tik % 72,5era Gipuzkoan, % 28,4tik % 68,6ra Nafarroan, eta % 26,3tik % 70,6ra Bizkaian. Azaltzen dutenez, Estatu mailako hazkunderik handiena izan zen Euskal Herrikoa (Estatu batezbestekoa % 55,6 zen 1930ean). Bizkaiko nahiz Gipuzkoako industrializazio prozesuekin lotzen dute fenomenoak, eta baita euskara ordezkatzeko hezkuntzaren bidez egindako ahalegin bereziarekin ere (Id.: 72).

Erdarazko alfabetatzearen hazkunderaren aurrean, euskarazkoaren lehen pausoak emango dira, berriro ere erreakzio defentsibo gisa. 1920ko hamarraldiko Bizkaiko auzo-eskolak Gipuzkoako nekazaritza-guneetako eskola txikiak eta ikastolak aipatzen dira bide urratzaile gisa. Lehen biak nekazaritza eremuak alfabetatzeko irakaskuntza elebidun gisa planteatu ziren Belgikako, Suitzako, Galesko, Irlandako edo Alsazia-Lorrenako esperientziak kontuan hartuz. Ikastolak, aldiz, euskara hutsean ikasteko sortu ziren eta sistema ofizialetik at garatu ziren: Donostian 1914an, Tolosan 1921ean, Erreterian 1928an, Sorluzen, Bergaran, Iruñean eta Lizarran 1932an, Gasteizen 1933an, Elizondon 1935ean eta abar¹²⁸.

Azkenik, euskal unibertsitate bat sortzeko proiektua ere hainbatetan mahai-gaineratu zen urteotan (Estornes, 1989: 92; Euskaltzaindia, 1977: 429-430).

Kazetaritza eta eskola, kultura modernoaren oinarritzko instituzio biak, eus-kalgintzaren lehen mailako kezka bihurtu ziren aldi honetan, bada.

4.1.3. Tradizioa birsustraituz

Euskal Pizkundearen bigarren olatu honek aire berriak zekartzan XIX. mende bukaeran altxatu zenarekin alderatuz: “Ordurarteko esan-eginekin alderatuz urtealdi haietako euskalgintzak berritasun-aire nabarmenak ekarri zituen berekin” (Zalbide, 1988: 391). Bere praktikak modernitate zantzu argiak izan arren, diskurtso antimoderno batean oinarritu zen aurreko aldia; berriak, aldiz,

¹²⁸ Mugimenduaren sostengu gisa hainbat ekimen bideratuko ziren: besteak beste, 1932tik aurrera Bilbon antolatutako Euskal Ikastolen Batza (Etxeberria, Arregi eta Auzmendi, 2012: 741); Euskaltzaindiak 1934tik aurrera argitaraturiko *Laguntzalleak Deia* aldizkari espezializatua (Díaz Noci, 1998: 69); edo aldundiek irakasmaterialetako sortzeko emandako laguntzak (Dávila, Eizagirre eta Fernandez, 1994: 86).

tarteka behintzat diskurtso modernista bat planteatu behar izan zuen praktika modernizatzaileari bultzada irmoago bat emateko.

Díaz Nocik Gregorio Mujikaren hitzak dakartza modernotasun berri hori ilustratzeko:

Evolución y movimiento son vida: hagamos, pues, que el euskera entre de lleno en la evolución de las ideas, en el movimiento general de las cosas todas, y le veremos bajar de los montes al llano e invadirlo todo encarnando las ideas últimas, las teorías nuevas (*Euskal Esnalea*, 1908/II/15, 2. zk., 12. or., Gregorio Mujika; Díaz Noci, 1998: 68)

Zalbidek azaltzen du foruen galerarekin, industrializazio prozesuarekin eta erdal immigrazio masiboekin euskal mundu aurremodernoarekin galera atzerazekin bihurtu zela belaunaldi horretako gehiengo batentzat, eta biziraupenerako egokitzapena hobetsi zuela estrategia gisa: “[...] euskal gizartea bere lehengo izate hartara berriro eramaterik ez zegoenez, Euskal Herriak herri gisa bizirik jarraitzea nahi bazen aro berriari ongi egokituko litzazkiokeen oinarri eta lokarri etnokultural eguneratuak asmatu eta ezarri beharrak zeudekeen” (1988: 397). *Modernity eta authenticity* uztartzeko ahaleginaz dihardu ikertzaileak, eta mugimendu hari hainbatetan egotzi izan zaion izaera atzerakoia gezurtatzen du (Zalbide, 1988: 400).

Honela, burutu ziren ekimenak bizitza kaletarrari egokitzen zitzaizkiola azpimarratzen du: “Osasun onez edo makalik, galtzar edo are zeharo hilik zeuden etnokulturazko elementu guztietatik batzuk bakarrik gordetzen eta berpizten ahalegindu izan da, horregatik, euskaltzale-jendea: begiz jotako gizarte-asmo hiritar-modernorako egoki eta beharrezko zeritzanak hain zuzen” (1988: 401). Usandizagak, Azkuek eta Guridik musika alorrean eginiko ekarpenak aipatzen ditu, European egiten zenarekin erabateko sintonian leudekeenak, edo Gabon kantak eta Olentzeroren ospakizuna Tolosa edo Donostia gisako gunetatik berrabiarazi izana. Gregorio Mujikaren hitzak dakartza Zalbidek ere:

Íñork esatenbadizute ezertarako balio ez duten zarkeriak ekartzea dala guk naideguna, erantzuiozute Euskalerria jarri nai degula *bide berrian* [azpim. nerea] eta jarraitu azi aurrera beti; gure gauza zarretatik batzuek betiko utzi nai ditugula, antolatu oraingo bearrak betetzeko beste batzuek (*R.I.E.V.*, 1907, 1. zk., 544. or., ‘Euskeraren alde’, Gregorio Mujika; Zalbide, 1988: 397-398)

Larrinagak, berebat, Euskal Pizkundearen bigarren olatu honen izpiritu zientifista azpimarratzen du lehenengoaren izaera erromantikoaren ondoan (id.: 135-136), eta Zulaikak esandakoak ere jite berekoak dira:

En esta época de prosperidad económica, patriotismo nacionalista y cambio social, los estudiosos de la cultura vasca y los profesionales se reunieron para pro-

gramar una ‘renovación’ de la sociedad vasca [...] Este entusiasmo por la ingeniería social estaba muy lejos del tradicionalismo nostálgico de los nacionalistas de fines del siglo. (2000: 109)

Jada azaldu den bezala, XIX. mendearen bigarren erdian antropologia fisikoak indar handia hartu zuen Europa osoan zehar, eta arreta berezia jarri zion euskal arrazari. Testuinguru horrek Sabino Aranaren diskurtsoan arrazari ematen zitzaion garrantzia ahalbideratuko zuen. 1920ko hamarralditik hasita, ordea, antropologia kulturala izango zen geroz eta indar handiagoa hartuko zuena eta garaiko ikerketetan fokua etniaren ezaugarri fisikoetatik beraren praktika kulturalera pasatuko zen. Euskal *intelligentsia* berrian, ezagutza zientifikoak zuen maila zela eta, fokuratze berri horren oihartzuna iritsi zitzaizen, eta kulturalismoak are pisu handiagoa hartuko zuen abertzaletasunaren baitan¹²⁹.

Izatez, orduan abiaraziko dira bertako hainbat ikerketa antropologiko-kultural ere: “Durante las décadas de 1920 y 1930 Barandiaran se dedicó desde el seminario diocesano de Vitoria a organizar con los seminaristas el estudio sistemático de los diversos aspectos sociales y etnográficos del País Vasco” (Zulaika, 2000: 105). Manuel Lekuonak bertsoaritzari eginiko funtsezko ekarpena garai eta giro horretan gauzatu zen, hain zuzen.

Faktore horien guztien eraginez, oinarrizko gorabehera batzuk marraztuko dituen ibilbide bat izango du Euskal Pizkundearen bigarren olatu honek. Intxaustik honela laburbiltzen du: “Lehenengo ekinaldi instituzional bizi baten ondoren, Diktadorekin ahalegin-mota hori epeldu egin zen, baina 20ko hamarkadaren hondarrean (1926-1930) prestatu zen Errepublikako loraldia (1931-1936)” (2014a: 54). Errepublikako loraldi horren ginga, berriz, Eusko Ikaskuntzak 1930ean Bergaran egindako batzarrean abiarazitako Autonomia Estatutuaren proiektua izango zen: 1931n eman zen burututzat, 1933an Espainiako Gorteetan trabaturik gelditu zen, eta, azkenik, 1936an onartu zen, Euskal Pizkunde hau eta bere emaitza guztiak sarraskituko zituen gerra hasi berritan.

¹²⁹ Amezagaren iritziz, antropologia kultural horren sortzailearen, Franz Boasen, ekarpena garrantzitsua izango da komunitate gutxiagotuen kultura popularren berpizkunderako. Honela, Boasen ikuspegi partikularista Tylorren ikuspegi unibertsalistari kontrajartzen dio (Amezaga, 1994: 120-124). Tylorrek kultura ezberdinak gizateriaren garapenaren etapa ezberdinen adierazle gisa irudikatuko litzuzke eta logika eboluzionista batetik, zibilizazio-garapenaren izenean, herrialde gutxiagotuen desnazionalizazioa zilegituko litzateke. Tylorrek (1871ko ‘Primitive Culture’ izan zen lanik entzutetsuena) antropologiara ilustrazioaren planteamenduak ekarri zituen bezala, Boas (1920ko ‘The Methods of Ethnology’ lanarekin lortu zuen bere sona) Herderren erromantizismoan oinarritu zen, kultura gizateriaren zibilizazio prozesu orokorraren une baten adierazlea baino herri bakoitzaren adierazle propio gisa definituz: “Euskal antropologiaren zatirik handiena, lerro honetatik hurbilago legoke, lehenengotik baino” (1994: 124).

4.2. OINARRIA: ARRETA BERRITUA BERTSOLARITZARI (1918-1934)

4.2.1. Jarrera aldaketaren lehen zantzuak eta Mujikaren arrakasta

Esan bezala, 1918 urte garrantzitsua izan zen euskal kulturgintzaren historian, Eusko Ikaskuntzaren sorrerak eta erakunde horrek Oñatin burutu zuen lehen kongresuak XIX. mende amaieran garatu zenarekiko hainbat berrikuntza ekarri zituen, proiektuaren oinarriak ezarriaz batera.

Bertsolaritzari dagokionez, gutxiespen fase batetik zetorren, baina 1918 hartan proiektu berrian bere tokia topatu zezakeela sumatzen hasi zen, eta bertsolaritzaren historiak ere, euskal kulturgintzaren eskutik, ziklo berria irekitzen zuela.

Ez zen Eusko Ikaskuntzaren Oñatiko Biltzarrean izan, baina bai mugimendu beraren barruan paper garrantzitsu bat jokatu zuen Barandiaranen eta enparauen Gasteizko Seminarioan. 1918/1919 ikasturtearen irekiera hitzaldia apaiz gazte bati egokitu zitzaion, Manuel Lekuona oiartzuarrari, eta hark “La Métrica Vasca” hartu zuen gaitzat. Gaia zabalagoa izan arren bertsolaritzari ere egin zion tarte bat, hain zuzen ere aurreko belaunaldiarengan nagusitu zen mespretxu jarrera salatzeke:

Nos referimos a la poesía popular, la desdeñada poesía de los koplaris o bertsolaris, tan injustamente despreciada de muchos de nuestros cultos, no menos que lo era de los trovadores cortesanos el romance castellano, que era sin embargo, por su arraigo en el pueblo, el llamado a constituir el metro, que más apropiadamente pudiera llamarse metro nacional.

Tal ocurre, aunque en parte nada más, con la institución verdaderamente popular, si las hay, de nuestros improvisadores, testimonio viviente a una con la música y la danza vascas de las apreciables condiciones artísticas del vasco, a la par que ella sola es prueba palmaria de la flexibilidad y corte verdaderamente primitivos de su habla. (M. Lekuona, 1918: 14)

Erakundeen aldetik euskal kultura popularrarekiko arretak jaso zuen bulkada berriaren adierazgarri, 1918 hartan bertan baita ere, Bizkaiko Foru Aldundiak Azkuerentzat urteko 6.000 pezetako ordainsaria onartu zuen folklore bilketa lanetara bideratua (Euskaltzaindia, 1977: 440). 1912an, lau aldundiek antolatutako herri kanten bilketarako lehiaketan irabazle izan ondoren bere lana osatzeko eman zitzaion bultzada berri hau, eta 1922tik 1925era bitartean hamaika liburukitan argitaratu zuen *Cancionero Popular Vasco* erraldoia izan zen azken emaitza. Kantutegian, bertsoak ere bazuen bere tokia, noski.

Hirugarren zantzua aldundiek antolatutako lehiaketa hartan bigarren gelditu zen Jose Gonzalo Zulaikak 1919an emaniko hitzaldi batean topa daiteke.

Aita Donostia izenez zen ezagunago Zulaika, eta ordurako itzal handia zuen musikari, musikologo eta folklorista gisa¹³⁰. Joxerra Garziak jaso da argitaratu gabea den hitzaldiaren pasartea:

Las sesiones de bertsolaris son un recuerdo imborrable para quien una vez las haya presenciado. ¡Qué gracia en las respuestas, qué ingenio en ‘restar’ y devolver la pelota a su contrincante! No hay partido que pueda comparársele. Es inagotable el repertorio del malicioso que quiere burlarse, por ejemplo, del caballo del vecino, flaco que casi llega a transparente...; de las Hijas de María que no son perfectos modelos en su comportamiento... del sacerdote que no es irreprochable en su vida... Con palabras, alusiones más o menos veladas, más o menos transparentes, el bertsolari, el poeta popular llega a decir, a insinuar todo lo que pretende. (2000: 418)

Esan bezala, Lehen Pizkundearen bigarren olatu honek, 1910eko hamarraldiaren bukaeran gailur bat izango du, eta 1920ko hamarraldian Primo de Riveraren diktaduraren eraginez motelaldi bat jasan, 1930ekoan II. Errepublikarekin berriro bizkortu aurretik. Bertsolaritzak euskal kulturagintzaren testuinguruan egiten du bere bidea, eta kasu honetan ere 1920ko hamarraldia nahikoa bare joango da. Ahozko ondare kulturala eta bertan jasotako bertsoak prestigiatu zituzten Azkueren eta Aita Donostiaren kantutegiez gain, Gregorio Mujikak 1925ean argitaratu zuen Fernando Amezketarraren ateraldi eta pasadizoen bildumak izan zuen arrakasta izango da hamarraldi honetan bertsolaritzaren historia sozialerako nabarmentzeko moduko gertakari bakanetakoa.

Eta nabarmentzeko modukoa da, *Pernando Amezketarraren* arrakasta itzela izan baitzen. Gabilondoren arabera garaiko libururik irakurriena izan zen: “Gregorio Mujika’s humorous tales about a popular character, compiled in a book with the homonym title of Fernando of Amezketa (1925), were probably the most read and celebrated narrative of the time” (2016: 224-225). Gogora dezagun Intzak eta Arzubiagak, *Zeruko Argiako* eta *Jaungoiko-Zaleko* zuzendariek, 1921ean Euskaltzaindiari euskarazko irakurzaletasunaren hazkunderik eza zela eta erakusten zioten kezka; bada, Fernando Amezketarraren ateraldiek bigarren argitaraldi bat behar izan zuten 1927an bertan.

Gregorio Mujika, Euskal-Esnalea elkarteeko lehendakari eta *Euskalerrriaren Alde* nahiz *Euskal-Esnalea* aldizkariaren zuzendari izandakoa, figura garrantzitsu bat zen garaiko euskal kulturagintzan, eta genero horri heldu izana gertatzen ari zen jarrera aldaketaren beste zantzu bat da. Gainera, bere lanaren arrakastak arrasto garrantzitsu bat emango dio euskaldunekin konektatzeko zailtasunak izaten ari zen euskal *intelligentsiari*. *Pernando Amezketarraren* bigarren argitaral-

¹³⁰ 1921ean argitaratu zuen honek bere bilketaren emaitza, ‘Euskal eres-sorta’ izenburupean. Eta gerora izugarri ibilbide oparoa izan zuen hainbat alorretan, euskaltzain izatera ere iritsiko zelarik.

diaren urte berean argitaratu zuen Nikolas Ormaetxea *Orixek* bere *Euskal literaturaren atze edo edesti laburra*, eta euskal *intelligentsia* horren barruan puntako figura zenak honela dio “Irakaspena” izena duen azken atalean:

Geldixeago joanen ba gara ere, deramagun erria gerekin eta tinkoago goazke. Erri literatura landu bear dugu leenik. Begiemozu bertsolarietaz esan dizudanari. Gure erria bertsoetarako itoa den ezkeroz, emaizkiogun landuxegoak, baino erritarak [...] gaur euskaldunak —silaba arrotzetara oiturik baitago— bereak arrotzago ditu, ta neke apurra artu egin bear du [...] ¿Neke ori noiz artuko du? Gaia emagarri (interesante) denean. Gregorio Muxika’k ederki aski asmatu du Pernando’rekiko liburu ori agertzean [...] Ori bai, iritxiko da erriraino. Norbait asmoetan dabila, diru asko balu, erriz erri ibili, arkitzen dituen gertakariak bildu, Pindaro’k bezala bertsoetan ipini, ta periz-peri kantatzeko, kantutegietatik artutako musika min-tzoagoakin, euskera gal ez dedin (1991: 44)

1930eko hamarraldian mugimendua bizkortzearekin batera Lekuonak 1931n egin zuen hitzaldi batek eman zion behin betiko bultzada bertsolaritza-ren alorrari.

4.2.2. Lekuonaren formulazio jantzia

4.2.2.1. *Lekuona, inspirazioa (1894-1987)*

Oiartzuarrak Gasteizko Seminarioan egin zituen apaiz ikasketak eta gazte-rik, 1916an, Euskarako katedra lortu zuen bertan; besteak beste, Euskara eta Euskal Literatura ikasgaiak eman zituen hogeitaz urtez. Eusko Ikaskuntzaren sorreran parte hartu zuen, eta garaiko hainbat aldizkaritan kolaboratu: *RIEV*, *Euskal-erriaren alde*, *Antzerti*, *Euskera*, *Anuario de Eusko Folklore*... Hainbat antzezlan eta narrazio ere argitaratu zituen, eta euskal idazle gazteak sortzeko Kardaberaz Bazkuna jarri zuen martxan 1924an. Horrela, Gasteizko Seminarioan eratu zen ikertzaile eta kultur gile taldea izan zuen bidelagun:

Irakaskuntzan ari zelarik, eta Seminarioko bizikidetzan bizi, oso jakina du orduko lagunartea. Aldian aldian biltzen ziren, gaiak eguneratzeko eta idaztortza zorrotzeko bildu ere, A. Pildain, Canarias-ko Gotzaina izango zena, J. M. Barandiaran, L. Arabiotorre, J. M. Arizmendiarieta eta M. Lekuona. Batzarre hauek badute zerikusirik Seminarioko ikerkuntzetan, aldizkarietan eta polemiketan. (Intxausti, 1987: 2)

1920an Lekuonak ikasturte irekierarako euskal metrikari buruzko hitzaldia eman eta bi urtera, Pirinioetako Geologia, Euskal Historiaurrea, Etnografia eta

Euskal Gizartearen Ideia Erlijiosoen Historia bezalako ikasgaiak txertatu ziren Seminarioan. Handik urtebetera, Eusko-Foklore Elkartea sortu zuen bertan Barandiaranek, Eusko Ikaskuntzaren babespean, eta *Anuario de Eusko-Folklore* aldizkaria argitaratzeari ekin zion. Zulaikak azaltzen ditu Lekuonaren lana ulertzeko funtsezkoa den inguru horrek eta euren jarduerak eragin zituen erreakzioak:

Todo esfuerzo por investigar la cultura vasca topó desde un principio con obstáculos políticos. Etnólogos de renombre como Van Gennep o Graebner elogiaron estos estudios, pero la sociedad de folclore vasco fue atacada desde sus inicios por periodistas y políticos que solo podían ver en ella un semillero de separatismo político. (2000: 110)

Debeku eta presioak ohikoak dira zikloan zehar. Primo de Riveraren diktadura hasi berrian, 1924an, Bizkaiko Foru Aldundia izan zen Eusko Ikaskuntzari laguntza erretiratuko ziona, haren jarrera “antiespañola” zelakoan, edo 1932an, Errepublika martxan zela, Madrilgo Gobernuak Barandiaranek sortutako Filosofiako, Soziologiako, Etnologiako eta Psikologiako laborategiak ixteko agindu zuen, arrazoi berberetatik: “El derecho a crear un discurso propio en una universidad autónoma, en la que se pueda investigar con independencia intelectual, es por supuesto una concesión que el estado central apenas puede permitir [...] Una narración antropológica autóctona era anatema” (Zulaika, 2000: 159).

Bertsozaletasuna etxetik zetorkion, aitarengandik¹³¹, baina 1918ko Oñatiko Eusko Ikaskuntzaren Kongresuan bizi izandako gorabehera batek piztu zuen Lekuonarengan bertsolaritza ikertzeko harra. Donostiako kazetari batek Alemaniako nekazariak Goetherekiko eta Schillerrekiko zuten zaletasuna eta euskaldunek bertsolarietako zeukatena alderatu zituen, euskaldunak eta bertsolaritza gutxietako: “Egia da, Oñatiko Batzar Nagusian entzun nuala nik, jakintsu-usteko jauntxo baten aotik, bertsolaritzaren kontra esan ditekkeen despreziazko itzik txoroenetako bat: Bertsolariak Igande arratsaldeetan, sagardotegietan zozokeriak besterik esaten ez dituztelako iritzi iguingarria” (J.M. Lekuona, 1985: 9)¹³². Hitzok Seminarioko klasetan bertsolaritzaren inguruko

¹³¹ Honela kontatzen du Lekuona berak: “[...] behin aittari hauxe entzun izan nion: ‘herriko pestarik ederrenak —berak esaten zuen— neretzat meza nagusi eder bat, haren ondotik pelota partido polit bat, bazkari on bat eta arratsaldean bertsolariak’. Eta nik bertsolariak entzun nittuen eta gustatu ere bai, ez nekien zergatik gustatzen zitzaidan baina aittaren bultzadak asko egin zidan.” (*Oh! Euzkadi*, 1982ko otsaila, 14. zk. “Manuel Lekuona”).

¹³² Hainbatetan kontatu izan zuen Lekuonak beretzat erabakigarria izan zen pasarte hura: 1985ean *Egan* aldizkarian “Basarriren figura euskal kulturari” izenburupean argitaraturiko testuan, *Oh! Euzkadi* aldizkarian eskainiriko elkarrizketan (*Oh! Euzkadi*, 1982ko otsaila, 14. zk. “Manuel Lekuona”), eta Martin Ugaldek eginiko Aitzolen biografian (Ugalde, 1988: 79).

kontuak txertatzera eta jada aipatu den 1918/1919ko ikasturte irekierako hitzaldia ematera akuilatu zuten oiartzuarra:

Ori entzun nuanean, asi bait nitzan ni, Gasteiz'ko Seminarioan ematen nituan Lekzioetan BERTSOLARIEN BENETAKO APOLOJIA egiten. 18'gn urte artan bertan izan eta argitaldu bait nuan Itzaldi Akademiko bat —ain xuxen, Oñati'ko Batzarraren urtean, grippe aundi urtean—“De métrika vasca” izena zuana, euskal-bertsoen neurri ta metrikari buruz... (id.: 9)

Esan bezala, 1930eko hamarraldi hasieran emandako bigarren hitzaldi bat izango da, ordea, hurrengo urteetako loraldian funtsezko suertatuko dena. Kasu horretan Anjel Apraiz izan zen zirikatu zuena, Bartzelonako Unibertsitatean irakasle, Eusko Ikaskuntzako idazkari eta euskal unibertsitate baten aldeko garaiko mugimenduan funtsezkoa izan zen gasteiztarra:

Apraizek, esan zidan: ‘Oiga usted, don Manuel, ya sabe usted que tenemos un congreso en Vergara de arte popular’ —sí— ‘Tendría usted inconveniente en dar una lección sobre literatura popular, mejor dicho, este, poesía popular?’. ‘Ya tengo algo que decir y con muchísimo gusto’ —esan nion—. (*Oh! Euzkadi*, 1982ko otsaila, 14. zk. “Manuel Lekuona”)¹³³.

Bazeukan bai zer esana. Bere luzeragatik bi zatitan eman behar izan zuen hitzaldia, eta bigarrena bat-batekoari eskaini zion, Xahorena bezain garrantzitsua baina jantziagoa izango zen apologia eraikiaz. Horrela, bertsolaritzaren garrantzia azpimarratu zuen batetik:

Un bertsolari no es tan sólo un ‘cantador’ de coplas. Ni es tan solo un poeta que ‘hace’ versos. El bertsolari es un improvisador en el sentido estricto de la palabra [...] y aquí estriba precisamente, como después diremos, su raro, rarísimo interés [...] el bertsolari, considerado desde cierto punto de vista, es una verdadera institución en la sociedad vasca. El bertsolari nunca es un poeta que canta solo; es el poeta que canta juntamente con el pueblo que le escucha [...]. (1934: 20-21)

Ahokotasuna Historiaurretik datorren kulturaren ondare gisa defendatu zuen jarraian, eta munduan zehar aurki zitezkeen gisako beste fenomeno batzuk aipatu, alor honetan memoriak eta formulek jokatzeko duten papera azalduz edo erabili ohi diren hainbat edergailu zerrendatuz. Bestalde, bertsolaritzaren historiari ere eman zion erreposoa Lore Jokoak, Xenpelar, Pello Errota, Txirrita eta beste hainbat aipatuz, eta fenomenoaren balio literarioa azpimarratu nahi izan zuen dozenaka ale eder ekarriz eta iruzkinduz.

¹³³ “Basarriren figura euskal kulturaren” testuan ere kontu bera dakar, kasik hitzez hitz (M. Lekuona, 1985: 9).

Ez zion bertsoari aurreko hamarkadetan egotzi zitzaizkion gaitzak planteatzeari uko egin. Eta bertsolariak jantzi beharra eta euskal *intelligentsiak* egokitzapen horretan bere gain hartu beharreko ardua azpimarratu zituen:

Las causas de este desprestigio son, sin duda, primero la ramplonería de la mayor parte de los conceptos que vierte el poeta aldeano en sus versos; y segundo, el léxico desatinadamente bárbaro en que canta su inspiración. Dos causas, en efecto, que si hacen bajar mucho los quilates literarios de la obra del improvisador, pero, desde luego, son perfectamente separables de la esencia del bertsoarismo y de la rara técnica artística de los bertso-berriak (la prueba la tenemos en los hermanos Enbeita y en los bertsolaris de allende el Bidasoa); y por otra parte dos causas de cuya existencia nos alcanza la culpabilidad a todos los vascos cultos que no nos hemos preocupado de proporcionar a nuestros pobres bardos la cultura a que eran acreedores por su significación social. (1934: 21)

Bukatzeko, idazle berriei eta euskal erakundeei luzatu zien deia:

[...], terminaría haciendo un doble llamamiento primero, a nuestros noveles poetas, para que en sus afanes poéticos volviesen la vista al modelo popular, que quizás sea lo finito nuestro capaz de interesar en el mercado poético actual, que hastiado de ciertos moldes gastados, vuelve la vista a las formas primitivas; y segundo, a las corporaciones y entidades culturales de la región, para que todos prestaran una mayor atención a nuestro bertsoarismo [...]. (1934: 34)

Garziaren arabera, Lekuonaren teorizazioaren lehen zirriborro garrantzitsua ekarri zuen hitzaldi hark, eta teorizazio hori guztiz borobildua geldituko zen 1936an argitaratu zuen *Literatura oral euskérica* lanean (2002: 793)¹³⁴. Oiertzuarren lanaren abangoardiazko izaera ere azpimarratzen du Garziak, ahozketasunaren inguruko ikerketa nazioartean bere lehen pausoak ematen ari zenean burutu baitzuen: “Mylman Parryk Homero ulertzeko eta aztertzeke ikuspegia guztiz aldatu zuen bezala, eta garai beretsuan, Manuel Lekuonak ahozko literaturaren balioez ohartarazi zuen orduko jende ikasia” (id.: 793). Ildo berean, Marcel Jousseren lanak ekarpen honetan izandako eragina azaltzen du Aulestiak (1994: 31-40), Lekuona bere garaian mundu mailako puntako ikerketan ildotik aritu zela nabarmenduz¹³⁵.

¹³⁴ Bere ikertzaile ibilbide luze eta oparoaren errebaso egiterakoan lan hau nabarmentzen zuen baita Lekuonak berak: “Nik egin dudak lanik serioena ‘Literatura Oral Vasca’ [izen hori izan zuen hurrengo argitaldian] izan da. Hori, denak despreziatua bezala zeukaten garaian, eman nion zera bat, biziera bat. Horixe da nere gauzarik ederrena, horixe da” (*Oh! Euzkadi*, 1982ko otsaila, 14. zk. ‘Manuel Lekuona’).

¹³⁵ Jousse antropologia linguistikoko katedratikoa zen urte haietan Sorbonan, eta Lekuonak *Literatura oral euskérica* honetan behin bakarrik aipatu arren (1978: 266) Aulestiak erakusten du 1925ean argitaraturiko *Style Oral rythmique et mnémotechnique chez les verbo-moteurs* lanaren eragin garrantzitsua izan zuela.

4.2.2.2. *Aitzol entzuleen artean*

Bertsolaritzaren historiari gaurdaino idatzi diren lanetan berebiziko garrantzia aitortu ohi zaio Lekuonaren hitzaldi honi. Garziak, esaterako, honela dio: “Habló de poesía popular, puso ejemplos, sistematizó la mecánica del bertsolarismo, clasificó sus géneros... En una palabra, dio una clase magistral dejando sentadas las bases del estudio científico del bertsolarismo” (2000a: 418). Eta bertsolaritzaren arreta garaia eskatzen zuen maila zientifikoaz hornitzeaz gain, hitzaldi hark Aitzolengan eragin zuen lilura aipatu ohi da, bere garrantzia azpimarratzeko, zeren bertsolaritzaren historiako ziklo honetako gailurra izango ziren 1935eko eta 1936ko txapelketak antolatzea eramango baitzuen lilura hark. Lekuonak berak zabaltzen du kontu hau: “Bergara’ko nere Itzaldia entzun zuan ezker, ikusten zuan nunbait, Olerkiaz gain —Poesi-Olerkiaz gain— ba genduala Euskalerrian beste palanka bat, Erria esnatzeko, Erria zutikatzeko: BERTSOLARITZA; eta or asten da Bertsolaritzaren palanka manaiatzen, erabiltzen: Kurtsaaleko Txapelketak eratzen” (1985: 12).

Badirudi, ordea, proiektua egosten hasia zela zerbait lehenagotik Aitzolen buruan. Lekuonaren hitzaldia 1931koa da¹³⁶, eta Aitzolek 1930ean bertsolaritzaren inguruko hainbat artikulu argitaratuak zituen prentsan. Donostian entsegu gisa antolatu zuen saioa ere 1930eko San Tomas eguneko da, eta garaiko proiektua azaltzen zuen «‘Concursos de bertsolaris’ (Renovando Costumbres de antaño)» artikulu mamitsua 1931ko urtarrilaren 10ean argitaratu zuen *Euzkadin*.

Lekuonak aipatzen duen hitzaldiko lilura ez da zalantzan jartzen. Ezta Lekuonak inspirazio gisa Aitzolengan izan zuen itzala ere. Baina prozesua gradualagoa izan zela dirudi. Izatez, 1918an Oñatiko Eusko Ikaskuntzaren I. Kongresu famatuan ezagutu zuten elkar: “Oñati’ko Batzar Nagusi artan, juxtu-juxtu ezagutuak nituan nik bi apaiz-gai, Gasteitz’en ez baño Komillas’en estudiantzen zebiltzanak; biok Komillas’en, Orixeren ikasle ziranak —ikasle gotor eta azkar—: Nemesio Etxaniz azkoitiarra, eta Jose Ariztimuño tolosarra —gero ‘Aitzol’ famatua izango zana—.” (M. Lekuona, 1985: 10). Eta bere ikasleen artean izan gero: “Eta, nik Oñati’n ezagutu ondoren, biotan bat, Jose Ariztimuño, Komillas’tik ‘dimititua’ or azaltzen da Gasteitz’en, anartean naiko aurre-ratua zeukan Apaiz-karrera Gasteiz’ko gure Seminarioan bukatzea.” (id.: 10). Jada aipatu den gisan, 1918tik bertsolaritzari buruzkoak txertatu izan zituen Lekuonak bere klaseetan, eta litekeena da Aitzolen interesa klase haietan ernatu

¹³⁶ Honela kontatzen du Lekuonak berak: “[...] llegó una gripe, y no se pudo inaugurar el Congreso de ese año (1930), y hubo de retrasarlo hasta enero-febrero del año siguiente, y este trabajo lo leí yo en febrero de 1931...” (Ugalde, 1988: 80). Esan bezala, hitzaldia bi zatitan egin zuen, eta bigarrenean aritu zen bertsolaritzaz, Donostian.

izana. Horrela dio Lurdes Otaegik: “Askotan esan izan da Aitzolek bertsolaritzarekin zuen zaletasuna Manuel Lekuonak itsatsia izan daitekela. Izan ere, Manuel Lekuona irakasle izan baitzuen Aitzolek Gasteizeko apaiztegia” (1993: 83). Eta hitzaldia entzun ondoren ere, aurrerago azalduko den prozesu luze baten ondotik etorriko da 1935eko eta 1936ko Bertsolari Guduak antolatzeko erabakia.

Edonola ere, Lekuona-Aitzol bikoa funtsezkoa suertatuko da bertsolaritzaren ziklo honetan:

Bakoitzak bere aldea lantzen digu. Lekuonak ahozko literaturaren kontextuan ezartzen digu gertakaria, kultur eta soziologi baldintzen barruan kokatuz bertsolaritza. Eta kontuan ditu testu-azterketa, antropologia eta psikologia, batez ere ‘Eusko Folklore’ taldearen barruan eta Marcel Jousse-n metodologiatik hurbil. Eta Ariztimuñok ‘Bertsolari-Eguna’ antolatzearekin bideratu zuen bertsolaritza gaurrengungo moldeetara, bertso-saioei jaialdi-eite beteagoa emanaz. (J.M. Lekuona, 1985: 467)

4.2.3. Makazagaren moldiztegia eta *Bertsolariya*

1930eko hamarraldiarekin, bada, bizkortu egin zen bertsolaritzari jartzen zitzaion arreta. Eta bizkortze horren lehen adierazpena Makazaga inprentaren lana izango zen. Juan Jose Makazaga (1887-1963) haurra zelarik familiarekin Madrila bizitzera joan zen, bertan arte grafikoak ikasi eta 1920ko hamarraldiaren bukaera aldera Erreterian Euskal Herriratzea erabaki zuen. Carcedoren arabera (2012: 198) euskara erdi galdua zuela itzuli bazen ere, bertsolariekin euskaraz egiteko adina moldatzen zen, eta denborarekin bertsozaletzera iritsi zen:

Moldiztegi ontan bertso-paper asko eta asko argitaratzen zan: batzuk berri—berriak, jartzaillearen enkarguz; eta beste batzuk lengo zaarrak, Xenpelarrenak eta abar, bertso-saltzailleak ala eskatuta. Azkenerako, Makazaga jauna bera ere guztiz bertso-zaletu zan. Eta arrezkeroztik bera bere kontu bertsoak argitaratzen asi zan; eta bertso-paperak ez-ezik, liburutxo batzuk ere bai. (1992: 447)

Txirritaren bertsoekin osatutako “*Txirrita*”ren testamentua’ argitaratu zuen 1930ean, Luis Jauregi *Jaurtakolen* hitzaurrea zeraman “*Xenpelar*”en bertsoak 1931n, “*Bilintx*”en bertsoak 1931n edo 1932an, eta datarikgabeak badira ere garai horretakoak behar duten *Euskal Erriko kanta zarrak* hiru liburukitan¹³⁷.

Liburu horien ondotik, astero, *Bertsolariya* goiburuarekin, bertso jarri zahar nahiz berriz osatutako lau orri argitaratzeari ekin zion, urtearen buruan liburu

¹³⁷ Liburu hauen garrantzia azpimarratzen du Zavalak, gerora berak eta beste hainbatek egingo zituzten bildumetarako oinarri gisa funtsezkoak suertatu zirela azalduz (1996c: 249-250).

bat osatzeko ideiarekin. 1931ko irailaren 20an argitaratu zuen lehena, eta honela aurkezten zuen ideia bertan: “Asteroke Bertsolariya izeneko au, atera da zeren ikasi naya edo gogoia dagoen bertsuetarako, eta denbora berian ez dalakoz xamur lengo bertso zar eder ayek billatzen nolana [...] Geyenian gertatzen dana, zere lagun edo adiskideari eman irakurtzeko, gero arrek ez digula atzera biar bezala eman, au da, berriz zu gana eskutaratzeko ondatu edo orri batzuek kenduak (eta au da okerreña) agiyan geyago libururik zuga iritxi ez”. Honela jarraitzen du: “Bertsolariya asteroko onen asma da bertsolarik ederrenak bildu, eta liburu bikaiñ bat egitea (3.500) zar eta berri urte betean izango ditu gutxienez, lau orrialdi, aurreneko biyak bertso berriyak, eta beste bi bertso zarrak asko aztuta txokoan dauden Xabalategi, Pernando, Udarregi, Xorrola, Ardotx, Xenpelar [...] Txirritak itza eman digu, astero orri bat osoa beteko dubela bere bertso berriyakin eta gañera ondoren, Lexoti, Sailburu, Telleri-Txiki [...] eta gañerako gogo duten guziyak, zarrak eta gaztiak izango dute lekua nai badute idatzi [...]”.

Zazpi pezeta zen urteko harpidetza, urte bukaeran liburua osatzeko tapak bidaliko zirela agintzen zen, eta zenbaki solteak 15 zentimo balioko zuela iragarri. Urtean birritan lau beharrean zortzi orrikoa aterako zela eta hori 25 zentimo izango zela ere abisatzen zuen. Eta lehen orri hori Txirritaren argazki handi batekin osatzen zen, bertsolariak garai hartan zuen itzalaren erakusgarri.

Txirritaren kolaborazioa zen, bada, argitalpenaren zutabe nagusietako bat¹³⁸: lehen hamasei astetan hutsik egin gabe argitaratu ziren hernaniarraren bertsoak eta gerora baita beste asko ere. Zavalak nabarmentzen duen bezala harrigarria da bertsolariak, adinean oso aurrera zihoan arren, erakusten zuen bertsogintzarako afana: “1931’garren urtean, irurogei ta amarretik gora asia zan. Eta orduan, atsedetik artu bearrean, bertso jartzeari iñoiz baiño gogotsuago ekin zion [...] bere-berea zuan lantegian [...] erretirorik artu gabeko langillea izan zala esan genezake, beraz” (Zavala, 1992a: 148).

Zenbaki guztiei gainbegiratu bat emanda ikus daiteke Makazagak baliabide gehiago ere jarri zituela martxan. Lehen hiru zenbakietan kolorea sartu zuen eta ahal zuen guztietan, ez oso sarri, baita bertsolarien argazki eta marrazkiak ere. Ia zenbaki guztietan ageri ohi zen “Astero, astero erosi zazu Bertsolariya” leloa, “Erosi zazu Xempelarren bertsoak, bere doña ta guziyakin jarriyak” ere oso ohi-koa zuen, eta hamargarren zenbakitik aurrera, askotan, “Datorren astean ‘Bilintx’ en bertsoak, oso ederrak eta farragarritzkoak, pezeta bana” iragartzen zuen. Hogeigarrenetik aurrera gaztelaniaz ere egin zuen promozioa: “Todo el que desee alguno de los números, puede solicitarlo a nuestros vendedores o a

¹³⁸ Zavalak esplikatu du Txirritaren ilobak jasotzen zituela idatziz hark diktatzen zituen bertsoak, eta iloba horren ahotik bertsolaria eta Makazagaren arteko tratua berri ere ematen du (1992: 448): astean 12 bertso bidaltzen zizkion Txirritak zortzi duroren truke, eta horietatik bat ilobari ematen zion transkripzio lanengatik.

‘Bertsolariya’, Viteri 32, Renteria [...]”. 37.ean nahi zuenak bertsoak bidaltzeko gonbita luzatzen zuen, “betire ateratzeko morukuak badira” eta 45.etik aurrera kasik astero eskaini zituen Fernandoren pasadizoak.

54.a da azken zenbakia, 1932ko irailaren 25ean utzi zion Makazagak argitalpena kaleratzerari. Carcedok uholde batzuk aipatzen ditu etenaren atzean: “¿Por qué desapareció ‘Bertsolariya’ al cabo de poco tiempo? [...]. Una inundación de mal sino truncó irremisiblemente su continuidad” (2012: 199). Lehen zenbakian iragarri ziren asmoak irakurrita, ordea, badirudi proiektua burututzat eman zuelako eman zitzaiola amaiera: urtebetean zehar argitaratu zen, liburu eder bat osatzeko adina eman zion, eta bukaeran azalak ere banatu zituen, agindu bezala¹³⁹.

Aldizkari gisa izendatu ohi da *Bertsolariya*, eta Díaz Nocik urte haietan sortu ziren lehen euskal kultur aldizkari tematikoen baitan sailkatzen du (1995b: 241). Aldizkakotasun bat duen argitalpen bat den neurrian ontzat eman daiteke pertzepzio hori. *Bertsolariyaren* edukiek, ordea, ezer gutxi daukate kazetaritzatik, iruzkinik gabeko bertso-sortekin osatzen baita nagusiki. Bestalde, lehen zenbakian ematen den proiektuaren azalpena gertuago dabil faszikulu gisa argitaratutako liburu batetik prentsaren produktu batetik baino. Azkenik, azken emaitza ere horretan gelditzen dela esan daiteke: ez da kazetaritza lanak eskaintzen dituen bertsolaritzari buruzko aldizkaria, bertsoak eskaintzen dituen argitalpen aldizkatua baizik.

Makazagaren ekarpenaren zehaztapen bat baino ez da hori, ez du inolaz ere gutxien. Izan ere, aitortu beharra dago Juan Mari Lekuonak aipatzen duen gisan argitalpena garrantzitsua izan zela garaiko bertso giroa pizteko: “1931-1932 bitartean Makazagaren *Bertsolariya* ateratzen da. Makazagak izugarritzko propaganda egiten du. Bertsolaritza asko zabaltzen da” (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 9). Zavala ere bat dator lortutako oihartzuna azpimarratzera: “El Bertsolariya se difundió mucho por todo el país. No es raro encontrarlo aún hoy [30 urte geroago] en caseríos, habiendo sido cuidadosamente guardado semana tras semana, hasta lograr completar al cabo del año el tomo apetecido” (1996c: 251). Bestalde, garbizaletasunetik bertsolaritzarekiko sortu ziren kritikak gairatzeko bidea hasi zuela ere gaineratzen du: “Otro dato a su favor es que, en aquella época en que por prejuicios puritanos las reediciones de poesía popular se hacían modificando el texto, este hombre, sin mayor preparación o estudio, mantuviera una escrupulosa fidelidad a las fuentes” (id.: 251). Eta garaiko bertsolaritzaren azterketarako corpus bikaina osatu zuela: “[...] un gran volumen de trescientas treinta páginas, que constituye la más completa

¹³⁹ Aipatu beharra dago gerra ondoren beste zenbaki bat argitaratu zuela Makazagak (Zavala, 1993a: 143) eta goiburua berarekin 1990etik 1995era sei zenbaki argitaratu zituela urtekari gisa Errenteriako Lau Haizetara Bertso-Eskolak (Albiztur, 2012: 99).

recopilación de nuestra poesía popular publicada hasta hoy [1964ko hitzak dira]” (id.: 251). Garzia ere bat dator aurrekoekin izandako arrakastaren eta bildutakoaren balioaren garrantzia azpimarratzerakoan (2000a: 415).

4.2.4. Aitzolen hurbilketa

4.2.4.1. *Aitzol, antolatzailea (1896-1936)*

Tolosan Gipuzkoako EAJren baitan erreferentziala bilakatu zen koadroa osatu zen urte haietan: Emeterio Arrese, Isaac Lopez de Mendizabal, Jon Andoni Irazusta, Antonio Maria Labaien, Jose Mari Agirre *Lizardi* eta abar. Tolosarra izanik, Aitzolen eragin garrantzitsuenetako bat izan zen talde hori.

Hamahiru urterekin Comillaseko seminariora aldatu zen, eta han ere bere bizitzan erabakigarria izango zen euskaltzale taldearekin egin zuen topo: Orixe, Nemesio Etxaniz eta Pio Montoya, besteak beste.

Bere jarrera euskaltzaleengatik arazoak izan zituen Comillasen, eta, aipatu den gisan, Gasteizko Seminariora jo zuen ikasketak amaitzera, bertan berriro ere garaiko euskal kulturagintzako figura garrantzitsu gehiagorekin (Lekuona eta Barandiaran) topo eginaz.

Apaiztu eta berehala misiolari ardurak eman zizkioten: “Orduko Apezpikuak bidali omen zuen misioetara, apaiz berriak euskal kontuei buruz zeukan interesa ikusita. Baina egoskorra zen ‘Aitzol’, eta garai hartan ere euskal kutsuko ekintzetan aritu zen. *Gure Mixiolari* aldizkaria sortu zuen misiolari euskaldunekin¹⁴⁰” (Urkaregi, 1987: 138). 1925ean Erromara bidali zuten, 1927an Lovainara eta 1928an Bartzelonara. Haren antolatzaile sena nabarmenduko zen ordurako, zeren Kleroaren Misiolari Batasunaren idazkari nagusi izendatu zuten, eta 1929an Bartzelonan egin zen kongresuan hainbat ardura hartu zituen.

Ardura horiek guztiak gaixotzera eraman zuten, ordea: “[...] kargu horien nekeek eragindako makalaldia dela medio, guztiak utzi eta Donostiratzera pentsatzen du” (Otaegi, 1993: 67). Bronkioetako eritasun bat zuen nonbait, eta larria behar zuen, misiolaritzaren nahiz apaizgoaren arduetatik libratzera baitaramate (Otaegi, 1998: 4).

Orduan murgildu zen buru-belarri euskalgintza lanetan. 1930ean Lizardik ordura arte berak zuzendu zuen Euskaltzaleak Elkartearen zuzendaritza eskaini zion. Elkartea abiarazteko ideia Aitzolek planteatua zen, izatez, Primo de Riveraren diktaduraren jazarpena salatzeke idazle gazteen talde batek Eusko Ikaskuntzaren eta Euskaltzaindiaren babesarekin Arrasaten antolatutako Euskararen Egunean: “Literatura eta gainerako expresabide kulturalak euskara erabiltzen

¹⁴⁰ 1925ean sortu zuen aldizkari elebidun hori, eta 1927an *Illuminare* izeneko bigarren bat.

has zitezen, beste herrialdeetako pizkunde-mugimenduetan izan ziren talde eragileen antzeko bat sortzea proposatu zuen Aitzolek 1927ko Arrasateko Euskal Egunean, Euskaltzaleak taldea, hainbat ekintza kultural eta literarioren antolatzaile izateko” (Otaegi, 1993: 20-21). Lizardiren zuzendaritzapean Euskararen Egunak ospatu ziren Zumarragan (1928), Andoainen (1929) eta Bergaran (1930), eta Euskal Umearen Eguna Seguran (1930), eta euskara hutsezko egunkari baten proiektua ere zirriboratu zen (1929-1930), besteak beste. Eta Aitzolen zuzendaritzapean ez du martxa horrek behera egingo: bi Bertsolari-Guduez gain 1930etik 1936ra zazpi Oleriti Egun (urtero bat), hiru Euzko Antzerti Egun (1934tik urtero), Euzko Eleberri Egun bat, Euskal Idazleen Kongresu bat, Kiri-kiño literatura sariak edo euskarazko literatura tailerrak antolatu zituen Euskaltzaleak Elkarteak. Bi mila bazkide lortu zituen.

1930ean, baita, *El Día* egunkariaren sorreran funtsezkoa izan zen Aitzol, Comillasen ikaskide izan zuen Pio Montoyak finantzatu baitzuen egitasmoa. Hurrengo urteetan ere paper garrantzitsua beteko zuen bertan: “[...] erredakzio kontseilukoa izan zen, editoriala erabakitzen zen bilkurara etortzen zen egunero, buruetarik bat zen eta antolatzaile lanetan jardun zuen” (Altzibar, 1996: 471). Zuzendariak ere berak ekarri zituen: “[...] berak ekarri zuen zuzendaria, J. Landaburu, eta gero, hau diputatu izendatzean, Jose Lekaroz, *Euzkaditik*” (id.: 471). Eta egunkariaren euskal atala, lehen orrian agertu ohi zen *Eguneroko Xal-txa* zutabeak eta azken orriko *Errietako Berriak* sekzioak osatua, berak zuzendu ohi zuen (Altzibar, 2005: 561; Díaz Noci, 2012: 272).

El Día Donostian *El Pueblo Vasco*k utzitako hutsunea betetzera zetorren, egunkari kristau eta euskaltzale gisa, eta Gipuzkoako egunkari irakurriena izatera iritsi zen 11.000 aleko salmentarekin (Garitaonandia, 1990: 61)¹⁴¹. Egunkariak bere posizioari esker euskal kulturari eman zion bultzada garrantzitsua nabarmentzen du Otaegik: “El Día-ko orrien bidez ordurarte inoiz izan gabeko oihartzuna izan zuten aktibitate euskaltzaleek [...] Sarritan, egunkariko portada edo azalean kokatzen zituen berri euskaltzaleak, apurka-apurka duintasuna, prestigioa eta errekonozimendua eratxeki zielarik euskararen eta euskal kulturaren alde eginiko ekintzei” (1998: 6).

Bigarren proiektu bat ere jarri zuen martxan 1933an, *Yakintza* aldizkaria, Euskaltzaleak Elkartearen bozeramaile funtzioa betetzen zuena, kasu honetan zuzendari kargua hartuz, eta hainbat argitalpenetan kolaboratu zuen, *Euzkadi* egunkari jeltzalean ohiko sinadura gisa, esaterako.

Proiektu jeltzalearen baitan aritu zen lanean, eta, egitura politikoa inolako kargurik hartu nahi izan ez bazuen ere, 1931n Madrilen Euskal Estatutua negoziatzen aritu zen taldeko kide izan zen, hezkuntza alorrari zegokion ordezkarietan

¹⁴¹ Haren arrakastaren adierazle gisa *El Diario Vasco* beraren aurreko erredakzio modura sortu zela aipatzen du Altzibarrek (1996: 471).

(Ugalde, 1988: 36). Izatez, proiektu politikoaren baitako alderdi kulturala jorraztea izan zen haren lehentasun nagusia (Altzibar, 1996: 470; Otaegi, 1998: 6; Urkaregi, 1987: 139-140). Planteamendu kulturalista horrek garaiko debekuak saihestu nahian Euskaltzaleak neutraltasun politiko batekin aurkeztera eraman zuen (Altzibar, 1996: 469) edo hizkuntzalaritza aranistaren garbizalekeriatik urrundu eta Azkueren gipuzkera osatuaren aldeko hautua egitea erraztu zion (Díaz Noci, 1993: 204; Otaegi, 1993: 56)

Deigarria suertatzen da tolosarrak bere bizitza laburrean garatu ahal izan zuen aktibitatearen zabalera. Urkaregik (1987) egiten duen errebasoan dozena batetik gora dira Aitzolek landutako alderdiak¹⁴². Medioetan zuen presentzia dela eta proiektio publiko handia izan zuen bere aktibitate honek guztiak: “Satorraren lana maite ez zuelako, azaldu egiten zen gizona zen” (Urkaregi, 1987: 139). Nortasun indartsua zuen gainera: “Aitzolek jite eta jenio handia zuen, ukitu autoritarioa ere bazuen jokaeran [...] errespetutik beldurrerako tartea laburra zen Aitzolekin, askorentzat” (Lasa, 2008: 584). Ezaugarri horiekin eta Euskaltzaleak elkarteko zuzendari izanik, ez da harritzekoa Aitzolek ziklo honen gailurra markatuko duten Bertsolari Guduen antolaketaren buruzagitzaren bere gain hartu izana: “Aitzolen aitzindaritzaren erabateko honen eragina euskal kulturaren eremu zabalera hedatu zen, berak kulturari buruzko proiektu oso bat eskaintzen bait zuen [...]” (Otaegi, 1983: 18). Eta esku artean hainbeste kontu izanda ez da harritzekoa erabaki hori hartzea kostatu izana ere.

4.2.4.2. *Olerkigintza lehentasun*

Lekuonak honela deskribatzen du urte haietako Aitzolen obsesio nagusia:

Olerkia. Olerkia... Ura izan zan aldi artan gure Aitzol'en ametsa ta apeta euskal-problematikari buruz. Olerkiak, Olerkariak salbatu bear zuten Euskalerrria. Olerkariak zutitu bear zituan euskaldunak, Olerkiak esnaerazi Euskalerrria. Errria esnatu bear zan; eta Errria esnatzeko esnatzailerik onena Schiller bat, Goethe bat zan; Schiller bat, Goethe bat bear genduan. Poema 'nacionala' egingo zuan Poeta aundi bat. (M. Lekuona, 1985: 11)

1930ean Euskaltzaleak Elkartearen buruzagitzaren hartu berria zuen Aitzolez ari da Lekuona. Urte horietan egunkarietan argitaratutako artikuluetan Europako kultur komunitate gutxiagotuen baitan izandako pizkunde prozesuekiko

¹⁴² Hauek guztiak aipatzen ditu: Aitzol humanitarista, Aitzol euskaltzale, Aitzol kultur eragile, Aitzol folklorista, Aitzol misiolari, Aitzol literatur kritikari, Aitzol idazle, Aitzol kazetari, Aitzol sermolari, Aitzol hizlari, Aitzol polemista, Aitzol militante, Aitzol abertzale, Aitzol apaiz gorri, Aitzol teoriarari, Aitzol azterlari, Aitzol bertsozale eta Aitzol modernista.

interesa eta ezagutza ona, misiolaritzaren antolaketan Europan zehar eginiko urteetan sakonduak, erakusten zituen Aitzolek, eta alor honetan olerkigintzak pizkundearen abangoardian jokatu ohi zuen funtzioa azpimarratzen zuen (Altzibar, 1996: 477-478; Otaegi, 1983: 19 eta 1996: 503-504).

Euskarazko literaturak bere lehen urrats sendoak egingo zituen, hain zuzen ere norbere kultura norbere hizkuntzan egiten denarekin identifikatzen denaz geroztik. Gabilondok seinalatzen du logika nazionalista hori: “In the 1920s and 1930s, Unamuno and Arana’s nationalist theories had the effect of turning Basque literary production into literature written solely in Basque—and correspondingly texts written exclusively in Castilian into Spanish literature [...]” (2016: 219). Baita Apalategik ere: “El nacionalismo fija como objetivo la emulación de las naciones dotadas de un estado [...] la reunificación en un solo proyecto cultural y político de las dos almas, la vasca y la universal. A partir de ahí [...] las obras hablarán en euskara.” (2013: 620)

Euskarazko poesia herri kontzientziaren pizgarri gisa ulertzen zen, eta proiektuaren ginga gisa Orixek *Euskaldunak* poemaren idazketari ekin zion euskal alegoria nazionala eratu nahian. Aitzolen aginduz ari zen Orixe (Otaegi, 1993: 71 eta 77), eta agindu horrek nazioartean gertatzen ari zen mugimendua- ren ildoari jarraitzen zion.

Frédéric Mistralek, aipatu den gisan Lore Jokoak bere sorterrian berpiztea lortu zuen idazleak, 1859an idatzi zuen *Mireiok* funtzio hori betea zuen Provenztan, eta nazioarteko onespena ere lortu zuen 1904an Nobel saria eman zitzaionean. Aitzolek gaztetan irakurria zuen lana eta 1930ean Mistralen jaiotzaren urteurrena zela burutu ziren ospakizunen berri izatean eredu gisa hartu zuen (Altzibar, 1996: 478; Gabilondo, 2016: 219; Lasa, 2008: 576; Otaegi, 1983: 20 eta 1993: 70-71). Hainbat artikulutan azpimarratuko du *Mireioren* eredu hori¹⁴³, Orixeri itzulpena eginaraziko dio, eta Maillaneko poetaren ildoan jarriko du lanean.

Egindako urrats horiek belaunaldi oso baten proiektuan txertatzen ziren: “[...] helburu eta eskuarteko nagusi hauek, poema nazionala eta sariketak, Lizardiren 1927-1930 epeko artikuluetan jadanik iragarririk ikus daitezke” (Otaegi, 1993: 68). Euskaltzaleaken buruzagitzan Aitzol sartu zenean, ordea, epe laburragoko emaitzak bilatzen zituen bulkada nabaritzen du Otaegik: “Lizardik literaturari autonomia bat aitortzen dio eta kulturaren bilakabidean izan lezakeen indar eragileaz epe luzerako proiektuak ditu. Belaunaldiak behar direla deritzo. Aitzolek aldiz, epe laburrean fruituak ikus daitezkeelakoan, literatura indar bizkorreko gizarte eragileztat hartzen du” (1993: 69).

¹⁴³ *Euskadi*, 1930/IV/13, “El cantor de un pueblo”; *Euskadi*, 1930/IV/16, “Mistral y los poetas vascos”; *El Día*, 1931/I/25, “Mireio y el euskera”; *Euskadi*, 1931/IV/14, “Mireio de Orixe”.

4.2.4.3. *Bertsolaritzara oreka komunikatiboaren bila*

Bere kideek idazten zuten poesia modernistak herritarrengana iristeko arazoak zituela konturatu zen, ordea, tolosarra: “[...] bere ustez, arazoa idazlan horien maila jasoegian zegoen, berrizaleen hizkera zail eta bihurria zen zabal-kunde motel horren errudun nagusia” (Otaegi, 1996: 504). Gasteizko seminarioan izandako eragina dela medio (Lekuonaren hitzaldiak berretsitako eragina), kultura popularrak pizkunde hauetan izan ohi duen garrantziaz ere jabetzen zen, eta molde tradizionalak herritarrekiko komunikazioa erraztu zezaketela otu zitzaion (Altzibar, 1996: 481; Otaegi, 1996: 505). *El Día* egunkarian argitaratutako “Antziñako oituren piztutzea” litzateke, Otaegiren aburuz, Aitzolen estrategia aldaketaren lehen zantzua:

[Koplak] irakurri utsaz eta entzun utsaz errex aditzen dira. Eta onelako olerkiak bear ditugu. Irakurleak eta euskaltzaleak gere bertso zail eta idazlan ezin entenditzekoaz aspertu ditugu [...] Inñor mintzeagatik ez diot. Neroni naiz erruduna. Baña guztiak bide txarrak utzi eta bide onera jo dezagun [...] Gure elburua euskera piztutzea da. Gure baitan sar gaitean eta erabaki egokiena gureganatu dezagun. (*El Día*, 1933/II/05, ‘Antziñako oituren piztutzea’. Ariztimuño, Jose Aitzol)

Aitzoli erantzunez Lizardik olerkigintza zaila egiteko eskubidea aldarrikatu zuen (*El Día*, 1933/II/12, “Gure bideko mugarrak”), eta Lauaxetak, umorez hartzea erabaki: “Orreri, orreri!” zeritzon artikuluan berrizaleak gaizkile eta lapurtzat hartu dituen gizarte bat deskribatzen zuen, haien pertsekuzio eta exekuzioa proposatuz (*Euzkadi*, 1933/II/16). Gabilondok, berebat, garai bertsuan Orixerekin izandako antzeko eztabaida dakar (2016: 221).

Aitzolek bereari eutsi zion eta literatur sariketetan molde herrikoia jarraitzen zuten olerkariak saritzen hasi zen. 1934ko abuztuan *Yakintza* aldizkarian argitaratutako “Eusko olerti-kerak berezia” lanean koplak zaharrek “euskaletika” gordetzen dutela zioen: “[...] [ordurako] erabakia zuen literaturan bide herrikoi eta ulerterrazagoetara jotzea [...]” (Otaegi, 1983: 23). 1934aren bigarren erdian erabaki zuen bertsolari txapelketak berriro abiaraztea ere.

Poesiak kontzientzia pizgarri gisa espero zuen emaitzarik ez ziola ematen ikustean ekin zion Aitzolek bertsolari txapelketak antolatzeari (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 9; Garzia, 2007: 83; Otaegi, 1993: 83-84; Urkaregi, 1987: 143-144). Instrumentala izan zen, bada, bertsolaritza sustatzera eraman zuen motibazioa (Garzia, 2007: 83; Otaegi, 1993: 94).

Instrumentala zen, ordea, poesiari eskaini zion arreta ere. Kontzientzia nazionalaren pizkundera bilatzen zuen ingeniari sozialaren ikuspegitik ulertu behar da, beraz, burututako ibilbidea.

Zaitegiri bidalitako eskutitzean (1935/III/15) antzeman daiteke Aitzolek zekusan panorama:

El poema de Orixe, estoy con ello, y tengo una preocupación grande: necesito diez mil pesetas para editarlo y no sé de dónde van a salir. A nadie le importan los temas del euskara y nuestra cultura, no se lee nada... Nuestro Curso de Poesía Vasca ha sido un rotundo fracaso, no ha venido nadie a escucharnos. Y para lograr adhesiones para 'Euskaltzaleak' y para otras actividades euskéricas nadie ofrece un céntimo... (Otaegi, 1993: 80)¹⁴⁴

Gandarak oreka komunikatiboa deitzen diona bilatzen zuen, bada, tolosarrak bere arreta poesia modernistatik bertsolaritzara aldatzean:

Ondare kulturalaren jabetza jarraituak, belaunaldiz belaunaldi eginak, eskainiaren eta hartzaile berrien arteko harremana konpentsatua izatea eskatzen du. Hau da, batetik, berritasunaren eta ezagunaren arteko oreka mantendu behar da; bertetik, eskainiak momentuko garaiari egokitua izan behar du, eta, garai horretan hartzaile nagusi den belaunaldiarendako, funtzionala. (2015: 225)

Hori horrela izanik, bertsolaritzarekiko zinezko interes bat ere aitortu behar zaio, ordea, Aitzoli. Horrela, 1932tik 1936ra bitartean bertso bilketan murgildu (Zavala, 1997a: 171-172; Urkaregi 1987: 141-142) eta bilduma garrantzitsua osatu zuen: "Aitzolek herri-poesia edo kantu eta bertso zaharren bilketa-lana beharrezkotzat jo ez ezik biziki maite zuen" (Altzibar, 1996: 479). Eta bere artikuluetan askotan jorratu zuen bertsolaritzaren alorra, baita txapelketak abiarazteko erabakia hartu aurretik ere: "El Bertsolari / Su significación histórica y social" (*Euzkadi*, 1930/IV/05), bertsolaritzak herritarrengan zuen arrakastari buruzkoa; "Concursos de Bertsolaris / Renovando costumbres de antaño" (*Euzkadi*, 1931/I/10), Santomas egunez egindako lehen probaren inguruan idatzitakoa; Otañori eskainitako "Pampero y poeta vasco", (*Euzkadi*, 1931/I/17); santa-eskeaz idatzitako "Una tradición sugestiva", eta "Tradición y renovación", (*Euzkadi*, 1931/II/5, eta 1931/II/20); "La Poesía Popular y el alma de la raza" (*Euzkadi*, 1932/VIII/24), bertso bilketarako Finlandia eredutzat hartuz, besteak beste.

"Bertso minez genuen beti, bertso minez, eta buruz ikasiak zituen anitz" dio Joseba Zubimendik (2002: 39), eta argitaratu zituen hainbat artikulutan bertsolariekiko miresmena ere nabari zaio¹⁴⁵.

¹⁴⁴ 1933rako amaitua zegoen arren, *Euskaldunak ez zen* 1950. urtera arte argitaratu ahalko.

¹⁴⁵ Honela dio, esaterako, bertsolariak jantzi beharra dagoela planteatzen duen artikuluan berean: "¿Quién no ha comprobado la sutileza e ingenio de nuestros 'bertsolaris'? Pero muy pocos pueden, [...] testificar el caudal imaginativo, la rapidez creadora de la fantasía de un 'bertsolari' cuando pone en tensión las fibras de su alma de artista, cuando su bullente imaginación precipita los conceptos con vertiginosa celeridad y un secreto resorte presta color, ilusión, encanto y vida al verse obligado, al ritmo ferreo, a la melodía ondulante que el jurado arbitraria y repentinamente propone." (*Euzkadi*, 1931/I/10, "Concursos de Bertsolaris / Renovando costumbres de antaño").

4.2.5. Bertsoa irratian

4.2.5.1. *Kazetari grina: Zubimendi (1898-1939) eta Luzear (1898-1949)*

Adin berekoak ziren bi donostiarrek elkarlanean burututakoa da hurrengo ekarpenaren historia: “Zubimendi eta Arzelus, Arzelus eta Zubimendi. Bi izen horiek, elkarrekin doaz. Elkarren adiskide minak, biak aurrezki kutxetako enplegatu ziren —bata Probintzian beste Munizipalean—, baina beraien lan nagusia euskalgintzan egin zuten” (Ordozgoiti, 2012: 12).

Ander Arzelus *Luzear Argia* aldizkariaren sortzaile izan zen 1921ean Ambrosio Zatarain, Ricardo Leizaola, Gregorio Mujika, Victor Garitaonandia, Ramon Inzagaray eta Jesus Carrerarekin batera. *Euskal-Esnalearen* esperientziaz abiatuz, garaiko euskarazko kazetaritzako proiekturik arrakastatsuen eraikitzea lortu zuten hainbat urtetan astean 11.000 ale banatuz: “[...] un número importante si tenemos en cuenta [...] que diarios de la época, escritos en castellano, como el nacionalista *Euzkadi* o el socialista *El Liberal*, vendían alrededor de 25.000 ejemplares” (Díaz Noci, 2012: 271). Hizkuntza ereduarekin asmatu izana eta kazetaritza moderno bat egiteko ahalegina seinalatzen ditu Díaz Nocik arrakastaren gako gisa (id.: 272).

1929an aldizkariko zuzendari ere izendatu zuten Luzear. Ez zen luzerako izan, ordea, 1930ean Aitzolek *El Día* egunkaria sortu eta bertako euskarazko lanen ardura eman baitzion. Sorreratik zen baita Euskaltzaleak elkarteko idazkari ere, eta bertatik ezagutuko zuen tolosarrak. *Argiako* zuzendaritza utzi behar izan zuen orduan, baina ez zion aldizkarian kazetari gisa lan egiteari utzi, eta antzezlanen bat idatzi, beste batzuk moldatu eta itzulpenak egiteko ere izan zuen denbora: “Luzear euskaltzale nekagaitz eta eragile handi bat izan zen” (Mujika, 2012: 42).

Zubimendi Donostiako Orfeoiko tenor bakarlari gisa egin zen ezagun oso gaztetan, eta Eusko Abesbatzaren sorreran parte hartu zuen ondoren. Bertso-jartzaila ere bazen eta bi bertso liburu argitaratu zituen: *Aberrri oyuak* (1932) eta *Zumalakarregi* (1935). Euzko Gaztediko arduradun izanik, lehen liburuari lehendakari izango zen Jose Antonio Agirrek egin zion hitzaurrea. Altzibarrek azaltzen duenez (1996: 480), garaiko euskarazko liburu arrakastatsuenetako bat izan zen, 5.000 ale salduta, eta Aitzolen laudorioak ere irabazi zituen *Euzkadin* 1932/VI/10 datarekin argitaratutako “De oficinista a trovador” artikuluan¹⁴⁶.

¹⁴⁶ Honela dio, besteak beste: “No es el mecanismo modelo de las Oficinas de las Cajas de Ahorros, campo propicio para alentar la inspiración [...] Inquieto y nervioso logra, al fin, fuera de su oficina plasmar en versos euskaldunes, la idea que torturaba su mente [...] ¿Cual es su mérito? [...] Son más modestas sus ideas poéticas. De menos relieve, ciertamente. Pero hay en ella vibración, ideas escogidas, dulzura... Y, sobre todo, manifiéstase en ella una gran preocupación, la de amoldar la forma y el pensamiento a la inteligencia y gustos populares”.

Luzearrek bezala kazetaritzaren harra euskaltzaletasuna bezain barneraturik zuen Zubimendik. *Euskal Esnalean*, *Gipuzkoarran*, *Argian*, *El Dían eta Euzkaldin* kolaboratu zuen, eta 1931n *El Pueblo Vasco* monarkikoan euskarari tarte bat egitea lortu zuen, urteetan astero “Euskal Eresi ta Izkuntzaren Alde” atala argitaratuz: “Kazetari osoa, beti zeraman Kodak kamera aldean, erreportaiak egiteko hango eta hemengo herrietara irten behar izaten zuenean bereziki” (Izagirre, 2002: 12).

4.2.5.2. *Bide berria urratzen*

Euskarazko kazetaritzan dena zen berri samarra garai hartan, baina berrikuntzarik handiena Zubimendi eta Luzearrek elkarrekin ekarritakoa izan zen: euskarazko irratsaio finkoa. Urratsa inguruko hizkuntzekin bateratsu egitea lortu zuten gainera.

1920ko azaroaren 2an Pittsburg-eko KDKA kateak AEBko presidentetzarako hauteskunderen berri emanaz burututakoa izan zen lehen irrati-emanaldia munduan, eta Europan, esaterako, 1922an sortu zen British Broadcasting Company enpresa, bost urte geroago British Broadcasting Corporation (BBC) izena hartuko zuena. Frantzian, 1921ean egin ziren lehen probak, Espainian 1924ko maiatzean jarri zen indarrean lehen arautegia, eta Euskal Herrian lehen emanaldiak *Radio Club de Vizcaya* irratiak eskaini zituen 1925eko urtarrilean. Euskarazko lehenengo irrati-uhinen albistea, berriz, Jose Zabala *Nabarriztarrak* eman zuen *Argian* urte bereko urriaren 4an: “Lengo eguneko arratsaldean [...] belarrikoa jarri nuaneko nabaitu nuan poza! Doniane Loitzuneko txadun-abestaldea abesten ari bai-zan! Etxeko guztiak, belarriko bana genuela zortziakarte entzuten egon giñan”.

Astebetara, euskarazko programazioaren edukiak zerrendatzen zituen, *Argian* baita, “Radio-Donostia” izenburutzat zeraman testuak: Toribio Altzagak euskaraz emaniko “Qui Tolis” bakarrizketa, Errenteriako Etxeberria delako batek abestutako “Eusko-Rapsodia”, Egileorrek kontatutako Fernando Amezketarraren ipuinak... Eta Luzear da hurrengo zenbakian formatu berriaz diharduena: “Bat edo batek galdetu du onuzkero ¿baña nola dabil gure euskera egaz? ¿Nola? Emen aurrean daukaten tresnatxoa zure aurrean bazeneuka etzenuke ori galdetuko [...] “Pernando Amezketarraren ateraldiak” Eskozia’tik Marruekos’eraño entzun dituzte [...]” (*Argia*, 1925/X/18, “Euskara egaz”. Luzear). Díaz Nocik seinalatzen du *Argiaren* inguruan oso harrera beroa egin zitziola irratiari alfabetatze arazoak saihestuz nekazariengana iristeko bitarteko gisa (1992: 368). Irratiari eskainitako atal bat ere sortu zuten 1926an hainbat hila-betez Nabarriztarrak sinatu zuena.

Tartean behin agertu ohi ziren eduki solteak euskaraz lehen urteetan Donostiako Union Radion; Díaz Nociren arabera, musika piezak, gai erlijio-

soak eta baserriaren ingurukoak nagusiki (1992: 368-370). Euskarazko irratsaio finkoak zerbait gehiago itxaron behar izan zuen. Hain zuzen ere Luzear izango zen 1931ko irailean Zubimendik *El Pueblo Vascon* zuen euskal atalean ideia mahairatu zuen lehena. “Irudipen zoroak” bezain izenburu esanguratsua jarri zion testuari:

Oroitzen al aiz, Joseba? Atzo, zinean izana nauk. Gabero, radio entzun oi diat. Eta antzoki, zine ta radio naastu dituk cocktailik biurrienean; burua zoratu zidatek. Eta irudipenik zalapartarienak irten nai bizian zebizkiat. Irudipen zoro oiek, Euzko Gaztediara eskaini nai zizkioat. Zoro batek, eun zintzo zoratu oi dituala etziotek ba? Ia ba zorakeri abek, norbaitek egi biurtzen ote dizkiken. «Antzokia! (Teatroa). Irudibiltegia!! (Zinea). Irratizkiña!!! (Radioa). A zer iru lagun, gure zabalkunderako! Ta irurok, gure deiaren zai-zai bezela dauzkagunak. Jakina, gauza guzietarako bezela, diru apur bat bear. Ta diru apur ori, duanaren eskutatik ezpadator... (*El Pueblo Vasco*, 1931ko iraila; Ordozgoiti, 2012: 12)

Zubimendiri zuzentzen zitzaion, lagun bezala ziurrenik, baina baita Euzko Gaztediko burua zelako bai Euskadi mailan eta baita Donostian ere. Eta horrek erabat sintonizatzen zuen lagunak euskararen zabalkunderako medio berria baliatzeko zuen kuraiarekin:

Aspalditik amets gozo bat bezela gure buru barruan jiraka zebillen asmo bat, laster betetzeko bidean jarri zaigu. Ez da txantxetako asmoa. Irratizkiñez, radioz, astein ordu bete osoa euskeraz egitea. Radio San Sebastian-ek badakizute nola egunero bialtzen duan bere abotsa ludi guziak entzun dezan. Ba, leku orretatik bertatik, berak pozik guri utzita, euskal abotsa, ludiko bazter guzietara, zabalduko degu. Ludi guzian entzungo dan euskerazko ordu bete! (*El Pueblo Vasco*, 1932ko otsaila; Ordozgoiti, 2012: 13)

1932ko martxoaren 2an eskaini zuten lehen emanaldia, eta aurrerantzean asteazkenero eskainiko zen 20:00etatik 21:00etara. Zubimendi zen zuzendaria; Luzear eta biak, haren alaba Amale Arzelusekin batera, esatari nagusiak; Anjel Lizarraga aritu zen produktore lanetan, eta Txomin Olanok nahiz Bruno Imazek jartzen zuten zuzeneko musika pianoa joz.

Lantalde horrek Pizkunde hartako hainbat izen garrantzitsuren babeseta eta kolaborazioa izan zuen: Aitzol, Lizardi, Monzon, Emeterio Arrese, Orixe, Hermandorena, Toribio Alzaga, Beorlegi, Basarri, Elbira Zipitria, Dunixi, Tomas Garbizu, Aita Donostia, Aita Migel Altzo, Jean Lafitte eta Oxobi aipatzen ditu Ordozgoitik (2012: 6) etenpuntuak jarri aurretik. Eta baita aldundiaren sostengua ere: 1.500 pezeta 1932an, eta bina mila 1933an nahiz 1934an.

Arrakasta izan zuen proiektuak. Ehungarren emanaldia ospatzeko lau orduko emanaldi berezia egin zuten Kursaaletik, Eusko Abesbatzaren, Errente-

riako txistularien eta Orkestra Filarmonikoaren kontzertuekin nahiz Basarriren bertso-saioarekin¹⁴⁷, besteak beste. Urteurrena ospatzeko honela zioen Lauaxetak: “Artzeluztar Amaletxu edonork darau bere abotsa entzun dogulako ez behin, sarritan baino. Zubimendi azkarra, Luzear eta abar geure adiskide egin dira. Eta zelan gero? Irratijaren bidez! Holakorik entzuteko bere!” (Ordozgoiti, 1992: 6). Eta, elkarrizketatuak ere izango dira Zubimendi eta Luzear irratsaioaren arduradun gisa¹⁴⁸.

Kasik mende bateko atzerapenarekin egin zituen bere lehen urrats sendoak euskarak prentsan. Telebistan ere atzerapena nabarmena izan zen gerora: “Telebista Frantzia emititzen hasi zenetik hogeita hamahiru urtera, Espainian hasi zenetik hogeita seira, jaio zen Euskal Telebista” (Garmendia, 2012: 47). Irratian, aldiz, salbuespen positibo gisa, Luzearren eta Zubimendiren ekimen horri esker, inguruko erdarekin bateratsu eman zen pausoa. Eta gerora ere errazago egingo da bidea formatu horretan: “Hedabide guztien artean, historiako etapa ezberdinetan, irratiak izan da beti euskarak azkarren eta indar handienarekin irabazi duen lurraldea” (Martinez, 2012: 55). Izan ere, euskal komunitatearen subalternitateak eragindako gabeziak, prentsaren garapenerako funtsezkoa den alfabetatzearena, edo hamarkada askotan telebistaren garapenerako funtsezkoa suertatu izan den estatu egituren babesarena, errazago saihestu daitezke irratiaren kasuan.

4.2.5.3. *Bertsolaritzari eskainiriko minutuak*

1934ko otsailaren 10ean irrati bidez eduki politikoak zabaltzeko debekua ezarri zuen Errepublikako gobernu eskuindarrak. Lehen emisioetatik eman izan ziren euskarazko irratsaioaren inguruko kekek, euskaraz egiten zirelako batzuetan eta ideologia abertzalea zabaldu ei zutelako besteetan (Lasa, 2008: 400-401; Ordozgoiti, 2012: 18-20). 1934ko urriaren 5ean Asturiasko matxinada hasi zen, biharamunean Companysek Kataluniako Estatua indarrean sartzen zela deklaratu zuen, eta Madrilgo gobernuak egoerari erantzuteko abiarazi zuen errepresio oldearen baitan ezarri zen, urriaren 10ean, otsaileko legea aintzat hartuz, euskal irratsaioen debekua.

137 emanaldi izan ziren guztira, eta grabaziorik gorde ez bada ere, *El Día*, *El Pueblo Vasco*, *Argia* eta *Euzkadin* eskainitako informazioek irratsaioan

¹⁴⁷ Basarriren bertsoa jasotzen du Díaz Nocik (1992: 371) 1932 hartan argitaratua: “Euskera eder zoragarria/ orra irratetxetan/ txiro ta aberats artean, etxe ta ikastoletan, itxaso zabal, baso ta mendi, kale ta baserrietan./ Biotz zabalez aitortzen degu:/ ¡Maite zaitugu benetan!/ Gaurtik aurrera garalle bear/ dezu alde guztietan”.

¹⁴⁸ *El Día*, 1933/III/07, “En el aniversario de las emisiones euskéricas” (biei eginiko elkarrizketa). *El Día*, 1934/I/27, “Radio euskera” (Luzearri eginikoa).

eskaintzen ziren edukien arrastoa jarraitzeko modua ematen dute (Izagirre, 2002: 17-18; Ordozgoiti; 2012: 21 eta 52). Itxieraren berri emanaz *El Día* urriaren 31n argitaratutako “¡Han muerto las emisiones euskéricas!” artikulua, esaterako, errepasso orokor eta joria eskaintzen du. Honela, emanaldietan parte hartutako herri ezberdinetako batzokiak aipatzen ditu, Hernaniko eta Pasaiaiko ‘Schola Cantorum’-ak, Donostiako poxpolinak, antzerki munduko Beorlegi eta Egileor, Donostiako Orfeoiko bakarlariak, Eusko Abesbatzako partaideak, Donostia edo Errenteriako txistulariak... Eta bertsolariei ere egiten die aipamena: “Bertsolaris se presentaron muchos y buenos. Un botoncito de muestra, los conocidos Arizmendi, Arostegi y el popular ‘Azcoiti’ de amenidad considerable”.

Topatu ahal izan diren erreferentzietatik ondoriozta daiteke bertsoa elementu garrantzitsua izan zela euskarazko lehen irratsaio hartan. Lehen emanaldia, esaterako, Zubimendik Etxepareren ‘Kontrapas’ famatuari keinu bat eginaz propio sortutako bertsoekin eman zitzaion hasiera: “Ua, ua emendik, otsa!/abil azkar, pizkor, abotsa! /Gure izkuntzen agur laztana, /ludiko euskeldun danorengana [...]” (Ordozgoiti, 2012: 15-16). Eta Zubimendik berak azpimarratzen du bertsolariei bere irratsaioetan eskaini nahi izan zitzaizen tokia: “Bertsoak, herri-mamiko bertsoak ere, bazuen leku, eta ez laburrena: gure harriak hain maite dituen koplak zaharrak, sarritan entzuleen belarri ertzean; baina eguneko bertsolaria ez zegoen ahazteko. Bertatik igaroak ditugu anitz bertsolari” (2002: 108).

Bestalde, hamalau irratsaioren amaieran parte hartzaile guztiak Zubimendik ateratako argazkiak ere eskaintzen ditu Ordozgotiren lanak. Honela, 1933/I/25eko saioan Basarrik parte hartu zuela ikus daiteke (Ordozgoiti, 2012: 54), eta 1933/II/08koan Joxe Mari Lopetegi izan zutela gonbidatu (id.: 55). Bestalde, argazkietan azaltzen ez bada ere Matxin Irabola ohiko bat zela gaineratzen du ikertzaileak (Ordozgoiti, 2012: 6).

Basarrik irratsaio hauekin lotura berezia izan zuela ere ikus daiteke. Aipatu den gisan 100. emanaldiaren ospakizunetan ageri da “bertso-berriak” eskaintzen eta baita prentsan irratsaioa goratzen duten bertsoak jartzen ere. *Euzkadin* argitaratu zituen kolaborazioetan, bestalde, hainbatetan jorratu zuen irratsaioren gaia¹⁴⁹. Batean, irratsaioa nola sortu zen azaltzen du, Zubimendiren eta Luzearren biografiekin batera; hurrengoan, Txomin Olano musikariak pianora egiten duen ekarpena da goratzen duena, edo, beste batean, ehungarren emanaldiaren ospakizuna iragartzen du.

Bestalde, badirudi bertsoak ez ezik bertsolaritzari buruzko hitzaldiak ere eskaintzen zituela irratian. 1933/XII/22 datarekin eta “Bertsolariak” izenburu-

¹⁴⁹ Guztiak “Euzkel-Irratsaioak” izenburuarekin eta *Euzkadin*: 1934/I/09, 1934/I/13, 1934/I/18 eta 1934/I/23.

pean topatu ahal izan da hitzaldi horietako bat *El Día* egunkarian. Bertan irakur daitekeenez, oso maiz hartzen zuen parte Basarrik irratsaioan: “Agur irratentzule biotzekoak: Bein da berriro ere emen nazute zorioneko tramankulu onen aurrean ta gaurkoan, eusko bertsolaritzaz, labur itzegin nai nuke”. Eta hala ere labur egiten zitzaion eskaintzen zioten denbora: “Gai onetan, nire esku balego denbora geixeago beteko nuke baña emen, amar ‘minutu’ soileko tartea bakarrik euki. Beraz, nik esan nai nituzken gauz asko ta asko eziñ aitatu denborik ez dagoalako”. Diskurtsoan lehen zati batean bertsolariak goratzen ditu: “Arrigarri ta zoragarritzko asmoak dituzte beren bertsoetan. Ta oyen kantuzko egokitasun ta bikaintasuna neurtu gaitza izaki”. Jarraian *jaió vs egin* ardatzari erreparatu eta nahikoa ikuspegi esentzialista eskaintzeko: “Berezkoa ezpada jayotzazkoa ezpada, mila erakuslari ta nai ainbat ‘maixu’ izanagatik ere, ez dago bertsolaria ateratzerik [...] Ikasiaz ez dago bertsolaria egiterik berezkoa ezpada”. Eta garaiko *intelligentsiaren* diskurtsoarekin lerratzen da erabat hurrena, besteak beste sagardotegiak eta abar aipatuz: “[...] Tamalgarria. Garrantzi gabeko gauzetan nekatu dituzte beren adimenak. Ardandegi ta sagardotegietan neurtu dituzte beren almenak. Ango ardo kontua, emengo neskazarra ta alkarri alakoak esaten: askotan asarretzeraño gañera”.

Ehundik gora izan ziren irratsaio horietan bertsolaritza hizlari gehiagoren ahotan ibili zela pentsa daiteke, azkenik. Aitzolen lokuzioa aipatzen du, esaterako, Ordozgoitik, *El Día*n 1932/IV/21 datarekin argitaratua:

Donostiatik irrati entzuleei agur! Argentina mugagabetako zelai aspergarrietan aspaldian loretu zitzaigun olerkariari buruz itz egiteko natorkizue. Argentinako panpetan ernaitutako eusko bertsolari goreneta: Iparragirre-Otaño artzai Argentinan ibiliak. [...] Bietatik neretzat kutunena Otaño apal eta umila. Otaño euskaltzaleak, eusko-gogoa yayoago senti eta biziago azaldu du. Iparragirre euskaltzalea zela nork uka ote lezake? Ala ere, Otanoren olerki emaietan eusko odol bat aberatsagoa darabil. [...] Iparragirre ‘dilettanti’ xamar ote zen esan genezake. (Ordozgoizti, 2012: 30)

Itxieraren ondoren, irratian kolaborazio puntualak egiten jarraitu zuten Luzearrek eta Zubimendik, esaterako, Kontxako estropaden historiako lehen zuzenekoa, Igeldon jarritako linea batetik 1935eko irailaren 19an lokutatua. Pixkanaka kolaborazio horien garrantzia eta maiztasuna areagotuz joan ziren, eta 1935eko abenduaren 5etik aurrera irratsaioaren bigarren aldi bat abiaraztea lortu zuten, ostegunero emititzen zen programarekin. Aurreko aldi lantaldea Euzko Gaztediren izenean ari bazen, bigarren honetarako profil politiko lausoagoko erakunde baten babes bilatu zen, eta Donostiako Euzko Pizkundea Kultur Elkartea agertuko da paperetan. Irratsaioak aurretik irekitako bide berari jarraitu zion, ordea: akordeoi eta trikiti-jotzaileen parte hartzeak, Nikanor Zabaleta harpa jotzailearena, udal musika bandena, Poxpolinako haurrena, ikastole-

tako hainbat andereñoena... Luzearek emandako irrati bidezko euskara ikastaroa izan daiteke berrikuntza azpimarragarriena.

Bertsolaritzak bigarren aldi honetan ere izan zuen presentziarik. Horrela, Txirritak 1936ko txapela jantzi ondoren egindako bisitaren berri ematen du Zubimendik:

Txirritak saria jaso zuen urtean [...] handik kantatu zuen, eta gogoan hartua du jendeak bertatik zabaldutako bertso hau: ‘Inbentu ederra egin digute/ gure euskera zabaltzeko;/ inpernutako sorgiñak dira/ nere ustetan tarteko!/ bañan alare onik artzen det,/ ez da gauza tristetzeko,/ baldin emendik kanta al badet/ euskaldunak agurtzeko.’ (2002: 108)¹⁵⁰

4.2.6. *Au Pays des Basques eta Euzkadi, lehen ikus-entzunezkoak*

4.2.6.1. *Hernandorena, akuilua (1898-1994)*

Teodoro Hernandorena ere Gasteizko Seminario famatutik pasatu zen (1911-1915), baina apaiz bokaziorik ez zuela ikusi eta medikuntzara bideratu zen; karrera Zaragozan eta praktikak Basurtoko ospitalean egin zituen (1917-1922), eta itsasontzi bateko mediku gisa Atlantikoko hainbat herrialde ezagutu ondoren (1924), azkenik, Villabonan kontsulta ireki zuen. Madrilen Odontologia ikaske-

¹⁵⁰ Esan bezala, irratsaio horietako grabaziorik ez da berreskuratu ahal izan. Horrek ez du esan nahi garai hartako audiorik ez dagoenik. Txirritari berari egindako grabazio bat da, Juan Inurrietaren Donostiako Columbia Gramophone Company diskoetxeak Regal zigiluarekin eta “Asteasu y Txirrita” tituluaz 1926 eta 1930 artean kaleratua, bertsolari baten lehen audiotzat hartzen dena. Harribitxi hori aspaldi egin zen ezagun, euskal kazetaritzarentzat mugarri bat izan zen 1976ko “24 orduak euskaraz” ekitaldiaren irekierarako baliatu baitzen (Martinez, 2012: 59). Eta azken urteotan ere izan du oihartzunik, audioan entzun daitekeen bigarren baten nortasunari buruzko hipotesiak planteatu izan baitira. Audioan “Asteasu” deitzen dio entzule batek bertsolari horri, eta hasiera batean Pello Errota izan behar zuela uste izan zen, asteasuarra baitzen. Jaione Landabereak diskoaren datak 1926-1930 bitartekoa behar zuela ezarri zuen, ordea (2012: 80), Pello Errota 1919an hil zenez bigarren bertsolariak beste norbait izan behar zuela ondorioztatuz eta bertsolari hori Jose Maria Sorozabal izan daitekeela planteatuz (2012: 82). Gerora prentsan argitaratu denez (*Berria*, 2018/IV/21, “Iragana orainari josteko beste hari bat”) Joxean Goikoetxeak “Asteasu” Jose Migel Bitoria *Anbuerri* izan daitekeela defendatu du.

Bertso batzuen grabaketarik zaharrena, aldiz, López de Aranaren arabera (2020: 117-121) León Azulay ikertzaile frantziarrak 1900ean egindakoa litzateke. Horrek, Pariseko 1900eko Erakusketa Unibertsalaz baliatuta, mundu osoko hizkuntzen lagin soinuak bildu zituen, tartean baita euskarazko batzuk ere, gure hizkuntzaren audio zaharrenak liratekeenak. Bertsoak emakume baten ahotsean entzuten dira, eta “Herriyetan batzubek” (edo “Errietan batzubek”) eta “Pello Joxepe” dira abesten dituen bertsoak. Helbide honetan daude eskuragarri: https://archives.crem-cnrs.fr/archives/items/CNRSMH_I_1900_001_055/ [2020/X/25]

tak burutu zituen jarraian, eta *Argian*, *El Día*n edo *Pueblo Vascon* topa daitezke euskara hutsez jarri zituen Donostiako ‘ortzalari’ kontsultaren iragarkiak.

Etxean erdaraz bakarrik irakatsi zioten arren, kalean euskaldundu eta euskaltzaletu zen Hernandorena, eta 1931n Zubimendirekin batera Eusko Abesbatzaren sorreran parte hartu ondoren Eusko Gaztedin sartu zen. Nortasun bizikoa zen zizurkildarra, ekintzaile petoa eta hizlari sutsua, eta, 1931ko ekainean bere lehen mitina Zubimendiren ondoan eman ondoren, Donostiako Euzko Gaztediko buruzagitzan bere tokia hartzeko eskatu zion hark. Gipuzkoa Buru Batzarreko buru izendatu zuten 1932an, eta urte hartan bertan Irlandan zen hitzaldiak ematen. 1933an, aldiz, Galeuzcaren sorreran murgildu zen, eta Argentinara eta Uruguaira ere bidaiatu zuen, diasporarekin harremanak berritzeko.

Goizetik gauera, EAJren ekitaldi politikoen karteletan ohikoa bihurtu zen haren izena: “Sona galanta lortu zuen Teodorok Errepublikako aldian. Nonahi eta noiznahi gonbidatu zuten abertzaletasuna sozializatzeraz” (Lasa, 2008: 165). Hertsiki politikoa zen aktibitate horrek, ordea, ez zuen inoiz kulturgintzatik aldendu, eta alor horretan Aitzol izan zuen gertueneko bidelaguna: “Ia gehiengotan gerra aurreko euskalgintzan pertsonaiarik eragileena gertatu zuen Jose Ariztimuño Aitzol apaiz nekaezinaren aldamenean jardun zuen” (id.: 57). Jada azaldu den gisan nortasun handikoa zen Aitzol baina Lasaren arabera Hernandorenari errespetu handia zion: “Teodoro zen Aitzol *eramatzen* zekien bakanetakoa [...] Teodoro autoritatea zen, eta bere izaera ausart eta suhartsuari esker bazekien erabiltzen botere hori, baita Aitzol bezalako pertsonaia ukiezin baten aurrean ere!” (id.: 584-585).

Azaldu berri den euskarazko irratsaioaren historian ere izan zuen bere parte. Bera izan zen Union Radiorekin astean ordubeteko emanaldia erosteko negoziazioa egin zuena:

Euskara irradian lur hartu gabe zegoen, baina egingarria ikusten zen [...] Unión Radio San Sebastián-eko zuzendaritza batzordera jo zuen abiadan Teodorok. Bizpahiru bilera eduki eta lortu zuen honen konpromisoa astean ordubeteko saioa egiten uzteko [...] (Lasa, 2008: 394)

Irratsaioen finantzaketa ere berak lotu ei zuen: “Irratsaio mordoa emititu zelarik eta egitasmoa bera jada sendotu zelarik, Teodorok Diputaziora jo zuen ate joka. EAE-ANVko Uria Batzorde Gestoreko kidearekin hitz egin eta urtero 1.500 pezetako dirulaguntza lortu zuen irratsaioarentzat” (Lasa, 2008: 403). Eta hizlari gisa ere parte hartu zuen hainbatetan, Estatutuaren aldeko kanpaina eginez (1932/VI/15) edo irratsaioaren lehen urteurrenaren ospakizunean (1933/III/05).

Bestalde, euskarazko kirol-kazetaritzaren aitzindarietako bat izan zen Zubimendirekin batera. Horren sorreratik *El Día*n kolaboratu zuen pilotari buruzko testuekin, pixkanaka herrietako berriemaile sarea osatuz, eta 1935ean “Gipuzko

Pilota Batza” eguneroko euskara hutsezko orri erdiko atala zuzenduz. Pilotazale amorratua zen zizurkildarra, kirol hori sustatzeko elkarte baten eraketan murgildurik zebilen garai hartan, eta proiektuari bultzada bat emateko asmoz jarri zuen martxan *El Díako* atal finkoa.

Lasak azaltzen duenez, pilotazale bezain bertsozalea ere bazen Hernandorena: “[...] bertsolariarekiko zaletasuna haurtzaroan, Zizurkildik atera gabe barruratu zitzaion. Ez ziren izan, ez, gurasoak edo eskolako irakasleak halako grina transmititu ziotenak. Kanean edan zuen bertsoarekiko maitasuna, euskararen ezagutzarekin gertatu zitzaion eran” (Lasa, 2008: 570). Teodorok berak azaltzen duenez, Pello Errota izan zen bertsoarekiko harra sartu ziona: “Igandero etortzen zen irina ekartzera Zizurkila, asto pare bat eta mandoa zakuz kargatuta. Sekulako bertso-saioak egiten zituen beste zizurkildar batekin. Zoratzen egoten nintzen haiei begira. Zortzi edo bederatzi urte izango nituen...”. Juan Bautista Otaño herrikidea, Txirrita, Gaztelu eta Frantsez Txikia ere ezagutu zituen herriko festetan kantuan.

4.2.6.2. *Bertsolariak Euzkadin (1933)*

Propagandarako berezko sena zuen Hernandorenak, eta hedabide modernoak horretarako ezinbesteko bitarteko gisa ikusten zituen: “Askotan entzun dit euskararen etsai handiak dirala izparringiak, zinia ta irratsaiuak. Nere erantzuna beti izan dek auxe: txarrak diran bezela onak biurtu litezkela” (*El Día*, 1935/XII/21, “Atarrene’ri Tolosa, Zarautz eta Oreretatik”. Hernandorena, Teodoro).

Hernandorenak ez zuen zinemari buruzko inolako ezagutzarik, baina Irlan-dara ordezkari abertzale gisa egindako bidaian kamera txiki batekin irudiak hartzen aritu zen, eta hortik sortu zitzaion ideia (Lasa, 2008: 454). Hasiera batean “Euzkadi-Europa” leloarekin Donostian ospatzekoa zen 33ko Aberri Eguna filmatzea zen zizurkildarraren asmo zehatza, baina bere irrikak askoz ere proiektu handiago batera bideratu zuen pixkanaka (2008: 455-462). Bartzelonako Cine-Foto etxeko operadorea etorraziz Aberri Eguneko ekitaldiak eta gonbidatutako nazioarteko ordezkariarekin egindako txangoa filmatu zituen lehenik. Aitzolekin batera Galeuzca sortu berriaren markoan ordezkari-tza katalan baten anfitrioi izatea tokatu zitzaion handik aste pare batera, eta kamerak lagunduta ibili ziren hainbat kultur eta kirol erakustaldi grabatzen. Azkenik, bere kasa ere jarraitu zuen euskal estapanen bilketan. Grabaketa sistema audiorik gabea zenez audioaren grabaketa etorri zen hurrena: mitinetako irudietan ageri ziren hizlari-ek (Agirre, Irujo, Ammende eta Monzon) euren hitzaldiak bikoiztu behar izan zituzten Bartzelonako estudioan, eta beste hainbeste egin behar izan zuen gaine-rako soinuekin ere (errebote partidako ikusleen animoak Bartzelonako Batzo-kiko bazkideek antzeztu zituzten, esaterako). Aita Donostiaren aholkularitzaz

hautatutako euskal musikaren grabaketa etorri zen ondoren, Bartzelonan burutu beharrekoa baita, eta Orfeo Catala, Bartzelonako Udal Banda eta beste hainbat jarri zituen euskal piezak zuzenean interpretatzen.

Erabat bide urratzailea zen Hernandorenaren ekimena. Lehen euskal dokumental soinudun luzea da hori (Lasa, 2008: 453; Martinez, 2015: 192), Euskal Herriko ikus-entzunezkoen ekoizpena hutsaren hurrengoa zen garai batean burutua (Lasa, 2008: 454-455), euskal zinema nazionala egiteko lehen saiakera (Martinez, 2015: 190) eta Estatu mailako lehen film politikoa (Lasa, 2008: 453-455). Hain proiektu berritzailea izanik, EAJren inplikazioa lortzea, esaterako, oso nekeza suertatu zitzaion zizurkildarrari, eta ekimen pertsonal bat izan zen erabat: gasturik gehienak bere poltsikotik ordaindu behar izan zituen (Lasa, 2008.: 462-466)¹⁵¹. 1933ko abenduan *Euzkadi* tituluarekin eta 110 minutuko metrajearekin estreinatu zenean, ordea, arrakasta polita izan zuen: “Prensa kronikek diotenez, antzokia lepo jarri zen saio guztietan. ‘Gora Hernandorena!’ garrasi ozenak entzun ziren maiz, eta azken batean, zine emanaldiek ekitaldi abertzalearen kutsua hartu zuten” kontatzen du Lasak (2008: 474); “Publikoaren aldetik, gaitzeko arrakasta lortuko du filmak eta zinearekin ordurarte uzkur ziren abertzaleak, haren aldeko kanpainan sartuko dira” gaineratzen du Martinezek (2015: 196). 1936ra arte luzatu ziren emanaldiak, Aitzolen laudorioak, Orixeren *Euskaldunakekin* filma egiteko Mokoroak luzatutako deia, Madrilen eta Ameriketara estreinatzeko saiakera antzuak¹⁵², eta eremu abertzaleetik at izandako oihartzun eskasa etorri ziren ondoren.

1936ko estatu kolpearen ondotik frankistek desagerrarazi egin zuten filmaren kopia oro, baina 1983an Hernandorenari eginiko elkarrizketen bidez Santos Zunzunegi irakasleak gidioa berreraikitzea lortu zuen. Lan horri esker filmak bost zati zituela ezagutzen da, eta bigarrean “Juegos, Deportes y Danzas” delakoan bertso-saio bat txertatzen zela. Honela dio gidoi berreraikiak: “Planos de exhibición de bertsolaris [irudiak]. Bertsos: Zazpi euskalerriak/ bat egin dezagun/ guziak, beti, beti/ gauden gu euskaldun [audioa]” (Martinez, 2015: 194).

Formatu berria estreinatu berritan, lehen euskal filmtzat har daitekeen horretan, bertsolaritzak bere tartea aurkituko du, bada, fenomenoak hedapen bide modernoetan oso modu goiztiarrean sartzeko izan duen ahalmena erakutsiaz, beste behin.

¹⁵¹ Josu Martinezek ere EAJk proiektuarekiko erakutsitako ezaxola azpimarratzen du, eta gastuen inguruko xehetasun batzuk eskaini: “Pagatu ere, bere poltsikotik pagatuko du kasik osorik. Gipuzko Buru Batzarrak 2.000 pezeta baino ez dizkio emango [...] Nolanahi dela, Bilboko eta Donostiako estreinaldiekin bakarrik inbertitutako diru guztia erreperatuko du” (2015: 192).

¹⁵² Ameriketara estreinatzeko egokitzapen bat ere burutu zuen Hernandorenak, filmari hainbat zati gehituz, baina 1934ko urriko matxinadak gertatu ziren, eta Errepublikako gobernuak debekatu egin zuen filmaren atzerriratzea.

Hernandorenaren bertsozaletasuna ezagututa, ez da harritzekoa bere filmean bertsolariak sartu izana. Lasaren arabera, ordea, ez zen hori izan zizurkildarrak alor honi egindako ekarpen bakarra, Aitzol bertsolarietara hurbilarazteko funtsezkoa izan zela gaineratzen baitu (2008: 584-587). Haien arteko harreman estua zela medio, tolosarrari bertsolarietaren berezko balio literarioa bistaratzen eta euskal pizkundea hauspotzeko olerkariak baino bitarteko egokiagoa izan zitezkeela ulertarazten erruz saiatu omen zen: “Horretarako, edozer baliabide egin zitzaion egoki, herriko bertso-saiotara eramanez, buruz zekizkien bertso historikoak (Pedro Mari Otaño herrikidearenak, Pello Errotarenak...) bere aurrean kantatuz...” (2008: 585). Donostiako Euzko Gaztedik edota Euskaltzaleak militanteentzako afariak antolatzen zituztenean, beti saiatzen omen zen bertsolarien bat eramaten, eta 1933ko Aberri Eguna-ren mitin nagusian Agirre eta Monzonen aurretik Matxin Irabolaren saioa jarri izana ere Hernandorenaren burutazioa izan omen zen (id.: 586).

1935eko Bertsolari Guduaren finalaren bezperan *Euzkadi* egunkarian argitaratutako Otaño familiari buruzko “Una dinastia de bertsolaris” artikulua azpiztituluan Hernandorenari eskaintza egiten dio Aitzolek: “(At. de Hernandorena, el enamorado del bertsolari euskaldun)”. Lasak zizurkildarrak burututako bide-erakusle lanaren eskertza modura ikusten du eskaintza hau (2008: 586-587). Eta honela laburbiltzen du bere ekarpena: “Horrenbestez, esan daiteke Aitzolentzat Lekuona izan zela akuilu intelektuala eta Teodoro akuilu praktikoa” (id.: 587).

4.2.6.3. Au Pays des Basques (1930)

Martinezek azaltzen duenez (2015: 169-188), Hernandorenaren filmaren aurretik euskal gaia jorratzen duten beste bi aurrekari gertatu ziren: Eusko Ikaskuntzaren eskutik Manuel Ynchaustik gauzaturiko “Eusko Ikasgayak” dokumental laburrak (1922) eta Maurice Champreuxek zuzenduriko 40 minutuko *Au Pays des Basques* dokumentala (1930).

Bigarren honetan Matxin Irabola eta Ganix Haltzueta Senpereko bertsolariak parte hartu zutela azaltzen du Solék (2011: 132-133). Horren irudiak bai berreskuratu dira, eta mahai luze baten bueltan txaloka daukaten jende mordoxka baten aurrean ikus daitezke kantuan bi bertsolariak. Filma soinuduna da, euskara lehen aldiz ikus-entzunezko batean jasotzen duen filma, baina irudiak eta soinua ez datoz bat, eta Irabolaren eta Haltzuetaren irudiak ikusten ditugun bitartean entzuten direnak ez dira haien bertsoak. Izatez, ez dago erabat ziurta-zerik bertsoan, eta ez kantuan, ari direnik, inguruko txalok bertsoan ari direla iradokitzen duten arren.

Edozein kasutan bertsolariak ageri dira bertan. Duela hiru oin-ohar Zubimendi eta Luzearren irratsaioaren aurretiko bertsoen eta bertsolarien audioak izan

bazirela aipatu den gisan, azpimarratu beharra dago, bada, *Euzkadiko* bertsolarien sekuentzia estreinatu baino lehenago *Au Pays des Basques* filmak baduela bere sekuentzia. Hernandorenak gerora eragile gisa izango duen garrantziak *Euzkadi* lehenago aurkeztera eraman gaitu, baina beste hura da lehen aurrekaria.

4.3. GAILURRA: ESTREINALDI ARRAKASTATSUA BI BERTSOLARI GUDUEKIN (1935-1936)

4.3.1. Txapelketa abiarazteko erabakia

4.3.1.1. Lore Jokoen gainbehera eta 1930ean egindako proba

Lore Jokoak oraindik urtero ospatu ziren 1920ko hamarraldian. 1929an, esaterako, Andoainen, Donostian eta Bilbon jokatu ziren. Baina Gipuzkoako Foru Aldundiak herriz herrikoak antolatzeari utzia zion 1915etik; Iparraldeko adarrak 1920an antolatu zuen azkena Iholdin, eta 1851n hasitako bidea 1932an agortu zen¹⁵³.

Belaunaldi berri batek hartua zuen euskal kulturgintzaren buruzagitza eta egiteko modu berriak hobetsi zituen. Aldizkarien alorrean gertatu zen erreleboa lehenik, aurreko olatuaren ikur zen *Euskal-Erria* 1918an itxita. Haren tokia garai berrien ikur ziren *RIEV* (1907), *Euskal-Esnalea* (1908) eta *Euskalerrriaren alde* (1911) argitalpenek hartu eta zabaldu zuten. Bere gailurrera foruzaletasunak eraman zituen Lore Jokoen tokia, aldiz, abertzaletasunak gai baten inguruan antolatutako egun bakarreko ekitaldiek (Euskararen Eguna, Olerti Eguna, Euzko Antzerti Eguna, Euzko Eleberri Eguna eta abar) hartu eta zabaldu zuten.

Bertsolaritzak Donostiako Euzkerazko Itz-Jostaldien Batzarreak antolatutako jokoetan bakarrik eutsi zion 1930eko hamarraldiraino. Aitzolek azaltzen du *intelligentsia* berriak ospakizun honetaz zuen ikuspegia: “[...] desapareció la vitalidad del Consistorio de los Juegos Florales Euskaros. Si existe, es un cuerpo sin alma, una forma sin esencia...” (*Euzkadi*, 1931/I/10, “Concursos de bertsolaris” (Renovando Costumbres de antaño; Ariztimuño, 1988a: 97). Artikulu berean, esan bezala, aurreko belaunaldiek alor honetan eginiko lana aitortu ere egiten du, ordea, eta artikulua bera bide horri jarraituz egindako probako lehen ekitaldi bat antolatu ondoren idazten du.

1930eko San Tomas egunean Donostian Toribio Alzagaren omenez antolatu zuten lehen saialdi horren inguruko gorabehera guztiak ere Aitzolek berak

¹⁵³ Gerraurretik beste bi ospatuko dira, Madrilen 1934an eta Bilbon 1935ean. Gero, formatua berreskuratzeko ahalegina egingo da frankismoa amaitzean: Bilbo 1978, Markina 1983, Durango 1986 eta Gernika 1988.

eskaintzen ditu 1935eko eta 1936ko Bertsolari Guduen inguruan Zubimendik argitaratu zuen liburuaren hitzaurrean:

Koplakarien il bear onek lari genkarzkin Euskaltzaletakoak. Alegiko errotan alkartu giñan ‘Lizardi’ zana, Yauregi olerkaria, Labaien antzezlaria eta Erauzkin bertsolari, gaitz orrentzako sendagairik aurkitzen ote genduan edo [...] Donosti zareran aiton bizargile bati bertsolari guduak antziñako erara taiutzen trebe zala igarri genion. ‘Consistorio de los Juegos Florales’ zalako aietan epaile bezela ibilia bait-zan Uranga’tar Iñaki [...] Toribi yaunaren omenez ‘Centro Católico’ antzokian 1930’garen urtean Euskaltzaleak lenengoz eratu zuen Bertsolari-gudua onetxek zuzendu zigun. Txirrita, Lujanbio, Telaetxipi, Zabaleta, Agirre eta Bitoria zanak, lege zarrera gudu arrigarria egin ziguten. Trebe asko eta zorrotz Uranga olerkari aitonduek bertsolariak zirikatu zituan. Txapeldun, ao batez, Bitoria auke-ratu genduan. (Ariztimuño, 1936: 18)

Une hartan bertsolaritza ez zen, ordea, Aitzolen lehentasunetan sartzen, eta lan-ildo hori aparkaturik gelditu zen. Hala ere, ideia baztertu ez zutenaren adierazgarri, bertsolaritzari tarte bat egin ohi zitzaion antolatzen zituzten bestelako ekitaldi gehienetan (Ugalde, 1988: 61). Zubimendiren hitzek ere argi uzten dute asmoa bazutela, baina tarte bat hartzea zela falta zitzaiena: “Lendik ba-zuan ‘Euskaltzaleak’ bazkunak egun ori eratzeko asmoa; baina, gaur gertaera onek eragozten ziola; biar beste batek garrantzi geiago zeukala; urrengoan politika gaia nagusi, eta orrela, batean ta bestean gure bertsolari eguna atzera” (*Yakintza*, 1935eko apirila, 14. zk., 140. or. “Lenengo bertsolari eguna”. Zubimendi, Joseba). Baita Aitzolen hitzek ere: “Bidea urratu arren aurreruntz yotzeko garaia etzan eldu artean [1930ean burututako lehen saialdiaz ari da]. Oleriti-Egunak, Euskal-Egunak, Antzerti-Egunak berekin zeramakiten lanik asko sortu eta irau-narazteko”(1936: 19).

4.3.1.2. *Basarri, hautagai perfektua (1913-1999)*

Zubimendi bera da bertsolari txapelketak berriro ere martxan jartzeko erabakia noiz, nola eta zergatik hartu zen argi asko azaltzen duena: “Honek [Basarrik] asmatutako bertso bati zaio zor Bertsolari Egunaren sortzea, eta bera izan zen lehenengo saritua” (2002: 34).

“Bertsolari egunaren sortzea” izenburuaz kontatzen du gertakaria *Euzko Deyan*¹⁵⁴, eta 1934ko udazkeneko egun batean kokatzen du guztia: “Udazkeneko gau giro ederra zen. Eusko Gaztediko areto berria, leihoak zabalik, haize

¹⁵⁴ *Euzko Deya*, 1939/III/05, “Bertsolari egunaren sortzea”. Zubimendi, Joseba. Testu bera *Bertso minez* liburuan dago jasota (Zubimendi, 2002: 37-40).

egarri Donostia jostarian. Bazkideak mahaietan, han-hemenka, eguneko lanaren atsedean, akeita hartuz edo museko ‘Hordago!’ borobila boteaz jokoan [...]”. Protagonista aurkezten du jarraian: “Bat-batean, ustekabe, hor sartu zaigu gazte sail alai bat aretoan [...] Zarauztarrak dituzu, eta, beren artean, ‘Basarri’. Agurrak, bosteko estutzeak, bizkar gaineko esku-zartak. Gure artean jarri dira eta, hau etengabeko berriketa!”. Baita antagonista ere: “Baina haien artean bada bat berriketari lotuta ezin egon dana. Bihurri samarra berez, barruan daukan pozari ezin eutsi eta mingainarekin ez ezik, oin, beso, buru eta guztien beharrea aurkitzen da poz hori agertzeko. Mutila nabarmentzen hasi zaigu, lainezaren bultzadaz, harroxko”. Korapiloa eta amaiera datoz, azkenik:

Eizmendi gure mahaian, ezin eramanik, sutan. Halako batean, zutik jarrita, beroaren bero, bertso hau zuzendu dio bere adiskideari: Aizazu gazte, lagun nerea,/ zertan zabilta horrela?/ Ez al dakizu ainbat jaun prestu/ ortik begira daudela,/ era ortako jolasketarik gutxi maitatzen dutela/ Egizu kontu zuk Donostiko/ Euzko Gaztedin zaudela; umekeriak baztatu itzazu/ ta ibilli gizon bezela!

Bertsoaren indarra! Gazte bihurria ez zen gehiago sentitu; lainezak ihestu zitzaizkion; harrotasunak urtu. Itsas barearen antzeko leun gelditu zitzaigun.

Hor ikusi zuten Euzko Gaztediko buruzagiek txapelketak abiarazteko unea zela, eta garaiko proiektuari zegokion gisan, erabat ikuspegi instrumentalista batetik egingo zuten gainera:

Bertso batek horrelako indarra izanik, zenbat eta zenbat egin lezakete bertsolariak, bide zuzenean jarrita, gure egiaren zabalkunderako! Hau izan zen une hartako oldozkuna. Une hartatik hasi zen Bertsolari Egunaren jaiotza.

Zortzi egun geroago, *Argia* eusko asterokoan, ‘Bertsolariak behar ditugu’ idazpuru pean, Eusko Gaztediari eskainita, buruhauste hau agertu zan.

Iñaki Eizmendik 21 urte baino ez zituen bertso hura bota zuenean. Baina nahiko meritu pilatua zuen ordurako txapelketa haiek antolatzerara jarriko zirenen begietara.

Zavalari kontatzen dionez, mitin batean egin zuen lehen aldiz bertsoan, hain zuzen ere Alegiko errotako bileran parte hartu zuen Patxi Erauskinekin buruz buru: “Amazazpi edo emezortzi bat urterekin kantatu zuan leenengoz jende aurrean. Egun batez, Zestoara joan lagunekin, an bertsolari bat kantuan ari mitin batean: Ordizian bizi zan Erauskin Errotaria edo Patxi Errota zaldibitarra; lagunak bultzatzen eta, oartu zanerako, bera ere bertsoan asi” (Zavala, 1992b: 12). Kazetari lanetan ere orduantxe hasi zen, 1931koak baitira haren lehen testuak (Iriondo, 2013b: 58), berak 17 urte zituenekoak. Lehen aukerak Luzearrek eta Zubimendik eman zizkioten, hain zuzen ere: “Luzear izenordea zuana bazan orduan. Andres Arzeluz, izen-abizenak. Ederki idazten zuan. Arek bultzatu

niñun. Baita Zubimendi ta oiek ere. Ala, asi nintzan El Día'n, Euzkadi'n, El Pueblo Vasco'n, eta Argia'n batez ere. Nere Bordatxotik jarri nion izena nere saillari" (id.: 14). Ikusi den bezala, irratiko kolaborazioak etorriko ziren berehala, eta 100. emanaldiaren ekitaldian bera izan zen bertsolari bakarra.

Txapelketak antolatu zirenean, Basarrik ez zuen goi-mailako ikasketarik, ezta horretarako adinik ere, baina bai ikasteko grina:

Basarrik etzituan eskolan urte asko egin. Amaika-amabi urterekin utzi zion joateari, gau-eskolan jarraitu bazuan ere [...] beste eskola mota bat izan du bere burua janzteko: irakurtzeko zaletasuna. Liburuak txikitandik eta benetan maite izan ditu. Irakurtzeari ordu asko eman dizkio, bai egunez eta bai gauetz, loari puska kenduz. Eta iru izkuntzatan irakurri ere: euskeraz, gazteleraz eta frantsesez. Orix da beraren kultura mailla altxa eta zabaldu duana. (Zavala, 1992: 12)

Eta garaiko *intelligentsiak* proposatzen zuena xurgatu eta bere egin zuen. Aipatu den bezala, irratian 1933/XII/22 datarekin *El Día*n argitaratu zen irratsaioko bere hitzaldian erabat lerrokatzen zen haiek sagardotegiko bertsolarien inguruan esaten zituztenekin:

Tamalgarria Pello Errota, Udarregi, Gaztelu Gorri, Ugarte, 'Prantxesa' ta beste geyagon izenak, goi malletara iritxi gabe urratzea. Tamalgarria orien jakinduri ta egokitasunetzko iturri agortu gaitza, oraiñ beian gelditzea, garrantzi gabeko gauzetan itzaltzea. ¡Tamalgarria bai, mila bider esanda ere! ¡Zenbat egin zezaketen beste modu batez jokatuta! (*El Día*, 1933/XII/22. "Bertsolariak". Eizmendi, Iñaki Basarri)

Bertsolarien kultur maila igo beharraren inguruan eta bertsolaritza mezu abertzalea zabaltzeko baliatu beharraren inguruan pentsatzen zirenekin ere bat egiten zuen:

Euskera apaindu ta goraltzen, aberriari abesten, Abenda edo 'arraza' zarra indartzen [...] ta beste olako gauzetan lenen lenengo beardu bertsolariak, askotan izlari askok baño geyago egin lezakete ta. Bide ontatik jokatzan diran bertsolariak, Euzkadi gure aberri maitearen aldezerik bikañenak dira, ta onelakoak euskaldun zintzo guziak txalotzen dituzte.

Kepa Enbeita jarraitu beharreko eredu gisa ikusten zuen (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 13; Garzia, 2000a: 436), eta, berekin saio batzuk egina zenez, agur ere egiten dio: "¿Nolatan da orrean ospegarria Enbeita bertsolaria? Ez dago esan bearrrik. Euskera ta Euzkadiren aldeze onenetako dalako. Bada gaur Bizkaiko urretxindorrari agurrik biozkorrena dago, irratitexe ontatik". Eta eredutzat seinalatzen zuen Pedro Mari Otaño ere:

Gaurko bertsolariak Pedro Maria Otaño'ren izena ere gogoan bear degu. ¡Aizer ixpilu ederra berau! ¡Onek bai euskera ta aberriari abesten ziola! Erosi ta irakurri zazute 'Alkar' bere bertso olerki liburua. ¡Bai biotz ikuitzailea! [...] Anai oleskariak, gogoan izan ta jarraitu bide oni.

Aipatu da nola Lauaxetak txapelketako antolatzaileen izenean Enbeita eredu gisa ezartzen zuen. Otañoeren eredu, aldiz, Aitzolek seinالاتu zuen *Alkar* liburua berrargitaratu eta hitzaurre batekin osatuz. Liburu horrek izan zuen eragina azpimarratzen du Juan Mari Lekuonak: "Aitzolen hitzaurrearekin, Otañoeren 'Alkar'. Honek merezi du azpimarratzea: horrek ireki bait du bidea, 1932an¹⁵⁵. Berez 1904ean argitaratua zen, Buenos Airesen. Baina 32ko berrargitarapenak inpakto handia izan zuen" (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 9-10). Belaunaldi berriarengan izan zuen itzal garrantzitsua: "Basarri eta Uzta-pideren eskola berria hortik sortu da. Utzi Txirrita, eta beren testu-eredua Otaño izango dute. Hori aldakuntza handia da" (id.: 10)¹⁵⁶.

Irratiko estudioan emaniko hamar minutuko hitzaldian garaiko *intelligentsiak* bertsolariaren inguruan zuen proiektua laburbiltzen zuen, bada, Basarrik.

4.3.1.3. Txapelketa martxan

Zarauztarrak honela gogoratzen du Zubimendik kontatzen zuen gertaera hura:

1935.eko txapelketa famatu haren aurretik apenas ibili nitzan bertsoan. Baina, laguntzaileak banitun Donostian: Txomin Olano, Joxe Zubimendi. Haiek beti eztenka izaten nituen atzetik: hik honetan dek abildadea eta etzak laga... Behin gazte talde bat jun ginan Donostira, 35eko txapelketa baino zerbait lehentxeago. Eusko Gaztedin sartu ginan da, Mariano Lazkano pilotaria sartu zan. Haiek baztarretik zirika: merezi likek ba horretxek, horretxek merezi likek ba!... Hiru edo lau bota nitun, serioak, eta joe, ikaragarri gustatu Txomin Olano eta Zubimendi eta horiei. Gero, bertsolari txapelketa bat antolatu behar litzakela eta han aritu ginen" (*Mazantini*, 1991, 1. zk., "Basarri"-rekin buruz buru. Perurena, Patziku)

Bertsoaren indarrak harritu zituela zioen Zubimendik, harridura horrek eramane zituela txapelketa bat antolatu beharra zegoela erabakitzen. Bertsoa-

¹⁵⁵ Eskaintzen den datua okerra da. Aitzolen hitzaurrea daraman berrargitalpena 1930ean inprimatu zen Donostiako Iñaki Deunaren moldiztegi.

¹⁵⁶ Basarrik hainbat testu eskaini zizkion prentsan Pedro Mari Otaño: 1934ko martxoaren 14an *Euzkadin* "Aitona Gizagaxoa" izenburuaz, eta 1940ko martxoaren 10ean nahiz 20an eta apirilaren 10ean "Pedro Mari Otaño" izenburuaz *Euzko Deyan*.

ren indarraren kontzientzia hamarkada hasieratik zuen, ordea, euskal *intelligentsiak*. Falta zitzaiena txapelketa horretan haien proiektuari bultzada bat emango zion bertsolaria zen. Enbeita erretiraturik zegoen ordurako, eta Txirritaz eta enparauez ez ziren fio. Egun hartan deskubritu zutena lan hori burutzeko hautagaia izan zen: Basarri nahikoa zailduta egon zitekeela otu zitzaien.

Berehala ekin zioten antolakuntzari. Zubimendik berak, 1934/XII/23ko datarekin, *Argian* argitaratutako testuak “Bertsolariak bear ditugu” zioen izenburuan. Lehen orriko testu nagusi gisa argitaratu zen, eta bertan bertsolarien jardunaren maila jasotzeko beharra aipatzen zuen ideia nagusi gisa, Donostiako Euzko Gaztediko gertaera xehetasun guztiz azalduz. Basarriren izena eta beraren egokitasuna espresuki azpimarratzen zituen donostiarrak¹⁵⁷.

Handik astebetera Basarriren erantzuna dakar *Argiak*. Bertan Zubimendirekin bat eginaz bere idearioaren sintesi gisa aipatu den irratsaioko hitzaldiari egiten dio erreferentzia: “Gai bera artuta jardun izan naiz neroni ere. Gogoratuko zera Donostiar irratetxetik egiñ nuen itzalditxo aretzaz. Zuk bezaiñ apainki ezpada ere, zure asmo ori agertu nuen oker aundirik gabe. Geroztik zerbait idatzi ere egin det dakizun bezela” (*Argia*, 1934/XII/30, “Zubimendi’ tar Joseba’ ri”. Eizmendi, Iñaki Basarri). Eragile eta parte hartzaile gisa ari da, ordea, nolabait Basarri, berria da hori bertso munduan (azken zikloan ohiko bihurtuko den arren), eta posizio hori desenkusatu beharra ere ageri zaio jarraian: “¡Ai zer mutill arroputza orixe! —esango du norbaitek—. Bera bertsolaria danean, bertsolariak nola zuzenduko, ta bere esanetara nor makurtueraziko zebillek”. Erabat posizio defentsiboa hartuko du, bada, gerora hainbatetan egingo duen bezala: “Gezurra ordea guzia. Ez nabil ni asmo orrekiñ [...] sentitzen dedana esaten dakit ta kito. Nik neu baño bertsolari obeak ta etorri trebeagokoak asko ikusi baditut ta ikusten ditut oraindik”. Hala ere, ez dio inoiz bertso-mundua proiektu jakin batera lerratzeko ahaleginari uko egingo: “Asko lezakete beste modu batez jokatuta. Zuk zeniozun bezela, erria piztu arazteko bideak artu bear ditugu [...]”

1934ko abenduaren 30eko *Argia* hark Aitzolen testu bat ere bazekarren: lehen orrialdeko tokirik garrantzitsuenean kokaturik zetorren txapelketarako deia. Hainbat alderdi azpimarragarri ditu testu honek ere. Honela, tituluaren (Bertsolari Eguna/ Euskal-piztutzearen kima berria) nahiz lehen lerroetan bertsolaritza pizkundearen proiektu orokorraren baitan txertatzen dela seinalatu

¹⁵⁷ Hemen kontatzen du lehen aldiz gertaera, gero txapelketa ondorenean *Yakintza* aldizkariaren 14. zenbakian (1935eko apirilean) “Lenengo bertsolari eguna” izenburuarekin, eta hirugarrena jada aipatu den 1939ko *Euzko Deyako* artikuluan. Guztietan lotzen du gertakari zehatz hori txapelketak martxan jartzeko erabakiarekin. *El Día*n, 1936/I/21 datarekin argitaratuko “A manera de prólogo” testu sinadurarik gabeak ere kontakizun bera dakar.

daiteke: “Euskeraren piztutze argal, urri eta zekenak kima berritxo bat dakarkigu negu gorrian [...] Ea, bada, beste landaretxo bat euskal baratzan ernaitzen ote degun. Ortaraxe goaz ‘Bertsolarien Eguna’ betirako sortu naiaz” (*Argia*, 1934/XII/30, “Bertsolari Eguna / Euskal-piztutzearen kima berria”).

Antzerkiaren edota poesiaren inguruan antolatatu dituzten Egunak aipatzen ditu jarraian tolosarrak, “loratzen asi berritako kimatxo bildurti” baino ez direla zehaztuz eta bertsolaritzarekiko arreta zorroztera eramán duen olerkarietikiko desengainua nahikoa modu gordinean adieraziz:

Gure olerkari —edo bertsolari jakintsu oek— erriarekin asarre xamar dabilz-kigu. Asmatzen dituzten bertsoak ez dituzte errex antzean asmatu nai izaten, erriak entenditzeko neurrian. Eta jakiña, erriak orrelako olerkariet uko egiten die. Ez erri xeak bakarrik, euskaraz irakurtzeko gríña duten irakurle askok ere beste ainbat egiten diete.

Bertsolaritzarekin 1930ean burututako saialdiak zeinen ongi funtzionatu zuen dakar gogora ondoren, eta aurrerantzean Bertsolari Gudua urtero ospatzeko asmoa azaltzen du, deialdiarekin bukatzeko: “Gaurtik Bertsolarien Egun onetarako Euskalerriko bertsolari guztiet ots egiten diegu, Zuberoa’tik Bizkai’ra bitartean eta Naparro-Saraitutik Gipuzkoa’ko itxasertzeraño liraken bertsolari guztiet gudu onetara aurkezteko ‘Euzkaltzaleak’ eta ‘Donosti’ko Euzko Gaztedia alkarteak’ dei egiten diote. Oietxek lelengez Bertsolarien Eguna eratzen baidute!”.

Zenbaki berean, 9. orrialdean hurrengo hiru astez luzatuko zen diru-bilketari ekin zitzaion, ‘Bertsolariak/Euskeltzaleak eta Donosti’ko Euzko Gaztediak eratuta’. Lehen babesleen zerrenda ere ageri da bertan: Euskaltzaleak (50), Pizkunde (50), Zubimendi (5) eta Aitzol (5) agertzen dira, hurrenez hurren, lehen lau tokietan. Gero, beste hogei bat izenekin batera Txomin Olano (2) edo Herandorena (5) ere agertzen dira.

1935eko urtarrilaren 20an, igandearekin, egin zen txapelketa, Poxpolin antzokian. Kanporaketarik jokatu gabe zuzenean finalerako txartela izan zuten izena eman zuten 22 bertsolariet. Etxezarretak azaltzen duenez, giroa berotze aldera, ostiralean Luis Jauregi *Jautarkolek* Xenpelarri buruz eskainitako hitzaldia eta larunbatean Dionisio Azkue *Dunixik* Bilintxi buruz eskainitakoa egin ziren: “Bi itzaldietan jendetza izugarria izan zan, eta sartu ezinik ere asko gelditu ziran” (1993: 46).

Abestuko ziren bertsoak jasotzeko lana Euzko Gaztediko talde bati egokitu zitzaion.

Manuel Lekuona, Aitzol, Zubimendi, Txomin Olano, Toribio Alzaga eta Jose Olaizola aritu ziren epaimahaiko. Aurkezle eta gai-jartzaile lanetan Zubimendi.

4.3.2. 35eko txapelak eredu berria lehenetsi

4.3.2.1. *Sagardotegiko bertsolaria vs gorbatadun bertsolaria*

1935eko txapelketaren muina bi ereduren arteko talka litzateke:

Bi belaunaldiren tenka dago. Tenka horretan bi elementu desberdin kontrajartzen dira. Batetik, pertsonak berak. Txirrita [...] 150 kiloko gizon-puska, mutil-zaharra, bi makulurekin ibiltzen zen. Tabernaz taberna ibili-zalea, zelebrequerietan. Ogibidez, alfer famakoa, etab. Basarrirekin beste gizon-klase bat agertu da bertsolari: gaztea, mutil apaina, gorbatarekin; profesionalki kazetaria, etab.; baina bertso aldetik ere bai. Basarrik beste bertsolaritza bat egin nahi du, beste proiektu bat dakar. (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 10)

Hain zuzen, Basarriari tokatu zitzaion txapelketako lehen bertso puntuagarria botatzea, eta lehen bertso horretatik bertatik markatu nahi izan zuen bere bidea: “Uso zuri bat inguratu zait/ goizean egun argitzez/ alaitasuna hartxek sortu dit/ jaun maiteak, bere hitzez/ eta ni orain zuen aurrean/ nauzute pozaren pozez/ lendabiziko, entzule onak,/ agur danon bihotzez”.

Garziak honela seinalatzen du berritasuna: “Se trata, con toda probabilidad, de la primera vez que un bersolari ‘ficcional’ con una paloma en un berso no amoroso” (2000: 423). Bertso honek Poxpolin antzoki hartan eragin zezakeen zirrarara iradokitzen du Juan Mari Lekuonak: “[...] mutil gaztea, dotorea, gorbataz jantzia, eta hasiera horrekin, literatura erromantikoan jantzia agertuz, sentsazioa egin behar zuen” (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 13). Eta Zubimendik berari eragin zion zirrarara deskribatzen du: “Neurketa hasieran horrelako agurtza entzunda, bertsolariak arlote, ezjakin, gaizki haziak direla, ea nork esango duen berriz!” (2002: 44).

Zarauztarraren beste bertso honek ere atentzioa eman izan du: “Bertsolariak eman diote/ Txeko herriari gorantza/ Mireio batek edergailutan/ josia zuen Provenza./ Ene Jainkoa egin zaiguzu/ guri behar dan laguntza,/ ahal dan azkarraren sendatu zagan/ gaixo dan euskel hizkuntza”. Edukiaren sofistikazioa azpimarratzen du Payak: “Txekia eta Provenza ez dira ordura arteko sagardotegietako jaun eta jabe ziren bertsolarien ohiko erreferentziak. Egun hartan, nolabaiteko sofistikazioa atea jotzen ari zen bertsoaren etxean, zenbait bertsolarien aldetik” (2012: 44). Garaiko *intelligentsiarekin* erakutsitako sintonia da Garziak: “[...] está al tanto de los modelos propugnados por los renacentistas para una renovación de nuestra poesía [...]” (2000a: 423). Eta ildo horri jarraituz abertzaletasuna hauspotzeko ere baliatu nahiko du aukera zarauztarrak, besteak beste Sabino Aranari abestuz: «Au esanikan joan zitzaigun/ Arana-Goiri aundia:/ ‘Il naiago det ikusi baiño/ aberriaren amaia!’». Epaimahaiaren erreakzioa iradoki-

tzen du Garziak: “Aitzol estaría radiante, al menos aliviado: el bersolarismo comenzaba a elevarse sobre las cuevas de alcohol” (id.: 424).

Txirrita ez zen gorbatarekin taularatu: “[...] Aurpegi guri, borobil handia [...] begiak, ilargi bete borobil hartan, bi zulo txo ezin geldiak biraka beti; ohi-turako bruxa beltza soinean, oro estaldu eta ilaunduz [...] ‘obispo’ itxura gehiago, gaurko egiazko askok baino.” (Zubimendi, 2002: 120). Eta belau-naldi berriaren proiektua urrun gelditzen zitzaion: “Txirrita se adaptaba mal a la competición. No se dejaba encandilar por la transcendencia del acto, su desenfado rayaba en la falta de respeto” (Garzia, 2000a: 432). ‘Euskara’ gai gisa jarrita gainerako bertsolari gehienak euskarari bibaka aritu ziren bitartean her-naniarrak bota zuen bertsoaz ari da Garzia: “Larogei urte gainean ditut/ nago hanketako miñez/ Donostiara etorria naiz/ herren haundia egiñez/ bi bastoie-kin txit larri nabil/ pausorik eman eziñez/ euskera ia aztu zait eta/ erderarikan jakin ez/ maixu batekin eskolan laister/ hasi behar det latíñez”. Bertsoa bota bitartean bastoiarekin Aitzol seinlatu zuela iritsi da gaurdaino (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 12; Esnal, Egaña eta Sarasua, 2002: 810; Garzia, 2000a: 432; Lasa, 2008: 592; Sarasua, 1992, 14). Honela bizi izan zuen Zubimendik bertatik bertara: “Hona hemen egiatako Txirrita, herriak ezagutu eta maite duen bertsolari xede zorrotz, eztenkaria. Euskara goraltzeko, indartzeko, asmo berria: latina ikasi! Apaiz jauna baitzen epaikari, eta bera zirikatzeako akui-lukada beharrago, bertsolariaren ustez, emandako gaiari buruz sendakinak agertzea baino.” (2002: 120). Eta keinu horrekin eragile berrien asmoak auzi-tan jarri nahi izan zuela ere interpretatu izan da: “Bertsoa esanez batera, epai-mahaikide zen Aitzoli egin zion keinu makilaz. Bertso ironiko batez dena geratu zen esplikatua, denek ulertu zuten Txirritak bidalitako mezua, eta alga-rak egundokoak izan ziren” (Lasa, 2008: 592).

Irakurketa ezberdinak egin izan dira bitasun honen inguruan. Xabi Payak, esaterako, foruzaletasunaren eta abertzaletasunaren arteko tenka aipatzen du: “Txirritak foruzaletasuna sinbolizatzen zuen txapelketa hartan, balio tradizio-nalen izaera estatiko eta irmoa; Basarrik, ezizenetik bertatik, euskal balio tradi-zional horiei erreferentzia egiten zien, baina euskal irudi kanonikoaren eguneratzea zekarren berarekin —txapela eta gorbataren nahasketa horren metafora argigarria da—” (2013: 43). Irakurketa horien guztien baitan, ordea, Txirritak eta Basarrik gorpuzten duten bitasuna bertsolaritzaren izaera aurre-moderno eta modernoaren artekoa dela ikus daiteke. Juan Mari Lekuonak azal-tzen duen moduan, Txirrita izaera aurremodernoen, sagardotegiko bertsolariaren, ordezkari goren gisa har daiteke: “Eskolatu gabeen artean [...] Txirrita agertzen zaigu aitzindari [...] ahozko tradizioaren gordailurik aparte-koenetako bat, eta poesi teknika zaharrak hobekien erabiltzen dakiena” (1982: 101). Eta Basarri bertsolaritzaren proiektu modernizatzailearen lehen ordezkari gailen gisa: “[...] iraultze joera baten indarra zekarren, orduko gazte askoren

joera aberrikoia. Baina bazekarren, baita ere, sozio-kultura mailako joera orokor bat, zibilizazio berriago baten eskakizuna [...]: apain jantzia, hizketa txukun eta aberatsa, errespetuzko jokabidea, eskola eta garaiaren garaiko pentsamolde zehatzagoa” (1982: 213)¹⁵⁸.

Bigarren zikloan protagonismo handia izan zuten eta kasik gaurdaino iritsi izan diren zenbait gogoeta eta eztabaida ez dira *sagardotegiko bertsolaria (Txirrita) vs gorbatahun bertsolaria (Basarri)* horren garapen bat baino izango: bertsolari eskolatuen eta eskolagabeen arteko bereizketa, *jaio vs egin* eztabaida, antzinako bertsolarien freskotasunaren nostalgia eta abar.

4.3.2.2. Erabaki (gaurdaino) eztabaidatua

Basarrik irabazi zuen txapela. Txirrita, puntuaketetan ez zen lehenengoan artean sartu.

Bertsolaritzaren historiako txapeldun gazteenari Zarauzko Azken Portun gurasoek zuten tabernan sartu zitzaion bertsolaritzaren harra, kontatu izan duenez¹⁵⁹. Eta txapelketa haien atarian zaletasun itsua zuela ere gaineratu izan du: “Nik garai artan ez nun izaten bertsoa besterik buruan. Nere gozamina ura zan” (Zavala, 1992b: 12). Ez dirudi, ordea, bere gartzetasuna zela medio, Poxpolineko final haren aurretik plaza asko egiteko modua izan zuenik. Txapelketa nolan apuntatu zen azaltzerakoan behintzat, ez du soberako asko zeukanik adierazten:

[...] Txomin Olano nun oso laguna. Baita Zubimendi ta oiek ere. Donostitik lagunak giñan. Eta joateko eta joateko asi zitzaizkidan, arren ta arren. Ala, derrigo-rean bezela joan nintzan. Nik egun artan pasa nitun bildurrak eta izuak! Ura zan dardarra, ainbeste bertsolaritatik gazteena neu ta... Ume bat. Eta andixe asiera, poliki-poliki. (Zavala, 1992b: 12-13)

¹⁵⁸ Esnalek, ikusi den bezala, “modernitatearen zauria” Lore Jokoetan ireki zela zehaztu arren benetako talka Euzko Pizkundeko txapelketetan eman zela gaineratzen du: “Orain arte, hantxe zeuden Azkue, Domingo Agirre, Arturo Campión eta abar [...] Azken batean, etena sortu da, baina bertsolariek beraiek ere oraindik jarduten dute pixka bat desafioetan bezala. Baina 1935ean ez, han epaimahaia aparte dago. Hor ematen da lehenbiziko zatiketa, lehenbiziko bereizketa. Modernitatea sartzen ari zaigu pixkanaka-pixkanaka [...] berriro ere gailurrean dago bertsolaritza baina zatiketa —edukia/ forma, herria/ epaileak— barne-muinetan duela. Eta bertsolaria eskizofreniko bihurtzeko zorian.” (Esnal, Egaña eta Sarasua, 2002: 810)

¹⁵⁹ Honela dio Zavalari: “Emen, Zarautzen, bazegon Nekazabal zana-ta, Sasi zana-ta, Exkerra Igeltseroa-ta, pixka bat aritzen ziranak. Tabernarako ta sagardotegirako poliki egiten zuten. Baiña bertso zarrak ere entzun egiten nitun: Xepelarrek au ta ura jarri zula; Txirritari au kantatu ziotela [...]” (1992b: 11).

Eta Patziku Perurenari eskainitako elkarrizketak plaza gabezia hori espresuki aitortuko du: “1935eko txapelketa famatu haren aurretik apenas ibili nitzan bertsoan” (*Mazantini*, 1991, 1. zk., “Basarri’-rekin buruz buru”. Perurena, Patziku).

Txapelketa jokatu aurreko urteetan, aurrerago ikusiko denez, garaiko bertsolaririk onena Txirrita zela aipatzen zuen prentsak. Basarri hasiberria ordurako mitoaren tamaina hartua zuen Txirritari gailendu izana errezelo puntu batekin hartu izan da, beraz. Eta, jada seinalatu diren zantzuak azpimarratuz, erabaki hura eztabaidan jarri izan du hainbatek.

Juan Mari Lekuonak, esaterako, nahikoa modu lausoan iradokitzen du: “Jendeak susmoa zuen barnetik bilatzen zen zera hura pertsona konkretu baten gan gauzatua ikusi zela: Proiektu berriak badu bere gizona, horri dagokio bertsolaritza berritza, etab.” (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 8-9).

Perurenak Lekuonaren interprete lanak egiten ditu, esaldia hizkera gordi-nago batera itzuliaz:

Nik garbi daukat, zer esan nahi duen [Lekuonaren aurreko esaldiaz]. Basarrik bazakiela ederki zertara zihoan, bere korbata eta guzi, dotore jantzita, 21 urteko mutil gaztea, atzetik zebilkion hiritar burges taldetxo haren eredu ereduko ez baitzen kasualidadez azalduko, eta haiek bertsolaritzari eman nahi zioten prestutasun eta goi maila erakusteko ere apropos prestatua zetorren gure Basarri gaztea. Hara zeren fruitua izan zen Basarrik alde z aurretik eskuan ekarri zuen txapela. (*Mazantini*, 1991, 1. zk., “Basarri’-rekin buruz buru”, Patziku Perurena)

Hurrengo zikloko txapelketen antolatzaile nagusi izango zen Alfontso Iri-goienek ere ahobizarrrik gabe planteatzen du kontua Sarasuak eginiko elkarrizketan:

Gerra aurrean bertsolaritza kontua mespretxu itxuraz begiratzen zen [...] Basarrik irabazi zuen horregatik hain zuzen ere, lege berrikoa zelako. Orduan purismoa (euskararen garbizalekeria) zegoen nagusi eta Basarrik bazekien puristen argot guztia. Bazekien zer egin behar zuen. Hor Txirrita gelditu zen tartean. Donostiako txapelketan bota zuen bertso sonatuak bazuen esanahia. (Sarasua, 1992, 14)

Ikerketa honen xedea ez da, noski, txapel hura nork merezi zuen ebaztea, garai hartako eragileek markatu zuten proiektuaren nondik norakoa azaltzea baizik, eta txapelaren kontu hauek esanguratsuak dira horretarako. Hortaz hara-tago deusik ez. Basarrik kontatzen duenez, Txirrita eta biek bakeak egin zituzten, gainera:

Txapelketa ondore hartan Zarautza etorri zan Txirrita, eta Euskalduna deitzen genion taberna batean jarri zan ostatuz [...] Berehala zabaldu zan herrian, Txi-

rrita hemen zala, eta bi aldiz edo bialdu zitun mandatariak gure aitagana, Azken Portura, esanaz ni hara joatea nahiko lukela [...] Txirrita han zegoan nere zai. Hasi ginan bertsotan, hark bota eta nik erantzun, hark bota eta nik erantzun... Halako batean negarrez hasi zitzaidan, eta esan zidan: «Oraintxe gustora hilko naiz; enun sekula sinistuko holako gazterik zetorrenik. Oraintxe gustora hilko naiz». Hura gustora eta nire bai. Halaxe bukatu zan gure arteko zera. (*Mazantini*, 1991, 1. zk., “Basarri’rekin buruz buru”, Patziku Perurena)¹⁶⁰

4.3.2.3. 35eko Bertsolari Guduaren estaldura mediatikoa

“El Día del bertsolari fue una manifestación radiante del alma artística de la raza vasca” ekarri zuen *El Día*k txapelketa lehen orrira; “Una fiesta inolvidable. Alto exponente de nuestro ingenio y cultura” egiten zuen beste hainbeste *Euzkadik*, eta “Gure ezagueran Donostin euskera alde egin dan jairik ederrena, igandean izantzan”, *Argiak*. Madrilgo *El Solek* ere eman zuen finalaren berri “Tamborrada y versolaris” titularrarekin¹⁶¹.

Guztiek Basarriren garaipena seinlatu zuten, haren gaztetasuna, dotorezia eta abertzaletasuna:

Ogei ta bat urteko gazte auxe dezute igandean bertsolari guduan lenengo saria irabazi zuana. Gazte apal da zintzo bezin lagun maitea degun oni bijoakio guk gure biotz txoko-txokotik bialtzen diogun zorion-agurra [...] Aberri alde lan egiteko jaioa aiz, Iñaki, ta jarrai zintzo orain arteko bideari.” (*Argia*, 1935/I/22, Eizmendí’tar Iñaki, “Basarri”)

¹⁶⁰ Basarri izango da gainera Txirritaren mitoa betikotzen lanik handienak hartuko dituen. Gerra ondorenean kazetari lana berreskuratu zuenean, Txirritari eskaini zion lehenengo testuetako bat eta gerora errenkada bat idatzi zituen hernaniarraz, beti errespetu eta begirune handiz. *Aranzazu* aldizkarian argitaratu zuen Txirritari buruzko lehenengo hori, 1946/XII/15 datarekin eta “Txirrita’ren ateraldiak” izenburuz. Dozenaka gehiago etorriko ziren hurrengo urteetan: *La Voz de España*, 1947/03/09, “Anectotas sueltas”; *La Voz de España*, 1950/VI/16, “El difunto Chirrita”; *La Voz de España*, 1951/I/30, “Anécdotas de viejos versolaris / Chirrita, hombre de ingenio y gordo”; *La Voz de España*, 1959/I/10, “Chirrita”; *Zeruko Argia*, 1963/V/19, “Txirrita’ren omenez”; *La Voz de España*, 1963/V/14, “Homenaje a Chirrita”; *Zeruko Argia*, 1963/V/19, “Txirrita gogoratuz”; *Zeruko Argia*, 1964/VII/19, “Txirrita eta Prantses Txikia”; *Zeruko Argia*, 1964/VII/19, “Txirritaren ateraldi bat”; *Zeruko Argia*...

¹⁶¹ *El Día*, 1935/I/22, ‘El Día del bertsolari fue una manifestación radiante del alma artística de la raza vasca’, *Txantxangorri*; *Euzkadi*, 1935/I/22, ‘El primer día del Bertsolari. La fiesta resultó un acto bellissimo y una demostración del elevado valor artístico del bertsolarismo’; *Euzkadi*, 1935/I/25, ‘Una fiesta inolvidable. Alto exponente de nuestro ingenio y cultura’, Artetxe, Jose; *Argia*, 1935/I/27, ‘Gure ezagueran Donostin euskera alde egin dan jairik ederrena, igandean izantzan’; *El Sol*, 1935/I/23, ‘Tamborrada y versolaris’.

Argiak zortzi testu zekartzan 1935eko egun hartan, Jaurtakol, Manuel Lekuona, Antonio Labayen, Basarri edo Fermin Irigarairanak bezalako sinadurakin¹⁶². *Euzkadik* lau testu zekartzan egun berean, Lauaxeta nahiz Aitzolenak tartean, eta *El Diak* Jaurtakolena¹⁶³.

Gertakariaren ondorengo jarraipen zabalena berriro ere *Argiak* egingo zuen, hurrengo zenbakian Basarri egindako elkarrizketa eta Zarautzen txapel-dunaren omenez ospatu zen ekitaldiaren kronika eskainiaz¹⁶⁴. Azkenik, apirilean argitaratutako *Yakintza* aldizkariaren hamalaugarren zenbakian Euzko Gaztediko talde batek egindako txapelketako bertsoen transkripzioekin jositako kronika zabala argitaratu zuen Zubimendik. Honela iruzkindu zuen Bilboko *La Tarde* egunkariak donostiarraren lana:

En las actividades de Euskaltzaleak se incluye un amplísimo artículo-crónica sobre el Primer Día del Bertsolari, debido al euskaltzale don José de Zubimendi. Minuciosa descripción de aquella jornada memorable y de gran valor por haberse recogido en él gran número de estrofas y de las más valiosas de las improvisadas por los bertsolaris en aquella contienda. Enriquece, pues, extraordinariamente es número la publicación de bellísimos versos [...] lo que hará que este número de 'Yakintza' sea solicitado y reclamado por todos los amantes del euzkera y de la cultura vasca. (*La Tarde*, 1935/IV/11, "Libros y revistas / Revista Yakintza")

Esan ohi da txapelketa modernoak 1935eko horrekin batera hasten direla, sagardotegitik antzokirako pausoa, gai jartzailearen papera eta ariketa ezberdinak aipatu ohi dira. Ikusi den bezala, ordea XIX. mende bukaeran Lore Jokoak Hegoaldera pasatzean emana zen jada frontoitik antzokirako pausoa, eta han hasi ziren gai jartzailea eta ariketa ezberdinak baliatzen. Gaztelaniz topatu den kronikarik zaharrenean Manterolak deskribatzen duen 1880ko Donostiako Antzoki Zaharreko saioa, esaterako, ez da oso ezberdina alderdi horiei dagokionez, Poxpolin antzokian egindakoarekiko.

Alde handiagoa ikusten zaio gertakariaren dimentsio mediatikoari. Alderdi kuantitatiboari bakarrik erreparatzen bazaio, 1880ko Donostiako hark bost

¹⁶² *Argia*, 1935/I/20: "Bertsolari gudaketa nola egingo dan"; "Bertsolariaren eguna"; Lekuona, Manuel; "Astea"; "Bertsolari eguna dala ta". Jauregi, Luis *Jaurtakol*; "Bertsolariak, erri gogoaren sugeldo", *Altzo*; "Udarregi", Arduabe, "Doña Manuela bertsolari", Labayen, Antonio Maria *Ayanbe*, L.; "Bertsolariei, biotzez agur", Irigarai, Fermin *Larreko*; "Bertsolari eguna / Aurrekoen oroipena / Bautista Gaztelu Bertsolaria", Eizmendi, Iñaki *Basarri*.

¹⁶³ *Euzkadi*, 1935/I/20: "El día del bertsolari"; "Ante la fiesta de hoy". "Maestro de bertsolaris", Urkiaga, Esteban *Lauaxeta*; "Una exhibición de bertsolaris"; "¿Qué es el bertsolari? (Ansias de eternidad. Hoy, en el día de su consagración)", Ariztimuño, Jose *Aitzol*. *El Día*, 1935/I/20, "El día del bertsolari", Jauregi, Luis *Jaurtakol*.

¹⁶⁴ *Argia*, 1935/II/03: "Basarri goraltzeko euskaltzalle pillo ederra bildu giñan", *Txaldatxur*; "Basarri", *Atarka*.

testu ekarri zituen prentsan; 1935ekoak, aldiz, 46. 1880ko hura arreta gehien piztu zuen ekitaldietako bat izango da gainera Lore Jokoen artean, ohikoena ekitaldiak bizpahiru testu ekartzea baitzatekeen. Bigarren olatu horrek txapelketaren ikusgarritasunerako dakarren jautzia ikusgarria da, bada.

Eta bilakaera ez da kuantitatiboa soilik, kualitatiboki ere egiten dira nabarmentzeko moduko urratsak. Horrela, esaterako, bertsolari bati historian egindako lehen elkarrizketa ekarriko du 1935eko txapelketak: Basarriri *Argian* egin ziotena.

XIX. mende amaieratik 1935era hedabideek etengabeko garapena bizi izan dute, eta kultura masa ikuskizun gisa hautematen duen ulerkeraren errotzen hasia da jendartean. Amezagak, esaterako, kultura popularrak masa kulturara izandako eraldaketan mugarriztat jotzen du II. Errepublika: “Errepublikarekin batera, herriari zuzendutako kulturak leku handiagoa hartuko du estatuaren politikan. Batetik, hezkuntza sistema hedatu egingo da. Bestetik, komunikabideek —liburugintza, irrata eta zinema— zein ikuskizun masiboek —futbola, boxeoa— hedapen handia izango dute garai honetan” (1994: 153).

Testuinguru aiposean gertatu zen, bada, txapelketaren estaldura mediatikoaren jauzi kuantitatibo eta kualitatibo hau. Eragileek eurek, azaldu den gisan, hedabideen bitartekotzaren garrantziaren kontzientzia garbia izatea, euren proiektuan bertsolaritzaren hedabideratzea txertatu nahi izatea funtsezkoa suertatu zen, ordea: txapelketaren berri eman zuten hedabide guztiak, Madrilgo *El Sol* salbu, hedabide abertzaleak izan ziren.

4.3.3. 36ko txapelak bertsogintza klasikoaren aitortza

4.3.3.1. *Txirrita, mito bizia (1860-1936)*

Ereñozuko Latze baserrian jaio zen Jose Manuel Lujanbio, zazpi anai-arrebaren artean bigarrena, baina, hamahiru urte zituelarik lur haietan fabrika bat jarri zenez, Errenteriako Txirrita baserrira aldatu zen familia, eta hortik datorkio ezagun egin zuen ezizena.

Zavalaren arabera eskolan sartu-irtenen bat egin bazuen ere (1992a: 21)¹⁶⁵, baserriko lanak tokatuko zitzaizkion gehiago, eta inguruko bertsolariei jarriko zien arreta. Umeagoa zela botatuko bertsoren bat ere jaso den arren, plazako saioetan hamalau urterekin egin zuen debuta: “Milla zortzireun irurogei ta/ hamalau urte urrian,/ lenengo plazan kantatu nuen/ nik Ernaniko lurrian/ San Antonio deitzen diogun/ ermita baten aurrian,/ lagunak alkar istimatuaz/ lengo oitura zarrían” (id.: 443).

¹⁶⁵ Honako hau ere gaineratzen du tolosarrak: “Irakurtzen ba omen zekian, moldeko letrak bakarrik, ordea; ez eskuz egindakoak. Baiña oso gutxitan saiatzen omen zan” (1992a: 248).

Adin berarekin, karlistaldietara soldadu joan zen. Etxe bakoitzetik gizonetzko bat eskatzen zuten, eta bere burua eskaini zuen aitaren lekuan (Zavala, 1992a: 30). Handik bueltan, semerik zaharrena izaki, baserriaren maiorazkoa zegokion, baina ez zuen ardura hori gogoko eta uko egingo zion, tarteka hargin edo morroi bezala lan egin, baina batez ere plazaz plaza bertsoan ibiltzeko: “Arto-maiorazkua nintzan/ nere tokamentuz/ serbitu izan banu/ aita pulamentuz [...]” (id.: 36).

Aurreko zikloan azaldu den gisan, enkarguz egindako bertso batzuegatik epaitu zuten 1916an. Zavalak kontatzen duenez, berak jarritako bertsoak salduz ere atera izan zuen bizimodua. Antzeman daiteke pertsonaiaren jitearen zantzu bat hemen ere:

Txirrita bera ere ibilli zan bertso-paperak saltzen. Milla bederatzireun eta amabigarrengo galernari jarritako bertsoak, bi egilleak, Fermin Imaz eta Txirritak saldu zituzten, Errenteria'n beintzat, igande-goiz batez eliz-atarian kantari asita. Beste batean, Txirrita Irun'en ari zan bertso saltzen. Neska bati jarritakoak ziran eta erretoreari ezin ba gustatu. Txirritagana joan, zeukan paper mordoak zenbat balio zuan galdetu, Txirritak esan, erretoreak pagatu eta eraman egin zuan, orrekin festa bukatua zala pentsatuaz. Bañan Txirrita berriz ere inprentara joan zan, sail ura osteria inprentatu-arazi zuan eta hurrengo igandean an zan berriz ere Irun'en, bertsoak saltzen. (1980a: 125)

Kalitate goreneko bertsolaria zen hernaniarra: “El bertsolarismo improvisado del primer tercio de siglo está dominado por la imponente figura del hernaniarra Jose Manuel Lujanbio, Txirrita (1860-1936), que ya a comienzos de siglo era una de las referencias fundamentales del bertsolarismo de su época” (Garzia, 2000a: 429). Plazarik plaza herri xehearen begirunea bilduz joan zen, eta ehunka bertso, ateraldi eta pasadizo utzi zituen memoria kolektiboan.

1930eko hamarraldia iritsi zenerako bere gorenean zegoen bertsolariaren fama: “Bizirik zegoen mitoa zen ez bakarrik bertsozaleentzat baita bertsolarien-tzat ere. Maisutzat zeukaten horiek, izugarri gurtzen zuten, eta bera nora joan sekito ikusgarria izaten zuen inguruan beti” (Lasa, 2008: 598). Adinak eta kiloek nahieran mugitzea eragozten bazioten ere, jendeak bere bertsoak eta presentzia eskatzen zituenez, plazarik plaza jarraitzen zuen: “Alde batetik bestera gurdiz edo automobilean eraman behar izaten zuten” (id.: 598).

Bere kalitateak eta izaera subalternoak mitoaren maila eman zioten, bada, artean bizirik zela.

4.3.3.2. *Prentsako arrasto zaharrenen bila*

1936ko txapelketarekin hasiko da medioetan mito hori bidea egiten. Aguretuta iritsi zen, ordea, txapelketa horretara, herri xehearengan arrasto sakona

utzi zuen ibilbide luze bat eginda, eta ahalegin bat egin da prentsan txapelketa aurretik arrastorik utzi zuen argitzeko.

Esan bezala aurreko ziklotik dator Txirrita, baina ziklo horretan Iruñean 1916an egin zitzaion epaiketaz idatzitakoez gain, Lore Jokoetako izandako parte hartzeen aipamen soilak baino ez dira topatu.

Ziklo berriko lehen testu esanguratsua 1926an argitaratu zen Madrilgo *La Voz* egunkarian. Luis Antonio De Vegak sinatzen du, eta bertsolari batzuekin nola topo egin duen kontatuz ekiten dio: “Son tres y famosos en todas las anteiglesias y villas [...] Dicen los versos con rima fácil y sus manos desprecian las herramientas agrarias y los utensilios marineros” (*La Voz*, 1926/VI/16, “Han bajado los versolaris”. De Vega, Luis Antonio).

Pello Errota da lehenengo deskribatzen duena. Asteasuarra 1919an hil zenez, data horren aurrekoa behar du, bada, topaketak: “Mientras los otros discuten, él se ha dormido filosóficamente, con el agudo mentón apoyado en la tabla de las mesa. Un mechón de pelos canos asoma con notoria irreverencia por el borde de su boina.”. Herriak asko miresten duela dio, joan berri den mende amaieran bera zela bertsolaririk onena, baina gainbeheran dela: “Me han dicho de él que no inventa nuevas trovas, que se limita a repetir las antiguas y a beber sidra blanda en compañía de los viejos curas carlistas, a quienes distrae con referidos de los tiempos de bandería”. Etxekoandreek eskainitako txokolatea eta bizkotxoa gustura hartu dituela baina ardoa gusturago hartuko zuela esanaz osatzen du erretratua.

Ollokiegi deritzon bertsolari gaztea da hirugarrena. Bere euskarak ‘erre’ ugari dituela eta arrantzaleen nahiz nekazarien bizitzari oso apain abesten diela seinalatzen du kazetariak: “Pero cuando en la plazoleta aldeana se perfilan curiosos los rostros femeninos, entonces Olloki se olvida de que existen la montaña y el mar, eligen sus ojos a la más bella y dicta para ella sus versos amorosos y candidos”.

Tartean Txirritari eskaintzen dizkio hainbat paragrafo, eta deskribapen fisikoa da deigarria suertatzen den lehen elementua, ez baitira inondik inora ageri txapelketetako kroniketan hainbeste azpimarratzen ziren kiloak eta herrenak:

Es un mozo rubio, con dos ojos azules demasiado claros [...] Sólo cuando los octubres mueren Txirrita se retorna a la casería de su anteiglesia, y allí, los días no lluviosos, juega a la pelota como un pelotari, siguiendo la poma blanca con saltos elegantes [...].

De Vega 1900ean jaioa zen eta kazetari ibilbidea 1917an hasi zuen Bilboko *El Nervión* egunkarian. Gertakariak, bada, 1919 baina lehenagokoa izan behar du baina ezin da askoz ere lehenagokoa izan. 50 urtetik gora dauzka Txirritak, kazetariak pilotan irudikatzen duenean.

Bertsoarekiko esleitzen dion grina falta ere nahikoa harrigarria suertatzen da: “[...] te diré que no ama su bello oficio de versolari, y que muchos de los versos que dice son oídos de bocas de versolaris vascofranceses [...]”. Eta aipatzen duen lehiakortasunik ezarekin ere beste hainbeste gertatzen da: “En todas las tiendas le vence su compañero más bien; pero a él eso no le preocupa”.

Bilbotarra kazetariaren zehaztasunetik baino idazlearen sorkuntzatik gertuago dabilela suma daiteke testuan zehar, eta bere ibilbidean ere alor horretan nabarmendu zen gehien, baina beste zenbait pasartetan bai ikusten dira Txirritari buruzkoetan gero ohiko bihurtuko diren kontuak. Horrela, hernaniarraren bizi filosofia deskribatzerakoan: “Su lema parece ser vencer la tristeza del reposo, no soportar lo duro de la tarea agrícola, caminar, caminar sobre sus dos pies calzados con abarcas, decir primero los versos y después bailar en todas las romerías”. Edo bere jendetasuna azpimarratzean: “[...] cogido del talle de una moza, moviendo sus piernas sobre el berilo de las hierbas en las campos romeras o bebiendo y hablando recio en todas las merindades de nuestro señorío Txirrita es integralmente feliz [...] amigo de todos los malos trabajadores y de todos los buenos bailarines [...]”.

Ez da horrelako luzerarik eta sakontasunik duen hernaniarrari buruzko beste testurik topatuko 1936ko txapelketa iritsi arte. Badago, ordea, ale interesgarririk.

Lehenengoa Malagako astekari grafiko batek argitaratuko du, *La Unión Ilustrada*, 1930/X/05 datarekin, eta “Eibar” izenburua duen fotoalbistea izango da. Elkarrekin zerikusirik ez duten fotoalbistez osatutako orrialdearen ertz batean Txirrita eta beraren lehengusu eta bertsokide Juan Jose Lujanbio *Saiburu* ageri dira aulki banatan eserita. Blusa beltzarekin, bastoiarekin eta bere kiloekin ageri da hernaniarra, eta testuak honela dio: “El arte popular de los ‘versolaris’ tiene una magnífica representación en ‘Chirrita’ y ‘Zaiburu’, que conservan puras las tradiciones vascas”.

Bigarrena Madrilgo *Estampa* astekari kulturalak dakar, 1931/XII/12 datarekin argitaratutako zenbakian. J.E. Muñagorrik sinatzen duen testuak “Las festividades improvisaciones de los ‘bersolaris’” darاما izenburutzat, eta kronika modura hasten da bidea egiten: “El rumor de las conversaciones en ‘euzkera’ vuelve a poblar [...] el ambiente de la sidrería. “¡Ale ‘Kilimon’!, sácate ‘esos’ coplas ‘nuevos’—dice uno de los que forman el grupo de ‘casheros’”. Kilimon honek Eusebio Mugertza ‘Mendaro Txirristaka’ behar du izan, ezizen horregatik eta egiten den deskribapenagatik: “‘Kilimon’ es un producto híbrido de músico y poeta: fabrica —como él dice— letras adaptables a las canciones en boga [...] es bajo, rechoncho y algo ‘huruandi’. Tiene unos ojos pequeños y maliciosos [...] y un bigote negro [...]”. Aulki batera igo eta bere bertso elebidun famatuak abesteari ekiten dio gainera: “[...] después de mirar intencionadamente a los recién venidos comienza: Conosco unas pulanas/ Donostia onetan/

De verlas con precuensia/ goizeko mezetan/ Con modesta mantilla/ Beltza buruetan/ Con rosario y un libro/ Gañera eskuetan”.

Testua Txirristakari buruz aurki daitekeen erreferentziarik zaharrena izango da ziurrenik. Horretaz haratago ez du aparteko interesik. Testua janzteko argitaratutako argazkiena, ordea, beste kontu bat da.

Zazpi argazki dakartza bi orrialdeko erreportajeak¹⁶⁶, eta bertsolaritzaen historiako lehengoetakoak dira horietako batzuk. Indalecio Ojanguren (1887-1972) argazkilari eibartarrak ateratakoak dira guztiak, aipatu den gisan *Argiako* argazkilari gisa ibili ohi zenak (Díaz Noci, 1995a: 272). Bere lana jasotzen duen funtsean kontsulta daitekeenez¹⁶⁷, Txirrita, Goiburu eta Olegario jendez inguratua erakusten duena, esaterako, 1915ekoa da. Nabari zaio, gaurdaino iritsi diren gainerako argazkietan baino dezente arinago zegoela ikusten baita. Deigarria suertatzen da, baita, bertsolariak posatzen jartzen direnean, seitik hirutan, Ojangurenek ardo botila batekin jarri nahi izana. Eta baita Txirrita eta Saibururen argazki-oinean irakur daitekeena ere: “El mejor ‘bersolari’ de la actualidad, Chirrita, y su rival Lujambio [...]”.

4.3.3.3. 36ko Bertsolari Guduaren estaldura mediatikoa

Bigarren Bertsolari Gudua ere Euskaltzaleak elkarteak eta Euzko Gaztedik antolatu zuten elkarlanean. Aurrekoa erdiinprobisatua izan zen, hilabete eska-sean atondua, eta oraingoan antolakuntza maila hobea ikusiko da. Horrela, nobedade nagusia Tolosan (1935/XII/29), Azpeitian (1936/I/01), eta Elizondon (1936/I/21) egindako kanporaketak izan ziren. Hogeita hamar bertsolarik hartu zuten parte haietan, gipuzkoar, nafar eta lapurtarren artean. Tolosakoa Txirritak irabazi zuen, Azpeitikoa Zepaik eta Elizondokoa Joanes Iriartek. Basarrik ez zuen txapelketan parte hartu, aurreko garaileak ez zuela parte hartuko ezartzen baitzuen araudiak, eta epaimahaiko izan zen. Aitzol eta Zubimendi ere epaile aritu ziren kanporaketa guztietan, Zubimendi aurkezle ere bai, eta Lopez de Mendizabal, Mujika, *Manezaundi*, Detxepare eta *Larreko* ere aritu ziren epaitzen kanporaketaren batean.

¹⁶⁶ Lehenengoan Pello Errota ageri da, bere etxeko atarian; bigarreanean Juan Ignazio Odriozola Aizarna bertsolaria ikus daiteke, ardo botila baten aurrean eserita; *La Unión Ilustrada* zekarrena bera da hirugarrena, Txirrita eta Saibururekin; Kepa Enbeitari ateratakoa da laugarrena; hurrengoan, Txirrita, Goiburu eta Olegario ageri dira lurlean eserita, jendez inguratutik eta Goiburuk eskuan ardo botila duela; seigarrena, Frantses Txikiari ateratakoa da, mahaian bi lagun eta ardo botila handi batekin eserita; eta azkenengoan Frantses Txikia ageri da plaza bateko kioskoan bertsoan.

¹⁶⁷ Indalecio Ojanguren argazki bilduma. Helbide honetan kontsultatua: <http://www.guregipuzkoa.eus/bildumak/indalecio-olanguren-bilduma/> [2018/XII/11]

Finala Donostiako Victoria Eugenia antzokian egin zen, urtarrilaren 19an, bederatzi bertsolariarekin. Epaimahaiko Aitzol, Altzaga, Lekuona, Olaizola, Leizaola eta Basarri aritu ziren. Azken horrek egun berean amaginarreba hil zitzaion Zubimendi (Etxezarreta, 1993: 84) ordezkatu behar izan zuen aurkezle gisa.

Txirritak aurreko urteko jarrera berari eutsiko dio¹⁶⁸, baina oraingoan garaile aterako da. 75 urterekin, bertsolaritzaren historiako txapeldun zaharrena izango da. Txapelketa hartatik gerora gehien gogoratu izan diren bertsokak ere berarenak izan ziren, batez ere, “Gerra” gaitzat jarrita abestu zuen hau: “Zenbat errezo egin izan det/ nere denboran elizan,/ ta pozik nago ikusirik/ pakian nola gabiltzan/ Ni naizen bezin kobarderikan/ iñor ezin leike izan/ semeak gerra ez joateatik/ mutilzahar gelditu nitzan”. “Nos imaginamos la reacción del público: Txirrita no era conocido precisamente como frecuentador de iglesias, y había cantado muchas veces sus fracasos amorosos de forma jocosa, prometiendo organizar una corrida de toros con Machaquito y Bombita el día de su boda...” dio Garziak (2000a: 433); “Hara ‘txirritakada’ osoa, bete-beteko” Zubimendik (2002: 122).

El Día euskaraz, “Bertsolari eguna zala-ta jayen edertasun arrigarrizkoa” nahiz “Eguneko xaltxa”, eta erdaraz, “El II Día del Bertsolari centenares de euskaltzales rindieron homenaje a los poetas populares de la raza” nahiz “A manera de prólogo”, lau aldiz ekarri zuen bere lehen orrira. *Argiak* ere eskaini zion lehen orria, “II Bertsolari eguna. Victoria Eugenia Antzokia bete-betea zala egin zituzten bertsolariak beren saioak” izenburua zeraman albiste nagusi gisa. Eta *Diario de Navarrak* ere Txirritaren soslai txiki bat eraman zuen azalera, egun batzuk geroago izan bazen ere¹⁶⁹.

Azken hori pieza berezia da. Batetik, aparte maketatutako testu gisa, argazkia ere badakar, oso gerora ohiko bihurtuko diren bertsolarien soslaien aurrekari gisa har daitekeelako. Bestetik, Txirritaren kiloak direla medio burutazio aldrebesa dakarrelako:

Este es Txirrita. Ganó el primer premio en el certamen de versolaris que se ha celebrado recientemente en San Sebastián. ¿Poeta entonces con esos carrillotes y

¹⁶⁸ Sabino Aranari buruzko hauek adierazgarri: “(...) gaia ‘Kristoren jaiotza eta gabon ohi-turak izaki, Moxo-k hasi eta buka Sabino Arana goraiatu zuen sutsuki, eta “zeruan egongo zela” esanez amaitu zuen. Txirritaren txanda etorri zenean, honek zera botu: bera bazkaltzen ari zela zeruan sentitu zela baina han Sabino Aranarik ez zuela ikusi!” (Lasa, 2008: 593). Etxezarretak ere kontatzen du (1993: 70).

¹⁶⁹ *El Día*, 1936/II/21: “El II Día del Bertsolari centenares de euskaltzales rindieron homenaje a los poetas populares de la raza”; “Bertsolari eguna zala-ta jayen edertasun arrigarrizkoa”; “A manera de prólogo”; “Eguneko xaltxa/II Bertsolari Eguna”, *Xaltxero. Argia*, 1936/II/26, “II Bertsolari eguna. Victoria Eugenia Antzokia bete-betea zala egin zituzten bertsolariak beren saioak”; *Diario de Navarra*, 1936/II/01, “Este es Txirrita”.

ese abdomen suculento [...] Fue poeta con todas las de la ley el gran Arcipreste de Hita, socarrón, glotón, zumbón como es este Txirrita [...].

Aipatu berri den bertsoa azpimarratzen du gainera, momentu hartan izan zuen oihartzunaren adierazgarri: “Txirrita, por ejemplo de lirismo, dice que permanecerá soltero mientras haya en el mundo una amenaza de guerra sobre los hijos [...]”.

Finalari buruzkoak 1935ekoak baino gutxiago izan ziren. Hala, deigarria suertatzen da *Euzkadi* egunkariak eskainitako arretaren murrizta, testu bakarra, Jose Artetxek sinatutako “Un espectáculo definitivamente prestigiado”, bederatziz egun geroago eta bosgarren orrialdean. Edozein modutan, estaldura orokorraren testu kopurua 1935ekoa baino zerbait altuagoa da, 46 testuren partez 55. Hazkunde horren atzean kanporaketei eskainitako testuak (lau pieza) leudeke batetik, eta txapeldunari egindako omenaldiari buruzkoak (Basarrirenean hiru, Txirritarenean zortzi) bestetik. Azpimarratzeko modukoa da, baita ere, Aitzolen *El Día* egunkariak eginiko ahalegina, bere estaldura *Argiak* eskainitakoaren parera iritsirik (*El Día*k 15 testu eta *Argiak* 16).

Enrike Zubiri *Manezaundi* kazetari nafarraren hitzek erakusten dute bertsolaritza hartzen ari zen dimentsio mediatikoa:

Gipuzkoarrek, phertsulariak goretsi nahiz eta behar den heineraino altxatzeko [...] erabaki zuten zoin-gehiagokoak egitea heien arthian urthe guziz, hoberenen hautatzeko eta saristatzeko. Aurthengoak hiru lekhutan egiten dituzte lehenikan, Azpeitin, Tolosan eta Elizondon [...] Orai artio LA VOZ DE NAVARRAK ez du hitzik ere aipatu hortaz. Donostiako «El Día» bi aste badu ori dela mintzatzen egun guziz, eta guk, hemen, ezpainak yosiak ditugu, den gutieneko axolarik gabe, iduriz [...] ez ginezakea beste hainbeste egin behar? Edo bethi pikaren azken umiak othe girea?... (*La Voz de Navarra*, 1936/I/10, ‘Nahas-mahas’. Zubiri, Enrike *Manezaundi*)

4.3.4. Bertsolariei eginiko lehen elkarrizketak

4.3.4.1. *Genero oso berantiarra, bertsolarien subalternitatearen eraginez*

Elkarrizketa, kazetaritza genero gisa, XIX. mendearen erditik aurrera garatu zen:

Christopher Silvester, el editor del Libro Penguin de entrevistas [...] asegura en su larga y documentada introducción que la primera entrevista moderna, tal y como hoy la concebimos, fue publicada en el *New-York Tribune* el 20 de agosto de 1859. Se trataba de una conversación con Brigham Young, un líder mormón, y fue

hecha por Horace Greeley, un periodista norteamericano bastante célebre [...] el británico Silvester se centra sobre todo en el mundo anglosajón [...] en cualquier caso este género periodístico debió de iniciar su andadura en torno a esas fechas, o sea, a mediados del siglo XIX. (Montero, 1997: 2)

1823an topatu da bertsoari buruzko prentsako testurik zaharrena, 1845etik aurrera gaiaren arreta mediatikoak jarraitutasuna duela ikusi da, 1880kotik bertso-saioen kronika zabalak topa daitezkeela... Bertsoari eginiko elkarrizketak, ordea, ez dira 1930eko hamarraldira arte estreinatuko.

Silvesterrek azaltzen duenez, generoaren lehen hamarkadetan prestigio handiko pertsonaiak izan ohi ziren elkarrizketatuak, eta Henri de Blowitz *The Times*ek Europan zuen korrespondentzialak eginiko lehen elkarrizketak zerrendatzen ditu adibide gisa: “[...] figuras públicas, como el rey Alfonso XII de España, Maurice Gambetta (arquitecto de la III República francesa), el príncipe Bismarck, el Sha de Persia, el papa León XIII y el sultán Abdul Hamid II de Turquía [...]” (1997: 13).

Bertsoari, ikusi den bezala, garai hartan eta Lore Jokoen bueltan prestigioa bizi izan zuten arren, ez zioten figura subalternoa izateari utzi. Subalternitate horrek esplikatu luke bertsoari eta generoak prentsan hainbat hamarkada egin ondoren bertsoari bat elkarrizketatzea inori ez bururatu izana. Dozenaka aditu eta sasi-adituri emango zaio hitza bertsoari gogoetatzeko, bertsoari bati galdetu baino lehen. Ia mende oso batean zehar, bertsoak jartzeko bakarrik emango die ahotsa prentsak. Fikziozko testuetan bertsoari esandako hitz batzuk eta Iparragirrek edo Otañok sinatutako hitz lauzko testu bakanen bat dira salbuespen bakar.

1930eko hamarraldian egindako elkarrizketek bertsoari eta bertsoari irabazitako estatus berri baten zantzua ematen digute, bada, nolabait.

Basarri egin zitzaion lehena, 1935eko txapela irabazi ondoren. Bigarrena Txirritari, 1936ko txapela jantzi berritan. Gerra zibila tarteko, beste hogeitau urte pasatu arte ez da gisako elkarrizketa gehiagorik topatu ahalko, eta bakantasan horrek harribitxi bihurtzen ditu bi testuok. Horietan murgildu aurretik, aurrekarizat har daitekeen beste testu bat aipatu beharra dago, ordea. Aurrekoak baino harribitxi bitxiagoa dela esan daiteke gainera, bertsoari emakume batekin izandako hizketaldia jasotzen baitu, subalternitatearen eta elkarrizketen absentiaren artean zirriboratu berri den lotura hankaz gora jarritz: bertsoari gizonezkoarena figura subalternoa bazen, emakumezkoarena zer esanik ez.

Marie Abbadiek Parisko *La Femme* aldizkarian 1896ko urtarrilaren 15ean argitaratutako “La femme dans le Pays Basque” da aipatutako testua, eta Lekorneko Aña Etxegarai (1873-1939) da ahotsa ematen zaion lehen bertsoari hori. Askoz ere zabalagoa den testu batean txertatutako kronika luzea jartzeko erabilitako baliabide bat baino ez da, ordea, eskaintzen den elkarrizketa laburra. Gal-

de-erantzunak beharko lukete testu osoaren funtsa berau elkarrizketa modernotzat hartu ahal izateko. Baina aurrekari interesgarri bat bada, ezbairik gabe.

4.3.4.2. *Basarriri elkarrizketa Argian (1935)*

Basarriri 1935eko otsailaren 3an *Argian* eskainitako testua bai josten da hasi eta buka galde-erantzunekin. Horrenbestez, horixe da bertsolariaren historia mediatikoko lehen elkarrizketa.

Analisiaren lehen puntu gisa seinalatu behar da esanguratsua suertatzen dela testua euskaraz idatzia izatea. Ikusi den gisan, euskara frantsesa edo gaztelania baino geroago agertu da gainerako kazetaritza genero guztietan, baina bertsolariari ahotsa zuzenean ematerakoan, aurrea hartuko du lehen aldiz. Euskararen komunitateak bertsolariari estatus hori erderenek baino errazago aitortu ahal ziotelako gertatu zen aitzindaritza hori ziurrenik. Bertsolari emakume baten lehen elkarrizketatzailea emakumezkoa izatea ere kasualitatea ez den bezala.

Elkarrizketa luzea da izenburutzat “Basarri” daraman hau, aldizkariaren bigarren orrialdearen bost zutabetatik bi betetzen dituena. Ez dakar argazkirik. Egilearen *Atarka* izenordearen atzean nor dagoen ezin izan da argitu. Basarrik elkarrizketaren une batean “Kepa” deitzen dio, ikusten da elkarren ezagunak direla, eta gertu samarrekoak behar dute gainera, Atarkak hitanoa baitarabil hainbat galderatan, baina ezin izan da izena osatu.

Txapela burutik erantzeko denborarik eman gabe egin da elkarrizketa, eta epaia ezagutarazi den unearen kontakizuna baliatzen du sarrera gisa kazetariak:

Oturuntza amaitu da eta ‘Aitzol’ek du itza. Lehenago bañan ere dardar aundia-goak nabaritzen dira entzuleetan. Jaunak: epai-maiak erabaki du lendabiziko saria Zarauz’ko ‘Basarri’rentzat dala [...] ango txalo eta diadarrak [...] Orain dek neria nion nere buruari. Baiñan [...] nola utzi bioi bakarrik? ¡Ango zorionak! ¡Ango basar-kadak! Alako batean ere, orratiok, asi gera. (*Argia*, 1935/II/03, ‘Basarri’, *Atarka*)

Bi lerrotan aurkezten du kazetariak adinaren datua emanaz eta gurasoen etxean bizi dela zehaztuz, eta lehen erantzunak Euskaltzaleaki eta Eusko Gaztediri bere esker ona erakusteko eta txapelketen bidetik bertsolariak hobera egingo duela adierazteko baliatzen ditu Basarrik. Hirugarren galderarako konkretura jotzen du kazetariak:

¿Zer lan iruitu zaik gaur zallena? —Iruigarrena, ori da, doñuba eta oña epai-maiak astia [...] gaztiak gera, esatekoan berriak, eta orrenbeste jende aurrian ikusi, mai aundi batian 8 edo 10 epaikari eta antzokian, badakizu, beti alako zerbait [...] ¿Lasaia go Iñaki? —Bai lagun ez dudikan ere.

Ordura arte egindako plazen kopuruaz ari da hurrengo galde-erantzunean, Perurenari hainbat hamarkada geroago esandakoetatik urrun samar: “¿Gutxi-gora-bera Iñaki zenbat jai aldietan izandu aiz? —Askotan Kepa, askotan; ezin zenbatu nezazke. Gipuzkoa’n egin diran eusko jai geyenetan izandu naiz eta bai Bizkaya’ko uri askotan ere [...]”. Eta ibilbide horretan izandako pasadizoren bat eskatuta Donostiako Kursaalean botatako bertso batzuk datozkio gogora: “[...] jai aldia asteko garayan bururatu zitzaidan antzetzokitik (escenario)’tik begiratzea zer nolako jendea zegoen; jango sonbraillu, mantilla eta jende aundiki eta dotoreak! Ura ikusi eta nire buruari nion [...] Jende aundiki oyek aberztzaleak ote dira? [...] ;Ura ikara! [...]”. Bere aurretik atera ziren ezpata-dantzarien ikurrinari txaloka ikusi zituenean lasaitu omen zen eta sekulako arrakasta izan azkenik: “Beriala an nituben jende aundi guztiak besarkatzen eta zorionak ematen. Euskeran alde jai ederrak, Kepa; egun oyek ez dira nai eta ere aztutzen”. Deigarria da nola lotzen dituen zarautzarrak bere bertsogintza eta mezu abertzalea.

Eredu izan dituenen artean Enbeita izendatzen du, bada, baina baita Txirritaren jitekoa den Gaztelu ere: “Nere ustez eta juaten bagera abertzale gayak ibiltzen zituzten bersolarietara, ez da Enbeita’tar Kepa bezelakorik. ;Enbeita aundia da! Beste gayetan ezagutu deanik onena Gaztelu’tar Bautista”.

“Lehengo bertsolariak ala oraingoak” galdera topikoari berriaren aldeko hautua eginez erantzuten dio, geroz eta euskara hobea erabiltzen dela eta bertsolariak ikasiagoak direla argudiatuaz. Halaber, finaleko bertsolarien inguruan galdetuta ere bustitzen da zerbait: “Ezin nezake iñor berexi; danak dira bersolari onak. Orain bai, oyetatik badago jarraitzen badu orain arte bezela, etorkizun aundikoa izango dana eta ori nire adizkide on ‘Zepai’ da”.

Nahikoa elkarrizketa landua da; besteak beste, kazetariak galde-erantzunen segida soilaz haratago elkarrizketaren inguruko xehetasunak tartekatzen ditu: “Galdera oyek egiten ordu bete igaro degu. ;Iñaki, ator onera, dio batek! ;Iñaki, urrutizkiñera! ;Iñaki, argazkiak ateratzea! ;Iñaki, olako aldunek juateko! [...] or dabilkite gure mutil gazte jator au”.

Ordubeteko elkarrizketa izanik, badakartza kontu gehiago ere, baina aipagarrienak itxiera gisa funtzionatzen duten elementuak izan daitezke. *Argiarekin* daukan konplizitatea erakusten du kazetariak irakurleentzat eskatzen dion bertsoan: “[...] ARGIA onen irakurleok/ Egon zaitezke jakiñik/ ez asterikan utzi iñola/ irakurri gabetanik/ Astekari onek Europa zear/ ez dauka ba berdiñik”. Eta beste hainbesteko konplizitatea erakusten dio kazetariak ordainetan:

Ardutegi eta jate-etxea dauka Zarautz’en eta bertan naiz eta lan asko izan, ez du beñere asterik igarotzen izparringirako euskeraz idaztez. Orrelako euskotar jatorrai lagundu egin bear diogu. ;Nola? Zarautz’a juaten geranean bere etxera juanaz. Euskotarren dirua gelditu dedilla euskotarren artian. [...].

4.3.4.3. *Txirritari elkarrizketa Estampan (1936)*

Bertsolari baten lehen elkarrizketa euskaraz egin izanak, esan bezala, badu bere logika. Eta, honenbestez, *Argian* topatu izanak ez du inor harrituko, aldizkari horrek, modernizaziorako joera garbi bat izanik, euskarazko kazetaritzan aurrerapauso politak ekarri baitzituen (Díaz Noci, 1993: 395-396; 1995a: 270-272; 1995b: 171 eta 2012: 153-155).

Harrigarriagoa suertatzen dena, bertsolaritzaren historiako bigarren elkarrizketa Madrilgo aldizkari batean, *Estampan*, topatzea da. Aipatu berri den “Las festivias improvisaciones de los ‘bersolaris’” erreportajea eskaini zuen medio berak argitaratu zuen 1936ko apirilaren 4an “Campeones vascos/ Un poeta de 150 kilos” izenburua zeraman lana.

1928an sortu eta 1930eko hamarkadan *Crónica*ekin batera Espainiako kultur aldizkarien merkatuko salduena izatera iritsi zen *Estampa* hori 200.000 aleko tiradarekin. Txirritaren hitzak jende dezente irakurri ahal izan zituen, bada, Espainian zehar. Pérez Álvarezen eta Gómezen arabera argazkiz ongi hornitutako irakurketa arina zen argitalpenaren funtsa eta arreta berezia jarri ohi zion bitxikeriari buruzko kazetaritzari: “En general, se puede decir que *Estampa* estaba centrada en la informaciones gráficas sobre acontecimientos curiosos, pintorescos o exóticos, en las noticias sobre gente famosa y en abundantes reportajes sobre lo cotidiano, con los cuales se identificaban los lectores” (2010: 6). Eta pertsonaia ezezagun bitxien biografien ildoaren baitan kokatuko litzateke hernaniarrari eginiko elkarrizketa: “Los personajes anónimos [...] ocupan las páginas de las revistas gráficas por ser considerados pintorescos, por haber sido testigos de acontecimientos históricos relevantes, o por protagonizar una noticia, sea ésta positiva (un récord mundial, por ejemplo) o negativa [...]” (Pérez Álvarez eta Gómez, 2010: 7-8).

“Campeones Vascos” izena duen sail batean argitaratzen da Txirritarena, eta saila irekitzen duen testuan, Jose Aranburu *Keixeta* aizkolariari eginiko elkarrizketan (“El rey de los ‘aizcolaris’ tiene cincuenta y cuatro años”, 1936/III/21), honela aurkezten da ekimen horren atzean dagoen ideia:

Vasconia es la tierra de los campeones de todas clases, populares y pintorescos. Hay el que corre más kilómetros en el anillo de una plaza de toros, el que corta más troncos, el que siega más de prisa, el que levanta una piedra más gruesa, el que se come una merluza en menos tiempo: corricularis, aizcolaris, segalaris, tripa-aundis [...] Vamos a presentar a nuestros lectores unos cuantos campeones populares de Vasconia. Los más famosos en cada especialidad. Verán cómo además de ser esforzados tienen una gracia un poco primitiva pero muy simpática.

Euskaraz egindako lehen elkarrizketatik erdaraz egindako bigarren honetara dagoen aldea nabarmena da, beraz: euskarazkoak bertsolariaren estatus

jasoago bat ospatzen eta aldarrikatzen du, eta gaztelaniazkoak, aldiz, ertzekoaren exotismoa bilatzen du; euskarazkoa elkarrengandik getu dauden bi berdinen arteko hizketaldia da, eta gaztelaniazkoan, berriz, ‘bestetasuna’ dario bertsolariari.

Txirritaren elkarrizketak hiru orrialde hartzen ditu, sinaturik ez dauden lau argazki berrirekin, eta argazki oinek jarraituko den tonuaren berri ematen dute: “Academia de versolaris [sagardotegia]; “‘Chirrita’ celebra sesión con otros dos compañeros [sagardotegia berriro]”; “Cuando la sidra es buena, surge espontáneamente el versolari [botilaz inguraturik]”; “Harto de corretear por su mundo, ‘Chirrita’ ahora desgrana mazorcas y les canta coplas a sus sobrinos [familiaz inguraturik]”.

Honela ekiten zaio bertsolariaren aurkezpenari:

El versolari más famoso de Guipúzcoa es hoy *Chirrita*, el del caserío de Gastelu-enea. Tiene setenta y cinco años y ciento cincuenta kilos de humanidad. Para poeta romántico le sobrarían arrobas: pero no le dañan las que tiene para ser vate aldeano, despreocupado y zumbón, parroquiano de sidrería. En cualquiera de las de Guipúzcoa —¡quién las cuenta!— darán razón de *Chirrita* por este nombre. Por el suyo de bautizo casi no le conocen ni en su casa. Ese, en caso de que *Chirrita* la tuviera. No la tuvo nunca. A los quince años le ahogaba ya la de su padre, y huía a menudo de ella para ir a tomar lección de los maestros cantores, que la dan junto a un tonel. Sus academias las tuvo siempre al lado de las *kupelas de sagardúa*, y dio sus mejores conferencias rimadas a la puerta de una taberna cualquier día de mercado en Hernani o Andoain.

Deskribapenak eta irudiak bizi-biziak dira, Pérez Álvarez eta Gómezen arabera (2010: 12) gisako argitalpenetan II. Errepublikan nagusitu zen estiloaren adierazgarri:

Entre sus años y sus kilos, ya no le dejan andar. Cuando le reta un versolari joven algún día de feria, le llevan en un carro tirado por dos novillas. Va la carreta cantando por caminos de aldea, y *Chirrita* encima, henchido de ricos jugos, como un dios mayor del Olimpo vasco, vencedor del ácido úrico.

“Las estrellas se fueron y salían las gallinas” tartekiarekin zuzeneko elkarrizketa hasten da:

—¿Cuáles son los poetas que más le gustan a usted, *Chirrita*? —le he preguntado el otro día, después de haber sido coronado triunfador en el certamen de versolaris de San Sebastián.

—¿Poetas *dises*? ¿Y qué es, pues, las poetas o eso?

Le explico que poetas son unos versolaris famosos, que escriben libros de versos, y *Chirrita* se sonríe:

—Buenos versolaris no me *parese* a mí que serán esos, creo —me dice en su jerga, que yo no acertaría a reflejar bien—. Los versos se hacen cantando. Ni en la papelera de Rentería hay papel bastante para escribir todos los *berso-berriak* que yo he cantado en mi vida...”.

Ikusi denez Txirritak itzultzailea behar izan zuen Iruñean epaiketa egin zitzaionean, baina badirudi erdaraz egina behar duela elkarrizketak. Hori bai, argi uzten du kazetariak bertsolariaren erdara maila eskasa: jargoi berezi batean ari dela azpimarratzen du, eta testu guztia “dises”, “parese”, “ziricarnos” eta gisa-koekin ziprizontzen du. Tartekiak, bestalde, Pello Errotarekin eguna argitu arte bertsotan egindako parrandari egiten dio erreferentzia, berriro ere ertzekotasuna markatuaz. Bertsolari asko analfabetoak direla dakar jarraian:

Chirrita, Pello Errota, Zepai, Udarregi, Lezoti... son nombres de poetas populares vascos geniales y analfabetos las más de las veces. Versolaris. No hace falta saber escribir para hacer versos. Los suyos no están recogidos en antologías, ni escritos en ninguna parte, pero el público los repite de memoria. Cada uno de sus oyentes es como una página del libro que no han escrito. Entre todos, el libro entero. Hasta con notas marginales.

Idazkera aldetik bikaina da testua, Basarriri eginiko elkarrizketa baino dezente hobea, gerora “Kazetaritza Berria” deituko zaion estilotik gertu. Pertsonaiaren eta bertsolaritzaren ezagutza ona erakusten du, bestalde, kazetariak: Jose R. Ramos¹⁷⁰.

Testuarekin jarraituz, Txirritaren pasadizo bat dator jarraian, gerora hain ugaria izango den Txirritaren pasadizoen alorra estreinatuz. Parrandan mozkor-turik dantzan ari zela orkatila bihurritu eta etxera bueltan egiten zuen herrenagatik galdetu ziotenean botatako bertsoak jasotzen ditu¹⁷¹. Bertsoa hizkuntzaren gimnastika zoragarria dela dio Ramosek, berriro ere bertsolariaren analfabetismoarekin kontrastea egiteko, eta 1936ko finalaren errepaso labur bat egiten da ondoren. Bertsolaritzaren alderdirik subalternoena azpimarratzen da beste behin. “¿Te gusta el besugo?” dakar tartekiak, eta sagardoari buruz bertsolariak esandakoak dakartza gogora. Euskarari edo gerrari buruz abestu zirenak, ordea, Aitzolek eta enparauek sustatutako gai jasoagoak, ez ditu aipatu ere egiten.

¹⁷⁰ Zortzi urte lehenago gaiari buruzko testu bat argitaratu zuen *Estampan* bertan. Sagardotegian “Erricochea” eta “Juan Ignacio” bertsolariak eginiko bertso-saioa kontatzen zuen, bertsoak jasoaz. Ik. *Estampa*, 1928/X/30, 22. or., “Manzanas, sidra y ‘bertsolaris’ en los caserios vascos”, R. Ramos, José.

¹⁷¹ Bertsoen euskarazko transkripzioa dakar: “Albaiteruen salan/ demoniuen artan/ Demoniosko estraposo bat/ egin nuen bertan./ Demoniuu emen,/ demoniuak an/ Demoniuak beti/ gorputsaren bueltan/ Demoniuak sasoi sukaten/ demoniuetan”. Eta gaztelaniazko itzulpena: “La traducción castellana no puede tener la misma gracia que el original [...]”.

Azkenik, Txirritaren biografiari ere egiten zaio tarte bat: “Vida errante de un poeta selvático”. Izena baserritik datorkiola kontatzen da, lanerako izan duen zaletasun eskasa ilustratzeko beste pasadizo bat kontatzen da, maiorazkoari nola uko egin zion azaltzen da, “también Chirrita vendió su progenitura, como Esaú; pero con más elegancia”, eta hori ere anaia gazteari botatako bertso baten bidez egin zuela.

Andregai kontuez galdetuz amaitzen da elkarrizketa:

—Y usted, Chirrita —le pregunto— ¿cómo no se ha casado? ¿No ha tenido nunca novia?

—La tuve una vez y me duró una hora [...] Toda esta importancia da a las cosas serias de la vida este cigarrón imprevisor, que se pasó su verano cantando alegremente. Menos mal que es hermano de una hormiga trabajadora, la echeko-andre del caserío Gastelu-enea. Y en su agujero ha encontrado definitivamente abrigo seguro para el invierno.”

Baina adierazgarria da bukatu ondoreneko oharra ere: “Esta serie de informaciones termina en el número próximo, con la que lleva por título: ‘El hombre que se comió 236 croquetas y después cenó...’”.

4.3.5. Zubimendiren *Bertsolari Guduak* (1936)

Ziklo honetako bertsolaritzari buruzko kazetaritzaren beste gailur bat, bertsolariari eginiko elkarrizketek baino askoz ere entzute handiagoa izan duena gainera, Zubimendik 1936an argitaratutako *Bertsolari guduak 1935-1936* liburua izan zen. *Yakintza* aldizkarian Zubimendik argitaratutako bi txapelketen kronika luzeen¹⁷² berrargitalpena zen hau, Aitzolen hitzaurareekin¹⁷³, argitaratzaile lanak Euskaltzaleak egin zituelarik. Ekarpena honela baloratzen du Izagirrek:

[...] Zubimendi egon zen 1935 eta 1936ko Bertsolari Egunen antolamendu gaitz haien oinarrian. Horretarako derrigorrezkoa zen lan astunaz gainera [...]

¹⁷² *Yakintza*, 1935 apirila, 14. zk., 140. or., ‘Lenengo bertsolari eguna’, Zubimendi, Joseba. *Yakintza*, 1936ko apirila, 20. zk., 141. or., ‘Bigarren Bertsolari Eguna’, Zubimendi, Joseba.

¹⁷³ Kazetaritzaren ikuspegitik berrikuntza Zubimendiren kronika zabalak izan arren, Aitzolen hitzaurrak ere badu interesik. 1930ean bertsolaritzari buruzko lehen testuak argitaratu zituenetik alor honetan sakontzeko tolosarrak buruturiko ahaleginaren emaitzak ikus daitezke bertan. Horrela, Erdi Aroko bukaerako euskal nobleziako bertsolari emakumeen berri ematen du, hiletarien ohitura eta ‘Milia Lasturkoa’ aipatuz, besteak beste (Ariztimuño, 1936: 7-9). Edo, pizkundearen lehen olatuan egiten zen bezala, bertsolariak herriaren ahotsa direla planteatzen du: “[...] asieratik diogu, erriaren abotsa koblakariak dirala; oien eztarriaren bidez barruko antsiak eta pozak gure aberriak adierazi dizkigula” (id.: 16-17) .

eman zien haize publizataria gero, bertsoak argitaraziz eta jardun haiei buruzko komentarioak eginez. Mende erdi luze bat joan da hil zenetik, eta orain altxor preziatu gisa irakurtzen ahal ditugu hartaz idatzi zituenak. (2002: 16-17)

Historian lehen aldiz, txapelketa hauetan bertso guztiak transkribatzeko ahalegina egin zen. Honela azaltzen du Aitzolek: “Oraiñalditxo oietan Egun ederrok aizetu ditzazuntzat idazki au argitara dakarkigu. Ez da lan errexik, diotenez; ez da ere nolanaiko bertsolarien apaldi guziak zintzo eta txukun yasotzea. Eusko gaztediko mutilak leiatsu eta biziki bertsolarien aboetik bertsoa-bertsoa apaldi guziak osotu dizkigute” (1936: 19)¹⁷⁴. Eta horrek espaziorik handiena bertsoei ematen zien kronika zabala egiteko aukera eskaini zion Zubimendiri, gaurdaino luzatu den eredia finkatuz.

Bertsoez gain ekitaldien inguruko xehetasun guztiak ere jaso zituen kazetari donostiarrak: epaimahaiaren osaketa, puntuazio sistema, oholtza gainean bertsolari bakoitzak eta epaimahaikideek betetzen zuten tokia, ariketa bakoitzean eskatzen zena eta erabili ziren doinuak. Bestalde, giroari buruzko erreferentziak ere tartekatu zituen. Horrela, 1935eko kronika, esaterako, gisa honetara hasten zen: “Goizeko amarrak ziran eta Poxpolin aretora etengabeko yendetza ziyoaan [...] gerorako lekurik izango etzan beldurrez goizik asko zetotzen bertsozaleak. Amar terditan, bertsolari geienak epaikarien aurrean zeuden, eta Poxpolin-antzokia berriz, ostez gaiñezka” (Zubimendi, 1936: 3).

Bertsoaldien iruzkin laburrekin hornitu zuen testua. Baita publikoaren erreakzioekin ere. Eta bukaeran, azken sailkapenaz eta sari banaketaz gain, bertsolari eskainitako bazkariaren berri ere eman zuen, xehetasun guztiekin, besteak beste, 1935eko menuan irakur zitekeena zehatz-mehatz jasoaz: “[...] bazkari txarteletan au irarri-azi zuten: [...] Asteko txorakeriak/ Euzko Gaztedi arroza zili-purdika/ Bertsolari erako legatza/ ‘Euskaltzaleak’ arkume erria, patata prejitua-kin/ Euskadi’ko goxo ta prutxa/ Ardorik onenak-Sagardorik bikaiñenak/ Kafia, esteak erretzekoa ta naiko kia ateratzekoa/ Ondoren: bota bertsoak!” (id.: 28).

Azpimarratzeko beste alderdi bat material grafikoarena da: berrogei bat argazki dakartza liburuak bi kroniken artean, gehienak bigarren txapelketari aterakoak badira ere. Epaimahaia ageri da argazki batzuetan, eta parte hartzaile guztiak gainerakoetan, banaka nahiz taldeka, kamerarentzat posatzen edo finalean kantuan ari direla, publikoa ere ikusten delarik. Argazkilaria nor den ez da zehazten, baina “Velasco foto” ikus daiteke hainbat iruditan. Egia esan argaz-

¹⁷⁴ Lekuonak nabartzen duenez 1936koan 1935ekoan baino dezente hobeto egin zen transkripzio hori, lehenengoan pilaturiko esperientziak lagundu baitziren. Hala ere 1936koak ere hutsuneak dituela gaineratzen du: “Ba al dakizu nola egin zuten 36koa jasotze hori? Elkartu ziren taldetxo bat, bakoitzak bertso bana kopiatzen zuen, eta gero bata bestearen ondoren josi. Baina bakoitzat bakarra hartuz, edo ez zutela eskuz ondo idatzi, edo ez ondo ulertu, dena dela, akats askorekin atera zen. Eta ez dena.” (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 19)

kiak ez dira propio libururako ateratakoak, aurretik prentsan argitaratutakoak baizik, baina bertan biltzen den kantitateak dokumentua garaiko bertsolaritzaren argazki album gisa balioztatzea dakar.

Zubimendiren liburua, finean, ikur bat da. Haren kronikak liburu gisa berrargitaratzeak bertsolaritzari buruzko kazetaritzak estatus bat lortu duela erakusten du, eta baita txapelketak ikuskizun moderno gisa duen potentzial media-tikoa ere: egunkarietako biharamuneko kronikan, aldizkarietako kronika zabalagoan eta liburuaren edizioan, gertakari bera hiru aldiz izan da salgarri. Aitzol bezalako figura baten hogeit hamar orrialdetik gorako hitzaurrearekin dator gainera lana, eta bertsolarien argazkiekin, bertsolaritzak euskalgintza modernoaren baitan atzera bueltarik gabeko prestigioatzea lortu duen seinale.

4.4. HAUSTURA: GERRA ETA GERRAONDOKO TRISKANTZA (1936-1944)

4.4.1. Txirritaren omenaldiko argazkia

4.4.1.1. *Bertsolaritzaren historiako irudirik ikonikoena*

1936ko martxoaren 22an egin zitzaion omenaldia Txirritari. Hernandorenari otu zitzaion. Oihartzun handiagoa izango zuelakoan Donostian egin behar litzatekeela planteatu zuen Aitzolek, eta, bertsolariak mugitzeko zituen arazoak ikusita, Erreterian bizi zenez, bertako batzokian egitea erabaki zen azkenik (Lasa, 2008: 598). *El Díak* eta *Argiak* iragarri zuten ekitaldia, eta bertsolari nahiz eragile mordoa bertaratu zen: “Eliz eskalletatara bateratsu eldu giñan Txirrita ta gu. Gu onez, ura automobillean. Ta automobil inguruan jende pilla polita zuala, ingeles ministroak bezalaxe arkitu genuan gure Txirrita zarra” kontatzen du Luzeurrek *El Dían* idatzitako kronikak. Mezaren ondotik txistulariek lagunduta jo zuen taldeak batzokira, eta bertan Aitzolen hitzaldia entzun zuten, Euskaltzaleakeko lehendakari bezala erreleboa eman berri zion Monzonek garaiz agertu ezin zuelako. Handik gutxira *Bertsolari guduak* liburuaren hitzaurrean argitaratuko zituen konturik gehienak aipatu zituen tolosarrak bere hitzaldian, ‘Milia Lasturkoa’ eta abar, baita Txirritaren maisutasuna aitortu ere:

Txirrita bertsolarien erori aldian, antzu aldian, guzien eusle, buru, biotz, maixu izan baita. Bertsolari guziak aitortzen diote maixutasun au [...] Ta orain [...] izlariak zeruetaraino jaso, lasterkari pizkorrenak saritu ta ukabillariak aberasten diran egunetan, ¿ze ote zan legezkoa gure izakera, oiturak, gure izkuntzan goratu ta abesten Laburdi, Gipuzko ta Nafarroan saiatu dan oni gorasarrea eskeintzea egoki? (*El Día*, 1936/III/24, “Txirritari bertsolari bikaiñaren omenez”)

Bazkariari, dantzarien erakustaldiari, pilota partidari eta erromeriari buruzko kontuak ere badakartza Luzearren kronikak, tarteka xehetasun kurio-soak eskainiaz: “Monzon berandu xamar azaldu zan. Arek jakin nunbait inportantzia bere buruari ematen. Ango txaloak etorri zanean”; edota “[...] neska politik ikusi baikenun antxe. Baña gazte aien zanko biziai begira guk baino gehiago sufrituko zuana izango zan an: Txirrita zarra. Uztapidek bazkalondoan esan ziona orde: zankoz nagi egon ezpalitz etziotela makilik erregalatuko”. Bertsoa bazkaritan eta bazkalondoan, eta beste saio bat erromeriaren aurretik: “Ango bertsoak jaso izatera gaurko izperringi osoa txikia genuke guzientzat. Kilometroka neurtzekoa zen atzoko etorria”. Tartean, Luzearren kronikan jaso ez bazen ere, Txirritaren bertso antologikoa. Agintariek oparitu zioten makila zela eta, lehenagotik bi makulurekin ibiltzen zenez, zertarako balio zion abestuz zirikatu zuten hernaniarra: “Hirurogeita hamasei urte,/ garaia det umiltzeko,/ bultza beharrik ez nadukake/ goitik behera amiltzeko;/ bi makil hoiek aski nitun nik/ munduz mundu ibiltzeko,/ hirugarrena andregaiari/ arkakusoak hiltzeko”.

Bertsolari eta eragileen belaunaldi haren familia argazkia ere atera zuten tartean: “Argazki hori izango da, zalantzarik gabe, bertsolaritzaren historiako erretraturik ezagunena eta famatuena” (Lasa, 2008: 600). Hernandorenaren ideia hau ere: “Erretratu mitikoaren ideia eta antolaketa ere Teodoro Hernandorenarena izan zen, ohartu baitzen Txirrita entzutetsua apenas izan zela erretratatu bere bizitzan eta Errepublika garaiko euskal berpizkunde kulturalari familia bertsozalearen erretratu ofizial bat falta zitzaioela” (Id.: 600). Eta Eugenio Figurski alemaniarra izan zen argazkilaria, Euskal Herrira I. Mundu Gerratik ihesi iritsi ondoren Erreterian estudioa jarri eta inguruetan sona handia lortu zuen profesionala¹⁷⁵.

El Díak 1936/III/26 datarekin argitaratu zuen prentsan argazkia, eta gerora bertsolaritzaren historiari erreferentziaren bat egin dion argitalpen orotan baliatu izan da. Edozein bertsozaleri ezaguna egiten zaion irudi bat da, beraz: Txirrita ageri da erdi-erdian eserita, albo banatan Aitzol eta Basarri dituela. Ese-

¹⁷⁵ Honela dio *Rentería* aldizkariaren 1954ko iraileko zenbakiaren “Los que se van para siempre” atalean topatu den heriotza oharrak: “A la edad de 74 años, y rodeado de la consideración general como artista y como persona, D. Eugenio Figurski Teschner, acreditado fotógrafo y, como tal, una verdadera institución en Rentería, donde fundó una familia, casando con una hija de este pueblo. Era alemán, y desde hacía 40 años residía en España. Por su estudio de la Villa —aquí llevaba viviendo 35— desfilaron varias generaciones de comulgados y casados de toda esta comarca [...]”. Pako Aristik *El Diario Vascon* 1992/I/22 datarekin argitaraturiko testu laburrean, aldiz, austriarra zela dio, Txirritaren omenaldiko erretratuari buruzko lantxoari “Erreterriako austriarraren erretratua” jarriaz izenburu gisa. Rafael Bandresen lan bat aipatzen du idazleak, baina *Rentería* aldizkariaren informazioak fidagarriagoa dirudi, behintzat lehen eskukoa baita: “Muchas veces, desde los primeros números de la revista *RENTERIA*, colaboró Figurski en estas páginas [...] era el decano, se va el último de los primitivos colaboradores de nuestra revista y un viejo amigo a quien de veras apreciábamos.”.

rita, baita, Alkain aita-semeak, Lexo eta Txapel, denak bertsolariak. Horien atzean zutik Hernandorena, Zubimendi, Luzear eta Txomin Olaizola, omenaldiaren nahiz txapelketaren antolatzaile gehiagorekin eta Uztapide, Saiburu eta Tellaetxipi bertsolariekin.

Lasak gaineratzen du hain ezaguna ez den xehetasuna: “[...] antzematen da Iñaki Alkain gazteak nola erakusten duen sarrera bertso-saiokoa. Gaztea oraindik ez izan oso ezaguna, sarrera erosiara omen zioten” (2008: 601).

4.4.1.2. *Txirritaren heriotza*

Jai giroan eta umore onean ateratako argazkiaren protagonistek ez zuten susmatzen gainera zetorkiena. Lau hilabeteren buruan Francoren estatu kolpea etorriko zen, eta gainetik pasatuko zitzaien. Txirritaren zikloaren itxiera irudikatu behar zuen argazkiak loratu berritan erraustu zuten belaunaldi oso baten irudia jaso zuen azken buruan.

Argazkiko protagonista nagusia izan zen libratu zen bakarra, mutilzahar gelditu bazen semeak gerrara ez bidaltzeagatik izan zela abestu zuen bertsolariak aurrea hartu baitzion gerraren etorrerari. Omenaldi egunetik bi hilabete baino ez ziren pasatu oso larri zegoela zabaldu zenean:

El teléfono nos trae la fatal noticia del ataque sufrido en Goizueta el domingo por el célebre bertsolari ‘Txirrita’ [...] Con motivo del ‘Día de la Patria’ y solicitada su colaboración por el Batzoki, acudió a Goizueta en unión de Zainburu, sintiéndose indispuerto y dándole después un ataque, paralizándole medio lado. Trasladado a Alza hacia las dos y media de la tarde del domingo a su caserío en grave estado, ayer, lunes, al atardecer, recibió con extremado fervor los Santos Sacramentos. (*El Día*, 1936/VI/02, “A consecuencia de un ataque en Goizueta ‘Txirrita’ moribundo”)

Biharamunean hil zen hernaniarra, eta *El Díak*, *Euzkadik*, *El Pueblo Vascok* edo *Argiak* eman zuten hurrengo egunean heriotzaren berri. “El ataque que días pasados [...] sufrió en las fiestas de Goizueta el popular bertsolari ‘Txirrita’, culminó ayer tarde en el último suspiro que con admirable resignación cristiana exhaló nuestro vate”, ekiten zion kontakizunari *El Díak*; *Argiak*, “Txirrita bezelako bertsolariak gustatzen zaizkate gure baserritarrei: zirikalariak. Eta zirikalarietan bazan ba bat gure Txirrita ospatsua. Irakurle, Aita gure bat Txirrita’ren gogo aldez” batekin bukatzen zuen bere testua. Bertso sorta bat baino gehiago ere eskaini zizkieten han eta hemen¹⁷⁶.

¹⁷⁶ Hauek dira albistearen inguruan prentsan topatu ahal izan diren testuak: *El Día*: 1936/VI/02, “A consecuencia de un ataque en Goizueta ‘Txirrita’ moribundo”; 1936/VI/04, “Txirrita ha muerto”; 1936/VI/06. “¡Agur Txirrita!” (Bertso jarriak), *Errenderi. Argia*: 1936/VI/07, “Txirrita”

4.4.1.3. *Aitzolen fusilamendua*

Estatu kolpearen lehen orduetan gelditu ziren Araba eta Nafarroa faxisten esku. Donostian ere sartu ziren, baina hainbat borrokaren ondoren uztailearen 28rako kontrolpean izan zuten Errepublikaren aldeko indarrek.

Manuel Irujo eta Jose Mari Lasarte buruzagiek uztailearen 18an bertan adierazi zuten EAJ Errepublikari leial mantentzen zitzaioela, hain zuzen ere Donostiako Radio San Sebastianen irakurritako ohar baten bidez (Díaz Noci, 1992: 372-373). Lasak azaltzen duen gisan, ordea, karlistak ideologikoki nahiz moralki komunistak edo anarkistak baino gertuagoko sentitzen zituenek alderdiaren sektore batek, gerraren lehen asteetan ez dio ukorrik egingo karlistekin akordioaren batera iristeko esperantzari. Hor kokatzen du Aitzol ere, gerra hark erabat ezustean hartu zuena: “Aitzolek Altxamendu faxista ez baizik eta ezkertiarren iraultza zetorrela pentsatu izan zuen, uztailearen 18aren aurretik bizi zen giroa ikusita” (2008: 609). Eta egoerak gaingiduta irudikatzen du tolosarra: [...] giro nahasi eta beldurgarriak eraginda noraezan aurkitu zen, etsipen sakonenean galdu zen [...] Aitzolen gisako ekintzaile bizi, aiurri sutsuko eta buru argikoez muturreko egoeratan hondoa jo dezaketela dioen teoria aipatu izan da apaiz martiriaren jokaera azaltzeko” (id.: 609-610).

Artean Donostia errepublikaren kontrolpean zegoela, abuztuaren 2an, Hendaiara ihes egin zuen ELAko buruzagi Jose Mari Benegasekin batera. Teodoro Hernandorenarekin egin zuen topo bertan, eta, mugaz bestaldetik iristen zitzaizkien lehen bonbardaketen berrien aurrean, Sarako auzapezaren laguntzaz Gipuzkoako ofentsiba zuzentzen zuten militar faxistekin gutxienezko gizatasunezko neurri batzuk negoziatu beharra zegoela otu zitzairen: “Inozokeria dosi nabarmena zeramaten eurekin, ez baitzuten uste faxistek gero egingo zituzten sarraskiak egiteko gauza zirenik” (Lasa, 2008: 610). Ozta-ozta lortu zuten Etxalarko Guardia Zibilaren kuarteletik ihes egin eta bizia salbatzea.

Belokeko komentuan gorde eta hurrengo asteetan odol-isurtzeak gelditzeko saialdi gehiago egin zituen hainbat karlistarekin harremanetan jarritz. Handik ere alde egin beharrean egon zen, ordea: “Aitzolen ibilerak jakinik, Molak Belokeko abadeari mehatxua luzatu zion: Aitzoli babesa ematen segitzen bazion monastegian, errepresaliak ezarriko zizkiela Lazkaoko beneditarrei” (Lasa, 2008: 612).

Komentua utzi eta Baionan Galerna ontzia hartu zuen urriaren 14an, urriaren 1ean Errepublikak Euskal Autonomi Estatutua onartu ondoren Bilbon

---

rrita il da” eta “¡Gora Txirrita! (Bertso jarriak)”, *Iturralde*, 1936/VI/14, “Txirrita”, Zubikarai, Augustin *Arteta* eta “Txirrita zanari agur (Bertso jarriak)”, Erauskin, Patxi *Errotari*. *Euzkadi*: 1936/VI/05, “Eztakixu...?! Txirrita zana”, Txirritaren heriotzari buruzko fotoalbistea eta “Txirrita! (Bertso jarriak)”, *Erletxu*; 1936/VI/06, “Txirrita”. Zubikarai, Augustin *Arteta*. *El Pueblo Vasco*, 1936/VI/07, “Txirrita’ joan zaigu”. Zubimendi, Joseba.

eratu berria zen Eusko Jaurlaritzarekin bat egin nahian. Itsasontzia tropa frankistek harrapatu egin zuten, ordea, eta tolosarra Ondarretako kartzelara eraman. Urriaren 17tik 18rako gauean fusilatu zuten: “Ondarretako gartzelan sekulako torturak jasan ondoren, Hernaniko kanposantu inguruan fusilatua izan zen. Hilerritik kanpo ehortzi zuten, beste fusilatuekin batera. Garai hartako Elizak ez zion elizkizunik egin” (Urkaregi, 1987: 144)¹⁷⁷.

Martin Ugaldek seinalatzen du nazional-katolizismoaren Gurutzadak elizgizona izan arren barkatu ezin izan zion “bekatua”: “Teodoro Hernandorena me decía que cuando enterraron a Aitzol, no estaban enterrando sólo su cuerpo, sino que lo hicieron con la intención de enterrar para siempre la Cultura Vasca que promocionó con tanto entusiasmo” (1988: 81).

Aitzol berak urte batzuk lehenago idatzitako hitzon oihartzuna suma daiteke bere patuan: “Al despertar los pueblos a su vida nacional han emprendido una senda dura y desabrida [...] Casi siempre, esta meta está teñida de sangre. [...] La muerte de los héroes, sin gloria, en la tenebrosa noche de una cárcel; otras, con la aureola del martir acribillado a balazos [...]” (Ariztimuño, 1988a: 191).

4.4.1.4. *Hernandorena, etenik gabeko ekintzailletza*

Aitzolekin batera Etxalarko kuarteletik ihesi utzi dugu Hernandorena. Lasak azaltzen du hortik aurrera gerra urte haietan bizi izandako odisea gutzia (2008: 58-70 eta 613-636).

Aitzol Beloken utzita Donostiara mugitu zen lehenik, eta mediku gisa lanean jarri zen Antiguako behin-behineko ospitalean. Donostia erortzear zela, irailaren 3an, Donibane Lohizunera aldatu zen, eta han utzi zuen familia urri hasieran eratu berria zen Eusko Jaurlaritzaren aginduetara jartzeko Bilborako ontzia hartu zuenean. Bere ibilbide profesionala zela eta, Osasun Sailean eman zioten lehen ardura Odontologia Militarreko Ikuskatzaileen zuzendari gisa. *Euzkadiren* filmaketan hartutako esperientzia zela medio, Propaganda eta Kanpo Harremanetarako Azpisailaren baitan zinemagintzako kabinetearen eraketarako ere deitu zioten. *Gernika*, *Euzko-Deya* eta *Elai-Alai* filmak ekoitzi zituen kabinete horrek Jaurlaritzak bertan behera utzi behar izan zuen arte. Azkenik, Kultura Sailean baita, Heziketa Fisikoko Ataleko buru ere izendatu zuten. Kargu horretan lanean zela, gerra bete-betean, Bartzelonan nahiz Parisen egonaldi bana egitera iritsi zen bertako hezkuntza sistemen funtzionamendua aztertzeke, eta, besteak beste, Gernikako haurren Elai-Alai dantza taldea jarri zuen martxan.

¹⁷⁷ Harekin preso egondako Jean Pelletier frantziarraren testigantza dakar Lasak tolosarren torturen inguruan (2008: 613).

Gernikako bonbardaketarekin taldea deseginda gelditu zen, baina Bilbo erortzeaz zela, 1937ko ekainean, batzeko prest agertu ziren kide guztiak bildu eta 50 dantzari, bi txistulari, pandero-jotzailea eta albokaria Iparraldera bidean jarri zituen zizurkildarrak. Jaurlaritzaren laguntza deia zabaltzeko nazioarteko bira bat antolatzea zerabilen buruan, eta uztailearen 9an Santanderren ontzi bat hartuta batu zitzairen, hurrengo hilabeteetan Frantzia nahiz Belgikan hainbat emanaldi eskaintzeko (Parisen bakarrik Wagram entzunaretoan, Gaité Lyrique-n, San Martin-en, Chaillot-en eta Nazioarteko Dantzen Artxibategian aritu ziren, besteak beste): “Euskal Herri errepublikanoak European eduki zituen kultur enbaxadarik eraginkorrena gertatu ziren [...]” (Lasa, 2008: 63). Taldeak II. Mundu Gerra hasi arte jarraitu zuen bere itzulia, baina Hernandorenak familiaren ondora jo behar izan zuen lehen emanaldien ondotik, eta dentista gisa lanean jarri: “Inazio Etxebeste pilotari handia izan zenak [...] harategia zeukan Saran eta haren atzekaldean, gela txikia utzi zion Teodorori, dentista kontsulta jar zezan. Etxebeste hau, nola ez, kontrabandista handia ere bazen” (Lasa, 2008: 64). Frantziako titulazio ofizialik gabe ari zelako salatu egin zuten, ordea, eta epaileak debekatu egin zion bere lanbidean jarraitzea. Kontrabandoan murgildu zen orduan buru-belarri. Zortzi seme-alabari eman behar zien jaten.

Lasak azaltzen duenez, Zizurkilen sartu zirenean zuzenean bere jaiotetxera jo zuten faxistek, eta Villabonan ere beste hainbeste egin zuten bere dentista kontsultarekin: “[...] ez zaigu zalantzarik gelditzen: Teodoro atzeman izan balute hormaren kontra balez zulatutakoarena izango zen haren azkena” (2008: 615). Gerrako urte haietan egin zituen joan-etorri ugarietan tokatu izan zitzaion bizi-arriskuan egotea ere, baina haren ekintzarako grinaren tamainakoa izan zen haren zorte ona¹⁷⁸.

Berak zuzenduriko *Euzkadi* filmak ez zuen hainbeste zorte izan:

[Hernandorenaren hitzak] Donibane Lohitzunen erbesteratuta nengoelarik Parisera egin nuen bidaietako batean, Jose Artetxe GBBkide ohi eta Manuel Odriozola Casino Kursaleko zuzendariarekin egin nuen topo. Esan zidaten: ‘Ahaztu ezazu pelikula. Frankistak idazkaritzan sartu [EA]ko Donostiako egoitzan zegoen gordeta filma: bai negatiboa eta bai kopia positiboa’ eta bilatu zutenean, lehenbizi ikusi egin zuten. Gero labean sartu zuten errausteko’ [...] Naziek juduak Auschwitzen bezala, gorroto berberarekin erre zuten filmea labean. Apaizak ere fusilatzen ausartu baziren, zer ez zuten egingo dokumental politiko-kultural batekin! (Lasa, 2008: 478).

¹⁷⁸ Etxalarko kuarteleko jazoeraz gain, Galdames merkatalontziarekin gertaturikoa kontatzen du Lasak (2008: 627-631). Arazo tekniko batzuk zirela medio, lehenengo, eta bihozkada bati kasu eginez, gero, Baionatik Bilbora eraman behar zuen ontzira ez igotzea erabaki zuen Hernandorenak. Frankistek ontzia atzeman eta bezperan zizurkildarrarekin afaldu zuen Manuel Carrasco politikari kataluniarra atxilotu zuten. Fusilatu egin zuten hura ere handik aste batzuetara.

4.4.1.5. *Luzear, kazetari espetxean eta erbestean ere*

1936ko irailean, Donostia erortzear, Jose Antonio Agirrerekin, Frantzisko Basterretxearekin eta Juan Ajuriagerrarekin batera, hegazkina hartu eta Madrila egin zuen Luzearrek, Euskal Estatutuari azken bultzada emango zioten negozio-zioetan parte hartzeko (Mujika, 2003: 19). Handik bueltan Bilbora mugitu zen familia berekin eramanez eta Jaurlaritzaren aginduetara jarritz. Kazetari eta itzul-tzaile lanak eman zizkieten: euskarazko lehen egunkaria, *Eguna*, orduan jarri zen martxan, eta kolaboratzaile izan zen sorreran nahiz erredakzioan; Jaurlaritzak martxan jarri zuen Radio Bilbaok asteen behin eskaintzen zuen *Euzkel orduba* euskarazko irratsaioa zuzendu zuen baita ere, eta Gobernuaren aldizkari ofiziala euskaratzen zuen taldean ere egin zuen lan (J. Agirreazkuenaga, 1989: 102; Arzelus, 2003: 17; Díaz Noci, 1995b: 258; Mujika, 2003: 19).

Bilbo erortzear zela, familia Iparraldera ebakuatu eta Santoñarako bidea hartu zuen berak. Preso hartu zuten bertan, eta heriotza zigorra jarri zioten. Zigor hori bete zain El Dueson eta Larrinagan egin zuen urtebetean, eta hori altxa ondoren Burgoseko kartzelan bete behar izan zituen hurrengo lauetan, kazetari lanean eta euskalgintzan jarraitzeko modua aurkitu zuen.

Díaz Nocik Larrinagako presoek eskuz idatzitako aldizkari klandestino baten berri ematen digu: *Espetxean* (1995b: 267). Ezagutzen den lehen zenbakia 1937ko abenduaren 8koa dela dio, hainbat zenbaki argitaratu ondoren desagertu egin zela 1938ko erdialdera, baina berriro agertzen dela 1941ean, oraingoan Burgoseko kartzelan eta eskuz beharrean moldiztegitik pasatuta. Euskarazko testuak bazituela ere gaineratzen du: “Haien artean bazegoen euskaldunik, bat behintzat, euskarazko testu guztiek esku bakar batek eginak ematen bait zuten” (id.: 267).

Litekeena da euskaraz idatzitako testu horiek Luzearrenak izatea, honela osatzen baitu Arzelusek Díaz Nociren informazioa: “*Espetxean* izeneko aldizkaria argitaratzeari ekin zioten Luzearrek eta honen kartzelakideek. Aldizkaria EAJk kartzelan izan zuen argitarapena bilakatu zen. Eskuz oso txukun idatzitako aldizkaria eskuz esku pasatzen zuten, eta presoan izpiritua indartzeko artikulua idazten zituzten” (2003: 21). Eta sinadura ilustre gehiagoren presentzia seinalatzen du Alzibarrek: “Kartzelan *Espetxean* aldizkaria sortu zuten EAJko abertzaleek; esaterako, hor hasi zen idazten Koldo Mitxelena 1938 inguruan” (2005: 593).

Donostiarraren borondatea ez zen badaezpadakoa: presoan animoa igozteko himno bat ere argitaratu zuen aldizkarian, Salvador de Rada musikari irundarrarekin batera konposatutakoa, eta antzerkia idatzi (*Marrakatzarra*, *Gonagorritxo* eta *Dirugosea* lanak) edo Dickensen lanak (*Christmas Tales* eta *The Cricket on the Hearth*) euskeratzeari ekin zion (Mujika, 2003: 27-28). Baita presoek euskara irakasteari ere, oinarritzat Radio San Sebastiánen garatu zuen sistema baliatuz (Ordozgoiti, 2012: 36), eta kartzelariei alemana irakasten ari zela sinetsaraziaz (Arzelus, 2003: 22; Mujika, 2003: 11).

1943an utzi zuten aske, eta Koldo Mitxelenaekin egin zuen etxerako bueltako bidaia. EAJren aginduetara jarri zen berriro, eta alderdiak Gipuzkoan zuen sare klandestinoaren buru izendatu zuen. Hainbat operazio arriskutsu burutu ondoren, etxera bila etorri zitzaion polizia teilatutik ihes egin, hilabete batzuk gehiago Donostian ezkutaturik egin eta azkenik 1946an mugaz beste aldera pasatu zen (Mujika, 2003: 21-23). Alderdiaren aginduz Euzkadi Irratia sortu zuten Joseba Rezolak eta biek, eta irratiko zuzendari nahiz euskarazko edukien ardura-dun lanetan aritu zen. Geroz eta pisu handiagoa hartu zuen erbesteko EAJren egiturari eta EBBko lehendakariorde izatera ere iritsi zen, minbiziaz gaixotu zen arte: “Gerra zibilaren ondoren 1949an hil zen arte Andres Arzelusek eginiko lana hain izan zen handia historialariak bat datozela Luzear garai hartako erresistentziaren pertsonaiarik garrantzitsuenetakoa izan zela esaterakoan” (Arzelus, 2003: 26).

Ordainetan, hilerriraino jazarri nahi izan zioten agintari frankistek. Familiak Donostian egin nahi izan zuen hileta baimendu zuten, baina itsuskeria egiteko: “[...] poliziek ez zuten gorpua egun berean ehorzten utzi, lurperatzea biharamonean egingo zela esanaz. Haatik, goizez familiartekoak hilerrira bertaratu zirenean, gorpua goizeko 7ak aldera ehortzita izan zela jakin zuten, ehorzketaren lekuko bakarrak poliziak, lurperatzaileak eta hauek exijitutako apaiza izan zirelarik” (Arzelus, 2003: 27).

4.4.1.6. *Erbestealditik trabajadoreetara Basarri*

Basarri gaztea Gipuzkoako frontean ibili zen lehenengo: “Zaraten-eta, Bidanin-eta, ibili nintzan. Loiolan osatu gendun batalloia. Gero, altuenak aukeratu egiten zituzten eta ertzaina artu niñuten. Gure kapitana Iñaki Leclerc izan zan [...]” (Zavala, 1992b: 14-15). Gipuzkoa faxistek hartu zutenerako Bizkaira mugitu eta Arratiako frontean egotea tokatu zitzaion ondoren. Eta *Euzkadin*, *Egunan* edota *Gudarín* argitaratzen ziren bertsoak jarri eta testuak idazten zituen aldiro¹⁷⁹: “Egiten nitun noizean bein lantxoak [...] billa etortzen zitzaizkidala uste det [...]” (id.: 15). Tartean bertsolaritzari buruzko testuak, Gaztelurekin hasi berrikan izan zuen saioa, Txirritak 1936ko txapelketan botatako bertsoak, edota haren ateraldiren bat, esaterako¹⁸⁰. Eta baita fronteko berriak ere (Iriondo, 2013a: 175).

Irratiko kolaborazioak ere egin zituen, bestalde, Radio Bilbaoren *Euzkel orduban* :

¹⁷⁹ *Egunakoa* atal finko samarra izatera iritsiko da: “Nere bordatxotik: Basarrik betetzen zuen. Azken zenbakietan, gogoeta sakoneko artikulua idatzi zituen” (J. Agirreazkuenaga, 1989: 104).

¹⁸⁰ *Euzkadi*, 1938/X/25 eta 27, “Nere Bordatxotik. Bildutako sortatxoak”. Eizmendi, Iñaki Basarri.

Basarri bertsolariak, Donostian egin zuen bezala, Bilbotik egindako irrat-saioetan parte hartzen segitu zuen. Bertso hau irratitik zabaldu zuen, 37ko apirilean, Durangoren bonbardaketa ondoren:

Etsai zakarrok, entzun zazute,/ entzun, bai, arrats onetan:/ gorrotoa ta edena baizik/ ez da zuen biotzetan [...] Ene maltzurrok, odolzaleak/ zerate beintzat benetan!

Egoki asko joka zerate/ ene Durango aldean [...] Ainbat aurtxo ta emakume on,/ amairu moja tartean!/ Etxe illarak txit apurturik,/ antxe gorputz loi artean... [...]

Zeuen ustetan ori guzia/ euskotarrak bildurtzeko [...] Dana batekoz bestera izan da/ lenez gain indartutzeko [...] emen guztiok gertu baigaude/ aberri alde iltzeko. (Ordozgoiti, 2012: 39-40)

Bilbo erortzean Santoñara aldatu zen, Jaurlaritzarekin batera, eta hemendik mugaz bestaldera ihes egitea lortu zuen: “Monzonek asko lagundu zidan orduan. Ta ingles barku batean —Sarastone izena—, ume, elbarri ta gaixo artean joan nintzan Nantes ondoko erri batera” (Zavala, 1992b: 15). Landetako pinudietan basomutil gisa topatu zuen ogibidea, eta horrela egin zituen hilabeteak, tarteka erbesteko Jaurlaritzak Parisen abiarazi zuen *Euzko-Deya* egunkarian edota Iparraldeko erbesteratuek Orixe buru zutela Baionan sortu zuten *Euzko-Enda* aldizkarian kolaboratuz (Díaz Noci, 1995b: 269).

Egoera luzatuz joan zen eran, itzultzeko ideiarri bueltaka hasi zen, ordea:

Lau urte egin zituen Landetako pinudietan basomutil, muga aldera sarri inguratuz, herriminez. Bere guraso, senide eta lagunak etxera etortzeko eskatzen ari zitzaizkion: —‘Gure ama gaixoa etxera etortzeko eta etortzeko ari zitzaidan beti, gauzak konpondu zirala-ta. Ez zitzaidala ezer pasatuko esaten zidan’ [...] Horrela uste nunbait ama alargun gaixoak, eta horrela nahi semeak ere. (Iriondo, 2013a: 178)

Itzuli, atxilotu eta lan behartuak egitera zigortu zuten:

Aritxulegi, Bejar, Palentzia, Madrid eta ez dakit zenbat tokitan ibili arazi giñuzten. Nun ez? Afrikan beintzat bukatu, Campo de Infantarax'en, Melillatik emezortzi kilometrora. Nere denbora guzian ez det poz aundiagorik izan, libre etortzeko txartela eman zidatenean baiño [...] Hainbeste urtetan katigatuta, eta azkenean libre [...] Ez dakit orain ziur, baiña 1943'a zala uste det. la zazpi urte etxetik kanpo. (Zavala, 1992b: 17)

4.4.1.7. *Ezkutalekuan preso Lekuona*

Manuel Lekuona ez da argazki ospetsuan ageri, baina ekarri beharrekoa da argazki honetara, egun hartan Erreterian egon izan balitz ohorezko lekua gordeko baitzioten bertan.

Lagunari bisitan harrapatu zuen Altxamenduak, Burgosko mugan zegoen herrixka batean, eta egoera ikusita bertako apaizetxean gelditzea erabaki zuen. Bere bi anaia fusilatu egin zituztelako berria iritsi zitzaion handik gutxira, eta Gasteizko Seminarioan falangistak beraz galdezka ibili zirela ere esan zioten:

Antzemanik Don Manuelek bere bila zetozela, ihesari eman zion bizirik aterako bazen. Horrela, 1936ko abenduaren zortzian, paisano jantzita, Lasartera etorri zen autobusean, gero Lasartetik Frantziara edo joateko asmotan. Gau hartan Orian egin zuen lo. Eta hurrengo egunean, Don Antonio Abauntzek, Brigaden kapeilauak, bere etxean opa zion gordeleku. Han bizi izan zen ezkutuan [...] (J.M. Lekuona, 1995: 19)

Seminarioko klaseetako girora eta euskal pizkundeko talde-lan bizira ohitutako gizona, gordelekuko bitzita bakartiari egokitu behar izan zitzaion. Komentuko artxiboan sartu eta bertako dokumentu zaharren ikerketari heldu zion: “Konbentuko babespean idatziak ditu historia lokaleko hiru monografia: *La Parroquia de Lasarte*, 1939an bukatua, *El convento de las Brigidas de Lasarte*, Don Antonio Abauntzi 1941ean eskainia, eta *Del Oyarzun antiguo*, urte haietan idatzia, nahiz eta 1959an argitaratu zen” (J.M. Lekuona, 1995: 20). Euskal gaien inguruko ikerketa, aldiz, bazterrera geldituko zen: “[...] ikusiz euskal lanek, debekatuak izateaz gainera, arrisku gogorra zekartela [...]” (id.: 20).

Lau urte egin zituen ezkutalekuan preso, harik eta 1941ean bistaratzera ausartu zen arte:

Ikusi zuenean egoera aldatu zela, normaldu nahi izan zuen bere ezkutuko bizimodua. Beste hainbat apaizekin egin zuten bezala, Euskal Herritik aldegitia eskatu zioten agintariek, gerraurreko jokabidearen zigor bezala. Orduan berak Calahorra berezi zuen erbeste-leku [...] han zeudenez euskal elizaren zati bati zegozkion eliz artxiboak [...] Elizbarrutiko artxiboetan murgildu zen, erbestean, eta noiz arte ez zekiela [...] (J.M. Lekuona, 1995: 22).

1955 arte itxaron behar izan zuen Euskal Herrira itzuli ahal izateko.

4.4.2. Argazki orokor batzuk

4.4.2.1. *Euskarazko prentsaren eraispena, lubakietan loratu arren*

1936ko uztailearen 18an estatu kolpe faxista gertatu bezain pronto, euskarazko prentsaren arrasto oro desagerrarazi zen Araban eta Nafarroan. EAJren *Amayur* aldizkariaren nahiz Iruñeko kaputxinoen *Zeruko Argiaren* itxierak aipatzen ditu zehazki Díaz Nocik (1995b: 247-248) euskarazkoen artean, eta baita

euskarari tarteren bat egiten zioten *La Voz de Navarra* jeltzalearena eta Aitzolek zuzendutako *Gure Mixiolari*arena ere.

Gipuzkoan, Union Radioren Radio San Sebastian ez beste guztiak isildu ziren hasiera batean, uztailearen 27tik aurrera errepublikaren aldeko indarrek *Frente Popular* egunkaria argitaratzeari ekin zioten arte (Garitaonaindia, 1990: 27). Irailaren 13an herrialdea faxisten esku gelditu zenetik, haien aldeko argitalpenek baino ez zuten bidea egingo, tartean Altxamenduaren bezperan kolpea emateko kontsigna argitaratu zuen *El Diario Vasco* (Díaz Noci, 1995b: 247; Gonzalez Gorosarri, 2009a: 332). Euskarari toki bat egiten zioten guztiak itxita gelditu ziren: *Antzerti*, *Anuario de Eusko Folklore*, *Argia*, *El Día*, *Eusko langille*, *Igandeko Orria*, *Poxpolin* eta *Yakintza* dira Díaz Nocik (1995b: 248) aipatzen dituenak. *El Pueblo Vascorekin* ere beste hainbeste gertatu zen.

Bizkaian, aldiz, hainbat hilabete eutsi ahal izan zion Jauraritzak, eta lubaki horretan euskarazko prentsaren historian garrantzitsuak ziren urrats batzuk egin ziren suntsiketa prozesuan parentesi bat irekiaz.

Aipatu den gisan, 1920ko hamarkada hasieran Euskaltzaindiak euskarazko erredakzio bat sortu zuen egunkariak euskarazko edukiz hornitu eta denborarekin euskarazko egunkari bat ateratzeko asmotan (Díaz Noci, 1998: 67-68 eta 2012: 270). Lehen saiakera serioa hamarkadaren amaieran etorri zen *Argia* aldizkarian oinarriturik, eta Lizardi buru zuen Euskaltzaleak elkarteak sustatua, eta 1929ko uztailean lau orrialde zituen zero zenbaki bat argitaratzera ere iritsi ziren, baina bertan behera gelditu zen bideragarritasun ekonomikorik ez zuelako (J. Agirreazkuenaga, 1989: 97-98; Díaz Noci, 1995a: 272; 1995b: 164-166 eta 2012: 127, Gonzalez Gorosarri, 2009a: 329). Gerraren erdian burutu zen saiakera izango zen azkenik aurrera aterako zena, *Eguna*, historiako euskarazko lehen egunkaria. Gerrak eragindako paper eskasia zela medio *Euzkadiren* orrialde kopurua jaitsi eta euskarazko orria bertan behera uztea erabaki zenean, orri horren arduradun zen Lauaxetak eta Manu Ziarsolok jarri zuten martxan proiektua. Ziarsolo zen zuzendaria, Agustin Zubikarai zuzendariordea, eta hiru kazetarik osatzen zuten erredakzioa: Alexander Mendizabal, Eusebio Erkiaga eta Jose Mari Arizmendarreta (gero Arrasateko kooperatiba mugimenduaren sortzaile izango zena). Kolaboratzaile talde zabala zuen, tartean, esan bezala, Basarri eta Luzear. Halaber, *Excelsior* aldizkariaren lokaletan jarri zuen bulegoa, eta *Euzkadiko* inprentak botatzen zuen. 1937ko urtarrilaren 1etik ekainean Bilbo erori arte argitaratu zen, 10.000 aleko tiradarekin, eta gerrako kontuez gain hainbat gai jorratu zituen kazetaritza bat eginez, argazkiz eta irudiz ongi hornitua¹⁸¹.

¹⁸¹ Hainbat egilek jorratu izan dute *Egunaren* historia, besteak beste: Altzibar (2005: 592-593), Agirreazkuenaga (1989: 98-113), Díaz Noci (1995a: 277-278; 1995b: 156-165; 1998: 68-69 eta 2012: 269) eta Gonzalez Gorosarri (2009a: 334)

Díaz Nocik azaltzen duenez (1995a: 277; 1995b 251-252 eta 373-374), ez zen gerraren erdian euskarazko kazetaritzak irabazi zuen tarte bakarra. Horrela, Eusko Jaurlaritzako Nekazaritza Sailak, ANV-EAeko Gonzalo Nardiz sailburua zela, euskara hutsezko *Ereintza* aldizkaria kaleratu zuen; Lauxetak zuzendu eta lubakietan zabaltzen zen *Gudari* aldizkariak euskarari tarte handia eskaintzen zion, ANV-EAeren *Tierra Vasca* bezala, eta ELAren *Lan-Deya* ere elebiduna zen. Jaurlaritzak 1936ko irailaren 30ean bereganatutako Radio Emisora Bilbainaren emisioetan ere inoiz baino euskara gehiago entzun zen, euskarazko buletinekin, politikarien euskarazko hitzaldiekin edota *Euzkel orduba* euskarazko irratsaioarekin.

Bilbo erortzean denak isildu ziren, ordea, aurreko hilabeteetan Bizkaian euskarazko kazetaritzak zeuzkan euskarriekin gertatu bezala: *Jaungoiko-Zale*, *Ekin Euskera*, *Euzkerea*, *Karmen'go Argia*, *Bizkaitarra* eta *Txistulari* (Díaz Noci, 1995b: 248 eta 2012: 277).

Aurreko urteetan bizi izan zen pizkundean neke handiz altxatu ahal izan zen eraikin guztia eraitsita geldituko da, bada, gerraren ondorioz.

Baita Iparraldean eraikitakoa ere, II. Mundu Gerra etorriko baita handik gutxira. Horrela, 1940an izango dira lehen itxierak: “Naziek Ipar Euskal Herrira sartu eta bertan argitaratzen ziren bi aldizkari mututu zituzten: *Gure Herria* eta *Euskaltzaleen Biltzarra* [...]” (Gonzalez Gorosarri, 2009b: 35). 1944an azkena, aurreko mendetik zetorren *Eskualduna*:

1936.ean bere politika propiari jarraituz —erlijioaren aldekoa itsu-itsuan, dakigunez— Frankoren armadaren alde agertu ziren. Ospetsua da «Mola jeneralaren soldat eskualdunek zaintzen dute Gernikako arbola» dioen pasartea [...] Euskarazko aldizkariarik iraunkorrenak, euskara eta euskal kulturarentzat hain garrantzitsua izandakoa, oso bukaera txarra eta itsusia izan zuen: Frantziako Erresistentziakoek 1944.ean [...] *Eskualduna* itxi eta berriro kaleratzea debekatu zuten [Nazien alde lerrokatu zelako] (Díaz Noci, 1995b: 221)¹⁸²

4.4.2.2. *Lurperatutako bertsopaperak eta desagertutako liburua*

Gerraostea ez zen gozoagoa izan, garaileek ez baitzuten garaituekiko inolako errukirik erakusteko asmorik. Euskal Pizkundean parte hartutako hainbat

¹⁸² Aldizkari honek 1936ko Gerraren eta II. Mundu Gerraren inguruan izan zituen posizionamenduek askotarako ematen dute. Frankismoaren alde argitaraturiko testuren bat eta jarrera horren inguruko azalpenak jasotzen dituzte Joseba Agirreazkuenagak (1989: 109-110), Díaz Nocik (1995b: 221 eta 2012: 176-177) eta Gonzalez Gorosarrik (2009b: 35). Naziekin izandako lerrokatzearen inguruan, berriz, artikulua argitaratu du Imanol Muruak. Ik. MURUA, I. (2018): Supporting German occupiers: the pro-Vichy stance of the Basque newspaper ‘Eskualduna’. *Communication & Society*, 31. liburukia.

izen ezagun aipa daitezke herra hori pairatutakoak: Lauaxeta, esaterako, 1937an hil zuten, fusilatuta; Arturo Campion altxamenduaren aldeko adierazpen publiko bat egitera behartu zuten, 83 urte zituela, eta handik gutxira hil zen, 1937an; Toribio Alzaga antzerkigilea kartzelara sartu zuten 75 urterekin, eta 1941ean hil zen; Juan Bautista Eguzkitza euskaltzain eta kazetaria ere kartzelatik pasatu ondoren hil zen 1939an; Orixe Gurseko (Frantzia) kontzentrazio-eremuan eduki zuten, besteak beste¹⁸³.

Pertsona konkretuen aurka ez ezik, kultura oso baten aurka ere bideratu zen errepresioa: “En junio de 1937 las tropas nacionales toman Bilbao. Todo vestigio de cultura vasca se aplasta de manera inmisericorde. En 1938 las nuevas autoridades emiten un decreto por el que prohíben la utilización pública, oral o escrita, de la lengua vasca” (Díaz Noci, 2012, 189). Txikizioa zen kontsigna:

No es difícil figurarse lo que en el orden práctico alcanzó la aplicación de dicho criterio, si recordamos como ejemplo el saqueo y quema, a la entrada de las tropas franquistas, de la biblioteca que D. Isaac López Mendizabal (miembro correspondiente de Euskaltzaindia y propietario de la Casa Editorial de su nombre) poseía en su casa de Tolosa. (Bilbao, 2003: 849)

Aitzolek inprentarako prest zuen lan bat aipatzen du Martin Ugaldek giro hartan galdutakoan artean. “La poesía popular en el renacimiento de los pueblos” zeraman izenburutzat eta aleren bat Antonio Elortzaren eta Antonio Maria Labayenen eskuetara iritsi izan zelako dugu bere berri (Ugalde, 1988: 14). Urkaregik, berriz, honela dio lan beraren inguruan: “Belgika eta Finlandiaren enxempluak aztertu zituen eta garbi ikusi zuen herri-olerkigintzaren bidez herriaren izpiritua erakutsi beharra. Herri-olerkigintzak Europako herrien pizkundean jokatutako papera aztertu zuen. Hortik sortu zen La poesía popular en el renacimiento de los pueblos izeneko liburua” (1987: 141). Liburua topatu ezean ezin da ezer baieztatu, baina Aitzol bere lidertzan olerkigintzatik bertsolaritzara egiten ari zen bidea ikusita, litekeena da lan hau bertsolaritza Euzko Pizkundearen erdigunean espresuki jartzeko planteamendu teoriko bat izatea. Hala balitz, eta gerrak moztu izan ez balu, bertsolaritzaren sustapenari urte interesgarriak zetozkion.

Bestelako errealitate bat nagusitu zen, ordea. Dorronsorok deskribatzen du: “Bertsolariak ihesi joan dira, edo espetxean daude, desterruan. Entzulerik ere, egoera hartan, ezin egon. Urte batzuetan behintzat zeharo ezkututzen da bertso-

¹⁸³ Izen apalagoekin zerrenda luzatu egiten da, noski. Altxabarrek, esaterako, gerran eta gerraostean fusilatutako euskal kazetarien izen batzuk eskaintzen ditu: “[...] Martin Lekuona Oiarzungoa; Jose Markiegi Debakoa [...], Arrasaten fusilatua; Elgoibarko Gotzon Osoro ‘Aberri’, sortzez motrikuarra, Kirikiñoren garaietako berriemailea Euzkadin [...] erreketeek Larruskainen (Markina) harrapatu eta Donostian fusilatu baitzuten [...]; Josu Peña ‘Aitza’; Jose Mari Azkarraga ‘Lurgorri’, Aramaiokoa [...]” (2005: 592).

gintza guztia alde honetatik, bai bat-batekoa, bai idatzia” (1987: 14). Eta Garziak ‘Isiltasun aldia’ deitzen dio bertsoaritzak 1936tik 1945era bitartean egin behar izan zuen etapa honi (2000a: 436-440).

Esanguratsua suertatzen da, baita, Zavalak kontatzen duena:

Gerra etorritakoan, berriz, bertsoak biltzen asi nintzanean makiña batek esan zidanez, bertso-paper mordo ederrak erre ziran agintari berrien bildurrez. Beste batek, berriz, kaja batean sartu eta lurperatu egin zituan. Denboraren buruan lurpetik atera zituanean, urak ondatuak eta ustelduak zeuden danak ere. (Zavala, 1997a: 173-174)

Ezkutatu arren bertsoa ez da desagertuko, noski. Garziak zapiraindarrek garai hartako min sorgorrari jarritako bertsoak aipatzen ditu, esaterako, ezkutan kantatutako bertsoaritzaren haren adibide gisa¹⁸⁴. Aurreko zikloan euskal *intelligentsiaren* gutxiespenarekin gertatu bezala, gerraren eta agintari frankisten errepresioaren eraginez neguko kanpamentuetara erretiratuko da bertsoaritzaren: “Berez zetorren bilakaera 1936-39ko gerrak eten zuen, eta bertsoaritzaren gordeleku zaharretara itzuli zen. Lagunarteko girora gehienetan, erromerietara berriro. Ahaztu plaza handiak eta egunkarietako kronikak, ahaztu sustatzaileak eta kultur egitasmoak, ahaztu bertsoaritzaren euskararen berpizkundearekin lotzeko ahaleginak. Ahaztu” (Barandiaran Amillano, 2011: 17).

4.4.2.3. Bertso mina Parisko Euzko-Deyan (1939)

Bilbo erortzearekin Eusko Jaurlaritzaren Kataluniara joan zen ihesi eta Katalunia erortzean handik Frantziara. Milaka euskal herritar izan ziren erbesterako bidea hartu beharko dutenak, eta beste hainbeste egingo dute euskal kulturgingintzak eta kazetaritzak ere. Erbestean II. Mundu Gerrarekin egin zuten topo gainera, eta berriro ere ihes egin beharra tokatu zitzaion hainbati. Jaurlaritzaren

¹⁸⁴ Bertso jarrietan kontaturiko historia familiar latz bat da zapiraindarrena. Gripearekin hildako emazteari jartzen dizkio lehenengo bertsoak Juan Kruz Zapirainek. Gerra dela eta kartzelan edo ihes eginda dauzkan semeen historia kontatzen du jarraian... Honela bukatzen du bertsoetako bat: «leku askotan jarri dituzte/ tristura eta negarrak,/ lehen hamar lagun ginan etxean/ ta orain hiru bakarrak.» (Garzia, 2000a: 437). Fusilaturik hilko duten semeak ere, Joxe Zapirainek, bertsoetan bidali zien azken agurra etxera. Honela hasten zen gutuna: “Bertso batzuk jarriko ditut/ jendea-ri adierazteko/ kulparik gabe sar gaitzuztela/ giltzapean egoteko;/ hori gertatu behar zuenik/ inork ez zuen usteko/ ez det bihotzik gertatu dana/ aita, zuri esateko.” (Garzia, 2000a: 438).

Pio Perez Aldasoro ikertzaileak frankismoaren isilarazitako historia, garaituen sufrimenduen testigantza, ikertzeko iturri gisa baliatu ditu bertso horiek berak. Ik. PÉREZ ALDASORO, P. (2011): Zapiraindarren bertsoak: Guda Zibilaren inguruko testigantza tragikoak. *Kobie*, 15. zk., 23-36 orr..

bozeramaile gisa sortu zen *Euzko-Deyaren* egoitza nagusiak izan zituen aldaketeak erakusten dute bizi izandako odisea: 1936an Parisen sortu ondoren, 1939an Buenos Airesa aldatu zen Londresetik pasatu ondoren, 1942an Mexikora joan zen, eta 1945ean Parisa itzuli (Díaz Noci, 1995b: 271).

Euskarazko orri bat zuen aldizkari horrek, eta bertan topa daiteke aldi ilun hau ilustratzeko baliatu nahi den azken argazki orokor bat. Txirritaren omenaldiko argazkian ageri den lagun batek sinatzen du, gainera: Joseba Zubimendik.

Gerra piztu eta Eusko Gudarostea antolatu zenean Itxarkundia bataloian sartu zen donostiarra, intendentziako komandante (Mujika, 2012b: 45). Biriketarik gaixotu, eta Aizerrota mendiaren magaleko San Jose eritexera eraman zuten, Gernika ondora:

Horrela gertatu zen hiriaren erraustearen lekuko, gelako leihotik ikusten zuen bonbardaketa. Kronika hunkigarri batean islaturik utzi zizkigun hondamendiak sortu zizkion sentimenduak eta leiho hartatik ikusi zituenak: ‘Orotan su-txinpart hotsak etengabe. Garrezko zelaian, ahalegin biziz, zaldi bat ihes, ero antzo, bat-batean, buruz aurre zabuka, hilda geldi...’. Gero Picassok oihal ospetsuan ezarri zuen zaldia, Zubimendik aurrez ikusia. (Izagirre, 2002: 20-21)

Gernika utzita Bilbora iritsi eta handik Lapurdira ebakuatu zuen Jaurlaritzak, postarako erabiltzen zuen hegazkinean sartuta eta Kanbon egin zuen bat hilabete batzuk lehenago Donostiatik ihesi muga zeharkatua zuen familiarekin. Bertan hartu zuen bizileku eta bere gaixotasunak beste ezertarako biderik ematen ez zionez idazteari lotu zitzaion: “Eguneroko betebeharretik baja hartuta, euskalgintzarik ez zegoen inguru patxadatsuan, Joseba Zubimendi, agian lehen aldikoz, bere astiaren jabe izan zen. Eta musika bera baino indar haundiagoz maite zuen bertsoaritzaz idazteari ekin zion” (Izagirre, 2002: 22).

“Aspalditik nabilkizu bertso minez. Gai oni buruz zerbait idazteko asmoa zorrozki ernatua dabilkit buruan, eta ezinegon urduria asmo hau bete arte. As nadin, bada, nire oldozpenak agertzen”, dio 1939ko otsailaren 5ean *Euzko-Deyan* argitaratu zuen lehen artikulua irekieran. “Bakezalea dugu beti gure bertsolaria” jarri zion izenburua testuari, eta 1936ko txapelketan gerraren aurka abestutako bertsoak zekartzan gogora. Handik aurrera astero bidali zuen testuren bat Parisa.

Basarriren figuran sakontzen du batean (1939/II/26, “Iñaki Eizmeni ‘Basarri’”), Bertsolari Egunaren ideia nola ernatu zen azaltzen du bestean (1939/III/05, “Bertsolari Egunaren sortzea”), 35eko txapelketan bizi izan zen giroa deskribatzen du hurrengoan (1939/III/05, “Poxpolin jauregian”), hainbat bertsolariaren soslaiak eta txapelketan egindako ekarpenak jorratzen ditu ondorengoetan (1939/III/19, “Zepari” edo “Santakutz” eta 1939/III/26, “Alkain aita-sembleak”)... Gerrak mila puska egindako Txirritaren omenaldiko argazkia osatu eta zabaltzea da idazlearen xede ederra, euskalgintzaren eta bereziki bertsolaritzaren inguruan bildu zen jendarte haren bizi-endarra eta grina gogoan iltzatzea.

Txirritari hainbat artikulu eskaintzen dizkio (1939/VI/25, “Jose Manuel Lujanbio ‘Txirrita’, Lege Zahar maitale”; 1939/VII/02, “Txirrita bertsolaria azken urteetan”; 1939/VII/09, “Zepairekin uztarri tratuan, Txirrita itzain”). Ez dauzka ahazteko Larralde (1939/IV/16, “Larralde luhusoar bertsolaria”), Uzta-pide (1939/V/14, “Eusko Nekazari Bazkuna eta ‘Uztapide’ bertsolaria”), Saiburu (1939/V/22, “Juan Jose Lujanbio bertso egoitza zaharrean”) edo Matxin (1939/VIII/06, “Senperen, Matxin zena oroitu”). Bertsolaritzari buruzko oroitzapenen eskutik euskalgintzakoak datozkio: Eusko Abesbatzaren sorrerakoak (1939/VI/11; “Eusko Abesbatzaren sortze eta bizitza”), irratan eginiko lanaren buelta-koak (1939/VI/18, “Donostiako Irratetxetik euskara haizatzen”), Lore Jokoen ingurukoak (1939/VI/04, “Donostiako Euskal Batzarrak”) eta beste. Eta tarteka, bertsoa aitzakiatzat hartuz, gerrako bizipen garratzen inguruko gogoetak ere eka-rriko ditu, bere belaunaldiaren inguruko argazki horri zabaltasuna ez ezik sakon-tasuna ere erantsiaz (1939/IV/23, “Gernika erraustearen bigarren urteurrenean”; 1939/VII/23, “Errauts itzazu, Jauna, gudazaleak”; 1939/VII/30, “Libertatia zoi-nen eder den”; 1939/VIII/20, “Agur, eusko anaia, agur t’erdi”).

Oso gaixo egon arren, ez zen atsedean askorik hartzekoa donostiarra. Horrela, Kanbon egin zituen hilabeteetan euskara-frantsesa hiztegi baterako 325 fitxa osatu zituen, esaterako. Edo Iparraldeko bertsolarien inguruko infor-mazioa biltzen aritu zen: “[...] batera eta bestera mugitu zen bertako bertsolari zahar eta gazteen berri biltzeko” (Izagirre, 2002: 21). Asteroko artikulua haria ez zuen inoiz galduko, ordea. Eta muga zeharkatu zuenetik Basarriren bisita izango zuen tarteka, oroitzapenak freskatzeko lagungarri: “Aldian behin Basarri azaltzen zen kasu egitera, eta baratzea lantzen zien. Gozatuko zuen orduan Josebak, mirespen handia zion” (Izagirre, 2002: 21).

Basarri izan zen hain justu prentsan, *Euzko-Deyan* bertan, berri tristea eman zuena: “Tinta orde z malkoak ditut beatz artean dardarka dabilkidan lumatxoan. Ez naiz pio lan onik egin nezakeanik. Nolaz nai dezute, adiskide min aren ilberria sinetsi nai ezik banago oraingoz?” (*Euzko-Deya*, 1939/X/15, “Il da gure Zubimendi”). Eizmendi, Iñaki Basarri). 1939ko irailaren 28an hil zen, *Euzko-Deyan* bere azken artikulua idatzi eta hamabost egunera, bertso minez 29 artikulu argitaratu ondoren.

Kazetaritza ikuspegitik ziklo honetako gailurra Basarri eta Txirritari egin-dako elkarrizketak, bi txapelketen estaldura mediatikoa eta Zubimendik *Bertso-lari guduak* liburuan argitaratutako bi kronika luzeak baziren, gerraren erdian eta haren bizitzaren azken apurretan idatzitako artikulu sorta hau izango da gai-lur horren errematea:

Kronika luze honetan idazle heldu gisa ageri zaigu Joseba Zubimendi. Idazke-raren teknikak artikulugintza ugari batean landuak eta menderatuak dituela, bere bizitza aberatsean bildutako gertaerak txertatzen ditu historian, datuari lekukoaren

oroitzapena eransten dio, bertsolariaren kantuari entzulearen gogoeta, exiliatuaren mindura, gerlako bizirauna denaren sentimenduak... Saio berezia oso, gure literaturan. (Izagirre, 2002: 22)

Azken bi artikulua Pedro Mari Otañori eskaini zizkion Zubimendik. Eta Basarrik Pedro Mari Otañori buruzko hiru artikulua argitaratu zituen haren heriotzaren ondotik, lagunaren lanari jarraipena eman nahi izango balio bezala. Ahalegin hori ere eten egingo zen hark etxerako bidea hartu eta atxiloturik hiru urtetarako lan behartuak egitera bidali zutenean. Handik irten ondoren, hurrengo zikloaren hasieran kontatuko den bezala, beste hiru urte pasatuko dira zarauztarrak prentsan argitaratzen jarraitzeko modua aurkitzen duen arte.

4.5. OIHARTZUNA: EREDU GARATUA PRENTSAN ETA LEHEN PAUSOAK IRRATIAN

4.5.1. Emandako pausoak eta bilakaera

Irratian, lehen pausoak eman zituen bertsolaritzak ziklo honetan. Azaldu den gisan, Zubimendik eta Luzearek Union Radioren Radio San Sebastiánen zuten asteroko ordubeteko euskarazko irratsaioan presentzia garrantzitsu bat izan zuen 1932tik gerra piztu arte, 1934 bukaeratik 1935 bukaerara bitarteko etenarekin. Irratsaio horren lehen programa bertso batekin ireki zuen Zubimendik, baina aurretik ere, 1925etik aurrera irrati berak egindako lehen emanaldietan ere topatu dira bertsolaritzaren arrastoak. Gerraren erdian Bizkaia setiatuan Jaurlaritzak martxan jarritako irrati emanaldietako asteroko *Euzkel orduban* ere Basarriren bertsoak izan zirela ikusi da.

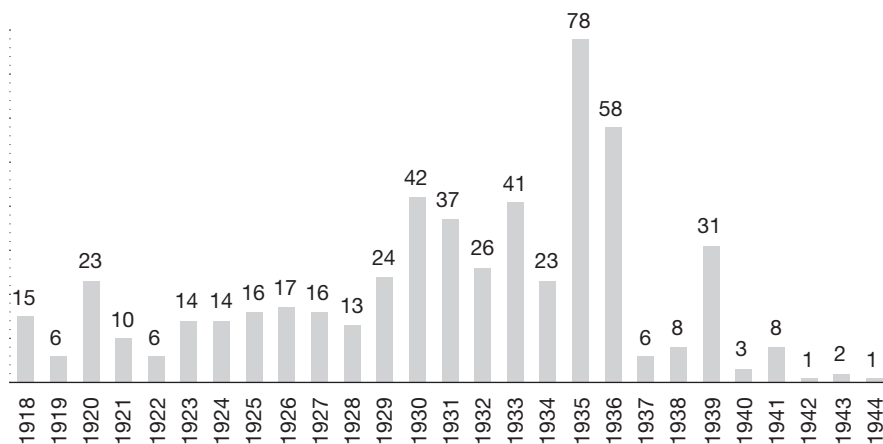
Historikoki euskarazko kazetaritza atzerapenez garatu ohi bada ere, irratiaren kasuan inguruko erdarekin oso parean jazo zen, eta bertsolaritzak toki bat izan zuen bertan.

Gaiari buruzko 538 testu bildu dira 1918tik 1944ra, urtean 20,7 testu batez beste. Aurreko zikloan batezbesteko hori 15ekoa zen. Bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren kontsolidazioa gertatu zen, bada, eta zikloaren gailurrean nabarmenago: 78 ditu 1935ak.

Gerraren hausturak errotik moztu zuen gailurrera iritsi berria zen zikloa. Beraz, gainerakoak baina ziklo laburragoa izan zen, eta hamarkadaka baino urtez urteko bilakaerari erreparatu zaio. 8. grafikoan ikus daitekeen bilakaera, edozelan ere, bai iristen da oinarria-gailurra-haustura eskema islatzera: oinarrian, goranzko joera bat ageri da, 1930etik aurrera bertsolaritzaren inguruko giroa berotuz doanez (Lekuonaren hitzaldia, *Bertsolariya*, euskal irratsaioa,

Aitzolen norabide aldaketa) dezente indartsuagoa dena; txapelketekin gailurra jotzen du; eta gerrarekin haustura gertatzen da.

8. grafikoa. **Euzko Pizkundera (1918-1944). Argitaratutako testu kopuruaren bilakaera urtez urte**

Iturria: Egileak moldatua.

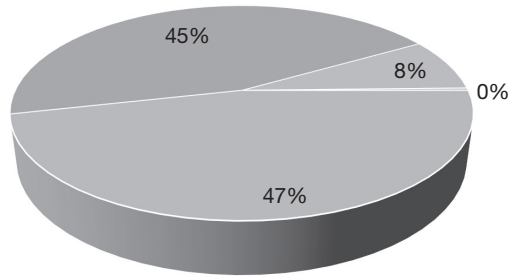
Gerrak moztu duenez kuantitatiboki kasik airean gelditzen den kontsolidazio hori, hainbat zantzu kualitatibok ere berresten dute. Batetik, aurreko zikloetan gailurrik altuenak figura konkretuen inguruan mamitu ziren (Bilintxen heriotza, Iparragirreraren itzulera); ziklo honetan, aldiz, txapelketaren estaldura da arreta mediatikoaren iturburu potenteena, fenomenoa da protagonista. Bestetik, bere genero guztietara iritsiko da prentsako kazetaritzaren garapenarekin: bertsolariari lehen elkarrizketak, soslaiak eta liburu formatuko kronikak.

Halaber, euskarazko kazetaritzaren eskutik eman zen kontsolidazio hau neurri handi batean. Aurreko zikloan ikusi denez, frantsesez ziharduten bertsolariari buruzko lehen testuak, 1850eko hamarralditik aurrera gaztelania sartzen hasten zen, hizkuntza nagusi bihurtzeraino, eta 1880ko hamarraldian ageri zen euskara, datu orokorretan kasik frantsesaren pareraino iristeko: gaztelaniaz %64, frantsesez %18 eta euskaraz %17. Ziklo berrian euskarazko kazetaritzak bizi izandako loraldiaren eraginez¹⁸⁵, gaztelaniazkoen pareraino iristen dira euskarazkoak, eta baita, gutxiatik, gainditu ere.

¹⁸⁵ Honela laburbiltzen du Díaz Nocik euskarazko prentsak urte haietan bizi izandako gailurra: “Especialmente entre 1919 y 1921, la eclosión de nuevos periódicos es notable: 17 nuevos títulos. Sólo el trienio 1930-1932, a comienzos de la República, será más fecundo para la prensa en euskera: 22 nuevas publicaciones ven la luz esos años. Sin embargo, serán las del primer trienio citado las que alcancen mayor estabilidad [...]” (2012: 268).

9. grafikoa. **Euzko Pizkundera (1918-1944). Argitaratutako testuen hizkuntza hautua**

■ EUSKARA ■ GAZTELANIA ■ FRANTSESA ■ INGELESA

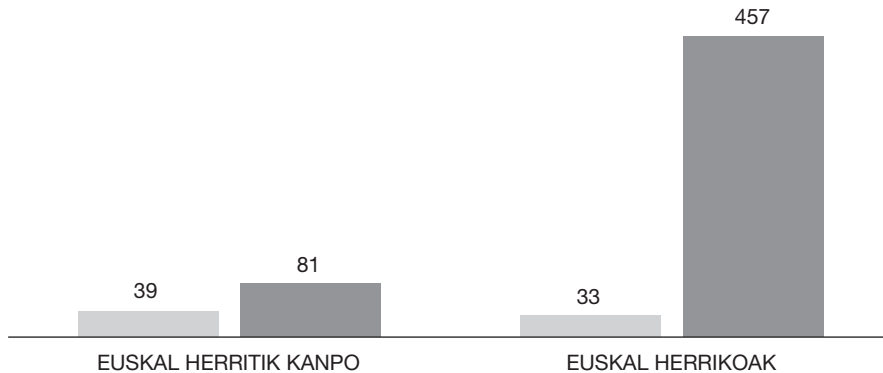

Iturria: Egileak moldatua.

Horrela, kualitatiboki garrantzitsuenak diren ekarpenek ere euskaraz hitz egingo dute. Lehen elkarrizketa euskarazkoa izango da, lehen aldiz kazetaritza genero bat hizkuntza honek estreinatuko duelarik; txapelketen estaldura onenak ere euskarazkoak izango dira, *Argiarenak*, eta beste hainbeste gertatuko da Zubimendiren *Bertsolari guduak* liburuarekin edo gerra garaian bertso minez idatzitako sailarekin.

10. grafikoa. **Euzko Pizkundera (1918-1944). Argitalpenen eta testuen jatorria**

■ MEDIOAK ■ TESTUAK

Iturria: Egileak moldatua.

Gehiago dira gaiari buruz argitaratzen duten Euskal Herritik kanpoko hedabideak (eremua askoz zabalagoa da, eta askoz ere medio gehiago dago), baina oso pareko proportzioak ageri dira, aurreko zikloan kanpokoak bertakoen

bikoitza baino gehiago zirenean. Eta bertako jatorria duten testuen proportzioa disparatu egiten da, kanpokoak baino kasik sei aldiz gehiago, aurreko zikloan bikoitza baino ez zenean.

Sakoneko aldaketak nabari daitezke horren guztiaren atzean. Aurreko zikloan Euskal Herritik kanpo ere bertsolariaren interesa piztu zuen Erromanizismoak indarra galtzean, kanpoko interes hori ahulduz joango da. Eta bertako nazionalismoaren, kulturegintza modernoaren eta kazetaritzaren indartzeak, aldiz, barruko interesak gora egitea ekarriko du.

Atzerriko lanetan, normala denez, markatuagoa da kanpoko begirada, eta horrek, azaldu den gisan, bertsolariaren esentzializazioa indartu eta bertsolariaren izaera subalternoa azpimarratzen du. Bertako hedabide eta testuen proportzioak gora egitean lausotu egiten da hori guztia. Horrela, ziklo berri horretan, aurrekoarekin alderatuz, modu askoz ere kontzienteagoan baliatuko da bertsolari-tza ikur gisa, askoz ere kontzienteagoa izango da fenomenoia jasotzeko ahalegina, bertso-eskola modernoari gerturatzen zaizkion lehen planteamenduak egingo dira eta ahotsa ematen hasiko zaio bertsolariari, batez ere Basarriekin.

Joera berriak horiek dira, baina aurreko oinarria ere mantentzen da neurri handi batean. Horrela, kutsu erromantikoko lilura edo kostunbrismoa ez dira arraroak suertatuko aldi honetan ere¹⁸⁶.

4.5.2. Argitalpen eta sinadura nagusiak

1918an itxi zen *Euskal-Erria* aldizkaria eta nolabait ziklo baten amaiera adierazten du horrek. Foralismoari abertzaletasunak hartu dio erreleboa euskal kulturaren sustapenean, eta argitalpen abertzaleak izan dira bertsolariari jarraitpen estuena egiten diotenak. Horrenbestez, Euskal Herriko prentsan dezente aldatu da panorama, aurreko zikloan gaiari buruz gehien argitaratu zuten argitalpenetatik bik bakarrik eutsiko diote ziklo berrian zerrenda horretan: lehen diasporako ordezkari nagusi izaten jarraitzen duen *La Baskoniak* (1883-1943) eta Iparraldeko prentsa frantsesaren hegemoniari eutsiko dion *Le Courrier de Bayonne* (1852-1947).

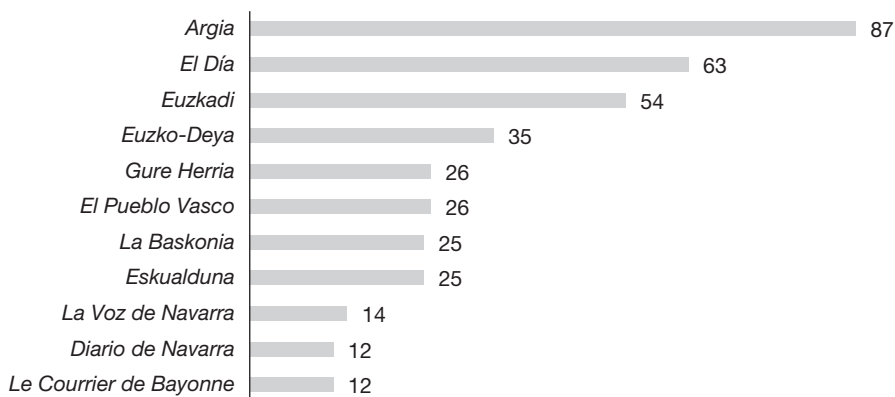
Lidergoa hartuko duena *Argia* (1921-1936) izango da. Esan bezala, garaiko egunkari garrantzitsuenen tiradara gerturatzeko gaitasuna izan zuen, euskara hutsez eta Gipuzkoara mugaturik lan egin arren:

¹⁸⁶ *Estampa* aldizkari madrildarrean esaterako: 1928/X/30, R. Ramos, José, “Manzanas, sidra y ‘bertsolari’ en los caserios vascos”; 1931/III/07, De Muñagorri, J.E., “Costumbres Españolas / Los coros de Santa Agueda”; 1931/VIII/22, Alonso Abaitua, Luis, “Iparraguirre, el hombre que hizo el ‘Guernikako Arbola’”; 1931/XII/12, Muñagorri, J.E., “Las festividades improvisaciones de los ‘bertsolari’”, besteak beste.

Argia consigue en aquellos años consolidar todo un público lector en euskera, nutrido por una parte por las clases urbanas donostiaras [...], por otra parte por el nuevo público lector compuesto por niños y jóvenes, ya alfabetizados en su propia lengua, y finalmente por las clases rurales de la provincia. (Díaz Noci, 2012: 271)

Bertsozaleak derrigor euskalduna izan behar duenez, logikoa dirudi euskal kazetaritzaren lehen loraldiaren enblema izan zenak bertsoaritzari argitalpen erdaldunek edo elebidunek baino garrantzi handiagoa ematea. Ikusi den bezala, txapelketen inguruko estaldura osotuena berarena izango da, lehen txapelketarako deialdia eta diru-bilketa ere bere bidez egingo da, eta bestelako bertso-saioak, iritzia edo bertsoarien inguruko albisteak ere jorratuko ditu.

11. grafikoa. **Euzko Pizkundea (1918-1944). Argitalpen garrantzitsuenak**

Iturria: Egileak moldatua.

Bertsolaritzaren eta euskal irakurlegoaren arteko lotura ikus daiteke garaiko argitalpen garrantzitsuenen zerrendako hurrengo postuetan ere. “Euskal Atala” deritzona jorratzen zuten egunkariak ere ekarpen garrantzitsua egin zuten: *El Día* (1930-1936), *Euzkadi* (1913-1937) eta *El Pueblo Vasco* (1903-1936).

El Pueblo Vasco aurreko ziklotik dator, baina euskal atala 1931n abiarazi zuen Zubimendik, eta orduan hasi zen bertsoaritzara jorratzen. *Euzkadiren* kasuan sorreratik bertatik funtzionatu zuen atal horrek, baina Aitzolen, Lauaxetaren eta Basarriren parte hartzearekin hartu zuen presentzia garrantzitsua gaiak, 1930eko hamarraldian baita ere. *El Día*n, aldiz, 1930ean sortu zenetik, baziren bai atala eta bai bertsoaritzari buruzko testuak.

Euskarari eginiko tarteaz gain, ideologia abertzalea da lau hedabideok partekatzen duten ezaugarri nagusia. *Euzkadi* EAJren bozeramaile ofiziala da; *Argia* eta

El Día, alderdiko hedabide gisa aurkezten ez badira ere¹⁸⁷, partiduko militanteek argitaratzen dituzte, eta *El Pueblo Vasco* ere ildo berean lerratuko da, sorreran monarkikoa zen enpresa egunkari bat izan arren, Rafael Pikabea jabea hainbat alderditan ibili ondoren 1930eko hamarraldian jeltzaletasunari lotzen zaionean.

Argiaren lidergoa argia den arren, lau hauen kopuruen artean ez da aurreko zikloan *Euskal-Erriaren* eta hurrengoan artean zen bezalako desorekarik. Interes jarraitu oso garrantzitsu bat dago, bada, hainbat hedabideetan; ez da bakarrean zentralizatzen. Txapelketen estaldura orokorraren eraketan, esaterako, laurek hartu zuten parte, eta, bertsolaritzari buruzko gogoetari dagokionez, *Euzkadik* eta *El Día* *Argiak* bezainbesteko garrantzia izan zuten.

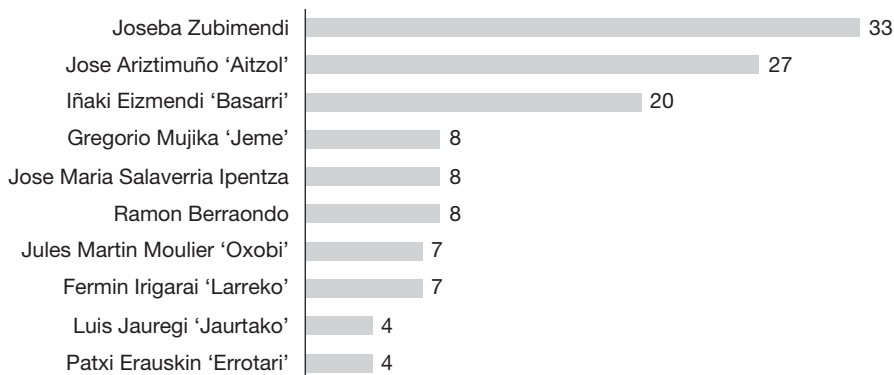
Badago ekarpen garrantzitsu gehiago ere. Iparraldean *Eskualduna* (1887-1944) eta *Gure Herria* (1921-1940) izan ziren bertsolaritzarentzako plataforma nagusiak. Lehenengoa, I. Mundu Gerrak ekarriko estualdiak gainditu ondoren Domingo Soubelet kalonjea zuzendari zela, 8.000 ale saltzera iritsi zen, Arotzaren abadearen zuzendaritzapean eskuinerako geroz eta joera nabarmenagoa muturrera eramanez eta itxieran bukatu zen gainbehera ekarri zuen arte (Díaz Noci, 1995b: 77). *Gure Herriak*, elebiduna hau ere, jite zientifikoagoa zuten Hegoaldeko kultur aldizkari berrien ildoari jarraituko dio, posizionamendu politiko zabalagoak jorratu eta Jean Elissalde, Louis Dassance, Jean Barbier edo Pierre Lhande bezalako idazleen lanean oinarriturik. Etxahuni buruz edo Matxinen heriotzaz irakur daiteke bietan, baita Iparraldean bertso jartzen aritutako Duvoisin, Barbier edo Oxobiri, edo bertako bertso-saio zenbaiti buruz ere. Gogoeta interesgarriak ere badakartzate eta sariketak antolatzen dituzte.

Nafarroako prentsan *La Voz de Navarra* (1923-1936) jeltzaleak eta *Diario de Navarra* (1903-gaurdaino) enpresa egunkari kontserbadoreak ere gaiari buruzko testu kopuru polita argitaratu zuten. Biek eman zuten 1936ko Txapelketako Nafarroako kanporaketaren berri, eta herrialdean egiten ziren saioen kronikak tartekatu zituzten denetariko gaiekin.

Guztira 72 dira tarte honetan gaiari buruzko testuak argitaratu zituzten hedabideak, eta testuen % 63k dakar sinaduraren bat, ezizenen proportzioa oso altua delarik. Izen osoarekin 101 sinadura identifikatu dira, eta horietatik 19 dira (% 18,1) *Bertsolaritzaren Datu Basean* agertzen direnak (bertso-mundukotzat jo daitezkeenak).

Zikloan bertsolaritzari buruz gehien idatzi zuten hiru izenak aski ezagunak dira. Zubimendi da oparoena, eta joritasun horren neurria ematen digu *Euzko-Deya* gehien argitaratu duten hamar medioen zerrendan laugarren tokiraino iritsi izanak, haren testuekin iristen baita horraino.

¹⁸⁷ Díaz Nocik hainbatetan aipatzen du *Argia* 1920ko hamarraldian tentu handiz ibili zela kontu politikoetan, eta Estatutuaren aldeko kanpainak hasi zirenean lerratu zela argiago. *El Día* ere ez zuen bere burua jeltzale gisa aurkeztu hasiera batean, kristau eta euskaltzale gisa baizik.

12. grafikoa. **Euzko Pizkundera (1918-1944). Sinadura nagusiak**

Iturria: Egileak moldatua.

Euzko-Deyan ez ezik Argian, Yakintzan eta El Pueblo Vascon ere argitaratu zuen bertsolaritzaz. Azaldu den gisan aitzindari izan zen, Luzearrekin batera, bertsolariei irratiko atea irekitzen, eta txapelketetan ere eragile garrantzitsua izan zen. Beraren kazetaritza lanaren bolumenari, edukiari eta lortutako oihartzunari¹⁸⁸ erreparatuz, ziklo honen kronikari ofizialaren titulua merezi luke ezbairik gabe.

Aitzolek gaiari buruz argitaratutako testu kopurua ere oso garrantzitsua da, eta 1930eko hamarraldiaren lehen erdi osoan barreiatzen da. *Euzkadin* eta *El Dían* argitaratu zituen gehienak, baina baita *Argian, Yakintzan* eta Uruguaiako *Euskal erria* aldizkarian ere. Ziklo honetan bertsolaritzak izandako ideologo eta eragile garrantzitsuenetako bat izango da, nagusia ez bada, eta Zubimendik kronikari ofizialaren titulua merezi badu beste hainbeste aitortu behar zaio tolosarrari artikulugile edo iritzi-emaile nagusi gisa.

Basarri da kopuruz aurreko bie gerturatzen zaien bakarra, eta bien ikasle aurreratua dela ere esan daiteke, kronika jorratzean Zubimendiren egiteko modua eta iritzia lantzerakoan Aitzolen ideiak nabari baitzaizkio. Txapeldun, eragile eta irratiko kolaboratzaile gisa ere nabarmendutako zarautzarrak bertsolaritzari buruz argitaratutako testuak *Euzkadi, Argia, El Día* eta *Euzko-Deyan* topa daitezke.

Gainerako sinadurak horien kopuruetatik urrun geratzen dira. Ekarpenean interesgarriak egiten dituzte, ordea; ez dira badaezpadako izenak, eta askotariko profilak erakusten dituzte.

Gregorio Mujika ormaiztegiarra (1882-1931) Eusko Ikaskuntzaren sortzaileetako bat eta haren lehen idazkaria izan zen (aurreko zikloko zerrendatik irau-

¹⁸⁸ Aipatu da jada *La Tarde* egunkariak 1935eko txapelketaren kronikari egindako iruzkina: 1936ko txapelketaren kronikari buruzkoa *Gure Herrian* argitaratu zen: 1936 maiatza, 258. or., "Concours de Bertsolaris", *Adichkidea*.

ten duen bakarra da), eta Euzko Pizkunde honen funtsezko figuretako bat izan zen (Díaz Noci, 1998: 63): *Euskal Esnalearen* eta *Argiaren* sortzaile izan zen, eta *Euskalerrriaren Alde* aldizkariaren sortzaile eta zuzendari. 1925ean Fernando Amezketarri buruzko liburua argitaratu zuen, *Pernando Amezketarra. Bere atezaldia ta gertaerak*, arrakasta itzelarekin. *Euzkadin*, *El Pueblo Vascon* eta *Argian* argitaratu zituen bertsolaritzari buruzko testuak.

Madrilen jaiotako Jose Maria Salaverria donostiarrak (1873-1940) ibilbide oparoa egin zuen kazetari eta idazle gisa: *Euskal-Erria*, *ABC*, *La Vanguardia*, *Diario Vasco*, *La Nación*, *La Voz de Guipúzcoa*... Eleberriak (*Vieja España*, 1907; *Nicéforo el Bueno*, 1909; *La Virgen de Aránzazu*, 1909...), bidaiak (*Tierra Argentina*, 1910; *España vista desde América*, 1914; *Viaje a Mallorca*, 1920...), saiakera (*El Perro Negro*, 1906; *Alma vasca*, 1920...). Argentinako payadorerik ezagunenaren biografia ere, Martin Fierrorena, berarena da (*Martin Fierro*, 1934), eta Iparragirreraren biografia bat ere argitaratu zuen (*Iparraguirre, el último bardo*, 1932). Bertsolaritzari buruzkoak nagusiki *El Pueblo Vascon* argitaratu zituen, baina baita Argentinako *Caras y caretasen*, Uruguaiako *Euskal errian* edo Bartzelonako *La Vanguardian* ere. Iparragirre zen beraren espezialitatea.

Ramon Berraondo gipuzkoarra (*Martin de Anguiozar* zuen ezizena) *RIEV*, *Euskalerrriaren Alde* eta *Yakintza* aldizkarietan ohiko kolaboratzaile zen, eta arrakasta handia izan zuen bere “Los Vascos en 1800” artikulua bildumak. *La Voz de Navarra*, *Diario de Navarra*, *La Baskonia*, *Euskalerrriaren alde*, *Txistulari* eta *Yakintzan* argitaratu zituen bertsolaritzari buruzkoak.

Jules Martin Moulier *Oxobik* (1888-1958), bertso-jartzaile izateaz gain, hainbat liburu idatzi zituen hainbat genero jorratuz: *Botz, oihu, deiadar, negar!* (1913), *Alegiak* (1926), *Heiatik zerura* (1935), *Haur elbe haurrentzat* (1944) eta argitaratu gabeko *Gure mendiak*, *Urrikalmenduzko parabolak* eta *Nola gauden eskualdun* pastorala. Euskaltzain izatera iritsi zen (1952) Bidarraiko seme hau, eta euskal alegia egile onena izan zela esan ohi da. *Eskualdunako* kolaboratzaile eta idazkari izan zen, *Gure Herriaren* sortzaile eta *Euzkadi* egunkariaren Iparraldeko korrespondentea. *Eskualdunan* eta *Gure Herrian* argitaratu zituen bertsolaritzaren ingurukoak, besteak beste Matxin Irabolari buruz.

Fermin Irigaray *Larreko* (1869-1939) garai hartan EAJk Nafarroan izan zuen eragile eta kazetari garrantzitsuenetako bat zen (Díaz Noci, 1995b: 75-76). Medikua ogibidez, Iruñeko Eriete Probintzialeko zuzendari izatera iritsi zen. Nafarroako Euskararen Adiskideak elkartearen sortzaile eta euskaltzain urgazle Euskaltzaindiaren sorreratik. Kazetari gisa, bera da Nafarroako prentsan euskarazko lehen testuak argitaratu zituena (Irigarai, 2004: 6). 1936ko txapelketako Nafarroako kanporaketan epaimahaiko aritu zen, eta bertsolaritzaz *La Voz de Navarra*, *Eskualdunaren* Nafarroako atalean eta *Argian* idatzi zuen.

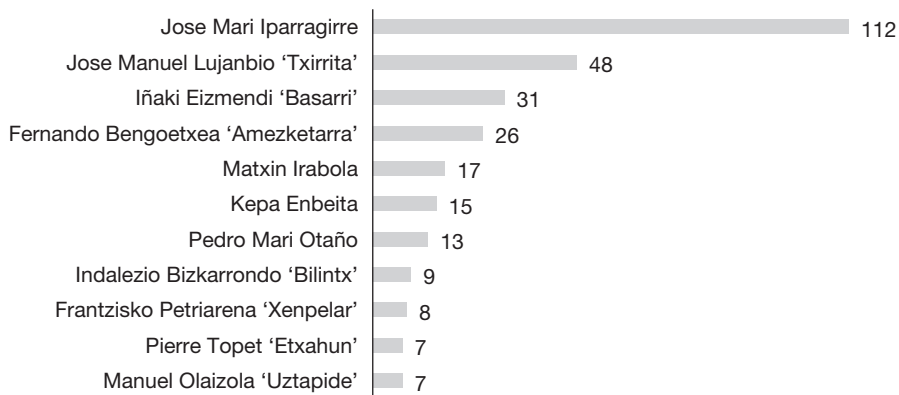
Luis Jauregi *Jaurtakol* (1896-1971) eta Patxi Erauskin *Errotari* (1874-1945) dira zerrenda ixten dutenak. Lehenengoa, Euzko Pizkudean parte hartze zuzena

izan zuen apaiz olerkaria, dozena erdi bat aldizkaritan kolaboratzaile ibili zen, eta hainbat ipuin eta olerki liburu idatzi zituen. Gerraosteko isilune luze baten ondoren, *Xenpelar bertsolaria bizitza ta bertsoak* liburua argitaratu zuen 1958an. Bigarrena, bertso-jartzaile oparoa, hitz neurtuzko kazetari moduko bat izatera iritsi zen. Jaurtakolek Xenpelarri eta txapelketari buruz idatzi zuen *Yakintzan*, *El Dían* eta *Argian*, eta Patxi Errotarik berriz bertsolarien heriotzen berri eman zuen, edo Txirrita eta biek argitaratutako bertsoek eragindako polemikan murgildu zen *Argian*.

4.5.3. Gertakari eta protagonista mediatikoak

Aurreko zikloko bertsolari bera izango da, alde handiarekin, testu gehien eskainiko zaiona: Jose Mari Iparragirre. 1920an, haren jaiotzaren mendeurrena zela eta, hainbat egunkaritan jaso ziren urretxuarrari buruzko testuak. Hurrengo urtean, haren alargunaren heriotza albiste bihurtu zen, eta Ameriketara gelditu zen familiaren berri eman zuten hainbat egunkarik. 1933an, “Gernikako Arbola” abestiaren 80. urteurrena zela eta, Urretxun omenaldia eskaini zitzaion, eta testu mordoa argitaratu zen berriro, bertsolariaren hainbat alderdi jorratu zituztenak: hil zen baserriari buruz, bere musikarako dohainei buruz... Salaverriaren biografia ere urte honetan argitaratu zen, eta hainbat iruzkin izan zituen prentsan.

13. grafikoa. **Euzko Pizkundea (1918-1944). Protagonista nagusiak**

Iturria: Egileak moldatua.

Esan bezala, bertso-munduaren eta euskal iruditeriaren mugak gainditu dituen mito bat da urretxuarrarena. Oraingoan ere, Espainiako argitalpenetara iritsi zen haren oihartzuna (*El Cruzado Español*, *La Hormiga de Oro*, *La Libertad*, *Mundo gráfico*, *Hogar...*), eta baita Argentinara ere (*La Baskonia*, *La*

Prensa, Caras y Caretas...). *The Times*ek ere atera zuen Salaverriaren liburuaren iruzkin bat¹⁸⁹.

Iparragireraren ondotik bi txapeldunak dira prentsak aitatuena, beteranorenaren ibilbideak eta karismak Txirritari Basarriri baino kopuru dezentez altuagoa ematen diolarik.

Bertsolari garaikideen artean Matxin Irabola eta Kepa Enbeita izango dira itzala egingo dieten bakarrak. Senpereko bertsolariak zikloko gailurrean protagonismo garrantzitsua izango du, 1935eko txapelketan Basarriren atzetik bigarren egin zuelako eta bere ibilbide luzeari eginiko aitortza horretatik gutxira hil zelako. Bi gertakari horiek izango dira bertsolariari buruzko testu gehienen iturburu, baina aurretik ere badago bere parte hartzea aipatzen duen bertso-saioen kronikarik. Bizkaitarra, aldiz, hainbat ekitaldi politikoren kronikatan topa daiteke, militantei bertso-saioa eskainiaz, eta gailurrean eredu gisa jarriko dute Lauaxetak, Aitzolek edo Basarrik beste zenbait artikulutan.

Hortik aurrera bertsolari klasikoak dira protagonismo gehien dutenak, aurreko zikloan funtzionatzen hasitakoak.

Amezketarraren pasadizoak izango dira, alde handienarekin, horien artean oihartzun handiena izango dutenak. Esan bezala, Mujikak eskaintzen dion liburua euskarazko lehen bestsellerra izango da, eta bertsolariarekiko interesa puri-purian dagoela ikerketa ere egingo da beraren inguruan: Zufiriak *Euskal-erriaren Alde* aldizkarian haren jaiotza, ezkontza eta heriotza agiriak argitaratuko ditu, esaterako, edo bertsolaritzaren historian txertatuko da, Aitzolek 1802ko desafioak gogorarazten dituenean¹⁹⁰. Haren heriotzaren ehungarren urteurrenean ekitaldi bat egin zen Amezketan, eta horrek ere ekarri zituen prentsako testu batzuk, baita Mujikaren liburuak ere. Aurreko zikloan bezala, pasadizo eta ateraldiak izango dira prentsako arretaren iturburu nagusi, euskaraz idatziak, baita generoa *Argia* bera baino gehiago jorratzen duen Argentinako *La Baskonian* ere¹⁹¹. Eta Madrileraino iritsitako ale soltea ere topa daiteke, bere datu biografikoak, ateraldiak eta lortu duen oihartzunaren azalpena uztartzen dituen:

¹⁸⁹ *The Times* [Educational supplement], 1933/IX/21, "Iparragirre: el último bardo".

¹⁹⁰ Ik.. *Euskal-erriaren Alde*, 1927 apirila, 152. or., "Pernando Amezketarra: sus partidas de nacimiento, casamiento y defunción", Zufiria, J. Eta *Euzkadi*, 1935/II/12, "Una famosa contienda del 1802 (El día del bertsolari)", Ariztimuño, Jose Aitzol.

¹⁹¹ *Argian* sei pieza topatu dira eta *La Baskonian* zortzi, horietatik zazpi euskaraz: 1918/II/10, 156. or., "Amezketako Pernandorenak", Alegiko Pernando; 1922/X/20, 25. or., "Pernandoke-riak", Atauñ'dar I.A.O.M Cap.; 1929/V/20, 360. or., "Pernando Amezketarra'ren ateraldi ta gertaerak / Erretorearen amorraiak"; 1929/VI/10, 394. or., "Pernando Amezketarra'ren ateraldi ta gertaerak / Ollasko-ezurrak"; 1929/VII/30, 474. or., "Pernando Amezketarra'ren ateraldi ta gertaerak / Emaztea itzik-gabe"; 1929/VIII/30, 522. or., "Pernando Amezketarra'ren ateraldi ta gertaerak / Pernando ta Ametza"; 1930/III/20, 218. or., "Pernando Amezketarra'ren ateraldi ta gertaerak / Astoa pozez saltoka".

[...] Llegado a sus mocedades, casose con la linda amezketarra Mari Joxepa de Sagastume el 3 de mayo de 1790. Nueve hijos y una hija nada más les dió Dios [...] Las salidas, chascarrillos y originalidades de ‘Pernando Amezketarra’ son perfectamente conocidos en todo el país vasco [...] Los dicen los ‘aitonas’ en las luengas veladas de ‘artazuritze’. En las horas del mus, los domingos, los repiten los jóvenes en la taberna, risueños, junto al vaso de ‘ardoá’ [...] (*El Sol*, 1930/VIII/31, 2 or., “Estampas de Vasconia / El Quevedo vasco: Pernando Amezketerra”, *Beti Izan*)¹⁹²

Otaño ere maiz aipatzen du prentsak, esan bezala, Enbeitarekin batera eredu gisa hartzen baitu orduko *intelligentsiak*. Bilintxen inguruko lanek ere bere bidea egiten jarraitu zuten, eta Etxahun Iparraldeko argitalpenetan berragertu zen ahanztura luze baten ondoren. Pierre Lhande izan zen *Gure Herria* aldizkarian 1923ko uztaila, abuztua eta irailean, hiru zatitan argitaratu zuen “Le barde Etchaoun” artikulua luzearekin berriro zirkulazioan jarri zuena. Horren ondotik haren biografia fikzionatu zuen Picochetek, bere bertso ezezagun batzuk argitaratu zituen Gallopek, eta Aingeru Irigaraiak Chamisso alemaniarrek bertso-lariaren figuran oinarriturik idatzitako poema eman zuen ezagutzera¹⁹³.

Xenpelarren deskubrimendua da ziklo honetako prentsaren beste ekarpen garrantzitsu bat. Aipatu berri den Jaurtakol da 1930ean *Argian* bere figuraz idatzitako artikulua batekin herrikidearen figurari medioetarako bidea ireki ziona, bere atzetik Aitzolen artikulua luzea eta Lekuonaren, Basarriren nahiz Zubimendiren aipamenak etorri baitziren. Bestalde, aurrekari gisa *La Baskonian* lehenago argitaratutako testu bat ere aipa daiteke, datu biografiko batzuk, errenteriarraren sona eta “Betroi bati” sorta ezaguna testuinguratzen duen pasadizoa jasoz¹⁹⁴.

¹⁹² Madrilgo egunkari horrek gaiari eskaintzen dion arreta aipagarria da: 1919/VIII/06, 5. or., “Navarra / Una fiesta francoespañola”; 1923/VII/23, 8. or., “Informaciones de Iberoamerica / Homenaje a un versolari / Pedro Enbeita”; 1930/VIII/31, 2. or., “Estampas de Vasconia / El Quevedo vasco: Pernando Amezketerra”, *Beti Izan*; 1930/XII/19, 4. or., “País Vasco / San Sebastián / Fallecimiento (Pedro Tolosa bertso-lariaren heriotzaz laburra); 1932/IX/25, 2 or., “Renacimiento de la poesía vasca”, Rodríguez Aldave, Alfonso; 1934/IX/14, 1. or., “Réplica a un abogado sobre la intimidación vasca” (Iparragirri buruz); 1935/I/23, 2. or., “Tamborrada y versolaris”.

Testu horietako batzuk Manuel Aznar egunkariko zuzendari zela argitaratu ziren. Etxalarren jaioa (1894) *Euzkadi* egunkariaren sortzaile eta erredaktore eta EAJko militante izan zen Espainiako presidente ohiaren aitona. Bere ibilbidea Madrilgo eta Kubako hainbat egunkariren zuzendari gisa osatu zuen, eta Altxamendua babesten bukatu zuen.

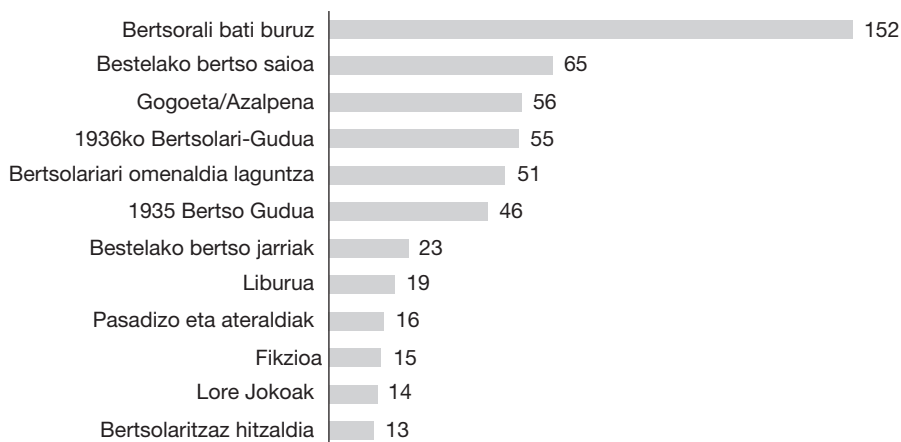
¹⁹³ Ik. *Gure Herria*, 1926 azaroa, 632. or., “Etchahun”; *Gure Herria*, 1930 uztaila, 305. or., “Colectanea vasca: Deux poèmes d’Etchahoun-Barkoche”; eta *RIEV*, 1933, 618. or., “Una poesía de Chamisso sobre Etchahun”.

¹⁹⁴ Ik. *La Baskonia*, 1925/VII/20, 454. or., “Nuestros bertso-laris / Una composición de ‘Shempelar’”; *Argia*, 1930/VI/01, 1. or., “Xenpelar bertso-laria”, Jauregi, Luis *Jaurtakol*; *Euzkadi*, 1930/XII/09, “El bertso-lari Xenpelar”, Ariztimuño, Jose *Aitzol*; *Euzkadi*, 1932/IX/02, “Euzko-erri jakintza / Bertso-zarrak”, Eizmendi, Iñaki *Basarri*; *El Día*, 1933/IX/02, “Lau bertso-lariaren

Aipatuenen zerrenda Uztapide hasiberri batek ixten du. Hurrengo zikloan Basarriekin batera protagonista nagusi izango den bertsolari gazteak 1936ko txapelketan parte hartu zuen itxura polita emanez eta hainbat aipamen egin zitzaizkion biharamuneko kroniketan edota distantzia gehixeagorekin Zubimendik egindakoetan.

14. grafikoa. Euzko Pizkundea (1918-1944). Gai nagusiak

Iturria: Egileak moldatua.

Lore jokoek 1935era arte jarraitu zuten, baina izandako garrantzi galeraren adierazgarri, prentsan askoz ere oihartzun meharragoa izan zuten. Hamaikagarraren tokira erortzen da ziklo honetako zerrendan aurreko zikloan arreata mediatiko handiena lortu zuen gertakaria.

Bertsolari guduek hartu zuten horien tokia, eta, jada azaldu den gisan, testu kopuru handiagoa du 1936koak 1935ekoak baino.

Lehen tokia bertsolari konkretu baten figura jorratzen duten edo bertsolari horren biografiarako informazioa eskaintzen duten testuek betetzen dute. Iparragirrerri buruzkoak dira ugariak; aipatutako gainerako bertsolari klasikoei buruzkoak eta zikloko bi garailei buruzkoak gehitzen zaizkie.

Aurreko zikloan zortzigarren tokian ageri zen bertso-saio arruntari buruzko testua bigarren tokian ageri da ziklo honetan. Saioen albistegarritasun horrek adierazten du beste ezin datuk baino nabarmenago bertsolaritzak kultur fenomeno gisa irabazitako pisua, formatu biluzienez, figura konkretuen itzala, *inte-*

bizimodua”, Lekuona, Manuel *Goikolako txoria; Yakintza*, 1935eko abendua, 407. or., “Bertsolaria nor zaigun: Xenpelar eredu”, Jauregi, Luis *Jaurtakol; Euzko Deya*, 1939/VII/23, “Errauts itzazu, Jauna, gudazaleak”, Zubimendi, Joseba.

lligentsiaren antolaketa edo bestelako apaingarririk gabe lortzen baitu prentsarako sarbidea.

Fenomenoaren eta horren inguruko proiektuaren kontzientzia hartze nabarmenago bat ere gertatzen dela erakusten duen datua, aldiz, alorrari buruzko gogoeta edo azalpenetan oinarritzen den testuen kopuruarena litzateke. Aurreko zikloan bosgarren tokian ageri zen etiketa hori, eta 67 ziren 72 urteko epealdian argitaratutako gisako testuak. Ziklo honetan 56 dira 26 urteko epealdian argitaratutakoak eta zerrendako hirugarren tokira igotzen da etiketa. Aitzol da, alde handiarekin, halako artikulua gehien landu zituena, baina beste izen asko ere topa daitezke gogoeta eta azalpen horien atzean: Salaverria, Mujika, Oxobi, Berraondo, Gallop, Lauaxeta, Lizardi, Duhourcau, Rodriguez Aldave, Agerre, Labaien, Harrigaitz, Wundt, Lafitte, Leizaola eta beste.

Bertsolaritzak hartutako garrantzi horren eta fenomenoaren prestigiatzeko ahaleginaren beste zantzu bat gaiari buruzko hitzaldi eta liburuen berri ematen duten testuen ugaritzeak dakar¹⁹⁵. Aurreko zikloan apenas topatu ahal izan zen hitzaldien erreferentziarik, eta liburuei buruzkoak ez ziren ziklo honetakoak baino askoz gehiago, denbora epea askoz ere zabalagoa izan arren.

Bertso jarrien testuinguratzean edota iruzkinean oinarritutako artikuluek, bertsolarien pasadizoak jasotzen dituztenek eta bertsolariak txertatzen dituzten fikziozko lanek ere kopuru garrantzitsu bat osatzen dute. Azken horiek, ordea, beherakada nabarmena izan zuten.

4.6. PROIEKTUA: KULTURA NAZIONAL BATEN ERAIKUNTZAN

4.6.1. Bertsolari Guduak: Lore Jokoekin jarraidura

Euskal Pizkundearen bigarren olatuaren ekarpenari eskainitako artikuluan, landu ziren alorren erreposoa egiten du Zalbidek (1988: 399-400). Horrela,

¹⁹⁵ Hauek dira bertsolaritzari erreferentziaren bat egiten dioten hitzaldien inguruan topatu ahal izan diren testuetariko batzuk: *El Pueblo Vasco*, 1918/IV/02, 3. or., “Las conferencias de Euskal Esnalea. La obra de ‘Bilinch’”; *La Baskonia*, 1918/X/20, 45. or., “Poesias y Poetas Baskos / Conferencia del dr. Dobranich”, R.E.; *El Pueblo Vasco*, 1930/IX/07, 5. or., “Conferencias de Apraiz, Padre Donosti y Lecuona”; *Le Courrier de Bayonne*, 1931/IX/17, 1. or., “Au musée basque. Conférence avec auditions sur la musique basque”; *El Día*, 1931/XII/01, 5. or., “Texto íntegro de la bellísima conferencia pronunciada por ‘Dunixi’ sobre Indalecio Bizcarrondo”; *El Pueblo Vasco*, 1935/II/18, 1. or., “Conferencia de Luis de Jauregui”; *La Tarde*, 1935/VII/16, 1. or., “Revoloteos / Letras vascas (Otto Wundtek hitzaldia bertsolaritzaz)”, *Atxerre*; *Eskualduna*, 1941/IV/11, 2. or., “Baiona. Bi ore gocho” (Lafitteren hitzaldia). Liburu iruzkinduak, aldiz, Mujikak Fernando Ametzetarrari buruz idatzirikoa, Iztuetari buruzko bat, Salaverriak Iparragirreri buruz argitaraturikoa eta Zubimendiren bertso jarriak eta kronikak liriteke.

Historiaurrean eta Antropologian Jose Migel Barandiaranen, Telesforo Aranzadiren eta Enrike Egurenen lanak aipatzen ditu; euskal dantza-molde, musika-tresna, aho-literatura eta herri-kanten bilketa eta lanketa (Azkueren eta Aita Donostiaren kantutegiak, galbidean ziren txistu, alboka, txalaparta eta abarren berreskurapena eta hainbat dantzaren inguruko lanak); herri-kirolei eman zitzaien bultzada berria eta horien inguruan *Anuario de Euskofolklore* edo *Yakintza* gisako aldizkarietan eraiki zen esangura; artzain-nekazarien bizimoduaren bertan sustraitutako antzinako euskal instituzio juridikoez Juan Thalamasek eta Engracio Aranzadik egindako ikerketak; elementu sinpleenetatik hasita forma osatuenetaraino, herri-arteaz egin ziren bilketa eta azterketak; edota deitura-lanketen eta heraldikaren inguruan egin zen lanketa.

Lehen olatuaren hainbat oihartzun suma daiteke zerrenda honetan. Herri-kirolei emandako bultzada, esaterako, aipatu den gisan, Lore Jokoetan bertan abiarazi zen. Eta XIX. mende bukaerako kultur aldizkarietan murgilduz gero, erraz samar topa daitezke euskal kanta zaharrei, musika-tresnei, heraldikari, deiturei, antzinako instituzio juridikoei edo arkitekturari buruzko testuak. Jorratu zen gaitegiaren inguruan, bada, jarraitutasun bat zegoen XIX. mende bukaerako Pizkundearen lehen olatuaren eta XX. hasierako bigarren olatuaren artean, bigarren horrek lanketa zientifikoago bat, mugimendu egituratuago bat eta proiektuaren janzkera nazionalista bat ekarri bazituen ere.

Zalbideren zerrendan ez da falta bertsolaritza ere. Honela dio donostiarrak: “Bertsolaritzari, agergune eta jardungai berriak erantsiz, emandako bultzada, orobat, mende-hasiera horretakoa da” (1988: 400). Ikerketa honetan luze eta zabal azaldu denez, ordea, bertsolaritzaren modernizazioa XIX. mendeko Lore Jokoetan abiarazi zen. Izatez, ziklo berriko eragile garrantzitsuena izan zen Jose Ariztimuño *Aitzolek* berak aitortu zuen aurrekari horren garrantzia “Concursos de bertsolaris” artikuluan. Testuaren gorputzean, Manterolaren Lore Jokoei egiten zien erreferentzia: “Cuando los primeros iniciadores de nuestro renacimiento literario en Donostia trabajaban por hacer brotar las primeras floraciones literarias del euskera, comprendieron, sin duda, el valor y la significación literaria del ‘bertsolari’” (Ariztimuño, 1988a: 95). 1930eko abenduaren 21ean Toribio Altzaga antzerkigilearen omenez egin zen entseguaren ondotik idatzi zuen testua, eta Kataluniako Lore Jokoak ere aipatzen zituen, hain zuzen, Manterolaren ekarpenak Katalunian Joko hauei zaiena bezalako estimua izan beharko lukeela nabarmendu nahian (id.: 96-97).

Iraganetik etorkizunera luzatzen den bidea marraztuz biribiltzen du testua tolosarrak:

Después de muchos años ha vuelto a resurgir el ‘Bertsolarien Gudea’ [...] merced al dinamismo del vigoroso ‘Euskaltzaleak’. Se han instaurado las normas tradicionales. El protocolo de antaño será en adelante el de hogaño. El concurso que

con motivo del homenaje del genio del teatro vasco, señor Alzaga, tuvo lugar, ha sido un ensayo. Fecundas enseñanzas han brotado de él [...] (id.: 97).

Gandarak jarraiduraz ematen duen definizioari ezin hobeto egokitzen zaizkion hitzak: “[...] iragan partekatua, orainaldi bateratuaren eta etorkizunera begiratzen duen proiektu komunaren bizipen jarraitua [...]” (2015: 128).

4.6.2. **Bertsolaria jantzi nahian: jaso nahiaren jarraidura**

Bigarren ziklo honek lehenengoarekiko duen jarraidura, ez da, noski, Aitzolek aurrekarien lanari jarraitutasuna emateari buruz egiten dituen aipamen literaletara mugatzen.

Artikulu berean aurreko zikloan nabarmendu izan diren hainbat ardatz berreskuratzen ditu tolosarrak. Honela, jada azaldu den gisan, aurreko zikloan bertsolaritza kultura jaso zeritzonarekin parekatzeko xedez antzokira eraman eta literatura genero gisa garabide bat eman nahi izan bazitzaion, beste horrenbeste proposatuko du Aitzolek:

Se ha dicho que el ‘bertsolari’, como floración genuina popular donde mejor encuadra es en el libre paisaje del campo. Pero, ¿andarían desacertados los que creyeren que nuestros improvisadores no pueden lucir sus aptitudes en un programa literario-artístico, sin que nada desmerezcan del valor estético de una velada culta y amena? (Aritzimuño, 1988a: 96)

Ikuskizun modernoaren parametroetara egokitzeko ahalegina aurretikoa dela azpimarratu izan da ikerketa honetan, baina Aitzol da termino horiek espresuki lehen aldiz erabili zituen eragilea: “¿Y por que nuestro ‘koplakari’, discretamente tocado con arcaicas vestiduras, resucitando un motivo legendario, suscitando una contienda de amor, iluminando los futuros senderos de la raza no ha de ser considerado como *motivo espectacular y cultamente literario* [azpim. nirea]?” (id.: 96).

Smithek azaltzen du ohikoa dela nazionalismoak popularra kultura jasoaekin parekatu nahia, eta ahozkoa idatziarekin parekatzeko ahalegina ere gerta daitekeela gaineratzen du:

El nacionalismo, en cuanto ideología y simbolismo, legitima toda configuración cultural, apelando a los intelectuales dondequiera que estén para que transformen las culturas ‘inferiores’ en culturas ‘superiores’, las tradiciones orales en escritas, con el fin de preservar para la posteridad su fondo de valores culturales insustituibles. (1997: 10)

Zalbidek ere, bigarren olatu honen ekarpenak zerrendatzerakoan, ildo horretan koka daitekeen metafora bat eskaintzen du euskal kultura popularra “handiki-soinekoz” jantzi zela dioenean: “Euskal gizarte berriari kultur jatortasun sendoa emateko balio zezaketen behialako dantza-moldeak eta musika-tresnak, aho-literaturaren ondasunak eta herri-kantuak ardura bereziz jaso, noiz edo noiz ‘ondu’ eta, ‘handiki-soinekoz’ jantzi ondoren, euskaldun-euskotarren artean ezagutarazi eta indar berriz berrezartzeko saio bereziak egin ziren” (1988: 399). Aitzol, ordea, bertsolaria jantzi behar hori, lehen artikulua honetan behintzat, literalki planteatzera iristen dela dirudi. Azaltzen duenez, saioa gustatu zaio, altxorra deskubritu du, baina bilgarriak ez du konbentzitzen: “Admiración intensa y enajenadora produjo el concurso de bertsolaris [...] Sin embargo, el acto fué la revelación eléctrica de un tesoro envuelto en rústicos y plebeyos celajes” (Ariztimuño, 1988a: 95). Aldaketa egin behar:

Había de reducirse todo a variar y retocar detalles insignificantes. Crear el ornamento del vestuario, cambiar radicalmente la prosaica decoración de una sala anodina por un paisaje impresionante y apropiado del asunto y dar cierta movilidad, muy poca y discretísima a la mímica declamatoria del bertsolari. (id.: 95)

Paisaia ikusgarria dekoratu gisa, bertsolariaren dramatizazioa, antzinako trajeak... Deigarria suertatzen da Aitzolek proiektatzen duen ikuskizun honek eta Xahoren Aitorren kondairako bardoak eskainitakoak duten antzekotasuna: “¿No sería un motivo ornamental y de evocación artística el que en la escena aparecieran los románticos trovadores de doradas guedajas, que con finísimas voces nos relataran las gestas legendarias de la raza?” (id.: 95).

Bestalde, mende hasierako garbizalekeriak eragindako mespretxuaren arrastoak ere nabari zitezkeen Aitzolek bertsolaritzaz idatzitako testuetan. Horrela, 1930eko maiatzaren 6an *Euzkadi* egunkarian “¿Desaparecera el bertsolari? (Una inquietud...)” izenburupean bertsolarien zabarkeria dela medio bertsolaritza galtzearen dela mahaigaineratzen du:

Sin parar, por la pendiente de la decadencia euskérica, vemos aún hoy en día que esta nuestra simpática y peculiarísima institución de los bertsolaris va decayendo en una ramplonería y plebeyez cada vez más pronunciadas, yendo camino de su total extinción. (Ariztimuño, 1988a.: 20)

Bertsolaritzak ez zuen horrelako arriskurik bizi. Zavalak dioen bezala, mende hasieran bertako intelektualek baztertu egin zuten, baina bertsolariek ez zuten intelektualen beharrik euren jardunarekin jarraitzeko:

[...] el bersolarismo es fuerte; tiene seguridad en sí mismo. No vive mirando a lo que los extraños puedan decir [...] brota porque es una necesidad en el pueblo

vasco: necesidad de cantar en el bersolari y necesidad de escuchar en la masa. Existía siglos antes de que le aplaudieran los cultos. ¿Por qué habría de callar ahora que le vituperan? El bersolarismo seguirá adelante en su camino. (1996c: 225-226)

Antzokiak itxi zitzaizkionez, sagardotegietan jarraituko dute bertsotan, eta sagardotegietako bertsolaritza hori da hain zuzen Aitzolen errefusa eragiten duena:

Ya no cantan los bertsolaris en el campo ni en la heredad, sino que se esconden al calor del vino en los tugurios insanos de las tabernas. Y cuando salen de ellas oímos con dolor que sus canciones huelen a mosto y hieden, alguna vez, a podredumbre... (Ariztimuño, 1988a: 20-21)

Aitorren kondairako bertsolariarena bezalako eszenaraterik gauzatzera ez zen iritsi tolosarra, baina bai eutsi zion bertsolaria sagardotegitik atera eta gorbatarekin apain-apain aurkezteko bere setari.

Ziklo honetan tolosarrarekin batera bertsolaritzaren ideologo garrantzitsuena izan zen Manuel Lekuona ere bertsolaria jantzi beharraz aritu zen *Argian* “Bertsolariaren Eguna” izenburupean, 1935eko lehen finalaren bezperatan:

Maite izan. Eta goratu. Goratu. Esanez eta egitez. Jaso, itz batean. Jaso, batez ere bertsolariaren kultura. Landu, landu bertsolarien gogua. Erakutsi bertsolariei euskera garbia. Itzak, itz garbiak [...] Erakutsi batez ere Aberriaren edestia. Aberriaren ipuinak, erakutsi beren olerkietan erri-jakintza bear bezala erabiltzen. Gaia eman. Gai goititu xamarra eman. Poema-gaiak ere bai. Ia orain arteko zenbait gaiaz gaiñera goitituagoak ere kantatzen dizkiguten. (Etxezarreta, 1993: 63)

Tonuak, agerikoa denez, ez du tolosarrarenarekin zerikusirik. Ekintzailearen hitzak dira bata, eta ikertzailearenak besteak, eta bestelako errespetu bat erakusten du Lekuonak. Baina, finean, proiektu beraren barruan ari dira biak.

4.6.3. **Jarraidura bilketaren eta hedabideratzearen ardatzetan**

Testuinguruari eskainitako azpiatalean ikusi den bezala, XX. mende hasiera honetako euskal kulturgintzak garrantzi handia eman zion euskarazko prentsaren sustapenari. Gizarte modernora egokitzeko hedabideratzeak duen garrantziaren kontzientzia hori bertsolaritzaren eragiletzan murgildu zirenek ere izan zuten, noski.

Aurreko zikloko proiektuan hedabideratzea oinarritzko ardatz bat izan zen, eta beraz, jarraitutasun bat emango zaio ardatz horri ziklo honetan ere, baina masa kultura lehen urrats batzuk ematen hasi den testuinguru batean ahalegin hori kontzienteagoa eta indartsuagoa izango da.

Ziklo honen gailurra izan ziren 1935eko eta 1936ko Bertsolari Guduen eragile garrantzitsuenek lotura estua izan zuten kazetaritzarekin. Proiektuaren liderra, Jose Ariztimuño *Aitzol El Día* egunkariaren eta *Yakintza, Gure Mixiolari* eta *Illuminare* aldizkariaren sortzaile izan zen, eta, gainera, hiru aldizkarietan zuzendari lanetan aritu zen, edo egunkarian euskal atalaren arduradun. Kolaboratzaile garrantzitsua izan zen, baita, EAJren hedabide garrantzitsuean, *Euzkadi* egunkarian.

Txapelketak abiarazteko pausoan funtsezko papera jokatzear gain, lehenengoan gai-jartzaile eta aurkezle lanetan aritu zen Joseba Zubimendik Ander Arzelus *Luzearrekin* batera irratiko atea ireki zizkion bertsolaritzari. Zubimendi *El Pueblo Vasco* egunkariko euskal atalaren arduraduna ere izan zen, eta kolaboratzaile garrantzitsua *Argian* edo *Euzko-Deyan*. Aitzolen *Yakintza* aldizkarian argitaratu zituen txapelketen bi kronika luzeak bertsolaritzaren historiako funtsezko dokumentu bihurtu ziren, liburu formatuan berrargitaratu ondoren. Eta Luzear, berebat, *Argiaren* sortzaileetako bat izan zen, aldizkariko zuzendari ere bai tarte batez, eta Aitzolek *El Día*n zuzentzen zuen euskal ataleko erredaktore nagusi.

Manuel Lekuona edo Teodoro Hernandorena bezalako beste bi izen garrantzitsuk ere, Aitzolen akuilu intelektuala bata eta akuilu praktikoa bestea, gehiago edo gutxiago orduko hainbat argitalpenetan kolaboratu zuten. Hernandorena bertsolariak ikus-entzunezko batean agerrarazi zituen lehenengoetakoa izan zen berak zuzendutako *Euzkadi* filmarekin.

Azkenik, Iñaki Eizmendi *Basarri*, 1935eko txapelketan txapeldun eta 1936koan antolatzaile, aurkezle nahiz epaimahaiko gisa funtsezko paper bat jokaturakoa, kazetari izan zen bertsolari bezainbeste, gerora hainbat bertsolarik jarraituko zuten bidea irekiaz. *Euzkadin*, *Argian*, *El Día*n, *Egunan* eta *Euzko-Deyan* idatzi zuen ziklo honetan, baita bertsolaritzaz ere, eta Zubimendi eta Luzearren irratsaioan ere kolaboratzaile finkoa izan zen, bertsoak ez ezik bertsolaritzari buruzko gogoetak eskainiaz.

Eragile horien eskutik, prentsan bertsolaritzak zuen presentzia kuantitatiboki nahiz kualitatiboki egonkortzea lortu zen ziklo honetan, aurrekoan lehen pausoak eman ondoren. Elkarrizketa, soslai edo bertsoen transkripzioan oinarritutako kronika zabalak estreinatu ziren, eta estaldura mediatiko moderno bat eman zitzaizen txapelketei.

Lore Jokoetako proiektuari eskainitako azpiatalean ikusi denez, zikloko eragile nagusiek hedabideratzeari ez ezik bilketari ere arreta berezia jarri zioten euren proiektuaren oinarritzko egiteko gisa. Xahoren eta Manterolaren kantutegiak aipatu dira bereziki, eta kantutegiaren bide horrek beste hainbat gertakariarekin batera ziklo honi hasiera ematen dion Azkuerenean (1918) izan zuen gailurra.

Aitzol izan zen Euzko Pizkundeko ziklo honetan bilketari arreta gehien jarri ziona. Horrela, bilketarako deia egin zuen 1932an, eredu gisa Finlandian burututako egitasmo bat jarriaz:

Esta colaboración de los patriotas euskaltzales puede conducirnos a conseguir lo que Finlandia ha realizado: archivar en un soberbio edificio más de medio millón de poesías, cuentos, leyendas y refranes populares finlandeses [...] Y ese edificio sería el mejor Museo y la Historia más interesante de la raza euzkeldun a través de los siglos.” (*Euzkadi*, 1932/VIII/24, “La poesía popular y el alma de la raza (Iniciativa fecunda), Jose Ariztimuño *Aitzol*)

Ez zen aipamen puntual bat izan. 1933ko irailaren 25ean Euzkadin “La poesía popular letona en el renacimiento nacional” izenburua zeraman testuan berrito ere bilketaren gaiari heldu zion, Finlandiako eredia Letoniakoarekin osatuz eta zereginerako Kataluniako Patxot institutua bezalako erakunde bat sortu beharko litzatekeela mahaigaineratuz.

Antonio Zavala izan zen gerora, 1955ean bere bilketari ekin zionean, Aitzolen bilduma Aldundiaren artxiboetatik berreskuratu zuena:

Aitzol zanari, guda asi eta emendik aldegin bear izan zuanean, beste kezka askoren artean noski, bere bertso-bildumarekin zer egingo zuan bururatu zitzaion, eta onelatsu pentsatu zuan: ‘Nik nere bilduma ori nun utziko det? Politikarekin gutxien kutsatutako etxea Diputazioa izango da, dudarik gabe. Seguruena or egongo da. Berari entregatuko diot’. (Zavala, 1997a: 171)

Azaltzen duenez, 1932an hasi zen bilketa, Aitzolek prentsaren bidez lehen dei hori egin zuen urtean, eta urtero burutu zen gisako dei bat, Euskal Herri mailakoa, 1936ra arte:

[...] urtearen garai berdintsuan deia egiten zan andik eta emendik bertso eta kantak bialtzeko; eta angu eta emengo jendeak zintzo erantzun ere bai [...] Bidasoaz onunzko probintzi geienetatik bada zerbait. Gipuzkoatik geiena; Bizkaitik eta Napparroatik ez gutxi; Arabatik ere zerbait; eta baita Lapurditik ere. (Zavala, 1997a: 173)

Jasotakoa altxorra dela azaltzen du, baina bertso-paperak ez bildu izana botatzen du faltan:

Zergatik etzituan inprentako bertso-paperak eskatu? Bearbada aurre-iritzi oker bat zualako. Erri literatura edo aozko literatura izanik, agian zera usteko zuan: jende zaarraren burua beste bizilekurik etzeukala arek, eta iturri bakarra bera zala. (Zavala, 1997a: 174)¹⁹⁶

---

¹⁹⁶ Ikusi den bezala, Aitzolek ongi ezagutzen zituen European kultura popularraren inguruan garatu ziren teoriak eta egitasmoak, eta badirudi kasu honetan bere ekarpenaren kaltetan izan zela, Zavalak aipatzen duen aurreiritzi horren atzean Europako erromantizismoak kultura honen inguruan eraikiriko topikoak aurki baitaitezke: primitibismoa, esentzializazioa eta abar.

Ez da tolosarra garaian bilketaren kezka erakutsi zuen bakarra, ezta dei hori egin zuen bakarra ere. Hainbatetan topatu ahal izan da gisakorik, esaterako, Lauaxetak argitaratutako hau: “Pozik jasoko doguz bialdu gura dauskubezan bertzuak. Antziñatik entzun dogu batek badiñardubela bertzuak batzen, baña eztira agertzen. Aldija ostera aurrera dua. Premiña dogu arintxu egiteko” (*Euzkadi*, 1931/V/26, 1. or., “Azalpenak”. Urkiaga, Esteban *Lauaxeta*).

Izatez, bilketaren alorrean garai honek eman zituen ekarpen berritzaileenak Makazagaren *Bertsolariya*, bertso jarrien bilduma hedabideratua dena, eta 1935eko nahiz 1936ko Bertsolari Guduetako bat-bateko bertsolaritzaren zuzeneko transkripzioa izan ziren.

4.6.4. Ikur eta eroale

Aurreko zikloan bezala, euskal nortasunaren ikur gisa ere funtzionatu zuen bertsolariak, fenomenoaren antzinatasunari, originaltasunari eta herriaren ahots gisa betetzen duen funtzioari erreferentzia eginez. Ikur izaera horri baino kasik arreta gehiago jarri zitzaion, ordea, ideologia abertzalearen bozgorailu gisa bete zezakeen paperari. Honela dio, esaterako, Lauaxetak:

Bertsolariak euren barruko sua agertzen dabenean, erria bizkor daroe. Igan-dean Elorrioren ikusi genduan zelako indarra daukoen bertsolariok abertzaletasuna ereiteko, Euzkadiren maitasunean jentea piztuteko. Bertsolariak ez daukoe uriko ederkariak daukozan zidorrak. Jentearen aurrean soinuak paraten dira, gogo utsik. Eta euzko gogoan indarririk asko dago, edertasunik lar, entzulei zirkin eragitateko. (*Euzkadi*, 1931/V/26, 1. or., “Azalpenak”)

Bideari potentziala ikusten dionez propaganda abertzalerako, olerkariak egiten duten lanean bertsoaren moldea erabiltzea gomendatzen du jarraian, gerora, ikusi den gisan, Aitzolek berari eta belaunaldi hartako hainbat olerkariri eztabaida artean eskatu zien bezala:

Euzkotarrak itsuak izan dira bertsoak entzuteko [...] Ez da izaten inork ez dakien gauzarik diñoalako, danen nabaritasunak suaz agertzen dauzalako baiño. Olerkari diran batzuk egin bear leukeez bertso saillak, gero abots ona daukoen batzuk jaietan oguzi dagiezan. Oba da bertsolariak berak egitea, baiña larregerik ez dagoan ezkerro, onexetara lagunduko deusagu aberriari.

Bestalde, Kepa Enbeita bertsolaria ere aipatzen du, bertsolariak herriaren ispilu gisa egin lezakeen lanketaren eredu gisa:

Orain alditxo, Enbeitatar Kepa ospatsua zelaietan agertzen zanean, zeruko igarle bat baletorran paratzen ziran guztiak. Bertsolari orren agotik aberriaren suak urteten eban.

Gerora hainbat bertsolari belaunaldi eman dituen klan garrantzitsuaren lehen katebegia da Kepa Enbeita (1878-1942) muxikarra. Abertzaletasun jeltzalean militatu zuen lehen bertsolari ezaguna izan zen, eta lotura horrek erabat markatu zuen beraren bertso ibilbidea¹⁹⁷. Mitinetako saioetan espezializatu, eta bestelako saioak alde batera utzi zituen eta 1935eko nahiz 1936ko Bertsolari Guduetan ez zen parte hartzera iritsi. 1935eko finalaren egun berean, ordea, berriro ere eredu gisa aldarrikatu zuen Lauaxetak: “Hoy, que se reunirán varios bertsolaris de altura e ingenio, queremos que el ejemplo de Enbeita les sirva de alimento y de lección. Nadie como este buen bizkaino pudiera señalarles un camino” (*Euzkadi*, 1935/I/20, 1. or., “Ante la fiesta de hoy / Maestro de bertsolaris”). Enbeitaren bidea seinalatzerakoan ez da iritzi pertsonal bat ematen ari olerkaria¹⁹⁸. Izatez, lehen esaldiaren aditza pluralean jokutzen du, txapelketaren antolatzaile guztiak, muxikarra bezala, militantziako kide baititu. Eta lotura hori nahiz fede kristauarekiko dira hain zuzen eredugarritzat seinalatu nahi diren bi alderdi garrantzitsu¹⁹⁹.

Bertsolaritzaren instrumentalizazio hori ez da berria, baina beste dimentsio bat eman zion abertzaletasunaren bulkadak. Dorronsorok, esaterako, honela dio txapelketak abiarazi zituen mugimenduaz: “[...] EAJ-PNVren presentzia garbi sumatzen da bertsolaritzaren berrikuntza horretan, Aitzolen eraginaz gain, Euskaltzaleak elkarte tartean zebilen, eta EGI. Bi erakundeok Bertsolari Egunaren

¹⁹⁷ Garzia azaltzen duenez, lehen aldi batean Txirritaren gisako bertsokera zirtolariarekin puntako izatera iritsi zen, 1903an Getxon jokaturiko lehiaketa batean Pello Errota edo Txirrita bera garaitzea lortzeraino. Sabinoren doktrinak ezagutu ondoren, ordea, erabat aldatu zuen bere bertsogintza: “Abandoning the simple, direct style of his earlier period, he attempted to apply Arana’s linguistic teachings to the art of sung verses. The result was a loss in the freshness and vigor of his verses, which became more artificial, elaborate, and ideological. Kepa Enbeita participated in nationalist rallies and his verse speeches were a huge success.” (Garzia, 2007: 88)

¹⁹⁸ Beste olerkari garaikide garrantzitsu batek ere, Nikolas Ormaetxea *Orixek*, beste bertsolari guztien gainetik nabarmendu nahi izan zuen Enbeita 1927an argitaratu zuen *Euskal literaturaren atze edo edesti laburra* lanean bertsolaritzari eskaini zion ataltxoan: “Gaurko bertsolarien artean aipagarri dugu Enbeita Muxikarra” (1991: 17).

¹⁹⁹ Garziaren aburuz, Enbeitaren bertsogintzak freskotasuna galdu zuen bere instrumentalizazio ideologikoarekin, baina, aldi berean, bertsolaritza modernoaren aurrekari bat izan zen horren indar komunikatiboaren inguruan egin zuen lanketa kontzientean: “Enbeita knew exactly how to make the most of the emotional elements of his art (melody and voice) in order to reach out effectively to a public [...] Kepa Enbeita is in this sense a modern bertsolari, the precursor of the bertsolaritza of our era, not so much as regards style and ideology, but definitely in relation to intentions and objectives.” (2007: 90)

antolaeran parte hartzen dute eta, gero, epaimahaian ere bai. Ez da dudarik, hor EAJ-PNVren pentsaera dabilela.” (Dorronsorro eta J.M. Lekuona, 1987: 10).

Ildo horretan, txapelketak ekarritako aldaketen eta bertsolariaren instrumentalizazioaren arteko lotura egiten du Fredi Paiak. Desafioekin alderatuz gai-jartzailearen figurak hartzen duen garrantzia eta bertsolari bakoitzak eskain dezakeen bertso kopuruaren murrizketa aipatzen ditu, biak ere bertsolariaren mezuaren kontrolerako mekanismo gisa (2011: 104).

Bestalde, Lasak bertsolariak EAJren propaganda ekitaldietan jokatu zuten paperaren garrantzia azpimarratzen du, 1936ko otsaileko hauteskunde kanpainari erreparatuz: “Bertsolariak Gipuzkoako EAJren ia agerraldi politiko guztietan parte izan ziren; 28 bertsolari ibili ziren denera, harat-honat politikoen bidaide, botoa eskatze lanetan. Hona zenbait, denak ere finalistak: Nekezabal, Zepai, Txapel, Basarri, Ezeiza, Uztapide, Kortatxo, Iñaki Alkain, Etxeberria Mendillegi...” (2008: 597). Bat-bateko saioak horrelako modu masiboan baliatzea berritzailea izan zen, Lasaren iritziz: “[...] Inoizko kanpaina politiko batean gertatu ez zen berrikuntza deigarria izan zen horiena. Bertsolarien presentziarekin, helburu bat baino gehiago lortu nahi izan zituen nazionalismoak: ekitaldi politikoari kutsu kulturala itsatsi, bertsoa eta abertzaletasuna identifikatu, bozka euskalduna eta baserritarra erakarri...” (id.: 597).

Gerora ere, gisako fenomenoak hainbatetan errepikatuko dira. 1960-70eko hamarkadetan, esaterako, “bertsolaritza sozial” deritzon fenomeno agertuko da, bertsolariak frankismoaren kontrako protestaren bozeramaile papera hartzen duenean. Edo 1980ko hamarraldian eta hurrengoetan ere, aurrerago ikusiko denez, oholta gainean egiten duten jardunean ezker abertzalearen posizioekin lerrotuko dira bertsolari asko. Jeltzaletasunetik hurbil dauden zenbait sektorek planteamendu politiko jakin batzuen menpeko instrumentalizaziotzat salatuko dute egoera. Norbait izatekotan, ordea, Jeltzaleak izan ziren bide hori estreinatu zutenak: “Zalantzarik gabe, Monzon, Irazusta, Pikabea, Irujo eta Lasarte hautagaien edo Hernandorena bezalako hizlarien ondoan bertsolariak ikusteak esanahi berezia zeukan: jeltzaletasun ofizialak bertsolariari egundoko garrantzi sinbolikoa ematen zion jada, eta berebiziko herri erakarmena aitortzen zion.” (Lasa, 2008: 597)

4.6.5. **Berrikuntza: bertso-eskolaren eta elkartearen ideien lehen zantzuak**

Aurrekoaren jarraidura edo garapena ez ezik berrikuntzak ere ekarriko ditu garaian garaiko proiektuak. Kasu honetan, nola ez, Aitzolen, zikloko ideologo nagusiaren testu batean, topatu da ordura arte entzun gabea zen musika:

Nobilísimo empeño el de ‘Euskeltzaleak’, que para dignificar y ennoblecer al bertsolari se propone fundar una Sociedad para suscitar vocaciones de jóvenes

improvisadores grabándoles los ideales que engrandezcan su estro, para que esta nuestra poesía popular se desborde sobre la alegre campiña [...]. (*Euzkadi*, 1930/V/6, “¿Desaparecera el bertsolari? (Una inquietud...)”)

Bistakoa da bertsolaritzaren instrumentalizazioak gehiago kezkatzen duela transmisioak baino, baina “fundar una Sociedad para suscitar vocaciones de jóvenes improvisadores” dezente gerturatzen zaio elkarte/bertso-eskola ideari. Lauaxeta zerbait gehiago gerturatzen da:

Gaur bere bertzolari onak daukoguz, Bizkaikuari bakarrik nagola, ona Uriarte, Enbeita gastia, Zidorra, ‘Eulia’ eta abar. Baña bertsolari guztiokaz bazkun bat egin bihar geunkela uste dot, gure laguntasuneaz barriak sortu daitazan [...]. Gazte asko dogu orretarako yayuak diranak, baña baserriko bakartasunian ezin dira umotu. Eurekana eldu gaitezcan, eta bertzolari ona ixateko bidiak erakutsi [...]. (*Euzkadi*, 1931/V/26, 1. or., “Azalpenak”)

Badago Lauaxeta baino pauso bat harago iristen denik ere. Horela, Beñat Harrigaitzek *Euzkadin* “Pertsulari gazter” izenburuarekin 1935/VII/06an argitaraturiko artikuluan Pierre Lafittek kaleratutako “Koblakarien legea” lanaren berri ematen du eta bertsotarako oinarrizko ikasmaterial gisa aurkeztu: “Pertsulari gazteak ikhas ditzala lehenik bere legeak: gerochago bertze liburu gothor batean irakhurriko ditu [...] nola aldatu diren legeak mendetik-mendera, ez othe litakeien bertzelako neurthitzik egin [...]”. (*Euzkadi*, 1935/VII/06. ‘Pertsulari gazter’). Bertsogintza, bada, ikasketaren bidetik garatu daiteke, edozein arte edo ofiziorekin gertatzen den gisan: “[...] pertsulariak behar du bere eginbidea ezagutu, bere ofizioa ikhasi. Gostua, jainua baitezpadako dohainak dira segurki: ez dute ordean kalipurik asko berek ofiziale on baten egiteko. Orok eskola behar, ala bederen aprendizgo pochi bat; hots, erakhuslerik gabe, jakintasun guti”. Eta Lafittek esaten dituenak bertsoen epailetzarako ere baliogarriak izan daitezkeela gaineratzen du, rol hori ere garabidean jarri nahi denaren seinale: “Gure iduriko, sei kapituluño horiek laburzki emaiten dauzkute pertso ontzeko konseilu zuhur guziak, bai eta irakasten nola behar diren bertzen koblak jujatu”.

Lafitteren artikulua hori *Gure Herriak* argitaratu zuen 1935ean, gehigarri gisa. Berriro ere bertsolari gazteen harrobia eta «jaino ala egin» dikotomia harremanetan jartzen ditu, dikotomiari 1980ko hamarraldian emango zaion irtenbidea aurreratuz:

Askotan galdegin daukue zerbait lege bazenetz koblakari berrien gidatzeko, ala zerutikako dohain batek behar zituenentz nolazpait argitu [...] Jainua, jiteak emaiten du, beraz Jainkoarenganik heldu da. Jakitatea, parte jitetik, parte ikhase-tatik. (Lafitte, 1935: 1)

Jarraian, bertsogintzaren mekanismoak azaleratzeko ahalegina egingo du 1980ko hamarraldiaren hasieran bertso eskolen sorrerarako funtsezkoa izan zen Amurizaren ekarpenaren aurrekari xume gisa. Horrela, gaiari nola heldu aholkatzen du: “Hoberena beraz chede edo mugen finkatzea, jakiteko nundik has, zertarik burura, eta nola antola arteko mami balios hura” (id.: 4). Saioari indartsu ekitea garrantzitsua dela azpimarratzen du: “Hastapenak munta handia du: harek emaiten diozkate kobleri beren abiadura, usaina eta ozentasun berezia” (id.: 4). Edo indartsuago amaitu beharra dagoela bistarazi: “Bazkarietan berdin, arno eta jateko bikainenak azkenik” (id.: 5). Eta, besteak beste, gaiaren tonuari ongi egokitzen zaion doinua aukeratu beharra seinalatzen du, neurria doinuak ezartzen duela gaineratu eta neurririk ohikoenen zerrenda eskaintzeko (id.: 6).

Lafitteren artikulua honetan, baina baita Lauaxetaren, Aitzolen edo Harri-gaitzen testuetan ere, bigarren olatu honetan eskolatzeak herri kulturaren modernizazio eta biziraupenerako hartu duen garrantziaren itzala nabari daiteke. Kezka hori berria da XIX. mende bukaerako olatuarekin alderatuz. Eskolaren inguruko bulkada berriak, bada, bertso-eskolaren ideia modernoaren atariraino daramatza eragile horiek, eta bertsolari elkarte baten aipamena ere egiten da.

5. HIRUGARREN ZIKLOA: NEGUKO KANPAMENTUETAKO LANA FRANKISMO GARAIAN. IRRATIA, HAUSPOTZEA

Un español primer premio del concurso internacional de violín

París.—Se ha celebrado el concurso internacional de violín entre representantes del país vasco, cuyo jurado estaba integrado, en su mayoría por catedráticos y profesores de la Sorbona y diversos liceos de la capital francesa. Han participado los cuatro clasificados en las jornadas eliminatorias de Urrugne (Francia) que son Basarri y Uztapide, en representación de España, y Mattin y Shalvador por Francia. El resultado oficial ha sido primer premio Basarri, España y segundo, empatados a puntos los tres violinistas restantes. Dada la importancia de este concurso, la radio y la televisión francesa le han consagrado varios programas.

Diario de Burgos (1958/V/22). Efe agentziak sinatua.

5.1. TESTUINGURUA: ARRAKALETAN ERNATUTAKO KULTURGINTZA

5.1.1. De Vega: Txirritaren kronika sinatetik euskararen ehorzketa aldarrikatzera

Aurreko atalaren bukaeran azaldu da nola gerrak eta frankismoaren garai-penak Lehen Euskal Pizkundek altxatako euskal kulturgintzaren eraispena ekarri zuen. Gerraondoko lehen urteetan *Aberri bat, hizkuntza bakarra* formulari jarraikiz, Espainiaren batasunaren izenean, euskararen erabateko jazarpena zertuko da:

Desde los primeros años del régimen franquista la persecución de cualquier manifestación en euskara será patente y afectará a diversos ámbitos del uso de esta

lengua. Así, bajo la política de la unidad sacrosanta de la patria se prohibirá desde la utilización de nombre propio en euskara, hasta la designación de buques mercantes, documentos notariales, nombres de sociedades, etc., puntos de ataque allí donde pudiera detectarse el mínimo rasgo de separatismo. A esta política habrá de unirse la depuración del magisterio y la represión del euskara en las escuelas. (Dávila, Eizagirre eta Fernandez, 1994: 88-89)

1948an biltzarra egin zuen Eusko Ikaskuntzak Biarritzen, eta bertan Jon Bilbaok sinatutako artikulua 1936tik ordura bitartean, hamabi urtean, Espainiako estatuan euskararen inguruko bost lan baino ez zirela argitaratu gaineratzen zuen, eta bertso batzuk izan zirela, estatuaren mugetan euskal kulturaz ziharduen aldizkari bakarrean euskaraz argitaratutako testu bakarra:

[...] el hecho de que el Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País (delegada en Guipúzcoa del Consejo Superior de Investigaciones Científicas), no haya publicado durante los tres años y cuarto de su vida más que un solo trabajo en euskera: La transcripción de diez estrofas debidas a la inspiración de los bertso-laris ultrapirenaicos Ochalde y Echahun. (Bilbao, 2003: 850)

Euskararen kontra hartutako neurri zehatzen berri hainbat lanek ematen dute (Aizpuru, 2009: 59; Euskaltzaindia, 1977: 400-401; Torrealdai, 1982: 9-12 eta 28-32; esaterako). Eta Torrealdai neurri horiek justifikatzen zituen ideologia islatzen duten hainbat testu jasotzen ditu. Baina, neurri guztiak zerrendatu edo horiek sostengatu zituen ideologia sakon aztertzeak lan honetarako luzeegi joko lukenez, giroa azaleratzen duen adibide bat baino ez da ekarriko. Torrealdai aipatzen dituen egileen artean bereziki deigarria suertatu da Luis Antonio de Vegaren kasua, bertso-laritzaren inguruan hainbat ekarpen eginikoa baitzen: aurreko atalean aipatu den “Han bajado los versolaris” testua, Txirrita gazteaz aurki daitekeen pieza luze bakarra, edota bertso-lariekkin fikzionatzen zuten “Decir de versolari” eta “Okerra-etxea”. Hamarkada bat lehenago *La Voz* egunkarian bere kronikari “[...] es día de fiesta en la anteiglesia y han bajado del monte los versolaris” ekiten zionak, bada, honela zioen euskararen inguruan berak zuzentzen zuen Donostiako *Semana* astekarian:

[...] ha de ser la ciudad quien en escuela, púlpito y bando imponga a la montaña una manera ilustre de expresarse, pues, no sería admisible más que bajo una influencia separatista y masónica, como ha ocurrido los últimos meses en Vizcaya, que fuera el monte quien pretendiera imponer a la ciudad su ruda y agria expresión o, al menos, prestarle las raíces básicas para la construcción de una jerigonza como la que tenían organizada los discípulos del hombre indocto de la plaza de Albia. (Torrealdai, 1982: 22)

Hain zuzen ere menditik jaisten zirela esaten zuenean subalternitatearen marka azpimarratu nahi zuen bertsolariengan idazle eta kazetari bilbotarrak²⁰⁰, eta euskara zuzenean mendiarekin identifikatuko du, hiritik, hots, modernitate-tik, at gelditu behar duen subalternitatea berriro markatzeko.

Testua luzea da, De Vegak euskararekiko erakusten duen herraren neurri-koa. Horrela, euskararen erabilera errespetu faltatzat hartzen du eremu hirita-rean gertatzen bada:

En la utilización de los dialectos por la gente urbana hay una exaltación de la aldeanería, es algo así como pasear por el asfalto con una zamarra o limpiarse las manos en una sopera. Es decir todos los actos que las personas educadas tienen proscritos. (id.: 22)

Atzerapena baino ez omen dakar:

Ni dialectos como el catalán ni jerigonzas como el vascuence renovado. Una cosa es el acento que cada comarca pone al idioma de todos —idioma uno en la Patria una— [...] y otra [...] enfrentar con una manera de expresión de más de cien millones de seres humanos, una parla de orígenes no esclarecidos, pero que es a nuestro idioma lo que la rueda del carro de bueyes a la hélice del avión. (id.: 22)

Euskararen desagertapena, bada, ez litzateke galera izango, eta, horrenbestez, Espainiaren batasunarentzat kaltegarria ere badenez, desagerraraztea litzateke onena:

Luchar contra el dialecto, cuando hablan en nuestra presencia uno de ellos es, desde todos los puntos de vista, luchar contra la mala educación, y es, por otra parte, avenir la conducta de cada uno al consejo clavado en la misma frontera, para que los españoles que en nuestra Patria se integren, o se reintegren, sepan que lo primero que deben dejar en tapetes del olvido es el instrumento que tanto daño ha

²⁰⁰ Añamendi entziklopediak jasotzen dituenak laburbilduz, Luis Antonio de Vegak (1900-1977) bere kazetari ibilbidea Bilboko *El Nervión* (1917-1922) eta *El Pueblo Vasco* (1922-1926) egunkarietan hasi zuen, eta *Euskalerrriaren Alde* aldizkarian ere kolaboratu zuen. Irakasle postua lortu, eta Espainiaren Marokoko protekturatuko Larachen eta Tetuanen eskatu zuen plaza (1927-1936). Gerra piztean bando frankistaren Burgosko *Dirección General de Prensa y Propaganda* delakoan txertatu zen. Donostiako *Semana* astekaria zuzendu zuen hogeitaz urtez (1937-1957), eta berrogei bat liburu argitaratu zituen: poesiak (*Timonel*, 1922; *Romancero colonial*, 1934, eta *Luna morena*, 1950), saiakerak (*Pirineo romántico*, 1950; *Nosotros los vascos*, 1962; *Pío Baroja*, 1965), eleberriak (*El retorno de Euría Massard*, 1921; *Las milloneras*, 1925; *L'Busbir*, 1931; *Como las algas muertas*, 1938; *Sirena de polvora*, 1939; *Los que no descenden de Eva*, 1941 eta abar) eta gida gastronomikoak (*Guía gastronómica de España*, 1957; *Guía vinícola de España*, 1958 eta *Viaje por la cocina Española*, 1969). Helbide honetatik hartua: <http://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/eu/vega-rubio-luis-antonio-de/ar-141880/> [2018/I/14]

causado a la unidad de España, y que el hecho de que un día se pierdan las voces regionales, la importancia será la misma que la pérdida del taurdetano o del ilergete. (id.: 22)

5.1.2. Erabateko jazarpenetik bizitza begetatiboa onartzera

Lehen urteetako erabateko jazarpen horren ondotik postura zerbait bigunago bat etorriko da:

Kaletik, pulpitutik eta katedratik —diote— espulstatu egin behar da euskara. Horretara dator lehen orduko hizkuntz zapalketa gupidagabea. Eta gero, hamar-hamabost urtetako sarraskiaren ostean, barealdia dator. Barealdia zer den? Euskarari bizitza begetatiboa egiten uztea, bere alde neurri positibo bat bakar hartu gabe. Euskara apurka-apurka hil egingo zela kalkulatu zuen frankismoak. Euskarak kaduzidade-data zuen, Unamunorentzat bezala Francorentzat. (Torrealdai, 2000: 241)

Euskarak etorkizuna izan dezan modernitatean murgiltzeko saiakera izango da frankismoak ikusi ezin duena. Baserriko sutondoan gorde daitekeenari, ordea, ameto ematen dio:

Frankismoak maite (?) duen euskara herri-mailakoa da, tradizionala, antigoaleko kulturaren ekarlea. Horri deitzen dio jatorra [...] Borrokatzen duen euskara, aldiz, euskara jaso da, kultura, kultur tresna gisa erabili nahi dena. Izan ere, frankismoak euskarari eman dion egitekoa oso bazterrekoa da, folklorikoa, familia-barnekoa, hiltorian dagoen gizataldeak bakarrik erabiltzekoa. (Sudupe, 2012: 825-826)

Horrela, esaterako, hizkuntzaren edozein erreforma gaitzetsiko du:

Ortografian eta lexikoan bi euskara bereizten ditu frankismoak oso berandura arte [...] Jatorra zein den esan beharrik ez dago: herrikoa, betikoa, tradizionala, abertzaletasunaren kutsadura gabea [...] Sasikoa zein den ere bistakoa da: Arana Goiriren erreformak sortu zuena. Separatista da. Eta 1964tik aurrera, euskara batua da sasikoa. Frantsestua da hau. (Torrealdai, 2000: 241)

Zentzu berean, errazago onartuko du kultura popularra, behe mailakotzat eta desagertzeaz den iraganeko kontutzat daukana, euskararen beste ezein adierazpen literario baino:

Argi berdea lortzeko traba gutxien maila apaleko liburuek dute: kristau-ikasbideak edo deboziozko liburuek, eta ahozko literaturakoak, bertso-liburuek.

Maila bat gorago dago olerkia. Olerkiak ere nahikoa libre du pasoa, azken batean sentimenduak agertzeko modu bat baita, dimentsio sozial gutxikoa berez. Olerki sozialaren ordua iritsi zen arte. Aresti, Artze edo Gandiagarekin ez dute eskuzabaltasun bera erakusten zentsoreek.

Nobela hurrengo mailan dago, altuagoan. Eta are gorago, saiakera. Pentsamenduak, gogoetaren maneiak genero hauetan leku handiagoa du. Ez al da hori hizkuntza kultuari dagokion zeregina?” (Torrealdai, 2000: 241)

Bestalde, hizkuntzaren modernizazio eta biziraupenerako funtsezko alor bat hedabideratzea izanik, prozesu hori izango da hain zuzen traba gogorrenak biziko dituen:

[...] uste izatekoa da liburuarekin prentsarekin baino eskuzabalago jokatu zuela frankismoak (edo hobeto, ez zuela horren estu jokatu). Eta askoz ere gehiago estutu zuela prentsako zentsura eta kontrola. Arrazoia? Liburuaren eta prentsaren izaera, bata bestea baino askoz ere maioritarioagoa, zabalduagoa izatean datza gakoa. Audientzian, hedaduran, alegia. (id.: 86)

Hala, hedabideetan kostatuko zaio euskarari beste inon baino gehiago arrakalaren bat aurkitzea. 1947an *El Diario Vasco*ren baitan planteatu zen euskarazko atal bat atzera bota zuen Kultura Ministerioak, eta, urte berean, Prentsako Zuzendaritza Nagusitik euskara erabiltzeko debekua iritsi zitzaien *Boletín de Acción Católica de la Mujer*, *Luis Obreros*, *Santísimo Rosario*, *Aránzazu*, *San Antonio*, *Misiones Franciscanas*, *Redención*, *Voz de la Madre* eta beste hainbat aldizkariri (Bilbao, 2003: 851; Torrealdai, 2000: 86-87).

Frankismoaren jarrera “bigunago” horrek, bada, XIX. mendeko kolonialismoak Ameriketako indigenen kulturarekiko erakusten zituenaren zantzuak ditu: “A lo sumo podía prestar oído con conmiseración a los gorgoteos bárbaros cuyo sitio eran el museo o el circo” (Calvet, 2005: 66)²⁰¹.

Euskarari pixkanaka onartu zitzaiona, esan bezala, ez zen hil hurren dagoenari errespetatzen zaion azken hatsa baino:

[...] las autoridades vigilan muy de cerca todas las actividades sospechosas de considerar el euskera en otro aspecto que en el de curiosidad arqueológica, que toleran por imposición de las circunstancias mundiales. Se evita cuidadosamente toda posibilidad de proporcionar pruebas de esta actitud, pero se palpa en el

²⁰¹ Bayol gobernadoreak *Le Figaron* 1893an argitaratutako testu hau jartzen du Calvetek adibide gisa: “Acaso una vez terminada la guerra, ya sin tener que combatir por su rey, Amazonas y jefes se enrolarán a sueldo en un Barnum [garaiko zirko famatua] para ir de gira por toda Europa. Si sólo uno de nuestros compatriotas tiene la misma paciencia que en otro tiempo tuvo el señor Avezac, podrá enriquecer a la ciencia con una gramática y un diccionario franco-dahomeno” (2005: 66).

ambiente lo exacto de la frase del P. Espiritual del Seminario de Vitoria: No está el horno para bollos... (Bilbao, 2003: 852)

5.1.3. Arrakaletan ernatutako kulturgintza

Gerraostean debekatu ez zen euskalgintzaren erakunde bakarra Euskaltzaindia izan zen:

Dakigunez, garaiko errepresio politiko espainolistagatik, euskara guztiz zapalduirik zegoen [...] Halere, honekiko kontraesanean, Euskaltzaindia bizirik zegoen. Egia da, ordea, Francoren gobernuak *de facto* berehala galarazi zuela. Izan ere, Errepublikara garaiko Autonomia Erkidegoen ahalbideei ate guztiak ixteko, Estatuaren eta probintzien arteko erakunde guztiak ezabatu zituen, eta horrela, Euskaltzaindia, Hegoaldeko lau diputazioen babespeko akademia izanik, lege-nortasunik gabe gelditua zen. Baina Azkue orduko alderdi nazionalistetan behin ere afiliatu ez zelako, eta, bestalde, zeukan apaiz kontsiderazioagatik, agintariek bere Euskaltzaindi 'izoztuan' utzi zuten bakean. Horrela, gainera, Estatuak, kanpora begira, museoko hizkuntza zahar hura errespetatzen zuelako itxura egin zezakeen. (Kintana, 1999: 4).

Bizirik eustea lortu zuen, bada, baina euskara bera bezala bizitza begetati-boa eginaz:

Bilerak bakan eta erdi klandestinoak izaten ziren urte ezin tristeago haietan. Euskaltzain abertzale asko ihes eginik edo atzerrian zeuden, euskara ikertzeko bitartekorik ez, eta ofizialtasun hispano-frantsesetik kontrako eraso etengabeak zetozkion, desprestigiatzeko-kanpaina latzekin [...] Azkue lekeitiarrak, gure kostetako karramarro ermitauren antzera, legez kanpoko Euskaltzaindi hartako oskol ahulean gorderik, gerrarik izan ez balitz legez, gure hizkuntzaren aurkako girorik ez balego bezala, egunero lanera joaten segitzen zuen Ibaiondo kalean (Kintana, 1999: 4).

Horrenbestez, lehen urteotan euskarak arnasa hartzeko errepresio frankistari irekitako arrakalarik garrantzitsuena erbestean egindako lana izango da. Garrantzi handia aitortzen zaio, adibidez, Jokin Zaitetik 1950ean Guatemalan sortu zuen *Euzko-Gogoa* aldizkariari. Literaturari eta pentsamenduari emana, euskara hutsez argitaratua, Zaitetik Orixe Guatemalara joanarazi zuen aldizkariarekin lagun ziezaion, eta aldizkaria Guatemalatik Euskal Herriratzeko ere ahalegin berezia egin zuen. Hegoaldean legez kanpoko izanik, klandestinoki zabaltzen zen. Iparraldean Bigarren Mundu Gerraren ostean sortutako *Herria* astekaria eta nazien debekuak eragindako etenaren ondotik berrabiarazi zen *Gure Herria* ere garrantzitsuak ziren.

Pixkanaka, Hegoaldean ere hasi ziren lan batzuk loratzen. Torrealdaik luze eta zabal azaltzen du ekimen haiek jasan behar izan zuten zentsura frankistaren

funtzionamendua, eta euskararekiko jarrera onberago bat zuten frankistengan topatu behar izan ziren konplizitateei ere erreparatzen die: “Normalean tradizionalistak dira, integristak, ACNPko katolikoak, monarkikoak... eskuindarrak, hitz batean. Falangista batzuen laguntza ere badute, Gonzalo Manso de Zuñigarena, Arabako Falangekoa berau, edo Antonio Tovarrena Mugimenduko kontseilaria. Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País izenekoaren inguruan biltzen dira Gipuzkoan” (2000: 56). Arreta berezia jartzen dio, bestalde, Francoren hirugarren gobernuan Propagandako buru eta liburuen zentsuraren arduradun nagusi izandako Pedro Rocamorak jokaturako paperari ere:

Zarautzen etxea omen zuen Pedro Rocamora honek, eta bertan igarotzen zituen udak. Dirudienez nahikoa harreman zuen hemen. Behin eta berriz ikus daiteke bere eskua. Bera izan omen zen *Egan* faszikulu gisa ateratzea proposatu zuena [...] Badakigu, jakin, zenbait liburu Rocamoraren interbentzioari esker lortu zirela [...]. Adibidez, Orixeren ‘Euskaldunak’, Salvatore Mitxelenaen ‘Arantzazu’, euskal poema, Bera-Mendizabalen Hiztegia, Jon Etxaideren ‘Alostorrea’ [...] (id.: 75-76)

Aipatu berri den *Egan* aldizkaria Antonio Tovar buruzagi falangista eta hizkuntzalariaren Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País delakoak abiarazi zuen 1948an euskal literaturari buruzko aldizkari gisa. Hasieran elebiduna zen, eta 1954tik aurrera euskara hutsezko bihurtu zen. Nolanahi ere, frankistekin egindako elkarlan horiek oso urriak zirela dio Torrealdai:

Erasoaren osteko barealditxoan, legeak uzten zituen zirrikitu eskas haiek baliatuz, aginte frankistarekin nola edo hala kolaboratzeko oso uzkur izan da jendea hemen. Koldo Mitxelena da pausoa eman duen bat, Tovarren eskutik seguruena. Mitxelenaekin batera dabilta *Egan*-en Aingeru Irigarai eta Antonio Arrue, azken hau karlista ezaguna. Jose Artetxe, frankistekin gerra egin, eta Patxi Unzurrunzaga, Itxaropena argitaletxeko nagusia ageri zaizkigu Zarautzen Pedro Rocamoraekin. (2000: 78)

Azkenik, 1956. urtea seinalatzen dute hainbat egilek (I. Agirreazkuenaga, 2017: 27-30; Intxausti, 2014, 315-330, Torrealdai, 1977a: 311-312 eta 2000: 104-105, esaterako) gurutze-bide hura benetako kulturgintzarako mugimendu bihurtu zuen inflexio puntu gisa. Bi batzar garrantzitsu egin ziren urte hartan, bata Jose Antonio Agirre lehendakariak Parisen antolatua eta bestea Euskaltzaindiak Arantzazun burututakoa. Frankismoa nazioartean bizi zuen isolamendua gainditzea lortzen ari zenez, nazioarteko aliantza politikoen langintza baino Euskal Herrian bertan egin beharreko erresistentzia kulturala lehenestea erabaki zen Parisen, eta euskara jendarte modernorako gaitzeko estandarizazioa, eskolaratzea eta hedabideratzea bietan.

Euskaltzaindia, oskol ahul izateari utzi, eta berriro ere euskalgintzarako aterpe garrantzitsu izatera pasatuko zen biltzar hartatik aurrera. Euskal kazetari-tza ere hasia zen urrats berriak egiten: 1953an *Anaitasuna* jarri zen martxan, 1954an *Zeruko Argia* berrabiarazi, 1956an Segura irratia izan zen nobedadea, eta 1957an *Jakin*. Euskal literaturak arnasbide berriak irabazi zituen garai bertsuan, eta 1957an ireki ziren baita Gerraosteko lehen ikastolak.

5.1.4. Bertsolaritzaren arrakala

Torrealdaik aipatzen du lehen frankismo idorrean euskal kulturgintzak izan zuen arnagunerik goiztiarretako bat bertsolaritza izan zela: “Oso goiz onartu zituen zentsurak, adibidez, Basarriren bertso-liburuak; 1949an aurrena. Eta hori Basarri Batallón de Trabajadores-en zigortua egona zela!” (2000: 116). Bertsolaritzarekiko onarpenaren adibide hau azpimarratzen du jarraian:

1960an jokatu zen bertsolarien gerraosteko lehen txapelketa handia, oker ez banago. Interes bizia erakutsi zuen Informazio eta Turismoko Gipuzkoako Delegazioak txapelketa hori egin zedin, handikiro egin zedin. Felipe Ugartek [Gipuzkoako Gobernuaren Delegatua] bere nagusiei zera eskatzen die, urrezko hiru domina eman beharko lituzkeela Ministerioak lehen sailkatuentzat. Hiru dominen eskaria honela justifikatzen dio Informazioko zuzendari nagusiar Donostiako Ordezkaritzan idazkari zen Miguel Angel R. Arbeloa jaunak: ‘Ausente el Sr. Ugarte, me dirijo directamente a V.I., con el ruego de que me comuniquen la decisión acordada, reiterándole la importante significación política que supondría para el Ministerio, hacer patente su apoyo a la tradición sana, demostrando que lo vasco se persigue únicamente cuando degenera en bandería política separatista’. (id.: 115-116)

Bistakoa da frankismoarentzat bertsolaritza baserri sutondoan gordetako kultura zela, aurremoderno, eta horregatik toleratzen zuela, euskal kultura begetatiboaren ereduarekin tolerantzia zela erakusteko aukera ematen ziolakoan. Izan ere, zertarako galarazi bere kasa desagertuko den hori?: “Bertsolaritza bitxikeria baserriar arkaikotzat hartzen zen duela mende erdi. Antigoaleko bitxikeria zelakoan uzten zuten herri txikiak jaietan-eta, baserriar zaharrekin akabatu eta antigalera itzuliko zelakoan” (Sarrionandia, 2015, 10).

Egin den prentsako testuen bilketan, azaldukoaren zantzu batzuk eskaintzen dituzten aleak topatu dira. Honela, onarpen goiztiararen adibide gisa, *ABC*k, 1942an argitaratutako testuan, Francoren Ministroari Ondarroan egingako ongietorrian bertsolari baten saioa:

El ministro fue recibido a los acordes del Himno Nacional [...] A continuación, el pueblo entero, acompañado de la banda, interpretó un curiosísimo romance en

vascuence de la Cofradía de Pescadores de Santa Clara [...] El ministro agradeció mucho esta nota típica, así como la que se dio a continuación por un ‘versolari’ que entonó, también en vascuence, otro romance sobre los últimos balleneros (...) (*ABC*, 1942/II/21, 10 or., “El Ministro de Trabajo, Sr. Girón, en Bilbao”)

*ABC*n argitaratutako beste testu batean, Torrealdaik hainbatetan aipatzen duen Pedro Rocamora buruzagi frankista da, bertsolaritza aipatu eta bere zaharreen nolabaiteko begirunea erakusten diona:

[...] sólo los pueblos antiguos, con aristocracia de milenios, llegan a la cumbre de lo mitológico si sus gentes aman de verdad la poesía [...] los vascos tienen las dos cosas: antigüedad de siglos y profunda sensibilidad lírica en su temperamento. La pervivencia del ‘bersolari’, el juglar irónico que repentiza versos en las fiestas o en los banquetes, es símbolo del sutil espíritu poético del pueblo. (*ABC*, 1952/VIII/12., 4 or., “Mitos y fantasmagorías de los vascos”; Rocamora, Pedro)

Hurrengoa testu luze bat da, hain zuzen ere, gerraostean euskararen ehorzketara aldarrikatzen zuen Luis Antonio de Vegarena. Azpeitiak, Telleri-txikik eta Saiburuk Azpeitiko plazan egindako saioa kontatzen du bertan, baita aurretik tabernan egiten duten beroketa ere, eta bertsolarien lagun gisa aurkezten du kazetariak bere burua: “Tellerichiqui, Zaiburu y Azpeitia son tres colegas míos: tres versolaris. Por esto fué por lo que uní mi porrón a los suyos en la mañana de la fiesta de San Ignacio de Loyola” (*Vida Vasca*, 1953, 30. zk., 109. or., “Tres colegas: Tellerichiqui, Zaiburu y Azpeitia”; De Vega, Luis Antonio).

Bertsolariez egiten duen deskribapena ikusita, gaia ez zaiola arrotza nabaritzen da berriro ere:

Tellerichiqui es, probablemente, el decano de los bardos rurales de todo el país vascongado de una y otra margen del lírico Bidasoa. Tiene setenta y un años y como hace más de cuarenta que se afincó en Loyola, en el barrio se le considera como una especie de gloria local. Larga nariz y colorado rostro [...] Zaiburu ha llegado de Rentería [...] Es un veterano también en la profesión de versolari. Rezuma socarronería [...] Azpeitia es un rapsoda joven. De los tres el único que ha introducido en su indumentaria cierto atuendo urbano: zapato en lugar de la negra alpargata y americana en vez de la blusa de amplios vuelos [...] aunque mozo todavía, no podía considerársele un novel en la profesión. El verso se le ha cuajado en lizas duras con otros aedas montañeses [...] (id.: 109-110)

Ziklo honetan topatu ahalko den kronikarik xehe eta literarioenetako bat eskaintzen du kazetariak: bakoitzak zer abestu zuen, tabernan gaztea erraz nagusitu zela baina plazan utzi egin zuela zaharrei irabazten, bakoitzaren euskararen nondik norakoak, hamarna duro ordaintzen zitzaiola bakoitzari, zer jan zuten, nola edaten zuten... Eta paragrafo kurioso honekin ematen dio amaiera testuari:

Zaiburu, Tellerichiqui y Azpeitia: De nosotros cuatro, vosotros tres habeís elegido el mejor camino: beber, cantar, bailar, ir de una parte a otra con el corazón lleno de versos [...] Por vosotros y por mí, que pude ser también un versolari, levanto el porrón [...] ¡Aúpa, Zaiburu! ¡Aúpa, Tellerichiqui! Y, sobre todo, ¡aúpa el caballero Azpeitia!... ¡Aurrera! ¡Aurrera beti! (id.: 111)

Kalean euskaraz hitz egitea errespetu falta dela, deusik balio ez duen hizkuntza bat dela eta desagerrarazi egin beharko litzatekeela idatzi zuenari berari bertsolaria izan nahiko lukeela²⁰² irakurtzeak eragindako harridurak bultzatuta bere biografian zertxobait sakondu nahi izan da, ustez Gabilondok aipatzen duen euskal identitatearen orientalizazioaren arrastoak dituen azalpena iritsiz. Izan ere, idazle bilbotarraren eleberrietan literatura exotikoa izan zen nagusi, eta Marokoko protektoratuan bizi izandako urteetan inspiratzen ziren mundu arabiarri buruzko eleberri anitz idatzi zituen. Eleberri kolonial hispano-afrikararen erakusle garrantzitsutzat jotzen duen Carrascoren arabera orientalizazioaren zantzuak nabarmenak dira haren testuetan:

Vega inventa un Marruecos inexistente [...] Imaginado porque la convivencia subordinada sin conflictos no era verdadera, porque el paternalismo colonialista del autor no era justo y porque la autoridad moral de la civilización española sólo se sostenía por la fuerza del poder impuesto. El autor es aficionado al folklore árabe, a la vida perdida de los aduares remotos y los oasis inencontrables [...] ²⁰³

Horrenbestez, badirudi, Sarrionandiak eginiko loturari jarraikiz, behelaino artean topatutako moroak izan daitezkeela bertsolariak bilbotarrarentzat; subalternitatearen txanponaren bi aldeak liratekeela euskarari erakutsitako mira eta bertsolariei azaldutako mirespena²⁰⁴.

²⁰² Berrito azaltzen da ideia bera 1957an egin zitzaion elkarrizketa batean: “A Luis Antonio de Vega le hubiera gustado ser muchas cosas. Le hubiera gustado ser futbolista, o versolari; pero se contento con ser buen novelista (...)” (*El Español*, 1957/XI/03, 17. or., “Luis Antonio de Vega”. Salcedo, Ernesto). Helbide honetatik berreskuratua <https://apiciusysuslibros.blogspot.com/2010/05/entrevista-del-periodista-ernesto.html> [2018/I/14]

²⁰³ “Novela colonial hispanoaficana” blogetik hartua [2018/I/14]: <http://novela-colonial-hispanoaficana.blogspot.com/2016/08/las-novelas-del-marruecos-imaginado.html>

²⁰⁴ Badirudi urteen joanarekin bigarrena gailendu zitzaiola, 1937an *Semanan* aldarrikatu-tako ehorzketaz damutzeraino: “Años más tarde, en 1962, tal como recoge Jose Maria Torrealday en su tesis doctoral sobre la censura franquista, Luis Antonio de Vega rectifica sus exabruptos reconociendo que ‘si el euzkera llega a ser raído de la tierra, la Humanidad valdrá un poco menos, porque habrá perdido el que probablemente es el único idioma poético del mundo’” (Sanchez Erasquin, 1994: 74)

Frankismoaren kutsu erromantikoko sinpatia horiek eta bertsolarietako fenomeno aurremoderno gisa irekitako arrakala horrek gizarte modernoaren kezkei erantzuteko apustu garbia egitean desagertuko dira: “Euskal Herri sanoaren prototipo dira bertsolariak, baina ez beti. 60ko hamarkadaren azken partean indartzen den bertsolarietako sozio-politikoak Ministerioaren txaloak jaso beharrean debekuak eta isunak jasaten ditu. Jon Azpillaga eta Jon Lopategi lekuko” (Torrealdai, 2000: 116).

5.2. OINARRIA: BERTSOLARITZA BERRABIARAZTEN (1945-1957)

5.2.1. Hegoaldean Basarri

5.2.1.1. Tolosako saioa: Txirrita elkarrizketatu zuen kazetari frankistarekin

Gerraosteko lehen jaialdi handia 1945ean Tolosan ospatu zela seinatzen dute hainbat egilek (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 14; Etxezarreta, 1993: 123; Iriondo, 2005: 29). Bi testu topatu ahal izan dira prentsan jaialdiaz, biak *La Voz de España* argitaratuak, bietan Basarri protagonista.

Lehenengoak “Poetas aldeanos. Norma y protocolo de un concurso de versolaris” darama izenburuzat. 1945/IX/28 datarekin argitaratu zen, eta jaialdia iragartzen du, bertsolarietako egingo dituzten ariketak esplikatuz. Joanito Atxukarro antolatzailearen aholkulari gisa azaltzen da Basarri testuan:

En los concursos bien organizados, como el que se va a celebrar en Tolosa el domingo, todo está sujeto a reglamento y medida. Lo he podido escuchar de labios de Basarri, el más afamado versolari de nuestros tiempos, que estaba asesorando a Juanito Achucarro. (*La Voz de España*, 1945/IX/28, “Poetas aldeanos. Norma y protocolo de un concurso de versolaris”; Rodríguez Ramos, José De Hernani, Juan)

Aspaldi ez dela horrelakorik ospatu aipatzen du jarraian, antolatzailearen profila ere ikus daiteke eta bertsolarietako euskara herrikoiaren argudioa ere azalratzen da:

Mientras Basarri hablaba y los demás escuchábamos pensaba yo cómo se le habría ocurrido a Achúcarro, que es carnicero, barero y empresario taurino en fiestas de pueblo, meterse ahora a organizador de concursos de versolaris [...] —Se me ha ocurrido porque hace mucho que no se organizaban concursos de esta clase [...] hacen las delicias de las muchedumbres rurales porque se habla en ellos de sus preocupaciones diarias y en su vasculencia popular y vivo, no en el otro galvanizado y sabio, que ellos no entienden.

Jaialdiaren kronika da bigarren testua, “Ruisseños en el Beotibar” darama izenburutzat, eta 1945/X/02 data duen zenbakiaren azalean hasten da, Basarriren argazki eta guzti:

Sobre el tablado he conocido a Basarri, a Ustapide, a Saiburu, a Oyarzun, a Zepay, a Hernani, a Ondartza... Ya se que ellos se llamarán Joshe Miguel, o Anthon Mari o de cualquier otra cristiana y vasquisima manera: pero su nombre oficial de juglares es aquel [...] el que descolló entre todos fue Basarri. Los mismos competidores empezaron pronto a reconocer en sus intervenciones que el lenguaje de Basarri era el más puro y sus pensamientos los más elevados [...] A Basarri siguió en excelencia poética Ustapide [...] (*La Voz de España*, 1945/X/02, “Ruisseños en el Beotibar”; Rodríguez Ramos, José *De Hernani, Juan*)

Kronika luzea da, lehen orrialdean hasi eta laugarren goan jarraitzen du, eta hainbat xehetasun eskaintzen dira bertan. Deigarria suertatzen da, esaterako, mespretxua eta sinpatia nahasten dituen tonua, De Vegaren kasuan bezala, beste-subalternoaz ari dela markatzen duena:

Los espectadores eran, en su mayoría, hombres de ‘chapela’ y de paraguas al brazo, aunque no amenazaba lluvia. Y los actores nada tenían que los diferenciara de ellos cuando, terminado el acto se fundieron en la multitud sin pasar por ningún camerino.

Agintari frankisten presentziari eskaintzen dion arreta eta haiekiko erakusten duen gertutasuna ere nabarmenak dira:

Una nota que no quisiera olvidar es la de que el público reconoció en una silla de cancha al procurador en Cortes y secretario de las mismas, señor Pagoaga y lo obligó con sus aplausos a tomar un asiento en el estrado. Ello me proporcionó a mi la feliz oportunidad de tener cerca al intérprete más autorizado y condescendiente que hubiera podido desear.

Azkenik, esanguratsua suertatzen da baita Basarri kazetariari eskainitako bertsoa:

Yo he sacado la impresión de que a estos hombres les cuesta menos hablar en verso que en prosa. Ya durante la comida con que fueron obsequiados [...] ellos nada dijeron que no fuese en estrofas rimadas. Doy cómo muestra una que Basarri me dedicó. No la traduzco por no ponerme colorado [...]

Lore polit bat nai nioke gaur/ gizon bateri eskeñi,/ Aztuta baldin badago ere/ oso goietan ipiñi;/ Hainbeste letra eder egin du/ eta ez al da komeni./ Txalotu zazute danok/ gaur ‘Juan de Hernani’.

Izan ere bi testuak sinatzen dituen “Juan de Hernani” hau ez da edozein. Aurreko zikloan ezagutu dugu *Estampa* aldizkarian bere izenarekin, Jose Rodríguez Ramos, Txirritari egindako elkarrizketa eder bat sinatzen. Basarrik kazetaria hortik ezagutu eta estimatzea ez litzateke harritzekoa. Litekeena da, ordea, bertsolariak gerra garaian Rodríguez Ramosen inguruko berri gehiago ere jaso izana:

Bajo el alias de ‘Juan de Hernani’ se encontraba el periodista José Rodríguez Ramos, autor del infame artículo sobre el bombardeo de Gernika por parte de la Legión Cóndor a los pocos días de producirse: ‘¡Qué lo sepa el mundo! Barbarie marxista en Guernica’. *Fotos*, 11 (8 de mayo de 1937): 20-21. La revista gráfica *Fotos*, nacida en febrero de 1937, pertenecía a la Falange Española y de las JONS. (Oiarzabal eta Tabernilla, 2017: 26)

Fontesen (2014: 108-109) eta Ortizen (2010: 352-354) arabera Gernikaren bombardaketaren inguruan frankistek zabaldu nahi izan zuten gezurraren eraikuntzan funtsezkoa izan zen Rodríguez Ramosen erreportajea. Bando frankistak argitaratutako lehenengotako testua izan zelako batetik eta bestetik argazkiak zekartzalako. Izan liteke Basarrik egiletza zehatz horren berri ez izatea, baina Ortizen hitzetan (2010: 252) oso sonatua izan zen erreportaje hori, haren oihartzuna nazioarteko prentsara iritsi baitzen. Edozein kasutan, Basarrik izan behar zuen kazetariaren ideologiaren berri, eta 1937an “Gernika’ko txikiketa” sailaren baitan “Bertsoz nork esan bonba txar aien/ indar gaiztozko danbarra?/ Etzuten beintzat osorik utzi/ bizileku bat bakarra [...]” idatzi zuenari (Eizmendi, 1992b: 73), erbestean eta zigortuta zazpi urte egin ondoren, gogorra suertatu behar zitzaion “Hainbeste letra eder egin du/ eta ez al da komeni./ Txalotu zazute danok/ gaur ‘Juan de Hernani’²⁰⁵ abestea.

5.2.1.2. Basarriren eta Uztaideren inurri lana: bi ereduak eskutik

Gerraosteko lehen urteetako giro idorraren inguruko zantzu batzuk eskaini dira dagoeneko. Bertsolaritzaren isiltasun aldiaz ere jaso dira batzuk. Panorama hori Basarri *trabajadoreetatik* itzultzean hasiko zen aldatzen:

²⁰⁵ Ezin izan da kazetariaren inguruko datu biografiko askorik bildu. Fontesek (2014: 109) Palentziakoa zela zehazten du. Eta ABCn topatu ahal izan den artikulu nekrologikoan (ABC, 1969/III/02, 22 or., “Fallece en Bilbao el periodista don José Rodríguez Ramos”), bere kazetari ibilbidea *La Voz de España*, *El Diario Vasco* eta bere zatirik handienean *El Correo Español-El Pueblo Vasco* egunkarietan egin zuela irakur daiteke. Azkenik, Díaz Nocik aipamen labur bezain deigarria egiten dio, Aitzolek sortutako *El Día* abertzalean aritu zela (datengatik hor behar dute haren hastapenak) seinalatuaz (2012: 162).

Ataño: [...] gerrak ezarri zuen beldurragatik, gure etxean behintzat, denok isildu ginen.

EHBE: Garai hartan, Euskal girorik somatzen al zen zuek mugitzen zineten inguruetan?

I. Olea: Nere inguruan behintzat gutxi. Arantzazuko aldizkaria argitaratzen zen, eta Basarri han bertsoak ateratzen hasi zen. Mesede handia egin zuen. Ordura arte, dena lo baitzegoen! (EHBE, 1993: 97)

Tolosako jaialdian bigarren egin zuen Uztapiderekin osatuko zuen bikote artistikoa eta herriz-herri saioak eskaintzen hasiko ziren: “Basarri vuelve a Guipuzcoa en 1942. En compañía de Uztapide, comienza a cantar en fiestas de pueblos y barrios de la provincia [...] Deben cantar como si nada hubiese pasado, ignorando muchas cosas, pasadas y presentes” (Garzia, 2000a: 440). Inurri lanari ekitea erabaki zuen zarauztarrak²⁰⁶: “[...] Uztapide lagun harturik, herri-rik-herri, ibilera gaiztotan, desgaraian, baina beti kantuzko zerbitzu leialean. Hogeitaka urtez leku berean kantatuz, eta bertsolaritza galtzeaz zegoen lekuetan berriro biztu-araziz, eta usarioko gauzatat zeukaten haietan beharrezko festakizun bihurtuz” (J.M. Lekuona, 1992: 196). Eta lan hori funtsezkoa bihurtuko zen bertsolaritzari garabide bat emateko: “En una época en la que el bertsolarismo era prácticamente la única actividad en euskara tolerada por el régimen, supieron asegurar la continuidad del bertsolarismo, asentando las bases para su posterior desarrollo” (Garzia, 2000a: 441).

Profil ezberdineko bertsolariak ziren: “Basarri ongi jantzia literaturan, musikan, hizlaritzan [...] Uztapidek ahozkotik gehiago, noski, idatzizkotik baino, eta herri-ezagutzan testigu aparta genuen, ibilian eta bere kabuz ikasia” (J.M. Lekuona, 1986: 118). Zestoarra gertuago egon zitekeen Txirritaren eskolatik, baina zarauztarraren proiektuarekin bat egiten asmatu zuen:

[...] bertsozale denek ez zuten ongi ikusten bertsokera berri hori. Uztapidek ere ez, baina ‘oso gizon argia eta aurrerakoa zenez, ezagutu dugun bertsolari listoena’, Basarriren gurdira igo zen bakarra izan zela dio Lazkanok. Beste bertsolari kontsagratu askok, Txapel, Zepai, Lodisaletxe, Zubeltzu, Asteasuko Ondartza [...] ez zuten igarri zer zetorren. (Barandiaran, 2011: 19)

Eta primeran funtzionatu zuen bikoteak:

El bertsolarismo de Uztapide es más sencillo y popular que el de Basarri. Probablemente ajeno a las inquietudes intelectuales de Basarri, fue, sin embargo, el

²⁰⁶ Orduko prentsan 1940ko hamarraldi bukaera aldetik hasita jasotzen dira bi bertsolarien emanaldiak: *El Bidasoa*, 1946/IV/20, 4. or., “De sábado a sábado / Fiestas en Las Ventas; *El Bidasoa*, 1947/IX/13, 4. or., “Inauguración de un bolatoku”; eta *El Bidasoa*, 1948/IV/03, 5. or., “Noticario”; *La Voz de España*, 1948/XII/02, “Un día en Betelu”...

complemento ideal [...] Los bertsolaris de más edad de nuestros días [...] recuerdan que la dinámica de las actuaciones de la pareja era siempre la misma. Basarri actuaba de desbrozador, abriendo camino, decidiendo cuándo y cómo convenía tratar cada tema [...] Agazapado tras la iniciativa de Basarri, Uztapide no perdía ocasión para remachar los comentarios que sobre cada tema hacía Basarri (Garzia, 2000a: 441)

Pixkanaka bertsolari gehiago hasiko zen zirkulatzen. Bizkaian Balendin Enbeita eta Iturri aipatzen ditu Juan Mari Lekuonak, eta Gipuzkoan 1950eko hamarralditik aurrera Joxe Lizaso, Lasarte, Mitxelena, Lazkao Txiki bezalako bertsolari gazteak Joanito Dorronsorok (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 15). Uztapide eta Basarriren lana izango da, ordea, 1960ko hamarraldian emango den gailurra bidean jarriko duena: “[...] urtero herriz herri, bertsozale-tasuna zabaltzen ari dira. Beraz, 60an txapelketa etortzen denerako, lan bat egina dago azpitik. Ibilian ibilian horiek egin dutena, katekista-lan izugarria izan da bertsolaritzarako. Jendea ikasiz joan da zer den bertsolaritza” (id.: 15).

5.2.1.3. *Basarri kazetari eta La Voz de Españaren txapelketak*

Honela gogoratzen du Basarrik gerraostean berriro ere kazetari lanetan has-teko aukera eman ziotenekoa: “Emengo berri emaleak zun gogoa: Frantzisko Juaristik. Asi nintzan poliki-poliki, ta gero bertatik eskea, ta eguneroko sailla jarri zidaten. Mi atalaya montañera izena jarri nion, eta makiña bat urtetan bete gendun” (Zavala, 1992b, 17). Iriondo zerbait zehatzagoa da *La Voz de España*n 1946ko udazkenean hasi zela eta “Mi Atalaya Montañera” 1948ko ekainean abiarazi zela seinatlatuz (2002: 20)²⁰⁷.

Bertsolari gisa zuen ospeak lagunduta, eta gaitegi jakin bat landuz, atalak arrakastaren bidea hartu zuen hasi eta berehala: “Pilota, zezenak, futbola, estropadak, atletismoa, boxeo eta horrelakoak egunero aipatu ohi zituen lehendik ere aipatu egunkariak. Baina inoiz ez herri txikietako festarik, euskal giroko jai-rik, bertso-jaialdirik, herri-kirol, apustu eta horrelakorik. Eta hutsarte horixe beteaz lanean hasteko aukera ikusi zuen” (Iriondo, 2002: 20-21).

Atal finkoa lortu eta gutxira egunkariaren babesarekin bertsolari txapelketa bat antolatzeari ekingo zion. 1949ko urtarrilaren 29an topa daiteke beraren atalean Basarrik txapelketa horri buruz sinatutako lehen testua: “¡Alerta los bersolaris de todo el país! En nuestro constante afán de dignificar nuestras costumbres

²⁰⁷ Ikerketa honetan bertsolariari gerraostean topatu zaion testurik zaharrena 1946ko aza-roaren 3an Pello Errotari buruz *La Voz de España*n argitaratutakoa da. Bigarrena abenduaren 15ean *Aranzazu* aldizkarian argitaratu zuen “Txirrita”ren ateraldiak” litzateke.

[...] venimos estudiando la celebración de un gran concurso de improvisadores [...]”. Gipuzkoan bertsolari berriak topatzea zen txapelketaren helburua, aurretik sariketaren batean parte hartutakoek eragotzirik zuten izena ematea, baina zarauztarrak Euskal Herriko Txapelketa Nagusi bati bezainbesteko ikusgarritasuna eman zion: apirilaren 3an jokatu zen finala, Zarauzko Zinema frontoian, eta bi hilabeteen 29 testu eskaini zizkion.

Azalean jaso zuen apirilaren 5ean *La Voz de España* finalaren berri Ignazio Berasarte irabazlearen argazki eta guzti: “Con un éxito arrollador se celebró el domingo en Zarauz, la final del I Concurso de Bersolaris que ha organizado LA VOZ DE ESPAÑA. Más de cuatro mil personas de toda la región acudieron al Fronton Cinema [...]”. Basarrik sinatutako barruko orriko kronikak gerora eza-gunago bihurtuko ziren Joxe Lizaso eta Manuel Lasarte aipatzen zituen sailkapenaren hirugarren eta laugarren postuetan, Iparraldetik Xalbadorrekin gonbidatu bezala abestera etorritako Mattinen argazkia zekarren, eta baita Basarrirena berarena ere, honako argazki oinarekin: “Basarri’, alma y vida del concurso, inició con su fraseo, fácil y alegre, la jornada final del concurso de bersolaris organizado por LA VOZ DE ESPAÑA”. Azken orriak, berriz, Juan de Donostyk sinatutako testu luzea zekarren, finalaren argazki ugarirekin hornitua, baina bertsolaritzaren inguruko azalpen gisa planteatua. Titular nagusiak Basarriren xede nagusia laburbiltzen zuen: “El bersolari ha salido de las sidererías a las plazas y los tablados”. Eta azpтитuluak bertsolariaren ertzekotasuna azpimarratu: “Flor esencialmente popular crece al borde de los caminos y los senderos de nuestras montañas”²⁰⁸.

*La Voz de España*ak “Por Dios, por España y por Franco” zekarren lehen orriko goiburuan egun haietan. Gerra garaian sorturiko egunkaria zen, Donostia frankistek hartu berritan irekitakoa²⁰⁹, egunkari tradizionalista gisa aurkeztu arren laster falangismora lerratua, eta Mugimenduko prentsaren baitan txertaturik frankismoaren organo ofiziala bihurtu zen Donostiako *Unidadekin*, Bilboko *Hierrorekin* eta Iruñeko *Arriba Españarekin* batera (Díaz Noci, 2012: 180; Zalbidea, 1998: 12). Anabitartek eta Lemak azaltzen dute nola hasiera batean azalaren goiburuan “Dios, Patria y Rey” leloa zeraman; gero, “Diario de FET y de las JONS”era aldatu zen, eta, azkenik, “Por Dios, por España y por Franco” hori 1938ko abuztuaren 23an jarri zitzaion (1986: 79). Horrenbestez, erabateko dirigismo baten menpe egingo zuen bere ibilbidea: “Eguneroko praktika zen

²⁰⁸ Hedabide gehiagok ere eman zuten finalaren berri: *El Diario Vasco*, 1949/III/29, “12 Bersolaris en la Perla del océano”, Artola, Fernando *Bordari*; eta *Herria*, 1949/IV/07, “Zarauz. Bertsolariak mendez bertze aldean”.

²⁰⁹ Testu honekin ireki zen lehen zenbakia: “Guipúzcoa reconquistada por España. Cuarenta requetés, al mando del capitán Ureta, entre el entusiasmo delirante, rompen el silencio de la ciudad mártir con el grito de ¡Viva España!” (Anabitarte eta Lema, 1986: 76).

zentsurari, erredakzioetako mahaietara egunetik egunera heltzen ziren ohar, agindu, kontsigna eta iradokizunak eransten zitzaizkion” (Zalbidea, 1998: 21). Autoritate frankistek eskua zuten egunkariaren gaitegian eta estiloan: “Aukeraturako gai bakoitzak nagusizatik ateratako edo, ataleko buruak proposaturik, Prentsa-Zuzendaritza Nagusiak onartutako kontsignei erantzuten zien. Aukeraturako artikuluek baldintza hauek bete behar zituzten: kontsignari zintzotasuna; estilo argia, eskolatua eta laburra; nazioaren interesekoa, gaurkotasuna, zehaztasuna eta atsegina izatea” (Zalbidea, 1998: 21).

Ez dirudi euskal kultura jorratzeko lurrik emankorra, baina Basarrik asmatu zuen nolabait bere egiten. 1951n bigarren bertsolari txapelketa bat antolatzen ari zen egunkaria, eta zarauzarrak beste 21 testu argitaratu zituen gaiaren inguruan.

Kazetari bokazioa zuen bertsolariak: ikusi besterik ez dago gerraurretik, oso gaztea izan arren, zenbat hedabiderekin (*Euzkadi*, *Argia*, *El Día* eta *Euzko-Deya*) kolaboratu zuen. Prentsa bezainbat gustatzen zitzaion gainera Zubimendi eta Luzearekin aurreko zikloan estreinatu zuen irratia, eta *La Voz de Españarekin* lehen txapelketa antolatu eta gutxira alor horretako jarduna ere berreskuratu zuen:

Gerra ondoren, 1949ko udazkenean, hasi ziren Gipuzkoako Foru Aldundia-
ren laguntasunez, Radio San Sebastian irradian Basarri, Jose Artetxe, Beorlegi,
Maria Dolores Agirre, Milagros Bidegain eta talde bat irratsaioak egiten astero.
Hitz egin eta bertsoak kantatzen zituen Iñakik. Zazpi-zortzi urte iraun zuen halaxe
irratsaio hark. (Iriondo, 2013a: 180-181)

Bi adarretan gauzatu zuen ibilbide luze bezain oparoa. Prentsan, *La Voz de Españaz* gain *Aránzazu*, *Vida Vasca*, *Mundo hispánico*, *El Diario Vasco*, *Zeruko Argia*, *Príncipe de Viana*, *Goiz-Argi* eta *Hoja de Lunes de San Sebastián*en argitaratu zuen bertsolaritzaz hurrengo hiru hamarkadetan: “Aren egunkarietako sailak ainbat irakurle biltzen zituan idazkirik ez da bearbada gure artean izan” (Zavala, 2006a: 28)²¹⁰. Irratian ere, Radio San Sebastián-eko etapa bukatu ondoren, 1957tik Donostiako *La Voz de Guipúzcoa*n urte luzez jorratu zuten ordubeteko euskarazko irratsaioa talde bertsuarekin: “Irrati-kontuan ere Basarriren katekesia, periodikoan egiten zuenarekin batera, inportantea izan da” (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 19).

Luzea, oparoa eta arrakastatsua izan zen, bada, Basarri kazetariaren ibilbidea. 1970eko hamarraldiaren bukaera aldera bere zutabea *La Voz de Españatik Diario Vasco*ra aldatzea albiste bihurtu izanak ere erakusten du Basarriren lanak

²¹⁰ 1967an hasiko dira testu bera bi hizkuntzatan argitaratzen duten artikulua. Testurik gehien egunkari honetan argitaratu zuenez, erdarak proportzio garrantzitsua izango du bere produktioan, baina *Aránzazun*, *Zeruko Argian* eta *Goiz-Argin* ere testu ugari argitaratuko ditu, eta, horiek guztiak euskaraz izango direnez, gehiago izango da hizkuntza horretan argitaratutakoa.

urte luzez hartu zuen dimentsioa: 1978ko azaroaren 30ean, aldaketaren berri eman zuen *El Diario Vascok* lehen orrian argazki eta guzti (“La columna diaria de ‘Basarri’ / Desde mañana, ‘Nere Bordatxotik’”) eta baita *La Voz de Españak* ere (“‘Basarri’ cede el puesto a Garaiko / Garaiko, nuevo titular de la sección”). Biharamunean berriro ere ongietorria egiten zion azalean *El Diario Vascok* (“Ongi etorri, ‘Basarri’! / ¡Bienvenido, ‘Basarri!’”).

Bertsolari gisa izandako ibilbideari hedabideetan izandako protagonismo hori gehitu zitzaionez, erabat figura erreferentziala izan zen zarauztarra frankismoak iraun zuen hainbat hamarkadatarako ziklo honetan.

Hainbat ekarpen egin zituen, baina garrantzitsuenetako bat bertsoaritzaren hedabideratzean burututakoa izan zen. Honela azpimarratzen zuen, jada 1960an, Aita Karmelo Iturriak:

Bai, ogeigarren gizaldiak aurrerapenik ekarri dio munduari. Edozertan aurrerapenak. Jakintzatan eta teknika-gauzetan, gogozko eta besozko gauzetan, danetan. Bertsolaritzan ere bai. Ta ogeigarren gizaldiko bertsoaritzaren eragille, egille ta eredu, Basarri degu. Azalez eta mamiz. Bertso-mamiari, bertso-gaiari begiratu ezker, berak jaso du bertsoaritzaz gaur duan mailla ederrera [...] Azalari begiratu ezker berriz, berak eramane du bertsoaritzaz periodiku ta radioetara. (1992b: 22)

5.2.2. Iparraldean Hernandorena

5.2.2.1. *Bertsolari bila ikertzaile pribatu baten pare*

Gerratik ihesi muga zeharkatu zuen Hegoaldeko jende askok. Errealitate gordin horrek ondorio positiboren bat ere izan zuela seinalatzen du Dorronsorok:

Baina txarra ere ez da dena. Alabeharrez, beti gertatzen den eran, Euskal Herriaren egoera eta sasi-muga hori tartean dela, askok beste aldera joan behar izan du eta han bertsoaritzaz bizteko aukera dator. Hernandorena han dabil. Baita Monzon ere. Basarri ere bai, gerra ondorengo hiru urtetan behintzat. Errexil bertsoariak ere, hor mugan goardian dagoela, pentsatzen du ‘bueno, nik joan egin behar diat hemendik’ eta hanka egiten du bere metraileta eta guzti Francoren zere-tik beste aldera. Bertsolari bat gehiago Iparraldean. (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 14)

1960ko hamarraldian *Enbata* mugimendu abertzalea loratu aurretik II. Mundu Gerraren bukaerarekin Iparraldean abiatzen den pizkunde kulturalaz dihardu Martinezek: “Garaia ezaugarritzen duen ekimen kulturalen oparotasuna gerra bukatu eta berehala hasiko da” (2015: 80). 1946an Baionako bikarioak antolatutako udaleku euskaldunak aipatzen ditu, urte berean Euskal

Gazteriaren Biltzarrak Baionan antolatutako euskal dantzen erakustaldia, 1948an Biarritzen antolatutako Eusko Ikaskuntzaren Kongresua, edo urte horretan Baionan antolatutako “Euskal kantaren gala” eta *Ramuntxo* euskarazko antzezlanaren estreinaldia. Loraldi horretan gerratik ihesi muga zeharkatutako errefuxiatuek izandako parte-hartzea seinalatzen du, berebat (2015: 79). Hernandorenaren ekarpena espresuki azpimarratuaz: “Teodoro Hernandorenak bertsolaritza berpizteko lan erraldoia egingo du, eta Lapurdi, Baxenafarroa eta Zuberoa puntarik punta bertsolari bila zeharkatu ondotik, besteak beste, Xalbador eta Mattin plazaratzearen arduradun nagusietakoa izango da” (id.: 79).

Aurreko atalean azaldu da nola aterpetu zen zizurkildarra Iparraldean. Ez zen geldirik egoteko gizona: Gernikako Elai Alai haurren dantza taldearekin Europan zehar hainbat emanaldi egin zituen hilabete luzez; familiaren ondora itzuli behar izan zuenean dentista kontsulta bat jarri zuen; hura itxi ziotenean, kontrabandoari ekin zion, inportazioari eta esportazioari gero... eta 1940ko hamarraldiaren erdialdean bertsolaritzaren eragiletzan buru-belarri murgiltzea erabaki zuen.

Bazekien zertan ari zen. Erabakigarria izan zen Aitzolek txapelketen antolatetari ekiteko hartu zuen erabakian, eta Txirritaren omenaldiko argazkitik zetorren. Are gehiago, bera izan zen argazkiaren antolatzaile. Txapelketen jarraipena izango zen beraren proiektua: “1935-36ko arrakastatik ondo ikasita zetorren Teodorok, beraz, txapelketaren filosofia ezarri zuen, non ezarriko eta ahal izan zen Euskal Herriko zatian, Iparraldean, alegia. Ziur edukita, bertsolaritzaren erakuslehiorik arrakastatsuen zela eta bertsolaria eta bertsozaleak modu horretan mobilizatzen zirela aisa” (Lasa, 2008: 769).

Eusko Alderdi Jeltzaleari aurkeztu zion bere egitasmoa, baita Euskaltzaleen Biltzarrari ere, baina, gerraurrean nahiz gerran buruzagi jeltzale garrantzitsu bat izana zen arren, ez zion inork kasu handirik egiten. Honela kontatzen du Hernandorenak berak: “[...] bi alderdiko buruzagiei, eten gabe, bein da berriz eskatzen genien, bertsolariak billatzen saia zitezela, euren bilkurak alaitzeko eta bide batez, gizon aien doai miresgarriak Erriari ezagutarazteko. Erantzuna beti bera zan: ‘alde ontako Euskalerrian ez dago bertsolaririk!’” (*Príncipe de Viana*, 1974 abendua, “Sumbilla’ko Ximun Ibarra bertsolariari”; Hernandorena, Teodoro). Esan bezala, ez zen, ordea, geldirik egoteko gizona:

Gogoan dugu, bein batez, Donibane Loitzuneko kalean, Eskualtzaleen Biltzarreko buruzagi bat²¹¹ arkitu gendun [...] bertsolarien arazoa berriztu gendun. Eta berak erantzun: “Zuen aldean, Gipuzkoan bai; badira pertsulariak: baiña emen, ez. Leen bazen bat, Senpereko Mattin; baiña ura... il zan. Gainera, zerta-

²¹¹ Aristorenaren (1992: 7) eta Iriondoren (2004: 22) arabera Louis Dassance zen buruzagi hura.

rako dituzu pertsulariak? Bistrotan (tabernetan) irri eginarazteko bertzetarako ez dute balio! [...] une artan bertan artu gendun, gure iduriz bide bakarreko zan erabaki bat: Ipar Euskalerriko baztar guziak, zeatz-meatz miatzen saiatuko ginan, bertsolariak ba-zen edo ez jakiteko.

Esan eta egin, bertsolaritzaren historian hainbatetan gertatu den gisan, bakarlanean antolatutako ekimen harrigarria burutu zuen: “Bakar bakarrik hasi zen, inongo kultur erakunderen laguntzarik gabe. Erbi zakurren edo ikerlari pribatu baten pare ibili zen, non zer suma, Ipar Euskal Herrian zehar” (Lasa, 2008: 774).

Hamarkada batzuk geroago, prentsaren bidez azaldu zuen nola egin zuen lan hura, eta hari horri tiraka, Lasak egiten duen bezala (2008: 776-782), ibili zuen bide osoa berregin daiteke. Honela, *Principe de Vianaren* 1975eko urtarri-leko zenbakian kontaktzen duenez, Mattin izan zen bere peskizei esker topatu ahal izan zuen lehen bertsolaria:

[...] Bertsolari billa Ipar-Euskalerrian miatzen asi giñanean Donibane-Lohitzunen bizi giñan eta lendabiziko ‘bertsolari-arrastoa’ bertan eta Sarako erri inguruan atera gendun. ‘Bai, —esan ziguten— Sarako festetan entzun izandu omen zuten bertsolari bat...’, baiño nor zan eta nungoa zenaren arrastorik gabe. Galde-tuz-galdetuz Ahetzekoa ote zanaren susmurra izan gendun.

Bereala erri ortako jaun erretorearengana jo gendun, eta baita ere onek, guk bilatzen gendun bertsolariaren baseria erakutsi [...] Atea jo bezain laixter, Mattin bera azaldu zan gure aurrera [...] ‘Ba...! tarteka tabernan aritzen gera, pixka bat berotzen geranean’ [...] (*Principe de Viana*, 1975eko urtarrila, 6. or., “Euskalerrian zear, bertsolari billa”)

Dorronsorok aipatu berri duen Errezil bertsolaria, metraileta utzi eta muga zeharkatu zuena, EAJk Iparraldean errefuxiatuekin antolatu zuen zenbait bilkura eta afaritara joana, eta hortik izan zuen Hernandorenak beraren berri. Iratiko basoan lanean zebilenaren entzutea zuten:

[...] Iratiko basoa ordea, Naparroa, Baxe-Naparratik eta Zuberoa’gandik mugatzen zuan urrutiko baso aundi-zabal bat zan [...] ‘Inun izatekotan, Donibane Garazin jakingo dezu lantoki orren berri’ [...] iru seme-alabak artu eta Garazira joateko erabakia artu gendun [...] mendi azpian zeuden kable batzuk aurkitu genituen eta, oien ondoan, mendi-gora zijoan bidexka bat [...] Basoan, lanean ari zan tokira inguratu giñan [...] ‘Zure billa nator Goikoetxea’. ‘Nere billa mendi punta ontara?’, erantzun zidan berak arrituta. (*Principe de Viana*, 1975eko otsaila, 6. or., “Bertsolariak”)

Goikoetxearen bidez jakin zuen Ximun Ibarra zeritzon Sunbillako bertsolaria Iratiko etxola batean bizi zela. Hau ez zen, ordea, aurreko biak bezain prest agertzen zizurkildarrak antolatu nahi zuen sariketean parte hartzera: “Begira, nik

neguan errira, Sunbillara itzuli bear det. Eta euskerazko festa batean ibili naizela jakiten badute, zigortuko naute [...] herrian euskeraz itzegite utsa ere galerazita dago eta, ondo ulertuko dezun bezela, askoz okerrago litzateke...” (*Príncipe de Viana*, 1975eko martxoa, 6. or., “Euskalerrian zear... Bertsolari billa. Ximun Ibarren ezagutza eta bataioa”). Izen faltsuarekin (*Zubikoa* gisa bataiatu zuen, lagun baten baserriaren izena) aurkeztu zitekeela iradoki eta gaiak ez zirela konprometituak izango ziurtatu ondotik lortu zuen bere kausara apuntatzea.

1936ko finalean bertsolari gazteenaren saria eraman zuen Felix Iriarteren ezagutza ere bazuen. Garazin eta Baigorri ibili zen horren bila, azkenik Banka herrian topatu zuen arte. Baiezkoa eman zion eta baita beste bertsolari baten berri ere:

[...] Aldudeko ostatuan noizian beinka aritzen den mutiko bat ezagutzen det’.

—‘Oso ondo. Gazte ori ere ekarrarazi bear genduke Donibanera. Non bizi dan badakizu? Joango nitzake bera ikustera. Berarekin, bosteko taldea osatuko genduke: saioketa baterako naiko.’

—‘Utzi ori nere kontu, erantzun zigun Iriartek; bear dena nik egingo det...’

[...] Bertsolari gazte ura, ‘XALBADOR!’ zan; Urepel’eko bertsolari gaztea, denborarekin, Euskalerrria’k egundaino ezagutu dituan bertsolari goragarrienen, goren-goreneko bat izango zan bertsolaria (*Príncipe de Viana*, 1975eko apirila, 6. or. “Euskalerrian zear... bertsolari billa. Iriarte’ren bidez, Xalbador”).

5.2.2.2. *Hernandorenaren lehen txapelketak*

Hamasei bertsolari bildu zituen saialdi hartan, eta txapelketaren lehen saioa, aurrerago jokatuko zen finalaren kanporaketa gisa antolatu zuena, Donibane Lohizunen ospatu zen, 1946ko irailaren 22an. Gastu guztiak ordaindu behar izan zituen, baina ez zitzaion batere damutu:

Lohitzunen eratu nuan txapelketa hura neretzat atsegingarria izan zen, ez nire patrikarentzat, orduko 50.000 franko baiño gehiago kostatu zitzaidalako, baiño bai nire satisfaziorako, eta barkatu othoi esaten badut, nire urgulloarentzat, an lerrokada aundi batean ezarriak ikusten bai nitun, Ipar Euskalerriko bazter guzietatik etorritako bertsolariak EUSKALTZALEEN BILTZARREKO buruzagien aurrean, eta nik, biotzkada batek eragiñik sakrifizio aundi baten ondoren, bertara ekarriak. Egun artan konturatu ziran Euskaltzaleen Biltzarreko buruzagiak bertsolariak etzerala bistrotan irri egiñarazten ibiltzen zirenak. (Lasa, 2008: 783)

Finala Hazparden jokatu zen azaroaren 17an. Mattin irten zen garaile. Ez batera eta ez bestera ez zen jende askorik hurbildu. Bigarrengora azaldu zirenei, ordea, ez zitzaien kategoriarik falta:

Errana dizuet Donibanen —ene moltsaren zorigaitzez— etzela jende aunitzik bildu pertsulariak entzuteko. Itxaropen osua nuan Hasparnen gehiago izango zala. Lau orenetan astekuak ziran pertsulariak. Ni, lauak eta laurdenak pasaturik sartu nitzan trinketera eta bertan zeuden lau pertsona, Agirre Lehendakaria bere emaztea eta bi seme alabarekin. Bertze nior ez... (*Herria*, 1965/III/18, 4. or., “Pertsulariak”)

Hurrengo zortzi urteetan gisa horretako hamazazpi saio antolatu zituen zizurkildarrak. Eta Lore Jokoetan nahiz Euzko Pizkundean garatutako bideari jarraikiz ahalegin berezia egin zuen bertsolaritza prestigiatzeko. Horrela, apaiz, politikari, auzapez, idazle, mediku eta gisakoak eseri ohi zituen epaimahaian: “Apropos hartutako erabakia zen hori. Argi dago bertsolaritza eta bertsolarien izena eta izana goratzeko kanpainaren barruan kokatzen zela hautaketa selektibo eta elitista hori” (Lasa, 2008: 805)²¹².

Hasiera-hasieratik bilatu zuen, bestalde, Hegoaldeko bertsolariak ekarri eta Euskal Herri osoko sariketa antolatu ahal izatea (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 14-15; Lasa, 2008: 827). Saran 1948ko apirilaren 4rako antolatu zuen saiora Uztapide eta Basarri ekartzen saiatu zen. Hegoaldeko organigrama frankistarekin harreman oso onak zituen Sarako alkate Dutournierrek lagundu zion, baina ez zuten muga pasatzerik izan. Hurrengo urtean lortu zuen, 1949ko Urruñako saioan. Handik aurrera urtero ekarri zituen Hegoaldekoak: Basarritz eta Uztapidez gain, Mitxelena, Lasarte, Azpillaga, Lopategi eta abar.

Zizurkildarrak berezko sena zuen propagandarako, eta txapelketa horien antolaketan oso kontuan hartuko zuen alderdi hori. Aipatu den gisan, 1944an *Herria* aldizkaria sortu berria zen, sei hamarkadatan Ipar Euskal Herriko euskaldunen artean hegemonikoa izan ondoren naziekin lerratu zelako itxi zuten *Eskualdunaren* lekukoa hartzeko²¹³, eta Hernandorenak bertako zuzendari Pierre Lafitterekin harreman ona egin zuenez, aldizkaria baliatu zuen plataforma nagusi gisa. Saio horien guztien iragarpen, deialdi, kronika eta iruzkinak argitaratu zituen, eta bestelako sinadura batzuk ere batu zitzaizkion pixkanaka lan horretan. Horrela, eta Hegoaldeak frankismoaren lehen hamarkadan bizi zuen erabateko blokeoa zela medio, *Herria* izan zen 1940ko bigarren erdian bertsolaritza gehien argitaratu zuen medioa, alde handiarekin gainera. Eta Hegoaldean Basarrik *La Voz de España*rekin egin zuen bezala, Hernandorenak *Herriaren* babesletzaz antolatu zuen txapelketaren bat (1953an antolatutako bigarrena, esaterako).

²¹² Lore Jokoen inguruan Bidartek aipatzen zuen Abbadiek jokabide hori bera izan ohi zuela epaimahaiaren osaketari eta gonbidatu illustreei zegokienez.

²¹³ Astekariaren sorreran Louis Dassance, Pierre Lafitte eta Saint-Pierreren papera azpimarrazten du Díaz Nocik, baita Jean Elissalde *Zerbitzari*, Telesforo Monzon eta De la Sotaren laguntza ekonomikoa ere; *Eskualdunak* azken urteetan galdutako irakurleak berehala berreskuratu eta 10.000 ale botatzeari ekin ziola gaineratzen du, bestalde (2012: 194-195).

Herriako testu horietako batzuk ematen dituzte, hain zuzen, Hernandorenak hedapenari jartzen zion arretaren zantzu gehiago. Horrela, esaterako, 1947ko irailaren 8an Donibane Garazin ospatu zen txapelketari buruzko kronikan zera irakur daiteke: “Pertsulariak chafaut-gain batean ziren, zortziak. Chafauta gorriz aphaindua zen. Dilindan gibelachago eskualdun bandera [...] Jukeak jarririk zeuden hauen oinetan [...] Ondoan bi andere Paristar gaztek tresna berezi batekin bertsolarien kantuak hartzen zituzten” (*Herria*, 1947/IX/11, 1. or., “Bertsolarien bigarren eguna”). Aipatu da Zavalak 1960ko txapelketari buruzko liburuari egindako hitzaurrean txapelketa lehen aldiz magnetofonoz grabatu zela aipatzen zuela nobedade nagusi eta garrantzitsu gisa. Gerora hainbat egilek errepikatu dute datu hori (Esnal, Egaña eta Sarasua, 2002: 801; Etxezarreta, 1993: 168; Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 18; Iriondo, 2010: 14-15). *Herriako* testuak agerian uzten du, ordea, Hernandorenak antolatutako txapelketetan hamahiru urte lehenago egin zela grabaketaren bat.

1952ko abenduaren 28an Saran jokaturako saioaren kronikak, bestalde, honela dio: “Kazeta egile parrasta bat mendiz bi aldetakoak: Donostiarren artean ezagutu ditugu Echaide eta Bordari. ‘Radio-diffusion’ delakoak ere hari dira, ondoko egunetan [...] emaitako T.S.F.-az [...] Stern jaun Amerikanoa ere horren, film bat ari baita aphailatzen Eskual-herrian” (*Herria*, 1953/I/01, 1. or., “Mattin Ahezterra chapeldun”, *Han zen bat*).

Batetik, kazetari ugariren presentzia, bada, urte haietan *El Diario Vascon* euskal gaiak lantzen zituen Fernando Artola *Bordari* eta Jon Etxaide idazlea espresuki izendatuaz²¹⁴. Bestetik, grabaketa berriro ere, kasu honetan irrati emandaldi baterako. Eta, azkenik, zinemagile baten presentzia²¹⁵. Interes mediatikoa, bada, 1950eko hamarraldiaren hasieran partikular batek antolatutako bertso-saioa izateko.

Hegoaldeko bertsolariak parte hartzen hasten direnean Hegoaldera ere iritsiko da oihartzuna. 1949an, Basarri lehen aldiz aurkeztu eta txapeldun irtetean, *La Voz de España* lau testu eskainiko dizkio gertakariari, tartean baita bertsolaritzaren historiako hirugarren elkarrizketa:

Y Basarri, nuestro compañero que deleita con su ‘Atalaya Montañera’ todos los días a los lectores de LA VOZ DE ESPAÑA, venía nada menos de proclamarse campeónísimo en el difícil arte de improvisar en verso [...] Suspendimos un tanto los placeres y me lo arrastré a mi despacho. Puso sobre la mesa la copa [...] —¿Se

²¹⁴ Bordari bertsolaritzaren eragile garrantzitsu bat (gai-jartzaile, aurkezle, epaile eta antolaztaile) izan zen 1960ko hamarraldian. Jon Etxaidek Etxahuni buruzko eleberria eta hainbat artikulua argitaratu zituen.

²¹⁵ Hari honi tiraka ez da askorik topatu ahal izan. Lasak (2008: 791) abizenari izena gehitzen dio: Kurt Stern. Eta sarean saltseatuaz amerikarra ez baizik eta alemaniarra zela argitu ahal izan da. Euskal Herriari buruz zuzendutako film edo dokumentalen arrastorik ez.

había presentado usted alguna otra vez? [...] —¿Cuántos bersolaris contendían? (*La Voz de España*, 1949/XI/22, “Basarri campeón del mundo de bersolaris”, Engrazio Aranzadi *Basa Jaun*)

Hortik aurrera egunkari donostiarrak kasik urtero emango du Hernandorenaren txapelketen berri, eta 1953an, Luhuson taldeka egin zen txapelketan gipuzkoarrek (Uztapide, Lasarte eta Lizaso) irabaztean, *El Diario Vasco* ere batuko zaio²¹⁶.

Lortu dute Hernandorenak eta Basarrik, batak Iparraldetik eta besteak Hegoaldetik, aurreko zikloari segida emateko ahaleginak uztartzea.

5.2.3. 1950eko hamarraldiaren bigarren erdiko bulkada berria

5.2.3.1. 1956: indarberriturik berrekiteko erabakia

1956a mugarria izango da euskal kulturgintzarentzat: “1956ko urte hura, gure euskalgintzaren ibileran, epe baten ataria dela esan liteke, beldur handirik gabe; asko eta esanahitsuak izan ziren hamabi hilabete haietan sortutako kultur gertakariak” (Intxausti, 2014: 315).

Karmel aldizkariaren sorrera, bi urte lehenago euskara hutsean hasi zen *Egan* aldizkariak bere orrialde-kopurua sei aldiz handitu izana eta bertan Koldo Mitxelena egindako euskal literatur kritika berritzailea, Guatemalako *Euzko-Gogoa* Ipar Euskal Herrian kokatu izana eta urte hartan argitaratutako euskarazko berrargitalpen eta itzulpenak aipatzen ditu Intxaustik (2014a: 315-316). Torrealdaik Euskaltzaindia berriro ere *Eusker*a argitaratzen hasiko dela ere gaineratzen du, eta *Jakin* aldizkariaren sorreraren garrantzia azpimarratu (1977: 312).

1954an ere, esaterako, izan ziren hainbat gertakari garrantzitsu. Aipatu den gisan *Egan* orduan hasi zen euskara hutsean, *Zeruko Argia* urte hartan berragertu zen baita, edota Torrealdaik aipatzen duenez euskarazko literatura lanen kopuruak hazkunde handia izan zuen urte hartatik aurrera (1977: 311). Beraz, data zehatza baino gehiago, urte haietan sortzen ari den giro berria da garrantzitsua: “Frankismoak inposaturiko politikaren aurrean, euskal gizartea modu esanguratsuan orain hasiko da erreakzionatzen” (Torrealda, 2000: 104). Hala ere, Torrealdaik nahiz Intxaustik giro hori euskal *intelligentsiaren* erabaki kolektibo gisa 1956an, Arantzazun eta Parisen antolatutako biltzar banatan, gauzatu zela azpimarratzen dute.

²¹⁶ *La Voz de España*, 1950/X/03, “Basarri, otra vez campeón mundial de bersolaris”; *La Voz de España*, 1951/IX/26, “Jornada de poesía improvisada”; *El Diario Vasco*, 1953/V/27, 4 or., “Vencieron los bersolaris guipuzcoanos”; *La Voz de España*, 1953/VIII/03, “Premio de Herria”.

Arantzazukoa Euskaltzaindiak antolatu zuen, irailaren 14tik 16ra bitartean, eta gerraostetik antolatzen zuen lehen biltzar irekia izan zen. Euskararen egoera larriari buelta emateko burutu beharreko modernizazio lanaren inguruko eztabaidari heldu zitzaion bertan: “Hizkuntzari balio praktikoa eta funtzionala eskatu behar zitzaioela esaten zuen tesiaz ari gara. Euskara, kultura modernoaren zerbitzuan jartzean ikusten zen funtzionaltasun hau. Ideia honetan bat zetozen, elkarrekin, Villasante eta Txillardegik ez ezik [...] Biltzar osoa” (Intxausti, 2014: 318). Garbizaletasunaren betiereko istiluak baztertu eta batasunari heldu beharra ikusten da, bestalde: “[...] beharbada orduantxe eman ziren, lehenengoz, hizkuntzaren kultur eskakizun berriei erantzuteko irizpide berriak. Libreki eta garbizaletasun gogortu baten ortopediarik gabe aztertu nahi zen arazoa” (id.: 320). Torrealdaik funtsezkotzat jotzen du Biltzar haren ekarpena: “Hamar-hamabi urte geroago euskarak izango dituen desarrolloak hemen daude lorea hazian bezala” (2000: 105).

Testuingurua ez zen, ordea, hamar-hamabi urte geroago izango zena. Horrenbestez, lehen pauso egingarrien artean bilketa aipatu zen berritri. Ibarren hitzak dakartza Intxaustik:

Nuestro idioma vasco [...] está condenado a muerte de asfixia mientras tenga impedido el libre acceso a la radio, a la prensa diaria, la escuela, el teatro, el cine... [...] mientras dure el actual estado de cosas [...] no está en nuestra mano el organizar la verdadera defensa del Euskera [...] Con todo, [...] ninguna traba nos habría de impedir, seguramente, organizar y llevar a cabo ahora mismo cierta vasta operación de salvamento indirecto, de incalculable alcance [...] El objetivo inmediato de la operación sería lograr el inventario más completo y manejable posible de nuestra lengua en su vocabulario, locuciones, folklore y producción literaria (id.: 317)

Zavalak hain zuzen biltzar hartan eman zuen bere egitasmoaren berri. Eta ezin hobeto egokitu zitzaion xede orokor horri. Intxaustik bere garrantzia aitortzen dio, kasu honetan euskararen historia sozialaren markoaren baitan:

Hiru egunetako mintzaldiak, eskierki, bi sailetan bana ditzakegu: a) batzuek beren bilketa-lanen azalpena egin zuten [...] b) besteek hizkuntzaren etorkizunari buruz hainbat gogoeta eskaini zuten [...] Hemen, gurerako interesgarrienak bigarren hauen hitzaldiak dira, baina azpimarratu behar da, orduan aurkeztu zela harrezkero halako segida izan duen Zabalaren bertso-bilketaren asmoa ere. Hau ere, esan liteke, asmo mugarrira izan zen. (2014a: 316-317)

Parisko Biltzarra Eusko Jaurlaritzak antolatu zuen, urte bereko irailaren 23tik urriaren 1era. Hitz hauekin luzatu zuen deia Jose Antonio Agirre lehendakariak:

El Gobierno ha estimado que ha transcurrido desde su proclamación el tiempo suficiente que aconseja la organización de una asamblea de la amplitud de

la que en su día se reunirá en París [...] Desde 1936 hasta hoy ha surgido una nueva generación cuyos sentimientos y opiniones es del más alto interés conocer y pulsar. (Askoren artean, 1981: 13)

Munduan zehar erbestealdian bizi ziren hainbat norbanako eta erakunde bertaratu ziren, baita Ipar Euskal Herriko errefuxiatuak eta, neurri apalagoan, Hegoaldetik zetozen ordezkari batzuk ere. Politikari, sozioekonomiari, munduko euskaldunei eta kulturari buruz ziharduten lau sailetan banatu zen biltzarrak, eta azken horretan jorratu zen euskararen egoera, hainbat txosten aurkeztu zelarik: “FEVA (Federación de Entidades Vasco-Argentinas), Amezaga, Krutwig, Umandi, Ekin, Zaitegi, Hernandorena eta abarren lanak edo eztabaidak argigarriak dira garaiko planteamenduak eta iritziak ezagutzeko” (Intxausti, 2014a: 324). Kultura Sail honen diagnostikoak, Euskaltzaindiko Biltzarretik jaso diren Ibarren hitzek bezala, eskolaren eta hedabideen garrantzia azpimarratu zuen (Askoren artean, 1981: 48-49). Eta kulturagintzari indarberriturik berrekitea izan zen azken ideia garrantzitsuenetako bat:

Francoren pean eta nor bere herritik urruti jada 20 urte, majo zimeldu dira Euskal Herri askearen esperantzak [...] Franco une batetik bestera eroriko zela uste zuen hasieran diasporako jendeak, eta erorketa hori eragin nahirik zebilen kanpotik. Baina Franco ez zen erori. Aitzitik, nazioarteko onarpena lortu zuen, eta orduan kitto esperantzak. Aliatuen traizioaz mintzo da exilioa aho batez. Zer ondorio? Kanpoan barik, barruan egin behar da borroka. Politikan bakarrik ez, kulturaren eta hizkuntzaren alorrean egin behar da lan. Hauxe da Parisko Mundu Biltzarrak erabaki zuena. (Torrealdai, 2000: 105)

Energia berri horrek ekarriko zuen ziklo honen gailurra, eta baita hausturaren hazia ere:

En 1956 comienza seguramente una de las etapas más vitales y creadoras de la historia de la cultura vasca. Conviene anotar que es precisamente ahora cuando se da el relevo generacional, si bien la ruptura generacional con el subsiguiente enfrentamiento se produce a partir de los años 60 (Torrealdai, 1977a: 312-313)

5.2.3.2. *Euskaltzaindiaren aterperako elementuak: Arrue, Zavala, Lekuona eta Irigoien*

Euskaltzaindiaren sorreratik bertako zuzendari izan zen Resurrección Maria Azkue 1951n hil ondoren, 1952an Inazio Maria Etxaide izendatu zuten euskaltzainburu. Profil egokia zuen hark kargurako: abertzalea izan gabe oso euskaltzalea zen.

Erakundea pixkanaka hasia zen gerraosteko tristura atzean uzten. Ildo horretan garrantzitsua izan zen 1947an euskaltzain oso izendatutako gazte baten lana. Federiko Krutwigek artean kasik nerabe bat zela egin zuen harremana ordurako 80 urteen bueltara gerturatua zen Azkuerekin: “Hamazortzi urte inguru zituenean, euskal zaletasunak Federiko Euskaltzaindira erakarri zuen, gerra galduaren ondoko bakartasunean ia erabat ahantzirik zegoen erakundera. Han R. M. Azkue ezagutu zuen eta laster biak lagun minak izatera heldu ziren” (Kintana, 1999: 3). 21 urterekin euskaltzain urgazle izendatu zuen lekeitiarrak eta euskaltzain oso 26rekin, inoizko izendapenik goiztiarrean. Beste martxa bat eman nahi izan zion horrek erakundeari:

Krutwig pausoka Euskaltzaindiaren barne-funtzionamendua eta egitura egoitzen saiatu zen. Ordurarte bilerak erdaraz egiten baziren, berari esker euskara «lan-tresna» izatera pasatu zen. Hori, garai hartarako, urrats garrantzitsua izan zen, eta aurreko mentalitatearekin haustura garbia zekarren. Bestalde, euskaltzain berri batzuk izendatzea ere proposatu zuen. Horietako batzuk frankismoak begi onez ikusiriko euskaltzaleak ziren, horiei esker gobernuak Akademiak izan zitzakeen susmo txarrak uxatzeko (Kintana id.: 5)

Antonio Arrueren kasua aipatzen du Sudupek:

Hasiera batean, N. Etxaniz eta Joseba Rezola jeltzale euskaltzaleek-eta ez zuten txarretsi Lojendio eta Arrue karlistak euskaltzain egitea; alderantziz! Hona horren frogak: 1953ko abuztuan, Etxanizek Ibinagabeitiari gutuna: ‘[...] Gure jokaerarik egikorrena, Amigos del País bazkunaren itzalpean lan egitea izango genuke. Horrela baimenak errezago iritxi genezazke. Gañera, karlista euskalzale batzuek gurekin artzea, mesede genuke. Aldundiko Lendakaria, Caballero, ta Arrue´tar Antonio, lege-gizona, ortarako egokiak izango ditugula, uste det.’ (Sudupe, 2012: 831-832)

Mitxelena eta Irigarairekin batera *Egan* aldizkariaren eraberritzean murgildu berria zen Arrue, gastronomiari buruzko euskarazko artikuluak argitaratzen aitzindari zen, eta literatur kritikan ere hasia zuen bere bidea. Ez ziren horiek izan, ordea, bere izendapena ekarri zuten merituak:

1954an egin zuten Antonio Arrue euskaltzain, euskararen alde eginak zituen merituengatik baino gehiago egin zitzakeenengatik, besteak beste, euskarazko liburuak argitaratzeko eta biltzarrak egiteko baimenak lortzen eman zezakeen laguntzagaririk; karlista tradizionalista izanik, euskaltzale gerra-galtzaileek ez zituzten adiskideak eta harremanak zituen erregimenean norbait zirenen artean, bera ere izan baitzen norbait Francoren erregimenaren baitan —Alfonso XIII.a erregeak 1926an sorturiko Meritu Zibilaren Ordenaren domina eman zioten 1964an, Espainiako estatuaren zerbitzuan egindako merituengatik, eta 1967tik 1971era, familia ordezkari izan zen Espainiako Gorte Organikoetan—. (Sudupe, 2012: 836-837)

Bestalde, zentsura frankistarekin izandako loturaren susmo orokortua ere gaineratzen zitzaion Arrueren curriculumari:

Lekuko askoren ahotan dabil Antonio Arrueren izena. Arrue karlista eta abokatu ezaguna zen, Asteasun jaio eta Donostian bizi izan zena. ‘Asteasuko beltza’ zuen gaitzizena. Egan-en zuzendari izan zen Koldo Mitxelena eta Aingeru Irigarai-ekin batera. Euskal literatura ongi baino hobeto ezagutzen zuen, eta bereak dirudite txosten batzuek (Torrealdai, 2000: 50)

Curriculum hori gorabehera, edo curriculum horri esker, Arrue elementu garrantzitsu bat izango zen 1960ko hamarraldian Euskaltzaindiak bertsolaritzari eskaini ahal izan zion aterpean. Bere bitartekotzaz lortu ziren Auspoa liburuak argitaratzeko eta bertsolari txapelketak antolatzeke behar ziren baimenak. Epaimahaiko ere izan zen txapelketa horietan, eta Zavalaren hitzetan, ezagutza bazuen: “Asko edo gutxi bertsoa epaitzen bagenekian danok ere. Baiña Arrueren epaia etzan kamutsena izaten; alderantziz baizik. Aren iritzia zorrotza eta fiña benetan” (2008: 15-16).

Ageriko elementua izango zen gainera, agertu zalea izanik proiektzio publiko handia izan baitzuen. Horrela, 1956ko Arantzazuko Euskaltzaindiaren Biltzar-rrerako baimena lortzeko bitartekari garrantzitsua izan ondoren (Zavala, 2008: 13-14), berak eman zuen biltzarreko itxiera hitzaldia (Intxausti, 2014: 316). Eta 1960ko hamarraldiko lehen hiru txapelketa nagusien finalean ere bere agurrarekin bukatu zen sari banaketa.

Elementu garrantzitsu gehiago ere izango ditu aterpe horrek. Manuel Lekuona izan daiteke horietako bat. Calahorrako erbestealdian zela izendatu zuten euskaltzain oso, 1950ean. Bertan zela apailatu zuen Euskaltzaindiak agindu zion Axularren *Geroren* laugarren edizioa ere, 1954an. Azkenik, ezkuntuan lau urte eta erbesteraturik beste hamalau eman ondoren, 1955ean eman zioten Euskal Herrira itzultzeko aukera.

Lekuona ez zen Arrue bezain agertu zale. Izatez, 1960ko hamarraldian jokatu ziren txapelketetan ez zen inoiz epaimahaiko aritu, 1935ekoan eta 1936koan lan horiek egin zituztenetatik bizirik gelditzen zen bakarra bera izan arren. Baina Euskaltzaindian pisu handia izan zuen oiartzuarrak: euskaltzainburu ere izan zen 1967tik 1970era, eta gerraurreko zikloan bertsolaritzak bizi izan zuen pizkundearen inspiratzaile nagusia izanik, ziklo horretan Euskaltzaindiak bertsolaritzaz arduratzeko emandako pausoan izan behar zuen zerikusirik. Ahozko literatura ikertzen eta bertsolaritzaz artikuluak argitaratzen aritu zen ziklo honetan ere.

Zavalak Arantzazuko 1956ko biltzarrean ezagutu zituen Arrue eta Lekuona: “Arantzazuko biltzar artan ni ere an izan nintzan, erri literaturari buruz itzaldi bat egitera deitua. Antxe ezagutu nuen Antonio Arrue jauna. Bera, Manuel

Lekuona eta Luis Mitxelena izaten ziran geienetan mai-buruan” (2008: 14). Eta Euskaltzaindian horiek baino geroago sartu arren, 1961ean izendatu zuten euskaltzain urgazle eta 1964an euskaltzain oso. Erakundeak bertsolaritzari eskaintako aterpean elementu garrantzitsu bat izango da bera ere, 1960an jokatu zuten lehen txapelketatik epaile eta antolakuntza lanetan arituz.

Euskaltzaindiak bertsolaritzaren inguruan egindako lan horietatik adiskidetasun estua sortu zen gainera Arrue eta bien artean: “Ainbestetan biltzen giñanez, lagun miñak egin giñan” (Zavala, 2008: 16). Eta adiskidetasun horrek eskaintzen du Auspoak zentsurarekin izan zituen erraztasunen beste gako garrantzitsu bat. Izan ere, Zavalak, Torrealdaiak aipatzen duen susmo zabalduaren kontrara, zentsore gisa aurkeztu beharrean zentsura gaitzetzeko laguntzaile gisa aurkeztu du Arrue: “Arrue etzan bein ere zensura egille izan; baiña beraren esana agintariek ontzat artzen zuten” (2008: 20). Jarraian, haien sistema agertzen du:

[...] liburu bat prestatutakoan, eskutitz bat idazten nuen onelatsu esanez: “Habiendo leído el libro . . . . . , no encuentro en él nada improcedente”. Ondoren, liburugaia eta eskutitz ori Arrueren etxera eramaten nituen. Berak nik idatzitako eskutitza firmatzen zuen, liburugaia eta eskutitza zensurara bialtzen zituen, eta bai-mena ematen zuten. Joko ori auskalo zenbat aldiz egin genuen. (id.: 20)²¹⁷

Euskaltzain gehiago ere inplikatu ziren 1960ko hamarraldiko txapelketekin: Koldo Mitxelena, Jose Mari Satrustegi edo Juan San Martín, esaterako, epailetzan aurkituko ditugu, eta bakoitzak bere ekarpena egin zion bertso-munduari. Guztien figura eta ekarpena hona ekartzea ezinezkoa suertatzen denez, ordea, azken elementu bati erreparatuko zaio, Alfonso Irigoieni.

1963an izendatu zuten euskaltzain oso, baina 1950eko hamarraldiaren bigarren erdian ardura garrantzitsuagoa zuen: Euskaltzaindiak zeukan soldatapeko bakarra zen. Erakundearen aterpeak eskain zezakeen babesaren neurri zehatza ematen du, bada, bere testigantzak:

[*Euskera* aldizkariak ari da] Euskaltzaindiaren aldizkari gisa atera zen, baina ideia eta ardura guztia nirea zen. Gogoan dut Vicente Uriguenek —euskaraz ez zekien askorik— nola esan zidan: «Yo tengo muchas amistades y te conseguiré suscriptores». Eta hasi eta bostehun edo seirehun harpidedun egin genituen. Aldizkaria harpidedunen diruz ordaintzen zen. Euskaltzaindian ez zegoen ezer. Nik lau mila pezetako soldata neukan urtean [...]

—Eta orduko Euskaltzaindia zer zen, ba, edo zer egiten zuen?

—Hilean behin batzartu. Horixe zen Euskaltzaindia.

²¹⁷ Jokoak ez zuen, ordea, autozentsura galarazten: “Era ortan zensurari tranpa egiten geniola esan det. Itxuraz bai, baiña berez etzan orrelakorik. Orrela jokatu aal izateko, izan ere, nere liburuan zer esaten nuen ongi eta zezat neurtu bear nuen [...]” (Zavala, 2008: 20-21)

—Eta eguneroko martxa?

—Hori neuk egiten nuen dena. Bizkaian neu nintzen eguneroko langile bakarra. Gipuzkoan ez zegoen ezer. (Amuriza, 1993: 75)

Horrenbestez, berari tokatu zitzaion hurrengo hamarraldian antolatuko ziren bertsolari txapelketen antolakuntzaren ardura nagusia hartzea ere.

5.3. GAILURRA: BERRIRO ESZENAN EUSKALTZAINDIAREN ESKUTIK (1958-1967)

5.3.1. Hernandorenaren txapelketen gailurra Parisen: lehen aldiz telebistan

5.3.1.1. *Pariseko lehen egonaldia (1958)*

Hernandorenaren txapelketek eten bat izan zuten 1950eko hamarraldiaren erdialdera. Parisera aldatu zuen bizitokia familiarekin, eta Parisko Cervantes dispensarioan lortu zuen lana dentista gisa. Dispensario hura SIA (Solidaridad Internacional Antifascista) erakundeak sortu zuen errefuxiatu espainiarrei laguntza zerbitzuak eskaintzeko, eta hamar urte egin zituen bertan lanean zizurkildarrak.

Parisen egonagatik, ordea, ez zion bertso-munduaren eragiletzari uko egin. Pariseko Euskaltzaleen Biltzarrak, Euskalduna erakundeak eta Euskal Etxeak urtero Eskuararen Eguna antolatzen zuten, eta, Hernandorena ere tartean ibiltzen baitzen, 1958ko ekitaldirako bertsolari txapelketa bat antolatzea erabaki zuen. Urruñan egin zuten lehenengo kanporaketa saio bat, eta Basarrik, Uztapidek, Mattinek eta Xalbadorrek lortu zuten Pariserako txartela.

Euskal Herrian dezenteko jarraipena egin zitzaion txapelketari, tartean Basarri irabazlearen kontakizuna jaso²¹⁸. Erbesteko euskal prentsan ere izan

²¹⁸ Hernandorenaren txapelketekin gertatu ohi zen bezala gehien argitaratu zuena *Herria* izan zen, lehenengo txapelketa iragarriaz, (“Urrugna / Ikusgarri-ondo” eta *Paristarrak* sinatutako “1958’ko eskuararen eguna eta pertsularien txapelketa”, biak apirilaren 3an), Urruñako kanporaketaren berri emanez (“Bertsularien txapelketa Urrugna’n”, apirilaren 10ean), Pariseko saiora joan nahi duenari argibideak emanaz (“Parisetik, bertsularien eguna” maiatzaren 8an eta “Parisetik, pertsulariekin” maiatzaren 15ean), eta Jean Irigarayren kronika bi zatitan eskainiaz (“Parisen, koblakariekin” maiatzak 22 eta 29). *Aranzazuk* Urruñako (“Bertsularien eguna”, maiatzaren 15ean) eta Parisko (“Euskal-Bertsolariak Paris’en”, uztailaren 15ean) saioen berri eman zuen eta *El Diario Vasco*k Urruñakoaren berri (“Bertsolaris en Urrugne”, apirilaren 15ean *Bordarik* sinatua). *La Voz de España*k Basarri elkarrizketatuko du bueltakoan (“Basarri triunfador en el concurso de París”, Lekuonak sinatua maiatzaren 20an), eta egun berean nahiz hurrengoan bere zutabea eskainiko dio zarauztarrak gaiari.

zuen oihartzunik, Hernandorenaren eskutik²¹⁹. Bestalde, 1960ko hamarraldian antolatu ziren txapelketen harira Iparraldean ez zela bertso-mundua mugitzen esan zion norbaiti erantzunez, Parisen jokaturako saioen berri zehatzagoa eman zuten Hernandorenak berak 1965ean argitaratu zituen hiru artikulutan²²⁰. Eta Uztapidek ere kontakizuna eskaini zuten *Lengo egunak gogoan* liburuan. Bertso-saioez haratago, Parisen bertsolariek egindako hiruzpalau eguneko egonaldia inguruko hainbat xehetasun ezagutzen da, beraz.

Egun haietan Frantziako hiriburuak bizi zuen giroa dakar gogora Hernandorenak: “Algeriako gerla zala ta egun oietan Parisen beldur aundia zegoen mementu batetik bertzera erreboluzioea sortuko ote zen. Paris arras itxusia zegoen gendarmez eta karroz josia” (*Herria*, 1965/IV/22, “Pertsulariak Parisen”). Sorbonako unibertsitatean Hernandorenak berak bertsolaritzaren inguruan emandako hitzaldiarekin ekin zioten finalaren egunari. Gero, Eiffel dorreari egin beharreko bisita etorri zen Uztapidek kontatzen duenez:

Lenbiziko lana Torre Eiffel ikustea egin genduan. Gora igo puntara, andik bera begira jarri ta lurrean gizona txikia gelditzen zan, txindurria bezela [...] Paris ederki andik ikusten da. Erdi-erdian dago ori, torre ori, ta alde guzietara begiratu ta urruti zeuden aren egalak. (1975: 226)

Finala jokatu zuten ondoren, jendez mukuru zen Euskal Etxean. Hernandorenak hainbat gonbidatu ilustre aipatzen ditu: “Bainan Eskual-Etxean bildu zen jendia Unescoko bat edo biga, jakintza gaietako jende aunitz, Euskadiko Lendarikaria Agirre, Eskualtzaleen Biltzarreko buruzagi Dassance eta abar” (*Herria*, 1965/IV/22, “Pertsulariak Parisen”). Basarrik epaimahaiko egondako izen batzuk gehitzen dizkio: “[...] todo el Jurado estaba integrado por catedráticos y profesores de la Sorbona: catedrático M. Possonpiez, Padre Echarriton, profesor Cabillon, profesor Dagorret, etcétera” (*La Voz de España*, 1958/V/20, ‘Basarri triunfador en el concurso de París’; Lekuona). Eta *Herriako* kronikariak epaiaren inguruko zalapartatxo jasotzen du: “Hernandorena jaunak erran duelarik: ‘orai jujeak joanen dira deliberatzera’ jendea hasi da botz batean erraiten: ‘Mattin!, Mattin!...’. Eta pena hartu du dudarik gabe, jakin duelarik jujeen arrapostua: lehen Basarri, bigarren Mattin, hirugarren Chalbador eta Uztapide” (*Herria*, 1958/V/22, “Parisen,

²¹⁹ Amerikako *Euzko-Deyak* txapelketa iragarri zuen apirilean (“Un concurso de bertsolaris. El 18 de mayo”) eta Hernandorenak sinatutako kronika zekarren uztailean (“Concurso de versolaris de París”). Pariseko *Euzko-Deyak*, berebat, kanporaketaren kronika (“Admirable concours de Bertsolaris à Urrugne”) eta Hernandorenak sinaturik Parisko finala iragartzen zuen testua (“Paris’ en amaitutako bertsolari txapelketa”) argitaratu zituen apirilean.

²²⁰ Hirurak *Herrian* argitaratu zituen: lehena 1965eko apirilaren 15ean “Pertsulariak Parisen” izenburuaz, bigarrena apirilaren 22an izenburu berarekin eta azkena uztailearen 22an “Pertsulariak. Azken zeatzasunak” izenburupean.

koblakariekin”; Irigaray, Jean). Ematen duen azalpenak gero Xalbadorrek 1967ko finalean jasan beharko zuen arazoa ekartzen du gogora: “Zendako nahi zuen jendeak Mattin? Eskuara Basarrik baino aiseagoa duelakotz Frantziako eskualdunendako —eta hok ziren gehienik intzutera jinak— [...]”.

Sariak besapean hartuta oraindik ere turismo gehiago egiteko animoa izan zuten bertsolariek: “[...] visitar el Panteón de los Hombres Ilustres, Los Invalidos, etc [...]” (*La Voz de España*, 1958/V/20, “Mi Atalaya Montañera”; Eizmendi, Iñaki *Basarri*). Hernandorenak kontatzen duenez metroa ez zebilen langileen greba zela eta, eta joan-etorri guztiak oinez egin behar izan zituztenez nekatuta bukatu zuten, batez ere Xalbadorrek eta Mattinek. Hala ere, gauetan kabareta ikustera animatu ziren denak: “Lido, Parisen ezagunenetako kabaret bat da. Eta bertara ez da sos batekin edo birekin sartzen... [...] Sartu baginan sartu, amar minutu baino lehen Xalbador lo gelditu zitzaigun maiaren gainean burua emanaz. Basarri, aldiz, begi-belarri zegon bertako ikuskizun politari begira” (*Herria*, 1965/IV/22, “Pertsulariak Parisen”; Hernandorena, Teodoro). Uztapidek ere graziarekin kontatzen du pasarte hau:

An bata baño bestea politagoak asi ziran ateratzen, eta Mattin bereala asi zan lepo-luzeka. Bestela ezin zuan, ba, ezer ikusi [...] Besteak santuak giñan, baña iñor ez nuan atzera begira ikusi nik. Xalbadorrek, artxek lo piskaren bat egin zuan [...] Ala, txanpana edan genduan eta espektakulo ederra ikusi ere bai [...] (1975: 227)

Biharamunean ere turismo gehiago egiten jarraitu zuten. Baita bertsotan egiten ere:

Ikusi genduan museo ori; baña gure Ernandorenak bertsopak botatzea nai eta an ziran komeriak. An bertsotarako giroa palta, eta girorik gabe ez da bertsotan egiten. Lenbizi amaiketako ederra egin, eta gero, norbere gustoko lagun batzuek jiran dituanen, orduan bertsotarako gogoa etortzen da [...] ordea, Hernandorena etzen errez etsitzekoa. Gero museoaren gañera atera giñan, eta Paris guzia ikusten zan, andik begiratuta; eta an aurrean zer ikusten genduan kantatzeko esan zigun Ernandorenak. (id.: 228-229)

Bueltakoan bere proiektuari eusteko animo berrituekin nabari zen Basarri:

Desde nuestras primeras actuaciones [...] hace unos veinticinco años, tomamos la firme resolución de [...] dejar a un lado los procedimientos de los bersolaris que nos precedieron; con la sana idea de elevar un poco el nivel del bersolari [...] Nos consta a nosotros que gustabamos en la provincia.

Era una evolución inesperada y el público no estaba suficientemente preparado para aceptarlo de grado [...] ¡Cuánto se ha avanzado en pocos años a este respecto! [...] bersolari actual que, de las lóbregas tabernas, ha pasado a las aulas de las

Universidades: Salamanca y la Sorbona, por ejemplo. (*La Voz de España*, 1958/V/20, “Mi Atalaya Montañera”)

Uztapide, berriz, kontentu baina nekatuta: “Iru egun pasa ta urte bete pasata bezelaxe aspertu edo ez dakit, ba, zer esan ere. Gu Parisen izan giñala, ta poz orixe. Ernandorenari eskerrak joan giñan gu Parisera; bestela ez giñan joango sekula igual”. (1975: 230).

5.3.1.2. Nazioarteko prentsa, irratia eta telebistaren arreta

Aipatu da Hernandorena 1965ean Parisko final honi buruzko hainbat xehetasun argitaratzera jarri bazen, norbaitek 1960ko hamarkadako txapelketa nagusiak Iparraldean gehiago egiteko eredu gisa jarri zizkiolako izan zela. Zizurkildarrak ez du zalantzarik egiten, txapelketa hura bai izan zela eredugarri: “[...] ez dugu uste inork ezeztatuko duanik sekulan pertsulariak izandu duten goral-kirik aundiena izandu zutela egun artan” (*Herria*, 1965/IV/22, ‘Pertsulariak Parisen’). Eta alderaketak egiteari ekiten dio, telebistaren presentzia azpimarratuz: “Konparazioneak on dira noizian bein [...] Donosti’ko Anoeta pilota tokian 4.000 entzule-ikusle zituztela pertsulariak. Paris’en aldiz miliunka eta miliunka Frantziako telebisiuan bitartez”. Jarraian final hark izan zuen estaldura mediatiko osoaren garrantzia azaltzeko:

Donostiako Anoetan bizpahiru dozena radio-entzule zituzten pertsulariek. Parisen aldiz, chunka edo miliunka kontatu bear ziran radio frantsesa, radio inglesa, alemana eta espanyola entzun zutenak pertsolarien txapelketa aipatzen. Gainera radio ingelesak oren laurdeneko galde-erantzunak izan zitun Eskualtzaleen Biltzarreko presidentia Dassance jaunarekin. Jakingarri da ere Pariseko eta Frantziako Eskual-Herriko eta Madrideko egunkariak txapelketa horren berri eman zutela

RTVEk 1967ko finalari buruz Caro Barojaren dokumentala eskaini baino bederatzi urte lehenago Parisko finalari buruzko irudiak eskaini zituen Frantziakoak, beraz. Eta ez da Hernandorenak soilik eskaintzen duen datu bat. Honela dio Basarrik itzuli berritan egin zioten elkarrizketan: “[...] han sido de mucha actividad, pues hemos trabajado para la Radio y la Televisión” (*La Voz de España*, 1958/V/20, “Basarri triunfador en el concurso de París”; Lekuona). Eta berriro errepikatzen du egun berean argitaratu zuen zutabearen: “Nosotros, simples y modestos versolaris [...] Nunca nos hubiésemos imaginado que nos veríamos precisados a actuar en la capital de Francia, ni que pudiésemos pasar por los estudios de la Radio y de la Televisión francesas” (*La Voz de España*, 1958/V/20, “Mi Atalaya Montañera”; Eizmendi, Iñaki Basarri). Azkenik, Uztapidek ere kontatzen du pasartea, xehetasun berriak erantsiz: “Biaramon-goizean joan

giñan telebistora ere, an kantatu bear zala eta. Baña denbora gutxi gendukan, eta guk ez genduan izan kantatu bearrik; Xalbadorrek eta Mattinek kantatu zuten, eta Basarrik eta nik ez” (1975: 228).

Bertsolaritzaren historia mediatikoan gertakari garrantzitsua da Parisekoa, ikus-entzunezko batean lehen aldiz *Au Pays des Basques* dokumentalean eta Hermandorenaren beraren *Euzkadi* filmean agertu ondoren, hemen agertuko baitira lehen aldiz telebistan. Honela azpimarratzen du Iriondok: “Propagandari eta marketinari behin-behineko garrantzia eman zioten [...] jaialdi honen inguruan egin zen zabalkundearen eraginez, telebista, irratia eta egunkari askok esku hartu zuen. Gure historian lehenengo aldiz agertu ziren bertsolariak telebisio-pantailatan” (Iriondo, 2004: 25). Aristorenak ere erreparatu dio datuaren garrantziari: “Lehen aldikoz zabalduko zen bertsolarien irudia Euskal Herritik kanpo, Frantziako telebista eta britaniar nahiz alemaniar irratien bidez” (1992: 8). Lasak, berebat, ideia bera azpimarratzen du, Frantziako telebista ez ezik Alemaniakoa ere interesatu zela gaineratuaz: “Frantziako Tele-Paris, Alemaniako Telebista publikoa, eta Ingalaterra eta Alemaniako irratia. Espainiako Radio Nacionalek ere grabatutako zati bat eman zuen. Lehenbiziko aldia zen bertsolaritzaren historian, bertsolariak munduko irrati telebistetan agertzen zirela” (2008: 793). Eta Frantziako telebistan euskaratik frantseserako itzultzailearekin aritu zirela jasotzen du: “Teodorok bertsolariak Frantziako telebista publikora (Tele-Paris programa) eraman zituen erakustaldia egitera; ondoan itzultzailea zutela jardun zuten” (id.: 794).

Telebistarako irudi horiek ezin izan dira topatu, ezta xehetasun gehiago ere. Irrati emanaldien inguruan, ordea, aipa daiteke zerbait gehiago. Basarrik honakoa kontatzen du: “[...] toda la fase final ha sido tomada en cinta magnetofónica y será radiada el domingo, día veinticico, a través de Paris, entre las diez y once de la noche. Como es natural, los trozos más selectos” (*La Voz de España*, 1958/V/20, “Mi Atalaya Montañera”). Eta grabazio horien edukiaz honakoa gaineratzen du Iriondok:

[...] Euskal Etxeko pilotalekuan egin zen lehiaketaren hasierako bere [Hermandorenaren] lehenengo hitzak grabatu ez baziren ere, bigarren zatiaren hasieran honelaxe zioen, emozioz gainezka:

Jaun-andereak: Bihotz-miñez, hastera nijoakizue bigarren saioa presentatzera. Bihotz-min hori haundiagotu zait Dassance jauna hemen ikusita. Eta Dassance jauna hemen ikusirik etzait iruditzen Oxobi jauna bazterren batean ikusi behar ez dedanik. Baina, zoritxarrez, ez degu ikusiko. Otoitz egin degu goizean bere ohorez, eta orain bertsolariak eskeiñiko diote bere omena. (2004: 26)²²¹

²²¹ Grabazioak non egon daitezkeen ere ematen du pista: “Horko grabazioa Jokin Zaitegik egin zuen lenengotako zintatan. Gero Euskaltzaindian entregatu zituen eta San Martinek edo Irigoienek hartu zituen Egan-en zenbaki batean argitaratu zen transkripzioa egiteko. Teorian San Martinen fondoan GFAan edo Irigoienengan BFAan egon behar du” (Irigoien, 2017).

Azkenik, Madrilgo egunkariak ere aipatzen ditu Hernandorenak. Eta pista gehiago ere ematen ditu, egunkari horietako baten despistea agerian utziz:

[...] txapelketa ori dala eta, Madrideko eta Bartzelonako izparringi aundienak eman zuten berria [...] oiek ez dituzte ba gure bertsolariak biolin jozaliakin nastu...? Ikusten al dezute Uztapide bioliña kokoz azpian estutu ta, begiak zuri zuri zeru aldera biurturik, Guridiren edo Usandizagaren musika jotzen? (*El Bidasoa*, 1959/I/03, “Bertsolariak eta...biolin-jozaliak”)

Ez dira Madrilgo eta Bartzelonako egunkari handi horietan argitaratuta-koak topatu ahal izan, baina bai zizurkildarrak aipatzen duen testua, Efe agenzia-ziak sinatua eta Burgoseko egunkari batean jaso, hain zuzen ere atal honi sarrera egiten apu gisa erabili dena:

Se ha celebrado el concurso internacional de violín entre representantes del país vasco, cuyo jurado estaba integrado, en su mayoría por catedráticos y profesores de la Sorbona y diversos liceos de la capital francesa [...] El resultado oficial ha sido primer premio Basarri, España y segundo, empatados a puntos los tres violinistas restantes. Dada la importancia de este concurso, la radio y la televisión francesa le han consagrado varios programas. (*Diario de Burgos*, 1958/V/22, “Un español primer premio del concurso internacional de violín”, Agencia Efe)

5.3.1.3. *Radio Pariseko “Bertso Festa” (1960)*

Ez zen hau izan Hernandorenak bigarren aldi honetan antolatu zuen txapelketa bakarra. 1959ko maiatzaren 10ean Heletan jokatu zen sariketan Xalbador suertatu zen garaile. Eta 1960an bi urte lehenago bezala lehen kanporaketa bat Ipar Euskal Herrian (1960/IV/03, Sara) eta finala Parisen (1960/IV/24) izan zuen txapelketa antolatu zuen.

Badirudi txapelketa horrek ez zuela bi urte lehenagokoak izandako oihartzun mediatikoa izan²²². Hala ere, bai ematen da bi saioen berri, lehenengoan sailkatuak Xalbador, Mattin, Etxahun Iruri eta Mitxelena izan zirela eta finalean Mattinek irabazi zuela azalduaz. Jarraipen mediatikoaren inguruko daturik inte-

²²² *Herria*: 1960/III/10, “Pertsulariak Sara’n. Ondo epaitu edo jujatzeko konseiluak”; 1960/III/17, “Pertsulariak Saran. Ondo epaitu edo jujatzeko konseiluak”; 1960/III/31, “Pertsulariak Saran igande untan”; eta 1960/IV/07, “Sara. Jende-alde handi baten aintzinean bertsolarien eguna ederki iragan da anaitasunean”, guztiak Hernandorenak sinatuak. Baita 1960/V/01, “Parisen” ere, *Han zen bat* izenordearekin sinatua. *El Bidasoa*: 1960/III/26 eta 1960/IV/02, biak “Concurso de Bertsolaris en Sara” izenburuarekin eta Hernandorenak sinatua. *Aranzazu*, 1960/V/15, “Sarako bertsolari txapelketa”, Basarrik sinatua. Eta, azkenik, *Euzko Deya*, 1960/V/25, “Pariseko Euskaltzaleen Biltzarra”, sinadurarik gabea.

resgarriena Josu Martinezek eskaintzen du. Azaltzen duenez, Jesus Insaustik hainbat urtez euskarazko irratsaio bat egin zuen Radio Parisen, eta Pariseko finalari ere eskaini zitzaion tartea “Bertso festa” izendatu zen saioan: “[...] 1960an Radio Paris-en bitartez antolatu zuten ‘Bertso festa’ izeneko bat ageri da. Iduriz, bertsolariak Parisera eraman eta han bertso afari bat eta emankizun bat antolatu zituzten; bertan ziren, besteak beste, Joxe Joakin Mitxelena, Xalbador, Mattin eta Etxahun Iruri” (Martinez, 2012: 60). Jose Antonio Agirre lehen-dakari zendu berriari Mitxelenak eta Xalbadorrek eskaintako bertsoen grabazioa behintzat gordetzen omen da.

Txapelketa hauek egindako ekarpena ez zen hedabideratzearen alorrera mugatzen. Honela, lau oinak emanda egin beharreko bertsoaren ariketa bertan asmatu zen:

[...] Garai artan, bertsularien zabalkundea egiten ari giñan, lehen saioketetan, gure adixkide Pierre Lafitterekin bere *Herria* astekariko lan tokian moldatzen genizkion saioketako gai garrantzitsuenak. Egun batez guk erran: “Zer derizkiotzu ahal bezain lau itz traketsekin bertsoa moldatzeko eskatzen ba-diegu?”. Eta berak irri-parrez erantzun: “Proba liteke, ez dira ez ixilik geldituko”.

Horrela, 1958an Urruñan egindako saioketa zoragarri artan, bertsularien hixtoriaren lehen aldikotz, bertsulariak era berri ortan, gero ainbertze errepikatuko dan eran kantatu zenduten Urruñan. Eta hala bearrez, lerroan lehena hintzalakotz, hi izandu hintzan lehena kantatzen nik emandako hitz horiekin: beldur... gezur... elur... ezur... (*Deia*, 1978/III/18, “Agur Mattin”, Teodoro Hernandezena)²²³

Gisa honetara osatutako lehen bertsoa ere, Mattinek sortua, badakar artikulak:

‘Nere oroitian ezbide/ du ein oinbertze elur./ Olakorik izanen zela/ nior etzen ez beldur./ Menditar oiek ez dute/ erranen untaz ainiz gezur/ Alimaliak egongo/ zirela an larru eta ezur’. Ango oiur marru eta txaloak bertsoa entzutean! Larre adixkideak bere magnetophonoan izango dizkik bertso horiek.

Beste berrikuntza bat 1960an Saran jokatu zen kanporaketan epaile entzuleak jartzearena izan zen. Horretarako epaile lan horiek egiteko irizpide batzuk eskaini zituen saioaren aurretik “Pertsulariak Sara’n. Ondo epaitu edo jujatzeko konseiluak” izenburuaz *Herrian* argitaratu zituen bi artikulutan: “Apirilaren

²²³ Basarrik berresten du alderdi hau: “[...] Beste ekinaldi bat Frantzia aldean bakarrik egiten dana: juradoak izendatu bertsolariari lau puntuak, eta bat batetan bertsolariak modatu bear bertsoa nai ta nai ez puntu oiekin bukatuaz” (*Aranzazu*, 1958/VII/15, “Euskal-Bertsolariak Paris’en”, Iñaki Eizmendi *Basarri*)

3an Saran egingo dan txapelketan, adizale berak epaitu edo jujatuko dituzte pertsulariak. Herriak badaki pertsu onak txar batetik bereixten... Ala ere on izango dira kontseilu zonbait [...]” (*Herria*, 1960/III/10, “Pertsulariak Sara’n. Ondo epaitu edo jujatzeko konseiluak”, Teodoro Hernandorena). Artikulu horietan hainbat kontu interesgarri jorratzen zituen, esaterako, epaitu beharreko zazpi alor bereiziaz: gaiaren erabilera, ondo neurtua egotea, euskara, denbora, zirtoak, gai seriosekin moldatzeko gaitasuna eta bukaera.

Indartsu zebilen, bada, zizurkildarra bere eragiletzan, eta Pariseko bigarren finalaren ondoren, 1960an bertan, kanporaketa saio berri bat antolatu zuen Luhuson. Bileran batera deitzen dute, ordea, Monzonek, Labegeriek eta De la Sotak. Saioen antolakuntzarekin dirua ateratzen ari ote den ematen diote aditzera, eta aurrerantzean antolakuntza oro Euskaltzaleen Biltzarraren esku gelditzen dela (Lasa, 2008: 839-851). Bost urte geroago honela kontaktzen zuen Hernandorenak saio hartaz gogoratzen zuena:

[...] Egun ortan bi pertsulari oieri [Xalbador eta Mattin] egin zitzaizoten Amerika’ra jua aintzineko agurra. Agur orrek osperik aundiena izan zezan, Louhoso’n batu ziran [...] Gipuzkoa’tik Uztapide, Lazkao-Txiki, Mitxelena eta Garmendia. Bizkaï’tik etorri ziran Azpillaga eta Mugartegi [...] Lekuona D. Manuel jaunak egin zigun itzaldi balios bat pertsularitzaz [...]. (*Herria*, 1965/VII/22, “Pertsulariak. Azken zeaztasunak”, Teodoro Hernandorena)

Eta honela adierazten zuen bere sumindura: “Zeaztasun oiekin bururatzen degu gure ixtorio ttipia. Bertze gauza bat ere agertu nahi genduke bukatzeko: Bilkura ura izandu zela guk azkeneko parte artu dugun bilkura. Ez gure borondatez eta bai bortxaz”.

5.3.2. Euskaltzaindiak lau txapelketa nagusi zazpi urtean

5.3.2.1. Alfonso Irigoien, bat-batekoan moldatzen zen akademikoa (1929-1996)

Gerraostean 14 urterekin lanean jarri behar izan zuen osabaren okindegian, baina lanetik Matematika eta Fisika ikastera joan ohi zen akademia batera. Kontabilitatea ere horrela ikasi zuen, eta 18 urterekin okindegiko lanari fabrika bateko kontable postuari zegozkionak gehitu. Hizkuntzalaritza gehiago interesatzen zitzaion, ordea, eta Euskaltzaindira jotzen zuen geroz eta sarriago. Horrela, bertan lan egiteko hartu zuten 1955ean, eta euskaltzain urgazle izendatu 1957an (Amuriza, 1993: 75).

Euskera aldizkaria zuzendu zuen 1956an berrargitaratzen hasi zenetik, eta Nazario Oleaga idazkariari ere laguntzen zion. Hura hiltzearekin, idazkari kar-

gua hartu zuen 1963tik 1966ra. Euskaltzaindiaren egoitzan euskal eskolak ere ematen zituen Xabier Peña eta Eusebio Erkiagarekin batera, eta gerraostean Bizkaian irekitako lehen ikastolaren bultzatzaile ere izan zen (Krutwig eta Kintana, 1997: 402).

1950eko hamarraldiaren bigarren erditik aurrera hizkuntzalaritzari lotutako hainbat ikerketa argitaratzeari ekin zion²²⁴. Eta Euskaltzaindiaren baitan garbizalekeriaren aurka posizionatzea ere tokatu zitzaion: “[...] Irigoienek, korrontearen kontra abiatuz, Villasante eta Mitxelenarekin batera, purismoaren aurkako eta euskal lexiko tradizionalaren aldeko adierazpen famatuaren alde jokatu zuen 1959ean, erdal jatorriko euskal lexikoa patrimonialtzat aldarrikatuz” (Krutwig eta Kintana, 1997: 402). Bistan denez, bazuen nahikoa lan bestela ere, baina Euskaltzaindiak bertsolari txapelketak antolatzeari ekin zionean gogotsu hartu zuen erronka berria. 58ko Bizkaiko txapelketa izan zen lehen pausoa. Honela gogoratzen du berak:

Aitzolek, ostera, gerra aurrean lan handia egin zuen, bertsolaritza bultzatzen. Teodoro Hernandorena bide horretatik zetorren, eta honek gerrostean bertsolariak Parisera eramane eta halako txapelketak edo demak antolatu zituen. Guk horren entzutea bagenuen, eta behin esan genuen: ‘Zergatik ez dugu hemen ere zerbait egiten?’. Eta pentsatu eta egin. (Amuriza, 1993: 75)

Nafarroakoa etorri zen jarraian. Iruñeko euskaltzale multzo baten eskariari erantzunez, Diputazioak Euskararen aldeko Saila deitua sortua zuen 1957an Príncipe de Viana kultur erakundearen barnean. Eta sail horren buru zen Pedro Díez de Ulzurrun mediku gazte euskaltzalea Irigoienekin harremanetan jarri zen: “[...] Bizkaian hasi ginenean Pedro Díez de Ulzurrunek esan zidan Nafarroan ere egin behar zela” (Sarasua, 1992: 12).

Gipuzkoakoa antolatu zuten gero, eta, herrialdeko hiru txapelketa horiek sailkapen fase gisa hartuaz, 1960ko Euskal Herriko txapelketa nagusia jarraian. Horiek izandako arrakastaren ondotik hiru txapelketa nagusi gehiago eta herrialdeko beste hainbeste txapelketa etorri ziren.

²²⁴ Honela zerrendatzen du Kaltzakortak lehen urte haietako produkzioa: “Garai honetan *Euskera*-n argitara zituen lan miragarriak hauexek dira: ‘Aportaciones al diccionario vasco’ (1956), ‘Cartas de Mariano Mendigacha a Don Resurrección María de Azkue, escritas en roncalés y castellano’ (1957), ‘Del epistolario de Azkue’ (1957), ‘Berkak eta izkuntza’, (1959), Aita Mokoroarekin batera ‘Sermones manuscritos antiguos. Fr. Francisco Tristán de Huandurruga (1822), Fr. Juan de Ajuria (1800) (1806)’ (1956), eta batez ere gerora argiago agertuko zuen ikerlari sen handia eta begi zorrotza erakusten duen artikulu bikain bat: ‘Curiosidades y observaciones sobre el dialecto vizcaíno literario’ (1958) [...] Ordukoak dira Lardizabalen Testamentu Berriko Kondaira edo Historia (Bilbao, 1957) liburuko edizio eta hitzaurrea eta ‘Euskal kantak’ (Bilbao, 1959 eta 1960) bilduma tipia.” (1999: 3-4).

Nafarroan Príncipe de Vianako Euskara Sailak aurreratzen zituen hainbat lan²²⁵: “Gerla aitzinean Elizondoko saiorako ‘Euzko Etxea’koak bertsolari bila ibili ziren gisara, edota Ipar Euskal Herrian Teodoro Hernandorena herriz herri ibili zen gisa berean, Nafarroa Garaian Pedro Diez de Ulzurrun arduratu zen lan honetaz, laguntzaile batzu ere berarekin zituelarik [...]” (Aristorena, 1992: 27). Eta beste herrialdeetan ere izango zuen laguntzailerik, baina Irigoienek egiten zuen guztien arteko lotura. Honela gogoratzen ditu, esaterako, Nafarroako txapelketarako joan-etorriak:

Bezperan autobusa hartu eta Iruñera joaten nintzen. Han Ulzurrunek itxoin eta hotelera eramaten ninduen. Biharamonean berak autoz eramaten ninduen behar zen lekura. Gauean berriz hotelera eta biharamonean autobusa hartu eta Bilbora. Han gainera milako bat-edo ematen zidaten eta pozik. Bizkaikoetan ez nuen ezer kobratzen (Amuriza, 1993: 76)

Hamarkada hartako txapelketetako saiorik gehienetan bera izan zen aurkezle eta gai-jartzaile:

—Eta gaiak eta abar nork egiten zituen?

—Ah, bai. Neuk, jakina! Dena neuk egiten nuen. Gaiak asmatzea ez zen hain zaila, edozer ipinita ere, dena berria bait zen. Orduan alde horretatik ez zegoen oraingo koskarik. Orduan dena zen berria eta dena onartua [...] Gero, batez ere Gipuzkoako finalean eta Euskal Herrikoan, epaimahaikoak ere jarri genituen lanean, gaiak asmatzen [...]. (Amuriza, 1993: 75-76)

Eta zabalkundeaz ere bera arduratzen zen, nahiko modu oinarrizkoan, izatez: “Hori ere ez zen hain zaila. Telefono gidan, herrietan ‘Bar’ ipintzen zuten guztietara sobre bat bidaltzen nuen, eta gero eurek jartzen zuten tabernan. Jendea oso ondo enteratzen zen. Batzuren batzuk sobreari muzin egingo zioten, baina gehienek pozik jartzen zituzten kartelak [...]” (Amuriza, 1993: 75).

Saltsa honen guztiaren erdian 1961ean, 32 urterekin, batxilergoa ateratzeari ekin zion, eta jarraian Salamancako unibertsitatean Filologia Klasikoaren titulua atera zuen. 1963an izendatu zuten euskaltzain oso. Bertsolaritzaren eragile garrantzitsuenekin gertatu ohi denez, ez zen geldirik egoteko gizona, eta txapelketen ziklo hau igarota, 1970etik 1978ra Euskaltzaindiko liburutegiaren

²²⁵ Díez de Ulzurrun buru ibiliagatik talde zabal bat zen lan hauek aurrera zeramatzana. Tartean zen, esaterako, medikuaren izen eta abizen berak zituen apez zaharra. Aristorenak xehetasun kuriozosa ematen du pertsonaia honen inguruan: “Ez zen gainera nornahi Irañetan sortutako apeza Pedro. 1936an Goizuetan zegoen koadjutore Txirrita bertsolaria bertara kantatzera zihoalarik gaizkitu zenean. Díez de Ulzurrunek igurtzi zuen olio sainduz Txirrita eta Elizakoak eman” (1992: 28).

arduradun ere izango zen. Deustuko Euskal Filologiako katedraren arduradun ere izan zen urte luzez, artikulu eta liburu errenkada argitaratuaz: “Hainbat alo-rretako lan zientifikoak burutu zituen Alfonsok. Zenbait sail izendatuko bage-nitu, Gramatika historikoa, Morfologia, Sintaxia, Antroponimia, Onomastika, Toponimia eta Lexikografia lirarteke. Testu zaharren aurkitzaile eta argitaratzaile ere izan zen” (Kaltzakorta, 1999: 11). Poesia, pintura eta eskultura ere jorratu zituen.

Bertsolaritzaren historiari egiten zaizkion errebasoetan bere ekarpena azpi-marratu ohi da. Garziak, esaterako: “[...] Euskaltzaindia realiza una labor ingente, recorriendo la geografía vasca en busca de bertsolaris [...] y organizando campeonatos provinciales [...] Fruto de estos esfuerzos, en los que destaca sobre todo el académico Alfontso Irigoien, es el campeonato de 1960 [...]” (2000a: 443). Edo Etxezarretak: “Meritoa izugarria Alfonso Irigoienek du. Bere eskutik agertu bai ziran Bizkaiko, Gipuzkoako, Nafarroako eta azkenik Euskalerriko txapelketa mordoa” (1993: 148). Bere biografiek, bestalde, beraren bertsozale-tasuna azpimarratu ohi dute, eta baita bat-batean aritzeko zeukan gaitasuna ere. Krutwig eta Kintanak, adibidez: “[...] umorez zegoenean, bera ere bertsotan has-ten zen, eta orduan bere ohiko ironia zerion” (1997: 405). Edo baita Amurizak berak ere:

Gogoan dut behin Mugartegirekin Lekeition zein saio luzea egin zuen taberna batean. Niretzat Alfontso bertsotan nahiko zuzen eta korrektu egiten zuen, eta bere grazia ere bazeukan. Nahiko temosoia zen gainera. Inor hasten bazen, berak segi, eta inor hasten ez bazen, bera denak tentatzen [...]. (1993: 45)

5.3.2.2. *Gailur berria Anoeta pilotalekuan*

II. Mundu Gerra amaieran nazioartean erabat isolaturik eta planteamendu ekonomiko autarkikoetan harrapaturik gelditu zen frankismoa gutxika hautsi-tako zubiak berreraikiz joan zen 1950eko hamarkadan²²⁶, eta hamarraldi berrian, Opus Dei-ko teknokratek ekonomiaren gidaritza hartzean, Bigarren Frankismoa deritzon aldiari ekin zitzaion, nazioarteko harremanak eta atzerriko inbertsioak normalizatuaz. Torrealdaik azaltzen duenez (1982: 10-11) irekitze horrek bere isla izan zuen euskal kulturari eskaintzen zaion tratuan ere. Aldaketa hori, berebat, bertsolaritzaren eragiletzaren planora dakar Lekuonak: “60an aur-

²²⁶ NBEren aholkuari jarraituz, nazioarteko enbaxadoreak Madrilera itzultzen hasi ziren 1950ean, Espainiako estatuaren sarrera onartu zen UNESCOn 1952an, 1953an Vatikanoren Konkordatuaren izenpetu zuen gobernu frankistak, eta urte berean Espainiako estatuak Ameriketako Estatu Batuekin laguntza-tratatua sinatu zuen... (Intxausti, 2014: 332-333).

kitzen dugun egoera sozio-kulturala zerbait bestelakoa da jadanik. Zentsura eta errepresio-giroa zerbait lasaitu da [...] eta horrela ulertzen da zergatik Gobernadoreak onartzen duen bertso-txapelketa bat [txapelketa nagusi bat] berriro antolatzea” (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 16).

Bestalde, hainbat urtean egindako lanaren fruituak ere hasi dira bistaratzen: “Basarri, Uztapide, Mattin, Xalbador, Lazkao Txiki, Lasarte, azpeitiarrak ere bai, saila dago eta jende oso ona dago. Azpillaga gaztea, Basarri eta Uztapideren ondoren hirugarren egingo duena 62ko txapelketan, Lopategi ere badator, Mitxelena, Garmendia [...]” (id.: 17).

Testuinguru hobea eta urteetako lana uztarturik zikloaren gailurra etorriko da, bada, Euskaltzaindiak antolaturiko txapelketekin: “[...] 35etik zetorren uhin berri hura orduantxe dago sasoi bete-betean, berrogei urte inguruan, onenean daude eta hamarkada honetan bultzada izugarria emango diote bertsolaritzari, 60tik hasita [...] 60tik 68ra plazako bertsolaritzaren gailurra eman dela esango genuke. Urre Aro antzeko bat” (id.: 17).

1960ko txapela Basarrik jantzi zuen, bere bigarrena, eta hurrengo hirurak Uztapidek irabazi zituen jarraian. Gerraurreko txapelketetan Txirritaren eta Basarriren figuren inguruan ardatzu zen bertsolari tradizionalaren eta eskolatu-modernoaren arteko tenka Uztapide-Basarri dikotomian gauzatuko da ziklo honetan. Bakoitzaren txapel kopuruari erreparatuta, Uztapide aterako da garaile, eta, aurrerago azalduko den gisan, zaletuen artean ere jarraitzaile gehiago izango ditu.

Nagusitzen den bertsolaria eskola zaharrekoa izan arren, txapelketaren berrikuntzak eta modernizazioak ez du etenik. Ariketen sofistikazioa, esaterako, geroz eta nabarmenagoa da. Txapelketa haietan probatu zen lehen aldiz “kartzelako gaia” deritzona: “Lehia-modu berriak behar ziren. Eta Bordari izan zen Kartzelako lana bezala ezaguna den ariketa asmatu zuena. Bakarka kantatu arazi, bertsolari bakoitzaren abildadeak eta sormen gaitasuna gehiago nabarmentzeko [...]” (Ezeiza, 2002: 18). Prenda bidezko gai-jartzea ere Bordarik asmatu zuen: “Orain urte batzuk, ohiko bertso jaialdietan hain erabilia izan zen prenda bidezko gai-jartzea, hogeitaka urte lehenago espermentatu zen. Bordarik plaza-ratu zuen, hain zuzen” (Ezeiza, 2002: 19). Edo azken oina gai gisa jartzearena Jesus Lete *Ibai-Ertzek*: “Azken oin bezala erabili beharreko hitzaren bitartez gai adieraztearen formula; azken txapelketetan, ezin-besteko bihurtu den ariketa hori 1962ko San Jose bezperan estrenatu zuen Tolosan Jon Azpillaga, Uztapide, Basarri eta Jose Lizaso bertsolariekin” (id.: 19). Bestelako berrikuntzak ere aipatzen dituzte Dorronsorok eta Lekuonak: “Euskaltzaindiak gaiak denentzat berdintsu jartzen ditu; gainera, zotz egiten dira gaiak [...] Konposizio aldetik ere, lehenengo bertsoan zer esan, bigarrengoan, hirugarrengoan, ikusten da bertsolariak asko begiratzen duela. Lopategi, Xalbador eta Lazkao Txikiren influentziari zor zaio hori seguruenik” (1987: 18)

Bestalde, hainbat bertsolari kotsakratu eta beste hainbat ezagutzera emateko balioko zuen txapelketak: “Izen berri asko plazaratu eta famaratu ziren, txapelketarik gabe hain ezagun egingo ez zirenak. Ez dut zerrendarik eman nahi [...] baina txapelketa haietan zenbat bertsolari haundi azaldu zen nornahiren begi bistan dago” (Amuriza, 1987: 33).

Txapelketen inguruan sekulako giroa sortu zen. Honela gogoratzen du Iri-goienek: “Orduan ez zegoen ez telebistarik ez ezer, eta euskaldunek bazuten halako egarri gorde bat, zerbait euskaraz jarri ezker, jendea aisa erakartzen zen, eta bertsolaritza bezala, txapelketa usaina izanez gero, askoz gehiago [...] Bizkaian eta Gipuzkoan batez ere ikaragarria izaten zen” (Amuriza, 1993: 76).

1960ko finala Victoria Eugenia jokatu zen. Milaka zale gelditu ziren sartu ezinik. 1962koa Astoriara aldatzea erabaki zen, baina arazoak bere horretan zirauen: “Garbi zegoen alferrik zela, horietan ez zegoen lekurik. Jende-pila gertzen zen kanpoan, egunak aurretik sarrera bat lortzeko eromena izaten zen” (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 19). Horrela, Lore Jokoak Hegoaldera pasatzean, kultura jaso gisa jantzi nahian saioak frontoetik antzokira aldatu baziren, alderantzizko bidea egingo da orain, eta 1965etik aurrera Anoeta pilotalekua hartuko da eszenatoki gisa. Aldaketa horrek beste dimentsio bat emango dio ekitaldiari: “[...] hurrengo txapelketa Anoetara eraman behar izan zen, 65ekoa. Hortik, publiko gehiago ez ezik, beste giro bat ere hartu du jaialdiak” (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 19).

1962ko txapelketatik aurrera hasiak dira irrati bidezko zuzeneko emanaldiak, eta 1967koaren irudiak telebistaz ere eman ziren. Masa kulturara gerturatzeko hasia da bertsolaritza.

5.3.2.3. *Estaldura mediatikoa*

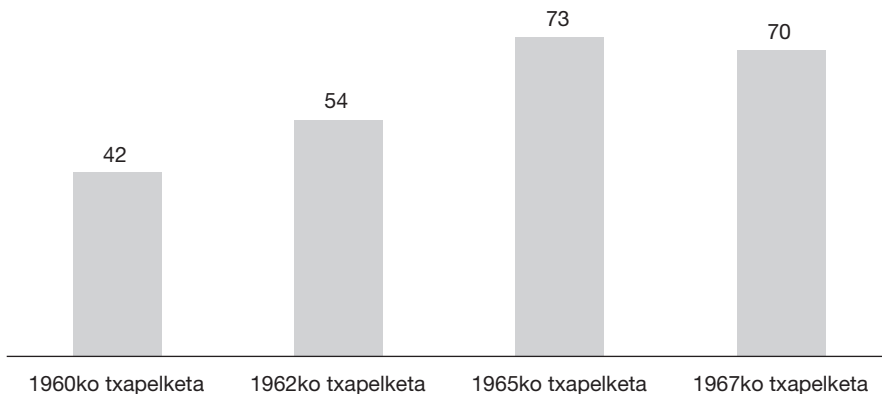
Bertan nazioarteko hedabideek izan zuten presentzia dela eta, hedabideratzeari dagokionez zikloaren gailurraren hasiera Hernandorenak Parisen 1958an antolatutako saioak markatu bazuen ere, Euskaltzaindiak antolatutako txapelketak izan ziren gailur horren ardatza.

Hernandorenaren saioak oihartzun mediatiko polita lortu zuen prentsan, eta gertakari horren inguruko 18 testu bildu ahal izan dira. 1960ko txapelketen inguruan, ordea, hurrengo grafikoan ikus daitekeenez, askoz testu gehiago argitaratu zen.

Hernandorenaren txapelketarekin egin bezala, sailkapen faseko saioen inguruko testuak ere hartu dira kontuan datuak osatzerakoan. Horrela, guztira txapelketei buruzko testuak 260 badira, horietatik 155 sailkapen fase gisa funtzionatzen zuten Nafarroako, Gipuzkoako eta Bizkaiko herrialdeetako txapelketei eskainitako testuak izango dira. Gainerako 105 testuak, aldiz, lau finalei eskainitakoak.

15. grafikoa. **1960ko hamarraldiko txapelketei buruz prentsan argitaratutako testu kopurua**

Iturria: Egileak moldatua.

15. grafiko honi erreparatuaz txapelketaren inguruko interes mediatikoak gora egin zuela ere ikus daiteke: 1960kotik 1967kora kasik bikoiztu egiten da prentsak eskainitako testu kopurua.

Bestalde, Hernandorenaren txapelketarekin alderatuaz, 1958ko hartan testu gehien argitaratu zuen medioa Ipar Euskal Herriko *Herria* aldizkaria izan zen, eta haren atzetik erbesteko Amerikako *Euzko-Deya* eta Pariseko *Euzko-Deya* kokatzen ziren; aldiz, Euskaltzaindiak antolatutako txapelketen kasuan Gipuzkoan kokatutako hiru medio eta Nafarroako laugarren bat izango dira arreta gehien jarriko dutenak: *El Diario Vascok* 80 testu argitaratuko ditu, *La Voz de Españak* 46, *Diario de Navarra* 34 eta *Zeruko Argiak* 31. Lehenengo biak Gipuzkoako lidergorako lehian zebiltzan bi egunkariak ziren; *Diario de Navarra* liderra zen Nafarroan, eta *Zeruko Argia* euskarazko prentsan. Euskaldunen zatirik handiena aurkitzen den eremuko medioek bere egingo dute, bada, txapelketarekiko arreta.

Lau medio nagusi hauetaz gain, zabala da, berebat, gaia jorratu zuten medioen zerrenda, euskarazko medioen sare zabaltzen hasiaren eta gaiak sortzen duen interesaren adierazle: *Olerti*, *Anaitasuna*, *Gure Herria*, *Euskera*, *Aranzazu*, *Herria*, *Hierro*, *El Bidasoa*, *Príncipe de Viana*, *Goiz-Argi* eta *El Correo Español*.

Euskal Herritik kanpora, berriz, oihartzuna apala izango da, testu banaka batzuk baino ez²²⁷.

²²⁷ *Hoja Oficial del lunes* (Madril) 1960/XII/19, 8. or., “Se celebró en San Sebastián el certamen mundial de versolaris”; *Hoja Oficial de la provincia de Barcelona*, 1960/XII/19, 33. or., “Campeonato mundial de bersolaris”; *Diario de Burgos*, 1961/I/11, 5. or., “Vizcaya”; *ABC*, 1965/I/03, 79. or., “Campeonato de versolaris en San Sebastián”.

El Diario Vasco eta *La Voz de España*, txapelketa guztietan eramango dute lehen orrira albistea: 1960an “Basarri campeón mundial de bersolaris” titulatu du *El Diario Vasco* eta *La Voz de España* titularrik gabeko fotoalbiste gisa jasoko du, bi testuek 1960/XII/20 data izango dutelarik; 1962an *La Voz de España* “Uztapide, campeón de bersolaris 1962” dakar 1963/I/01 datarekin eta *El Diario Vasco* “Uztapide, campeón”, baina bigarren honek, bi egun beranduago txapeldunari eginiko elkarrizketa ere badakar azalera “Uztapide en su caserío” izenburuarekin; 1965eko urtarrilaren bian “Uztapide, nuevamente campeón” eta “Otra vez campeón” titulatzen dute azalean *La Voz de España* eta *El Diario Vasco* hurrenez hurren; eta, azkenik, 1967ko ekainaren 13an “Uztapide campeón” eta “Uztapide Txapeldun”. Bestalde, testuoi erreparatuta, lehenengotik azken txapelketara azalean okupatzen den espazioa zerbait handiagoa dela ikus daiteke, eta gaiari ematen zaion garrantziaren hazkunde kualitatiboaren zantzu hau *Zeruko Argiaren* azalek berresten dute: 1965eko txapelketari hiru azal eskainiko dizkio, 1967koari lau eta aurreko biei batere ez²²⁸.

Txapelketen estaldura honek bertsolarien elkarrizketak zerbait ohikoago bihurtuko ditu. Horrela, txapelketen aurretik elkarrizketatzen zen bertsolari bakarra Basarri baldin bazen, txapelketekin txapeldun berriari hainbat elkarrizketa egingo dizkiote, berezkiotik, ikasketarik gabe, egiten duen baserritar azkarraren irudia eraikiz: *El Diario Vasco*, 1962/XII/28, Vicente Escudero, “Uztapide el bersolari nos dice: ‘Tengo mucho respeto a los participantes del Concurso Mundial, y especialmente al campeón’”; *El Diario Vasco*, 1963/I/03, José Berrialde, “Así es y así vive una figura popular del país: ‘Uztapide’”; *El Diario Vasco*, 1967/VI/11, Jose Acosta, “Hoy defiende su título / Visita a Uztapide en su caserío de Ergoyen / Lo que importa es la gran fiesta del euskera. Luego ya se verá quien gana el campeonato”. Eta pixkanaka beste bertsolariengana ere irekitzen hasiko da abanikoa: *Zeruko Argiak* lauko elkarrizketa bat eskainiko du (1964/II/16, “Lesaka erri politean ‘Basarri’, Arozamena, Mitxelena eta ‘Lazkao-Txiki’-rekin berriketa”); *El Diario Vasco* Patxi Etxeberria eta Nikolas Zendoia txapelketako parte hartzaile gisa elkarrizketatuko ditu (1967/III/07, “¡Zorionak! Patxi” eta 1967/III/14, “Aurrera Nicolas!”); edota *Diario de Navarra* Mitxelena (1967/VI/15, “José Miguel

²²⁸ Hauek dira 1965eko txapelketari buruzko azalak: “Azkoitia’n ta Markina’n bertsolarien txapelketa” (1964/VIII/16); “Bertsolari txapelketaren azken saiaketak / Eibar’ en Tolosa’n Bilbao’n eta Donosti’an” (1964/XII/06); eta “Uztapide berriz txapeldun” (1965/I/10). 1967koari dagozkionak, aldiz, hauek: “Bertsolarien azken saioa Durango’n” eta “Euskalerrri ta Nafarroa’ko Bertsolarien txapelketak” (biak 1966/XI/13); “Bertsolarien azken txapelketa. Uztapide txapeldun-Gora Xalbador!” (1967/VI/18); eta “Bertsolarien txapelketa, 1967. Maiburuko baten pentsakizunak” (1967/VI/25). Aurreko bi txapelketetako hutsunea nolabait azal dezake, bestalde, gerra nahiz gerraosteko etenaren ondoren 1954tik martxan bazegoen ere 1963ra arte astekari gisa funtzionamendu indartsua ez izateak.

Michelena, campeón de bertsolaris vascos ha intervenido en 2500 justas poéticas”).

Kronika da, noski, kazetaritza generoen artean errege. Estaldurarik indartsuenaren lehian zebiltzan Gipuzkoako bi egunkarien artean, esaterako, urtero aurki daiteke finalari buruzko pieza kuriosoren bat. 60koari buruz, esaterako, honela ekiten dio *La Voz de España*ak:

Abarrotado estaba el Victoria Eugenia mañana y tarde, habiéndose agotado las localidades y quedando fuera del teatro centenares de personas, que siguieron las incidencias del concurso a través del servicio de altavoces instalado. Y cuidado que hacía frío. Pero ello no enfrió el entusiasmo de quienes tenían ‘localidad’ al aire libre. (*La Voz de España*, 1960/XII/20, 6. or., “Basarri renovó su título de campeón de bersolaris tras una competición que constituyó un rotundo éxito”; M. V.)

1962ko buruz burukoaren hasiera honela kontatzen du, berebat, *El Diario Vasco*ak:

La elección no era difícil, ahí les tenemos de nuevo frente a frente a los dos colosos de siempre, a los dos veteranos, a los dos amigos. Y la lucha va a ser reñida, muy reñida.

En los versos de punto forzado hay ligera ventaja para Basarri. En el de los cuatro pies forzados, Uztapide alcanza a Basarri [...] Hablan de escoger un Santo Patrón para los bersolaris. Uztapide no entiende gran cosa en estos menesteres, es el bardo arlotte, de sentido común, de mucho corazón y de la manera que puede [...] quiere que Pedro Mari Otaño sea el Patrón de los bersolaris. Basarri, el sapiente, cuaja dos estrofas de antología [...]. (*El Diario Vasco*, 1963/I/01, 7. or., “Uztapide, campeón de bersolaris”; Koplari)

1965ekoari buruz *La Voz de España*n kronikatik iruzkinerako pausoa ematen du Basarrik:

Michelena, de Oyarzun, hasta el momento que le toco abordar el tema del ‘vestido de su esposa difunta’, para mi apreciación particular, merecía ir a la cabeza [...] Es aquí donde dio un bajón impresionante [...] Los nervios, en un campeonato, no están en su sitio [...] ‘Lazkao-Chiki’, el subcampeón [...] es como el perro libre —si vale el simil— que sigue atentamente las huellas de la pieza. (*La Voz de España*, 1965/I/02, 9. or., “Mi impresión”)

Edo 1967an xehetasun batean topatzen du Anthon Gazteluk giro kronikaren hari muturra:

Lo que no ha sabido ‘Xalbador’ y posiblemente ninguna de las casi cuatro mil personas qu ese hallaban el domingo en el Frontón de Anoeta, es que una mujer

—joven y bonita, todo hay que decirlo— lloró cuando el vasco-frances cantó su berso, haciéndose oír entre los desafortunados e injustos silbidos del público [...]. (*El Diario Vasco*, 1967/VI/13, 13 or., “Aplausos, pitos y lágrimas de mujer en la jornada final de Anoeta”; Gaztelu, Anthon)

Estalduaren bolumenean eragina duen elementu garrantzitsu bat txapelketen inguruan sortutako polemikei eskainitako testuena izango da. Zenbaitetan prentsan sortutako polemikak izango dira. Horrela, esaterako, 1962ko ekitaldian txapela Uztapideren alde galdu ondoren Antonio Valverde Ayaldek “Basarri y Uztapide” artikuluan planteatutako eskolatua/berezkoa dikotomia-rekin haserretu eta txapelketak uzten dituela iragarriko du Basarrik, Hernandorenaren artikulua sorta eraginez²²⁹. Edo 1965ekoan Antonio Arruerekin izango du eztabaida gai umoretsuen egokitasunaren inguruan²³⁰. Beste batzuetan txapelketan bertan jazotako polemiken inguruan idatzitako testuak izango dira. Ezagunena Xalbadorren txistuen ingurukoa, 11 testu ekarriko dituen.

Azkenik, aipatu beharra dago estalduaren berrikuntza handiena irratia eta telebista izan zirela, baina horiek aurrerago aztertuko dira, aparte banatan.

5.3.3. Markinako batzarrak: elkarte baten beharra eta *Bertsolari* aldizkariaren proiektua

5.3.3.1. *Bertsolari* elkarte baten beharraren aipamenak

Ez dira txapelketak ziklo honen gailurrak ekarri zituen emaitza bakarrak. Bertsolariek bertsolaritzaz hitz egiteko egindako lehen bilkurak ere garai honetakoak dira.

Markinako fraide karmeldarren komentuan burutu zen lehenengoa, “Bertsolarien Biltzerra” izenarekin 1962ko urriaren 12an. Eta handik aurrera urtero egitea erabaki zen, Migel Mari Juaristi priora antolatzaile nagusi zela eta Pila-

²²⁹ *El Diario Vasco*, 1963/I/05, 16. or., “Basarri y Uztapide”, Antonio Valverde *Ayalde*; *La Voz de España*, 1963/I/06, “En defensa propia”, Iñaki Eizmendi Basarri; eta *El Diario Vasco*, 1963/I/09, 16. or., “En torno a Iparraguirre”, Antonio Valverde *Ayalde*. Hernandorenak sei artikulua argitaratuko ditu polemikaz *El Bidasoan* “El caso Basarri” izenburupean (urtarrilaren 9, 16, 23 eta 30ean, eta otsailaren 7 eta 14an). Ez du erantzunik izango.

²³⁰ *La Voz de España*, 1965/I/07, 7. or. “Mi Atalaya Montañera”, Iñaki Eizmendi *Basarri*; *El Diario Vasco*, 1965/I/08, 7. or., “Más sobre bersolaris / ¿Por qué no se puede improvisar sobre temas jocosos?”. Arrue, Antonio (‘Un espontáneo’ ezizenaz); *La Voz de España*, 1965/I/09, 7. or. “Mi Atalaya Montañera”, Iñaki Eizmendi *Basarri*; *El Diario Vasco*, 1965/I/10, 7. or., “Para Basarri: ‘Defendella y no enmendalla’”. Arrue, Antonio (“Un espontáneo” ezizenaz).

rika egunez: “[...] egun horretan Espainiako poliziak eta Guardia Zibilak jai hartzen zutelako Hispaniar Arrazaren ospakizunetarako” (Paya, 2012: 7).

Lasak eskaintzen du urtero jarraitu ohi zen egitarauaren eskema:

[...] eguna mezarekin hasten zen, ondoren aditu baten hitzaldia etorri ohi zen; horrek bukatuta, usadioa zen Aita Juaristik batzarra irekitzea: urtean zehar bertso jardunean gertaturiko gaiak aztertzen ziren, eta etorkizunerako aurreikuspen eta ideia berriak denon artean aztertzen ziren. Bazkaria zetorren ondoren. Bazkal ostean, kantatzeko berotzen zen edonork edukitzen zuen aukera hartarako; librean nahiz gai-jartzailearekin [...] Azkoitia frailearen hitzalditxoarekin eta Agur Jaunak kantatuz amaitzen zen. (2008: 890-891)

Iriondok IX. biltzarrean, 1970ean, eman zuen hitzaldian aurreko urteetan hizlari izandako zenbait izen zerrendatzen ditu: “Aurreko urteetan ere izan dira hemen hitzaldiak, eta ni baino hizlari iaiogoak gainera, alafede! Gogoan izango dituzue aita Akesolo, Xabier Amuritza, Juan Mari Lekuona, Nemesio Etxaniz, Gabriel Aresti eta abarrek esanak” (1970: 2).

Itxura dauka bertso-munduaren inguruko planteamenduak egiteko hitza hartzen zutenak adituak, eragileak edo fraideak zirela bertsolariak curak baino gehiago, baina badirudi hurrengo zikloan funtsezkoa izango den bertsolaritzaren autoeraketarako ideia, Bertsolari Elkarte bat sortzearena, hainbatetan mahai-gaineratu zela. Horrela, Iriondok berak aipatu zuen 1970eko bilkurako hitzaldi hartan: “[...] Bertsolarien elkarte bat sortzea ere ez litzake txarra, gauza guztien beharra izango baita gaur edo bihar, egora hau behingoz aldatzen denean” (1970: 1). Deunoro Sardui bertsolariak ere gaiari heltzen dio *Anaitasunan* handik urtebetera: “Euskal Herriko bertsolari guztiak batzeko elkargo bat egitea ere esan izan da hainbat alditan” (*Anaitasuna*, 1971/V/30, “Díaz de Ulzurruneri gutun irekia, Bertsolariak”). Eta Pedro Díez de Ulzurruni zuzentzen zaio Sardui, Nafarroako eragile nagusiari, elkarlana proposatuaz: “Euskal Herriaren alde benetan dagoz Nafarroa eta Bizkaia; eta alderdi honeetan bertso giro zintzo ta jator bat lortzea nahiko litzateke, gainerako guztiek ere bide hau hartzeko. Zure berrien zain gelditzen naiz. Agindu!”. *Anaitasunan* bertan erantzuten dio Ulzurrunek. Bat dator Sarduiaren helburuarekin, baina ez du egingarri ikusten: “[...] tamalez, zu bertsolaria izan arren eta hamar urtez Elkarte horren alde hainbeste lan eginez, ‘gutxi edo ezer gutxi egitea lortu’ delako [...] esan nahi daut, ez zuk ez eta nik ere ez dugula ezer egingo.” (*Anaitasuna*, 1971/VII/15, “Deunororen gutun irekiari erantzuna”).

Elkartearen egitasmoak hainbat zailtasun zituen, bada, aurrera egiteko. Ulzurrunek, ordea, ez du etsipenaren bidea hartzen:

[...] Euskaltzaindiak, orain arte egiten duenaz gainera (txapelketak, sariketak) bertsolarien Elkarte hori asmatzen, eratzen eta sor arazten lagundu beharko luke.

Oraindik gehiago: Euskaltzaindiak berberak sor arazi behar luke bere barruan [...] bere jakintasun eta berezko eginkizunarekin, bere agintaritza eta nagusigoarekin, Euskal Herri guztiko Bertsolarien Elkarte egin lezake.

5.3.3.2. *Bertsolari aldizkari baten proiektua*

Bertsolarien IX. Biltzarrean bertsolaritzari buruzko aldizkari baten proiektua aurkeztu zuen Joxe Mari Iriondok. Honela aipatzen du Lasak: “1970ean batzarra bat etorri zen bertsolarien aldizkari propio bat behar zutela irizterakoan. Jose Mari Iriondok, kazetari zen aldetik, aldizkariak ukitu behar litzuzkeen gaiak, estiloa..., azaldu zuen” (2008: 893).

Iriondok berak argitaratu gabea den hitzaldiaren jatorrizko testua helarazi digunez, proiektuaren inguruko hainbat xehetasun emateko moduan gara. Honela azaldu zituen, esaterako, ideien nondik norakoa eta egitasmoaren xede nagusia:

[...] orain astebete Larrean izan nintzan, gaurko bilera honetarako zerbait garbitu beharrez. Besteak beste, BERTSOLARI izena eta izana bildu eta hezurramitu lezakeen aldizkari baten premia aipatu genuen han, elkarren arteko harremanak, zuetako askoren bertsopaperak, bertsolaritzari dagozkion albiste eta azterketak, dena argitara eman eta zuetako bakoitzari, eta, halaber, bertsozale guztiei epeka-epeka zabaldu ahal izateko. (1970: 2)

Datu garrantzitsuak eskaintzen ditu testuak. Batetik, aldizkari bat planteatzen du “epeka” zabaldu beharraz ari denean, eta aurrerago argitzen du hilabete-kari edo bihilabete-kari gisa funtziona dezakeela egokien. Izena ere zehazten du, gerraurreko zikloan Makazagak argitaratutako *Bertsolariyari* erreferentzia egin eta hari jarraitutasuna eman nahian: “BERTSOLARI izena egokia dela iruditzen zaigu, lehen ere horrelako zerbait egin baita Euskal Herrian, eta haren jarraipena izan ditekeelako” (id.: 2). Baina proiektu berria ez da *Bertsolariya* hura bezala bertso biltzaile soil izatera mugatzen. Kazetaritza lana gehitzen dio, albisteak eta iritzia jorratzeko aukera: “Bertso-alorrean maisu direnen iritzia eta komentarioak, bertsolarien artikulak, bertsopaperak, bertsolaritzari dagozkion albiste eta komentarioak... Horixe dena eta gehiago jasoko luke aldizkariak” (id.: 3).

Azpeitiarrak Markinara eramanez zuzena ez zen ideia soil bat, lanketa batez hornitutako proiektua baizik. Horrela, aldizkari berezitu gisa definitu zuen egitasmoa: “[...] aldizkari espezialduak (hau bezelakoak, alegia) ez du arazo larririk izan behar, harpidedunak egiten badira behintzat. Ezagutzen ditugu ondo samar funtzionatzen duten aldizkari espezialduak” (id.: 3). Egun xede-taldea deitzen zaiona ere zehazten zuen: “Bertsolarien zat bakarririk? Ez, noski. Lehenik, bertsoari zat; eta gero, bertsozale nahiz euskalzale guztien zat. Edozein euskaldu-

nentzat, alegia, denontzat ere osasungarri izango da-eta, seguru asko. Bertsolarientzat, ongari, eta bertsozaleentzat, mesedeko” (id.: 2-3). Eta bidera-garritasun ekonomikoa ere aurreikusten zitzaion: “Mila bat harpidedun beharko lirake aldizkariari duintasunez eusteko. Eta hogeit edo hogeita hamar duro urtean ordainduz bizi liteke BERTSOLARI aldizkaria [...] Bertsolari bakoitzak bere lagunak harpidetu beharko lituzke [...]” (id.: 3).

Lantaldearen inguruko zantzu batzuk ere eskaini zituen. Markinarako proposamena lantzeko alde aurretik egindako bilkuran Deunoro Sardui eta Santi Onaindiarekin bildu zela aipatzen du, eta azken hori proposatzen du zuzendari lanetarako:

[...] Larreako aita Santi Onaindia langile purrukatua dela uste dut, eta lan hauetan ondo ikasia. Prest legoke gainera lehenengo urteetako urratsak markatzen hasteko. Orain arte BERTSOLARI izeneko liburua, *Mila euskal olerki eder*, *Oleri*, *Karmel* eta beste lan asko egina da. Denporaz ere (ez nuke esan nahi fraileak alper-rak direnik) gutako edozein baino lasaiago ibiliko dela nago, seguru asko. Eta ez dute kontuak hartuko dizkien emaztekiaren beldurrik ere, eta... (Iriondo, 1970: 4)

Bertso-saioen grabaketarako sarea herrialdeka antolatu beharko litzatekeela ere seinatu zuen, hainbat izen proposatuaz: Gipuzkoarako Inozentzio Olea bertsolaria eta Donostiako Herri Irratiko Nikolas Aldai; Bizkairako Deunoro Sardui, Santi Onaindia, Enbeitatarrak eta Bilboko Herri Irratiko Pedro Mari Goikoetxea; Iparralderako Mixel Itzaina eta Emile Larre...

Azkenik, erabili beharreko euskararen inguruan luzatzen zen. Luzatu, euskara batuaren inguruko afera puri-purian zegoelako orduko hartan (bi urte baino ez ziren Euskaltzaindiak euskara batua erditu zuenetik), eta idazle bakoitzari bere hautua errespetatuko zitzaiola baina gutxieneko zuzentasun gramatikal eta ortografikoa zaindu beharra zegoela esateko:

Norbaitek esan du honezkero beste bandora pasatu ote naizen. Ni, egia esan, ez naiz sekula ortografia honen aldeko izan. Baina gaur egungo gehiengoaren joerak, irakaskintzarako hartutako erabakiak onartu beharra, komunikabideetan, literaturan eta abar batera jo beharra garbi dago. Eta nik errespetu eta itzal handia diot horri. (Id.: 5)

Proposamena argia bazen ere, ez zuen erantzun garbirik jaso. Honela dio Iriondok hitzaldiaren testuan jasotako oharrak: “Hitzaldiaren ostean, elkarrizketa eta berriketan aritu ginen bazkari aurretik eta bazkalondoan; baina nik ez nuen hango aktarik jaso, eta badakit ez genuela erabaki zehatzik hartu, ez bertsolarien elkarte bat sortzeari buruz ez BERTSOLARI aldizkaria egiteari buruz” (id.: 5). Eta honela gogoratzen du azeptiarrak ikerketa honetarako egindako elkarrizketan: “Proiektuaren defendatzaile nagusiak Prudentzio Egiguren

‘Artañola’ errezildarra eta neu izan ginen, eta aita Migel Mari Juaristi. Baina ez zen beste gestiorik egin, eta hartan ito zen ordukoz... Bertsolariek berek ere ez zuten berotasun handirik erakutsi” (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18).

Sarduik ere aipatzen du aldizkariaren afera Díez de Ulzurruni zuzendutako prentsako eskutitzean. Lasak bezala proposamena onartzera iritsi zirela aipatzen du, baina ez zela fundamenturik egin gaineratuaz: “Joan dan urtean [...] herriz herri kantatu nahiz paperetan jarritako bertso berri jakiteko asmoarekin aldizkari bat ateratzea proposatu eta onartua izan zan; baina, ahaleginak gora-behera, erabaki honek ere asmo on guztien bide berdina daroa” (*Anaitasuna*, 1971/V/30, “Díez de Ulzurruneri gutun irekia, Bertsolariak”, Deunoro Sardui).

Lore Jokoen zikloan Duvoisinekin eginiko planteamenduaren ondoren, bertsolaritzari buruzko aldizkari bat argitaratzeko porrot egiten duen bigarren proiektua izan zen, bada, Iriondorena. Tartean, Euzko Pizkundearen zikloan, Makazagaren eskutik argitaratu zen *Bertsolariya* aldizkari bat baino faszikuluka argitaratutako bertso jarrien liburu bat izan zen.

5.3.3.3. *Príncipe de Vianaren “Bertsolari” saila*

Nafarroako Diputazioak “Euskararen aldeko saila” deitua sortua zuen 1957an Príncipe de Viana kultur erakundearen barnean Pedro Díez de Ulzurrun buru zuela. Talde horrek 1967an *Príncipe de Viana* izenarekin euskarazko aldizkari bat argitaratzeari ekin zion. Horrela kontatzen du Díez de Ulzurrunek berak: “1.967an Satrustegi, Kortez Izal, J.M. Lasarte, eta M. Izeta, Urmenetak izendatuta Diputazioa lan egitera etorri ziren. Urmenetak pentsatua zuen etxe guztietan banatzeko euskarazko aldizkari bat argitaratzea. Aldizkari horren aurrean ni jarri ninduen” (La Boina Taldea, 1984: 16). Denbora gutxira, askotariko taldea bildu zen aldizkariaren inguruan: Antton Erkizia, Sagrario Aleman, Aingeru Irigarai, Damaso Intza, Fermin Ixurko, Patxi Zabaleta, Mariano Izeta, Juan Garmendia eta abar; tartean, aipatutako azken biak, adibidez, oso bertsozaleak zirenak. Eta dezenteko arrakasta izan zuen egitasmoak: “Hilabetero 7 edo 8.000 ale ateratzen genituen. Urtean 10. Sanferminetan eta eguberrietan inprentak itxita zeudenez gero, bi horiek lodiagoak egiten genituen bi hilabeterako zirelarik” (id.: 17).

Markinako bilkuretan elkarte bati buruz planteatutako beharrak ez zuen erantzunik izango hurrengo ziklora arte, baina aldizkariaren ingurukoak nola-baiteko aterpe bat topatu zuen *Príncipe de Vianan*.

Aldizkariaren eragileak Euskaltzaindiaren txapelketetan Nafarroakoa antolatzen zutenak berak ziren hein handi batean, eta haiengana jo zuen muga zeharkatu eta Markinako bilkuretan parte hartzen hasia zen Teodoro Hernandorenak:

Hurrengo urtean ere [1971ko Markinako Bertsolarien Biltzarraz ari da] gaia eztabaidagai izan zen [bertsolaritzari buruzko aldizkari bat ateratzea], baina erabaki deusik hartu ezinik geratu zen batzarra. Orduan, Teodorok proposatu zuen *Principe de Viana* hilabetekariari orrialde bat eskatzea bertsolaritzarentzako. Denek aho batez onartu, eta Teodororen bizkar utzi zituzten gestio lanak. (Lasa, 2008: 893)

Aldizkariak orrialde baten partez hileru bi argitaratzeko ardurua hartu zuen, eta testu honekin estreinatu zuen saila 1972ko urtarrilean:

Ekiñaren gaitoa! Azkenean ere argitaratu behar zaitugu. Zu bai, orri maite, lehengo bertsolarien kondaira ta gaurkoen iraupena lortu-arazi behar dozun orri hori [...] Ba dira ia hiru urte Markiñako bertsolari egunean lehenengoz aipatu zinduguzala. Geroztik komisiñoak sortu, batzarrak egin, eta holakoak ugari. Batak au esaten euskun: ‘Ezin dagike oraingoz’; besteak: ‘Diru asko kostatzen da...’. Hor ibili da, bai, umea leporaiñoko uretan, noiz itoko.

Aurtengo bertsolari egunean bultzada bizi bat artu eban, gure asmo zahar honek. Gaiñerakoa, hemendik aurrera, zeuk esango daukuzu, ‘Principe de Viana’-n, hilleoro, bertsolarien eta bertsoaren kondaira eta misterioak argitaratuaz [...] (*Principe de Viana*, 1972 urtarrila 4. or., “Orri berria”)

Sailari “Bertsolari” jarri zioten izena, nolabait Iriondoren zapuztutako proiektuaren jarraipen bat zirela adieraziz, eta sailaren ekarpena ez zen aldizkari batean egin zitekeenaren parera iritsiko, noski, baina proiektuak aipatzen zituen eduki guztiak argitaratu zituen: bertso jarriak, bertso berriak, albisteak, iritzi artikuluak eta abar. Díez de Ulzurrun 1973an zuzendaritzaetik kendu zutenean ere eutsi ahal izan zion, eta argitalpenaren itxiera arte, 1978ra arte, argitaratu zen kasik saila. Horrela, beste asko baino beranduago hasi eta hilabeteakaria izan arren, gaiaz gehien argitaratu zuten medioen artean kokatuko da, *Zeruko Argia*, *El Diario Vasco*, *La Voz de España*, *Diario de Navarra*²³¹ eta *Herriaren* ondotik.

5.3.4. Auspoaren sua eta bertso-paperen azken hatsa

5.3.4.1. Antonio Zavala, langile nekaezina (1928-2009)

Aurreko ataletan ikusi denez, bertso produkzioaren bilketaren kezka konstante bat izango da garaian garaiko bertsolaritzaren modernizaziorako egitasmoetan: Lore Jokoak Iparraldean hasterako Xahok egindako ahalegina, Lore

²³¹ *Diario de Navarra* bertsolaritzaz urte luzez argitaratu zuten sinadura nagusiak *Principe de Viana*ko berak izango dira: Pedro Díez de Ulzurrun eta Mariano Izeta.

Jokoak Hegoaldera pasatzerako Manterolak argitaratutako kantutegia, Euzko Pizkundean Aitzolek egindako bilketa lana... Antonio Zavalak frankismo garaiko ziklo honetan abiarazi eta bizitza osoan zehar burututako ekarpenak, ordea, ez du parekorik izan.

Berrogeita hamabost urte luzatu zen langintzaren iturburuan bere haurtzaroko bertso saltzaileen oroitzapena seinalatu izan du tolosarrak: “Eskolapioetatik etxera bazkaltzera nindoala, bat edo beste han izaten zen kantari larunbatetan, merkatu-eguna egun horrekin izaten da eta. Bertso-saltzaile hauek dira umetan nik ikusi eta urteen buruan bidea erakutsi zidatenak” (Garzia, 2001: 76-77). Bilketari, ordea, geroago ekin ziola kontatu ohi zuen, 1954an, jesuita sartu eta jesuitatarako formazioaren barruan Urduña, Loiola eta Oñati pasatu ondoren Xabierren irakasle zela²³². Egitasmoa martxan jarri zuen gertakaria ere kontatzen du Joxerra Garziaren elkarrizketan:

Mutiko baserritar bat bazen bere etxeko kanta-paperak sarritan aitatzen zituena. Ekartzeko, bada, haiek esan nion, Eguberrietako oporretatik itzultzerakoan. Ekarri zizkidan. Hogeita bost bat bertso-paper ziren. Orduan nik regla de tres bat egin nuen: baserri batean horrenbeste badago, Euskal Herri guzian zenbat? Lehenengo kartaz hasi nintzen biltzen, lagunei eskatuaz. (Garzia, 2001: 80)

Isilka eta bakarrik hasi bazen ere, laster zabaldu zen haren lanaren oihartzuna eta Euskaltzaindiak gerraostean egin zuen lehen batzar irekirako bere lana azalduko zuen hitzaldia eskatu zioten. 1956ko irailaren 15ean eskaini zuen hitzaldia “En busca de la poesía popular a través del País Vasco / Bertso berrien billa Euskalerrian zear” izenburuarekin, eta ordurako 50.000 bertso bilduak zituela azaldu zien bertaratutakoei. “Inork besterik eskatu ez nonbait, eta gazte-leraz hitz egin zuen: ‘Hace ya dos años que no hago sino leer y copiar bertso berriyas’ aitortuz” (Iriondo, 2010: 13).

Hasiera batean, ikerketaren emaitzekin eta bildutako bertsoekin lan mardul bat argitaratu ahal izatea zen haren asmoa. Espero zuen laguntza jaso ez zuenez, argitaletxe propioa sortu behar izan zuen, ordea, eta horrek aukera berriak ireki zizkion: “Antonio Zavalak, jesuita izanik, uste zuen Konpainiak argitaratuko ziola obra. Baina Konpainiak ezezkoa eman, eta, ondorioz, bere argitaletxea sortu behar izan zuen [...] Hala hasi zen eskuetan zeukana plazaratzen, nahiz eta aurreikusitako lana erabat amaitu gabe izan” (Esnal, 2015: 101). 1961ean ekin zion Auspoarekin bildutako materiala argitaratzeari, eta gogotsu ekin ere: urte hartan sei liburu argitaratu zituen, 1962an hamabost, 1963an hamabi, 1964an hamaika, 1965ean zortzi... Ikerketaren emaitzak, berebat, 1963an EUTGn

²³² Guztira hamasei urte luzatu zen formazio prozesua burutu zuen Zavalak, tartean hiru urte irauten zuten filosofiako ikasketak eta lau urteko teologia karrera.

eskainitako hiru hitzalditan eman zituen ezagutzera, eta 1964an argitaratutako *Bosquejo de historia del bertsolarismo* liburuan.

Bere formazio garaiaren amaierarekin eta irakasle lanen hasierarekin koinziditu zuen Auspoaren sorrerak. Donostiako San Ignacio ikastetxean eman zituen klaseak hainbat urtez, eta EUTGn ere bai tarte batean, 1972an bere egitasmoa burutzeko liberatu egin zuten arte: “Konpainiak 1972an liberatu zuen, buru-belarri gauza zezan egitasmo erraldoi hura. Lehenago, 1964an, halako zer-bait eskaini zioten. Eta EUTGn egon zen bitartean ez zuen eskolarik eman. Baina 1966an berriro irakasle ikusten dugu Donostian bertan, San Ignacio ikastetxean, 1972a arte” (Esnal, 2015: 42).

1964an euskaltzain oso ere izendatu zuten, eta bertako Herri Literatura batzordean aritu zen. Euskaltzaindiak antolatutako txapelketa guztietan epaimahaiko izatea ere tokatu zitzaion (1960, 1962, 1965, 1967, 1980 eta 1982), antolaketa lanetan ere murgildu izan zen, eta nagusiki *La Voz de España* nahiz *El Diario Vascon* artikulua ugari argitaratu zuen bertsolaritzaz. Ezerk ez zuen desbideratu, ordea, bere egitasmo nagusitik: Auspoa sailean kultura popular xehenerari aterpe bat eskaintzea.

Bide horretan bakarlanean aritu izan zen gehienez:

[...] bertsopaperak bildu, gaiez eta egilez klasifikatu, iturri ezberdinak aztertu eta parekatu, bertsopaper bakoitzaren historiari zegozkion oharak eta argitasunak jaso, egile ezberdinen biografiak osatu, argitara emateko behar zituen baliabideak eskuratu, liburuak banatu/saldu, dena berak egin zuen [...] Lehenengo, arrea Arantxak lagundu zion banaketan; geroago, Sendoa argitaletxeak eta Gipuzkoako Foru Aldundiak (KM); baina liburua hasi eta amaitu artekoa berak egin zuen beti. (Iriondo, 2010: 2)

Ez zuen inoiz etsi: “[...] biltze langintza ontan, gizonaren beste zer egin guztietan bezela, batzuetan asmatu eta besteetan utsegin, baiña beti ere aurrera jo bear dezu; artutako asmoan jarraitu eta iraun” (A. Agirre, 1997: 60). Eta 300 liburutik gora argitaratzera iritsi zen: “[...] sekula inoiz inork gurean egin duen bat-batekotasunaren eta kontu zaharren bilduma harrigarriena eginez” (Iriondo, 2010: 2).

5.3.4.2. *Hirurehun titulutik gora ekarri dituen bilketa lana*

1961ean Auspoa bilduma abiarazi zenean bertso jarriez osatutako liburuak izan ziren gehienak: “Horiekin hasi zuen Auspoa bilduma. Horiek zabaldu zizkioten gainerako arloen atea” (Esnal, 2015: 112). Bertsopaperen bilketa izan zen tolosarraren lanaren abiapuntua, eta gero aldizkarietan argitaratutako ber-

tsoetara edo jartzaileek argitaratu gabe gorde zituztenetara zabaldu zuen bere bilaketa. Topatutakoa bertsoarika antolatu ohi zuen normalean. Horrela, klasiko garrantzitsuenen lana berreskuratuz Bilintx, Otaño, Pello Errota, Xenpelar eta Txirritari buruzko hainbat liburu argitaratu zituen (azken horren kasuan, esaterako, zazpi). Hain ezagunak ez ziren bertsolarietara ere egin ziren tokia, baita jartzaile soilak izandakoei ere, antzinakoak nahiz garaikideak tartekatuz, baita bat-batean ibili gabekoei ere: Ramon Artola, Pepe Artola, Ramos Azkarate, Fermín Imaz, Paulo Iantzi, Mariano Izeta eta abar. Gaiaren arabera osatutako liburuak izan ziren beste hainbat: *Euskal mutillak armetan* (gerra karlistei jarritakoak), *Ezkontza galdutako bertsoak*, *Afrika'ko gerra eta abar*.

Liburu horiek ezin daitezke kontzeptuaren esanahirik hertsienean kazetari lantzat hartu. Bertsolarien biografiak osatzen zituen, askotan lehen aldiz argitaratutakoak zirenez ikerketa lan eskerga eginez (eliza eta udal artxiboetan arakatuaz, ondorengoak elkarrizketatuaz eta abar), eta zenbaitetan pasadizo nahiz ateraldiek ere hornitzen zituen. Gertaera historikoei buruz argitaratutako bertsoetan gertaeren inguruko azalpenak ere eskaintzen zituen askotan. Lanaren muina bertsoen bilketa eta argitalpena izan ohi zen, ordea.

Prentsan bigarren bizitza bat izan ohi zuten, ordea, liburu hauek. Kazetarietara edo euskal kulturaz idazten zuten sinadurek euren iruzkinak argitaratzen zituzten, batetik. Beste askotan, batez ere 1965-1966 urtealdian *La Voz de España*n eta 1967-1972 urtealdian *El Diario Vascon*, Zavalak hainbat artikulua argitaratu zituen liburuetakoa materiala berrerabiliz²³³.

Zavalak, Auspoan bere proiektu pertsonala gauzatzear gain, garaiko bertso munduaren proiektu kolektiboan ere parte hartu zuen eragile garrantzitsu gisa. Epaimahaiko izan zen 60ko hamarkadako txapelketa guztietan, antolakuntzan ere hartu zuen parte, eta Auspoaren bidez beste ekarpen garrantzitsu bat egin zuen 1960ko hamarraldiko Euskal Herriko txapelketetako bertso guztiak argitaratu eta zabalduaz. Tolosarrak argitaratu zuen lehen liburua 1960ko txapelketari buruzkoa izan zen hain justu: “[...] Zavalaren lehen obra, Auspoan ez baina, Itxaropena argitaldarien Kulixka Sortan plazaratu zen, 1961ean: Bertsolarien txapelketa–1960. Datu esanguratsua da [...] tolosarrak, nonbait, ez zuen aurreikusiko, artean behintzat, bat-bateko bertsoak bere bilduman argitaratzea”

²³³ 1966an, adibidez, *Gaztelu bertsolaria* liburu Auspoan argitaratu ondoren, honakoak etorri ziren prentsan, denak *El Diario Vascon*: 1967/X/01, “Noviazgo del bersolari Gaztelu”; 1967/X/03, “El bersolari Gaztelu y la noche de San Juan”; 1967/X/04, “Las trasnochadas del bersolari Gaztelu”. Eta 1967an argitaratutako *Iru bertsolari: Agustín Zakarra (1816-1886) Patxi Bakallo (1832-1898?) eta Pedro Santa Cruz (1839-1905)* liburutik beste hainbeste eta gehiago: 1967/IV/30, “Un partido en el viejo Frontón de Jai-Alai”; 1967/V/02, “La liebre de Aduna”; 1967/V/03 “Una sátira contra los mutillazarras y sus consecuencias”; 1967/V/16. “Patxi Bakallo, el bersolari de Osifiaga”; 1967/V/17. “Patxi Bakallo y Xenpelar”; 1967/V/18, “Patxi Bakallo en América”; 1967/V/19 “Nuevas desventuras de Patxi Bakallo en América”.

(Esnal, 2015: 115). Zubimendik aurreko zikloan *Bertsolari guduak* liburuarekin bete zuen funtzioa ziklo honetan Zavalak hartu zuen, bada, bere gain. Donostiarraren kronika luzeekin alderatuta, ordea, tolosarrarenak askoz ere soilagoak dira kazetari ikuspegitik, magnetofonoan grabatutakoaren transkripzio hutsa, aurre-kanporaketen berri modu telegrafiko batean emanaz. Giroari buruzko aipamen bakarra 1967ko Xalbadorri egindako txistuena da, eta azken bietan bakarrik jaso ziren argazki bakan batzuk, sinadurarik gabeak.

Txapelketekin irekitako bideari jarraituz, bertsolari jakin baten edo saio jakin bateko bat-bateko bertsoekin osatutako liburuak argitaratu zituen jarraian Auspoak: *Errege eguneko bertso-sayoa*: (1962), *Noizbait* (Uztapideren saioen bilduma), *Bertso mordoxka* (Lasarteren saioen bilduma), edo *Zapai bertsolaria*, guztiak ere biltzaile batek baino gehiagok magnetofono bidez grabatuak eta transkripzio hutsa eskaintzen dutenak. Eta beste bide bat ere hauspotuko du tolosarrak: “Zavala berehala ohartu zen zer-nolako balioa zegoen testigantza haieran eta zenbait lekukok kontatzeko zuen gaitasunean. Hala, herritar askoren testigantzaz osatu zuen Txirritaren biografia; eta bakarraz, alabarenaz, Pello Errotarena” (Esnal, 2015: 116). Hurrengo pausoa bertsolariak beren bizipenak kontatzen jartzea izan zen, idazten zekiena idaztera animatuaz eta ez zekienari bere bitartekotza eskainiaz.²³⁴ Lehen proba bat Sebastian Salaberriarekin egin zuen 1964an, baina hamar urte geroago Uztapideren autobiografia jasotzen zuen *Lengo egunak gogoan* biografia argitaratu zuenean ireki zitzaion ate hori parez pare. Aurreko zikloan salmentarik handienak izan zituen euskarazko liburua Gregorio Mujikaren Fernando Amezketarrari buruzkoa izan bazen, ziklo honetan berriro ere bertsolari bati buruzkoak izango dira euskarazko *bestseller* garrantzitsuenak. Bere bizitzaren kontakizunak bigarren edizioa eskatu zuen urtebete eskasera, eta handik gutxira argitaratu zen *Sasoia joan da gero* bertso-bilduma ez zitzaion atzean gelditu: “[...] bere azken lan idatzia, *Sasoia joan da gero* (1976), eta buruz ari banaiz ere, hamarkada horretako *best seller* arrakastatsuen bihurtu zen. Liburu honek milaka ale saldu zituen, Arestik edota Saizarbitoriak baino gehiago” (Gabilondo, 2009: 20). Garziak argitzen du arrakastaren gakoa: “Sus memorias, publicadas en Auspoa por el padre Antonio Zabala, son un monumento de la prosa popular, y una gran lección de bien narrar” (2000a: 441).

Arrakasta horren ondotik hainbat bertsolari jarri zituen Zavalak langintza horietan. Esnalek zehazten duenez (2015: 97), urteen joanarekin gisa horretako hirurogeita sei liburu argitaratzera iritsiko zen, hogeita hamaika egile ezberdine-

²³⁴ Zavala jakitun zen esku artean zuen altxorraz: “Prosa onek garrantzi aundia duala derizkiot. Emendik aurrera, izkuntza bikoak izango dira euskaldunak, nai ta nai ez. Baiña erri-jende ori oraindik izkuntza bakarrekoea da. Alegia, euskera utsez pentsatzen duana, naiz-ta erdera ulertu eta lardaskatu. Euskera utsez pentsatutako euskera ori atera bear da oien burutik, eta almazen aundi bat osatu. Izkeraren jatortasunaren altxor bat, alegia.” (Esnal, 2015: 49)

nak. Hurrengo zikloan prentsako zutabegintzan ere jarriko ditu tolosarrak egile horietako asko. Batzuek lan horiek gaurdaino betetzen dituzte.

Bildumak ere hurrengo zikloraino eutsi zion bere ekarriari. Zavalaren esku-tik guztira kultura popularraren inguruko 300 liburutik gora²³⁵ argitaratu ziren, gehienak bertsoaritzari buruzkoak: “The name of the collection has proved much more than a mere metaphor. Auspoa means ‘bellows’, and the collection has indeed been and continues to be a true bellows, constantly reviving and strengthening the flame of oral literature” (Garzia, 2007: 95).

5.3.4.3. *Azken bertso-papera*

Tolosan umetan ezagutu zituen bertso-paper saltzaileak izan ziren Zavalaren egitasmoaren inspiratzaile, bertso-paperen bilketa izan zen egitasmo honen abiapuntua, baina paradoxikoki, Auspoa bilduma indar guztiz bere lehen pausoak ematen hasi zenean, 1960ko hamarraldian, desagertu zen fenomeno hura hain justu.

Definizio hau eskaintzen du Zavalak berak: “[...] bertso edo kanta-sortaren bat eskeintzen digun papera edo papela. Bañan beti ere paper askatua, bakarra, sueltua. Eta inprentaz argitaratua” (1980: 115). Eta fenomenoaren historia ere jorratzen du, XVIII. mendean sortu eta Lehen Karlistaldian orokortu zela azalduaz. Mende luze batez euskarak inprentan zuen sarbide nagusia paper hauek izan zirela dio:

[...] durante muchos lustros, en nuestra tierra nunca dejó de ser primavera, porque, fuera el mes que fuera, no cesaban de brotar hojas. Hojas de poesía popular, los bertso-paperas, que se vendían en mercados y romerías [...] A veces pienso que a nuestro pueblo le entró una auténtica bertso-manía. (2006b: 213)

1936ko gerraren eta gerraostearen aizkorakadari ere eutsi zion sorkuntzak: “[...] recibió el hachazo de la guerra civil de 1936. Aunque también durante ésta se siguió versificando. Y en la posguerra el viejo árbol echó nuevos brotes. Hubo quienes supieron torear la censura” (Zavala, 2006b: 214). Laster etorriko da, ordea, azken hatsa: “Hay hojas fechadas en los años 50 y hasta en los 60. En esos años, tras siglo y medio de vida, murió el bertso-papera, la hoja impresa de poesía popular” (id.: 214)

²³⁵ Iriondok (2010: 16) 339ko kopurua eskaintzen du Auspoaren baitako hiru bildumen (txikia, ertaina eta Auspoaren Sail Nagusia) eta bilduma horietatik kanpo argitaratutako ale solteen batura eginaz. Esnalek (2015: 103), kontaduria zorrotzagoa eginaz, azken kopurua 303an uzten du.

Esna data zehatzagoa ematera ere animatzen da, 1964a. Urte hartako irailaren 27an Iturriotzen jokaturako sega apustuari Sebastian Salaberriak jarri eta Donostiako Gráficas Izarran argitaratu ziren bertsoak dira haren ustez gisa hone-tako azkenak (2015: 113).

Tolosarrak argi seinalatzen du desagerpen honen arrazoia: hedabideen bitartekotzak hartutako garrantzia. Eta gaineratzen du bitartekotza hori izango dela bertso jarriak bizirik iraun dezan transformatzeko aukera emango diona: “[...] bertsoa liburu eta aldizkarietara pasa da. Eta, olakorik aitatu ez badegu ere, kaset eta diskoetara ere sartu dala danok dakizute. Beraz, gorde edo bizileku zaa-rra galdu badu ere, bizileku berririk arkitu du bertsoak” (Zavala, 1980: 132).

Bertsopapera desagertuko da, baina bertso jarriak bere bidea egiten jarrai-tuko du, bada. Bertso jarriez osaturikoak dira, hain zuzen, Uztapideren *Sasoia joan da gero* eta Xalbadorren *Odolaren mintzoa*, esaterako, Auspoak 1970eko hamarraldian argitaratutako liburu arrakastatsuenak. Bertsopaperen desagerpen hori, ordea, hurrengo zikloan nabarmenduko den bertso jarrien motelaldiaren lehen sintoma izango da²³⁶.

Izatez, Amurizak gerra ondorenean jartzen du jarrien gainbeheraren hasiera: “Bertso jarrien desagerpena edo gutxienez indar galtzea gerra ondoko kontua da, txapelketak hasi eta gero segitu izan duena” (1987: 31). Gandarak, aldiz, gerraur-rean bat-batekoak izan zuen loraldian: “Bertsolaritza molde biek —bat-bate-koak eta paratuak— euskal kulturaren zituzten kokaguneak trukatzeko joan ziren; bertso paratuen artean, bertsopaperek, mendearen lehen herenetik hasita, bazte-rrera jo zuten, eta bat-bateko arituak, aldiz, gune aldera” (2015: 183). Eta bila-kaera horren atzean batari nahiz besteari egokitutako funtzionalitate berriak seinalatzen ditu: “Herriko kantak eta bertso paratuak [...] iraganarekiko erla-zioan ziren identitate beharrekin lotu ziren [...] Bat-bateko bertsolaritzak, ordea, komunitatearen orainaldiko errepresentazioa bereganatu zuen” (id.: 191).

Azken zikloan, 1980tik aurrera garatuko den horretan, behin eta berriz aipatuko da bertso jarrien hedabideratzeak duen arrakasta eskasak eragiten duen kezka.

²³⁶ Hiru hamarkada geroago, 1990eko hamarraldian, honela dio Zavalak berak: “Los periódicos y revistas de los años posteriores se nutrían con las producciones de nuevos versificadores [...]. Durante tres décadas se publicaron así miles de estrofas, de buena calidad en general [...]. Pero también esta floración cesó. La poesía popular vasca ya no se imprime. Se organizan concursos de composiciones en verso y se conceden los premios; pero no se publican o es difícil conseguirlas. ¿Será que a los directores de los órganos de prensa no les gusta el género? ¿O que el pueblo apaga su sed en otra fuente?” (2006b: 214). Eta honako hau gaineratzen du Auspoako bertso-liburuez:

“Cuando empezaron a ver la luz, se encontraron con dos tipos de lector: uno popular y otro culto. El popular o tradicional los adquiría para leerlos en casa como antes lo hacía con los bertsopaperas que compraba en el mercado [...] Ahora mientras el segundo tipo de lectores se mantiene o incluso ha aumentado algo, el primero ha ido disminuyendo hasta casi desaparecer.” (id.: 222)

5.3.5. Basarriren polemikak

Bertsolaritzaren eragile gisa izandako pisuagatik, medioetan zeukan ikusgarritasun apartekoa zela medio, eta bi ziklo ezberdinetan txapela irabazitako bertsolari bakarra izanik, bertsolaritzaren inguruko eztabaidetan Basarriren iritzia izango da erreferentziala gailur honetan: “Bertsolaritzaren behi sakratua, instituzio bat zen alde horretatik Zarauzkoa” (Lasa, 2008: 877). Bere itzal hori asko ari zen luzatzen, ordea, tartean gerrako eta gerraosteko parentesia izan bazen ere, bi hamarkadatik gora ziren posizio hori gehiago edo gutxiago berarena zela; moralismoa eta sermoia txertatu zituen gainera bere proiektuaren inguruko diskurtsoan, eta horrelakoetan gertatu ohi denez “behi sakratu”az aspertzen hasita hainbat polemista gurutzatu zitzaizkion bidean: “60ko eta 70eko hamarkadetan eman zen saltsa eta istilu ugari. Horien erdian Basarri topatzen dugu gehiengotan, borondatez nahiz borondatez kontra” (Id.: 877).

Arruerekin izango du 1965eko finalean jarri zuten gai baten egokitasunaren kontura (Arrue gai umoretsuen defentsan, Basarri bertsotan txisteak kontatzea zaila dela argudiatuz), Hernandorenarekin bertsolaritza krisian ote dagoen eztabaidatuz edo autozentsura politikoaren inguruan, Gereñorekin bertsolaria poetatzat har daitekeen edo ez eta beste.

Guztien errepasoa interesgarria litzateke. Ziklo honetan bertsolaritzaren inguruan gertatzen den eztabaida neurri handi batean Basarriren figuraren eta haren proiektuaren nahiz iritzien inguruan ardazten baita. Gehiegi ez luzatzearen, ordea, Ayalderekin eta Arestirekin izandakoetan zentratzea erabaki da, mamitsuenak izan daitezkeelakoan.

5.3.5.1. *Ayalderekin: sagardotegikoa vs gorbataduna*

Horrela, Basarriren lehen haserre sonatua 1962an Uztapideren alde txapela galdu berritan Antonio Valverde *Ayaldek* argitaratutako artikulua eragin zion. Artikuluak Basarri eskolatua Iparragirrekin eta Uztapide eskolatu gabea Xepelarrekin parekatzen zituen:

Dije una vez que Basarri es el Iparraguirre de nuestra época. Un Iparraguirre motorizado, que en su 4x4 [...] va de plaza en plaza [...] bueno estará parangonar a Uztapide con Xepelar, y tan solo por considerar a estos últimos como los representantes del bertsolarismo agreste y tradicional. (*El Diario Vasco*, 1963/1/05, 16. or., “Basarri y Uztapide”, Antonio Valverde *Ayalde*)

Dikotomia hori planteatu ohi denean, horrek beti dakar berekin herriak “lehenago bertsolaria” (alegia, eskolatu gabea, sagardotegikoa) maiteago ote duen errezeloa, eta halaxe egiten du Ayaldek:

Es curioso como perviven las ideas y prejuicios antiguos. A Iparragirre, los rústicos de su tiempo lo tenían por ‘señorito’ porque cantaba con estilo y hacía música. Pues bien, esta misma tarde, un vigoroso abuelo de Oyarzun, comentando el tan sonado torneo último y declarándose acérrimo partidario de Uztapide, me decía, en tono entre admirativo y despectivo, de Basarri: ‘Ori solfeo-ko gizona da’. El viejo Mathías caía en el mismo prejuicio de Xenpelar.

Idazten duenak meritu guztiak aitortzen dizkio Basarriri, baina desagertzearen mundu horren nostalgia dario Uztapidez hitz egiterakoan; bertsolaria-
ren irudi erromantiko orientalizatuaren magia beste behin ere:

[...] El publico de hoy y los jóvenes bersolaris actuales saben leer, leen y leerán cada vez más [...]. En Uztapide veo el esplendor, la llamarada última de una Euskal-erria entrañable que se nos va por momentos. La cultura nos traerá una etapa nueva —puesto que al bersolarismo y al euskera les ha dado por no morir— de poesía popular, de la que Basarri es el precursor.

Min egin zion artikulua zarauztarrari. Batetik, egia zelako herriak Uztapide gehiago maite zuela. Honela aipatzen du Garziak: “El bertsolarismo de Basarri es más intelectual, por decirlo de algún modo. Responde, como bien ha indicado Juan Mari Lekuona, a un proyecto bien definido. La admiración del aficionado medio, sin embargo, se decanta más por Uztapide” (2000a: 441). Gordinago Perurenak: “[...] galdetu Basarri eta Uztapide ibili ziren herritan zein zuten maitena, eta baserritarrak beti Uztapide esanen dizute; nabaritzen baitzuten besteak zein hanketatik egiten zuen urgun” (*Mazantini*, 1991, 1., “Basarri-rekin saheska bertsolaritzari buruz”). Eta Uztapiderekin beti harreman oso ona izan bazuen ere, badirudi faboritismo honek une hartan zapuztu egin zuela.²³⁷

Bestalde, Txirritari 1935eko txapela irabazi zionetik zekarren zarauztarrak sagardotegiko bertsolaria vs gorbataaduna dikotomia horren zama. Hainbatetan sumatuko zuen gizon jantzia izanik benetako bertsolaritzat har ote zitekeelako zalantza. Eta lehertu egin zen:

El amigo Ayalde puede comunicar al viejo Mathías y a todos los habitantes del Globo que ‘Basarri’, desgraciadamente, es un ignorante en solfeo y música [...]

²³⁷ Perurenak berak Basarriri eginiko elkarrizketan ere ateratzen da gaia: “Gai jartzen ere aritu omen zinen bolada batez. Nik aitak kontatua dakit, behin Zepairi jarri zenion puntea: ‘Zein da bertsolaik onena/ gure probintzian?’. Eta Zepaik onela osatu omen zizun bertsoa: ‘Manuel Uztapide/ nere iritzian./ Ala juzkatzen dute/ Gipuzko guztian,/ naiz Basarrik premia/ atera Frantzian’”. (*Mazantini*, 1991, 1., “Basarri-rekin buruz buru”). Eta bertsolariaren erantzunean argi gelditzen da Uztapiderekiko adiskidetasuna eta 1962ko zapuzaldiaren behin-behinekotasuna: “Ba, ba,... lagunak ginan eta hor eztago... Bertsolaritzan, pilotaritan bezela da. Batzuri gai arintxeagoak gustatzen zaizkie; besteri sakanagoak; beste batzui berriz alkarren arteko pikia [...]”.

Tambien andan equivocadísimos quienes me creen un hombre culto, un hombre de formación, un intelectual [...]. Sepan todos los que me leen que ‘Basarri’ solamente pisó la escuela hasta los once años de edad [...]. (*La Voz de España*, 1963/1/06, 9. or., “En defensa propia”, Iñaki Eizmendi *Basarri*)

Deigarria suertatzen da oso bere burua defendatzeko eskolarik ez duela argudiatu beharra.

Bertsolaritza sagardotegitik eta taberna zulotik atera eta prestigiatzeko bere egitasmoa azaltzen du beste behin jarraian. Denak ez dituela konbentzitu aitortzeko:

He podido comprobar que aún existen quienes opinan que el verso tiene que ser eso; que el bersolari ha de ser una especie de bufón, el hazmerreir de las gentes. Muy negro veo el horizonte de nuestro país si la tendencia de las gentes es favorable a este criterio.

Eta nahikoa egin duelakoan txapelketak uzten dituela iragartzen du: “Caros lectores míos, ‘Basarri’ ha finalizado su obra. No se los años que me tendrá reservados el bondadoso Dios, pero he tomado la radical determinación de no participar nunca más en un certamen o en un campeonato de bersolaris”.

Lasak azaltzen duenez bi testu haiekin hasitako polemikak bazter guztiak harrotu zituen:

[...] bi ‘bando’ sortu ziren Uztapide zein Basarriren aldekoak. Ika-mika planteatu zen eran egiazki bazeukan morbo punturik. Bi titularretan labur zitekeen: diszipuluak maisua garaitu du edo ezjakinak ikasia garaitu du [...] iskanbila aski erradikalizatu zen eta bertsozale gehienak batera edo bestera lerrokatu ziren; apenas geratu zen taberna zuloetan, kalean, prentsan... iritzia eman ez zuen inol! (2008: 879)

5.3.5.2. *Arestirekin: poesiarekiko harremana eta sagardotegikoa vs gorbataduna II*

Gabriel Arestirekin izandako eztabaida ezagunena beste ardatz baten bueltan gertatzen da. Gabilondok azaltzen duen bezala (2009: 16-17), Arestik euskal poesia ahozko tradizioarekin uztartu nahi izan zuen, ahozkotasuna kultura idatzia baino askoz ere errotuagoa zuen herriarekin konektatu nahian. Eta ildo horretatik bertsolariak herri-poetak zirela defendatzen zuen. Basarrik, aldiz, bertsolaritzarentzat marko propioa aldarrikatzen zuen, poesiarekiko autonomia, Garziaren tesiaren argitara (2000b) egokia zen planteamendutik.

Arestik hasten du xextra: “Artikulu labur honetan gauza bakar bat esan diezaioket Basarri, bertsolariak ere poetak direla [...]. Nik eztut Basarri gorrota-

tzen, baina uste dut ‘emplio txar batetan dala metitu’” (*Zeruko Argia*, 1963/XI/17, “Basarri bertsolariari”).

Ez da badaezpadakoa bertsolariaren erantzuna ere:

[...] poetarik onenak bertsolariak dirala eztekte esan inñolako moduz. Arrantzalerik onenak mineroak dirala esatea añakoa da ori.

Gure artikulua euskal literaturaren kaltean datozela idatzi dezu baitere. ;Bejondeizula! ;Zuk atera dituzu babak lapikotik! Betoz ugari ta ordu onean, euskal literaturaren onerako izango diran Gabriel Aresti’ren artikulua giartsuak. Gauden ixil eta mutu kaltea egiten ari geranak. (*Zeruko Argia*, 1963/XI/24, “Gabriel Aresti jaunari”)

Egia esan, hemen jaso daitezkeen lau hitzak baino askoz ere gehiago dakar testu trukaketa honek. Gehiago eta interesgarria, eta gehienez errespetuzko tonu batekin adierazia. Baina egin nahi den planteamenduentzat esanguratsuenak izan daitezkeenak bakarrik seinatu behar direnez, bi xehetasun Arestiren hurrengo erantzunean. Batetik, Basarriren “Nire bordatxotik” famatuari erreferentzia eginez tituluari gehitzen dion “Nire ofcinatik” maleziatsua. Bestetik, eztabaidan Txirritaren figura txertatu izana: “Nire iritzian, bertsolaria izateko, eskola orretakoa izan bear da [...] Basarri ere eskola orretakoa da, eta ez apurrena. Eztakit nik orain ze aize biurrik itzuli duen pauso oker orretara, baña Basarrik Txirritaren eskola ukatzen badu, bere burua ere ukatuko du.” (*Zeruko Argia*, 1963/XII/29, “Nire ofcinatik: Basarri bertsolariari (jarraipena)”).

Urte batzuk geroago argitaratu zuen artikuluan helduko dio bete-betean poetak sagardotegiko bertsolaria vs gorbataduna dikotomiari. Basarriren proiektua kritikatzeko egingo du:

Hasta la saciedad nos han repetido (quizá el que más fuerte y más veces nos lo ha repetido ha sido el ex campeón de bersolaris Ignacio Eizmendi, nuestro nunca suficientemente ponderado Basarri) que por fin los bersolaris salieron “sagardotegui-txulotik”, del agujero que es la sidrería, y se aventuraron en empresas más encomiásticas [...] lo peor de todo es que nos lo creímos; y que somos muy pocos los que nos hemos dado cuenta de aquel espejoso engaño. (*Hierro*, 1966/VII/02, “La sidrería y el convento [O sobre cuál es la mejor escuela para un bersolari]”, Gabriel Aresti)

Hernandorenaren eta Basarriren arteko polemika bat baliatzen du bere iritzia plazaratzeko. Hernandorenak Iparraldeko bertsolaritzaren motelaldia aipatzen du, eragiletzaren krisia seinatuz eta saioek jende gutxiago erakartzen dutela azpimarratuz. Basarrik ez du horrelakorik ikusten. Arestik beste ertz batetik heltzen dio gaiari:

[...] los bersolaris van perdiendo su básico carácter, que no es, en contra de lo que tanta gente cree, la improvisación [...] sino que dicho básico carácter es su calidad de poetas sociales, de críticos de la sociedad, de denunciadore de vicios y corrupciones.

Kamustasun hori fenomenoa prestigiatu nahian klase jasoei gustua emateko bilatu da beraren ustez. Nolabaiteko klasismo bat legoke herriarekiko deskonexioaren oinarrian: “Ya no son pueblo, ya están más arriba. Ya quizá por eso [...] el pueblo empieza a aburrirse con ellos”.

Alde horretatik, adierazgarria iruditzen zaio Arestiri Markinako urteroko Bertsolarien Biltzarra komentu batean burutzea: “[...] hacen su reunión anual en el convento de los Padres Carmelitas de Marquina. A semejante reunión no hubieran arrastrado a Txirrita ni atado (o a menos que le hubieran dado una buena soldata). Txirrita se hubiera quedado en la sidrería”.

Berak maiteago du sagardotegiko bertsolaria komentuan batzartzen dena baino:

Desde que los bersolaris se han acercado al convento por dejar la sidrería, no creo que haya bersolari que se dé cuenta de cuál es su misión, de por qué y para qué compone y canta. Se dedican a hacer reír o hacer llorar, olvidándose de que lo que tienen que hacer, es hacer temblar [...], los bersolaris viejos no me dejan elección, me tengo que quedar con ellos o quedarme sin nadie.

Sagardotegiko bertsolaria vs gorbataduna²³⁸ dikotomia izango da Basarriren polemiken artean gehien errepikatuko dena eta gordinena. Basarriren figuran zentratzen diren kritikak bertsolaritzaren modernizazio prozesuari egindako kritikak dira finean. Desagertzearen mundu baten nostalgiak eragindako transformazioarekiko erresistentzia izango da kasu batzuetan. Edo, Arestiren kasuan bezala, transformazioari emandako janzkeraren ingurukoak.

Itzal luzea izango du eztabaida honek. 2007an egin zen azterketa soziologikoan ere ikus daiteke, esaterako, jarrera nostalgikoaren jarraitutasunaren zantzu garrantzitsu bat: % 29 konforme edo oso konforme azaltzen zen “lengo bertsolariek grazia gehiago zeukaten” baieztapenarekin (Aierdi, Aldaz et al., 2007a: 69). Eta Basarri berari ere bi hamarkada luze geroago Perurenaren kritika, Arestik bezala prestigioatzea zurikeriarekin lotzen duena, pairatzea tokatuko zaio:

²³⁸ Uztapide ere gorbata jantzita ibili ohi zen, baina Parisko 1958ko saioaren kronika honek argi uzten du ez zekiela korapiloa egiten: “Uztapidek bazuen krabata. Edan eta berotu eran kenduko zuen gogotik, bainan ez du egin, ez zelakotz fida korapiloa errensituko zuela. Nola baitzuen korrapiloa arrunt kausitua, aitortu dauku emazteak zekola egina Españatik Frantziara buruz abiatzean” (*Herria*, 1958/V/29, 2. or., “Parisen, koblakariekin”, Jean Irigaray).

[...] bertsolariak disimulo haundiz, baina, holako egia gordinak isilik gordezearen alde jarri zituen kantari, eta nola ez ba: orduan jauntxoak oso kontentu, haien gizatasuna zurituko zuten bertoak entzunez [...]. Basarrik kaletar eskuxurien eta nekazari eskulatzen arteko zubia egin nahi izan du, beti ezinezko izan den zubi fantasma bat [...] gure bat-bateko bertsolaritza eremuan izandu den bertsolaririk arrotzeta eta desegokiena Basarri izandu da, inolako zalantzarik gabe. (*Mazantini*, 1991, 1., “Basarri-rekin sahieska bertsolaritzari buruz”)

Gordinago aritzeaz gain urrunago ere iristen da goizuetarra: “Basarrik etzuen inorekin gaizki gelditu nahi, eta gaurko bertsolari ofizialak ere ez [...] Gutxi goitibehiti, haren eskolakoak baitira geroztikako guziak: denendako ahoa zuri, eta egi gordin gutxi”. Bertsolaritza modernoaren desagerpena eskatzeraino: “Bertsolaritza benetan arte miragarria izana da, baina, gaurregungo gizartean lekuri geratzen ez zaioneko artea [...] Beraz, ez da zertan agonia luzatzen ari beharrik” (*Korroka*, 1987, 9. zk., “Bapateko bertsolaritzak jada ez dit balio niri”).

Planteamendu horiek oinarrizko arazo batekin egiten dute, ordea, topo. Hain zuzen ere, Basarri sutu zuen Ayalderen testuan aipatzen zena: “La cultura nos traerá una etapa nueva —puesto que al bersolarismo y al euskera les ha dado por no morirse— de poesía popular [...]” (*El Diario Vasco*, 1963/I/05, 16. or., “Basarri y Uztapide”, Antonio Valverde *Ayalde*).

5.3.6. **Eredu garatua irratan Loiolako Herri Irratiaren eskutik**

5.3.6.1. *Euskararen gutxiak bidea garaiko irrati uhinetan*

1959an Eliza katolikoak, Estatuarekin konkordatu sinatu ostean, COPE (Cadena de Ondas Populares Españolas) irrati-katea jarri zuen martxan Espainiako irrati-gintzaren garapenean parte hartzeko asmoz. Sare horren baitan, herrialde bakoitzeko gotzaindegien ekimenez abiarazi ziren Iruñea (1959), Bilbo (1959) eta Donostia (1962) hiriburuetakoko Herri Irratiak. Baita Jesusen Lagundiak Alfaro izeneko emisora txiki baten jarraipen gisa Loiolako Santutegian sortu zuen Loiolako Herri Irratia ere (1961).

Irati Agirreazkuenagaren arabera (2017: 66-68), hiriburuetakoko Herri Irratiaren artean Iruñekoa izan zen gotzaindegiarekin loturarik estuena zuena eta euskarari tarterik gutxien eskaini ziona (Patxi Zabaletak 1967tik 1975era eskaini zuen euskara ikasteko programa baino ez). Bilbokoak ere oso lotura estua izan zuen, eta euskarari programa bakarra eskaini zion (*Irrintzi*, 1964-1966), 1973an FMn lanean hastean kanal hori euskararentzat eta OMa gaztelaniarentzat gordeztea erabaki zen arte. Donostiakoa, aldiz, hasiera batean euskara nahikoa modu sinbolikoan erabiltzen bazuen ere, batez ere 1971tik aurrera, Loiolako

Herri Irratiarekin bat egitean eskaintza garrantzitsu bat osatzera iritsi zen. Izan ere, lehen Loiolako Irratia izan zen, alde handiarekin, urte haietan uhinetara euskara gehien igorri zuen katea.

Elizaren babespean zerbait lehenago sortutako irrati parrokialak izango ziren euskararen beste aliatuak alor honetan: Arrate Irratia, Segura Irratia, Tolosa Irratia, Arrasateko Irratia, Irurita Irratia, Arantzako Irratia eta Beruetekeo Irratia. 1964an Frekuentzia Modulatura aldatzeko aginduak guztien itxiera ekarriko zuen, baina 1970eko hamarraldian Arratek eta Segurak berriro martxan jartzea lortu zuten. Oinarritzko programazioa baina euskaraz ematen zuten.

Gainerakoan, hauek ziren Euskal Herriko garaiko irratigintzaren mapa osatzen zutenak: SER katearen barnean kokatzen ziren Radio San Sebastián, Radio Bilbao, Radio Requeté de Pamplona eta Radio Vitoria, Estatu Frankistak Mugimenduko hedabide gisa sortutako La Voz de Guipúzcoa, Radio Juventud de Eibar, Radio Juventud de Bilbao, La Voz de Navarra eta La Voz de Alava, eta RTVEren baitako Donostiako eta Bilboko Radio Nacional de España. Emisora horietan guztietan ale solteak baino ez dira topatu ahalko euskaraz. Batzuk garrantzitsuak izango dira, ordea, esaterako, La Voz de Guipúzcoak, jada aipatu den gisan, 1957tik ostiral arratsaldero Basarri eta beste hainbat lagunen ahotik eskaintzen zuen ordubeteko saioa.

5.3.6.2. *Iriondo, aurkezle eta eragile (1938-)*

Goiz zaletu zuen bertsoak azpeitiarra: “Bertsolariak lehenengoz Aratzerrekan ikusi nituen, San Isidroan, zortzi-bederatzi urte nituela. Sakristiako bi balkoitan, Txapel eta Joxe Lizaso. Hango umeek hurrengo egunetan jolas hori egin genuen etxe batetik bestera, atetik atera. Handik aurrera beti izan dut bertsolaritzaren mirespen bete hori” (J.M. Iriondo, *elkarrizketa pertsonala*, 2017/VII/18).

Koskortzen hasitakoan Basarriren irratsaio nahiz bertso-liburuek arrastoa utzi zioten:

[...] Gabirian ikasle nerabe nintzela, irakasleen liburutegian Baserriren bertsoak topatu nituen, Kulixkak ateratakoak. Bere entzutea banuen Ameriketara geneukan osaba baten bidez. Liburu guztia eskuz kopiatu eta buruz ikasi nuen. Oraindik ere gai naiz bertso haietako batzuk buruz kantatzeko... Liburu hura deskubritu nuenetik Basarriren idatziak eta irratian egiten zuen lana oso-osorik jarraitzen nituen. (J.M. Iriondo, *elkarrizketa pertsonala*, 2017/VII/18)

Gabiriako pasiotarretan ikasle zela bertsoa jartzen irakatsi zioten, eta Afrikako Sidi-Ifnin soldaduska egiten ari zela dezente idatzi omen zituen: “[...] sol-

daduskan nengoela *Txapelen* seme Migel zen *Olatz* aldizkariko zuzendari eta bertsoak eskatu zizkidan. Dozena erdi bat sail bidali nion. Edo Eguberrietan etxera idatzi nuen lehenengo karta ere, koplatan idatzi nuen” (J. M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18).

Kazetaritzarako harra ere soldaduska egiten ari zela sartu zitzaion. Bertara joan aurretik Donostiako Aurrezki Munizipalean eta Banco Vizcayan oposizio bana egin, eta bi plazak atera zituen, baina irratia ezagutzea tokatu zitzaion Afrikako egonaldi behartuan: “Afrikan soldaduska egiten ari nintzela Radio Juventud de Sidi Ifni ezagutu nuen kasualitatez. Denbora-pasa joaten nintzen bertara, ez lanera. Baina irrati txiki baten “barrunbea” orduan ikusi/ezagutu nuen lehenengo aldiz, eta enamoratu nintzen lehenaz gainera” (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18). Horrela, andregaiak Loiolako Herri Irratia irekitzekotan zirela eta jende bila zebiltzala kontatu zion eskutitz batean, eta soldaduskatik bueltatu bezain pronto, 1961eko abuztuan, bankura ez baizik eta irratira jo zuen lan eske.

Bertsolaritzaren inguruko irrati emanaldien eredu garatu bat gauzatu zuen Iriondok Loiolako Herri Irratian. Ez zen hori izan, ordea, bertsolaritzari egin zion ekarpen bakarra. Gai-jartzaile eta bertso-saiotako aurkezle gisa lan handia egin zuen, 1962an hasi eta batez ere hurrengo 20 urteetan, hainbatetan urtean 70 saiotik gora eginaz (Ubeda, Arozena eta Lasa, 2008: 18). Saio horiek guztiak eta gehiago irratian emateko grabatu egiten zituen gainera, bertsolaritzaren hamarkada haietako artxiborik oparoenetako bat osatzeraino (Azkune, 2000: 68; Martínez, 2012: 63). Bestalde, antolaketan ere murgildu zen, eta hurrengo zikloan Euskaltzaindiak antolatutako 1980ko eta 1982ko txapelketetan eragiletzaren buru ibili zen.

Ez Dok Amairuren sorreran ere hartu zuen parte. Irratian euskal kantari berriei eskaintzen zien tarteari erreparatu, eta bere lehengusu Lourdes Iriondo-ren bidez deitu zuten taldearen lehen bilerara, eta aurrerantzean lan handia egin zuen taldearen kontzertuak antolatu nahiz aurkezten. Bestalde, trikitiari ere bultzada garrantzitsua eman zion, irratian jarriaz, edo txapelketak antolatu eta aurkeztuz. Honezkerok beste hainbat eragiletan ikusi ahal izan den lanerako eta saltsa guztietan sartzeko gaitasuna suma daiteke, bada, azpeitiarrarengan: “Jose Mari Iriondok Urola aldean entzun nuen esaera hura gogorarazten dit: lapiko guztietako burruntzalia” (Atxaga, 2008: 36).

Irratian eredu garatu bat ekartzen lehena ez ezik, telebistan lehen pauso batzuk ematen ere aitzindari izango zen, 1975etik 1981era Herri Irratiko lanarekin batean RTVEren *Telenorte* programan bertsolaritzaren berri eman eta bertso-munduko jendea eramane baitzuen. Gerora, 1983an EiTBrako plaza bat oposizio bidez atera, eta ibilbide oso garrantzitsua burutu zuen bertan: 1983-1985 bitartean Euskal Telebistako informatiboetako arduradun eta kiroletako zuzendari; 1985-1987 bitartean ETBko zuzendari eta programazio buru; eta

1987tik 1996ra Radio Euskadiko, Radio Vitoriako eta Euskadi Irratiko zuzendari eta koordinatzaile (Ubeda, Arozena eta Lasa, 2008: 28-29).

5.3.6.3. *Bertsolaritza prime timean eta txapelketen zuzeneko emanaldiak*

Loiolako Herri Irratia martxan jarri eta hilabete gutxira sartu zen Iriondo lanera. Hasieran kontabilitatea eramaten eta fonoteka ordenatzen jarri zuten. Logroñoako aita Verdu jesuita kazetaria jarri zuten lehen zuzendari, eta hark inguruetako gazte euskaldunak hautatu zituen kolaboratzaile gisa aritzeko (I. Agirreazkuenaga, 2017: 73). 1962an, Juan Lekuona jesuita tolosarra zuzendari berri izendatzean, areagotu egin zen euskararekiko atxikimendu hori (id.: 74), eta Iriondori ere berehala sortu zitzaion bere aukera:

Larunbat arratsaldetan (hori bai benetako prime time-a, izan ere, telebista gutxi zegoen garai hartan eta, gainera, telebistan kate bakarra) “Beti Jai” izeneko saioa ematen zen gazteleraz. Aita Lekuonak esan zidan ea ausartuko nintzen programa hura euskaraz egiten eta nik, bi aldiz pentsatu gabe, baietz erantzun nion, noski. (Martinez, 2012: 65-66)

Euskal kanta berriak ematen zituzten astero, baita irrati-antzerkia ere, Iriondok idatzi eta irratiko langileek antzeztua, besteak beste. Bertsolaritzari ere eman nahi izan zion atal finkoa:

Txapel zen ezagutzen nuen bertsolari bakarra eta haren bidez egin nituen lehen kontaktuak. Lehen bileratik hiru-lau egunera prest agertu zitzaidan bera kantatzeko, ‘Jarri alcahuetea martxan’ esan zidan, eta zazpi bertso kantatu zizkidan Gernikako arbola gai hartuta. Irratiz eman eta, badaezpada ere, zinta etxera eraman nuen. Denuntzia izan zen, baina zintarik ez zutenez topatu, libre. (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18)

Txapelen bidez Azpeitiko Joxe Agirre, Joxe Lizaso edo Imanol Lazkano etorri ziren hurrena, eta haien atzetik beste mordo bat, astero gaia aurretik emandako sei-zazpi bertso eskainiz, aurrez grabatuak. Tarte horri bestelako aldaerak txertatu zizkieten dena den, entzuleek proposatutako gaiekin arituaz eta gai batek arrakasta zuela ikusiz gero, trama luzatu eta korapilatuz, adibidez (Martinez, 2012: 66).

Esan bezala, Iriondo gai-jartzaile eta aurkezle ere ibiltzen zenean saioak grabatzeko aprobetxatzen zuen, eta grabatutako saio horietako bertsoaldi hautatuak ere emititzen zituzten, *Beti-jai*-en edo Herri Irratiko beste hainbat programatan. Baita saio haien bueltan azpeitiarrak bertsolariei egiten zizkien elkarrizketak ere:

Elkarrizketak ia beti kanpoan, beren giroan. Asko. Urte batean Areatzako bertso-eskolakoekin Enbeita aita eta hiru seme, Lopategi, Ireneo Ajuria, Sardui anaiak... Grundig handia hanka artean hartu eta haraino joan nintzen nire Vespan “Beti-jai” rako bertsoak jasotzera; baina argia joan eta bertsoerik gabe gelditu nintzen; Enbeita eta Lopategiri elkarrizketa bana grabatuta itzuli nintzen etxera, ordea. (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18)

Txapelketen jarraipena ere egiten zuten eta bertako hainbat saio zuzenean eman: 1962ko finala eta 1965eko nahiz 1967ko finalurrekoak eta finala. Emanaldi horiek arrakasta handia izan ohi zutela gogoratzen du: “Bertso-gose handia zegoen gure entzuleen artean, eta egarri horri erantzuten saiatu ginen beti” (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18). Baita 1967ko txapelketan Xalbadorri jo zitzaizkion txistuak zirela eta gelditu zitzaion arantza ere:

‘Hamar urte Xalbadorren itzalean’ liburuan kontatzen dut, pena daukadala ez nintzelako ausartu Xalbador elkarrizketatzen. Ez nintzen kazetari bezala portatu egoera hartan. Hain egoera psikodelikoa zen hura, ikaragarri sufritu nuen... Ez nekien txistuak disimulatu... Erabaki nuen komentarioekin ateratzea, ‘ikaragarri gogorra da hau’... pena ez nintzela ausartu elkarrizketatzera [...]. (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18)

Zentsurarekin izandako gorabeherak ere ondo gogoan dauzka:

1962koan baimena eskatu genion, zuzendariak esanda, Euskaltzaindiari. Inazio Maria Etxaide zan buru, integrista bat, Aste Santuan etxeko oilategian oiloak eta oilarrak aparte jartzen zituen, eta jokoz kanpo harrapatu genituen; ez zekiten zer erantzun. Ordurako justu ezagututa nengoen Antonio Zavala, banekien Arrue, Asteasu Beltza, ezagutzen zuela, eta harekin hitz egin ondoren baietz erantzun zidaten. Errengimeneko gizona zen Arrue baina *sui generis* samarra, karlista foruzalea zelako. Euskara eta bertsoarritza maite zituen eta oso hiztun ona zen... Información y Turisмотik gai guztien zerrenda behar zutela etorri zitzaigun, ordea, hurrena. Jakina gairik ez geneukan, txapelketa Euskaltzaindiak antolatzen zuen... Berrito ere Arruek lortu zuen traba hori gainditzea. (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18)

Eta konpetentziarekin ere izan zuen liskarren bat:

1965ekoa lotsagarria izan zen. Donostiko Radio Popularrak Hernaniko Aitor Zineman egin zen saiora Luis Mari Bereziartua euskalduna eta Onofre Gomez Nisa izeneko galego bat, frankista totala, bidali zituen eta geuk hartuta geneukan tokian jarri nahi izan zuten. Bertsoen ondoren erderazko komentarioak egiten zituzten... (Iriondo, 2007)

Finean, ordea, bertsoarritza irratiz emateko eredu garatu bat gauzatzea lortu zuten: zuzeneko emanaldiekin, grabatutako saioetako bertso hautatuekin, estu-

dioan bertan sortutako bertsoldiekin, informazioa nahiz elkarrizketak eskainiaz eta entzuleekin *feedbacka* landuaz.

5.3.6.4. *Bertsolari gazteen sariketa*

Gobernuaren aginduz irratia itxiarazi zuten 1966. urteko eta Gipuzkoa Salbuespen Egoeran egon zen 1971. urteko salbuespenekin,²³⁹ 1962tik 1972ra urtero irratiz egiten zen bertsolari gazteen txapelketa bat antolatu zuen Loiolako Herri Irratiak. Azkunek azaltzen duenez, arrakasta handia izan zuen txapelketa horrek, eta bitarte horretan bertsolari gazteek izan zuten erakusleihu bakarra izan zen kasik: “[...] izugarritzko arrakasta izan zuen eta 10en bat urtez-edo Loiola Irratia izan zen Gazteen Txapelketa leku ia bakarra. 72. urteaz gero hasi baitziren Zepai, Lizardi, Xenpelar, Artxanberri eta Patxi Errota, Orixe.... gazteen sariketarak” (2000: 68). I. Agirrezkuenagak (2017: 83-84), Dorronsoro eta Lekuonak (1987: 19), Martinezek (2012: 66-67) eta Ubeda, Arozena eta Lasak ere (2008: 20) azpimarratzen dute irrati bidezko sariketa horien arrakasta eta garrantzia.

Irratian ideiarekin bueltaka zebiltzan Joxe Agirre *Alkiza* apezaren eskutitza iritsi zitzaizanean: bertsolari gazteekin astero jokatu zen liga moduko bat egin nahi zuen irratiz, asteroko irabazlea entzuleek eskutitz bidez igorritako bozkekin erabakiaz. *Onena* pentsuen babesletza zekarren horrek, *Biona* pentsuena ere lotuta zuten eurek eta *Fagor*rekin parte hartuko zuten entzuleentzako saria lotuta sei bertsolarirekin astero buruz burukoa antolatzeari ekin zioten.

Apirilaren 1ean burutu zen lehen saioa, Txomin Garmendiaren eta Koxme Lizasoren artekoa. Asteazkenean bat eskutitz iritsiko ote ziren esperantza zeukaten egina irratian, eta ia 1000 iritsi zitzaizkien lehen aste hartan: “Lekuonak [zuzendaria] zioen: ‘¿pero estos chavales tienen tanta capacidad de convocatoria?’ ‘Pues, ya ve’. Harrituta geu ere. Mundu bat ireki zitzaigun” (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18). Beste bost saio egin zituzten ligaren baitan, maiatzaren 6ra bitartean, egunero jendearen parte hartzea eskatzen zuten iragarki laburrak aireratuz, eta 10.000 eskutitz iritsi zitzaizkien guztira, asko eta asko euren bozka bertsotan ematen zutenak. Lehen saioa irratiko estudioan egin

²³⁹ 1965eko uztailaren 22an itxi zen, 1966ko uztailaren 31 arte, Espainiako Estatuko irratigintzaren eremua ordenatzera zetorren 1875/1965 Dekretua aplikatuta. Dekretu horrek Uhin Ertainean (OM) emititzen zuten irrati-kate guztiak Maiztasun Modulatuan (FM) ere emititzera behartzen zituen. Inbertsio handia zekarren horrek, eta horretarako behar zen dirua bildu bitartean egon zen itxirik Loiolakoa. Emisora guztiak ez zitzaizkien berdin aplikatu, ordea: “Tolosa, Beruete, Arantza, Arrate, Segura eta Loiolako irratiek mututuak izan ziren (euskaradunak denak); aldiz, Donostiako, Bilboko eta Iruñeko Herri Irratiek esaterako OMn edo Uhin Ertainean emititzen jarraitu zuten lasai asko, FMrako aldaketa 1970. hamarkada bueltan egingo zutelarik” (I. Agirrezkuenaga, 2017: 89).

zuten, zuzenean, baina, publikorik gabe aritzea bertsolarientzat hotzegia suertatzen zenez, hurrengoak Loiolatxo soziedadean egitea erabaki zen. Finala maiaztaren 20an egin zuten Azpeitiko Zelaitxo antzokian. Sei bertsolariek hartu zuten parte, baina epaimahaiak ligako saioetan bozka gehien lortu zuten bien artean erabaki behar zuen garailea:

[...] Txomin Garmendia berrobotarra izan zen garaile; eta bigarren, Patxi Etxeberria Lasarten bizi zen oriotarra. Jauregi Miarrak (Zarautz) bigarren sariari uko egin behar izan zion, zegokiona baino astebete lehenago Orioko taberna batean 300 boto bildu baitzituzten bere alde, eta guk horren berri jakin. (Iriondo, 2000: 3)

Hurrengo urteetan eskema berarekin egin zuten lan, parte hartzeko aukera bertsolari gazteei ez ezik lehen lerroan ez zebiltzanei ere irekiz, zenbait urtetan liga seirekin egin beharrean zortzi bertsolarirekin osatuaz edota Zelaitxo soziedadetik Joxe Lizasoren tabernara aldatuaz eta finalen bat Azkoitiko pilotalekuan eginaz. Guztietan Iriondo aritu zen antolatzaile, gai-jartzaile eta aurkezle, eta final batzuetan bestelako ikuskizunak ere eskaini ziren osagarri gisa: 1963an Loiolako Herri Irratiko Coro de Cámara abeslari taldea; 1964an, Garaiondo eta Azpiazuren dantza suelta; 1965ean Sakabi eta Egañazpi trikitilariak eta Lourdes Iriondo abeslaria; 1970ean berriro ere Sakabi eta Egañazpi; eta 1972an Euskal Gaztedi dantzari txikien taldea nahiz Benito Lertxundiren kantaldia (Iriondo, 2000: 5-8)²⁴⁰.

Ikuskizun konpletoa izaten zen, bada, finala, txapelketak berak ere oihartzun handia izaten zuen, prentsaraino iritsiz, eta bertsolari mordoa ezagutarazi eta promozionatzeko balio izan zuen.²⁴¹

5.3.6.5. Irratiaren ekarpenak eta eraginak

Agirreazkuenagak Loiolako Herri Irratiak urte haietan egin zuen ekarpena azaltzen du, euskarari euskal komunitatearen nortasunaren ikur gisa esfera

²⁴⁰ Saio haietatik guztietatik grabazio bakarra dauka: “Grabazioa ere bakarra eta bera erdizka gordetzen da egin ziren sariketa guztietatik. 1972an Azkoitiko pilotalekuan egindako jaialdia- ren zati bat da, besterik ez. Zinta hutsaren balioari gehiago begiratzen zitzaion, izan ere, garai hartan. Pena da besterik ez gorde izana” (Iriondo, 2000: 4).

²⁴¹ Gaiari buruzko argitaratu gabeko dokumentua helarazi digu Iriondok ikerketarako egin zaion elkarrizketan. Bertan hainbat xehetasun eskaintzen dira, tartean txapelketaren ekitaldi ezberdinetan parte hartu zuten berrogei bat bertsolarien izenak. Irabazleen zerrenda ere badakar: 1962an Txomin Garmendia irabazle eta Patxi Etxeberria bigarren, 1963an Jon Azpillaga irabazle eta Jesus Lafuente Basakarte bigarren, 1964an Jon Mugartegi irabazle, 1965ean Patxi Etxeberria, 1967an Jose Luis Gorrotxategi, 1968an Iñaki Azarola, 1969an Jose Luis Gorrotxategi berriro ere, 1970ean Jose Agirre *Oranda* eta 1972an Anjel Larrañaga (Iriondo, 2000: 5).

publikoan eman zion ikusgarritasuna azpimarratuz: “Using the Basque language on the radio gave the language a public status and its impact was much greater than when used in print media. Speaking in Basque language over the radio was a political act and a commitment” (2012: 506). Eta hurrengo zikloan gorpuztuko zen euskal irrati publikoaren enbrioi gisa funtzionatu zuela ere seinalatzen du, euskarazko kazetaritzaren lehen eskola bat izan zela (id.: 505).

Loiolako irratiaren euskarazko eskaintzaren elementu garrantzitsuenetariko bat bertsolaritzari buruzko emisioak izan ziren. Berriro ere hizkuntza eta nortasuna lotzen dituen korapiloaren erdian bertsolaritzarekin egingo dugu, bada, topo elementu nabarmendu gisa.

Bestalde, aurreko zikloan Zubimendi, Luzear eta Basarrik lehen pauso batzuk eman zituzten arren, eta diktaduran Basarrik jarraipena eman bazien ere, Iriondoren emanaldiekin deskubrituko du irratia bertsolaritza eta bertsolaritzak irratia.

Ez da badaezpadako deskubrimendua gainera. Alorra formatu ezberdinetan landu izan duen Garziaren iritziz, irratia da fenomenoari modu naturalenean egokitzen zaiona: “Prensa idatzia ez bezala, irratia guztiz egokia dugu bat-batekotasuna jaso ahal izateko. Bera dugu hedabideetan espontaneoena, bat-batekotasunaren mirari txiki hori bereganatzeko aproposena” (1993: 87-88). Eta espresuki azpimarratzen du Herri Irratiek egin zuten lanaren garrantzia: “Hasi ere, irratia azkar asko hasi zen bertso-kontuetan. Gipuzkoa eta Bizkaiko Herri Irratietako jarduna aipatu eta goraiatu behar, zalantzarik gabe, horri dagokionean” (id.: 88).

Medio berriak teknologia berria zekarren, eta bitartekoak sorkuntza bera baldintzatu ohi duenez, berrikuntza horrek hainbat eragin izan zituen bertso-gintzan. Dorrnsoro eta Lekuonak, adibidez, mikroaren eraginari erreparatzen diote:

Mikrofona ere jadanik sartu da, bertsogintza asko aldatu duen bitartekoa [...] Esan izan da, bestela eztarria behar bait zen, Lazkao Txiki bat, adibidez, mikrofono gabe ez zela egingo egin den bertsolaria [...]. Eta agian mikroak izango ditu beste alderdi batzuk: ez ditugu aztertu, baina ahots handian kantatu beharrean, xuabe egin ahal izanez, agian inprobisazioan bertan badu zerikusirik, lirika egiteko ahalbideren batzuk beharbada ematen ditu [...] (1987: 17)

Abestutakoa grabatu, audioa gorde eta gero nahierara zabaltzeko aukera ere berria izango da. Eta horrek ere eragina izango du bertsogintzan: “[...] bertsolariek kezka berria zuten, leku batean kantatuak ez baitziren beste leku batean balioko” (Azkune, 2000: 68). Irudimena eta errimategia gehiago estutu beharko dute bada aurrerantzean, baita doinutegia ere (Dorrnsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 19-20).

Irratiak bertsolaritza eta bertsozaletasuna bizitzeko bide berri bat eman zuen. Aurrez aurreko bide tradizionalaz gain irratia aukera mediatua eskaintzen da. Horrek, noski, bertsolaritzaren hedapenari mesede egin zion, bertso-tradiziorik ez duten herrietara ere iristeko aukera. Egañak gaineratzen du xarma berezia zuela medioak:

Aitortu beharrekoa da irratiek bertsolaritzaren hedapenean izan duten eragina. Sukaldeko irradi zaharraren bitartez izan nituen nik ere bertsolaritzaren lehen zantzuak. Duela berrogei urteko saio eta txapelketetan ohikoa zen lehen edo azken agurrean, aurrez aurreko entzulei diosala egiteaz gain, irradi-entzulei ere egitea. Gaur ez zaigu burutik pasa ere egiten telebista ikus-entzuleak agurtzea. Seguraski, orduan, irratia bazuelako sutondoraino ahotsa eramateko majia-kutsu hori, gaur telebistak galdu duena. (Egaña, 2004: 165)

5.3.7. Lehen ikus-entzunezkoak

Ikus-entzunezkoetan emandako lehen pauso batzuk ere ekarriko ditu ziklo honen gailurrak. Parisen 1958an Hernandorenak antolatutako saioaren inguruan Frantziako Tele-Parisek eta Alemaniako telebista publikoak eskainitako emanaldiak aipatu dira dagoeneko. Jarraian, topatu ahal izan diren garaiko beste ekarpen batzuk aletuko dira.

5.3.7.1. *Madrèren Gure Sor Lekua (1956)*

Berrero ere Hernandorenarekin egingo dugu topo hemen, filmaren sorburua Parisen emandako bere hitzaldi bat baita, antza.²⁴² Filmaren zuzendariak Madrék 1956an *Gure Herria* aldizkarian argitaratutako testua dakar Martinezek

²⁴² *Euzkadi* filmaren zuzendariak, maila horretako proiektu batean berriro murgiltzera iritsi ez bazen ere, zinemazale amorratua izaten jarraitzen zuen. Aktore lanetan hastekotan ere ibili zen, Aristorenak (1992: 8) eta Iriondok (2004: 19-20) kontatzen dutenez. 50eko hamarkadako lehen urteetan Robert Bresson zuzendariak Loiolako San Ignaziori buruzko film bat egiteko casting-erako deitu zuen: “Hazparne, Maule, Baiona, Donibane Garazi eta barrualdeko beste herri askotan zehar Loiolakoaren antza zuenik aurkitzen ez eta ‘Teodoro, San Ignazioren papera egiteko ez dut ikusten zeu baino egokiagorik’, esan zion Bressonek Hernandorenari. Halaxe, Parisera joan, eta Billancourt estudioara eramán zuten, gau batez, hitz egin, bere keinu eta jestoak aztertu eta hiru ordu luzeko kasting-proba egiteko.” (Iriondo, 2004: 19). Bresson eta Graham Greene gidolarien arteko liskarreatatik bertan behera gelditu omen zen proiektua, Hernandorenaren disgusturako: “Bere bizimodua goitik behera alda zezakeen aukera eskuetara zetorkiola ikusten zuen zizurkildarrak” (Iriondo, 2004: 19-20).

(2015: 260-261), eta 1952an Pariseko Euskararen Egunean Hernandorenari entzun zion hitzaldia azpimarratzen da bertan²⁴³.

André Madré Hazparnen jaioa zen, Belokeko seminarioan ikasitakoa, frantziar armadan pilotu gisa karrera egin ondoren lehenengo koronel eta gero Frantziako Aire Armadaren buruzagi izatera iritsiko dena Afrikan. Aberri handi / aberri txiki eskemarekin funtzionatzen du, Iparraldeko euskal komunitatean nagusitu zen identitate formulari jarraituz: “Dударik gabe eskola zaharreko pertsonaia da: burges plantakoa, frantses eredugarria, euskaldun zintzoa eta fededun handia. Alta, paradoxikoki bera izango da, ziklo berriari dagokion trena bat (zinema) lehen aldiz euskarara ekarriko duena” (Martinez, 2015: 259).

Filmak garai hartan Euskal Herriari buruz egin ziren beste hainbaten modura, euskal bizimoduaren irudi bukoliko bat eskaintzen du. Horrela, euskaldun fededun baserriaren baten bizitzaren aldien kontaketa da filmaren ardatza: haurtzarora, gaztarora, helduarora eta zahartzarora, aldi bakoitzari lotzen zaizkion pausoei dagozkien irudiekin (haurtzaroko jolasak, gaztetako maitemintzea, helduaroko baserriko lanak...) eta euskal geografiari nahiz euskal giroko bizimodu tradizionalari (pilota, mus txapelketa, festak eta abar) dagozkienekin osatua.

“Bertsolariak” deritzon sekuentzia filmaren bukaera aldera dago jasota, zehazki 1:14:38tik aurrera, eta pare bat minutu irauten du. Honela deskribatzen du Martinezek:

Hazparneko patronajea, zenbait gizon, gazte eta zahar; bazkaloste goxoan. Marcel Recalde eta Domingo Eiherabide apeza bereiz daitezke, besteak beste.

Bertsotan edo kantuz, Manex Otxobi hazpandarra ari da. Otxobi ez da kantari ez eta bertsolari bereziki famatua. Haren semeek ere gutxitan entzungo omen dute kantuan. Hala ere, grabatzerako orduan hori ez zen oztopo bat; irudia bakarrik hartzen baitzuen kamarak. Soinua, esana dugun bezala, muntaia denboran gehitu zitzaion filmari. (Martinez, 2015: 313)

Ez dago, bada, ziur esaterik Otxobi kantuan edo bertsotan ari den, filmaren soinua ez baita berreskuratzetik izan. Bertsotan ari denaren hipotesia ontzat hartuz, badirudi Martinezek hala egiten duela sekuentzia horri “Bertsolariak” izena jarriaz, ikertzailearen aburuz historiako euskarazko lehen filma litzatekeen horretan ere bertsolariak agertu zirela baieztatu liteke.

²⁴³ Honela dio artikuluan: “En sortant de la reunión de l’Euskararen Eguna, ma decisión était prise: j’allais essayer le film basque réclamé par le Docteur Hernandorena” (Martinez, 2015: 260). Iriondok ere lotura bera seinalatzen du, bestalde: “1953ko urte hondarretan, Parisen egin zen urteko Euskararen Eguna bileran, hitzaldi beroa egin zuen Hernandorena jaunak. Eta harekin erabat txundituta gelditu zen M. André jauna, eta Sort Lekua filma egiteko erabakia hartu zuela jakinarazi zien antolatzaileei, hantxe bertan. Eta hizlari harekin hitz egin nahi zuela bere asmoaren berri emateko.” (2004: 20)

5.3.7.2. *Gotzon Elortzaren Aberria (1961)*

Gotzon Elortza (1922-2012) bilbotarrak erbestera jo behar izan zuen tropa frankistek Bilbo hartzean eta Parisen kokatu zen bizimodua delineatzaile gisa lan eginaz aterata. Hango euskal komunitatean txertaturik bizi zelarik, euskal kulturaren egoeraren kezka eraman zuen ikus-entzunezkoekin proba egitera:

Euskal Herritik urrun bizi izanagatik, Pariseko euskal giroan presentzia aktiboa zeukan Elortzak. Gernika taldean txistulari ibiltzen zen, hainbat ekitalditan argazkilaria amateur. *Le Monde* egunkarian hizkuntza minorizatuei buruzko artikulua bat irakurrita sortu zitzaion euskarazko filmak egiteko ideia.

‘Zera irakurri neban: *ikus-entzunen munduan sartzen ez dan edozein hizkuntza minorizatu, hizkuntza hila izango da epe motxean*. Inpresionatuta gelditu nintzan horregaz, eta argazkigintza nozio batzuk baneukazenez, beste inork egiten ez baeban, euskal zinea neuk egin behar nebala erabagi neban.’ (Martinez, 2016: 180-181)

Emaztearekin oportetan Euskal Herrira jaitsi eta 16 milimetroko kamera-ekin erdi ezkutuan grabatutako irudiak baliatuz *Ereagatik Matxitxakora* (1960), *Aberria* (1961) eta *Elburua Gernika* (1962) film dokumental laburrak osatu zituen oso modu amateurrean.²⁴⁴ Bestelako jite bat zuen *Avignon* (1964) dokumentala ere filmatu zuen Elortzak²⁴⁵.

Bertsolariak *Aberrian* ageri dira. Bere garaian *Herria* izenarekin aurkeztu behar izan zuen zentsura ekiditeko, baina aberriaren irudikapen bat dakar filmak. Horrela, *offeko* ahots baten bitartez zuzendariarentzat aberria zer den definitzen da filmaren hasieran:

Aberria zer dan inok ezin deike esan, ze bakotxak daroa bere aberria bihotz barrenian. Niretzako aberria hasten da aittite ta amamaren ondoan, neure lehenengo hitzekin, geure hizkuntzan. Euskaraz. Txistuaren hotsa mendibarretan, aureskulariaren oinkadak geure zelaietan eta bertsolariaren goi argia baserriko zuhaitzartetan [...]

Hamabost minutuko iraupena du guztira lanak, eta Euskara, Dantza eta Ber-soa jorratzen ditu, bada, hiru kapitulu bailiran. Balendin eta Jon Enbeita aita-se-

²⁴⁴ Euskal Filmotekak 2011n zaharberritu eta sarean ikusgai jarrita dauka:

<http://www.filmotecavasca.com/eu/fondos-colecciones/gotzon-elortza> [2019/II/15].

²⁴⁵ Martinezek azaltzen du euskal paisaiak Avignongoez ordeztearekin Elortzak bilatzen zuena: “[...] ‘Avignon’-ekin euskarak edozein gairi buruz mintzatzeko balio zuela demonstratu zuen Elortzak, baita frantses hiri baten bisita turistikoa bezalako gai bati buruz ere. Eta gaur egun begi bistakoa dirudien arren, orduan afera ez zegoen horren argi. Euskara tradizioetaz mintzatzeko erreserbatzen zen hizkuntza “maitagarria” zen, baina beste edozertaz mintzatzeko, ez zen baitezpada aproposa ez eta baliagarria. Film honekin, zineman edozein gairi buruz mintzatzeko gai zen hizkuntza bihurtu zuen Elortzak euskara.” (2016: 182)

meak laster agertzen dira, bigarren hori oraindik ere galtzamatzetan dabilen mutikoa dela, baserri ondoan idi parearekin lanean. Hitzik ez da egiten lehen agerrialdi horretan, ezta hurrengo minutuetan Jon Enbeita abereak gobernatzen agertzen denean ere. Victor Olaeta dantzariaren aureskua dator ondoren, eta horren ondotik aita-semeak berriro idiekin lanean, oilar eta oilo hots artean. Jon Lopategi oso gazte bat laguntzera azaltzen zaienean hasten dira bertsoan Balendin eta biak. Bakoitzak bi bertso botako ditu. Hauek dira lehen biak Lopategi hasita:

Nire begiak ernari dagoz/ hara ta hona begira/ oraintxe doaz ibarretara/ oraintxe barriz mendira/ Haize gozua egun hontako/ eguzkiaren dizdira/ zeruan dagozan grazi guztiak/ jatorkuz Euskal Herrira.

Euskal Herriak beragaz ditu/ hamaikatxo mendi edar/ Gorbeia, Aizkorri eta Ernio/ Urbasa eta Aralar/ Aurreko zaharrak honeek zainduten/ ibili ziran su ta gar,/ guk bere bardin maite badoguz/ zaintzen egin daigun indar.

Soroan ari den amonaren irudiekin bukatzen da filma “Agur jaunak” doinuak lagunduta.

5.3.7.3. *Grenholm eta Olsonen Basker (1963)*

Dan Grenholm (1921-1995) eta Lennart Olson (1925-2010) erreportari suediarrek 1963ko urtarrilean eta otsailean Euskal Herria bisitatu zuten hainbat astez, eta euskal kulturari eta folkloreaki buruzko bi dokumental etnografikotarako filmazioa egin zuten. *Basker* [Euskaldunak], 24 minutukoa, eta *Bonde i Baskerland* [Nekazaria euskaldunen herrian], 17 minutukoa, Sveriges Radio TV suediar telebista publikoan eman ziren urte bereko udan.

Argibel Eubak tesia osatu du dokumental horien inguruan, eta Grenholmek ekimena seinalatzen du proiektu honen atzean. Musikaria, gitarra-jotzaile aparta eta abenturazalea, flamenkoa ezagutu eta gitarra espainiarraren ikasketan sakontzera hainbat bidaia egin zituen Espainiara 1947tik aurrera, eta 1957tik Mallorcan jarri zuen bere bizitokia. Etnografo lanak egiten ditu, Andaluziako kulturaren inguruko hainbat grabaketa burutuaz eta Suediako irratian zabalduko ditu hainbat programatan: “1952ko Urtezahar-gauean eman zuten bere lehen irradi-programa Suedian: Den röda jordens sager (Lur gorriko abestiak). Danek aurreko urteetan Espainiako hegoaldean egindako grabazio etnografiko ugarietako batzuk erakusten zituen programak [...] iberiar musikari buruzko programa interesgarrien segida bateko lehenengoa izan zen” (Euba, 2016: 75). Euskal Herrira ere lehen bidaia bat egin zuen 1954an, Olson argazkilaria eta zinemagilea 1959tik ezagutzen zuen, Andaluziari buruzko bi dokumental egin zituzten elkarrekin 1962an fandangoaren eta flamenkoaren inguruan, eta euskal folkloreaken inguruan gisako zerbait egiteko proiektua proposatu zion.

Eubak azterketa xehea egiten du suediarrek Euskal Herrian garatu zuten lanerako izan zituzten gidari eta anfitrioiengintza inguruan. Horrela, Aranzadi Elkar-terko kideekin izandako harremana aletzen du, Joxe Migel Barandiaran, Jesus Elozegi, Jose Maria Busca Isusi, Manuel Laborde eta Luis Peñaren figurak seinatuz (2016: 124-128). Bestalde, Academia Errante izeneko taldeko hainbat kide ere aipatzen ditu, bereziki Luis Pedro Peña Santiago eta Josu Oregi, eta Donostiako KTEren laguntza garrantzitsua izan zela azpimarratzen du.

Bonde i Baskerlanden badago bertsolariaren arrastorik. Kantuari dezenteko tartea eskaintzen zaio, eta Pedro Mari Otañoren “Mutil koxkor bat” entzun daiteke, esaterako, baina *Basker* da benetako protagonismoa ematen diona. Bi eszena ikus daitezke bertan, bata bestearen jarraian. Lehenengoan, 18. minututik hasita minutu bateko iraupenarekin Basarri eta Uztapide ageri dira bertsoetan, Berrizen, Pedro Juanen tabernan, 1963ko urtarrilaren 27an Jesus Loroño txirrindulari erretiratu berriarekin batera egin zitzaizen omenaldian. Bazkalosteko mahai inguruan ari dira bertsoetan, bien tartean Pedro Mari Azpiri Berrizko alkatea eta albo batean Pedro Zenarruzabeitia apaiza dituztela. Puru handiek, ardo kopa ugarik eta bertsoekin algara batean lehertzen diren hainbat gizonezkoak (ageri diren guztiak gizonezkoak dira) osatzen dute eszenografia.

Greholmek bertsolariaren ezaugarri batzuk azaltzen ditu *off*-eko ahots gisa:

Jaiari zehar, abeslariak borroka moduko bat egiten dute. *Bertsolari* deritze. Hitzak zera esan nahi du: ‘poesia egiten duena, kantuak egiten dituen’. Bi abeslariaren arteko elkarrekintza da, maiz elementu satiriko eta barregarriak dituen, baina poesia sofistikatu ere osa daitekeena. Badira bertsolari profesionalak, publikoa dibertitzeko jaira gonbidatu dituztenak. Baina horrek ez du ekiditen beste batzuk, modu espontaneoan eta inspirazioak gidatuta, baita ere lehian hastea, hitz kantatuen bitartez beren pentsamenduak trukatzeko.

*Off*eko ahotsaren azpitik entzun daitezkeen bertsoek ere badute interesik:

Basarri: Gai hori utzita orain,/ norabaitera alde./ Nire bihotzak hauxe/ ez lezake gorde/ Suezia ere dago/ Europaren mende./ Joango ginduke biok,/ soltero bageunde. *Uztapide*: Eran egin behar nik/ galdera etortzian/ Ta zelebriak gera gu/ honela jartzian./ Sueziako anaiak/ hemen gure etxian./ Danok bat izango gera/ mugak libratzian.

Bergarako Umore-Ona Elkartearen Jesus Alberdi *Egileor* eta Jose Mari Gabi-londok egindako saioa dator segidan,²⁴⁶ kasik bi minutu luzatzen den sekuen-tziarekin. Oraingoan baso eta kopak ez, botilak dira mahaia alderik alde betetzen dutenak, eta ingurukoak (berriro ere guztiak gizonezkoak) ke eta algara artean

²⁴⁶ Eubaren arabera suediarrentzat antolatutako erakustaldia izan zen saio hau (2016: 49).

edanari buruzko bertsoak osatzen dituzte bi bertsolariek puntuka. Planorik moztu gabe batetik bestera ziztu batean dabil kamera, saioa bera bezalaxe, eta Greholmek bere azalpenak zabaltzen ditu, ikuspegi pertsonalago bat eskainiaz: “Neurri batean bertsolariek flamenkoa gogorarazten dute. Gaiak maitasunetik, politikatik, naturatik nahiz eguneroko arazo sozialetatik datoz. Melodia beti da berdina, eta, horregatik, hitzek musika jarraitu behar dute, nahiz eta hitzak inprobisatuak izan”²⁴⁷.

Baskerrek Iturengo eta Zubietako inauteria, pilota partida Oiartzunen, kalejira eta aureskua Abadiñon, Sakabi eta Egañazpi, idi-dema eta Jose Antonio Lopategi *Agerre II.a* harri-jasotzailearen erakustaldia Aiako plazan, Zabale aita-emeen txalaparta saioa Martutenen (soinu-tresna honen inguruko irudirik zaharrenak dira), Zumarragako trikitia eta Ondarroako taberna bateko kantua eta irrintzia erakusten ditu sekuentzietan bertsolaritzaz gain. *Bonde i Baskerlandek*, aldiz, nekazari bizitzaren inguruko hainbat irudi. Euskal Herrian ordurako nagusitzen ari zen gizarte industrializatuari ez zaio erreferentziarik egiten:

Euskal etnizitatea ente objektibo, reifikatu eta museifikatu gisa aurkezten duen ikuspegi esentzialista baten aurrean gaude [...] Euskal kulturak inguruko herriekiko dituen desberdintasunak azpimarratzen ditu euskal nazionalismotik gertu dagoen narratiba horrek, euskal historia eta kultura Espainiaren barne hartzen dituen diskurtso estatalarekin kontraesanean. (Euba, 2016: 186)

Telebista publiko suediarrek zuen kanal bakarrean *prime time*an eman ziren bi dokumentalak: *Basker* 1963ko ekainaren 29an, larunbatarekin, 21:10ean; eta *Bonde i Baskerland*, uztailaren 5ean, ostiralarekin, 21:45ean. Eubak garaiko prentsa suediarrean argitaratutako kritikak jasotzen ditu, gehienak positiboak (2016: 193-197). Euskal Herrian ez zen inolako emanaldirik izan.

5.3.7.4. *Pio Caro Barojaren El País Vasco (1966)*

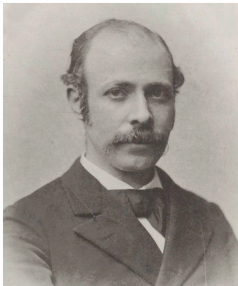
Pio Baroja idazlearen iloba eta Julio Caro Baroja antropologoaren anaia Pio Caro Barojak (1928-2015) dokumentalista eta idazle gisa hainbat lan interesgarri eman zituen argitara.

Madrilen Zuzenbidea ikasi ondoren Mexikon (1952-1959) kritikari gisa izan zituen lehen hartu-emanak zine munduarekin, eta 1956an estreinatu zen zuzendari gisa folklore aztekari buruzko *El carnaval de Tepozotlán* eta euskal folkloreaki buruzko *Fiesta vasca en México* dokumentalekin. Mexikotik bueltan

²⁴⁷ Eubaren liburuak DVDa ere badakar. Eta euskarazko azpittituluak eskaintzen ditu. Hor-
tik atera da.

VARIA

CONCOURS

DE

POÉSIE BASQUE

A SARE

La fête locale de la commune de Sare est remarquable entre toutes celles du pays basque. M. Antoine d'Abbadie, de l'Institut, envoie tous les ans au maire de Sare une somme de 830 francs qui doit être distribuée, pendant la fête, en primes diverses. Je ne m'occuperai pas de celles allouées aux joueurs à la *pelote* (paume) et aux éleveurs de bestiaux. Mais quatre-vingts francs sont attribués au plus habile improvisateur et une somme égale est accordée à l'auteur de la pièce de poésie jugée la meilleure par une commission spéciale instituée par le donateur; de plus, grâce à la générosité de M. de Laborde-Noguez, d'Ustaritz, un *malhila* (sorte de canne nationale) argenté est remis à l'auteur du poème écrit qui a été couronné.

Sare est un charmant village, à vingt-huit kilomètres de Bayonne, à treize kilomètres de Saint-Jean-de-Luz, à deux

Jose Manterola. Lehen Pizkundearen olatu foruzalean funtsezkoak izan zen berak sortutako *Euskal-Erria* aldizkaria. Bertsolaritzari dimentsio mediatiko berri bat eman zion.

Lehen bertso kronika. Julien Vinsonen 'Concours de poésie basque en Sare' *Revue Linguistique et de Philologie Comparée*n (1870). Maria Luixa Erdozio bertsolaria agertzen da bertan.

Claudio Otaegui

Lehen kronika euskaraz. Claudio Otaegiren 'Bersolariak Ondarrribian' *Euskal-Erria*n (1880).

-111-

BERSOLARIAK ONDARRIBIAN.

Manterola jauna: Aspaldi ez da izan, nere adizkide onaketa. Ondarrribian, aurretik bezelako pestarik, batere ere euskal-izkuntz, bere lege ta oitura zar eta ondasunak dagotien gauzen gainean: bada Ayuntamantu edo Batzarre argidatarrak, ezaguturik zein on dan antzizako jostatera egogialak berritzea, gaurko denbora naasi oetan, ehar crazy ditu bi bersolari obecnetaoak. deritzazkien punturik egokienaren gainean kantatutzeko kale nagusian.

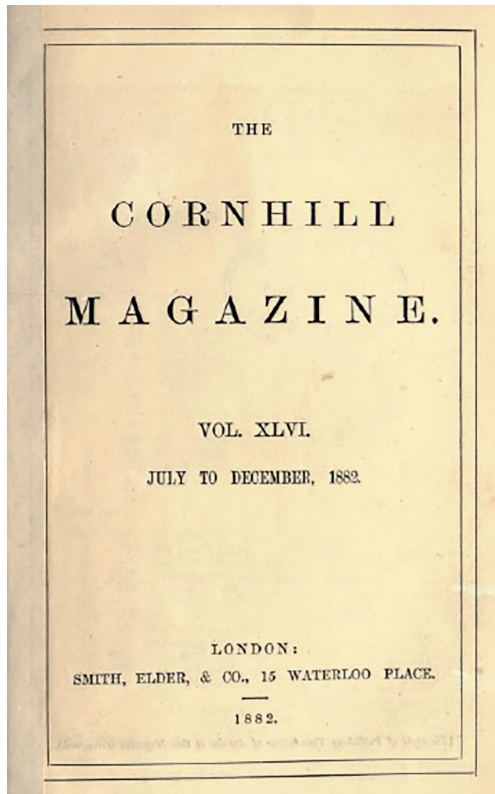
Atzo goizean etorri ziran Udarregi eta Corria, pezer betarik, gusto eman naican, eta aurkeru zitzazkien Alkate jaunari, diotala egitera eta galdetara zer punturen gainean, non eta nola nai zuen neurritzea beren indarrak. Erantzun zien, ongetorria egiaz, arratsaldeko irurretan izango zala jostatera ori eta orduan eiang zitzalela zeren gainean rainzatu bear zuten. Bereala zabaldu zan uri chit Noble, Leial, Suspar eta beti Piel onetan berri au, eta baseririk urrutienetatik bidai zan alako moduan jendea erik kale ta eche guziak bete ziran berealase.

Biek leio banatan aurret aur, ai ziran eskerrak emanaz Batzarre, kabildu eta jende guziari, eta aditerra eman zuten bazkilela Uri onek daukazkielela bere eskutarrak galanki apainduak, izandu zituelako lengo denboretan asko une erne eta azkarrak, ala ichasez nola idorrez, zekizkitenak bere bizia ematen erlijio eta libertadecan oncan, eta aurre-ra ere, beren ustean, izango dutela ondorengoak acn antza perillean arkituko balirake. Itz-bide onetan asperu etzedin jendea, Udarregik eian zien bere lagunari, kopia eder batea bidex, mintzatu bear zirala euskal-erriari dagotien jolasgaitzen gainean, eta orretarako iruditzen zitzalela punturik egokiena Gurutzea eta Arbola.

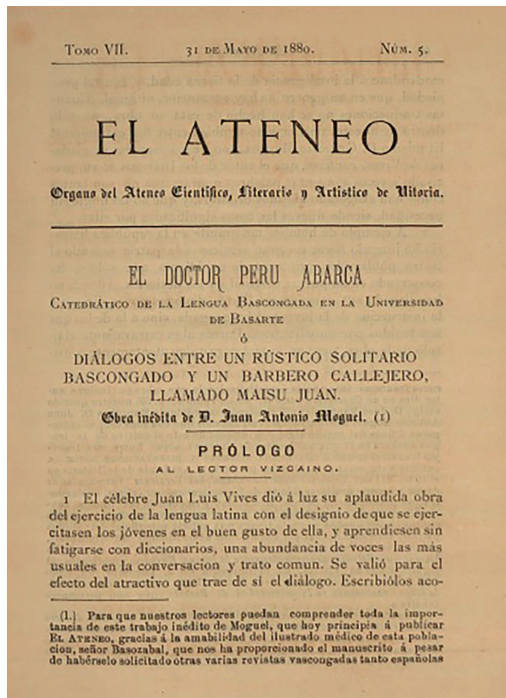
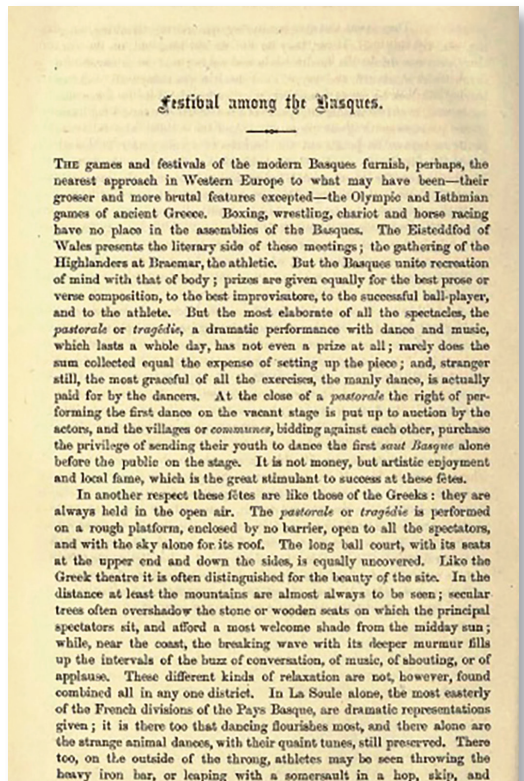
Ez nezake eian lilohere erango jendearen otsarrea, chaloak eta lirin-tzik alpaicn au aditzen bersolari aiñ egoki eta aion gordia aren aotik. Abian erantzun zion Corriak, batere zorrik ezion beste berso batekin, eta istante onetatik bukararaino eian asperu jendea chaloa, bi-baka eta ojuka, aliketa azkeneke bersoarekin aditerra eman arte ilunabarrean egingo zutela beste khalaldi bat, ikusirik aiñ atsegin ausdiar-kin izandu zirala adituak beren itzalkarrak.

Ordu bat irau zuen lendabiziko zall onek, eta denbora onetan beta zituzten, gelditu gabe eta supuan, 55.- berso, bakaltza zorri ohe-koa. Baina per zorrotzak eta adigartak euskal-erriaren gaineko jolasgaitari

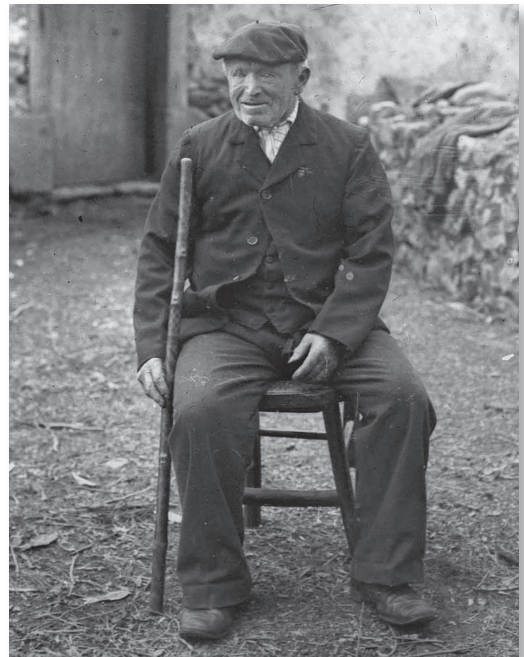

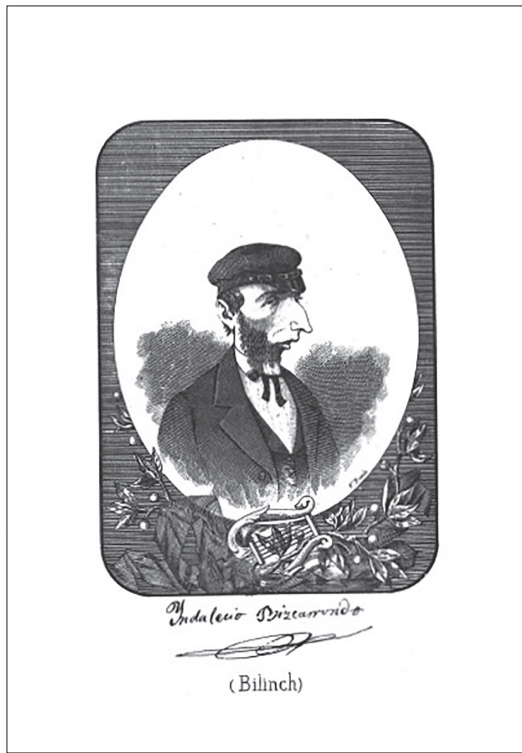
Pello Errotaren saioaren kronika luzea ingelesez
Wentworth Websterrek *The Cornhill Magazine* (1882)

Bertsolaritza lehen euskal eleberrian.
Mogelen Peru Abarca *El Ateneo* aldizkarian (1880).

Pello Errota.

REVISTA BASCOGADA. 439

BILINCH.

RECUERDOS.

Sr. D. Manuel Gorostidi
en San Sebastián.

Mi querido amigo: Copio à continuación los párrafos de tu amable carta fecha 29 de Abril próximo pasado, que dicen así:
«Con motivo de la inauguración de un mausoleo que se ha construido en el Campo Santo, para guardar las cenizas del malogrado Bilinch, se trata de publicar su biografía en uno de los próximos números de la EUSKAL-ERRIA; y como se recuerda aquí la que tú escribiste en las columnas de El Imparcial, desearémos que figure tu firma, y me encargaré rogarte la remisión de aquel artículo.
«Si no lo tuvieses, nada te costaría escribir unas cuantas cuartillas, cuya inserción aumentaría la importancia del acto que se trata de llevar à cabo.»
Esto me dice; y à eso contesto, (después de agradecer en el alma la benevolencia con que tanto tú, como la EUSKAL-ERRIA, juzgas mi intervención en el asunto) que no tengo en mi poder el artículo de El Imparcial y no puedo remitírtelo, por ende, como fuera mi deseo.
Cuanto à las cuartillas que solicitas, ya es otra cosa. En cuartillas te escribo esta carta, y en ellas voy à trazar, à falta de una biografía completa del desventurado Bilinch, algunas líneas que celebrare sean de tu agrado y respondan à los fines de la ilustrada redacción de la EUSKAL-ERRIA.
Por complacerla y complacerte à tí, me aventuro à dejar correr la pluma, sin plan determinado y casi al azar. Si te gusta y gusta à la

Bilintxek lanperna jana Domingo Kanpañarekin Peña y Goñik *Euskal-Erria* argitaratutako testuan (1885). Bere agonia (1876) izan zen bertsolaritzaeren historiako lehen gertakari mediatikoa.

1885 PAMPLONA Num. 719

EL ARALAR

DIARIO CATÓLICO-FUERISTA

Sección religiosa

Observaciones meteorológicas

Crónica apostólica provincial

Noticias parroquiales de entornos

Defensoría social

Observaciones de los días de la semana

Ordoña religiosa

Sección militar para el día 19

El bardo de Uribe

«Tarea de la que me he pasado una vez por el mundo...»

Vicente Aranak 'El bardo de Uribe' folletoa argitaratu zuen *El Aralar* egunkarian. Benetan pieza bitxia: bertsolari bat protagonista, zaldunen istorio batean (1896).

Pierre Loti, *Ramuncho* eleberrri ezagunean bertsolari kontrabandista batzuk sartu zituen. *ABCK* folletoji gisa argitaratu zuen (1906).

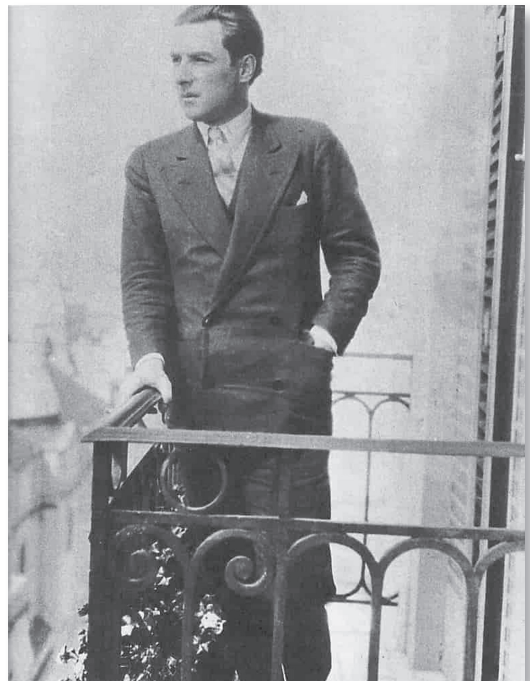

Basarri eta Joseba Zubimendi Donostiako Union Radioko euskal irratsaioan (1932). Euskarazko lehen irratsaioan bertan protagonismo garrantzitsua izan zuen bertsolaritzak.

Teodoro Hernandorena. Berak zuzendutako *Euzkadi* filmean ageri dira lehen aldiz bertsolariak ikus-entzunezko batean (1933).

Roberto Arlt idazle eta kazetari ezagunak 'Improvisaciones a la manera de las payadas. La ironía cruel' argitaratu zuen Buenos Aireseko *El Mundo* egunkarian (1935).

Jose Ariztimuño *Aitzolen* hitzaldia 1936ko Bertsolari Guduen finalean. Eragile garrantzitsua izan zen oso. Berak eta Esteban Urkiaga *Lauaxetak Euzkadi* egunkarian bertsolari elkarte bat eta bertso eskolak sortzeko beharra aipatu zuten lehen aldiz (1930-1931).

Txirritaren omenaldiko argazki ikonikoa, garaiko eragile eta bertsolari garrantzitsuenekin. Ander Arzelus *Luzearek* egunaren kronika bikaina egin zuen *El Dian* (1936).

TRES COLEGAS, TELLECHIQUI, ZAIBURU Y AZPEITIA
 por Luis Antonio de Vega

TRES ponchos de vino negro, el vino espeso y macho de la ribera navarra, sobre la mesa un mantel, y o sea alrededor tres varones, junto a los que fui a sentarme en el asiento libre. En la medietad de San Ignacio, y las calles de Loyola se hallaban empavesadas como un navío. En el transepto, los peloteros seguían con saltos alucidos el bote de la pelota, y las muchachas endomingadas seagaban con chorros de cianura rana la contera.

Sin embargo, yo había abandonado calle, trinquete y panto, donde las monjas guipuzcoanas eran grito de los pajaricos vascos, para meterme en la tuberna y solicitar que un cuartito por mí hiciese compañía a los de las tres conchas, de grandes botinas y zapatoscos asturianos para el naviego del mosto.

Tellerichiqui, Zaiburu y Azpeitia con sus colegas en un momento de su vida. Por esta vez que la que él a momento se halla en la medietad de la fiesta de San Ignacio de Loyola.

Aquellos tres hombres eran —permítame que haga las presentaciones— Tellerichiqui, Zaiburu y Azpeitia. No son jugadores de pelota, ni alcoholistas, ni de los que alegan las botas alucidas con las salidas de los balles vascongados, de los que se ha dicho que son danzas astrocómicas, en las que se remedian los giros de las estrellas.

Tellerichiqui, Zaiburu y Azpeitia son tres colegas vascos vascos. Por esto fui por lo que uní mi poncho a los suyos en la medietad de la fiesta de San Ignacio de Loyola.

Con los tres, entre trago y trago hablé de cosas del oficio. Tellerichiqui es, probablemente, el decano de los baridos rurales de todo el país vascongado de una y diez mitades del linco hidava. Tiene saliente y un edico, y como hace más de cuarenta que alizó en Loyola, en el barrio se le condesaba como una especie de gloria local. Larga nariz y colorado rostro. La mano, todavía firme para elevar la redoma además que contiene el vino oscuro.

Zaiburu ha llegado de Rentería, de uno de los pocos caseríos que quedan en la villa industrial. En un verano no también en la profesión de vascos. Kazuma socorridora y su veno está salpicado de alusiones alegre a las muchachas, para las que siempre tiene una frase dorada y un epigrama puntante como el aguijón de una avispa. Se advierte su talidad de bailarín con la gente que prefiere y en el ambiente que le es más gusto. Primero será el condesado con los otros vascos. Durante la pugna, en la que de balón a balón se dispersan conculabos, aguarda su ingreso y no resul-

Luis Antonio de Vega frankistaren kontraesanak: euskararekiko gorrotoa eta bertsoarietako lilura. *Vida Vasca* aldizkarian "Tres colegas: Tellerichiqui, Zaiburu y Azpeitia" kronika bikaina argitaratu zuen (1953).

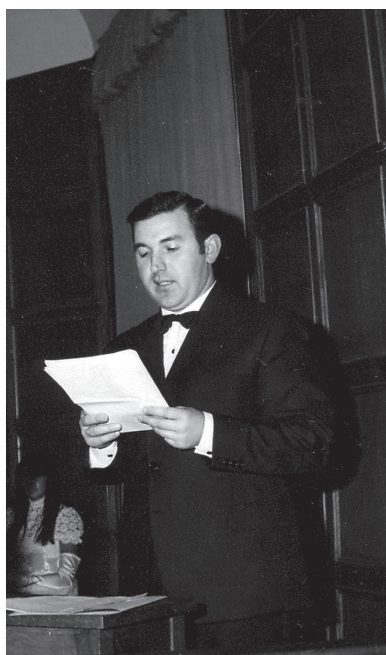

Basarri, Uztapide, Xalbador, Mattin eta Hernandorena Radio Parisen estudioan (1958). Irrati aleman eta ingelesek eta telebista frantsesak ere jaso zuten saio hura.

Euskaltzaindiak 1960ko hamarraldian antolatutako lau txapelketak izan ziren Frankismo Garaiko ziklo honen gailurra. Alfonso Irigoien izan zen txapelketa hauen bidegile eta eragile nagusi.

Loiolako Herri Irratiak bertsolaritzarentzat eredu garatu bat lortu zuen irratiako Joxe Mari Iriondoren eskutik. Bereziki garrantzitsua izan zen bertsolari gazteen irrati sariketa.

Basarrik atera zuen 1960ko Euskal Herriko txapela, baina hurrengo hirurak Manuel Olaizola *Uztapide*ek jantzi zituen. 1962koa irabazi berriean *El Diario Vascon* egin zioten lehen elkarrizketa.

WHILE THE AUTHOR was gathering material for this article last summer, a Basque cab driver in Biarritz, France, reminded me with obvious pride: "You know we have a Basque governor in the United States now." "Yes," Mr. Laxalt replied, "he is my brother Paul." As Robert Laxalt has related so memorably in his book, *Sweet Promised Land*, their father, Dominique, came from the misty Pyrenees of France to the high Sierras of Nevada as a shepherd 62 years ago. He and his wife, also a French Basque, have given his children to their adopted land. Paul, the eldest, was elected Governor of Nevada in 1966. Robert, a writer of both fiction and nonfiction, lives in Reno, where he directs the University of Nevada Press. On assignment for the NATIONAL GEOGRAPHIC he has written "Basque Shepherders, Lonely Sentinels of the American West," in the June, 1966, issue, and now this poignant account of a visit to the land of his forefathers.—THE SCIENCE

Land of the Ancient Basques

By ROBERT LAXALT

Photographs by WILLIAM ALBERT ALLARD

THE SOUND OF THE DISTANT HORN came fluting up the bracken slopes. In the half light of the rude tree hut, the Basque hunter held up his hand for silence. The sound of the horn came again, and this time the note of warning in it was unmistakable. "So now it begins," he said. "You had better go down."

Three of us were cramped into the Tower of Death, a tiny tree hut perched in the topmost branches of a giant oak. The floor we stood on was piled with whittled wooden projectiles shaped like small paddles. Far beneath us—in this high mountain pass of the Pyrenees—was an old stone cabin with a sagging roof whose slates were green with lichen. And beyond the cabin, strung on poles that towered 50 feet into the air, hung a sweep of nets so fine as to be almost invisible.

This was the *palombière* of Lecumberry, in the French region of Basse Navarre. The palombière (freely, "place of doves") is one of a dozen located in the high passes of the Pyrenees on the border between France and Spain. Here, for many hundreds of years, the Basques have netted the wild dove in its autumn migration from the Scandinavian countries to the warmer climes of Spain and Africa.

As my Basque cousin Bertrand and I descended the dizzying ladder from the tree hut to the ground, the peaceful scene below was transformed into one of furious activity. Villagers in black berets were scrambling out of the cabin, some to dive into camouflaged mounds that held the levers to trip the great nets, others to conceal themselves behind a wooden barricade.

Through the eye slit in the barricade I saw the flight of doves—dark specks in a broken arc—coming swiftly into the funnel of the pass. When

Pride of race and realm marks the faces of a Basque family. Jean Mainbaquieit, his wife Gerlaune, and son Pierre in Ibarrolle, France. An ancient people whose origins are lost in time, Basques inhabit the western Pyrenees and nearby coasts of France and Spain. Despite the pressures of other cultures over the centuries, Basque villagers still cling to their ways and to their unique language.

National Geographic entzutetsuan ere atera ziren bertsolariak. Robert Laxalte Xalbador eta Mattinen arteko saioa kontatzen du 'Land of Ancient Basques' erreportajearen (1968).

240

Euskal Herriko bertsolari hilezinen batzar nagusiak (I)

Zeruzen ertzeak best uzar gorriak italtzen direnaren (Arktuko eta Betelgeuse lehendabizi, eta Aldebaran, Antares eta Polux azkenik), ilundu egiten du zaharo, eta asko sinestzen da gozo. Ordain, gehiago erretzen da suak, eta gehiago butiren urak. Danbora gelditu, eta ez da gehiago betetzen.

Goz horietan, gainera, azukroa¹ indar sakonak ibertu egiten dira, eta, hasian pedericoz, cukak bertolari hilezinek hitz egiteko aukera edukitzen dituzte.

Batzar honetako oharra² sekularizazioaren antisan bat dela medio, orainok nik hartzen dut esanien diruak gortetzeko eginkizuna, eta munduari azaltzekoa, izan dudala denon onerako, eta gaitzoon barrerako.

Arrietas iritzi³ zantzoak, aliogetuak izanen ziren gurenez batzen bertolari. Han ikusi nintzen Neolito garaitako batzuk⁴. Erdi Harokook (eta, hasian tartean, batzok VII. Boritzari⁵ hainbestea gustuzten zitazien Eskarri Beltzi, Erretentzako Xepelari, Muxarri, Sabaru eta aber, Astentzako Pello Erreteta eta Zukarra, Jaungoikaren mendeko Mitxondo eta Usarbigilo Udarrigi; bai eta ere Etxahun, Bordel eta iparrako beste zantzo bertolari). Ez zen falta Xukarriak⁶ ipuin, Forandako Kantilak⁷ 1812, eta gure baserri gaitzatu zuzena, ez eta ere oraineko joan zantzuak Txarrita, Urretxindorra, Zopai eta beste beste.

Batzar hauetara besti ezkena biltzen dira. Fernando Amaluzaren unean⁸ du Bezetzen ez dakt; baina oraingo beharizat bera aliogetu zuz atzeratari.

Batzar honetarako aginduta zegoen gaitz, hauke zuz: "Mundu honetako bizimodu". Eta honetaz kantatu behar izuna. Jose Manuel Lujano: "Txarrita bertolari handia. Bere 150 kilo zuzta, eta kosela eman zion ihar-dunaldari hasleraz.

Gure munduko bizimoduaz guretzat da labora gure gaitzak itzaltzen gaitz hortatik dator makura leku askotan izan ohi da lapur gaitzian lapura animalia ere lapur katua eta zukarra berak asko nahit ezin sofritu bestek daraman apura.

Pello Mari Otaño Zuzurildararen hitz entzun zen orduan: «Kantatu izan ihar zuzen bertari bestek, eta lileteko, gauza bat diela derrogatze, hori da, tentatzen arintasuna, irudi eta imajen poetikoen bizkortasuna, kontrasteen sendotasun eta indarra. Erria lozer loze biltzen ohi den bertari biltzen da bertolaria eta, lozer gortetzerkin gelditu gabe, gaitz laburki dastatuz». Alferriako hitzak—hiza, bertoso ulertzeko behar beharriak ez dirazk—ez dira inaz⁹ aurkitzen bertari onenak. Jose Manuel Lujanoak azaldu da honetaz:

Gero, Txarrita berak hitz egin zuen. Bere bizimoduak dira azari oso atxekituak¹⁰ egon zela adierazi zigan, eta gure izate honetarako ezin zitezake horien bidez izan egiten behar, agian txano baten eskola Sali behar, eta beste zenbait gauza izusi. Eta segidan bertoso hau bota zuen, berak pasatuko lanitasunak pasatzen zituzten gaitz daktak eta gaitz:

hasiuan zer gaitzak dau ez al dakt bial tardin bertosa eta antza

lauzieren igesi

apizyan ezin aguntatute gaitzera iten¹¹ erari an ere antzerriak prento beren aere eta guri anima saliko jenda pobria gaur elate gara hitz

Atzean hasindia hartu gurean entzule gutziok. Ma merak itatu eta gero, biltzeko hau aliogetu zuz, eta biltzeko, eta behar bada izan, arizati kaitona, zarzadua sendona azkeneko estrofan gordeta etorri behar da, Gainera, zuzeneko estrofen jende talain jar erak bo huz dute, honetarako gaitz den poetia guri erabiz. Buz gaitz, bestela, antzerri¹² botatzeri.

Mirugaren bertoso bota balio Jehan, Txarrita Euskal Herriko gaitzera gaitz biltzeko biltzeko zuz, eta 1876 Harak sendu zuzituko orlta, noski gaitz erlean (1) imenitako proiektuaren beiri eman zigan. "Mandia honetara" gaitzak ez dira asko aliogetu esan zuzen biltz. Beaterri gaitz, orain jartzen den biltzura" kantatu zuzen.

Kalka¹³ txararen apizyan dauzen

talio unikalgarerarik izanavestak bost hiltzen dira beste bostak eberririk gaitz gaitzuen beldurrez bati gaitz begira jertirik indur gutzirik gaitzirik eta gaitzirik beririk kaitzira onen maitzian bizi gara gaur Euskal Herririk

Orainko honetan hitz egin zuen, Erdi Haroko Antza Kalkura bertolaria izan zen. Honen abuzua, egungo bertolari asko hiltze barrene biltzaren onen dira, biltzaren onen. "Ene antza, biltzaren ez dute behin or bertinak izan behar, bati okari behar dute berokin gaz ze berrien freakura. Puntu eta irudi biltzi eta berokin ez badira biltzaren, hitzak gaitzuz eta zinteloz joen zuzitza, bertokak beren magia eta misterio gaitz, eta bertolaritak labana arnustu baten antza hartuko da 'herra' eta biltzaren hitzak ez non eta ez hon erabizirik (hiza, herra daktak ala ez kontan harteko) gaitz egiten diti bertolaritza¹⁴, oihutatu¹⁵ zuzen biltzaren bertolaritak.

Nola gaitz asko antzota zen, Txarritaren inguruetan "bertari izan hitz egiteko esan onen, eta honetarako gauza zuz", eta beste gauza berregotri asko. Lujanoak honela kantatu zuzen:

Bert antzerriaren Pampilon gaitzaren berrian Euzkoako antzerrikeria sermola delako antzerri jartzi onen dek Aldebaran idyza: al ze esne erate batere ez balu nere xapela liltzian ala Jaungoiko

Eta algera bates, batzarari buakera eman gaitz BERNARDO AIXAGA

Bernardo Axxagak ipuin polit bat argitaratu zuen *Anaitasun* 'Euskal Herriko bertsolari hilezinen batzar nagusiak' izenburuarekin (1972).

MENDARO TXIRRISTAKA, DUKE DE KILIMON

(S) queren ser formalea...
 (S) queren ser formalea...
 (S) queren ser formalea...

ni mutilakor...
 ni mutilakor...
 ni mutilakor...

Jendak...
 Jendak...
 Jendak...

Polikiari...
 Polikiari...
 Polikiari...

Herrak...
 Herrak...
 Herrak...

Manuela...
 Manuela...
 Manuela...

Xabier Letek ere hainbat testu intergarri argitaratu zituen bertsolariaren inguruan. 1974ean *Zeruko Argian* topa daitekeen 'Mendaro Txirristaka. Duke de Kilimon' hau, esaterako.

Amores y desengaños de José Mari Iparraguirre

MANUELA ZUBIAURRE, LE DIJO: "EZ"...

Joan zen igan...
 Joan zen igan...
 Joan zen igan...

En el barrio de Anara...
 En el barrio de Anara...
 En el barrio de Anara...

Manuela Zubiaurre...
 Manuela Zubiaurre...
 Manuela Zubiaurre...

Manuela Zubiaurre

EGUNKARI IBERIA

PAPERAK PARETETAN...
 PAPERAK PARETETAN...
 PAPERAK PARETETAN...

Manuela Zubiaurre bertsolariari (1837-1916) buruzko zenbait testu topatu ahal izan dira. Tarteant Linazasorok *La Voz de España*an argitaratu zuen 'Amores y desengaños de José Mari Iparraguirre/Manuela Zubiaurre, le dijo: 'Ez'...' erreportajea (1977). Iparragirrerren musa ez ezik, bertsolaria ere izan omen zen.

Emakume bertsolari batekin elkarrikizketan

Ahaztutako emakume bertsolariak

Bertsolariak gizaonakiko OI dira. Emakume bertsolariak ez diruzko...
 Bertsolariak gizaonakiko OI dira. Emakume bertsolariak ez diruzko...
 Bertsolariak gizaonakiko OI dira. Emakume bertsolariak ez diruzko...

22. or.

Bertsolari emakume isilaraziak izan dira hainbat mendez. Isiltasun horri urrutu nahian 1978/XII/15. Anaitasuna, 374. zbkia. 'Emakume bertsolari batekin elkarrikizketan' argitaratu zuen Mariasun Landak 1978an.

23. or.

Xabier Amurizaren 1980ko hamarraldi hasierako txapelek ireki zuten bertsolaritzaren aro garaikidea. Antton Ezeizaren *Ikuska 18* dokumentalak 1980ko finalean aitari eskainitako agurraren barrurako begirada eskaini zuen (1983). Begirada horretatik hartu zuten indarra hamarkada honetan loratu ziren bertso eskolek.

1986an Bertsozale Elkarteak sortu zen (Bertsolari Elkarteak hasiera batean), hain justu urte hartako txapelketa antolatzeko. Funtsezko pausoa suertatu zen bertsolarien ahalduntzean eta gerora etorri den mugimenduaren autoeraketan. Sebastian Lizasok irabazi zuen txapela.

1990eko hamarraldian 'bertsolaritzaren booma' deitu zitzaiona etorri zen, Andoni Egañaren txapelekin eta Joxerra Garziak abiarazirik ETBko *Hitzetik Hortzera* programaren arrakasta itzelarekin.

2005ean egoitza BECera aldatuta, inoizko oihartzun mediatiko handiena lortu zuen txapelketak. Ahozkotasunean aurki zitekeen aditu garrantzitsuenak, John Foley, gonbidatu zuen Elkarateak, eta honek bertsolaritzak duen oihartzun sozial eta mediatikoak munduan ez duela parekorik adierazi zuen. *Oral Tradition* aldizkari prestigiotsuak monografikoa eskaini zion bertsolaritzari (2007).

Historian lehen aldiz emakume batek txapela irabazi zuen 2009an. Maialen Lujanbioren txapelak belaunaldi aldaketa garrantzitsua ere irudikatu zuen. Hedabide gisa Internet nagusitzen ari den aro berri batean barneratzen hasiak ginen.

Documentales Folclóricos de España ekoiztetxea sortu zuen anaia Juliorekin batera, eta haren gidoiarekin urte hartan bertan filmatutako *El carnaval de Lanz* dokumentalak kritikaren harrera ona eta sariren bat jaso zituen.

Bere hamahirugarren lana da bertsolariak jasotzen dituen *El País Vasco* hau. Lan honetan, ordea, ez da anaia Julioaren eskurik nabari: “[...] bere begirada beti suertatu zen kanpotik eta goitik so egiten duen intelektualarena, kasik ‘Nanuk Eskimala’ filmatzen ari balitz bezala. Eta azalekoa, anaia Julio Caro Barojaren sakontasunetik urrun zegoena” (Martinez, 2011: 28). Bestetasuna berriro ere, hainbatetan agertu den beste exotikoarekiko lilura, orientalizazioa.

Koherentzia handirik ere ez ei du errelatoak:

Autorea bezain kontradiktorioa da filma. 1966 urtea arren, Lesakako Erreka Dantzarekin hasten da El País Vasco, eta berehala, off ahotsak Orreagako bataila kontatzen digu, epikotasuna azpimarratuz. Alta, horren ondotik, bandera espainiarrak ateratzen dira zeinahi tokitan, bai Ondarroako portuko itsasontzietan nola Kontxako traineretan edo herri bateko balkoietan. (Martinez, 2011: 28)

Eta bertsolariak, elementu subalternoei dagokien legez, ahotsik gabe ageri dira:

Manuel Lasarte eta Uztapide ere halaxe ikusten ditugu, piper-poto handi batek estalitako balkoian kantari. Alta, ikusi egingo ditugu bakarrik. Entzun ez. Izan ere, etnografoari ez zaizkio bertsoak interesatzen eta postal turistiko bat gehiago gisa erakusten ditu bertsolariak, trainereren, alardeen, baserrien eta dantzen artean. (Martinez, 2011: 26)²⁴⁸

5.3.7.5. Pío Caro Barojaren Fiesta. Bersolaris, poetas populares vascos (1967)

Urtebete geroago egin zuen lanak interes eta balio handiagoa du 1966tik 1968ra bitartean TVEk Espainiako herri ezberdinetako festa eta tradizioei eskainitako “Fiesta” sail dokumentalaren baitan 1967an emititu zen *Bersolaris, poetas*

²⁴⁸ *Bertsolarirako* idatzi zuen artikulu luzean kuriositate modura Rafael Gil zinemagile frankistaren *La nueva vida de Pedrito Andia* (1965) aipatzen du Josu Martinezek Pío Barojaren lan honen aurretik. Joselito haur kantaria protagonistatzat izan zuten film ugarietako bat da hau, oporretan Euskal Herrira etorri eta Isabeltxu nola konkistatzen saiatzen den kontatzen duena. Bertsolaritzari eskaintzen zaiona ikusita filma zerrendatik kanpo uztea erabaki da, baina kuriositate modura oin-oharrera ekartzea. Honela kontatzen du Martinezek: “Erromeria batean, Pedritok, aurrekulariz jantzita doalarik gurdi baten gainean, bertso batzuk kantatzen dizkio Isabeltxuri, atzetik orkestra oso batek lagunduta: Audabaria datorenean/ neu jakingo de cer egin/ Artaxurale rapalean/ aporua re tala gin./ Al pie del olmo rústico/ dijo la moza al galán/ Al pie del olmo rústico/ lara, la, ra, ra, ra... Bertso ahaztezin horien ostean, Pedrito Andiak Afrikako edozein triburen Euriaren Dantza lirudikeen aureskua dantzatzen dio Isabeltxuri.” (Martinez, 2012: 29-30)

populares vascos izenekoak²⁴⁹. Parisko emanaldiaren irudirik agertzen ez den bitartean, bertsoaritzari propio eskainitako lehen ikus-entzunezko monografi-koa litzateke, eta balio historiko handia du 67ko finala baitu ardatz.

Emisio dataren inguruan informazio kontrajarriak topatu dira: RTVEren artxibo historikoak 1967ko ekainaren 20ko data ematen du;²⁵⁰ baina Joxe Mari Iriondori ikerketa honetarako eginiko elkarrizketan, aldiz, ekainaren 11 aipatzen da, emisioa finalaren egun berean egin zela azpimarratuz:

Gogoan daukat egun bertan emititu zutela, TVEren bigarren katean, gaueko 11etan. Garai hartan TVEren montaje lan guztiak Madrilen egiten ziren, ez zegoen bidalketak egiteko gaur dagoen teknologiarik, eta ez sinestekoa da hori lortu izana. Zortziretan bukatu zen finala eta hiru ordutara montatu eta emititzeko helikopteroan bidalia behar du derrigor. Ziurrenik Gipuzkoako Gobernadorearen eskua egongo da hor. (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18)

Handi samarra dirudi Iriondok esandakoak, baina emisio data bera eskaintzen du *bertsoa.eus*-ek *Urola Kostako Hitzatik* hartutako testuan, dokumentala berreskuratzea lortu dela eta Uztapideren jaiotzaren 100. urteurrenerako antolatutako ekitaldi gisa emanaldia eskainiko dela azaltzen duen albistean.²⁵¹

26 minutu eta erdi irauten du dokumentalak, zuri-beltzean ikusten dira irudiak, eta garaiko NO-DOa dakar gogora ezaugarri formalei dagokienez: “Forma aldetik ‘El País Vasco’-ren antzekoa da ‘Fiesta’: teknikoki txukun egingdako erreportaje klasikoa, NODOaren estilokoa, ponpa handiz narratua baina batere pretentsio artistikorik gabea” (Martinez, 2011: 27).

Kredituetan, Mikel Laboaren “Txinaurriak” entzuten den bitartean, operadoreak ageri dira lehenengo: Jose Aguayo, Jose Luis Uguia eta Carmen Aguado. Iriondok eskaintzen du xehetasun gehiago: “Grabazioa Jose Luis Urkiak egin zuen, Caja de Ahorros Munizipaleko segurtasuneko burua zen, eta bere emaztea Carmen Aguadok, TVEko korrespontsala zena. 16 milimetrotako kamerak erabiltzen ziren orduan.” (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18). Madrilen muntaketa zitzu batean egin behar izan zuen teknikariaren izena ere ageri da: Guillermo S. Maldonado. Baita gidoigilearen izena ere: Padre Zabala

²⁴⁹ 66 atal izan zituen guztira serieak, eta tartean badaude Euskal Herrian kokatutako gehiago ere. Horrela, “El Valle de Iraurgi: Azcoitia y Azpeitia” edota “San Fermín” ere, biak 1966koak, errepasatu dira, baina ez da bertsoaritzaren arrastorik topatu.

²⁵⁰ Helbide honetan dago ikusgai datua eta baita dokumentala bera ere:

<http://www.rtve.es/alacarta/videos/fiesta/fiesta-bertsolaris-poetas-populares-vascos/3706444/> [2019/II/15]

²⁵¹ Helbide honetatik berreskuratua [2019/II/15]:

<https://bertsoa.eus/albisteak/434-carro-barojaren-bertsolaris-filma-aurkeztuko-dute-gaur-uztapideren-mendeurrenean>

S. J. (alegia, 50 urte beranduago *v*-rekin sinatzen zuenari euskara batuaren grafia jarri zioten telebista frankistan). Eta, azkenik, Pio Caro dator zuzendari gisa.

Laboaren kantua luzatzen den bitartean Donostiako hainbat irudi ikusi ondoren, *offeko* ahotsak dokumentalak bertsolarien finala eskainiko duela aurre-ratzen du, baina sarrera gisa bertsolaritzaaren inguruko azalpen bat eskainiko duen Zavalari emango zaiola hitza. Berrogei urte ez dituen tolosarrak bat-batekoa eta jarriak bereizten ditu, bertsopaperen fenomenoaz azaldu eta herriaren historiaren ispilu direla seinalatu, bat-batekoaren izaera inprobisatua azpimarratu, XIX. mendeko desafioetatik XX. mendeko txapelketetara gertatu den aldaketa azaldu... Guztia urduri samar begiak testutik kasik altxatu gabe irakurriaz. Eta bertsolaritzaaren historiarekin jarraitzen du biltzaile handiak, Fernando Amezketarra, Xenpelar, Bilintx, Iparragirre, Pello Errota eta Txirritari erreferentzia eginaz.

Iparraldeko bi partaideak aipatzen ditu *offeko* ahotsak, Xalbador eta Mattin, eta azken hori baserriko lanetan erakusten dute irudiek. Anoetako pilotalekuko sarrerakoak datoz ondoren, pixkanaka barrura doan jendetza erakutsiaz, narratzaileak txapelketan zehar jokatu diren kanporaketa saioen berri ematen duen bitartean. Saioari ekin aurretik, ordea, epaimahairi ematen dio hitza dokumentalak: Arruek epaitzeko darabiltzaten hainbat irizpide azaltzen ditu, oso hizkera ponposoarekin; Bordarik epaile lanaren nekeak aipatzen ditu, bertsolariak haien lagunak direla eta bertsoaren balorazio objektiboa ezinezkoa dela azpimarratuaz; eta Juan Mari Lekuonak zerbait gehiago sakontzen du balorazio irizpideetan.

Narratzaileak agurra zer den azaltzen du jarraian, finalista guztien agurrak eta haien oinarritzko itzulpen bat eskainiaz.²⁵²

Basarriren eginiko elkarrizketak hartzen ditu hurrengo minutuak:

Liburuz betetako bulego batean, kazetari batek Basarri elkarrizketatzen du, bertsolaritzaaren *patriarka* gisa aurkeztuz, kasik *zibilizatutako salbaje ona* balitz bezala [...] Serio-demonio, Cervantesek baino gaztelania dotoreagoan erantzuten die kazetariaren galderari; hainbeste ze, bistakoa da alde aurretik ikasi dituela, edo planoan ikusten ez den lekuren batean irakurtzen ari dela. (Martinez, 2011: 27)

Martinezek epaimahaiaren eta Basarriren interbentzio hauekin nolabait berriro ere bertsolariari ahotsa ebatsiko litzaiekeela seinalatzen du bere lanean: “Bi sekuentzia horiekin, badirudi Caro Barojarentzat bertsolaritza ez daukala nahiko maila kulturalik, azkenean baserriarren xelebrekeria bat izaten segitzen

²⁵² Lopategi finala irrati bidez jarraitzen duten entzuleei zuzentzen zaie. Gorrotxategik, Cadizen egiten ari den soldaduska finalean abesteko utzi ahal izan duena, Vietnamgo gerraren kontra eskaintzen du berea.

duela eta horregatik, jende letratuaren intermediazioaren beharra duela ikusleak, dela Basarri edo direla epaileak” (2011: 27).

Hurrengo tarte bertsolari klasikoen errebasoari eskaintzen zaio, haien jaiotetxeak, argazkiak edo haien omenez altxatu diren eskulturak erakutsiz, base-rikorik lanetan ageri den azken txapeldunaren, Uztapideren, irudiekin bukatzeko.

Azken minutuetan buruz burukora pasatu berritan publikoaren txistuak jasan ondoren publiko hori bera txaloka jarri zuen Xalbadorren bertsoa entzun daiteke: “[...] lehen planoan Urepeleko artzaina ageri zaigu, bere bertsoz eza-gunena kantatzen: ‘Anai arreba, ez otoi pentsa...’. Irudi zirraragarria da, Xalbadorren aurpegiak erakusten duen ezinegona, nola eusten dion haserreari, nola irensten duen listua...” (Martinez, 2011: 27). Kamerak, ordea, ez dio bukaeraino eusten:

Alta, Caro Barojak ez du ulertzen zer ari den ikusten; ez da ohartzen seguru aski bizitzan ez duela horrelako beste momentu historiko bat grabatzeko aukerarik izanen, eta, beraz, txistuak gehiegi luzatzen direnean, planoz aldatzen du, Xalbadorren azken puntuari itxaron gabe. Hala, ikusleak betiko galdu du ‘Txistuak jo dituzute baina/ maite zaituztet oraindik’ zoragarri hura berriro bizitzeko aukera. (Martinez, 2011: 27)

5.4. HAUSTURA: PIZKUNDE BERRIA ETA BERTSOLARITZA SOZIALA (1968-1979)

1960ko hamarraldiaren bigarren erdirako giro oso nahasi batek hartu zuen euskal jendartearen. Frankismoaren azken hamarkada estreinatzen zen, borroka politiko eta sozialaren irakinaldi beteko hamarkada bat. Hurrengo urteetan Euskal Herria hainbat mailatan baldintzatuko zuen ETA erakundearen jardueraren armatua ere orduan abiatu zen, 1968an.

Gorabehera politiko-sozial horiek isla nabarmena izan zuten kultura arloan ere. Belaunaldi berriak Bigarren Euskal Pizkunde bat jarriko du martxan, aurrekoaren izaera defentsibo-kontserbadorearekin hautsi eta ikuspegi modernoazale-aurrerakoi batean oinarritua. Honela marrazten ditu Larrinagak aldaketa horien guztien arteko loturak:

[...] kultura esparrua estu lotzen zaio gizarte egitura orokorrari, halako moldez non, azken horretan gertaturiko eraldaketek zuzenean eragiten duten eraguztietako kultura adierazpenetan. Horrenbestez, gizarte egitura astintzen duten errotoaldaketa ekonomiko, sozial edo politikoak kultura esparruan ere azaleratu ohi dira bizkortasun handiz. Aldaketa horiek esparruko behinolako orekak hautsi eta indarrean zeuden jokamoldeak eta arauak beste berri batzuekin ordezkatzeko dituzte. (2007b: 144)

Bertso-munduan eragin nabarmena izango dute gorabehera horiek. Zikloaren hausturan sartzen gara, eta haustura horrek bi marka ditu: batetik, aurreko belaunaldiaren lanean oinarritutako Euskaltzaindiaren txapelketak eten egingo dira; bestetik, bertsoaritza soziala deitu izan den protesta fenomenoak agertuko da, belaunaldi gazteenek sustatua.

Juan Mari Lekuonak bere aldizkatzean “bertsoaritza soziala” izendatzen du aldi hau, eta honela zedarritzen du: “Azken txapelketa egin ondoren, 1967an alegia, eta borroka armatua hasi zenetik, diktaduraren ondoren bertsoaritza bir-planteatzen hasi arte” (1982: 120). Eta honako ezaugarri hauek seinalatzen ditu, besteak beste: “Baserriaren atzerakada eta uriarteko bizitza. Demokrazi deiadarra [...] euskal ezkerren mugimendu berriagoak [...] Gaien eta ikusmoldeen politizapena, beste gaiak baztertzerainokoan [...]” (id.: 120-121).

5.4.1. Testuingurua trantsizioan

5.4.1.1. *Aldaketa garaia*

1940ko eta 1950eko hamarraldietan gerra galdu zuen belaunaldiak, belaunaldi kolpatu eta hautsi hark, eutsi behar izan zion ahal izan zuen moduan euskalgintzaren eta euskal nortasunaren lekukoari. 1960ko hamarralditik aurrera, ordea, belaunaldi berriaren ahotsa sumatzen da, eta haize berriak dakartza:

Gerra baten galtzaileak nekez galtzen du gudazelaian zuen arrazoia eta konzientzia. Barruan darama hori. Koldartu, beharbada koldartuko da, baina ikaratu eta nekatuenari ere ez zaio agian barne-argi isila erabat itzaltzen. Eta, nolana ere, guraso nekatuen seme-alabak ez dira nekatuta jaiotzen, eta aurrekoen mezu isildua ezagutu egiten dute... Orduan hasi zen Euskal Herria, erbestean ez ezik, barnean ere berriz ibiltzen, are bizkorrago gerra bukatu eta hogeiren bat urteren buruan (Intxausti, 2014, 133)

Belaunaldi berriaren grinak bat egin zuen nazioartean nabari ziren aldaketa zantzuekin. Dorronsorok eta Lekuonak aipatzen dituzte zantzu horietako batzuk: “[...] Joanes XXIII.aren eta Kontzilioaren garaia da, Elizan batez ere aldakuntza handiak nabari dira, horrek asko esan nahi du frankismoan eta Euskal Herrian ere, Kennedy, Khrushchev, etab., egoera optimista bat dago, indarberritu nahi bat [...]” (1987: 17). Amezagak eskaintzen ditu beste zenbait eragin: “[...] Euskal Herrira nola edo hala heltzen ari ziren kantagile europar edota amerikarraren eraginak. Frantzia aldetik George Brassens, Iparrameriketatik Bob Dylan eta Joan Baez, eta Latinameriketatik Violeta Parra, Atahualpa Yupanqui edo Victor Jararen ahotsek oihartzuna izan zuten euskal gazte askorengan” (1994: 198).

Frankismoa bera ere bilakabidean da. “Gerra hotza” dela medio, Estatu Batuen aliatu gisa bere nazioarteko isolamendua hautsi ahalko du erregimenak, eta, horren laguntza ekonomikoarekin, gerraosteko sistema autarkikoa utzi eta kapitalismoan murgildu ahalko da estatuko hainbat lurraldetan bigarren industrializazio prozesua deritzona garatuaz: “Aldaketa berrien karietara, epealdi teknokratiko eta modernizatzaileari hasiera eman zitzaion” (Larrinaga, 2007b: 144). Kultura alorrean aukera berriak ireki zituen horrek: “Erregimena teknokratizatu ahala, kultur politika ‘populistagoa’ bihurtuko da, ideologikoki hain kontrolaturik ez zeuden eremu ñimiño batzuk zabalduz” (Amezaga, 1994: 153). Funtsean erregimenak bere izaerari eutsi bazion ere (Amezaga, 1994: 153), irekiera zuriketa ahalegin bat baitzen funtsean (Gandara, 2015: 122).

Hego Euskal Herria izan zen bigarren industrializazio prozesua indar handienaz garatu zuen lurraldeetako bat. Horrek, XIX. mende amaieran bezala, aldaketa demografiko eta soziokultural garrantzitsuak ekarri zituen. Euskararen kaltetan berriro ere.

Aldaketa isil ugariren baturak pixkanaka euskal jendartearen irakinaldia ekarri zuen. Larrinagak dioen bezala hainbat planotan garatu zen trantsizio aldi bati ekin zitzaion:

[...] trantsizio garaia zen erregimen frankistarentzat —gerraondoko ezegonkortasunetik behin betiko instituzionalizaziorako iraganbidea burutu zuen hark—, trantsizioaldia bizi zuen euskal gizartearen egitura sozioekonomikoak —azpigarapen industrialetik industrializazio masiborako bidea eginez—, eta, azkenik, trantsizioaldia gertatu zen euskal erresistentzia politiko-kulturalaren barnean ere, —erbesteko munduaren hegemoniatik barneko gizartearen nagusitasunerako bilakabidea [...] (2007b: 146)

5.4.1.2. *Euskal Pizkunde berria*

1960ko euskal gizarteak antzekotasun gutxi zeukan XIX. mende amaierako Eusko Pizkundeko kultur gileenarekin. Lehen Pizkundan praktika modernoak ere bultzatu ziren arren, diskurtso kontserbadore eta tradizionalista bat nagusitu zen. Industrializazioaren eraginez XX. mendean zehar langileria zabalduz joan zen, ordea, euskal komunitate horren baitan, eta langileria hori goi mailako hezkuntza sistemara iritsiz joan zen geroz eta kopuru handiagoan. Hezkuntza horrek pentsamendu abangoardistak eskuratzeko ahala eman zion, eta, horrekin, aurreko belaunaldiak proposatzen zuten markoa haustekoa. Lehen Pizkundean oinordeko zen abertzaletasun jelkideak diskurtso identitario gisa erabili zuen euskal baserriaren ekosistema jendarte hiritarrak irentsita desagertzeaz zela ikusirik, errealitate horri egokitutako planteamendua egin zen: “[...] intelektua-

leria berriaren kontzientzia moderna, urbanoa eta abangoardista nazionalismo berriaren eta nazio kulturaren definizioetan islatu zen” (Larrinaga, 2007b: 149).

Krutwig eta Txillardegi bezalako egileek nazioaren ikuspegi dinamiko eta integratzaileago bat abiarazi zuten. Horrela, hizkuntza jarri zen nazioaren elementu objektibo zentral gisa (edonorentzat eskuragarria den elementu bat aurreko nazionalismoak irizpide nagusi gisa zerabilen arraza ez bezala), abertzaletasuna kontzientzia politikoarekin lotutako elementu subjektibo gisa ulertu, eta nazio askapena klase borrokarekin lotu (Amezaga, 1994, 50-72).

Belaunaldi berriaren indarrak eta abertzaletasun berriak euskarari ematen zion erabateko zentraltasunak Bigarren Pizkundera ernatu zuen, frankismoari arrakala berriak ireki eta zaharrak gehiago zabalduz. Berriro abiarazi zen ikastolen proiektua, eta gerrak suntsitu zituen 1920ko lehen kimu haiek ez bezala, mugimendu indartsu bat eratu zen. Euskarazko kazetaritza ere indartuz joan zen, gerraurreko garapen maila berreskuratu eta gainditzea lortuz. Gerraurrean literaturak Lizardi, Lauaxeta eta Orixerekin bizi izandako gailurrari gailur berria gehitu zioten Arestik, Mirandek, Txillardegik, Saizarbitoriak eta bestek. Eta herri antzerkiak sekulako indarra hartu zuen, gerraurretik Toribio Altzagaren inguruan sortutakoa baino askoz ere fenomeno zabalagoa gauzatu.

Gerraurrekoarekiko berriak ziren elementuak ere agertu ziren. Euskal Kantagintza Berria, esaterako. Edo arte plastikoetan Gaur taldeak (Oteiza, Txillida, Zumeta, Basterretxea eta abar) egindako ekarpena eta zineman Basterretxea eta Larruquerten *Ama Lur* filmak egindakoa, euskararekin lotura lausoagoa izan arren euskal kulturgintzari ematen zioten bulkada zela medio Pizkunde honen baitan ezinbestez kokatu beharrekoak.

Abertzaletasun berria indar sortzaile bezainbeste izan zen gatazka iturri. Alorrik politikoenean ETA erakunde sortu berriak hartu zuen planteamendu berri horien gidaritza, eta 1968tik aurrera borroka armatuari ekin zion. Frankismoaren ahuldadeak agerian jarri zituen borroka horrek, baina errepresioa areagotzea ere ekarri zuen. Kulturgintza borroka politikoaren baitan txertatu zuen Fronte Kultural gisa, eta gidaritza politiko nahiz kulturalaren inguruko lehia piztu zen abertzaletasun jeltzalearekin. Ahalmen sortzaile handiko garaia izan zen, bada, baina baita haustura aldi gatazkatsua ere:

[...] mezu ideologikoen bat-bateko sarrera —beste paraje europar batzuetan baino patxada gutxiagorekin, olatu azkar moduan heldu zena— emozio karga handiko elementua izan zen. Gogo-aldarte berria ekarri zuen, estrukturala, belaunaldi progresistaren jardunera: haustura-oldarra. Hautsi egin behar zen aurreko belaunalditik zetozen hainbat jarraidurekin, hautsi egin behar zen mitoekin, hautsi egin behar zen sustrai kristauekin, hautsi egin behar zen baserri-munduaren ikuspegi positiboarekin [...]. Hautsi, aurreko ikuspegiei oldartu, berria sortzeko orubea aldarrikatzeko. [...] Euskalgintza eta herrigintzari dagokionean, sorkuntza artisti-

koa aberastu egiten du gogo-aldartearen elementu honek. Bai energien entropia gehitu eta eraikuntza konplikatu ere. (Sarasua, 2013: 140-141)

5.4.1.3. *Bertsolaritzari arreta berria berriro: Oteiza, Aresti eta Ez Dok Amairu*

Mugimendu askotarikoa eta zabala izan zen Bigarren Pizkunde hau gorpuztu zuena, baina elementu klabe batzuk identifika daitezke. Hainbat egilek Jorge Oteizaren eta Gabriel Arestiren garrantzia azpimarratzen dute; Gabilondok, esaterako: “Although other writers such as Jon Mirande or Frederico Krutwig also participated in this discourse, the dialogue between Oteiza and Aresti is the one that determined culture in the Basque Country at that time” (2016: 230).

Arestik 1964an *Harri eta Herri* poema liburua argitaratu zuen. Gerraurreko poesia modernistak ez bezala harrera bikaina izan zuen irakurlegoaren aldetik, belaunaldi berriaren ikur bihurtu eta poesia Bigarren Pizkunde honen muin eraginkorren kokatuz:

[...] ‘Harri eta Herri’ euskal literatura guztiko liburu inportanteenetatik bat dateke. ‘Harri eta Herri’-k lortu zuen literaturaren eta irakurlegoaren arteko desegokitasuna apurtzea, egiazko literatura batek (hau da irakurria den literatura batek) bete behar dituen baldintzak adieraziz eta euskarazko literatura erreal baten posibilitatea erakutsiz. (Sarasola, 1971: 84-85)

Oteizak 1963an euskal arimaren interpretazio estetiko bat eginez argitaratu zuen *Quosque Tandem* lanak, berebat, euskal kulturaren planteamendu abangoardistetarako ildo bat markatu zuen, euskal kulturgintza berriaren esparru oso zabaletan eragin handia izan zuena. Izatez, Arestiren lanean ere suma zitekeen eragin hori:

In ‘Quosque Tandem’, Oteiza turns (Neolithic) Basque culture into an essentialist culture that, at the same time, becomes ‘the essence’ of the European avant-garde and, more generally, of modern art. In short, thanks to Oteiza, the Basque Neolithic becomes the teleology of modern art.

This idea also influenced poet Gabriel Aresti, hence the title of his most important work, ‘Rock and Country’ (*Harri eta Herri*, 1964). In the 1960s, Aresti marked the beginning of modern Basque poetry, of the reunification of the Basque language, and, most importantly, of the first successful representation of a Basque nationalist identity centered on the metaphor of the rock [...] ‘Rock and Country’ makes many references to the Basque sculptor Jorge Oteiza [...] (Gabilondo, 2016: 232)

Oteizak funtsezkotzat jotzen zuen euskal komunitatea mordernitatearekin sintonian jarriko zuen berezko estilo prehistorikoaren berreskurapena. Eta ber-

tsogintza jartzen zuen estilo horren eredu gisa: “[...] erreferentziazko hondarreko pertsonaren berrinterpretazioa aldarrikatu zuen, bertsolariarena. Bertsolariaren irudia euskal herriaren islarik garaiena gisa atzeman zuen; espiritualki, herriaren barren-barreneko egia kultural puru eta koherenteenaren isla gisa” (Gandara, 2015: 214). Garziak bere tesian azpimarratzen duen bezala, funtsezkoa izan zen bertsolaritzaren prestigiatze berrian: “Oteizak prestigio handia eman zion bertsolaritzari, gainerako arteetako parametro estetiko baliaturik bertsolarien lanaren gaurkotasuna aldarrikatuz” (2000b: 137).

Arestiren ekarpenak, berebat, beste hainbesteko garrantzia aitortzen zion bertsolaritzari: “Aresti poetak bertsolaritzaren birmoldatzean praktikoki eta teorikoki parte hartu zuen: bertsoan eskribitu zituen bere lanetarik zenbait [...]. poesiaren nahiz bertso moldeen mugei buruzko hausnarketak plazaratu zituen [...]. aski ezaguna da Basarrirekin, 1963an, izaniko debatea” (Gandara, 2015: 250).

Oteizak bertsolariekin izandako harremanaz ez da ezer askorik topatu: bertsolaritza jarraitzen zuela, garai hartakoak ziren Uztapide eta Basarri ezagutzen zituela eta azken horrekin gerora lagun egin zela (J. Agirre, 1997: 6) komentatu izan zuen. Askoz ere ezagunagoa da Arestik bertso-munduarekin izandako tratuak. 1965eko Euskal Herriko txapelketan epaimahaiko ibili zen, Bizkaiko txapelketaren batean ere bai, eta antolakuntzan ere lagundu izan zuen: “Aresti bera ere asko ibili zen saioak antolatzen eta entzuten. Kronikak idazten ere bai. Nik beti erreibindikatu izan dut Arestik bertsolaritzaren alde egin zuen lana. Bertsolari gisa ere garrantzitsua izan zen; plazan ez zuen kantatzen, baina bertso asko idatzi zuen” (X. Amuriza, elkarrizketa pertsonala, 2017/VIII/02). Bertsolaritzari buruz prentsan poetak idatzitako hamahiru testu topatu dira, *Zeruko Argian*, *Anaitasunan*, *Txistularin* eta Mugimenduko *Hierron*. Markinako Bertsolarien Batzarrera joatera ere iritsi zen: “Gogoan dut urte batean Markinako bertsolarien bilkura haietako batean hitzaldia eman zuela eta dena hankaz gora jartzen saiatu zela” (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18).

Ez Dok Amairu taldea da Bigarren Pizkunde horren enblemetako bat, 1961ean Michel Labeguerieren lehen diskoarekin estreinatu zen Euskal Kantagintza Berriko talderik ezagunena. Kataluniako *Nova Cançó*aren enbrioia den Setge Judges taldearen ereduari jarraikiz Mikel Laboak sortuko du 1966an Ez Dok Amairu. Lourdes Iriondok, Benito Lertxundik, Xabier Letek, Artze anaiek, Nestor Basterretxeak, Jose Angel Irigaraik, Julen Lekuonak, Mikel Laboak eta Jorge Oteizak berak osatu zuten taldea, eta izena eskultore oriotarrak jarri zion. Oteizaren eragin nabaria izan zuen taldeak, eta lan eskergea egin zuen ahozko ondare kulturala biziberritzen nahiz modernizatzen. Arestiren bertsolaritzarekiko loturak ere izan zuen eraginik haiengan: “Aresti Laboaren lanetan trantsizio izan zen; erran nahi baita —Laboak eginiko ahozko ondare kulturalaren birmoldatzean— poetak markatu zuela bertsolaritza idatziaren erabilera garaiki-

dea, eta, ondotik, 60-70etako olerkariak eginiko bertsoen erabilera garaikidea ere eskaini zuela kantariak” (Gandara, 2015: 348).

Joxe Mari Iriondok oso gertutik ezagutu zuen taldea. Sorrerako bileran egon zen, haien kontzertuen antolatzaile eta aurkezle lanak egin zituen hainbatetan, eta Herri Irratian aparteko bozgorailua eskaini zien. Honela gogoratzen du bertsolariekin izandako harremana:

Bertso saio asko egin ziren taldeko kideen jaialdien osagarri. Lourdes Iriondo-
ren osagarri, edo Lourdes eta Xabierren jaialdien osagarri. Benito eta Mikelen osagarri gutxiago. Eta Ez Dok Amairu talde bezala aritzen zenean nik behintzat ez dut gogoratzen bertsolariekin aritzen zirenik [...]. Otañori egin zitzaion omenaldi batean Miren Auzmendi urnietarrak bertso batzuk egin zituen eta Lourdesek abestu zituen, eta gogoan daukat Garmendia, Basarri eta Uztapide Urnietako aingerua gora eta behera ibili zirela. Letek ere estimu handia zien. Urnietan urtero egiten zen San Migeletako bertso saioa antolatzen Xabier ibili zen asko. (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18)

Xabier Amurizak ere lehen pertsonan bizi izan zuen hura guztia, eta Euskal Kantagintza Berriaren eta zenbait bertsolariren arteko sintonia azpimarratzen du: “Esango nuke sintonia bat eman zela kontzientzia mailakoa mugimendu hau eta zenbait bertsolariren artean. Lopategik eta Abel Muniategik, esaterako, oso kontzientzia politiko argia zuten” (X. Amuriza, elkarrizketa pertsonala, 2017/VIII/02). Ez Dok Amairuz haratago ere izan zen, noski, harremanik:

Nire debutean bertan sei bertsolari izan ginen Gernikako *Jai Alai* frontoian eta gurekin Oskorri. Bi mila lagun bildu ziren. 1966an izan zen hori. Eta bakarkakoan kantatu nituen bertsoak gero Oskorriker erabili zituen ‘Huelgan daude’ kantuan. Eta kartzelatik atera eta gero ere, ni kantuan hasi nintzenez askotan izaten ziren kantariak eta bertsolariak. (X. Amuriza, elkarrizketa pertsonala, 2017/VIII/02)

Jaialdi handien urteak ziren. Kantariak, bertsolariak, euskal dantzariak, txalapartariak, dultzaineroak eta abar, guztiak elkarrekin aritzekoak. Giro politikoa eta sozialak irakinaldia bizi zuen, urteetan isildutakoak borborka azaleratu ziren protestak hartu zituen kaleetan, eta jaialdi haietan kultur adierazpen ezberdinekin nahasian aldarrikapen politikoez ere protagonismo garrantzitsua izaten zuten:

[...] bertso saio nahiz kantaldi bakoitza —sarritan biak batera konbinaturik— mitin edo manifestazio haundi bat bezala izaten zen. Jaialdiak gehiago ziren horretarako aitzakiak, beren izatearen agerpen baino. Ez gara jaialdi haiek zertatik zenbat zuten zehazki neurtzen hasiko, dena batera bait zen, baina hirurogeita zortzi ingurutik hemengo udal hauteskundeak artekoa abalantxa bat bezala izan zen. (Amuriza, 1987: 35)

Aldaketa garaiak, baina bertsolaritzari ere bere tokia aitortzen ziotenak: “Bertsolariak zerbait berria esaten hasi zirenean, 65erako, gazteria mugitzen hasita zegoen, ETA, Herri Gaztedi eta hainbat gauza zeuden martxan. Mugimendu horrek eta mugimendu kulturalak kalean nahi zuen bizirik bertsolaritza, ez baserrian. Berrikuntza handi bat ari zen ematen maila guztietan” (X. Amuriza, elkarrizketa pertsonala, 2017/VIII/02).

5.4.2. Txapelketa zikloaren haustura

5.4.2.1. *Xalbadorri txistuak (1967)*

1967ko txapelketa giro nahasian jokatu zen. Horrela, zenbait bertsolari garrantzitsuk ez zuten parte hartu,²⁵³ edota antolatzaileen eta epaimahaikoen lana zalantzan jarri zuen hainbatek:

Txapelketa katramilatsua gertatu zen; epaimahaiaren lana, gaiak... auzitan jarri ziren gauza asko [...]. Zalantzak aireratu ziren diru irabaziak Euskaltzaindiak nola banatzen zituen galdetuz [...]. Hiruzpalau eskaera zuzen egin ziren: epaitze sistema garbia izatea epaimahaiko bakoitzaren puntuazioa bistan jarriz; sariak potoloagoak izatea [...] (Lasa, 2008: 862)

Epaimahaiak buruz burukoa Uztapiderekin jokatzeko Xalbador aukeratzen zuela adierazi zuenean entzun zen txistu hotsa ikusi da dagoeneko *Fiesta* dokumentalean deskribaturik. Azaldu behar da Hegoaldeko entzuleek, Anoeta pilotalekuan erabateko gehiengo zirenek, zailtasunak zituztela Urepelekoa ulertzeko eta horregatik egin zutela txistu. Gaineratu behar da, baita, keinu itsusi horrek txapelketaren inguruko giro txar guztia leherrarazi zuela. Honela dio Lasak: “Xalbadorri egindako txistu jotze zalapartatsuak giroa mikaztu zuen erabat” (2008: 862). Eta Garziak gehiago dio: “[...] no se sabe exactamente si contra Xalbador o contra el jurado. La pitada fue sonora y larga [...]. Debido en gran parte al escándalo, la Academia dejó de organizar campeonatos de bertsolaris” (2000a: 450-451).

Hurrengo eguneko prentsan Uztapideren txapela bezainbesteko protagonismoa izan zuten publikoaren erreakzio itsusiak eta txistuak txalo bihurtu zituen Xalbadorren bertsoak: *La Voz de España* (1967/VI/13) “Bronca”; *El Diario Vasco* (1967/VI/13), Anthon Gaztelu, “Aplausos, pitos y lágrimas de mujer

²⁵³ 1967ko hartan ez zuten parte hartu Agirrek, Lazkanok edo Lasartek, eta Uztapidek, finalean Xalbadorrekin gertatutakoa ikusi ondoren, esan zuen horrelako saltsak izatekotan hobe zela batere txapelketarik ez egitea. Basarrik, jada azaldu den gisan, txapelketetan parte hartzeari uko egina zion 1962koaren ondotik.

en la jornada final de Anoeta”; *La Voz de España*, Javier Aramburu, (1967/VI/13) “Uztapide, campeón de bersolaris / Xalbador se adjudicó el título de subcampeón / Brillante jornada, con división de opiniones”... Eta hurrengo asteetan ere ondorengo luzea izan zuen kontuak: *Zeruko Argian* (1967/VI/18) “Bertsolarien azken txapelketa. Uztapide txapeldun-Gora Xalbador!”; Jon Etxaidek *Herrian* (1967/VI/22) “Gure lotsagarria”; *Zeruko Argian* (1967/VI/25) *Entzule batek* “Negargarria benetan” eta Juan Mari Lekuonak “Bertsolarien txapelketa, 1967, Maiburuko baten pentsakizunak”; *Zeruko Argian* berriro (1967/VII/25) Juan Goikoetxeak, *Iru-Garate* izenordeaz, “Euskalerrria’k Anoetan galdutako partidua”; *Diario de Navarra* (1967/IX/03) Aingeru Irigarai “Apostillas a la final de bersolaris”, *Aranzazun* (1967/IX/15) Julian Albiztur *Aztirik* “Anoeta’ko Uztapide ta Xalbador bertso eta asarrea” eta beste.

Xalbadorrek txistu artean abestutako bertsoak eragin zituen txaloen ildo beretik joko du prentsako erreakzio honek: txistuen itsuskeria salatu eta bertsolariari elkartasuna eskaini nahi zaio, bere figura nahiz bertsoakera aldarrikatuaz. Aferak izandako oihartzunaren dimentsioa Irigaraiaren artikuluak ematen du:

La última competición de bersolaris [...] ha sido pródigo en comentarios [...] Bueno será que se saquen algunas enseñanzas, de entre los juicios publicados en los periódicos [...] En *Herria* de Bayona, publicó el donostiarra J. Echaide un sentido artículo en el que denostaba en nombre de sus coetáneos, la grosería cometida con el koblakari Shalbador [...] Entzule en *Z. Argia* [...] Recomienda [...] aprender un poco del vasculce de Shalbador; ‘entonces se pecatarán de que ningún bersolari ha superado la capacidad y la clase del navarro’.

El conocido escritor *Ayalde* se lamentaba también en *El Diario Vasco* del bochorno sufrido por el fino y sensible poeta navarro, que, a pesar de la conmoción sufrida, añadimos, aún tuvo habilidad para cantar inspiradas estrofas [...]. (*Diario de Navarra*, 1967/IX/03, 13. or., ‘Apostillas a la final de bersolaris’, Aingeru Irigarai *Apat-Etxebarne*)

Zauri hura goxatzea lortu zen, bada: “Herria konturatu zen Xalbador bertsolari aparta zela eta saiatu zen eskuratzen, oso ongi saiatu. Inor baino maitatuagoa izan da gero Xalbador hemen” (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 22). Beste zauri batzuk, ordea, irekita gelditu ziren. Horrela, epaimahai hartako kide gisa, epaimahaiari egindako mina aipatzen du Juan Mari Lekuonak: “67ko txistualdiarekin, epaimahaia nahikoa erreta geratu zen [...]. Bestetik, pixka bat nekatua ere bazegoen, ikusten zuelako herrian edo bazegoela deskontentu-modu bat” (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 22). Eta beste biktima bat ere seinatzen du: “[...] epaimahaiak Xalbador bereizitakoan txapela buruz buru Uztapiderekin jokatzeko, aretoan entzundako txistuak ez zirela Xalbadorri joak izan, ezta epaimahaiari joak ere; Euskaltzaindiari berari baizik. Aurretik ibili zirela bazterrak berotzen batzuk [Lekuonaren hitzak Esnalen ahotan]” (Esnal, 2008: 87).

5.4.2.2. *Oena sariketa (1968)*

Lekuona baino gordinagoa da Etxezarreta: “Nolabait ere Euskaltzaindiaren eskutatik bertsolari txapelketa kentzea zen kuestioa...! Eta naiko arazo ezkuatuak erabiliaz lortu egin zuten, bertan bera txapelketa guziak utziaz eta Euskaltzaindia baztertuaz” (Etxezarreta, 1993: 242). Eta horrela ibili zirenak zein ziren iradokitzen iristen da: “Kanpotik kritikatzan ari zirenak ikusten degu zer egin zuten, sariketa aundinaiko bat jarri eta ortan bukatu zan dana...” (id.: 242).

1967ko finalean aurkezle eta gai-jartzaile aritutako Irigoienek zerbait argi gehiago ematen du:

PNVko batzuk, izenak ez itzazu jarri, posibilitatea ikusi zuten txapelketen inguritik dirua lortzeko. Hauek zeharka Lekuonaren baimenarekin txapelketa bat egin zuten gure sistematik kanpo. Bertsolari onenekin bakarrik. Gurea moztuta gelditu zen. Gero beraiek ere ez zuten jarraitu eta gu baztertua gelditu ginen. Ez dira kontatzeko gustoko gauzak. Alderdikeriaz jokatur, hobe usteko bat egin zuten, goi mailako bertsolariekin, sari haundiekin. Diru asko irabazi zuten antolatzaileek. Zenbait bertsolari irabazi horien kontra gogor mintzatu zen. Baztertua utzi gintuzten orduarte horretan ari ginenok. Ni miseria gorrian aritu nintzen beti (Sarasua: 1992: 16).

Guztiekin 1968ko otsailean Piensos Onenak babesletzarekin egin zen sariketa seinalatzen dute, eta antolakuntzan ibili ziren oñatibiatarrak aipatzen ditu Etxezarretak (1993: 265).

Sariketa berrirako epaimahaitik kanpo utzi zuten Euskaltzaindia: “68koan ez da Euskaltzaindiaren epaimahaia aintzakotzat hartu. Esaten dizute: mahai-koek gutxiago izan behar dute; bertsolaritza hurbil-hurbildik ezagutzen dutenak izan behar dute, etab.” (Dorransoro eta J.M. Lekuona, 1987: 22). Eta garden-tasunaren izenean puntuaketa guztiak bertsoz bertso jendaurrean emango zirela erabaki zen. Sariak ere beste itxura bat zuten: Oena etxeak garaiko 100.000 pezeta jarri zituen irabazlearentzat. Eta txapelketara animatu ez zen hainbat bertsolari garrantzitsuk eman zuten izena.

Zeruko Argiak, *La Voz de España*, *Diario de Navarra*, *Anaitasunak eta Príncipe de Vianak* eman zuten sariketaren berri. Tartean “La industria apoya a la cultura: los bersolaris” bezalako titular deigarriekin:

Cuántas veces nos hemos lamentado todos de que nuestra floreciente industria no cuidara más su aportación a la cultura del país. La firma comercial que promueve este concurso da un alto ejemplo invirtiendo casi el medio millón de pesetas [...] Es de desear —y da igual que los fines sean publicitarios— que la industria guipuzcoana apoye decididamente estas y otras manifestaciones culturales [...]. (*La Voz de España*, 1968/II/04, 10. or. “La industria apoya a la cultura: los bersolaris”; Aramburu, Javier)

Guztira 17 testu topatu dira sariketaren inguruan. Oihartzun polita, baina, besteak beste saio gutxiago izan zirelako, bi baino ez, aurreko txapelketa nagusiek baino apalagoa. Giroak ez zuen hobera egin, gainera. Sariketak segidarik izango ote zuen zalantzan jartzen zen:

Nos escribe un lector algo alarmado. ‘Veo anunciado, ya próximo, el 1 Gran Premio de Bersolaris’. Tras el éxito de una cafetería, viene siempre la apertura de otra similar [...] pienso que los antiguos organizadores de los campeonatos de bersolaris no se van a atrever a montar un quinto campeonato, dada la diferencia de premios [...] ¿Ofrece continuidad este ‘gran premio’? ¿Supone lo que se organiza mayor ventaja? O ¿mayores inconvenientes? (*El Diario Vasco*, 1968/II/92, “Escriben los lectores / Sobre bersolaris”)

Basarrik 1962an txapelketak utzi ondoren sariketa honetarako izena ematean,²⁵⁴ bere neurrira prestatutako lehia ote zen zurrumurruak indar handia hartu zuen gainera:

[...] Es un poco extraño el concurso que se nos anuncia: se elige a los participantes a dedo. Hasta ha habido que convencer y sujetar la musa de un poeta. La forma del anuncio parece indicar que todo el bersolarismo depende de un hombre, lo cual puede injuriar no sólo a los demás participantes, sino a los bersolaris en general. ¿Se puede pensar que ya el vencedor está preseleccionado?.

Zurrumurruak ez zuen erabat asmatu. Xalbadorrek sekulako saioa egin, eta biak, Xalbador eta Basarri, eman zituzten garaitzat. Gainerakoan, ordea, nahikoa zuzen zebilen irakurlea.

Sariketak biharamun txarra utzi zuen. Eredu berriarekin kritikoak ziren iritzi batzuk argitaratu ziren: sarien gehiegizkoa, bertsolarien hautaketa, epaimahaiaren osaera eta abar salatuz (Abel Enbeita “Bertsolariak ala ito?” (1968/II/15) eta Zabale (1968/III/15), biak *Anaitasunan*). Eta erantzunen bat ere izan zuten: “Zuzendari jauna, naiago neban olako idazki memelueri ez erantzun. Nere denporak, ori baiño geiago balio dau gure euskeraren alde; baiña uste oker orreik oin-diñok okerragoak ekarri leikiez elako beartu naiz” (*Anaitasuna*, 1968/IV/15, 158. zk., “*Anaitasunaren zuzendariari, Bertsolari sariketari buruz*”, Juan San Martín).

Bertsolarien ukoak zirela eta ez zirela, epaimahaikoen erabakiak zirela eta ez zirela, saioen antolakuntzatik ateratzen ziren diruak norentzat ote ziren edo ez

²⁵⁴ Honela esplikatzan zuen zarauztarrak bere erabakia: “No es éste un campeonato, sino un concurso especial. Yo vivía despreocupado de este género de actividades. Soy muy sensible y he visto que participan todos los que no lo hacían desde hace tiempo, tales como Lasarte, Aguirre, Lazcano... He tenido muchas presiones. Hasta última hora no he dado el sí. Cuando he visto que se presentaban los antes citados es cuando he accedido.” (*La Voz de España*, 1968/II/04, 13. or., “100.000 pesetas para el mejor / Los bersolaris ante el concurso de hoy”; Aramburu, Javier).

ote ziren... giroa nahikoa saturatuta zegoela ikus daiteke, eta, itxuraz behintzat, nekea gailendu zen: “Sariketa famatua etorri zan eta gauzak zuzendu bearrean okertu egin zirala esango genduke [...] Euskaltzaindia naikoa minduta erretiratu egin zan ixiltasunean, beste antolatzaile berrien esku dana utziaz, baiña auek ez zuten jarraipenik izan, dana bertan-bera utziaz” (Etxezarreta, 1993: 270).

5.4.2.3. *Hernandorenaren azken ahalegina (1968-1970)*

Izan zen, hala ere, *impasse* egoera hau hausten saiatu zenik. Lehenengoa, nola ez, Teodoro Hernandorena nekaezina. Prentsan epaimahaiaren osaketa eta epaiketarako irizpideen inguruan arauketa oso xehatu eta landua argitaratu ondoren,²⁵⁵ Iparraldearen eta Bizkaiaren arteko taldekakoa antolatu zuen, hiru saiorekin: Saran 68ko maiatzean lehenengoa, Parisen 69ko abenduaren 3an bigarrena eta Gernikan 1970eko urtarrilaren 3an azkena. Bizkaitarrek, Azpillagak eta Lopategik, irabazi zuten. Eta herrialdekako bigarren bat ere antolatu zuen jarraian, Gipuzkoaren, Bizkaiaren, Lapurdiren eta Nafarroaren artean. Horrek ere hiru saio izan zituen: Leitizan 70eko apirilaren 26an, Bergaran maiatzaren 3an eta Gernikan maiatzaren 10ean. Gipuzkoarrak, Lazkano eta Gorrotxategi, garaile.

Ez batak eta ez besteak ez zuten apenas oihartzunik izan medioetan. 15 testu bien artean, oso gutxi sei saio izan zirela kontuan hartuz. Hernandorenarenak izan ziren, gainera, gehienak.

Hortik aurrera ez zion segidarik eman. Lasak bi hipotesi aipatzen ditu erre-tiro hori azaltzeko:

Bata, Teodorok uste sendoa edukitzea Euskaltzaindiak berehala indartuko zuela Txapelketa Nagusiaren dinamika, eta beraz, bera bezalakoan ahalegin antolatzailerak ez izatea premiazkoak [...] izan ere, 1970az geroztik maiztasun handiz zabaldu ohi zen Euskaltzaindiak txapelketari berriro helduko zion zurrumurrua [...]. Bigarren arrazoiak, bertsolari handiak elkarrekin neurtzen ibiltzerik nahi eza litzateke, eta, beraz, trabak jarri izana Teodoro saiatuari, herrialdeen arteko txapelketaren antzekoak antola zitzaizkion. (2008: 876)

Ez zen Hernandorena izan txapelketen dinamika berriro abiarazten saiatu zen bakarra. Alfontso Irigoienek ere, nola ez, egin zuen bere ahalegina. Kasu honetan traba aurrekoak baino prosaikoagoa suertatu zen: “Hainbat urte geroago, politika mundua. ETA eta abar, pilpilean zegoen, eta Lizundia etorri zitzaidan txapelketa bat egin behar genuela. Bizkaiko Garain egitea pentsatu

²⁵⁵ ‘Bertsolarien txapelketa nagusia’ (1968/V/30), ‘Bertsolarien txapelketa nagusia. Bertsolarien jokabide barria’ (1968/VI/15) eta ‘Epaiketarako bide barria. Bertsolarien txapelketa nagusia’ (1968/VI/31), hiruak *Anaitasunan*.

genuen. Joan ginen eta Goardia Zibilek dena metrailetaz hartua zeukaten, eta ezin izan genuen egin” (Sarasua, 1992: 16).

Bategatik ez bazen bestearengatik 1979. urtera arte luzatuko da txapelketen bigarren eten hau.

5.4.2.4. *Urteurrenak, Bertsolari-Eguna, gazteen sariketak eta beste*

Txapelketa nagusirik ez ospatu izanagatik bertsolaritzak ez zuen presentzia mediatikoa galdu. Beste gisa bateko ekitaldiek hartu zuten protagonismoa.

Esaterako, bertsolari klasikoen jaiotza edo heriotza urteurrenetan ospatzen zirenek oihartzun handia izan ohi zuten: hamarkada hasieran, 1964an Fernando Amezketarraren jaiotzaren berrehungarren urteurrenean Amezketako herriak eskaini zion omenaldiak testu sorta garrantzitsua ekarria zuen prentsara, 16; Xenpelarren heriotzaren berrehungarren urteurrenean Erreterian urte guztian zehar antolatu ziren ekitaldien berri emanez 23 testu argitaratu ziren 1969an; Bilintxen heriotzaren berrehungarren urteurrena gogoratzen zuten ekitaldien inguruan 29 testu 1976an; edo 1978an Iparragirreren itzuleraren berrehungarren urteurrenaren kariatz antolatu zirenen inguruan, 18.

Bertsolari garaikideei eginiko omenaldiek ere arrakasta handia izan zuten. Txapelketak eten eta urtebetara, 1968an antolatu zen lehenengoa:

1968. urtean hasi zen antolatzen. KTE erakundeak —Donostiako Kultur eta Turismo Ekintzetxeak— San Sebastian jaiaren barruan bertsotarako plaza bat jarri nahi izan zuen. Orduko txapelduna, Manuel Olaizola ‘Uztapide’ izan zen omendua estreinako urte hartan. Lehenengo hura polito joan zenez, KTEk antolatzen segitzea erabaki zuen. Bertsolari Eguna izena hartu zuen eta garaiko bertsolari ugariaren omenaldi eguna izan zen urte askoan. (A. Mujika, 2015: 23)

1994 arte luzatu zen Bertsolari-Egunaren tradizio hori. Urte hartan Elkar-teak Bertsolari-Eguna Bertso-Egun bihurtu zuen, eta azken hamarkadetan izan duen funtzioa eman: bertsolaritzaren inguruko gogoetak eta esperimentuak plazaratzea. Aztergai dugun frankismo garaiko zikloan, bada, urtero ospatu zen ekitaldia. 1968an, esan bezala, Uztapide omendu zen, 1969an Xalbador, 1971n Lasarte, 1972an Mattin Treku, 1973an Basarri, 1974an Balendin Enbeita, 1975ean Pedro Ortuzar *Iturri*, 1976an Lazkao Txiki, 1977an Jose Lizaso, 1978an Mitxelena eta 1979an Jose Agirre.²⁵⁶

²⁵⁶ “Omenaldira bildutako entzuleek erabakitzen zuten hurrengo urtean zein izango zen bertsolari omendua. Hartara, sarrera txarteletan jartzen zuten omendua izatea nahi zutenaren izena” (A. Mujika, 2015: 26).

Ekitaldi jendetsuak izaten ziren Donostiako Udalaren laguntzarekin lehengo urteetan Astoria antzokian, gero Carmelo Baldan eta geroago Anoeta pilotalekuan ospatutako omenaldi horiek, eta medioen arreta erakartzea lortzen zuten. Lasarteri 1971n eskainitako Bertsolari-Egunaren inguruan, esaterako, 16 testu argitaratu ziren prentsan; Mattini hurrengo urtean eskainitakoak 12 testu ekarri zituen; hurrengoan Basarriri eskainitakoak, 14...

Bestelako omenaldien berri ere eman izan zuen prentsak. 1974an ospatu zen bertsolari zaharren omenaldi ekitaldiak, adibidez, prentsaren interesa piztu zuen (15 testu), eta 1975ean bertsolarien emazteen eguna ere egin zuten, prentsako aipamen batzuekin (hiru testu). Bestalde, nolabaiteko egoera txarrean egon zitezkeen bertsolariei laguntzeko ekitaldiak ere antolatu izan ziren. Manuel Lasarteren alde, adibidez, ekitaldi bat baino gehiago egin zen beraren gaixotasunak zirela-eta, eta, hain zuzen, omenaldi haiek zirela medio prentsan pilotutako oihartzunak bultzada eman zion bertsolari horri ziklo honetako bertsolari mediatikoenen artean sartzeko.

Azkenik, txapelketa nagusirik ezean, gazteen edo bigarren mailako bertsolarien sariketek ere protagonismo handiagoa hartu zuten (Amuriza, 1987: 36). Etxezarretak (1993: 270-271) zerrendatzen ditu hainbat: Añorgan Joxe Mari Aranalde antolatutako Orixe eta Antton Aranburuk antolatutako Saizar sariketak; Idiazabalen Jesus Azurmendik antolatutako Zepai eta Ampo; Gabirian Osinalde saria, Eusebio Igartzabalen eskutik; Zaldibian Rufino Iraolak martxan jarri zuen Artxanberri; Zarautzeko Lizardi saria, Pedro Artetxek sustatua; Malla-biko gazte talde batek antolatutako Bizkaiko Bertsolari Gazteen saria eta abar.

Halako sariketek ez zuten oihartzun handirik izaten medioetan, baina asko antolatu ziren, eta gisako 55 testu bildu ahal izan dira ziklo guztian zehar, gehienak azken hamarkadakoak.

5.4.3. Gorbatarik gabeko bertsolariak

5.4.3.1. *Aurreko belaunaldia agorturik*

Uztapide, ziklo honetako txapeldun handia, mutu gelditu zen bertso-saio baten erdian:

1972ko [...] apirilaren 30a zen eta bertso saioa zen Anoetako (Donostia) Atano III.a pilotalekuan. Kantari, Joxe Lizaso, Joxe Agirre, Gorrotxategi, Mattin Treku, Xalbador, Azpillaga, Lopategi eta zortziek ziharduten, gai jartzaile lanetan, berriz, Joxe Mari Iriondo. Bakarkako lanerako deitu zion horrek Uztapideri, eta ohi baino denbora gehiago hartu zuen. Bertsoa kantatzen hasi, eta gelditu egin zen; berriz ekin, eta ez zitzaion esandakoa ulertu. Buelta erdia eman eta bere lekuan eseri zen Manuel. (Martin, 2009: 36)

Xenpelar Dokumentazio Zentroan aurki daiteke audio hura, eta benetan zirrara eragiten du: “Barkatu” da txapeldun handiari ulertzen zaion hitz bakarra.

Medikuarengana eraman zuten saioa bukatu bezain pronto, eta bihotzekoa izan zuela argitu zuen hark. Zestoarrak ezin izan zuen gehiago jendaurrean bertsoarik eskaini. Azpillagak saio hartan emandako agurrak erakusten du bertsolariak zeukan itzala eta haren hutsuneak zekarren galera: “Bertsolarien buruzagia/hartu baitigu ondoezak/ ta haren partez agurtutzea/ ongi iduritutzen zat;/ agur ta txalo eder bat danok/ Uztapide zarrarentzat/ oker bat gertatu izan zaigu/ ta hartzekua da aintzat” (Martin, 2009: 36)²⁵⁷.

Hamarkada bat bazen Basarri txapelketetatik erretiratu zela. Lasarte ere ondoezik zebilen. Xalbadorren heriotza tragikoa etorriko zen 1976an, haren omenaldi egunean gertatutakoa... Ziklo hau bere gailurrera eraman zuten bertsolariak agortzen hasiak ziren 1960ko hamarraldia bukatu zenerako. Haustura dator hor ere, eta belaunaldi berriari tokatuko zaio bidea egiten jarraitzea. Honela adierazten dute Joanito Dorronsorok eta Juan Mari Lekuonak:

[...] Uztapidek bere bizitza idazteak, etab., esan nahi du, bertsolaritza prosagintzaraino heldu den honetan —gogora Lasarterena, Xalbador-ena—, belaunaldi honek bere gorena jo duela. Proiektua bete du. Eta inguru honetantsu Uztapide ere isildu egiten da, lehen Basarri bezala [...]. Edozein moduz ere, gogor samar esanda, 67/68 aldera, beranduenik Auspoa-ko liburu horiekin, gizaldi hau behe-raka sartzen da. Uztapide, Mattin, Xalbador bera laster. Emateko hoberenak eman balituzte bezala, AUSPOA-ko liburu horiek testamentu antzera ikus genitzake, bai Uztapiderena, bai Xalbador-ena. Jarraiko urteetan ikusten duguna, belaunaldi berri baten errelebua da. (1987: 21)

5.4.3.2. *Bertsolaritza soziala: Amurizak Lopategiri eginiko elkarrizketa*

Belaunaldi berriak hartutako protagonismoa seinalatzen du Garziak ere, eta protagonismo berriari jarrera berria lotuko dio: “A medida que se percibe el fin inminente del dictador, aumenta la necesidad de decir las cosas de una manera más directa, con o sin permiso de la autoridad gubernativa” (2000a: 451).

Testuinguru berriak bertsogintza berria dakar beste behin. Dorronsorok honela azaltzen du:

²⁵⁷ Garaiko prentsan ere topatu ahal izan da erreferentziaren bat: “Eguna ere ez ain egokia eta eguraldia, berriz, mendirutz bultzatzen zuena. [...] Ez zan Anoetako pelota-lekua geiegi betetzetik izan [...]. Ezbear txiki bat izan zan tartean: Uztapideren ondoeza. Baiña oni zaion maitasuna agertzeko egokiera izan zuen jendeak: Zenbat txalo Uztapideri! Ezin eta obeto amaitu zuen Azpillagak agurra, Uztapideren izenean” (*Zeruko Argia*, 1972/V/14, 2. or., “Bertsolariak jai”, Mikel Atxaga, *Mutiozabal*).

‘Onena’-ren Sariketaren ondoren hilabete-pare batera gertatzen da Etxebarriaren hilketa, ondoren etorri den guztiarekin. Giroa oso bestelakoa da. Gaien aldetik egundoko aldakuntza dator, ezta?, eta gaien trataeran ere bai. Nolabait, bertso-gintzari ondo datorkio, gehiegikeriak aparte, kontrabandoko mezu bat transmititzen aritzea. Edozein gai jartzen zitzaie, bertsolariak aterako zioten puntta politikoa. (1987: 22)

Amurizaren kontakizunak ere beste hainbeste dio:

Burruka armatua sortu zen, apaizak ‘lotsagabeturik’ zebiltzan, gazteriak egundoko sua zekarren, adin gehiagokoek, gerran ibiliek eta beren baitan aberztale mina gorderik zeukatenez, pozez eta emozioz ikusten zuten ‘buelta’ hura. Gizarteko estamentu guztiak ukitu zituela mugimendu hark esan liteke [...] bertsolaritza ere harrapatu zuen, gai politikoez garrantzi handia hartzen zutelarik [...]. Grebak eta gainerako arazo sozialak gero eta leku gehiago zeukaten bertso-gintzan. (1987: 33)

Saltsa hartan barruraino sartuta zebilen Amurizak Lopategiri *Anaitasuna* aldizkarirako 1967an egindako elkarrizketak ezin hobeto islatzen du bertsolaritza sozial honen izpiritua. Eta badu bestelako esangurarik ere, bertsolari batek beste bertsolari bati eginiko lehen elkarrizketa baita, bertsolariak eremu mediatikoan inolako bitartekotzarik gabe, berezko ahotsaz, aritzeko garatzen ari ziren gaitasunaren erakusle:

—*Gaurko Euskalerrriak ze bertso-tankera eskatzen dauala uste dozu, bertso-gaierri begiratu batez be?*

—Gaurko Euskalerrriak gaurko gaiak eta gaurko bertsolariak gura ditu. Bertsolaria barre eragiteko bakarrik ezta, batez be erriaren itxartzalle baño. Eta erririk ezin leiteke itxartu gai sakonak eta gaur-gaurkoak sarriago erabili ezik. (*Anaitasuna*, 1967 urria, “Yon Lopategui, Bertsolari Aundia”; Amuriza, Xabier)

Gerra aurretik Lauaxetak edo Basarrik egiten zuten bezala Kepa Enbeita hartzen da eredutzat, ordura arteko bertsolari politikoa:

—*Euskalerrrian izan diran eta gaur dagozan bertsolari guztietatik bateri monumentu bat egitekotan, zein aukeratuko zeunke? Zegaitik?*

—Kepa Enbeita. Bere momentuari beste inok baño obeto erantzun eutsolako, gaurko ta aurrerantzeko bertsolarien ejenplutzat jarritea merezi daualako.

Arestik eskatzen zuen bertsolari eredu, kritika sozialera bideratutakoa, nagusituko da. Baina sagardotegira bueltatu beharrik gabe, berriro ere bertsolari jantzia jartzen baita xedetzat. Tradizionalismoak, *sano regionalismoak*, hainbeste maite duen behe kulturaren irudikapen horrekin hautsi nahi da ezberrik gabe:

—*Bertsolaritza barriztatzeko ta gaurkutzeko ze bide ikusten dozu ta nundik jo bear dala uste dozu?*

—Bide bakar bat baño eztago: Kulturadunen artean bertso-zaletasuna sortuarazotea, edo obeto esanda, bertsolari sentitzen diran gazteai al danik jakintza aundiena emotea. Muniategi lako dozenerdik Euskalerrria euren donura dantzatuko leukie.”

Muniategi jartzen du Lopategik adibide gisa. Hain zuzen ere hilabete batzuk lehenago Amurizak berak iruzkindu eta goratu zuen. Testua *Zeruko Argian* argitaratu zen kasu horretan, eta honela egiten zion sarrera Amurizak:

Bertsolaria ta bertsolaritasuna, oraiñarte behintzat, geien batez baserriari eta langille-gendeari loturik egon da. Bertsolarien artean, naizta azkarrak eta burutsuak izan, eskoladun gitxi daukagu oraindik. Orrezgañera edo orrexegatik bear bada, bertsolaria modatik pasatzeko arriskuan dago, gazte-entzule askoren belarrientzat gaurkotasanik eztaukan antxiñako ots besterik ezpaíta [...] Euskalerrri barri bat altxa naiez ari dan gazte [...] oneitariko asko dagoz bertsolaria euskal-kontzientziaren pizgarri bezela aintzat artzen eztabenak [...] Origaitik aspaldiz nengon bertsolari gazte baten izena *Zeruko Argira* ekarri naiez, naizta ia askok lendik ezagutu, gaztea, eskolatua eta gaurkoa dalako. (*Zeruko Argia*, 1967/III/26, 12.or.. “Abel Muniategi, bertsolari ta unibertsitarioa. Bertsolaritza bide barriak zabaltzeko kapaz da”; Amuriza, Xabier)

Bertsolariak herriaren ahotsa behar duela aldarrikatzen duen Muniategiren bertsoa azpimarratzen du, besteak beste, Etxanokoak: “[...] Altaboz on bat izatia da/ bertsolariaren lana/ ni ez naiz emen zure aurrian/ zerbait esaten dedana/ Euskalerrria bera da gure/ agoz kantatzen dauana”. Baita bertsolaritzaren berrietzeko grina, eta aldaketa politikoekiko konpromisoari abestutako hau ere: “Aurreratuaz doa erria/ mudantzak datoz aukeran/ ta zuk diñozu bertsolaria/ ia estankatu ote dan./ Gaurko mensaje barria dator/ guk darabilgun euskeran/ itz egiteko deretxua ezin/ ukatu leike ezelan/ bertsolariok kantauko dogu/ plazan ez bada kartzelan”. Eta honela bukatzen du Amurizak: “Muniategi orrexegatik da aipagarri: gaurko giroko ta sentikerako gurpilla dakarrelako. Orregatik nun nai aparteko txalo biziak aterako ditu, bertsoren batean gaurko problemaren bat sakon eta garratz adieraziko dau-ta”.

5.4.3.3. *Debekuak eta zigorrak: Azpillaga eta Lopategiren ausardia*

Jon Azpillaga (1935-2017) eta Jon Lopategi (1934-2019) altxamendu militarren bezperatan jaio ziren, eta barru-barrutik pairatu zuten gerra bidegabe haren sufrimendua: “Azpillagaren aita, Itsasalde batailoiko gudaria, 1937ko

maiatzaren 9an hil zen gerra fronteian, semeak hamasei hilabete zituenean eta emaztea haurdun zuenean. Lopategiren aita, ostera, kartzelatu egin zuten bi lehengusu Artxandan galdu ondoren” (Larreategi, 2012: 20).

Lopategi 1961eko edizioan Bizkaiko txapeldun atera zen, Azpillaga 1962koan, eta handik aurrera elkarrekin aritzeko deitzen hasi zitzaizkien plaza askotatik. Bertsolari asko eta belaunaldi gazteeneko gehientsuenak lotu zitzaizkion bertsolaritza sozialaren olatuari, baina garai batean Basarri eta Uztapide bezala herriz herriko ibilieran bikote artistikoa osatu zuten muxikarra eta mutrikuarra olatu honen ikur bihurtuko dira. Honela aitortzen du Garziak: “Un bertsolatismo más directamente político-reivindicativo se impone poco a poco [...]. Destacan en esta época dos bertsolaris, Jon Lopategi y Jon Azpillaga, vizcaínos los dos, el primero de nacimiento y el segundo de adopción” (2000a: 451). Edo Amurizak: “Joera berri honen aintzindariak Lopategi eta Azpillaga izan ziren. Basarri eta Uztapide bikotea hain ezaguna izan zen bezala, garai honetan bizkaitar bikote gazte honek arrakasta izugarria hartu zuen, nonahitik zetozkien deiei abastorik eman ezinez” (1987: 33). Larreategik azaltzen du arrakasta horren neurria: “[...] urte berean sei aldiz izan ziren Zaldibian eta Ataunen [...] egun berean lau saio behin baino gehiagotan egin zituzten. Lopategik haietako egun bat gogoratzen du oraindik: 12:00etan Artean izan ziren, 14:00etan Miraballezen, Munitibarren 17:00etan eta Gizaburuagan 21:00etan” (2011: 21-22).

Aho bizarrik gabe abesten zutelako deitzen zituzten batetik eta bestetik: “Dudarik gabe, jorratzen zituzten gaietan topatu behar dugu bikotearen arrakasta [...] biek aitortzen dutenez, publikoak zirikatzea eta egurra ematea exijitzen zien; politikaren alorrean gertatzen zirenei buruz abestea” (Larreategi, 2011: 28).

Bota ohi zituzten bertsoen adibide asko daude jasota batean edo bestean. Bi hauek, esaterako, egun ere zigortuak izango lirateke ezberrik gabe:

Hona Azpillagak garai hartan botatako bertso baten azken bi puntuak: Guardia Zibilak joango balira/ ta gu utzi bakarrikan,/ orduan ez zen hemen izango/ metraileta beharrikan. [...] Lopategi ere ez zen atzean gelditzen: armak hartuta legien kontra/ bestien lurak berendu/ berak indarra daukatelako/ txiki daneri gailendu/ arma beharrik gaur ez litzake/ elkar maiteko bagendu. (Paya, 2013: 54-55)

Lehenengo isuna Urnietan abestutako saio baten ondoren etorri omen zitzaien. Azpillagak Franco gaixorik zegoela bota zuen, eta Lopategik belar txarra ez dela erraz garbitzen erantzun. Herriko gazteek ordaindu zuten orduko hartan isuna. Gehiago etorri ziren ordea: “Honezkero kontua galdu duten arren, 7.500 eta 10.000 pezeta arteko bospasei multa behintzat jarri zizkieten hamar-kada batean” (Larreategi, 2011: 39). Eta isunen ondotik guardia zibilen bisitak eta kuarterlerako hainbat joan-etorri. Baita debekuak ere: 1967tik 1970era eta

1972tik 1975era plazan aritzeko debekua ezarri zion bikoteari Bizkaiko gobernadoreak. Karteletan beste bertsolari batzuen izenak jarriaz plazak egiten jarraitu zuten, ordea. Honela azaltzen du Azpillagak: “Gu horretaraxe jarri ginen eta benga! Guardia zibilak eta txibatoak bazter guztietan egoten ziren. Baita Iparraldera joaten ginenean be. Askotan, saio biharamunean tailerrera guardia zibilak agertu eta koartelera, eta multa eta kristoa. Baina segi!” (Barandiaran, 2011: 20). Kartzelan ere egin zituen egun batzuk Lopategik, bertsotan egiteagatik jarritako isunak ordaintzeari uko egin ziolako, “arresto sustitutorio” zeritzona betetzen (X. Amuriza, elkarrizketa pertsonala, 2017/VIII/02).

Ez ziren, noski, gisa horretara ibili ziren bertsolari bakarrak. Joxe Agirre, Joxe Lizaso, Lazkao Txiki, Gorrotxategi, Igartzabal eta bera ere aritu zirela aipatzen du Lazkanok (Barandiaran, 2011: 20). Txomin Garmendia ere aipatzen du Lopategik (Larreategi, 2011: 41). Edo Lazkao Txikik guardia zibilekin izandako pasadizoa ere ezaguna da oso: “¿Y qué van a cantar ustedes?”. “No sabemos”. “Pues vaya cantaores de los cojones” (Barandiaran, 2011: 20). Jazoera Getariako saio batera bidean izan zela gogoratzen du Iriondok, eta bera aurkezle zen saio batean, Uztapideri bihotzekoak eman zion hartan, gertaturikoa kontatzen du:

Uztapide bera, Joxe Lizaso, Gorrotxategi, Azpillaga eta neuri isuna ezarri ziguten. Gaia zera zen: “Odolkiak ordainetan”, eta itzulpena egiterakoan, “una tradición antiquísima en el país” jarri nuen. Uztapide zen hasten, eta “nola egingo ditugu ba odolki onak, zerririk haundienak Madrilen daude eta” bota zuen, eta Lizaso-Gorrotxategi-Azpillagak bide berdinari jarraitu zioten. Garai hartan Carlos Claveria zen Gipuzkoako Delegacion de Turismoko buru zebilena eta ez zen inor bakean uztekoa. Ez dut esango nor zen, baina badakit “txibatazoa” zein “euskaldun jatorrek” sinatu zuen bakoitzari berrehun pezetako isuna proposatuz. (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18)

Zavalak, berebat, Arruek Lazkao Txikiren alde egindako gestioak aipatzen ditu:

Igande batez, ez dakit zein urtetan, bazkalondoan, telefono dei bat izan zuten Arrueren etxean. Nor izango eta:

—Xalbador bertsolaria nauzu. Goierriko alako erritan naiz, bertsotara etorria. Lazkao-Txiki ere kantatzekoa zen, baiña zensurak galerazi egin dio. Ez al zenuke aren alde zerbait ere egingo, emendik aurrera eragozpenik izan ez dezan?

—Bai. Aalegiñak egingo ditut —erantzun zion Arruek.

Ala, urrengo egunetan ate joka jardun zan, Lazkao-Txikiri mesede ori egitearren, bertsolari au ere asko maite baitzuen. (2008: 21)

Amurizak ere badauka gisako konturik: “Neuri ere gertatu zitzaidan Izurtzako ermita batean Santa Agedan, Abel Enbeita eta biok kantuan, ni gazte-gaz-

tea sotanarekin, eta dantzariak ikurrina atera zutelako Goardia Zibila agertu eta arrapaladan handik ihesi joan beharra” (X. Amuriza, elkarrizketa pertsonala, 2017/VIII/02). Eta harrigarriagoa dena, baita Sarrionandiak ere: “Ni bertsolari-tza zela-eta egon nintzen lehenengoz Guardia Zibilaren kuartelean, ez preso, teknikoki, baina preso sentazioarekin” (2015: 10). Abel Muniategiren hitzaldi bat antolatu zuten, eta hark Mugartegi ekarri hitzaldia bertsoekin osatzeko:

Gu, saiatu ginen esplikatzeko Mugartegiren parte hartze laburrak bertso inpro-bisatuak zirela. Ez zirela abesti subertsiboak, baizik bertso-neurrien ereduak adibe inprobisatuak. Guardia zibilak ez zuen gure aitzakia ametitzen:

‘¿A mí no me importa que improvisen, lo que quiero es la letra de la canción con una semana de antelación, traducción y dos copias!’ (Sarrionandia, 2015: 11)

Garaiko prentsan, batez ere *Anaitasuna*, hainbat testu topa daitezke halako debeku eta zigorrak salatuaz. Arantza Lasak, esaterako, Azpillagari eta Lopategiri elkartasuna adierazten zien 1969ko abenduan: “Eta orain, gaurko bertsolari biren egoerea azaldu gura dot. Biak dira bizkaitarrak, biak egiaren burrukalari, biak Erriaren albistari. Orain kastigatuta dagoz: Gipuzkoan kantatzea debekatu dauke [...]. Ezin gaitekez isilik egon bertsolari honeen egoerea ikusirik [...]” (*Anaitasuna*, 1969ko abendua, “Bertsolari bi”). Xabier Gereño da kezka agertzen duen beste bat: “Urteak dira Bizkaian bertsolariak entzuteko erarik eduki ez dugula, agintariak baimenik ematen ez dutelako. Ezagutzen ez dena, ez da maitatzen; eta gure belaunaldi gaztea aurrera doa, bertsolari-tza zer den eza-gutu gabe” (*Anaitasuna*, 1973/I/30, 9. or., “Neure lantokitik atala / Bertsolariak”). *Armendaritz* izenordearekin sinaturik dator hurrengoa: “Durangoko liburu azoka zela eta bertsolariak egotekoak ziren Andre Dona Mariaren elizaren aterpean, bai eta hazilaren 11n, Lekeitio E.M. Azkueren omenaldian. Bizkaiko gobernadoreak, ordea, ez du horretarako baimenik eman” (*Anaitasuna*, 1973/XI/15, 6. or., “Gure munduko albisteak / Bertsolariak galerazirik”).

Debekuek eta zigorrek ez zuten, ordea, Gereñok kezka iradokitzen zuen bezala belaunaldi gaztearen arreta urruntzen. Alderantzizko efektua zutela esan daiteke: “Anekdotak hori kontatzen dut, bertsolari-tza ezezaguna zelako, oso base-rritarrekin lotua, eta geuri ere, debekatua eta marjinala zelako interesatzen zitzaigulako. Zeren gu ja bertso libreen haritik gindoazen” (Sarrionandia, 2015: 11).

5.4.3.4. Barne arrakala: Loiola Irratiko sariketaren boikota

Bertsolaritza soziala ez zen guztien gustuko suertatu, noski: “Joera horrek zenbait jenderengan muzina eta azpijana sorrerazi zuen, gisa honetako esamesak zabalduz: ‘Hori ez duk bertso-keta, politika baizik’. ‘Orain bertsolari txarra ere

ona izan zitekek, politikan pixka bat sartuz gero” (Amuriza, 1987: 33). Basarri bera, esaterako, deseroso agertzen da egoera berriarekin:

Politikan sartu ezker, onengatik edo arengatik egundokoak esan ezker, txalorik zatatsuenak irabaziak [...]. Berdin da bost xentimo balio ez duan bertsoa bada [...]. Beste batek mundukorik onena kanta dezala, ta iñor iraintzen ezpadu, politika kutsurik ezpadu, ixiltasun nabarmena [...] ez dago txalorik eta esker onik. (*Goiz-Argi*, 1977/XI/05, “Bertso jaialdiak obetzeko”)

Politika gaiez harago egiten den bertsolaritza aldarrikatzen da:

Politika bearrezkoa da, errigintza dalarik. Guk ere ba-degu geurea, ta txaloga-
rri derizkiogu gafiñontzekoek izatea.

Bertsolari jaialdi bat, ordea, ez da mitin bat bezela. Bertsozale purrukatu diran
nak bertsoak entzutera joaten dira, ta ez mitiña entzutera.

Politikari bere sailtxoa emanarren, andik kanpo egiteko aundiak ditu bertso-
lariak. Sail zabalagoak, alegia, ontaz eta artaz itzegiñaz.

Deigarria suertatzen da gerra aurretik bertsolaritzaren egiteko politikoa aldarrikatuz argitaratu zituen hainbat testurekin alderaketa egitea. Esaterako, 1935ean *El Día*n argitaratutako hau: “Euskera apaindu ta goraltzen, aberriari abesten, Abenda edo ‘arrazá’ zarra indartzen [...] ta beste olako gauzetan lenen lenengo beardu bertsolariak, askotan izlari askok baño geyago egin lezakete ta. Bide ontatik jokatzen diran bertsolariak, Euzkadi gure aberri maitearen aldezle-
rik bikañenak dira” (*El Día*, 1933/XII/22, “Bertsolariak”).

Bistan denez, ez zaizkio alferrik pasatu berrogeita lau urte. Ez da, ordea, bertsolaritzaren politizazio horrekin disgustura dagoen bakarra. Zalegoaren zati bat bertsolaritzatik urruntzen ari dela abisatzen du zarauztarrak *Goiz-Argi*ko artikuluan: “Benetako bertsozale urrutiratu oiek inguratu bear dira berriro. Ortarako, ordea, iñoiz utzi bear etzan bide zuzenari ekin bear dio jendeak” (*Goiz-Argi*, 1977/XI/05, “Bertso jaialdiak obetzeko”).

Amurizak hainbat ñabardura egiten dizkio Basarrik planteatzen duenari. Honela, politizazioa gorabehera, beste esparruak ere jorratzen zirela dio batetik: “[...] bertsolari haiek ez zuten ‘bertso politikoa bakarrik’ egiten, ‘bertso politikoa ere bai’ baizik [...]. Bertsolaritza zaharreko jolas edo ziri bertsoari eutsi beharra zegoen eta eusten zioten. Eta batez bestekoa joez gero, umorezko bertsoak gehiago ziren bertso politikoa baino” (1987: 34). Bestetik, bertso politikoa bertsolaritzaren historiako ziklo guztietan landu izan zela gogorarazten du: “Bertsolaritzaren historian zehar izen haundirik gehienak izan dira bertsolari ‘politiko-sozialak’ [...] Xenpelarren bertso sortarik kantatuena beharbada “Ia guriak egin du” izango da, guztiz politikoa [...] Txirrita oso bertsolari politikoa izan zen eta ez dago bere lanari begirada bat botatzea besterik” (Amuriza, 1987: 36). Aldi

berriaren nobedade nagusia formatuan legoke Etxanokoaren iritiz: “Hirurogeitik hirurogeita hamarrera bitarte horretan gertatu zen nobedadea ez zen hainbeste bertso politikoa populartzea, gai horiek bapateko bertsoketara pasatzea baizik. Txirritak bertso jarrietan egingo zukeena hauek bapateko saioetan egiten zutela [...]” (1987: 34)²⁵⁸. Hamarraldi horietan jarriak izandako motelaldiarekin lotzen du, azkenik, aldaketa hori.

Ñabardura horiek garrantzitsuak izanagatik, bistakoa da Basarrik iradokitzen duen barne arrakala hori egiaz ematen dela. Eta badirudi abertzaletasunak ezker abertzalearen garapenarekin bizi duen barne arrakalaren isla litzatekeela. Honela azaltzen du Koldo Tapiak:

Tapiak esplikatuakoaren arabera, bi joera zeuden nagusi: bata balio tradizioaletan oinarritzen zuena —moral kristaua, ohitura zaharrak, errespetua...—, eta bestea nahas-mahas handi batean frankismoaren kontrako borroka giroan sortutako joera —tradizioa bai, baina eguneratuagoa; erabakietan esku hartzea; independentzia; moral irekiagoa...—. Parametro horietan erabaki behar zuen bertsolariak bere jardunaren nondik norakoa, eta, ia legea den bezala, bertsolari heldu gehienak lehen joerakoak ziren eta bertsolari gazte gehienak bigarrenekoak. “Horregatik, ‘Lehen bai bertsolariak!’ hori. Eta bestea zen: ‘Hauek bai bertsolariak!’, haiek bai esaten zutelako zer egin behar zen. Ja ez zen nahikoa askatasuna esatea; independentzia edo sozialismoa esan behar zen. (Barandiaran, 2011: 24)

Markinako bilkurak egiteari utzi zitzaion 1973an. Ez da topatu barne-arrakala horren eraginez gertatu zela adierazten duen zantzurik, baina uste izan daiteke belaunaldien arteko giro nahasiak ez zuela asko lagunduko.

Arrakalaren adiera garbiagoa Loiola Irratiko bertsolari gazteen sariketarekin gertatutakoak ematen digu. 1972an IX. sariketa jokatu ondoren, 1973koa Gipuzkoan ezarritako salbuespen egoerak galarazi zuen. 1974an, ordea, antolakuntzari ekin zitzaion berriro: “Zailtasun gogorrek sufritzen zituen urtero hone-lako sariketa bat antolatzeko Loiolako Herri Irratiak. Baina entzuleen eskariak merezi zuela eta aurrera egin nahi genuen” (Iriondo, 2000: 8). Nobedadeekin zetorren gainera urte hartako sariketa; Loiolak ez ezik Donostiako eta Bilboko Herri Irratietatik ere eskainiko zen, eta lehen aldiz entzuleen bozketa bidez aukeratuko ziren parte hartzaileak. Hamabi bertsolari bozkatuenekin bilera

²⁵⁸ Bertsolaritzak beti izan duen izaera soziala Zavalaren aipu honek ere azpimarratzen du: “Todas las cuestiones laborales y sociales de nuestro pueblo han tenido reflejo en los bertso-pape-ras. Una edición cronológicamente ordenada de este material daría incluso una exacta visión de la transformación de los modos de vida y de trabajo del país” (1996c: 232-233). Eta bertsolaritzaren izaera politikoaren historiari Xabi Payak ematen dio errebasoa ‘Komunitate inprobisatuak’ (2012) lanean. Etxahunen, Xenpelarren, Iparragireren, Otañoren, Elizanbururen, Txirritaren, Basarri-ren, Uztapideren eta Xalbadorren bertsoetan ideologia politikoak utzitako markak aztertzen ditu, Lopategi eta Azpillagarekin gauza bera egin aurretik.

deitu zuten, bada, urriaren 31n, azaroaren 8an hastekotan. Gazteen belaunaldiaren ezezkoarekin egin zuten topo, ordea:

Ematen zuten lehen arrazoia zen ez zeudela sartuta bertsolari gazte guztiak, alegia, ‘denak ala inor ez’. Baina hori ezinezkoa zen guretzat, handiegia esku artean geneukan liga formatuan egiteko. Bestalde, bestelako formatu batekin ezinezkoa zitzaigun entzuleen bozketak bideratzea, azpiegiturarik ere ez geneukan bertsolari askoren arteko saio asko antolatzeke... (J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18)

Eta giro politikoari ere egin zioten erreferentziarik: “Bigarren arrazoi bat ere gaineratu zuten orduan: ‘Gure herria borrokan ari den bitartean, bizi den egoera politiko eta sozialarekin, horrelako lehiaketa batean parte hartzea fribolitate bat da’” (Iriondo: 2017).

Planto hitza darabil Iriondok: “[...] garbi zegoen denak hartuko genituela (ezinezkoa zen hori) esan izan bagenie, beste aitzakiren bat izango zutela orduan. Gure nahiari “planto” bat ematera etorri bait ziren batzuk [...]” (2000: 8)²⁵⁹. Jarrera horren atzean, bertsolari gazteek euren profil propioa, bertsolaritza sozialari lotua, markatu nahi izan zutela planteatu daiteke. Izan ere, Loiola Irratiak abertzaletasun klasiko tradizionalistaren izpiritua islatzen zuen nolabait:

[...] *Anaitasunako* kazetariak (Anjel Zelaieta) Loiolako irratia “baserri kutsuduna eta neokapitalismoaren barrutikoa” bezala deskribatzen zuen. Kontuan izan behar dugu hori garaiko ezkerreko euskaltzale batzuen ikuspegia zela, *Anaitasuna* 1971ko euskaldungo berritzaile baten adierazpidea batzen zuen aldizkaria baitugu [...] Loiolako irratia euskaldungo tradizionalaren irudia betetzen zuela esan nahi zuen kazetariak, hots, Loiolak irudikatzen zuen Euskal Herria Basarri kazetariak bere zutabetan erakusten zuenetik hurbilago zegoela *Anaitasunak* berak erakutsi nahi zuen Euskal Herri berritzaile horretatik baino. (I. Agirreazkuenaga, 2017: 119)

Abertzaletasunaren arrakala, belaunaldi artekoa, mugimenduaren lidergo-tzaren ingurukoa... arnasten ziren giroan. Eta guztiak laburbilduz betiko *klasi-koa vs berria* dikotomia ere bai. Horrela, 1960ko hamarkadan eragile garrantzitsua izandako Arrue karlista, jada zahartua, 1970eko hamarkadako bertsolaritzak arroztua deskribatzen du Zavalak:

[...] Oihartzunen bertsolariak zirala eta nik eraman nuen. Bertsok entzun zituen. Ezagunak, bertsolariak eta bertsozaleak, gustora agurtu ere bai. Eguerdirako etxera bueltatu nuen. Bidean onela esan zidan: “Gaurko bertsolaritzak artifizialkeriz kutsa-

²⁵⁹ Hauek ziren hamabi bertsolariok eta bakoitzak jasotako bozka kopurua: Angel Peñagarikano (146 boto), Mendizabal (143), Olalde (122), Telleria (118), Ziarda (110), Sebastian Lizaso (109), Salvador Laka (98), Aittola (91), Elgetzu (69), Iñaki Murua (41), Angel San Migel (38) eta Jesus Mª Jauregi Altzo (35) (Iriondo, 2000: 10).

tzeko arriskua du”. Ez da arritzekoa Pello Errotaren garaia ezagutu zuenak ori esatea [...]. Azkenekoz Hondarribin ikusi nuen. Aurrezki Kutxak Premios Ciudad de Irún izenekoak antolatzen zituen eta antxe. 1976 urtekoak zirala uste det, urriaren bukaeran. Bera ere etorri zan eta oso erorita ikusi genuen. (Zavala, 2008: 22)

Diktadorea hila zen ordurako. Ziklo berri bat zetorren. Baita bertsolaritzan ere. Arruek maite zuen sagardotegiko bertsolari klasikoa, bertsolaritzaren eredu tradizional eta subalternoena, atzean gelditzear zen ekosistema zaharraren behin betiko desagertpenarekin.

5.4.4. **Kazetaritza alorraren irakinaldia**

5.4.4.1. *‘24 orduak euskaraz’ eta bertsolaritza (1976)*

Giro orokorrak bezala, 1960ko hamarraldiaren bukaeratik aurrera sekulako irakinaldia bizi izan zuen Euskal Herriko kazetaritzak. Euskarazko kazetaritzak ere bai, eta garai berrien ikur gisa, 1976ko martxoaren 27an Loiolako, Donostiako, Iruñeko eta Bilboko Herri Irratiek ‘24 orduak euskaraz’ izeneko ekitaldia antolatu zuten:

Francoren heriotzaren biharamuna zen, ez ahaztu, 1976. urtea, eta euskal hedabideetan sekulako optimismoa bizi zen. Legitimatuta sentitzen ziren inoren aurretik jartzeko, zentsuraren itzal luzeari aurre egiteko, haren kateetatik lehenbailehen askatzeko. Itxaropen izugarria sumatzen zitzaaien etorkizunaren aurrean, ordura arte egin ezinik utzitakoak bururatzeko. Horren adibide sinbolikoena, ‘24 orduak euskaraz’ izeneko ekitaldia izan zen. (Garmendia, 2009: 15)

Egunaren 24 orduak hartuko zituen euskarazko emanaldia egitea zen ideia:

El hecho más destacable en pro de la normalización de la presencia del euskara en las ondas fue la iniciativa 24 ordu euskaraz [...] 24 crónicas desde diferentes lugares el País Vasco, trece mesas redondas sobre la cultura vasca, 30 entrevistas, la transmisión en directo de la reunión que Euskaltzaindia mantenía en San Sebastián [...] y de la fiesta final con presencia de los más destacados cantantes vascos en el velódromo de Anoeta. (Díaz Noci, 2012: 212)

Jose Ramon Beloki kazetaria izan zen antolakuntzaren arduradun nagusia, Herri Irratietako euskarazko programazioa zeraman jendea bildu zuen lantaldeak²⁶⁰,

²⁶⁰ Jada ezagunak suertatzen diren hainbat izen: “[...] Joxe Mari Iriondo, Joxe Mari Otermin, Karmelo Otaegi, Txaro Arteaga, Iñaki Zubizarreta eta Nikolas Aldai, besteak beste” (I. Agirreazkuenaga, 2017: 131).

Jose Luis Zumetak egin zuen kartela, eta garaiko euskalgintza osoak hartu zuen parte: “[...] makro-programa honetako parte-hartzaileen zerrenda garaiko euskal inteligentsiaren zerrenda da. Ziren guztiak daude” (Garmendia, 2009: 15).

Denetariko gaiak jorratu ziren egun historiko hartan: euskalduntze-alfabetatzea, ekonomia, hezkuntza edo literatura, arte plastikoak, komunikabideak... Euskarak bizitza modernorako beste ezein hizkuntzak bezala balio zezakeela, euskaraz edozein gairi buruz hitz egin zitekeela erakutsi nahi zen: “Ekitaldiaren izenari erreparatuz gero, bada beste ñabardura bat: ‘24 orduak euskaraz’, ez ‘24 ordu euskaraz’ [...] 24 orduak, gaur, bihar eta etzi, beti, eta jarraian, euskaraz” (Garmendia, 2009: 15).

Denetariko horretan bertsolaritzak garrantzi nabarmena izan zuen. Horrela, antolatu ziren hamabi mahai-inguruetako bat bertsolaritzari buruzkoa izan zen, eta egunean zehar egin ziren hemeretzi elkarrizketetatik hiruk (Pierre Bordazarrre *Etxahun Irurikoa* bertsolaria, Manuel Lekuona eta Pierre Lafitte) zerikusia izan zuten bertsolaritzarekin. Bertso-saioak ere eskaini ziren gainera; garrantzi-tsuen, Anoetako belodromoan 12.000 lagun en aurrean gaueko bederatzietatik aurrera antolatu zen jaialdi erraldoian eskainitakoa: “Hainbat gai hizpide, bederatz bertsolari ibili ziren bertsoak eskainiz. Belokiren hitzetan, beharbada gutxi sartu zituzten [...]” (I. Agirreazkuenaga, 2017: 136)²⁶¹.

5.4.4.2. 1976, Euskal prentsaren urtea

1976 ‘Euskal Prentsaren Urtea’ izendatu zuten *Anaitasunak*, *Goiz Argik* eta *Zeruko Argiak*. ‘24 orduak euskaraz’ hartan Euskaltzaindian komunikabideen inguruan irakurri ziren lanak ere emititu ziren, horien artean *Zeruko Argiako* Mikel Atxagak egiten zuen aldarri hau:

[...] Munduak gutaz eritzi ona izatea ez da aski. Ezta geure artean ditugun deseuskaldunduak edo euskaldundu gabeak euskaltzaletzea ere. Euskal Herri osoa euskaldundu behar dugu. Eta Euskal Herria euskalduntzeko bideetarik bat euskal komunikabideak ditugu.

Hortik urtearen haserako garrasia: 1976garren urtea euskal kazetaritzaren urtea. Itxurazko euskal aldizkariak egiteko hainbat irakurle eta kazetari sorturik da dagoeneko. Astekarien orduak jo digu. Erdarazkoen inbiririk gabeko astekariak egiteko garaia iritzi zaigu. (Atxaga, 1977: 55)

Idea ez zen aldarri soilean gelditu. Legez informazio orokorreko aldizkariak izateko tramiteak egin zituzten *Anaitasunak*, *Goiz Argik* eta *Zeruko Argiak* (Gar-

²⁶¹ Lazkano, Xalbador, Lazkao Txiki, Amuriza, Lopategi, Gorrotxategi, Igartzabal, Azpillaga eta Joxe Agirre.

mendia, 2009: 114). *Zeruko Argiaren* historian mugarri bat izan zen urte hura (Díaz Noci, 2012: 207), eta *Anaitasuna* frantziskotarren jabetzakoa izatetik laundegi enpresaren eskuetara pasatu zen. Urte hartan *Anaitasunaren* zuzendari izendatu zuten Torrealdai ere honela zioen ‘24 orduak euskaraz’ en emanaldirako Euskaltzaindian komunikabideen inguruan eman zuen hitzaldian:

Aldizkari nagusietatik hiru arras aldatu zaizkigu, urtearekin esan dezakegu: *Goiz Argi*, *Zeruko Argia* eta *Anaitasuna*. Itxurazko aldakuntza bakarrik ez da; plan-teamoldeak ere kanbiatu dira, kazetaritza ulertzeko eta gizartean duen eginkizuna baloratzeko kategoriak ez dira lehengoak. Dinamika berri bat bereganatu du euskal kulturari eta euskal gizartean kazetaritzak. (Torrealdai, 1977b: 59)

Elixabete Garmendiak kazetaritza lizentzia zuten lehen kazetari euskaldunen agerpena aipatzen du: “[...] abagune horretara iritsi ginen lehen kazetari lizentziatuak, karnetdunak beraz, eta euskaraz alfabetatuak. Belaunaldi berri baten lehen ale bakanak, baina segida izango genuenak” (Garmendia, 2009: 15). Aranburuk “24 orduak euskaraz”eko emanaldian Euskal Herriko egunkariaren inguruan eman zituen datuen arabera, bazen kazetari hauen beharra: “Ez dugu zuzendari bat bakarrik ere euskaraz dakienik. Eta hau garrantzizkoa da. Eta 178 kazetarietatik, 7 bakarrik mintzatzen dira euskaraz. Hau da: 100etik 3,9.” (Aranburu, 1977: 68).

Lehen ikastoletan edo helduen lehen alfabetatze eskoletan ikasitako belaunaldiaz dihardu Garmendiak, sortu berria zen Informazio Zientzien Fakultatetik pasatu ondoren ofizioan jarduteko galdatzen zen agiria eskura zezaketen lehen hasiberriez, euskarazko medioetan kazetari profesional gisa lan egin nahi zuen gazte batzuen ilusioaz. Honela deskribatzen du *Zeruko Argiako* lantaldea:

Kontatuko dizuet nola 1976ko talde horrek ezarri zion bere buruari eginkizun larri bat: euskarazko kazetaritza modernoa garatzea. Ez zen inolako manifesturik egin hori aldarrikatzeko, baina barnean bageneraman konbentzimendu hori. Artean fraideen eta apaizen gonapetik irten gabe zeuden euskarazko aldizkariak, eta gure uniforme bakeroa zen. 1970az geroztik kalean hezitako jendea ginen, kontzientziatuak, politizatuak, askatasun haizea arnasten genuenak... (Garmendia, 2009: 16)

Eta ustekabeko erreferentzia ere egiten dio bertsolaritzari:

Apalagoak ginen hizkuntza kontuetan. Hor bai, jabetzen ginen gure ahuleziaz eta pairatzen genuen ezina behin eta berriz; hartaraino ze, noizbehinka gaztelaniaz emango genituen manifestuetako ahapaldi korapilatsuenak, itzultzeko gai ez-eta. Uztapideren ‘Lengo egunak gogoan’ edo ‘Sasoia joan da gero’ argitaratu berriak dastatzen genituen mirespenez, hor kazetaritzarako ere balio zezakeen kontaera bat bazegoela sumatuz, baina ez genekien hizkera hura gure kontatu beharretara egokitzen. (Id.: 17)

5.4.4.3. *Euskal egunkarien urtea (1977)*

Erdal prentsak ere garai gorabeheratsuak bizi zituen. Batetik, hainbat egunkari itxi ziren: Mugimendukoak ziren *Unidad* nahiz *Hierro* gobernuaren aginduz, *La Voz de España* bertako kazetariak jabetza hartu eta porrot egin ondoren, eta *La Gaceta del Norte*, *El Pensamiento Navarro* edo *Norte Exprés*, garai berriei egokitzen asmatu ez zutelako (Díaz Noci, 2012: 203). Bestetik, berriak ere sortu ziren, eta nobedaderik handiena *Deia* eta *Egin* egunkari abertzaleek ekarri zuten. “1976a ‘Euskal Prentsaren Urtea’ izan zen, eta 1977a ‘Euskal Egunkarien Urtea’, *Deia* eta *Egin*en sortzearekin. Hala izendatzen zuen Manolo Pagolak *Jakinen*” (Garmendia, 2009: 17).

Berrogei urte ziren frankismoak egunkari abertzale guztiak itxi zituela. Luzea izan zen euskal gizartearen gehiengo abertzaleak jasan behar izan zuen isilaldia. Eta ilusio handia piztu zuen egunkarion irekierak:

1977ko ekainaren 8a egun gogoangarria izanen da. Gerra ondoko Euskal Herriko lehen egunkaria sortu zen eguna.

Bagenituen, eta baditugu oraindik, Euskal Herri osoan (Ipar eta Hego) zortzi goizeko egunkari. Baina gure arteko berririk jakin nahi izanez gero, Madrila eta Parisa jo behar zenuen, edo gauzez, klandestinitate giro batean, atzerriko irratiak sintonizatzen leher gaizto egin, edo astebete geroago *Cambio 16* edo antzeko aste-kariren bat eros, edo euskal aldizkariren bat irakurri.

Lehen aipatu egunkariak, erdaldunak izateaz gain ezaugarri batbera zuten: Madrilgo gobernuaren bozgorailu izatea [...]. Informaziorik eza, informazio deformatua, faltsoa, ezkatua edo benetakoa, baina beti Madrilgo begiez [...] zulo hori betetzera dator *Deia*. Eta xede berbera du, noski, udazkenean kaleratuko zaigun *Egin*-ek (Pagola, 1977: 84)

Azaldu da nola euskara aldizkarietan 1950eko hamarraldian agertu zen gerraosteko isilaldiaren ondoren. 1960ko hamarralditik garaiko egunkarietan ere hasiko zen bidea egiten. Aranbururi (1977: 66-67) hartu zaizkio datuok: *El Diario Vascok* 1962ko azarotik aurrera ostegunero baseritarren merkatuko gorabeherak ele bitan argitaratzen zituen; 1966ko apiriletik aurrera, *Diario de Navarrak* “Nafar izkuntzan orria” kaleratuko du hamabostean behin; urte bereko uztailearen 3tik aurrera Basarrik egunero ele bitara idatziko du *La Voz de Españako* bere zutabea; 1969an *El Diario Vascok* igandeko ebanjelioa bi hizkuntzatan eskaintzeari ekingo dio, eta urtebete geroago euskal orria argitaratzen hasiko da; 1971n Donostiako *Hoja del Lunes* izango da eduki batzuk euskaraz ateratzen hasiko dena, eta urte berean *La Gaceta del Nortek* orrialde elebidun bat argitaratzeari ekingo dio; 1975ean *La Voz de Españak* “Igandeko euskal orria” sortuko du... *Eginekin* eta *Deiarekin*, oso gutxikakoa zen aurre-rabide horrek jauzi kualitatibo bat izan dezakeela arnasten da giroan, eta

1976an eraberritutako euskarazko aldizkarietatik egunkari hauetarako bidea egin zuen askok:

Kontua da egunkari bien proiektuek erabat zurrupatu zutela euskal mundua, iman ikaragarri indartsu baten eraginpean. Bertako egunkariak sortzea ez zen makaleko erronka [...]. *Zeruko Argia* hustu egin zen. Donato Unanue, astekariaren kudeatzailea, *Egin* sortzeko lanean murgildu zen. Xalbador Garmendia euskara zuzentzaileak ere harako bidea hartu zuen. Mikel Atxaga eta Amatiño, berriz, Martin Ugaldek fitxatu zituen *Deiarako* [...]. (Garmendia, 2009: 117-118)

Usteak erdia ustel suertatu ziren neurri handi batean. 1980ko hamarraldi hasierarako salatzen du Amatiñok (1982: 70-82), esaterako, hasiera batean elebidunak izan bide ziren egunkariok oso tarte murrizta eskaini ziotela euskarari. Ezereza baino hobea izango da, ordea, apurra.

Bertsolaritzari dagokionez ere, nabarituriko da prentsa abertzale horren agerpena. *Deian* 46 testu topatu dira bertsolaritzari buruz, eta gaiaz ziklo honetan gehien argitaratu duten hamabost hedabideen zerrendan sartu da. Zikloa ixtetik hiru urtera sortu zela kontuan hartuaz, bada zerbait. Eta *Eginen* testu gutxiago topatu dira, hiru bakarrik, baina hurrengo zikloan agente oso garrantzitsua izango da bertsolaritzaren hedabideratzean.

5.4.5. **Ikus-entzunezkoetan presentzia irabaziz**

5.4.5.1. *Larruquert eta Basterretxearen Ama Lur (1968)*

Ziklo honen gailurrean ez ezik, haustura aldian ere agertu ziren bertsolariak ikus-entzunezkoetan. Bigarren Euskal Pizkundearen ikur izan zen *Ama Lur* film dokumental luzean, esaterako.

Nestor Basterretxeak (1924-2014) eta Fernando Larruquertek (1934-2016) 1968an Donostiako Zinemaldian estreinatutako filma mugarriztat hartu da euskal zine garaikidearen historian: “*Ama Lur*, largometraje que abre las puertas de la cinematografía moderna de Euskadi, aporta un primer intento de fijar unas claves de identidad específicamente vasca a partir de una propuesta basada en la resolución técnica del film” (Roldan, 1999: 20). Baita Pizkunde berriak zinemagintzan izan zuen lehen adierazpen gisa ere: “[...] ‘Ama Lur’ tuvo un impacto excepcional en la sociedad vasca, ya que supuso un revulsivo radical en el tratamiento de las reivindicaciones políticas del hecho cultural vasco, en una época en que tales manifestaciones estaban radicalmente prohibidas” (Gutierrez, 1997: 169)

Euskal kulturaren sustraian oinarritutako kontatzeko modu propioa garatzeko saiakera garrantzitsu bat izan zen filma, eta diktadurak desagerrarazi nahi

zuen nortasun bereziaren aldarrikapen bihurtu zen. Izan ere, Euskal Herriaren irudi eta soinu bilduma kaleidoskopiko gisa gorpuzturik, nortasun hori osatzen zuten elementu ugari jorratzen zituen: artea, heriotza, herri kirolak, folklorea, historiaurrea, erlijio-magia mundua, herriko jaiak, industria, historia moderna, hiria... Nestor Basterretxea euskal arte plastikoa tradizionalismotik abangoardiara eraman zuen *Gaur* taldeko kide izanik,²⁶² eta Larruquert taldeko kideen lagun, planteamendu abangoardista hauetan oinarriturik burutu zen lan guztia. Izatez filmaren kartelak Gaur-ko buru zen Jorge Oteizaren Arantzazuko bederatzigarren apostolua hartu zuen irudi nagusi gisa.

Basterretxeak eta Larruquertek 1964an sortutako Frontera ekoiztetxeak sustatu zuen lana 2.500 harpidedunek egindako ekarpenekin finantzatu zen. Eta Espainiako zentsura gainditzeko bizi izandako prozesu bereziki korapilatsu eta luzeak ere beste dimentsio bat eman zion filmaren oihartzunari. Bi urte eta erdi irauin zuen errodajearen ondotik, ia beste bi urte behar izan ziren zentsura gainditzeko. Esaterako, Picassoren *Guernicaren* irudiak eta elurrak estalitako Gernikako Zuhaitzarena kenarazi ziren, edo “España” gutxienez hirutan aipa zedin exijitu²⁶³.

Bertsolaritzak filmean zuen garrantziaren lehen zantzua ematen digu aholkulari lanak egiteko osatu zen hamabi laguneko batzordean Lekuona eta Basarri egoteak. Bertsolaritzari eskainitako tarte bat ere badu, bestalde, *Ama Lurrek*²⁶⁴ filmaren 62. minututik 67.era luzatzen dena (guztira 100 minutuko luzera du). Bertan Abel Muniategi eta Xalbador entzun daitezke bertsotan, eta haien irudiak ere ageri dira istant batez. Gainerakoan, Muniategi hasita txandadan bost bertso abesten dituzten bitartean,²⁶⁵ laiarekin lanean ari diren gizon

²⁶² Basterretxearekin batera, Amable Ariasek, Rafael Ruiz Balerdik, Eduardo Txillidak, Remigio Mendiburuk, Jorge Oteizak, Jose Antonio Sistiagak eta Jose Luis Zumetak osatzen zuten taldea. Bi urte eskas irauin bazuen ere (1966-1968), sekulako itzala izan zuen euskal arte garaikidean eta Bigarren Pizkunde horretan.

²⁶³ *Bilbao*, 1995eko martxoa, 38. or., “‘Ama Lur’ o lo que ‘la censura nos dejó’”, Alberto López Echevarrieta.

²⁶⁴ Helbide honetan dago ikusgai: https://www.youtube.com/watch?v=ExxIJIE_oUc [2019/II/17]

²⁶⁵ Martinezen lanean Muniategik azaltzen duenez, ikasle unibertsitarioa eta artzainaren arteko kontrastea bilatu nahi izan zuten zuzendariak Xalbador eta biak aukeratuta: “Nestor eta Jose Luis Etxegarai produktorea ezagutzen nituen, eta ni baino bertsolari handiagoak baziren arren, filmaren gakoetako bat ‘kontrastea’ izatea nahi zutelako deitu zidaten” (2011: 35). Bertsoen grabaketa bera nahikoa inprobisatua izan zela ere gaineratzen du bertsolariak: “Irungo txalet batera eraman eta jardineko zuhaitz batetik mikroa eskegita, ‘Aquí mismo’ bertsotan hasteko eskatu zieten [...]. ‘Ez zen ohikoa egoera eta, ez genekien ondo zer egin. Xalbador poltsikoan kor-bata zuela etorri zen Urepeletik, pelikulan dotore atera behar zuela eta. Orduan, ea zenbat bertso kantatu behar genituen galdetu genien’ [...] ‘Pues... pocos, pocos’ [...] Eta gaia? ‘Pues sobre lo que queráis’ [...] ‘Tira, saioa ondo atera zen eta beraz, ez dago gaizki. Baina... askoz hobeto egon zitekeen’” (Martinez, 2011: 36).

batzuk, bertsolariak irudikatzen dituen Soroaren koadroa, baserriko lanen irudi gehiago, aitona-amona batzuen irudiak, tokan jolasean ari diren gizonak eta mahai luze baten bueltako irudiak ageri dira, Artze anaien txalaparta saioa-rekin bukatzeko.

Txalapartarien minutu erdiko saioa amaitzean Oteizak idatzitako testua irakurtzen du *offeko* ahotsak, bertsolariak abestutakoaren oinarritzko itzulpen bat eskainiaz:

[...] bersolaris nuestros. El pastor Xalbador y Muniategi el universitario. Se han reunido desde los dos lados del Bidasoa llamados por la fuerza del amor fraterno y se han abrazado en las viejas playas incadas en la tierra. Nos dicen que son hijos de un mismo pueblo; ramas de un mismo árbol, y hablan una misma lengua. Nos recuerdan la antigüedad de nuestro ser vasco; las razones vitales que la mantienen y la obra siempre renovadora de la juventud.

Eta hainbat euskal jauregi eta baserriren fatxadak ikusten diren bitartean, bertsolaritzaren inguruko azalpena borobiltzen du Oteizaren testuak:

Txirrita, Udarregi, Pernando Amezketarra, Enbeita, Basarri, Uztapide y tantos otros... Voces de la conciencia popular, crítica, sátira, los bersolaris improvisan sus ideas y las plantan en las plazas y frontones de nuestros pueblos; antiguas y nuevas voces; palabras proféticas; imagen viva del alma vasca; alma de un pueblo cuya historia podría reducirse al lema que ostenta una vieja casa de Laburdi: ‘Ni tiranos ni esclavos’. La flor de lo intelectual en la rama, la rama de lo popular en el tronco, y el tronco y la raíz de la lengua y la tradición en la tierra.

Basarrik eta Lekuonak eskaini zitzaizketen aholkuena edo sekuentzia horiena baino pisu handiagoa du bertsolaritzak *Ama Lurren*. Esan bezala, kontatzeko modu propio bat bilatzen zuen filmak, eta bertsogintza hartu zuten eredu: “‘Euskal arnasa’ bilatzen duen muntaketaren kontzepzioa da, dudarik gabe, ‘Ama Lur’ berezi egiten duena [...] filmak euskal erritmoa izan zezan, bertso baten egiturari jarraitzen saiatu ziren [...]” (Martinez, 2011: 36). Batetik, bertsolarien “atzekoz aurrera” teknikarekin egituratzen da filma, lehenik amaiera finkatu eta gero sorkuntza amaiera horretara bideratuz. Xalbadorren eta Larruquerten arteko elkarrizketa batetik sortu omen zen filma horrela osatzeko ideia (Gutierrez, 1997: 172; Roldan, 1999: 21). Bestetik, koplak zaharren logika poetikoa ere erabiltzen da:

Otra técnica de literatura oral utilizada en la construcción de *Ama Lur* es la ya citada de utilización de la lógica poética en los encadenamientos o Transiciones, propia de las Koplak Zaharrak [...]. Es un “saltar de rama en rama”, al abrigo y amparo de relaciones no intelectuales sino sensibles (Gutierrez, 1997: 172).

Roldanek egindako elkarrizketan Larruquertek espresuki aipatzen du teknika honi erreparatu izana (1999: 21), eta filmean zehar gisako hainbat lotura ikus daitezke: leihoen egur horizontalen plano batetik zuhaitzen bertikaltasuna nagusi den basoaren planora; bizkarrera harrizko bola jaso duen harri-jasotzaileraren planotik frontoian hegaka dabilen pilotaren planora eta beste (Gutierrez, 1997: 172-173; Roldan, 1999: 22).

Bertsogintzaren tekniketan oinarritutako kontatzeko modu hori funtsezkoa da *Ama Lurren* modernitatea azaltzerakoan (Gutierrez, 1997: 173). Martinezek azaltzen duenez, ordea, ez du apenas jarraipenik izan lan ildo horrek: “Bertsuaren lengoaia zineman aplikatzeko saiakera honek ez zuen jarraipen handirik izan. Hala ere, egin dira gerora ere antzeko esperimentu batzuk. Berriena, agian, 2007an Juanmi Gutierrezek berak ondutako *Angor* dokumentala, non egileak, hamarreko txiki baten egitura segitzen duen narrazioaren bizkarrezur gisa” (2011: 37). Ez dio horrek, noski, garrantzirik kentzen *Ama Lurren* egindako saiakerari, eta Gutierrezek uztarketari aitortzen dion garrantziaren adierazgarri euskal zinearen tempoari buruzko lanean lehen kapituluaren zati eder bat ahozko literaturari eta bertsolaritzari eskaintzen dizkio (1997: 26-48).

5.4.5.2. *Pontramiarren Noël à Bordeaux (1968)*

Frantziako telebistarako egindako Jean Michel Pontramiarren *Noël à Bordeaux* [Gabonak Bordelen] jite klasikoko dokumentala da. Etnografia lan bat, pretensio artistiko eta sinbolikorik gabea. Eta zuzendariak ez da topatu 6 minutu eta 45 segundo dituen dokumental labur hau sarean ikusgai²⁶⁶ jarri duen Institut National de l’Audiovisuel-ek eskaintzen duen informazioaz haragatorik: biltegi digitalean zuzendariak sinatutako 46 pieza aurki daitezke 1965 eta 1978 artekoak, guztiak ere telebistarako egindako dokumental motzak.

Lillen kokatutako Office National de Radiodiffusion Télévision Française da “Noël a Bordeaux” honen ekoizlea, eta dokumentala 1968ko gabon-egunean emititu zen “Vivre en France” [Frantziar bizi] programaren baitan, eredu berari jarraitzen zioten beste hamabi piezarekin batera.

Lehen sekuentzietan, Santxo artzaina ageri da, 81 urtekoa eta 1914ko Lehen Mundu Gerran zauritu zutenetik maingu gelditutakoa. Ardiak dakartza bideetan zehar, Baigorriko baserri batean sartzen dituen arte. Baserriko sukaldeko sutondoan esertzen da ondoren, hainbat lagunekin, eta artazuriketari ari den Xalbadorren eta ondoko aulki batetik erantzuten dion Ximun Ibarra *Zubi-koaren* bertsoak entzuten ditu.

²⁶⁶ Helbide honetan dago ikusgai [2019/II/17]:
<http://www.ina.fr/video/CAF93052982/noel-a-bordeaux-video.html>

Xalbadorrek ekiten dio: “Aizu zu Sancho, egon zaite ba/ ene eskerraren jabe/ zuri so gaude hemengo denak/ zera hemengo errege/ mendian zinen aspaldi joaina/ oroitu zira halere/ eguerri egiazkoik etzela/ neon artzainikan gabe”.

Zubikoak jarraitu: “Negu aldian izaten degu/ jeneralean egun motza/ ta gehienian denbora txarra/ haizia berrizen hotza/ artzain gaixoa zu ikusita/ nik hartutzen dedan poza/ zenbateraino alegratu naizen/ ez dakizu gaur ontsa”.

Eta Xalbadorren bigarren bertsoaren ondotik Betti Bidarten txistu soinuak lagundurik kantuan jartzen dira jarraian *offeko* ahotsak euskal gabonei buruzko azalpen batzuk eskaintzen dituen bitartean. Eguberritako euskal meza ikusten da jarraian eta koruan Erramun Martikorena gazte bat ageri da.

Gabonetako ohiturei buruzko dokumentalean ageri da, bada, bertsolaritza, berriro ere kostunbrismoaren eta tradizioen markoan.

5.4.5.3. *De La Sotaren Nortasuna (1976)*

Gaur taldeko Remigio Mendiburu eskultorearen lanari buruzko metraje ertaineko filma (55 minutu), *Nortasuna* izango da bertsolariak pantaila handira eramango dituen hurrengoa.

Pedro de la Sota (1949) zuzendariak erbesteratutako familia abertzale baten altzoan Parisen egin zituen zine ikasketak, eta bere lehen filmak frantsesez filmatu zituen. “Nortasuna” horrekin egin zuen lan lehen aldiz euskaraz eta Euskal Herrian, Aralai ekoiztetxearen sostenguaz.

Lanak Mendibururen zurezko eskulturak euskal izaeraren abangoardiako irudikapen gisa aurkezten ditu, euskal paisaiaren inguru naturaletan kokatuz eta horrekin harremanetan jarriz (Unsain, 1985: 170). Eta naturarekin batean bertsolariak ageri dira, Oteizak azpimarratutako ildoari jarraikiz, euskal arimaren jagole gisa: “Dena historiaurretik datorren armonia batean dagoela dirudi; ura borborka dakarren ibaia, zuhaitzez betetako basoa, Mendibururen eskultura mendiaren erdian... eta txandaka, Mikel Laboa eta hiru bertsolari kantuan zurez eta lastoz egindako etxola batean” (Martinez, 2011: 31).

Imanol Lazkano, Jose Luis Gorrotxategi eta Xalbador dira hiru bertsolariak: “Oso modu teatralean, bakoitza etxolaren alde banatan kokatzen dira, zutik: Lazkano atean, Gorrotxategi erdialdean eta Xalbador hondoan. Haien aurrean, lasto gainean eserita, hainbat gazte entzuten” (Martinez, 2011: 31). Eta *Ama Lurren ez bezala*, filmak erakusten duenaren hariari estu lotzen zaizkie, ongi prestaturik dauden bertsoen bidez.

Lazkanok, esaterako, euskal inguru naturalaren jarraitutasunaren inguruan josten du berea: “Mendiak beti gauza handi bat/ erakutsi digu guri/. Baina aspaldian mututzen doa/ honek gezurra dirudi/ Gizaldiz gizaldi gorde degu/ geure izatean irudi/. Lehen zugaitz eta pago zirenak/ bihurtu dira pinudi”.

Baita Xalbadorrek ere: “Zeruaren ta lurraren jabe/ gaur jaunak beha gaitzala/ galtzetik zuhaitz gaixuaren/ usaia eta itzala/. Ikusten degu gizonak haren/ aurka sendo dabiltzala/ ez ote zagon askoz hobeki/ jaunak egin zun bezala?”.

5.4.5.4. *Frankoren* Kilometroak 77 (1977)

Juan Jose Frankok (1934), ikasketaz perito eta urte batzuetan Bilboko Ingeniaritza Eskolako irakasle izandakoak, berrogeigarren hamarkada bukaeran ekin zion argazkigintzari eta 1960koan dokumental motzen grabazio amateurrari. Gisa horretakoa da 1977ko urriaren 16an Gipuzkoako ikastolen alde lehen aldiz ospatu zen jaiaren 13 minutuko grabaketa, Super8 deritzon teknikarekin egina.²⁶⁷

Egun hartako giroa erakusten duten eta gertakari nagusiak (hasiera ekitaldia, bazkaria, herri kirolak...) jasotzen dituzten irudiak eskaintzen ditu filmak, eta *offeko* ahotsak *Kilometroak* festak zertan datzan azaltzen du, besteak beste.

Bertan egindako bertso-saioan grabatutako bertsoak dira filmaren hasieratik bukaerara soinu bandaren elementu nagusietako bat, eta 3:40tik 4:40ra bitartean saioaren irudiak ere ikus daitezke, bertsolariak kantuan eta publikoaren erreakzioa jasoz.

5.4.5.5. *Mattin TF3rako* (1978)

1971n telebista frantsesak euskarazko emanaldiak emateari ekin zion:

Dentro de una política de morigerada descentralización, la televisión francesa puso en marcha en 1971 un magazine en lengua vasca producido por el centro comarcal (Aquitania) de su tercer canal. Era la primera vez que el euskera llegaba a los receptores de televisión, pero, ciertamente, quince minutos de emisión quincenal no constituían un alarde de generosidad. (Unsain, 1985: 315)

TF3n emandako euskarazko ordu laurdeneko erreportaje horien artean Mattin Trekuri eskainitakoa aurki daiteke. Hegoaldean hurrengo urteetan egingo diren bertsolari jakinei buruzko erreportaje biografikoen aitzindari izango da, Martinezek azaltzen duen moduan:

Francoren heriotzak aro berri bat ekarri zuen Hego Euskal Herrira [...]. Gauzak horrela, ez da harritzekoa, zinema eta bertsolaritzaren arteko harremanetan aro berri bat hastea urte haietan [...] gutxika gutxika, bertsoaren ikuspegi folkloriko

²⁶⁷ Helbide honetan dago ikusgai: <http://www.filmotecavasca.com/eu/kilometroak-77> [2019/II/18]

edo esentzialistatik harago agertzen hasi ziren bertsolariak [...] Horren adibide dira, amateur mailan egiten hasi ziren bertsolarien erreportaje biografikoak. Jadanik, bertsolaria ez zen gehiago euskal paisaiaren zati mudakaitz bat, belarraren edo zuhaitzaren pareko; bertsolariak [...] erreferente kultural ziren heinean, horien bizitzak bazuen interesa ikusleentzat. (2011: 38-39)

Unsainek euskarazko tarte honek baliabide oso mugatuekin lan egiten zuela aipatzen du, baina hala ere lan eskerga egin zela gaineratuz: “[...] hay que aplaudir el entusiasmo desplegado por Maite Barnetche como principal responsable del programa” (1985: 315).

Bertsotan egiten die ongietorria Mattinek kazetariari bere etxean: “telebistako langile batzuk bere lanean dira ari/ etorri zaiten adiskideak bihotzez ongi etorri”. Eta euskaraz elkarrizketatzen du emakumezko kazetariak. Bertsoa nola egiten den kontatzen du, Auspoarako liburu bat prestatzen ari dela eta abar.²⁶⁸ Etxeko martxa ikus daiteke tarteka, emaztea eta biak baratzean lanean, emaztea semeari jaten ematen, eta senar-emazteen arteko zirrikada batzuk ere badaude jasota. Zenbaitetan irudiekin lotura duten bertsoak entzun daitezke, Mattinek abestuak.

Ahetzen ageri zaigu ondoren bertsolaria; bankutik atera txaketarekin dotore eta tabernara doa. Bertsotan egiten du bertan Xanpunekin eta Txomin Ezpondarekin. Luze elkarrizketatzen dute berriro, eta bertsoara itzultzen dira jarraian. 1978an egin zioten omenaldirako prestakuntzak ere ikusten dira Ahetzeko plazan. Baserrira itzultzen da, eta emaztea elkarrizketatzen dute. Umore ederrean ikus daiteke Mattin eta bere ingurua erreportaje guztian zehar.

Bertsolari bati buruzko ikus-entzuneko monografiko bat eskaintzen den lehen aldia da.²⁶⁹

5.4.5.6. *Pio Caro Barojaren Gipuzkoa (1979)*

1966ko *El País Vasco* eta 1967ko *Bersolaris, poetas populares vascosen* ondok, Pio Barojaren ilobak berriro filmatuko ditu bertsolariak Donostiako Aurrezki Kutxa Muzikazko bere mendeurrena ospatzeko enkargatu eta finantzatu zion *Gipuzkoa* film luzean. Proiektu handia izan zen, hiru urteko grabaketa lanak eskatu zituen, anaia Julio Caro Barojarenak izan ziren testuak, eta Documentales Culturales de Euskadi izan zen ekoiztetxea. Bi bertsiok kaleratu ziren: gaztelania hutsezkoa eta elebiduna.

²⁶⁸ 1981ean argitaratu zen, bildumaren 151. zenbakiarekin eta “Etxe xokotik kantari” izenburuz.

²⁶⁹ Xenpelar Dokumentazio Zentroan dago ikusgai.

Teknika aldetik oso lan txukuna egin zuen Caro Barojak, berrikuntza handirik ez zekarren arren: “Mientras *Ama Lur* daba más importancia a la innovación del lenguaje cinematográfico, en *Gipuzkoa* la realización es más plana, pues el propósito del cineasta es más arqueológico en el sentido de perpetuar una riqueza etnológica en vías de extinción” (Roldan, 1999: 187).

Galtzear zen Gipuzkoako nekazaritza gizartearen memoria historiko kultural bat osatzea zuen xede, eta, jasota utzi behar horretan, jada desagertuak ziren ohituren fikziozko berreraikuntzak ere egin zituen (Unsain, 1985: 173).

Hiru ordu eta erdiko (206 minutu) film luzea modu autonomoan funtzionatzen duten zortzi ataletan dago banatua: Gizona, Harria, Belardiak, Zuhaitza, Nekazaritza, Burdina, Itsasoa eta Hiriak.²⁷⁰ Bertsolaritzak, soinu banda gisa, filmaren hainbat pasartetan du presentzia: sarrerako kredituetan Iparragirrenen “Nere etorrera” entzun daiteke; IV. atalean (Zuhaitza) Iparragirrenen “Ezkon gaietan” doinua edo Xenpelarren “Iparragirre abila dela” bertsoak; V.ean (Nekazaritza) Iparragirrenen “Agur Euskal Herria” eta “Nere amak baleki”, baita toberak jotzen diren bitartean entzuten den koplak ere; VI.ean (Burdina) Bilintxen “Triste bizi naiz eta” edo VIII.ean (Hiriak) Xenpelarren “Pasaiako Herritik”. Bestelako agerpenak ere baditu: VII.ean (Itsasoa) identifikatu ez den bertsolari bat ageri da San Pedro elizan, eta VIII.ean (Hiriak) Iparragirreri eta Bilintxi buruzko azalpenak eskaintzen dira.

Bertsolaritzari eskainitako tartea, ordea, V. atalean kokatzen da, Nekazaritza deitutakoan. Bertan sagardogintzari minutu batzuk eskaini ondoren, Basarri eta Gorrotxategi ageri dira Martuteneko Barkaiztegi sagardotegian bertsotan (78. minutua). Hiruna ale abesten dituzte sagardotegiek bertsolaritzaren gordeleku gisa izandako garrantzia azalduz, eta bertsolaritzaren historiako figura garrantzitsu batzuk aipatuaz. Aipatuak diren heinean, Uztapide, Xenpelar, Pello Errota, Pedro Mari Otaño edo Txirritaren irudiak erakusten ditu filmak. Jarraian Mattin eta Kosme Lizaso Hondarribiko udaletxearen balkoitik abesten ikus daitezke (83. minutuan), bertsoak entzun beharrean narratzaileak bertsolaritzaz ematen dituen azalpenak entzuten direlarik (bat-batekoaren eta bertso jarrien arteko bereizketa egiten du), Lazkao Txikik eta Mattinek Pasai Donibaneko plazako kioskoan eskaintzen duten saioa entzunaz bukatzeko (zazpi minutu dira guztira bertsolaritzaz).

Nekazaritza munduari, sagardotegiari eta festari lotua aurkezten du Caro Barojak bertsolaria: “Bertsolarien interbentzioak kostunbristak dira erabat” (Martinez, 2011: 30). Bertsolaritzak Gipuzkoako gizarte tradizionalan daukan pisua ongi islatzen du, ordea, soinu bandaren zati handi bat bertsolaritzaren eskutik osatuz eta bertsolaritzaren historia erakusteko ahaleginaz.

²⁷⁰ DVD formatuan dago ikusgai: *Gipuzkoa: Dokumentala*. Kutxa Fundazioa, 2005.

5.4.5.7. *Larruquerten* Euskal Herri Musika (1979)

Fernando Larruquetek *Euskal Herri Musika* izeneko metraje ertaineko lana (64 minutu) zuzendu zuen hamarkadaren azken hondarretan: “[...] proyecto promovido por el Banco de Vizcaya y llevado a cabo bajo la marca Lankor, una cooperativa formada por Fernando Larruquert, José Angel Rebolledo y Javier Aguirresarobe, unidos en la tarea de ‘recuperar la cultura de modo urgente’ (Roldan, 1999: 188). Sei kapituluz osatutako serie baten lehena izan behar zuen, baina film honekin agortu zen egitasmoa, eta baita kooperatiba bera ere (id.: 188).

Euskal musika popular tradizionala azaltzea da lanaren muina (Unsain, 1985: 176), eta bertsolarietoki toki garrantzitsu bat gordeko zaie bertan.

Irungo, Hondarribiko eta Iruñeko koruak, Jean Michel Bedaxagar abeslaria, Goikoetxea eta Artze anaien txalaparta, Maurizia Aldeiturriagaren trikitia, Juan Mari Beltranen Supriñua, Argia dantza taldea, Intxixu antzerki taldea, eta dozenaka abeslari, instrumentista eta talde gehiago ageri dira filmean. Baita Koxme Lizaso eta Felix Iriarte bertsolariak ere. Bi horiek kantuan ari dira, ordea, ez bat-batekoan.

Bertsolaritzari propio eskainitako tartean Lopategi eta Lazkao Txikiren baserri sutondoko saioa ikus daiteke, artzetarren txalaparta erakustaldiaren ondoren. *Offeko* ahotsak zera dio:

Gure literatura jatorra bertsolaria da, eta bertsolariak ez ditu behin ere bere kantuak idatzita ipini. Parra-parra hitzetik dariola kantatzen du beti. Gure literatura jatorra bertsolarien ezpainetan bizi da. Beste herrietako literatura liburuetan dago, ura putzuetan bezala. Gure literatura ez da putzua, iturria da.

Azalpen horiek ez ditu ematen Lopategik edo Lazkao Txikik: “Larruquertek beharrezkoa du fenomeno azalduko duen boz autorizatu eta kultu bat. Kasu honetan (beste askotan bezala), apaiza izango da hori” (Martinez, 2011: 33). Beste behin ere kanpoko begirada eta bertsolaritzaaren subalternitatea markatzen dira, bada, marka hori sakontzeko borondate batekin ñabartzen den arren: “Haren begia [Larruquertena], Pio Caro-rena bezala, kanpoko izanik ere, sakontasunaren bila abiatzen da eta Oteizaren bidetik, bertsoaren esanahi sakona bilatzen du [...]” (Martinez, 2011: 32).

Ama Lurrekin antzekotasun handiak ditu *Euskal Herria Musika* honek (Roldan, 1999: 189). Eta berriro ere bertso gintzaren teknikez baliatzen da, sekuentziak josi eta lana egituratzerakoan: “Como en ‘Ama Lur’ la preocupación de vincular el lenguaje cinematográfico a la literatura popular estuvo presente. Según expresó Larruquert: ‘Hay una búsqueda profunda de lenguaje propio, mediante las koplá zaharrak²⁷¹’ (Unsain, 1985: 176).

²⁷¹ *Deia*, 1978/VIII/17, “Entrevista con F. Larruquert”.

Ama Lurrek baino harrera hotzagoa izango du, ordea, lan berriak. Hamarkada bat ez da alferrik igaro, kulturalismoa gaingitu eta mezu politiko garbiak eskatzen ditu zenbait jendek: “La reivindicación de un cine comprometido con la causa nacionalista y la llamada de apoyo a las instituciones van monopolizando y radicalizando el debate durante este tramo final de los 70” (Roldan, 1999: 25). Eta kritikak hainbat hutsune seinalatuko dizkio (Roldan, 1999: 188).

Oteiza atera zen filmaren oso alde:

‘Euskal Herri-Musika’ es una magistral realización cinematográfica que nos acerca, nos explica, nuestra naturaleza, nuestro entorno natural como partitura de inspiración visual para nuestras canciones, en integración estética con nuestra vida, nuestros oficios, nuestros juegos, nuestros sentimientos y tradiciones [...]. Como cine, la propia estructura narrativa se comporta como canción, imágenes, luz, movimiento, la cámara canta en euskera [...].’ (Unsain, 1985: 176-177)²⁷²

Roldanek azaltzen duen bezala, planteamendu kostunbristen errepikapena nekea eragiten hasia zen, ziurrenik aurretik euskal gaia jorratu zuen literaturan ere planteamendu berak egin zirelako mende luze batez, baina ukaezina da Larruquertek zinea eta bertsozintza uztartzeko egindako saiakeraren sakontasuna:

A la película de Larruquert se le puede achacar ese ensimismamiento en los típicos paisajes que se repiten sin cesar en las producciones vascas de la época y que van a llegar a ser odiados por el espectador [...]. Pero pocos podrán negar [...] la originalidad del lenguaje cinematográfico empleado, donde de nuevo, el mundo de relaciones íntimas de las Kopla zaharrak está presente. (1999: 188)

5.5. OIHARTZUNA: GAILURRA IRRATIAN ETA LEHEN PAUSOAK TELEBISTAN

5.5.1. Emandako pausoak eta bilakaera

Ikusi den bezala, irratian eredu garatu bat lortu zen ziklo honetan Loiolako Herri Irratiaren eskaintzarekin, ikus-entzunezkoetan lehen pausoak ere eman ziren, horietako batzuk telebistan: 1958an Tele-Parisek eta Alemaniako telebistak eskainitako Parisko saioa; Suediako telebista publikoak 1963an emititu zuen *Basker* dokumentala; 1967an TVEek *Fiesta* serie dokumentalaren baitan eskaini zuen *Bersolaris, poetas populares vascos*, txapelketaren finala ardatz zuena; Frantziako telebistak 1968an emititutako *Noël à Bordeaux* eta Mattini buruz 1978an filmatutako erreportajea.

²⁷² *Deia*, 1980/1/31, “Un documento etnográfico revelador...”, Jorge Oteiza.

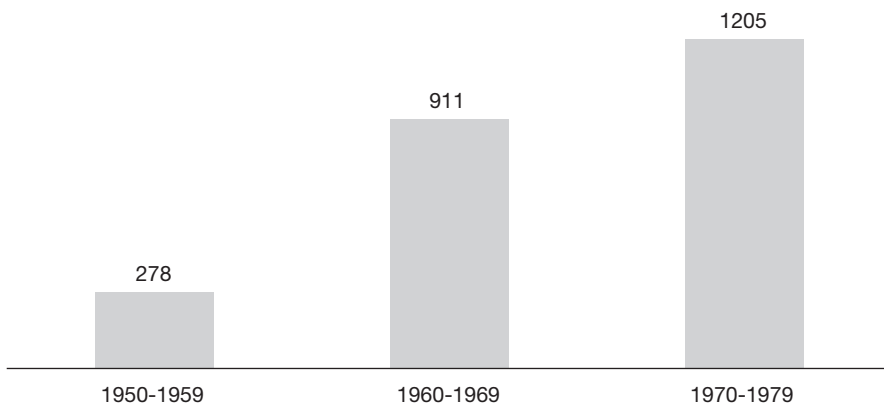

Hedabideratzearen bilakaera orokorraren inguruko datuak, ordea, aurreko zikloekin alderatzeko aukera ematen dizkigutenak, prentsaren inguruan bildutakoak dira. Horrela, aipatu beharko da “frankismo garaiko” deitu zaion ziklo honen baitan, 1945etik 1979ra bitartean bertsolaritzaren inguruko prentsako 2.529 testu bildu ahal izan direla. Horrek urteko 74,38 testuko batezbestekoa ematen digu, aurreko zikloetakoa baino nabarmen altuagoa, Euzko Pizkundeko zikloan (1918-1944; 538 testu) urteko 20,69koa baita batezbestekoa, eta Lore Jokoen zikloan (1845-1917; 1.092 testu) 15,16koa.

Tamainako hazkunde orokorrak parametro guztietan izango du bere isla. Horrela, gaiari buruzko testuak argitaratu dituzten 248 sinadura identifikatu dira; aldiz, Euzko Pizkunderan 101 eta Lore Jokoetan 156. Presentzia mediatiko garrantzitsu bat izango duten bertsolariak askoz gehiago izango dira, eta askoz ere zabalagoa izango da arreta mediatikoa pizten duten bertsolaritzaren inguruko gaien abanikoa.

Salbuespen bakarra gaia jorratzen duen hedabide kopuruarena litzateke: 84 hedabide identifikatu dira, Euzko Pizkunderan 72 eta Lore Jokoetan 163. Datu hori esplikatzeke kazetaritzak berak izandako bilakaera hartu behar da kontuan. Izan ere, XIX. mendean panorama mediatikoa askoz ere ezegonkorragoa zen, bizitza laburragoa izaten zuen egunkari edo aldizkari bakoitzak, eta berriak ere askoz sarriago sortzen ziren.

16. grafikoa. **Frankismo Garaia (1945-1979). Argitaratutako testu kopuruaren bilakaera hamarkadaka**

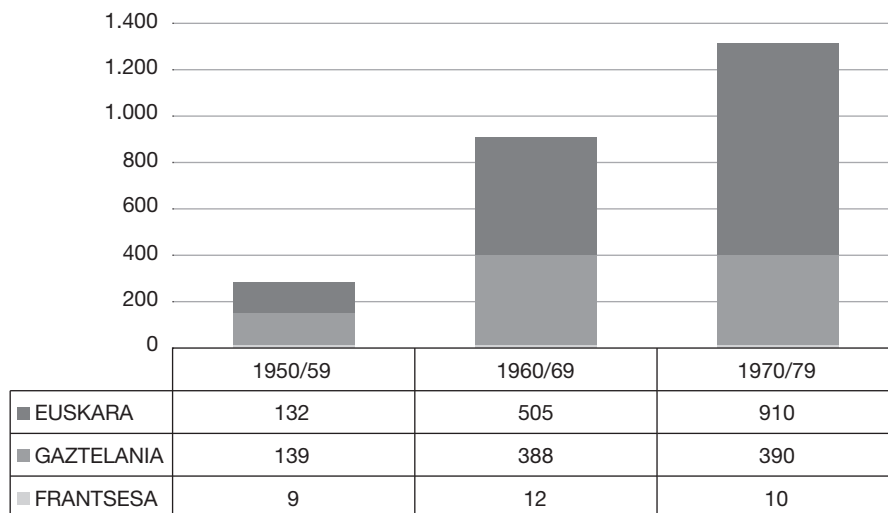

Iturria: Egileak moldatua.

Bertsolaritzaren presentzia mediatikoak ziklo honetan izandako hazkundearen neurri kuantitatiboa datu absolutuek argi uzten badute ere, argitaratutako kopuruaren bilakaera hamarkadaka erakusten duen 16. grafikoa hazkunde

horren dimentsio kualitatibo berri bat jartzen du mahai gainean. Izan ere, aurreko bi zikloetan oinarria-gailurra-haustura eskemak behetik hasi, gora egin eta berriro behera egiten zuen kurba bat jarraitzen bazuen, ziklo honetan hausturan ere gora egiten jarraitzen du argitaratutako testu kopuruak.

17. grafikoa. **Frankismo Garaia (1945-1979).**
Argitaratutako testuen hizkuntza hautua

Iturria: Egileak moldatua.

Ziklo honen bilakaera berezi horren funtsezko klabe bat 17. grafikoak erakusten digu. Hamarkadaz hamarkada ikus daiteke frantsesez argitaratutako testuen kopurua, erabat bazterrekoa, bere horretan mantentzen dela. Gaztelaniaz argitaratutakoek 1950eko hamarralditik 1960kora bai egiten dute gora hamarraldi horretan Euskaltzaindiaren txapelketek ekarritako gailurrarekin, ia hirukoizteraino, logikotzat har daitekeena. 1970eko hamarraldian, ordea, mantendu egiten da kopuru bera.

1970eko hamarraldiko hazkundera oso-osorik jaten duena euskarazko kazetaritza da. Oinarririk gailurrera ia laukoiztu egiten da kopurua, baina gailurretik hausturara berriro ere bikoiztera iristen da ia. Bigarren Euskal Pizkundearen eta euskarazko kazetaritzaren loraldia ere bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren hazkundera asentatzeko funtsezkoak izan zirela ikus daiteke, bada.

Hizkuntza hauaren bilakaera orokorrak ere bide beretik eramango gaitu. Lore Jokoen zikloan, ehuneko orokorreki begiratu gero, gaztelania izan zen hizkuntza erabiliena (% 68), frantsesa zetorren jarraian (% 18) eta hirugarren tokian euskara (% 17). Euzko Pizkundearen zikloan, aldiz, jada euskara

izan zen hizkuntza erabiliena (% 47), gaztelania oso parean zeukan arren (% 45), eta frantsesa urruti gelditu zen (% 8). Azken ziklo honetan, berebat, euskarak gaztelaniarekiko aldea areagotu egingo du, % 61 eta % 38 hurrenez hurren, eta frantsesa % 1 batean geldituko da. Euskarak erabilera modernoa, hedabideetako, irabazten duen neurri berean irabazten du, beraz, bertsolaritzak presentzia mediatikoak ematen dion dimentsio modernoa. Eskutik doaz euskararen inguruko kontzientzia, euskara ekosistema modernora egokitzeko egiten den hedabideratze ahalegina eta bertsolaritzaren hedabideratzea, fenomenoak ekosistema modernora egokitzeko egiten dena.

Kazetaritza mailan ere frankismoko ziklo honetan lortzen da oinarrizko bilakaera bat bururaino eramatea, aurreko zikloan zintzilik gelditu zen azken generoari, elkarrizketari helduaz. Euskarak hedabideetan sartuaz bere subalternitateari aurre egiten dion bezala, bertsolaritzaren subalternitatea ere gainditzeko bidean jarriko da, bertsolariei ahotsa emanez.

Lore Jokoen zikloan ez da bertsolariei eginiko elkarrizketarik topatu, Euzko Pizkundeko zikloan lehen biak baino ez dira argitaratuko, baina ziklo honetan dozenaka izango dira, tartean baita bertsolari batek beste bati, Amurizak Lopategiri, eginiko lehenengoa ere.

Bestalde, lehen bertsolari zutabegilea kontsolidatuko da ziklo honen oinarrian, Basarri hain zuzen ere, eta pixkanaka gehiagok ekingo diote bertsoak jartzeaz haratago kazetaritza testuak sinatzeari: Xabier Amuriza, Abel Enbeita, Deunoro Sardui, Txomin Garmendia... Bertsolaritzaz idazten dutenak geroz eta gehiago dira, gainera, bertso-mundukoak: Lore Jokoen zikloan sinaduren % 11 dago jasota Xenpelar Dokumentazio Zentroaren *Bertsolaritzaren Datu Basean*, Euzko Pizkundean zikloan % 18, eta frankismo garaiko ziklo honetan, sinadura kopuruak nabarmen gora egin arren (% 22). Beraz, barruko begirada indartuz doa kanpokoaren aurrean, bertsolariek eta bertso-munduak geroz eta gehiago esku hartzen baitute argitaratzen den horretan, hedabideratzea garatu ahala.

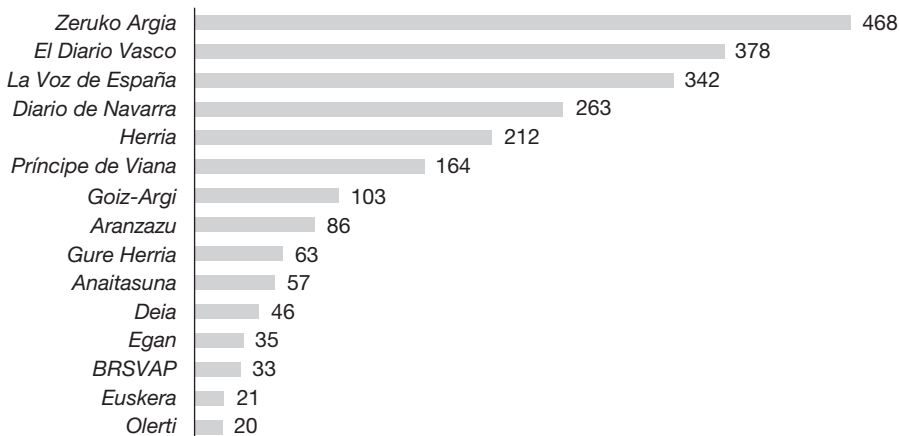
5.5.2. Argitalpen eta sinadura nagusiak

Aipatu den gisan, 84 dira ziklo honetan bertsolaritzaz aritu ziren hedabideak. Eta horietako asko dira bi digitu dituen kopuru bat eskaintzen dutenak.

Sinadurak inoiz baino ugariagoak dira, 248. Kazetaritzaren bilakaerak berak ere espikatzen du hazkunde hori, geroz eta ohikoago bihurtu baitziren sinaturiko testuak: Lore Jokoen zikloan % 48koa zen sinatu gabeko testuen proportzioa, Euzko Pizkundean % 51koa eta frankismo garaiko honetan % 24koa. Bestalde, izenordeen atzean zeuden izenak errazago argitu ahal izan dira ziklo honetan gerraurrekoan baino: Euzko Pizkundean % 9 ziren argitu gabeko izenordeak, eta azken ziklo honetan % 5.

18. grafikoa ikus daitekeenez, *Diario de Navarra* da gerraurretik garrantzitsuenen zerrendan dirauen bakarra.

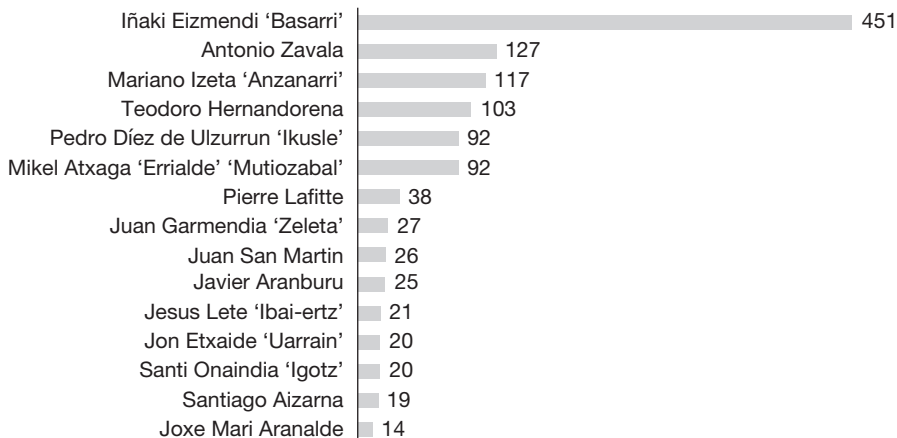
18. grafikoa. **Frankismo Garaia (1945-1979). Argitaratzaile nagusiak**

Iturria: Egileak moldatua²⁷³.

Sinaduren artean Basarri da gerraurrean estreinatu zen bakarra, eta baita joriena ere. Kopuruak oro har askoz ere altuagoak dira aurreko zikloan baino.

19. grafikoa. **Frankismo Garaia (1945-1979). Sinadura nagusiak**

Iturria: Egileak moldatua.

²⁷³ Parametro guztietan bolumen handiago bat maneiatu denez, ziklo honetan grafikoez hamar garrantzitsuenen zerrendaren partez hamabostekoa izango dute oinarritzat.

Gaiaz gehien argitaratuko duen medioa *Zeruko Argia* izango da, aurreko zikloan paper bera bete zuen *Argiaren* oinordeko zuzena. 1963an abiatu arren, eta astekaria izan arren, ia 500 testu argitaratzera iritsi zen, eta bertsolaritza kasik atal finko gisa landu zuen. Garaiko sinadura nagusi gehienek askotan idatzi izan zuten bertan.

Ziklo honetako sinadura garrantzitsuena, eta prentsa historikoan alde handiarekin gaiaz gehien argitaratu duena, Iñaki Eizmendi *Basarrirena* da. Esan bezala, *Zeruko Argian* asko argitaratu zuen, *Goiz-Argi* eta *Aranzazu* aldizkarietan beste hainbeste, baina bere lanaren zatirik handiena *La Voz de España*n argitaratu zuen.

Aurreko zikloetan bezala, frankismo garaiko honetan ere eragile garrantzitsuenak dira prentsan gaiaz gehien idatzi zutenak. Honela, Basarriren ondoren, haren testu kopuruaren herenera iristen ez bada ere, Antonio Zavala dator. Basarri bezala *La Voz de España*n hasi zen idazten gero *Diario Vasco*ra pasatzeko, baina harako hark ez bezala bigarren honetan eskaini zuen bere lanaren zatirik handiena. Gehiena 70eko hamarkadan argitaratu zuen, eta nagusiki bertso zaharretatik abiatuta berreraikitako pasarteak izan ziren (pasarte historikoak, bertsolari zaharren biografiak, bertsolaritzaren historiako kapitulu ezezagunak...). Hala ere, tarte batean bestelako kazetaritza egitera ere animatu zen, eta 1970ean Hernandorenak antolatutako herrialde arteko txapelketaren kronikari lanak egin zituen.

Gipuzkoako bi egunkari nagusien arteko sinadura trukaketa hori ez zen bi sinadura garrantzitsuenen artean bakarrik gertatu. Javier Aramburuk, Iñaki Linazasorok, Antonio Valverde *Ayaldek* (epaimahaiko 1962koan), Santiago Aizarnak, Fernando Artola *Bordarik* (epaimahaiko, hamarkadako txapelketa guztietan) edo Joxe Mari Oterminek ere, guztiak kazetari edo kolaboratzaile gisa bertsolaritzari jarraipen esanguratsu bat egindakoak, bietan idatzi zuten.

Aipatu diren horietatik Javier Aramburu (1931-2014) hondarribiarra eta Santiago Aizarna (1928) oiartzuarra dira hamabost sinadura garrantzitsuenen artera iristen direnak. Biak ere ibilbide luzeko kazetari profesionalak, lehenengo nagusiki *La Voz de España*tik eta bigarrena gehiago *El Diario Vasco*tik hainbat urtetan bertsolaritzari jarraipena egindakoak. Aramburuk *Deian* ere argitaratuko du bertsolaritzaz, beti gaztelaniaz arituko da, eta bere kazetari ibilbidean Donostiako zinemaldiko edo Eusko Jaurlaritzako hainbat sailetako komunikazio arduradun izatera iritsiko da. Aizarnak, Aramburuk bezala literatur lan sorta bat argitaratu eta sariren bat irabazitakoak, *Hoja de Lunes de San Sebastian*, *La Voz de España* eta *Unidaden* ere argitaratu zuen bertsolaritzaz, azken urteetan euskaraz.

Lehia polita izango dute Gipuzkoako bi egunkari erreferentziales, eta jaso ahal izan den testu kopuruari dagokionez oso parean geldituko dira. Sinadura garrantzitsuena, Basarrirena, *La Voz de España*n izan arren, *El Diario Vasco* gelditzen da hedabideen zerrendan bigarren *Zeruko Argiaren* atzetik. Hirugarren gelditutako *La Voz de España*ri buruz dagoeneko eskaini dira hainbat datu

esanguratsu. *El Diario Vasco* aski ezaguna da egun, Gipuzkoako egunkaririk salduena denez. Bakarrik gaineratu aurreko ziklotik datorrela (1934an sortu zen, urte hartako altxamendu ezkertiarrei erantzun nahi zion egunkari monarkiko eta katoliko gisa), altxamendu frankistaren erabat aldekoa izan zela, ez zela *La Voz de España* bezala Mugimenduko egunkari bat, enpresa egunkaria baizik, eta frankismo garaian euskarari tarte jarraitu bat eskaini zion lehen egunkaria izan zela.

Gehien argitaratu zuten hiru medioak nolabait Gipuzkoari lotzen bazaizkio ere, Nafarroan eta Iparraldean ere plataforma garrantzitsuak izan zituen bertsolaritzak.

Nafarroako egunkari erreferentziala, *Diario de Navarra*, da hedabideen zerrendan laugarrena, eta Nafarroako Diputazioaren babesaz hainbat urtetan “Bertsolari” atala atera zuen euskarazko *Príncipe de Viana* aldizkaria bosgarrena. Bietan Nafarroako bertsolaritzaren eragiletzan funtsezkoak izan ziren Pedro Díez de Ulzurrun *Ikusle* eta Mariano Izeta *Anzanarri* dira sinadura aktiboenak, sinaduren zerrendan bosgarrena eta hirugarrena hurrenez hurren. *Diario de Navarrari* eta *Príncipe de Vianari* eta Díez de Ulzurruni (1924-1994) buruz eskaini dira ikerketan zehar hainbat azalpen. Mediku euskaltzaleari buruz gaineratuko dugu, 1960ko hamarkadan antolatu ziren Nafarroako txapelketa guztien antolakuntzako buru aritzeaz gain, Euskal Herrikoan ere epaimahaiko izan zela 1960, 1962 eta 1965ekoetan.

Mariano Izeta (1915-2001) baztandarrak merezi du aparteko bat. Gerraurreko 1936ko txapelketan antolakuntza lanetan ibilia, 1960ko hamarraldian Nafarroako txapelketekin ere lagundu zuen (1967ko Euskal Herrikoan epaimahaiko izango da, esaterako). Baztan aldeko hainbat saio antolatu zituen baita ere, eta gai jartzaile ere ibili zen hauetan hainbat urtez. Berandu samar hasi zen idazten: “Lekarozeko Aita Aurelio Ezkerra, sortzez Etxarri Aranazkoa zen kaputxinoak, luzatu zion 1957an idazten hasteko gomitea. Berrogei urte beteta ekin zion beraz, geroztik hain gogoko izan duen lanari” (Aristorena, 1992: 10). Bertsolaritzari buruz etenik gabe argitaratu zuen 1960ko hamarraldiaren bigarren erditik aurrera, *Herrian* eta *Zeruko Argian* ere idatziaz eta Baztan inguruetakoa saio guztien berri emanaz²⁷⁴.

Aurreko horiek bezainbeste testu argitaratu ez arren, Nafarroako bi medio hauetan bertsolaritzaren inguruan lan garrantzitsua egin zuen beste izen bat Aingeru Irigarai *Apat-Etxebarne* da. Jada aurreko zikloan gaiaren inguruan argi-

²⁷⁴ Hurrengo zikloan ere nekaezin jarraitu zuen bertsolaritzaren berri ematen: *Deia, Navarra Hoy, Euskaldunon Egunkaria*, Xorroxin eta Irulegi irratia eta abar. Baita gai-jartzaile lanetan ere: “[...] gaijartzaile gisara ere lan ederra egin du Marianok [...] Irigoienen ereduari jarraikiz, Nafarroako anitz herritan bete du egiteko hori. Lehen aldikoz, 1962an, Elizondon eta azkenekotz, 1991ko San Pedroz, Erratzuko bestetan [...]” (Aristorena, 1992: 11). Edo Nafarroako Txapelketako epaimahaiko nahiz Baztan inguruetakoa saioetako antolatzaile eta gai-jartzaile ere arituko da. Horrenbestez, Bertsolari Elkarteak merezitako omenaldia egin zion 1992ko Bertsolari Egunean Teodoro Hernandorenarekin eta Emile Larrerekin batera.

taratu zuen *RIE* Ven edo *El Dían*,²⁷⁵ eta ziklo honetan ere testu mordoxka argitaratuko du (hamahiru topatu dira, zerrendan sartzeko puntu-puntu, beraz), 1960ko Txapelketa Nagusian epaimahaiko izateaz gain.

Iparraldean, II. Mundu Gerra bukatu berritan itxi zen *Eskualdunaren* tokia hartuaz erreferentziala bihurtu den *Herria* astekaria eta *Gure Herria* bihilabete-kari beteranoa izango dira hedabide jorienak, hurrenez hurren zerrendako bosgarren eta bederatzigarren postuetan. Izatez, Hegoaldean gerrak utzitako triskantza dela eta, 1940ko hamarkada hasieran kasik bakarrik gelditu ziren langintza honetan. Bestalde, deigarria suertatzen da lehen aldiz Iparraldeko egunkari frantsesak zerrendatik desagertu izana.

Herrian, Teodoro Hernandorena da sinadura joriena, alde handiarekin. Bera da sinadura garrantzitsuenen zerrendan laugarrena, eta Basarri, Zavala eta Mariano Izetarekin batera hiru digitutik pasatzen den bakarra. Honezkero ez du aurkezpen handirik behar.

Gure Herrian, aldiz, Pierre Lafitte (1901-1985) luhusoarra izan zen gaiaren inguruko sinadura garrantzitsuenen. *Aintzina* eta *Herria* aldizkarien sortzaile eta zuzendari, 1952an euskaltzain oso izendatua, saiakera nahiz euskarazko fikziozko lan ugariaren sortzaile, hamarkada horietan Iparraldean euskal kulturgintzak izan zuen figura garrantzitsuenetako bat da, eta bertsolaritzaren alorrean ere itzal luzea izan zuen (Hernandorenak antolatutako txapelketetan epaimahaiko, eta 60ko Nagusian ere bai). Sinaduren zerrendan zazpigarren, *Gure Herria* izan zuen plataforma nagusi, baina *Herria*, *Eusko Jakintza*, *Euskera*, *Príncipe de Viana*, *Zeruko Argia*, *Bulletin de la Societe des Sciences, Lettres et Arts de Bayonne*, *Fontes Linguae Vasconum* eta *Gure Almanaka* agerkarietan ere argitaratu zituen bertsolaritzari buruzko testuak. Hainbat liburu ere argitaratu zituen gaiari buruz: *Koblakariaren legea* (1935), *Pierre Topet-Etxahun* (1970) eta *Mañex Etchamendi bertsularia* (1972).

Goiz-Argi (1958), *Aranzazu* (1921) eta *Anaitasuna* (1953-1982) aldizkariak dira medioen Top-10a osatzen dutenak. Hirurak oso profil ezberdinetakoak (lehenengo kultur aldizkaria, bigarrena erlijiosoa eta hirugarrena euskal ezker berriaren adierazpide), hirurek ere bertsolaritzaren inguruko testuetarako sinadura esanguratsu mordoxka eskainiko dute. *Aranzazun*, Pedro Anasagasti zuzendariaz gain, Luis Villasante, Julian Alustiza *Aztiri* edo Demetrio Garmendia *Antzi*, esaterako. *Goiz-Argin*, *Basarri* eta Hernandorena ez aipatzearren, *Aranzazuko* Alustiza eta Garmendia berriro. *Anaitasunan* Deunoro Sardui, Abel Enbeita eta Xabier Amuriza bertsolariak, esaterako, edo Xabier Gereño eta Gabriel Aresti idazleak.

²⁷⁵ Sinadura nagusien artean, aipatu den gisan, Basarri da aurreko ziklotik errepikatzen duen bakarra, gerrak dakarren hausturaren adierazgarri, baina segida bat ere gertatzen da, eta zerrendatik kanpo badago bi zikloetan errepikatzen duen beste sinadurarik: Luis Jauregi *Jaurtakol*, Jose Artetxe, Jules Martin Moulier *Oxobi*, Nikolas Ormaetxea *Orixé*, Luis Antonio De Vega, Jose Rodriguez Raos *Juan de Hernani*, Manuel Lekuona...

Azkenik, *Deia* (1977), *Egan* (1948), *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País* (1945), *Euskera* (1919-1936 eta 1957-) eta *Olertik* (1959-1969 eta 1980-1995) osatuko dute hamabostekoa. Bertsolaritzak lortu zuen, bada, euskal literatur aldizkariaren, gerraostean Euskal Herrian funtzionatu zuen kultur aldizkari bakarraren, Euskaltzaindiaren eta ziklo bukaerako egunkari abertzale berriaren arreta bereganatzea.

Olertiri lotuta sinadura garrantzitsua ageri zaigu, zerrendako hamahirugarrena: Santi Onaindia. Amorotoarrak (1909-1996) fraide karmeldarra izanik ordenaren babespean bi urte lehenago abiarazi zuen *Karmel* aldizkariaren gehigarri gisa sortu eta zuzendu zuen aldizkaria, olerkien ondoan bertsoari ere bere tokia eginez. *Euzko-Gogoa*, *Boletín de la Real Sociedad Vascongadas de Amigos del País*, *Zeruko Argia*, *Príncipe de Viana* eta *Karmel* aldizkarietan ere argitaratu zuen bertsolaritzari buruz, eta *Milla euskal olerki eder* (1954), Jose Antonio Agirre saria merezi izan zuen *Gure bertsolariak* (1964), *Enbeita oleskaria* (1966), eta *Enbeita'tar Kepa, gure urretxindorra* (1971) liburuak ere argitaratu zituen alor hau jorratuaz. Bizkaiko lehen txapelketetan epaimahaiko ere ibili zen.²⁷⁶

Jesus Lete *Ibai-ertz* (1921-2000) da hamabost sinadura garrantzitsuenen artean agertzen den beste bat. *Zeruko Argia* eta *Príncipe de Vianan* idatziko du, bertso-munduaren jarraitzaile gisa unean uneko berriak eskainiaz. Bertso jartzaile joria da Lete, sariketa txikietan gai-jartzaile eta aurkezle ere ibilitakoa.

Juan San Martinek (1922-2005) bestelako profil bat izan zuen. Gerora Eusko Jaurlaritzan postu garrantzitsuak betetakoa, euskaltzaina, 1962ko nahiz 1965eko Euskal Herriko txapelketetan epaimahaiko nahiz antolatzaile eta aurrekoak baino jasoagoa, *Olerti*, *Hoja del Lunes de San Sebastián*, *Egan*, *Zeruko Argia*, *Guerediagan* argitaratu zuen bertsolaritzaz, garaiko polemiketan parte hartuaz eta bertsolari zenbaiten (Bilintx, Iparragirre, Xalbador eta abar) figuran sakonduz.

Jon Etxaide (1920-1998) idazlearen kasua deigarria suertatzen da. Hogeitatu topatu zaizkio eta hamabigarrena da sinaduren zerrendan. Testuok gainera sakabana-tuak ageri dira: *Gernika*, *Euzko-Gogoa*, *Zeruko Argia*, *Egan*, *Herria*, *Príncipe de Viana* eta *Sociedad Vascongada de Amigos del País*. Gaia, ordea, ia beti bat eta berdina izango da: Etxahun. 1955ean *Joanak joan* eleberria idatzi zuen, koblakariaren bizitza fikzionatuaz, eta liluraturik geratu zen Barkoxekoaren figurarekin. 1957an idatziko du prentsan bertsolariari buruzko lehenengoa, 1979an azkena, eta tartean beste hamalau.

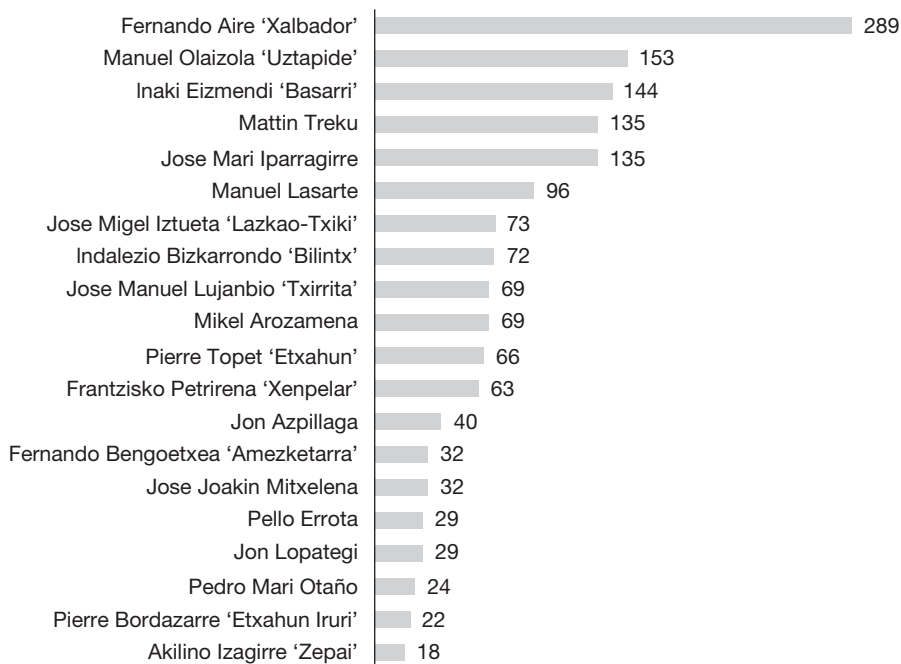
²⁷⁶ 1993ko Bertsolari Egunean omenaldia eskaini zion Bertsolari Elkarteak Alfontso Irigoienekin batera. Torrealdai zentsura frankistaren lehen intsumisoa izatearen meritua ere aitortzen dio: "Autore editore gisa jokatu ohi zuen horretarako. Lege-tramitaziorik gabe ateratako liburu horiek, legearen arabera, klandestinoak ziren. Bekatu larria zen hori frankismoan, baina bost axola Onaindiari. Honela idatzi zidan berak 1985ean: 'Liburu asko daukadaz idatzita, argitaratuta. 'Euskal Literatura' rako neure fitxa egiterakoan, 45'tik gora agertu jataz. Guzti orreik irarkolara emotean iñoiz bai eskatu det baimena, baiña geienetan ez. [...]. Orrela jokatu ez ba neu, ez neban egundo libururik azalduko'" (Torrealdai, 2000: 95).

Azkenik, hamabostekoa Joxe Mari Aranaldek (1933-2005) ixten du, 1970eko hamarraldian nagusiki *Zeruko Argian* idatzitako hamalau testurekin. Bertso jartzaille, epaile eta gai-jartzaille gisa lan garrantzitsua egin zuen urteotan. Eta hurrengo zikloan ere sinadura garrantzitsu bat izan zen *Deiaren* orrialdeetan.

5.5.3. Gertakari eta protagonista mediatikoak

Aurreko bi zikloetan, alde handiarekin gainera, protagonista mediatiko nagusia izan ondoren, ziklo honetan lehen aldiz hartu zioten aurrea Jose Mari Iparragirri. Lau bertsolari dira gainera, hurrenkera honetan zerrendaren lehen lau tokiak hartu zituztenak: Xalbador, Uztapide, Basarri eta Mattin. Ez da kasualitatea lau bertsolari hauek zerrendaren goiko aldean topatzea: Hegoaldean Basarri eta Uztapide eta Iparraldean Xalbador eta Mattin dira ziklo honen oinarriak nahiz gailurrak dituzten bi bikote erreferentzialenak.

20. grafikoa. **Frankismo Garaia (1945-1979). Protagonista nagusiak**

Iturria: Egileak moldatua²⁷⁷.

²⁷⁷ Protagonisten zerrenda honetan hamabost sartu beharrean hogei izen sartu nahi izan dira, asko baitira ziklo honetan protagonismo mediatiko garrantzitsua izandako bertsolariak.

Xalbadorrek bertsolari mediatikoenaren titulua hainbesteko aldearekin ateratzea suertatzen da deigarriagoa. Bikoiztu egiten ditu beste hiruren kopuruak. Izatez, datua ulertzeko hainbat faktore eta gertakari hartu behar dira kontuan. Hasteko, Hernandorenak antolatutako hainbat txapelketa irabazi zituen: 1948an Saran, 1949an Luhuson (Mattinekin batera), 1951n Baigorriin (Basarri-ekin batera), 1953an Baigorriin, 1959an Heletan, 1960an Saran, 1960an Parisen eta 1968an Saran (taldeka). Bestalde, Txapelketa Nagusian ere, txapelik irabazi ez arren beti puntan ibili zen: lau txapelketetan finalera ez ezik finaleko arratsaldeko saiora pasatzea lortu zuen, eta 1967koan buruz burukora.

Buruz burukora pasatzerakoan entzun behar izan zituen txistuena da, ordea, Xalbadorren figura mediatikoa kontsokratuko duen lehen gertakaria. Bertso-mundua zorretan sentitzen da Urepelekoarekin, eta zor horren ordainak presentzia handiagoa eman zion prentsan: finalaren ondorengo egunetako zala-parta, Uztapiderekin batera finalaren protagonista bezala handik gutxira egin zitzaion omenaldia; 1967 bukaeran egin zitzaion bigarren omenaldia; 1969an, bigarren Bertso Egunean, lehenengoan Uztapide omendu ondoren egin zitzaion hirugarren omenaldia...

Urepelekoaren figurari beste ezein bertsolarik ez bezalako dimentsio bat eman ziona, ordea, 1976an bere bertsoak jasotzen zituen diskoa eta *Odolaren mintzoa* argitaratu berritan bere omenaldian gertatutako heriotzaren tragikoa izan zen. Ez dago ziklo honetan egun hari baino orrialde gehiago eskaini zaion gertakaririk.

Uztapide eta Basarri bikoia dator Xalbadorren ondotik. Eta testu kopurua erdira jaisten bada ere, horien dimentsio publikoa ere ikaragarria dela esan daiteke.

Egin zitzaion omenaldi andanari erreparatu besterik ez dago. Basarri lehenengo 1951n egin zioten Donostian; bigarrena 1960an Zarautzen, Txapelketa Nagusia irabazi ondoren; hirugarren bat, berriro Zarautzen, umetatik bizileku izan zuen herrian, 1961ean; laugarrena 1964an, Errezil bere jaioterrian; 1968an beste behin Zarautzen, Onena Sariketa irabazi ondoren; eta, azkenik, seigarrena, 1973ko Bertsolari-Egunean Donostian.

Javier Arambururen titularrak ematen digu egun haiek izan zitezkeenaren zantzu bat: “Magno homenaje a ‘Basarri’, el domingo / Aplausos y emoción en el Astoria y seiscientos comensales en La Salle” (*La Voz de España*, 1973/I/23). Eta prentsan utzitako arrastoa nabarmena da: 1964an Errezilgo herriak antolatutakoaren aitzakian, esaterako, *Zeruko Argiak* ere (1964/V/17) Basarriren figura goratu nahiko du Antonio Zavalá, Jose Artetxe, Ayalde, Bordari, Manuel Oñatibia eta Aingeru Irigaraien testu banarekin.

Omenaldi kopuruari dagokionez, Uztapide ez zitzaion atzean gelditu. 1956an Donostian; 1963an, lehen Txapelketa Nagusia irabazi ostean, Mitxele-arekin batera Oiartzunen; 1965ean, bigarren txapelarekin, Endoian; eta 1968an, hirugarren txapelarekin lehen Bertsolari Egunean, Donostian. 1972an

ondoezak emanda erretiratu behar izan zuen, eta horrek beste omenaldi olatu bat ekarri zuen: 1973an Donostian, 1975ean Ereñozun eta 1978an, zazpigarrena, Zestoan.

Kazetaritza ikuspegitik gainerako bertsolariekin egin ez diren gauzak egin ziren bi hauekin. Elkarrizketa luzeak egin zitzaizkien, euren pertsonalitatea eta bizimodua erakusten duten testuak landu ziren, ñabartu egin zen haien figura²⁷⁸.

Aipatu da bertsolari bati egindako lehen elkarrizketa Basarri egindakoa dela, eta elkarrizketa gehien egin zaiona ere bera izango da. Hernandorenak Hegoaldeko bertsolari eta guzti antolatutako lehen txapelketa irabazitakoan bere sentimenduak erakusten zituen, “Me siento apocado”, *La Voz de España* (1949/XII/02); Bertso Egunean egin zioten omenaldiaren ondoren bertsolaritzaz gogoeta *Zeruko Argian* (1973/I/14), “Leen baino kontentagaitzago da erria”; edo bere bizitzari buruzkoak azaldu zituen *El Diario Vascon* (1978/XII/03): “Basarri, ex-ertzaña: ‘Nunca he trabajado en la clandestinidad’”. Bestalde, Jose Artetxek erretratua egin zion 50eko hamarkadaren hasieran (*La Voz de España*, 1951/IV/05, “Basarri, el versolari de la elegancia”) eta Francisco Maria Labayenek bisita bere jaiotetxean (*La Voz de España*, 1951/XI/27, “Una visita a ‘Granada-Erreka’ donde hace 38 años nacio ‘Basarri’ / Tuvo su cuna en un humilde caserío en donde se comen unas truchas exquisitas”).

Uztapideri ere, geroago hasita eta kopuruz zerbait gutxiago badira ere, egin zitzaizkion hainbat elkarrizketa eta soslai. Izatez, Basarri kazetari lanak ematen zion erreferentzialtasuna, edo prentsan izandako hainbat polemikatan hartutako protagonismoa gorabehera, Uztapidek, gutxigatik bada ere, bere hiru txapelei eta Auspoan argitaratutako liburuen arrakastari esker aurrea hartu zion presentzia mediatikoari dagokionez: 153 testu zestoarraren inguruan eta 144 zarauztarrari buruz.

Mattin Treku ere Euskal Herriko txapelketaren final guztietan izan zen, Hernandorenaren txapelketa guztietan puntaren puntan ibili zen hainbat txapel irabaziz, eta Xalbadorrekin bikote artistikoa osatu zuen mugaren alde bietan. 1940ko hamarkada bukaeratik guztietan egon zenez, oso altua da aipamenean bat egiten dion testu kopurua (135). Gehiago erreparatu zitzaion, ordea, Xalbadorren heriotzaren ondoren. Ordukoa da beraren bigarren omenaldia, Auspoko bigarren liburua eta TF3k eskaini zion erreportajea, bertsolari bati buruzko lehen ikus-entzunezko monografikoa.

Zikloko hamabost bertsolari mediatikoen artean zortzi beste garai batzuetan bizi izandako bertsolariak dira: Iparragirre (135 testu), Bilintx (72), Etxahun

²⁷⁸ Jada azaldu den gisan, badago bestelako bertsolariei eginiko elkarrizketa eta soslairik ere, baina ez dago bi elkarrizketa baino gehiago egiten zaion bertsolaririk. Eta bertsolariaren “pertsonaia” n sakontzeko asmorik erakusten duenik ere ez. Xalbadorren heriotzan argitaratutako testu andana izan daiteke salbuespen bakarra.

Barkoxe (65), Xenpelar (63), Fernando Amezketarra (32), Pello Errota (29) eta Pedro Mari Otaño (24). Bizirik dauden bertsolarien kasuan testu asko Bertsolari Eguneko omenaldietatik edo txapelketetatik sortzen dira; aldiz, bertsolari klasiko horien kasuan euren jaiotza edo heriotza urteurrenetan pilatuko dira testuak. Garrantzitsuak izango dira baita bertsolari horiei buruz argitaratuko diren liburuen iruzkinen kopuruak ere.

Aurreko zikloetan bezala, Iparragirre suertatuko da mediatikoena. 1953ko eta 1977ko urteurrenen jarraipena egiten duten testuen edo Labayenen nahiz Castresanaren liburuen iruzkinetatik haratago urretxuarraren figura eta biografia askotariko ertzetatik aztertzen dituzten artikulua aurki ditzakegu: Linazasorok koadro baten historia kontatzen du, edo urretxuarraren azken bizitokia izan zen baserria bota berria zutela azaldu; bizi behar izan zuen txirotasunaz dihardute Jose Busca Isusik eta M.L.I. siglekin sinatzen duen norbaitek; Jose Artetxek Lertxundi jeneralarekin edo Egaña senatariarekin izan zituen hartu-emanetan sakontzen du; Eusebio Erkiagak fikziozko elkarrizketa bat asmatzen du, Ana Etxaidek bere bertsoak hungarierara itzuli dituztela kontatzen du, edo Francok Washingtonen daukan enbaxadorea ere animatzen da “euska bardo” az idaztera...²⁷⁹

Bilintx, Etxahun Barkoxe eta Xenpelarri eskainitako testu kopurua ere oso garrantzitsua da, baina Fernando Amezketarri buruzkoak suertatzen dira agian deigarriago. Euskarazko kazetaritzak baliabide berriak irabazi dituzenez, pasadizo eta ateraldien generoak behera egiten du nabarmen ziklo honetan, eta ondorioz amezketarri buruzko testu kopurua apalagoa da, baina, aldi berean, bestelako eremuetara iristen da: aurreko zikloetan oso fenomeno lokala zena, ABCren orrialdeetaraino ere iristen da oraingoan (ABC, 1964/IX/09, 40. or., ‘Fernando Amezketarra’), edo baita mendizale aldizkarietara ere (*Pyrenaica*, 1963 iraila, ‘Fernando Amezketarra’, J. Araluce).

Manuel Lasartek oso goiz egin zuen bere lehen agerpena Basarrik *La Voz de España*arekin antolatutako lehen txapelketan, eta puntako bertsolaria izan zen. Baina bada apur bat harritzekoa beste hainbat bertsolariaren aurretik 96 testurekin zerrendan seigarren agertzea. Bertsolariaren osasun pattalak esplikatzen du neurri batean datua, laguntza gisa prentsan oihartzuna izan zuten hainbat omenaldi antolatu baitzitzaizkion: 1963an, 1971n, 1975ean eta 1979an. Gerora Aian eta Orion bizi izan zen arren, Leitzan jaioa izanik, oso bertsolari maitatua zen Baztan aldean, ohiko bertsolaria izaten zen inguru haietako saioetan, eta urteetan Mariano

²⁷⁹ *La Voz de España*, 1978/IX/21, “Hace 100 años que el pintor tolosano Lecuona lo llevó al lienzo”; *La Voz de España*, 1968/III/03, “Desaparece el caserío Zozabarro”; *La Voz de España*, 1964/VIII/24, “Etiam Periere Ruinae”; *Deia*, 1979/VIII/12, “Iparragirre: un bersolari especialista en ‘vivir al día’”; *Zeruko Argia*, 1964/VII/19, “Lersundi’reñ paperak”; *Zeruko Argia*, 1964/V/10, “Egaña eta Iparragirre”; *Gernika*, 1953 uztaila, “Iparragirre’kin solasian”; *La Voz de España*, 1979/IV/18, “Iparragirre hungaroz”; *ABC*, 1971, “La otra tentación”, Jose Maria Areilza...

Izetak saio horiei estaldura bikaina eskaini zenez, Elizondokoaren aipamen ugariak ere lagundu zuten bertsolariaren presentzia mediatikoa indartzen.

Mikel Arozamena ere zerrendaren goiko partean ageri da: hainbatetan izan zen Nafarroako txapeldun, Euskal Herrikoan ere parte hartu zuen, eta Xalbadorren antzeko datetan hil zen. Berari propio egindako omenaldia ez ezik Xalbadorri egin zitzaizkionetan ere hainbatetan aipatu zen.

Lazkao Txikik, Mitxelenak, bertsolaritza sozialaren protagonista nagusi eta Bizkaiko txapeldun izan ziren Azpillaga eta Lopategik, eta Etxahun Irurik osatzen dute hamabostekoa. Azken honek ospea pastoral egile bezala lortu bazuen ere, eta horregatik ageri da gehienetan prentsan, bat-bateko bertsolari gisa hasi zuen bere ibilbidea, Hernandorenaren hainbat txapelketetan ageri da, eta gerora ere bertsolaritza hartzen dute aipatzen duten testuek.

Protagonisten puntu hau amaitzeko zerrendan agertzen ez direnen garrantzia aipatu behar da. Izatez, zerrendatik kanpo geratutako bertsolarien presentziaren bolumena askoz ere garrantzitsuagoa da aurreko zikloetan baino: 575 erreferentzia. Euzko Pizkundean 69 ziren, eta Lore Jokoen zikloan 108. Egia da frankismo garaiko ziklo honetan parametro guztietan gertatzen dela hazkunde handi bat, baina proportzioan gehiago hazten da aipamen gutxi duten bertsolarien presentzia aipamen asko dituztenena baino. Alegia, askoz bertsolari gehiago ateratzen da prentsan azken ziklo honetan, fokua zabaldu egiten da, zalantzarik gabe hedabideratzea garatuagoa dagoen seinale.

Enbeitatarren hiru belaunaldi (Kepa, Balendin eta Jon), Bordel, Joxe Bernardo Otaño, Udarregi, Oxalde edo Zapirainek ere bi digitutik gorako kopuruak dituzte. Eta hurrengo zikloan ere protagonista izango diren Joxe Lizaso, Agirre edo Imanol Lazkano hainbatetan ageri dira.

Baita gerora erabat ezezagunak suertatuko zaizkigun hainbat bertsolari ere. Topatu den kasurik pintoreskoena, *ABC*k bere zezenketa kroniketan dakarren hau izango da agian:

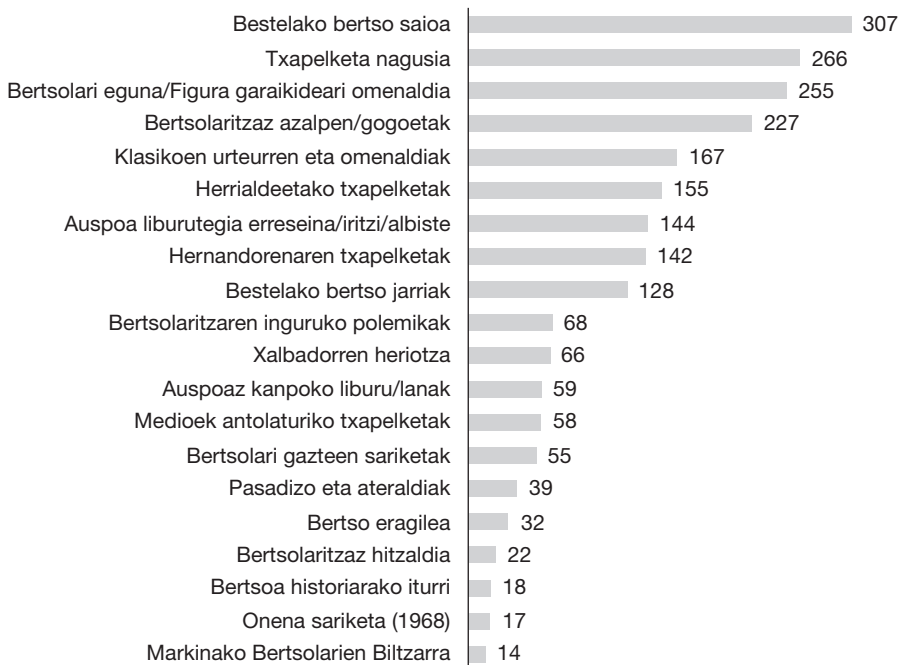
Me dicen que es usted un buen ‘versolari’ que improvisa versos en su nativo idioma vasco con gran facilidad y galanura. Dedique una poesía a D. Salvador Guardiola, que le envió a usted un gran toro con el que usted, ‘versolari’ y torero, construyó un poemita, si falto de cualidades artísticas, sobrado de emoción humana, de la humana emoción de un hombre que se juega la piel con buen talante y ánimo esforzado (*ABC*, 1958/VIII/17, “Sexta Corrida / Tarde tristoná”, Antonio Díaz-Cabañete).

Jose Mari Recondo toreroaz ari da kritikaria. Baita bigarren kronika honetan ere:

José María Recondo ha refrendado en Madrid sus grandes éxitos en dos corridas de la semana grande de San Sebastián. El bravo versolari cortó la oreja del ter-

cero y la cortó muy a ley [...] ;Cuánto siento no saber vascuence para dedicarle a Recondo un párrafo en la lengua de su gran colega Iparraguirre, el de los zorricos inmortales! (*ABC*, 1958/IX/09, “Media Corrida muy ‘apañada’”, Antonio Díaz-Cabañete)²⁸⁰.

21. grafikoa. Frankismo Garaia (1945-1979). Gai nagusiak

Iturria: Egileak moldatua.

Aurreko zikloan bertso-saio arrunta zen dagoeneko bertsolaritzaren inguruko testu baten atzean zegoen gertakari ohikoena. Frankismo Garaiko honetan alde handiagorekin jazoko da fenomeno hori.

Bertsolaritzak berak, beraz, bere agerpenik ohikoenean, txapelketa, omenaldi, hitzaldi edo dena delako ekimen zehatzez haratago badu hedabideen interesa pizteko gaitasuna. Hedabideratze prozesuaren garapen maila altu bat erakusten du horrek.

²⁸⁰ Itxura denez, Recondo (1931-2006) donostiarra askoz ezagunagoa izan zen toreatzaile gisa, batez ere 1950eko hamarraldian, bertsolari gisa baino. Añamendi Entziklopediak ere egiten dio aipamena helbide honetan: <http://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/eu/recondo-rementeria-jose-maria/ar-125017/> [2019/III/01]

Saio arruntaren ondotik txapelketa izango da bertsolaritza prentsaren orrialdeetara eramaten duen bigarren gertakaria. Jada azaldu den bezala geroz eta jarraipen mediatiko zabalagoa izango dute 1960ko hamarraldiko Euskal Herriko txapelketek. Bestalde, herrialdeetako txapelketen oihartzuna ere garrantzitsua izango da, eta seigarren tokian kokatuko dira gai garrantzitsuenen zerrenda honetan; Hernandorenak Iparraldean hainbat urtez antolatutako txapelketak, aldiz, zortzigarren tokian.

Hirugarren tokian, Bertsolari Egunari eta figura garaikideei egindako omenaldiei buruzko testuak leudeke. Azaldu den gisan, 1960ko hamarraldiaren bukaeran txapelketak antolatzeari utzi zitzaionetik gisa honetako saioak eta zerrendan bosgarren tokian azaltzen den bertsolari klasikoaren urteurren ospakizunak bihurtuko dira prentsaren arretagune nagusi.

Zavalak Auspoa bildumarekin egindako ekarpen erraldoiaren neurria ematen du berari buruzko iruzkinak eta erreferentziak gai garrantzitsuenen zazpigarren tokian aurkitzea. Gisa horretako 144 testu topatu dira, esaterako, Hernandorenak hainbat urtetan antolatutako txapelketa mordo horri eskaini zaizkionak baina gehiago. Gaiak argitaratutako Auspoaz kanpoko liburu guztien baturaren inguruko erreferentziak ez dira erdira iristen: 59 testu.²⁸¹ Edozein kasutan azpimarratzeko modukoa da bertsolaritzari buruzko liburugintzak ziklo honetan biziko duen hazkundera. Edo, zehatzagoak izanda, hazkunde horrek prentsan utzi duen arrastoa: Lore Jokoen zikloan 25 dira gisa honetako testuak, Euzko Pizkundearen zikloan 19, eta azken honetan 203.

Gertakari edo bertsolari konkretu bati lotu beharrean bertsolaritzari buruzko gogoeta eta azalpen orokorragoak eskaintzen dituzten testuak ere geroz eta orokorragoak dira. Oso maila ezberdinetako testuak aurki daitezke etiketa honen azpian, baina oro har gogoeta eta azalpen hauek sakontasunean irabazten dutela eta masa kritiko sendo bat gorpuzten dela esan daiteke. Oso ugariak dira txapelketari buruzko gogoetak (epailetzaz, antolamenduaz, egin beharreko ariketez), bertsolaritzak eskaini beharrekoaren ingurukoak, bertsolari gazteen beharra seinalatzen duten aldarriak, bertsolari ezberdinak alderatzen dituzten iruzkinak... Eta gogoeta horiei polemikak gehituko bagenizkie, datua zerrendaren bururaino iritsiko litzateke. Eztabaidon artean, gogoeta eta azalpenei dago-kien bezala, Basarri da sinadura joriena.

Bertsolariei ez ezik, bertsolaritza sustatzen ari direnei ere elkarriketak edo bestelako testuak eskaintzen bazaizkie, bertsolaritzaren estaldura mediatikoa zabala den seinale. Azaldu da nola Pio Caro Barojaren dokumentalean Antonio

²⁸¹ Castresanak edo Labayenek Iparragirrerri buruz idatzitakoak; Onaindiaren *Mila euskal olerki* edo *Gure bertsolariak*; Lafitterren *Koblakarien legea*, Satrustegiren *Bordel bertsularia* edo Jaurtakolen *Xenpelar bertsolaria*, *bizitza eta bertsoak*; Haritschelharrek, Etxaide eta Mirandek Etxahunen inguruan egindakoak...

Zavala, Antonio Arrue, Juan Mari Lekuona edo Bordariri hitza ematen zitzaizen bertsolaritzaz aditu gisa aritzeko. Prentsan 32 testu topatu dira protagonista nagusitzat eragileren bat daukatenak. Manuel Lekuona eta Antonio Zavala dira, lehenengoa hamabi testu eta bigarrena zortzirekin, aditu paperean gehien jorrazten diren figurak, baina zerrenda gehiago luzatzen da: Alfontso Irigoien, Antonio Arrue, Juan Mari Lekuona, Teodoro Hernandorena, Santi Onaindia, Joxe Mari Aranalde eta beste.

Zerrendak eskaintzen duen beste isla interesgarri bat transmisioaren kezkarrena da. Bederatzigarren tokian agertzen dira bertsolari gazteen sariketei buruzko testuak. Aurreko zikloetan ez zen horrelakorik egiten, eta orain gai albistegarri garrantzitsuenetakoa izango dira. Bestalde, bertsolarien pasadizo eta ateraldien inguruko testuek zerbait behera egingo dute, bertsolariaren betiko irudikapen horren proiektzioa zerbait apalagoa izan ote daitekeen adieraziz. Eta bertsolaritzari buruzko hitzaldien inguruko berriek, aldiz, gora, bertsolaritzak prestigio-txo bat baduelako beste zantzu bat eskainiz.²⁸²

Xalbadorren heriotzan argitaratutakoek, Oena Sariketaren ingurukoek, bertso jarri iruzkinduek eta Markinako Bertsolarien Biltzarrei buruzkoek osatzen dute hamabostekoa.

Xalbadorren heriotzan argitaratutakoek aparteko bat merezi dute. 1976ko azaroaren 8tik 1977ko urtarrilaren 7ra, bi hilabete eskasean, 66 testu topatu ahal izan dira gertakari horren inguruan. Ez dago ordura arteko bertsolaritzaren historian oihartzun mediatiko handiagoa izan duen gertakaririk. Euskal Herriko 1965eko eta 1967ko txapelketak, hurrenez hurren 73 eta 70 testurekin, gainetik leudeke, baina finalaz gain hainbat kanporaketaren inguruko berriak ere barneratzen dituzte etiketa horiek.

Hoja del lunes de San Sebastián eta *Unidad* egunkariak dira heriotzaren biharamunean berria zabaltzen duten lehenak: *Hoja del lunes de San Sebastián*, 1976/XI/08, “Falleció el bertsolari Xalbador / Durante el homenaje que se le tributaba en Urepel / Estaba considerado como un gran poeta”, Gorka, Reizabal; *Unidad*, 1976/XI/08, “Ha muerto Xalbador”.

²⁸² Iritzira aukeratutako adibide batzuk hemen ere: *Gure Herria*, 1950 martxoa, 65. or., “Kobla eta othoitza. Donibane-Garaziko elizan bersularien egunean emana izan den hitzaldia”, Pierre Lafitte; *Herria*, 1960/VI/02, 1. or., “Lekuona jaunaren hitzaldia”, Teodoro Henandorena; *El Diario Vasco*, 1961/III/19, 2. or., “Conferencia de Don Antonio Arrúe en el Círculo de España”; *El Correo Español*, 1973/XII/08, 4. or., “Bertsolarismo en la Universidad de Deusto” (Alfontso Irigoienek hitzaldia); *Zeruko Argia*, 1975/III/23, 6. or., “Sozial Komunikabideak / Bertsolaritza’ (Hitzaldia Aranalde, Lazkano eta Muniategik)”, Arrate Euskal Kultur Elkartea; *Hoja del Lunes de San Sebastián*, 1976/IV/05, “Hoy empieza el ciclo de conferencias sobre ‘Bilintx’”; *Unidad*, 1976/IV/06, “Pierre Lafitte habló sobre la poética amorosa del otro lado del Bidasoa”, Santiago Aizarna; *Unidad*, 1976/V/01, “Caro Baroja habló de ‘recuerdos familiares y musicales sobre Bilintx’”, Santiago Aizarna...

Igandean jazo zen berria, eta egunkari gehienak ez ziren argitaratzen aste-lehenetan. Bi egun geroago zabalduko da modu indartsuago batean kioskoetara. *La Voz de España*k azalean dakar, argazki eta guzti (“Trágica muerte del bertsolari Xalbador”), gertakariaren kronika Maria Francisca Fernandez-Vallesek sinatzen du, (“El domingo, en Urepel / Xalbador murió de emoción / Mientras bertsolaris de Vizcaya, Guipúzcoa y Laburdi le cantaban en su homenaje”), eta Basarrik nahiz Santiago Aizarnak ere testu bana eskaintzen diote (“Ha muerto el gran Xalbador” lehenengoak, eta “En la muerte de Xalbador” bigarrenak). Bertsolaritzaren berriemaile gisa lidergoa lehiatu ohi dion *El Diario Vasco*k oraingoan ez dakar zortzigarren orrialdeko berri labur bat baino: “Ha muerto Xalbador”. *Diario de Navarra*k ere jasotzen du: “En el día de su homenaje: El domingo murió en su casa de Urepel el bertsolari Xalbador”.

Zazpi orduko omenaldian, adiskide guztiek besarkatu zuten, bertsolari lagunek hainbat bertso eskaini zizkieten, *Odolaren mintzoa* liburuaren aurkezpena egin zen, euskaltzain urgazle izendatu zuten... Urepelekoaren bihotzak, oraindik 57 urte baino ez zituen arren, ezin izan zion emozio uholde hari aurre egin. Fernandez Vallesen testuak Mikel Atxagaren kontakizuna hartzen du oinarritzat, eta bertso-mundutik at datorren norbaitek bakarrik egin dezakeen errataren bat dauka, baina ongi islatzen du egun haren tragikotasuna:

Cada bersolari le dedicó un verso, menos ‘Mattin’ que le dedicó unos ocho. Xalbador escuchaba, seguía todo desde el estrado montado en el frontón y se reía mucho cuando los versos eran muy jocosos [...]. El reloj va a dar las cinco de la tarde y Xalbador abandona el estrado [...]. Hacía media hora que Xalbador se había retirado del estrado y sin embargo, el festival seguía normal. De pronto, todo el auditorio escuchó la voz de Xalbador cantando dos versos, pero no estaba en el escenario. La gente, así como su mujer Leoni, miraba a ver, si cantaba desde el público. Nadie se había dado cuenta de que se trataba de una cinta grabada [...]. Mientras Xalbador agonizaba a pocos metros del estrado donde le dedicaban versos entrañables [...]. Las últimas palabras de Xalbador a su mujer fueron ‘Ez ditut jendiak eskertzen ahal’ [...].

Sekulako zirrara eragin zuen bertsolariaren heriotzak, eta prentsaraino iritsi zen zirrara horren oihartzuna. Gertakariak hartutako dimentsioaren adierazgarri, *Sud-Ouest* egunkariak ziklo guztian bertsolaritzari buruzko testu bakarra 1976ko azaroaren 9 horretan argitaratu zuen: “A Urepel / La mort de Xalbador / a bauleversé le foule rassanblée pour lui rendre hommage”.

Deigarria suertatzen da, baita, ireki berria den Madrilgo *El País* egunkariak ere, hainbat hamarkadatan Espainiako egunkari garrantzitsuena izango denak, azaroaren 10ean albistearen berri ematea, Jesus Ceberioi sinaturik: “Muere el ‘bertsolari’ Xalbador” izenburua daraman testuarekin. Hor ere ez da bertsolaritzari buruzko ezer gehiago argitaratuko urte askoan.

Hurrengo egunetan berriro ere *La Voz de España*, *El Diario Vasco*, *Diario de Navarra*, *Hoja del Lunes de San Sebastianek*, *Anaitasunak*, *Garaiak* (hiru orri eskaintzen dizkio), *Herriak*, *Goiz-Argik*, *Zeruko Argiak* (hiru orri heriotza gertatu eta bi astera ere), *Punto y Horak*, *Aranzazuk*, *Unidadek*, *Príncipe de Vianak* eta *Veteresek* hainbat testu eskaintzen dizkiote. Hiletaren eta ehorzketaren berri eman da, hainbat herritan bere aldeko mezuak izan direla kontatzen dute, *Odolaren mintzoaren* lehen iruzkinak egiten dira, bere figurari buruzko testuak argitaratzen dira bata bestearen atzetik... Ikusgarria da prentsaren bidez azken agur bat luzatu nahi izan zioten lagunen zerrenda: Basarri (“Au biotz-miña”), Emile Larre (“Agur, Xalbador”), Juan San Martin (“Xalbador”), Juan Mari Lekuona (“Xalbadorren ekarriaz”), Antonio Zavala (“Xalbador”), Jose Mari Satrustegi (“Ez adiorik!”), Joxe Mari Aranalde (“Haundia!!!”), Xabier Artzelus (“Agur Xalbador, Euskal Herrian”), Abel Muniategi (“Xalbador bertsolaria”), Aingeru Irigarai (“Xalbador, agur”), Andoni Lekuona (“Herriaren errailetan”), Mariano Izeta (“Xalbador”), Alfontso Irigoien (“Xalbador, Nafarroa Behereko txori euskalduna”)... Tartean, azaroaren 22an, eskerrak eman nahi izan zituen familiak, Mixel Aire semeak *Zeruko Argian* argitaratutako testu baten bidez: “Xalbadorrenekoak esker onez”.

Hurrengo hilabeteetan hainbat omenaldi egin zitzaizkion Urepelekoari. Eta omenaldi horiek ere dezenteko oihartzuna izan zuten prentsari. *Odolaren mintzoa* liburua *Lengo egunak gogoan* oso bestelako lana izanagatik, kontakizunerako gaitasunean ez baizik lirismoan oinarritua, Ausporen bigarren salmenta arrakasta handia izan zen. Bertsolaritzaren historiako ziklo hau gehien markatu zuen figuretako bat izan zen Xalbadorrena.

5.6. PROIEKTUA: BERRESKURATU, GORDE ETA HAUSPOTZEN

5.6.1. Aurreko proiektuaren jarraitutasuna: Basarri eta Hernandorena

Larrinagak azaltzen duenez, gerraurretik zuen proiektu berari heldu zion euskal kulturgintzak gerraostean berriro bidea egiten hasi ahal izan zuenean; gerrak eta frankismoaren errepresioak asko ahuldu bazuen ere, mugimenduak oinarritzko ideia berak zerabiltzan esku artean:

Gerraurreko kultura plataforma osoa hautsita geratu zen. Gerrak eta gerraosteko erregimen frankistak, hartara, egiazko parentesi kronologikoa ekarri zuen euskal kultura produkzioari dagokionez Hego Euskal Herrian. Baina, etenaldi bortxatu horrek ez du esan nahi pentsaera mailan aldaketarik ekarri zuenik [...] Belaunaldi beretsua da gerraurrean nahiz gerraoste garaian euskal kulturgintzan diharduena, XX. mendeko bigarren hamarralditik aurrera hasi zen belaunaldi huraxe, hain zuzen. (2007b: 142)

Bertsolaritzarekin ere beste hainbeste gertatuko da: Txirritaren omenaldiko argazki hartan agertzen zirenetatik gerrari eta gerraosteko errepresioari bizirik eutsi ziotenek emango diote jarraipena belaunaldi hark aurreko zikloaren gailurrean zirriborratu ahal izan zuen proiektuari.

Basarri aktore garrantzitsu bat izan zen: “Lehenengo Bertsolari Eguna’ 1935ean ospatu zenean, Basarrik saria irabazi ezezik, aintzindaritzza bat hartu zuen bere bizkar, bertsolaritza berriagoan aurreratu izateko eginkizuna hartu. Eta gero, urte askoan gainera, zeregin hori bete [...]” (J.M. Lekuona, 1992: 295). Juan Mari Lekuonak “Basarriren bertsolari proiektua” izeneko artikuluan xehe-xehe aztertzen du zarauztarrak alor honetan egindako ekarpena, horretarako bertsolariak prentsan 1963tik 1984ra kaleratutako hainbat artikuluko biltzen dituen *Bertsolaritzari buruz* liburua oinarritzat hartuz: “Liburuaren edukiaz jabetzen garenean, gauza nabaria da, Basarriren plazako kantugintzaren azpian bertsolari proiektu bat egon dela beti, egitasmo bat [...]” (J.M. Lekuona, 1992: 284). Honako hauek lirakeke Lekuonaren aburuz proiektu horren ardatz nagusiak (id.: 284-286): 1) Zaleen ezagutza maila handitzea; 2) Bertsoa sagardotegietan egiten zenaz bestelakoa izan zitekeela erakustea; 3) Gerraurreko *intelligentsiak* salatzen zuen bertsolarien euskara mordoiloa gainditzea, eta 4) Saiok baldintzarik duinenetan egin behar zirela azpimarratzea.

Finean, bertsolaritza sagardotegitik antzokira eramateaz ari da, beraz, Basarri, aurreko zikloan Aitzol, Zubimendi eta enparauek martxan jarritako operazioa azken burura eramateaz. Horrela, aurreko zikloan proiektua txapelketaren inguruan antolatu bazen, Basarrik bide berari helduko dio, eta 1949rako, Trabajadoresetatik itzuli eta sei urte eskasera, *La Voz de España* egunkari frankistarekin txapelketa bat antolatzen aurkituko dugu.

Hernandorena da Txirritaren omenaldiko argazkitik bizirik atera eta aurreko zikloko proiektuari jarraitutasuna ematen itzelezko lana egin zuen beste eragile bat:

Gerra aurreko eragile nagusienak hilak, preso edo erbesteraturik eta inolako egiturarik gabe, Teodoro bezalako langile bakarlariek eutsi zioten euskalgintzari. Iparraldean errefuxiatuak ziren bere belaunaldiko abertzale batzuek erresistentzia politikoaren hautua egin zuten bezala, Teodoro bertsolaritzarekin geratu zen [...]. Lehenik, bihotzean zeramalako herri kultura hori; eta bigarrenik, euskal aberria goratzeko bitarteko ezin eraginkorra zela zinez uste zuelako. (Lasa, 2008, 767)

Basarrik bezala, txapelketetan ikusi zuen Hernandorenak gako garrantzitsu bat, eta zarauztarra baino lehenagotik, 1946an, hasia zen norgehiagokak antolatzen. Iparraldean ekin zion lanari, hara ihes eginga baitzen, eta Hegoaldean baino testuinguru politiko samurragoa paratu zitzaion, baina edozein kasutan ere ez zen samurra izan bere gain hartu zuen zama: inolako egiturarik gabe aritu zen,

bertsolariak banan-banan topatuz eta oholtza gainera bideratuaz, antolakuntza lanei eta horien gastuei bakarrik aurre eginaz... Hegoaldeko bertsolariak ekarri, eta Euskal Herri mailako txapelketak ere jarri zituen martxan handik gutxira.

Basarriren proiektua Hernandorenaren proiektua ere izango da, beraz, eta baita 60ko hamarkadan txapelketak antolatzeari ekingo dion Euskaltzaindiarena ere:

[...] urrutira eraman du Juan Mari Lekuonak, eder-bideetan barrena, osabari hartutako lekukoa. Hari honetatik, oso esanguratsuak dira bere bi lan: “Txirrita eta Basarri: bi belaunaldiren arteko tenka” eta, batez ere, “Basarriren bertsolari proiektua”. Polita litzateke aztertzea zer neurritan dagoen bigarren lan honetan islatua Juan Mari-
ren beraren egitasmoa; zer neurritan isurtzen duen honek bere ikuspegia Basarri eskainitako lerroetan. Horrek, hala ere, ez gaitu harritu behar. Azken batean, iturburu bera dute bien egitasmoek: Manuel Lekuonaren egitasmoa. (Esnal, 2008: 91)

5.6.2. **Ikur eta eroale: lehen hamarkadetako kamustasunetik bertsolaritza sozialarekin distira berreskuratzera**

Badira Basarrik bertsolaritzaren tokiaz edo bertsolariaren berezkotasunaz gerraurretik jorratu zirenaz haratago helarazten dituen ekarpenak ere, baina aurreko zikloarekiko ezberdintasun handiena, testuinguruak behartutakoa, mezu politikoaren kamustasuna izango da. Aurreko zikloan ikusi da nola Aitzol eta enparauek bertsolaritza jeltzaletasuna zabaltzeko bitarteko eta ikur gisa baliatu zuten eta nola Basarri erabat bat zetorren haiekin. Frankoren diktadurapean, lehen hamarkadetan behintzat, ezinezko bihurtzen dira, ordea, kontu horiek guztiak:

Gerra ondotik hirurogeigarren urtean Euskal Herriko txapelketa nagusia jokatu arte, zer gai eta giro izaten zen bertsoetan? Bertsolariek batez ere festa giroan kantatzen zuten, librean eta gai jartzailerik gabe. Librean kantatzeak ez du esan nahi edozer kanta zitekeenik. Gai politikorik jendeak apenas eskatzen zuen eta noizbait abertzale aldeko edo Francoren kontrako bertsoak entzuten bazen, halako dardara zabaltzen omen zen entzuleengan. (Amuriza, 1987: 28)

Amurizak azaltzen duen bezala, euskararen ingurukoak izango dira Basarrik eta gainerako bertsolariek euren saioetan egin ahalko dituzten aipamen “politikoenak”:

Bromatik aparteko gai nagusia euskara zen [...]. Garai haietan euskarari ekiteak gaur baino konnotazio politiko gehiago zeukan. Politikaz zuzenean kantatzea ezinezkoa zenez gero, euskarak azpiko sentimentu isil guztiak bere gain biltzen zituen eta etsaiek ere bazekiten hori, eta ezin [...] jasan. (1987: 28)

1960ko hamarralditik aurrera geroz eta gehiago izango dira neurri eta erri-mak dituen aldarrikapen politikoa egitera ausartuko direnak eta bertsolari-tza soziala deritzonarekin indar osoz berreskuratuko dira ikur eta eroale funtzioak. Ikusi den gisan, gerraurretik Lauaxetak eta Basarrik berak egiten zuten bezala, hurrengo belaunaldiko bertsolari gazteek Kepa Enbeitak gorpuztu zuen bertsolari militantearen figura aldarrikatu zuten, nahiz eta bertsolari haiek ahotsa ematen dioten ideologia beste bat izan, abertzaletasun ezkertiar edo aurrera-koiago bat.

Mezu politikoen ugaritzeak eta zorrotzasunak erregimenaren debeku eta zigorren ugaritzea ekarri zuen, eta abertzaletasunaren arrakalak, abertzaletasun jeltzalearen eta haren hegemonia ordezkatzera zetorren ezkerreko abertzaletasunaren artekoak, bertso-munduaren baitako arrakala. Basarri bera, esaterako, bertsolari-tzaren “gehiegizko politizazio”arekin deseroso agertu zen.

Ikur izaerari ere eutsiko zaio, zikloaren lehen hamarraldietan gerraosteko errepresioak eta lehen frankismoaren giltzarriak baldintzatutako kutsu folkloriko hutsalago batekin eta Bigarren Pizkundearen barruan Xahok sorreratik eman zion distira berreskuratuz. Gandarak seinalatzen du, ikur izaera berri-tza honen oinarrian berriro ere, “herriarekiko hurbiltasuna” deitzen diona lego-keela, Gabilondok Lehen Pizkunderako planteatzen duen azalpena errepikatuz: “Bertsolarien atzemate horretan, pertsonaia subalternoaren irudia modernitate-rako bide bihurtu zen: botere ofizialak isilarazia zuen herriaren lekukotza bizia” (id: 233).

Ikur eta eroale izaera eraberritu horren bueltan, bertsolari-tzarekiko arreta berri-tza bat agertuko da berriro, Bigarren Pizkundeko elementu garrantzitsu bihurtuz eta hedabideratzea hauspotuz.

5.6.3. Zavalaren proiektua: bilketaren dimentsio berria

Zavalaren pentsamenduan gehien sakondu duen ikertzaileak, Pello Esnalek, tolosarraren lana ulertzeko hipotesi interesgarria eskaintzen du. Honela, goi-ikasketen bidea hautatu izanagatik Zavalak atzean utzi behar izan zituen sustraiak aipatzen ditu: “Bide berri horretan sartu ahala eta ahalean, atzean geldituz joan zitzaion umetako, mutikotako eta gaztetxotako paradisua; gero eta urrunago jolasetako lagunak [...] ez ditu inoiz ahaztuko bizipen oso eta gozo haiek” (2015: 67). Eta kultura popularraren lanketak sustrai horiek berreskuratzeko aukera eskaini ziola gaineratu: “Galdutako paradisua zen Antonioarentzat herri-literatura. Eta paradisua haren oihartzunaren bila ibili zen formazio-urteetan [...]” (Esnal, 2015: 71). Hortik letorke, bada, bilketarako lehen bulkada: “Antonio Zavalak bizitza osoan eraman zuen kultur urradura sakon horrek eragindako zauria barne-muinetan. Ikasketek goi-mailara eraman nahi izan zuten

tolosarra; baina berak bizi-mundua zuen maite [...]. Eta erabaki sendoa hartu zuen: urratu hori sendatzen saiatuko zen gorputz eta arima” (id.: 244)²⁸³.

Burkek kultura popularraren bestekotzeaz eta deskubrimenduaz eskaintzen duen azalpen orokorra ezin hobeto egokitzen zaio, bada, Zavalaren kasu konkretuari: kultura jasoaren bidetik urrundu eta bestekotu egiten da tolosarra bere sustraietako herri kulturatik, eta atzean gelditutako kultura horren deskubrimendu erromantikoak, bestekotzeak eragindako exotismoaren lilurak, berreskurapenerako motor gisa funtzionatuko du.

Zavalak urradura hori ez zuen, noski, plano pertsonal batean bakarrik ikusten; ahozkotasuna nagusi zen ekosistema aurremoderno guztia ikusten zuen galtzear. Horrela, esaterako, euskal komunitateak denbora gutxian bizi izandako transformazio sakona seinatzen zuen:

[...] el ambiente en que se criaron los abuelos de hoy, sobre todo los de ámbito rural, se parecía más a la Edad Media que a la era informática en que crecen sus nietos. Entre ambas generaciones hay más distancia que la que mediaba antes entre varios siglos. (Zavala, 2006b: 218)

Eta bere lanaren xede nagusia galera horri aurea hartzea zela azpimarratzen zuen:

Ésa es la labor que realizamos los llamados folkloristas, salvaguardando en libros lo que antes era vida en la mente y los labios del pueblo. Del mismo modo, otros recogen los utensilios de esas mismas gentes: las camas en que nacían, dormían y morían y las ropas que vestían; los pucheros en que cocinaban [...] para guardarlos cuidadosamente en museos. A veces se me antoja que éstos tienen mucho de libro; y los libros, por lo menos los que yo y otros como yo publicamos, mucho de museo (Zavala, 2006b: 219)

²⁸³ Zavalaren hainbat aipu erabiltzen ditu hipotesiaren oinarri gisa. Honako hau, adibidez: “Nosotros, los estudiosos, para eso, para hacernos estudiosos, sorbimos en otras fuentes durante años enteros. Es una de las más fatales quiebras del vascuence, que toda cultura que se ingiera ha de ser forzosamente extraña y desviadora. Y, sin advertirlo, acabamos con otro contenido que no el puramente vasco en nuestra alma. Es entonces cuando iniciamos un periodo de reincorporación [...]” (1996a: 34).

Bestalde, Garziaren elkarrizketan Zavalak berak eskaintzen ditu alderdi hori seinatzen duten arrasto batzuk. Hala, umezaroari zion estimua: “Urterik zorionsuenak ordukoak izaten ditu gizakiak gehien-gehienetan; eta nik ere bai” (Garzia, 2001: 75). Edo garai haren eta herri kulturaren artean egiten duen lotura: “Aitaren eraginik apenas izan nuen, nik hamar urte nituela hil zen bera eta. Amarengandik askoz gehiago. Hark herri-jakinduria eta herri-hizkuntza asko estimatzen zituen. Nola? Bera umetan bere amaren jaiotetxera joaten zen: Zubietako Zugaztira; eta bere aitonarengandik-eta gauza eta kontu asko jasoak zituen; gero guri kontatzen zizkigunak.” (id.: 75-76)

Mundu horren galararekin euskal kultura betiko gal zitekeela ikusten baitzuen:

Nos toca a nosotros, más que conjeturar, trabajar por salvar el euskera. Pero si muriese, y con él nuestro pueblo, quedará en esta recopilación, milagrosamente conservado, el depósito de sus deseos, penas, odios, alegrías, tristezas, defectos, virtudes, amores y rezos; y, juntamente con ellos, pueblo e idioma habrán conseguido su más exacta y tenaz perduración. (1996a: 40)

Kultura jasoaren eta popularraren artean azkenaren aldeko hautua egin zuen, bada, eta jende jantziaren eta xumearen artean ere beste hainbeste: “[...] Antonioren meritu handietako bat jende xehearekin hitz egiteko beti izan zuen gogo aseezina, arreta eta begirunea izan ziren” (Iriondo, 2010: 9). Eta euskararen inguruan egin zuen hautua ere logika horren arabera esplikatzeko da: bertsolaritzaz interesatzen ari zelarik garbizalekeria sabindarrak bertsolariaren euskara mordoiloari zion mespretxuaren arrastoekin egin zuen topo (Garzia, 2001: 80), baina bere iritzirako herri xehearen euskarak, euskaraz bakarrik pentsatzen zutenenak, hobea behar zuen erdaraz hezitako jende jantziarenak baino: “Yo me he acercado al pueblo, no para enseñar, sino para aprender [...]. No he querido suplantarle y hablar yo, sino hacer que hablara él mismo” (Zavala, 2006a: 42). Izan ere, euskarak hainbat mende iraun bazuen, herri xehearen praktikari esker izan zen hori:

La vida del euskera ha venido siendo la historia de la deserción de los cultos y la adhesión filial de las clases iletradas. Evitemos que su muerte vaya a ser la deserción de las masas iletradas y de la adhesión, tardía ya, de los cultos. (Zavala, 1996: 39)

Horrela, euskara batua sortu ondoren ere, euskaltzaina izan arren, ez zuen bere egin.

Azaldu da nola frankismoak ontzat hartzen zuen euskal kultura bakarra baserriko sutondo ingurukoa zen. Eta Auspoa jarri zion Zavalak izena bere bildumari. Tolosarraren motibazioek ez zuten, noski, inolako zerikusirik frankismoak euskarari opa zionarekin, baina bere egitasmoa bai egokitzen zitzaion hark proiektatu nahi zuen kultur politikarekin. Alegia, frankismoak ez zuen euskal kultura jaso onartzen, eta Zavala herri kultura xumeenaren mailan ari zen lanean; frankismoak euskararen normalizazioa galarazi nahi zuen, eta fraideak euskara arautua ez zuen maite; eta tolosarrak bere bildumari hartzen zion museo etnografiko kutsua ere ondo egokitzen zitzaion garaiko agintarien planteamenduei.

Honela, aipatu berri den bezala, Torrealdaik bertso liburuek zentsura frankista bestelako lan batzuek baino errazago gaintzen dutela esaten duenean, Ausporen kasu konkretua jartzen du adibidetzat (2000: 116).²⁸⁴

Zentsurak emandako erraztasun horiek ez dute, noski, tolosarraren ekarpenaren meritua eta balioa inolaz ere zalantzan jartzen.

Zavalaren planteamenduek antz gehiago dute XIX. mendean euskal kultura popularra deskubritu zuten Mogel bezalako tradizionalistek egindakoe-kin,²⁸⁵ XX. mende hasieran euskal kulturgintza modernoa kontzienteki planifikatu zuten Euzko Pizkundeko eragileek egindakoe-kin baino. Horrek ez du esan nahi, ordea, tolosarrak Moge- lek bezala kultura popularrari modernita- terako bidea ukatzen dionik. Esaterako, Caro Barojak 1967an RTVErako zuzenduriko “Bersolaris, poetas populares vascos” lanean, tolosarra izango da gidoilari. Edo txapelketa eta jaialdien formatuak bertso- laritza bere ekosistema naturaletik atera eta ikuskizun bihurtzen zutela kezka- z ikusten bazuen ere,²⁸⁶ erabat inplikatu zen halakoen antolakuntzan.²⁸⁷ Bestalde, ondoren etorri ziren eragileen lana ere ontzat ematen zuen: “Que nadie malinterprete mis palabras estimándolas como condenatorias de nada. La labor de los bersolaris modernos

²⁸⁴ Ausporen inguruko zentsuraren hainbat txosten jasotzen ditu ikertzaileak. 1962an Zavalak argitaratutako *Euskal mutilak armetan* lanari buruzkoa, esaterako: “Se recogen narraciones de la segunda guerra carlista de labios de veteranos de la misma y constituye un magnífico testimonio de lo que era el sentir vasco antes de que perturbaran las ideas separatistas” (Torrealda, 2000: 143). Edo 1964an argitaratutako *Neronek tirako nizkin* lanari buruzkoa: “El vascuence que se usa en la novela es el castizo del pueblo, y, consecuentemente, se halla desprovisto totalmente de neologismos y giros más o menos político-modernistas” (id.: 143).

²⁸⁵ Zavalak euskarari buruz esaten dituenetan, esaterako, Moge- lek mende bat eta erdi lehe- nago izandako jarreraren oihartzuna suma daiteke: “Un rústico puede ser Doctor y Maestro de su lengua y ser Catedrático de ella, llamando a su escuela de las Montañas, á Clérigos, Frailes, Caballeros [...]” (Intxausti, 2014: 112).

²⁸⁶ Hemen azaltzen du formatuaren eta ikuskizunaren arteko lotura: “[...] se cantan en un recinto cerrado, ante un público sentado, que quiere ver quién lo hace con más habilidad; o en una sobremesa, para quienes acaban de refocilarse con un buen festín. Es así un arte o espectáculo” (Zavala, 2006b: 222). Eta lotura horrek eragiten dion kezka: “También las viejas costumbres, que antes eran vida y alma del pueblo, pasan a ser espectáculo, que viene a ser otro tipo de ornato y adorno” (id.: 220).

²⁸⁷ Adibide bat jartzearen, Pedro Díez de Ulzurrunek *Diario de Navarra* argitaratutako testua: “Euskaltzaindia Euskal Herri osoko Bertsolarien Txapelketa berri bat antolatzekotan dago baño tamalez oztopo aundiak aurkitzen ditu. Bizkaiko Gobernadoreak Bizkaia guztian bertsolari saio eta festa guztiak debekatu ditu, eta Gipuzko al- dian Bizkaiko bertsolari diren Azpillaga eta Lopategik publiko aurrean bertsoak kantatzea debekatua dute.

Euskaltzaindiaren izenez Aita Jesuita den Antxon Zabala gauzak konpontzeko ahaleginak egiten ari da eta bertsolariekin har- emanak eta elkarhizketak egiten ditu oztopoak kendu behar- rez.” (*Diario de Navarra*, 1972/VII/28, 19. or., “Nafar- Izkuntzan orria / Euskalerrian barna / Bertsolarien txapelketaren oztopoak”).

y demás promotores de las manifestaciones artísticas populares me han parecido siempre dignas de elogio. Que continúen adelante mientras tengan seguidores” (Zavala, 2006b: 224).

Basarri, Hernandorena eta gainerakoen proiektuarekin, praktikan behintzat, bat egin zuen, bada, Zavalak. Eta proiektu orokor horri Auspoa bilduman gauzatu zen bere proiektu pertsonalaren ekarpena egin zion. Honela baloratzen du ekarpena Joxerra Garziak:

Bertsolaritza aztertzeari ekin, eta [...] gizonarekin egiten nuen topo orain bai eta gero ere bai. Izan ere, ez dago inola ere bertsolaritza ulertzerik aita Zavalarik gabe. Are gehiago: Zavalarik izan ez balitz, zer azterturik ere ez genukeen izango gainerakoek [...]. Ez da arrasto txikienaz teoria oso bat eraikitzen duten horietakoa. Aitzitik, arrastoak bildu eta iradokizun xumeak egingo dizkizu, gehien jota. Arrastoak, ordea, ez ditu edonork aurkitzen, bidearen eta bilatzen duenaren berri zehatza dakienak baizik. (2001: 74)

Esan beharrik ere ez dago Zavalaren proiektua izan zela ziklo honetan bilketaren alorrean burutu zen ekarpenaren muina. Alor honetan aurreko zikloarekiko berrikuntza handiena ere berea izan zen, bere liburuetan bertsolariaren ahots subalternoari iragazkirik gabeko protagonismoa eskainiaz, eta bertsoari ez ezik bertsolarien prosari ere tokia eginaz.²⁸⁸

5.6.4. Presentzia mediatikoa biderkatzeko apustua

Azaldu den gisan, frankismoa ez da testuinguru samurra izango euskarazko kazetaritzarentzat. Ezta euskal gaien hedabideratzeko ere. Bertsolaritzaren sustatzaileek, ordea, tinko eutsiko diote bertsolaritza hedabideen bitartez sustatu eta zabaltzeko apustuari. Horrela, aipatu berri diren funtsezko hiru eragileak, Basarri, Hernandorena eta Zavala, garai honetan bertsolaritzaz prentsan gehien argi-

²⁸⁸ Funtsezko berrikuntza izango da bertsoa grabagailuaren bidez jasotzeko irekiko den aukera ere. Honela azpimarratzen du Zavala berak 1960ko txapelketaren inguruan osatu zuen liburuaren hitzaurrean: “Orain arteko bertsolarien saioak, zenbat eta ederragoak izan, ainbat eta gauza tristeago bat zekarten beren ondoren: ainbeste bertso eder beti-betiko galdu bearra [...] txapelketa ontan bost bat magnetofon bazeuden agertokiaren saietsean. Eta saio guzian bertsolariak kantu-lanean eta tresna berri oien aria jira ta jira” (1996b: 103-104).

Beraz, ziklo honetan grabailuarekin saioz saio ibili zen hainbat lagun lanari esker altxor garrantzitsu bat gelditu da jasota baita. 1960ko eta 1970eko hamarraldietan langintza honetakoan izen batzuk atera dira Aldairi eta Iriondori egindako elkarrizketetan: Zavala bera, Patxi Mujika, Joxe Mari Iriondo, Pedro Mari Goikoetxea, Ibarrako Beltza, Amezketa eta Alkizan erretore egondako Jose Agirre apaiz bertsolaria, Martin Iburguren eta Soraluzeko Larraga (N. Aldai, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/26; J.M. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18).

taratutako sinaduren artean aurkitzen dira: zarauztarrak beteko du, hain justu, lehen tokia, 447 testurekin, bigarrena Zavala izango da 127rekin, eta Hernandorena laugarrena, 102rekin. Hirugarren sinadura joriena, 115 testurekin, Mariano Izeta litzateke, Nafarroako bertsolaritzaren eragiletzan lan handia egingakoa baita ere.

Lore Jokoen zikloan gaiaz prentsan gehien argitaratu zuen sinadurak, Becerro de Bengoak, 24 testu argitaratu zituela kontuan hartzen badugu, edo Euzko Pizkundearen zikloan lehen postuan aurkitzen den Zubimendik 33 sinatu zituela, argi ikusten da ziklo berriko apustua aurretik lortu zen presentziari eustea baino presentzia hori biderkatzea izan zela.

Basarri, ziklo honetako bertsolari erreferentziala, kazetaria zen bertsolaria bezainbeste. Hori izan zen, hain zuzen ere, ziklo honetan hedabideratzeak ekarri zuen berritasun nagusietako bat: bertsolariak bere ahotsa (bertsolaritzaren inguruko bizipenak, iritziak, gogoetak) kazetarien bitartekotzarik gabe hedabide-tzeari ekin zion, hasia zen bere posizio subalternoa atzean uzten.

Basarrirena izan zen gehien zabaldu zen ahotsa, baina ez bakarra. Pixkanaka bertsolariei eginiko elkarrizketak ugarituz joan ziren, batetik, eta, bestetik, Zavalak hainbat bertsolari jarri zituen beren esperientziak kontatzen Auspoa sailean. Zikloaren amaiera aldera Amuriza ere azaldu zen, kazetari lanetan murgildutako bigarren bertsolari gisa. Eta bertsolari batek besteari eginiko lehen elkarrizketa ere argitaratu zen, Amurizak Lopategiri eginikoa.

Bertsolaritzak prentsan duen presentzia mediatikoak bere hazkunderekin jarraitu zuen, bada, ziklo honetan, eta bertsolaritzari buruzko aldizkari baten proiektua zirriborratzera ere iritsi ziren Markinan bertsolariek urtero egiten duten batzarretan.

Irratian Joxe Mari Iriondok Loiolako Herri Irratian bertsolaritzari eskaini zizkion emanaldiek formatu honen eskaintza kontsolidatu bat dakarte. Aurretik Basarri bera aritzen zen bertsolaritzaz *La Voz de Guipuzcoan* irrati esatari gisa, baina Iriondoren ekarpenak beste dimentsio bat hartu zuen: Euskal Herriko txapelketak zuzenean eskaini ziren, hamarkada bat iraun zuen irrati bidezko bertsolari gazteen lehiaketa bat antolatu zen, entzuleei bertsolariei ariketak proposatzeko aukera eskaini zitzaizen eta abar.

Liburugintzan ere aurrerapauso garrantzitsua eman zen, aurreko zikloetan baino askoz gehiago argitaratu zelarik. Neurri handi batean Zavalaren Auspoaren ekarriari esker gertatu zen hori, baina Auspoatik kanpo ere hazkundera izan zen. Horrek eragina izan zuen bertsolaritzaren hedapenean, baina baita bere presentzia mediatikoaren hazkundera ere: liburuen iruzkin ugari argitaratu zen prentsan, irakurketa horiek hizpidea eman zuten bertan joraturiko bertsolariei edo bertsoei buruz medioetan aritzeko eta abar.

Azkenik, hurrengo zikloan funtsezkoa izango den formatu berria, ikus-entzunezkoa, bere lehen emaitzak ematen hasiko da 1960ko hamarralditik aurrera.

5.6.5. **Elkartarekin bueltaka Markinako batzarretan**

Aurreko zikloan bertsolari gazteak trebatzeaz eta bertsoan egiten ikasteaz ziharduten aipamen batzuk topatu dira. Ziklo honetan bide horretatik ez da asko aurreratuko. Garaiaren ilunak eta diskurtso hegemonikoak euskal kulturaz egiten duen irudikapen aurremodernoak ez du askorik lagunduko. Alorrari gehien hurbiltzen zaion hizketagaia sagardotegiko bertsolariaren eta gorbatadun bertsolariaren arteko dikotomiaren ingurukoa izango da. Horrela, 1960ko hamarkadan eskolatua izatea da Basarriri hainbatek egozten dioten errurik larriena. Berezkoa duen bertsolari menditar analfabetoaren irudiak sekulako pisua du oraindik.

1960ko hamarraldi horren erdialdetik aurrera hasiko da hori aldatzen, bertsolaritza sozialarekin. Fenomenoa bizitza kaletarrean, modernotasunean, txertatu beharra aipatzen da esplizituki. Adibidez, Amurizak Abel Muniategiri buruz egiten duen profilean, bertsolaria ez ezik unibertsitariora dela azpimarratzen du balio positibo gisa.

Bertsolari gazteen txapelketek bai izango dute garrantzia. Asko antolatuko dira, eta oihartzun handia izango dute hedabideetan, baina bertso eskolei apenas egiten zaie aipamenik, eta egiten direnak oso zeharkakoak dira.

Bestalde, elkarteak sortu ez baina, esan bezala, Markinan urtero batzarra egiteko ohitura hartu zuten bertsolariak 1962tik 1973ra. “Bertsolarien Biltzarra” jarri zioten izena. Ziklo garaikideko autoeraketatik urrun aurkitzen dira oraindik, fraide karmeldarren bitartekotzaz burutzen baitira batzar hauek, eta ohi-koan hizlariak ez baitira bertsolariak, baina bada aurrerapauso bat. Bertsolari elkarte bat sortzeko ideia hainbatetan jorratu zuten, gainera, ideia gauzatzera iritsi ez baziren ere.

6. KULTURA POPULARRA BERANDUKO MODERNITATEAN ETA BIGARREN EUSKAL PIZKUNDEAN

It is paramount to study the specific ways in which premodern, oral Basque culture has managed to mutate and flourish in television when mapping out the location of Basque culture in globalization.

Joseba Gabilondo. "Before Babel. Global Media, Ethnic Hybridity, and Enjoyment in Basque Culture". 1999: 32

6.1. KULTURA POPULARRA ETA MASA KULTURA

6.1.1. **Kultura popularra masa kulturaren erregai**

Thompsonen (1998) azaltzen duenez, hedabideak Lehen Modernitatetik irudikapen kolektiborako funtsezko jokaleku bat izango dira, baina prozesu horrek beste dimentsio bat hartuko du XX. mendean. 1920ko hamarralditik aurrera irratia abiaraziko da, 1940ko hamarralditik aurrera telebista, eta formatu berri horiek ordura arte prentsak egikaritutako bitartekotza osatu eta biderkatu egingo dute. Telebistarekin lehertuko diren masa kulturarako eta Beranduko Modernitaterako zubi gisa funtzionatuko duen irratiaz, esaterako, hauxe dio Marshall McLuhanek:

Las profundidades subliminales de la radio están cargadas de los ecos retumbantes de los cuernos tribales y de los antiguos tambores. Ello es inherente a la naturaleza misma de este medio, que tiene el poder de convertir la psique y la sociedad en una única cámara de resonancia. (1996: 307)

Masa kultura hedabide handiek zabaldu eta kontsumo masibora bideratzen duten kultura litzateke. Bere jatorria kultura popularraren eta hedabideen arteko

uztarketan legokeela ezarri ohi da, baina Martín-Barberok azalpen osatuagoa eskaintzen du, langileriak klase kultura bihurturiko kultura popularra kontsumora bideratuaz desmamitze bat bilatu zela azalduz:

Como ha mostrado E.P. Thompson hay un momento en el desarrollo del capitalismo europeo en el que las luchas sociales transforman el sentido de la cultura tradicional [...] convirtiéndola en cultura de clase [...] mediante el uso rebelde que las clases populares hacen de sus tradiciones. Y bien, será precisamente esa cultura de los almanaques y la literatura de cordel, de las canciones, los espectáculos de feria y la taberna la que será neutralizada y desactivada, deformada por el proceso de masificación [...] la masificación consiste en el proceso de inversión de sentido mediante el cual pasa a denominarse popular en el siglo XIX la cultura producida industrialmente para el consumo de las masas. (1987: 45)

Nazio-estatua ikusten du bilakaera honen atzean, Modernitatearen sorreratik gertatu bezala, kultura hegemoniko eta homogeneizatzaile batetik eratorriko litzatekeen zilegitasuna eraikitzen, eta horretarako hedabideak geroz eta modu masiboagoan erabiliz:

Esa transformación del sentido de lo popular está ligada entonces no sólo ni principalmente con el desarrollo de los medios, sino, como lúcidamente comprendió Gramsci, con los procesos de centralización política y homogenización cultural —desintegración de las culturas populares— que exigió la constitución de los Estados nacionales, y con los procesos de desplazamiento de la legitimidad social que condujeron de la imposición violenta de la sumisión a la organización del consenso por hegemonía: a las relaciones del Estado-nación con lo nacional popular. (id.: 46)

Amezaga bat dator azalpen horrekin, hedabideek nortasungintzan duten papera seinalatuz: “Historiari so eginez, esan daiteke, hedabideak izan direla, lehenago eskola izan zen bezalaxe, XIX. mendearen amaieratik aurrera estatuetako nazio nortasunaren eragile handienak” (2009: 47-48). Hedabideek proiektatu ohi duten komunitateari ere erreparatzen dio: “Salbuespenak albuespen (adibidez, prentsa ‘erregionala’), mende oso batez komunikabide horiek irudikatu duten komunitatea estatu nazioaren subjektua izan da, hots, estatuak definitutako nazioa” (id.: 48). Eta aurrekoari lotuta ikur hedatzaile gisa duten garrantziari: “Komunikabideak ikur hedatzaile garrantzitsuenak dira” (id.: 48). Horrenbestez, tokian tokiko masa kultura neurri handi batean bertako nazio-estatuko kultura nazionala izan ei dela gaineratzen du, eta European telebistak eta irratiak luzaroan izandako kontrol estatuala seinalatuz biribiltzen du argudiaketa.

Bestalde, nazio nortasunaz haratago, Martín-Barberok bezala, langile klaseak bere egindako kultura popularra sisteman integratzeko ahalegina ere aipatzen du, 1968ko maiatzeko iraultzari erantzunez Finlandiako hiriburuan eginiko

biltzarraren ondorioei erreferentzia eginez: “[...] zera proposatzen da Helsinkin kultur politikaren helburutzat: kultura popularra, “alternatiboa” edo “kontra-kultura” erreibindikatzuz sistemaren aurka matxinatu diren gizarte sektoreak, kulturaren bidez sistema horretan bertan integratzea” (Amezaga, 1994: 162).

Ñabardurak ere egiten dizkiote horri guztiari bi egileek. Batetik, nazio-estatua baino merkatu handiagoei zuzenduriko eskaintza, geroz eta garrantzitsua goa, enpresa pribatuen esku utzi da hasieratik. Bestetik, AEBn kontrol estatala askoz ere laxoagoa izan da. Eta, azkenik, Europako kontrola ere bigunduz joan da 1960-1970eko hamarraldietatik aurrera (Espainian beranduago. diktadurak eragindako isolamendua zela eta), besteak beste, kultura industriaren kontzentrazio eta transnazionalizazioak eragindako presioari amore emanez.

Edozein kasutan, izan kultura tradizionala edo horren garapenez sorturiko kultura alternatiboa, izan estatuaren eskutik izan merkatu transnazionalen eskutik, kultura popularrak, kolektibitatearen sustrai esentzial gisa eta ikuskizun moderno bihurturik, geroz eta pisu gehiago izango du masei zuzenduriko hedabide modu berrietan.

6.1.2. **Kultura mediatua eta tradizioaren birsustraitzea**

Egun ez du inork zalantzan jartzen bitartekotza horren garrantzia. Informazioaren gizartearen aroan bizi garela diote batzuek, hirugarren iraultza industriaren lehengaia informazioa eta kultura direla besteek. Hiru zentzutan gauzatzen den hedabideen bitartekotza aurkituko dugu ideia horien guztien oinarrian. Batetik, eskaintza kulturalari buruzko informazioaren iturri nagusia hedabideak dira: “La cultura actual, la de nueva creación y la del futuro se selecciona, distribuye y estabiliza preferentemente desde la comunicación mediática e intergrupala” (Garzia, Idoyaga eta Zallo, 1999: 433). Bestetik, eskaintza hori ulertzeko eta interpretatzeko ezinbestekoa suertatzen den ikasketa prozesua ere, neurri handi batean, hedabideen bidez gauzatzen da: “Gaur egungo ezagutza, ezagutza modernoa batez ere, informazio publikatuan oinarritutakoa da [...]. Egungo kate signifikatzaileak, kate interpretatibo modernoak, hedabideak sortzen dituzten ulertarazle kolektiboen menpe daude.” (Basterretxea, 1998: 57). Eta, azkenik, kulturaren berrikuntza eta egokitzapenerako ere ezinbesteko bihurtu dira: “Los dos subsistemas institucionales especializados, volcados a la reproducción, renovación y adaptación de la cultura a los requerimientos de los cambios sociales, son el sistema educativo y el sistema mediático [...]” (Garzia, Idoyaga eta Zallo, 1999: 411).

Gizarte modernoaren konplexutasuna dela eta, hedabideek publikatu ezear nekez iritsiko da ezein fenomeno kultural sektore zabalentzako partekatua, alegia, kultura popularra, izatera. Honenbestez, kulturgintzak hedabideen leiho

horri jarri beharreko arreta funtsezkoa da: “Masa hedabideek eta kultura industrietik moldatutako esparru publikoak osatu du gaur egun kultura ekoizleak daukan komunikazio gunerik garrantzitsuen —ez bakarra— eragin proiektuak hezurmamitu ahal izateko” (Larrinaga, 2007b: 201).

Kulturaren mediatizazioak kultura popular tradizionalaren inguruan izandako eraginen inguruko hainbat gogoeta mamitsu eskaintzen du J.B. Thompson soziologo estatubatuarra. Horrela, tradizioak historikoki funtzio hermeneutikoak, arautzaileak eta legitimatzaileak bete izan dituela azaltzen du, eta nortasun iturri garrantzitsua izan dela gaineratu. Modernitateak tradizioaren galera dakarrela dioen ikuspegi klasikoari ameto emanaz, horren garapenak elementu arautzaile eta legitimatzaile gisa gainbehera nabarmena izan duela onartzen du, baina, jarraian, ikuspegi klasiko horretatik urrunduz, beste bi funtzioei indartsu eusten diela azpimarratzen du: “[...] la tradición retiene su significado en el mundo moderno, particularmente como medio de dar sentido al mundo (aspecto hermenéutico) y como manera de crear un sentido de pertenencia (aspecto de la identidad)” (1998: 246).

Kultura mediatuaren agerpenak aurrez aurreko elkarreraginean gauzatzen zen ahozko kultura tradizionalaren alternatiba indartsu bat eskaini du. Honela, Thompsonen hitzetan, kultura honen “deserrotzea” deritzon prozesua eman da: “[...] la transmisión de materiales simbólicos que comprenden tradiciones se ha separado progresivamente de la interacción social en un espacio compartido” (id.: 246). Baina “deserrotze” horrek ez du tradizio honen galera ekarri: “El papel de las tradiciones orales no fue eliminado, estas tradiciones fueron matizadas, y en cierta medida reconstruidas, a través de la difusión de los productos mediáticos” (id.: 55). Horrenbestez, hedabide modernoek tradizioa “birsustraitzeko”, berreraiki eta indartzeko, aukera ireki dute.

Beranduko modernitatean, kultura mediatuarekin eta masa kulturarekin lehertuko den fenomeno bat da hau, baina Burkereen arabera Modernitatearen sorreratik bertatik hasi zen, inprentaren agerpenarekin. Hedabide berriak, inprentak, deserrotzeaz gainera birsustraitzeko aukera ere ekarri zuen, ordea:

El contenido del material popular impreso no nos sugiere una ruptura radical en la continuidad cultural. Muchos de los temas que fueron impresos, habían formado parte del repertorio de los actores que estaban dentro de la tradición oral y, desde luego, llevaban las marcas de su origen: baladas y diálogos, sermones fingidos y dramas sacramentales. (Burke, 1991: 359)

Liburuak irakurketa pribaturako baino gehiago plazan ozenki irakurtzeko baliatu zirela kontatzen du, eta lau mende geroago, Alemaniako nahiz Frantziako liburu saltzaile ibiltarien eskaintzetan, ahozko tradiziotik jasotako ipuin eta bertsoak zirela nagusi:

Uno empieza a preguntarse si el libro impreso no sólo preservaba la cultura popular, sino que incluso lo extendía a otros lugares en vez de destruirla [...]. Los viejos temas no desaparecieron entre 1500 y 1800, y además aparecieron otros nuevos. Los cambios culturales, en este caso como en otros, no fueron tanto ‘sustitutivos’ como ‘aditivos’. (id.: 359-360)

Bertsopaperek ere antzeko eragina izan zutela ikus daiteke: idatziak izan arren, ahozkoaren zabalkundea ekarri zutela; aurrez aurrekoarekin hautsi arren, nolabaiteko deserrotze bat eragin arren, fenomenoa birsustraitzeko balio izan zutela. Eta bertso-munduak XIX. mendean hasita bertsolaritza hedabideratzeko gaur arte egin duen apustu jarraitua ere Thompsonenek azalduko birsustraitzean kokatzen den ahalegin gisa uler daiteke.

Euskal kulturaren modernizazioa oso berantiarra izan zenez, bertsolaritzaren hedabideratzeak eta habitat berrian lur hartzeko egin diren moldaketek eragindako kezkak, zalantzak eta eztabaidak gaurdaino luzatu dira. Thompsonen arabera, deserrotze eta birsustraitze prozesuek alde guztietan eragin izan dituzte antzeko kezka, zalantza eta eztabaidak. Eta gurean agertzen direnentzat lagungarri suertatzen den pare bat azpimarra esanguratsu ere eskaintzen ditu. Batetik, azaltzen du kultura mediatua indartsu garatu izanak ez duela zertan aurrez aurreko praktika kulturalaren galera ekarri:

Los medios de comunicación pueden ser utilizados no sólo para desafiar y socavar los valores y creencias tradicionales, sino también para difundir y consolidar tradiciones. No resulta difícil dar ejemplos de cómo los media han sido eficazmente utilizados al servicio de la tradición. (Thompson, 1998: 255)

Aurretik kulturaren berrikuntzari buruz aipatu direnak tradizioaren alorrera dakartza, gainera: “[...] el desarraigo no les privo de sustento [...] preparó el camino para ampliarlas, renovarlas y reincorporadas en nuevos contextos y unidades espaciales que se encontraban más allá de los límites de la interacción cara a cara” (id.: 239).

Azkenik, kultura mediatikoak ekarritako bilakaeraren aurrean mesfidati agertzen direnentzat, tradizioa birsustraitzeak ez duela zertan tradizio horren esentzia kaltetu azpimarratzen du: “[...] las tradiciones que dependen en muchos sentidos de formas simbólicas mediáticas no son *ipso facto* menos auténticas que aquellas transmitidas exclusivamente a través de la «interacción cara a cara» [...]” (id.: 264).

6.1.3. Masa kultura eta euskal kultura: bertsolaritza berriro ere

Bistakoa denez, masa kulturak presentzia oso garrantzitsua du egun Euskal Herrian. Hain ohikoa ez dena, Amezagak azaltzen duen legez, bertako kulturak

masa eremu horretan duen tokia litzateke: “[...] masa kulturaren eraikuntza prozesuan, euskal kulturak ez du, kasik, presentziarik izan” (1994: 21). Erdalduna izan da, beraz, nagusiki, bertan hedatu den masa kultura hori: “[...] hezkuntza sistema finkatu eta komunikabideak hedatu ahala, erderak ‘herrikotzen’ —hots, herriak bere egiten— joango dira, euskararen kaltetan” (id.: 21).

Amezagaren ustez, ordezkatzeko prozesu honen atzean euskal kulturaren subalternitatea legoke:

Estatuaren botereak eta merkatuaren indarrak ezartzen duten kultur kapitalaren ezberdintasunean, euskal kultura desjabetua da, hala kultur kapitalari dagokionez —euskal kultura ez baita kultura nagusia, ez ‘kultura landu’ gisa, ez eta hegemoniko gisa—, nola kultur kapitala sortzeko edo ‘metatzeko’ beharrezko dituen baliabideei dagokienez: komunikabideak, kultur politika, kulturaren industria, e.a.; azken funtsean, botere politikoaren eta ekonomikoaren eskura dauden baliabideak. Bestetik, estatu-nazioaren eraikuntzak eta kapitalismoaren bilakaerak ezarritako boteretik baztertuak izan diren eta oraindik ere baztertuak diren herri sektore batzuen kultura da euskal kultura. (id.: 190)

Egia da euskarazko kultura popularrak aritzeko forma tradizioaletara jo behar izan dela, baina horrek ez du zerikusirik euskal kulturaren izaerarekin, populartasun modu berriak eskuratzeko izan dituen zailtasunekin baizik. Euskal kultura atzeratua eta atzerakoia dela, kultura modernoaren garapenari kontrajarrria dela esaten duten ahotsak asko entzun izan dira, baina planteamendu horiek ez dira zapalkuntza kulturala modernitate saio gisa mozorrotzeko ahalegina baino. Amezagak azaltzen duen bezala, kultura tradizional-etniko vs kultura moderno dikotomiak ez du inolako funtsik: “Euskal kulturari buruzko auzia, beraz, tradizioa/modernitatea alternatibian kokatu nahi izatea, ikuspuntu desegokitzat jo behar digu. Azken funtsean, Clifford Geertzek etnozentrismo politikorako dioena kulturarako jasoz, zera esan beharko genuke: modernizazioak ez du etnizismoa desagertarazten, modernizatu egiten du” (1994: 192). Errealitateak dio, behar diren indarrak bildu ahal izan dituenetan eta hedabideetan sartzeari lortu duenean, beste edozein bezain moderno izatera irits daitekeela euskaraz egiten den kultura:

[...] kultura herritarrik inon bada, derrigor iraganetik datorrena behar du izan. Horrek esplikatu luke, gure iritziz, zergatik egungo kultur hedapenerako bideetan nola edo hala sartzeari lortu duten adierazpideak, bertsolaritza kasu, aldi berean tradiziozko herri kultura eta egungo herri kultura gisa har daitezkeen. Eskolaren bidez edota komunikabide eta ikuskizun masiboen bidez lorturiko hedapenak, bertsolaritza euskal kultura herritar eta garaikidetzat ikustea ahalbidetzen digu. (Amezaga, 1994: 22)

Bertsolaritza aipatzen du, bada, Amezagak euskal kulturaren baitan masa kulturarekin hibridatzeko gaitasuna erakutsi duen alor gisa. Eta bigarren alor bat ere aipatzen du, euskalgintza. Zerrenda ez du asko gehiago luzatzen.

Gabilondok, ildo beretik, bertsolaritzak globalizaziora sarbide bigun (*smooth*) bat izan duela seinalatzen du euskal literaturaren historiari emandako errepositoaren azken paragrafoetan:

Finally, it is worth mentioning that the core of Basque literature, its oral tradition, has made a smooth transition to globalization. The *bertsolaris* or verse improviser has reemerged as the other auratic ‘writer’ who is followed not only on stage but also across different platforms such as twitter, radio, television, youtube, or facebook. The *bertsolaris* hold a national championship every four years, which usually is sold out and gathers a public of over 10.000 spectators. From Xabier Amuriza and Andoni Egaña to Maddalen Lujambio, the first woman *bertsolari* to win the championship, they represent one of the liveliest aspects of Basque literature. (Gabilondo, 2016: 281)

Egile urretxuarraren iritziz, euskal kulturaren eta masa kulturaren arteko hibridazioa Euskal Telebistarekin abiarazten da, baina gaineratzen du bertsolaritzaren eta euskal antzerkigintzaren oinordekotzat jotzen dituen euskal telesailak direla eremu horretan garatu diren kultur adierazpen bakarrak.²⁸⁹

Therefore, at the moment in which Basque television constituted a Basque social space and self, it also brought about the hybridation of Basque culture with globalized mass culture in a ratio where the domestic production only occupied a symbolic or qualitative position, not a quantitative one. (1999: 33)

Beste kultur adierazpide batzuek lortu ez duten masa kultura dimentsio hori bertsolaritzak zergatik lortu ote duen ez da askorik sakondu. Zuzeneko sorkuntza izatea, ikus-entzunezko elementuak biltzen dituen, aldiro berria, taldean gauzatzen denez sozializazio gune bezala funtzionatzen duena... aipa daitezke arrasto gisa. Baina horien guztien gainetik gure errezeloa da bertsolaritzaren eragileen belaunaldi ezberdinek eginiko lanak zerikusi handia izan behar duela kontu honetan guztian:

Bertsolariek kantuan sortzen duten bat-bateko lilura horrek pizten du bertsolaritzaren metxa. Baina beste diziplina artistiko batzuek ere badauzkate sortzaile

²⁸⁹ Mouillotek ere egiten du bertsolaritzaren, euskal telebistaren eta masa kulturaren arteko lotura hori: “The recent appearance of Basque broadcast media utilizing and contributing to the popularity of bertsolaritza (Basque television and radio stations), [...] and the organization of large-scale events, are all elements pointing towards a form of mass production [...] these tendencies appear [...] as tools of an effective process of modernization for the Basque cultural project.” (2009: 8)

bikainak eta, hala ere, ez daukate halako oihartzunik. Beraz, ekoizpen artistikoaz gain, nabarmena da testuinguruak ere laguntzen duela, eta testuinguru hori proiektu soziokulturalak ekoitzi du, ez da berez etorri. (Zubiri, 2018: 25)

6.2. GIZARTE MUGIMENDUAK KULTUR ERAGILE

6.2.1. Gizarte molde berrien emaitza

Masa kontzeptua Frantziako Iraultzaren barruan ernatu zen: klase subalternoak izendatzen ziren horrela. Masa kulturak, esan bezala, klase subalterno horien baitatik gorpuztu zen langile klasearen kultura popularraren hedabideratzean izan zuen abiaburua, XIX. mende amaieran hasita. Berebat, gizarte mugimenduen inguruko teorizazioen lehen aurrekaria ere XIX. mende amaiera horretan, langile klase horren portaera politiko-sozialaren inguruan eginiko lehen azterketetan legoke. Azterketa horiek hiri handietan pilatzen ari ziren klase subalternoen garapena kezkatzen zuten, gizarte ordenarentzat mehatxu bat izan zitekeelakoan, eta europar zibilizazioaren krisiaz ziharduten:

Gizarte mugimenduei buruzko azterketa garaikideen aurrekariak aurkitzeko XIX. mendean masen egintza aztertzen zuten pentsamendu tradizioetara jo behar dugu. Tradizio garrantzitsuenen artean, XIX. mendeko masen jokabide irrazionalak azpimarratzen zituzten teoriak dauzkagu. Teoria horiek langile mugimenduen aurkako tresna politiko-intelektual modura erabili izan ziren maiz. (Larrinaga, 2007b: 15-16)

Elkarri loturik sortu dira, bada, masa kultura eta gizarte mugimenduen lehen kontzeptzioak.

Gizarte mugimenduen inguruko teorizazioaren alorrean izan den garapean, 1970 arte gailendu ziren korrante ezberdinak, ikuspegi klasikotzat hartu ohi dira. Horrela, “masen psikologia”z gainera, horren ikuspegi ezkorra baztertu eta mobilizazioek sistemaren egokitzapenak ahalbidetzen dituztela gaineratu zuen “jokabide kolektiboaren ikuspegia” eta fokua tentsio estrukturaletan jartzen zuen “gabezia erlatiboaren” teoria sartu ohi dira zaku horretan.²⁹⁰ Guztiek azpimarra norbanakoaren subjektibotasunaren eta irrazionaltasunaren jartzen dute.

²⁹⁰ Gustave Le Bonen eta Gabriel Tarderen mende arteko hainbat lan hartu ohi dira “masen psikologia”ren erakusgarri nagusitzat. Ralph Turner eta Lewis Killianek 1957an argitaraturiko “collective behaviour” eta 1963an Neil Smelserrek kaleraturiko ‘Theory of Collective Behavior’ lirarteko “jokabide kolektiboaren ikuspegia”ren formulaziorik landuenak. Eta Ted Gurrek 1970ean kaleraturiko *Why Men Rebel* da “gabezia erlatiboaren” teoriaren inguruko lanik ezagunena.

1970etik aurrera, ordea, 1960ko hamarraldiaren bukaeratik Europa eta Estatu Batuak hartu zituen protesta oldearen behaketak planteamendu klasiko horiek baztertzea ekarri zuen:

Une hartan ezinezkoa zen protesta egintzetan parte hartzen zuten gizakiak gizabanako anomiko eta irrazionaltzat jotzea. Aitzitik, adituek ikusten zuten gizaki razionalak zirela, gizartean ondo integratuak, erakundeetako kideak. Bestalde, beraien egintzetan helburu zehatzak bilatzen zituzten, ez zegoen zalantzarik. Hartara, egintza kolektiboetan gero eta argiago sumatzen zen interesak razionalki antolatzeko helburu estrategikoak gailentzen zirela. (Larrinaga, 2007b: 21-22)

Aldaketa hori barneratzetik, gaurdaino alorreko bi eredu nagusiak izan direnak sortu ziren, European garaturiko “Gizarte Mugimendu Berrien Paradigma” eta Estatu Batuetan garaturiko “Mobilizazioaren Teoria”. Eta horiek nolabait eredu kontrajarri gisa funtzionatu izan dute: lehenak arreta mugimenduaren motibazioan jartzen du, eta bigarrenak mugimenduaren antolaketari erreparatzen dio; lehenak gatazka koordenatu kulturaletan kokatzen du, azpimarra balioen talkan jarriz, eta bigarrenak koordenatu politikoetan egiten du, interes gatazka gisa planteatuz; nortasunaz ari da lehena, estrategiaz bigarrena...

Dikotomia hori zalantzan jarri izan da gerora, mugimendu guztiek, neurri batean edo bestean, izaera politiko bat dutela eta aldi berean kulturgileak direla azpimarratuz (Larrinaga, 2007b: 133), eta azterketa integral batek bi alderdiak hartu behar dituela kontuan ulertzen da egun.

Bertsolaritzaren kasuan, bertso-munduak azken zikloan gauzatutako eragiletzaren ezaugarriei buruz kontuan hartuko dira datorren atalean Mobilizazioaren Teoriak seinalatzen dituenak ere, baina testuinguru zabalarekin loturak egiteko egokiagoak irizten dira Gizarte Mugimendu Berrien Paradigmaren planteamenduak.

Planteamendu horien arabera, XIX. mendeko nahiz XX.aren lehen erdiko baldintzen erantzun gisa langile mugimendua garatu zen bezala, gizarte postindustrialak ekarririko makroegiturazko aldaketen aurrean bigarren olatu defentsibo bat sortu zen 1960ko hamarralditik aurrera. Langile mugimenduarekiko berritasuna euren kokapenean zekarten (esparru hertsiki politikoan bainoago gizarte zibilean), euren xedeetan (botere politikoa baino berrikuntza kulturala) eta baita euren oinarri sozialean ere (klase ertainak euskarri nagusitzat).

Mugimendu berri horiek askotariko aldarrikapenak bideratu dituzte: feminismoa, ekologismoa, antimilitarismoa... Tartean baita aldarrikapen etnokulturalak ere. Horrela, teorizazio honen egile garrantzitsuenetako batek, Alberto Meluccik, zera dio:

En las décadas de los años sesenta y setenta, los conflictos etnonacionalistas formaban parte de una ola más amplia de acción colectiva que afectó a las socieda-

des occidentales e involucró a grupos sociales diversos. La movilización nacionalista asumió a menudo una connotación ‘izquierdista’ explícita [...]. Las nuevas generaciones de militantes nacionalistas incorporaron los problemas culturales propios de la sociedad metropolitana industrial al repertorio de la tradición étnica y territorial. (2001: 104)

Mugimendu etnokultural hauek oinarri-oinarrian posizio subalterno batek ekarririko gabeziari erantzutera datoz gainerako gizarte mugimendu guztiak bezala, baina kasu honetan menperaturiko kultura jakin baten subalternitatea da gauditut nahi dena. Batetik, planorik praktikoenean kultura horien sozializazioarako erakundeak, eskola eta hedabideak nagusiki, eratzeari ekingo zaio. Bestetik, Beranduko Modernitatearen berezko problematika berriari, masa kulturak eta globalizazioak eragindako nortasun nahiz autonomia beharrei erantzun bat emango zaie:

[...] en la sociedad de información de hoy, el modo en que denominamos a las cosas decide inmediatamente su propia existencia. El componente idiomático en los conflictos étnicos es, por lo tanto, no simplemente la reivindicación de un derecho tradicional. Ilumina la cuestión crucial de si es posible hoy en día denominar de un modo diferente. De este modo, el derecho de la autonomía en la construcción del mundo se afirma en la diversidad del idioma. Idiomas diferentes dan lugar a mundos diferentes [...] resistiendo u oponiéndose al léxico estandarizado impuesto por los centros planetarios de la cultura de masas. (Melucci, 2001: 117)

Horrenbestez, nazionalismoari lotzen zaizkion neurrian mugimendu etnokultural hauek Lehen Modernitatearen zenbait balioen segida badira ere, Beranduko Modernitateak ekarrirako erronka berriei ere erantzuten dietenez, gizarte modu berri baten, postmodernitatearen, emaitza ere badira:

Los viejos litigios sobre la nación, los procesos que fueron interrumpidos o históricamente reprimidos por el surgimiento del Estado-Nación son paradójicamente revitalizados por el desarrollo de un espacio global y transnacional. Los símbolos étnicos [...] constituyen una base real —por sus raíces en la lengua y la cultura— para la identidad de individuos y grupos en un contexto que ha perdido sus fronteras tradicionales. Los movimientos étnico-nacionalistas son al mismo tiempo los últimos vestigios del proceso de modernización y la señal de que el modernismo ha quedado atrás. (Melucci, 1994: 129)

6.2.2. Mugimenduotako komunikazioaren garrantziaz

Gizarte mugimendu berriek, azaldu berri den paradigmaren arabera, euren mobilizazioa parametro kulturaletan eta balioen gatazkaren alorrean planteatzen

badute, eta mobilizazio hori Kultura Mediatuaren eta Informazio Gizartearen markoan burutzea tokatu zaienez, ezinbestean komunikazioak funtsezko elementu bat izan behar du haien jardunean. Korrante honetako beste egile garrantzitsu batek, Manuel Castellsek (2003: 98), azaltzen duen bezala, ordena global berrian informazioa ondasun baliotsuena izanik, huraxe izango da eraldaketarako, agintariengan eragiteko edo jendartea sentsibilizatzeko, bitarteko garrantzitsuena.

Gizarte mugimenduen mobilizazio publikoa komunikazio beharriaren logikak artikulatzen duela planteatzen du, eredu gisa globalizazioaren aurkako mugimendua jarriz:

Teatro callejero, payasos, marionetas, música, baile, atmósfera de carnaval son una constante expresión del movimiento [...] la celebración pública es un objetivo en sí mismo para el movimiento, el valor del disfrute, pero también es una forma de comunicación a los medios, aportar sonidos e imágenes interesantes que pueden canalizarse fácilmente en el lenguaje habitual de las noticias y el entretenimiento. (Castells, 2003: 188)

Hedabideen arreta bilatzen duen mobilizazio publikoaren estrategia hori anarkista frantziarrek abiarazi eta 1968ko maiatzeko mobilizazioetan berreskuratuz *l'action exemplaire*aren ildoa kokatzen du, eta, kasu honetan, mugimendu ekologista jartzen du adibidetzat:

Gran parte del éxito del movimiento ecologista obedece al hecho de que, más que ninguna otra fuerza social, ha sido capaz de adaptarse lo mejor posible a las condiciones de la comunicación y la movilización en el nuevo paradigma internacional [...]. Creando acontecimientos que llamen la atención de los medios, los ecologistas son capaces de alcanzar a una audiencia mucho más amplia que sus partidarios directos [...] los políticos suelen quejarse de que son los medios de comunicación, más que los ecologistas, los responsables de la movilización medioambiental [...] Muchos activistas ecologistas han practicado con gran imaginación las tácticas anarquistas francesas de *l'action exemplaire*, un acto espectacular que impresiona, provoca el debate e induce la movilización. (Castells, 2003: 217)

Bestalde, komunikazioak mugimendu hauetan duen zentraltasunaren adierazle, norbere edukien ekoizpenean eta norbere hedapen sarean garapenean jarri ohi den indarra seinatzen du. Zapatismoaren kasuan, *lehen gerrilla informazionala* deitzen dio mugimenduari, Interneteko Neta sareaz egin zuten erabilera azpimarratuz. Edo globalizazioaren kontrako mugimenduen kasuan, Indymedia sareaz egindako erabilerari egiten dio azpimarra.

Ez da, noski, mugimenduotan komunikazioak duen garrantziari arreta jartzen dion egile bakarra. Meluccik (1994: 120) funtsezkotzat jotzen du puntu

hau: “Las formas de poder que están surgiendo en las sociedades contemporáneas se fundan en la capacidad de ‘informar’ (dar forma). La acción de los movimientos ocupa el mismo terreno [...]”. Eta hainbatetan errepikatzen ditu ideia horren adierak, Castellsek seinalaturiko hainbat alderdirekin bat etorri eta beste batzuk aberastuz (Melucci, 1994: 145-147). Edo Giugni ere (1998: 380) ere funtsezkotzat jotzen du gizarte mugimenduen arrakastan hedabideekiko hartu-emanak daukan garrantzia.

Frame analysis deritzona da Gizarte Mugimendu Berrien Paradigmatik gizarte mugimenduen komunikazioaren azterketarako eskaini den tresna analitikorik garrantzitsuen. Terminoak mugimenduak sortzen duen interpretazio markoari egiten dio erreferentzia, eta, Larrinagaren arabera, 1980ko hamarraldian Erving Goffmanek zabalduko “marko” (*frame*) kontzeptuan du bere jatorria: “[...] inguruan burutzen diren gertakariak bereizteko eta zentzuz hornitzeko, gizakiek interpretazio eskemak erabili behar dituzte. Horiexek dira markoak Goffmanen terminologian” (Larrinaga, 2007b: 37). Norbanakoaren pertzepzioaren inguruan eraturiko kontzeptuari dimentsio kolektiboa emanaz artikulatu da kontzeptu berria:

Mugimenduek mobilizazioaren aldeko sinestean eta ideien eroale eta igorle funtzioa betetzen dute, ez bairik gabe. Baina, horrez gain, gizakientzako —parte-hartzaile, arerio nahiz behatzaileentzako— esanahiaren ekoizpenean modu aktiboan diharduten eragileak ere badira [...] Ekoizpen lan hori dela medio, mugimenduek sortu ez ezik moldatu eta egituratu ere egiten dituzte sarritan gizar-tean dauden esanahiak eta diskurtsoak. (Larrinaga, 2007: 40)

Gaitasun sortzaile horrek erabat baldintzatuko ditu babesleak eta boluntarioak mobilizatzeko gaitasuna, publikoki ikusgarria izateko ahalmena, beste talde batzuekin lankidetzan aritzeko aukerak, eta aurkariak desaktibatze indarra (Zubiri, 2016: 15). Eta, aurrerago ikusiko denez, bertso-munduak 1980tik aurrera garatuko den zikloan gauzatu ahal izan duen ekarpenik garrantzitsuenetako bat bertsoaritzaz ordura arte nagusi zen ulerkera esentzializatu eta tradizionalistarekin hautsi eta fenomenoaren erabateko gaurkotzea ahalbidetu duen *frame* berriaren ekoizpena izango da, hain zuzen.

6.3. BIGARREN EUSKAL PIZKUNDEA ETA BERTSOLARITZA

6.3.1. Abertzaletasun berriak askatutako korapiloa eta Pizkunde berria

Gerraren suntsiketak eta gerraosteko errepresioak oskol huts batera murriztua zuen Euskaltzaindia hura martxan jarri nahian utzi dugu Krutwig aurreko

atalean. Erakundeari dezenteko astindua ematen ari zela erbestera ihes egin beharrean egon zen,²⁹¹ ordea, eta benetako astindua, euskal abertzaletasunaren eta kultur gintzaren historia aldatuko zuena, erbestetik ekarriko zuen, hamar-kada bat geroago, 1963an argitaratu zuen *Vasconia* liburuarekin. Bertan, Sabino Aranak planteatu zuenarekiko ezberdintasun handiak zituen abertzaletasun baten oinarriak zirriborratzen zituen:

Hasteko, arrazan oinarrituriko nazionalismoaren aurrean, Krutwigek hizkuntzan ikusten du euskal nazioaren izaeraren gordailua eta gerorako itxaropena. Honekin batera, nazionalismoak Sabino Aranaren formulazioan zuen izaera defentsibo eta gordekor hutsa, modu dinamiko eta integratzailean ulertzeko bidea zabal-tzen da [...] proposamen honek nazionalismo aurrerakoa aldarrikatzen zuen, nazio askapena eta gizarte mailako askapena borroka batean bildu beharra azpimarratuz. (Amezaga, 1994: 51)

Arrazari, berezkoari, lotzen zitzaion naziotasun esentzializatuaren orde-z, borondatez eraiki zitekeen naziotasuna aldarrikatuko du: hizkuntza da etniaren ezaugarri objektibo nagusia, eta hizkuntza ez da zerbait berezkoa, ikasia baizik; bestalde, nazioa ez da etniak subjektu politiko gisa garaturiko kontzientzia poli-tikoa baino, eraikuntzan den zerbait hori ere, eta, ondorioz, iraganari baino etorkizunari erreparatzen diona (Amezaga, 1994: 51-57).

Krutwigek erbestera jo behar izan zuen urte berean, 1952an, ikasle-talde batek Ekin taldea sortu zuen Bilbon. Gerra galdutako etxeetako semeak ziren, nerabezaroa gerraosteko errepresio giroan bizitakoak, eta 1950eko hamarraldi hasiera hartan, erresistentzia oro erbestean zelarik, trebakuntza politikoa eta euskal kulturaren sustapenean murgiltzea erabaki zuten. 1955ean EAJk bere gaztediarekin, EGIrekin, bat egitera behartu zituen, baina abertzaletasun jelki-deak frankismoari erantzun eraginkor bat emateko erakusten zuen ezintasuna-ren aurrean, bide berri bat urratu nahian EGI utzi eta Euskadi Ta Askatasuna sortu zuten 1958an.

Taldeak erabat sintonizatu zuen Krutwigen planteamenduarekin, eta Jose Luis Alvarez Enparantza *Txillardegik*, Ekin nahiz ETArekin sortzaile eta hizkun-tzalariak, garapen garrantzitsua eman zien *Vasconiako* edukiei. Hizkuntzak,

²⁹¹ Honela kontatzen du Xabier Kintanak: “1952.eko maiatzean Luis Villasante Kortabi-tarte jaunak bere sarrera-hitzaldia egin zuen Bizkaiko Diputazioaren Jauregian [...] harrera-hitzal-dia Federikok egin zion. Hartan, Krutwigek, garai hartarako ezin sinetsizko ausartziarekin, Franco-pean Eliza Katolikoak euskararekiko zerabilen zabarkeria salatu zuen gogorki, hargatik kritika bortitza eginez [...] bertan zeuden agintari faxistetako batek, susmo txarrez, euskarazko hitzaldi hura eskuetatik kendu zion eta itzularazi, Krutwigen aurka kartzela-neurriak hartzeko asmoz. Federikok baina, ‘euskaldun separatista’ gisa salatuz gero 20 kartzela-urte luzeetan itzalpean ego-teko gogorik ez eta [...] atzerrirako bidean abiatu nahiago izan zuen [...]” (Kintana, 1999: 8).

Krutwigek aipatu bezala, pentsaera mailako batasuna ez ezik sentiera mailako anaikidetza eta nortasun partekatu bat ematen zituela azaldu zuen. Aranaren formulazioaren alternatiba gisa Campionena lehenesten zen, beraz, baina hark ez bezala kultur komunitatearen biziraupenaren eta horren independentzia politikoaren arteko lotura estua eginaz (Amezaga, 1994: 67).

Abertzaletasun jeltzaleak bere sorreran diskurtso antimoderno eta jarrera defentsibo eta kontserbadoreak hartu bazituen, adar berriak, gizarte industrialaren ukazioak abertzaletasuna ezertara ez zeramalakoa, eta Europatik zetozen haize berriek hauspoturik, euskaltasunaren inguruko diskurtsoa, iruditeria eta proiektua errealitate horretara egokitzeko apustua egin zuen. Eta Euskal Herrian immigrazioak harturiko dimentsioa tarteko, horren integrazioarako bide gisa klase borroka ere hartu zen funtsezko oinarri gisa. Abertzaletasun berriaren eta jatorrizkoaren arteko etena gauzatuko da, bada:

[...] zalantzatan jarri ziren bigarren horren mundu ikusmoldearen oinarriak: garbizaletasuna hizkuntza ereduan, nekazarien gizartearen erreferentzialtasun kulturala eta soziala, arrazaren goraipamena euskal desberdintasunaren ikurren artean, ikuspegi klerikala eta kontserbadorea gizarte ohiturei zegokienez eta egitasmo politikoaren nagusitasuna kultura proiektuen gainetik [...] bestelako gaiak eta balioak aldarrikatu ziren: hizkuntzaren nagusitasuna euskal nortasun kolektiboaren definitzaile gisa, euskararen modernizazioa, estandarizazioa eta berreskurapena, proiektu politikoaren eta kulturalaren uztardura, munduaren ikuspegi sekularra, eta euskal gizarte industrializatuaren onespina, egokitzapen horrek zeuzkan ondorio guztiekin —nazionalismo integratzailea hizkuntzaren bitartez, auzi nazionalaren eta sozialaren elkarketa, eta ideologia berrien eskurapena (sozialismoa, marxismoa)—. (Larrinaga, 2007b, 166-167)

Jarduera politikoa erabat debekaturik zegoenez, elementu kulturalak pisua irabazi zuen adiera ideologiko berrian, eta, ondorioz, baita praxian ere, eta horrek bigarren euskal pizkunde bat ekarri zuen. Berebat, frankismoak euskal kultura “berez” desagertzeaz zen fenomeno aurremoderno gisa saltzen zuenez, baserritar ezjakinen folklorekeria atzerakoi modura, diskurtso horri aurre egin nahian enpeinu berezia jarriko da pizkunde horren izaera modernoa azpimarratzean: “[...] euskara eta euskal kultura gizarte modernoak jarritako baldintzetara egokitzeko gai zirela erakustean, euskalgintzaren eragileek azpikoz gora jarri nahi izan zituzten behinolako interpretazio nagusiaren arrazoibideak. Halatan, euskalgintzaren jarduera kulturalaren zeharkako ondorioa guztiz politikoa izan zen” (Larrinaga, 2007b: 312).

ETAk 1960ko hamarraldiaren bukaeran borroka armatuari ekin zion, eta erakunde marxista gisa eman zituen hurrengo pausoak, baina kulturaren dimentsio politikoa jorratzen zuen abangoardiako mugimendu klandestino gisa funtzionatu zuen lehen urteetan. Eta belaunaldi gazteak bizi zuen berri-

kuntza beharraren bulkadak, abertzaletasun berriari euskal kulturgintzaren lidergoa eman zion: “Interpretazio marko berriaren ezarrerak abertzaletasun eraberrituaren hegemonia ekarri zuen berarekin kulturaren arlora” (Larrinaga, 2007b: 167).

Testuinguru zabalagoan gertaturikoen isla ere bazen erreakzio hori guztia. Smithek azaltzen duenez, XIX. mende bukaeran Europan agertu zen nazionalismo etnikoaren lehen olatu bat, XX. mendearen lehen erdian kolonietan bigarrena, eta hirugarrena berriro ere Europan, 1960ko hamarkadan (1997: 114). Aurreko olatuak ekarritako diskurtso anticolonialistaren eragina zuten mugimendu horiek, eta, Fanon bezalako egileen eraginez, jite ezkertiar bat garatu zuten gehienetan. Lehen olatuarekiko jarraitutasun bat egon zen Smithen hitzetan, “[...] ese incremento se producía sobre la base de medios e ideales que se habían forjado antes de 1939, y en algunos casos (Gales, Escocia, Cataluña, País Vasco, Bretaña) antes de 1914” (id: 129). Baina baita etena ere: “[...] la guerra cultural de los ‘hijos contra los padres’, que se produce cuando la intelligentsia seglar se vuelve en contra de los viejos guardianes de la tradición” (id: 60).

Edozein kasutan pizkunde kultural bat ekarri zuten hirugarren olatuko mugimendu guztiak: “En todos estos casos hubo un renacimiento cultural, literario, lingüístico e histórico que precedió a la formación de movimientos políticos que luego han exigido la autonomía étnica” (id: 129).

ETAren eragiletza²⁹² baino askoz haratago doan ekimena da, noski, erresistentzia klabean burutuko den garaiko euskal kulturgintza. Euskal kulturaren aldeko mugimendu zabal eta plural bat ernatuko da: euskal kantugintza berriko hainbat talde, tartean Mikel Laboa, Benito Lertxundi, Xabier Lete eta enparauen Ez Dok Amairu famatua; artista plastikoaren taldeak, tartean Jorge Oteiza, Jose Luis Zumeta, Eduardo Chillida edo Nestor Basterretxea eta beste hainbatek osaturiko Gaur taldea; Gabriel Aresti bezalako idazleak..., eta sortzaile konkretuez haratago ikastolen mugimendu indartsu bat piztuko da, helduen euskarazko alfabetatze sarea aktibatuz, lehen euskal argitaletxe berriak sortuz... Eta Erresistentzia Kulturalaren bidezidor guztiak probatuko dira:

Guibernauk identifikatu ditu —egile, helburu eta ekintza motak kontuan izanik— eremu publikoan jorraturiko bide: ekintza sinbolikoak —“symbolic actions” pintada, grafiti, ikurriña...—, tartean sartze ekintzak —“interference actions”

²⁹² Etnosinbolismoaren alorrean britainiarraren lanaren garapen interesgarrietako bat egin duen Montserrat Guibernauk ere, Kataluniako kasuaren azterketatik abiatuz, ETAk hartutako bidea joera orokor gisa definitzen du: “Montserrat Guibernauk identifikatu ditu —komunitate katalanaren adibidetik abiatuz, preseski— estatutiko homogeneizazioaren kontrako bi estrategia nagusi: Erresistentzia Kulturala eta Borroka Armatua” (Gandara, 2015: 138).

kontzertu batean himnoa kantatu—, elite ekintzak —“elite actions” Omniun Cultural edo Euskaltzaindiaren lanak— eta ekintza solidarioak —“solidarity actions” 24 ordu euskaraz—. (Gandara, 2015: 144)²⁹³

Aurreko Pizkundekoarekin alderatuaz, beste ezaugarri batzuk dakartza Bigarren Pizkunde honetako lidergoa hartuko duen *intelligentsia* berriak:

[...] industrializazioaren eraginez XX. mendean zehar klase berriak goi mailako hezkuntza sistemara iritsi ziren gero eta kopuru handiagoan; hartara, goi klasetik at eraturiko “proletargo intelektualaren” sorrera nabarmendu zen, bereziki, 60ko hamarkadatik aurrera sozializaturiko belaunaldi gazteen artean [...] intelektualeria berriaren kontzientzia modernoa, urbanoa eta abangoardista nazionalismo berriaren eta nazio kulturaren definizioetan islatu zen. (Larrinaga, 2007b: 149)

Hainbatetan atzeratu behar izan zen hizkuntzaren arauketa 1968an estreinatu zen azkenik, euskara batuaren oinarriak onartu zituen Euskaltzaindiaren Batzarrarekin²⁹⁴. Eta funtsezko pauso horren bueltan hainbat alorretara zabaldu zen euskal kulturaren modernizazioa: euskal eskolaren sorrera, helduen alfabetatzea abiaraztea, euskara ezagutu zientifikoaren eremuetan sartzea eta literatura berri baten sorrera, besteak beste²⁹⁵.

Ildo horretatik, folklореaren eta kulturaren arteko bereizketa planteatu zuen garaiko *intelligentsiak* eta tradizioetik zetorrenari erabilera berri bat eman nahi izan zitzaion, jendarte berriarentzat funtzionaltasun bat izan zezan (Gandara, 2015: 137). Eta zenbaitetan, Artze anaien, Laboaren eta Oteizaren ekarpenetan, esaterako, berrikuntza hori abangoardiaraino eramane zen gainera, abangoardiak oso berezkoa duen bideari jarraikiz:

²⁹³ 1965ean Durangoko Euskal Liburu eta Disken Azoka abiaraztea mugarri garrantzitsu bat izan zen ildo horretan: “Durangoko Azokak eremu publikoaren lehen garaipen nagusia irudikatu zuen” (Gandara, 2015: 138). Eta kontaezinak dira sorkuntza alor ezberdinak uztartuz euskal kulturaren inguruan antolatu ziren jaialdi handiak.

²⁹⁴ Aurreko zenbait saio ez bezala bere fruitua eman zuen ekinaldi hau belaunaldi gazteak abiarazi zuen: “1960ko hamarraldian bazegoen jadanik belaunaldi berriko gazteen artean batuaren bilaketan grinatsu zebilen euskaltzale multzo esanguratsua —Hegoaldean *Anaitasuna*, *Jakin* eta *Zeruko Argia* aldizkariaren inguruan eta Iparraldean Euskal Idazkaritza elkartearen bildutakoak—. 1963-1964 urteetan, Txillardegiren zuzendaritzapean, Baionako Euskal Idazkaritza hizkuntza batuaren oinarriak aztertzeke asmoa mamitzen hasi zen.” (Larrinaga, 2007b: 157). Eta azken fasea belaunaldi nagusiagoaren abaroan gauzatu zen: “[...] idazle gazteek hizkuntzalari legitimatuen eta erakunde aintzatetsiaren eskuetan utzi zuten prozesuaren ondorengo garapena, alegia, kapital simboliko tradizionala onarturik zutenen eskuetan, horrela mesfidati agertzen ziren sektore soziopolitikoak —bereziki, EAJren ingurukoak— abian zegoen jardunera erakarriko zituztelakoan.” (Larrinaga, 2007b: 157-158)

²⁹⁵ Txillardegi beraren *Leturiaren egunkari ezkutua* (1957) hartu ohi da euskarazko lehen eleberri modernotzat.

[...] Bourdieuk abangoardiako artean iraganak duen presentzia inoiz baino naba-riagoa dela azaltzen du; izan ere, espazio horren menderatze praktiko nahiz teorikoa eskatzen baitu: zer egin denaz eta egin ez denaz jabetzea. (Gandara, 2015: 545-546)

Honela, Bigarren Pizkunde honekin, euskal kulturari diskurtso hegemonikoetatik planteatzen zaion korapilo nagusia, tradizioaren eta modernitatearen arteko dikotomiarena, askatutzat eman daiteke: “Beraien lanketan etnizitatea ez da dagoeneko tradizioari lotutako adierazpena, ezpada Aro Modernoan nazio taldearen bizitza objektibatzen duen baliabide soziala. Horrela, elementu etnikoaren formulazio berriak talde identitatearen definizio gaurkotua ahalbidetzen du” (Larrinaga, 2007b: 150).

6.3.2. Euskalgintza eta euskal kulturgintza gizarte mugimendu

Smithek 1960ko hamarkadan altxatu zen olatua nazionalismoaren ikerketaren ikuspegitik aztertzen duen bezala, Meluccik, gizarte mugimenduen alorre-rik begiratzen dio:

El nacionalismo étnico en Occidente resurgió durante el periodo que culmina a finales de los sesenta. Los movimientos que vehiculan sus reivindicaciones a partir del repertorio de contenidos propagados a través suyo surgen como una forma particular de movilización social basada en la exhortación a un actor colectivo que posee una identidad étnica y una cultura específica [...] (2001: 100)

Mugimendu horien sorrera modernizazioaren azelerazioarekin lotzen du, eta Euskal Herrian gisako azelerazio bat gertatu zen, aurreko atalean azaldu den gisan, frankismoak urte haietan nazioarteko isolamendua hausteko nolabaiteko irekiera bat burutu zuelako, eta irekiera horren ordainetan garapen ekonomikoko aldi bati ekin ahal izan ziolako, euskal lurretan are nabarmenagoa izan zena:

Lejos de facilitar la integración, los procesos acelerados de modernización han incrementado la diferenciación gracias a la intensificación de la comunicación, a la exposición de sectores aislados de la comunidad a modelos centrales, y a la reducción de los constreñimientos impuestos por el estado. (Melucci, 2001: 101)

Iduri du Euskal Herrian urte haietan gertaturikoa ondo egokitzen zaiola Meluccik planteatzen duen ereduari. Euskal kulturgintzak XIX. mende bukaer-
an emanak zituen bere lehen pausoak, eta 1960ra bitartean egindako bide guz-
tian posizio subalterno batetik aritzea tokatu zitzaionez, aurretik ere bazuen
gizarte mugimenduaren traza indartsua, baina hamarkada honetan kokatu zen
mugimendu modernoan parametroetan, Bigarren Pizkunde hau izango da, edo
bere baitako ekimen garrantzitsuenak izango dira —ikastolena, esaterako—,

gizarte mugimendu kulturgileen ezaugarriak bete-betean gorpuztuko dituztenak (Torrealdai, 1977: 464; Fernandez, 1994: 123; Larrinaga, 2007b: 121)²⁹⁶.

Gizarte mugimenduena praktikaren bidez gauzatzen den eraikuntza kognitibo bat izan ohi dela azpimarratzen du Larrinagak: “Nortasun kolektiboa helburua izanik, egintzan jorratzen da, ez da alde zuzenetik finkatuta datorren errealitatea. Aitzitik, prozesu negoziatua izan ohi da; prozesuan zehar, egintza kolektiboan inplikaturik dagoen ‘gu’ delakoa lantzen da. Horrela, apurka-apurka, esanahia hartzen du ‘gutasunak’” (2007b: 43). Eta euskalgintzaren bidea ere halakoxea, praktika askorekin, teoria gutxirekin eta intuizioz egindakoa izan zela azaltzen du Odriozolak: “Euskaltzaleen hizkuntz kontzientzia pitinka-pitinka bere heldutasun teorikora iristen ari da, eta guzti hori urte batzuetako borroka-ahaleginari esker: garbi dago, hortaz, hemen ere praktika teoriaren aurretik doala, hitzok oso zentzu zabalean hartuta” (1992: 32).

Bigarren Pizkundean bizi izandakoa gizarte mugimenduen teorizazioarekin erkatuz lotura gehiago ere egiten dira. Horrela, gizarte mugimenduetan ohikoa denez, komunitatearen subalternitateak dakarren ekimen instituzionalaren gabezia osatu beharra izango da mugimendu honen sorburua eta xede nagusia (Odriozola, 1992: 26; Larrinaga, 2007b: 121). Edo euskal *intelligentsia* berriak mamituriko abertzaletasunaren nahiz euskal kulturaren irudikapen berria interpretazio markoaren eraikuntza gisa ikusi ahalko da: “Horrenbestez, 1960ko aldaketa kultural eta politikoei abian jarri zuten, zalantzarik gabe, mugimendu zabalaren egintzaren ondorioz euskal mundu abertzalean sustraitu zen erreferentzi marko berriaren sorrera prozesua (Benford, Snow eta Hunttek landutako *framing process* delakoa)” (Larrinaga, 2007b: 165). Markoaren eraikuntza hori, beti gertatu ohi den bezala,²⁹⁷ aniztasun gatazkatsu baten baitan gauzatuko bada ere.

Izatez, Lehen Pizkundean onduriko ikuskeraren eta Bigarrengoan sorturikoaren artean talka bortitza gertatu zen. Berebat, Lehen Pizkundean onduriko ikuskeratik jaiotako abertzaletasun jeltzalearen eta Bigarrengotik sorturiko ezker

²⁹⁶ Euskal Herrian sortu diren gizarte mugimenduen mapa osatzera bideraturiko lanek ere toki garrantzitsu bat gorde ohi diote Bigarren Pizkunde hartan hasita euskal kulturgintzaren inguruan eraturikoak: “Xede, helburu eta norabideen espektro zabal hori dela eta euskararen eta euskal kulturaren aldeko gizarte mugimendua da, dudarik gabe, aztertuko ditugun artean anitzena, zabalena eta askotarikoena” (Ajangiz eta Barcena, 2001: 22).

²⁹⁷ Honela dio Larañak gizarte mugimenduen framearen eraikuntzaz: “[...] el consenso se construye a través de negociaciones y conflictos entre los seguidores del movimiento en torno a definiciones de la situación sobre las cuestiones que motivan su acción y la necesidad de intervenir en ellas [...]” (Laraña, 1999: 117). Eta antzeko hitzak darabilzki Meluccik: “Lo que empíricamente se llama un ‘movimiento social’ es un sistema de acción, que conecta orientaciones y significados plurales [...]. Sólo separando diferentes elementos analíticos se puede entender [...] cómo se construye una identidad colectiva a través de un complejo sistema de negociaciones, intercambios, decisiones [...]” (1994: 123-124).

abertzalearen artean abertzaletasunaren barruan hegemonia lortzeko borroka *framearen* inguruko gatazkari dimentsio politiko bat ere eman zion: “Jarrera kontra-jarriak hasierako nazionalismoaren eta nazionalismo berriaren ikusmoldeen isla ziren, eta, ondorioz, jarrera politikoekin nahasirik zeuden. Hortaz, berriz ere eztabaida kognitiboa eta politikoa bateraturik agertu ziren erabat” (Larrinaga, 2007b: 171). Eta handik gutxira dimentsio politiko hori bihurtuko zen eztabaida guztiak baldintzatuko zituen ardatza, Larrinagak, gizarte mugimenduen alorretik harturiko terminoa erabiliz, *master frame* deritzona.²⁹⁸ Euskara batuaren edo literatura berriaren inguruan sorturiko liskarrak eta ezinikusiak aipatzen ditu adibide gisa:

[...] polemikak kutsatu zituen literaturgintza berriaren hastapenak ere, euskararen batasun prozesuan bezala, literatura, hizkuntza eta kulturari buruzko ikuspegi desberdintasunak, belaunaldien arteko desberdintasun eta eztabaida politikoekin batera azaleratu baitziren. Mota horretako eztabaidek behin eta berriro adierazten zuten euskal kulturagintza esparruan lehian ari ziren bi mundu ikusmoldeen arteko borroka sinbolikoa. (Larrinaga, 2007b: 172)

Aurreko atalean eskaini dira frankismoaren azken urteetan abertzaletasunaren barruko arrakala horrek bertso-munduan izan zuen itzalaren inguruko kontu batzuk. Francoren kontra nolabaiteko kidesetasun bat mantendu zen, ordea. Hurrengo zikloan, 1980tik aurrera, Francoren erregimena Espainiako monarkia parlamentarioak ordezkatzeko duenean ezagutuko da *master frame* horren bertsiorik gordinena. Ardatz horrek asko baldintzatuko du euskal kulturagintzaren baitako gizarte mugimenduen garapena. Hurrengo atalean sakonduko da zerbait.

6.3.3. Bertsolaritzaren garrantzia Bigarren Pizkundan

Bertsolariek ez zuten aparte batean bizi izan 1960ko eta 1970eko hamarraldietan Euskal Herria hartu zuen giro nahasi hura. Batez ere belaunaldi gazteena gogoz inplikatu da Pizkunde berriaren olatuan. Imanol Lazkano bertsolariak, esaterako, honela gogoratzen du hura guztia Barandiaranen liburuan:

Hirurogeiko hamarkada oso garrantzitsua izan zen Euskal Herrian. Gerra eta gerra ondorengo zapalkuntza hartan, jendea mutu eta kuzkur egonarazi bazuten ere, azpian

²⁹⁸ Snow eta Benforden definizioa eskaintzen du Larrinagak: “What we call master frames perform the same functions as movement-specific collective action frames, but they do so on a larger scale [...]. Master frames are to movement-specific collective action frames as paradigms are to finely tuned theories. Master frames are generic; specific collective action frames are derivative [...]” (Snow eta Benford, 1992: 138; Larrinagatik, 2006: 555). Alegia, eztabaida guztien ama, eztabaida guztiak zeharkatzen dituen eztabaida.

abertzaletasunaren eltzeak irakiteari ez zion inoiz utzi. Horrek guztiak gaztedi berri bat sortu zuen, gurasoak baino ikasiagoa eta gaztetasunaren ausardiarekin. Protesta giroko hamarkada bat esango nuke nik. Lantegietako grebak, manifestazioak, eta abar. Lourdes Iriandoren abesti hark laburbiltzen du: ‘Gazte gera gazte eta ez gaude konforme, mundu garbiago bat bizi nahi genuke’. Hori zen giroa. (Barandiaran: 2011: 20)

Frankismoaren lehen hamarkadetan bizi izan zen errepresio giro itoa zela medio, bere dimentsio aldarrikatzaile eta politikoa isilpean mantendu zuten bertsolariek, baina giro berri honetan isiltasun hori hausten hasi ziren asko, abertzaletasun berriarekin lerratu ziren hainbat, eta “bertsolaritza soziala” zeritzon fenomenoak agertu zen. Aurreko zikloan eman zaio errepasso zabal samar bat horri guztiari, baina edukien inguruan Jexux Larrañagak bere doktore tesian esandakoak gaineratu daitezke hemen, bertsolaritza sozial horrek inguruaren bilakaerarekin erakutsi zuen sintonia azpimarratzeko:

Bertsozko tradizio diskurtsiboak aspalditik bizkarra emanda zetorren erlijio-tasun estetika moralistari muzin eginez, tentsio soziopolitiko berriaren baldintzapean borborka egosten ari zen gizarte begirada soziala zabaltzeko garaia bizi du. Orain, gai sozialak eta giza eskubideak printzipio unibertsalaren etika laikoaren norabidetik heltzeko garaia izango da, bertsozko tradizioaren iruditegi berrikuntzaren garaia. (Larrañaga, 2014: 138)

Aurreko atalean Jon Azpillaga eta Jon Lopategi bertsolariek bertsolaritza sozial honen baitan eginiko ekarpena azpimarratu da, jarrera berriarekin gehien nabarmendu zirenak eta gehien arriskatu zirenak eurak izan baitziren. Baina Imanol Lazkanok azaltzen duen gisan, bertsolari gehiago ere inplikatu ziren kontu horretan, eta inplikazio hori guztia funtsezkoa izan zen bertsolaritzaren egokitzapenean emandako hurrengo pausoetarako:

Azpillaga eta Lopategi izan ziren ikurrak edo, eta haien inguruan bertsolari denak ez, baina hor busti ginen dezente. Azpeitiko hiru bertsolariak —neroni, Joxe Agirre eta Joxe Lizaso—, Lazkao Txiki bera, Gorrotxategi, Igartzabal. Esan behar da izan zirela bertsolariak espetxeratuak, isunak jarritakoak, eta kantatzeko debekuak ere jasan zituztenak. Eta ordura arte hain baserritarra izan zen bertsolaritza kaleko jendearengana iristen hasi zela, horrek daukan garrantziarekin. Gaurko begiekin begiratuta, gaur hain hiritartuta eta gizarte berriari itsatsita dagoen bertsolaritzak orduan egin zuen lehen urratsa. Eta eskerrak! Bestela, baserriarekin batera galbidera zihoalako. (Barandiaran, 2011: 20)²⁹⁹

²⁹⁹ Bigarren Pizkunde hartan izandako presentzia garrantzitsuaren erakusgarri, Larrinagak garaiko mugimendu kulturgilearen barruko elementutzat aipatzen du bertsolaritza: “[...] aurreko hamarraldian era isolatu eta mugatuan agertutako kultura berpiztearen lehen urratsak, 60koan, adierazpen asko zituen herri mugimendu sendo bilakatu ziren (ikastolak, bertsolaritza, literatura eta euskal kanta berria, argitalpenak eta abar)” (2007b: 161).

Bigarren Pizkunde honen baitan bertsolariak izandako garrantzia, ordea, ez da belaunaldi gazteak bat-batean eginiko bertsoagintza aldarrikatzailerara mugatuko. Sortzaile berriek ahozko ondarrera joko dute tradizioaren berrikuntzarako lehengai bila. Eta funtzionaltasun praktiko-soziala galtzear ziren kantu eta koplak zahar edo bertso-paperetako edukiei funtzionaltasun sinboliko bat eman zieten (Gandara, 2015: 182).

Asko izan ziren tradizioetik zetorren ondarea egiteko modu berriekin eta esanahi berriekin hibridatu zuten sortzaileak, tartean Pizkunde hartan funtsezkoak izan ziren figurak. Horrela, Jorge Oteizak arte modernoaren moldeetara eta bizipen garaikideen berezko ulermen batera hurbiltzeko bide gisa antzinako euskal pentsamendua berreskuratu beharra aldarrikatu zuen, eta bertsolaria jarri zuen eredu. Bertsolaria euskal pentsamenduaren giltza nagusietako bat, euskal arimaren ispilua zela planteatu zuen, eta artistaren ekarpenak itzal handia eman zion intelektual berrien artean (Gandara, 2015: 213; Martinez, 2011: 30).

Gabriel Aresti poetak bertsolariaren elementu material nahiz formalak baliatu zituen olerkiagintza modernorako. Eta Sarasolaren iritziz haren *Harri eta Herri* (1964) benetan irakurri zen lehen euskal poesia liburuak izan zen: “*Harri eta Herri* lortu zuen literaturaren eta irakurlearen arteko desegokitasuna apurtzea, egiazko literatura batek (hau da irakurria den literatura batek) bete behar dituen baldintzak adieraziz eta euskarazko literatura erreal baten posibilitatea erakutsiz” (Sarasola, 1971: 84-85). Gandararen terminologia erabiliz iradoki daiteke bertsolariari gerturatzen zitzaion ildo hau jorratuz lortu zuela behar zuen “oreka komunikatiboa”:

Arestik zein Mirandek beren objektu berria ez dute bakarrik ideologikoki topatzen, ariketa intelektual-politiko baten ondorioz, baizik eta ahozkotasunera hurbiltzearen ondorioz. Bestela esanda poesiaren errepresentazio objektua (proletar taldea, euskal mitologia errurala) euskal subjektu historiko subalternoetara hurbiltzen da (langileak, baserritarrak, bertsolariak), komunikazioa eta performantzia ahalbidetuz. (Gabilondo, 2009: 21-22)

Bestalde, Ez Dok Amairuk bertsolariaren modernotasuna nabarmendu zuen, bertso zaharrak kanta berriak egiteko erabiliaz, edo idazleek eginiko moldaketak baliatuz:

Ez dok amairu-k, era berean, bertsolariaren jite poetiko eta kalitatezkoa aldarrikatu zituen, bertsolariaren izaera herrikoa zela-eta, literatur beharretzat gutxiesten zuten zirkulu askotan. [...] sakabanatu eta gero ere, *Txirritaren bertsoak*-en (1975), Letek eta Valverdek egin zuten Txirritaren kanonizazioa oso da efektiboa [...] Era berean Benito Lertxundiri eskerrak [...] maitasunezko lirika tradizional edo herrikoia musikologiaren liburuak eta apalak utzi zituen, euskal abertzaletasunaren memoria kulturalan, geruza emozional eta afektibo ezin zen-

tralagoa sortuz eta jalkiz. Mikel Laboaren lehen diskografia ere hemen sartzen da erabat. (Gabilondo, 2009: 25)

Sortzaile haiek buru ziren euskal sorkuntzaren olatu eraberritu honetan, euskal ondare kulturaletik eguneraturiko irudiez gain, bertso moldeak berak baliatuko dira, eta tradizioan oinarritutako abangoardiako eskaintza garatzera iritsiko dira.

Izatez, garaiko euskal aldizkari abangoardistetan ere, Bernardo Atxagak eta Koldo Izagirrek 1975ean sortutako *Ustelan*, esaterako, aurki daiteke bertsolaritzak olatu hartan izandako pisuaren arrastoa:

Honela adieraziko nituzke euskal literaturaren abiapundurik garrantzitsuenak:

1. Herriaren genero tradizionalak landu. Kasu honetan, nabarmenenik, bertsolariak ditugu. Baita, ohizko genero hauetan oinarriturik, gauza modernoak egin. Galizan, ‘Cantigas d’escarnho e de mal dicer dos cancioneiros medievais galego-portugueses’ lanetan oinarriturik, ‘neotrovadorismo’ mogimendua sortu zuten Fermín Bouza Brey eta Alvaro Cunqueiro idazleek gerra aurrean. Geurean, Aresti zenaren koplak guztiz ezagunak dira. Ezin uka, bestalde, bertsolaritzak egungo kantagintzan duen garrantzia. Teatroan, hor dugu Intxixu taldea pastoralen tradizioaren bizkortzaile. (*Zorion Ustela*, 1976. “Herria euskara literatura eta horrelako batzuk”)

Bigarren Pizkunde honetan bertsolaritza ikur garrantzitsu gisa hautatu izanaren atzean egon daitezkeen faktoreen azterketari lotzen zaio Ana Gandara bere doktore tesian. Horrela, “iraganeko ondare alienatu” izaera aipatzen du; ahozko transmisioak egokitzen garaikideak errazten zituela; edo “garaiko egoerara egokitzeko tasunak”, nagusiki bat-batekoak zentsurari ihes egiteko eskaintzen zuen erraztasuna: “Momentu jakinari atxikia izatea —beraz, iragan-korra; bertan izan ezean, atzemateko zaila— eta mezu subliminalak kolektiboari altxatzeko ahalmena izatea hagitz tasun erabilgarriak ziren, balioztatze sinbolikoaren garapenerako” (2015: 198). “Oraindik ere lotura garaikide batek bizirik irautea” ere seinalatzen du, betidanik bete izandako papera ondo egokitzen zitzaiola garaiko jendarteak zuen beharrari, frankismoaren zapalkuntzaren aurrean “ahotsa goititzeko” zegoen egarriari (id: 199). Eta bertso-saioaren liturgiak ere, haren “atzemate zeremoniotsuak”, asko lagundu zuela haren ikur izaera indartzen, komunitateari plaza publikoan bizipen kolektibo bat izateko aukera ematen baitzion: “Hango giroak eta ondarearekiko jarrerak parte-hartzea bera saio liturgiko baten gisako bihurtzen zuen, parte-hartze hark senidetasun eta partaidetza kolektiboaren sentimenak sostengatzeko balio zuelarik” (Gandara, 2015: 356-357). Azkenik, lehen Pizkundera gertatu bezala, bertsolariaren izaera ertzekoak komunitate ertzekoaren identifikazioa errazten zuela seinalatzen du: “Bertsolarien atzemate horretan, pertsonaia subalternoaren irudia modernitate-

rako bide bihurtu zen: botere ofizialak isilarazia zuen herriaren lekukotza bizia” (Gandara, 2015: 233).³⁰⁰

6.4. BIGARREN PIZKUNDEAK BERTSOLARITZAN ERAGINDAKO METAMORFOSIA

6.4.1. Pizkundeko ikastoletatik bertso-eskoletara: esentzializazioa hausteko giltza

6.4.1.1. *Irudikapen erromantiko esentzializatuaren itzal luzea*

Iztuetaren zenbait pasartek Maisu Juanen eskolako jakinduriari gailentzen zaion Peru Abarka dakarte gogora eskolatu gabeko bertsolarien bertuteak azpimarratzen dituenean. Ezin uka Iztuetaren pasarte horiek deskriptiboak direnik. Lerrook idatzi zituenean bertsolari gehienek, euskaldunen gehiengoak bezala, alfabetatu gabeak behar zuten, eta Iztuetak ez dio guztiak horrela zirenik ere (besteak beste, bera ere bertsotan ibilia eta eskolatua zelako ziurrenik). Baina pentsa daiteke egiten duen azpimarrak European erromantizismoak zabalduetako basati onaren mitoaren eragina ere jaso zuela.

Gerora ere askotan egingo da azpimarra bertsolari analfabetoaren irudian, XIX. mende hartako funtsezko hainbat bertsolari —Iparragirre, Bilintx eta Otaño, esaterako— alfabetatuak izan arren. Eta ezagutzen diren lehen bertsolari handien artean baserrikoak ez ziren ofizioetan aritutakoak gehiengoak izan arren —aipaturikoen gain, Etxahun, Xenpelar eta Txirrita, esaterako—, baserriarekin lotuko da behin eta berriro bertsolaria.

Erromantizismoak kultura popular oro baserri munduarekin lotu zuela azpimarratzen du Burkek. Esentzializazioa orokorra izan zen, beraz, alderdi horri dagokionez, baina Euskal Herrian euskal nortasun modernoaren eraikuntzarako oinarri gisa hartu zen euskaldun (basati) onaren irudikapenarekin bat egin zuenez, oso luze iraun zuen: “Euskaldun onaren gizarte errepresentazio hori euskal identitatea euskarritzeko eta modernizatzeko erabiliko den lehen-gaietako bat izango da [...] XIX. mendearen amaieratik [...] XX. mendeko lehen

³⁰⁰ Politikak dira Gandarak subalterno isilarazia eta bertsolariaren ahotsaren artean marrazten dituen loturak: “[...] herriaren bizipen paralelo ez-ofizialak bertan bildu, eta iraganeko ahotsak bertso moldeetan gordeak izanak ziren, denbora luzez [...] errealitate horien agerpenaz haratago, komunitate isilduaren ahotsa gaitzeko tresna kultural gisa ulertu ahal izan zen. Hau da, bertsolaritzaren marjinaltasuna abangoardia seinaleztat berrinterpretatu zen, 60-70etan: atzemate berri horretan nahasi egiten ziren herriaren bazterreko ahotsa, iragan atzendua eta bertsolariaren irudi mitifikatua” (Gandara, 2015: 351).

erdira bitarte bere eragina ez zuela galdu ikusiko dugu bertsolariaren iruditeriari dagokionean [...]” (Larrañaga, 2014: 98)³⁰¹.

Irudikapen horren guztiz oinarrizko premisa bat bertsolariaren berezkotasuna zen. Basati onak berezko jakinduria zuen, eskola-modernitatearen artifizioaren aurretikoa eta artifizio horrek galbidera eraman zezakeena; beraz, bertsolari euskaldun (basati) onak ere, berez, “txoriek kantuan bere sen naturalari jarraituz egiten duten bezala” egiten zuen bertsotan.

Premisa horren indarra bistakoa zen XX. mendearen bigarren zatiak aurrera eginda ere, esaterako, Basarri eta Amuriza eskolatuak izateagatik benetako bertsolariak ote ziren zalantzan jarri zenean. Hainbat buelta eman zitzaizkion bertsolaria *Jai* vs *Egin* dikotomiari, eta bertsolari eskolatuen eta eskolatu gabeen arteko bereizketari. Manuel Lekuona bezalako figura klabe batek, XX. mendean bertsolariak bizi izandako prestigioatze eta modernizazio prozesuaren lehen inspiratzaileak berak, honako hau zioen, esaterako:

Bi eratakoak bai-ditugu ezik gure bertsolariak: eskolatuak eta eskolagabeak [...]. Askotan ikusi izan degu nor edo nor, bertsolariak buruz lantua jotzen: tamala, lastima aundia dala, alegia, orrelako etorria duten gizonak eskola-gabeak izatea! ... Olakoen iritiz, bertsolaria eskolatu balitz, askotaz ere ohea litzake [...] Ez diokegu ezetzik, baldin eta eskolak bertsolarietasuna kentzeko, galduerazteko arriskurik ezpaleuka. Bañan kontuz, oso kontuz ibilli bearra dago ortan. Bertsolariak badu alako zer bat, eskolatuen artean izaten ez danik. Ez ezin izan leitekealako. Izan oi ez dalako baizik. Eta beldur izatekoa da, bertsolari jatorrak eskolatzen asteen, olako zer ori galtzea. Arriskua dago [...] Zer da, ordea, zer ori? Bertsolarien zer berezi ori? Ez da errez esaten. Gatza? Bizitasuna? Azkartasuna? zorroztasuna? Nik al-dakit? Jatortasuna, bertsolarietasuna. (M. Lekuona, 1950: 4)³⁰²

Jai vs *Egin* edo *Eskolatu* vs *Eskolatu gabea* dikotomien azpian aurki daitezkeen gogoetarako alorrak sakona dira oso. Batetik, Manuel Lekuonaren kasuan bezala, Ongke ahozkotasan primarioa deritzonaren galeraren atzean egon daitezkeen mundua hautemateko eta adierazteko modu baten galera seinala daiteke. Zavalak ere sakondu zuen ildo horretan, ahozkotasan primarioan nagusi den pentsamendu intuitiboa eta kultura idatziaren garapenetik sorturiko

³⁰¹ Euskara-fedea-baserria hirukoak XX. mende amaieran oraindik ere indarra zuela ilustratzeko abertzaletasun horren eroale gisa gehien nabarmendu zen bertsolariak, Basarrik, 1989an emandako elkarrizketa bat darabil Díaz Nocik: “Gaur egun ere, askorentzat lehen bertsolari modernua izan denak zera dio: ‘Hemen hiru giro izan dira bereziak, eta horrexek salbatu du euskera. Euskal giroa, baserri giroa eta sinismen giroa [...]. Euskararen unibersidadea baserria izan da’. 1989.eko hitzak ditugu, ia bi mende igaro dira Mogekek bere Peru Abarka sortu zuenetik eta gauzak, dirudienek, ez dira asko aldatu.” (1993: 396)

³⁰² 1930eko hamarraldian koplak zaharren erritmo bereziari buruz idatzi zuenean, “Kopla zaarren ritmoa”, adimen, logika eta kultura berezi bati buruz ari zen.

pentsamendu diskurtsiboa bereiziaz,³⁰³ bakoitzaren abantaila nahiz desabantailak aletuz³⁰⁴, eta Lekuonak aipatzen duen bertsolarien “zer berezi” hori intuizio-tik eratorria dela iradokiz (Zavala, 1996f: 264).

Ahozkotasanaren eta kultura idatziaren arteko korapiloa ez ezik, aurremodernoaren eta modernoaren talka ere jasotzen dute bitasun horiek. Horrenbestez, baita azpimarra euskal izaera aurremodernoa gordetzeko nahian jarri zuen Lehen Pizkundearen eta izaera hori modernitatera egokitzeko beharrea zentratu zen Bigarren Pizkundearen artekoa ere, edo euskal izaera esentzializatua ikur gisa hartu zuen abertzaletasun tradizionalistaren eta euskal izaera ireki bat planteatzen zuen abertzaletasun ezkertiarren artekoa.

Abertzaletasun tradizionala, bada, eskolatu gabeko bertsolariaren, berezkoa duen, jaio egiten den bertsolariaren defentsan gotortuko da, euskaldunaren irudikapen esentzializatuarekin lotuaz: ikasia, modernoa, kalekoa ez da benetako bertsolaria. Bertsolariak “berez” sortzen diren euskal baserri-munduaren inguruko kultur ekosistema hori urrituz joango da, ordea, XX. mendean Euskal Herriko industrializazio prozesuak eta euskal gizartearen kaletartzeak aurrera egin ahala. Eta bertsolariaren transmisioari begira erabat kontzeptu inoperati-boa bihurtuko da berezkotasunarena.

Andoni Egañak azaltzen du ederki asko:

Baden ala ez den Jainkoak erabakitzen du, Jainkoak banatutako paxientxiek nahiago baduzue [...]. Beraz, zeru-lurren egileak eman bazion eman zion eta ez bazion eman, zer egingo zaio bada, ez zion eman. Gainera, berezkoaren aurkakoa ikasia da. Berezkoa, hain kontzeptu harrapakaitza izanik kontrakoari esker definitu izan da eta ez dakigu zer den baina zerbait ona dela bai. Ondorioz, ikastea, ikasia izatea, ikasten ahalegintzea, eta abar, pekatu mortalen hurrengo izan dira zenbaiten mentalitatean, ezjakina izatea meritu bihurtzeraino. Non ikusi da horrelakorik? (Egaña, 1993: 31)

Zarauztarraren galdera erretorikoari erantzunez, aipatu Bigarren Euskal Pizkundearen bueltan bertso-gintzaren inguruan ez ezik kulturgintza osoaren baitan ere gertatu zirela Jainkoa bitarteko zuten eztabaidak:

³⁰³ Honela dio: “[...] el pensamiento intuitivo viene a ser como un cuadro que admiráramos o un panorama que contempláramos [...] así como todos esos elementos se dan a un mismo tiempo, también los del pensamiento intuitivo coinciden en una misma visión, pudiéndose decir que dos de sus cualidades sean la pluralidad y la coexistencia [...]. pensamiento discursivo es, en cambio, como su nombre lo expresa, semejante a un discurso, en el cual las imágenes [...] se nos ofrecen [...] una detrás de otra, al igual que los eslabones de una cadena.” (Zavala, 1996f: 259-260)

³⁰⁴ Honela laburbiltzen du: “El pensador ideal sería, naturalmente, aquél que supiera echar mano, según lo exigiera cada momento o situación, del pensamiento intuitivo o del discursivo; de la misma manera que el futbolista ideal sería aquél que con igual pericia supiera combinar con el compañero que tuviera a dos metros como con el que se encontrara en la otra banda del campo.” (Zavala, 1996f: 261)

Rikardo Arregik ongi adierazi zuen euskal kultura tradizionalaren krisia gizarte industrializatuaren testuinguruan [...] ‘Euskaltzaleen Jainkoa Hil Behar Dugu’ izenburu esanguratsua eta tonu hauslea zeuzkan artikuluan [...]. Benetako euskal izaera eta gizartea nekazaritzan edo igarotako garaietan dagoela usteko da [...] Gizarte era honen kontra joatea Jainkoaren kontra joatea litzateke. (Larrinaga, 2007b: 171)

Eta gaineratu beharko da ez dela euskal komunitatea bere bertsolarien irudikapena esentzializatu duen bakarra:

[...] Jaio edo egin egiten da bertsolaria, Jon?

Egin. Latinameriketan eta, oraindik oso mitifikatua zaukatek inprobisadorearen berezko dohai berezien kontu hori. Nik uste hemen garbi utzi behar dugula sortzaile inprobisatzaileak ez duela dohai berezirik sortzaile inprobisatzaile delako [...]. Futbolari batek ere ikasi egin behar izaten dik, futboleko ondo egiteko. Hori bai, denok ez zauzkagu Maradonaren hankak. Bertsolaritzan ere berdin. (Garzia, 1998: 67)

1998an argitaratu zen Garziaren eta Sarasuaren arteko elkarrizketa hori. Kasik bi hamarkada joanak ziren bertsolaria jaio ala egin eztabaidak bere puntu gorena hartu zuenetik, baina, bistakoa denez, oraindik ere gelditzen ziren itzali gabeko txingarrak.

Hamar urte igaroak ziren Fito Rodriguezek *Bertsolaritza, formarik gabeko heziketa* doktore tesia ezagutzera eman zuenetik. Bertan, tesiaren aurretik Lekuonak eta geroago Zavalak defendaturiko hipotesia berresten zen, batetik: bertsolari zaharrek, alfabetatu gabeek, beste pentsatzeko modu bat zerabilten, ahozkotasan primarioari zegokiona. Baina ahozkotasan primario horretan ere, bestelako heziketa sistema baten bidez izan arren, bertsolaritzaren artea ikasi egiten zela azpimarratzen zuen. Eta Rodriguezek baino urte batzuk lehenago Ongek (2016: 44) ondorio bera planteatu zuen: “Aprenden escuchando; por repetición de lo que oyen; mediante el dominio de los proverbios y de las maneras de combinarlos y reunirlos [...] por participación en una especie de memoria corporativa [...]”.

Alegia, “berezko”, “jaiotako” edo “benetako” bertsolaritzat hartzen zirenek ere bertsotan egitera iristeko ikasketa prozesu bat jarraitu behar izan zutela.

6.4.1.2. *Bertso-eskolek haustura eta egokitzapenerako giltza*

Bertsolariaren irudikapen esentzializatu betierekoa ez zen ongi uztartzen 1960ko eta 1970eko Pizkundek ekarri zituen berrikuntza haizeekin. Honela azaltzen zuen desfasea *Oh! Euzkadik*:

Beste kultur balore batzuk daude modan, herririk ttikienetan ere ofizinizatuzarako ikasten da, kotxea ugaltzen ari da, telebista indartzen eta erdara nagusitzen,

sala de fiestasen fenomenoa da dibertsio erarik garrantzitsuena, han erdaraz egiten da bai neskatan eta bai mutiletan [...] Bertsolaritza euskaldun aldeano inkulto eta edadetupei bakarrik gustatzen zaiena da. Behi eta zimauro usaia dario, txapela darama eta alkandora lepo zimurgaitzik ez da ikusten (Basarrirena bakarrik). (*Oh! Euzkadi*, 1980ko uztaila, 3. zk., “Bertso txiki bat bota behar duk mesedez”)

Honela gogoratzen du Joseba Sarrionandiak: “Mugarategi, esate baterako, ‘Ama Lur’ pelikulatik alde egindako pertsonaia bezalako zerbait zen niretzat, geure aittitte-amamen historia galdu berekoa” (2015: 17).

Eta modu honetara definitzen zuen bertso-munduaren erronka Xabier Amurizak 1981ean kaleratu zuen *Hitzaren kirol nazionala* liburuan: “Lehengo biziera eta gaurkoa oso ezberdinak dira. Beraz, dibertsio moldeak ere ezberdinak izan behar. Beraz, bertsolaritzaren toki sozialak ere aldatu egin behar” (1997: 187).

Urte hartan bertan Santutxuko bertso-eskolak sinaturiko testua argitaratu zen *Jakin* aldizkarian, bosgarren puntuan izenburu esanguratsua zeramana: ‘Hiri-bertsolaria sortzearen alde’. Bertsolaritzaren irudikapen esentzializatuarekin hautsi eta errealitate berrira egokitzekeo giltza bertso-eskola izan zitekeela seinatzen zuen argi asko.

Gerraurreko Euzko Pizkundearen zikloari eskainiriko atalean ikusi ahal izan dira bertso-eskolaren ideiaeren lehen zantzu batzuk. Aitzolek 1930ean eta Lauaxetak 1931n *Euzkadin* argitaratutako testuetan bertsolari gazteak trebatu beharra aipatzen zen, eta Pierre Lafittek *Koblakarien legea* liburuxka argitaratu zuen 1935ean, bertsolaritzaren teknikaz hainbat azalpen ematen zituen lana. Lehen ikastolen sorreraren ondotik etorri zen hori, 1910eko hamarraldian hasi eta 1930eko hamarraldiaeren lehen erdira arte zabaldu baitzen euskara hutsezko eskola sarea.

Lehen frankismoan desagertu egin ziren ikastolak, eta horrekin batera baita bertsolaritza irakasteko ideiaeren zantzu haiek ere, hain justu ziklo honen haustura dakarren Bigarren Pizkundeararekin 1960ko hamarralditik aurrera ikastolak berragertu arte.

1974an sortu zen lehen bertso-eskolatzat hartzen dena (Barandiaran, 2011: 41), ikastolen mugimendua loraldi betean zenean (Fernandez, 1994: 128-140), eta ikastola baten abaroan:

Hasiera Eskoriatzako Almen ikastolak emango dio. Larunbatetan ez zen eskolarik izaten, eta irakasleek egun horretan hainbat ekintza prestatzea nahi al zuten esan zieten gurasoei, eskulanak, pelota, mendi ibilerak... eta aitzakia horrekin bildu ziren [...] hiru eragile zorrotz eta berezi: Patxi Goikolea, Xanti Iparragirre eta Joanito Akixu. Bertsolaritza erakusten hasi ziren, artean inon bertso eskolarik existitzen ez zen garaian [...]. (Aristi, 1998: 2)

Ikastolako irakasleen bidez zabaldu zen deia, Akixu juntako kide baitzen, eta 125 umek eman zuten izena. Lehen urtean doinuak ikasteari ekin zioten, eta

bigarrenean bizkorrekin aparte batean bertsoaren teknikak lantzeari. Goiko-leak kontaktzen duenez, hasieran ez zuten garbi bertso-gintza irakats zitekeenik ere, baina beharrak eta ilusioak bultzatuta aurrera egin zuten: “Geuk ere bertsolariak berezkoa behar zuela uste genuen garai hartan [...]. Hitz egin genuen bertsozaletasuna nola sor zitekeen bailara honetan. Ez genuen burdina bakarrik jan behar” (Aristi, 1998: 34). Laugarren ikasturterako plazak egiten hasi ziren umeak, eta arrakasta izan zuen formulak: “Herri askotara joan ginen, Berriatua, Erreterria, Mendexa, izugarritzko efektua egiten zuen jendearengan umeak bertsoan ikusteak” (Aristi, 1998: 35). Ikastolen Federaziora jotzea izan zen hurrengo pausoa:

Guk ikusi genuenean bertsolariak bazetozela, eta hori Almenen erraz egin genuela, pentsatu genuen, guk hau egin badugu, zergatik ez beste herri batzuetarako ikastoletara pasa? Abel Muniategirekin Ikastolen Federaziora joan ginen. Handik hilabetera beraiek deitu ziguten, ea joango al ginen, eta Laxaro Azkune eta Joanito Dorronsoro han ziren. Amuriza kartzelatik irten berria, taldetxo bat zegoen [...] bilerak egin behar zirela, oinarriak jarri. (id: 36-37)

Bilera horiek abiapuntutzat hartuta 1980ko hamarraldi hasieran ziztu batean zabaldu zen fenomeno (Barandiaran, 2011: 177).

Beste abiapuntu batzuk ere izan zituzten beste bertso-eskola batzuek. Santutxukoa, esaterako, helduen euskalduntze eta alfabetatze mundutik sortua zen, edo Mallabikoa bertako gazte mugimenduak antolatu zuen 1975ean, Abel Muniategiren ikastaro labur bati jarraipena emanaz (Amuriza, 2016: 454-455). Baina lehen bertso-eskola ikastolaren eskolaz kanpoko jarduera gisa antolatu zela azpimarratu behar da, eta lehen zabalkunde sistematikoa ikastolen sarearen bidez bideratu zela.

Bestalde, ikastolen mugimenduan parte harturiko guraso, irakasle eta abarrek barneraturiko eskema funtsezkoa bihurtu zen bertsolaritza berezkotasunaren ideiarekin hausteko.

Ordura arte baserri eremu euskaldunenean bakarrik sor zitekeen bertsolaria, eta derrigorrean txapela buruan jarrita egin behar zuen kantuan. Euskal txapelarekin batera desagertzeaz zen espeziea zen finean. Bertso-eskolak, ordea, bestelako jendea integratu zuen, eta bertsolariaren profila izugarri zabaldu zen, bertsolaria baserriko bezain kaletar, gizonetzko bezain emakumezko, euskaldun zahar bezain euskaldun berri izan zitekeela erakutsiz: “Bertso-eskolak, beste gauza askoren artean, bertsolaritza desmitifikazio bat ekarri du. Diskurtsu zahar dominantea pikutara bota du. Bertsolaritza bada dohaina, bada sena, bada berezkoa, baina teknika ere bai, literatur fenomeno ere bai, gizarte-gertakaria ere bai” (Torrealdai, 1987: 154).

Ikasteko prest dagoena bertsolari izatera iristeko aukera irekitzen denetik, bertsolaritza edozein jendartera egokitze aukera izango du.

6.4.2. Pizkundeko mugimendu kulturgiletik Bertsozale Elkartera

1986an, bertso-eskolak abiarazi berritan, eta ordura arte Euskaltzaindiaren eskuetan egon zen txapelketa nagusiaren antolaketaren kontrola hartzeko, bertsolariak elkarrekin bat sortu zuten.

Bertso-eskolen sorrerak bertsolariaren transmisioan funtsezko aldaketa kualitatibo bat ekarri bazuen, Elkartearen sorrerak beste hainbeste ekarriko zuen eragiletzari dagokionez.

Ordura arte, XVIII. mendeko desafiokoak baztertu zirenetik, kanpotik antolatatu izan ziren bertsolariaren arteko norgehiagoka moderno guztiak: Lore Jokoak Abadiak antolatu zituen hasiera batean, eta gerora euskal erakundeak eta euskal *intelligentsia* foralistaren figurak gehitu zitzaizkion; gerraurreko Euzko Pizkundean *intelligentsia* jeltzaleak zuzenduriko Euskaltzaleak eta Euzko Gaztediak, eta frankismo garaiko gailurrekoak eta 1980ko hamarraldiko lehen biak Euskaltzaindiak. Horietan guztietan, norgehiagokaren antolaketan ez ezik bertsolariak, Basarri salbu. Parentesi luze horri “Hartzaren besarkada” deitu dio Paia (2011: 104).

1980ko hamarkada hasieran, Amuriza txapeldun atera berriak aurrerago xehatuko den barruko begirada berri bat ekarriko du, bertsolariaren irakasleentzako nahiz antolaketaren autoeratuaren oinarri gisa funtzionatuko duten gogoetak plazaratuz. Eta Elkartearen sorrerarekin bertsolariaren gizarte mugimendu gisa eratu zela dio Harkaitz Zubirik: “Masa kulturaren garaian bertsolariak nola jokatu behar duen galdetu dio bere buruari. Gizarte mugimendu bihurtzea da itaun horren erantzuna” (2016: 22). Izan ere, 1986ko txapelketa antolatzeaz haratago ekosistema aurremodernoaren galerak zekarren deserroztearen erronkari erantzuteko kultur proiektu zabal bat altxatu du Elkarrekin.

Kontzeptuak bide bat egina zuen Zubirik jaso aurretik. 2000. hamarkada hasieran bertsoaren mugimenduetan ziharduen Jon Sarasuak, edota 2010eko hamarkadaren hasieran Zubiriren planteamenduan funtsezkoa den bertsoaren kultur ekosistemaren kontzeptua zekarren: “[...] bertsolariak bultzatzen ari den mugimenduetan —nik uste dut mugimendu hitza orain arte gutxi erabili dugula baina erabili litekeela [...]” (Esnaola, Egaña eta Sarasua, 2002: 812); “[...] bertsoaren inguruko ekosistema sortu eta zaindu du mugimenduetan [...]” (Sarasua, 2013: 286).

Soziologoaren ekarpenik behinena³⁰⁵ bertso-munduaren praktika gizarte mugimenduen inguruko teorizazioarekin erkatzea izan da. Honela,

³⁰⁵ Ekarpen garrantzitsua izan da. Honela baloratzen du, esaterako, Jone Miren Hernandezek, azken urteetan bertsolariaren inguruko ikerketan ekarpen esanguratsuak egindako ikertzailea denak: “Bertsolariaren gizarte mugimendu gisa esplizituki kontzeptualizatzen den lehenengo aldia da [...]. Marko hori aukera baliotsu gisa irudikatzen dut bertsolariaren praktika bezala irudikatzeko. Mende aldaketa eman zenetik ez zen horrelakorik gertatzen [...]” (Hernandez, 2019: 41).

bertsolaritzaren irudikapen berri bat ahalbidetu duen *framingaren* eraketaz dihardu:

BGMk³⁰⁶ bere burua kultur proiektu autonomo bezala definitzen duenean, *framing* orokorraren zutabeak ezartzen ditu. Bertsogintza ez dela literatura esaten denean, erretorikatik gehiago duela baieztatzen denean (Garzia, 2000), ekoizpen artistikoaren *framinga* egiten da [...] Hori dela eta, *framing* bezala uler dezakegu Joxerra Garzia, Jon Sarasua eta Andoni Egañaren ekarpen teorikoa [...] baita bide-lagun izan zuten John Miles Foley-rena [...]. Azken urteetan, halaber, generoa ardatz dutela egin dituzten hainbat ekarpen ere *framingaren* baitan koka ditzakegu [...] *Framinga* ez da soilik argitalpenen eremuan gertatzen. BGMk kanpora begira egiten duen *framingean* rol erabakiorra jokatzen dute mobilizazio jendetsuek [...], estrategia informazionalak, eta transmisio-partaidetza guneek [...]. Halaber, BGMk lekuekiko politikan izan duen bilakaera ere erakusten du *framingean* izan den aldaketa: esate baterako, Txapelketa Nagusiko finalak Donostiako Belodromoan egite-tik Barakaldoko Bilbao Exhibition Center-en egitera pasa ziren. (Zubiri, 2016: 29)

Edo bertsolaritzaren *l'action exemplairea* bertso-saioa eta batez ere txapelketa direla dio:

[...] bertso-saioa da BGMren *action exemplaire* [...] estrategia informazional bat sortu zuen BGMk bere mobilizazio dinamika sustatzeko. Bi zutabe dauzka: bertso-saioen antolaketa eta politika mediatikoa [...]. Nabarmentzeko modukoa da txapelketek izan duten garrantzia. Txapelketa baten antolaketari buruzko eztabaidaren testuinguruan jaio zen Bertsozale Elkarte, esate baterako. Txapelketak hedapenerako tresna bezala erabili dira, modu gero eta informazionalago batean: BGMren baliabideak mobilizatzen dira txapelketa antolatzeko eta horren bitartez mobilizazio publiko masiboak eragiteko, baina estrategia horren eraginkortasuna areagotzeko politika mediatikoa lantzen da [...] (Zubiri, 2016: 26-27)

Bistakoa dirudi, 1980ko hamarkadan bertso-mundua gizarte mugimendu gisa funtzionatzen hasi bazen, horrek zerikusiren bat izan behar duela 1960ko hamarraldian euskal kulturgintzak bide hori bera hartu izanarekin. Lotura konkretua ikusteko Elkartearen sorrerara jo behar da, eta hainbatek Koldo Tapiari sorrera horretan aitortzen dioten paper garrantzitsura. Honela dio Alberto Barandiaranek Bertsozale Elkartearen historia egiten duen liburuan:

Ikuspegi, intuizio, sen edo dena delakoa Bilbotik ekarri zuen Koldo Tapiak. Garai hartan Barakaldon ari zen lanean, eta harreman handia zuen Joxerra Etxebarria eta Iñaki Antiguedad eta Santutxuko Bertso Eskolaren inguruan ibilitakoekin. Han, Santutxun, berehala ikusi zuten bertso eskolak euskal kulturaren sakontzeko

³⁰⁶ BGM Bertsolaritzaren Gizarte Mugimenduaren laburdura gisa darabil.

tresna interesgarriak eta autonomoak zirela, eta hangoekin harremanetan, Tapiak ideia garbi batzuk eraman zituen bileretara. Oinarri ideologiko hori oso garrantzitsua izan zen Elkartearen sorreran, eta hasierako eztabaida eta elkarrizketak oso interesgarriak izan zirela gogoratzen dute denek. (Barandiaran, 2011: 35)

Hura guztia lehen lerrotik bizi izan zuen Andoni Egañak berresten ditu hauek guztiak: “Suerteza izan genuen Jon Sarasua Leioan hasia zela ikasten, Koldo Tapia Barakaldon zegoela eta Juanjo Basterra ere han zebilela. Bilboko talde horren bueltan joan zen sortzen elkarte baten ideia, eta, batez ere, Elkar-teak behar zuen norabidearen zantzua” (Barandiaran, 2011: 36).

Koldo Tapiak berak esplizitatzen du gizarte mugimenduekiko lotura:

Nik urte mordoan egin nuen herri gaztedian, sindikalgintzan eta politikan ere bai, eta gizarte mugimenduetan. Barakaldon bizi nintzen orduan, euskararen mugimenduan sartuta nintzen, eta Santurtziko Udalean kultur eragile ari nintzen itzultzaile lanetan [...]. Nik planteatu nuen hemen elkarte bat sortu behar zela, eta elkarte hori gizarte mugimenduaren barruan kokatu behar genuela. Nik oso argi izan nuen, hasieratik, mugimendu hark guztiak egin beharreko bidea gizarte mugimenduen eta kulturagintzaren helburuetara lotu behar zela [...] (Barandiaran, 2011: 36)

Eta merituak banatzen hasita, Jon Sarasua aipatzen du: “[...] Jon Sarasua azpimarratuko nuke. Gaztetxoan zen, baina azkarra ere bai, eta esan behar dut harekin Bilbotik Zarautzera eta Zarautzik Bilbora autoan egin genituen joan-etorrietan eraiki genuela gure diskurtso osoa, hor asko lotu genuela egin beharreko bidea” (Barandiaran, 2011: 36).

Sarasuak gerora Tapiari eskainiko zion bere lanik potoloena, *Hiztunpolis*, euskalgintzaren eta euskal kulturagintzaren proiektu orokorraz gogoetatzeari emaniko liburua. Honela gogoratzen du Elkartearen sorrera: “Anarkistak, kooperatibistak, militante eskarmentatuak eta enpresa-estrategiak elkartu balira bezalako zerbait gertatu zen, ordea, laurogeiko bigarren erdian bertso munduan (nahiz eta tipologia horietatik ia bat ere inork ez bete, gehienak bertsolari eta bertsozale aski xaloak baikinena hasiera hartan)” (Sarasua, 2013: 284).

Lan berean, gogoeta polita eskaintzen du Euskal Herrian gizarte mugimenduen ekimenak duen indarraren inguruan:

Zergatik dago Euskal Herrian autoeraketaren dentsitate aipagarria, eta bereziki gune neurgikoetan (industria, hezkuntza) [...] Autoeraketak talde-zen-tzu edo komunitate-sen bat behar du eta aldi berean autonomia jarrera bat, botere bertikalarekiko deslotura moduko bat [...]. badira ikuspegiak diotenak euskal komunitatearen erro zaharrenean, neolitoko sustraian, mitologian eta material kulturalean ageri direla elementu komunitarioak, eta gaur egungo gure gizarte psi-

kologian ere horiek nolabait presente daudela [...] Edota hor daude baserri-kulturako ondasunekiko harremanari buruzko azterketak [...]. Aipa litezke eragin berriagoak edo gertukoagoak ere [...]. Frankismoko erreakzioak berak ere hainbat gauza azaltzeko balio dezake [...] Iduri duena da gure herriari badariola, ateratzen zaiola, nolabait, autoeraketarako joera [...]. Aspaldiko sustraiengatik, beranduago-koengatik edo duela gutxikoengatik. Edo denengatik. (Sarasua, 2013: 165)

Alegia, Aro Modernoari dagokionez behintzat, jaio baino egin egiten garela onartzen dugunez, komunitatearen subalternitatean aurki daitezkeela pista batzuk.

7. LAUGARREN ZIKLOA: MASA KULTURA ERAKUSTALDIA GIZARTE MUGIMENDUAK. TELEBISTA, EZTANDA

Es significativo, como síntoma del prestigio que en los primeros noventa alcanzó el bertsolarismo, que el día en que se celebró el campeonato, y a escasos metros del Velódromo, en el entonces recién estrenado estadio de Anoeta, el público prorrumpió en aplausos al anunciar el marcador electrónico la victoria de Egaña. El asombro de los jugadores debió de ser mayúsculo, pues difícilmente podían entender a qué se debía semejante ovación cuando el balón circulaba rutinariamente por el centro del campo.

Joxerra Garzia, *El bertsolarismo, del siglo XIX al XXI*, 2000: 463.

7.1. TESTUINGURUA: ERAKUNDETZE AUTONOMIKOAK EKARRITAKO GARAPEN ETA KORAPILO BERRIAK

7.1.1. Euskal erakundeen berreskurapena: aukera berriak euskalgintzak

Franco diktadorea 1975ean hil ondoren ziklo berri bat ireki zen Hego Euskal Herrian. 1978an Espainiako Konstituzioa sartu zen indarrean, estatua Francoren erregimenetik monarkia parlamentario batera aldatu zuena. 1979an Euskal Autonomia Erkidegorako (EAE) Autonomia Estatutua izan zen indarrean sartu zena, eta Arabak, Bizkaiak eta Gipuzkoak gerran galdutako autonomia politikoa berreskuratu zuten. Azkenik, 1982an, Nafarroa izan zen bere foruen garapenetik (Amejoramiento) autonomia politiko eguneratua estreinatu zuena.

Aurreko zikloan, 1960ko hamarraldian hasita, Bigarren Pizkundean indarberritutako euskal kulturagintza ikastolen sarearen eraikuntzan murgildu zen, eta horren abaroan euskal argitaletxe berriak sortu ziren. 1970eko hamarkadan euskal kulturaren instituzionalizazio horrek beste pauso garrantzitsu batzuk eman

zituen; esaterako, Udako Euskal Unibertsitatearen sorrera 1973an, euskara eta zientzia uztartzera zetorren Elhuyarren sorrera 1974an, edo helduen alfabetatzearen ardura hartu zuen AEKrena 1975ean. Erregimen aldaketarekin, ordea, eraikuntza prozesu horrek jauzi kualitatibo bat eman zuen, EAEn behintzat, legezkatu berri ziren alderdi politiko abertzaleek gobernura iritsi eta bertatik euskal kultura sustatzeari ekin baitzioten. Sistema politikoaren modernizazioak kultur sistemaren modernizazioa ekarri zuela dio Amezagak (1994: 159), eta Bigarren Pizkundea bigarren fase batean sartu zela Gandarak: “Beraz, komunitatearen berpizteak bigarren fase nagusia hasi zuen, diktaduraren akierarekin batera. Aldi horren muina mundu modernoan bizirauteko oinarritzko garapena izan zen, eta erakundetzea, hain zuzen ere, hori lortzeko ezinbertzeko pauso” (2015: 409).

Nafarroan, aldiz, bestelakoa izan zen bidea, nazionalismo espainiar eskuindarrak jarraitu baitzuen gobernuan: “Nafarroako Foru Erkidegoan autonomiaren kudeatzaile politikoek bultzatutako instituzionalizazioak ez du inolako alderdi zalantzagarririk eduki [...] argi eta garbi, euskararen eta euskal kulturaren sustapenaren aurkakoak izan dira” (Larrinaga, 2007b: 178-179).

EAEn, bada, euskal kulturagintzari hazkunderako aukera ireki zitzaion, alegia, gizarte mugimenduen inguruko Baliabideen Mobilizazioaren Teoriak “Aukera Politikoaren Egitura” (‘Political Opportunity Structure’) deritzona. Legea alde izango zuen euskarak estreinakoz: “[...] autonomien sistemarekin egokitutako legeek babes eremu mugatua estreinatu zuten” (Gandara, 2015: 409). Horrela, 1970eko hamarraldian hasi zen ikastolen legezkatze prozesu luze eta gorabeheratsuaren ondotik (Fernandez, 1994: 185) jada gerraurreko Pizkundea amestu zuen (Estornes, 1989: 92; Euskaltzaindia, 1977: 429-430) unibertsitate elebidun publikoa martxan jarri zen 1980an Euskal Herriko Unibertsitatearen sorrerarekin. Edo 1982an, hizkuntza politikako ekimenak garatzeko bidea zabaldu eta euskararen ezagutza eta erabilera berreskuratzeko erakundeen babesa ahalbidetu zuen Euskararen Legea onartu zen.

Frankismo garaiko bilakaerari eskaini zaion atalean azaldu denez, euskal hedabideen alorrak bazekarren irakinaldi bat 1970eko hamarralditik, baina alor horretan ere jauzi kualitatibo bat eman zen marko politiko berriaren eskutik: euskarazko irrati publikoa, Euskadi Irratia, abiarazi zen 1982an, eta euskarazko telebista publikoa, ETB, 1983an.

Gabilondok seinalatzen duenez, hedabide horiek euskarazko esfera publiko instituzionalizatu baten jaiotza ekarri zuten historian lehen aldiz:

Till that point, only the Spanish television, the local press controlled by state censorship, and some small local radios had the ability to construct a public sphere of debate and political reasoning, but none addressed its audience as Basque. The media under Francoism could not create a Basque public sphere, only Basque tel-

evision (and Basque radio to a lesser extent) had that effect for the first time in 1982. (1999: 33)

Bigarren Pizkundearekin abiatzen den prozesu gradualaren azken buruko litzateke hori ere:

The occupation of the social space that began with demonstrations, graffiti, and dictionaries, ended with the establishment of television. At that moment, the Basque community was no longer imagined as a public collective present to itself in the public space, but also as a collective of private and individual subjects that could imagine their selves (self-s) for the first time as Basque. In other words, television culminated the process of the creation of a social space divided in public and private spheres from which a national self was imagined as Basque. (Id.: 33)

Esfera publiko/pribatu horrek potentzia berri bat eman zion, bada, eragile eta sortzaileek euskal kulturaren inguruko irudikapenak berritzeko zuten gaitasunari, eta euskal kulturari, bere komunitate txikiaren mugen barruan bazen ere, masa kulturarekin hibridatzeko bidea ireki: “[...] at the moment in which Basque television constituted a Basque social space and self, it also brought about the hybridation of Basque culture with globalized mass culture [...]” (Gabilondo, 1999: 34).

7.1.2. **Mugimendu kulturgilearen koska berriak: autonomiaren auzia, profesionalizazioa eta komunikatu beharra**

Marko berriak euskal eskola bat eta euskal komunikazio sistema berri bat eratzeko modua eskaini zuen, bada, eta horrek hainbat aukera ireki zizkion euskal kulturgintzari: “Pentsamendu, sinbologia eta edukien partekatzea bideratuko zuten erakundeen eraikuntza komunitateen sistemak eginiko lanik eraginkorrena izan zen, ziur aski” (Gandara, 2015: 408).

Testuinguru berriak korapilo berriak ere ekarriko zituen, ordea. Edo aurretik zetozenak estutu. Horrela, frankismoaren bigarren zatian sortu zen arrakala sakondu egin zen, abertzaletasun jeltzaleak estatuaren antolakuntza berriak eskainitako irtenbide autonomista ontzat eman zuen bitartean ezker abertzaleak uko egin baitzion irtenbide horri. Desadostasun horretatik abertzaletasunaren barruko hegemonia lortzeko borroka gordina sortu zen, eta hurrengo urteetan agertu zen mugimendu sozial, kultural eta politikoa dikotomia horren logikara tolestu beharrean egongo da. Euskal kulturgintzaren garaiko bilakaeraren inguruko lanetan jasotzen da fenomenoak: *Master Frame* gisa sailkatu du Larrinagak (2007b: 180), eztabaida nagusi horrek guztia zeharkatuko duela azpimarratuz; edo marko politikoaren legitimazioaren inguruko

eten politikoaz dihardu Sarasuak, euskal hedabideen sisteman izandako eragina seinalatuz (Sarasua, 2013: 313).

Hurrengo hamarkadetan abertzaletasun kontserbadorea hegemonikoa izango da erakunde publikoetan, eta ezker abertzalea, aldiz, gizarte mugimenduen eremuan sentituko da indartsuago, eta bakoitzak bere botere eremua babestu nahi izango duenez, bikoiztasun bat gertatuko da askotan euskal kultur-gintzaren erakundetzaren garapenean. Horrela, Amezagak erakunde publikoetatik gizarte-ekimeneko erakundeak ordezkatzeko ahalegina azpimarratzen du: “[...] ordura arte herri ekimen eta asmoak zirenak jaso, eta instituzioon politikan integratzen ziren [...] aldi berean, herri ekimenak administratibotik zuzenean kontrolatutako ekimenez ordezkatzeko saioak egiten ziren [...]. HARE sortu zen AEKren orde, Antzerki herri antzerki taldeen orde [...]” (1994: 159). Baita Larrinagak ere: “[...] esparru politiko autonomikoaren kudeatzaileek gogor jokatu zuten euskal kultura esparrua —ordura arte mugimendu politiko-kultural gisa antolatua— mugimendua indarrez hustu eta mendean hartu arte. Erabilitako estrategiak —bikoizketak, finantzaketa publikoak eta instituzionalizazioak berez dakarren desmobilizazioa— helburu horretara zuzenduta egon ziren [...]” (2007b: 313). Sarasuak, bere aldetik, lehia horrek guztiak ekarritako energia galera azpimarratzen du: “Abertzaletasun klasikoaren eta abertzaletasun iraultzailearen arteko lehian, esan liteke neurri batean *azpibaliatu* egin direla hamarraldi ireki haietan egon zitezkeen potentzialak” (2013: 115).

Diktadurapean homogeneo samarra izan zenak garapen askoz ere pluralagoa izan zuen marko berria indarrean sartu zenetik. Agotek (1995: 86) fase berrian botere estrategia (instituzio politikoek ekimenean eragitea) eta kultur estrategia (esparru autonomo gisa funtzionatzea) duten elementuak bereizten ditu mugimenduaren baitan, eta Agirrebalzategik (1999: 60) ikuspegi politiko-instituzionala dutenak (lidergoa instituzio politikoek esku), antropologiko-komunitarioa lehenesten dutenak (lidergoa herri mugimenduen esku) eta ikuspegi soziologiko-dialektikoa darabiltenak (erakundeek eta mugimenduaren arteko kooperazioa eta koordinazioa bilatuz).³⁰⁷ Bestalde, urteek aurrera egin ahala, neke eta ezintasun zantzuak hautematen dira, nahikoa modu orokortuan, baita ere (Odriozola, 1992: 37).

Agotek (1995: 83) duela bi hamarkada euskal mugimendu etnokulturalaren inguruan oso ikerketa gutxi egin izan dela seinalatu arren, gerora dezente argitaratu da alor horretan. Batez ere *Master Frame*ak eragin duen energia galera eta planteamendu klasikoekin mugimenduaren xedeak lortzeko ezintasuna gaititu nahian kultur strategiari lehentasuna emanaz alorraren autonomia eta

³⁰⁷ Bereizketa hauek ez dira euskal kultur-gintzaren esparruan bakarrik gertatu, noski. Gizarte mugimenduen alorraz orokorrean diharduten sailkapenetan ere ikus daitezke (Larrinaga, 2007b: 394).

despolitizazioa aldarrikatzen dituzten lanak izan dira mahaigaineratu direnak. Aro berri batera igaro beharra planteatu da, batzuetan sinbolismotik erabilera-rako bidea, besteetan makrotik mikrorakoa, edo zenbaitetan nazionaletik toki-korakoa seinalatuz eta azpimarra berezia egin zaio mugimenduaren *framingari*, irudia eta diskurtsoa berritu beharrari. Fokua komunikazioak barneratzen dituen elementuetan jarri da, bada.³⁰⁸

Joera horri erantzuten dioten diskurtsoak ere etorri dira, noski, kulturgingintzaren dimentsio eta motibazio politiko-sinboliko-nazionalak aldarrikatuz:

Interpretazio marko berriaren barnean garatu diren hizkuntzaren inguruko diskurtso ‘despolitizatzaileek’ eta ‘desideologizatzaileek’ era askotako gogoetak sortu dituzte euskalgintzako kulturgileen artean azken urteetan. Izan ere diskurtso horiek adarkadura eta ondorio asko dauzkate: sozialak, politikoak, linguistikoak eta estetikoak, besteak beste. Horien guztien inguruan daude etengabeko eztabaidak eta desadostasunak. (Larrinaga, 2007b: 248)³⁰⁹

Gizarte mugimenduen inguruko beste eztabaida klasiko batek ere, profesionalizazioaren ingurukoak, eragin ditu gogoeta batzuk, baina azpimarratu beharra dago mugimenduen garapenean ohikoa den fenomeno bat dela hau (Larrinaga, 2007b: 272). Gandarak azaltzen duen bezala (2015: 184-191), lehen eztabaidak frankismoan gauzatu ziren: militantzia, komunitatearentzako sakrifizioaren ideia, funtsezkoa suertatu zen kulturgingintza abiarazteko, baina horrek abiada hartutakoan kultur sortzailearen autonomiarentzat eta mugimenduaren garapenerako muga bat izan zitekeela ere ikusi zuen hainbatek. Larrinagak gaineratzen du marko berriak ekarritako instituzionalizazioak eragindako desmobilizazioak profesionalizazioa indartu zuela (2007b: 313), eta ordutik gertaturiko gizarte balioen aldaketek norabide berean eragin dutela: “Gaur egungo gizarte eredian zalantzan jarri dira duela 30 urteko mugimenduen aktibismoari lotutako oinarritzko kontzeptuak, militantziarena esaterako. Euskalgintzak, orduko beste mugimendu batzuek bezala, oinarritzko parte-hartzaile asko galdu ditu” (id.: 272).

Profesionalizazioak burokratizazioa eta espezializazioa ekarri zituen: “[...] burokraziek eta adituek hartzen dute lehenago mugimenduak eta egintza kolektiboak betetzen zituzten jarduera esparruak. Ildo horretan, 90eko hamarraldiaz geroztik egitura berriak sortu ziren euskalgintzaren barnean, funtzioetan geroz eta espezializatuagoak [...]” (Larrinaga, 2007b: 273). Eratu den egitura profesionala, ordea, ez da bere kabuz euskal kulturgingintzaren betebeharrak guztiak gauza-

³⁰⁸ Bakoitzak ikuspegi ezberdin bat eta azpimarra nahiz nabardura bereziak eskaintzen baditu ere, joera honen baitakotzat har daitezke Apodaka, 2005; Amonarriz, 2003; Arrieta, 2001; Basurto, 2007; Fernandez, 2006a eta 2006b; Etxegoien, 2004, edo Sarasua, 2013, besteak beste.

³⁰⁹ Larrinagak salta honen guztiaren errebaso interesgarria egiten du (2007b: 212-249).

tzeko gai; borondatezko lanarekin osatu beharra du mugimenduak, aurrera aterako bada, eta oreka puntua da orain eztabaidagai.

Profesionalizazioa eta burokratizazioa gorabehera, ordea, mugimenduak ez du bere esentzia ahaztu. Horrela, mugimenduaren adar garatuenetariko batek, euskara elkarteenak, honela dio iritzi trukerako esparru gisa antolatu duen Topagunearen inguruan: “Gizarte mugimendu sendo izango bagara, lan militantearen artikulazioan inbertitu behar da” (Topagunea: 2011: 17). Era berean, *framing*, irudi edo diskurtsoarekiko eztabaidak oraindik bide luzea izango badu ere, komunikazioaren garrantziaren azpimarra berria erabat orokortu eta finkatu da: “Gure mugimenduak definitutako xede-taldeengan ilusio sortzaileak izango diren dinamikak jarri behar ditu martxan. Horretarako, komunikazioa ongi landuko da” (Topagunea, 2011: 17).

7.1.3. Aukera eta korapilo berak bertsolaritzak ere

Marko berrian aurreko hamarkadetatik zetorren bertsolaritza soziala leundu egin zela aipatzen dute Joanito Dorronsorok eta Juan Mari Lekuonak:

“Dorronsoro: 80koan aldakuntza nabarmenak ematen dira globalki: frankismoaren bukaera, Erreforma izenekoa, Alderdi politikoak.

Lekuona: Horregatik bertsolaritza sozialaren arazoa 80an espreski birplanteatzen da. Bertsolariek berek egina dute. Alegia, posible al den, komeni ote den, hortik jarraitzea. Hitz egiteko eta mitinak egiteko aukera orain badago eta bertsolariak lehengo moduan jarraitu behar al duen ala tradiziozko gai zabalak tratatu.” (1987: 23)

Ildo berean, bertsolariek garatu beharreko eguneratze ariketa aipatzen du Andoni Egañak:

75ean Franco hiltzen da; 77an amnistia orokorra eta lehen hauteskundeak datoz; 78an Espainiako Konstituzioa eta 79an Erkidegorako Autonomi Estatutua. Denbora gutxian gauza asko gertatzen da. Eta bertsolariak bere burua egoera berrietara egokitu beharra dauka bat-batean [...]. 78-79 aldera, bertsolariek ze jarrera hartu behar zuten ez zekitenez, gehiago zekien bati deitu zioten, (ez dakit ziur nor zen gehiago zekien hura baina Abel Muniategi zela esango nuke) hitzaldi batzuk eman ziezazkien. Hartaraino aurkitzen zuten nonbait galdua euren burua. (Egaña, 2011: 34)

Azaldu den legez, abertzaletasun kontserbadorearen eta aurrerakoiaren arteko arrakalak bertso-munduan izandako eraginak aurreko hamarralditik zetozen. Marko berriaren inguruko eztabaidak, hemen ere, sakondu egingo du arrakala hori:

Aunque los primeros síntomas de desencanto y enfrentamiento ya se habían percibido, puede decirse que la aprobación, en 1979, del Estatuto de Gernika, marca la fecha a partir de la cual el bertsolari empieza a encontrar ante sí un público que en nada se parece al de la época franquista, dividido fundamentalmente en dos sectores: el sector que hace de la vía estatutaria su principal estrategia, y el sector que rechaza el Estatuto y reclama para el País la autodeterminación.

El enfrentamiento, lejos de ser meramente ideológico, se vive de manera visceral. Las cuadrillas se dividen, amigos de toda la vida se niegan el saludo... Está claro que en ese contexto el bertsolari no puede conseguir su fin con la mera mención de ciertos valores que ya no se comparten.” (Garzia, 2000a: 453)

Bere doktorego tesian egiten duen bertsogintzaren historiaren aldizkatzean, 1980an testuinguru aldaketak eragindako ziklo aldaketa bat gertatzen dela dio Garziak: inguru-testu³¹⁰ trinkoko bertsogintzatik inguru-testu ezpalduko bertsogintza batera egingo dela pausoa. Frankismoan euskararen komunitatea balio nahiz erreferentzia partekatu batzuen inguruan baturik agertzen zela dio, bertsolariak *Herriari* abesten ziola, eta balio edo erreferentzia horiek aipatzen asmatzea nahikoa zuela bere funtzio komunikatiboa betetzeko. 1980ko hamarraldian, ordea, partekatutako balioen nahiz erreferentzien lotura lausoagoa da askoz ere, eta *Herriari* kantatzetik *Publikoari* kantatzera pasatuko dira bertsolariak:

Basarrik bertsolariari eskatzen ziona, Herriarekin hitz egin zezala, alegia, gero eta zailago dago. Zatiketa politikoa dago batetik [...] Bestetik, berriz hamazazpi urteko etenaren ostean Euskaltzaindiak antolatu zuen lehen txapelketa [...] 1980koa arrakastatsua izan zen oso [...] Ordu arte bertsoetara inguratu gabeko jendea saioetara hurreratzen hasi zen (Garzia, 2000b: 248)

Bertsoetara hurbildu zen jende berri horrek Bigarren Pizkundearen inguruan garatutako ikuspegi berria zekarren, entzule tradizionalarekiko oso ezberdina. Larrinagak euskal literatura berriaren irakurleen inguruan esanikoeak ilustratu dezakete aldaketa:

[...] hezkuntzaren hedapenaren ondorioz bestelako publikoa agertu zen gerra osteko belaunaldien artean. Publiko irakurle horrek, jakina, beste irakur premia batzuk zituen. Industrializazio prozesuaren eraginez osatutako klase

³¹⁰ Inguru-testuaren eta testuinguruaren arteko bereizketa zehaztapen metodologiko bat da Garziaren lanean. Honela azaltzen du: “Testuinguru’ [...] usadioaren arabera erabiliko dugu, testuz kanpoko zer guztien multzoa adierazteko. Testuinguruaren barruan, ordea, ‘inguru-testu’ eta ‘egoera’ bereiztuko ditugu”. “Inguru-testua” partekaturiko erreferentziak lirateke, eta bertso bakoitza inguratzen duen sorkuntza (bertsoa kokatzen deneko bertsoaldia eta bertso saioiko ordu-arte bakoitza) “egoera” saioan partekatzen den gainerako guztia (lekua, saioaren motiboa, tokia, gai-jartzailea, bertso-lagunak, giroa...) (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 142).

ertain urbanoetan zeukanez oinarri soziala, arrotz egiten zitzaion lehenagotik nagusi zen literatura eredu, haren molde soilak eta gai bukolikoak [...] literatura berriak gaien aldaketa ekarri zuen lehenik —gizaki urbanoen eguneroko errealtateari loturik zeuden gaiak jorratu ziren, auzi sozialak besteak beste—; bigarrenik, XX. mende aurretiko literatura tradizioari lotzean, garbizaletasun/arrunkeria binomia saihestuz, herri literaturaren oinarriak ezarri zituen; hirugarrenik, edukietan ez ezik estiloan ere eguneratu zen literatura, horrela, literatura korrante garaikideekin bat eginez; azkenik, literatura laikoa nagusitu zen; hala, ‘euskal-dun-fededun’ betiereko identifikazioa eta ondorengo aurreritzi itogarriak baztertu zituen [...]. Eraldaketa horiek ordura arteko euskal kultura esparruaren ohiko ikusmolde nagusia eta barne homogeneotasuna hautsi eta itzulezinezko pitzadurak ireki zituzten pentsamendu tradizionalen. Iztuetak dioenez, aski izan ziren hamabost urte (1957-1972) euskal kulturak homogeneo izateari utz ziezaion. (Larrinaga, 2007b: 164)

Formula berriak bilatu beharko ditu, bada, bertsolariak *Publiko* zabal horrekin konektatzeko. Honela azpimarratzen du Egañak 1980ko hamarraldiko lehen txapelketa haietan jazotakoa:

Begira itzazue 80ko txapelketako hamasei agurrak; begira 82koak ere. Ez dira batere politizatuak. 82koan, Amurizaren bigarreanean, Bizkaia zoriontzen dute bertsolari gehienek [...]. Eta garairik latzenak ziren [...]. Bertsolari konprometituek baziren. Eta konsekuenteak! Baina ekimen politikoan, egunkarietako zutabe eta iritzietan eta horrelakoetan gehiago azaltzen dute alde hori bertsoan baino. Bertsoan beti joera erdigunera egitekoa dela esango nuke. [...] Jendarte hori gero eta askotarikoagoa delako [...]. (Egaña, 2011: 35)

Bertsogintzan ez ezik, bertsolaritzaen gizarte-mugimenduan ere eragin zuen testuinguruaren *Master Frameak* eta ezpalduak. Horrela, mugimendua gorpuztuko duen Elkartea eratzerakoan bere autonomiaren ingurukoa izan zen, aurrerago ikusiko den bezala, finkatu beharreko posizio garrantzitsuetako bat. Izatez, bertso gintzari baino gehiago eragin zion, bertsolariak ezpaldura gorabehera bertso politikoak sortzen jarraitu zuten bitartean, Elkartek bere posizionamendua askoz ere tentu handiagoz zaindu behar baitzuen, eta, ikusiko den bezala, baita ere bertsolarien bertso politikoak zirela medio, Administrazioarekiko harremanetan gorabehera handiak izan baitzituen.

Gainerakoan, marko berriak euskal kulturgintzari eskainiko dizkion aukera eta korapilo berberak tokatuko zaizkio bertso-munduari ere. Horrela, Aukera Politikoaren Egitura baliatu ahalko du Administrazioaren laguntza eskatuz, edo euskal komunikazio sare berria bere eraberritze eta hedapenerako. Bestalde, profesionalizazio eta espezializazio prozesuak ere, eta horien inguruko eztabaidak, biziko ditu Elkartearen egituraketan.

1980an, hamazazpi urteko etenaren ondoren Euskaltzaindiak antolatutako txapelketarekin, eta Xabier Amuriza txapeldunak erakutsiriko bertsogintza berriarekin, ziklo berri bat ireki zela seinalatzen dute alorreko lan guztiek (Barandian, 2011: 27; Dorronsoró eta J.M. Lekuona, 1987: 24; Garzia, 2000a: 453; Garzia, 2000b, 206; Garzia, 2007: 82; Garzia, 2012: 51; Haranburu eta Iriondo, 1980: 45; eta Larrañaga, 2014: 66-67, besteak beste). Aukerak nahiz korapiloak gorabehera, bertsolaritza indartsu sartu zen ziklo berri horretan: “[...] literatur talde eta aldizkari militanteek indarra galdu ahala, euskal rock erradikalak (ska, punk eta hip hopa barne) eta bertsolaritzak bereganatu zuten aurreko bi hamarkadetan poesia performatuak izan zuen indar publikoa” (Gabilondo, 2009: 29).

7.2. OINARRIA: BERTSOLARITZA BERRIA, TEKLA BERRIAK (1980-1989)

7.2.1. Amurizaren berrikuntza eta barruko begirada

7.2.1.1. Txapeldun berritzailea aldi berri batentzat (1980-1982)

“Xabier Amuriza, nuevo campeón con nuevas formas” zeraman titulutzat *Deiak* 1980ko urtarrilaren 8an argitaratutako kronikak, eta “Amurizaren *semaforo gorriak* kable guztiak erre zituen” egun bereko iruzkinak. “Hego haizeak jota joan nintzen txapelketara” kontatzen zuen txapeldunari egindako elkarrizketaren titularrak biharamunean. *Eginen*, aldiz, “Quisiera dedicarme a festivales de canto de versos con orquesta” zioen finalaren biharamunean bertan. Eta *El Diario Vascon* finalak izandako arrakastari erreparatzen zitzaion: “Los bertsolaris llenaron el Balda”.

Hamazazpi urteko geldialdiaren ondoren Euskaltzaindiak antolatutako Euskal Herriko lehen bertsolari txapelketak zaletu asko ustekabeen harrapatu zuen txapelduna izan zuen. Bigarrena ere, bertsolari berak irabaziko zuen, ordea: ‘Amuriza: «Bigarren txapel hau lehenengoaren konfirmazioa da»’ (*Deia*, 1982/XII/21); ‘Xabier Amuriza, txapeldun polemiko bat konfliktibo bihurtzeko bidean’ (*Egin*, 1982/XII/18); ‘Bi liburu berri Amurizak’ (*Egin*, 1982/XII/18); ‘La genialidad de Amuriza pudo con la regularidad de Lopategi’ (*Egin*, 1982/XII/21); ‘Amuriza revalidó en San Sebastián’ (*El Diario Vasco*, 1982/XII/21).

Lurrikara bat izan zen bertso-munduan Amurizak bi txapel hauekin egin zuen agerpena. Iriondo eta Haranburuk Basarrik 1935ekoa irabazi zuenean bizitakoarekin alderatzen zuten:

1935. urtean Donostiako Kurtsaal-ean egin zen txapelketa gogoangarri hartan, etendura bat sortu zela bistan da [...]. 1980ko urtarrilaren 6an Karmelo Baldako

pelota lekuan ere, beste etendura bat gertatu zaigu. Lehen mailako bertsolari asko falta izan zen, bai azkenengo Txapelketa Nagusi honetan: Lopategi, Lazkano, Agirre, Lizaso, Lasarte, Lazkao-txiki, Uztapide, Basarri bera... Baina lehen maila hori ongi irabazirik duen bertsolari asko zen. Eta, Amuritzak, bat-batean, epai-mahaia bere alde jarri du. Joera desberdinak, gizon ikasiagoa, literatura idatzia ongi ezagutu eta landu dituen gizona dugu Amuritza. (Haranburu eta Iriondo, 1980: 44-45)

Haranburu eta Iriondo ez ziren edonor 1980 hartan. Euskaltzaindiaren babespean eurek antolatu zituzten hamarraldi berriko lehen bi txapelketa horiek.³¹¹ Txapelketa irabazi berritan Amurizaren errima aberastasuna eta euskara landua azpimarratu nahi izan zituzten, baita haren sortzaile jarrera ere: “Bertsolari kreatzailea da, ohizko klitxe eta topikoetatik urrun, bere barne mundu baten eskaintza egiten duen bertsolaria” (1980: 43). Eta ez ziren horri guztiari erreparatu zioten bakarrak izan. Urte hartan argitaratutako artikuluan Juan Mari Lekuonak beste hainbeste famatzen zuen bertsolaria (1980: 112), eta bost urtera Dorronsororekin batera egindako bertsolaritzaren historiaren errepasoan honela zioen:

Lekuona: Berritasun nagusia, denok ados izango gara horretan, AMURIZA da. Amuriza plazan lehendik dabil, eta 80an etortzen da, beste batzuk ez dira etorri, eta txapeldun atera da. Amurizarekin bat-bateko bertsogintzak zeharo beste maila bat erakutsi du. Han ikusi zen zer handitasunezko artea zerabilen bertsoan. Denean, gainera: musika berriak, gai biribilki emanak, hizkuntza landua euskara batuan, etab. Berrikuntza handia. (Dorronsoro eta J.M. Lekuona; 1987: 24)

Denboraren joanak ez du txapelketa haiek utzitako marka lausotu. Txapeldun handia izango zen Egañak, esaterako, bertsotarako harra Amurizaren saio haiek piztu ziotela errepikatu du hainbatetan: “Egia da Amurizaren 1980ko Txapelketa hari zor diodala bertsolari izatea. Bat-bateko bertsoek, Baldako giroak... erakarri ninduten bertso-mundura” (2004: 55). Sarasuak txapelketa haietatik kasik bi hamarkada joanda ere bere izaera berritzailea azpimarratzen zuen: “Begira, adibidez, Amurizari. Orain plazetan gabiltzanon artean baserritarrenetarikoa bera duk, mendiari lotuena, mundu horren ezagutzaile eta maitale. Aldi berean bera izan duk berritzaileena, jantziarena, landuena eta konplexubakoena” (Egaña eta Sarasua, 1997: 158). Eta hamarkada bat luze geroago ber-

³¹¹ Honela kontatzen du Iriondok: “[...] biok izan ginen 1978an Euskaltzaindiaren Ahozko Literatura Batzordean proposatu genuenak. Juan Mari Lekuona, Joxe Mari Aranalde, Jesus Mari Etxezarreta, Antonio Zavala eta abar zeuden batzorde horretan, eta balekoa eman ziguten [...]. 1980koa horrela atera zen Haranburu eta biok kamikaze batzuk bezala lana eginda [...]. 1982koa ere antzera joan zen. Eta eskolarteko bertsolari gaztetxoek txapelketa ere jarri genuen martxan” (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18).

tso-mundutik kanpoko ahotsek ere egiten zioten aitortza: “Orduan agertu zen Xabier Amuriza, kartzelatik irtenda, eta dena aldatzen hasi zen [...]. Bertsolaritzaren doinuak, hizkera gaiak [...]” (Sarrionandia, 2015: 12).

Garziak sakondu du gehien Etxanokoaren bertsogintzaren ekarpenaren analisisian:

Mucho se ha hablado de la revolución inducida por Amuriza en el campeonato de 1980. — Por primera vez un bertsolari compone sus bertsos en euskara batua (estandar unificado) —Aparecen rimas antes nunca usadas —La imaginería de Amuriza, de gran calado poético, sólo tiene precedente en los bertsos improvisados de Xalbador— Por encima de lo inusual de las rimas, la ordenación de las mismas conforme a unas estrategias comunicativas predeterminadas. —El aprovechamiento estratégico de los recursos orales con una nueva intencionalidad. (Garzia, 2000a: 455)

7.2.1.2. *Pizkunde berriarekin konektatutako pentsamendu askea*

Bertsozaletasuna etxetik zetorkion, baina frankismo garaiko lehen txapelketekin beste dimentsio bat hartu zuen Amurizaren interesak:

Nire bertsoarekiko arreta hamazazpi edo hemezortzi urte nituela hasiko zen, 1958an Euskaltzaindiak antolatu zuen Bizkaiko lehen txapelketarekin. Ni ikaslea nintzen artean eta saioetara joaten nintzen. Niretzako hori mundu zoragarria zen, frankismoaren itomenetik ateratzeko modu bat. Aurretik etxean asko entzundakoa nintzen, aita sasi-bertsolaria baitzen koplak nahiz bertso asko buruz zekizkiena eta askotan abesten zituen, baina txapelketarekin beste kontzientzia bat hartu nuen. Gogoan daukat 1960an Xenpelar eta Txirritaren bertsoak jasotzen zituen liburu bat argitaratu zuela Euskaltzaindiak eta Bilboko Verdes liburu-dendan erosi ondoren buruz ikasi nuela. (X. Amuriza, elkarrizketa pertsonala, 2017/VIII/02)

Apaiztu berritan, 1966an egin zuen debuta bertsolari gisa: “Nire debutean bertan sei bertsolari izan ginen Gernikako Jai Alai frontoian eta gurekin Oskorri. Bi mila lagun bildu ziren. 1966an izan zen. Eta bakarkakoan kantatu nituen bertsoak gero Oskorrik erabili zituen ‘Huelgan daude’ kantuan”. Bizkaiko txapelketako epaimahaiko izateko ere deitu zuten urte hartan, eta euskaltzainekin tratua izango zuen aurrerantzean: “Arruerekin tratu gutxi izan nuen. San Martin eta Irigoien iruditu zitzaizkidan interesgarrienak. Bizkaikoan Alfontsoni antolakuntzan laguntzen ere ibili nintzen zerbait”.

Garai hartan bolo-bolo zebiltzan hainbat ideiak ez zuten gehiegi konbentzitzen Amuriza gaztea: “Euskararen inguruko hainbat mitok indar handia izan zuten aurreko belaunaldiengan. Euskara Adan eta Evarengandik zetorrela eta

gisakoak... Eta gure belaunaldiak mito horiek hausteari ekin zion”. Esaterako, bertsolaritza munduan bakarra zela zioen kontua: “Ni seminarioan bertan hasi nintzen lehen susmoak hartzen; gurea bakarrik izatea oso bitxia egiten zitzaidan. Gogoratzen naiz *Martin Fierro* literaturan ikusi genuenean ohartu nintzela haiek Argentinan egiten zutena gurearen oso antzekoa zela [...]”. Eta bertsotarako gaitasunak berezkoa behar zuela zioen mitoa ere atzean gelditu zitzaion:

Abel Muniategirekin seminarioan bertsoa lantzen hasi nintzenetik asko aurreratu nuen, nahiz eta sistematik gabe lan egiten nuen. Urteetan bertsoa ezin bukatuz ibili eta gero ikusi nuen azkena pentsatuta errazago egiten zela. Eta pixkanaka horrelako deskubrimendu gehiago egin ondoren, argi ikusi nuen ikasketa prozesu hori nolabait sistematizatuz bertsotan ikasteko metodo bat garatu zitekeela [...]. Ezjakintasuna izan ohi da mitoen bazkarik onena. Normalean karrera bat egin baduzu eta ikasten saiatu bazara, badakizu gauzak ikas daitezkeela. Harritzen ninduen zena jende kultuak nola defendatzen zuen bertsolariaren berezkitasunaren kontu hori.

Ikusi den bezala bertsolaritza sozialarekin konprometitua agertu zen 1960ko hamarraldian:

Bizi genuen itomen hartan begi onez ikusten zen euskararen alde zetorren guztia. Bertsolariak entzutera joatea errebindikazio identitario bat zen, kolektibo bat ginela sentitu, jende pilo bat ikusi eta txaloak jotzea [...]. Bertsolariak zerbait berria esaten hasi zirenean, 65erako, gazteria mugitzen hasita zegoen, ETA, Herri Gaztedi eta hainbat gauza zeuden martxan [...]. Berrikuntza handi bat ari zen ematen maila guztietan.

Apaiz eta fraide gazte talde handi samar batek garaiko manifestazioetan parte hartu, pulpitutik borroka hauek sustatu, eta itxialdiak edo gose grebak egiteari ekin zion. Gogor taldea sortu zuten “Gogorkeriaren aurka Gogortasuna” leloarekin, eta aktibismoan buru-belarri murgildu ziren, eta 1968tik aurrera hasi ziren zigorrak: behialako eskarmentua eman nahi izan zien erregimenak eta haren funtsezko sostengu zen espainiar Elizaren buruek, eta haientzat propio prestatutako espetxean, Zamoran, hartu zituzten preso (Orbe, 2012). 1968tik 1976ra bitartean zazpi urte egin zituen presondegi hartan Amurizak, hiru espetxealditan.

Espetxean lortu zuen bestelako kontuetara jartzeko tartea, eta Azkueren hiztegia atzekoz aurrera jartzeari eta hitzak kategoriaka sailkatzeari ekin zion. Horrela sortu zuen bere *Hiztegi Errimatua*: “Kartzelan egon ez balitz, lan hori beharbada ez zuela egingo badaki. Orduko baliabideekin, dena eskuz egiten baitzen, denbora behar da lan hori guztia egiteko. Eta Azkueren hiztegia atzekoz aurrera jarri zuenean, ikusten hasi zen zer zegoen.” (Barandiaran, 2011: 22). Seminariotik bueltaka zerabilen ideia, bertsolaritza ikasteko pedagogia bat sortzea, egosten hasia zen ordurako.

1977an kartzela behin betiko utzi zuen, baita apaizgoa ere. Eta 1978an lehenengo Gontzal Mendibilekin eta gero Josu Zabalorekin herriz herri bertso berri musikatuak abesteari ekin zion: “[...] jendeak bazuen gai sozial eta politikoen egarria. Bururatu zitzaidan tokian tokirako bertso jarriak prestatu eta bertsook musikarekin jantzita plazak betetzeko eta bertso jarriei toki bat egiteko formula egokia izan zitekeela” (A. Agirre, 2013: 52). Herri batetik deitzen zutenean informazio bila joaten zen kontzertua baino bizpahiru egun lehenago. Afari bat egiten zuen antolatzaileek proposatutako kontaktuekin, eta hortik ateratako informazioa filtratu eta ordenatu ondoren 60 edo 70 bat bertso prestatzen zituen hurrengo egunetan: “Kaleen izen frankistak zirela, herriko pertsonaia baten gorabeherak zirela... Tokian tokirako propio prestatuak ziren bertso gehienak, baina tarteka orokorrago batzuk ere sartzen nituen. Gogoan dut Lemoizko zentral nuklearrari buruzko batzuk ia saio gehienetan abesten nituela” (A. Agirre, 2013: 53).

Urte berean kazetari lanetan hasi zen abiatu berria zen *Eginen*: “[...] titulu-rik gabe baina kazetari lana egiten nuen. Herrietako orrialdeak zeuden nire kargu” (X. Amuriza, elkarrizketa pertsonala, 2017/VIII/02). Eta zutabegile izatera pasatuko zen gero: “[...] ekonomia aldetik oso larri zebilen proiektua eta nik egunkaririk kanpo ere bizimodua atera nezakeela esan nien arduradunei, neure burua ateratzeko boluntario gisa aurkeztuz. Orduan proposatu zidaten astean hirutan edo ‘Semaforo gorria’ idazteko eta gerora eguneroko zutabe bihurtu zen”. Gerora “Arrano Beltza” zutabea ere eskaini zioten, hedaduraz zerbait luzeagoa, eta biak tartekatuz 25 urte egin zituen jarraian egunkari berean zutabegintzan. Bertsolaritza, ordea, gutxitan jorratu zuen halakoetan, bestelako gai sozial eta politikoei eman baitzien lehentasuna.

Haranburuk eta Iriondok Etxanokoak ekarritako iraultza Basarrik 1935ean egindakoarekin alderatu zuten bezala, bi bertsolarien artean beste lotura bat ere marraztu daiteke, beraz: Amuriza izan zen Basarriren ondotik, kazetaritzan murgildu eta zutabegile erreferentzial gisa funtzionatu zuen bigarren bertsolaria.

7.2.1.3. *Barruko eta barrurako begirada: Ikuska 18 berrikuntzaren ginga gisa*

Ez zegoen Amuriza geldirik egoteko: 1981ean *Hitzaren kirol nazionala* eta *Hiztegi errimatua* argitaratu zituen, 1982an *Laurehun herri mila bertso berri* eta 1984an *Zu ere bertsolari*.

Honela azaltzen du kartzelan egindako lanak hartu zuen oihartzuna:

Espetxetik itzuli nintzenean, sorpresa handia izan zen, konturatu ginelako tri-pak bistaratu nizkiola bertsolariek egiten genuen horri, nahiz eta hori lanketa inkontzientea izan zen. Baina apunteak atera eta aurkeztu nituen, borondaterik onenez. Bilera handi batean banatu egin nituen, eta bertsolarien artean erreakzioa

berehala izan zen, esan balute bezala, ‘baina orain honek irakatsi behar al digu bertsoan?’ Errespetuz hartu zuten, baina errezeloz ere bai: ‘Zertan ari duk hau?’ (Barandiaran, 2011: 22)

Egañak garbi dauka *Hiztegi errimatua* hark ekarri zuen iraultzaren dimentsioa:

Askoren ustearen kontra, Amurizak bertsoaritzari eman zion astinduaren oinarria gramatikala izan zen. Amurizaren inbenturik funtsezkoena honetantxe datza: hain zuzen ere, propio, errimak sail gramatikal desberdinetatik hartzean bertsoero. Honela, adjetibo bat, adizlagun bat, sustantibo bat eta aditz-erroa nahasiko zituen errima gisan bertso bakoitzean [...]. Sail gramatikal bakoitzeko hitzek egitura gramatikal desberdinak eskatzen zituzten aurretik eta, ondorioz, gauza desberdin asko esateko era zeukan bertso bakoitzean.

Toki onean geratzen ziren Uztapidek edo Lasartek lau konpletibaz edo lau aditz laguntzailez bertsoak dotore osatzen zituzten garaia!

Azken hamarkadako bertsolariak Amurizaren zordun gara alde horretatik. (1993: 22-23)

Hitzaren kirol nazionala ere iraultzailea izan zen, bertsoaritzaren garapen soziokulturalari lehen aldiz Bigarren Pizkundek garatutako ikuspegitik begiratzen baitzitzaion bertan. Testuinguru berriari egokitzeko bertsoaritzak hartu beharreko tokiaz, bertsoaritzaren transmisioaz eta beste hainbat konturi buruz aritu zen, betiere bere esperientzia eta gogoeta pertsonaletik abiarazitako ideiak plazaratuz: “Esku hartze soziokulturalaren alde egin zuen: bertsoaritzak ez zela berezkoa aldarrikatu zuen, eraiki egiten dela, eta, bide batez, jardunerako hainbat tresna proposatu zituen. Proiektu soziokulturalari ateak ireki zizkion horrela” (Zubiri, 2019: 30).

Berritasun asko ekarri zituen, bada, Etxanokoak. Nobedaderik garrantzitsuenak, ordea, horiek guztiak bertsolari batek ekarri izana suertatu zen: barruko eta barrurako begirada estreinatu zituen. Basarrik ere egin zituen ekarpenak, eta Amuriza bezain bertsolaria zen zarauztarra. Proiektu soziokulturalari zegokionez, ordea, kanpoko begirada zen harena, bertsolariak ez ziren gerraurreko Aitzol, Zubimendi eta enparauengandik ikasitakoa. Bertsoaritzaren alderdi teknikoei zegokionez, bestalde, ez zuen Amurizak erakutsitako barrura sakontzeko gaitasunik erakutsi. Izan ere, Amurizak, berak esan bezala, bertsoaren tripak erakustea lortu zuen.³¹²

³¹² Hori horrela izanik nolabaiteko jarraitutasun bat badagoela ere seinalatu behar da, Joxerra Garziak egiten duen bezala: “Nik uste dut hari garbi bat dagoela hor: Basarri-Amuriza-Egaña/Sarasua lotzen dituela. Bertsolariak izaki, beren jardunari buruzko teoria ere landu dute eta oso garrantzitsua da hori, bertsolariak ez diren aztertzaileek ezarritako kategorietatik bertsolarietara berei garrantzizko zaizkien kategorietara pasatzea baita interesgunea.” (Iraola, 2000: 136)

Barrenak ateratzeko ariketa hori Etxanokoak asmatu zuen, baina badirudi garaiak ere eskatzen zuela. *Jakinen* honela bukatu zuen 1980an “Bertsolarien barne prozesua” izeneko artikulua: “Bukatzeko, lerro hauek ez dakit zuek nahi duzuenarako askorik balio duten. Gauza hauek galdera gehiagori eta galdera konkretuei erantzunez beharbada hobeto azalduko nituen. Elkarriketaz hobe izango zen [...]. Nik nahiago nuke horrela, hemen jarri ditudanak ez baitatoz hain parera” (Amuriza, 1980: 137).³¹³ Itxura guztien arabera, bada, enkarguz eta nahikoa deseroso ekin zion lan horri, baina praktikarekin primeran asmatuz bukatuko zuen.

Ariketa beste alor bateko sortzaileari, Antton Ezeiza zine zuzendariari ere deigarria suertatu zitzaion, eta dokumental bat egitea erabaki zuen. Lana prestatzen ari zelarik, azalpen hauek eskaini zituen *Egin* egunkarian 1983ko irailean emandako elkarrizketa batean: “Se trata de intentar reconstruir todo el proceso mental de los breves segundos que trascurren desde que al bertsolari se le da el tema e inicia su actuación. Vamos a intentar desentrañar los mecanismos de fondo de la creación poética.” (Martinez, 2011: 47). Horretarako 1980ko finaleko irudiak baliatu zituen, Amurizak “Aita” gaiari bota zizkion bertsoaldikoak, bertsolaria gaia entzuten, bertsoa pentsatzen eta abesten erakusten zutenak, eta tarte horietako bakoitzean burura etorri zitzaizkion ideia eta pentsamenduei ahotsa jarri zien Amurizak berak.

1983an estreinatu zen *Ikuska 18* dokumentala bertsolaritzaren barruko eta barrurako begirada erakutsi zuen prozesu honen ginga moduko bat izan zen. Era berean, *Ikuska* saila urte haietan Euskal Herrian landu zen ikus-entzunezko proiektu garrantzitsuena izan zen (Martinez, 2011: 46). 1979tik 1984ra hamaazpi zuzendarik landutako hogeita bat dokumental labor eskaini zituen. Garaiko euskal zuzendari gazte garrantzitsu guztiek hartu zuten parte, eta proiektu berritzailea izan zen: Euskal Herriko errealitatearen inguruko dokumentalak egitea zen asmoa, medio profesionalekin (Laboral Kutxaren finantzazio garrantzitsua izan zuen proiektuak), nazio ikuspegi batekin eta euskaraz. *Ikuska 18* honek prestigioa eta modernotasun kutsua eman zion bertsolaritzari. Antton Ezeiza pieza horren zuzendari ez ezik proiektu osoaren koordinatzaile ere izan zen.³¹⁴

³¹³ Gisa honetako azalpenak eskaintzen ditu artikulua: “Azkena zintzilik edo ezin bilaturik edukitzea, horixe da txarrena, horrexek izorratzen nau gehien. Segurantzika sikologikoa da beste ezer baino gehiago, baina beharrezkoa solturaz kantatzeko. Gero bidean hoberik badator aldatzea han dago beti eta behin baino gehiagotan egiten dut hori, baina irteera bat seguru dagoenean” (Amuriza, 1980: 137). Biluzteko prestutasun ausart bat darie bertsolariaren hitzei, baina baita biluzteko soltura gutxi ere.

³¹⁴ Montxo Armendarizek, Imanol Uribek, Pedro Oleak, Juanba Berasategik, Koldo Izagirrek edo Jose Julian Bakedanok hartu zuten parte. Sail osoaren argazki zuzendaritza, berriz, Javier Agirresarobek burutu zuen.

Gingaren prestigio eta modernotasuna gorabehera, Amurizak egindako ari-keta funtsezkoa izan zen bertsolaritzaren bilakaeran. Bertsogintzaren triapak eza-gutzea ezinbestekoa zen bertso-gintza irakasten hasteko. Horretara zetorren Amurizak 1984an argitaratu zen *Zu ere bertsolari* lana. Didaktika oso bat eskain-tzen zen bertan.

7.2.2. Bertso-eskolen loraldia

7.2.2.1. Bertso-eskolak martxan

Amurizaren ekarpenak abantaila argi bat zuen ordura arte bertsolaritzaren inguruan egin zirenekiko, lanketa teorikoaren erakustaldi praktikoa egiteko gai zen egilea: “Teorizazio hori, bertsolari batek egindako gogoeta baten emaitza da [...], ordura arte Lekuonak, Onaindiak, Zavalak egindako lana ez bezalakoa. Amuriza bera jarduten da bertso eskola askoren giroa sustatzen eta bera bertso-laria izanik, bere teorizazioaz praktikan baliatzen da [...]” (Larrañaga, 2014: 71). Lehen erakustaldi praktikoa Santutxuko bertso-eskolan eman zuen (Barandiaran, 2011: 22), eta toki guztietatik hasi zitzaizkion deitzen:

Bolada horretan, bertsolaritzaz gustagarri egiten zelako, edo euskara ikasteko eta praktikatzeko oso baliagarritzat jotzen zelako, edo jolas moduan tiratzen zue-lako edo kulturaren adierazpen haunditzat hartzen zelako, edo arrazoi guzti horiek batera biltzen zituelako, bertso ikastaroak nonahi eskatzen hasi ziren. Laburragoak edo luzeagoak, baina gehienez hamar orduetatik gorakoak eta batzutan oso luzeak ere bai [...]. Euskararen edo kulturaren alde etorri eta bertsozale irten. Ikastaroekin batera bertsolaritzari buruzko hitzaldiak eta mahainguruak ere asko zabaldu ziren. (Amuriza, 1987: 36)³¹⁵

Bertso-eskolen mugimendua ez zen Etxanokoarekin hasi, eta bere ekimen pertsonala baino askoz ere prozesu zabalago bat izan zen, baina bere ekarpenak eta figurak bai balio izan zuten fenomenoaren loraldia hauspotzeko: “Eibar, Elizondo, Hernani, Iruñea, Gasteiz, Donostia, Bilbo, Algorta... jendeak ikusi

³¹⁵ Amurizaren *Hiztegi errimatuak*, *Zu ere bertsolari* edo ikastaroek izandako arrakastak XVIII. mendean *Hocus Pocusek* Europan izandakoa dakar gogora. “Kulturaren sekularizazioa”, mistifikazioaz gabetzea, deritzo Burkek fenomenoari: “*Hocus Pocus*, otro libreto reimpresso en multitud de ocasiones, desvela los trucos de los malabaristas e ilusionistas, demostrando que era la destreza manual y no la magia la que les guiaba. Tales ejemplos nos sugieren que muchos de los cambios que ese produjeron en la cultura de los educados —notablemente esos complejos cambios pueden resumirse en la frase ‘la revolución científica’— estaban teniendo impacto en la cultura popular” (Burke, 1991: 361).

zuen proba zitekeela, material horrekin zerbait egin zitekeela. Neure meritua baino gehiago, uholde bat etorri zen, eta ni hartu ninduten seinale moduan [Amurizaren hitzak]” (Barandiaran, 2011: 24).

Barandiaranek eskaintzen du (2011: 41-42) kronologia osoa: Aipatu den gisan Almengo bertso-eskola izan zen martxan jartzen lehenengoa, 1974an; hamarkada horren bigarren erdian Mallabikoa, Durangokoa eta Lamikizkoa etorriko dira; 1979an, Jean Pierre Mendiburuk bertso ikastaroa emango du Baigorri, eta urtebete geroago Ipar Euskal Herriko Bertsularien Lagunak Elkarte sortuko da; 1980 horretan hasiko dira Amurizaren ikastaroak (lehenengoa, esan bezala, Santutxun, bertako bertso-eskola ekarriko duena); 1981ean Iruñean emango duen ikastarotik Zaldiko-Maldiko bertso-eskola eta Nafarroako Bertsularien Lagunak Elkarte sortuko dira; Algortan, Gernikan, Ondarroan, Arratian, Garrikon, Larrabetzun, Mungian, Zumaian, Zarautzen, Goierri eta Gasteizen bertso-eskola bana izango zuten hamarkadaren lehen erdirako.

Bertso-eskola horietara bertsozale tradizionalaz besteko jende bat biltzen zela ikusten zen: “Gehiengan jende gaztea edo gutxienez bertsozale klasiko horietaz desberdina zen. Baita ere gehiengan jende eskolatu samarra zen, ikasten ari zirenak edo ikasketak amaituak zituztenak, batez ere euskara munduan irakasle zebiltzanak etab.” (Amuriza, 1987: 37). Baita euskaldun berriak ere: “Eskola horiek sortzearen helburua anizkoitza zen. Alde batetik bertsolari bera, ez hainbeste bertsolari izateko helburu zuzenez, bertsozaletasuna sartzeko baizik. Horrekin batera euskara lantzea eta praktikatzera ere helburu haunditzat zeukaten. Kontuan izan portzentaje handi bat euskaldun berriak zirela” (id.: 37). Edo emakumeak: “Beste kontu bat oso aipagarria emakumezkoen presentzia da [...]. Horretan, beraz, historiaren lastrea gainditu da [...]. Beste kontu bat da noiz hasiko diren emakume bertsolariak agertzen [...]. Ibiliz egiten da bidea eta badira neska batzuk poliki bertsoan egiten dutenak ere” (Amuriza, 1987: 38-39). Ikusten zen askotarako eman zezakeela gune horrek: “Ordu horiek gero beste anitz lan eta ekintzetarako ere aukera emango zuten, lagunak ez bait dira ordu batzutarako bakarrik izaten” (id.: 37). Eta mugitzea lortu zen kopurua oso handia zela:

Dabiltzanak eta ibiliak, denak batera jota, hots, ikastaro luze samar bat gutxienez egin duten guztiak jota, bildurrik gabe esan liteke milaka direla. Gehienak gazteak izanik, eta beste zenbait arlotan ere mugitzen direnak izanik, bertsolariak entzulego berri horrekin asko irabazi duela bistan dago. (Amuriza, 1987: 39)

Almengo lehen bertso-eskola hartako arduradunek Ikastolen Elkartera nola jo zuten aipatu da, jada. Bide horretatik sortuko da fenomenoaren bigarren adarra, ikastoletan irakasgai edo ikastaro gisa txertaturik garatuko den bertsolariaren. Lehen ikastaroak Mikel Mendizabalek eman zituen 1981ean, eta urte bat

geroago Gipuzkoako Foru Aldundiak eta Ikastolen Elkarteak sinatutako “Bertsolaritza Irakaskuntzan” hitzarmenari esker liberatu gisa hasi zen Gipuzkoako ikastetxeetan. 1983an Lopategi izan zen Bizkaian lan hori egiten hasi zena. Arabako ikastoletan Abel Enbeitak 1984an hartu zuen ardura bera, eta Nafarroako D ereduko ikastetxeetan 1985/1986 ikasturtean hasi ziren bidea urratzen, arduradun Lontxo Aburuza izendatuta, dirudienez Jorge Oteizaren laguna zen Kultura zuzendariaren esku hartzea zela medio (Barandiaran, 2011: 43).

Adar honetan ere kopuruek gora egin zuten handik gutxira. Lehenengo bertso jarrien sariketetan:

Arabian, Bizkaian eta Gipuzkoan (Nafarroan liberatua hasi berri baita) joan den ikasturteko sariketa idatzietan parte hartu dutenak lau milatik bost milara bitartean dira. Horrez gainera, sariketan parte hartu ez arren, urtean zehar bertso-laritzan ikaspide zerbait hartu duten guztiak joz gero, zazpi-zortzi mila haur tartean dabilzala esatea ez da gehiegikeria izango. Sariketa idatziez gainera, bat-bateko txapelketak ere egiten dira. Horietan, jakina, askoz gutxiago izan behar, baina uste baino gehiago eta hobeak. (Amuriza, 1987: 40)

Eta gutxika baita bat-batekoan ere. 1989an Eskolarteko Bertsolarien Euskal Herriko Txapelketa antolatzea izango zen hurrengo pausoa.

7.2.2.2. *Bertsolaria jaio vs egin*

Honela zioen Basarrik bertso-eskolen mugimendua loratzen hasi berritan:

“Asko itzegiten da gure egunetan Bertsolari Eskolaz.

‘Olako ta alako’ tokitan Bertsolari Eskolak sortu dirala.

Uztaidazute galdera au egiten: Ikasi ditekean zerbait ote da bertsolaritza? Berezkorik ez duanarentzat, itxasoan porruak aldatzea bezela dala esango nuke [...] sena berekin duala konturatu ezker, alakoari lagundu egin bear zaio, ori bai [...]. Saillelan mutiko danak batera artuta ez da ezer aurreratuko [...]. Pagoari ez dago intxaurrik eskatzerik. Artarakoa ez danak ez dauka zer eginik, ogei eskola pasatzen baditu ere.” (*El Diario Vasco*, 1981/VII/11, “Nire Bordatxotik”)

Bazen gordinago mintzo zen bertsolaririk ere. Honela kontatzen du Sarasuak Garziak eginiko elkarrizketa liburuan:

Aspaldiko —eta ez hain aspaldiko— bertsolariek garbi zeukaten kontu hori: bertsolari jaio egiten da bat, hori gabe ez dago zer eginik. Jose Joakin Mitxelena zenak metafora bikoitz batez ematen zuen hori aditzera: berezko bertsolaria iturriko ura da; bertso-eskolan ikasia, berriz, depositokoa. (Garzia, 1998: 66)

Eta askoz ere jantziagoak eta modernoagoak ziren zenbait ahotsek ere zalan-tzak agertu zituen:

Berorietan, bertsoaren teknika irakatsi da, batez ere. Eta horren fruitu den bertsolaririk bada, gaurregun. Teknika ikasi, memoria landu, klizeak egin [...]. Hori ote da egiazko bertsolaria? [...] Ez dakit zer erantzun. Antzinako bertsolariek, ez zuten horrelako biderik. Eta antzinakoen 'jatortasun' hori galduz doanaren seinale izan daiteke bederlatzi puntukoaren galtzea, bat-bateko bertsotan bizitasuna galtzea, gaurregun bertso-lan teknikoago eta hotzagoa egitea. Baina, joerak dira. Kultura idatziaren garaiak ekarri eta gizartean txertatu dituen joera berriak [...]. (Haranburu eta Iriando, 1980: 46)

Izan ere, ikusi den bezala, bertso-eskolei ikaslerik falta ez bazitzaien ere, kontra agertu zirenak ere ez ziren gutxi. Honela gogoratzen du Egaña:

Xabier Amurizak, birritan Euskal Herriko txapela jantzita gerora ere 'proba' asko jasan behar izan ditu. Adi eta erne egongo zen entzulegoaren zatirik klasikoen hura antiojodunak zer esango, nola esango eta batipat... non huts egingo. Ikasia zelako, beste askok ez bezala, erakutsi egin behar izan zuen begi-bistakoa: bertsolaria zela. (Egaña, 1993: 30)

Aurreko atalean luze eta zabal azaldu da *jaiio vs egin* dikotomiaren atzean Lehen Pizkundean finkatu zen euskalduntasunaren irudikapen esentzializatua eta irudikapen hori zalantzan jarri zuen Bigarren Pizkundearen olatu berritzailea aurkitzen zirela. Modu soilagoan azaltzen du Joanito Dorronsorok:

Berrikuntza guztietan gertatzen da, datozenean, planteamenduak zeharo garbi egin gabe etortzen dira, eta hasieran shock bat bezala eragiten dutela. Joera batean bertsolaritza zerbait mitiko samarra bezala zegoen hartuta. Berezkoa, Jainkoak emandako dohain ezkutua, etab., lilura bat duena, misteriozkoa denez. Beste joera batek hor misteriorik ez dagoela, esango du; bertsolaritzak teknika batzuk ditu, txikitatik hasiz gero ikas litezke, beste edozer gauza ikasten den moduan. Hori dela eta, hain zuzen, bertsolaritzaren oinarritzko kontzeptuak argitu beharra etorri da, eta ari dira argitzen. Zer den zehatz-mehatz puntua, oina, edo zortziko txikia. Hiztegi bat ere ez zegoen egina, terminoak berak finkatzeko. Eskolan sartuko bada, ordea, teorizazio bat egin beharra dago, eta egiten ari gara. (Dorronsoro eta J.M. Lekuona, 1987: 24)

Pizkunde bakoitzetik abertzaletasun bat jariatua zen, eta bi abertzaletasunen arteko lehiak ere estutu zuen korapiloa. Amurizaren posizionamendu politikoa, eta bertso-eskolen inguruan lanean ari ziren beste hainbatena, Lopategirena esaterako, ezaguna zen gainera. *Master Framea* berriro ere.

Eztabaidak gorabehera, bertso-eskolek aurrera jarraitu zuten, ordea, eta bere fruituak ematen hasi ziren. Adibidez, 1986ko Euskal Herriko finalera iritsi zen 20 urte eskasekin Jon Sarasua, Almengo lehen bertso-eskola hartako ume izandakoa:

Ez zen bertsolari oso on, on, erdipurdiko edo txar epaitzen. Bertsolari ‘bada edo ez da’ zen mugarrria. Eta hori horrela planteatzen duenaren epaiak badakizue ze bide hartuko zuen: ezezkoarena [...]. Esentzialisten zigor, iritsi ziren Jon eta Aitor Sarasua, Aristorena, Arantzazu Loidi... (Egaña, 2004: 150)

Aipatu den bezala, irudikapen esentzializatuaren itzala luzea izan zen oso. 1987an, Sarasua finalera iritsi eta urtebetera, aktibo zeuden bertsolari guztien artean egindako inkestaren emaitzak argitaratu zituen *Jakin* aldizkariak, eta emaitzak esanguratsuak dira oso: % 47,8k bertsoan ikasi egin daitekeela erantzun zuen, eta % 45ek berezkoa dela (Torrealdai, 1987: 157). Zenbait ñabarduratan hartutako bideak itzulerarik ez zuela izango ere ikusten zen, ordea: berezko senaren garrantzia azpimarratzen zuten bertsolarien gehiengoa 50 urte-tik gorakoa zen; eta hautu hori egiten zutenen artean ere gehiengoa bertso-eskolen aldeko ageri zen, bertsolari guztien % 91,4k bertsolaritza zabaldu eta hobetzeko balioko zutela uste baitzuen; % 7,2k bakarrik egiten zuten balorazio negatiboa, bertsolariak berdindu egingo zituztela, bertsolaritza hotzagoa zekar-tela eta gisakoak aipatuz (id.: 157-158 eta 172-173).

Edonor nekatzeko modukoak izan behar zuten eztabaida haien erdian, egon zen kontua umorez hartu zuenik ere: “Joxe Agirre ‘Orandak’, behin batez ‘estraineko jai’ behintzat’ erantzun zidan jai’ ala egin egiten zen galdegin niolarik. Eta ‘estraineko jai’ egiten dela bistakoa bada ere, gero egin egiten da bertsolaria.” (Haranburu eta Iriondo, 1980: 45)

Gorabehera haien kondar batzuek jarraitu dute oso gerora ere, baina, umorez hartzeko jarrera da nagusitu dena: “[...] Egiteko, aurrena jai’ egin behar izaten dela esan izan dugu orain arte, txiste merke modura, gai hori saihestu nahirik edo. Txiste horrek ere badu bere buelta. Izan ere, inor jai’oko bada, beste norbaitzuek egin egin beharko dute aurrena... beste horretan.” (Egaña, 2004: 101)

7.2.3. **Profil berrien kontsolidazioa: bestelako bertsolari eta bertsozaleak**

7.2.3.1. *Bertsolariak*

Bertsolari Elkarte sortzear zela, eta haren sorrerarako burutu ziren gogoe-tetarako oinarri gisa balio zezan, zentsaturik zeuden bertsolari guztien artean inkesta handi bat egitea erabaki zen. 140 bertsolari galdekatu ziren, azterketa

soziologikorako Siadeco etxeak egin zuen kodeketa, eta Juan Mari Torrealdai idatzi zituen *Jakin* aldizkarian argitaratu ziren emaitzak. 1980ko hamarkadaren erdialdeko bertsolariaren argazki errealista bat ateratzeko balio izan zuen lanak, eta argazkiak aldaketa zantzu garrantzitsuak eskaintzen zituen.

Ikasketa mailari dagokionez (Torrealdai, 1987: 109), esaterako, lanaren emaitzek lautik hiru batxilergora iritsi gabeak zirela erakusten dute, % 61,1ek oinarrizko heziketa edo gutxiago jasotakoak zirela, eta % 3,5 bat bazegoen batere eskolarik gabea. Iztuetak XIX. mende hasieran egindako erretratuaren zantzuak ikus daitezke emaitzetan, baina baita bestelakoak ere: adin tarte gazteenean 15etik 24 urtera bitartean, % 85,7k lehen mailako ikasketetatik gora zuen.

Lanbideari dagokionez, aldaketa nabarmenagoa zen (Torrealdai, 1987: 112). Bertsolaritza baserri-munduarekin lotzen zuen irudikapena 50 urtetik gorakoen artean bakarrik har zitekeen egiazkotzat, % 46,9 zen baserritarra. 15etik 24 urtera bitartekoaren artean % 9,5 bizi zen baserritik, 35etik 49ra bitartekoaren artean lantokietan ari zen % 64,6, eta 25etik 34ra bitartekoaren artean ere langile-jendea zen gehiengoa, % 18,4 irakaslea.

Ondorioen artean aniztasunean, eta aniztasun horrek zekarren normaltasunean jarri nahi izan zuen azpimarra Torrealdai: “Zorionez, gaurko bertsolariaren irudi bat baino gehiago dago. Esan nahi dut: inguruan bezala, denetik dagoela bertsolariaren artean ere. Populazio normala dela, alegia [...]. Segurutzik, askoz errazagoa zatekeen duela 50 urteko bertsolariagoa aztertzea, homogenoagoa zelako” (Torrealdai, 1987: 164-165).

Aldaketa, normala denez, bertsolari gazteenek zekarten. Hurrengo hamarraldiaren hasieran Andoni Egaña bertsolari horien etorreraren kronologia mailakatua eskaintzen zuen:

1980-82 inguruan belaunaldi berri bat sortzen da bertso-munduan. Indarrez dator. Denak oso adin beretsukoak dira gainera: S. Lizaso, Peña, Telleria, Murua eta Mendizabal lirarteke aipagarrienetakoak.

1985-86 aldera, berriz, beste belaunaldi bat iritsiko da. Besteak beste, Egaña, Sarasua eta Euzkitze.

Hiru-lau urte geroago Sorozabal, Maia, Iturriaga, Elorza, Munduate, etab. (Egaña, 1993: 17)

Aipatzen dituenen artean, bigarren erdian agertzen diren batzuk, bertso-eskoletatik ateratako lehen labekadakoak ziren. Hori zen Jokin Sorozabalen, Jon Sarasuaren, Jon Maiaren, Unai Iturriagaren eta Igor Elortzaren kasua. Gainerakoak bertso-eskoletatik pasatu gabeko azken bertsolari gazteak izango ziren, Egañaren belaunaldia, hain justu.

Bertso-eskoletatik pasatu gabeak izanagatik, bertsolariaren irudi klasikoarekin zerikusi gutxi zuten: baserritar baino kaletarragoak ziren gehienak, ikasketa

maila altua zuen hainbatek...: “Txirritaren irudiak pisu handiegia izan du. Gaurko bertsolaria, ordea, ez da honelakoa. Bertsolaria, gaur, ez da jendaurrean agertzen, txapela, abarka eta mahonezko galtzekin. Basarrik 1935ean gainditu omen zuen Txirrita: bertsolaritza sagardotegitik plazara atera da, brusatik gorbata igaro da” (Torrealdai, 1987: 104).

Txirritaren eta Basarriren arteko eredu talkaz ari da Torrealdai ikerketaren ondorioetan, *sagardotegikoa vs gorbataaduna* dikotomiaz. Agerikoa da aurreko zikloan bertsolaria sagardotegitik ateratzeko Basarriren setak gorpuzten zuen modernizazioa gailentzea ekarri zuela denborak, baina artikulua argitaratu zen 1987 hartarako gorbataren irudikapena bera ere zaharkituta gelditua zen. Aipatu den gisan, Basarriren proiektuaren haustura bertsolaritza sozialak ekarri zuen, eta bertsolari haren aurpegiak ezagunenak, Lopategik eta Azpillagak, gorbata kenduta egin ohi zuten bertsotan. Egañaren belaunaldiak ere, bertsolaritza sozial horren ondoren etorriko zenak, gorbatarik gabe egingo zuen bere bidea. Eta bertso-eskoletako lehen labekada praka bakeroak eta zapatilak jantzita igoko da oholtzara.

7.2.3.2. Bertsozaleak

Abesten duena plurala bada, errazagoa behar du entzutera doana pluralagoa izateak. Horrela gertatu zen bertsolaritzaren kasuan ere, 1980ko txapelketaz ari den *Oh! Euzkadiren* testuan ikus daitekeenez hamarraldi hasieratik: “Gero eta helburu gehiago, gero eta funtzionaltasun gehiago ditu bertsolaritzak, zenbait espezializatzen ere ari da, eta bide bakoitzak bere ‘suporterrak’ ditu” (*Oh! Euzkadi*, 1980 uztaila, “Bertso txiki bat bota behar duk mesedez”).

Baieztape orokorraren ondotik, ekarpen xeheagoa dakar artikulua. Horrela, saioetara bertso politikoak entzutera doazenak aipatzen ditu lehenik:

Bertso mota honek jende gehiago hurbilarazi du bertsolaritzara, kultoagoa eta neurri berean deseuskaldunduagoa eta urbanoagoa [...] ezeren beldurrik gabe, bertsolaritza kezka politiko hutsez jarraitzen duen jende mordoska dagoela esan liteke. Inolako esijentziarik ez duen jendea, bertsolaria bere proiektzio huts bihurtzen duena, hark honek isilean dauzkanak ahokada batean esan ditzan. (*Oh! Euzkadi*, 1980 uztaila, “Bertso txiki bat bota behar duk mesedez”)

Euskaldun berrien eta euskal filologoaren tribua dator jarraian: “Zeren bai baitauzkagu indikatiboa eta subjuntiboa eta deklinabidearekin maitemindurikakoak ere, joan zen alean aipatzen genizuen euskaldunberri birtutetsua adibidez, bertsolaritzan glotodidaktika aldarrikatuz. Honen txaloa denotazio arloan bakarrik entzuten da, eta badirudi hauxe dela bertsolaritzan nagusitzen ari den tendentzia.”

Eta azkenik, Iztuetak “artikaste aundiko” deitzen zien horiena: “Eta amaitzeko, azken bolada honetako publiko eruditoa aipatu beharko genuke. Pizti peligrosoa, gauza nahastuz bere burua jaun egin nahi duena, eta bertsolaritzaren sujetorik aktiboenak, bertsolariak, akonplexatzera datorkiguna. Apaiza, lizentziatua, kultoa, politikoa, superreuskalduna.”

Amurizak, hamarraldi hasieran baita ere, 1981ekoa baita testua dakarren *Hitzaren kirol nazionala* liburuaren lehen argitaraldia, gehiago zabaltzen du abaniko hori: “Gaur entzulearen heterogenotasuna ideologian dago batez ere. Oraingo bertso saioetan abaniku guztia dakusu aurrean: alderdi politiko ezberdinak, anti-nuklearrak, ekologistak, feministak, amnisti batzordekoak, preso ohiak, kiroltzaleak, gazte rockzaleak, plazara zerbait ikustera inguratu diren amamak, bertsolariak entzutera etorritako agure burusoilak... Denetik zerbait” (1997: 191).

Atal hau irekiaz testuinguruari eskainitako puntuan Garziak nabarmendutako bertsolaritzaren inguru-testu ezpaldua aipatu da, abertzaletasunaren baitako arrakala ideologikoak eragindako aniztasuna. Testu batak nahiz besteak berresten dute alderdi hori. Eta Larrinagak irakurle mota berriei buruz esandakoei ere egin zaie tarte bat puntu horretan; bi testuetan ikus daiteke Bigarren Pizkundeak ekarritako mundu ikuskera berrien betaurrekoak jantzitako irakurleria berri zabal hori bertso saioetara ere sartua zela 1980ko hamarraldi hasieran.

Amurizak hamarraldiaren bigarren erdirako, 82ko eta 86ko txapelketetan, aniztasunerako joera hori geroz eta nabarmenagoa zela seinalatzen zuen (1987: 36), eta argi ikusi zuen bertsolariari egokitzea tokatzen zitzaiola, baina baita aldaketak kalte baino onura gehiago zekarrela ere:

Entzuleri nahasiaren aurrean kantatzera mentalduta beharko [...] Baina aldakuntza horrek txar baino on gehiago dauka [...]. Bertsolariak edozein gai edo gai baten edozein trataera lehen baino lasaiago proba dezake, arrotz gertatzeko bildurrik gabe. Hitz batez, irudimena askoz libreago eta zabalago erabil dezake. Hori aldeon handia da, lehengo entzuleak markatzen zuen bide estu samarraren aldean. (1997: 192)

7.2.4. Euskadi Irratia Loiolakoarekin lehiatzera

7.2.4.1. 1970eko hamarralditik zetorren eskaintza: Loiola eta gainerakoak

Ziklo berriaren hasieran, aurretik zetorren irrati eskaintza izan zen nagusi, eta, eskaintza horren baitan, Loiolako Herri Irratiarena. Joxe Mari Iriondok 21 urteko ibilbidea osatu zuen bertan, 1983an sortu berria zen EiTBN sartzeko bere postua utzi behar izan zuen arte. Utzi aurretik ale gogoangarriren bat eskaintzeko modua izan zuen, ordea:

Gogoratzen dut EiT Bra pasa aurretik Herri Irratiak eta *Deiak* bina bertsolari eta Haranburu bidali zituztela pare bat urtean Andaluziara. Han ikusten zutenaren kronika bertsotan egin behar zuten bertsolariek irratirako eta hitz lauz Haranburuk egunkarirako. Urte batean Lazkao-Txiki eta Txomin Garmendia joan ziren. Beste urte batean Lazkao-Txiki eta Patxi Etxeberria... Taulatu batean dantzan ibili zirela eta horrelako kontuak ekartzen zituzten [...]. Haranburukeria bat izan zen. (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VIII/18)

Iriondok utzitako hutsunea Laxaro Azkunek bete zuen, eta ibilbide luzea egin zuen horrek ere, bi hamarkadatik gorakoa, bertsolaritza protagonista nagusi izango zuten hainbat programa zuzenduz: *Txinpartak*, *Kale kantoian*, *Egonean giro* eta *Ari naizela*. Bertso aukeratuak izan ziren programa horien ardatza, Azkunek astero bertara joanda grabatutako saioetatik ateratakoak, eta bertso-munduko albistekin osatutakoak (Azkune, 2000: 71).

Aurreko ziklotik zetorren beste emanaldi bat Bilboko Herri Irratiko "Bertsolarien Txokoa" zen. Aurreko zikloan Adolfo Arejita izan zen arduraduna 1973tik 1978ra; 1979tik 1983ra Pedro Mari Goikoetxeak hartu zion lekukoa, eta 1984tik Mikel Astelarrak. Loiolakoarekin grabazioak trukatzeko formatua landu (Azkune, 2000: 72).

Arrate Irratian, 1985etik aurrera Eukene Landak eman zien jarraipena aurreko zikloan puntualagoak ziren emanaldiei. Irratiaren artxiboko piezak emanez hasi zen, Jose Antonio Gesalaga *Zaldubik* grabatzen zituen inguruetakoko herrietako saioak emanez jarraitu zuen, eta hamabost urteren buruan txapelketei edo bertsolari jakinen inguruko monografikoak eginez bukatu zuen, ordubete inguruko asteroko saioan (Azkune, 2000: 77-78).

Jesus Telletxeak Radio Adour-Navarren bertsolaritzari buruzko programa bat eskaini zuen 1981etik hasita. Garai hartan, Ipar Euskal Herrian euskaraz emititzen zuen bakarra zen irrati-kate hori 1978an sortu zuen Alexandre de la Cerdak, eta bi urtetan, lizentziarik lortzen ez zuenez, Herri Irratien bidez emititu zuen (I. Agirreazkuenaga, 2017: 103). 1985ean itxi zenean, Telletxeak Gure Irratian eta Irulegiko Irratian eskaini zuen saioa, eta hark utzitakoan Pantzo Hirigaraik eta Aita Santos Belokik hartu zuten programaren ardura, aurreko biez gain Xiberuko Bozatik ere emitituz (Azkune, 2000: 75).

7.2.4.2. *Berrikuntza: Euskadi Irratiaren eskaintza*

Zikloak irratiaren alorrean ekarriko duen nobedade esanguratsuen Euskadi Irratiaren eskaintza izango da. Eta eskaintza horren hastapenetan ziklo honetan pisu handia izango zuen figura bat agertuko zen, Joxerra Garzia:

Hasiera-hasierakoak izan ziren ikastaro berezi bat egin zutenak. Izaskun Barriola, Martin Tejeria, Jon Aizpurua... 82 bukaera hasi ziren. Ni horiek hasi eta gutxira sartu nintzen. Martxan jarri eta bost hilabetera lehen oposaketak egin ziren, ni Tolosako ikastolan nabilen filosofia irakasten, kasualitatez jakin nuen oposaketen berri, eta presentatu eta atera egin nituen. (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26)

Hasi eta berehala Antton Haranbururekin egin zuen topo gainera, eta, Iriondok esango lukeen bezala, bere haranburukerietan:

Albistegietan hasi nintzen, 83ko maiatzean. Antton Haranburu zen buru [...]. Bolada batean albistegi batzuk bertsoan eman behar genituela ere tematu zen. Gogoan daukat San Juan bezperan horrela egin genuela [...]. Bion artean osatu genituen koplak batzuk, trikitixa musika jarri genuen lagungarri eta horrelaxe joan zen. Beste behin koplatan egin behar genuela agindu zidan berriro, baina guardia zibil bat hil zutela iritsi zela albiste eta alde batera utzi behar koplak.

Iriondok kontatzen duenez, Haranburuk Euskaltzaindiko Ahozko Literatura batzordeko aktak bertsoan jasotzeko ahalegina ere egin zuen, eta ez zen harriztekoa izan irratiko esperimentu hura (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18).

Udako informatiboetatik bueltan *Sorgin afaria* izeneko iluntzeroko kultur programari ekin zion Pello Zabaletarekin batera, eta handik gutxira Oterminen esan zion zerbait egin beharra zegoela bertso kontuetan, erreferentzialtasun guttia Herri Irratiak zuela eta hori ezin zitekeela horrela izan (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26). Hortaz, 1984ko urtarriletik aurrera astelehenetik ostegunera *Sorgin afaria* egin zuten, eta ostiraletan, ordu berean, bertsolaritzari eskaintako *Debaldeko festa*:

Kareta geronek abesturiko kantu batekin sortu genuen: ‘Ostiral iluntzean beaiziak alde/ ostiral iluntzean beaiziak alde/ nahi duenak badauka festa bat debalde/ ai, oi, ai festa bat debalde’. Grabaturiko bertso hautatuak jartzen genituen. Gero, *feedback* handia geneukan entzuleekin. Galdera mordo bat egiten genuen bertsoen inguruan entzuleek erantzun zitzaizkizuten. Eta gai bat ematen genuen bertsoak jarri zitzaizkizuten. Hilean behin irabazle bat izendatzen genuen eta irabazle horrentzat bertso afari bat antolatzen genuen berak aukeraturiko bertsolari bikoitearekin. Azkenik zuzenean emititzen genuen afari hori. Gogoratzen dut afari horietako bat Anoetan antolatu genuela Peña eta beste batekin, Mañukortarekin Larruskain inguruan beste bat...

Oroitzapen onak dakartzkio Garziari garai hark: “Bolada hartan egunero hamalau ordu lan egiten nituen. Saltsa denetan sartzen ginen [...]. Entusiasmoa eta naturaltasuna kristorena genuen hasiera hartan Euskadi Irratian. Hilero egi-

ten genuen mozkor afari bat lankide mordo batek”. Eta Pello Zabaletaren figura aldarrikatzen du: “[...] Pello Zabaleta oso ona zen idazten, beti testu bikainak egiten zituen, nahiz eta presakako lanak izan, jakintsu bat zen...”. Iriondo bat dator aitortzarekin: “Oroitzen dut Zabaleta oso idazle ona zela, euskaldun bikaina” (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18).

Bi denboraldi iraun zuen Zabaleta eta Garziaren programak. Ez zen izan, ordea, Euskadi Irratiak bertsoaren inguruan burutu zuen eskaintza bakarra. Basarrii ere egin zitzaion tartea, esaterako: “*La Voz de Guipúzcoa*koan 1970eko hamarraldiraino jarraitu zuen, eta utzita zegoen urte batzuetan, baita pixka bat bajatzen hasita ere, baina ‘Nire Bordatxo’tik eskaini zuen bolada luzean, betiko eskema jarraituz” (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18). Eta Oterminek 1983an abiarazia zuen “Euskal Perlak” irratsaioa, Patxi Mujikak aurreko bi hamarraldietan egindako grabazioetan oinarritua, Joxe Mari Aranalderen iruzkinekin.

Nikolas Aldai 1970etik 1974ra Donostiako Herri Irratian lan egindakoa zen eta *Euskal jai* irratsaioan tartea egina zion bertsolaritzari: “[...] bertsolariekin elkarrizketak egiten nituen baita ere. Hortik pasa ziren, gogoan ditut Imanol Lazkano, Lizaso, Joxe Aierbe... garai hartan plazan zebiltzan bertsolari guzti horiek pasa ziren” (N. Aldai, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/26). Euskadi Irratian hasieratik sartu zen eta *Goiz giroan* magazinean aritu zen, baina *Debaldeko festa* bukatu zenean berari eman zioten bertsolaritzaren ardura: “86an jende berritze bat eman zen, Otamendi, Arantxa Iturbe... Haiek goizeko magazina hartu zuten. Orduan eman zidaten bertsolaritzaren ardura”. *Euskal erlak* berak hartu zuen, eta bertsolaritzari buruzko eskaintza gehiago ere jarri zuen martxan. *Iturri onetik bertsotan* izenekoa bata: “Zaldubi hasita zegoen ordurako bertsoak grabatzen, eta hark jasotakoei nik jasotakoak batuta azken asteko bertso-saioen berri ematen nuen. Uste dut asteazkenetan gaueko bederatzietan hasi nintzela, baina hurrengo urtean ostiraletara pasa zuten...”. Eta *Lehenagoak gogoratzuz* bestea: “Hamar minutuko tarte bat zen, bertso zaharrei buruzkoa. Hemen grabazioak beharrean liburuak hartzen nituen oinarritzat, herri memorian geldituriko bertsoak jasotzen zituzten liburuak, eta norbait ezberdina eraman ohi nuen saioko haiek kantatzera, askotan bertsolari gazteak”.

Txapelketen jarraipena ere egin zen: “1980 eta 1982koena ez, Euskadi Irratia oraindik martxan jarri gabe zegoelako, baina 1986tik aurrerako guztietan jarraipen osoa: kanporaketak, finala, elkarrizketak, adituen iritziak [...]. Herrietan egiten zirenei ere jarraipena egiten zitzaien: Orixe saria, Añorgan; Osinalde saria, Gabirian; Artxanberri saria, Zaldibian [...]” (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18). 1986koaren jarraipena Joxerra Garziak eta Pello Zabaletak egin zuten, finalurrekoetatik hasita, eta 1989koarena Nikolas Aldaik: “Pello Esnal eta Abel Muniategi izan nituen aditu gisa eta bazkalondoko tertulian Mixel Lekuonak, Juan Mari Lekuonak, Pello Esnalek eta Jon Sarasuak ere hartu

zuten parte. Santi jatetxean bazkaldu genuen, eta bertatik egin genuen tertulia hori” (N. Aldai, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/26).

7.2.4.3. *Fernando Amezketarra herri arteko txapelketa*

Herri Irratian izan beharrean Euskadi Irratian berreskuratu zen aurreko zikloan hainbesteko arrakasta izan zuen bertsolari gazteen irrati bidezko lehiaketa: “Joxerra Garzia eta Pello Zabaletak [...] Fernando Amezketarra izeneko txapelketa ere antolatu zuten, pixka bat guk Loiola Irratian antolatu izan genuenaren traza batzuk bazituena. Programa polita egiten zuten eta arrakasta handia izan zuen” (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18).

Joxerra Garziari bururatu zitzaion formatua: “Bigarren urtean [1984/1985 denboraldia] bururatu zitzaidan pilota eredu hartuta polita izan zitekeela herrien arteko bertsolari-txapelketa antolatzea” (Gaztelumendi, 2009: 62). Eta elitekoak ez ziren bertsolariak promozionatzea zuen helburu: “Parte hartzeko baldintza bakarra zen bertsolaria urtean gehienez hamar plaza egindakoa izatea. Andoni [Egaña] ere sartzen zan garai hartan. Soldaduskan zegoen, eta Inazio Jauregi eta Luis Otamendirekin osatu zuen Zarauzko taldea” (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26). Espero zuten baino arrakasta handiagoa izan zuen, ordea, deiak, eta espero zuten baino lan gehiago ekarri zien horrek: “Pentsatzen genuen erraz egingo genuela, baina 31 herri apuntatu ziren. Pasatu genuen 1984ko udazkenetik San Juan egunera arte astero 2-3 saio egiten” (Gaztelumendi, 2009: 62). Jaso zuten laguntzaren tamaina ere ez zen atzean gelditu: “Eskerrak tokian tokiko jendeak antolatzen zuela: tokia hartu, afaria... Sekulako giroa sortu zen [...]. Gaiak geuk jartzen genituen, aurkezle ere gu, geuk grabatu, bertsuak aukeratu, montatu...” (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26).

Bertsolari gazteen belaunaldia aritu zen epaimahaiko ere: “Lagun nituen bertsolariak hartu nituen epaimahaiko: Sebastian, Mikel Mendizabal, Telleria, Imanol Lazkano, Iñaki Murua eta Peña. Ez genien ordaintzen, afari truke zen, baina, klaro, hainbeste afarirekin Otermin larritzen hasi zen. Getari inguruan bazen saioa Elkanora joaten ginen...” (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26). Handik gutxira, txapelketaren antolakuntzarako eta Elkartearen eraketarako ardurak hartuko zituen belaunaldi horrek, neurri batean herri arteko honek eskaini zien esperientziak animatuta eta esperientzia horretan oinarriturik:

Txapelketa horretan puntuazioa bistara ematen hasi ginen. Nolabait laboratorio modura funtzionatu zuen, bertsolariek egin nahi zituzten hainbat gauza probatzeko balio izan zuelarik. Hain zuzen ere 85 horretan hasi zen Euskaltzaindia frankismo osteko hirugarren txapelketa antolatzen eta bertsolariek planto egin zioten, gurean hartutako esperientziatik eurek antolatzeko ardura hartuz.

7.2.5. Elkartearen sorrera eta hedabideratzeko apustu berritua

7.2.5.1. *Tirabira Euskaltzaindiarekin*

Joxerra Garziak aipatu berri duen bezala, bertsolariak planto egin zioten Euskaltzaindiak 1985ean antolatu nahi zuen txapelketari. Honela gogoratzen du Iriondok:

1985ean txapelketa nagusia antolatzeko talde bera jarri ginen lanera: Aranalde, Lekuona, San Martin, Irigoien, Juanjo Zearreta, Iñaki Beobide, Etxezarreta, Haranburu... Oinarriak egin, bertsolariak konbokatu Loiolako Kiruri jatetxean, eta problemak jartzen hasi ziren. Lehen bilera hartan esango nuke Lopategi izan zela epaimahaian bizkaitar gutxi zegoela eta planto egin zuena. Hurrengo bilerrako talde haundi samarra zegoen ezezkoan. Euskaltzaindiak dirua ateratzen zuela zioten, baina guk ez geneukan Jaurlaritzaren, diputazioen, udalen eta abarren laguntzarik, sarreretatik egiten genuen dena. Hori entzun eta erabaki genuen, bale, antolatu zeuok txapelketa. Euskaltzaindiari esan zitzaion eginkizun hura bertsolarien esku uzten zela eta hortxe bukatu ziren Euskaltzaindiaren txapelketak. (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18)

Txapelketak berriro abiarazi zirenetik puntuazio sistemaren inguruko zalantzak agertu zituen hainbatek. Joxe Ramon Etxeberriak honela zioen, esaterako, 1982ko finalaren biharamunean *Egin* egunkarian: “Nire kezka nagusia, bertsolari eta bertso-entzule askorena den bezala, puntuatzeko sistemaren argitasun falta da. Esan dira gauza batzuk, baina oso etereoak dira [...]. Ene eritzia, gakoa metodoa bilatzean datza. Eta jende askok ideiak ditu: hitz egiteko kontua da” (*Egin*, 1982/12/21, 20. or., “Bertsolari txapelketaz zenbait gogoeta”). Bestalde, baziren bi hamarkada euskal kulturgintza gizarte mugimendu gisa funtzionatzen hasia zela, 1980ko hamarraldiaren hasieratik bertso-mundua bertso-eskolak martxan jartzen eta ikastolekin elkarlanean ari zen, eta txapelketako antolakuntzan parte hartzeko gogo bat ernatu zen, beti kanpokoaren esku utzi beharrean, norberak ere erabakimena izatekoa (Barandiaran, 2011: 29).

Barandiaranek azaltzen duenez (2011: 28-29), Iriondok aipatzen duen lehen bilera horretara aurretik euren artean adosturiko baldintza batzuekin joan zitzaizkien Imanol Lazkano, Jon Lopategi, Iñaki Murua, Sebastian Lizaso eta Mikel Mendizabal. Txapelketaren antolaketarako bertsolarien parte hartzea izango zuen batzorde baten eraketa eskatzen zuten, txapelketa irekia izatea (1980 nahiz 1982koan jokatzeko hasi aurretik hamasei bertsolari sailkatutzat eman ziren, aurreko txapelketetan izandako puntuaketengatik), izena emateko epea luzatzea, epaimahaia bertsolariak hautatzea eta baita puntuazioak bistara izatea ere. Euskaltzaindiaren erantzunak eskakizunen bat eman zuen ontzat, baina antolakuntza batzordeaz ez zioen ezer eta epaimahiaz azken hitza berak

zuela azpimarratzen zuen. Bertsolari guztien artean adostutako plantoa ekarri zuen honek:

Lazkanok kontatzen duenez. ‘Kuadrilla handi bat etorri zen Loiolara. Han, Amurizak, guk aurkeztutako puntuak ikusita, esan zuen: ‘Euskal Herria txapelketarik gabe uzterik ez dagoenez, eta txapelketa antolatzeko daukagun inguruarekin sinisten dudanez, mahai honetan hitzematen bada geuk antolatuko dugula, nik bihar bertan emango diot ezezkoa lehengo izen emateari’. Izena emana zuten gainerakoek berdin esan zuten. Joxerra Etxebarria Euskaltzaindiaren bulegora joan zen, eta zerrenda eraman zuen, denak baja emanda. (Barandiaran, 2011: 28)

Bertsolarien erabakia ordura arte antolakuntza lanetan aritu zirenentzat mingarria suertatu izan zitekeela pentsa daiteke, baina ezetz dio Iriondok:

Elkartearen sorrera guretzat lasaitasun bat izan zen. Sartuta nenbilen gai batzordean, administrazio batzordean, antolakuntza batzordean, aurkezle... Eta xentimo bat kobratu gabe gehienetan. Urtean zenbat egun etxetik kanpora, ze neke... Etorri zirenean, nik sentitu nuen guk egin dugu zerbait, ahal genuena, eta orain etorri daitezela beste batzuk [...]. Haranburuk ere berdin esango dizu. Beste ezer ez zegoen garaian Euskaltzaindiak egiteak bazuen bere logika, baina gerora, eurek hartu nahi bazuten eurek hartzea logikoena. (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18)

Euskaltzaindiaren txapelketak abiarazi zituen Alfontso Irigoienek ere, artean tartean zebilenak, oso antzeko hitzekin gogoratzen du haustura hura:

Azken finean Euskaltzaindiak egin izan ditu hainbat lan beharbada akademia batek egin behar ez zituzkeenak. Egoera anormalaren ondorio. Behin egoera apur bat aldatuz gero gauzak normaltzeko ordua da. Elkarte hor dago. Eta botere publikoen laguntza badu oso ondo. Izan ere gauza horiek ez dira egiten inor aberasteko. (Sarasua, 1992: 16)³¹⁶

7.2.5.2. Bertsozaleek lagundua eta kultur gintzara bideratua

1986ko txapelketa arrakasta handiz antolatu zuten bertsolariak: “Parte hartzea inoiz baino altuagoa, antolakuntzan zer esanik ez, Belodromora aldatu behar jendea kabitzeko. 8,4 miloi peztako irabaziak” (Barandiaran, 2011: 31). Eta horren ondotik nazio mailako elkarte bat eratzea erabaki zen. Izan ere, herrialde mailan jada ezaguna zen bide bat zen elkartearen eraketa: Ipar Euskal

³¹⁶ Juan Mari Lekuonak ere antzeko jarrera izan zuela aipatzen du Esnalek bere aldetik (Esnal, 2008: 88).

Herrian 1981etik martxan zen Bertsularien Lagunak Elkartea, 1983an sortu zen Bizkaiko Bertsozale Elkartea, eta 1984an Nafarroako Bertsularien Lagunak Elkartea³¹⁷.

Aipatu den gisan, beste lanketa batzuen artean bertsolari guztiei zabaldu zitzairen inkesta bat egin zen. Elkartearen sorreraz ere galdetzen zen bertan: % 52,9k beharrezkotzat jo zuen, % 45,7k komenigarritzat, eta % 1,4k bakarrik erantzun zuen alferrikako ikusten zuela. Inplikazio maila handia ere adierazi zuten bertsolariek: % 56,4 Elkartean aktiboki parte hartzeko prest agertu zen, eta beste % 31,4 lanik egin ez baina kuota ordaintzeko (Torrealdai, 1987: 160-161).

Bertsolariek Elkartearentzat aurreikusten zituzten egitekoen artean txapelketak antolatzea, bertso-eskolak bultzatzea eta epaile nahiz gai-jartzaile lanak bideratzea ziren (garrantziaren arabera hurrenkeran). Baina bertsoak bildu, artxibatu nahiz argitaratzea, bertsularien interesak defendatzea eta bertso-saioak antolatzea ere aipatu ziren (Torrealdai, 1987: 161-162).

Elkartearen osakeraren ingurukoa zen beste galdera garrantzitsu bat: gehien-goak, % 81,3k, bertsozaleak ere integratuko zituen Elkartea nahi zuen, % 15,1ek bakarrik egin zuen bertsolariak soilik barneratuko lituzkeen formularen alde. Ondorioetan honela zioen Juan Mari Torrealdai: “Bistan da, aukera honen arabera, izpiritu korporatibistarik gabeko kolektibo baten erantzuna dela hori. Gehiago ematen du kultur egitasmo baten izenean sortua, talde baten interesak defenditzeko baino” (Id.: 161).

Eredu ezberdinak jarri ziren mahai gainean, enpresa modura eratzea ere planteatu zen, pilotarekin egin izan den moduan, baina kultur proiektu baten eragile izan nahi zuen gizarte mugimendua artikulatuko zuen elkartearen ideia izan zen nagusitu zena (Barandiaran, 2011: 36). Aurreko atalean ikusi ahal izan den gisan, Bigarren Pizkundetik sortutako euskal kulturgintzaren gizarte mugimenduaren itzala funtsezkoa izan zen norabide hori nagusitzeko, eta esparru horretan hartutako esperientzia bertso-mundura ekarri nahi izan zuen Koldo Tapiaren figura klabea izan zen: “Intuizio garbiena Koldo Tapiak izan zuen, bai’, berretsi du Joxerra Garziak. ‘Seguru asko, Jon Sarasuak ere izango zituen oso intuizio politak, baina bertsolaritzak zer behar zuen, hori uste dut Koldo Tapiaren buruan zegoela. Orain esaten dena, bisioa” (Barandiaran, 2011: 36).

Inkestaren emaitzetan ikus daitekeenez, bertsularien gehiengo bat etorri zen bisio horrekin. Baita, bertsozaleei toki bat egitearekin, eta hau, Zubiriren arabera, hautu berritzailea eta meritu handikoa izan zen: “Arteetan indibidualtasuna eta, neurri batean, isolamendua ez dira ezohikoak. Gehienez, arte sistema barruko *lobby* txiki introspektibo eta lehiakideak sortzen dira, kolektibotasune-

³¹⁷ Arabako Elkartea eta Gipuzkoakoa Euskal Herrikoaren ondotik sortuko ziren, biak 1993an.

rako eta eragin sozialerako bokazio edo eraginkortasun handirik ez dutenak” (2016: 18). Imanol Lazkanok modu soilagoan aurkezten du erabakia:

‘Nik beti esan dut bertsolariak antolakuntzarako alferrak garela’, dio Lazkanok. ‘Baina, gehienetan, alferrak izaten du begi argiena lana nork ondo egingo duen antzemateko, eta guk ere bagenekien nortzuk izango ziren beren borondate guztia jarriko zutenak. Eta bakoitza inguruan zer jende zeukan begiratzen hasi, eta bertsoa maite eta bertsoaren inguruan eroso sentitzen zen jende piloak elkartu eta buru-belarri hasi ziren lanean. Ilusio handiarekin etorri zitzaigun jendea, eta lanak banatu eta taldeak osatu eta horrela hasi ginen.’ (Barandiaran, 2011: 30)

1987ko martxoan, Elkartek nolakoa behar zuen adierazteko, “Bertsolari Elkartea sortzeko Erizpide Nagusiak” dokumentua aurkeztu zuen estatutuak prestatzen ari zen koordinazio taldeak: “Helburu garrantzizkoetako batek artxi-boaren antolaketa beharko lukeela irakur daiteke dokumentuan, eta ‘profesionalizatutako elkarte hertsia baten izaeratik urrundurik’, bazkide talde zabal batean oinarritutako mugimendua izan beharko duela uste zuten sinatzaileek” (Barandiaran, 2011: 39). Azkenik, 1987ko ekainean, estatutuen bozketa egin zen, eta onartuta geratu ziren. Ohorezko bazkideen izendapena ere adostu zuten: Manuel Lekuona, Alfontso Irigoien, Teodoro Hernandorena, Antonio Zavala, Iñaki Eizmendi *Basarri*, Xabier Amuriza eta Sebastian Lizaso. Halaber, Imanol Lazkano hautatu zuten Elkarteko lehendakari, aldeko 144 boto, hiru zuri eta balio gabeko batekin.

7.2.5.3. *Hedabideratzearen aldeko apustu berritua*

Bertsolaritzak presentzia mediatiko handiagoa behar zuela barrundatzen zuen bertso-munduak 1980ko hamarraldiaren hasieratik. Honako hau zioten, esaterako, Haranburuk eta Iriondok 1980an: “[...] biharko bertsolaritza oraindik landu gabeko bide eta urratsetara zuzendu beharko litzateke, bertsolariak dituen errekurtsioez baliatzen jakinez gero. Batipat irrati, telebista eta gainerako komunikabideetan behar luke [...]” (1980: 43).

Garzia, Sarasua eta Egañaren aipuak adierazten du orduko panorama: “Hedabideek ez diote, salbuespenak salbu —eta eragin txikiko salbuespenak dira gainera— gerora eskainiko dioten tokia eskaintzen bertsolaritzari” (2001: 147). Eta Egañaren pasadizoak ere ilustratzen du egoera, apur bat esajeratutzat har daitekeen arren:

[...] gogoratuko dut ni bertsotan hasi nintzenean, 81-82 urtean, udal liburutegitik 62ko, 5eko eta 7ko txapelketako liburuak lapurtu nituela. Bertsotan hasi nahi nuen, bagajea hartu nahi, eta egia da, 82an hor zegoen Joan Mari Lekuonak

urte hartan argitaratu zuen bere liburua, urte t' erdi lehenago Xabier Amurizak argitaraturiko bere *Kirol nazionala eta Errima hiztegia*, baina hortik aparte ez zegoen nondik elikatu handirik. Loiola Irratiak, uste dut, astean behingo saio bat ematen zuela, baina ez zegoen gehiago. (Esnal, Egaña eta Sarasua, 2003: 815)

Elkartek zerogarren minututik egin zuen hedabideratzeko apustua. Bertsolariek antolatutako lehen txapelketa, 1986koa, izan zen finalaren inguruko prentsaurrekoa izan zuen lehena (Larrañaga, 2014: 72). ETBk finala zuzenean eskaini zuen bestalde, eta Euskadi Irratiak finalaurrekoetatik hasita egin zion jarraipena, esan bezala. Aurrekoetan EiTBrík ez zegoenez horrelakorik ezin zitekeen egin, baina lehen aukeratik bertatik arreta berezia jarri zioten bertsolariek ETBrekin egin beharreko hitzarmenari. Eta apustuak bere fruituak eman zituen: 1980ko finalari buruz 30 testu atera ziren prentsan, 1982koaz 31, eta 1986koaz 68.

Aipatu berri den 1987ko “Bertsolari Elkartearen sortzeko Erizpide Nagusiak” dokumentuak ere, estatutuen zirriborroa egiten zuenak, erreparatzen zion gaiaren garrantziari:

Elkartearen sortzea, erantzukizun maila bati aurre egin asmoz egiten bada ere, okerreko bidetik abiatuko ginatke, bertsolarien txapelketak edo antzeko ekintzak soilik antolatzeko behar duela aurreikusten badugu. Bertsolaritza, hori baino osotasun handiagoko erantzun baten eskean dagoela uste dugu. Diogunaren adierazpen liraterke hurrengo puntu hauek [...]. Bertsolariak, komunikabideen eraginaren aurrean, jarrera garbi bat gabe; Bertsolaritza telebista, irrati, prentsa idatzia eta gainerakoez nola baliatu behar duen irizpide garbi bat gabe aurkitzen da. (Barandiaran, 2011: 39)

Hurrengo egunean, ekainaren 19an, Jon Sarasuak artikulu bat argitaratu zuen *Hemen* astekarian, “Bertsoa, bere kabuz doan errealitate” izenburupean, eta hor ere aipatzen zen, besteak beste, komunikabideetan eduki beharreko presentziaren inguruan burutu beharreko gogoeta (Barandiaran, 2011: 39).

Horrenbestez, gerora Elkartearen komunikazio lanetan ibili diren Esti Esteibar eta Iñaki Iturriotz *Iturrik* sorreratik bertatik ikusten dute komunikazio estrategia bat Elkartearen baitan:

Bertsozale Elkarteak, sorreratik bertsolaritza zaindu, sustatu eta ikertu eta bere transmisioa eta etorkizuna bermatu asmoz komunikazio estrategia bat jarraitu izan du. Balioek eta helburuek markatu dute Bertsozale Elkartearen komunikazio estrategiaren norabidea. Garaian garaiko erremintak eta komunikazio irizpideak mantenduz modu orekatuan eta iraunkorrean egitasmoen komunikazioa, barne komunikazioa eta harreman publikoak zaindu dira bereziki eta Elkarteko kideen artean intuizioz jarraitu eta transmititu dira komunikazio irizpideok. (Esteibar eta Iturriotz, 2008: 39)

7.2.6. Bertsolari klasikoa *El Diario Vascon* eta eredu berria *Eginen*

7.2.6.1. *Zavalaren sarea eta Basarri*

Frankismo garaiko zikloari eskainitako atalean azaldu den gisan, 1978ko azaroaren 30ean, ia 30 urte *La Voz de España*n egin ondoren *El Diario Vascon*a aldatu zen Iñaki Eizmendi *Basarri*. Ikusi ahal izan denez, ziklo horretan bertsolaritza gehien argitaratu zuen sinadura izan zen Basarrirena, euskal gaitzat hartzen zirenen (herri kirolak, euskal kultura eta gisakoak) inguruan erreferentziala izan zen luzaroan, irakurle asko zituen, eta Donostiako egunkarian ongietorri beroa egin zioten, “fitxaketa” egunkariaren azalean iragarritz.

“Nere Bordatxotik” zutabe klasikoari jarraipena eman zion bertan, 1992ko azaroaren 2an argitaratutako testuarekin 64 urteko ibilbideari bukaera eman zion arte:

Bizimoduak hartaraxe bultzata, beste zenbait ofizio ere bazuen Basarrik eguneroko lanbide, aseguru kontuak adibidez. Baina kazetari izan zen ofizioz eta afizioz. 1931ko azaroaren 11n *Euzkadi* egunkarian argitaratu zituen bere lehen bertsoak (‘Nere arrebatxubari’), eta egun berean Errijetatik sailean, Zarauzko kronika idatzi zuen. Azkena, berriz, 1992ko azaroaren 2koa da, *El Diario Vascon* ‘Kontu Kontari’ izenburuz argitaratua. (Iriondo, 2013a: 181)

Ez da kazetari asko egongo Euskal Herrian horren ibilbide luzea osatzera iritsi denik, ezta euskaraz Basarri baino askoz gehiago argitaratu duen euskal kazetari historikorik ere:

Euskara azken hamarkadetan normalizatzen hasi den arte bertsolaritza gehien idatzi duena Basarri izan da eta euskaraz gehien idatzi duena ere bai. Paulo Iztuetak esan zidan behin, ‘Orixek baino gehiago?’. Bai, noski. Beste kontu bat da nolako euskara erabili izan duen batek eta besteak [...]. Zaila da oraingo ikuspegi hori neurtzen, baina Basarriren zutabeak ez ziren ahuntzaren gauerdiko eztula. Jendeak irakurri eta entzun egiten zituen, bai Gipuzkoan, bai Bizkaian, Iparraldean, edo Nafarroan ere. Eman zaion baino garrantzia gehiago izan zuen Basarrik bertsolaritza eta euskal kulturaren esparruetan. (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18)

Ikusi den bezala, jada 1960ko hamarraldian polemika sonatu batzuk izan zituen bertsolariak; *status quoa* zalantzan jarri nahi zuen orok eraitsi beharreko behi sakratu gisa ikusten zuen ordurako, eta bertsolaritza sozialarekin ez zen batere eroso sentitzen: “Basarriekin bazegoen halako kontra egiteko gogo bat, baina oso ikuspuntu interesgarriak defendatu zituen, gehienez behintzat, ber-

tsolaritzari zegokionean.”³¹⁸ Lehen Pizkundean garatu zena zen Basarriren proiektua, frankismoaren testuinguruak ezarritako berniz iluna inork baino gehiago barneratu behar izan zuen zarauztarrak, eta Bigarren Pizkundetik eratorritako berrikuntzek jokoz kanpo utzi zuten. Bere ibilbidearen azken zatian garai batean izandako itzala galduz joan zen, eta kutsu atzerakoi bat duen iraganaren ikur gisa ikusiko dute hainbatek: “Basarrik bere buruan frantziskotarren sermoilarien nostalgia ere bazuen. Oso itxia zen erlijio eta moral kontuetan, beti zebilen bere moralinarekin, eta jende dezente nekatu egin zuen horrekin” (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18).

Aurreko zikloan Basarriren ondotik bertsolaritzaz prentsan gehien argitaratutako hurrengo sinadurak, Antonio Zavalak, beste formula baten bidez egingo dio bere ekarpena Donostiako egunkariari. Urte luzez egin bezala bertsolaritzari buruzko artikuluak argitaratu beharrean, bertsolariak jarriko ditu idazten: “Orain amalau urte, 1983-an, *El Diario Vasco* egunkariak euskal idazleren bat pozik artuko zuala jakin erazi zidan. Izen egoki bat bereala bururatu zitzaidan: Txomin Garmendia (1934) bertsolaria, aldi artan ezbear batean min artuta zegoana eta naiko denbora zuana” (Zavala, 1997b: 7). Eta arrakasta izan zuen formulak: “Egunkarikoak laster oartu ziran Txomiñen idazlanak arrera ona izaten zutela; erriak gustokoak zituala, alegia. Etzirala leku betegarriak bakarrik. Bestela ezer gutxi irakurtzen zutenak, idazki oien zai egoten zirala. Ala, orrelako beste idazle batzuk ere artuko zituztela esan zidaten” (Zavala, 1997b: 8). Txomin Garmendiaz gain, Mariano Ostolaitz, Martzelino Manterola, Manuel Lasarte, Joxe Mari Lertxundi, Teodoro Mujika, Bixente Barandiaran eta beste hainbatekin osatu zuen sarea.

Lanerako zerabilten mekanika ere azaltzen du Zavalak: “Oiek danak beren lanak eskuz idatzi oi zituzten; eta, ni artean Naparroako Xabierren bizi bainintzan, korreoz ara bialtzen zizkidaten. Nik, berriz, artutakoan, aal dan azkarren makinaz edo ordenagailluz idatzi eta egunkarirako bidean jarri” (id.: 8). Txomin Garmendiak, ordea, kolaboratzaile hauek guztiak bezala urteetan aurrera samar bazihoan ere, makinaz idazten ikasi zuen:

Mesede ederra egin zidan neri. Kopiatzaille-lan ura gustora egiten nuan, eta nere euskera pobre eta traketsa obetzeko bidea ere banuan ura, denbora berean. Baziran egunak, beste zeregin guziak alde bat utzi eta korreokak ekarritako lau, sei edo zortziraiño idazlan makinaratu bear nituanak. Ziur esateko ez dakit, baiña gutxi gora-beera seireun edo zazpiterun bat artikulu kopiatuko nituan nik era ortan urte aietan. (Zavala, 1997b: 8-9)

³¹⁸ Joxerra Garzia bat dator honetan Iriondorekin: “Basarriren *Bertsolaritzari buruz* liburua, adibidez, ikaragarria da. Ez dakit zergatik ez den gehiago aipatzen, ausart bezain argia da Basarri bere kroniketan” (Iraola, 2000: 137).

Zavalaren hitzetan bertan ikus daitekeenez, sekulako bolumena hartu zuen bere bertsolari sarearen ekoizpenak, eta *El Diario Vasco* bertsolariaren inguruan hamarkada hartan gauzatu zuen eskaintzaren oinarritzko zutabe bihurtu zen, Basarriren idatziekin batera. Garmendiak makinaz idazten ikasi zuenean, gainera, sarea zabaltzeari ekin zion Zavalak, oraingoan makinaz idazten zekiten bertsolarietara: Jesus Lete *Ibaiertz*, Joxe Aierbe eta Inozentzio Olea.

Makinaz edo eskuz idatzi, eskola zaharreko bertsolariak ziren guztiak: batuaren aurreko grafiaz idazten zuten, baserri-giroko kontuak, erlijioa, bertsolarien pasadizoak eta gisakoak zituzten hizketagai, eta buru soilduak edo ile urdindua txapelarekin estaltzen zuten.

Bertsolari klasikoaren eredu hori atzean uzten hasia zen bertsolaritza, eta kritikaren bat iritsi zitzaion Zavalari ere, itxura denez: “Baserri-usaia zan, beste batzuen iritziz, lan oien bigarren akatsa. Baiña ori akatsa balitz, gure erri-literatura guzia baztertu bear genduke; baita literatura eskolatuaren zati aundi bat ere; baita euskera bera ere. Baserria gure izkuntzaren eusgarririk sendoena ez ote degu, bada, izan?” (Zavala, 1997b: 10). Bere etnografo bokazioari, galtzear zen mundu hori gordetzeko ahaleginari, tinko eusten zion, egunkariko nolabait Auspoan egiten zuen lanaren gehigarri gisa ulertuz, ziurrenik.

Hamarkada bukaeran bere eskaintza ekarpen modernoagoekin osatzen hasiko da Donostiako egunkaria. Horrela, 1989ko finalari buruz Basarri, Santiago Aizarna edo Zavalaren sarekoek gain Pello Esnaolen edo Rufino Iraolaren iruzkinak irakur daitezke, edo Felix Ibargutxiren kronikak. Beste belaunaldi batekoak dira hirurak, beste soslai bat dakartenak. Eta hurrengo hamarkadetan geroz eta pisu handiagoa izango dute; Felix Ibargutxi denboran eta kopuruz ziklo honetako bertsolarietara jarraipen zabalena egin dioten kazetarietako bat izango da.

Edozein kasutan, 1980ko hamarraldi horretan *El Diario Vasco* bertsolaritza klasikoaren gotorleku bihurtu zela esan daiteke. Bertso-munduaren baitan gertatu ziren eztabaidetan, *jai* vs *egin* famatuan esaterako, posizio kontserbadoreen bozgorailu. Eta hurrengo hamarkadetan ere, Zavalaren sareak iraun duen neurrian behintzat, arrakalaren alde horretara gelditutako posizioek toki bat izango dute bertan.

7.2.6.2. *Eredu berria* Eginek

1986ko txapelketaren inguruan, bertsolarietara antolatutako lehenengoan, prentsaurreko bat izan zuela aipatu da nobedade garrantzitsu gisa. Telebistaz zuzenean emititu zen lehena izan zela ere aipatu da. Nobedade garrantzitsu gehiago ere izan zuen, ordea, estaldura mediatikoari dagokionez: *Eginek* finalari buruzko lehen gehigarri berezia kaleratu zuen.

Egun, normalizatuta dagoen praktika bat da, egunkari batek baino gehiagok egin ohi du, baina garai hartan jauzi kuantitatibo eta kualitatibo garrantzitsua izan zen. 1989ko finalari buruz egunkari guztien artean 37 orrialde argitaratu ziren; *Eginen* “Bertsolari Txapelketa” gehigarriak 26 zekartzan, estaldura osoaren bi heren.

Gehigarri bat ateratzea bera, prestigio hazkuntzaren zantzu gisa, pauso garrantzitsutzat har daiteke. Tituluei erreparatuta bestelako berrikuntzak ere bazetozela ikus daiteke, ordea: “Euzkitze, zortzi-hamar silabetan pentsatzen duen mutila”, “Bertsolarien gorputzaren mintzoa”, “Bertsolaritzaren aurpegi femeninoak”... Bertsolaritzaz idazteko estilo berri bat eskaintzen zuen egunkariak, 1989ko finalerako atera zuen gehigarrian are nabarmenagoa zena: “Lopategi West-eko heroea”, “Euzkitze, gramatiko bat bertsotan”, “Murua, txapelketak haurra ekarri dion mutila”, “Mikel Mendizabal, barruko bakearen bila burrukan”... Finalista bakoitzaren elkarrizketa bere bikotekideari edo amari egindakoarekin osatzen zen gainera bigarren honetan. Bertsolari bakoitzaren izaeraren erretratu xeheak, haien eremu pertsonalenean egindako sartu-irtenak, titular ezohikoa...

[...] bertsolaritzaren inguruan kazetaritza beste modu batera egiten genuela bagenekien. Oso sinplea da kontua: Estatu mailako egunkari batzuetan, *El País*en bereziki, ‘kazetaritza berria’ deitzen zitzaion moldea jarri zen indarrean. Guk debotzio handiz irakurtzen genituen Rosa Montero eta abarren erreportaje, elkarrizketa eta zutabeak. Zutabegintza bera izugarri aldatu zen urte horietan eta erreportajetan ikuspuntu ezberdinak erabiltzen ikasi genuen, lekukoen esanekin jokatzeko, testuak ireki eta aberasteko. Ordura arte egindakoa monokordea iruditzen zitzaigun. (J. Agirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/27)

Egunkariaren sorreran sartu zen bertara lanera Joxean Agirre, eta hasiera batean herrietako informazioa egiten aritu bazen ere, sinadurarik ez duen 1980ko finaleko kronika berea delakoan dago. Hurrengo hamarkadetan bera izan zen egunkarian bertsolaritzaren inguruko kontuen arduradun, eta ziklo honetan Euskal Herriko txapelketetako finalei buruz gehien argitaratu zuen sinadura da: Agirrek hamar finalak jarraitu ditu eta 97 testu sinatu, *Eginen* eta *Garan*; bigarren Felix Ibargutxi litzateke, bederatzia final eta 54 testurekin, *Diario Vascon* argitaratuak; eta hirugarrena Amagoia Mujika, bost final eta 38 testurekin, *Garan* argitaratuak.

Gehigarriarena bere ekimena izango zelakoan dago: “86rako Kulturako sailburu Jon Basterra zegoen, kazetari euskaldun eta euskaltzale bat. Beraz, harekin hitzartuko nituen gehigarri hori egiteko beharko nituen egunak [...] gehigarri bat egin behar zenean gutxi gorabeherako proiektu bat zirriboratu eta aurkeztu egiten zenuen eta onartu egiten zizuten”.

Zaletasuna etxetik zetorkion, aita, Joxe Mari Agirre *Kostite*, bertsolaria baitzuen, eta gaia beti gogo betez hartu izan duela azaltzen du. Horrela, elkarrizketa horietan ordura arte ohikoa ez zen konplizitate eta irekitze maila bat lortu zuen bertsolarien aldetik:

Uste dut haiek ere familiarizatuta zeudela ‘kazetaritza berria’ren lan egiteko moduarekin [...]. Uste dut bertsolaritza tratatzeko modu modernoago horrek bertsolaritzaren ulerkeria berri batekin kointziditu zuela [...]. bakoitzaren amarekin elkarrizketa labur bat egitea, ez zen posible izango hogeitaz hamar urte lehenago. Egin genuen garaian ez zen inolako arazorik izan.

Egiteko modu berri horrek harrera ona izan zuen. 1990ean Rikardo Arregi eta Argia sariak eman zizkioten txapelketen inguruko lanengatik. Bigarren edizioa zuten bi sariak.

Ez ziren Agirrearen testuak *Eginen* ukitu berritzailea zuten bakarrak. 1986ko txapelketaren estalduraren baitan, esaterako, “Kriston burrundaie bertsolari txapelketan!” irakurle gazteei zuzendutako testua topa daiteke. Eta *El Diario Vasco*k nagusiki ahotza bertsolaritza klasikoaren posizioei ematen bazien, hemen bertsolaritza berriari, Bigarren Pizkundearen, bertsolaritza sozialaren eta Amurizaren iraultzaren ildotik garatu zen berritasunari egin zitzaion azpimarra. Euskaltzaindiaren antolakuntza zalantzan jartzen zuten testuak argitaratu ziren (*Egin*, 1982/12/21, 20. or., “Bertsolari txapelketaz zenbait gogoeta”, J.R. Etxeberria); bertso-eskolen aldeko jarrerak izango ziren nagusi (*Egin*, 1986/III/23, “Bertsogintzaren tabuak ankaz gora jarri dituzten eskolen berri”); bertsolari emakumeen presentziari erreparatzen zitzaion (*Egin*, 1986/III/23, “Bertsolaritzaren aurpegi femeninoak”, Joxean Agirre)... Agirrek bai ikusten zuen kontra-eredu bat *El Diario Vasco*k garai hartan egiten zuen hartan:

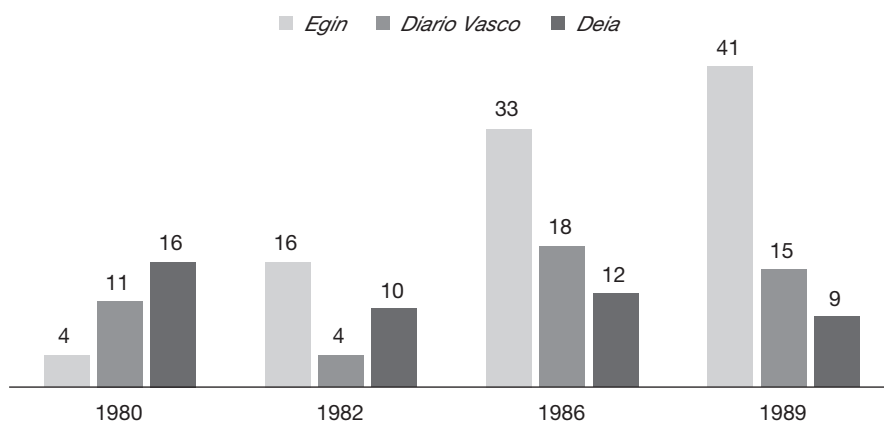
Gaur dudan ikuspegia orduan izan banu, mirespenez eta kariñoz irakurriko nituen Zavalaren edo Basarriren lanak. Orduan gure lan egiteko moduaren antitesi gisa ikusten nituen. Beren idazteko moldea oso zaharkitua iruditzen zitzaidan eta irudipena nuen iraganeko bertsolaritza moldearen babestoki bilakatu nahi zutela egunkari hori. Hain zuzen ere molde zaharreko bertsolariak izan ziren Zavalaren eskutik idazten hasi zirenak [...]. (J. Agirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/27)

Hala ere, paralelismo batzuk izan ziren bataren eta bestearen artean ere. Horrela, Zavalak bertsolari zaharrak zutabegile jarri zituen bezala, Agirrek bertsolari gazteak kazetari lanetan jarri zituen. Txapelketetan epaile lanetan ibiltzen zen Iñaki Sarriugartek egiten du aipamena, Agirre zuzendari zen *Eginen* euskarazko *Hemen* astekariari erreferentzia eginez: “Prensa idatziari dagokionez, txalogarriak dira *Hemen* egunkariak oraintsu hasi duen ‘Bertsolariak Kazetari’ gisako esperientziak” (Elkarlanean, 1987: 96).

7.2.6.3. *Lid ergo berria*

Aurreko zikloan *Zeruko Argia*, *El Diario Vasco* eta *La Voz de España* izan ziren, hurrenkera horretan, bertsolaritzaz gehien argitaratu zutenak. Ziklo hone-tarako metodoa aldatu egin da, eta argitaratutako guztiak jaso beharrean, horrek maneiatu ezinezko bolumen bat emango zuenez, finalei buruz egunkariek argi-taratutakoari erreparatu zaio. Neurketa horiek adierazten dutenez, 1980ko hamarraldian, *Eginek* hartu zuen bertsolaritzaren estalduraren lid ergo-a:

22. grafikoa. 1980ko hamarraldia egunkarika

Iturria: Egileak moldatua.

Hamarraldi horretan bertsolaritzaz gehien argitaratuko duten hiru egunka-rien artean 1980ko txapelketaz gehien argitaratuko duena *Deia* izango da. Eus-kaltzaindiaren inguruan zebilen jendearen ekimenez abiarazi ziren berriro txapelketak, eta *Deiaren* orbitakoak ziren gehienak.

Egin atzean gelditzen da lehen txapelketa horretan, txapelduna, Amuriza, bertako zutabegile garrantzitsua izan arren. Kultura sailaren osaera aipatzen du Agirrek horren azalpen gisa: “*Egineko* Kultura saila erdaldunen esku zegoelako seguru asko. Oso kazetari onak zeuden, baina euskaraz fitsik ez zekitenak” (J. Agirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/27).

Bestelakoa da Amurizak eskaintzen duen azalpena: “*Eginen* neu sortzailee-takoa izan nintzen eta bi jarrera zeuden barruan: Euskadiko Ezkerrakoak eta Herri Batasunakoak. Kultura Euskadiko Ezkerraren eskuetan zegoen hasiera hartan, eta *Eginen* baino oihartzun gehiago izan nuen beste medioetan” (X. Amuriza, elkarrizketa pertsonala, 2017/VIII/02).

Bigarren txapelketarako, ordea, *Egin* izango da testu gehien argitaratuko duena, eta 1986koan eliteko bertsolarien belaunaldi berriak, bertsolarien esku

gelditu zen antolakuntzak eta jarraitzaileen parterik handienak bat egiten du *Eginek* ere jarraitzen duen bertsolaritza berrituaren ildoarekin; bere lidergoa egonkortu egingo du egunkariak. Agirreren esanetan, modu natural batean gertatu zen prozesu hori egunkarian, eta ez zen izan zuzendaritzak hartutako erabakien eraginez (J. Agirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/27).

Hamarkadaren bigarren erdian, Zavalaren bertsolari sarearen ekarpenei, Felix Ibargutxiren kazetari lanari eta Pello Esnal edo Rufino Iraola bezalako iruzkingile berrien testuei esker *El Diario Vasco* ere aurrea hartuko dio *Deiari*. Agirrek ez zuen lehiakide gisa ikusi izan *El Diario Vasco*. Ibargutxiren lana estimatzen du, eta bere meritua azpimarratu: “Ibargutxik gurearen antzeko ikuspegia zuen bertsolaritzaz, baina muga handiak zituen bere lanean [...] egunkari hori Gipuzkoara mugatzen zelako eta txapelketa nagusi baten jarraipena egiteko eta areago beste lurraldeetako txapelketena egiteko inolako intererik ez zegoelako zuzendaritza aldetik [...]” (J. Agirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/27). Eta Iraola edo Esnalen ekarpena ere seinalatzen du: “[...] Rufino Iraolak eta bereziki Pello Esnalek lan polita egin dutela esango nuke, aditu gisa noski”.

7.2.7. Ikus-entzunezkoetan ate joka

7.2.7.1. Iriondo Telenorten

1975ean, TVEk Euskal Herrirako zeukan ordezkartzan, Telenorten, hasi zen lanean Joxe Mari Iriondo. Loiolako Herri Irratiko lanak utzi gabe egin zuen, eta 1983ra arte egin zuen horrela, EiTBn sartzeko bi lanok utzi zituen arte.

Astean behin emititzen zen *Euskalerrria* eta tarteka eskaini ohi zen *A fondo el hombre* programak egokitu zitzaizkion, eta bertsolaritzari tarte bat egin zion bietan. *Euskalerrrian* albisteak eta elkarrizketa laburren bat sartu izan zuela gogoratzen du, eta *A fondo el hombre* hainbat elkarrizketa luze egin zuela. Basarri, Uztapide, Hernandorena, Kepa Enbeita, Lopategi, eta Amuriza aipatzen ditu, eta elkarrizketak euskaraz egin zituela azpimarratu: “Konpromisoa zen erderaz eta euskaraz egitekoa, eta nik orduan egiten nuen hasieran lau lineako aurkezpena erderaz eta beste dena euskaraz” (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18). Koloretan egiten zuten lan, zeluloidearekin, 16 mm-ko metrajearekin. Kalitate oneko irudiak behar zuten, bada. Denak galdu ziren, ordea.

Amurizak ere gogoan dauzka elkarrizketa haiek:

Telenorten hiru bat aldiz egona naiz, beharbada lau. Bai Iriondorekin eta baita beste jende batekin ere. Uste dut, gainera, 1980ko finalaren irudiak programa

horri esker kontserbatzen direla. 82koan ere nire txapela janztea eta beste hainbat irudi gorde dira. 1976tik bertsoan serio samar hasi eta banuen ibilbide bat, *Eginen* zutabegile ere banintzen, txapelak ere etorri ziren, eta dezentetan deitu ninduten Telenortetik. Gerora, ETBtik baino gehiago. (X. Amuriza, elkarrizketa pertsonala, 2017/VIII/02)

7.2.7.2. *Bertsolaria euskal animazioaren hastapenetan ere (1981)*

Urte haietan hasi zen euskara marrazki bizidunen munduan sartzen, eta alor horretan ere lehen minututik izan zuen bertsolaritzak presentzia. Juanba Berasategi (1951-2017) pasaitarrak, euskal animazioaren aitzindari eta sortzaile garrantzitsuena izan zenak (Roldan, 2001), *Ekialdeko izarra* film laburrarekin ireki zuen bidea 1977an, eta bigarren pauso gisa Fernando Amezketarrari buruzko lana ekarri zuen.

Hamar minutuko film bat da 35 milimetrotan grabatua, Jaizkibelen eskutik Luis Goya eta Gurutze Peñalvak ekoitzia, marrazkilaria nagusi Joxe Alberdi eta animatzaile Ion Etxebeste izan dituen, Alberto Iglesiasen musikarekin, Ramon Etxezarreta eta Koldo Izagirrenen testuekin, Jose Luis Azpiroz, Josetxo Lizartza, Eugenio Muñagorri, Joxan Muñoz eta Jone Tapiaren ahotsekin eta Josu Zabalaren soinuarekin.³¹⁹ Erretorearen zerriaren istorioa kontatzen da bertan, bere asto argalari “compañero” deitzen dion Fernando burusoil batekin.

Oso medio gutxirekin buruturiko lana izan zen. Honela kontatzen du Berasategik *Berriak* egindako erreportajearen: “Momentu horretan denetarik behar genuen, eta ez genuen batere dirurik. Adibidez, mahaiak egin behar genituen marrazkilarientzat. Diru pixka bat genuen egurra erosteko, baina egiteko ez. Luis [Goia] ni baino trebeagoa zen lan horietan, eta horrela hasi ginen” (*Berria*, 2016/IX/11, “Luis Goiaren *abentura* etena”, Ander Perez)³²⁰. Baina medio gutxirekin egina izanagatik oso duina da azken emaitza, eta urte hartan bertan Euskal Zinemaren Lehen Saria irabazi zuen Zinebi Bilboko Zine Dokumental eta Laburmetraia Nazioarteko Zinemaldian.

Kukubiltxorekin (1983) jarraitu zuen bere bidea Berasategik eta *Kalabaza tripontzia* (1985) etorri zen ondoren, euskarazko animaziozko lehen film luzea. Hurrengo urteetan ibilbide oparoa osatuko zuen Pasaiakoak, eta ibilbide horretan, aurrerago ikusiko den bezala, bertsolaritzak toki garrantzitsu bat izango zuen.

³¹⁹ Helbide honetan dago ikusgai: <https://www.ganbara.eus/fitxa/?vid=429> [2019/VI/15]

³²⁰ Adierazpenak Luis Goia ekoizlearen heriotzan *Berriak* egindako “Euskaldunon Goya” ikus-entzunezko erreportajetik hartuak. Helbide honetan ikusgai: <https://www.youtube.com/watch?v=RyjVp1bJmPU> [2019/VI/15]

7.2.7.3. *Dokumental biografikoak: Xalbador (1981) eta Uztapide (1983)*

Aurreko zikloan, frankismo garaian, dokumentalgintzan bertsolaritzak emandako pausoez jarraipena izan zuten ziklo berri honen lehen urteetan. Jauzi kualitatibo bat gertatu zen gainera, bertsolaria dokumentaleko aktore sekundario bat izatetik protagonista izatera pasatu baitzen. Bertsolariari buruzko lehen dokumental biografikoak grabatu ziren, haiek beren ertzekotasuna gainditzen hasiak direnaren adierazgarri.

Lehenengoa Juanmi Gutierrezen (1945-2019) *Xalbador gaztain kormutxa* izan zen Xalbadoren heriotza gaitzat hartuz 1981ean estreinatu zena. Gutierrezek jesuita gisa egindako ikasketak Bruselako INSAS eskolan zinemako goi mailako ikasketekin osatu zituen, eta 8 mm-ko film ugari egiteari ekin zion.³²¹ Jesulagunen Lagundia utzi ondoren, bost urtez Donostiako Herri Irratian aritu zen lanean, eta bertan piztu zitzaion Xalbadorri buruz zerbaiteko gogo: “Sasoi hartan, Gutierrezek Herri Irratian egiten zuen lan, eta 1980an Urepelen Xalbadorri egin zitzaion omenaldiaren berri ematera joan ziren lankideek han bizi izan zutena kontatu ziotenean, erabat txundituta gelditu zen” (Martinez, 2011: 41).

46 minutu ditu filmak,³²² eta bazkaloste batean mahaiaren bueltan familiari eginiko elkarrizketa luzea da lanaren ardatz nagusia. Xalbadoren bizitzako eta bertso ibilbideko argazki, bideo eta audioekin osatzen da kontakizuna, eta baita mahai soil batean eserita ageri diren Uztapide, Lasarte, Martin eta Lazkao Txikiri eginiko elkarrizketekin ere: “Atentzinoa ematen du honek, izan ere, ordu arte bertsolariak beti agertu zaizkigu eszenaratze zaindu batean, dela natura erdian, dela supazter goxoan... Oraingoan, balirudike bertsolarien hitzek berez badutela aski garrantzi planoan betetzeko” (Martinez, 2011: 43). Ez dira, ordea, adituak iritziak faltako: “Gutierrezek ere jende kultua erabiltzen du bertso-mundurako sarrera egiteko; oraingoan, Juan Mari Lekuona izan da (apaiza, nola ez), sakristiatik aitzin-solas antzeko bat egingen duena, hitz batzuk esan eta bertso bat kantatuz. Gero, Aranalde eta Emile Larrereren interbentzio txiki batzuk [...]” (Id.: 42).

Bertsolariaren bizitza osoari egiten zaio errepasoa: Hernandorenak nola deskubritu zuen kontatzen du familiak, berarekin bizi izandakoak gogoratzen

³²¹ Bizitza osoa emango zion euskalgintzari eta euskal dokumentalgintzari: HABEren ikus-entzuneko material ugari grabatu zuen 1980ko hamarraldian, eta Ikuska saileko 15 lana, “Euskaldunberriak” izeneko, burutu zuen 1982an. Eusko Ikaskuntzako Zinema Saileko buru izan zen, zine ikastaroak eskaini zituen hainbat zentrotan, euskal zinearen ikerketa lanetan ere aritu zen, eta dozenaka dokumental, luzeak nahiz laburrak, estreinatu zituen.

³²² Helbide honetan dago ikusgai: <http://www.filmotecavasca.com/es/xalbador-gaztain-kormutxa> [2019/VI/15]

dituzte bertsoariak, beraren bertsoarik ezagunenak abesten dituzte adituek... baina bere omenaldi egunean jazoriko heriotzari eskaintzen zaio tarterik zabalena. Omenaldi eguneko argazkiak ikus daitezke, audioak ere entzuten dira, eta 38. minutuaren bueltan Lazkao Txikik kontatzen ditu egun hari buruzkoak:

Jaialdian txandaka-txandaka binaka batzuek eta banaka besteek irten genuen bertsoak kantatzera, eta Xalbador gure ondoan egon zan. Hala, une batean hoztu zala eta atera zan kanpora. Guk ez genuen uste horren gaizki zegoenik [...] jaialdia bukatu zanean jendearekin hizketan eta hala esan zidan emakume batek: ‘Zu Lazkao-Txiki, Xalbador oso gaizki da, Xalbador hiltzen dago!’. Nik esan nion ‘ezin liteke! Oraintxe gurekin zen eta!’. Hala joan nintzen herriko etxeko gela batera eta han zegoen etzanda eta bazituen ondoan bere seme-alabak eta [...] Labegerie medikuak esan zidan ‘oraintxe hil da’ eta bere andreak ‘Fernando, baina ez da posible!’ esaten zuen eta hartu eta jaso egiten zuen [...].

Hil berritan ateratako argazkiak ikus daitezke, audioarekin osatzen diren bere hiletakoak, eta baita bertso-munduko jendea erakusten duten bideo zatiak (Lazkano, Azpillaga, Uztapide, Manuel Lekuona, besteak beste). Emazteak laburbiltzen du bizi izandako sentimendua: “Ezin sinestekoa zen niretzat. Iduritzen zitzaidan edozein momentutan bertsoan hasiko zela”.

Bi urte geroago Juanjo Frankoren (1934) *Uztapide* emango da ezagutzera, oraingoan Endoiakoaren heriotza dela eta: “[...] bereziki interesgarriak dira haren funeraleko irudiak, hainbat bertsoariak bizkarrean nola eramaten duten ikusten dugu, egun ezin grisago batean” (Martinez, 2011: 45-46). 40 minutuko dokumentala da,³²³ Iñaki Zubizarretak eta Juanjo Frankok Joxe Mari Aranalderen eta Juan Mari Lekuonaren laguntzaz idatzitako gidoiarekin, eta Zortzikoramak, Euskadi Irratiaren, Herri Irratiaren eta Eresoinkaren laguntzarekin ekoitzia. Uztapideren beraren, Lizasoren, Basarriren, Gorrotxategiren, Lazkanoren eta Lasarteren bertsoak entzun daitezke, narrazioaren haria Txaro Arteagaren eta Iñaki Zubizarretaren ahotsek josten dute, eta Uztapideren, Kontxita Iturainen, Basarriren eta Jose Lizasoren hitzak jasotzen dira tarteka.

Hil-beilarekin hasten da filma. Bere jaiotetxea ikus daiteke jarraian, eta gurasoei buruzko Uztapideren bertsoak entzun daitezke. Endoiako eta Zestoako irudiak datoz ondoren, trikiti doinuek lagunduta. Arteagak eta Zubizarretak bertsoariaren soslai bat irakurtzen dute. Hileta-autoa ikusten da, eta Lopategi, Etxeberria, Koxme Lizaso, Lazkano, Amuriza eta Azpillaga bertsoariak darimate hilkutxa bizkarrean. Malko batzuk ikus daitezke, bertso gehiago, Oiar-

³²³ Xenpelar Dokumentazio Zentroan dago ikusgai.

tzungo elizan emandako azken agurra, eta Iparragirre, Bilintx eta Xalbadorren mailan jartzen duen apaizaren sermoia. Uztapideren zenbait omenalditako irudiak, berak irabazitako txapelketetakoak (buruz burukoan Basarriri irabazitakoa, Lazkao Txikiri irabazitakoa, Xalbadorri irabazitakoa), irabazi berritan egindako elkarrizketa eta beste.

Erretiratzera behartu zuen ondoeza izan zueneko audioa ere entzun daiteke, benetan zirrargarria. Iriondok gaia jartzen dio: “Manuel, gazteak sarritan aitatzen dira, zuk ba al duzu gazteengan itzaropenik, esperantzarik?” “Nik” hasten da, baina ezin jarraitu. Nekez ulertzen diren hitz batzuk esaten ditu: “eztet... nerunek...”. Eta barkamena eskatu, “barkatu”. Txaloak. Merezitakoak. Bizitza osoa bertsoari eman ondoren, iktus bat oholtza gainean izan delako bertsoa kantatu ezinik gelditu eta barkamena eskatzen duen txapeldun handiari eskainitakoak.

Zestoan plaza jarri zioteneko irudiak. Bertsolari zahartuaren emozio malakoak. Basarririk kontatutako bien pasadizoak. Hiletako irudiak berriro. “Agur Jaunak”. Bertso gehiago. Txalaparta. Bere bertsoak laster dela zeruan berarekin amari esanaz. Endoiarrak bertsolaritzari egindako ekarpena laburtzen duen azken lokuzio bat.

Gutierrezen lana bezala, zine amateurra da Frankoren lan hau, baina intentzio guztiarekin egindakoa, urte haietan Euskal Herria hartu zuen gauza berriak probatzeko sukarrak hauspotutakoa. Izatez, elkarren lagunak ziren bi zuzendariak, pasio partekatu horrek egindako lagunak. Honela kontatzen du Gutierrezek:

Atrás quedaban los años gozosos en los que recorríamos los pueblos de Euskal Herria con un proyector y nuestras humildes películas —la sábana-pantalla la ponían los que nos invitaban— llevando las películas en euskera del incipiente cine vasco. Allí proyectamos ‘El cielo es testigo’, ‘El atleta’, ‘Irudimenaren arriskua’ o las hermosas cintas que Juanjo filmó sobre los bertsolaris ‘Uztapide’ o ‘Lasarte’³²⁴. Películas que realizábamos casi compulsivamente un grupo de entusiastas amateurs (reivindico la figura del amateur tan generosa y libre, pero con las exigencias técnicas del profesional) y que reuníamos en los míticos festivales de Cine Vasco Zestoako Zine Topaketak o Lekeitioko Zinema Bilerak. (Gutierrez, 2008)

Aurreko zikloan aipatu da Frankoren “Kilometroak 77” lana, Lazkao Txikiren bertso-saioa jasotzen zuena. Lan hauen filosofia ere zehazten du Gutierrezek:

[...] trabajo necesario que poco a poco contribuyó a la creación de la memoria histórica de nuestro pueblo. Faceta en la que se enmarcan las grabaciones que hici-

³²⁴ Gutierrezek aipatzen duen Frankoren “Lasarte” hau ezin izan da topatu.

mos juntos de los famosos primeros Kilometroak en los años 77 y 78, cuando no existía todavía Euskal Telebista, ni la gente disponía de cámaras domésticas como hoy en día. (Gutierrez, 2008)

7.2.7.4. *Lehen agerpenak ETBn*

Euskal Telebistan *Hitzetik Hortzera* hasi aurretik Sebastian Lizaso gazte batek irabazitako 1986ko Euskal Herriko txapelketa eta jada beteranoa zen eta hainbatetan gertu ibili ondoren 1989koan Jon Lopategik irabazi zuen txapelaren inguruko emanaldiak eskainiko dira.

1982koa Telenortetik eskainia zuten: “1982ko finala bi kamerarekin grabatu genuen osorik, zeluloidean, eta astelehen eta astearte osoa hartu nituen postprodukzioa egiteko tekniko ‘moviolo’ baten laguntzarekin. Ordubeteko emanaldia eskaini genuen, laburpen bat. Tamalez ez dut uste Telenortek artxi-batu ere egin zuenik [...]” (2017, Iriondo). Eta 1980koa ez da argitu ahal izan nork eta nola grabatu zuen, baina, *Ikuska 18n* irudiak jasota gelditu zirenez, grabatu egin zen behintzat.

1986ko hura, ordea, berezia izan zen. Aurrekoak ekimen partikularren emaitza diren bezala, 86koa telebista publikoak hartutako erabakia izan zen, bertsolariekin hitzarmen bat lotu ondoren hartutakoa, eta aurrekoak ez bezala zuzenean emititu zena, finala osorik eskainiz. Horrela, emisioa bera albiste bihurtu zen: *Jaiegin*, 1986/III/22, “Bertsolarien finala ETBn”; *El Diario Vasco*, 1986/III/23, “Amplia difusión de la final del campeonato de bertsolaris”; eta *El Diario Vasco*, 1986/III/23, “ETB: Campeonato de Bertsolaris, en directo”. Bertsolariek txapelketaren ardura hartzen zuten lehen aldia zen, eta jauzi kualitatibo bat eman nahi izan zuten hedabideratzeari zegokionez: “Baliabide guztiak erabili ziren: prentsaurrekoak, horma irudiak, egunkaria, irrati-telebista, denak lagunduko zuten saioak girotzen eta saioko bertsolarien argazki, elkarrizketa, eta abarrekoek zabalkunde handia hartu zuen. Gailur bat markatuko zuen hedabideetan izan zuen eraginean” (Larrañaga, 2014: 72).

Gainerakoan, bere lehen urteetan erreportaje eta elkarrizketa solteak izango ziren ETBn eskainiko zirenak. Adibidez, 1984an Zumaiaiko bertso-eskolari buruzko erreportajea eskaini zen, Arantxa Urretabizkaiak zuzendua.³²⁵ Edo 1985ean Joxe Mari Iriondok *Aurrez-aurre* programaren baitan Basarriri edo Mari Treku, Mattinen emazteari egindako elkarrizketa luzeak; Martin Ugaldek *Euskaldunek hitza* programan Basarriri 1986an eginikoa eta beste.³²⁶

³²⁵ *Baleike* aldizkariak jarri zuen sarean: <https://baleike.eus/zumaia/1505028209761-bi-deoa-zumaiaiko-bertso-eskolaren-hastapenak-1984ko-etbko-saio-batean> [2016/VI/15]

³²⁶ Xenpelar Dokumentazio Zentroan topa daitezke hauek eta gehiago.

7.3. GAILURRA: BERTSOLARITZAREN MURGILKETA MASA KULTURAN (1990-2005)

7.3.1. *Hitzetik Hartzera: errektore nuklearra (1988-)*

7.3.1.1. *Telebistaratzeko erronka giroan*

1980ko hamarraldiaren lehen erdia igarota bertsoaritza telebistaratzeko erronkari heltzeko gogo nabari daiteke bertso-munduaren baitan. *Jakinen* 1987an argitaratutako lanean, aditu eta eragileei helarazitako galdetegiaren sei-garren galderak honela zioen: “Bertsolaritzak nola baliatu beharko luke komunikabideez (prentsa idatziaz eta ikus-entzunezkoez, alegia)?” Amuriza, Aranalde eta Egañarenak dira lehen erantzunak eta gogoetatu beharra ikusten dute argien: “[Egañaren hitzak] Oraindik berriegia zait gaia ezer zehatzik azaltzeko. Komunikabideen garrantzia hor dago, eta bertsoaritza zabaltzeko beharra ere bai. Harreman estua beharko dute, baina ez daukat garbi-garbi nola gauza litekeen” (Elkarlanean, 1987: 93).

Pello Esnalen gisako beste erantzun baten ondotik Joxerra Garziak maila xeheago batera jaisten du gogoeta: “Ohizko jaialdia ‘transmititzera’ mugatu behar al dute komunikabideek? Bertso-kritika egin behar ote da komunikabideetan? Nork egin behar du aukera? Komunikabideak izan ote litezke bertsoaritza plaza berriak? Zein baldintzatan?” (Id.: 94). Michel Itzaina, bere aldetik, garbi ageri da pausoa ematearen alde: “Dela Euskadi Irratian, dela Iparraldeko euskal irratieta, bertso asko zabaltzen da. Baina egun telebistaren erreinuan sartuak gara. Hemen ere Euskal Telebista hartzen bait dugu, honek behar luke egun oroz 10 bat minutuko saio bat eman, eta hori ordu egoki batean.” (Id.: 94). Eta Manuel Lekuonak ere ez du zalantza handirik: “[...] Zinta sonoroetan egiten den lana bidez egin beharra dago orain baino gehiago, oso garrantzi handia izango bait du geroari buruz. [...]” (Id.: 95). Ezta Iñaki Sarriugartek ere: “Telebistaz, zer esan? Lan eskerga egingo luke (burutuko al du!), saio nagusiak zuzenean emateaz gain, gazteak plazaratu edo ezaguteraziko balitu eta umeei zuzendutako emanaldi bereziren bat eskainiko balu [...]” (Id.: 96).

Badirudi 1986ko finalaren ondotik bizitu zela eztabaida. ETBn bertan izandako eztabaida batzuk gogoratzen ditu Felix Irazustabarrenak:

Gogoratzen naiz saltsa pixka bat egon zela aurretik bertso programa bat ateraztearen inguruan. ‘Eztabaida’ izeneko programa bat emititzen zen eta hor norbaitek esan zuen ea bertsolariak ordubete egingo al zuten segidan kameraren aurrean [...]. Amuriza eta Lizaso eraman zituzten eta erloju bat ere jarri zuten. Arrakasta izan zuen. Eurek ere egin zuten antzerki pixka bat: saioaren erdialdera Lizasok puru bat piztu zuen deskantsua hartzeko [...]. Bigarren saio bat egin zen ‘Ezta-

baida' horretan, eta hor jada gaia seriotasun gehiagorekin landu [...]. (F. Irazustabarrena, elkarriketa pertsonala, 2017/IX/19)

Lehen programa bat abiarazi zen 1987-1988 denboraldian, *Ahotik ahora* izenarekin, propio lau bertsolarirekin antolatutako saioak grabatu eta osorik, telebistako aurkezlerik gabe, hilean behin eskainiz. Zuzendaria Hasier Etxeberria izan zen (Garzia: 1993: 89; Gaztelumendi, 2009: 59), eta Elkartearekin elkarlanean burutu zen, haren esku-hartzea oso txikia izan bazen ere: “Elkartek ez zeukan esku hartze handirik. Bakarrik eskatzen zuen zerbait oso gaizki ateratzen bazen hori kentzeko aukera izatea” (F. Irazustabarrena, elkarriketa pertsonala, 2017/IX/19). Bederatzi bertso saio eskaini ziren guztira, bakoitza herri batean grabatua. Lizarrako zinean, Ordiziakoan eta Gasteizko Villa Suson egindakoak gogoratzen ditu Irazustabarrenak.

7.3.1.2. *Sorrera xumea*

Felix Irazustabarrena 1990ean sartu zen *Hitzetik Hortzeraren* lantaldean eta postu batean edo bestean gaurdaino eutsi dio programarekin izandako loturari. Bizitza erdia eman du, bada, bertan, eta ondo ezagutzen ditu programaren xehetasun guztiak. Joxerra Garziak lehen programan, 1988ko abenduan, esandako lehen esaldia ere gogoan du: “Bueno, kosta zaigu baina azkenean hemen gaude...”. Programa hasi bitartekoak honela gogoratzen ditu Garziak:

ETBk ez zeukan batere gogorik bertsoaren alde apustu egiteko eta hasiera izan zan Elkarte sortu berriaren presio latza. ETBk baiezkoa esan zuenean ez zuen esan zer eta nola. Hasieran ibili ginen Euzkitze jarriko ote genuen aurkezle, baina Euzkitzek ez zuen nahi eta nola ni irratian ibilia nintzen bertso kontuekin ba niri tokatu zitzaidan. Euskadi Irratia eta ETB bi enpresa diferente ziren erakunde berdinen baitan, eta ez zen erraza batetik bestera aldatzea. (J. Garzia, elkarriketa pertsonala, 2017/VII/26)

Izena berak asmatu zuen:

Elkartek interesa bazuen baina programaren diseinuan zero hartu zuen parte. Izena neurea da [...] *Debaldeko Festa* jarri nahi nion hasiera batean, Xenpelarren bertsoetik hartua zen eta gustatu egiten zitzaidan, baina haurrentzat *Galde Debalde* izeneko programa bat emititzen zen eta ezezkoa eman zidaten ETBkoek. Buelta pare bat eman eta ‘Hitzetik Hortzera’ planteatu nien.

Galdetu zaion bakoitzean (Barandiaran, 2011: 61 eta Gaztelumendi, 2009: 63-66) kontatu izan du medioaren ezagutzarik gabe, erabat bakarrik eta oso modu

prekarioan egin zuela lehen urtea: “[...] en 1988, había comenzado su andadura un programa de televisión, ‘Hitzetik Hortzera’, que, tras un arranque casi clandestino por falta de medios y confianza de los directivos de la televisión autonómica ETB [...]” (Garzia, 2000a: 460). Ikerketa honetarako egindako elkarrizketan xehetasun batzuk gehiago eskaintzen ditu. Esaterako, medioaz zuen ezezagutzaz:

Telebistan proba egina nuen [...]. *Paperezko Arkupea* izena zuen kolaborazio bat egiten nuen literaturari buruz, baina hortik aurrera bideo bat zer zen ez nekien [...]. Eskerrak Xanti Etxeberria errealizadorea lagun egin nuen. Hark, ahal zuenean lagundu egiten zidan, bere lanorduetatik kanpo. Kareta bion artean egin genuen: Oteizaren Xenpelarren irudia hartu eta bueltaka jarri eta bertso baten audioa azeleratuta [...]. Produktore nagusia Iñaki Beobide zen. Nik Etxeberriari galdetzen nion ze behar nuen, eta hark ‘postprodukzioa’ eta Beobideri esan eta hark ‘zertako behar dek?’. ‘Esango diat hurrengo bileran’ esan behar izan nion, ez nekien eta zer zen. Hurrena ‘fundidoak’ beharko genituzkeela Etxeberriak, eta ‘Fundidoak? Ba, ‘mariconadas’, Behobidek.

Edo baliabideen eskasiaz:

Ez neukan ez talderik, ez toki bat erredakzioan, ez platorik... Sincro produkzio etxea jarri zidaten, oso jende majoa baina erdalduna. Jaialdi batean grabaturikoa montatzen hasi eta konturatu nintzen gaiak ez zeudela hartuta. Eta Sincrokoak: ‘Es que como es de bertsolaris yo pensaba que cuando hablaban no interesaba’. Beste batean, puntua emanda zen bertsoa, puntua ez zuten grabatu, eta neuk grabatu behar izan nuen. Aurkezlea puntua ematen lehor samarra gelditzen zela eta gitarra joz egin nuen [...]. Platorik ez neukanez, bideo batetik besterako trantsizioak kalean grabatzen nituen, Miramarreko eskailerak, 31 de Agosto kalea eta horrela [...]. Dena nik egiten nuen [...]. Gogoan daukat programa batean kredituetan ideia originala, zuzendari, aurkezle, errealizadore, denetan Joxerra Garzia jarri nuela. Amatiñok deitu zidan ‘Hi, hori horrela jartzea itsusia dek’ esanez, eta ‘Itsusiago izango dek hori horrela izatea, ez?’, erantzun nion.

7.3.1.3. *Arrakasta ikusgarria handik gutxira*

Hamar programa egin zituen horrela hilean behin, harik eta denboraldi berriaren hasieran, 1989ko irailean ETBk astero egitea proposatu zion arte:

89ko udan oso ondo funtzionatu zuen ideia bat izan genuen. Pentsatu genuen polita izango zela hogeit bat bertsolarirekin afari bat egitea eta unitate mugikorrarekin, alegia ohikoa baino bitarteko gehiagorekin, egitea jarraipena. Liernin egin genuen, Laxaro eta hauek bakoitzak gai bat jarri zuen, eta hor atera zen Lazkao Txikiren ispiluarena. Gainerantzean, hilean behineko honek, ez zuten batere ira-

gartzen gainera, ez dut uste audientzia handirik izango zuenik, baina Lierniko afari horrek sekulako oihartzuna izan zuen. ETBkoek ikusi zuten merkea zela eta funtzionatzen zuela eta astero egitea proposatu zidaten.

Astean behin egitekotan talde bat beharko zuela ikusi zuten. Maite Odriozola eta Olatz Egia hasi ziren erredakzioan, Xanti Etxeberria errealizadore eta Pello Elizasu errealizadore laguntzaile, guztiak ETBko langileak:

Denboraldi bukaerarako platoa lortu genuen eta Joxe Mari Gabiria ere sartu zen erredakziora. Besteek telebistaz bazekiten baina bertsoaz zekien lehenengoa bera izan zen eta laguntza handia izan zen niretzat. Ordura arte bertsoari buruzko erabaki guztiak neuk hartu behar izan nituen, oso bakarrik, eta Joxe Marirekin beste gorputz bat hartu zuen taldeak. Felix Irazustabarrena ere batu zen laister eta hura ere bertsozalea zen.

Legazpiarra puntua harrapatzen hasi zitzaion medioari, taldearen lanarekin gora egin zuen programaren kalitateak, eta asteroko maiztasunak on egin zion haren oihartzunari. ETBko nagusien aurpegietan nabaritu zuen lehenengo ikusle datuen gorakada: “Audientzia daturik ez zidaten pasatzen niri, baina ETBko jefeen aurpegietan nabaritzen zen ari zela funtzionatzen. Emisio ordua-ekin ez geunden konforme Elkarkea eta ni, baina egia esan asteroko horrek igande eguerdian audientzia pilatu zuen. Baserrietan ikusi egiten zen”. Kalean ondoren: “Pixkanaka kalean ere hasi nintzen nabaritzen jendeak ikusi egiten zuela. Bertsolari askok komentatzen zizkidaten programaren gorabeherak...”. Eta saioak grabatzera joateko eskean hasi zitzaizkion:

Gogoan daukat hasieran neuk bakarrik egiten nituen programa horietan enbarazu baino ez zuela egiten telebistak: irratiarekin mikro bat sartzen duzu eta bost minuturako ahaztuta dago jendea baina telebistarekin 2.000 watio sartu beharra dago eta giroan ezaguna zen ez zuela inolako graziaz egiten. Pixkanaka, ordea, alderantzizko fenomeno eman zen: bi urtean pasa ginen traba egitetik saiora joan ez baginen eskean etortzera.

Ikusle datuak eskatzen hasi zen eta 1990-1991 denboraldian astero 150.000 ikusle zituztela jakin ahal izan zuen. Zenbaitetan 200.000 izatera ere iristen zirela geroxeago (Gaztelumendi, 2009: 89), eta arrakastarekin pozak ez ezik buruhauste berriak ere etorri ziren. ETBren kontrolatu nahia ere geroz eta nabarmenagoa zen (Gaztelumendi, 2009: 67), eta Elkarkearen aldetik geroz eta gehiago eskatzen zitzaion:

Nire sentsazioa zen hasierako abandono totaletik, arrakasta hasi zenean, kasik gehiegizko fiskalizaziora pasa zela Elkarkea [...]. Millan Telleria eta Juanjo Herna-

nikoa etortzen zitzaizkidan Elkartearen izenean kontsigna batzuk ematera. Baina ez zegoen kontsigna guztiak betetzerik. Herrialdeen arteko oreka, eskolartekoak ere sartzea, erakargarria izatea baina aldi berean pedagogikoa... (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26).

ETBrekin urtero berritzen zen hitzarmenaren kariaz, Elkartearen finantzaketa iturri nagusi ere bihurtu zen programa (Barandiaran, 2011: 68).

7.3.1.4. *Telebistaren energia nuklearra eta bertsolaritzaren booma*

Bertso-mundutik sortutako ideia izan zen bertsolaritza telebistaratzearena, eta, telebistako arduradunek hasiera batean uste zutenaren aurka, balekoa suertatu zen apustua:

Geu ginen demandan hasi ginenak. Telebistako adituek ez zuten bertsolaritza ‘telebistagarri’ jotzen. Duela hamabost bat urte, berrogei segundoz ‘plano amerikano’ geldo bat jasango zuen tele-ikuslerik ez zela esaten ziguten adituek. Gureari eutsi genion guk. Eraman genuen bertsoa telebistara. Eta baietz frogatu da: ikusleak berrogei segundotan eusten diola plano-aldaketarik gabeko aurpegi doitu gabeari, baldin eta aurpegi horrek zerbait itxurazkoa esaten badu. (Egaña, 2004: 160)

Arrakastaren dimentsioak, ordea, ezustean harrapatu zuen bertso-mundua bera. Horrela, 1991tik aurrera zaletasunaren eta saioen eztanda harrigarria bizi zen. Urtean mila saioko langa gairitu zuten, eta plaza handiak, jende asko biltzen zituzten saioak, izaten ziren gainera (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 147-148). Bertsolaritza moda-modako kontu bihurtu zen:

[...] a diferencia de lo ocurrido en los campeonatos anteriores, cuando se celebra el campeonato de 1993 los bertsolaris se han convertido ya en personajes conocidos de la cultura vasca. Los niños les piden autógrafos por la calle, su presencia en todo tipo de programas televisivos y radiofónicos es constante, y no hay acto social en el que el bertsolarismo no esté representado. (Garzia, 2000a: 462)

“Bertsomania” edo “Bertsolaritzaren *booma*” deituko zitzaion fenomenoari, eta gerora ikusiko da aparraldirik handiena 1991tik 1993ra biziko zuela. Aurreago azalduko den bezala, hainbat faktoreren gurutzaketatik gertatuko zen aparraldi hori, baina telebistako arrakasta izango da garrantzitsuenetakoa bat:

El programa ‘Hitzetik Hortzera’ [...] ha sido, sin duda, una de las claves del llamado ‘Boom’ del bertsolarismo, expresión acuñada hacia 1991 para reflejar la proliferación de actuaciones de los bertsolaris, la masiva afluencia de público a cada una de ellas, el acceso al ‘estrellato’—relativo, como todo lo que concierne a la len-

gua vasca— del bertsolari, y, en general, todos los síntomas de ese fenómeno [...]. (Garzia, 2000a: 406)

Berto-munduak, bere apustuak izandako arrakasta neurrigabearen aurrean, gogoetatu beharra sentitu zuen, eta horretarako, 1987an *Jakinen* argitaratutako haren ondotik, bigarren ikerketa soziologiko handi bat eskatu zuen Elkarreak. Siadecok inkestaren emaitzak eta emaitza horien gaineko gogoeta partekatuarenak (sei eztabaida talde antolatu zituen bertso-munduko hainbat kiderekin) argitaratu zituen berriro ere *Jakinen* 1995ean. Bertan ikus daitekeenez, bertso-munduak ez zuen egindako apustuaren damurik: “Azken urteotan bertsolaritzari mesederik handiena egin dion urratsa bertso-saioak telebistaz ematearena izan da. Gertakizun honek jaso du bertsolaritza kulturgintzako beste ihardunaldi altuenen parera. Azierito handi bat izan da beraz, bertso-saioak telebistaz ematearena” (Siadeco, 1995: 73). Egoera berriak kezka berriak eragin zituen, ordea, bertsozale arduratuenean artean. Azkar puztu zena azkar hustu zitekeela uste zuten batzuek: “Batzuek uste dute [...] euskal abeslari edo kantautoreekin gertatu zen antzeko zerbait gertatzeko arriskua dagoela, hau da, ‘boom’ baten ondoren goitik behera etorri zela, puztu zen globoa puztu bezala hustu egin zela” (Id.: 34). Eta telebistaren eragina errezeloz ikusten hasiak ziren: “Telebistan bertsolaritzari sarbidea emateak, dudarik gabe, maila batean bederen, lortarazi dio ezagupen sozial edo notorietate maila bat. Orain kontua zera da: alde batetik, hori ez galtzeko bideak jartzea; eta beste aldetik, saturazio-puntura inoiz iritsi gabe, beti margina bat gordez funtzionatzea” (Siadeco, 1995: 40). Gerora, Sarasuak azalduko du kontua argien:

Telebista, bestalde, energia duk bertsolaritzarentzat, baina energia nuklearra: ondo erabilita kristona, gaizki erabilita deabruarena. Telebistaren erritmoa oso laburra duk, produktuak modan jarri eta erre egiten ditik. Bertsolaritzaren irudi karikaturazkoa eman zezakek: bertsogintza antologia huts bihurtuta, bertsoaren arnas luzea etenda, eta gainera zerbait gai-arlo zentsuratuta. (Garzia, 1998: 196)

7.3.2. Egañaren belaunaldiaren bertsogintza eta hedatze-grina: uraniorik aproposena

7.3.2.1. Bertsogintza egokirik gabe alferrik zen telebista

Fokupean jarri ziren bertsolarien maila eta profila fokua jarri zien telebista bezain funtsezkoak izan zirela azpimarratzen du Joxerra Garziak:

Konjuntzio bat izan zen: batetik bozgorailu gisa funtzionatu zuen bertso programa audientziatsua, baina bestetik sekulako maila zuen bertsolari multzo handi

bat Egaña, Sarasua, Amuriza, Sebastian, Lopategi, Peñagarikano, Euzkitze eta abarrek, gizarte molde berriarekin konektatzeko gai izan zena. Alegia, bertsolariak Garmendia eta Egileor eta gisakoak izan balira, eta niri gustatzen zaizkit bertsolari horiek ere, telebistak izan zezakeen bozgorailu funtzioa alferrik izango zen. (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26)

Aldi hori jorratu behar izan duen bakoitzean egin izan du azpimarra hau. Horrela, esaterako, Patri Urkizuk euskal literaturaren historiari buruz koordinatutako lanerako landutako testuan (Garzia, 2000a: 460), edo Barandiaranek Elkartearen historiari buruz egindako lanean eskainiriko elkarrizketan (Barandiaran, 2011, 63), eta Beñat Gaztelumendik *Bertsolarirako Hitzetik Hortzeraren* 20. urteurrenean atondutako erreportajearen esandakoetan: “Peña, Euzkitze, Andoni, Jon eta horiei esker kultura kontsumoan sofistikatu samarra zen jendea konturatu zen bertsoan ere bazegoela gozatzeko moduko gauzarik [...]. Bai, telebistari esker izan zen, eta telebistak erakusten zuen produktuaren mailari esker” (Gaztelumendi, 2009: 70).

Talde zabal batek osatuko du boomaren belaunaldi hori: Andoni Egaña, Jon Sarasua, Iñaki Murua, Mikel Mendizabal, Xabier Perez Euzkitze, Anjel Mari Peñagarikano, Sebastian Lizaso..., baina guztien buru ibiliko denak, Andoni Egañak, gorpuztuko ditu, ordea, beste inork baino gehiago, berrikuntza horren ezaugarriak. 1986ko finaleko ezustekoetako bat izan zen zarauztarra, 25 urte eskasekin. Baina final hartan bertan Ramon Etxezarretak behintzat hartu zizkion gerora izan zitekeenaren trazak:

[...] deskubrimendu bat dagoen ustea dut eta bertsolaritzaren etorkizunak izan bat duela, erakutsi duen bidetik jarraitzen badu behintzat, Andoni Egaña [...] Oraindano Amurizak bakarrik zuen dohaia berekin du baina txispa gehiagorekin. Amurizaren eskola, Txirritartzen-gipuzkoanotzen asmatzen duena izango da geroko urteetan nagusi. Ikusiak ikusiz, hori Egaña jaun gaztea izan daiteke (*El Diario Vasco*, 1986/III/25, ‘Hala ere deskubrimendu bat’, Ramon Etxezarreta)

1989ko finalean, zarauztarrak txapela irabazteko asmoz jokatu zuen lehenengoan, ez zuen eramaterik izan, baina ondo asetzeko modua izango zuen hurrengo urteetan, 1993, 1997, 2001 eta 2005eko txapelak irabazita. Ez dago bertsolaritzaren historian lau txapel irabazi dituen bertsolaririk. Hamasei urtean jarraian txapeldun eta hogeita hiru urtean jarraian finalista izanda, nekez gaindituko den marka ezarri du, eta ziklo honen gailurra markatu du erabat. Bestalde, txapeldunari dagokion gisan, Elkartea martxan jarri zuen belaunaldiaren proiektuaren aurpegirik ezagunenetako bat eta eragile garrantzitsua izatea tokatu zaio, eta gazterik txapeldundu zenez, hurrengo belaunaldiak ere bere eskutik zaildu dira oholtza gainean.

Belaunaldi honek bertsolaritzaren inguruan garatutako teorizazioaren baitan, bera izan da bertsogintzaren alorra gehien jorratu duena, eta horrenbestez berak eman izan ditu 1990eko hamarraldiaren hasieran *boomaren* protagonista izan zen belaunaldi haren bertsogintzaren gako batzuk. Horrela, bertsolariek eskainitako edukien eta erregistroen aniztasuna nabarmentzen du berrikuntza nagusi gisa:

Esan daiteke egun inoiz baino bertsolari diferente gehiago daukagula eta gainera bertsolari horietako bakoitzak kultur erreferentzia asko eta desberdinak dituela. Alegia, Lopategi, Murua eta Peñagarikano elkarregandik guztiz desberdinak izateaz gain, hiruretako bakoitzak badakiela gai bati serio, besteari txantxan, hurrengoari ironiaz eta beste bati dramatikoki heltzen. Inoiz baino gai gehiago jorra daitezke estilo eta ikuspegi bata bestearregandik oso urrunekotik. (Egaña, 1993: 26)

Aniztasun honen atzean, bere ekarpenari eskainitako puntuak jaso den bezala, Amurizak bere *Hiztegi Errimatua*rekin ekarritako iraultza dakusa zarauztarrak:

[...] Nork eskatzen dio bertsolariari gaur egun, errima estua edo bitxia erabil dezan? Inork gutxi. Nork erabiltzen du errima estua eta bitxia ondorioz? Inork gutxi baita ere. Aiarren bertsolari-taldeak, oso gutxi ibiltzen den bertsolari edadekoren batek, Goierriko zenbait bertsolarik... Amurizaren inbentua «aprobetxatzen» asmatu ez dutenek [...] Gaur «zer» esan den edukitzen du gogoan bertso-entzulearen ehuneko handi batek eta «nola» esan duen ez du kontuan eta gogoan hartzen [...] formetan berdintasuna beste era batera hausten da [...] bertsoaren ezkerretatik. Errimak sail gramatikal desberdinetatik hartu izanak bertsoaren ezkerretatik jolas handiagoak egiteko aukera ematen duelako. Hor bai nabaritutako diogula bertso bati Peñarena den ala ez, Lizasorena ala Agirrerena den, Egañarena ala Euzkitzerena. (Egaña, 1993: 23-24)³²⁷

Neurri handietarako joera da aipatzen duen beste berrikuntza garrantzitsu bat:

Nagia txikian egiteko? Seguraski ez. Seguraski egungo bertsolariak hobeki tolestaten ditu handian bere burutazioak. Txikia elipsia da, lotura ilogikoak, zorrotasuna; handia, berriz, jolasa, zertzelada, literatur baliabideetarako arloa. Litekeena da egungo gizakiak biltzen duen informazio-pila, duen formazio sendoagoak eta, ondorioz, sortzen zaizkion zalantza eta itzulginguruek 'handia' n arnas-leku hobe topatzea. (Egaña, 1993: 24)

³²⁷ Amurizaren berrikuntzaren eragina gehiagotan ere jorratzen du. Esaterako, Garzia eta Sarasuarekin batera argitaratutako lanean (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 125-127).

Garziak inguru-testuaren ezpaltzarekin lotzen du bertsogintzaren neurri handietarako joera hori. Ingurua konplexuagoa denez, bertsolariak diskurtso konplexuago bat garatu behar du, eta, ondorioz, testu handiagoa behar du horretarako (Garzia, 2000a: 457). Gauza ezberdin gehiago esatea tokatzen zaio bertsolariari, gauza horiek esateko modu ezberdinak asmatu beharra dauka gainera. Hortik dator testu handiagorearen beharra, edo indar-sortzailea hasieratik, bertsoaren ezkerretatik, aktibatu beharra. Beste hainbeste gertatuko da bertsoaren dimentsio bertikalean ere. Hasieratik, lehen puntutik, ekin beharko zaio zer-bait erakargarria eskaintzeari. Indar guztia azken puntuan jartzearena, aurrekoak betelan huts gisa planteatzea ere bukatu da:

Bertsoak bi zati ditu beti. Pentsatu dugun hura eta pentsatu ez dugun hura. Gaur egun bertsolariak baditu baliabideak, batipat pentsatu duen hura behar bezain indartsua iruditzen ez bazaio, pentsatu ez duen hartan karga jartzeko, diren baliabideak direla medio. Hartara, bukaeran ohizkoa den interesgunea ‘igo’ egiten da eta, bidenabar, baita bertsoaren maila ere. (Egaña, 1993: 24-25)

Amurizak ereindako bertsogintza berria garatuko du, bada, belaunaldi honek, eta inoiz ez bezalako maila batean jarriko du bertsoen sorkuntza (Garzia, 2000a: 465).

7.3.2.2. *Hedatze-grinaren belaunaldia*

Aldaketa ez da bertsogintzaren mailan bakarrik gertatzen. Hori bezain garrantzitsua izango da proiektu soziokulturalaren inguruan jazoko dena.

Aurretik, eragile gutxi batzuen eskutik eman zen proiektuaren garapenaren diseinua. Aurreko aldian, esaterako, Basarrik kasik proiektu pertsonal gisa defendatzen zuen bertsolaritzaren modernizazioa, eta bera nahiz Zavala bakoitza bere aldetik ibili ziren hedabideratze lanetan. Ziklo honetan, lehen pausoak Amurizak markatu arren, eta gerora bertsogintzaren buru Egaña nabarmenduko den arren, Elkartearen sorreratik belaunaldi oso batek hartuko du proiektuaren gidaritza: “93ko txapelketa Andonik irabazi zuen, eta berarekin batera belaunaldi oso batek, bertsolaritza eta bertsogintza ulertzeko modu berri batek. Talde-kontzientzia bizia duen belaunaldia da, auto-antolamendu proiektu zehatz batekin konprometitua, bertsoan egitez gainera bertsogintzaz eta bertsolaritzaz etengabe hausnarrean diharduena” (Garzia, 1998: 12).

Proiektu partekatuak, Elkartean gorpuztuta, apustu garbi batzuk egingo ditu, eta apustu horiek bere emaitzak emango dituzte. Xede nagusia bertsolaritzaren zalegoa zabaltzea izango da. Xede horri, berebat, bertsolaritza hedabideratzeko apustua lotzen zaio. Aurreko zikloetan ere apustu hori barneratzen zuen

bertsolaritzaren inguruko proiektuak, baina ziklo honetan askoz ere modu konzienteagoan jorratuko da. Egindako ahaleginaren zenbaterainokoa erakusten du Egañak bere belaunaldia definitzeko elementu gisa baliatu izanak:

Amurizari zor zioagu begiradaren zolia. Hark esan zian: ‘... garai batean, bertso-afaria zen lekura heldu ahala, dena Land Roverrak ikusiko hituen...’ Irudi polita duk orain hogeitau urte bertsoak entzutera ze jende mota joaten zen adierazteko. Arrakastaren eta bertsolaritza hedatu-grinaren belaunaldia izan duk bai gurea. (Egaña eta Sarasua, 1997: 197)

7.3.3. **Gazteenekin fisioa: *Bertso Hop* (1990), *Hertzainak* (1993) eta 1997ko txapelketa**

7.3.3.1. *Bertso-eskoletako lehen belaunaldia elitera*

Ez zen Egañaren belaunaldia izan 1990eko hamarraldi hasierako bertsolaritzaren *boomaren* protagonista bakarra. Adinean aurrerago zihoan hainbat bertsolari ederki egokitu zitzaizkion olatu berriari: “[...] bertsolari beterano batzuk ezin hobeto egokitzen dira bertso-gintza honetara: Lopategi, Amuriza, Enbeita, Mañukorta, eta abar” (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 147). Gregorio Larrañaga *Mañukortak*, esaterako, baserritar, mutilzahar eta Amurizak aipatzen zituen Land Roverraren estereotipoaren haragiztatzea zenak, orduan biziko zituen famarik handieneko urteak, hainbeste modernitatearen kontrapuntu gisa, ziurrenik. Lazkao Txiki ere lehen mailako protagonista izan zen, eta haren heriotza, 1993ko apirilean, aparraldiaren punturik gorenean gertatutakoa, ziklo honetan oihartzunik handiena izan zuen albisteetako bat izan zen. Egañak berari eskaini zion bere lehen txapela. Edo eskola zaharrekoak izanagatik, Joxe Agirre edo Joxe Lizaso bezalako bertsolariak ere urtero plaza mordo bat egiten jarraitu zuten luzaroan, akaso gaztetan egin izan zituztenak baino kopuru altuagoak lortuz. Aniztasuna zen garai berriaren marka, eta mailako bertsolari guztiek egin ziezaioketen ekarpena.

Belaunaldi gazteagoak ere hartu zuen beraren tokia. Eta erabat funtsezkoa izan zen beraren ekarpena. Honela, 1993an 19 urte baino ez zituen Unai Iturriaga eta 24 urteko Aritz Lopategi sailkatu ziren finalera. 1997koan Jexux Mari Irazu (25), Jon Maia (25) eta Maialen Lujanbio (21) batu zitzaizkien aurreko biei. 2001ekoan Egaña zen bere belaunaldiko ordezkari bakarra: Igor Elortza (26), Aitor Mendiluze (26) eta Sustrai Colina (19) suertatu ziren debutariak.

Ia guztiak bertso-eskoletatik ateratakoak ziren, eskolarteko txapelketetatik zuzenean herrialdeetako finalerara eta jarraian txapelketa nagusiko finalera jauzi egindakoak. Eta fenomeno zabalago baten ordezkariak ziren, nagusiko finalera

iritzi ez arren, elitean sartu zirenak gehiago izango baitziren: Estitxu Arozena, Iratxe Ibarra, Unai Agirre...³²⁸

Belaunaldi horrekin uxatu ziren azken garo usainak. Ekosistema berriari ego-
kitutako transmisio bideetatik sortuak ziren, eta gehienek ekosistema zaharrenean
bizipenik ez zuten apenas. Nostalgikoen kritikak entzutea tokatu zitzaizen, beraz:

Orduan plazaratu ziren gazteek ere jasan behar izan zuten beren gurutzaldia. Itu-
rriagaren patilak eta belarritakoak aitzakia, Sarasuaren belaunaldiak “bada ez da ber-
tsolari” jasan behar izan zuen gisan, bigarren labealdi honek “denak berdinak dira”
etiketa eraman behar izan zuen bularrean. Ez omen zuten lege zaharreko euskara egi-
ten, politikan aldero bakarra omen zuten, eta denak berdinak omen ziren. Berdin-ber-
dinak. Inguruan genbiltzanok bagenekien ez zela horrela [...]. (Egaña, 2004: 151)

Belaunaldi honek hurrengo hamarkadan hartuko du sorkuntzaren lider-
goa, baina 1990eko hamarkada honetan ez dira aprendiz edo konpartsa soilak
izango. Belaunaldi honekin bat egiten asmatu izana izan zen Elkartearen proiektu-
aren eta Egañaren belaunaldiaren arrakastaren gako nagusietako bat. Zubirik
“artikulazio” deritzo horri:

Azken hamarkadetan bertsolaritzaren baitan hasi eta bukatu den artikulazio
nabarmenenaren protagonistak bertsolaritza klasikoa eta rockaren belaunaldia izan
ziren [...]. Ez gara ari bi bertsokera estilo fusionatzeaz buruz. Bi talde soziokultural
bertsolaritzaren atarkepean elkar topatzeaz buruz ari gara. Sortzaileak, publikoak,
haien bizimoduak, mundu ikuskerak, espazioak. (2019: 31)

Telebistaren energia nuklearraren fisioa bi belaunaldi horien uztarketatik
etorri zen, bada. Fisio horrek ahalbidetu zuen hamarraldiaren bukaera, ustez
iragankorra behar zuen *boomaren* aparraldia hazkunde egonkortu bihurtu izana.

7.3.3.2. *Publiko gazteena piztuko duen txinparta: Bertso Hop (1990)*

Bertsolari gazteenen presentziak bertsozale gazteenen presentzia ekarri
zuen. Baina fenomeno hau gertatzeaz zela, fisioaren lehen txinparta bat Negu
Gorriak taldeak Egañaren eta Peñarikanoren arteko bertsoaldi batekin egin
zuten bertsoak ekarri zuen. Egañak berak aipatzen zuen *boomaren* faktore era-

³²⁸ Belaunaldien arteko bereizketak egitea beti suertatu ohi da konplikatu, adinaz gain,
igurtziak emandako kideetasunak, bizipen kultural partekatuek eta beste hainbat faktorek ere era-
giten baitute. Hitza bertsolariei ematea begitandu da egokiena. Maiak puntu honetan jartzen du
euren eta aurrekoen arteko muga: “Adinez hurbilekoenak Sorozabal, Euzkitze eta Sarasua izango
nituen, baina hirurak ere beraien aurrekoen kultur sustratotik askoz hurbilago ikusten nituen ni
eta nire inguruko gazte guztienetik baino” (Maia, 2017: 89).

gileen artean duela urte batzuk (2004: 150), eta berriro dakar ikerketa honetarako eginiko elkarrizketan ere:

Hitzetik Hortzeraren arrakasta asko aipatu izan da, eta arrazoiz [...]. Askoz gutxiago aipatu izan den beste kontu batek hedabideekin ez du zerikusirik baina bai hedapenarekin. Fermin Muguruzak grabatu zuen Peñagarikano eta bion ‘Bate-tikan korroska’ haren bertso-rap hark sekulako faborea egin zion bertsolaritzari. Hor ere azti-begia izan zuen Muguruzak eta bertsoa belaunaldi gazteari hurbilagoak zitzaizkion kultur adierazpideekin uztartu zitekeela erakutsi zuen. Kanean nindoala mila aldiz abestu edo eskatu zidaten ‘Batetikan korroska’. (A. Egaña, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26)

Bertsolaritza eta rock kulturen uztarketa, Zubirik artikulazioa deitzen dion hori, aztertu duen Alberto Irazuk ere behialako garrantzia aitortzen dio Muguruzaren esperimentuari: “[...] luze joango da bi ‘gune’ horien ibilbideak gurutatu arte. 90eko hamarkadan helduko da hori, Negu Gorriak taldeak bere ‘Bertso hop’arekin ekarritako iraultzaren ondoren. Ordura arte, rock kontzertuen espazioa zen gaztetxea, eta bertsoarena, bertso eskola” (Irazu, 2017a: 14). Baita bertsolari gazteen belaunaldi hark hamarkada hartan bizi izandakoaren testigantza liburua osatu duen Jon Maiak ere: “Lehertu zuen bertsoaren ‘isolamendua’ rock kulturarekiko; lehertu zuen Negu Gorriak edo beste edozein euskal rock talde entzun zezaketen entzuleek bertsoarekiko zuten harresi kulturala [...]. inoiz ibili gabeko espazioetan sartu zen: gazte haien belarrietan, irrati, gaztetxe, txosna, plaza, kontzertu [...]” (2017: 116-117).

Irazuren lanean irakur daitekeenez, lehenagotik hasiak ziren lehen hurbilketak. Horrela, Andoaingo gaztetxea ardatz hartuta hainbat kontu aipatzen ditu: 1985ean, gaztetxearen lehen urteurrenaren ospakizunetan antolatutako bertso-saioa³²⁹ eta bertan argitaratzen zen *Peste* fanzinean saioaz egin zen kronika; bigarren fanzine batean, *Karkaxan*, urtebete geroago Ardantzari jarritako bertso-saila; Bap! taldeak kontzertuen hasieran beti abesten zuen lauko txikia, eta 1986ko maketan argitaratu zuten ‘Atzera begira’ kantuko bertsoak Ximorra taldeak punk modura kantatzen zituen bertsoak... (Irazu, 2017a: 14-35). Negu Gorriakekin jauzi kualitatiboa izan zela azpimarratzen du, ordea (Irazu, 2017b: 122).

³²⁹ Jokin Sorozabal, Pablo Joxe Aristorena, Joxe Manuel Oiartzabal eta Joxe Mari Izeta izan ziren bertsolariak, laurak ere 1985 hartan 20 urtetik beherakoak eta bertso-eskolatik pasatutakoak. Gaztetxeko esperimentu haien harira honela dio Irazuk: “Atzera begira, gauza batzuk nabarmen samar ikusten dira: 80ko hamarkadan ikusmira handia sortu zen bertso eskolatan sortutako bertsolari gazteen inguruan, eta, besteak beste, horrek ahalbidetu zuen gaztetxearen eta bertsoaren arteko lehen konexio hura [...]. Bi hitzetan: gaztetxeetan bertsoa sartzekotan, bertsolari gazteak behar ziren.” (2017a: 20)

1986ko finalean Egañak eta Peñagarikanok sortutako bertsoaldia izan zen esperimentuaren oinarria. Kantuaren hasieran gaia finalean eman zen bezala entzun zitekeen, Laxaro Azkunereren ahotsean: “Peñagarikanok egundoko parranda bota du, eta etxera bueltan, emaztearen ohean sartu orde, Egaña amonaren ohean sartu zara”. Egañaren bertsoak molde klasikoan entzuten ziren, eta Peñagarikanorenak Muguruzak rap moduan emanak.³³⁰ 1990eko ekainean atera zen Negu Gorriaken lehen diskoak zekarren, baina urte bereko abenduan *single* modura ere kaleratu zen eta haren azalean taldeko kideak eta bi bertsolariak ageri ziren kupel baten aurrean sagardoa edaten. Bertsolarien ausardia seinalatzen du Maiak: “Andoni Egañak eta Anjel Mari Peñagarikanok bertsolariengan beti gustatu izan zaidan zerbait erakutsi zuten orduan eta izen bat jartzearren sanidadea esango nioke” (2017: 116). Irazuk taldeak burututako bertsolariaren erreibindikazioaren lehen elementua ikusten du azal horretan, erreibindikazio bisuala: “Bigarrenik, bataiatu egin zuten ekintza: ‘Bertso Hop’ zen hura [...]. Negu Gorriak-ek bertsoa hip hop munduarekin belztea proposatu zuen [...]. Lotura ez da hutsala: rapak lotura estua du afroamerikarren ghettoen ahozko kulturarekin [...]” (2017b: 123)

Irungo taldearen ekarpena ez zen *single* horretara mugatu. “Bertso Hop” filosofiari jarraikiz euren bigarren diskoan, 1991ean kaleratu zen *Gure Jarrera* lanean, bertsolari gazte bati, Jon Maiari, hainbat kantaren letrak egiteko eskatu zioten: “Esaten zidan [Fermin Muguruzak] bertsoaren formatua oso egokia zela beraiek egiten ari ziren musika motarako: rap, hip hop... Bertsoaren ezaugarriak erabili nahi zituen. Alegia, errima eta metrika erregularra, ‘Bertso Hop’ kantuarekin hasitako ildoari jarraituz [...]” (2017: 118).

Elgoibarko gaztetxean horretarako bertsoakiderik topatu ez zuenez, bakarrik egindako bertso-saio batean ezagutu zuten elkar Maiak eta Muguruzak. Artean 18 urte bete berriak zituen bertsolari gazteak ez zuen berehala ahaztuko hura: “Esan zidan ez zuela inoiz halakorik ikusi eta izugarria izan zela [...] etxera txoro haize gozo batek joa itzuli nintzen. Fermin Muguruzak nirekin zerbait egin nahi zuen! Kortaturen eta Negu Gorriaken abeslariak, 13 urterekin erosi nuen kase-

³³⁰ Hona lehen biak: Egaña: Batetikan korroska/ bestetik errena/ ohia okupatu du/ hori da txarrena/ ez da pinta kabala/ honek dakarrena/ gantzontzilorik gabe/ ohean barrena/ pixkat gutxio edan/ ezazu hurrena.

Peñagarikano: Gaur parrandan jotake/ hor dabil gizona/ lenen pasilloan jo/ ta gero komona/ uste nuen hau zala/ nik nere moñoña/ laztantzen hasi naiz ta/ ez da horren ona/ mozkorra nator eta/ barkatu amona.

Eta azkenengoak: Egaña: Ohean sartu zaigu/ kolpera onduan/ lapur gaizto ta trakets/ hoietxen moduan/ pixa egin ezazu/ toki seguruan/ kordea banatzeko/ hemen inguruan/ poltsa beroarekin joko det buruan.

Peñagarikano: Poltsa beroarekin/ hortxe jo nau danba/ ni ez naiz lotsatuko/ egia esanda/ amonan errezoa/ holaxe izan da:/ requiem est domine/ virgo veneranda/ gehio ez naiz etorriko/ amona edanda.

tearen egileak...” (2017: 117). Eta bertsolari gisa ere gonbidatu zuen disko berriarekin egindako hainbat emanalditara. La Casillan lehenengoa, 5.000 lagun-en aurrean:

Mikrofonoaren aurrean jarri eta kantuan hasi, zer gertatuko zain. Lehenengoan jendea txaloka hasi zen; bertsoa botatzen ari nintzela txaloekin jarraitzen zidaten erritmoa. Sekula horrelakorik! Bigarrenean txiskeroak piztu zituzten pabilioi osoan, kantatzen nuen bitartean [...] uste dut han zegoen jendeak ez zekiela bertso bat nola entzun [...] ederra zen hura guztia. Astero egiten nuenarekin alderatuta, hura beste zerbait zen. Nire bertsoak entzuten ari zen hura ‘nire’ publikoa zen. Ez bestea ez zelako, baina bai hau bazelako. (Id.: 122)

7.3.3.3. 1997ko txapelketako eklosioa

Artikulazioa elkarrekin ez zeuden munduak elkartzeko ahalmen gisa definitzen du Zubirik, eta bertsolaritza izandako arrakasta ulertzeko funtsezkoa dela dio (2018: 33). Aitzitik, 1990eko hamarraldian bertsolari gazteekin gertatutako prozesua pixkanakakoa izan zela gaineratzen du:

Lehenik, exotikoak ziren beste bertsolari horiei ongi etorria egin zieten. Tesuinguru hartan sortu zen bertsolari gaztea kontzeptua. Aurretik ere baziren adinez gazteak ziren bertsolariak, baina kontzepturik ez zegoenez, denak ziren bertsolariak, adjektiborik gabe. Artikulazio prozesuaren hasieran, bertsolari exotikoek aha-legina egin behar izan zuten zaharren moldea ikasteko [...]. (2019: 31)

Maiak esplikatzeko du bera hasi zenean kolore pixka bat emateko sartzen zituztela saioetan (2017: 84). Bertsolari gazteek ez zuten dimentsio kolektibo bat (id.: 85). Eta 1993ko Euskal Herriko txapelketan 60 parte hartzaileetatik bertso-eskolatik sortuak lau bakarrik izan zirela gaineratzen du (id.: 145).

Bertso-eskoletatik geroz eta jende gehiago ateratzen hasi zen, ordea, eta Negu Gorriak Jon Maiarekin irekitako biderei jarraipena emango zitzaion, bertsolari gazte hauei presentzia berri bat eta publiko berriekiko konexioa eskainiz. Esaterako, garai hartan Negu Gorriakekin batera euskal talderik garrantzitsuena zen Hertzainak Elortza eta Iturriagarekin egingo zuen topo:

[...] talderik gustukoenetarikoa bat Hertzainak ziren. Kontzertu baten ostean Josu ezagutu genuen, eta hurrena Igorren eman zuten kontzertu batetan oholtzara igotzera animatu gintuen” kontatzen du [Elortzarenak dira hitzak]. Josu Zabalak ere gogoan du lehen hartu-eman hura: “Ikusten duzu mutiko batzuk badatozela zure kontzertuetara. Gerora enteratu ginen bertsolariak zirela. Gure publikoarekin geneukan hartu-emana oso naturala zen eta eurekin ere askotan hitz egin genuen,

elkarrenganako sinpatia sortu zen. Gero, beti jendea liatzeko prest ere bageundenez hori zen gerta zitekeen errazena: liatzea. (A. Agirre, 2013: 54).

1993an Hertzainakek taldearen agurrerako eman zuen birako lau kontzertuetatik hirutan bertsolariak egon ziren oholtza gainean: Igor Elortza, Unai Iturriaga, Xabier Amuriza, Jon Lopategi, Haritz Lopategi, Jon Maia, Jon Sarasua eta Maialen Lujanbio. Hertzainak taldearen arima izan zen Josu Zabalak, hamabost urte lehenago Amurizarekin herriz herri bertso musikatuak eskaintzen ibili zen berak, honela kontatzen du: “Honekin taldekook adierazi nahi genuen bertsolariak eta gu oholtza bereko pertsonaiak ginela. Guretzat ohore bat izan zen euren parte hartzea. Bertso saio oso ona egiteko adinako plantela biltzea lortu genuen gainera” (A. Agirre, 2013: 54-55).

Bertsolari gazte haiek aurrekoek zutenarekiko bestelako kultura batetik zetozen: “Euskal kultura berri bat urazaleratzen ari zen. Aurrekoarekin erabat apurtzen zuen euskal hiztun profil berria, rockanrolari lotua, euskarazko telebistari, gazte mugimendu abertzale berriei, informatikaren hastapenei, drogari, bideo jokoei, surfari edo literatura berriari...” (Maia, 2017: 88). Estetika berri bat zekarten: “Orduko bertsolari talde zabalera kolore berri, bota, belarritako eta obario gehiago agertzen hasi zen ttantaka [...]. Esanguratsua da gure garaikoen tzat saio serio batean lehenengo aldiz galtza motzetan kantatu genueneko. Edo txankletekin, sandaliekkin, mototsarekin ala belarritakoekin aritu gineneko estreineko hura” (Id.: 177). Eta euren tokia hartzen hasi ziren. Gutxika hasieran: “Txapelketatik kanpo soilik bertsolari gaztez osatutako lehenengo saioak antolatzen hasi ziren han-hemenka. Baita publiko gaztearentzat antolaturiko lehenengo saioak eta gazteek antolatutako lehenengo [...] saioak ere” (Id.: 177). Publiko zabal batekin konektatu zuen zirkuitu alternatibo indartsu bat osatzeraino gero.

Nota exotikoa izatetik protagonista izatera iritsiko zen, bada, bertso-eskole-tako gazteen lehen belaunaldi hura, eta 1993ko txapelketan parte hartzaile guztien artetik bertso-eskoletan sortuak lau bakarrik baziren, 1997koan finalisten erdiak izango ziren: “Prentsako lehen lerroak, elkarrizketak, erreportajeak eta iritzi artikulatuak esanguratsuak ziren. Azken urteetan bistaratu zen ‘Bertsolari gazteak’ terminoa zizelkaturik geratu zen eta non-nahi agertzen zen. Kontzeptu bihurtu zen, estilo baten izendapen, zenbaitentzat beldur edo zalantza sortzaile, baina, oro har, esperantza iturri” (Maia, 2017: 213)³³¹.

³³¹ Bertsolari gazte horien ondotik bertsolari gazteagoak etorri direnez, Zubirik “rockaren belaunaldia” terminoa erabili du berriki belaunaldi hura izendatzeko. Maiaren eta Irazuren lanean egiten den loturan oinarritu da horretarako. Lehenagotik ere hainbatek seinatua zuen, ordea, lotura hori; esaterako, Gabilondok: “Aldi berean bertsolariak rockero planta handiagoa hartzen hasi ziren, Amuriza bezalakoen itxura garbiagoa alde batera utzi eta belarritako ia ofizialaren estetika bereganatuz gizonen kasuan—rock eta bertsolaritza arteko banaketa historikoa deseginen”. (Gabilondo, 2009: 33)

Zumaiarrak aipatzen duen bezala, bertsolari gazteen presentzia nabarmenak zeresana eman zuen prentsan: abenduaren 12an *Eginen* gazteentzako *Gaztegin* gehigarriak Maialen Lujanbio zekarren azalean, “Maialen doinu eta neurri librean” tituluaz; Iñigo Olabarrik “Zortziko bitxia”, “Haize berria txapelketari” eta “Ziklo berri baten hasiera?” jarri zien izenburutzat finalaren bezperan *Euskaldunon Egunkariaren* gehigarrian argitaratutako testu banari, eta Koldo Tapiari eginiko elkarrietzeta “Txapelketa honek adierazten du belaunaldi berri baten finkatzea” batekin hasten zen. Deigarria da, baita, egun berean Unai Iturriagak *Eginen* gehigarrian eskaintako titularra ere: “Batzuentzat gure bertsoak ez du labelik”.

“Taulatu gainean ez ezik harmailetan ere gartzetua eman zela nabarmendu zen” (Maia, 2017: 219), eta hurrengo urteetan are nabarmenagoa izango zen joera hori:

[...] sortzaile berriek kualitatiboki beren diskurtsoak garatu zituzten, eta publiko berriek kualitatiboki gustu berriak garatu zituzten. Horrela hasi ziren zentraltasuna masiboki okupatzen. Egoera horretan blaitu ziren molde zaharragoetan zebiltzan asko ekarpen berriekin. Artikulazioa bururaino eramane zuten, eta, ondorioz, bertsolaritza aberastu egin zen. (Zubiri, 2019: 31)

Berrikuntzak ekarri zuen berriro ere aberastasuna, baina berriro ere jarraitutasun baten baitan:

Galtzen ari zen folk kulturara jaio ginen gutako asko, baina gu pop ginen, rock ginen. Aristerrazun dantzan egiteko zain dagoen erromeriazalearen aurrean, Pet Shop Boysak agertzea bezala izan zen gure agerpena. Egaña, Peña, Murua, Mendizabal eta abar ez ziren pop eta rock, baina kultura berrirako zubia ziren, ye-yek ziren. Zertzelada berriak ekarri zituzten. (Maia, 2017: 256)

7.3.4. Euskarazko prentsaren garapena: *Egunkaria* eta tokikoak

Bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren hazkundea funtsezkoa da 1990eko hamarraldi hasieratik bizi izandako *booma* ulertzeko. Aipatu den gisan, ETBn *Hitzetik Hortzera* programak izan zuen arrakasta erabakigarria izan zen fenomeno hau hauspotzeko, baina ez zen izan, noski, *Hitzetik Hortzera* mediatikoki bertsolaritzari oso alde jarri zitzaion haizearen hauspo bakarra.

Prensa idatzian, azaldu den bezala, 1980ko hamarralditik *Deiak*, *El Diario Vasco* eta *Eginek* jarraipen zabala egiten zioten bertsolaritzari, eta bide beretik jarraituko zuten hurrengo urteetan ere. Alor honetan bazegoen lehenagotik zetorren eskaintza garrantzitsu gehiago ere: *Argiak*, esaterako, Euzko Pizkundearen zikloan bertsolaritzari testu gehien eskaini zion *Argiaren* eta frankismo garaian lidergo horri eutsi zion *Zeruko Argiaren* oinordekoak, gaiaren aktualita-

tea jorratu, txapelketen estaldura oso bat eskaini eta bertsolarietarako argitaratzen jarraituko zuen.

1990eko hamarraldi horretan, ordea, plaza berri bat ireki zitzaion bertsolarietarako: euskarazko herri-aldizkariak. 1988an Arrasaten martxan jarritako *Arrasate Press* izan zen lehenengoa, eta haren ereduari jarraikiz 1990eko hamarraldiaren lehen erdian sekulako zabalkundea izan zuten herri euskaldunetan (Díaz Noci, 2012: 209). Euskarazko kazetaritzaren garapenean mugarri garrantzitsu bat izan zen hura, tokiko informazioari dagokionez euskara erdare aurrea hartzera iritsi baitzen: “Arrakasta handia —urrezko domina— izan zen hurbileko komunikazioaren esparrua euskararentzat irabaztea” (Tokikom Gogoeta Taldea, 2013: 5).

Bertso-munduak azkar erreparatu zion irekitzen zitzaion aukerari: “Gero eta errealtate zabalduegia dira herri-aldizkariak. Irrati eta telebistak ez hainbeste. Herriko euskaldun guztien buzoietan sartzen den aldizkaria toki pribilegiatua da mota honetako bertso-paperentzat. Alor ederra dago hor lantzeko” (Sarasua, 1993: 49-50). Eta hamarkada bat luze geroago Elortzak, Sukiak eta Muruak aukera hori errealtate bihurtu dela berresten dute: “Tokikoak. Besteren artean, bertso-eskola edo norbanakoen kolaborazio asko biltzen dute, dela bertso sortak, dela gertakizun edo ekimenei buruzko informazioa” (2008: 77). 2007an argitalpen bakoitzak bertsolarietarako eskainiriko testu kopuruak ere eskaintzen dituzte: tokikoen batura 607 testukoa da, bost aldiz *Argiak* argitaratutakoa (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 77-78).

1990eko hasiera hartan tokikoan euskarak erdare aurrea hartzea historikoa izan bazen, ez zen gutxiago izan euskarazko egunkariaren sorrera. Erregimen frankistaren amaieratik bertatik entzungo dira Francoren altxamenduak ekarritako gerraren erdian sortu eta sei hilabeteren buruan desagertu zen euskarazko egunkaria berreskuratzearan aldeko lehen ahotsak. Díaz Nocik (2012: 214-215) 1976an Santiago Aizarnak eta Manu Oñatibiak sustatutako *Erria* egunkariaren huts egindako proiektua aipatzen du, eta horren atzetik etorri ziren hainbat: garai bertsuan *La Voz de Euskadi* egunkariak *Orria* euskarazko gehigarria egunkari bihurtzeko aipatu zuten asmoa; *El Diario Vasco* eta *Navarra Hoy* egunkariak handik gutxira egindako antzeko planteamenduak; Mikel Atxagak 1982an *El Diario Vasco*, *La Voz de Euskadi*, *Egin* eta *Deiaren* euskarazko gehigarrietatik egunkari bat ateratzeko egin zuen deia, hasiera batean Gipuzkoako Aldundia babestekoa zena; edo 1983an *Eginek* eta *Deiak* aurkeztutako proiektu bana.

1986an hitzetatik ekintzetara pasatzea lortu zen Jaurilaritzaren dirulaguntzarekin *Eginek Hemen* eta *Deiak Eguna* martxan jarri zituztenean. Egunkari formatua zuten euskarazko astekariak ziren, egunkari baterako tarteko pauso gisa planteatu zirenak:

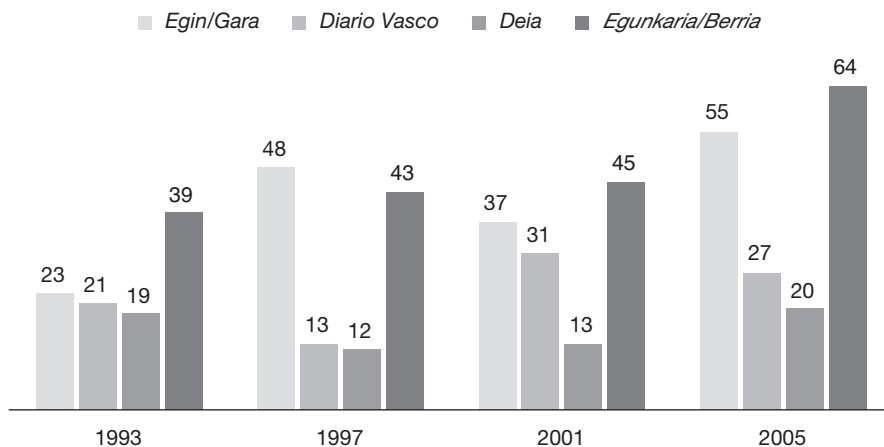
El semanario que editó Orain se llamó *Hemen*. Lo dirigió Joxean Agirre. Salía los viernes, el primer número apareció el 26 de septiembre de 1986 y el último el

28 de septiembre de 1990. En 1989 tiraba 3.500 ejemplares. Por su parte, Iparagirre lanzó a la calle, los jueves, el semanario *Eguna*, que retomaba la cabecera y la numeración de aquel primer diario que apareció durante la Guerra Civil. Se lanzó el 5 de octubre de 1986, bajo la dirección de Luis Alberto Aranberri *Amatiño*. Los periodistas que componían su plantilla provenían, en su mayoría, de *Deia*. Vendía, según cifras de 1989, mil ejemplares menos que *Hemen*, 2.500, y su vida se prolongó hasta el 27 de septiembre de 1990. (Díaz Noci, 2012: 215)

Pauso definitiboa Jaurlaritzak 1986an antolatutako dirulaguntzetatik kanpo gelditu zen proiektuak eman zuen, ordea, *Argiaren* lantaldeak garatutakoak. Ez, ordea, jada hainbatetan aipatu den euskal *Master Framearen* madarikazioa sufritu gabe. 1989ko abenduan Durangoko Azokan egunkariaren egitasmoa aurkeztu zuten, eta 1990eko urtarrilean Egunkaria Sortzen izeneko talde eragilea jarri zen martxan (Uria, 1995: 53). Handik gutxira, Jaurlaritzaren eskutik beste proiektu bat aurkeztu zen, ordea, uztailaren 12an *Eguneroren* zero zenbakia kaleratu zuena: “Egunkaria Sortzen’ek proiektua osatuta zuenean eta onartu bezperan (apirilak 4) izendatu zuen Joseba Arregi Kultura sailburuak Jose Ramon Beloki egunkari hipotetiko baten nondik-norakoak marrazteko” (Uria, 1995: 53-54). Ezker abertzalearen ingurukotzat jotzen zuten herri-ekimeneko proiektuari kontrolagarriagoa zatekeen egitasmo publikoko ekimena kontrajarri nahi zitzaion: “Las acusaciones de orbitar en torno al mundo del MLNV se sucedieron por parte del Gobierno Vasco y de los portavoces del PNV” (Díaz Noci, 2012: 219). 1989an Jaurlaritzak CIES etxeari eskatuta eginiko azterketak euskarazko egunkari bat bideragarria izan zitekeela erakusten zuen (Uria, 1995: 53), eta birentzat ez zegoela tokirik (Díaz Noci, 2012: 216-217). Herri-ekimenekoak maiztzean diru bilketari ekin zion, eta 90.000 herritarren eskutik 160 milioi pezeta batzea lortu zuen. Horrenbestez, lehen zenbakia abenduaren 6an argitaratu ahal izan zuen *Euskaldunon Egunkariak*. Ekimen publikokoa ez zen ezertara iritsi, baina Jaurlaritzak laguntza ukatu zion egunkari jaio berriari: “Eztabaida ez zen *Egunkaria*-ren sorrerarekin amaitu. Eta *Egunkaria*-ri diseinatutako hiru eszenategietatik okerrena bizitzea tokatu zitzaion. Hau da, ez subentziorik ez eta publizitate instituzionalik gabe geratuko zen aurrera ekin ahal izateko” (Uria, 1995: 54). Hiru urte egin behar izan zituen horrela, harik eta 1994 bukaeran, Euskaltzaindiak, Arartekoak eta Legebiltzarreko hainbat alderdik hala eskatuta, Jaurlaritzak 70 milioi pezetatoko laguntza ematea erabaki zuen arte. Ekimen publikoko proiektuarentzat urtean 900 milioi pezetatoko aurrekontua aurreikusten zen 1990ean, eta urte hartan Egunkaria Sortzenek egindako laguntza eskaria 150 milioi pezetakoa izan zen (Uria, 1995: 56; Díaz Noci, 2012: 218).³³²

³³² Abertzaleatasunaren barne arrakalak kulturgintzan izandako eragina jorratzen duten egileek ere aipatzen dute *Egunkariaren* kasua. Amezagak paradigmaticotzat jotzen du: “Lehenago erabili ditugun kontzeptuak berrartzuz, administrazioaren kultur politika, herri kulturarekiko, in-tegrazio jarreratik ukazio jarrerara alboratu dela esan nahi dugu [...]. Ildo beretik, *Euskaldunon*

23. grafikoa. 1990eko hamarraldia egunkarika

Iturria: Egileak moldatua.

Indartsu sartu zen *Euskaldunon Egunkaria* bertsolaritzari buruz informatzera, eta hurrengo urteetan alor honetako lidergoa izateko lehia polita izan zuen *Eginekin*. Finalari eskainitako testu kopuruan 1997an *Egin* aurretik gelditu zen, baina 1993, 2001 eta 2005 aurretik egin zituen *Egunkaria/Berriak*. Urte horietan *Egin/Garan*³³³ bertsolaritzaren arduradun izandakoak ere, Joxean Agirrek, aitortzen du lehia hori bazutela: “Lehia sentsazioa ez da bertsolaritzaren arloan bakarrik izan, euskarazko kulturaren jarraipenean oro har baizik. Kultura sail-eko arduradunen obsesioetako bat izan da” (J. Agirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/27).

Euskal Herriko txapelketaren finala jarraitzeko eredu ezberdinak eskaini izan dituzte gainera bi egunkariak: *Egunkaria/Berriak*, egunkari euskalduna izanik, finalaz egunkari osoan zehar aritzeko aukera izan du. Iritzia sailean, esaterako, askoz testu gehiago eskaini izan ditu, kolaboratzaile denak euskaldunak eta asko bertsozaleak zirelako. Eta badaude kasuak, beste sailetako adituek, burtsari buruzko zutabea zeukan J. B. Anduezak edo futbolari buruzkoa zeukan Aitor

Egunkariaren aurrean Gasteizko Gobernuak izandako jarrera, adierazgarria da. Euskaraz argitaratzen den egunkari bakarra izaki, proiektua bera zapuzten saiatu zen Eusko Jaurlaritzak [...] Jaurlaritzaren jarreraren arrazoiak, Kultura Sailburuak berak azaldu zituen bezala, politika mailakoak dira erabat” (1994: 159-160).

³³³ 1998an polizia espainiarrak *Egin* itxi zuen eta hutsune hori herri-ekimenetik lortutako finantzaketaren bidez irekiriko *Gara* egunkariak bete zuen. 2003an *Euskaldunon Egunkaria* izan zen poliziak itxi zuena eta *Berria* herri-ekimenak martxan jarri zuen proiektua. Egunkari bakoitzak eginiko ekarpena aztertzerakoan proiektu beraren baitan kokatu dira *Egin* eta *Gara*, eta beste hainbeste egin da *Euskaldunon Egunkaria* eta *Berriarekin*.

Manterolak, esaterako, finalari buruzko erreferentziak erabiltzen dituztenak euren gaietan sakontzeko. *Egin/Gara* erdalduna izan da elebiduna bainoago, gainerako sailetan ez da egon izan bertsozaletasun handirik, eta indar gehiena gehigarri berezietan jarriz, edo kazetaritza ikuspegitik hainbat berrikuntza eskainiz (goizeko eta arratsaldeko kronikak bereiztea, edo elkarrizketetan gehiago sakontzea, esaterako) eutsi nahi izan dio bere lidergoari. Horretarako abantaila garrantzitsu bat izan du: *Egunkarial Berrian* ez da gaia jarraitutasun batekin landu ahal izan duen kazetaririk egon apenas, hiru txapelketetan aritu den Gorka Azkarate eta biren jarraipena egin duen Beñat Zamalloa dira eskarmentu gehien pilatu dutenak; *Egin/Garan*, aldiz, Joxean Agirrek hamar txapelketa egin ditu (berak dioen bezala sinatu gabeko 1980ko testuak bereak badira hamaika), eta Amagoia Mujikak bost.

Laburbilduz, nolabait esateko, *Egunkarial Berriaren* eskaintza globalagoa eta barreiatuagoa izan da, eta *Egin/Gararena* kontzentratuagoa eta sakonagoa. Ondorioz, finalik gehienetan *Egunkaria/Berria* da testu eta sinadura gehien eskaintzen duena, baina orrialde kopuru gehien eskaintzen duena, normalean, *Egin/Gara* izaten da.

Gehienetan distantzia handi samar batera, *El Diario Vascorena* zen bolumenez finalen inguruko hirugarren estaldura. Zortzi txapelketa jarraitu dituen Felix Ibargutxi, zazpi jarraitu dituen Rufino Iraola, edo sei jarraitu dituen Pello Esnal bezalako ibilbide luzeko sinaduretan oinarritu da beraren eskaintza. *Deiak*, beti koska bat beherago, *Egunkaria/Berriak* bezala ez zuen ibilbide luzeko sinadurarik.³³⁴

7.3.5. *Bertsolari aldizkaria ere kalean (1991-)*

7.3.5.1. *Sorrerarako osagaiak: egoskorkeria, militantzia eta boomaren olatua*

1990ean, lau urtez zuzendu zuen *Hemen* proiektua agortzeaz zela, proiektu berria zerabilen bueltara Joxean Agirrek: bertsolaritzari buruzko aldizkari bat egitea.

Elkartera jo zuen, baina ez zioten argi berderik eman bertan. Garziak ematen ditu xehetasunak:

[...] berak deituta egin genuen lehen bileran [...], horrelako aldizkari bat (*National Geographic* zuen Joxeaneke eredutzat) bertsolaritzaren alorrean ezinezkoa zela erabaki genuen, aho batez erabaki ere. [...] galdera alua egin nion Andoni Egañari, bere izaera kamaleonikoari men eginez beratzen hasia baitzegoen [...] 'nire kezka zerrendan hamaseigarrena-edo izango duk hau, eta jakin nahi nikek hire kezka

³³⁴ Gainerako egunkarien ingurukoak, eta hauen inguruko gehiago, finalen oihartzunari eskainiriko puntuan azalduko dira.

artean zenbatgarrena izango den...'. Isiltasuna are lodiago eta astunago bihurtu zen nire galderaren ostean, harik eta Andonik, bere estiloaren ezaugarri behinena den ironiarekin, honako erantzun hau eman zidan arte: "Hamaseigarrena? Ez, motel, nire zerrendan askoz atzerago lukek aldizkari horrena". (2016: 205)

Alfer samarrik izan zen, ordea, ezezkoa: "Hurrengo egunean, ordea, Joxeane telefonoz hots egin, eta zera esan zidan: 'Hi, Joxerra, Joxean nauk, eta erabaki diat hala ere egin egingo dudala'. Jo-ta-ma geratu nintzen: zer esan horrelako baieztapen atzera bueltarik gabeko baten aurrean?" (2016: 206).

Agirrek Elkar argitaletxearen buru zebilen Joseba Jakarengana jo zuen. Hau bai konbentzitu zuen proiektuak, eta lehen bi aleak argitaratzeko finantzaketa eta kudeaketaz arduratuko litzatekeen anaia gaztearen, Xanti Jakaren, laguntza eskaini zizkion.

Sorrera aldrebesa izan zuen aldizkariak eta lehen lantaldearen osaera ere kurioa izan zen:

[...] aldizkaririk ez ateratzea erabaki bagenuen ere, ni konbentzitu ninduen Basarriren etxera joan eta lehen aldizkari hartarako elkarrizketa bat egin niezaion. Eta beti eskertuko diot Joxeani aukera eman izana, ordura arte ez bezalako hurbiltasunetik ezagutu ahal izan bainuen laurogei urteak urruti ez zituen bertsolari handia [...] Ezet esan eta, halere, atera, eta ezetz esan genuenak, lanean jarri. Eta hori baino meritua handiagoa ere badu Joxeanean tamainarik oneneko gorreriak [...] kredituetan, editatzailearen izena eta koordinatzailearen ondoan, "erredakzio kontseilua" zetorren. Eta erredakzio kontseiluko partaide jarri gintuen: Laxaro, Joxerra, Kristina, Jon, ni neu... Alegia, lehen bilera hartan aldizkariaren sorrerari ezezkoa eman genionak! (Egaña, 2016: 33)

Agirre ez zuen hainbeste harritu aldizkaria martxan jarri izanak, lortu zuen arrakastak baizik:

Hogeita bost urte igaro dira eta niri batzuetan mirari txiki bat iruditzen zait ez aldizkaria atera izana, hori egoskorkeria kontua baita militantzia pixka baten laguntzarekin, baizik eta izan zuen arrakasta. 1991ko maiatzean kaleratu genuen lehen zenbakia eta urte horretako Durangoko Azokan bertsozaleek errenkadak osatu zituzten harpidetza egiteko. (J. Agirre, 2016: 14)

Horiek izan ziren aldizkariaren sorrerarako osagaiak. Egoskorkeriari buruz ez da gehiago esan beharrik izango, militantziari buruz, ordea, bai: Agirre hamazazpi urtean aritu zen aldizkariaren koordinazioan lan horregatik ezer kobratu gabe; eta Jakak, hainbatetan aipatu den Santutxuko bertso-eskolako partaide izandakoak, hamaika urtean egin zituen kudeaketa lanak musu-truk.

Hiruhilabetekari gisa kaleratu zen aldizkaria. Jaurlaritzaren dirulaguntzak izan zituen sorreratik, eta publizitatetik ere izan zituen sarrera batzuk, baina harpidetzak

izan ziren finantzaketa iturri nagusia. Bere punturik gorenean, 1990eko hamarraldiaren bukaera aldera, aldizkaria 1.700 harpidetik gora izatera iritsi zen. Bertsozaleak Kultur Elkartea izan zen argitaratzailea, sorrerako bilera haietan ezezkua emandakoek osatua, eta enpresa egiturarik ez zen apenas garatu; urtean behin egin zen Erredakzio eta Administrazio Batzordearen bilera izan zen ekintza formalena:

Urtean behin afaltzen genuen *Bertsolari* aldizkariaren kontura. Ez nolana: Zarauzko Telesforonean maizenik, inoiz edo behin sagardotegiren batean edo beste nonbait. Hori bai, horren truke geure ekarpentxoak egin behar izaten genuen afal ostean: hurrengo urteko aleetan gure ustez zer gai jorra zitezkeen erreportajeetan, zein pertsonaia elkarriketatu, zer berrikuntza egin aldizkarian... (Garzia, 2016: 204)

Kolaboratzaile sare zabal baten bidez gauzatu ziren testuak, ilustrazioak eta argazkiak. Bakoitzak bere etxetik lan eginez eta entregatutako horren trukean kobratuz. Lehen soldata Xanti Jakak 1997an administrazio lanak egiteari utzita-koan ardura hori hartu zuen Arantxa Ezeizarena izan zen, jornada laurdenekoa. 2002an administrazioaz gain, komertzial eta kudeatzaile ardurak neuk hartu nitue- nean jornada erdikora iristear ibili zen aldizkariaren baitako soldata bakar hori.

Zikloaren gailurrari dagokion urtealdian, 1990etik 2005era, Xanti Jaka eta Joxean Agirrez gain, badira aldizkariaren lanetan jarraitutasun batekin aritu ziren beste izen batzuk. Joxean Agirrez gain Pako Aristik, Laxaro Azkunek edo Andoni Egaña berak testu asko sinatu zituzten. Txema Garzia Urbinak disei- nua eta maketazioa atondu zituen bigarren edo hirugarren urtetik aurrera (sorre- ran Nekane Iturregi izan zen maketatzailea). Eta 1990eko hamarraldi amaieratik Conny Beireuther izan zen argazkilari erreferentziala.

7.3.5.2. *Mañukorta bizarra egiten eta Kubako dezima*

Aldizkariari ekin zionean aurretik *Eginen* jorratutako bidean sakondu nahi zuen Agirrek:

Bertsolaria agertoki gainean ikusten ohituta zegoen bertsozalea. Agertokitik kanpo, ez horrenbeste. Aldizkariaren helburua, hasieratik, oso garbi izan genuen: bertsolariaren eguneroko bizimodua, bere baitako kezak eta ametsak, ofizioari buruzko zertzeladak eta xehetasunak bertsozalearengana gerturatzea [...] Horrega- tik, oso gutxitan ikusiko da aldizkariaren lehen zenbakietan, eta gero ere, bertsolari bat kantuan [...] Oso denbora gutxian, bertsolariei buruzko iruditegi zurruna hau- si eta aberastea lortu genuen. (J. Agirre, 2016: 19-20)

Ildo horretan, esanguratsuak suertatzen dira lehen urteetako aldizkariaren zenbait azal: lehenengoan Mañukorta bizarra egiten ageri zen; hirugarrenean

bertsolariak urtero Antzuolan jokatu ohi zuten futbol partidu bateko argazkia; bosgarrenean Peñagarikano igarle lanak egin zizkion Uliako sorginarekin; hamaikagarrenean Tourreko etapa bat egin eta euren kronika eskaini zuten bertsolariak kulotak jantzita...

Bertsolariek dezente dute kameleoitik. Ofiziotan ematen zaien edozein paperetik kantatzeko gai dira, eta aldi berean mozorroaren azpitik beretik aritu daitezke. Bestalde, erraztasuna izan ohi dute edozeri, baita euren buruari, barre egiteko ere. Aldizkariaren lan hauetan kazetaritza ikuspegitik gauza berriak egiteko gogoari bertsolarien jolas hauetarako joera batu zitzaiola ikus daiteke. Baita, aipatu den legez, hedabideratzeko grina berezi bat zuen belaunaldi baten jarrera irekia ere: “Uste dut bertsolari belaunaldi berezi samarra egokitu zitzaigula parean, irekia, esperientzia berriak probatu zalea, eta ez zutela asko xaxatu beharrik izaten aldizkari azalean edozein egoeratan agertzeko” (J. Agirre, elkarriketa pertsonala, 2017/IX/27).

Jite arinagokoen artean askotariko gaiak eta ikuspuntuak jorratu ziren: kutsu etnografikoa zutenak (erromeriak eta neska laguntzak, santa eskea...), kutsu espermentalago bat zutenak (bertsoaren teknikei jarraituz idatzitako narrazio literarioen monografikoa; gastronomia eta bertsolaritza arteko harremanean sakonduz errezeta eta pasadizo liburu bezala planteatu zena...), formatu berezikoak (argazkien bidez osatutako bertsolaritza historia, Olariagaren ilustrazioekin osatutako bertsolaritza historia...), bertsolarien bizitza pribatuari buruzkoak (lana, afizioak, ikasketak, familia, oporrak, parrandak...) eta abar.

Argazki deigarrien eta testu arinen ondoan, ordea, oso bestelako eduki asko ere eskaini zen. Horrela, aldizkariaren ekarpen nagusietako bat kanpoko fenomenoen azterketa izan zen (Barandiaran, 2011: 89; Garzia, 2002: 793). Lehen zenbakitik hasi zen horretan, Joseba Sarrionandiak Jose Miguel Arrugaeta ezizenaz sinatutako Kubako dezimisten inguruko artikuluekin, eta herrialde ezberdinetako kasuak aztertuz jarraitu zuen urterik urte: Galiziako regeiferoak, Argentinako payadoreak, Toscanako trovadoreak, Sahara, Korsika, Gales, Etiopia eta abar. Lan hauetako gehienak tokian tokiko eragileekin harremanetan jarriz lortu izan ziren, baina salbuespen gisa aldizkariak propio bidalitako kazetariak ere idatzi izan zituzten. Jon Martin bertsolariari, esaterako, Kubarako bidaia ordaindu zitzaion eta aldizkariaren bi zenbaki osatu zituen bertatik. Edo Toscanara ere egin zen bisita, Jon Maiaren bitartekotzarekin:

Tarteka, oso tarteka, bertara joanda egin genituen erreportajeak. Horietako bat izan zen Toscanako Altamante Togliarekin egindakoa. Gizona hunkitu egin zen eta ez zuen sinesten Euskal Herritik berarekin egoteko bakarrik joan ginetik [...]. Bere ikasle izandakoen artean Roberto Benigni zegoen, *La vita e bella* film arrakastatsuen zuzendari eta aktore nagusia. (J. Agirre, 2016: 23)

Lan serioagoen artean bigarren ildo bat Elkartek antolatutako jardunaldi akademikoei publiko guztientzako formatu bat ematea izan zen. Eta hirugarren bat bertso-munduko kide guztiei ahotsa ematea eta aurpegia jartzea: herrialdeetako hainbat txapelketetan parte hartzaile guztiak, dozenaka lagun, elkarriketatu ziren, edo, 2002an, Euskal Herriko bertso-eskola guztiei buruzko lan bat egin zuen Ainhoa Agirreazaldegia bertsolariak, une hartan eskoletan zebiltzan kide guztien argazkiak argitaratuz 460 orrialdera iritsi zen monografikoan.

Bertsolaritzaren historia hurbila jorratzea izan zen laugarren ildo garrantzitsu bat. Horrela, azken hamarkadetan bertso-munduan funtsezko paper bat jokatu izan zuten taldeen testigantza jaso zen: enbeitatarrak, Landetako Unibertsitatea (lizasotarrak, Agirre, Lazkano...), Goierriko taldea (Murua, Mendizabal, Iraola, Igartzabal...), Almengo eskola (sarasuataarrak, Loidi, inurrategitarrak, Iparragirre...) eta abar. Figura klabeen eskainitako monografikoak ere egin ziren, esaterako, Amurizari buruzkoa, eta ildo horretan sakonduz hainbat biografia liburu ere atara zituen aldizkariak 2001etik 2005era bitartean: Xabier Amuriza, Joxe Agirre, Jon Lopategi, Jose Luis Gorrotxategi, Imanol Lazkano... Alor honetan, liburuen bidez eta aldizkariako eskaintzarekin, Auspoaren osagarri edo errelebo gisa funtzionatu zuen *Bertsolarik*. Zavalaren proiektuak bere bidea egiten jarraitu zuen ziklo honetan, baita Zavalaren heriotzaren ondoren ere, baina elite berrian egokitu ziren bertsolarien biografiak *Bertsolarik* aterako zituen³³⁵. Horrela, beste mundu ikuskera batekin eta kazetaritza tonu modernoago batez izan arren, Auspoarenaren antzeko bilketa sena erakutsiko zuen aldizkariak. Izatez, Auspoako arduradunek gustuko zuten aldizkaria eta eskaintza helarazi zuten: “Gogoratzen dut Joakinek [Joakin Berasategi] begi onez ikusten zuela aldizkaria eta dagoeneko martxan geundela eskaintza bat egitera ere iritsi zitzaigula, Sendoa argitaletxearen itzalean funtzionatzeko aukera emanaz. Ezetz erantzun genion” (J. Agirre, 2016: 27).

7.3.5.3. *Tematikoaren eta espezializatuaren arteko tentsioa*

Aldizkariak harrera ona izan zuen bertsozaleen aldetik, eta profesioari ere gustatu zitzaion eskaintza: 1991n Argia saria eman zioten. Elkartearen bueltan, ordea, proiektuak zalantza gehiago sortu zuen, 1993an Sidecok jasotako gogoeta partekatuaren testuan irakur daitekeenez:

³³⁵ Bestelako liburuak ere argitaratu zituen aldizkariak: 2001eko txapelketari buruzkoa eta Garzia, Sarasua eta Egañak 2001ean euren teorizazioaren muina jasoaz lau hizkuntzatan argitaratu zutena, Elkartearekin elkarlanean; Elkartek 2003an antolatu zuen Nazioarteko Jardunaldien edukiak jaso zituen; Joseba Zulaikak bertsolaritzaren inguruan argitaratutako hainbat lan biltzen zituen; edota gaztetxoei zuzendutako “Zaildu Gabeak” bildumakoak, bertsolari klasikoek (Fernando Amezketarra, Txirrita eta Uztapide) biografia fikzionatuak eskainiaz.

[...] *Bertsolari* aldizkariaren edukiari buruz erreflexio sakona egin beharko litzateke; zein publikorengana iritsi nahi den definitu eta horiei zein mezu igor dakieken diseinatu. Aldizkaria oso bertsozale direnentzat mezu teoriko eta sakonak eskaintzeko oso bitarteko estimagarria izan daiteke. Eta gaur egun, agian informazio zabalegia eta arinegia eskaintzen du hain aldizkari espezializatua izateko. Aldiz, aldizkarian datorren zenbait informazio oso bertsozale ez direnentzat ere egokia izan daiteke (batik bat bertsolari-pertsonarekiko notiziak eta berriak). Baina noski, horiek aldizkaria erostea askoz zailagoa da. Gure ustez, aldizkaria beste mota batzuetako informazio ‘kualifikatuagoa’ eskaintzeko aprobetxatu beharko litzateke, bertsozale-bertsozaleak sendotzeko eta ‘hezitzeko’. Eta aldiz horrelako informazio arina bertsozale moderatua iristen den lekuetarako utzi. (Siadeco, 1995: 62)

Dirudienez, Elkartearen ahots kualifikatuek aldizkari espezializatua hobesten zuten aldizkari tematikoaren aurrean. Agirrek, ordea, biak uztartzeko ahalegina egin zuen:

Aldizkari espezializatua dela entzun izan dut tarteka *Bertsolariri* buruz. Neuk ere esango nuen hori beharbada, baina aldizkari tematikoa dela esatea zuzenagoa dela uste dut. [...] tematikoen arintasuna eta espezializatuen sakontasuna konbinatzen saiatu ginela esan daiteke [...] oso tonu ezberdinetako erreportaje eta elkarrizketak sartzen baikenituen. (J. Agirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/27)

Garziak azaltzen ditu bi ildo horiek bateragarri egiteak dauzkan zailtasunak:

Beti uste izan dut ia ezinezkoa zela bi ildo horiek uztartea, besteak beste ildo baten zale direnei ez zaizkielako beste ildoko lanak gustatuko. Esaterako, *Bertsolarimintza* jardunaldien txostenak, nago lehor samarrak izango zitzaizkiola hainbat harpidedun eta irakurleri. Bestalde, bertsolarien bizitza pribatuko gorabeherak bost axola izango zitzaizkien asko eta askori... (2016: 206-207)

Batzuk nahiz besteak, “arinzaleak” nahiz “seriozaleak”, beharko zituen aldizkariak, ordea, aurrera ateratzeko behar beste erosle izango bazituen.

Bertsolarien bizitza pribatuaren alderdia jorratu nahiak ekarri zuen buruhauste gehien: “Geure aldetik batzuetan behartu ere egin genituen egoerak eta kontrakarrak ere jaso genituen, normala den bezala. Aldizkariaren gainean sektore batzuetan sentsazionalismoren mamua ikusi zen” (J. Agirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/27). Eta nolabaiteko errefusa hori belaunaldi gazteenaren artean gertatu zen gehiago: “*Bertsolarik* dauka bere garaian prentsa horira gerturatzeko zela zioen irudipena zabaldu zela gure artean. Metabertsolaritza egitea tokatu zaio aldizkariari, gu gure buruaz hitz egiten, eta ni pixka bat saturatu egin ninduen kontu horrek” (M. Lujanbio, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/17).

Agirrek onartzen du kritika hori, neurri batean bada ere: “Beharbada intimitatearen muga ibili ginen, baina marrarik pasatu gabe” (J. Agirre, elkarriz-

keta pertsonala, 2017/IX/27). Kontuak kontu, esan daiteke “horitasun” estigma hori oso proportzionatua behintzat ez zela izan, muga zebiltzanak ale bakan batzuk zirelako eta egindako eskaintza nahiz ekarpena hori baino askoz ere zabalagoa izan zelako. Honela dio Andoni Egaña: “*Amarillistagia* zela esan izan da beti, baina niri kalitatezko eskaintza bat iruditu izan zait [...]. Urte askoan oso lan serioa egin duen argitalpen bat iruditzen zait” (A. Egaña, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26). Eta horrela aitortzen du Maialen Lujanbiok ere: “Egia esan gure artean jarri genion fama hori ez da oso justua izan. Denboraren joanean aldizkariak erreportaje pila bat argitaratu ditu kontsultarako oso baliagarriak eta erreferentzialak suertatu zaizkidanak” (M. Lujanbio, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/17).

1996an, aldizkariaren bosgarren urteurrenean, 40 harpidedun elkarrizketatu nituen haiek aldizkariak izan zezaketen koadroa osatu eta honekin erreportaje luze bat egiteko, eta arinaren eta serioaren arteko nahasketa defendatzen zuen gehiengoak: “Itxurari buruz ez dute kexurik, argazkien kalitatea azpimarratzen da. Lan serio edo arinagoen artean aukeratzeko eskatuta nahasketa 28 elkarrizketatuk defendatu dute, lan serioagoak 7k, eta arinxegoak 5ek” (A. Agirre, 1996: 55). Erreportajeak aldizkariaren sostengu nagusi zen harpidetzaren inguruko datu interesgarri gehiago ere eskaintzen ditu: 1.500 harpideetatik erdia baino gehiago gipuzkoarrak ziren, ehunka batzuk Bizkaikoak, hirurogeina pasa ziren Nafarroan eta Araban, eta 30 Ipar Euskal Herrian. Harpideen helbideen artean 156 baserri izen topa zitezkeen eta bostetik bat izen-abizenik gabea zen (eskola, liburutegi, elkarte, euskaltegi eta abar). Euskal abeslarien artean arrakasta zuen aldizkariak Ruper Ordorika, Benito Lertxundi, Anje Duhalde, Ramuntxo Karrere, Pantxoa Irigarai, Peio Ospital, Amaia Zubiria, Gorka Knörr, Mixel Aire, Erramun Martikorena, Natxo de Felipe eta Niko Etxart harpideak baitziren. Eta bestelako “ilustre” batzuek ere hartzen zuten aldizkaria etxean: Jose Ramon Soroz, Xabier Mendiguren, Iñaki Perurena, Felix Iñurrategi, Kike Amonarriz, Imanol Murua... Elkarrizketatutako 40 lagunak batez beste bost bertso-saiotara joaten ziren urtean, eta gehiengoak lagunartean bertsotan egiten zuen. Adin eta lanbide guztietakoak ziren, erdiek unibertsitateko ikasketak zituzten, eta aldizkariaren balorazio positiboa egiten zuten orokorrean.

Hasiera batean ibilbide luzerik aurreikusten ez zitzaion eskaintzak aurrera egin zuen, bada, eta ziklo honen gailurrari dagokion urtealdiaren amaieran aurrera jarraitzen zuen. 2000ko hamarkadaren bigarren erdian honela baloratzen zuen egindako lana bertsolaritzaren dimentsio mediatikoaz egindako ikerketak: “Aurrekariak aurrekari (Elkartearen inplikaziorik barik sortu izanak edo tartean-tartean izan diren desadostasunak) eta iritziak iritzi, bertsolaritzaren lan-keta jarraitu eta zaindua egiten duen aldizkaria da [...]” (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 102). Eta hamarkada bat geroago bi ildoetan, arinean eta sako-

nean, bidea egiten asmatu izana aitortzen zion Garziak: “[...] gizarte kronikarena, ez dut hemen aztertuko, baina garbi dago bertsolariak izar ospetsu bihurtu zituela. Niri interesgarriagoa zait beste ildo, ‘akademikoa’ izenda genezakeena, eta hor garbi daukat ekarpen handia egin duela aldizkariak” (2016: 206).

Bertsolaritzaz bakarrik aritzen den aldizkari batek funtzionatu izana bada mirari txiki bat. Gogora dezagun aurreko ziklo guztietan egon zirela gisako egitasmoak, baina inoiz ez zirela erabat gorpuztera iritsi: Lore Jokoetan Jean Duvoisinék planteatutakoa, Abbadierekin izandako gutun trukaketatik haratago iritsi ez zena; Euzko Pizkundeko Makazagaren *Bertsolariya*, urtebetez funtzionatzera iritsi zen arren, kazetaritza aldizkari bat baino gehiago bertso-bilduma bat izan zena; edo frankismoan Iriondok abiarazi nahi izan zuen *Bertsolari* aldizkaria, proiektu soilean gelditu zena. Mirari txiki bat izanagatik, ordea, ez da kasualitatez sortuko azken ziklo honetan, 1980ko hamarralditik aurrera gertatu zen euskarazko kazetaritzaren eta bertsolaritzaren garapenen uztarketaren emaitza izango baita.

Bertsolaritzak bertsolaritzaz bakarrik diharduen aldizkari bat irabazi zuen *boomaren* erdian, eroriko ez bazen espezializatuaren eta tematikoaren artean zabuka ibiltzen asmatu behar izan zuena, eta euskal kulturaren alor askok ez daukatena.

7.3.6. Eta irratian hitza jolas bihurtu zen (1993-)

7.3.6.1. *Eta hitza jolas bihurtu zen*

Iriondoren arabera 1990eko hamarraldian lortu zuen Euskadi Irratiak bertsolaritzaren alorrean Herri Irratiei aurrea hartzea: “1980ko hamarraldian esango nuke bertsolaritzari buruzko irratsaioen lidergoa Herri Irratiek mantendu zutela, Euskadi Irratiaren aurretik, baina Aldairen programak aurrea hartu ziela hurrengo hamarkadan” (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18).

Zikloaren oinarrian azaldu den bezala, Nikolas Aldaik Donostiako Herri Irratian hasi zuen bere ibilbidea, Euskadi Irratian sorreratik ari zen lanean eta 1986an bertsolaritzaren ardura eman ziotenetik hainbat programa zuzendu zituen. *Eta hitza jolas bihurtu zen* izan zen Iriondok aipatzen duen bezala lidergoa emango zion programa. Martinezi kontatzen dionez, 1993an hasi zuen bere ibilbidea, *boomaren* irakinaldi handieneko tartean, hain zuzen ere, eta denborarekin Euskadi Irratiko saiorik entzunena izatera iritsi zen (2012: 77).

Lanketa handiko saioa zen, izenetik eta lehen karetarik bertatik hasita. Xabier Sukiak, gerora programaren arduradun gisa Aldairi erreleboa emango zionak, honela azaltzen du:

tsonala, 2017/VII/18). Eta Zavalarenak: “Antonio Zavalak ere grabaketa piloa omen zuen gordeta, eta hari ere hainbat erosi omen zizkion irratia” (Martinez, 2012: 75).

Efemeride gisa egiten zuen grabazio historikoekiko lotura: “Data da aitzakia: gaur bezalako egun batez jaio zen halako bertsolaria edo eman zuten bertso saio hau eta abar” (Azkune, 2000: 80). Efemerideak oroimen kolektiboarekin konektatzeko aukera ematen ziolakoan: “[...] atzera begiratzen nuen eta memoria kolektibotik, egunari loturik ekarri zitekeen hori ekartzen nuen’. —Zergatik egunari lotuta? ‘Beti berritzen zen gurpil handi bat, martxan jartzeko, modurik onena zelako [Aldairen hitzak]” (Martinez, 2012: 77). Eta atzera begirakoan XVIII. eta XIX. mendeetara arte ere iristen zen, grabazioen ordeztasun liburuetan jasotakora joz (Azkune, 2000: 80).

Bakarrik egin izan zuen lan hori guztia gehienez: “Kolaboratzaileak izateko dirua ordaindu behar zen, eta nire saioak ez zuen sekula aurrekonturik izan. Bakarrik txapelketetan. Orduan bai, kolaboratzaileak izaten nituen, ordaintzen zitzaizen eta hortaz baliatzen nintzen” (N. Aldai, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/26). Baina izan zuen kolaboratzaile presturik ere:

Egon zen jendea hainbat astez laguntzera etorri izan zena ere [...] ‘Lehengoak Gogoratuz’ek luze iraun zuen eta ‘Eta Hitza Jolas Bihurtu Zen’en barruan ere txertaturiko atal gisa jarraitu [...]. Atal honetarako Dorronsoro etorri izan zen programa askotan bertso zaharrak kantatu eta erabilitako doinuari buruz azalpenak ematera. (N. Aldai, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/26)

Egindako lanak, esan bezala, erantzun polita izan zuen bertsozaleen aldetik. Eta garaiko bertso-munduaren eragileek ere harrera ona egin zioten. Joxerra Garziak, esaterako, honela zioen 1993 hartan bertan: “Egin beharko litzatekeen eredutik gertukoena, akaso, Euskadi Irratiko ‘Eta Hitza Jolas Bihurtu Zen’ atal-txoa dugu [...]” (Garzia, 1993: 90).

2006an erretiroa hartu zuen arte jarraitu zuen Aldaik programarekin, eta Xabier Sukiak erreleboa hartu ondoren ere, *Hitza Jolas* izenarekin, irratiko bertso-programa ezagunena izaten jarraituko zuen. Bi hamarkadatik gorako erreferentzialtasuna irabazi du, bada, *Eta hitza jolas bihurtu zen-Hitza Jolasek*; ondo egindako lanaren seinale.

Programaren buru egon zen urteetan egindakoen artean arrasto gehien utzitakoak apartatzeko eskatuta, Lazkao Txikiri buruzkoa aipatzen du:

Lazkaomendiko soziedadetik zuzeneko emanaldia egin genuen, bi orduko saioa: Murua, Gorrotxategi, Iraola eta Mendizabal, esango nuke zirela bertsoan. Manuel Lasarte ere eraman genuen, 1986tik erretiratu zegoena, baina Lazkao-Txikiri berak jarritako bertso batzuk abestu zituen eta honen pasarte batzuk kontatu ere bai. Aurretik entzuleei Lazkaomendikoari buruzko bertsoak bidaltzeko eskatu

genien eta hiru onenak aukeratu eta haiek ere abestu genituen, oso bertso politak. Eta Lazkao-Txikiren beraren ahotsa ere sartu genuen, Patxi Mujikak grabatu zizkion txiste eta pasadizo batzuk. Oso ederra gelditu zen. (N. Aldai, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/26)

Postua utzi zuenetik urteak pasatu diren arren, bertsozaleen oroimenean arrasto polita utzi duen irratsaioa da Aldairena. Honela dio Estitxu Eizagirrek, esaterako: “[...] iruditzen zait nabarmen ezberdinak direla Aldairen aldia eta Sukiarena, baina biak gustatzen zaizkit. Aldaik ere mimo handiz egiten zuen. Kritikatzea erraza da, gaztea zarenean gehiago, baina sekulako lana egiten zuen hark ere...” (E. Eizagirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/19).

7.3.6.2. *Eskaintza zabala irratian I*

Irratiaren alorrean Euskadi Irratiaren lidergo hau izan zen nobedade garrantzitsuena, baina izan ziren gehiago ere. Horrela, bertsolaritzari buruzko geroz eta eskaintza zabalagoa topatu ahal zen dialean.

Bilboko Herri Irratia birmoldatu eta Bizkaia Irratia sortu zen. Bertsoari buruzko *Bertsolarien txokoa* programaren arduradun gisa Koldo Isusik hartu zuen Mikel Astelarraren lekukoa. 1993an *Zortziko txikia* saioa ere abiarazi zen, aurkezle Jabi Onaindia eta Asier Txapartegi zituela: “Bizkaiko Bertsozale Elkar- teak eta Bizkaia Irratiak Bilboko Udalaren laguntzaz egiten duten saioa da. Bere helburua Bizkaiko Bertsozale Elkar-teak ikastetxeetan gaztetxoekin egiten dihar- duen lana bultzatzea da batetik eta umeentzat giro erakargarria sortzea bestetik, euskaraz gozatuz egin dezaten” (Azkune, 2000: 74-75).

Segura Irratian Lierni Elortza aritu zen *Afari merienda* izeneko saioan 1987tik 1995era: “Hurbileko saioak grabatu (berak edo Zaldubik) eta bertso onenen aukeraketa eman. Albisteak ere tartekatzen zituen. Txapelketak zirenean denbora gehiago eskaintzen zitzaion bertsoari; programa egokitu behar izaten zen” (Azkune, 2000: 87). Azkunek 1986an hasita eta milurtekoa aldatu arte Inozentzio Olea bertsolariak *Segura aldetik* saioan egiten zuen kolaborazioa ere aipatzen du: Basarrik garai batean bezala, gai baten inguruan hitz egin eta horri buruzko hiru bertso eskaintzen zituen. 1999an Alaitz Sarasola bertsolaria izan zen *Betiko martxan* irratsaioa abiarazi zuena, artxiboko bertsoekin edo berak grabatutako saioekin osatua.

Euskal Herria Irratian Mikel Bujandak zuzentzen zuen bertsoari eskaini- tako tartea. Euskadi Irratiarekin gauzatutako kolaborazio hitzarmenaz baliatzen zen horretarako, eta, Azkuneren arabera, Nafarroako Txapelketari eta Iruñeko Bertso Aroari arreta berezia jartzen zion (Azkune, 2000: 92). Estitxu Arozenak bertso-eskoletako haurrekin egindako tartea izan zuen.

Iparraldeko hiru euskal irratiek (Irulegi Irratia, Xiberuko Boza eta Gure Irratia) aurreko hamarkadatik zetorren eskaintzari eutsi zioten. Santos Belokik utzi eta Pantzo Hirigaraik eutsi zion bertso-programaren zuzendaritzari³³⁷. Euskal Kultur Erakundearen babesuaren programak eta Xenpelar Dokumentazio Zentroak hornitutako grabazioez baliatzen zen (Azkune, 2000: 75-76). Nobedadeak 1990etik martxan jarritako *Puntutan* atala, puntua jarri eta entzuleen bertso jarriak jasotzen zituen eta bertso-afariak propio antolatu eta zuzenean emititu zituen *Gau izar* saioa izan ziren. Bestalde, Gure Irratiak *Bertsu zirika* izeneko Hendaia eta Baionako bertso-eskolen arteko norgehiagokak ere antolatu zituen.

Egin Irratian Inaxio Usarralde zuzendutako *Bota punttuba* izan zen beste eskaintza garrantzitsu bat. Egin Irratikoek Elkartera gaia jorrazteko norbaiten erreferentzia eskan joan zirenean haren izena eman zieten. Egin Irratiko langile izaten bukatu zuen Usarralde, eta hainbat programa zuzentzen, baina *Bota punttuba* ez zuen inoiz utzi. 1989an hasi zen, urte hartako txapelketa zuzenean eskainiaz, eta aurrerantzean bertsolariaren gaurkotasunaren jarraipen zabala egin zuen, bertsolariekin eginiko elkarrizketak eta entzuleentzako lehiaketaren bat tartekatuz eta bertsolariaren historiari buruzko kontuak ere jorrazuz: “Egin itxi zuten goizean ere, uztailaren 15ean, Lesakako saioa entzunez zihuan lanera” (Azkune, 2000: 91).

Eukene Landak Arrate Irratian egiten zuen lanak eta Laxaro Azkunek berak Herri Irratian egiten zuenak ere osatzen zuten eskaintza aberatsa (biak aurreko hamarkadatik zetozen eta ziklo honen gailurrak iraun zuen urtealdian eutsi zioten).³³⁸ Baita tokiko hainbat irratietan egiten zenak ere. Horrela, Andoni Egañak, Joxerra Garziak eta Jon Sarasuak eskaintzen dituzten datuen arabera (2001: 47), 2000n irrati nazionalak urtean 115 ordu eskaini zizkieten bertsolariari, bailara mailakoek 98 eta tokikoek 280. Bazegoen, bada, zer entzuna, eta Usarralde Azkunerik kontatzen dion pasadizoaren (pasadizoa baina esanguratsua) arabera baita asko entzuten zuenik ere: “Gogoan du behin lagun bertsozale batek esan ziona: ‘Ez zekiat zer zabilzaten, aste honetan irrati guztiak saio bera ematen ari zarete’” (Azkune, 2000: 92).

Hala ere, Elkartean buru zebiltzanen artean, ikusten zen zer hobetua ere. Honela, Garziak gailurra hasi berritan hutsunea zekusan: “Bertsogintzaren teknika, bertsolariaren historia, eta abar, apenas agertzen diren irratiko jarduntan. Egin Irratian, Euskadi Irratian, zertxobait egin izan da noizbait, baina jarraipen handirik gabe” (1993: 88). Eta Egañak, gailurraren bukaera aldera antzeko hitzak zerabiltzan: “Telebistan, hedapenari ikuspegi hezitzailea eranstea

³³⁷ Pantzo Irigaraik irratiko alorreko Argia saria irabazi zuen 2002an.

³³⁸ Laxaro Azkunerik 1993an irratiko alorreko Argia saria eman zioten bere bertso irratia saioengatik.

ez da teknikoki ere erraza. Irratiak berez baduke horretarako gaitasunik. Nikolas Aldaik-eta egin izan dituzte saiakerak. Halabaina, oraindik bide berriak jorratzeko gaudela uste dut” (2004: 166).

7.3.7. Hedabideratzearen arriskuak eta eraginak gogoetatuz

7.3.7.1. *Abiadura berriak eragindako bertigoa eta gogoeta*

1991tik 1993ra bitarteko aparraldi goreneko tarte horri erreparatuz gero, bertsolaritzak lortutako oihartzun mediatikoa eta prestigio soziala da lehen begiratuan deigarrien suertatzen dena. Garziaren aipu batean bertsolariei kalean autografoak eskatzen zitzaizkiela irakurri ahal izan da. Esajeratzen ari ote den pentsa daiteke, baina ez da horrelakoak idatzi dituen bakarra:

Ondo gogoratzen dut une jakin batean nola jendea autografoak eskatzen hasi zitzaigun bertsolarioi, telebista saioaren sorrera arte gertatzen ez zitzaiguna. Hasiera batean sinadura ukatzeko hautu kontzientea ere egiten genuen, hura ez zela gure estiloa eta. Gerora, laster etsiko genuen eta urte gutxiren buruan iritsi ginen eskoletako karpitetan bertsolarien argazkiak ikustera. (Maia, 2017: 61)

Garziaren beste aipu honek ere distira horren zantzu bat ematen du:

Es significativo, como síntoma del prestigio que en los primeros noventa alcanzó el bertsolarismo, que el día en que se celebró el campeonato, y a escasos metros del Velódromo, en el entonces recién estrenado estadio de Anoeta, el público prorrumpió en aplausos al anunciar el marcador electrónico la victoria de Egaña. El asombro de los jugadores debió de ser mayúsculo, pues difícilmente podían entender a qué se debía semejante ovación cuando el balón circulaba rutinariamente por el centro del campo. (2000a: 463)

Distirarekin itsutzeko arriskua ere seinalatzen dute Sarasuak Egañari zuzendutako hitzok:

Bertsolariengan ere sumatu diat arrakastaren sindromea. Garai batean ‘famatu’ papera jokatzeko hasi gintuan. Bertsolari eta Elkarteko antolatzaileen arteko urteroko futbol partidara nor gonbidatuko, eta futbolista famatuak gonbidatu. Sintomatikoa. ETBko edozein programatan agertzen hasi gintuan, ez bertsolari gisa, famatu gisa baizik: galetan, festetan, babuarena egiten... (Egaña eta Sarasua, 1997: 196)

Pasadizo edo gogoeta esanguratsuez haratago, Siadecok 1992ko udazkenean egindako inkestaren emaitzak ere aipa daitezke: “Euskal hiztunen % 15ak

oso bertsozaletzat jotzen du bere burua, beste % 35 batek bertsozalea dela dio, eta beste % 28 batek baduela bertsozaletasun graduren bat. Hiru portzentaien baturak euskal hiztunen % 78a, gehiago edo gutxiago, bertsozalea dela adierazten digu” (Siadeco, 1995: 14). Txosten beraren arabera, 1992an 715 bertso-saio egin ziren, eta 258.000 lagun bertaratu ziren saio horietara (1995: 24)

Kultur eskaintza gutxi egongo da populazioaren % 78 zaletzen duena, eta 700.000 laguneko publiko objektibo batetik 258.000 mobilizatzea lortzen duena. Argi dago bertsolaritza, euskararena bezalako komunitate txiki baten mugen barruan bazen ere, masa kulturaren parametroetan murgildu zela.

Bistako distira horren azpian, apur bat sakontzen hasiz gero, bigarren elementu bat ageri da indartsu: fenomenoak hartutako abiadura. Honela adierazten du Egaña: “1982ko Txapelketa Nagusiaren azkenera, nobedade handi gisan sartu ziren S. Lizaso eta Peñagarikano. Bederatzi urte geroago, 1991n, Gipuzkoako Txapelketaren azkenean haien adinkide zen Mendizabal zen parte-hartzaile zaharrena” (1993: 18). Eta honela berresten du:

1993-1994 urteetatik aurrera, bertsolariak sortzeak beharrian izateari utzi zion. Perretxikoen modura sortzen ziren [...] Gainerakoena zen arazo. Bertso-eskolara joan, begien aurrean beti puntuneko bertsolarien eredia eduki, eta arrazoiren bategatik edo bestearengatik plazaz plaza arrakastaz aritzeko adinako mailarik edo zoririk ez zutenena. (2004: 152)

Gehiegizko distirak itsutzeta ekar dezakeen bezala, gehiegizko abiadurak nekea eragin dezake. Sarasuak “bertsolaritza gainera etorri zitzaigun urte hartaz” dihardu 1991ri erreferentzia eginez (Egaña eta Sarasua, 1997: 70). Urte hartan Gipuzkoako txapelketa irabazteaz zela, txapelaren ukoa zekarren bertso bat abestua zuen aretxabaletarrak lehiaren aurkako protesta gisa eta urte batzuk geroago deskantsuaren beharraz dihardu Garziaren elkarrizketa liburuan (1998: 74).³³⁹

Distiraren itsutzeko arriskuak eta abiaduraren nekeak bertigo puntua ere ez dute urrun izaten. Egoera berriaren aurrean gogoetatu beharra sentitu zuen bertso-munduak. Eta inkestaren datuak eskutan 1993an eztabaida taldetan bildu zen bertso-munduaren gogoeta partekatu horretan bertigoaren zantzuak suma daitezke:

³³⁹ Garai hark hartu zuen abiadura ikusgarriari ez ezik, bertsoingintzari ere, elite mailan behintzat, berezkoa zaion nekea ere izango zen, noski, Sarasuarena. Neke horren inguruan Basarrik dauka testu polita, Xalbadarren heriotzaren biharamunetan idatzia: “Bertsolaria buru puskatzen dago denbora guztian, etengabeko nekea du berekin [...]. Entzulea trankil dagon garaian, astuna da benetan bertsolariaren buruaustea. Nasketa bizian du burua; lanean ari da une guztietan. Atsedetik ez du ezagutzen jendea aurrekaldean daukanean [...]. Bertsolariak ez du gutxi eraman bear izaten erriz-erri dabillean. Toki bakoitzean izaten baita amorragarri bat edo beste, eta danak bertsolarietara biltzen dira.” (*Goiz-Argi*, 1976/XII/11, “Bertsolariaren nekea eta eraman bearra” Iñaki Eizmendi *Basarri*)

Azken urteotako ezaugarri nabarmenetako bat bertsoaritzaren dinamikaren azkartzea izan da. Talde hauetan esan denaren arabera, bertsoaritzaren dinamikaz hitz egin ordez, bertsoaritzaren zurrunbiloaz hitz egin beharko litzateke [...]. Nola-bait esan daiteke gaur egungo bertsoaritzaz oraindik oso ongi nora doan ez dakigun abiadura azkarreko trena dela. (Siadeco, 1995: 27)

Telebistaren energia nuklearraren arriskuena izan zen, hain justu, gogoeta haietan hizketagai eta kezka nagusietako bat:

Koldok 'Zaharren Kontseilua' deitzen ziona urtean hirutan edo gelditzen ginen, sortzen zenean. Bazkaltzeko gelditu eta eguneko ordenarik eta bukatzeko ordurik gabe aritzen ginen, Koldo, Andoni, Sarasua, Iñaki Murua eta ni. Pentsamendu estrategikoaren gunea hori zen, eta hor sortu ziren arriskuaren ingurukoak [...]. Gero Siadecori ikerketa handi bat eskatu zitzaion, hamarkada baterako estrategia finkatzeko balioko zuen ikerketa bat. Bertan hainbat elkarrizketa [...] egin zituzten, eta hor ikusi zen kezka garrantzitsuenetako bat telebistaren eta arrakastaren eraginaren inguruko suertatu zela. 1993an izan zen hori. (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26)

7.3.7.2. *Arrakastaren arriskua*

Bertso-munduari kostatzen zuten zitzaien bizi zuen arrakasta benetakoa zela sinestea:

Hemen ere ez ote da gertatzen liburu eta diskoen esparruan gertatzen omen denaren antzeko zerbait? Liburuak eta diskoak produzitu, saltzen direnak baino askoz gehiago produzitzea, eta jendeak erosi, irakurtzen duena baino gehiago erostea alegia. Horrela agian, lehen aipaturiko gezur sozial horretan eroriz, eta behin eta berriz esanaz, gaur egun euskaraz liburu eta disko asko produzitzen dela, ez al gara ari euskal kulturak inondik ere ez duen indar itxura bat baduela gizarteari sinistarazi nahian? (Siadeco, 1995: 34-35)

Arrakastak izan zitzaizkeen arriskuen aurrean erne jarri beharra ere sentitzen zuten, ordea:

Arrakastaren arriskua [...] oso kontuan hartzekoa da. Izan ere, telebistaz ematen diren saioak arrakasta lortzen duten heinean, arrakasta berri baten oinarri bihurtzen dira, eta horrela, arrakasta batek bestea eskatzen du eta arrakastaren zurrunbiloa sortzen. [...] abiadura horrek eskatzen duen moduan produktu berririk eskaini ezina etortzen da. Garbi dago bertsoaritzari gisa horretako zurrunbiloan sartzea ez zaiola komeni [...]. (Id.: 74)

Eta gogoeta kolektibo horretan ez ezik, garaiko edo garaia buruzko ekarpen pertsonalagoetan ere islatzen da hori. Egañarenetan, esaterako:

[...] gure gogoetagai izan da zenbateraino guneratu eta zenbateraino ertzeko izan. Ez genuke nahi izar mediatiko bihurtu. Baina arriskua hor dago. Zorioneko arriskua, erakusten baitu gure eskuetan daukagula modua batera edo bestera jo ahal izateko. Eta gure kulturaren esparruan ez du edozeinek hainbesteko aukera izaten! Halere, eta irrati-telebistak orohar norantz doazen ikusita, kontu handiz ibili beharko dugu. Jon Sarasuak ederki laburbildu zuen: ‘Sorginen Laratza’koek nahi luketena da Bernardo Atxaga aurrekua dantzatzen jarri euren programan. Bere azken nobelaren nondik norakoak azaltzea ez zaie batere interesatzen. (2004: 30)

Arrakastaren arriskua, hedabideetan eta bereziki telebistan izandako arrakastarekin lotzen zuten guztiek. Izatez, arrakastaren nahiz hedabideratzearen inguruko gogoetak, zenbaitetan modu orokorrago batean formulatu baziren ere, *Hitzetik Hortzeraren* inguruko eztabaidak markatu zituen erabat. Eztabaida horren baitan hedabideratzeak bertsogintzan izan zitzakeen hainbat eragin identifikatu ziren, baita bertsolaritzaren bilakaerarako arriskutsuak izan zitezkeen hainbat alderdi ere. Jarraian zerrendatzen dira batzuk.

7.3.7.3. Saturazio arriskua

Hedabideetan gehiegi atera izanagatik hartzaileak bertsoaz saturatzeko, nazkatzeko arriskua da Siadecoren txostenak (1995: 74-75) aipatzen duenetako bat.

Egia esan, *Hitzetik Hortzeraren* arrakastak beldur hau berriro hauspotu bazuen ere, kasu honetan ez zen beldur berria. Amurizak jada aipatzen zuen bere lehen edizioa 1981ean izan zuen *Hitzaren kirol nazionala* lanean: “Komunikabideek —idatziek, irratizkoek, telebisiboek— lehenago pentsatzerik ere ez zegoen presentzia daukate gaur bertsolaritzan, batzutan saturatzen ari ez ote garen kezkatzeraino” (Amuriza, 1997: 189). Garai bertsoakoa da Laxaro Azkunek irratian lanean hasi berritan entzundakoa ere: “Irratian hasi nintzenean izan ziren bertso gehiegi ematen zela irratian esaten zutenak, bertsolariak tartean, horregatik jendeak ez zuela bertso egarririk. Geroagoko urteetan etorriko zen bertsozaletasun zoroa ez genuen inork igarri” (Azkune, 2000: 71). Eta 1980ko hamarraldi horren bigarren erdian, oraindik ere telebistara iritsi gabe, kontuz ibiltzeko deia egiten zuen Jesus Mari Etxezarreta *Izazpik*: “Ordu guztietan edozerk aspertzen du. Egunkariz eta telebistaz balia liteke, baina kontuz: neurri batean, entzulegoa aspertu gabe, gehiegikeriak arlo guztietan ondorio bera bait du. Komeni da entzulea gehiago entzuteko gosez, desiraz gelditzea” (Elkarlanean, 1987: 94-95).

Beldurraren adiera berria Egañak seinalatzen duena litzateke, bertsoa izan beharrean bertsolaria izatea gehiegi ateratzen zena: “Ezetz esaten txarrak gara

bertsolariak eta telebistak horrelakoak nahi izaten ditu. Edozertan eta edonoiz bertsolariak azaltzeko kinkan [...]. Telebistan azaldu nahi dugu, baina bertsotan, ez platoko piszina batean globoak lehertuz, ez mister lehiaketa batean epaile lanetan, ez txiste kontalari...” (2004: 164-165).

7.3.7.4. *Erretzeko arriskua*

Siadecoren txostenean irakur daitekeenez, adiera asko dituen beldurra da hori: “Azken urteotako ezaugarri nabarmenetako bat bertsolaritzaren dinamikaren azkartzea izan da [...] Honek, hemen aipatu den ‘erretzearen’ arriskua dakar: bertsolariak, gaiak, irtenaldiak, bertsozaleak ‘erretzearena’ alegia” (Siadeco, 1995: 74).

Bertsolariaren nekeari buruz aipatu da jada zerbait. Bistakoa denez, ez zen Sarasuari bakarrik gertatzen zitzaion zerbait: “[...] bertsolari bat plazatan hasi orduko geratu gabe dabil batetik bestera; txapelketak sortzen duen dinamika kompetitiboa oso nekagarria, eta maila batean frustrantea suerta daiteke bertsolariarentzat, zenbaitek aurkeztu nahi ez duelarik [...]” (Siadeco, 1995: 74).

Gaiei eta irtenaldiei dagokienez, hedabideen bidez saioaz haragoko publiko zabalera iristen direlako gelditzen dira erreta, alegia, ezin dira beste saio batean baliatu:

[...] en la época de Uztapide, un bertsolari podía prácticamente repetir el mismo bertsos en dos o tres plazas. Hoy en día, las actuaciones de los bertsolaris se emiten por radio y por televisión, los mejores bertsos se recogen en antologías... si a eso añadimos que el número de actuaciones se ha multiplicado grandemente, podemos hacernos una idea del ritmo de creación y del grado de originalidad que se le exige hoy al bertsolari de elite. (Garzia, 2000a: 464)

Arriskuari beti adiera negatiboa ematen zaion arren, kasu honetan ikus diezaiogegu bere alde positiboa ere. Berrikuntzarako joera indartu zuen erretzeko arriskuak, bai bertsolariengan eta baita gai-jartzaileengan ere:

Durante los primeros noventa, debido en parte a la presencia de la televisión en muchas de las sesiones, los temas se complican no sólo en su contenido, sino también en la forma. Un mismo bertsolari ha de representar las dos partes de la controversia, cantando cada papel en un micrófono; en lugar de formular de palabra el tema se presenta una prenda cualquiera; se obliga a un bertsolari a identificar a sus compañeros, uno por uno, con algún animal, o a imaginar cómo serán en el futuro; o a hacer un retrato de cada uno de ellos. (Garzia, 2000a: 464-465)

Erimak erretzea aipatzen du Egañak (2004: 133) baita ere, eta edukiak errepikatuz haiek erretzeko Euskal Telebistak izan ohi duen joera kontrolatu beharra ere askotan aipatuko da Elkartearen baitan (Barandiaran, 2011: 63).

7.3.7.5. *Desitxuratzeko arriskua: jokaldirik onenak*

Siadecoren txostenak telebistan eskainitakoak “jokaldirik onenak” zirela azpimarratu beharra ere aipatzen du (Siadeco, 1993: 60), eta Garziak laburbiltzen du arazoa:

La difusión de los bertsos por televisión, por otra parte, exige una gran contundencia en cada bertsu, en detrimento de la sesión entendida como un todo. Ocurre como los aficionados al fútbol que, acostumbrados a ver las mejores jugadas por televisión, se aburren al acudir al estadio y comprobar que durante un partido las jugadas interesantes suelen ser la excepción. (2000a: 465)

Entzuleen jarrera aldaketa nabaritu zuten bertsolariek, antologikoak ziren bertsoen eskea, eta bertsogintza eskari horri egokitzeko joera zabaldu zen:

[...] inguruko faktoreek (telebista eta irratiaren presentzia nagusiki) bertsotan egiteko moduari eragina izan dute. Bertsolariak jaialdian zehar intentsitatea bilatuko du, denbora gutxian gauza asko eta onak esateko modua, almazena hustekoa, betiere gailurren bila, ikuskizunera joan den entzulea asebetetzeko eta irrati nahiz telebistaz ‘emangarri’ den zerbait burutu asmoz. [...] arrakasta duen bertsolaria noizbehinka gailurrak joko dituen hura da [...] Hargatik, ohizkoa hautsi nahian, erabiltzen ditu egungo bertsolariak hainbeste literatur baliabide. Hargatik jokatzeko du hainbeste antzerki-elementuekin, dela keinu eta gorputz-mugimendua, dela ez dagokionean txandari lotzea... (Egaña, 1993: 21)

Eta kezka ere sortu zen, egiteko modu horrek bertsogintzak berez behar zukeenaren kontrako norabidea hartzen ote zuen sumatu baitzen:

[Sarasua] Bertsoaren arnasa berez ez duk hain kontzentratua [...] nondik hasten haizen, gero nola harritzen dituan, gero nora hoan, nola perzibitzen duan haien mundua, nola eragiten dioan haien munduari [...] jardun osoa duk, bere osotasunean, kontuan hartu beharrekoa [...] bertso bakoitzean kolpea jo beharra sentitzen diagu [...]. Hori duk geure burua gehiegi behartzea, eta hala egin diagu urteotan. (Garzia, 1998: 61)

Telebistagarria zen hori bilatzeko joerak eragina izan zuen, gainera, formatuen bilakaeran:

Eskaintzen diren bertso-saiorik gehienak, gajartzaileekikoak dira, eta hor ere bada desoreka handi bat, hori eskainiz hori promozionatzen delako gehienbat. Libreko saioak grabatu grabatzen dira, baina zail izaten da ikusentzuleekiko lotura (testuinguru amankomuna) lortzea. Afari eta abarretako tempus-a, gainera, ez da telebistarako egokiena. Teleikusleari ere ulergarri zaion testuingurua sortzea da, oro har, telebistako jardunak duen koxkarik handiena. (Garzia, 1993: 91)

Jarritako gai bati erantzuten dioten bertsoak ulertzeko, nahikoa du hedabideak gaiaren berri ematea. Gai-jartzailerik gabeko saioetan bertsolariak testuinguruarekin duten hartu-emana izan ohi da ardatza, eta testuinguru hori hedabideaz bestaldera iritsaraztea konplikatuagoa izaten da. Beraz, hedabideratzeak gai-jartzailearekin funtzionatzen duen saioa lehenesten du, eta formatu ezberdinen eskaintzaren nahiz eskariaren desoreka sortu.³⁴⁰

7.3.7.6. *Fokua elitean bakarrik jartzekoa*

Telebistak ikusgarritasuna bilatzen du, jokaldirik onentzat bakarrik du tokia, eta jokaldirik onenak normalean jokalaririk onenek egin ohi dituzte. Aurrekoaren adiera gisa uler daitekeen hori izan zen telebistari ikusitako beste arrisku bat, fokua elitean bakarrik jartzekoa: “Gehien azaltzen direnak hartuko dituzte aintzat bertso-saioen antolatzaileek. Eta plazan gehiago dabiltzalako, gehiago azalduko dira berriz ere telebistan, premiarik gutxien zeukaten haiexek” (Egaña, 2004: 164).

Garziari, programaren arduradun gisa, makina bat aldiz iritsi zitzaion. Berak, ordea, ez zuen horrela ikusten, elitearen fokua elikatutako *boomak* plazen ugaritzea eta, ondorioz, denentzako tokia ekarri zuelakoan, eta fokua mugatu beharra ere defendatu zuen: “Maila batetik beherako bertsolaria telebistan agertzeak ez telebistari, ez bertsolariari berari ez lioke mesede egingo. Bertso-eskolatik telebistara bada hainbat maila, edo izan behar luke behintzat” (1993: 94-95).

Askoren ahotan ibili zen kontua. Egañak, esaterako, gogoeta sotilenetako bat eskaini zuen: telebistaren estereotipazio indarrarekin lotu zuen kontua.

Tarte polit bat eskaini zion planteamenduari, abiapuntu gisa indar horri erreparatuz: “Mass-mediak edozein ekimen, talde edo pertsonarekin egiten

³⁴⁰ Azalpen hau zabaldu izan da gehiago: “Gisa horretako saioetan inprobisatzen diren bertsoek asko galtzen dute hedabideetan. Hain zuzen ere egoerari estu-estu lotutako bertsoak baitira, eta egoeraren erreferentzia hori galduta, ia grazia guztia galtzen baitute horrelako bertsoek. Alferriak saiatuko da telebista bertsolariak zirikatzen ari diren sukaldariaren irudia erakusten: saioa etxetik ikusentzuten duenarentzat aurpegi soil bat da hori, eta bertsoak, hamarretik bederatzitan, ez dio graziarik egingo. Bertsoa kantatu zeneko unean eta gunean zeuden entzuleek, aldiz, sekulako barre algarak egingo zituzten bertso hori entzunda, unean uneko eta gunean guneko bizipena medio. Bizipen partekatu hori izan ohi dute horrelako bertsoek bere emozibide nagusi” (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 54). Eta garrantzia eman izan zaio gerora ere: “Hedapenari begira, telebistaz, irratiz edo euskarri fisikoetan, batzuk erraztasun gehiago ematen dute zatikatua eskaintzeko (gai-jartzailea duten formatuek esate baterako sortzailea eta hartzailea testuinguru berean kokatzen direlako gaia bide) beste batzuk baino (libreko saioak, bertso tramak... hari jarraitu bat duelako eta testuingurutzea eskatzen dutelako), eta hori oso kontuan hartzeko da [...]” (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 40).

dutena tipifikatzea da, estereotipatzea, laburtuz definitzea, edozeini, edozer eta edonor ulergarri gerta dakion moduan” (1993: 27).

Bertso-munduan gertatutako prozesua aletzen zuen segidan:

Oso urte gutxian bertsolari-sail bat definitu egin da, estereotipatu, lan hori hiru erpinetatik abiatu delarik: bertsolariak bere buruaz egin eta saldu duen imajina, komunikabideek bertsolariak saldu duten erretratoa eta publikoak bertsolariak egin duen ustea. Hiru bektore horiek, inorentzako traumarik gabe erdigune bakar batean topo egiten dutenean bertsolaria definitua gelditzen da. (1993: 27)

Estereotipoak entzuleen espektatibetan nahiz bertsolarien komunikazio estrategietan zeukan eraginarekin josteko:

Eta hori da egungo bertsolariaren ezaugarri nagusienetarikoa: entzulea, halako bertsolari nolakoa den jakinik, halako gaiari edo halako unean nola erantzungo duen jakin-minez joaten da. Potoa teknikoki zer den edo bertso bakoitzean zenbat errima erabiltzen diren asmatzen ez duen bertsozale dextente da. Denek dakite, ordea, S. Lizaso arraneko bertsolari segurua dela, Peñagarikano xeble eta zirikatzailea, Euzkitze txukuna [...], Murua bihozbera eta goxoa [...]. Hori ez da kasualitatez lortzen. Lehen aipaturiko Hirutasun Santu horrek estereotipo batzuk sortzen ditu eta estereotipo horiek, gaur egun inoiz baino gehiago izan arren, betiere mugatuak dira numeroan. Beraz, bertsolari denek bilatzen dute bere estereotipoa (Muruak adibidez exageratuki baxu kantatuz, gai guztiak alderik sentimentalenetik helduz [...]), baina ez dute denek aurkitzen. (Id.: 27)

Azkenik, fokua arazoaren formulazio xeheago bat eskaintzeko: “Horretantxe datza arazoa. Bertsolari estereotipodunak bertso soilaren gaineko balio erantsi batez jokatzeko duen bitartean [...] mass-mediak sal diezaioten eta entzulegoak errekonozitu dezan lortu ez dutenek balio erantsi hori gabe jarduten dutela” (Egaña, 1993: 28).³⁴¹

Hitzetik Hortzeraren inguruko eztabaidak eta eztabaida horretatik jariatuz ziren eztabaida berriek askorako eman zuten, bada. Horrela, adibidez, *boomak* eragindako merkatuaren banaketaren inguruko eztabaidatik bertso-eskolen funtzioaren inguruko eztabaida abiatu zen. Kasu honetan Sarasuak ekarri zuen

³⁴¹ Egañak irekitako bide honek izan du jarraipenik gerora ere. Paia, esaterako, hedabideek epaileen ikuspegia zenbat baldintzatzen duten azpimarratzen du. Horrela aurreikuspenen sorkuntzaz ari da: “Bertsolari handi batek aurreko Bizkaiko txapelketaren aurretik gomendatu zidan prentsaren aurreko elkarrizketetan nire burua saltzeko, hau da, zein sasoi onean nabilen, zenbat entrenatu dudana... azpimarratzeko. Argitu zidan sekula ez zidala urte batzuk lehenago gomendio hori emango, baina gaur egun komunikabideen iritziak eragin handia daukala epaileengan” (Paia, 2011: 123). Eta hedabideek finkatutako estereotipoen indarrak: “Txapelketako epaileentzat, oster, enklitxamendua derrigorrezko faktorea ei da bertsolariok epaitzeko orduan [...] astebururo saioetara joateko ohiturarik ez eta epaitu beharreko bertsolarien lanaren jarraipenik ezak fikzioan oinarritutako orokortze horien mendeko bihurtzen ditu epaile batzuk” (Paia, 2011: 124).

gogoeta sotila: “Oinarriak birsortzen du elitea, baina ez da hori bere funtzio nagusia. Alegia, eskoletako eta herriko futbol-taldeen helburua ez dela Real Sociedadarako jokalariai sortzea, baizik eta futboleant jokatzea [...]” (1993: 36).

7.3.7.7. *Hezitzailea vs Ikuskizuna*

Bertso-munduak telebistaren alderdi hezitzailea esploratu beharra ikusi zuen. Honela zioen Siadecoren eskutik egindako gogoeta partekatuak: “[...] telebista oso informazio iturri egokia izan daiteke neurri batean, baina formazio-iturri, ‘pedagogia sozial’ baten iturri izan ote daitekeen ere aztertu beharko litzateke” (1995: 40-41). Eta horrela ikusten zuen garai hartan Egañak ere: “Jakina da telebista dela zerbait ezagutzera emateko modu egoki eta azkarrena. Orain zabalkuntza horretatik hezkuntza-une batera igarotzeko unean gaude” (1993: 19).

Ez dute denek berdin ikusiko, noski. Joxerra Garziak, esaterako, medioaren ezaugarrien inguruan eskarmentu handiagoa izanik, eta programaren arduradunari zegokion posiziotik, zalantzan jartzen zuen telebistak alor honetan egin zezakeen ekarpena, garai hartan baita ere:

Bertsoak eskaintzerakoan bidenabar egiten diren azalpen teknikoek gainera, teoriari propio atal bat eskaintzeko asmoa askotan gogoan izan bada ere, ez zaio irtenbide egokirik topatu orain arte. Egitekotan, eskola-kutsu edo sermoi-itxurarik gabeko zerbait behar luke [...]. Galdetzekoa litzateke, ordea, telebistari ote dagokion zuzenean bertso-alfabetatzeren lan hori, ez ote diren beste hedabideak horretarako aproposago. Gaur egun programak dituen emisio-egun eta orduak ere dextente mugatzen du horretan, igande-eguerdia ez baita berriketarako aproposa. (Garzia, 1993: 92)

Hurrengo urteetan hainbat proba egin zituen programak izaera hezitzailearen gradu egokia topatu nahian. Edozein kasutan, bertsolari belaunaldi berrien hezkuntzan funtsezkoa izango da, Pako Aristiren artikulua bat jasoaz Egañak dioen bezala: “Gehienek dute ‘Hitzetik Hortzera’ telebista-programaren eragina. Agian zuzeneko saioena baino gehiago; beraz, kalean baino gehiago, etxeko gelan, telebistaren bidez zaletu dira” (2004: 158).

7.3.8. «Gero arte» Euskal Telebistari (1994-1997)

7.3.8.1. *Tirabirak Administrazioarekin eta telebistarekin*

Elkarteak Administrazioarekin zuen harremana bere lehen urteetatik hasia zen okertzen. Bertsolarien produkzioa jaso eta antolatuko zuen artxibategi bat jarri

nahi zuten martxan, eta 1988an beka baten deialdi publikoa ateratzea lortu zuten. Epaimahaia osatzera ere iritsi ziren, baina bertan behera geratu zen ekimena. Euskaltzainditik zetorren betoa: “Irigoienek esan zuten Euskaltzaindiak erabakita zeukala proiektu horrek ezin zuela aurrera egin, euskarazko literatura idatzia eta ahozkoa jasoko zuten proiektua Jaurlaritzarekin negoziatzen ari zirelako; hau da, Liburutegi Nazionala. Betatu egin zituzten” (Barandiaran, 2011: 57).

Bigarren estropezua Joseba Arregi Kultura sailburuarekin izan zuten. Gerora Siadecoren bidez gauzatuko zen bertsozaletasunari buruzko azterketa soziologikoa egiteko dirulaguntza eskatu zioten, eta bilera batean sei milioi pezeta hitzeman zizkien, baina Guggenheimaren proiektua gurutzatu zen eta hara bidean galdu ziren diruak (Barandiaran, 2011: 63).

Harremanak eta tratua konplikatuak zirela gogoratzen dute garaiko eragileek. Barandiaranek jasotzen dituen Koldo Tapiaren hitzotan esaterako:

Joan proiekturen batekin, eta ‘aurreko aste honetan bertsolariak hau esan dute, eta beste honek hau kantatu du, eta bertsolariak noiz zibilizatu behar dituzue?’. ‘Bai, terminoak horietan ziren’, dio Tapiak. ‘Haiek Elkarteak laguntzea nahi bagenuen, bertsolariak ‘demokraziaren parametroetan’ jarri behar genituela esaten ziguten. Baina guk oso argi genuen sortzailearen askatasuna Elkarteak ez zuela inoiz ukitu behar, eta bertsolari bakoitzak jakingo zuela une bakoitzean eta toki bakoitzean zer esan behar zuen eta zer ez’ (Barandiaran, 2011: 57).

Hitzetik Hortzeraren arrakastaren aurrean telebistarekin zituzten harremanek ere bide bera hartu zuten. Elkarteak garatutako gogoeta partekatuaren ildotik, programa hezitzaile baten beharra planteatu zuen, fokua zabaldu beharra, edukiak errepikatzeak erretzeko arriskua dakarrela... Telebistako arduradunek beste ikuspuntu bat zuten: “[...] [Garziaren hitzak] ez ziren bertsozaletu, baina proportzio bat egiten baduzu ze entzuleria zeukan eta ze kostu zeukan programak, oso merke ateratzen zen, eta prestigioa ematen zuen gainera [...]. Hor meahobi handi bat ikusi zuten” (Gaztelumendi, 2009: 72). Programa luzeagoa, zurrunagoa eta komertzialagoa zen haien proposamena.

Euren eredia inposatzeaz gain, Elkartearen iritziaren kontra udako deskantsurako urteko bertso onenen antologia programa bat egiteko agindu zioten Garziari (Gaztelumendi, 2009: 71). Uztea erabaki zuen, baina Txapelketa Nagusia tokatzen zen, eta Elkarteak itzultzeko eskatu zion:

Oso nekatuta nengoen ordurako. Telebistara pasa nintzenean irratiko soldata bera mantendu zidaten eta tira. Baina programa hileroko izatetik asteen behin egitera pasa nintzenean ere ez zidaten igoraririk egin. Lau urte neramatzan horrela eta Amatiñori eskatu nion edo kontratua egiten nuen lanaren parera igotzen zela edo bestela hilean behin bakarrik egin beharko nukeela. Ez zidan inongo kasurik egin eta uztea erabaki nuen, 93ko udazkenean. Irratira bueltatu nintzen. Baina Elkarte-

tik egunero neuzkan hoska, 1993ko txapelketa orduantxe ari zen martxan jartzen, eta ez zela uzteko momentua. Hamar egun baino ez nituen egin irratian. Itzuli eta txapelketarekin jarri nintzen. ETBkoek ez zidaten soldata igo, eta gainera, hilean behin beste programa bat egitera behartu ninduten. Zuzeneko bat zen eta horri bai lortu nuen ‘Debaldeko Festa’ jartzea. Uzten zidaten bakoitzean izen hori jartzen nuen (barreak). (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26)

7.3.8.2. *Bertsolari gazteei zentsura*

Debaldeko festaren osagai nagusia bertsolaritzak behar zuen, eta aldiro bi bertsolari eramatea erabaki zuen Joxerra Garziak, zuzenean kanta zezaten. Zuzeneko musikak eta beste gonbidatu bati eginiko elkarrizketak osatzen zuen eskaintza. Lehen saiora, Xabier Amuriza eta Andoni Egaña eramane zituen bertsotara, eta Erramun Martikorena elkarrizketatu. Bigarrenean, Manuel Lasarte izan zen elkarrizketatua, eta Jokin Sorozabal eta Sebastian Lizaso bertsolariak. Hirugarrenean, Bernardo Atxaga zen elkarrizketatua, Joseba Tapiaren taldea musika jotzen eta bertsolari gazteak, Irazu, Lujanbio, Elortza eta Iturriaga, kantuan:

Esan zidaten kritika egingo zutela, eta esan nien inor iraintzen bazuten neronek moztuko nuela.³⁴² Espraia atera eta ‘Kalea guztiona da’ egin zuten pintada.³⁴³ Ikusgarria izan zen, baina ez zitzaidan ezer larria iruditu. Gero bertsotan oso gauza graziosoak esan zituzten; batean ‘desinformazio gehiago orduoro Euskadi Irratian’ bukatu zuen Unaik. Publizitaterako etena zetorren jarraian, eta iragarkien tarte horretan zalaparta nabaritu nuen baina erredakzio taldekoa zen Martikorenak denak lasaitu zituen eta aurrera jarraitu genuen. (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26)

Gazteen ekintzak baino gehiago harritu zuen Garzia ondoren etorri zenak:

Publizitateratik bueltan Atxagaren elkarrizketa neukan eta oso majo zegoen, *sembrau*. Konturatzerako, ordea, Maite lankidea azaldu zen Atxagaren atzean paper

³⁴² Gaztelumendiren elkarrizketan xehetasun gehiago dakar: “Bertsolariak esan zidaten pentsatu zutela saio batean Teleberriaren imitazio bat egitea, eta spray batekin soporteko grafikoa egiten ea utziko nien. Errealizadorearengana joan nintzen, eta esan zidan ez zegoela arazorik. Ez ginen ezkutuan ibili. Unaik esan zidan, agian, saio gogor samarra izango zela. Nik eskatu nien ez iraintzeko jendea izen-abizenekin.” (Gaztelumendi, 2009: 71)

³⁴³ Barandiaranek jasotzen du bertsolari gazteen ikuspuntua: “[Irazuren hitzak] Joan ginen plazetan egiten genuenaren ahalik eta antzekoena egitera, ez sabotatzerara [...] [Elortzaren hitzak] Punka izan zen, espontaneo, barruak askatze bat [...]. Oso harro itzuli ginen etxera, gauzak diren moduan, baina egia da ordurako bazegoela kanpaina gogorra Elkartearen aurka, ezker abertzalearen ingurukoa zela zabaltzen ari ziren etengabe, eta Elkartea hori zaintzen ari zen. Eta, beharbada, ikusi zen gure irteera aitzakia bat izan zitekeela administrazioarentzat [...] hordago bat jotzeko” (Barandiaran, 2011: 63-64).

batean zuzendaritzaren aldetik mozteko agintzen zidatela idatzita zeukala. Burutik pasa zitzaidan ‘*Cacique* hauek...’ baina Elkarkea ere bazegoen tartean eta txukun egiten saiatu nintzen. Atxagari galdetu nion: “Oso fuertea iruditu zaik bertsolari gazteena?”, eta berak gero Unai eta hauek asko mindu zituen erantzun zidan: “Fuertea? Ez, batere ez. Aukeran ortodoxoegiak, agian”. “Ba itxuraz ez dago segitzerik eta hemen moztuko dugu” esateko beta eman zidan, eta zapla moztu zuten zuzen-zuzenean Afrikako lehoien erreportaje bat sartzeko.

Ez zuen ondorengo gozoa izan emanaldi hark. Iskanbila bulegoetan: “‘Beste ordu erdi batean segitzen utzi bagenie, pistolak aterako zituzten!’ Filme beltz bateko esaldia dirudi. Euskal Telebistako bulegoetan esana omen da saio mitiko baten epilogo” (Egaña, 2004: 159). Eta zalaparta hedabideetan: “Amatiñok, Mikel Atxagak, Mario Onaindiak, Joseba Tapiak, Andoni Egañak, Juan Luis Zabalak, Felipe Juaristik, Ines Intxaustik edo Jon Sarasuak iritzi artikulua idatzi zituzten alde zein kontra. ‘Provocación’, ‘Zentsura’, ‘Euskaldunen arteko zentsura’, ‘Etxeko profetak’ [...]” (Maia, 2017: 141). Legebiltzarrerainoko bidea egin zuen: “Legebiltzarrera ere iritsi zen kontua HBk nahiz EAK eramanda eta Zarraoak EiTbko zuzendari orokor gisa bere azalpenetan esan zuen gidoia ez zutela jarraitu bertsolariak. En fin” (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26).

Zalaparta horrek guztiak ez zuen telebistako arduradunen autokritika ekarri. Alderantziz:

Bertsolari gazteen zentsuraren kapitulu honen ondotik are gehiago tenkatu ziren harremanak. Gazteenetik aurrera sugerentzia bat egon zen zuzendaritzatik esanez *Hitzetik Hortzera* emititu aurretik eurak ikustea komeniko litzatekeela esanez [...]. Otermini esan nion: “Orduan aurretiazko zentsura jarri didazue?”. Eta berak: “Ez, ez, ez, begiratu bat emateko bakarrik.” (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26)

Behin betiko hausturaren hasiera izan zen hura:

Ni, jada, nazkatua nengoen telebistako lanarekin. Unibertsitatean hasi berria nintzen gainera. Urte bukaera arte segi behar izan nion apiriletik abendura telebistan lan egiteaz gain klaseak emanez. Bitartean, 1994ko udan Añotako bilkura egin zuen Elkarkeak, eta erabaki zuen ETBrekin zuen harremana etetea. Urtea bukatu zenean akordioa ez zen berritu eta nik telebista utzi nuen.

7.3.8.3. *Añotako batzarrak: etenaren erabakia eta elkarkearen birfundazioa*

Elkarkearen eta ETBren arteko hitzarmena urtero berritzen zen, eta 1994ko udatik bueltan ere eseri ziren hitzarmena negoziatzera. Bertso-mundua oso deseroso sentiarazi zuen telebistaren aldetik jasotako tratua, baina haustura ere ez

zen erabaki erraza: “Telebistarekiko hitzarmenean [...] bertsolarien irudi esku-bide guztien truke, elkarteak diru dezenteko tratua zuen. Eta hori zen diru-sarrera nagusia elkarteko langileak finantzatzeko. Telebistarekin hautsiz gero, kiebrara zihoan elkartea, eta elkarteko langileak langabeziara [...]” (Sarasua, 2013: 295).

Elkarreak programaren egitura berrikusi nahi zuen, 1993tik planteatzen zituen eskariak txertatzeko. Telebistako arduradunek inoiz baino oldarkorrago erantzun zuten, ordea:

ETBk proposamena onartu ez, eta, gainera, planteamendu itxi batez erantzun zuen, eta zuzendaria eta saioaren eredia bera ere ezarri nahi izan zituen. Saioa are gehiago kontrolatu nahi zuen, alegia; kasik erabat bertsoz osatutako eredia nahi zuten, adierazpen gutxikoa: bertso saioak lau-sei bertsolarirekin antolatatu, herrietara joan, eta saioa bere horretan ematea. (Barandiaran, 2011: 66)

Joxerra Garziaren iritziz agintekeria baino ez zen hura guztia:

Nik esango nuke programaren diseinua printzipioz ETBri ez zitzaioala asko inporta. Ni egon nintzen urteetan ez zen horretan sartu. Kantitatearekin geneuzkan gorabehera gehiago... Baina une jakin hartan bere agintea erakutsi nahi izan zuen. 1993a eta 1994a urte gogorak izan ziren giro soziopolitikoari zegokionean. Telebistan ez zen presoen aipamenik egiten, Korrikaren berri ere ez zen ematen... Eta bertsolariak ideologikoki lerratu egi ikusi zituzten ETBko agintariak. (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26)

Bestalde, diru kontuetan ere ez ziren ados jartzen (Barandiaran, 2011: 66), eta alor horretan ere tonu bera zerabilten telebistako arduradunek: “[...] programatik ordura arte ematen zena baino diru gutxiago eskaini zuen ETBk [...]” (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26).

Horrenbestez, Elkarteak bere baitako gogoeta prozesua ireki zuen, “Añotako eztabaidak” izenarekin ezagutzen dena, Azpeitiko Añota sagardotegian urte hartako ekainean, irailean eta urrian antolatutako hainbat bilerarekin. Bilera horietan erabaki zen telebistarekin hitzarmenik ez berritzea, horrek zekartzan ondorioekin: “Langabeziara joan ziren elkarteko koordinatzaileak. Bazkide kuotaz aparte, bertsolarien artean ‘iraultza-zerga’ berezi bat jarri zen, bakoitzak egiten zuen saio kopuruaren arabera, une larrian elkarteari bizirik eusteko” (Sarasua, 2013: 295).

Ez zen erabaki batere erraza izan, agerikoa denez, baina iritzi ezberdinak egon ziren arren, kontsentsu zabalez hartu zen erabakia:

[...] [Sarasuaren hitzak] Sinbiosia izan zen Elkarteko gidaritzan zeudenen eta garai hartako bertsolaritzaren elitean pisua zuten batzuen artean [...]. Garai hartako

elitearen gailurrean zeuden pertsonak, Andoni Egañarengandik hasita, apustu horrekin engaiatzeak eta lehen lerroan ikusteak garrantzi handia dauka; horrek sinesgarritasun handia sortzen du mugimenduan. Irudikatu eliteko izar bat telebistarekin negoziatzen, izarrak telebistan gutxixeago atera eta programa zabalago bat egitearen alde, [...] horrek indarra sortzen du, kutsatu egiten da. (Barandiaran, 2011: 73)

Erabakiaren atzean gogoeta sakon bat gertatu zen, buelta asko eman zitzaizkion autonomia ideologiko eta finantzarioaren gaiari, baina baita proiektu osoari ere:

Erabakia garrantzitsua izan zen, bertsolari guztiak elkarre baten ikuspegitik jokatu zutelako. Talde gisa, sorkuntza indibiduala kultur proiektu baten helburu bati begira jarrita. Bestetik, administrazioarekin zer motatako harremanak nahi zituzten argi utzi zuten: elkarlana bai, baina guk gure bidea ondo markatu ondoren. Hori izan zen eztabaida: proiektua, testuinguruaren eta kanpoko eragileen presioen aurretik. (Barandiaran, 2011: 65-66)

Ziklo honen ekarpen garrantzitsuenetako bati aurretik baino modu konzienteago batean erreparatu zitzaion: bertso-munduaren kultur mugimendu autonomo izaerari, autoeraketaren bideari tinko eutsi beharri. Gogoetak, bada, telebistarekin eteteko erabakia baino askoz gehiagorako eman zuten: birfundazio moduko baten oinarriak jarri ziren. Horrela, 1996an Bertsolari Elkarteak izatetik Bertsozale Elkartea izatera pasatu zen, mugimenduaren muina zen zaletuen eta sortzaileen arteko elkarlana agerian utzi zuten izen aldaketarekin, eta Oteizak diseinatutako logoa estreinatu zuten, Elkartearen autoirudian funtsezkoak bihurtuko ziren bi balio, mugimendua eta oreka, adierazten zituen logoa (Estibar eta Iturriotz, 2008: 59-61).

Krisi egoerak ekarritako elkartasun beharrak, bada, proiektua argiago ikustera eraman zituen, eta, ondorioz, proiektua indartzera: “Azken batean, Bertsolariaren Gizarte Mugimenduaren nortasuna indartzeari eman zioten lehentasuna, hedapenaren kaltetan baina etorkizunera begira sendoago zabalduko zelakoan. Baina arteari ez ezik gizarte mugimenduari ere mesede egin zion erabaki hark, aitortza soziala eta prestigioa irabazi zutelako” (Zubiri, 2016: 27).

7.3.8.4. Bertsoz Bertso: *tentsio garaiak*

Luis Alberto Aranbarri *Amatiño* ETBko zuzendariak 1995eko urtarrilaren 15ean *Argian* argitaratutako elkarrizketan hausturaren aurrean telebista publikoak mantentzen zuten postura azaldu zuen: “ETBk ematen dituen programa guztien ardura gurea da, ez beste inorena, eta ez dugu horretan amore emango

inoiz”. *Hitzetik Hortzeraren* eredia ez zela inoiz Elkartearekin adostu defendatzen zuten, horrela behar zuela aurrerantzean ere, eta, besteak beste, ETBk aurreko urteetan egindako diru eskaintza mantentzen zuela.³⁴⁴

Jada zuzendari ohi gisa,³⁴⁵ laster pasatu zen erasora ere. Barandiaranek jasotzen duenez, *Euskaldunon Egunkarian* argitaratutako artikulua batean ezker abertzaleko orbitako erakunde sektariorat hartzen zuten Bertsolari Elkarteak, eta ildo horretakoak ez ziren zaletuak uxatu izana, belaunaldi klasikoekin hautsi izana eta modernitateari egokitzen ez asmatzea egozten zion.³⁴⁶ Gehiago ere erori zitzaizkion Elkarteari: “Mikel Atxagak [...] antzera idatzi baitzuen *Deian*. ‘Ohiko bertsozale askori ez zaio hain atsegin oraingo bertsozale, dirudienez. Badira politikako erretolika eta leloak aldendu dituztenak ere [...]. Iriondo kazetariak ere esana zuten bertso saioak baino ‘mitin politikoak’ egiten zituztela bertsolariak” (Barandiaran, 2011: 68). Abertzaletasunaren baitako arrakala eta lehiaren *Master Framea*, bada, beste behin. Elkarteari lotutako hainbat lagunek eman zuten erantzuna prentsan:

Jon Sarasuak ‘Bertsogintza ez da aski jeltzalea’ izeneko artikulua idatzi zuten, eta Bertsozale Elkarteari ikuspegi dogmatikotik erasotzea leporatu zion Amatiñori [...]. Laxaro Azkune bertsozaleak ere kritikei erantzun argia argitaratu zuten, azpimarratuz Elkartearen azken urteetako ibilbidea. ‘Bertsolaritza inoiz baino argiago ari da ikusten nondik nora jo behar duen eta berak izan nahi du bide horren gidari inoiz ez bezala [...]. Xabier Amurizak politizazioaren topikoak errepikatzea gaitzetsi zion Amatiñori [...]. (Barandiaran, 2011: 68)

Bertsolariek ETBko kameran aurrean bertsoan egiteari uko egin zioten, eta sonatua izan zen Lazkao Txiriki egin zitzaion omenaldiko plantoa: “Lazkaoko Udalak antolatutako ekitaldia grabatu egingo zutela erabaki zuten ETBk; bertsolariak, haiek han egon bai, baina ez zutela kantatuko, protesta eta desadostasuna argi azaltzearren” (Barandiaran, 2011: 66). Argazkia, bitxia suertatu zen oso: “[...] hainbat kantari oholtzatik ari ziren bitartean, 40 bertsolari inguru publiko-

³⁴⁴ Helbide honetatik berreskuratua [2019/VI/22]: <https://www.argaia.eus/argaia-astekaria/1513/luis-alberto-aranbarri-etbren-programa-guztien-ardura-gurea-da-ez-beste-inorena-eta-ez-dugu-honetan-amore-emango-inoiz>

³⁴⁵ Eibarko alkatezarako hautagai gisa aurkeztu zen, eta EiTbko zuzendari Iñaki Zarrakoak ETBko zuzendari kargutik kendu zuten martxoaren bukaeran, hautagaitza eta kargua bateraezinez zirela argudiatuz.

³⁴⁶ Artikulua ez da topatu ahal izan, baina Barandiaranek azaltzen duenez “Katea eten da” zeraman izenburutzat: “Bitxia da oso, baina artikulua kaleratu zen garaian, Elkartea hurrengo Bertso Eguna diseinatzen ari zen, eta egitasmoak “Katea ez da eten” zuten izenburutzat: hiru belaunaldi batera taularatu nahi zituzten Donostiako Atano III.a pilotalekuan. Kasualitatea izan zen, baina Elkartek leloa aldatzea erabaki zuten, ez zezaten artikuluari erantzun gisa ulertu” (Barandiaran, 2011: 67-68).

tik mutu eta begira egon ginen. Bertsorik gabeko omenaldia, nori eta Lazkao Txikiri. Gai polita, Lazkao Txikik berak ziri-bertsoren batzuk jartzeko!” (Maia, 2009: 168-169).

Tentsioz betetako egunak eta hilabeteak izan ziren. Eta izan zen albo-kalterik ere. Nikolas Aldairi, esaterako, telebistarekin izandako hausturarekin inolako zerikurisik ez zuen arren, EITBko langilea zenez, galarazi egin zitzaion bertsoak grabatzea:

‘Zaku berean sartu gintuzten etxe honetako guztiak, eta hainbat denboran gaurkotasuneko bertsorik ia ezin emitituz ibili ginen’, gogoratu du Aldaik. Izan ere, Elkartearen eta EITBren arteko liskar harekin... Entzuleei egin zitzaizen kalterik handiena; bertsozaleei.’ [...] Sukiak hartu du hitza, berriro. “Erantsi nahi nuke, Nikolasi benetan garai gogorak egokitu zitzaizkiola. EITB eta Bertsozale Elkarteko ezinikusien garai haietan, bera erdian egokitu zen, eta alde bietatik hartu zituen muturrekoak [...]’. (Martinez, 2012: 80)

Joxe Mari Iriondori ere garai hartako gorabeherek utzi omen zioten bertso-munduan egin duen ibilbide luzean izandako oroitzapenik mingotsena:

ETBk bere kasa, alegia, Elkartearekin akordio batetara iritsi gabe, programa berriro martxan jarri nahi izan zuen nonbait, eta niri proposatu zidaten gidaritzaz. Zarraoa zuzendari nagusiak proposatu zidan hori, eta ezezko borobila eman nion, ez nuela ezer jakin nahi saltsa hartan, kolpeak baino ez zizkidala ekarriko horrek bateatik eta bestetik. Biharamunean, ordea, *Correo Españolen* eta *Deian* programa berria nik aurkeztuko nuela argitaratu zuten. Sutan jarri ninduen horrek. Eta mingarriena hurrengo egunetan etorri zen, hainbat kaskarinek nire kontra idatzitakoak [...]. Hainbeste urtean hainbeste lan egin eta oso esker txarrekoa irudi zitzaidan esan zirenak esatea [...]. Izan zen bere babesa emanez deitu zidanik ere: Azpillaga, Lopategi, Amuriza, Joxe Lizaso... (J. Iriondo, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/18)

Iriondok aipatu bezala, programa berriro abiarazi nahi izan zuen ETBk. Eta Elkartearak bertso-saioetan grabatzeko baimena ukatu zionez, aurretik emititutako saioak berrerabiltzea erabaki zuen. *Bertsoz-bertso* jarri zioten izenburua programari eta 1995eko apirilean hasi zituen bere emisioak. Maite Odriozola, *Hitzetik Hortzeran* lantaldean ibilitakoa, jarri zuten zuzendari eta Arantxa Arzak aurkezle. *Argia* aldizkariari 1995eko maiatzean eskainitako elkarrizketan argi asko islatzen du Maite Odriozolak bere posizioaren deserosoa:

Bertsolariak agian oso ondo ez dutela hartuko uste dut. Horrek esan nahi du formula honetaz aparte zerbait gehiago behar dela eta akordioa lortu beharko litzatekeela Bertsolari Elkartea eta ETBren artean [...]. Horrelako saioa ezin da denbora luzean mantendu. Artxiboko material dena ematea ere ez dut uste egokia litzatekeenik. Konponbidea izango duela uste dut. Konponduko direla eta gauza berriak

eta freskoak grabatzera plazetara itzuliko garelakoan nago [...]. Nahiago nuke lehen bezala jarraitzea, baina momentu honetan ezin da eta bitarte horretan hau egin behar bada, egingo da [...].” (*Argia*, 1995/V/07, “Maite Odriozola: ‘Plazetara itzuliko garela uste dut’, Ainhoa Gerra)³⁴⁷

7.3.8.5. *Itzulera*

1996ko udazkenean egoeraren diagnostikoa eskatu zion *Bertsolari* aldizkariak bertso-munduko hainbat ahots kualifikatori. Marilu Odriozolak jaso zituen iritziak “Bertsozaletasunari txekoa” izeneko lanean, eta ETBrekin etetea kontsentsuz erabaki zenetik bi urtera gaia pil-pilean zela ikus daiteke.

Sarasuaren iritziak irekitzen du testua, eta gerora hainbatetan erabiliko zen apparraldiaren metafora estreinatzen du bertan:

Azken hamar urtetan basoa txanpainaz betetzen jardun dugu eta likidoaz gain aparra izugarri azkar igo da. Orain apar hori beheraka dator. Somatzen genuen apar azkarregia zela, eta orain ona izan liteke likidoa non dagoen ikustea. Betetzearen alde nago, poliki, apparrarekin liluratu gabe, bere martxan [...]. Gainezka egiten ez badu, lehen baino likido gehiago geratuko da. Gainezka egiten badu, txanpain kopuru bat galdu egiten da [...]. Esperientzia berria da, momentu polita. (Odriozola, 1996: 28)

Jokin Sorozabalek telebistaren etenaren ondoko beherakada horren neurriaz dihardu: “[...] asko modaren eraginez joaten ziren saioetara [...]. Esan behar da zaletu hauek telebistak erakarritakoak izan direla [...]. Progama honen desagertarekin batera, bertso eskoletako gaztetxoengan nolabaiteko hoztasun bat nabari da” (Odriozola, 1996: 31). Estitxu Arozenak ez du faltan botatzen telebista: “Jendeak ez zituen bertsolariak botatako bertsoengatik ezagutzen, baizik eta telebistan agertzen zirelako. Telebista ez da bertsolaritzaren formatu natural bat, eta ezta ere egokia. Gainera, garai batean, errepikapenekin jendea nazkatzea ere lortu zuten [...]” (Id.: 33). Jon Lopategik, aldiz, bueltatu beharra azpimarratzen du: “Telebistak eta honelako erakunde instituzionalak gaur egungo gizartean presentzia handia dute, eta nik uste dut elkarte batek ahaleginak egin behar dituela erakundeekin nolabaiteko harremana izateko” (Id.: 38). Eta Xabier Amurizak zalantzak ditu: “Telebista bezalako medio batek oihartzuna eta prestijioa ematen ditu. Baina telebistari audientzia interesatzen zaio, eta nik ez dut garbi ikusten bertsolaritzari audientzia interesatzen zaionik” (Id.: 35).

1994ko etena programaren kontrolaren inguruko desadostasunagatik gertatu zen, baina bertso-munduak garbi zuen hedabideratzeko apustua, eta horren

³⁴⁷ Helbide honetatik berreskuratua: <https://www.argia.eus/argia-astekaria/1529/maite-odriozola-plazetara-itzuliko-garela-uste-dut> [2019/V/23]

baitan telebistaratzea, oso garrantzitsuak zirela proiektuarentzat. Siadecok argitaratutako gogoeta partekatuak, esaterako, zeinak telebistari hainbeste arrisku ikusten baitzizkion eta etenaren aurretik egina baitzen, honela zioen:

Bertsolaritzak, komunikabide edo hedabide sozialetatik —euskarazko irratietatik eta Euskal Telebistatik bereziki— jaso duen indar eragilea eta biderkatzaileari esker, bere arrakasta euskal gizarte osora iristeko aukera izan du, inoiz izan duen proiektzio sozialik handiena lortuz [...] bertsolaritzak erreproduktzio-bideak bermatu behar ditu, eta bide horietan hedabideek oso paper garrantzitsua betetzen dute: prentsak, irratiak eta batez ere telebistak, ziurtatzen dute gertaera kultural batek behar duen sozializazio-prozesua. Eta esan beharra dago bertsolaritzak, gertaera soziokultural bezala, gaurko kultur munduan lekurik izan nahi badu, ezinbestekoa dela hedabide sozialetan presente egotea. (Siadecok, 1995: 60)

Joxerra Garziak ere, garai bertsean, ordurako programak eta telebistako arduradunek nahikoa nekatuta bazeukaten ere, argi zeukan bere hautua: “Bertsolaritza hedabideetara eraman beharra dago, beraz. Eta bertan txertatuko bada, hedabide horien izaerari egokitu beharko zaio, gutxi-asko. Galduko ditu orain arte funtsezkotzat genituen hainbat eta hainbat ezaugarri, eta orain arte pentsatu ere gabeko zenbait jardunbide sortuko da” (Garzia, 1993: 84).

ETBri ere interesatzen zitzaion taxuzko bertso-programa bat izatea. Haus-tura gertatu berritan *Argiari* emandako elkarrizketa honela bukatzen zuen Ama-tiñok: “Guk interesa daukagu bertso programa telebistan emateko, eta lehengo lepotik jarraituko genuke” (*Argia*, 1995/I/15, “ETBk ematen dituen programa guztien ardua gurea da, ez beste inorena, eta ez dugu horretan amore emango inoiz”, Juan Jose Petrikorena). Eta Maite Odriozolak eskainitakoak ere titular esanguratsua zuen: “Maite Odriozola: ‘Plazetara itzuliko garela uste dut’”.

1997ko Euskal Herriko Txapelketaren aurretik jazo zen gerturatzea, haren emisioa interes handikoa baitzen bi aldeentzat. Lehenengo, Xenpelar Dokumentazio Zentroa finantzatzeko akordioa lotu zen Jaurlaritzarekin, eta ondoren ETBekin txapelketaren emanaldia eta *Hitzetik Hortzeraren* itzulera bideratu. Maite Odriozola eta Iñigo Aiestaran izango zituen zuzendari eta aurkezle bi aldeek adostutako proiektuak.

Zentsuraren mamua agertu zen berriro ere ibilbide berriari ekin eta berehala. ETBk ez zuen emititu nahi izan 1998ko urtarrilaren 11n Oiartzunen antolatutako bertso jaialdiaren zati bat:

Gaia Eusko Legebiltzarreraino iritsi zen, eta Iñaki Zarraoa EITBko zuzendariak onartu zuen agindua Jose Mari Otermin programen zuzendariarena izan zela, baina bere babes osoa zuela. Bertsoa zentsuratzeko arrazoia, bertsolarien mikrofonoetan ‘Euskal Presoak, Euskal Herrira’ leloa azaltzen zela eta kamerek hartutako irudietan hori argi ikusten zela. Edurnezuri eta zazpi ipotxei buruzkoak ziren bertsoak. (Barandiaran, 2011: 89)

Bertsozale Elkarteak, ordea, berriro ere tinko eutsi zion bertsolarien adierazpen askatasunaren defentsari, eta aldi berean azpimarra berezia jarri zion askatasun horren eta Elkartearen autonomia ideologikoaren arteko bereizketari:

‘Bertsolari bakoitzak bere jarrera eta barrua dauka, baina Elkartea ez da egon eta ez da egongo jarrera politiko bati lotuta’, esan zuen Jon Sarasua Elkarteak komunikazio arduradunak. ‘Baina, bestetik, ETBk ematen digun tratamenduan duintasun minimorik edota egin nahi dugun bidea betetzen ez bada, programa apurtuko da; horretan Elkarteak bere estiloa uste dut argi utzi duela beti’. (Barandiaran, 2011: 89)

Sustoren bat gorabehera, bi aldeen arteko harremanak normalduz joan ziren. Giro politiko orokorrak ere hobera egin zuen 1998ko irailean gauzatu-tako Lizarra-Garaziko Hitzarmenaren kariatara. 1999 bukaera arte eutsi zioten hitzarmen honek eta giro berriak. 1999ko urte hasieran abiarazi zen etenaren ondorengo bigarren etapan Elkarteak proposatutakoak ziren programaren zuzendari eta aurkezle lanetan hasi ziren Josu Goikoetxea eta Arantza Hirigoien. Bingen Zupiria zen aldi hartan ETBko zuzendari, eta honela azaldu zuen telebistaren jarrera berria: “Niri 1999an tokatu zitzaidan gaiari heltzea eta argi izan nuen lehen momentutik bertsolaritzari eta bertsozaletasunari buruzko saioa egitekotan hobe genuela Bertsozale Elkartearen eskutik joatea” (Gaztelumendi, 2009: 73). Elkartearen aldetiko jarrera ona ere azpimarratu zuen, eta hurrengo urteetan nagusituko zen bi aldeen arteko sintonia aldarrikatu (Id.: 76).

2000. urtean beste irrati batzuekin ere hitzarmenak sinatzeari ekin zion Elkarteak. 1994an Añotako Eztabaidetan erabaki zen Elkartearen baitan Hedapen Saila propio sortzea, eta ordutik aurrera sail hori arduratu zen lanketa horretaz guztiaz. 1997tik aurrera eta sail horretako kide gisa bere lehen komunikazio arduraduna ere izan zuen Elkarteak, borondatezko langile gisa aritu zen Sarasua (E. Esteibar, *elkarrizketa pertsonala*, 2017/VII/27). Telebistarekin izandako etena gorabehera, eta energia nuklearrak izan zitzakeen arriskuak arrisku, atzera bueltarik gabeko apustua zen hedabideratzearena.

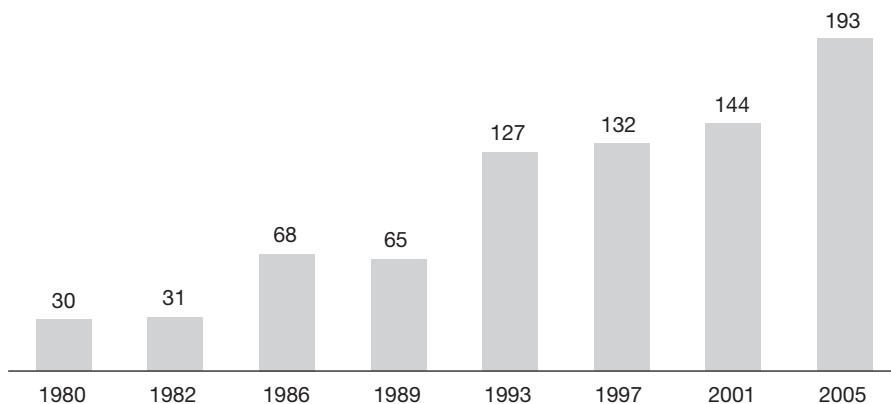
7.3.9. Marrazki bizidunak eta aparrarekin batera gora doan likidoa

7.3.9.1. *Bertsolarien marrazki bizidunen hiru telesail, bertsolaritzaren gantxo mediatikoaren erakusle*

24. grafikoan ikus daitekeenez, bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren hazkundeak apenas nabaritu du ETBekin izandako etenaren eraginik.

24. grafikoa. Finalari buruzko testu kopurua prentsan (1980-2005)

Iturria: Egileak moldatua.

ETBk 1990eko hamarraldiaren bigarren erdian bertsolarien biografietan oinarritutako animaziozko hiru telesail eskaini zituen: *Fernando Amezketarra* (1994-1995), hamabost minutuko 26 atalek osatua; *Lazkao Txiki* (1998-1999) zortzi minutuko 76 atalek osatua; eta *Txirrita* (1999-2000), zortzi minutuko 52 atal izan zituena. Euskaraz egindako animaziozko lehen telesailak izan ziren haiek, eta horrek ere erakusten du, *Hitzetik Hortzeraren* etena gorabehera, bertsolaritzak bere “gantxo” mediatikoa mantentzen zuela. Horrela irakur daiteke hiruretan zuzendari lanetan ibili zen Juanba Berasategi zuzendariak *Argia* 1999ko urtarrilaren 24an eskaintako elkarrizketan:

Duela urte mordo bat, ETBra joan nintzen ‘Fernando Amezketarra’ren egitasmoa aurkeztera. Ez digu balio, esan zidaten, hemen ere arrakasta lortzeko pertsonaiak unibertsalagoak behar dute izan, ez hain hemengoak. Denborak ordea, arrazoia eman dit. Hain zuzen, ‘Fernando Amezketarra’ oso unibertsala da [...] audientzia fidela izan duela ikusita, sikiera aurrekontua pixka bat igoko baligute, produktu hobea egingo genuke [...]. Audientzia aldetik ere ‘Txirrita’ ongi doa. (*Argia*, 1999/I/24, “Euskal marrazki filmak txingurri ausartak dira”)³⁴⁸

Koldo Izagirre idazlea izan zen gidoigile hiruretan, eta bertso-munduak ere parte hartu nahi izan zuen haietan, marrazkietako pertsonaiei ahotsa jarritz edo aholkulari lanak eginez:

[Berasategiren hitzak] Oso zintzo jokatu dute guztiek nirekin. Azpillagak, Lizasok, Lazkanok, Agirrek, Egañak, Peñagarikanok, Euzkitzek, Amurizak, Gar-

³⁴⁸ Helbide honetatik: <https://www.argia.eus/argia-astekaria/1700/euskal-marrazki-filmak-txingurri-ausartak-dira> [2019/VI/23]

mendiak, Iraolak... denek kolaboratu dute, eta beren grazia aparta erantsi diote sailari. Baita Joxemari Iriondok ere, hainbat bertso ezezagun nire esku utziz. Juan Mari Lekuonak ere bai, eta zer esanik ez Antonio Zavalak. (Abril, 2000: 38)

Ziklo honen oinarrian azalduenez, Juanba Berasategi euskarazko animazioaren lehen bidegilea izan zen. Esan bezala, euskarazko animaziozko lehen film laburra berak zuzendu zuen, baita lehen film luzea ere. Bidegile ez ezik alorraren egile nahiz eragile nagusia ere bera izan zen, eta ekarpen horretan guztian toki garrantzitsu bat bete zuten telesail haiek. Berasategiren ibilbidea³⁴⁹ euskal animazioaren historiaren muina izanenez, bertsolaritzak historia horretan toki garrantzitsu bat izan duela esatea ez da, beraz, gehiegikeria bat izango. Izatez, ez da ofiziorik egongo euskarazko marrazki bizidunetan bertsolariak baino gehiago azaldu denik: 150 ataletik gora, dozenaka ordu.

7.3.9.2. *Aparra ez ezik likidoa ere gora*

Ikusgarria da 1996ko udan, telebistarekin izandako etenaren erdian, Andoni Egaña Jon Sarasuari deskribatzen dion “trotea”:

San Juan, San Pelaio, San Pedro, San Martzial, Santa Ixabel eta San Fermin atzean utzi ditiagu hurrenez hurren. Hamabost egun egin ditiat segidan, goizeko ordubiak baino lehen etxeratzeke. Ibiliaren eta egonaren poderioz, kirol-oinetako eta galtzerdi zuri, babak irten zaizkidak oinpean. Lan-tresna dugun garuna nola dagokeen hortik kontuak atera! (Egaña eta Sarasua, 1997: 182-183)

Txapeldunaren hitzetan behintzat ez da nabaritzen etenak motelaldi handirik ekarri duenik, *boomaren* urterik zoroenen pareko abiadura eta nekea baizik:

Polita duk, xarmangarria, aberasgarria... baina baita nekosoia ere.

Arrangurarik handiena baina, nire buruarekikoa diat. Anabasa honetan guztian maitatze-gaitasuna galduz niak, ez zioat lehengo begirunerik bertsoari, ez naik txarrak izutzen eta onak haixatzen. Pilotu automatikoarekin jardutea nahikoa diat batez bestekoarena emateko [...]” (Egaña eta Sarasua, 1997: 183-184)

³⁴⁹ Animaziozko film luze ugari zuzendu zuen Pasaiaikoak: *Kalabaza tripontzia* (1985) filmaren ondotik (Ohorezko Aipamena Donostiako Nazioarteko Zinemaldian 1986an), *Balearenak* (1991), *Sorkunde* (1993), *Ahmed*, *Alhambra*ko printzea (1997), *Barriola*, *San Adriango azeria* (2008) eta *Tormeseko itsumutilla* (2012) etorri ziren. Eta sektorearen eragile lanetan ere murgildu zen: Euskal Ekoizle Independenteen Elkartearen lehendakari izan zen 1991tik 1997ra; Espainiako Ikus-Entzunezko Ekoizleen Elkartearen Federazioko zuzendaritza batzordeko kide 1993 eta 1994 urte bitartean; eta Nazioarteko Animaziozko Filmaren Elkartearen sortzaile eta lehendakari.

Urtebete geroago, oraindik ere *boomaren* baitan daudela ulertzen du Garziak ere:

Bertso-munduan hitzetik hortzera dabilen kontua da bertsoalaritzaren *boomarena* [...] Gorakada horrek 1991 inguruan izan zuen bere goren puntua, eta, gerora apur bat apaldu bazen ere, goiari eusten dio oraindik ere [...] Euskararen unibertso txikiak duen izarrik distiratsuenetarikoa da gaur egun bertsolaria [...] (Garzia, 1998: 19)

Eta kanpokoagoa den begirada batez, Gabilondok, hamarraldiaren bukaeran jartzen du gailurra: “[...] bertsoalaritza fenomeno erabat masifikatua izatera ailegatu zen momentu horretan bertan, 90ko hamarkadaren azken aldia [...]” (Gabilondo, 2009: 35).

1990etik 2005era luzatzen den aldi honen ezaugarri garrantzitsuenetako bat da jaitsierarik izango ez duen aparraldiarena. Sarasuaren metaforari jarraikiz, ordea, aparraren azpian egon litekeen likidoaren inguruko itauna sortzen da. Distira, abiadura, presentzia mediatikoa eta abar hor daude, baina zer bilakaera izan dute bertso saioen kopuruak, edo plazaz plaza dabilen bertsolarienek?

Zubirik eskaintzen ditu hiru aldagai garrantzitsuren inguruko datuak (2018: 28-30 eta 2019: 20-21). Bertso saioen kopuruaren bilakaera litzateke lehenengoa: 419 izan ziren 1990ean, 1.125 1995ean, 1.237 2000n eta 1.327 2005ean. Hazkunderik ikusgarriena 1990eko lehen erdian gertatzen den arren, joera gorakorri eutsiko zaio hortik aurrera ere. Plazaz plaza dabilen bertsolarien kopuruarekin ere beste hainbeste gertatuko da: 290 dira 1990ean, 480 1995ean, 562 2000n eta 682 2005ean.

Saiotara joaten den bertsozale kopuruarena da bilakaera konplexuena erakusten duena: 1990eko daturik ez du eskaintzen Zubirik, baina 1992an 258.000 izan zitekeela kalkula daiteke Siadecoren txostena eskuan (1995: 24); 223.924 izan ziren 1995ean, 155.668 2000n eta 173.006 2005ean.

Hemen bai nabari daiteke 1991tik 1993ra bitartean goia jo ondoren hamarraldiaren bigarren erdian *boomak* izandako beherakada, nobedadeak ekarri ohi duen beroaldia apaltzeari telebistako etena gehituta ulertu beharko litzatekeena. Saiotara bertaratzen direnen kopuru hori ere gorako bidean jartzen da, ordea, berriro milurteko berriarekin, eta beste bi aldagaien bilakaera ikusita, aparraren azpian dagoen likidoa ere gorako bidean ari dela nabari daiteke, ezbairik gabe.

7.3.10. **Elkartearen egitasmo estrategikoak: XDZ (1992-) eta Lanku (1999-)**

7.3.10.1. *XDZ: proiektuaren baitako bilketaren ardatza jorratzera*

Ikusi den gisan, Elkartearen sorreratik bertatik, “Bertsozale Elkartea Sortzeko Erizpide Nagusiak” dokumentuan bertan, artxiboaren antolaketa jartzen

zen helburu nagusien artean (Barandiaran, 2011: 39). Bestalde, urte luzez artxibo horren finantzaketa izan zen Elkartek Jaurlaritzarekin izandako harremanen koska nagusietako bat.

Bertsolaritzaren ikerketarako oinarri gisa balioko lukeen bilketa lana bide-
ratzea hautematen zen artxiboaren xede nagusitzat: “Helburua garbi samar izan
zuten hasieratik: bertsolaritza Unibertsitateko ikerketaren mailara jaso behar da,
bertsolaritzak baduelako nahiko nortasun horrelako ikerketetan egoteko, baina
hori egin ahal izateko, ezinbestekoa da ikertzaileak lan egin dezan egitura anto-
latzea” (Barandiaran, 2011: 56).

Lehen aurreakordio bat lortu zen Jaurlaritzarekin 1988an, baina ezertara iri-
tsi ez zen Liburutegi Nazionalaren proiektu bat ere bazerabilen Euskaltzaindiak
esku artean, eta azkenean, biak bateragarriak ez zirelakoan, bertan behera gelditu
zen. Elkartek ez zuen etsi, eta telebistatik lortutako diru-sarrerekin hasi ziren
bidea egiten. Arantxa Mariskal kontratatu zuten proiektua gauzatzeko, eta horrek
artxiboa baino gehiago dokumentazio zentroa behar zutela planteatu zien:

‘Mariskalek esan zigun dinamikoa behar zuela’, dio Tapiak. ‘Esan zigun iker-
keta egin ahal izateko, ondare hori guztia prestatu egin behar genuela, gizarteak
erabil zezan’ [...]. Mariskal Bartzelonatik iritsi berria zen, eta han oso ondo azter-
tuta zeukaten zaharkitutako artxibo zentroetan zer-nolako kaosa zegoen, batez ere
Espainia aldean. Eta Europako dinamikan, Alemania, Ingalaterra, Frantzia, beste
eredu batzuk zeuden. (Barandiaran, 2011: 58)

1989an ekin zion Mariskalek proiektua garatzeari, 1991n eman zitzaion
gorputza eta 1992an ireki zituen atak Xenpelar Dokumentazio Zentroak. Izena
lehen egoitzatik zetorkion: Erreterian Xenpelar bertsolaria bizi izandako etxea
izan zuen lehen kokaleku. Hamarkada bukaerarako Donostian Kutxak utzitako
espaziora aldatua zen eta 2008an estreinatu zuen egungo egoitza, Villabonako
Subijana Etxea.

1997tik aurrera zerbitzu publiko bat eskaintzen zuenez, hala zegoen lagun-
tza publikoa ere hasi zen jasotzen, baina martxan jartzea eta lehen urteetako finan-
tzaketa osoa Elkartek hartu behar izan zituen bere gain. Ekonomikoki larri
ibiltzea tokatu zitzaion, eta hainbat fronte irekita zituen erakundeak gisako
proiektu batean hainbeste indar eta baliabide xahutzeak erakusten du bertso-mun-
duak bilketan ardaztutako lan-ildoari ematen dion garrantzia. Arantxa Mariskal
izan zen irrika horri forma eman eta hitzak jarri zizkiona: “Edozein dokumentazio
zentruk garrantzi handia dauka, herri baten ondarea biltzen duelako. [...] bertso-
laritzan arazoi gehiagorekin gertatzen da hori, bertsolaritzak Euskal Herrian iden-
tifikazio izugarria daukalako [...]” (Loidi, 1991: 26). Ondare hori bertsolaritzaren
produktzioak (iraganekoa eta batez ere garaikidea), eta gaiari buruzko liburu, arti-
kulu, argazki eta abarrek osatzen zutela gaineratzen zuen dokumentazio zentroa

ireki bezperatan egin zioten elkarriketan, bilketaz eta katalogazioaz gain erabilgarri jartzeko lana egin behar zela, eta ikertzaileak, kazetariak, Elkartea bera edo kontsultarako beharra zuen edonor izan zitezkeela erabiltzaile.

Hamarkada bukaerarako bi langile ari ziren bertan lanean, eta bolumen ikusgarria zuen bildutakoak: 1.200 bertso-saio bideoan, 3.600 audioan, 7.000 argazki, 1.700 kartel, 4.500 prentsa artikulua eta 3.500 liburuz osatutako liburutegia (Aranburu eta Mariskal, 1999). Koordinaturik lan egiten zuen biltzaile sare zabal batek ahalbidetzen zuen hori guztia: “[...] bertso-saioetako kartelak gaur, argazkiak edo bertso-paperak bihar, egunero jasotzen dugu baliogarri den hainbat dokumentu. Horrezaz gain, grabatzaile talde bat aritzen da plazaz plaza herri eta txoko desberdinetan antolatzen diren bertso-saioak erregistratzen” (Aranburu eta Mariskal, 2019). Datu baseetan antolaturik eskaintzen zen dena eta digitalizazio prozesuan murgildurik zebiltzan.

Ordutik altxorra handituz joan da. 2009an 9.000 saio ziren bideoan jasotakoak, 30.000 bertso-saio buruzko fitxak osatu zituzten, eta 15.000 argazki nahiz 6.000 kartel, besteak beste (J. Agirre, 2009: 181). Bost langile zituen ordurako zentroak. Eta 2015ean langile kopuru berarekin jarraitzen zuten, baina 12.000 ziren jasotako bideoak, 37.000 prentsa artikulua, 5.000 piezako liburutegi digitala zuten osatua, eta 3.000 bertso-doinu nahiz bertso-munduko 3.000 lagunaren biografiak ere bazeuden eskuragarri *Bertsolaritzaren Datu Basearen* (BDB) baitan (Arruti, 2015: 48-49).

7.3.10.2. *Lanku: profesionalizaziorako bidea*

Bertsolaritzaren inguruko zenbait zerbitzu profesionalizatu beharra ikusten zen Elkartearen. Esaterako, bertsolarien jardueraren arlo ekonomikoa erregularizatu beharra (Barandiaran, 2011: 105). 1990eko hamarkada hasieratik ari ziren batzuek eskean (Siadeco, 1993: 45). Eta enplegatzaileekin izan beharreko hartu-emanek ere gaiturik zeuzkan zenbait bertsolari, batez ere puntakoenak:

[...] produktore-papera askotan bertsolariak berak egin behar izaten du (irabazirik gabe jakina) [...]. Horri erantsi behar diogu egungo zenbait bertsolarien perfla honakoa dela: [...] telefonoa duenez nahiko topaeraza [...] bertsoak botatzeaz gain bertsoaz teorizatzen ahalegintzen dena, kultur eta gizarte kontuetan zer esanik baduena... beste hitz batean esanda ‘denerako morroi’. Horregatik enbajada-piloa eroriko zaio [...]. (Egaña, 1993: 20)

Behar horiei guztiei erantzun profesional bat emango liekeen lantaldearen proiektua 1997an hasi ziren garatzen Elkartearen, eta 1999an Lanku sortu zuten: “[...] hasiera-hasieratik, bertsolarien kontuak kudeatzeko baino zerbait zabala goa izan zen. Lierni Elortza izan zen lehen arduraduna, eta kudeaketa adminis-

tratiboaren zerbitzua emateaz gain, Lanku kontratazioak erraztu, bertsolariek sortzen zituzten beste ekimenak merkaturatu, edo antolatzaileei ekimen askotarikoak proposatzeko tresna izan zen” (Barandiaran, 2011: 105-106).

2003tik aurrera Elkartetik autonomia zen enpresa gisa eratu zen juridikoki, eta funtzio ezberdinak bereganatuz joan zen. Horrela, txapelketetako ekoizpen lanak (eszenatokia muntatu, soinua eta argia, kartelak eta abar) hartu zituen bere gain: “[...] txapelketa antolatzeak eskatzen duen antolamendu guztia handia zela-eta, eta aldiro herrialde bakoitzean azpikontratatu egiten zirenez lan horiek guztiak, esperientzia galdu egiten zen, eta hori ere Lankuk hartu zuen bere gain” (Barandiaran, 2011: 106). Bertso-saio arruntetarako ere eskaini zuen zerbitzu hori jarraian: 2000ko hamarkada bukaerarako bertso-saio guztien % 28ren ekoizpena bere gain hartua zuen (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 45), urtean 500 saio inguru (J. Agirre, 2009: 200). Eta bertsolariek beste sorkuntza alor batzuekin hibridatuz gauzaturiko saio berezien sustapen nahiz ekoizpenean sartuko zen azkenik:

[Oskar Arantzabal Lankuko kidearenak dira hitzak] Beste esparru batean merkatu posible bat zegoela ikusi genuen, bertsolarekin lotutako antzerki, musika, literatura, umeen ikuskizunen produkzioan, alegia, eta gure lan-bolumena bikoiztea lortu dugu merkatu horri esker. Oso emaitza onak eman dizkigu. Hain bertsozalea ez den jendearengana iristeko bideak zabaldu dizkigu. (J. Agirre, 2009: 198)

Elkartearen argialetxe modura ere funtzionatu du denborarekin, txapelketen inguruko lanak argitaratuz, esaterako, edo baita bertsolarien argialetxe modura ere, bertsolaritza jorratzen duten liburuak edo bertsoarekin hibridatzen duten diskoak argitaratuz (Barandiaran, 2011: 106; Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 94). Edo bertsolarien egile eskubideen kudeaketaren ardura hartu du bere gain (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 54).³⁵⁰

Hasieran Oiarzunen izan zuen egoitza, baina Andoainera aldatua da azken urteetan. Tarte batean *Hitzetik Hortzera* kudeatzen zuen taldea bera Lankuren baitan txertatu bazen ere, ohikoena lau edo bost laguneko lantaldea izan da.

7.3.11. Barrurako begirada eta teorizazio kolektiboa

1980ko hamarraldian Amurizak bertsolaritzaz aritzeko bertsolariaren barruko begirada estreinatu zuela eta Elkartearen sorrera neurri batean begirada

³⁵⁰ Luze gogoetatu eta jorratu izan den gaia da egile eskubideena: “Bertsolariek, ordea, beren sortzaile izaeratik sortutako eskubideak (irudia, autoretza...) kudeatzeko ordezkartza aitortu diote Elkarteari, trukean bere duintasunaren jagoletza soilik eskatuz, eta mozkin ekonomikoak Elkartearen esku utziz ia osoki” (Esteibar eta Iturriotz, 2008: 55).

berri horren gorpuzte kolektiboa izan zela aipatu da dagoeneko. 1990eko hamarraldiaren bigarren erdian teorizazio kolektiboa ekarri zuen barruko begirada horrek.

Proiektu soziokulturalaren inguruan Amurizak egindako ekarpena bera zirkulu zabalagoetan egosten zenaren kristalizazioa izan zen, eta aurrerantzean barne gogoeta partekatua izango da bertsolaritzaaren gizarte mugimenduaren ezaugarri garrantzitsuenetako bat. Elkartearen sorreratik haren barruan bideratu da gogoeta hori guztia: “Ezaugarri asko erants dakizkioke Euskal Herriko Bertsozale Elkarteari. Soilik irauteko ez, baizik bizitzeko gogoia; autokonfiantzan oinarritutako ibilbidea; ibilbide hori autonomo eta kritikoa izateko borondatea. Baina, beharbada, denak laburbiltzen dituen hitza eztabaida da. Etengabe ezaugarriak ibiltzeko joera” (Barandiaran, 2011: 125).

Gogoeta kolektibo partekatu horri pentsamendu organiko deritza Sarasuak:

Elkartean beti egon da hori [...]. Ez zen idatzira ekartzen, baina Elkartearen bidearen klabeetako bat izan da pentsamendu propio asko egon dela. Ez pentsa beti ados geundenik, e! Piperraldi ederrak ere izaten genituen [...]. Pentsamendu organikoa izan zela uste dut, oro har, Elkartean garatutakoa, estrategiari eta norabideei lotua. (Barandiaran, 2011: 48)

Eta pentsamendu hori esperientzian oinarriturik modu intuitiboan garatu zela gaineratzen du:

25 urtera pentsatzea galdetzen duzunean, uste dut hori oharkabean asko egin dugula Elkartean: bisioa sortu, etorkizuneko ikuspegia, alegia. Irudikatu genuen bertsoa hezkuntzan eta transmisio sistema propioarekin, irudikatu genuen bertsoa hedabideetan eta gaur egungo masa kulturaren tokia egiten, eta jakintza bideetan txertatuta eta beste hainbat gauza. Irudikapen horien atzetik etorri da estrategia jardun bat. Plan estrategikoa eta parafernalia askorik gabe [...]. Gero joan gara hitzak jartzen. Orain hasi gara hirugarren hankari jakintza deitzen; lehen artxibo deitzen genion, baina hori duela 25 urteko intuizioa da. (Barandiaran, 2011: 52)

Horretan ere gizarte mugimendu berrien ezaugarri orokorrei ezin egokiago uztartzen zaie Elkartearen jarduna. Bertsolaritzaaren mugimenduan egin beharreko bidea bertsolariak bertsozaleekin elkarturik eta modu organikoan erabaki duten bezala, gizarte mugimendu berrietan ere modu kolektibo eta horizontalean funtzionatzen delako, batetik:

Eyermanek eta Jamisonek ikuspegi zeharo interakzionista eta horizontala eskaintzen dute gizarte mugimenduen barneko ezaugarrien sorkuntzari dagokionez. Horrela, uste dute gizarte mugimenduen partaidetzak gizarte ikasketa bat jar-

tzen duela abian [...]. Irizpide horren arabera, maila kognitiboan ere, haien ustez mugimenduaren parte-hartzaile guztiak dira, hein batean, mugimenduaren ‘intelektualak’, euren aktibismoaren bitartez mugimenduaren nortasun kolektiboaren eraikuntzan jarduten dutelako. (Larrinaga, 2007b: 64)

Eta bidea modu intuitiboan ekinez egitea ohikoa delako bestetik:

[...] gizarte mugimenduetako aktibistek ‘eginez’ eta jardunez ikasten dute [...]. Ikasketa sortzaile hori (‘praxi kognitibo’ deritzetena) mugimenduen parte-hartzaileek aurretik ezagut ezin ditzaketen elkarreraginetan gauzatzen da; esaterako, euren jarduerak eztabaidatzen dituztenean, egintzak prestatzen dituztenean, etorkizunaz mintzatzen direnean eta iraganaz gogoeta egiten dutenean [...]. (Larrinaga, 2007b: 64)

Sarasuak azaltzen duen bezala, horizontalki, praxiaz eta intuitiboki sortutako pentsamendu horrek konplexutasun maila gorena har dezake:

Azken urteotan kooperatiben munduan jardun dut, eta tokatu zait estrategia, balioak edo bisioa bezalako kontzeptu enpresarialen bueltan lan egitea, eta entzuten duzu Estatu Batuetako guru nagusi bat azaltzen nola egin behar den enpresa bat, eta esaten duzu: “Joño, hau eta hau bazekiat, eta ez diat ikasi MCCn, hau Elkartean ikasi diat! (Barandiaran, 2011: 52)

Bertsogintzaren alorrean, aipatu den gisan, barrukoa ez ezik barrurako begirada ere partekatu zuen Amurizak. Ondorengo belaunaldietan ohiko bihurtuko zen hori: “Ebaluaketa. Auto-ebaluaketa eta sekretokeria gailentzeak bertsolari askoren arteko komunikazio eta transmisio bideak zabaltzea ekarri du. Gaur bertso eta saio asko komentatzen da adin eta jatorri desberdineko bertsolarien artean ere” (Egaña, 1995: 7). Eta analisia partekatze horretatik artearen ezagutza sakonagoa, norberaren exigentzia altuagoa eta garapena etorriko ziren (Garzia, 2000a: 465).

Barruko begirada lehenetsi eta barrurakoa sustatzeko joera hori 1990eko hamarraldiaren bigarren erdialdean iritsiko da bere heldutasunera. Bertso-munduak bertsolaritzaarentzat nahi zuen proiektuaren diseinuan oinarriak Elkarteen sorreran jarriko dira, baina Añotako Eztabaidetan, esan bezala, beste kontzientzia maila bat hartuko da. Bestalde, bertsogintzarako barrurako begirada ere garai berean orokortuko da, ariketa horretan trebaturik dagoen bertso-eskoletako belaunaldi gaztea elitera iritsitakoan. Ondorioz, esperientzia horretan guztian oinarritutako teorizazioak ere 1990eko hamarraldiaren bigarren erdi horretan eta milurteko berriaren hasieran plazaratuko dira modu oso eta egituratu batean. Garziak, Sarasuak eta Egañak osatutako hirukoa izango da lan hori egingo duena:

Zozoak beleari, Ispilua eta Bat-bateko bertsolaritza. Lan horietan, ikertzaile horien kezka eta interesak agertu ez ezik, teoria oso bat gorpuztu eta zabaldu zen, besteak beste lehenago ez zelako teorizazio lan hori egin. Ahozkotasuna eta bat-batekotasuna Lekuonatarrek aztertua zuten noski, baina ez bertsolaritzak 80ko eta 90eko hamarkadetan jarritako parametroetan. Esan daiteke lan horiek azken hamarkadetakoko bertsolaritza eta Elkar-tearen inguruan sortutako mugimendu guztiaren hausnarketa ofizial bilakatu zirela. Batez ere, hiruren artean egindako azken hori. (Barandiaran, 2011: 91)

Bistakoa da hiru egile horiek bertso-munduak garatutako gogoetan aktore garrantzitsuak izan zirela, eta bakoitzaren talentu indibidualetik egindako ekarpena funtsezkoa suertatu zela teorizazioa garatu, artikulatu nahiz testuratzera-koan, baina hori bezain agerikoa da euren lana prozesu kognitibo partekatu batean oinarritzen zela: “[...] bertso saioen osteko solasak eta Bertsozale Elkar-teko bilerak izan dira guretzat bertsogintzari buruzko iturri “bibliografikorik” preziatuenak, bibliografiari dagokion atalean aipatzen ez badira ere” (Garzia, 2002: 804). Horrela, batek liburuan zioena besteak artikuluan aipatu zuen urte batzuk lehenago, eta alderantziz. Bestalde, ekarpenaren dimentsio kolektibo hau azpimarratzen zuten teorizazio hori jaso zuten lanetan aukeratu zituzten formatek ere: *Zozoak beleari* (1997) Garziaren hitzaurrea dakarren Egaña eta Sarasuaren arteko gutun trukaketa da; *Jon Sarasua: bertso-ispiluan barrena* (1998) Garziaren eta Sarasuaren arteko elkarriketa liburua; eta sei eskutara idatzita dago *Bat-bateko bertsolaritzaren gakoak eta azterbideak* (2001).

Lanen tonu dibulgatiboak testuok kolektibotik ez ezik kolektiborako ere idatziak izan zirela erakusten du. Irakurlearekiko gertutasuna bilatzen zuten, baita euren arteko gertutasuna islatzea ere: Egañaren eta Sarasuaren arteko gutun trukaketa hitanoan idatzia dago, baita Garziaren eta Sarasuaren arteko elkarriketa ere, eta gogoeta mamitsuak elkarrekin bizitako pasadizoekin tartekatzen dira testu guztietan, umoreari eta idazkera jolastiari ere protagonismoa emanaz.

Helburua ez da akademian funtzionatuko duen teoria eraikitzea, edozein irakurlek ulertu eta gozatuko duen gogoeta eskaintzea baizik. Espresuki adierazten du hori guztia Garziak Sarasua eta Egañaren *Zozoak beleari*ren hitzaurrean: “Guretzat zorionez, hausnarketak ez du itxura akademikoaren kutsurik hartu, lagunarteko, adiskide arteko aitorten moduan emanak daude zalantzak, beldur-rrak, eta gainerako ondorioak. Hausnarpen aitortuez osatzen da liburua. Aitorten hausnartuez” (Garzia, 1997: 11). Bertso-munduaz haratago, euskararen komunitateari zuzen zuzen zaizkio, gainera: “Beren jardunaren azterketa barne-parametroez soilik egiteko tentazioari amore eman ordez kultur-politika, euskalgintza eta herrigintzaren markoan kokatzen baitute bertsolaritza [...]” (Garzia, 1997: 12).

Azkenik, aipagarria da, baita, teorizazio horren balio gisa barruko eta barrurako begiraden ekarpena azpimarratzen dela:

Basarri eta Amuriza salbu, gutxitan sartu izan dira bertsolariak beren jardunari buruzko teorizazio lanetan. Gaur egungo bertsolariek, ordea, inoiz baino ohartuago dihardute beren jardunari buruzko hausnarketan [...]. Sarasua eta Egañaren *Zozoak beleari* liburua da, alde askotatik paradigmaticoa iruditzen zai-guna. [...] bertsolarien benetako kezken berri lehen eskutik, sortzaileen ikuspegitik, ezagutzeko aukera demaigulako. [...] bertsolariek —eta ez bakarrik liburuetan— beren jardunari buruz diotena teorikoen esanen gainetik jartzen ahalegindu gara beti. (Garzia, 2002: 803)

Prozesu horren guztiaren muina jaso zuen lana, Barandiaranek dioen bezala mugimendu osoaren hausnarketa ofizialaren maila hartu duen hiru egileen artean gauzatutako *Bat-bateko bertsolaritzaren gakoak eta azterbideak* izan zen. Bertsozale Elkartearen eta *Bertsolariren* baterako argitalpena izan zen, eta lau hizkuntzatan (euskara, gaztelania, frantsesa eta ingelesa) kaleratu zen. Egileen gainerako lanak baino gehiago gerturatu zitzaion ikerketa lanetan erabiltzen den tonuari, eta ekarpena beste lanetan baino estuago zedarritu zen bertsolaritzaren ikerketaren eremura.

Hiru atal nagusitan banatzen da lana, urte haietako gogoetatzeko kolektiboaren hiru ardatz nagusiak lirakeenak: batetik, bat-bateko bertsogintzaren ekarpen artistikoa baloratu eta aztertzeke marko bat eskaintzen da; bestetik, bertsolaritza definitzen duten ezaugarriak eta mugimenduak barruko begiradatik garatutako proiektu soziokulturalaren oinarriak finkatzen dira; eta, azkenik, barrurako begiradaren garapenetik sorkuntza prozesuaren mekanismoen inguruan argitutakoak jasotzen dira. Aipatu beharra dago teorizazio horren baitako prozesu kolektiboak egiletzaren mugak asko lausotu bazituen ere, adar bakoitzaren atzean egiletzako baten eskua nagusitzen dela nabari daitekeela. Horrela, lehenengoaren atzean Garziaren tesia legoke, bigarrenaren atzean Sarasuak jorratutako lan-ildoak eta hirugarrenean Egañarena.³⁵¹

Liburu honekin, bertsolaritzaren interpretazio marko berriaren oinarriak idatzita gelditu dira: “[...] *framing* bezala uler dezakegu Joxerra Garzia, Jon Sarasua eta Andoni Egañaren ekarpen teorikoa [...]” (Zubiri, 2016: 29).

³⁵¹ Gerora bakoitzak bere aldetik argitaratuko dituzten lanetan ildo hauetako bakoitzaren gailur bat gauzatu da: Egañaren *Hogeita bina* (2004) bertsogintzaren esperientziatik ateratako lezioen bilduma harrigarria da; Garziaren *Jendaurrean hizlari* (2008) ahozketasunaren analisi eta didaktikarako proposamen landua, bertsolaritzako esperientziaz harago ahozketasuna, pertsuasioa edota publizitatea bezalako alorretako ezagutza espezializatuz aberastua; eta Sarasuaren *Hiztunpolisa* (1993) euskal kulturgintzaren inguruko gogoeta erreferentzial bihurtu da, bertsolaritzako esperientziaz gain hizkuntzaren ekologia eta kooperatibismoa bezalako alorretako edukietan oinarritua.

7.3.12. Proiektuaren ardatz berritzaileak: ikerketaren eta nazioarteko harremanen sustapena

7.3.12.1. Ikerketa: Ikerketa baten erronka zirriborratzen

Elkarteak sorreratik markatu zuen ikerketaren sustapena funtsezko xede gisa, eta 1990eko hamarraldi bukaerarako ildo horri beste bultzada bat ematen saiatzen hasteko moduan zegoen: ikerketarako corpusa elikatzen zuen dokumentazio zentroa finkatzea lortu zuen, eta ikerketarako gaitasuna erakutsi zuen *intelligentsia* bat zeukan.³⁵²

Honela azpimarratzen zuen Sarasuak ikerketaren garrantzia: “[...] Ikerketa lan handia diagu egiteko, eta transmisioa bera ere, eskoletan eta, bide okerretik egiteko arriskua zaukaugu, alde aurretik ikerketan oinarriak finkatu ezean” (Garzia, 1998: 39). Ikerketa hori lehen aldiz barruko begiradatik egitearen garrantzia eta aukera azpimarratzen zituen Garziak: “Horretarako aukera ezin hobea diagu, gainera, historian lehen aldiz inprobisadoreak berak ari direlako ikerketan, eta horrek txorakeria eta teorikeriak saihesteko modua ematen dik, hire ikuspuntua pareka dezakek bertsoak sortzen ari direnekin” (Garzia, 1998: 40). Eta ez zebilen oso urruti Egaña ere: “[...] bertso-gintza oso esparru gutxitatik izan da ikertua. Gehienez ere poetikaren alorretik eta azken aldian ikuspegi poetiko-erretorikotik. Ze metafora darabilzki bertsolariak, ze argudiaketa-modu, ze komunikazio estrategia...” (Egaña, 2004: 27-28).

Bertsolaritzaren inguruko ikerketa ez da ziklo honetan asmatutako zerbaite. Baina zikloaren hasieran, Lekuonaz haratago nabarmentzeko moduko gutxi ikusten du Azurmendik behintzat:

Bertsolaritzaren inbestigazioa propioki hasi, Lekuona zaharrak hasi zuen gure artean (1918) —eta kasik bukatu ere bai, oraingoz oraingoa, azken aldi honetan inpresioa egiten duenez— deus ezertan bada, ezer oso gutxitan pasa bait gara Lekuonak behin egindakotik aurrera. Lekuonak egindakoan estankatuta gaudela, ematen du. Errentatik bizitzen. (Azurmendi, 1980: 140)

³⁵² Garziak 2000. urtean defendatu zuen “Gaurko bertsolaritzaren baliabide poetikoak” izenburua zeraman tesia, bat-bateko bertsolaritzaren analisirako marko gisa erretorika epidiktikoa proposatuz, eta 1994tik ibilbide akademiko bat egiten hasia zen. Sarasuak “Bi begiratu euskarazko kazetari hizkerari” lanarekin lortu zuen doktoretza 1996an, eta orduetik ibilbide akademikoari ekin zion hark ere. Egañak argi erakutsia zuen analisi sortzailerako bere usaimen zorrotza urte hauetan argitaratutako artikuluetan nahiz *Bat-bateko bertsolaritza* liburuaren hirugarren egile gisa. Hirurak funtsezkoak ziren Elkartearen lehen hamarkadako ibilbidean, mugimenduaren *intelligentsiako* kide garrantzitsu, eta horiez gain mugimenduaren gogoeta-partekatuan parte hartutako hainbat kidek ere erakutsia zuen bere gaitasuna.

Garziak aurretik egindakoaren mapa eskaini zuen 2002an argitaratutako *Bertsolaritzari buruzko ikerkuntzak orain* artikuluan. Bertan hiru ildotan sailkatzen ditu ordura arte burututako ikerketak (biltze lana, alderdi teknikoei buruzkoak eta alderdi poetiko-erretorikoei buruzkoak), egile bakoitzaren ekarpenaren errepasoa eginez: lekuonatarak, Zavala, Dorronsoro, Urkizu, Aulestia, Amuriza, Esnal, Lafitte, Oteiza, Haritschelar... Eta errepaso zabal horren ondotik, eginkizun zeudenen lehen zirriborro labur bat ere eskaini zuen: bertso-gintzan erabiltzen diren baliabideez zehatzago aritzea, azterketa jaialdi nahiz txapelketez bestelako plazetara zabaltzea, bertsolari bakoitzaren estiloan sakontzea, eta bat-bateko bertsolaritzaren historia osatu bat gauzatzea, besteak beste (2002: 805).

Ikerlerro berrien inguruko gogoeta 2004an argitaratutako “Amesten dudan ikergunea” lanean osatu zuen. Kasu horretan, bertsolaritzaren ikerketarekin uztar litezkeen ezagutza alorren kontaduria eskaintzen zuen: psikologia soziala, horren baitan persuasioaren inguruko ikerketak azpimarratuz, eta soziologiari, komunikazio zientziak, ahozkotasuna eta poetika (2004: 150). Bestalde, ikerketa nahiz ikertzaileen arteko koordinazioa sustatu beharra seinalatuz jauzi kualitatibo bat ematen zuen bere planteamenduetan:

Nire ustez, honako bi urratsok dira une honetan premia-zkoen: 1) Ari diren jakintza alorrean ari direla ere, ahozkotasuna hobekiago ulertzeko ekarpen baliagarriak dituztenak koordinatzeko sistemaren bat asmatu eta eratu. 2) Ekarpenero orotarikook ordenatu eta integrazteko bidea emango ligukeen marko teoriko zabal bat, ekarpen bakoitza non kokatu eta nola ulertu jakin dezagun. (Id.: 157)

Dokumentazio zentroak hamar urtetik gora dituelarik, hurrengo fasera pasatzeko gogo nabari da. 2003an Elkarteak antolatutako Kultur Arteko Topaketetan irakurtzeko idatzi zuen testu hau, eta izenburuan bertan aipatzen du Garziak “ikergune” kontzeptua. Ikerketarako elkargune bat eratzea litzateke hain justu hurrengo fase hori:

Bi puntu horietan gutxienezko adostasun batera helduko bagina, egia bihurtzen hasita ikusiko nuke nik aspaldidanik amesten dudan ikergunea. Gure horretan, jakina, hemen bildu zareten guztiok nahi zintuzketet ikerkide. Seguru nago aurki bilduko litzazkigukeela beste asko ere, munduko bazter guztietatik. (Id.: 157)

Ziklo hasieran ere, 25 urte lehenago, topa zitezkeen alorrak izan zitzaizkeen ikerketa-lerroen inguruko proposamen gehiago. Azurmendik bertsolaritzaren historia soziala egin beharra, historian zehar testuinguru zabalago batetik etorritako eraginaren azterketa eta erabiltzen ziren lexikoa eta definizioak findu beharra aldarrikatzen zituen (1980: 141). Edo Joxe Azurmendi baino bertso-mundua-

ren baitakoagoak ziren Antonio Zavalak nahiz Juan Mari Lekuonak ere egin zuten proposamen solteren bat. Honela idatzi zuen Zavalak: “Dударик gabe, Euskalerriko inprentaren kondairak eta bertso-paperen kondairak zer ikusirik asko izango dute alkarrekin [...] azterketa-bide eder bat badago or” (1980a: 127). Eta honela Lekuonak: “Behar bada, textuaren aldetik izan ditzakete alde-rik berdinenak bapateko ihardunek eta jarritako bertsoek. Jakingarriak dira idatzitako textuen eta bapateko textuen artean dauden lokerrak eta batetik bestera iragaiteko legeak” (1980: 113).

Elkartearen estrategia gidatu zuen *intelligentsiak* alorreko ikerketaren koordinazioari ekin nahi bazion, Euskaltzaindiaren inguruan horretan aritutakoekin elkarlana sustatzea izan zitekeen eman beharreko pausoetako bat. Sarasuak azaltzen duenez, arrakastarik gabe saiatu ziren, *Master Framearen* etena berriro ere.

[Sarasua] Juan Mari Lekuonaren bidez saiatu ginen, baina bide hori berehala moztu zen. Nik ez nuen ulertu zer sentsibilitate zegoen gurekiko. Uste dut jende askok ez zuela ulertu gure bidea. Eta errezeloak izan zirela. [...] penatxoia dut hamarraldi horietako guztietako ikuspegi, lan eta apustu horietatik kanpoan geratu zirelako mundu jeltzaletik gertuen zeuden pertsona baliotsu batzuk. (Barandiaran, 2011: 46)

Edozein kasutan, Elkaratearen inguruan ari zirenak ez zeuden geldirik egoteko. “Gaur egungo bertsolarien baliapide poetiko erretorikoak. Marko teorikoa eta aplikazio didaktikoa” zeraman izenburutzat Garziaren tesiak, alegia, bertso-gintzaren analisirako sistemaz gain, bertsoaren bidez eskoletan ahozkotatzen garatzeko proposamena zekarren. Baziren bi hamarkada bertsolaritza hezkuntza arautuan txertatzea lortu zela, eta ekimen horren xedea zabaltzea bilatzen zen.³⁵³ Ildo horretatik aurrera egitea erabaki zuten:

[...] Elkarateak bilera batera deitu zituen irakaskuntzan eta literaturan ari ziren hainbat lagun, bertsolaritza irakaskuntzan eduki zezakeen tokiaz gogoeta egiteko. Han batu ziren, alde batetik, Elkarateko hainbat kide, tartean Koldo Tapia, Joxerra Garzia, Iñaki Murua eta Pello Esnal idazlea; bestetik, irakaskuntzan edo literaturan ondo trebatutako Jexux Mari Mendizabal, Lontxo Oihartzabal, Felix Etxeberria eta Anjel Lertxundi. Diagnostikoarekin denek bat egin zuten: ez zegoen inolako lotura logikorik ahozkotatzenaren galbidearen eta bertsolaritzaaren gorakadaren artean, eta hori kontraesan handia zen. (Barandiaran, 2004: 97)

³⁵³ Bertso-munduan aurretik ere entzun izan zen gisako planteamendurik. Mikel Mendizabalak eta Antton Kazabonek, hain zuzen hezkuntza arautuan bertsolaritzaekin egindako lanarekin pilatutako esperientziatik, honela zioten 1990eko hamarraldiaren hasieran: “Bertsolaritza izan daiteke, beraz, oraindik ere, ahozko espresio jatorraren erabilpena berreskuratzeko bideetariko bat [...]” (Kazabon eta Mendizabal, 1993: 118).

Ahokotasuna lantzeko fitxa batzuk prestatu ziren, eta 2004/2005 ikasturtean proba egin zen 13tik 16 urtera bitarteko lau ikastetxetako ikasleekin. Ikasturtean zehar ahokotasuna lantzeaz gain, urte bukaeran eskolan bertsoaritzaz lantzen zuten eta lantzen ez zuten ikasleen alderaketa ere egin zen (Barandiaran, 2011: 97).

Aurreko zikloan Euskaltzaindiaren Ahokotasun batzordearen bidez bazuten elkarren arteko lotura bertsoaritzaren ikerketan ekarpenak egin zituztenek. Ziklo honetan, aldiz, Elkartearen babesaz, bilketari eta ikerketari eman nahiko zaion bultzadak beste dimentsio bat hartuko du.

7.3.12.2. *Nazioarteko harremanak: Kultur Arteko Topaketak (2003) eta Oral Tradition aldizkarian monografikoa (2007)*

Hemerografia historikoan egindako bilaketetan gaiari arreta jarri bazaio ere, apenas topatu ahal izan da bat-bateko kantu errimatuak nazioartean dituen beste fenomenoen erreferentziarik. Lore Jokoen zikloan testu bakarra topatu da, eta frankismo garaiko zikloan beste bost.³⁵⁴ Pieza bakan horiek harribitxi ederrak dira, esaterako, Basarrik *La Voz de España*n hasi berritan, 1949an, Kubako inprobisatzaileei buruz bi piezatan idatzi zuena,³⁵⁵ baina pieza horien bakanta-

³⁵⁴ Hau da zerrenda osoa: *Euskal-Erria*, 1896 uztaila, 543. or., “Bertsolaris... ingleses”, A. Castel; *La Voz de España*, 1949/IV/29, “Los repentistas”, Iñaki Eizmendi *Basarri*; *La Voz de España*, 1949/IV/30, “Como dato curioso”, Iñaki Eizmendi *Basarri*; *La Voz de España*, 1963/XI/06, 16. or., “Un bersolari de Albacete”, Iñaki Linazasoro; *Zeruko Argia*, 1963/XI/17 “Albazeteko bertsolaria”, Iñaki Eizmendi *Basarri*; *Diario de Navarra*, 1976/XI/11, 11 or., “Notas del Report / Un bertsolari canario”, *Goiti*.

³⁵⁵ Basarrik *La Voz de España*rekin urte hartan antolatutako bertsolarien txapelketak Kuban ikusitakoa ekarri zion gogora Miguel Herreria irakurleari, eta hark zarauztarrari eskutitz bidez helarazitakoak dira bi artikuluen oinarria. Horrela, Kuban fenomeno oso zabaldua dela kontatzen da, eta saio baten egitura azaldu: “Comienzan los poetas por improvisar un saludo a los dueños de la casa y familia, saludos que se hacen extensivos a los invitados, en ocasiones personalizando. Más tarde, cada uno canta sus propios méritos y alabanzas, desprestigiando las del contrario; después se reconcilian y cada cual reconoce la valía del otro. Por último, se despiden de los concurrentes” (*La Voz de España*, 1949/IV/29, “Los repentistas”). *El sinsonte Matancero*, Martín Silveiraren eta Miguel Puertas Salgadoren arteko saioaren kronikatxoa ere eskaintzen da: “A las diez de la noche comenzaron los poetas a improvisar y eran las seis de la madrugada y continuaban improvisando; nadie se había movido de sus asientos, excepto en las innumerables veces que fuimos obsequiados a café, ron y coñac, que forzosamente se hacía un pequeño descanso”. Azkenik, Sevillan 1924an ospatu zen Expoan kantatzeagatik inprobisatzaile haïetako bati 175.000 pezeta ordaindu zitzaizkiola kontatzen omen du eskutitzak. Basarri zur eta lur uzten du kopuruak: “¡Dichosos los poetas populares cubanos! Estamos convencidísimos de que aquí, en el País Vasco, sumando las cantidades percibidas por todos los bertsolaris habidos en estos dos siglos, no llegarían a aproximarse, ni mucho menos, a esas cifras” (*La Voz de España*, 1949/IV/30, “Como dato curioso”).

sunak berak argi uzten du kanpoko fenomenoekiko loturak ez zuela interes handirik aurreko ziklo horietan. Bertsolaritzaren irudikapen erromantiko esentzializatuarekin hobeto ezkontzen zen euskaldunen berezko dohainez eta munduan bakarra zen fenomenoaz aritzea.

Ziklo berrian, 1990eko hamarraldiaren bigarren erdi horretan piztu zen atzerriko gisako fenomenoekin harremanetan jartzeko interesa: “Beharbada, hasiera bilatu liteke 1995ean Euskal Herriko Unibertsitateko Udako Ikastaroetan herri literaturaz Koldo Tapiak berak antolatu zituen ikastaroetan. Eta *Bertsolari* aldizkarian atzerrian ahozkotasan inprobisatuaren antzeko esperientziei buruz agertzen ari ziren erreportaje eta lekukotasunetan” (Barandiaran, 2011: 89). Bestelako esperientziak ezagutu eta norberarena partekatu nahiak motibatu zituen 1996ko irailean antolatu zen lehen bidaia egiteko (Elkartearen ordezkari gisa Koldo Tapia eta Andoni Egaña Mexikora eramane zituen):

Festival de la Décima Hispanoamericana delakora etorri gaituk [...]. Estreinakoz irten gaituk kanpoko inprobisatzaileak ezagutzeko asmoz, eta lehen bi egunetan, kultur-kode desberdinen talkan egoskortu gaituk, kopetakoa hemen muturrekoa han [...]. Protokoloak, txaloeak, musuek, esku muineak... lindo, padrísimo eta extraordinario sarriegiek ere txokea eragin zigutek [...]. Hirugarren egunerako, ordea, haienera jarri gaituk, musu honi, besarkada hari, zorionak deneci. (Egaña eta Sarasua, 1997: 221-222)

Eta 1997ko txapelketa nagusiko finalera kanpoko adituak ekarri ziren:

Finala ikustera eta gure antolakuntza egiturak eta bertsogintza hobeto ezagutzera lehenengo aldiz etorri ziren final hartara beste lurralde batzuetako adituak [...]. Bertsolaritzak kanpoan ezagutza eta hedapen handiagoa merezi zuela esan zuten, lehenik eta behin. Berdinik gabeko fenomeno soziologiko gisara deskribatu zuten bertsolaritza, Kuban ere halako indarrak ez zuena. (Maia, 2017: 229)

Milurteko berriarekin indartuz joan zen lan-ildoa hau. 2000. urtean berriro ere gogoeta prozesua burutu zuen Elkartek. Orion egin bazen ere, “Añota II” deitu zitzaion, eta bertan Jon Sarasuak nazioarteko harremanak saretzeari ekin behar zitzaiola defendatu zuen, ekimen hori komunikazio arloko pauso estrategiko gisa planteatu (Barandiaran, 2011: 95). 2001ean argitaratu zen *Bat-bateko bertsolaritzaren gakoak eta azterbideak* lanean, berriz, nazioarteko topaketa handi batzuk antolatzeko asmoa aipatzen zen:

Azken urteetan elkarte nazioarteko harremanak lantzen ari da bereziki, ahozko inprobisazioaren inguruko nazioarteko topaketetan parte hartuz. Une honetan topaketa horiek Iberoamerika eta penintsulako esparrura mugatzen dira. Ikuspegi zabalagoko harremanak sortzen hasia da Bertsozale Elkarte, nazioarteko

sare zabalago bat indartzeko asmoz, bost kontinenteetako ahozko inprobisazio kantatuaren protagonista eta ikerlariak bilduko dituen topaguneak sortzeko ametsa ipar hartuta. (Garzia, Sarasua eta Egaña: 74)

2003an gauzatu zen egitasmoa Donostian Bertsozale Elkarteak eta EHUK azaroaren 3tik 8ra antolatu zuten Kultur Arteko Lehendabiziko Topaketarekin. AEB, Argentina, Euskal Herria, Georgia, Kanariar uharteak, Kuba, Kurdistan, Maroko, Balear uharteak, Mexiko, Portugal, Jamaika, Sahara, Sardinia eta Uruguai inprobisatzaile eta adituek hartu zuten parte, eta Elkarteak guztiak koordinatuko zituen proiektua proposatu zien: Argo.

Izandako arrakastaren adierazgarri, bi liburu osatu ahal izan ziren jardunaldietan bildutako ekarpenekin, Bertsozale Elkarteak lau hizkuntzatan argitaratutako *Ahozko inprobisazioa munduan topaketak* (2004), eta *Bertsolarik*, aurrekoa osatuz, argitaratu zuen *Inprobisazioa munduan Kultur Arteko Topaketak* (2004). Bestalde, Argo proiektuan parte hartzeko konpromisoa erakutsi zuen topaketetara etorritako hainbat kidek.

Abiatutako nazioarteko harremanen eta ikerketaren bideak, Elkartea sortu zuen belaunaldiak egindako tarteari dagokionez behintzat, 2007an *Oral Tradition* aldizkarian argitaratutako bertsolaritzari buruzko monografikoan izan zuen bere ginga. Aldizkari hori Missouriiko unibertsitateak sortu zuen 1986an, John Miles Foley ikertzailearen zuzendaritzapean, eta ahozko tradizioaren ikerketaren alorrean erreferentzia da mundu mailan. Foleyk berak 2003ko topaketetan parte hartu zuen, 2005eko txapelketa nagusiko finala zuzenean bizi ahal izan zuen ikertzaile gonbidatu gisa, eta, aipatu den gisan, erabat liluratu zuen bertsolaritzaren bizi indarrak. Sintonia ona sortu zen estatubatuarraren eta Elkartean ikerketa sustatzen ari zirenen artean, eta haiek *Oral Traditionen* bertsolaritzaz artikulua bat atera ote zezaketen galdetu ziotenean ezustekoarekin egin zuten topo, 22. zenbakia osorik eskaini baitzion aldizkariak bertsolaritzari, haren alde ezberdinak (txapelketak, historia, dimentsio soziala, bertso-eskolak, hezkuntza arautuko bidea...) jorratzen zituzten hainbat artikulua eta zenbait bertsolariri eginiko elkarrizketak argitaratuz.³⁵⁶

Garziaren pozak erakusten du egindako ikerketa lanaren eta argitalpen horren garrantzia:

³⁵⁶ Foleyk “Basque Oral Poetry Championship” sinatu zuen sarrerako gisa eta Garziak “Basque Oral Ecology”, “Bertsolaritza in the School Curriculum” eta “History of Improvised Bertsolaritza: A Proposal” sinatu zituen. Sarasuak idatzitako “Social Features Of Bertsolaritza”, Egañaren “The Process of Creating Improvised Bertsos”, Ainhoa Agirreazaldegiren eta Arkaitz Gokoetxearen “Verse Schools” eta Alfredo Retortillo eta Xabier Aierdiren “A Sociological Study of Sung, Extempore Verse-Making in Basque” testuek osatzen zuten artikuluen zerrenda. Azkenik, belaunaldi ezberdinetako hiru bertsolariri, Joxe Agirrerri, Andoni Egañari eta Maialen Lujanbionri egindako elkarrizketa banarekin osatzen zen monografikoa.

Ahokotasunaren inguruko nazioarteko aldizkaririk onenari galdetu genion ea aipamenen bat argitaratuko zuen bertsolaritzaz. Eta aipamen bat ez, aldizkari osoa emango ziola agindu zigun! Hor dauden gauza batzuk oraindik euskaraz eta gatzelaniaz argitaratu gabe daude. Eta gero esaten dute: ‘Meritua, ingelesez atera dute!’. Barregura ematen dit. Meritua ez da ingelesez ateratzea, meritua da gure kaxeroan lortu dugula modu estandar eta unibertsala gure gauza klabeak zein diren esplikatzeko. Lortu dugu lilura esplikatzea! [...] Eta hori da lana, eta inbestigazioa. (Barandiaran, 2011: 98)

7.3.13. Apustua bikoiztuz: sarerako eta BECerako jauziak

7.3.13.1. Sarerako jauzia: formatu berrian estreinatuz

Ikerketa honetan ikusten ari garen bezala, ziklo bakoitzean hedabideen formatu batean garapen osoa lortzen du bertsolaritzari buruzko kazetaritzak, eta hurrengoan garapen hori lortuko duen formatu berria ere abiarazten da. Azken ziklo honetan telebista izango da eredu garatu bat lortuko duena, eta formatu berria ere agertuko da: Internet.

Koldo Mesok azaltzen duenez (2008: 51-52) 1990eko hamarraldiaren bigarren erdian hasi zen euskara sareratzen. *Euskaldunon Egunkaria* izan zen, 1996an, edizio digitala estreinatu zuen euskarazko lehen hedabidea, eta Elhuyarren, Kontseiluaren eta UEUren atariak ere berehala etorri ziren. 1997an, Administrazioaren webgune instituzional elebidun handiak jarri ziren martxan (*euskadi.net* eta *gipuzkoa.net*, esaterako), eta 1998an, sarean jaiotako lehen hedabideak (*sustatu.com*, *eibar.org*, *aurki.com*, *sarean.com*, *euskalerrria.org*) aurki zitezkeen. 1999an, Jaurlaritzak euskal hedabideak sareratzeko dirulaguntzak jarri zituen martxan, eta tokiko nahiz tematiko gehienek hartu nahi izan zuten olatua. 1990eko hamarraldiaren bigarren erdiko esperimentazio aroaren eta 2000ko lehen erdiko hazkunde aroaren ondotik, medioari neurria hartzen hasi zitzaion euskararen komunitatea: “Une horretatik aurrera, pixkanaka eta salbuespenekin bada ere, beste irmotasun batekin ekiten zaio hizkuntza berrien bilaketa eta medioen emantzipazioari” (Meso 2008: 52).

Bertso-munduak ere erreparatuko dio formatu berriari.³⁵⁷ *Bertsolari* aldizkariak 1999an Jaurlaritzaren lehen laguntzekin jarri zuen martxan edizio digi-

³⁵⁷ Beste behin, ziklo honetan ohikoa denez, Amuriza izan zen aitzindari. Gaiaren zantzu oso urrun bat baino ez da, baina deigarria suertatzen da, 1981ean idatzia baita, *Hitzaren Kirol Nazionala* lanean: “Poesia elektronikoa posible da, poesia abstraktua posible izan den bezala. Eta ederra eta gustagarria izan daiteke. Baina oraindik elektronika saila euskaldunik gehienontzat ezezaguna da, mundua berak badarabil ere. Hiztegi eta pentsakera elektronikoa ahozko literaturan oraindik oso arrotz dira. Bertsolaritza elektronikorik, beraz, ez daiteke pixka batean itxaron” (1997: 212).

tala, *bertsolari.net*, eta Bertsozale Elkartek 2001ean estreinatu zuen ataria. Urte hartako txapelketarako eman nahi izan zen pausoa, eta Komunikazio Sailaren eta XDZren artean gauzatu zuten *bertsozale.com*:

[Arantxa Mariskalenak dira hitzak] Dokumentazio Zentroaren proiektua diseinatzeko hasi ginenean, 90. urtean, garbi genuen jasotzen genuena jendeari eskaintzeko bide garrantzitsu bat interneta izango zela [...]. Medioa ezagunagoa egin ahala Elkartearen inguruko jendeak ere komentatu zuen webgune bat egin beharko zela Elkartearen lana gizarteratzeko, eta, azkenik, 2000. urtean egin zen proiektua [...]. Herrialde guztiek bat egin genuen bakoitzak bere proiektuak gune berean txertatzeko, eta fase desberdinak zituen garapen bat ere proiektatu genuen. (A. Agirre, 2007: 44-45)

Txapelketaren jarraipenaz gain bertsoaritzaren historia, doinutegia, elkartearen helburuak eta asteroko saioren informazioa zekartzan lehen bertsio hark. Zerbitzari propioarekin jarri zuten gainera martxan, horrek bertsoaritzaren inguruan sor zitezkeen eskaintza gehiagori azpiegitura teknikoa eskaintzeko aukera ematen zielako (A. Agirre, 2007: 45). Berehala etorri ziren eskaintza horiek. Horrela, hamarraldiaren erdialderako Elkartearen atariaz gain, bost bertso biltegi, bertsoaritzaren ardatz nagusi zuten dozena bat webgune, 25 blog inguru (indibidual nahiz kolektiboak, bertsolari nahiz bertsozaleenak, bertsoan nahiz hitz lauz) zituen blogosfera, bertsozaleen foroan foro izan nahi duen Bertsoforoa, eta bertsoaldiak eskaintzen zituzten hainbat bideo (Bertsotube, Youtube eta Euskaltuben) topa zitezkeen sarean (A. Agirre, 2007: 53-58 eta 63-67; A. Agirre 2009: 17-21).

Sarerako jauzia Elkartearen eta Elkartea sortu zuen belaunaldiaren eskutik eman zen, bada,³⁵⁸ baina formatu berria belaunaldi gazteen baitan loratuko zen nagusiki. Blog gehienen atzean bertsolari gazteak³⁵⁹ edo bertso-eskolak³⁶⁰ zeuden. Eta beste hainbeste gertatzen zen webguneekin³⁶¹ edo bestelako formatuekin:

Nik uste dut gutxi gorabehera hor dauden pertsonen perfil bat betetzen dutela. Bat da bertsoan ibiltzea, bestea sare sozialetan saltseatzeko grina, kazetari-

³⁵⁸ Koldo Tapiak eta Arantxa Mariskalek diseinatu eta gauzatu zuten jauzi hori (E. Esteban, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27).

³⁵⁹ Onintza Enbeitaren “Erpeka”, Jon Martinen “Sorbatza”, Xabi Payaren “Anbotoko hai-zorratza”, Julen Zelaietaren “Hementxe gaude”, Estitxu Eizagirrenen “Gari alea”, Nahikari Ayoren “Nire begietatik...”

³⁶⁰ Alegiako, Aiarako, Aramaio eta Legutioko, Azpeitiko, Gasteizko, Elgoibarko, Enkarterrietako, Goierriko, Lautadako, Legazpiko, Oñatiko eta Zumaiako bertso-eskolek blog bana zuten.

³⁶¹ Xabier Silveirak X10 jarri zuen martxan, bere literatur piezekin; Unai Iturriagak eta Igor Elortzak Josu Zabalarerekin sortutako Gu ta gutarrak musika taldeak berea zeukan; Jon Maiaren Karidadeko Benta taldeak beste bat; bertsolari gazteek plaza bila sortutako Hamaika Bertute proiektuak berea; Zumarraga-Urretxuko bertso-eskolak ere webgune dotorea zuen eta abar.

tza ikasleak ere baziren batzuk. [...] saltseroa naiz batean, saltseroa naiz bestean eta orduan nire afizioa lotzen dut azkenean tresnekin. Eta egiten dut gustatzen zaidana. (E. Eizagirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/19)

7.3.13.2. BECerako jauzia: gailurraren baitako gailur berria

2005eko Euskal Herriko Bertsolari Txapelketa Nagusiaren finala Donostiatik Barakaldora aldatu zuen Bertsoszale Elkarteak. Bi arrazoi nagusi aipatu zituzten erabakia azaltzeko: batetik, Anoetako belodromoa, 8.000 ikuslerentzako edukierarekin, txiki gelditu zitzairen, eta BECeko 15.000 eserlekuak bete zitzaizketelakoan zeuden; bestetik, Donostiatik Barakaldora aldatuta bertsolaritza erdal komunitatearengana hurbiltzeko asmoa azpimarratu nahi zuten.

Hurbilketa horrek bazuen balio sinboliko bat. Erdal komunitateak euskal kulturaz duen ezezagutza urratuz hizkuntz komunitateen arteko elkarbizitza hobetzeko bide bat seinalatzen zen. Baina asko izan zuen, akaso gehiago, bertsolaritzak masa kulturarekin hibridatzeko zuen gaitasunaren aldarrikapenetik ere: batetik, egoitzak berak ikuskizun modernoaren parametroak seinalatzen zituen, tradizio erromantikoarenak baino gehiago, bai erdal komunitatearen eta baita euskararen komunitatearen begietara ere; bestetik, bertsolaritzak masa kultura gisa funtzionatzeko zuen gaitasuna erakutsi nahi bazuen, norbere hizkuntz komunitatearen mugak gainditzen zituena zatekeen erakustaldirik aiposena.

Masa kultura gisa funtzionatzeko gaitasunak, definizioz, arrakasta mediatikoa eskatzen zuen, eta komunikazio alorrean egindako lana da hain zuzen 2005eko txapelketaren kontakizunean gehien azpimarratzen den alderdietako bat:

Iñaki Muruak lehen lerroetik ikusi zuen dena, urtebete zeramalako Bertsoszale Elkarteko buru. Bere zuzendaritzaren lehen erabakietako bat izan zen urte hartako Txapelketa Nagusia antolatzeko talde berri bat sortzea eta marketina —ez publizitatea edo komunikazio kanpaina, marketina— egiteko behin-behineko egitura profesionala altxatzea. Eta helburua han goian jarri zuten. Eta helburuak lortu egin ziren, egindako ahaleginaren tamainakoa izan zelako 2005eko Bertsolari Txapelketa Nagusiaren arrakasta. Belodromo historikotik Barakaldoko BEC erraldoira eraman zuten finala, eta BEC bete egin zen. Erdal hedabideetan interesa piztea lortu zuten, eta *El Correo* egunkariak, esaterako, orriak eskaini zizkion txapelketari, eta ETB2n hainbat lagun bertsuak azaltzen eta itzultzen aritu ziren finalaren egunean. (Barandiaran, 2011: 125)

Joseba Kamio izan zen txapelketa hartarako antolatu zen komunikazio taldearen zuzendaria. Bera zen Elkartearen historian kontratatu zen lehen komunikazio arduradun profesionala. Eta gerora komunikazio kanpaina haren gako interesgarri ugari eskaini zituen “Neure Hegitik” blogean. Bertan, aipatu berri den komunitateen arteko zubigintzaren balio sinbolikoaz ari dela suma daiteke eta

zubigintza horretan paper garrantzitsu bat eman nahi izan zitzaiera erdal hedabideei (Kamio, 2011a). Kazetariekin lortutako konplizitatearen inguruko hainbat pasarte dakartza; adibidez, erdal komunikabideekin lortutakoak: “Komunikabideekin ‘lotura’ afektibo eta profesional sendoa lortu zen, inork gutxik alde zuretik imajinatuko ez lukeen bezalako. Egin ziguten harrera eta egin zuten lana ikaragarri ona izan zen. Bereziki aipatu behar da *El Correo*, TVE eta *El País*en lana [...]”³⁶² (Kamio, 2011b). Edo ohikoagoak ziren kazetarien inplikazioari buruz: “Justiziaz esan behar da bertsolaritzaren jarraipena egin ohi duten medioen lana ere ikaragarri ona izan zela [...] medio horiek ‘txekoak’ izanik, poz-pez zeudelako haien begien aurrean ia astebururo ikusten zutenarekin. ‘Militante’ zoriontsuak zirela esan daiteke... (Lan) giro aparta zegoen” (Kamio, 2011b).

Ipiluaeren beste aldea, erdal medio batean lan eginez euskaraz ulertzeko larri moldatu arren txapelketari jarraipen garrantzitsua egin zion kazetariarena, garai hartan Radio Euskadiko “Más que palabras” irratsaioa zuzentzen zuen Javier Vizcainok eskaintzen du lerroburu esanguratsua (“Lo que también es mío”) dakarren *Bertsolariko* artikuluan:

[...] acudió en mi rescate el campeonato de Euskal Herria de 2005, planteado, según veo en perspectiva, a la medida exacta de las miles de personas que habíamos convertido nuestra ignorancia en miedo y este, a su vez, en algo parecido al rechazo. La labor de los organizadores tuvo bastante de apostolado. Fueron ellas y ellos los que cruzaron la *muga* de la supuesta ciudad prohibida y nos condujeron de la mano hasta sus rincones más escondidos para que comprobáramos no solo que no teníamos nada que temer, sino que podíamos llegar a disfrutar como no imaginábamos. ¡Vaya que podíamos! Yo lo hice con el ansia y la entrega, no sé si de los conversos o de los que después de haber vagado durante años encuentran el camino de vuelta a casa. En la medida de mis posibilidades, quise ayudar a difundir la buena nueva. Cada sábado y cada domingo, en el programa de radio que conducía entonces, hicimos el seguimiento al milímetro de las fases previas. (Vizcaino, 2013: 19)³⁶³

³⁶² Ser, Cope eta Radio Nacional irrati kateek ere egin zuten 2005eko txapelketa horren jarraipena (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 63).

³⁶³ Ederra da testua. Euskararekin ordura arte izandako harremana aipatzen du, esaterako: “Mi euskera de andar por casa me llegaba para no naufragar viendo el “Gaur Egun”, leyendo algún texto no muy enrevesado de *Egunkaria* o *Argia*, o escuchando los boletines de Euskadi Irratia. Dos pasos más allá se me antojaba que estaba el lado oscuro y salvaje [...]” (Vizcaino, 2013: 19). Baina hala ere inoiz hunkitu izan zela bertsolariak entzunez: “La primera carne de gallina fue en el 93 [...] los ojos brillantes de Andoni Egaña en la conmovedora dedicatoria a Lazkao Txiki [...] ¿Por qué me emocioné yo también si no era capaz de entender ni una tercera parte de las palabras que al atravesar el aire provocaban risas, murmullos, silencios sepulcrales u ovaciones? Dos décadas después sigo sin tener respuesta y, desde luego, sin buscarla” (Vizcaino, 2013: 18), 2005ekoari egin zion jarraipenak han gertatu zenaren baitako sentiarazi zuela esanaz bukatzeko.

Esan bezala, BEC betetzea lortu zen, eta erdal hedabideen konplizitatea lortu zenez, baita BEC bete izanaren mezua, bertsolaritzaren *framing* berria, erdal komunitateari helaraztea ere: “[...] lurralde berean bizkar emanda bizi diren bi herrien arteko oinarritzko isuri komun bat gertatu zen, *flash* bat. Ikuspegi horrek gidatu zuen gure lana une oro, uste baikenuen bertsolaritzak baduela horretarako dohairik.” (Kamio, 2011b). Hain justu, 2006an publizitateko Argia saria eman zioten kanpainari, besteak beste, erdal komunitatearengana iristen asmatu izanagatik.³⁶⁴

Izandako arrakastaren neurri zehatza 2006ko martxoan argitaratu zen Lehendakartzaren 30. Soziometroak ematen du: EAEko biztanleen % 58k eta euskaldunen % 93k izan zuen BEC-eko finalaren berri (2006: 76). Datu horiek aipatuz bertsolaritzaren *framing*arekin lotzen du Kamiok kanpainaren azken xedea: “[...] kopuru onak lortu ziren eta bertsolaritzaren esanahi berriak gizarteratu ziren. Hemen dago benetako komunikazio-lana, esanahietan, pentsamendu-aldaketa, gizarte aldaketa delako” (2011b). Azterketa soziologikoak (2006: 73) bertsolaritza tradizioarekin (biztanleriaren % 22k) baino gehiago kultura popularrarekin (% 48k) lotzen zuela ere azpimarratzen du: “Bertsolaritza kultura popularrarekin lotzea eta ez tradizioarekin sekulakoa da. Horrek ziurtatzen du bertsolaritzaren etorkizun positiboa” (Kamio, 2011b).

Elkartearen enkarguz Aierdi buru zuen EHUko soziologo taldeak txapelketa horren bueltan burutako ikerketen emaitzak bat zetozen: galdekatuen % 60,5ek asmatu zuen txapeldunaren izena (Aierdi et al., 2007: 95); eta gehiago ziren bertsolaritza kultura popular gisa ikusten zutenak (% 51,3), tradizio gisa ikusten zutenak baino (% 25,6) (Id.: 60).

Azkenik, Jaurlaritzaren inkestak nahiz EHUkoak 1993an Siadecok burututakoaren antzeko emaitzak eskaintzen zituzten gizartearen bertsozaletasun mailari buruz. Jaurlaritzakoaren arabera (Eusko Jaurlaritza, 2006: 70), euskal hiztunen % 90 bertsozale deklaritzen zen neurri batean edo bestean, eta EHUkoaren arabera (Aierdi et al., 2007: 15) % 68,4.

Datu hauen argitara, eta finalak lortutako oihartzun mediatikoari buruz esandakoak ere kontuan hartuta (ik. 24. grafikoa), Elkartea martxan jarri zuen belaunaldiak 2005ean aparraldia kasik 1990eko hamarraldiaren hasieran bizi izandako mailara igotzen asmatu zuela esan daiteke, zikloaren gailurrari azken ginga bat jarri ziola. Eta bertsolaritzak masa kulturaren eremuan funtzionatzeko zuen gaitasuna agerian utzi zuela beste behin:

³⁶⁴ Inigo Fernandez Ostolazak horrela baloratzen zuen sari hura “Euskara eta publizitatea” blogean “Euskara nola saldu” izenburua zeraman testuan: “Esango nuke, iaz lortu dutena laburbiltzeko, Euskal Herriko Bertso Finala birposizionatzen asmatu dutela. [...] pentsatu nahi nuke komunikazioaren ikuspegitik eredu garri bihur daitekeela Bertsozale Elkartearen iazko lana inguruotako beste marka (elkarte, talde, enpresa...) askorentzat” (2006).

Egundoko ebentu gisa bizi dugu Euskal Herriko Bertsolari Txapelketaren finala [...]. Bertsolaritzaren zirkulu xaloak makro izaera hartzen du eta masa bilakatzen da. Plato handi bat da BEC. Neurriari eusteko bestelako gailuak behar dira piztu, horma-pantaila zabala bilakatuko da giza-hatsaren osagarri eta kameraren angeluak zuzenduko du agertokiaren iheskortasuna [...]. Ikus-entzunezko kable eta uhin magnetikoetan gauzatzen dira transmisioak, koreografia sofistikatu batean. Kamerak dira ispilu eta leiho, aurretik eta atzetik begiratzen dugu hodi optikoan zehar, zerk ez du zentzu bikoitzik horrelako osotasunean? Gertakizuna ere haragizkoa bezainbat da siliziozkoa, analogikoa bezala telematikoa [...]. Guztiok bilakatu garenean igorle eta hartzaile amaitu dira zirkoak, geu gara orain espektakulo [...]. Bertsolaritzak tradizioa eta garaikidetasuna ditu beregan. Esperientzia antropologiko eta estetiko gisa eratzen da. Eta bere egiten ditu kontradikzio gaur egungoak. (Aranbarri, 2014: 236-237)

7.4. HAUSTURA: TESTUINGURU ETA BELAUNALDI ALDAKETA (2006-)

7.4.1. Testuinguruaren trantsizio berri bat

Joxerra Garziarenak dira bertsolaritzaren historiari errepasso bat ematen dioten azken lanak. Bai bere tesian (Garzia, 2000b) nahiz Patri Urkizuk koordinatutako *Historia de la literatura vasca* lanean (2000a) eta, geroago, *Oral Traditionen* argitaratutako artikuluan (2007), 1999tik aurrera *boomaren* aldia bukatu eta bertsolaritza multipolarrarena abiatzen dela aipatzen du. Testuinguru aldaketa aipatzen du zio nagusi gisa, ETAREN jardun armatuaren bukaerak ekar dezakeen aro politiko, sozial eta kultural berria.

Dagoeneko ikusi da Euskal Herrian gatazka politikoak eta bi familia abertzaleen arteko lehiak bertako bizitzaren alderdi guztiak zeharkatu dituela 1960ko hamarraldian ETAREN jarduerarekin hasita ezker abertzale berri bat sortu zenetik. ETAREN jardueraren amaierak ez du ez gatazka politikoaren eta ezta abertzaletasunaren bitasunaren amaiera ekarriko ere, baina gatazkaren alderdi gordinentako bat desagertzeak, borroka, etenak eta lehiak leuntzea ekarri du. Garziaren planteamendua eztaba daezina da ildo horretan.

Egañak gogoeta interesgarria egin zuen 2011ko *Bertsolamintza* jardunaldietan auzi ideologikoak azken hamarkadetan bertso-munduan izandako eraginaz. Gatazkaren urterik gordinentan lubakietan bizi izanaren sentsazioa aitortzen du bertan:

Garai joanen nolabaiteko nire interpretazioa eginez, esango nuke badela 86-95 urteetan gutxi-gehiago garai bat lubakietako edo deituko nukeena.

Bertsotan baino gehiago ordea, filiazioan oinarritzen da. Hau hangoa da eta beste hura hangoa. Hau partidu honetakoa da bestea bestekoa eta beste hura beste

hartakoa. Bertsolariek badakite hori, bertsozaleek ere bai eta horrela burutzen da bertso gintza episodio itsusiren bat tarteko, normaltasun dexentez. (2011: 35-36)

Eta Lizarra-Garazirako bidea hartu zenetik, aldi berri bat hasi zenaren sentazioak jarraitu ziola gaineratzen du:

95etik aurrera edo, egoera politikoak ordurarte baino gehiago aldatzen dira. Oldartzen-etik Lizarra-Garazira gatoz, su-etena medio, handik su-etena haustera. Handik beste su-eten batera eta Barajasera, eta handik egungo egoerara. Hamabost urtetan zehar eman diren aldaketak askotarikoak dira. Gizartea kokatu egin da aldaketa horien aurrean; Bertso gintza ere bai; eta baita Bertsolari eta Gai-jartzai-leak ere. Lubakietako garaia pasea batzuentzat, lubakietatik kanpo ere bizitza bada-goela konturatzen da zenbait eta han ibiltzeko hautua egiten du. (2011: 36)

Ulertzekoa da Garziaren aldaketa gogoa, testuinguruari dagokionez bederen, baina, aipatutako lanek ETaren su-eten aldiekin bat egin bazuten ere, tesiak eta liburuaren kapituluak Lizarra-Garazikoarekin (1998-2000) eta *Oral Traditione*ko artikulua 2006koarekin (2006-2007), aldaketa ez zen finkatuko hurrengo hamarraldia arte: behin betiko su-etena 2010ean gertatu zen, eta ETak jarduera armatua behin betiko uztea 2011n. Tamainako erabakiak gizartean eragin ditzakeen aldaketena ez da gainera urte batetik bestera gauzatzen den prozesu bat. Esan bezala, 2011koak dira Egañaren hitzak: “Koiuntura politikoa hain da aldakorra ordea, eta hain mingarria beti, hautuak ez direla errazak. Bertsolariarentzat ere ia hobe da ez mugitu, konbikzioz edo lubakietatik irteteen tiro bat jasotzeko beldurrez” (2011: 36).

Ikerketa honetan ziklo honen haustura aldiaren hasiera data bat jartzera-koan, gehiago erreparatu zaio bertso-munduaren baitako belaunaldi aldaketari testuinguruaren aldaketari baino. Aurrerago azalduko denez, 2005eko Txapelketa Nagusiak puntu eta aparte bat ekarri zuen bertsolaritzaren eragiletzaren historian, bizpahiru urtean Elkartearen lidergoa belaunaldi berri batek hartuko baitu. Bestalde, oholza ganean ere 2005ekoa izan zen Andoni Egaña, eta berekin bere belaunaldiak, irabazi zuen azken Euskal Herriko Txapelketa.

Edozein kasutan, testuinguru aldaketa ere funtsezkoa izango da zikloaren haustura aldia ireki dadin. Izan ere, belaunaldi aldaketa soilak ez du zertan haus-turarik ekarri. Kasu honetan biak suertatzen dira, ordea. Belaunaldi berri batek hartzen du bertso-munduaren lidergoa testuinguru aldaketa garrantzitsuak ger-tatzen diren aldi berean.

Hurbileneko testuinguruan gertatutako aldaketak testuinguru zabalagoetan gertatutakoen eraginari bidea erraztuko dio, gainera. Izan ere, Euskal Herriko gatazka politikoak naziotasuna ardatz izatean, Lehen Modernitatearekin lotzen den gatazka bat, mundu mailan Beranduko Modernitatearekin lotzen diren hainbat prozesuk bertan sarrera ahulagoa dute luzaroan. Eta ETaren amaierare-kin gatazkaren gordintasuna leuntzean, prozesu horiek indartzen hasi dira.

Apodakak azaltzen duen bezala (2003: 24-25) logika kultural berri bat ekarri du Beranduko Modernitateak. Horrela, Aurremodernitatean kultura egunerokotasunetik jariatuta eta naturaren interpretazioari eta menperatzeari lotzen zaio (mundua irudikatuz osotasun koherente bat eratzen zuten sinesmenak, errituak, lanak, tresnak eta abar), kultura popular tradizionala garatuz. Lehen Modernitatean, gizartea eta estatua egituratzeko tresna da egituraketa horren baitako klase ezberdinen (nortasun nazionala eta klase nortasuna) ikur, eta herri kultura gisa gauzatzen da kultura jasoaren sorrerarekin eta kultura popular jasoarekin hibridatuz. Azkenik, Beranduko Modernitateak merkatuaren eta kontsumoaren logikari lotzen zaion masa kultura ekarri du, eta kultura tradizionalak nahiz herri kulturak kultura industrietako ekoiztutako eskaintza globalizatuarekin lehiatu beharko dute:

Kulturaren merkatugaiak, erosgaiak edo produktuak (berauekako bat ‘erosleria’ bera da) sortzea da helburua [...]. Honen aurrean bere burua zaindu edota ‘hezi’ (zentu zabalean: bere buruaren jabe izan) nahi duen jendearen erantzuna ezaguna da: nortasun-borrokak edo politikak (gizarte-mugimendu berriak, ingurumenaren aldekoak, sexu-askapenerako mugimendua eta abar...). Hala ere, ezaugarri komuna aurkitu ahal dugu aro honetan: kultura norberaren edo taldeen adierazpideak dira, ez dira ‘izanak’ edo esentziak, ezta ‘osotasun’ bateko multzo banaezinak. Beraz, nork bere gustura aukeratu (eta erosi), nahasi eta erabili ostean bota dezake. Kultura, alde batetik, kontsumoa da eta, bestetik, adierazpide partikularra, bizitzeko estiloa (biak batera: nork bere burua adierazteko kontsumoa edo bizimodua). (Apodaka, 2003: 25)

Ikusi den bezala, euskal kulturgintza jada 1960ko hamarraldian abiatua zen Beranduko Modernitatearen erantzunean, eta bertsoaritzak lehiakorra izateko masa kulturarekin hibridatu izan du 1980an abiatzen den ziklo honetan. Izan ere, aro bakoitzari dagokion logika kulturalak ez du aurrekoa erabat ordezkatzen, hibridatzea da egokitze eta garatzeko bidea:

Hiru ‘logika kultural’ horiek gaur egun ere nahasian garatzen dira. Ez dira etorri bata bestearen segidan, baizik eta bata bestearen gainean, ondoan, barruan... gertatzen dira. Elkarren barruan daude. Guk aurki eta erabil ditzakegu: batzuetan era tradizionalan biziko gara [...] bestetan oso modernoak izango gara, noizbait postmodernoak... Geuk zehaztu beharrean, gehienetan inguruak eta uneak zehaztuko dute zelan jokatu dugun. (Apodaka, 2003: 25)

Apodakak azaltzen duen bezala, euskal kulturgintzak logika berria ere txertatu beharko du bere analisisan eta egiteko moduetan: “Ez da lortuko hegemonia. Norberaren eta elkargoaren nortasuna eraikitze baliabide bat (beste askoren artean) eskainiko zaio jendeari. Heziz gero, jendeak gustura hartuko du eskaintza, eta, neurri batean, nortasunaren muin afektiboa izan daiteke, baina

aukera bat izango da, halabeharrez” (2003: 44). Eta bertso-munduak ere halaxe egin du. Igor Elortza eta Xabier Sukia bertsolariek Jexux Murua eragilearekin batera idatzi zuten bertsolaritzaren hedabideratzeari buruzko graduondoko lanean esaterako, Apodakaren planteamendua aipatzen dute, horren ondorioak bertsolaritzaren proiektuarekin uztartzeko:

Bertsolaritza tradizioan oinarritutako herri-kultura modernoa dela esan deza-
kegu. Lehenengo irakurketa batean dirudien baieztapen erraza baino harago joan
nahi du definizio horrek: hiru ezaugarriok elkarren aberasgarri jotzen ditugu eta ez
dugu uste, inondik ere, elkarren kontra doazenik. Adituek deskribatu dizkiguten
hiru logika kulturalak daude gaurko bertsolaritzaren baitan (tradizionala/antropo-
logikoa/mundu-ikuskerarena, modernoa/jasoa/politiko eta postmodernoa/mer-
katukoa/nortasun-kontsumokoa), eta hiruen arteko dialektika da bertsolaritza
bizi-eske baino bizirik dagoen seinale; ez tentsiorik gabe, noski. (Elortza, Sukia eta
Murua, 2008: 22-23)

Gatazka politikoak, Egañak zioen bezala, lubaki jakin eta bakan batzuetan
banatu izan du euskal jendartea. Horrek moteldu egin du Beranduko Moderni-
tateak dakarren talde nortasunen aniztasunaren eta nortasun indibidualen
proiektzioaren eztanda. Aro berriak euskal jendartean izandako beste eragin
batzuk lehenagotik ere nabaritu ahal izan badira ere, esfera publikoan islatzen
den nortasunen aniztasuna errazago bistaratuko da, beraz, lubakien logika nasai-
tzean. Aniztasuna da, hain zuzen, Garziak bertsolaritzaren aldi berri honi egot-
zen dion bereizgarri nagusia, eta *bertsolaritza multipolar* izendatzen du hura
(Garzia, 2000b: 471; Garzia: 2007: 111; Garzia, 2012: 51).

Aldi berri honen baitako beste faktore garrantzitsu bat Internetek komuni-
kazioarako tresna gisa hartuko duen indarra da: “Euskal kulturgintza hau, bere
ezaugarri horiekin guztiekin, une honetan gizarte-aldaketek eta teknologia-alda-
ketek dakartzaten desafio eta aukera berrien aurrean dago. Norbanakoaren kon-
figurazioan aldaketak gertatzen ari dira, parte hartzeko eta kontsumitzeko
orduan ere bai, eta arlo teknologikoak plaza berria ekarri dio kulturari” (Sarasua,
2013: 257). Aurrerago ikusiko dugunez multipolartasuna da, hain justu, Inter-
net bidezko komunikazioaren ezaugarri nagusietako bat.

7.4.2. **Belaunaldi berriak oholta gainean: multipolartasuna eta emakumea**

7.4.2.1. *Bertso-eskoletako lehen belaunaldiaren lidergoa*

Bertso-eskoletako lehen belaunaldia izango da hamarraldi honetan bertso-
gintzaren lidergoaren pisurik handiena bere bizkar hartuko duena. 90eko hama-

rraldian, Egañaren belaunaldiarekin batera hazi eta ezagun egin den bertsolari gazte taldeak beteko ditu hamarraldiko hiru Euskal Herriko Txapelketa Nagusietako finalista plaza gehienak: Maialen Lujanbiok, Unai Iturriagak, Igor Elortzak, Jon Maiak eta Jesus Mari Irazuk. Horiei, esan bezala, Sustrai Colina eta Aitor Mendiluze batu zitzaizkien 1997ko finalean, Amets Arzallus 2005ekoan eta Aitor Sarriegi 2009koan, guztiak ere, zerbait gazteagoak izanik geroago plazaratu ziren arren, Egañarenaren ondorengo belaunaldi berekotzat har daitezkeenak.

Bertsolariren 60. zenbakiko azalak 2005eko finalera garamatza. Bertan, Imanol Lazkano eta Andoni Egaña elkar besarkaturik ageri dira, malko artean. Lazkano Elkartearen lehendakari izan da Elkartearen sorreratik eta kargua utzi berri du. Egañari bere laugarren txapela jantzi berri dio argazkian, zaruaztarraren azken txapela izango dena.

Ziklo baten amaiera sinbolizatzen duen argazkia izan daiteke. Baina zikloak ez dira, noski, argazkiak bezala, une batean ixten, aldi bat hartzen duen prozesu baten emaitza izan ohi dira halako aldaketak. Horrela, Txapelketa Nagusiko finalaren oholtzan hamarkada hasieran emango du erreleboa Egañaren belaunaldiak, huraxe izango baita bere belaunaldiko kide bakarra 2001eko finalean. Txapelak, ordea, zaruaztarraren buruan jarraituko du hamarkada osoan zehar 2009ko abendura arte. Txapelak bertsozaintzaren baitako lidergoa seinalatzen duenez, eta Egañarena *boomaren* aurpegi ezagunena denez, hamarraldia bukatu arte ezingo da errelebo hori erabat gauzatzat eman. Hamarraldi horretan bertsozaintzaren lidergoa rockaren belaunaldiak Egañarekin partekatu zuela esan daiteke, bada: “Andonik hurrengo belaunaldiarekin ere puri-purian iraun du, bere indar guztiarekin. Ilea erori zaionerako, soila izatea modan jarri da rape-roen artean.”³⁶⁵ (Maia, 2017: 256).

Bertsolariren 76. zenbakiaren azalak 2009ko finalera garamatza. Txapeldun berriari, Lujanbiori besarkaturik ageri da Egaña, eta 2005eko argazkian ez bezala irribarrea eta lasaitua nabari zaizkio aurpegian. Hor eman zen bukatutzat ordezkatzeko prozesua. Hitz horiexekin eman zion ongietorria txapeldun berriari 2009koan ikusle soil izan zen Kamiok:

Txapeldun berriak bere lehenengo deklarazio instituzionala egin du: euskaratik eta euskaraz. Ordezkatze osoa gertatu da gaur, eta garai berria dator. Zorionak emakume guztiei. Teknologia berriei esker gure gizatasuna adierazteko inoiz baino aukera gehiago daukagun honetan, Maialenek irabaztea ikaragarritzko zoriona da. Txapeldun garaikidea da. Zorionak Maialen. (Kamio, 2009)

³⁶⁵ Egañak Amurizari bere bertsozaintzaren nolabaiteko aitatasun bat aitortu izan dion bezala, beste hainbeste gertatu izan da bertsolari gazteagoekin eta Egañarekin.

7.4.2.2. *Belaunaldi berriagoak toki bila*

Maialen Lujanbio, Unai Iturriaga, Jon Maia, Igor Elortza, Estitxu Arozena, Jexux Mari Irazu eta rockaren belaunaldiko bertsolari guztiak bertsoan hasi eta gutxira lortu zuten toki bat elitean. Artean nerabe zirela agertu ziren herrialdeetako txapelketako finaletan edo *Bertsolari* aldizkariaren azalean. Haien kalitateari eta lanari esker irabazitako tokia izan zen, baina lehenengoak izatearen abantaila ere bazuten. Bertso-eskoletako lehenengoak ziren, bertsolaritzaren transmisioa ziurtatzeko horren *framinga* eguneratzeko behar larria zuen mugimendu hasi berriaren baitan. Araban 1980ko hamarraldian gertatutakoak erakusten du esan nahi dena, han egoera muturrekoagoa zela zehaztu behar bada ere: “Bitxikeria gisa, zer den ausardia. 1984an, Abel Enbeitaren ekimenez, Arabako I. Bertsolari Txapelketa antolatu zuten. Berez, bertso eskoletako partaideak ziren izena eman zutenak, ia denak aurretik jendaurrean inoiz kantatu gabeak” (Barandiaran, 2011: 83).

Ikusi da *boomaren* lehen gailurrean 1990eko lehen urteetan jada hazkundearen banaketaren kezka piztu zela, telebistaren fokuari doikuntzaren inguruko kezka lotuta. Egaña 1993-1994tik aurrera bertso-eskoletatik bertsolariak perretxikoak bezala ateratzen zirela aipatzen zuen, eta horiei tokia egitea arazo bihurtzen hasia zela. Sortzen ziren guztiak elitera begira sortu izana zen arazoa: “[...] denok geunden piramidearen erpinera begirada josita: puntako bertsolariak, hedabideak, antolatzaileak, bertso-eskoletako arduradunak, gai ziren gazte txoak eta hain gai ez zirenak” (Egaña, 2004: 150). Ibiliak erakutsi zuen irtenbidea bertso-eskolen xede-puntua aldatzea zela: “Apurka, bertso eskolan bertan hasi zen bertsolaritzaren ikuspegi ekologikoagoa lantzen [...]. Bertso-eskolak orain badu eskolatik, baina badu aldi berean taldetik ere, eta askotan lagunartetik ere bai” (Egaña, 2004: 152). Eta harrobigintza zabalago bat jorratu da aurrerantzean: “Jada jendea kontziente da bertso eskola dela toki bat bertsoaz gozatzeko eta bertso eskolan sortzen direla puntako bertsolariak, noizean behin eginez gozatzen duten bertsolariak, bertsozaleak oro har, epaileak, gai jartzai-leak, kritikariak [...]” (Esnal, Egaña eta Sarasua, 2002: 814).

Puntako maila duten bertsolari berriak ere sortuz joango dira, ordea, eta horiei geroz eta zailagoa suertatuko zaie puntara iristea:

2006ko urte hura, hain zuzen ere, garrantzitsua izan zen gazteen kexu horiek plazaratzeko. [...] kontua da hainbat bertsolari gaztek hainbat aldiz eta hainbat forotan hitz egin zutela haien kantatzeko gogo eta kantatzeko ezintasunaz. Esaterako, Jon Martinek horrela azaldu zuen elkarrizketa batean: ‘Gure belaunaldia arazoa sentitu duen lehenengoetakoa da, baina atzetik bertsolari asko datoz, gure belaunaldian baino gehiago, eta askoz gehiago etorriko dira. [...] Bertso saio ofizialak eliteko bertsolarien monopolizatu dituzte (ez eurek, antolatzaileek baizik) eta

gazteek bide propioak eraiki beste erremediorik ez dute [...]. Askori gaizki irudituko zaio gazteok plazak aldarrikatzea, baina kontrakoa gero eta arazo handiagoa izango dena ukatzea litzateke [...]'. (Barandiaran, 2011: 135)

Arazoak hartutako dimentsioaren adierazle da berrogei bat bertsolari gazte eta gai-jartzailek 2006aren amaieran *Hamaika Bertute* proiektua abiarazi izana. Besteak beste gazteei ibilbide alternatiboak eskaintzeko sortu zen hura:

Bertso saioak antolatzeko baliabide urriak dituzten antolatzaileei bertso saioak antolatzeko aukera eskaini nahi zieten, dela gaztetxeak, elkarteak, lagun kuadrillak, elkarte gastronomikoak edo auzoetako festak. Baina, horra aldaketa, Hamaika Bertuteko kideek erabakiko zuten zein bertsolari bidali, 'saio kopuruaren arteko desorekarik egon ez dadin'. Hau da, merkatuaren legeari ihes egin nahi zioten horrela, eta kantatzeko aukera sozializatu. (id.: 137)

Kualitatiboki aldaketa garrantzitsua planteatzen zuen *Hamaika Bertutek*, Elkarateak bere sorreratik espresuki erabakia baitzuen bertso-merkatuan eskurik ez sartzeari (Lankuk bitartekaritza lanak egin edo zerbitzuak eskaini zitzaizkeen, baina tokian-tokiko antolatzaileak erabakitzen zuen saiora deitu nahi zuen bertsolarien zerrenda). *Hamaika Bertute* joan zen, ordea, eta merkatuaren legeak jarraitu zuen indarrean.

Urte horietan egon da, noski, nagusiko finalisten mailako oihartzuna lortu duen bertsolari gazteagorik: Nafarroan Xabier Silveira azaldu zen lehenengo, eta Julio Soto ondoren; Bizkaian paia-tarrak, Estiballes eta enbeitatarren hirugarren belaunaldia; Martin anai-arrebak edo Uxue Alberdi Gipuzkoan... Batzuetan, bertso-munduan ertzekoagoak diren herrialdeetako txapelketetan nagusitu izanak lagundu die, beste batzuetan bertso-gintzaz kanpo antolaturiko aktibitateek eman diete plus bat... Baina Egañak azaltzen duen gisan, 2010eko hamarraldia- ren bukaeran arazoak bere horretan segitzen zuen:

Bai finaletan eta baita finalerdietan ere, gora doa bertsolarien batez besteko adina. Inoiz baino zaharragoak dira [...]. Orain, belaunaldi bakoitzak tapoi handiagoa egiten dio hurrengoari, belaunaldi bakoitzean bertsolari on mordoxka bat dagoelako [...]. Gure garaian oso zaila zen abiatzea. Ez zegoen bertso-eskolarik, eta asko gustatu behar zitzaizun bertsoan jarduteko. Hori bai, gora iristea errazagoa zen, tartean jende gutxi zegoelako. Gaur egun abiatzea errezagoa da, bertso-eskoletatik asko abiatzen dira. Baina, gehiago direnez, zailagoa da gora iristea. (Rubio, 2019: 92-93)

7.4.2.3. *Multipolartasuna edota dibertsifikazioaren booma*

Multipolartasunaren aroa iragartzen duenean, rockaren belaunaldiari erreparaturaz lehen espezializazio eta dibertsifikazio zantzuak nabarmentzen ditu Garziak:

Eso ocurre en las cenas bertsolarísticas, o en las sesiones temáticas en las que algunos bertsolaris han encontrado un espacio para desarrollar aspectos del bertsolarismo que difícilmente podrían cultivar las sesiones normales. Se organizan así sesiones de bertsolarismo erótico, negro o absurdo, o tramas bertsolarísticas [...]. Este tipo de sesiones se realiza generalmente en locales pequeños, pubs o bares [...]. En los últimos años de la década de los noventa, el panorama del bertsolarismo se presenta más variado que nunca en la historia. (Garzia, 2000a: 471)

2000ko hamarkadaren amaierarako, aurrera egin da nabarmen bide horretatik. Atzetik datozen belaunaldiak ugaritzean, eta euren tokia, euren eszena sortu beharrean aurkituko direnez, askoz ere nabarmenagoa izango da multipoltartasun hori:

Askoz bertsolari gehiago dira, eta anitzagoak [...]. Formatuak biderkatu egin dira: antzerkiarekin, multimedia espektakuluekin, jazzarekin, komikiarekin, atzerriko inprobisazio fenomenoekin, literaturarekin... fusionatu izan dute, eta bertso-poteoan, balkoitik balkoira, bionbo baten atzetik, jende artetik... kantatu izan dute. Bertsolarien mundua hain zabala izanik, denak ez dira bertsozale denentzat ezagunak, eta interes eta proiektu konkretuen inguruan sortu dira taldeak. Sorkuntzari buruzko gogoeta gune eta maila ezberdin askotan ematen da. Beste hainbeste gertatu da bertsozaleekin. Gehiago dira, anitzagoak [...] (A. Agirre, 2009: 10)

2010eko hamarraldiaren bukaerarako, aldiz, bi hamarkada lehenago bertsolaritzan adituak kasik intuizio gisa nabarmentzen zuena ikerketa soziologikoen ondorioetan ere nabarmendu da. Prozesu honen baitan, eta bertsozaleei erreparatuz, azken ziklo honen hasieran sortutako joeraren jarraitutasuna ikusten da, eta hala erreparatu dio Zubirik (2016: 21). Bestalde, eskaintzaren dibertsifikazioa erakusteko hainbat datu eskaintzen ditu (2018: 28-30 eta 2019: 20-21). Horrela, saioetara joan ohi den jende kopuruaren bilakaerari erreparatzen dio lehenik: 1995ean 223.924, 2000n 155.668, 2005ean 173.006, 2010ean 262.850 eta 2015ean 263.884. Ikus daitekeenez 1990eko bigarren erdian behera egin ondoren, 2010eko hamarraldiaren lehen erdian hogeitaz lehenagoko kopuruak berdindu eta gaitzetea lortu da.³⁶⁶ Eta saio kopuruaren bilakaerari dagozkionak erreparatzen ditu jarraian: 1990ean 419, 1995ean 1.125, 2000n 1.237, 2005ean 1.327, 2010ean 1.699 eta 2015ean 1.764. Saioen hazkundea bertaraturiko jende kopuruarena baino handiagoa denez, datuak iradokitzen dute eskaintzaren dibertsifikazioa izan dela hazkundea ekarri duena:

³⁶⁶ *Boomaren* unerik goreneko datuak ere, 1992an 258.000 (Siadeco, 1995: 24), gaitzeten dira.

Gaur egungo kopuru handiak, 1990eko hamarkadakoak baino handiagoak, bertso-saio txikiagoetan oinarritzen dira.

Beraz, gaur egun bertsolariak bigarren *boom* bat bizi duela esan genezake, baina bigarren *boom* horren izaera desberdina dela. Gure susmoa honakoa da: saio txikiagoek osatzen duten hazkunde horrek, agian, aniztasuneranzko joera islatzen du. (Zubiri, 2019: 19)

Bertsolariek eurek ere ikusten dute fenomenoak:

[Egañaren hitzak] 1980ko hamarkadaren bukaeran eta 1990ekoaren hasieran arlo diferenteetan gertatutakoek ekarri zuten *boom* bat [...]. Baina arrakastaren eredu hori monolitikoagoa zen. Jaialdi handiak ziren, sei edo zortzi bertsolariarekin eta milaka pertsona entzuten. Eredu hori bakarrik zegoen. Bertso poteorik, esaterako, apenas. Horregatik esaten dut oraingo dibertsifikazioa ongi iruditzen zaidala. (Rubio, 2019: 69)

Hasiak dira arrisku berrien inguruan gogoetatzen ere: “[Miren Amurizaren hitzak] [...] zenbat eta zirkuitu gehiago sortu, arrisku gehiago egon daiteke elkarrengandik urruntzeko. Bertsolari kopurutxo bat egongo da zirkuitu batean eta beste batzuk beste batean, elkarren berri izan gabe. Uste dut hori neurri batean gertatzen ari dela” (Rubio, 2019: 70). Eta ñabardurak egiten: “[Lujanbioren hitzak] Espezializazio moduko bat dago, oraindik ere puntuala dena. [...] masa nagusia bi ertzen erdian dago, eta batzuetan alde batera edo bestera jo arren, interkomunikatuta daude” (Rubio, 2019: 70).

Soziologoek ere hastapenetan ikusten dute prozesua: “Aniztasunaren *Big Bang* batez ariko bagina, lehenengo uneetan gaudela esango genuke. Joxerra Garziak aro multipolarra deitu zuena bizitzen ari da bertsolaritza” (Zubiri, 2018: 37). Eta ñabardura eta gogoeta berriak eranstean dizkiote bertsolarien gogotei:

[Xabier Aierdiren hitzak] Fragmentazioak espezializazioa ekarriko du, eta publiko jakin bat mugituko du espezialitate bakoitzak, eta beste zirkuitu bat egongo da ezagunagoa izango dena, estandarragoa, espektakularizazioaren bidetik joko duena. Egongo dira batzuk arlo batetik bestera saltoka ibiliko direnak. [...] kontsumo gizarte batean gaude, eta horrelako gizarte batean gero eta produktu gehiago daude erabili eta botatzekoak. [...] [bertso-munduaz ari da] gero eta ordezkatze prozesu azkarragoak daudela ikusten dut. (Agirreazaldegia, 2018b: 87-88)

7.4.2.4. *Bertsolari emakumeak*

Aniztasunaren dimentsio garrantzitsuren bat garatu bada, bertsolari emakumeena izan da hori; bertsolariaren irudikapen klasiko eta esentzializatuarekin norbaitek apurtu badu, bertsolari emakumeek egin dute. Izan ere, bertsolariaren

genero maskulinoa izan da emandakotzat ulertu izan den elementu garrantzi-tsuenetariko bat. Horrela, azpimarratzen du Hernandezek: “Beharbada esan beharko genuke emakume profazadoreen debekuak³⁶⁷ utzitako hutsunea beti egon dela hor, eta hutsune horrekin elkarrizketan, harremanetan, elkar eragiten... sortu eta garatu dela bertsolaritza garaikidea” (2019: 54).

Bertsolari emakumeei buruzko ikerketa Carmen Larrañagak abiarazi zuen 1990eko hamarraldiaren bigarren erdian, eta artikulu bidegile haietako bati izen-buru esanguratsua jarri zion: “Del bertsolarismo silenciado”.³⁶⁸ Esanguratsua da, halaber, gaiari buruzko azken artikulu honetan Hernandezek jarritakoa ere: “Hutsuneak du hitza”. Ikerketa horretan prentsa historikoan egindako bilketak ere nabarmen erakusten du hedabideek isilarazi egin zituztela bertsolari emakumeak, haiena baita bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren historiak duen hutsune nabarmenena: 1823tik 1979ra bildu diren 4.159 testuetatik 24 dira bertsolari emakumeen aipamenena egiten dutenak. Alegia, bildutakoaren % 0,6.

Topatu diren testu apurretan, Hernandezek egindako azpimarraren zantzuak topa daitezke gainera: “Tartean erreferentzia gutxi batzuk agertzen zaizkigu, batez ere gizezko bertsolariekin izandako tratu edo lehiengatik. Hau da, gehienetan emakume horiei buruz dakigu gizezkoekiko zuten harreman edo loturarengatik. Edo norbaitekiko edo norbaiten zerbait dira ala ez dira” (Hernandez, 2019: 52). Horrela, egin ahal izan den deskubrimendu interesgarriena, esaterako, gaurdaino ezezaguna zen Manuela Zubiaurre *Bertsolari* (1837-1916) bertsolariaren arrastoa, Iparragirrearen musa gisa eskaini zitzaion artikulu batetik abiatzen da. Hona titularra: “Amores y desengaños de Jose Mari Iparragirre / Manuela Zubiaurre, le dijo: ‘Ez’...” (*La Voz de España*, 1977/VI/7, Iñaki Linazasoro). Eta erreferentzia gehiago topatu ahal izan dira bertsolarien emazteei buruz bertsolari emakumeei buruz baino: Iparragirrearen alargunaren, Anjela Kerexetaren, heriotza albiste bihurtu zen, esaterako, eta horrelako albisterik ez zen jasotzen bertsolari emakumeen kasuan. Edo 1970eko hamarraldian “Bertsolarien Emazteen Eguna” izeneko jaialdia ospatu izan zen, garaiko bertsolari emakumeek baino oihartzun handiagoa zuena.

Azken zikloaren hasieran ekin zioten bertsolari emakumeek pixkanaka plazan euren tokia berreskuratzeari: Amaia Otsoa izango da Lore Jokoen garaietatik, laurogei urtetik gorako hutsunearen ondoren, txapelketa batean parte hartuko duen lehen emakumea 1984ko Arabako txapelketan izena emanez, eta Kristina Mardarasek emango du hurrengo pausoa 1986ko Txapelketa Nagusian parte hartuz; Almengo bertso-eskolatik ateratako Arantzazu Loidik (Otsoa eta Mardaras ere bertso-eskoletatik pasatakoak ziren) ibilbide esanguratsua osatuko

³⁶⁷ Bizkaiko Foruek 1452an emakume hauen kantua galarazten zuen debekuaz ari da. Debekuaren testua jaso da ikerketa honetan, eta horren inguruko iruzkinen bat ere egin da.

³⁶⁸ LARRAÑAGA, C. (1997): “Del bertsolarismo silenciado”. *Jentilbaratz*, 6. zk., 57.-73. or.

du 1980ko hamarraldiaren bukaeran eta 1990ekoaren hasieran; eta Zubirik rockaren belaunaldia deituko dionaren baitan ere, 1990eko hamarraldiaren bigarren erdian, Maialen Lujanbio, Estitxu Arozena, Iratxe Ibarra edo Amaia Agirre bezalako bertsolari garrantzitsuak agertuko dira. Zikloaren hausturarekin bat gertatuko da, ordea, bertsolari emakumeen presentziaren leherketa: “Aurrera eta etorkizunari begirako agertoki horretan, emakume bertsolariak agertu dira (indar gehiagorekin XXI. mendetik aurrera) eta, batez, ere diskurtso feminista (bereziki 2008tik), bertsolaritzak mende batean zehar garatu duen logikan pitzadura edo arrakala eraginez” (Hernandez, 2019: 51).

Hernandezek 2008a seinalatzen du, hain zuzen ere urte hartan Elkartearen baitan genero taldea deritzona martxan jarri zelako. Geroztik talde horrek, genero berdintasuna eta feminismoa bultzatzeko asmoz, ekimen asko egin ditu. Aipatzeko modukoak dira “Ez da kasualitatea” saioak, Ahalduntze bertso-eskola, Zilekoa... Azken urteotako eztabaida bizienetako bat izan da generoaren ingurukoa, ikerketak egin dira, emakume bertsolarien historia berreskuratzeko deiak egin dira, bertsolari emakumeek pairatu behar izan duten matxismoaren eta erasoen testigantzak jasotzen dituen *Kontrako ezta* liburua argitaratu da... Sekulako aldaketa gertatzen ari da denbora gutxian: “Lehen, generoa okela besterik ez zen bertsolaritzan. Orain, generoarekiko ikuspegi berdinzale batek bertsolaritza zabaldu, sakondu eta aberastu egin dezake. Genero aldetik eman diren aurrerapausoek lortu dute, adibidez, bertsozale ez ziren hainbat bertsozaleze” (Zubiri, 2018: 45). Eta aldaketa hori, esan bezala, ardatz garrantzitsu bihurtu da dibertsifikazio prozesuaren baitan: “[...] badaude feminismotik bertsolaritzara gerturatu diren zaleak eta ia bakarrik emakume bertsolariak ezagutzen dituzte. Askok aldatzen du horrek jokoa, plazak eta erreferentzialtasuna konpartituago eta banatuago geratzen delako [Miren Amurizaren hitzak]” (Rubio, 2019: 69).

Zubiriren iritziz, rockaren belaunaldiko bertsolarien artikulazioa bizi izan ondoren, gisako beste prozesu bat bizi du egun bertsolaritzak emakumeen artikulazioarekin. Azken neurketen arabera bertsolarien % 25 eta publikoaren % 53 emakumeak direla kontuan harturik, prozesu honek duen garrantzia azpimarratzen du ikertzaileak: “Emakume bertsolariek eta publikoaren gehiengoa osatzen duten emakumeek zer leku izango duten bertsolaritzan, horrek nabarmen baldintzatuko du bertsolaritzaren etorkizuna” (Zubiri, 2018: 36).

Hainbat ahotsek azpimarratu izan du emakumeak egiten ari diren aldaketaren garrantzia, eta Hernandezek, esaterako, Zubiriren planteamendua ontzat eman ondoren, hitz-joko bat darabil, aldaketaren sakontasuna eta zailtasuna agerian uzteko:

Urteak pasatuta, emakumeen parte-hartzea nabarmen handitu bada ere, esan dezakegu —Zubiri eta Aierdirekin bat eginez—, artikulazio hori ez dela guztiz

gauzatu [...]. Agian pentsa dezakegu emakume bertsolarien kasuan artikulazioaz baino des-artikulazioaz hitz egin behar dugula. Orain arte egindako loturak des-artikulatu eta desegin, oinarri berri batekin abiatzeko. (Hernandez, 2019: 52)

2009ko eta 2017ko Maialen Lujanbioren txapelek ikusgarritasun handia eman diote gaiari. Batez ere lehenengoan, emakume batek lehen aldiz irabazi izanaren garrantzia azpimarratu zuten egunkari guztiek. Argi dago Lujanbiok bide berri bat ireki duela bertsolaritzaren elitean eta indartsu datozela atzetik emakume gehiago. Hala ere, seinlatu beharra dago gaurdaino bera dela txapelketa nagusi bateko finalera iritsi den emakume bakarra.

7.4.3. Erreleboa Elkartean ere

7.4.3.1. *Profesionalizazioaren atetik belaunaldi berriak*

Elkartean ere 2000ko hamarraldiaren bigarren erdian gauzatuko da belaunaldi aldaketa. Imanol Lazkanok Elkartearen sorreratik bete duen lehendakari kargua utziko du 2005ean eta Iñaki Muruak hartuko du haren tokia. 2007an Koldo Tapia izango da Elkartearen sorreratik bete duen idazkari kargua utziko duena, eta Aritz Zerain sartuko da haren ordez. 2008an Arantxa Mariskal izango da bere sorreratik XDZan zeukan ardura utziko duena. Pixkanaka, Elkartearen baitako alor ezberdinetan gertatuko da errelebo bera. Gidari berriak ez dira izango, ordea, berriak Elkartean, baizik eta lehenagotik ere tartean ibilitakoak eta 2005eko txapelketak ekarri zuen gailurrean parte hartutakoak (eta Murua, Egañaren belaunaldikoa).

Belaunaldi aldaketa, neurri handi batean, ohikoa denez, aurreko belaunaldiak adinagatik erretiroa hartu behar izango duelako gertatuko da, baina Elkartearen profesionalizazioarekin ere izango du zerikusirik. Elkarreak lehen hamarkadetan dokumentazio zentrokoez harago ez ditu bi langile baino izango, baina 2000ko hamarraldian hazkunde nabarmenean sartuko da:

2000. urtean, 80ko hamarkadaren bukaeratik proiektua martxan jarri eta bulzatu eta aitzinatu zuten eragile ia berdinak zeuden Elkartean beharrean: Euskal Herriko eta herrialdeetako eragileak eta Xenpelar Dokumentazio Zentrok langileak. Baina handik bost urtera, 2005ean, Elkarreak soldatapeko hirurogei lagun baino gehiago zituen, hainbat egituratan banatuta eta askotariko ardurekin. (Barandiaran, 2011: 128)

Larrinagak azaltzen duen bezala, gisa honetako profesionalizazio prozesuak oso ohikoak dira gizarte mugimenduen bilakaeran: “[...] denbora igaro ahala, mugimenduak instituzionalizazio maila jakinetara iristen dira euren bilakabi-

dean. Horrela, gaur egun mugimendu gisa ezagutzen diren entitate batzuek enpresa egiturak dauzkate euren eraketan, eta eredu burokratikoak baliatzen dituzte antolaketan eta kudeaketan (2007b: 79). Eta arduren espezializazioa ere ohikoa izaten da: “[...] mugimenduen barne profesionalizazioak eta burokratizazioak bere adituen eta teknikarien prestakuntza dakar, are berezituagoa zenbat eta formalagoa eta eraginkorragoa izan erakundea bere helburuetan” (2007b: 82)

Ordura arte, gogoetak partekatu eta erabakiak mugimendu osoaren eztabaiden ondotik hartzen baziren ere, nukleo txiki batek, Garziak aipatzen zuen “Zaharren Kontseilu”ak markatu zuen norabidea. Egitura handiagoa izatean eta ardurak espezializatuagoak, lidergoa bera banatzeari ekingo zaio, ordea.

7.4.3.2. 2005eko krisia eta 2006ko gogoeta

Urte hartan lehendakari izendatu zuten Iñaki Muruaren hitzetan 2005eko txapelketa nagusiaren antolakuntzak, gailur berri bat ez ezik, krisi indartsu bat ere ekarri zuen: “Nire begietarako egon zen belaunaldi aldaketa bat, koiunturala, eta txapelketaren eraginez [...]. Jende berria etorri zen, lan modu eta jakintza berriekin. Lan egiteko moduetan, estiloan, hiztegian eta hizketan, Elkartean bazegoen hierarkiari buruzko jarreran, denean izan zuen eragina [...]” (Barandiaran, 2011: 114). Txapelketak izandako arrakastaren azpian gertatu zen lurrikarak kolokan jarri zuen Elkartearen sorreratik proiektua gidatu zuen lidergoa: “[...] hain gora joan zen dena, hain handia izan zen burrunba, hogeitaz Elkartearen lema eramandako jendea tokiz kanpo sentitu baitzen” (Barandiaran, 2011: 115).³⁶⁹ Eta jada prestatzen hasiak ziren errelebo graduala ere arriskuan jarri zuen: “[...] ondorio larriena izan zen ordezkapen naturala genuena, entrenatzen hasita genuena, bertan behera geratu zela [Muruaren hitzak berriro]” (id.: 115).

Ohi denez, barealdia etorri zen ekaitzaren ondoren, eta, Elkartearen buruzagitzako belaunaldi aldaketa bideratzeko, 2006ko azaroaren 11, 12 eta 18an hausnarketa prozesu zabala burutu zen. Elkartearen zuzendaritzaren arduradun nagusi gisa Koldo Tapiaren tokia hartu zuen Aritz Zerainek belaunaldi aldake-

³⁶⁹ Kamioren eta Tapiaren energia eta pertsonalitate indartsuen arteko talka aipatzen da xehetasun gehiago eskatzen hasita. Garziaren ikasle izana zen Kamio, eta berak proposatu zuen komunikazio arduradun posturako: “Joseba Kamiok ekarri zuen iraultza. Nire ikaslea izandakoa zen. Koldo Tapiari esan nion komunikazio arduradun plazarako ikasle on batzuk bidaliko nizkiola eta tartean bat oso ona. Bera hartzen bazuten sekulako lana egingo zuela baina tentsioak ere izango zituztela. Eta halaxe gertatu zen” (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26). Belaunaldi horren baitan Tapiarekiko ez ezik, Kamiorekiko ere sinpatia ikus daiteke, ordea: “Oso oroitzen on utzi zidan Kamiok. Ni oso *estajanovista* naiz, eta bera ere horrelakoa zen” (A. Egaña, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26).

tak ez zuela etenik ekarri deritzo: “Etenaz galdetu didazu. Nik uste dut ez dela egon, batzordeetan, behintzat, ez. Elkarteko jendea, orain ere, barru-barruko jendea da, eta hor dago beti, edozertarako. Laguntza handia izan dugu, eta horrek ez du utzi etena sortzen” (Barandiaran, 2011: 128). Baina bai ikusten du 2006ko gogoeta haietatik aldi berri bati ekin zitzaioela, eta aldi berriaren marka garrantzitsuenetako bat profesionalizazioan sakontzea izango zela: “ziklo berri baten hasiera bezala, 12 urteko ikuspegia jarri genuen, eta etorkizunean landu beharreko bidea zein izan behar zuen zehaztu. Horrekin batera, beste helburu bat izan zen lantaldea sendotzea, eta hortik etorri da berrikuntza nagusia” (Barandiaran, 2011: 128).³⁷⁰

Profesionalizazio horren baitan komunikazio arduradun berri bat hartu zen, Esti Esteibar, baina kasu honetan modu iraunkorrean, egunerokotasunerako, txapelketa handietarako bigarren profesional bat ekarriz errefortzu gisa. Bestalde, komunikazioa egiturako sail iraunkor gisa eratzea erabaki zen, herrialdeekin zehar-lerroan aritzeko asmoz: “Barne mailan, Bertsozale Elkartek ikasi zuen komunikazioa prentsa-bulego bat baino gehiago zela, batetik; bestetik, komunikazioaren indarrak jabetu zen. Tabernari bizkorrek dakiten bezala, ez da gehiago irabazten zerbitzari gutxiago jarrita, gehiago jarrita baizik” (Kamio, 2011b).

7.4.3.3. *Ikerketa alorreko korapiloa*

Belaunaldi aldaketak Elkartek betierekoa duen eztabaidarako joerari beste dimentsio bat erantsi zion: proiektuaren inguruko zenbait alderdi ezbaian jarri ziren.

Bertso-munduaren praktika finkatuenetatik, egunerokotasunaren dinamiketatik, gehien urruntzen zirenek eragin zituzten zalantza gehiago, nagusiki ikerketaren ingurukoek. Unai Iturriaga, esaterako, modu honetan mintzo zen 2003an *Argian* eskainiriko elkarrizketa batean: “Uste dut denboratxo baterako nahiko teoria betekada badaukagula. Ez dut uste bertsolaritzak hamabost teori-korentzat ematen duenik” (Barandiaran, 2011: 93). Luzaroan bidea markatu duen lidergoaren ikuspegia doitzeko gogo bat ere egon zitekeen: “Jexux Mari Irazuk uste du beharbada gehiegi pertsonalizatu zela Elkartearen jarduna. Garrantzi gehiegi eman zitzaie —edo zaiela— batzuen intuizioei [...]” (Barandiaran, 2011: 93). Planteatzen zena ez zen proiektuaren ukoa, horren baitako lehentasunen eta Elkartearen baliabideen banaketaren inguruko eztabaida bai-

³⁷⁰ Ordura arte zuzendari lanetan ibilitako Koldo Tapiak berresten ditu hitzok: “Koldo Tapiak esan zuen, Elkartea utzi berritan, hasieratik pentsatutako Elkartea bideratuta zegoela eta orain beste fase batean sartzen zela” (Barandiaran, 2011: 151).

zik. Hala, nazioarteko saretzea bideratzeko Argo proiektua, esaterako, bertan behera gelditu zen.³⁷¹

Eztabaida horrek 2008ra arte egin zuen bidea, eta Mintzola proiektua izan zen hurrengo bidegurutzera. 2003tik egoitza nagusiaren eta XDZren kokaleku berri bila zebilen Elkarteak, eta 2004an Villabonan jartzeko aukera sortu zen: Subijana etxea eraberritzeko asmotan zebilen udala eta bertan izan zitekeen. Egitasmo potoloa zen, eta udala ez ezik, Gipuzkoako Foru Aldundia eta Eusko Jaurlaritzak ere sartuko ziren tartean. Elkarteari esaten zioten eraikina ezin zela berarentzat bakarrik izan, zerbait zabalagoari egin behar zitzaioela tokia, eta Elkartean ahozkotasanaren inguruko ikergunearen proiektua hasi zen forma hartzen (Barandiaran, 2011: 129-130). Ordukoak dira aurreko puntuan aipatu diren ahozkotasanaren inguruan hezkuntza arautuan egindako probak.

Horrelako proiektu bat garatzea ez da bi egunetan egin daitekeen zerbait. Eta lau urte geroago mahaigaineratu zuen Joxerra Garziak Mintzolaren diseinua: “Ahozko tradizioaren behatoki dinamikoa eta, era berean, gaur egungo gizarteak ahozko komunikazioan dituen premia berriei erantzun egokia emateko sortutako erakundea” (Barandiaran, 2011: 131). Helburu zabal eta anbi-ziotsuak zituen planteamenduak: “Bilketa lanean, ahozko inprobisazio kantatua ez diren generoetara zabaldu, euskarazko ahozkotasanaren ekosistemaren mapa osatu, nazioartean dauden antzeko zentroekin sare bat osatu eta, koordinazio lanaren ardura bere gain harturik, lan honetan diharduten beste erakundeekin elkarlanerako bideak eta prozedurak finkatzea” (Barandiaran, 2008: 131).

Proiektua idatzirik zegoen, baina lehen txinparta piztu zenetik forma hartu bitartean, 2004tik 2008ra gauza asko gertatu ziren Elkartean. Aipatu dira jada 2005eko krisia, 2006ko gogoeta kolektiboa, hainbat postu garrantzitsutan izan-

---

³⁷¹ Barandiaranen liburuan azaltzen da eztabaida hainbat ikuspegitik landuta eta behar besteko nabardurekin. Handik hartutako pasarte esanguratsu batzuk baino ezin dira jaso hemen. Esaterako, Koldo Tapiaren azalpenak: “2003ko urte hartan batzuk tira egiten ari ginen fuerte ikusten ari ginelako ikerketaren bideak lehenetsuna hartu behar zuela, hor behar genuela azpiegitura sendoa sortu, bertsolaritzak, bertsogintzak eta euskalgintzak orokorrean zituen beharretik erantzuteko. [...] buruan genuen institutu baten itxura antzeko zerbait izan beharko lukeela, eta Unibertsitateak barruan egon behar zuela. Zaila zen, baina batzuek esan genuen: goazen. Baina beste batzuk, 2003ko topaketetako aurrekontua ikusi zutenean, 12 milioi pezeta (72.000 euro inguru), harriritu geratu ziren. Zer kristo da hau? ‘Intelektual batzuen gorabeherak’, esan zuten” (Barandiaran, 2011: 99). Edo eztabaida beste puntu batera daraman posizioa: “Elkartean garbi dute, ordea, agente ia denek babestu zutela nazioartean eragiteko proiektua, besteak beste Kulturarteko topaketen antolaketan, baina, beste aldetik, beste nazioarteko eragileengandik, erantzun hutsa jaso zela. Eta eztabaida ez zela izan ‘intelektualak-ez intelektualak’, beste bat baizik: Elkartea prest dago beste zeregin batzuetarako, edo etxeko lanak oraindik amaitu gabe dauzka? [...] ‘Proiektua ezin da goitik behera garatu, zabalera ahantzita. Oinarrizko zabal hori zaintzen ez bada, non oinarrizko dugu gero eta handiago den jardunbidea?’ [Jexux Muruaren hitzak]” (Barandiaran, 2011: 99).

dako aldaketa eta hainbat funtzioaren profesionalizazioak ekarri zuen egituraren hazkundera, kolektibitatearen funtzionamendua aldatuko zuena. Honela azaltzen du Zerainek: “Elkartea sendotzeko egindako lan horren ondorioz, gaur egun sail bakoitzak bere arduraduna dauka, eta horrek ekarri du lehen gutxi batzuen ardura zena, bertikalagoa zena, orain banatuagoa izatea, horizontala-goia” (id.: 135).

Funtzionamendu horizontalago horretan eta belaunaldi berriaren lidergoarekin lotu behar zen kontsentsu zabalagoan, ez zen garbi ikusi Elkarateak ahoz-kotasunaren ikerketaren ardura horri heldu behar zionik. Ur handiegia ote diren komentatu zen, bertsolaritzari buruzko ikergune bat abiaraztearekin nahikoa ez ote zen: “Proiektuan, gainera, ez du bakarrik Elkarateak parte hartzen, administrazioarekiko lotura handia dauka, eta eredu berria da beregaintasuna ikurtzat daukan elkarte batentzat. Zuzendaria aukeratzeko prozesuan izandako gorabeherak eta gaizki ulertze ugari ez dute aldeko giroa sortu” (id.: 135).

2009ko urrian inauguratu ziren Subijana etxea eta Mintzola fundazioa, baina proiektua bera nahikoa airean gelditu zen:

[Zerainek hitzak] Gauza gehiegi nahastu dira: proiektuaren transmisioa falta izan da, egoitzaren erabilera, krisiak ere eragina izan du, Administrazio-Gizarte eragile arteko funtzionamenduan talka egon da. Gurea kontsentsua da, baina administrazioak kontrola behar du. Txoke egin dute funtzionamendu bi horiek, eta hor gabilza hori guztia bideratu nahian. Guk hasieran irudikatu genuen Mintzola ez da gaur egungoa, baina, hala ere, bideratu daitekeela uste dugu, eta lan asko egin daiteke. (Barandiaran, 2011: 136)

Proiektuaren helburuak mugatuagoak ziren, eta lehen pausoak ematea nekeza suertatu zen (Barandiaran, 2011: 134). Horrenbestez, ikerketa alorrak motelaldia bizi izan zuen. Hala aitortzen du Ainhoa Agirreazaldegik, bertsolaria eta Ikerketa Saileko kidea denak: “Hiru horiek [Garzia, Sarasua eta Egaña] lan itzela egin zuten, baina hurrengo urteetan ekarpen teoriko horiek ugari eta zabaldu egin behar izan genituen, eta ez dugu egin” (Barandiaran, 2011: 98).

Motelaldia gorabehera, Elkarateak lanean jarraitu zuen alor honetan ere, eta lan hori bere fruituak ematen hasi zen hamarkada berriarekin. Horrela, Mintzolak nazioarteko harremanak saretzeari berrekin zion: Munduko kantu inprobisatua (2013) eta Europa bat-batean (2015-2016) jardunaldiak antolatu zituen, eta Kulturarte Mapa (2016) sareratu. Ahoz-kotasunaren inguruko gogoeta eta sormena garatzen zuten Ahoa Bete Hots jardunaldiak ere jarri zituen martxan 2010etik 2015era bitartean, eta 2011tik 2013ra bitartean garatutako prozesu parte hartzailean Bertsolaritzaren Ikerkuntzarako Plan Estrategikoa ere finkatuta gelditu zen, hainbat ikerketa lerro eta haien arteko lehentasunak planteatuz. Bestalde, EHUren, Gipuzkoako Foru Aldundiaren eta Mintzolan arteko elkarlanetik Mikel Laboa Katedra sortu zen 2013an, euskal musikaren, dantza-

ren eta bertsolaritzaren inguruko doktorego tesiak egiteko bekak edo ikerketa lan monografikoak sustatzeko laguntzak bideratzen dituen.

Badirudi laguntza horiek bertsolaritzaren inguruko ikerketaren alorra suspertzen hasiak direla.

7.4.4. **Bertsolaria sortzaile: hibridazioa eta esperimentazioa**

7.4.4.1. *Autore bertsolaritza*

Belaunaldi berriak oholta gainean lidergoa hartzarekin, bertsogintza berri baten sorreraz hitz egin izan da han-hemenka. Gaia jorratu duten testuetan “autore bertsolaritza” da errepikatu izan den kontzeptu bat. Bere sortzaile izaez geroz eta kontzienteago, aurretik egindako lanketa eta norbere ahotsa bilatzeko ahalegina geroz eta nabarmenagoa da bertsolarien ekarpenean:

[Maialen Lujanbio] Nik uste dut bertsolariak gero eta gogoeta gehiago egiten duela bere lanari buruz, eta gero eta gehiago bilatzen duela bere modua, bere ahotsa. Eta gogoeta horrek eragiten du eboluzio artistikoa, jardun guztietan bezala. Hemendik hamar urtera, seguru asko, dibertsifikatu egingo da bertsolari modua, bakoitza bere ahots propioa eta bere estilo horren bila joango delako. Uste dut hori izango dela bidea, autoretasuna edo. Baina seguruenaz ez da orain egiten dugunetik oso urrun egongo. Bertsolaritza ezin da literaturan bezain muturrera iritsi. (Barandiaran, 2011: 70)

Bide hori jorratzeko formula zehatzak ere proposatu izan dira:

[...] irtenbide aproposa autore bertsolaritza da. Urtean sei edo hamasei ekitaldi bertsolari bat, bi edo taldeak jorratu nahi dituen gaiak jorratuz, iruditzen zaien ikuspegi, tonu eta muturretik hartuta. Horrek beste lanketa eta jarduera bat eskatzen du, aurrez asko saiatzea, bideak ondo finkatzea eta, gainera, plazan sorprezarako tokia utzi eta erabiltzea [...]. (Murua, 2002: 195)

Eta antolatu izan dira gisa horretako eskaintzak. Adibidez, Unai Muñoak eta Ander Lizarralde 2013an eskaini zuten *Ez gara Palestinaz ari* lanean, antzerkia eta bertsoa uztartzen zituzten, eta introspekzio ariketa modura planteatzen zen proposamena. Uxue Alberdik *Bertsolarin* egindako erreportajearen “Barrura begiratzeko bertsoak” jarri zion lerroburu gisa: “Oskola erantztea, kontzientziaren bidea, emozioen lanketa, benetakotasuna, zintzotasuna. Posible al da bat-batean?” (2013: 66).

Barrurako begirada, teknikaz edo bertsogintzari buruzko gogoetaz harago, edukietara ere zabaltzen ari da, beraz. Beti eskaini izan du beretik bertsolariak, baina gutxika eskaini nahi duen hori finkatzera jo du azken urteetan. Maiak ere zentzu berean gogoetatzen du, nolabait:

Bertsolari askok gaur egun jadanik ez du kantatzen entzuleria osoak onar dezakeen horren arabera. Gaur egun gertatzen da bertsolaria publikora makurtu beharrean, publikoari eskatzea bere bertsoaren mailara igotzea [...]. Bertsolaritzaren erronka nagusia gainerako adierazpide artistiko guztien antzekoa izango da. Garaiko munduaren (munduen) gainean, jendearen arreta geureganatzeko moduko eta moduan egitea gure obrak [...]. (2017: 261)

Dena den, Lujanbiok aipatzen zuen moduan, gutxika nabarmentzen ari den joera bat da hori. Soziologoen oraindik etorkizunerako joera gisa ikusten dute (Zubiri, 2019: 32).

7.4.4.2. Hibridazioa eta esperimentazioa

Azaldu den bezala, zikloa bertso musikatuarekin herriz herri egindako ikus-kizun batekin estreinatuko du Xabier Amurizak, eta 1990eko lehen erdian Negu Gorriak edota Hertzainak bezalako rock talde mitikoekin partekatuko dute eszenatokia bertsolari gazteek. Hamarkada horretan bertan gisako beste hainbat kolaborazio izan ziren (A. Agirre, 2013: 54-60). Ordukoa da, 1994koa, Andoni Egañak hainbat musikarirekin grabatu zuen bertso musikatuaren *Tximeletak sabelean* diskoa, eta urtebete geroago beste hainbeste egingo zuten Aitor eta Jon Sarasuak *Fauna txiki* batekin. Unai Iturriaga eta Igor Elortza Josu Zabalararekin 7 eskale taldean aritu ziren 1994tik 1998ra, eta bi disko kaleratu zituzten: *Bertso berriak, pobreziari jarriak* (1995) eta *Barrenkaleko bluesak* (1997). Jon Maiak hamarraldi hartan osatu zuen curriculum benetan ikusgarria da: letragile gisa, eta tarteka baita ahotsa jarriz ere, dozenaka taldearekin kolaboratu zuen.³⁷² Musikaren munduan egindako sartu-irtenetatik haratago Iturriagak, Elortzak, Maiak eta Josu Goikoetxeak Gasteizko ikasle garaietan, 1990eko hamarraldiaren lehen erdian *bertsotrama*³⁷³, bertsoa eta antzerkia hibridatzen dituen formatua asmatu zuten, gerora hainbat hamarkadako bidea egin duena.

³⁷² Gozategiren *Emoixtaxux moxutxuek* famatua berea da, Hertzainakeko Gariren hainbat diskoren letrak egin zituen, Bizkar Hezurra taldearentzat ere idatzi zituen kantak, Mikel Urdangarinentzat, Trepí eta Arawak taldearentzat, Soziedad Alkoholikarentzat eta Selektia Kolektiboarentzat. Igelaren Bandarekin ere kolaboratu zuen Maialen Lujanbiorekin batera, eta Joseba Tapiaren Zaldibobo taldearekin ere bai beste hainbat bertsolariarekin batera. (Maia, 2017: 129-181)

³⁷³ Kasu honetan ere badago aurrekaririk: “Xabier Mendiguren idazlearekin izandako hizketaldi batean Tolosan 80ko hamarkadan antzeko zerbait, bertsoaren eta antzerkiaren uztarketa, egina zutela deskubritu omen zuten. Tolosakoa jantziekin, *attrezzo* konplexu batekin eta antzerki obra baten parafernalia guztiarekin egiten zutela kontatu zien. Bertsotrama, aldiz, soilagoa izan ohi da normalean” (A. Agirre, 2013: 59).

2000ko hamarraldian, ordea, beste abiada bat hartuko du beste alorretan ere probatzeko joera horrek, eta esperimentazioak nahiz hibridazioak beste maila bat hartuko dute (A. Agirre, 2013: 61-93): trikitia, euskal dantzak eta bertsolaritza uztartu zituen *Upeletan erronka* 1999an abiarazi zena; Jon Maiaren Karidadeko Benta 2001etik 2007ra hiru disko kaleratu zituen; Alain Urrutia magoak eta Jon Martin bertsolariak 2002an estreinatu zuten *Bertsomagia*; 2003an umeentzako antzerkia eta bertsolaritza uztartuz Xabier Sukiak, Gorka Tolosak eta Ibai Esoainek sortu zuten *Inaxito* emanaldia; Xabier Erkizia musikariak, Judith Montero saxofonistak eta Maialen Lujanbiok 2006tik 2010era taularatu zuten *Ornitorrinkus* esperimentalak; urte berean Onintza Enbeita, Iratxe Ibarra eta Oihane Pereak bertsoa eta kabareta uztartuz eta generoaren gaia jorratuz abiarazi zuten “Bertsokabareta”; 2006tik 2007ra Ander Lipus aktoreak bertsolarien gai-jartzaile osatutako “Bertsotranpak”, eta 2008tik aurrera aktore eta sasi-bertsolari gisa parte hartuz hogeitik gora bertsolariren kolaborazioaz hainbat urtetan taularatu zuen “Erregea eta Bufoia”; Iturriaga eta Elortzak Zaballarekin 2007tik 2008ra Gu ta Gutarrak izenarekin kaleratu zuten proiektu berria; 2008an eta 2009an hainbat musika- eta beste hainbeste bertsolarik elkarlanean burututako “Bertsojazz”, bertsoaren eta jazzaren uztarketa;³⁷⁴ 2007tik 2010era osagai nagusitzat rapa, bertsoa, grafitiak eta Djak zituen Bertsound System;³⁷⁵ 2009an Xabier Silveira eta Unai Muñoak aurkeztutako *MC Txirrita, bertsoaren eta raparen maitasun istorioa* dokumentala; Hudaltzainak taldea, 2008tik 2011ra Fredi Paiak, Etxahun Lekuek, Josu Martinezek eta Arkaitz Estiballesek osatu eta bertsoak kanta ezagunen doinuan ematen zituen...

Hamarraldi berriarekin, “Bertsotramarraskiya”n bertsotramari zuzeneko marrazkigintza gehitu zioten paiatarrek eta Patxi Gallego marrazkilariak, alegia, bigarren belaunaldiko hibridazio bat sortu zuten; Beasainen “Bertsomovieda” abiarazi zen, bertsoa oinarri zuten ikus-entzunezko laburren lehiaketa; eta bertsoetan oinarritutako koreografiak zekartzan dantza garaikideko *Errimak oinetan* ikuskizuna eskaini zuen Haatik konpainiak... Badago mugimendu horrek guztiak hartutako zabaleraren zantzu bat ematen duen datu kurioso ere: “[...] azken esperimentuetariko baten, ‘Bertsoclown’aren, sortzaileak, Mendaroko clown bat, Andoni Egaña du izena” (A. Agirre, 2013: 49).

³⁷⁴ Deigarria suertatzen da 1987a bezalako data goiztiar batean Iñaki Sarriugartek erakutsitako igarle sena: “Egia bihurtuko al da, Amurizak 1980.eko txapelketa irabazi ondoren esan zuen harako hura: ‘Orkestaz eman nahi nituzke bertso-jaialdiak’. Eta trikitiaz, eta jazz musikaz. Zergatik ez?” (Elkarlanean, 1987: 100).

³⁷⁵ Urte batzuk baziren bertsolari batek edo bestek euskarazko rap abeslarietara puntualki topo egiten zuela. Estiballes aritua zen Norte Apachekoekin, Silveira Maisha MCekin, edo Maia eta Muñoa Selektah Kolektiboko kide batzuekin.

Aurretik estreinatutako bide bat zen, baina bistakoa da belaunaldi gazteen etorrerarekin eta 2000ko hamarraldiaren erditik aurrera gertatu zela hibridazioaren eta esperimentazioaren alor honen eklosioa.³⁷⁶ Eta eztanda hori azaltzerakoan hainbat arrazoi aipatzen dira. Maiak, esaterako, fenomeno bertsolariaren egokitzeko gaitasunarekin lotzen du:

Sugandilak ginela uste genuen baina kameleoia gara. Ohartu gara bertsolari-tza —salbuespenak albuespen, hamarkada luzeetan bere eremutxoan eguzkitan geldirik egon den kultur adierazpidea— plataforma ezin hobea dela kultura garai-kidearen beste eremu, artista eta arte disziplinekin bat egiteko. [...] izaera inprobisatzaileak unean unekoari eta lekuan lekukoari egokitzeko aukera paregabea ematen digu. (2017: 253)

Eta konexioen ugaritzea bertsolariaren bagaje kultural berriarekin eta harreman sare askotarikoagoarekin lotzen du:

Bertso eskoletako belaunaldien sarrerak, bere ezaugarriak direla eta, naturaltasunez egiten ditu loturak. Gaur egun egiten den musika entzuten dugu, zinemara joaten gara, ekitaldi sozial, politiko eta kulturaletan parte hartzen dugu beste hainbat sortzailerekin batera [...]. Oso isolatuak beharko genuke egon beste disziplinekin konexiorik ez izateko (Maia, 2017: 253)³⁷⁷

Lujanbiok bertsolariak lortutako estatusari ere erreparatzen dio:

Baseri munduari lotzen zitzaion irudi bat izatetik Amuriza eta gero Egaña eta Sarasuara badago aldaketa bat, eta aldaketa horrek kultur munduan beste toki bat hartzen lagundu du. Inguruko jardunekin parekotasunezko harreman bat lortu da, harreman pertsonalak ugaritu egin dira, kezka partekatuak agertu dira eta ondorioz modu natural batean sortzen da proiektu batzuetarako bat egitea. (M. Lujanbio, elkarriketa pertsonala, 2017/VII/17)

Baita bertsolariari, bere sortzaile izaeraren kontzientzia zorroztearekin sortu zaizkion behar berriei ere:

³⁷⁶ Estitxu Arozena izan zen hau iragarri zuena: “Geroago esperimentazio garai bat etorriko da. Bertso eskolak produkzio handia ematen ari dira produkzio hori ezin da gaurko bertsoaren egituran kokatu eta bide berriak urratuko direla iruditzen zait, esperimentazio garai bat etorriko dela” (Odrizola, 1996: 33).

³⁷⁷ Igor Elortzak ere antzeko gogoeta eskaintzen du: “Bizkaian bere garaian bertsoan gurekin ibilitako hainbat jende gauza ezberdinetan dabil orain: Ander Lipus, Mikel Urdangarin, Unai Elorriaga, Leire Bilbao... Lopategiren eskoletan zaletasun artistiko ezberdinak genituen jendea batu ginen. Txirritari buruz baino gehiago hitz egiten genuen Bruce Springsteeni buruz. Gogoan daukat Josu Goiko eta Xabi Ajuriarekin sutondoan Drakula irakurtzen egindako gaupasa bat... Giroa horrelakoa zen, bertsoak biltzen gintuen baina beste interes batzuk ere hor zeuden” (A. Agirre, 2013: 97-98).

Bestetik, lehen esan dugun gure autoanalisi horretan bat-batekoak izan ditzakeen mugak kontzientzia argiago batekin bizi ditugu, eta bide horretatik adierazi ezin dituzunak beste bide batzuetatik espresatzeko beharra sortzen zaizu. Artista edo egilearen gogo batetik sortzen da zabaldu behar hori, alegia, ‘Asmatuko al nuke bat-batean esan ezin ditudan gauzak idatziz adierazten?’. (M. Lujanbio, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/17)

Eta bestelako motibazioak ere ikusten ditu belaunaldi berriagoengan, besteak beste baita norbere tokia eraiki beharra ere: “Behin bide hori irekita, orokortu egin da hurrengo belaunaldietan, eta hor, pixka bat gaiztoa izanda, denetarik motibazioak egon direla esango nuke, probatu nahia, plazer hutsa edota baita norbere publikoa osatu beharra ere. Dena iruditzen zait zilegi” (M. Lujanbio, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/17).

Bertsolaritzaren sorkuntza eremuaren zabalkunde garrantzitsu honek gogoetaren bat eragin izan du, haren mugez inguruan edo etorkizunean har dezakeen bideari buruz (A. Agirre, 2013: 101-108). Edozein kasutan bistakoa dirudi bertsolaritzarentzat aberasgarria suertatu dela: publiko trasbaseak lortu dituztela dio Maiak (2017: 253), bere sortzaile izaera hobeto ulertzen lagundu diela Lujanbiok (M. Lujanbio, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/17), edo bertsolaritzak eskainitako aukera hau bertsogintzan jarraitzeko pizgarri bat izan daitekeela Elortzak (A. Agirre, 2013: 104). Gisa honetako proiektuei esker eskaini diren ehunka emanaldik bertsolaritzari presentzia mediatiko sendoagoa eman diotela gaineratu daiteke.

7.4.5. Zutabegilea bertsolari eta bertsolaria kazetari

Basarri eta Amuriza bertsolari zutabegile gisa salbuespen bat izan baziren, eta Zavalak *El Diario Vascon* 1980ko hamarraldiaren bigarren erdian bertsolari klasikoenekin osatutako sareak fenomenoaren lehen orokortze bat ekarri ondoren, bertsolaritzaren prestigioak eta bertsolarien kultur mailak gora egin ahala, biderkatuz joan dira euskal egunkari edo irratietan bertsolariek sinatutako zutabeak. Era berean, kazetari lanetan ere, Basarriren eta Amurizaren salbuespenen ondotik bertsolari sorta handi bat etorriko da, hazkundera zutabegintzan gertatu denaren mailara iritsiko ez bada ere. Kazetaritza ikasketak egin eta ofizio horretan aritzen den Amets Arzallusen hitzek erakusten dute bertsolari zutabegileen fenomenoak azken urteetan hartutako dimentsioa: “Agian erraza goa da ibili ez direnen zerrenda bat egitea. Peña ere irakurri dut *derby* bati buruz egunkarian... Egongo dira bakar batzuk salbatu direnak, baina esango nuke ia denok egin izan dugula noizbait” (A. Arzallus, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/21).

Andoni Egañak hainbat orrialde eskaintzen dizkio (2004: 106-109) zutabegintzaren eta bertsogintzaren arteko parekotasunak topatzeari. Badu horretarako zilegitasunik, zutabegile gisa ibilbide oparoa izateaz gain, Rikardo Arregi sarien lehen edizioan, 1989an, Sekziorik Onena saria eman baitzioten *El Diario Vasco*-ren *Zabalik* gehigarriko “Zimurdurak” zutabeagatik. Horrela, bateko nahiz beste testuaren laburtasuna aipatzen du, zutabeak ere nahikoa presakako lana izan ohi direla, bigarren ahozkotasunak ahozkoaren eta idatziaren arteko mugak lausotu dituela, hartzaileak antzeko denbora eskaintzen diola zutabe bati eta bertsoaldi bati, antzeko eskemari jarraitzen zaiola bien sorkuntzan eta bateko entrenamenduak besterako ere balio izaten duela: “Zutabeak idazten, irrati-kolaborazioak egiten, komikiak marrazten... ohitzen den bertsolariak ‘disimulazio’ lan handia egiten du. Bere entrenamendua ez da simulazio soilean oinarrituko. Bertsoak gainerako lanetarako balioko dion bezala balio diote gainerako lanek bertsoetarako” (Egaña, 2004: 109). Parekotasun horiek direla medio, bertsolari zailduari erraza suertatuko litzaioke zutabe txukunak sortzea, eta emaitza txukun horrek esplikatu luke bertsolari zutabegileen *booma*.

Arzallus bat dator Egañaren planteamenduekin, eta gehiago ere badio:

[...] polita da bakoitzaren zutabegintza eta bertsogintzaren artean antzekotasunak atzematea. Unairen bertsoak beti bere firma darama eta bere zutabeetan ere ikus daiteke. Maialenen bertsoarako pintzela ere nabari da bere zutabeetan. Edo Egañaren bertsogintzaren estrategiak hartu eta bere zutabegintzan ere erabiltzen dituela ikusten da. (A. Arzallus, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/21)

Hala ere, esan beharra dago hainbeste bertsolari zutabegileren presentziak saturazioa ere eragin izan duela zenbaitengan:

Jende asko dago ondo idazten duena. Baina zuk behar baduzu norbait euskaraz aktualitateari buruz ondo idatziko duena egin dezakezu banan-banan bilatu eta hor bilatuko dituzu perla ederrak edo egin dezakezu, non dago saila? Bada, hemen. Gero ederra litzateke beste hainbeste jende egotea eta ez hainbeste bertsolari. Hala ere, bertsolari gehiegi ateratzeak, *Berrian* esaterako, gure alde hitz egiten du, ez gure kontra. Ze askotan entzuten dut ‘bertsolari hauek toki guztietan daude’, eta gure kontra bihurtzen da. Baina gehiago da besteen gabezia gure akatsa baino. (M. Lujanbio, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/17)

Bertsolari kazetariak ere, esan bezala, geroz eta gehiago izango dira. Eta batzuk oso maila onean dabiltzan erakusgarri, lortutako sariak: Jexux Mari Iratzuk 2001. urtean *Hernaniko Kronikako* kide gisa irabazi zuen Argia saria; Amets Arzallusi 2003an Rikardo Arregi sariketako Kazetari Berria saria eman zioten Euskadi Irratiko *Goizean Behin* programako kolaborazioengatik; 2007an Rikardo Arregi sariketako Sari Berezia Josu Martinezi eman zioten Euskadi Irra-

tiko *Uhinetan Kantari* programagatik; Agin Rezolari Info7 irratian eskaintzen zuen *Bostetako Diligentzia* magazinagatik eman zioten Argia saria 2010ean, 2009ko Txapelketa Nagusiari egindako jarraipena espresuki aipatuz; 2017an Rikardo Arregi Sari Nagusia Sustrai Colinak irabazi zuen *Argiako* elkarrizketenagatik; eta Uxue Alberdik eta Aitzol Barandiaranek 2018ko Rikardo Arregi sari-
ketaren ikus-entzunezko saria eskuratu zuten 2017ko Txapelketa Nagusiari ETBn eginiko jarraipenagatik.

Bertsolari kazetarien ugaltze horrek bertsolaritzari buruzko kazetaritzan ere barruko begirada estreinatzeke aukera ematen du. Horrela, ikerketarako egindako elkarrizketetan abantailak ikusten zaizkio aurrean dagoen kazetaria bertsolari bat izateari. Lujanbiok, esaterako, honela dio: “Bertsotan ibili denak errazago identifikatu ditzake zure kezka eta zure jarrera batzuen zergatia. Egoera horretan egon da eta badaki zer den” (M. Lujanbio, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/17). Eta Sukiak, bertsolari kazetari gisa, antzeko gogoeta egiten du: “Nire bertsolari karrera beste askorena bezala ez da oso urrutira iritsi, baina balio izan dit mundu hori barrutik ezagutu eta ulertzeko. Gaia asko sentitzen dut, eta baita bertsolariek eurek bizi duten momentua ere.” (X. Sukia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/14).

Txanponaren ifrentzua gehiegizko gertutasuna litzateke: “[...] bere ajeak ere izan ditzake, gauza batzuk errazago galdetzen baitira distantziatik, esaterako” (M. Lujanbio, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/17). Baita laguna estualdian jartzeak eragiten duen estutasuna: “Ez dakit bertsolaria naizelako den. Izaera kontua ere izan daiteke. Baina bai da egia errespetu handiarekin eta pudore puntu batekin gerturatzen naizela bertsolariengana segun eta zer konturekin” (X. Sukia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/14).

Bertsolariak ez diren kazetari espezializatuek ez diote abantaila handirik ikusten. Joxean Agirrek, esaterako, honela dio: “Terrenoaren ezagutzak ematen duen abantailaz aparte ez dut uste beste plusik emango dionik” (J. Agirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/27). Eta Agirrerren, Azkunerren eta Hirigarairren ondotik bere jarduera espezializatuagatik saritu zuten azken kazetariak, Beñat Zamalloak,³⁷⁸ desabantailak ikusten dizkio gehiago: “Nire ustez ez da abantaila bat. Alderantzikoa bai. Ni ez naiz bertsolarien laguna izan, harreman interesgarria izan dut zenbaitekin baina lagun izateraino ez gara iritsi: ez diet ezer zor izan. Beraz, askeagoa izan naiz alde horretatik” (B. Zamalloa, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/27).

Andoni Egañak, ordea, bestelako abantaila bat aipatzen du: “Horretan oso korporatibistak gara. Bertsolari batek eskatutako elkarrizketari beti emango diogu baiezkua. Oholtza gainean arrisku berak konpartitu ditugu, badakigu ze

³⁷⁸ Rikardo Arregi Sari Nagusia eman zioten 2014an, 2013ko Txapelketa Nagusiari hainbat formatutan (prentsa idatzia, telebista, irratia eta sare sozialak) egindako jarraipenagatik.

lan polita eta kabroia den bertsolariarena... Horrek lotura berezi bat sortzen du” (A. Egaña, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26).

7.4.6. *Hitzetik Hortzera II: Elkartearen kontrolak orekara*

7.4.6.1. *Lantaldeen eta formatuen bilakaera*

Etenetik itzuli ondoren hainbat lantalde aritu izan dira *Hitzetik Hortzera* egiten. Eta talde bakoitzak bere berrikuntzak ezarri izan ditu formatuan. Bost zuzendari izan ditu programak bi hamarkadatik gorako tarte honetan, eta, beraz, bost aldi bereiz daitezke:

1. Maite Odriozola zuzendari (1997-1998)

Etenetik itzultzean, esan bezala, Maite Odriozola jarri zen zuzendari eta Iñigo Aiestaran aurkezle. Erredakzioan, Felix Irazustabarrenak laguntzen zien, Karlos Aizpurua ere ibili zen tarte batean, eta Unai Loidi nahiz Luis Oiartzabal erreportari lanetan ibili ziren. 1997ko eta 1998ko denboraldiak hartu zituen lehen aldi horrek.

Loidik eta Oiartzabalek eginiko atal bat datorkio gogora Irazustabarrenari: “Egin zaidazu bisita’. Bertsolari zaharrei joaten zitzaizkien bisitan. Pablo Txikiarengana joan ziren, edo Juan Inazio Begiristaini Aralarreko bere artzain bordan egin zioten elkarrizketa” (F. Irazustabarrena, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/19). Eta Aitor Mendiluzeren kolaborazioa, Elkarreak programari eman nahi zion funtzio didaktikoaren ildotik eskaintzen zen bertso-eskolaren atala.

Gainerakoan, Joxerra Garziak etenaren aurretik garatutako ereduari jarraitzen zitzaion batez ere: “Agian grafismo aldetik izango zen landuagoa. Astean bi edo hiru saio grabatzen genituen, eta hori zen oinarria.³⁷⁹ Orduetgia ere berdina zen, igande bazkalondoan, boladaren batean ostiral iluntzera aldatu bazen ere”. Asteko bertso-saioetako bertsoaldi hautatuz gain elkarrizketek, bertso musikatuek jarriek, eta zuzenekoek osatzen zuten eskaintza (Gaztelumendi, 2009: 56).

³⁷⁹ Telebistak plaza gisa funtzionatzea salbuespen bihurtu da, “benetako” plazak izan dira emanaldiaren muina: “Ikasi genuen, adibidez, hobe dela telebista plazara eraman eta plazakoa telebistaz eskaintzea, telebista plaza bihurtzea baino. Joan-etorri gehiago eskatzen du, aukeraketa-lana, editajea, aurkezpena... baina errealitatearen isla zintzoagoa da telebista-platoan gerta daitekeen edozer baino” (Egaña, 2004: 162). Garziak hasiera samarretik ikusi zuen argi: “Telebista bera bertso-plaza bihurtzeko egin diren saioetan, emaitzak oso kaskarrak izan dira. Telebistaren lan-erritmoa eta bat-batekotasuna guztiz kontrajarriak daudela dirudi, eta artifizialkeria hutsa gertatu dira gehienetan, urtero-urtero egin diren santaeskeko saioak lekuko” (Garzia, 1993: 91-92).

2. Josu Goikoetxea zuzendari (1999-2005)

Zuzendari ez ezik aurkezle lanetan ere ibili zen Goikoetxea, lehen denboraldian lan horretan Arantza Hirigoienek ere lagundu zion arren: “Josu egon zen bitartean asko segitu nuen. Iruditu zitzaidan puntu ona harrapatu ziola, asko gustatzen zitzaidan aurkezterakoan zeukan puntu lakonikoa, eta ikusten nuen nik hasitako proiektu beraren luzapena zela” (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26). Jon Elortza zen errealizadore, Amaia Tejeria ekoizpen laguntzaile eta erredakzioan Amaia Agirre, Martin Aramendi, Patxi Egurrola, Josu Goikoetxea eta Felix Irazustabarrena ibili ziren (Enbeita, 2000: 96). Joxerra Garzia elkarrizketatzaile gisa itzuli zen:

[...] kolaborazio hori bai hartu nuen gustura, gozatu egin nuen. [...] elkarrizketa indartsuena Josu Goikoren etapa horretan Euzkitzeri eginikoa izan zen. Ordu laurden bat izaten zen eta gordin-gordin azaldu zuen arrazoi ideologikoengatik baztertua sentitu zelako utzi ziola plazaz plaza ibiltzeari. Juan Mari Lekuonari eginga ere oso gustura utzi ninduen, baina hau potenteagoa izan zen.

Elkarrizketa nahiz erreportaje luzeak izan ziren nobedade garrantzitsuetako bat:

Denboraldiko hamar erreportaje eta beste hainbat elkarrizketa emititu genituen. Sakon eta luze samarrak izaten ziren gainera, hamar-hamabost minutukoak... Egun jada arraro ikusten dira horrelako luzerak... Garai hartan dezente entzun genuen bertso gehiago eta berriketa gutxiago nahi zuela jendeak. (F. Irazustabarrena, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/19)

Beste bat platotik kanpora grabatutako bertso musikatuak:

Etapa honetan platotik kanpo hainbat emanaldi antolatu genituen, Oiarzungo Pagoan adibidez. Hasieran bertsolariak jarri genituen abesten, baina gero kantariak ekartzen hasi ginen Kantuzale Elkartearen bidez. Thierry Biscari etorri zitzaigun, Gorka Knörren semea ere bai, Oreretako Arrate...³⁸⁰

Igande eguerditako ordutegia mantendu zen, baina errepikapena astearte iluntzera pasatu zen. Zuzeneko emanaldiak ere egin zituzten 2001eko nahiz 2005eko Txapelketa Nagusietan eta azken horretan Aramendi eta Peñagarikano aritu ziren iruzkingile (Gaztelumendi, 2009: 76).

³⁸⁰ Bertso jarriei hedabideetan toki bat egitea izan da mugimenduaren kezka jarraituetako bat. Garziak telebistarako hainbat formula proposatu zituen (1993: 92). Irazustabarrenaren iritziz lortu du programak toki hori ematea: “Esango nuke jarriei toki gehiago eskaini izan diegula telebistan paperean eskaini izan zaiena baino. Funtzionatu duela esango nuke, gainera [...] pildora gisa sartu behar dira, baina horrela eginda ikusleek estimatzen dute” (F. Irazustabarrena, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/19).

Umorezko atal bat gelditu zaio Irazustabarrenari gogoan: “Etap hartatik grazia gehienetakoa egiten didana ‘Zirika’ izeneko atal bat da. Umorezko pieza ganberro samar batzuk ziren. Bertsoaldi zahar bat hartu eta irudi zaharrekin josten genuen. Bertsolariak zein animalien antza zuten kontatzen zuten bertso batekin egin genuen behin...”

3. Felix Irazustabarrena zuzendari (2006-2008)

Saroi Jauregi eta Martin Aramendi izan ziren aurkezleak, eta kritiko lanak ere egin zituzten: “[...] txapelketen inguruan bai lortzen zen norbait komentarioak egiteko baina jaialdi arruntetan askoz ere zailagoa zen. Beraz, asteroko saioen inguruan platoon bertan aurkezleek iritzia emateko ahalegin bat egin genuen” (F. Irazustabarrena, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/19). Bestalde, lantaldea txikiagoa zen: “Errealizazioan Izaskun eta Erguin ibiltzen ziren. Erredakzioan Amaia Agirrek jarraitu zuen, eta Jon Ansa ere sartu zen bukaera aldera. Talde txikiagoa zen aurrekoa baino, aurrekontuak txikitzen joan baitziren. Beherako joera hori izan da tonika normalena 1999an programa hartu genuenetik”.

Aurreko aldiarekin alderaturik edukiak soildu egin ziren. Erreportajeak eta elkarrizketak laburragoak ziren eta bakanagoak: “Telebistaren eskakizunak dira, gero eta patxada gutxiago dago”. Bestalde, bertso-saio gehiagotatik jaso beharrean astean bitan sakontzea erabaki zen: “Kontzienteak gara hor gertatzen dena ahalik eta hoberen jaso behar dugula, eta kamera gehiago eramaten ditugu publikoaren erreakzioak eta abar grabatzeko...”. Hibridazio eta esperimenteru irakinaldirik handiena ere garai hartakoa da, eta ahalegin berezia egin zuten guztiak jasotzeko. Artxiboa gehiago erabiltzen hasi ziren, aktualitateari jarritako bertso gehiago eskatzen, “asteko bertsoa” ere azpimarratzen zuten, bertsolariak platora eramaten zituzten euren bertsoaldiak komentatzera, eta agenda oso landu bat eskaintzen zuten.

4. Jon Artano zuzendari (2009-2012)

Lehen denboraldian Amaia Uribek egin zituen aurkezle lanak, baina hurrengo hiruretan Artanok berak. Ibilbide luze bat du jada programak bere atzean, 20 urte dira lehen emanaldiak egin zirenetik, eta ahalegin berezi bat egiten da berritu handi bat emateko. Elkarteko arduradunek ikus-entzunezko hainbat profesionalen iritzia eta proposamenak jaso nahi izan zituzten: “[...] bai errealizazioari buruz, bai gidoiei buruz, bai aurkezpenei buruz... Hor pista batzuk eman zizkiguten, baina, batik bat, eskatu ziguten esperimenteratzeko. Aukera eman ziguten gauza berriak egiteko [Artanoren hitzak]” (Gaztelumendi, 2009: 84). Artano bera *Sorginen laratza* eta *Horrelakoa da bizitza* gisako proiektuetatik zetorren, eta errealizadorearen figura indartzeko apustua ere egin zuten: “[Artanoren hitzak] Aldaketa garrantzitsua izan zen errealizadore bat buru-bela-

rri gurekin egotea. Izaskun Bernedo nik ez nuen ezagutzen, baina harekin egonez gero berehala konturatzen zara nolako pertsona den: ez daki geldi egoten” (id.: 81). Plano motzak, erritmo biziagoa, aurkezleen dinamismoa... gaztetua hartu du eskaintzak: “[...] eskaintzen diren edukiak laburragoak dira. Pildora moduan eskaintzen dira. Baita astean zehar bertso-saioetan grabatutakoak ere. Zati are zatituagoak dira, nahasiagoak, batetik pixka bat eta bestetik beste pixka bat. Dinamikoagoa. Beste estilo bat da” (F. Irazustabarrena, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/19)³⁸¹.

Emanaldi bakoitza gonbidatu baten inguruan ardaraztea izan zen beste berrikuntzetako bat:

[...] idazle bat bertsozalea zena, aktore bat, edo musikari bat edo horrelako zerbait. Lehen urtean harekin interaktuatu eta harekin ikusten zuen programa aurkezleak, platoon bertan egonda. Bigarren urtetik aurrera, ordea, gu joaten ginen haren etxera, eta gonbidatuarekin paseatuz, trago bat hartuz eta abar eramaten zen programaren haria. (F. Irazustabarrena, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/19)

Eta bertsoaritzaren astez asteko gaurkotasanaren jarraipena ere arindu egin zutela gaineratzen du Irazustabarrenak: “Ordurako Elkarteak Interneten egiten du aktualitate horren jarraipena, bertsoa.com eta bertso plaza.tv martxan daude, eta ikusten da ez dela hain beharrezkoa *Hitzetik Hortzerak* ere funtzio hori betetzea”.

Igande eguerditako ordutegia mantendu egin zen, baina pare bat urtetan laborpen bat eskaini zen hor, eta programa osoa aurretik ostegun iluntzetan ETB3n. Taldean, aipatu bezala, aldaketaren bat gertatu zen, Eneko Dorronsoro ere aritu zen tarte batean erredakzioan, edo Eneritz Urkola, baina aurreko aldiko aurrekontu berarekin egin behar izan zituzten berrikuntza horiek guztiak (Gaztelumendi, 2009: 89). Harrera ona izan zuen, ordea, formatu berriak, eta atal batzuek, Uria eta Casabalen lehiaketak, esaterako, oihartzun polita lortu zuten (Id.: 84). Bestelako esperimentu bat da Irazustabarrenaren aldi honetako kuttuna:

³⁸¹ Garai hartan Maialen Lujanbio ardurak zituen: hedabideen alorra jorratzen zuen Elkarteke Sustapen Sailean. Honela baloratzen du berrikuntzarako egin zen ahalegina: “Sustapenean ibili ginenean zerbait dinamikoagoa egin eta telebistaren parametroetan gehiago sartzea izan zen apustua. Bertsoaren tempoak ezin zen galdu, ordea, eta anfibio moduko bat izan zen azkenean” (M. Lujanbio, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/17). Bestalde, Garziaren hitzetan ikus daiteke programaren sorreratik landu zela irudiak eman zitzakeen aukera ezberdinen kezka: “Bertso-saioetan topa litezke ikuspegi ez-ohizkoak, gertuko planoak, irudi bitxiak. Lehendik ‘Bertan ikusia’ liburuan Maite Gonzalezek jorratutako bideetik, hainbat ‘bertso klip’ landu ziren 1989ko txapelketa nagusian. Ez dirudi oihartzun handirik sortarazi zutenik, ez behintzat hartutako nekearen parekorik” (Garzia, 1993: 92).

Urte batean kamera ezkutu moduko bat ere egin genuen. Mintzolan bertan egin genuen, erredakzio gelan, eta taldekoak ateratzen ginen [...]. Gionizatu egiten genuen baina dezente bat-batekoa zen. [...] txapelketaren bat ere tokatu zenez garai hartan “egingo al dugu porra bat”, “ze esango du jendeak *Hitzetik Hortzerakoak* porra bat egin dugula enteratzen badira”, “tira, inor ez da enteratuko”... Polita izan zen.

5. Eneritz Urkola zuzendari (2013-)

Artano joan zenetik, aurkezlerik gabe egin dira hainbat denboraldi, *off*-ahotsarekin (Ainara Lasa) bete izan dute programaren gidaritza hori, azken denboraldian Eider Perez aurkezle jarri den arte. Bestalde, azken denboraldiraino baita, gonbidatuengana bisitan jotzen jarraitu zuten, baina, aurkezlerik ez zegoeenez, taldeko kideak pantailan agertu gabe. Dena den, grabatutako saioetako bertsoaldi hautatuek jarraitzen zuten programaren muina izaten.

Lantaldean gertatu da aldaketa garrantzitsuena:

Garrantzitsuena izan da ikus-entzunezkoekin lanean ari ginen Elkartearen inguruko jendea talde berean egituratu garena. Batetik bertsoa.com eta bestetik bertso plaza.tv zeuden, sarean lanean ari zirenak, eta batu egin ziren bi proiektuak. Sarea eta telebista ere bakoitza bere aldetik genbiltzan, eta hurrengo pausoa bi alorak batzea izan da. Denok denean gabilta orain. Hedapen taldea deritzo Elkartearen ikus-entzunezkoen ekoizpenaz arduratzen garen taldeari. (F. Irazustabarrena, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/19)

Zazpi lagunek osatzen dute taldea:

Jexux Mari Irazu eta Beñat Gaztelumendi, bertsoa.com-etik datozenak; Felix Irazustabarrena *Hitzetik Hortzeran* ibilbide luzea egindakoa; Eneritz Urkola bertso plaza.tv-n hasi, *Hitzetik Hortzeratik* pasa eta orain Hedapen talde horretako eragile eta koordinatzailea dena; eta soslai teknikoago bat duten Luis Gurrutxaga, Haritz Arrizabalaga eta Gaizka Azkarate. Besteak bertso mundutik komunikazioan murgildu baziren hiru horiek komunikazioaren mundutik murgildu dira bertsolaritzan, kameralari, errealizadore edo editore gisa egindako lanagatik kontratatu dira. (E. Esteibar, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27)³⁸²

Profil teknikoa zuten ardurak orain arte ETBk edo ekoiztetxe batek hartzen zituen, baina azken ziklo honetan teknikoak ere Elkarteko langile gisa integratu

³⁸² Azken denboraldian Txakur Gorria kolektiboa aritu da programaren erredakzioan, Beñat Gaztelumendiren tokian. Sortzaile kolektibo bat da hau eta Nerea Ibarzabal nahiz Malen Amenabar bertsolariek hartzen dute parte.

dira taldean, eta denek askotariko ardurak hartzeko joera ari dira indartzen, talde integral bat izateko:

Denok batzen gara orain erredakzio bileretan. Eta administratiboki denok Elkarteko langileak gara [...]. Lehen erredakzioa bai jotzen zen Elkartekotzat, nahiz eta formalki Lankuko kontratua izan, baina teknikoak profesional autonomo gisa ulertzen ziren. Eta perfil sortzaileagoa dugunok ere ahalduntze bat izan dugu teknikari dagokionean ere. Aurretik erredaktore ginen batez ere, orain kamerarekin ere ari gara, edizio lan batzuk egin... (F. Irazustabarrena, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/19)

Azken aldi honetan ere aldaketa prozesu garrantzitsuan murgildu direla ikus daiteke, bada, eta aldirik aldi etengabea dela lantaldearen eta formatuaren aldaketa. Irazustabarrena bera da bertsoarekin batera beti hor aldagaitz mantendu den elementu bakarra: 1990etik gaurdainoko lantalde eta formatu guztietan hartu izan du parte, 30 urte betetzear den ibilbidea osatuz. Aurretik Joxe Mari Iriondok, Nikolas Aldaik, Laxaro Azkunek, Joxean Agirrek edo Felix Ibargutxik ere hamarkadak egin zituzten bertsolaritzari kazetari gisa segitzen, baina bestelako gaiak ere jorratu zituzten euren lanean. Irazustabarrena izango da bertsolaritza gai bakartzat hartuta ibilbide luzeena egin duen kazetaria: “Bueno, izan daiteke. Egin dudana apurra horretan egin dut behintzat” (F. Irazustabarrena, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/19).

7.4.6.2. *Alarmak itzali ziren*

1988ko abenduan hasi zen *Hitzetik Hortzera*, eta etenaren ondorioz 1995eko eta 1996ko denboraldiak galdu ziren. Beraz, 2018ko denboraldia amaitu bitartean 27 denboraldi eskaini dira guztira. Denboraldirik gehienetan 32 emanaldi eskaini izan dira, bakarren batzuetan 30. Beraz, 850 emanalditik gora izan direla jo daiteke. Eta emanaldi horiek 45 eta 55 minutu arteko iraupena izan dutenez, 700 ordutik gora emititu direla gaineratu genezake.³⁸³

Bide luzea egin du programak eta denetik eskaintzeko nahiz eskaintzaren inguruko mila iritzi, gogoeta nahiz proposamen jasotzeko aukera izan du. Bestalde, esan bezala, era guztietako probak egin izan dira formatuarekin eta programaren atzean dagoen antolaketarekin.

³⁸³ Bilketari dagokionez, programak egindako ekarpena ere kontuan hartzeko modukoa da: “Urtean 60 bertso saio inguru grabatzen dira “Hitzetik Hortzera” editatzeko. Horretaz gain, elkarrizketak, plazetako saioak, erreportajeak, bertso musikatua, agenda, berriak... Dokumentazio horretatik, parte txikiena publikatzen da, eta gainerakoa artxibora doa (XDZ)” (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 67).

Horren guztiaren barruan joera jarraitu batzuk identifikatzea ez da erraza, baina horietako bat, garrantzitsuena ziurrenik, etenetik bueltan programaren inguruko erabakimenean eta sorkuntzan Elkartek irabazitako pisua izan da. Lehen pauso garrantzitsua 1999an eman zen programaren zuzendaritza hartuz, eta denboraldia nota onarekin gainditu zuten urte hartako ikus-entzunezkoen alorreko Argia saria eman baitzioten programari. Hurrengo pauso handia 2011n eman zen, Lasarteko Digital Moviles Ekoiztetxearekin moztu eta alderdi teknikoa ere Elkartek bere gain hartzen duenean. Lankuren bidez erosten dira kamerak, eta baita teknikariak kontratatu ere: “Erabakitzen da pixkanaka prozesu osoa geuk egitea dela onena. Eta egia esan hoberako izan da. Lankuk erosten dituen kamerak, esaterako, oso txukunak dira. Objektibo handia dute, eta horrek argitasunerako edo publikora gehiago gerturatzeko aukera emango digu...” (F. Irazustabarrena, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/19).

ETBn azken muntatze lana baino ez da egiten egun. Garzia zuzendari zela taldean errealizadore laguntzaile gisa sartu zen Pello Elizasuk egiten du. Horrek ez du esan nahi ETBk programan eskurik ez duenik, garai bateko tentsioak gainditu egin direla eta Elkartekaren lantaldearengan konfiantza duela baizik. Izatez, urtero berritzen da Elkartekaren eta telebistaren arteko hitzarmena: “ETBrekiko autonomia ere geroz eta handiagoa izan da. Denboraldi hasieran beti adosten dugu eurekin programa nolakoa izango den, baina askatasun handia ematen digute. Suposatzen dut txarregia egingo bagenu jarriko luketela baldintza gehiago, baina ez da horrela izaten” (F. Irazustabarrena, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/19).

ETBn garai batean bertso programa zela eta pizten ziren alarmak itzalita daude, bada, aspaldion. Baita Elkartekaren baitan piztu ziren guztiak ere. Azken hamarkadetan ez da apenas publikatu gaiaren inguruko eztabaida, kezka edo gogoetarik. Sarasuak aipatzen duen bezala, irabazitako autonomia litzateke, hain justu, baretasun horren oinarrietako bat: “Elkartek programaren kontrola eskuratu du. Kontrola izanda ez du zentzurik kontrolaren inguruko eztabaidak” (J. Sarasua, elkarrizketa pertsonala, 2017/X/06). Bat dator Egaña: “Esan ohi den bezala, ‘contra Franco vivimos mejor’. Beti geneukan kexa eta kezka publikoak kontrola ETBk zeukanean. Orain geuk egiten dugunez, bada, etxe barruan konpondu behar kontu hauek” (A. Egaña, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26).

Esperientziak medioaren eraginak dimentsionatzeko aukera eman duela aipatu du, bestalde, Irazustabarrenak: “Probatu da, eta ikusi da zenbaterainokoa izan zitekeen hori guztia. Normalizatu egin da, eta gehiago kontrolatzen dugu medioa”. Antzeko gogoeta dakar Egaña: “[...] esango nuke bertsolaritzaren izaera mediatiko hori normalizatu ere egin dela nolabait. 93-94etan bertigoa eman zigun zerbait berria zelako, hamar urte lehenagoko errealitatearekin alderatuz erabat ezberdina zelako. Urteak joan dira, ordea, eta ohitu egin gara” (A. Egaña, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26). Baita Garziak ere: “Batua eta eus-

kalkien arteko aferarekin gertaturiko gogorarazten dit: baturik gabe ez zegoen etorkizunik, eta aldi berean batuak euskalkien dinamismoaren galera ekar zezakeen; berez, batuak ez du zertan euskalkia suntsitu, ordea. Egungo baretasuna neurri batean konstatazio horrek ematen duela iruditzen zait” (J. Garzia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26).

Azkenik audientzien dispertsioa aipatzen da garai bateko kezkak arindu izanaren azalpen gisa. Arzallusek azaltzen duen bezala, 1990eko hamarraldiarekin alderatuz askoz ere eskaintza zabalagoa aurki daiteke telebistan, Internetek ere eraman du bere publikoa, eta, ondorioz, programaren eragina ez da hain erabakigarria (A. Arzallus, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/21). Eta Lujanbioren azalpenak ere ildo horri heltzen dio: “Garai hartan kezka handia zegoen, baita ere *boom* garaia zelako. Igande arratsaldetan 15:00etan kalera ateratzen zinen, eta leiho guztietatik *Hitzetik Hortzera* entzuten zen. [...] Gauzak asentatu egin dira. ‘Hitzetik Hortzera’k ez dauka dimentsio hori eta finkatuta dago” (M. Lujanbio, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/17).

1990eko hamarraldiaren hasieran astero 150.000 eta 200.000 ikusle arteko audientziak izatera iritsi zen programa (Gaztelumendi, 2009: 89). Hamarkada bat geroago 20.000 ikusle inguruan zebiltzan, eta 2000ko hamarraldiaren bukaeran 10.000 ikusleetan egonkortu ziren, saio berezietan (Bertsio Egunari edo Kultur Arteko Topaketei buruzko emanaldietan eta txapelketa garaian) 30.000ko langa pasatu arren (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 66). Beherakada nabarmena izan da, beraz: “Neurri batean telebistak utzi dio energia nuklearra izateari, ez duelako audientzia kuantitatiboki hain garrantzitsua. Ez bakarrik *Hitzetik Hortzera*, telebistaren audientzia oro har jaitsi egin da, beste aukera askorekin lehiatu beharra tokatu zaio eta diluitu egin da zeukan pisu hori” (J. Sarasua, elkarrizketa pertsonala, 2017/X/06).

Joera orokor horri ñabardura garrantzitsu bat egin behar zaio txapelkete-tako finalek lortutako datuekin. Horrela, esaterako, 2009koaz honako lerroburu zekarren *Berriak*: “418.000 ikuslek egin zuten bat uneren batean bertsolarien finalekin” (*Berria*, 2009/XII/15, 35. or.). Eta 2017koaz honakoa: “Bertsolari txapelketako finalak 332.000 ikus-entzule izan zituen” (*Berria*, 2017/XII/19, 37 or., Urtzi Urkizu).

Azkenik, bigarren ñabardura garrantzitsua Irazustabarrenak egiten du, energia nuklear izateari utzi badio ere, hedapenerako funtsezko bitarteko bat izaten jarraitzen duela azpimarratuz:

Bilakaera ETBk izan duen bilakaera orokorraren antzekoa dela esango nuke: beherako joera baina oraindik ere indar bat mantenduaz. Alegia, argi dago telebistak ez duela garai bateko eraginik eta audientzia daturik, baina programa 20.000 lagunek bakarrik ikusten badute, 20.000ko plaza batek plaza inportantea izaten jarraitzen [...]. Gaur egun BEC beteko denik ez du inork dudarik egiten, baina

bete egin behar da. Eta BEC ez ezik bestelako plazak ere bete beharra dago. Horretarako oraindik ere garrantzitsua da telebista. (F. Irazustabarrena, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/19)

Badirudi, bada, bertsolaritzak bere arrakastarekin eta masa kulturarekiko hibridazioarekin elkarbizitza eroso bat lortu duela. Badirudi Programaren kontrola hartzearekin garai bateko zalantzak uxatzea lortu dela eta audientzien dispersioak garai bateko kezkek leundu egin dituela. Hala ere, Sarasuak 1990eko hamarraldiko gogoeta eta ETBekin izandako etena aldarrikatu nahi izaten ditu: “[...] ez du aktualitatea debate horrek, baina uste dut Elkartearen historiako pasarte emozionala eta sakonenetako bat izan zela” (J. Sarasua, elkarrizketa pertsonala, 2017/X/06). Eta gaindituztat eman baino disko gogorrean gordeztearen aldekoa da: “Garaiak aldatu egiten dira, baina tentu hori hor dago gordea mugimenduaren material filosofikoan” (Sarasua, 2013: 291).

Arriskuen ingurukoak lausotu diren arren, eskaintzaren inguruko gogoeta eta eztabaidak ez du etenik izan. Kasik bertako profesionalak pixka bat nahasteraino:

Egin den lana beti egin izan da Elkartearen irizpideen arabera. Zuzendaritza horretatik denetik eskatu izan zaigu, eta batzuetan pendulu efektua ere bizi izan dugu: batean heziketa eskatu izan digu, eta hurrengoan entretenimendua; derrepente inon ematen ez ziren bertsoak bistaratu behar ziren, eta derrepente kalitatean jarri behar zen fokua... Honek nahasmendua ere sortu izan digu tarteka, baina bere alde ona ere badauka, ez baitigu utzi inoiz lo hartzen. Etengabeko iraulketa batean bizi izan da programa, onerako eta txarrerako. (F. Irazustabarrena, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/19)³⁸⁴

Egiteko modu zurrumbilotsu hori gorabehera, eskaintza egonkortu bat da, eta ETBko programa beterranoenetako bat da *Hitzetik Hortzera*.

Bestalde, etxe bereko beste hainbat programatan ere lortu du presentzia bertsolaritzak: *Mihiluze, Noaoa, Postdata, Bi errepidean, Horrelakoa da bizitza, Bertatik bertara, EiTB Kultura* (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 68-69). Baita nagusiki txapelketa nagusia jokatzeko denean gaztelaniazko kanalean egindako programa berezietan eta albistegietan ere (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 69).

Azkenik, Tokiko telebista euskaldun edo elebidunetan ere egingo zaie jarraipena txapelketei: Goiena, Goierri, Tipi-ttapa, Urdaibai, Xaloe eta Zarauzko

³⁸⁴ Maialen Lujanbio ere aipatzen du programak bizitako sorgin-gurpila: “Aurrena motela delako, dinamismoa behar duela; gero dinamismoa bilatzen duzu eta pixka bat friboloa dela; orduan eduki pedagogikoak falta dituela, edo bertso gutxi dagoela, edo bertso gehiegi eta erreportaje gutxiegi... Etengabeko autokritika baten istorioa da. Izatez Elkartea ere horrela da. [...] nire ustez, gauza oso txukunak egin dira, eta egiten dira. Esaten dudana ez diot modu etsitu batean” (M. Lujanbio, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/17).

telebista (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 70-71). Eta gerora, baita nazio mailako Hamaika telebistan ere, 2010eko hamarraldiaren bigarren erdirako Elkar-tearekin hitzarmena sinatu eta Beñat Garziak (Joxerra Garziaren semea) aurkeztutako “Bat-batean” saioa eskainiko duena.

7.4.7. *Hitza Jolas: erreleboa uhinetan ere*

7.4.7.1. *Aldairen eskuetatik Sukiarenetara*

Irratiko programa erreferenzialaren historia kontatzeko errazagoa da. Azken batean pertsona bakarrak osatzen baitu lantaldea. Nikolas Aldaik gorpuztu zuen 2006an jubilatutako arte, eta garai hartan Euskadi Irratian bekadun gisa zebilen Xabier Sukiak hartu zion erreleboa. Lekukoa nolako mimoarekin pasatu zion gogoratzen du bertsolari oriotarrak: “Nikolas 2007ko udaberriera arte egon zen hemen, elkarrekin sei bat hilabete edo egon ginen [...]. Luxu bat izan zen, eta gauza pila bat irakatsi zizkidan. Hasteko, alde guztietatik nabari zitzaion zerbitzu publikoaren bisioa” (X. Sukia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/14).³⁸⁵ Eta eskertuta dago: “[...] hasieratik, Nikolas ondoan izan nuen, nik bakarrik hegan egiten ikasi arte. Horiek horrela, perfektua izan zen erreleboa. Guztiz naturala. Aitapontekoa izan nuen: truku guztiak erakutsi zizkidan...”. Geroztik, erredakzioan, ba omen da Xabierri “Nikolas Txiki” deitzen dionik. Baita “XabiNiko” ere (Martinez, 2012: 81).

Izena aldatu zion programari, Aldairekin *Eta hitza jolas bihurtu zen zena* Sukiarekin *Hitza Jolas* da: “Aldaketa bai, baina hausturarik ez, berrikuntza bai baina jarraipen gisa” (X. Sukia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/14).

Gehienez bakarrik egin ohi duen lana da, baina txapelketetan ekarri ohi ditu kolaboratzaileak bertso kritika egiteko, nahiago baitu bera lan horietan ez sartzea. Imanol Lazkano, Alaitz Sarasola, Karlos Aizpurua eta Aitor Mendiluze datozkio gogora. Eta noizbehinka izan du kolaboratzaile finkoagoren bat ere: “Aitzol Barandiaran denboraldi oso batean izan nuen kolaboratzaile. Izenik ez bazuen ere atal finko bat zuen, ordu laurden batekoa. Tematikoa egiten zuen: gaur presoak, bihar inauteriak eta abar” (X. Sukia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/14).

³⁸⁵ Elkarrekin egin zuten tarte horretan zenbait atalen ardura mantendu zuen gainera Aldaik: “Bera hemen zen bitartean esan nion ‘Nikolas, bada, tarte bat egin ezazu’. Agur historikoei buruzko hamar-hamabost minutuko tarte batean murgildu zen, ‘Gaur agurrak’: Sarasuak 1991ko Gipuzkoakoan kantatutako hasierako agurra, Egañak 93an lehen txapela irabazi zuenean botatako bukaerakoa... Horrelako gauza tematikoak egiten genituen, eta efemerideak ere bai asko...” (X. Sukia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/14).

Programaren oinarrizko eskema hainbat aldiz aldatu du urte hauetan gutietan: “Oso aldakorra izan da denboran zehar. Erritmoa eta bizitasuna izan da beti nire obsesioetako bat, gidoietan zerbait berria egitea bilatzen dut askotan, eta ondorioz etengabe aldatzen ari naiz”. Baina, konbinazio ezberdinak egin arren, antzeko elementuen bueltan josten da programa, gehienak Aldaik ere baliatzen zituenak. Horrela, asteko bertso-saiotako bertsoaldi hautatuak dira programaren muina. *Hitzetik Hortzerako* arduradunekin gertatzen zen bezala ahalegina egiten du lurraldetasuna, adina, generoa, bertsolari maila ezberdinak kontuan hartuta fokua zabaldu eta oreka bat mantentzen (Martinez, 2012: 77) eta bertsoaldiak gehiegi moztu gabe eskaintzen (X. Sukia, *elkarrizketa pertsonala*, 2017/VII/14). Hortik aurrera, elkarrizketak eman ditu, albiterik garrantzitsuenak eskaini, efemerideekin lotutako bertsoak, entzuleen parte hartzearekin osatutako lehiaketak... Txapelketei arreta berezia jartzen die, eta bestelako monografikoren bat ere egin izan du. Aldaik baino gutxiago, baina jolasak ere egiten ditu. “Bederatzikoa” izena duena da horien artean biderik luzeena egin duena: “[...] astero bertsolari bati eskatzen diot puntua jartzeko eta bertsolarien artean kate moduko bat osatuz bederatzikoa bat osatzen dute”.

Ez da animatu garai batean Herri-Irratian Iriondok eta gero Garziak Euskadi Irratian egin zuten bezala bertsolarien arteko lehiaketak antolatzea. Eta bertsolariak apenas ekarri duen bertsolariarik estudioa: “Badakit estudio batean bertsolariak has-te edo telefonoz bertsolariak has-te zeinen nekeza den [...] burutik pasa izan zait bertso eskolen mugimendua hain indartsu ikusita [...]. Proiektu bat bada adostua eta hitz egindakoa eta Elkarteak babesten duena egin liteke”.³⁸⁶ Baina, bestelako proba batzuekin bai animatu da. Esaterako, asko erabiltzen ditu bertsolariak sortutako letra duten kantuak: “Hor jatorria aipatzen dut kantua jartzearekin batera: ‘Arkaitz Estiballesena da kantu honen letra’. Edo bertsoaldia baldin badaukat, egin daiteke bertsoaren eta kantuaren arteko mix bat ere”. Edo arreta berezia jarri izan dio bertsolariak kantu ezagunen doinuak erabili izan dituztenean ere: “Xabier Silveirak Amy Winehousearekin edo Beberekin egin zuen, Lujanbiok Laboaren

³⁸⁶ Egaña bat dator Sukiarekin, irratiko estudioa bertso-plaza deserosoa dela azpimarratze-rakoan: “Telebistarekin gertatzen dena areagotuz, ez dut uste irratia plaza bihurtzeak bertsolariari onik egiten dionik. [...] ez da gauza tristeagorik eta irudimen-moztaileagorik, pareta zuriri eta argi gorriari begira aritu beharra baino” (2004: 166). Garziarentzat, ordea, jorratu beharreko ildo bat da: “Irratia, bere malgutasunarengatik, bertso-plaza egokia izan liteke. Egiten dena isladatzeaz gainera, eragin egin dezake, irratirako propio kantuan jarri bertsolaria” (1993: 88). Eta proposamen zehatzak ere egiten ditu: “Bertsolari pare bat estudioetan, entzulego koskor batekin, telefonoak irekiz, jendeak iritzia eman, gaiak jarri, edo nahi duena esan dezan [...] - Bertso-programetan ezezik, bestetan ere baduke bertsolariak tokirik. Debateetan, adibidez, bertsolari bakoitzak alde bana ordezkatzeko duelarik, bat-bateko nahiz alde aurretik eztabaidagaiari buruz jarritako bertsoekin” (1993: 89).

‘Martxa baten lehen notak’ kantuarekin, Elortzak Manu Chaorekin... mila adibide daude. Hor egiten dudana da bertsolariari aukeraketa horren azalpena eskatu eta gero bertsoaldiarekin batera jarri”. Hala ere, bere estilo pertsonala batez ere programaren joskeran nabaritzen delakoan dago:

Gidoiak egiteko orduan, hitzekin jolastea asko gustatzen zait, gehiegi agian. Badaukat halako jario moduko bat eta oso erraz ateratzen zaizkit gauzak. Ez da nire buruari loreak botatzeagatik, baina uste dut *Hitza Jolasekin* gauza ezberdin bat egin dudala gidioetan [...]. Saiatzen naiz esplizituegia izan gabe, zubiak, bertso-saioen artean zubitxo batzuk montatzen. Entzulearentzat opari bat egiten saiatzen naiz programa bakoitzarekin, eta iruditzen zait horrela josita politagoa dela. (X. Sukia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/14)³⁸⁷

Garai batean *Hitzetik Hortzerak* telebistako arduradunekin izandako gorabeheren gisakorik ez du inoiz bizi izan. Autonomia osoarekin egin izan du lan:

Etxeak esaten du bi programa egingo diren edo bakarra, edo larunbatean ala igandean izango den. Nire iritzia entzuten dute, noski. Txapelketak daudenean ere eseri eta hitz egiten dugu. Nik neure planteamendua egiten diet: zenbat saiotan egon beharko genukeen eta abar. Eta adostu egiten da. [...] edukiei dagokienez, zuzendaritzan ardura duen inork ez dit inoiz ezer esan. Lankideren batekin eduki izan dut noizbait anekdotaren bat baina zuzendaritzarekin ez. (X. Sukia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/14)

Hamarkada hasieran irratiko edukiak sareko plataformetan nola zabaldu planteatzen zuen erronka berrizat (Martinez, 2012: 84). Oraindik ere ematen dizkio lan batzuk: “Programa ‘Nahieran’era igotzen dut, ‘Bederatzikoa’ eta saioko bertsoaldirik onena, eitb.eus-era. *Hitza Jolasen* Facebookeko kontuan ere zabaltzen ditut edukiak, eta baita nire Facebook eta Twitter pertsonaletan” (X. Sukia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/14). Baina denboraldi honetan estreinatutako duen irratsaioaren zuzeneko da erronka nagusia:

Bertsoa den gauza freskoarekin enlatatu sentsazioa izaten nuen grabatua egiten nuenean. Orain zuzenekoan beste girotxo bat sortzen zait. Igor Martinez de Lezea teknikaria aurrean dudala egiten dut, gainera. Oso ona da, gustatzen zaio egiten duguna eta *feeling* bat sortzen da [...]. Ekaineko azken programan bertsoak eskatu genizkien entzuleei Whatsappez bidaltzeko. Aspalditik nenbilen horrelako gauzak egiteko gogoz.

³⁸⁷ Edozein aitzakiak balio dezake gidoi hauetako lehen hari-mutur gisa. Esaterako, bertsolariarekin zerikusirik ez duen albiste batek: “Adibidez, gaur ‘Uraren eguna’ da mundu mailan. Eta bertsoak jarri Egañarenak urari buruz, eta jarraian Uztapiderenak ardoari buruz.” (X. Sukia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/14)

7.4.7.2. *Artxiboaren altxorra*

Lekukoa pasatzean artxiboaren funtzionamendua esplikatzen hartu zuen Aldaik lanik gehien:

Hemen Aldaik antolatu duena harrigarria da. Ikusten ez den eta diruz ordaindu ezin den lan bat da, garai batean monastegietan egiten zenaren parekoa. Egon da orduak eta orduak entzun, apartatu, jaso eta editatu. *Nozis* sisteman egin zuen. Kristoren programa da gauzak bilatzeko: fetxa, bertsolari zehatza, gaia... hainbat irizpideren arabera funtziona daiteke. (X. Sukia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/14)

Aipatu den bezala, hainbat hamarkadatan iturri ezberdinetatik (Mujika, Iriondo, Zavala, Zaldubi eta Aldai) etorritako grabazioek osatzen dute altxorra. Jada, 1990eko hamarraldiaren hasieran Elkartearen barruan egindako gogoetetan azpimarratzen zen horren balioa: “Bertan erabiltzen duten altxorra handia da, ia 30 urte hauetako hainbat bertso saio berrentzuteko aukera ere eskaintzen baitute” (Siadeco, 1995: 60). Eta ordutik Aldairen lana gehitu behar zaio: “Gauza bat da grabazioa eta bestea bertsoaldi hautatuak etiketatuta izatea. Artxiboa bertsoaldi hauek osatzen dute. [...] *masterrak* ere, grabazio gordinak, jasota daude. Hortik ere atera liteke gehiago...” (X. Sukia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/14).

Oriotarrak normalean ez du bertso-saiorik grabatzen, Elkartearekin sinatutako hitzarmenaren bidez XDZk bildutakoaz baliatu da programa egiteko bertan hasi zenetik, baina hala ere emititzen duena bai gehitzen dio artxiboari. Izatez, bere lan-tresnarik garrantzitsuenetako bat da artxibo hori. Horrela, Aldairen eskolari jarraituz, efemerideekin harilkatutako “Oroitzapenen Kaxoia” da denboran zehar gehien luzatu duen atal finkoa: “Artxiboan begiratzen dut gaurkoa bezalako egun batez abestutako bertso baten grabaziorik zaharrena zein den. Azken boladan 50 urte betetzen dira grabazio horietatik, asko Mujikak 1960ko hamarraldian grabatutakoak baitira. ‘Lizartzan gaur 50 urte Uztapidek honakoa kantatu zuen’ eta bertsoak jarraian”. Bestalde, programa monografikoak sortzerakoan ere funtsezkoa suertatzen zaio:

Adibidez, pare bat udatan, uda giroko gai bat hartu, horri buruzko bertsoak atera artxibotik eta programa osatzen nuen: hondartza, San Ferminak, zezenak... Bertsolari bati buruzko monografikoak ere bai. Bertsolariei omenaldiak egin izan zaizkienean, adibidez, omenaldiko audioak, artxiboko bertsoak eta bertsolariari buruzko iritziak jasoaz: Joxe Agirre, Imanol Lazkano... Heriotzean ere bai, Joxe Agirrerri buruzkoa, Manuel Lasarteri buruzkoa... Joxe Lizasorena oso hunkigarria izan zen, baita Azpillagari buruzkoa ere... Beste sail bat bertsolari klasikoen inguruan egindako monografikoak izan dira: Txirrita, Uztapide... Eta pasadizioekin

ere egin izan dut bat edo beste. Imanol Lazkano oso kontalari ona da eta hainbat grabatu nizkion. Lazkao-Txikiren txiste batzuk ere baneuzkan, eta txisteak eta pasadizoak tartekatuz aleren bat.

Edo elkarrizketak hornitzeko ere erabili izan du:

Bolada luze batean egin nuen bertsolaria estudiora ekarri eta artxiboan topaturiko bertsoak entzunez osatzea elkarrizketa. Ordubeteko saioa formula horrekin. Xabier Amurizari egin nion bat, Sustrai Colinari beste bat, Igor Elortzari, Beñat Gaztelumendiri, Aitor Sarriegiri [...]. Elkarrizketa luze haiek beti berdin hasten nituen: artxiboan topatu nuen elkarrizketatuaren bertsorik zaharrenarekin. Gogoan daukat Mendiluzerena laurogeita pikukoa zela grabazioa, ume ahotsarekin oraindik. Entzuten zuten ahotsa eta eurenganaino iristen zinen lehen segundotik.

Estimatus du bertso-munduak *Hitza Jolasen* Sukiak egiten duen ekarpena. Finean, artxiboarena bezainbesteko altxorra da langintza honi oriotarrak jartzen dion pasioa. Honela dio Estitxu Eizagirrek, esaterako: “*Hitza jolas* adibidez iruditzen zait atzean lan handia dagoela. Gustu handiaz eginda dago, mimo handiz. Bertsolari batek egiten du eta motibazio horretatik ari dela iruditzen zait” (E. Eizagirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/19). Edota, honakoa gaineratzen du Andoni Egañak: “*Hitza Jolas* faktura oneko programa bat iruditzen zait. Asko lagundu du Xabier Sukia hor egoteak. Badu irizpidea eta lan on bat egiten du” (A. Egaña, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26).

7.4.7.3. *Eskaintza zabala irratian II*

Aurreko hamarkadan bezala zabalduz joan da bertsolaritza buruz irratian egiten den eskaintza. Horren adierazlerik garbiena hamarkadaren bigarren erdian Euskadi Irratian bertan *Hitza Jolas* programatik kanpo gaiari tarteren bat eskaintzen dioten irratsaioak liriateke: *Faktoria*, *Aperitifia*, *albistegiak*, *Arratsaldekoa*, *Mezularia*, *Tartaria*, *Esanak Esan*, *Haiek garaiak*, *EKT*, *Amaraura*... (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 60). Kasu askotan txapelketa dela medio (herrialderen batekoa edo nagusia) egingo zaio tarte hori, baina badaude bestelako kolaborazioak ere. Horrela, esaterako, Maite Artolaren *Mezularia* saioan asteroko kolaborazioa osatzen dute Maddalen Arzallusen eta Aitzol Barandiaranen artean asteko kronika egiten duten bina bertso eskainiz.

Radio Euskadin ere lortu izan da presentzia, batez ere txapelketa nagusiari jarraipena eginez, eta eskualde mailako hainbat irratik ere bertsolaritza jarraipena egiten du. Aurreko hamarkadan Anboto, Arreta, Arrate, Bilbo Hiria, Bizkaia, Gasteiz, Hala Bedi eta Xorroxin aipatzen ditu Elortza, Sukia eta Muruaren lanak (2008: 64-66), guztiak ere Elkartarekin egindako hitzarmena dela medio

XDZk hornitutako grabazioekin funtzionatzen zutenak. Gasteiz Irratian, Oihane Perea bertsolariak zuzendutako *Uhinak kantari* programa eskaintzen zen astero, eta Hala Bedi Irratian Manex Agirre bertsolaria zen bertsoaren ingurukoak jorratzen zituen. Gainerakoetan, ez dago programa edo kolaboratzaile finkorik. Hamarkada bat geroagoko mapa Esti Esteibarrek eskaintzen du, Elkar-tearen komunikazio arduradunak: Xiberoko Botzan Iparraldeko lau euskal irratietan eta Arrosa sarean zabaltzen den *Punttuka* irratsaioa egiten du Xan Alkatek; Radio Vitorian *Errota* Beñat Zamalloak Arabako Elkar-tearekin elkarlanean; Hala Bedin *Bertxoko* egin izan da, bertsoa eta umorea uztartuz, Arabako Elkar-tearekin lankidetzan baita; Bilbo Hiria irratian *Potxo* irratsaioa eskaini dute; Bizkaia irratian umeez egiten dute *Zortziko Txikia* irratsaioa, oso aspalditik datorrena; Xorroxin irratian Julen Zelaietak *Bertsoinka* saioa eskaintzen du; eta Tolosaldeko Atarian Imanol Artola eta bertako bertso-eskolak “Ari Naizela” irratsaioa eskaintzen dute (E. Esteibar, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27).

Ikus daitekeenez, osasun ona du bertsoak irratian. Besteak beste, aspalditik datorren tradizio luze baten oinordeko gisa lortu da presentzia hori (Siadeco, 1995: 73; Egaña, 1993: 19 eta 2004: 165), eta askotan esan izan da bertsoarentzat hedabide naturalena bera dela: “Irratiak bertsoa bere soiltasunean eskaintzen du eta ederra da hori [...]. Bertsoa eskaini eta gozatzeko oso medio egokia da” (X. Sukia, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/14).

7.4.8. **Bertsolari II: 15.000 orrialdetik gorako bilduma**

7.4.8.1. *Egoskorkeriaren erreleboa*

Aldizkariren sorreraren inguruko kontakizunean sorrera aldrebes samarra izan zuela kontatu da, eta Garziaren aipu bat jaso da hori ilustratzeko. Aipua apur bat gehiago luzatzen utzita gehiago ere badio bertan: “Horrelaxe hasi zen, kontrako eztairik, eta uste dut gutako inork ez zuela uste izango pare bat urte iraungo zuenik [...]” (Garzia, 2016: 206). Barrukoen eta kanpokoen harridurarako, ordea, 30 urteko ibilbidea betetzear da aldizkaria.

Kasu honetan ere belaunaldi aldaketa 2000ko hamarraldiaren bigarren erdian gauzatu zen. Joxean Agirrek 2009ko udara arte eutsi zion zuzendari gisa, eta Josu Martinezek hartu zion lekukoa 2012ra arte. 2013an Rikardo Idiakezek eta lan honen egileak hartu zuten ardura hori, eta aurrerantzean bi lagun artean eraman da: R. Idiakez-A. Agirre (2013-2014), B. Zamalloa-A. Agirre (2015-2016) eta B. Hach Embarek-A. Agirre (2017-)

Aldizkariaren sorreraren osagaiak egoskorkeria, militantzia eta bertsolaritzaren *boomaren* olatuaren indarra izan zirela azaldu da. Bigarren aldi honetan olatuaren indarra ahulagoa dela nabaritzen da: ez da gehiago 1991ko Duran-

goko Azoka hartan bezala harpide egin nahi duen jende ilararik sortuko stand aurrean; alderantziz, 1990eko hamarraldiaren bigarren erdian 1.700 harpidetara iritsi ondoren, gutxikakoa baina etenik gabea da gainbehera gaurko 1.100 harpidetara iritsi arte. Dena den, ziurrenik zehatzagoa izango da beherakada hau olatuaren ahultasunari baino papereko prentsaren krisi orokorrari egoztea. Datu bakarra ematearren, 2008tik 2013ra % 31,9 jaitsi zen Hego Euskal Herriko papereko egunkarien salmenta (Ramirez de la Piscina, 2015: 32). Sareko doakoa zabaldu den garaiotan zaila da salmentei eustea.

Bestalde, laguntza publikoek ere behera egin dute. 2000ko hamarraldiaren erdialdean urteko 35.000 euro inguruko dirulaguntzetara iritsi ondoren, 25.000 inguruan egonkortu da kopurua.

Gauzak honela, krisian dagoen beste alor batean egindako lanaren emaitzei esker lortu da 75.000-80.000 inguruko urteko aurrekontuak orekatzea: azken hiruzpalau urteetan hirukoiztu egin dira publizitateko sarrerak.

Aurreko aldiko bigarren osagai garrantzitsua, militantzia, leundu egin da, ez dago musu-truk egiten den lanik. Baina ez da erabat desagertu, soldatapekoa den guztia batuta ez baita jornada oso batera iristen: Beñat Hach Embarekek hiru zenbakiren koordinazioa, webgunearen koordinazioa eta komertzial lanak egiten ditu jornada erdiarekin, eta Zezilia Herradorrek administrari nahiz komertzial lanak jornada laurdenarekin. Neuk osatzen dut lantaldea zenbaki baten koordinazioa, kudeatzaile ardurak eta komertzial lanak kolaboratzaile gisa gauzatuz. Gainerako guztiak (testuak, argazkiak, ilustrazioak, euskara zuzentzailea eta maketazioa) kolaboratzaileen eskuetatik iristen dira.

Urtean behin Erredakzio eta Administrazio Batzordeetako bilera egiten da orain ere. Jende asko pasa izan da horietatik, baina badaude errepikatu diren izen batzuk: Jon Martin, Esti Esteibar, Ainhoa Agirreazaldegi, Amagoia Mujika... Bakoitzak bere etxetik egiten du lan, baina berrikuntza nagusi gisa, taldea egite aldera, hilean behin aurrez aurreko bilera egiten dugu koordinazioan, administrazioan, kudeaketan eta komertzial lanetan gabiltzanok. Biltegia bai baina bulegorik ez daukagunez, eta aldizkariaren tradizioari jarraikiz, kafe bat hartuz edo elkarrekin bazkalduz taberna eta jatetxeetan egiten dira hileroko bilera horiek ere.

Enpresa egitura ahul hau da, Joxean Agirrereren iritziz, proiektuaren indargune garrantzitsu bat: "Indargune nagusia azpiegituran, pertsonalean eta gaintzeko funtzionamendu gastuetan eraman duen jarrera ajustatua izan daiteke: aurrekontuaren zati nagusia aldizkariaren kalitate materialean inbertitu da, eta hori irakurleak ikusi egiten du" (J. Agirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/27). Indargune zelebre samarra suertatzen da, egia esan, baina egia da guztia produktuan inbertituta produktu erakargarri bat lortzen dela eta horrek publizitatearen sarrera errazten duela. Bestalde, lasaitasuna ematen du une jakin batean itxia erabakiz gero inorentzat ez dela drama bat izango jakiteak ere. Izatez, gerrikoa

estutzea tokatu denean (2014. eta 2015. urteetan, inoizko dirulaguntza baxuekin, kolokan egon zen jarraipena bera ere) kexa gutxirekin egin ahal izan da. Parte hartzen dugun guztiontzat bigarren, hirugarren edo laugarren ardura-ogibidea izatearen abantailak.

Proiektuaren ahultasun garrantzitsuena ere enpresa egitura ahul hori bera da, ordea. Batetik, dezente zaildu du belaunaldi berriaren erreleboa, eskaintzeko zegoena, denetik eginda lanegun erdia, ez delako erakargarria. Bestetik, sorkuntza lan guztiak kolaboratzaileen bidez egin beharrak nekezagoa bihurtzen du koordinazio lana: aldiro norbait berria lotu beharrak eta lotutako horrentzat aldizkariak bere ohiko lanaz aparte datorren karga bat izateak atzerapenak ekarri ohi ditu (beti da errazagoa egunero lantokian eta soldata baten truke ari denari eskatzea). Azkenik, horrelako egitura batekin nekezagoa suertatzen da proiektua indartzeko burutu beharreko bestelako lanak gauzatzea ere (harpidetza kanpainak, webgunea berritzeko egin beharrekoak, markari ikusgarritasun handiago bat ematea eta abar).

Ahulgune nagusi hori beste hainbatetan adarkatzen du Joxean Agirrek:

Ahulguneak mila: ez du asmatu inguruan talde sendo samar bat antolatzen. Aldizkariak ez du, bestalde, komunitate bat osatu beharrik sentitu, nahikoa komunitate da berez bertsozaleen mundua eta horrek bakartzeko arriskuan jarri du etengabe. Elkartarekiko lankidetzaren oso inprobisatua izan da, eta beste hainbat kontu.

Sorrerako hirugarren osagai garrantzitsuari, egoskorkeriari, heldu behar izan zaio, bada, aurrera egiteko. Egoskorkeria erreleboa emango duen taldea osatzeko, egoskorkeria publikitatearen hirukoizteko, egoskorkeria kolaboratzaileak lotu nahiz koordinatzeko, eta egoskorkeria lehen urteetako nobedadearen distira aspaldi maiztu zitzaion aldizkariari zenbaki bakoitzean txinparta berriak ateratzen saiatzeko. Horretan behintzat asmatu da jatorrizko izpirituari eusten: aurreko hamarkadetan zenbaki bakoitza ehun orrialde inguruan ibiltzen bazen, azken urteetan kopuru hori bikoiztu egin da.

Edukien aldetik atal finkoen ugaltzea izan da bigarren etapa honetako berrikuntza nagusia: Patxi Uharteren tira komiko batekin irekitzen da beti zenbakia (“Zaldi Eroaren Errimak”), eta egile ezberdinek bete izan duten komikiarekin itxi (“Bertsokomik”); iritzia jorrazteko bertso-munduko bi kolaboratzaile finkok gai baten inguruan eztabaidatzen dute (“Ttakun eta Herren”), webguneako zortzi blogari-bertsolarien testu bana papereratzen da (“Zortziko Haundia”) edo bertso-munduaz kanpoko norbaiten artikulua ere badakar zenbaki bakoitzak (“Kanpotik”); prentsan gaiaren inguruan irakurritako interesgarrienak ere biltzen dira hemerroteka batean (“Bertsolaritzaren Hemerroteka”); atzerriko gisako fenomenoen berri ematen duena atal finko bihurtu da (“Urrundik”),

baita bertsolaritzaren inguruko ikerketaren berri ematen duena ere (“Ikerketa”); bertsolaritzaren historia urrun nahiz hurbilarekin lotutako hainbat puntu fisikoki lotzen dituen txango bat ere proposatzen da (“Bertso Ibilbideak”), eta bertso-munduko beteranoenei tarte bat eskaintzen zaie (“Idazmakinez”). Azkenik, horri guztiari zenbaki bakoitzean erreportaje, elkarrizketa edo kronika luze gisa lantzen diren bi edo hiru gai nagusi gehitzen zaizkio. Eta gai nagusia izan denaren inguruan bertso jarriak ere eskatzen dira.

Beraz, aurreko hamarkadetan baino mardulagoa da ateratzen dena. Eta mardultasun hori testuak luzatetik baino testu gehiago pilatetik datorrenez, baita koralagoa ere: sinadura gehiago eskaintzen du zenbaki bakoitzak eta monografiko gutxiago ateratzen da.

Estiloari dagokionez, jarraitutasuna eta berritasuna ikus daitezke. Jarraitutasuna estetikan, Txema Garzia Urbinak jarraitzen baitu diseinua nahiz maketazioa egiten, eta Conny Beireutherrek argazkilari erreferentzial gisa. Izatekotan, komiki eta ilustrazioen presentzia handiagoa izango litzateke nobedade nagusia. Gainerakoan, betiko estetika bizi bezain zaindua mantentzen du aldizkariak. Berritasuna gaien aukeraketa eta tratamenduak dakar. Aldizkari serioagoa da azken urteetako: “Aldizkari tematikoa zen eta da, baina nire irudipena da gero eta espezializatuagoa dela, ikerketak eta gogoetak gero eta leku gehiago dutelako bere orrialdeetan” (J. Agirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/27). Aldizkariko arduradun berrion gustuekin baino zerikusi gehiago du horrek, ordea, bertsolari belaunaldi berrien jarrerarekin. Azaldu den gisan, analisisian gehiago sakontzeko ohitura dute gaurko bertsolariak, kontzienteago ere badira euren sortzaile estatusaz, eta aldizkariaren deiari erantzuterakoan geroz eta buelta gehiago ematen dituzte: baiezkoa ondo neurtutakoa izaten da normalean, eta askotan proiektu pertsonal landu bati buruz, edo ikerketari nahiz jardunaldi batzuei buruz hitz egiteko emandakoa. Arraroagoak dira gai arinagoetan parte hartzeko baiezko militante edo jostalariak:

[...] gu gatoz ezer ez ginen garaitik, zabaldu beharra zegoen eta hedabideek eskatzen zuten edozerri baietz esaten ohitu ginen. Azken hamabost urtetan sakontzen ari dira, eta hedabideetatik eskatzen zaiona sakontzeko ez bada igual ezetz esaten dute. [...] beraiek egin nahi duten hori garatzeko lantze prozesuan daude eta ondo kontatzeko kapaz ez diren bitartean nahiago dute ezer ez esan. (A. Egaña, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/26).

Freskotasuna galdu du, bada, aldizkariak. Hala ere galera ez da erabatekoa. Oraindik ere testu freskoak aurki daitezke, esaterako, txapelketa alternatiboei buruzko erreportajeen edota Bertso Egunekeo parrandaren kronikan. Gainera, askoz ere errazagoa da edozein gairi buruz oso txukun idazten duten bertsolariak topatzea.

7.4.8.2. *Bilduma gisa hartutako balioa*

Kritikak gorabehera, aldizkariari beti aitortu zaio kalitatea: “Bertsozale-tasuna eta paperezko hedabideen kasuan ezin dezakegu aipatu barik utzi *Bertsolari* aldizkari espezializatua. Aurrekariak aurrekari (Elkartearen inplikazio barik sortu izanak edo tartean-tartean izan diren desadostasunak) eta iritziak iritzi, bertsolaritzaren lanketa jarraitu eta zaindua egiten duen aldizkaria da” (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 102). Eta Elkartearekin egon izan daitezkeen desadostasunak ez dira inoiz kezkarriak izan, jarraian ikus daitezkeen bezala: “Bertsozale Elkartearetik hartu-eman: handia hasieratik. Elkartearen zenbait lan ale monografikotan atera ditu [...]. XDZko ondarea erabili eta berea (argazkiak) aportatzen du. Proposamenetara oso-oso irekia” (Id.: 74).

Aipatu den gisan, horitasunarena eta arinkeriarena izan da aldizkariak egin izan den karikatua, eta luzaroan iraun du horrek, kasik gaurdaino, karikatua hori eragin duten lanek hamarkada pareta beteta daukaten arren. Ohiko bi balorazio horien ondoan, ordea, kalitatearena batetik eta arinkeriarena bestetik, hirugarren alderdi bat ere, aldizkariak hartutako balio dokumentalarena, azpimarratu izan da pixkanaka azken urteetan. Horren harira, honela dio Jon Sarasuak, esaterako: “*Bertsolari* aldizkariari, berriz, kolekzio gisa ematen diot nik balioa. Etxean balda luze bat hartzen du, eta kolekzioak berak duen balioa handia da. Gauza asko atera dira, bertsolaritzaren dimentsio gutxi faltako dira zuen aldizkari horretan” (J. Sarasua, elkarrizketa pertsonala, 2017/X/06). Ainhoa Agirreazaldegiaren hitzek ere badute horrelako jite bat: “[...] denboraren perspektibatik, *Bertsolari* aldizkaria horixe dela esango nuke: etengabeko apustua, proiektuetan sinesten zen militantzia garai itsuaren eskutik elikatu dena, bertsozaleoi egin digun ekarpena distantziatik begiratuta bakarrik neur daitezkeena” (Agirreazaldegi, 2016: 15). Baita Xabier Amurizak eskainitakoek ere: “*Bertsolari* aldizkaria beti gustatu izan zait [...] ondo egindako aldizkari bat dela uste dut, gauza interesante asko dituela. [...] ikusten dut bertsolaritzaren ibilbidearen, gogoeten eta abarren ispilu izan dela [...]. Fenomenoaren irudi orokor eder bat ematen du” (X. Amuriza, elkarrizketa pertsonala, 2017/VIII/02).

Badaude aldizkariaren balio dokumentala, bilduma gisa hartu duen balioa azpimarratzeko motiboak, urteen joanarekin altxor garrantzitsua pilatuz joan baita hori ere. Izan ere, 2018ko bukaera arte, bertsolaritzari buruzko 1.637 testu argitaratu ditu aldizkariak. Ikerketa honetarako egindako bilketan ikusi ahal izan den bezala 1980 aurretik ia 160 urtean bertsolaritzaz argitalpen guztien artean argitaratutakoen kopuru totala 4.000 testu ingurukoa dela kontuan harturik, bada zerbaite. Eta aldizkariak gaiari buruz argitaratutakoak 15.346 orrialde betetzen dituela dioen datua ere bada esanguratsua. Bestalde, testu horietan 941 protagonista identifika daitezke, horietatik 679 bertso-mundukoak, 115 atzerriko gisako fenomenoetako inprobisatzaileak edo fenomeno horien inguruko

adituak eta 15 bertsolariekin elkarlanean aritu diren beste sorkuntza alor batzuetako egileak.³⁸⁸ Protagonista horietako gehienei ahotsa eman zaie nolabait, eta askotan argazkia ere badakar aldizkariak.

Izatez, urte hauetan guztietan 10.000 argazkitik gora pilatu ditu aldizkariak. Esan bezala XDZri pasatzen zaizkio argazki horiek guztiak. Dokumentazio Zentroan ez bezala, paperean jasota eta kolokatuta gelditzen dira, ordea, eta aldizkariaren 110. zenbakitik gorako bildumak bertsolaritzaren azken hiru hamarkadetako argazki album erraldoi bat osatzen du.³⁸⁹

Argazkiak baino gehiago argitaratu ditu, bestalde, *Bertsolarik*. Txapelketa Nagusiko finalistek finalari buruz egiten dituzten kronikak, esaterako, tradizio bihurtu dira, eta historiarako gelditzen dira testu horiek. Horrela, garai bakoitzeko protagonisten, proposamenen, gogoeten eta eztabaiden jarraipen bat egiteko aukera ematen du, eta bertsolaritzaren historia hurbila ikertzeko iturri oso balio-tsua izan daiteke. Neurri handi batean bertso-munduak idatzitako historia bat da gainera. 392 sinadura topatu daitezke urte hauetan *Bertsolarin*, eta horietatik 185 (% 47,2) bertsolariak dira. Beste 76 (% 19,4) bertsolariak izan gabe *Bertsolaritzaren Datu Basean* agertzen dira, alegia, bertso mundukoak dira. Bien batura ikusita (% 66,6) tokitan gelditu dira kanpoko begirada nagusi ziren garaiak.

Paperekoaren etorkizuna ez da batere garbia,³⁹⁰ eta etorkizun horren aurrean bilduma gisa hartutako balioa izan liteke papereko aldizkariaren indargune nagusietako bat. Izan ere, paperekoak objektu gordegarri gisa balioa duen neurrian bakarrik iraungo duela irudika daiteke. *Bertsolariren* zenbaki bakoitza, bere dimentsioetan aldizkari bati baino gehiago liburu bati gerturatzen zaionez, kalitatezko produktu bat ere badenez (paper ona, argazki asko eta diseinu zaindua) eta hiruhilabetekaria izanik, gorde egiten dute harpidedun gehienek. Sarasuak dioen bezala, etxeko liburutegian apal bat eskaini ohi zaio aldizkari honi eta behin apal bat beteta, errazagoa suerta daiteke bigarren batean tokia egiten jarraitzea ere.

³⁸⁸ Bertso-munduko 115 emakume dira protagonista, protagonista guztien % 12,2. Oraindik ere oso urrun gelditzen da parekidetasuna, baina hemerografia historikoan topatutako % 0,6tik egin da gora behintzat.

³⁸⁹ 1990ean plazaratu zen bertso-eskoletako bertsolarien belaunaldia haurtzarotik nerabezarora, nerabezarotik gazte izatera eta gaztetasunetik heldutasunera nola pasatu den ikusi dute *Bertsolariren* orrialdeek. Baita gainerako belaunaldien bilakaera ere. Urdindutako ileak, soildutako buruak... Aurpegi berri gehiago...

³⁹⁰ Iritzi hauek eman daitezke erreferentzia modura: “[...] paperekoaren desagertze data iragartzera ere iritsi izan dira zenbait aditu. Martínez Albertos irakasleak 1998an esan zuen 2020an gertatuko zela. Eta Jeff Jarvis Interneteko aditua bat dator data horrekin, bere iragarpena askoz ere geroago kaleratu bazuen ere, 2007an. Philip Meyer (2004) kazetari eta Ipar Karolinako Unibertsitateko irakasleak, aldiz, 2043an jarri zuen mugarría. Data eta apustuak gorabehera, inork ez du zalantzan jartzen gaixoaren larritasuna” (Agirre, Aiestaran eta Zabalondo: 2015: 105).

7.4.8.3. *bertsolari.eus*

Paperekoaren etorkizuneko giltza bilduma izaeran egon baliteke, badirudi sarean moldatzen asmatzea ere ezinbestekoa suertatu dela proiektuaren etorkizunerako.

Aldizkariaren aurreko aldiari buruz eskainitako puntuan esan bezala, gaiari buruz sareratu zen lehen webgunea izan zen aldizkariarena, *bertsolari.net* 1999an jarri baitzen martxan. Elkar argitaletxearen eskutik sortu berria zen Plazagunea enpresak garatu zituen diseinua eta egitura, oso oinarritzakoak bai bata eta bai bestea. Webguneak lau atal zituen: “Hemeroteka”, “Nor gara?”, “Historia” eta “Harpidetzak”. “Hemeroteka” atalean paperean argitaratutako zenbakiak sartzeko modua egin zen, eta bilatzaile bat ere ezarri zitzaion. “Nor gara?” eta “Historia” ez ziren aurkezpen testu labur batzuk baino, eta “Harpidetzak” atalean harpidetzeko formulario bat eskaintzen zen. Esanguratsua da, *bertsolari.net* aurkeztu beharrean papereko aldizkaria aurkezten zela “Nor gara?” atalean. Aldizkariak bazeukan webgunea, baina lantaldeak ez zekien horrekin zer egin.

1999tik 2007ra bitartean bi berrikuntza egin ziren: aldizkariak argitaratutako liburuak zerrendatzen zituen “Liburuak” eta *euskalerrria.org*-etik hartutako 30 bertsolariaren biografia laburrak eskaintzen zituen “Biografiak” atalak gehitu ziren.

2008an diseinua berritu zen, eta antolaketa berria eskaini: “Prentsa albisteak”, “Agenda”, “Doinuak”, “Denda”, “Irakizunak”, “Harremanetarako”, “Estekak” eta “Aldizkariak ikusi”. Hala ere sorrerako izpiritu berarekin jarraitu zen: tarteka berritzen ziren atalak, “Prentsa albisteak” eta “Agenda”, Plazaguneak berritzen zituen aplikazio batzuen bidez, eta ez aldizkariko taldeak; hiper-testurik ez zegoen, eta multimedia edo elkarreraginik apenas.

Benetako aldaketa 2016an gertatu zen. Jaurlaritzak berrikuntzarako emandako laguntza bati esker egungo diseinua eta egitura sortu ahal izan ziren. Paperekoaren edukiek hartu dituzte atalik gehienak, baina antolaketa berri batekin. Horrela, “Aldizkariak ikusi” atalaz gain (zuzeneko nabigazioa eta bilatzaile bidezkoa ditu horrek), generoka antolatutako ere eskaintzen dira: “Erreportajeak”, “Elkarrizketak”, “Iritziak”, “Zaldi Eroaren Errimak” eta “Bertso jarriak”. Eta horien ondoan webgunerako propio sortutako edukiekin astean birritan hornitzen direnak aurki daitezke: “Albisteak”, “Bertsolaritzaren Hemerografia” eta “Blogak”. “Denda”, “Multimedia” eta “Argazkitekia” atalekin osatu da eskaintza, eta *bertsolari.eus* da izena.

Aldaketak, teknikoki 2015ean prest bazeuden ere, 2016an jarri ziren martxan, webgunearen koordinazioa Beñat Hach Embarekek hartzean. 2012tik martxan zeuden eta Jon Martinek mugitzen zituen sare sozialen ardura ere hartu du Hach Embarekek. Ordutik audientziak urtean 30.000 bisitariren inguruan

egonkortu dira,³⁹¹ eta sare sozialetan jarraitzaile kopuru politikak lortu ditu aldizkariak (Facebooken 3.000 eta Twitterren 2.000).

7.4.9. Lehen film luzea (*Bertsolari*, 2011) eta lehen eleberri grafikoa (*Nork*, 2015)

7.4.9.1. Bertsolari *filma eta Elkartearen dokumentalak*

Formatu berriak estreinatzen jarraitu du bertsolaritzak ziklo honen haus-tura aldi honetan ere. Esaterako, gaian zentratutako lehen film dokumental luzea estreinatu zen 2011n. *Bertsolari* izan zuen izenburutzat, Asier Altuna zine-magileak idatzi eta zuzendu zuen, Txintxua films ekoiztetxeak ekoitzi, eta 90 minutuan bertsolaritzaren mugimendu garaikidearen erreposoa eskaini zuen: “[...] bertsolaritzaren historia, egitura eszenikoa eta mami antropologikoa jasoko duen dokumental bat [...]” (Aristi, 2010: 30).

Dokumental honetan ere *Ama Lurren* bezala bertsolarien teknika aztertu zen nolabait: “[...] bertsoaren tankerara burutzen baitzen, atzetik aurrera, bukaerari agertu ziren elkarrizketa zatiak aurrea grabatuz eta haietatik sortu ziren irudiak ondoren itsatsiz [...]” (Aristi, 2010: 32). Eta Oteizak bertsolaritzaren inguruan sortutako iruditerian oinarritu zen neurri batean: “[Altunaren hitzak] Oteizak irudikatzen du bertsolaria uretan sartuko balitz bezala, eta hondartzan atzeraka joango balitz bezala. Uretan sartu eta gero bertsoak datoz olatuen moduan. Niri horrek asko balio dit” (Aristi, 2010: 39). Honela, Altunak hondarretan itsasoak eramango zituen hitzak idazten jarri zuen Andoni Egaña, edo Miren Amuriza errimez inguraturik urpean igerian, edo behin baino gehiagotan erabili zuen atzekoz aurrera proiektatzen den sekuentzia. Izatez, elkarrizketetan Andoni Egaña, Jon Sarasuak, John Miles Foleyk, Joseba Zulaikak, Miren Amurizak edo Maialen Arzallusek esaten dituztenez gain, gisa honetako metaforak dira filmaren alderdirik azpimarragarriena. Miren Amuriza amildegi baten ertzean ikus daiteke batetik bestera irribarrez, bat-bateko sorkuntzak eragiten duen bertigoa eta irrika irudikatuz, edota Maialen Lujanbio hormak hitzez josita dituen eraikin abandonatu batean hitzen ehizan.

Filmaketari 2009ko Txapelketa Nagusiko finalean Egañari egun osoko jarraipena eginez ekin zion Altunak. Grabazio honekin lanaren tramarako behar zituen elementuak jasoko zituelakoan zegoen: “[...] txapela dago jokoan, eta daukat 8 tipo hori irabaztera doazenak. Horietako bat jarraitzen badut, badau-

³⁹¹ Hekimen Elkartek Herri Ekimeneko Euskarazko hainbat hedabiderentzat ezarritako neurketa sistemaren araberakoak (oinarritzat google analytics dueña) dira datuok. Aurretik izandakoek ez zuten fidagarritasunik.

kat *prota* bat, eta publikoa identifikatu egingo da horrekin, eta sufrituko du gal-tzen duenean, edo poztuko da irabazten duenean’ [Altunaren hitzak]” (Aristi, 2010: 32). Ez zitzaion, ordea, berak uste bezala atera jokaldia: “[Altunaren hitzak] ‘Derrepente Egañak, elkarrizketan, finala baina hiru egun lehenago esaten dit nahiago duela beste batek irabaztea... Pentsatu nuen, joe, *prota* hau zer heroi klase da nahiago duela galtzea?’” (Aristi, 2010: 33). Film dotorea gelditu zitzaion, ordea, txapelketaren lehiarena baino askoz ere ikuspegi zabalagoa ekarri zuena: “[...] Andoniren lekukotzak, hitzak eta Txapelketako lekukotzak muntatu nitue-nean Andonik lezio bat eman zidala konturatu nintzen [...] bertsolaritza joko-a baino gehiago jolasa dela erakutsi zidan [...] oso gai zabala dela konturatu nin-tzen, interesgarria, aberatsa [...] [Altunaren hitzak]” (Aristi, 2010: 34).

Bertsolaritzak ikuskizun gisa izan dezakeen muina bilatu nahi izan zuen zine zuzendariak:

[Altunaren hitzak] ‘Zergatik dauka halako erakarpena gure artean, hainbes-teko arrakasta, lau urtetik behin 14.000 pertsona biltzeko... zer eta zortzi tipo kan-tatzen ikusteko zortzi orduz, musika barik, argi efekturik gabe, besoak bizkarrean dituztela, bestuario berezirik gabe? Ez da oso normala. Ez dago beste ikuskizunik ikuskizunetik hain gutxi duenik.’ (Aristi, 2010: 34)

Eta topatu zuen nolabait: “[Altunaren hitzak] ‘Isiltasuna. Hori da niri inte-resatzen zaidana. Isiltasunarekin jokaturaz, jendea zinean bi minutuz mutu eduki-tzea’” (Aristi, 2014: 34).

Bertso-mundu guztiaren babesa izan zuen Altunaren proiektuak, Amets Arzallus aritu zitzaion, esaterako, elkarrizketen prestakuntza egiten, eta Donos-tiako Zinemaldiko Sail Ofizialean estreinatu zuen, publikoaren arrakasta poli-tarekin.

Aipatu behar da ez zela aldi honetan gaiaren inguruan estreinatu den ikus-entzunezko film dokumental bakarra izan. 2018an *What is bertsolaritza?* eman zen ezagutzera, Etxepare Euskal Institutuaren, Mintzola Ahozko Lante-giaren eta Laboral Kutxaren lankidetzaz bertsolaritza zer den nazioartean azal-tzeko gauzatutako ekoizpena. Ingelesezk eskaini zen, azpitoluak euskaraz, gaztelaniaz, frantsesez nahiz ingelesez jartzeko aukerarekin, eta Foleyren aipu batekin hasi ondoren³⁹² 22 minutuan zehar bertsolaritzaren inguruko oina-rrizko azalpen bat ematen zuen, txapelketak, bertso-eskolak, Elkarte, bertsota-rako teknika eta beste hainbat alde azpimarratuz eta guztia atzerriko ikertzaile nahiz inprobisatzaileen adierazpenekin osatuz.³⁹³

³⁹² Ikerketa honi sarrera eman dion aipu bera: “Imagine selling 13,025 tickets for oral poetry [...]” (2007: 3).

³⁹³ Helbidea: <https://www.mintzola.eus/eu/kulturarte/what-is-bertsolaritza-ikus-entzunezkoa> [2019/VII/06]

Bertsozale Elkartea izan zen proiekturako lantaldea jarri zuena. Sustapen Saileko arduraduna, Jon Agirresarobe, eta Hedapen taldeko arduraduna, Eneritz Urkola, izan ziren zuzendariak, eta azken horrek egin zituen produktore lanak ere. Erredaktoreak Hedapen taldeko Felix Irazustabarrena nahiz Jexux Mari Irazu izan ziren, eta horiei Gorka Azkarate bertsolaria gehitu zitzairen, bertso kritikari gisa *Berrian* ibilbide polita egindakoa. Kamerariak Hedapen taldeko Luis Gurrutxaga, Peru Galbete eta Haritz Arrizabalaga izan ziren, eta azken horrek egin zituen errealizazioa, edizioa nahiz bideo postprodukzioa ere. Gidoia Xabi Paya bertsolariarena izan zen, eta azpitoluetarako itzulpenak berak eta Orzi Idoate bertsolariak egin zituzten. Aktore lanetan beste bi bertsolari aritu ziren, Maddalen Arzallus zein Nerea Ibarzabal, eta Grafismoa Hiru Damatxo kooperatibak egin du, tartean Unai Gaztelumendi bertsolaria nahiz Kepa Matxain bertso kritikaria (*Argia*) dituen. Audio postprodukzioa izan zen bertso-mundutik at atera zen bakarra: Mediavox enpresari eskatu diote.

Urte berean *Mundu bat ahoz aho* estreinatu zen³⁹⁴. Kasu honetan dokumental luze bat izan zen, 62 minutukoa, eta Bertsozale Elkarteak 2015ean nahiz 2016an antolaturiko nazioarteko topaketak izan zituen ardatz. Munduan zeharreko hainbat inprobisatzaile eta adituri eman zioten ahotsa, eta arreta berezia jarri zien inprobisatzaile emakumeei. Horretan ere Elkartearen inguruko jendeak osatuko zuen lantaldea: Beñat Gaztelumendi bertsolaria, Hedapen taldeko kidea, izan zen zuzendaria; irudiak, berriro ere, Haritz Arrizabalagaren sinadura eraman zuen; inprobisatzaile zein adituak elkarrizketatzen Felix Irazustabarrena eta Jexux Mari Irazu ibili ziren; produkzioa Eneritz Urkolak eta Jon Agirresarobek egin zuten; eta kamerariak aurreko berak izan ziren. Lankuk funtzionatu zuen ekoiztetxe gisa, eta Mintzola Ahozko Lantegiaren izenean argitaratu zen dokumentala.

Aipagarria da baita ere, urte hauetan zenbait bertsolarik bertsolaritzarena baino gai zabalagoak jorratu zituzten dokumentalak zuzendu zituztela, proiektu pertsonal gisa: Jon Maiak *Bidaia intimoak* (2009), *Apaizac Obeto* (2010), *Gazta zati bat* (2012) eta *Gutik zura* (2016) estreinatu zituen zuzendari-gidoilari lanetan; Amets Arzallusek *Mugaminak* (2017).

7.4.9.2. Bertsolaritza komikigintzan

Bertsolaritzaren eta komikiaren arteko harremana prentsako umore grafikoarekin hasten da. Txapelketa Nagusiko finalen inguruan egin den azterketa kuantitatiboan bertsolaritzari buruzko umore grafikoko 35 tira grafiko topatu

³⁹⁴ Helbidea: <https://www.mintzola.eus/eu/kulturarte/mundu-bat-ahoz-aho-dokumentala> [2019/VII/06]

dira. 1980kotik hasita final guztietan topa daiteke aleren bat, zaharrena *Deian*, gehienak *Egin/Garan* eta *Egunkaria/Berrian*, eta hainbat marrazkilarik osatutako tiren eskutik: Antton Olariagaren “Zakilixut”, Txema Garzia Urbinaren “Mattin”, Iñaki Martiarena *Mattinen* tira, Montxoren tira, Martin Altzueta-aren “Martintxo” eta Patxi Huarte Zaldi Eroaren “De rerum natura”. Horiei Ivan Landak eta Josu Landak gehigarrietan egindako karikaturak gehitu behar zaizkie.

Olariagaren Zakilixut da, alde handiarekin gainera, gaia gehien jorratu duena. 1980koan eta 1989koan salbu, gainerako final guztien inguruan argitaratuko du bertsolaritzari buruzko tiraren bat. Topatutako 13etan denetariko proposamenak daude: bertsolaritzaren terminologia espezializatuari bigarren buelta bat ematen dio zenbaitetan, bertsoak ere osatzen ditu, termino berriak asmatzen ditu... Esaterako, *Bertso Exhibition Centre* terminoa, gerora sekulako zabalkundea izango zuena eta *Garak* bere gehigarriaren izenburutzat erabiliko zuena, Olariagak asmatu zuen, Ane Urdangarinen arabera (*El Diario Vasco*, 2005/12/19). Laginean jasotako Olariagaren tiretan gisa horretako gehiago topa daitezke, kazetarien artean dezente zabalduko zirenak: *Bertsodromoa*, *Poto-finish-a*, *Potografiak* eta beste.

Bertsolari aldizkariak 1996an komikiaren sorreraren 100. urteurrena ospatzeko egindako esperimentuan eman zen hurrengo pausoa. Azalean “Bertsokomik” lerrobua zeraman 22. zenbaki monografikoan hainbat ariketa planteatu ziren. Horrela, bertsolariak marrazkilari profesionalen gidoigile gisa jarri ziren: Olariaga eta Egañaren artean “Indurainen lehen negarra” osatu zuten, Mattin eta Sebastian Lizasok “Usteak ustel”, Asier Iriondo bertsolaria eta Iñigo Sarasola marrazkilariak “Rikardo, gogoan zaitugu”, Asisko Urmeneta eta Xabier Silveirak “Amor a primera vista”, Maialen Lujanbio eta Maite Martinez de Arenazak “Gari Morrison Nevadan”, Joxean Agirre eta Txema Garzia Urbinak “Bertso-Sex”, eta Jon Zabaletak Jose Joakin Mitxelenaren bertsoetan oinarritutako “Ezkontza galduetako bertsoak”. Guztietan testua bertsoetan ematen zen, edo protagonistak bertsolariak ziren. Bestalde, bertsoetako puntua emandako ariketa-aren eskemari jarraituz Aitor Larrañagak marraztutako lehen bineta bati jarraipena eman zioten, oraingoan marrazkilari gisa lanean jarrita, Ainhoa Agirreazaldegi eta Iñaki Muruak. Azkenik, Unai Iturriagak eta Andoni Egañak komiki bana eskaini zuten, “Hitzetik Hutsera” (ETBk bertsolari gazteak zentsuratu zituenekoa kontatuz) eta “Peñagarikanixen ezkontza” (Peñaren balizko ezkontza Asterix eta Obelixeko binetak kalkatuz) hurrenez hurren, bai gidoia eta bai marrazkia eurak eginez.

Urte batzuk geroago, aldizkariak jarraipena eman zion komikia eta bertsoa uztartzeko bide horri. Horrela, 2008tik aurrera atal finkoa izan zen Adur Larrea-aren “Jon Unibertsolari”, eta 2013an Patxi Huarteren “Zaldi Eroaren Errimak” hartu zion lekukoa.

2015ean 25. urteurrena ospatzeko, 100. zenbakiak eleberri grafiko bat izan behar zuela erabaki zuen aldizkariko lantaldeak. Patxi Gallegok eta Xabi Payak osatu zuten, lehenengoaren marrazkiekin eta bigarrenaren gidoiarekin, eta *Nork* jarri zioten izenburutzat. 2013ko txapelketaren finalera oraindik ere txapeldun gisa aurkezten zen Andoni Egañaren heriotza zuen fikzioak abiapuntutzat. Oholtza gainean emandako deskarga elektriko batek zeraman beste mundura zarauztarra, Ertzaintzak izendatutako ikertzaileek euskal kulturgintza guztiari eta bereziki bertso-munduari sekulako errepassoa ematen zioten, hainbat aurpegi ezagun susmagarritzat hartuz eta mila istorio zoro nahiz inbidia ezkutu azalaraziz.

Arrakasta polita izan zuen proposamenak bai kritikaren aldetik eta baita salmenta aldetik ere, eta 2016an aldizkariaren historian lehen aldiz bigarren edizio bat argitaratu behar izan zen. Egileak bira txiki bat ere egin zuten hainbat herritatik euren lanaren sekretuak erakutsiz.

2017an, bertsolaritzaren inguruko bigarren eleberri grafiko bat argitaratu zuen *Bertsolarik: Arditutakoak*. Kasu honetan Adur Larrea zen marrazkilaria eta Mikel Begoña gidoilaria, eta euskal diasporako bertso-western bat zen istorioa, Zavalak bildutako Estatu Batuetako euskal artzainen bertsoetan oinarritua. Horrek ez zuen aurrekoaren arrakastarik izan, baina oso lan polita gauzatu zuten Larreak eta Begoñak.

Bukatzeko, aipatu komikigintzan murgildu diren bertsolariak ere badirela. Unai Gaztelumendik eta Unai Iturriagak hainbat lan argitaratu dituzte azken urteotan, eta azken horrek Javier Etayo *Tasioren* tokia hartu berri du *Gara* egunkariaren eguneroko umore grafikoaren tira lantzeko.

7.4.10. *bertsozale.eus* eta *bertsoa.eus*: sarean geroz eta indartsuago

7.4.10.1. *Aukera-aukerako bide berria*

Hedabideratzearen alorrean zikloaren gailurrean sortutako proiektu garrantzitsuen jarraipen bat gertatu da, bada, azken urte hauetan. *Hitzetik Hortzera*, *Hitza Jolas* eta *Bertsolarik* bere bidea egiten eta altxorra pilotzen segitu dute, belaunaldi berrien eskutik. Formatu berri batzuen estreinaldia ere izan da: film dokumental luzea, norbere ekoizpeneko dokumentala, komikia eta eleberri grafikoa, ikusi berri den bezala. Nobedade erabakigarria, aldi honi haustura zantzuak eman dizkiona, ordea, sarean garatu ahal izan den eskaintzak ekarri du. Garapen kuantitatibo nahiz kualitatibo oso garrantzitsu bat zertu da alor honetan, eta hori, neurri handi batean, bertsolaritzaren ezaugarriak formatu berriak eskaintzen dituen aukerei ondo egokitzen zaizkielako gauzatu da.

- Bertsoa sorkuntza multimedia da (ahotsa, testua eta irudia ditu), eta Internetek eskaintza multimedia ahalbidetzen du: bertso-saioaren bideoa edo audioa eskaini daitezke, eta osagarri gisa bertsoaren hitzak edo kritika testu bidez eskaini.
- Sarearen hipertestualitatea baliatuz alderantzizko eskaintza ere egin daiteke, idatzizko kronikan bertsoaldiaren bideoa zein audioa osagarri gisa txertatuz.
- Bertsoa bat-batean sortzen den performancea da, eta sareak *streaming* bidezko zuzeneko emanaldiak ere ahalbidetzen ditu.
- Bertsolaritzaren mugimenduak etengabe sortzen ditu ekitaldiak (bertso-saioak, emanaldi bereziak eta abar) nahiz albisteak, eta horien guztien informazio eguneratua (agenda zein albisteak) eskaintzeko aukera-aukerakoa suertatzen da Sarearen eguneratzeko gaitasuna.
- Esan bezala, azken hamarkadetako bilakaerak produkzio masiboa ekarri du bertso-mundura, eta hedabide klasikoek, prentsak, irratiak eta telebis-tak ezin diete erreparatu bertsolari guztiei, bertso-saio denei eta hibridazio askotarikoiei. Internetek, bere edukiera mugagabearekin, ez du horrelako arazorik.
- Azkenik, sareak ahalbidetzen duen aldebiko komunikazioa, elkarreraginkortasuna, funtsezko ezaugarria suerta daiteke bertsolaritzarena bezalako mugimendu zabal, plural eta horizontal batean komunikatu eta antolaketak egoki bat artikulatzeko.

Jada azaldu den gisan, 2001ean eman zuen Elkarteak sarerako jauzia, bertsozale.com atari korporatiboarekin, eta hamarkadaren lehen erdirako bertsolaritzaren inguruko blogosfera garrantzitsu bat eta webgune nahiz foro batzuk aurki zitezkeen. Hamarraldiaren bigarren erdirako, pauso bat harago joz, formatua bere hedabideratze estrategiaren ardatz garrantzitsu gisa ikusten zuen mugimenduak, eta arretaz erreparatzen zion sarean sortzen ari zenari:

Bitarteko oso eskuragarria da. Bertsolaritzaren presentzia gero eta nabarmenagoa da Interneten. Apurka baina azkar zabaltzen ari da sarean eta zaila da noraino heldu daitekeen asmatzea; lan honetan egiten den zerrenda atzundua gera daiteke oso denbora laburrean. Posibilitateak mugagabeak dira eta forma asko har ditzake bertsoak sarean: web guneak, plaza digitalak, telebista digitalak, bertsolarien blogak, bertso saioak zuzenean... Konkistatu beharreko lurraldea da sarekoa. (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 78)

Bestalde, azaldu den gisan, pixkanaka ahultasun zantzuak nabaritu zaizkio telebistari. Zantzu horiek ere hauspotu dute Internetek jokatu beharreko pape-raren inguruko ekimena. Honela laburbiltzen du Zubirik:

Bertsolaritzaren berri euskaldunek nondik jasotzen duten azertzen badugu, berriz, hedabideen garrantzia erabatekoa dela argi dago: hirutik bik (%65) hedabideen bitartez izaten dute bertsolaritzaren berri, soilik hirutik batek (%33) lagunartetik [...]. Aro mediatikoa errotik aldatu da, ordea. Gainbehera dator telebista, eta ez dauka ordezko garbirik. Erdigune bat zegoen tokian, euskarri ugari dituen eremu mediatiko bat ari dela indartzen. BGMk bere estrategia informazionala berrasmatu egin beharko duela dirudi, eta bertsoa.eus webguneak urratu duen bidea eraginkorra dela ematen du. (2016: 28-29)

2000ko hamarraldiaren erdi horretatik aurrera asko garatu da bertsolaritzaz Elkartetik kanpo sarean egiten den eskaintza: *bertsolari.eus*, Bertsomovieda, Albeko bertso-eskolako webgunea, Azpeitiko *Uztarriaren* webgunean Ernia-rraitz bertso-eskolak daukana, EKEren webgunean eskaintzen den atala, Kulturklik-ek eskaintzen dituenak, Bizkaia atariak egiten duen jarraipena, Nontzeberrik egiten duena, Etxepare Institutuak eskaintzen dituenak... Bestalde, bertsolariak sare sozialetan dezente mugimendua darabilte, aurreko hamarkadan blogetan egiten zuten bezala: “[...] badaude bertsolariak sare sozialetan modu pertsonalean oso aktiboak direnak. Garai batean gehiago ziren blogak, bertsolaritzan zentratuagoak, eta orain gehiago dira twitter nahiz facebook, bertsolariaren bes-telako interesak ere agertzeraz bideratuak. Igor Elortza, Josu Goiko, Zihara Enbeita... oso aktiboak dira” (E. Esteibar, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27).

Baina Elkarte bera da eragile nagusia, bi adar nagusi dituen eskaintzarekin: batetik, elementu zentral gisa *bertsozale.eus* (*bertsozale.com*-en oinordekoa) darabilen webgune korporatiboaren sarea, eta, bestetik, *bertsoa.eus* kanal tematikoa.

7.4.10.2. *Webgune korporatiboak: Elkartearen eskaintza orokor indartsua*

2000ko hamarraldiaren bigarren erditik Elkartearen eskaintza planifikatu beharra ikusten zen:

Internet erabili beharko du elkarteak hedabide zentral moduan. Batetik, albisteak jaso ahala emateko, lehenbailehen; bestetik, telebista, papera eta irratia zentralizatzeko. Webgunea ez da izango Xenpelar zentroaren ordezko, baina bat-bateko artxibo multimedia ere izango da eta irudiak, ahotsa, bideoak eta idatziak aurkitzeko modua emango dio erabiltzaileari [...]. Askok ari da ugaltzen bertsolaritzaren presentzia sarean [...], eta gure ustez Elkarteak du hori guztia nolabait antolatu eta atari batean biltzeko erreferentzialtasuna eta ardura. Izan ere, Internet loturak dira batez ere, eta bertsozale.com domeinua izan liteke egokiena bertsolaritzaren ataria prestatzeko. (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 100)

Elkartearen komunikazio arduradun gisa Esti Esteibari tokatuko zitzaion planifikazio horren diseinua gidatzea, eta lehen apunte batzuk argitaratu zituen garai hartan:

Guk honela irudikatzen dugu etorkizunean Bertsozale Elkartearen sarea: osotasuneko ikuspegi batekin garatua eta planifikatua izango da. Elkartearen sarea osatzen duten atariek proiektuari batasuna emango dioten oinarrizko ezaugarriak izan beharko dituzte, ez da zentralizatua izango, parte hartzailea izango da eta irudi bateratu eta aldi berean anitza eskaintzeko aukera emango du. Barne zein kanpo komunikaziorako erreminta izango da eta bertsolaritzaren proiektuaren zerbitzura eraikiko da. (Esteibar eta Iturriotz, 2008: 53)

Hamar urte geroago eskaintza horrek garapen garrantzitsua erakusten du, eta Euskal Herriko Bertsozale Elkartearen webgune korporatiboa da, 2013an goitik behera berritu zenetik *bertsozale.eus*, egitura horren zutabe garrantzitsuena:

Bertsozale.eus da Elkartearen eta bere proiektuen komunikazioa egiteko tresna garrantzitsuena. Euskal Herriko Elkartearen Komunikaziotik egiten dugu gehiena, baina herrialdeetako Elkarteen webguneak ere bertan txertaturik daude eta horiek eurek elikatzen dituzte [...]. Denetarik eskaintzen da bertan. Baita aste-roko berriekin bidaltzen dugun *newsletter*era harpidetzeko aukera ere. Edota txapelketa bakoitzari dagozkion azpi atalak ere bertan garatu eta eskaintzen dira. (E. Esteibar, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27)

Lankuren webgunea sortu zen hurrena, 2009an, eta 2016an berritu zen. Lankuk bere zerbitzuen berri emateko daukan ataria *lanku.eus* da, eta bertako kideek elikatzen dute.

2009an jarri zuten martxan *mintzola.eus* ere, eta 2016an berritu. *bertsozale.eus*-en ondotik hura da webgune korporatibo garrantzitsuena, Mintzola Fundazioak ikerketaz eta kulturartekotasunaz sustatzen dituen proiektuen erakuslelhoa. Euskal Herriko Komunikazio sailetik diseinatu eta elikatzen da, Fundazioaren komunikazio korporatiboa eginaz, eta bertsolaritzaren ikerketa jorratzen duen “Bertsolaritzaren Ikertegia” atala (Ikerkuntza plana, abian dauden ikerketak, ikerketa kontratu eta sariak eta abar), ahozkotasanarekin zerikusia duten beste alorrekin egiten den elkarlana azaltzen duen “Ahozko Elkargunea” atala (Ahoa Bete Hots jardunaldiak, XDZ jardunaldiak, antzerkigintzarekin egiten ari den egitasmoa...) eta Kulturartea atala (jardunaldiak, mapa, liburutegia, dokumentalak) dira eskaintza nagusiak.

Sarrerak sarean erosteko erreminta (*bertsosarrerak.eus*) izan zen 2009an sortu zuten hirugarren webgunea. Administrazio eta Komunikazio sailek kudeatzen dute, eta 2017an berritu da.

2011n *bdb.bertsozale.eus* jarri zuten martxan, Xenpelar Dokumentazio Zentroak jaso eta atondutako edukiak eskaintzen dituen: “[...] Xenpelarrek kudeatzen du. Lehen *bertsozale.eus*-en barruan zegoen eta elkarlanean egiten genuen baina orain diseinu irizpideak baino ez ditugu ematen. Agenda, bertso-laritzari ekarpenen bat egindakoen biografiak, doinutegia eta liburutegia eskaintzen ditu” (E. Esteibar, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27).

Azkenik, 2012an bertso-eskolak dinamizatzeko helburuarekin *bertsoeskolak.eus* sortu zuten. Transmisio Sailak eta Dokumentazio Zentroak elikatzen dute, eta bertso-eskolen mapa bat nahiz bertso-eskoletan erabiltzeko erremintak eskaintzen dira bertan: “Hurrengo pausoa seguru asko hurrengo urtean transmisiorako komunikaziorako sarean daukagun eskaintza berrikustea izango da. Ikusten ari gara transmisiorako baliabide gehiago jarri behar ditugula sarean. Hezkuntzan jada digitalean egiten da lanik gehiena, eta bertso eskoletan material faltan daude” (E. Esteibar, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27).

Horri guztiari herrialdeetako elkarteek eskaintzak gehitu behar zaizkio, *bertsozale.eus*-en baitako atal gisa egituratu direnak (Arabak, Bizkaia eta Gipuzkoak atal bana dute, eta Iparraldeak beste bat), eta, esan bezala, Elkarre horiek euren kabuz elikatzen dituzte. Baita sare sozialetako kontuak elikatze hartzten den lana ere:

Facebook, Twitter, Instagram eta Youtube astintzen ditugu. Herrialdeetako Elkarre bakoitzak ditu bere perfilak, baita Euskal Herrikoak ere. Euskal Herriko Komunikaziotik azken hauek eramaten ditugu eta baita herrialdeetakoak harmonizatzeko irizpide komun batzuk ezarri [...]. Lankuk ere baditu bereak eta Mintzolak ere bai [...]. Proiektu konkretuen inguruan ez ditugu sortzen. 2009ko txapelketan bai zabaldu genituen, baina gero konturatu ginen txapelketa bukatutakoan hor gelditzen zirela eta ez zuela itxura onik ematen. (E. Esteibar, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27)

Agerikoa da, bada, Elkarre oso serio hartu duela sareratzeko erronka, eta energia handia bideratu duela horretara: “[...] etengabeko gogoeta eta berrikuspenera eskatzen du webguneetan daukagun eskaintzak” (E. Esteibar, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27).

Deigarria suertatzen da, bestalde, Txapelketa Nagusiak Elkarrearen bizitzan daukan eragina alor honetan ere islatuta ikustea. Izan ere, webguneen sorrerarako eta berrikuntzetarako datak bat datoz askotan txapelketaren datekin (2001, 2005, 2009, 2013 eta 2017): “txapelketek beharrian berriak eragiten dituzte, diru ekarpen bat ere izaten da Euskal Herrikoa, bestela ez da diru-laguntza handirik izaten gauza hauetarako, eta inbertsio aukera orduan izaten dugu. Txapelketak nahikoa lan ematen du eta estra bat izaten dira, baina horrela tokatzen da” (E. Esteibar, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27).

1. taula. Webguneetako erabiltzaileen bilakera

	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19
bertsozale.eus	94.057	70.820	78.400	66.636	144.082	76.546
mintzola.eus				9.848	5.299	9.703
bdb.bertsozale.eus	46.900	56.459	63.379	63.981	102.961	
bertsoikasgela.eus						10.303
bertsoa.eus	85.930	67.187	71.566	58.251	132.869	118.109
bertsolari.eus				27.133	38.103	28.510

Iturria: Bertsozale Elkarte eta Hekimen Analytics.

Taulan ikus daitekeenez, webguneen trafikoaren hazkundera etengabea izan da. 2013/2014etan baino % 67 altuagoak dira 2017/18etan ageri zaizkigun *bertsolzale.eus*, *bdb.bertsozale.eus* eta *bertsoa.eus*-en balioak.³⁹⁵ Eta gainerakoetan ere joera gorakorra suma daiteke, azken urtealdian, txapelketa ondokoa izanik, beherakada bat ikusten bada ere. Hain zuzen ere, hori da beste joera esanguratsu bat: Txapelketa Nagusia jokatzeko den urteetan (2013/2014 eta 2017/2018) trafikoa ia webgune guztietan egiten du gora.

Trafiko osoari buruzko datuen bat ematearren, horretara gehien gerturatu gaitzeko urtealdian, 2017/2018 denboraldian,³⁹⁶ Elkartearen webguneek 385.811 erabiltzaile izan zituztela aipa daiteke. Horri *bertsoikasgela.eus*-en datuak gehituaz (2018/19koak behar dute, aurreko urtekorik ez dagoelako) ia 400.000 erabiltzaileraren iristen da kopurua, eta *bertsolari.eus*-enekin 430.000ra. Erabiltzaileez ari garela kontuan harturik (bisita edo saioena kopuru altuagoa izaten da), sareko komunitate indartsu baten zantzuak ematen ditu datuak.³⁹⁷

Sare sozialetan ere, dimentsio garrantzitsuak hartzen ditu bertso-munduak. Aipatutako webguneek euren edukiak sare sozialen bidez ere zabaltzen dituzte, eta, bigarren taulan ikus daitekeen bezala, Facebooken eta Twitterren jarraitzaile kopuruen totalak altuak dira, 33.205 eta 18.695 hurrenez hurren. Aldera-

³⁹⁵ Hiru hauen artean *bdb.bertsozale.eus* da gehien hazi dena: *bdb.bertsozale.eus* % 119, *bertsoa.eus* % 54 eta *bertsozale.eus* % 53. Azken honen kasuan bilakaeraren historikoa luzatzen lagundu dezakeen datu zaharrago bat ere topatu da: 2006an 66.000 erabiltzaile izan zituen webguneak (A. Agirre, 2009: 14).

³⁹⁶ Lehenengo urtearen uztailetik hurrengoaren ekainera bitarteko kopuruak batzen dira denboraldi bakoitzean.

³⁹⁷ Kasu guztietan hileko erabiltzaileak dira oinarritzko datua. Beraz, erabiltzaile asko errepikatuta egingo lirarteke hilabete ezberdinetan, eta denak batzen dira urtealdiko datuan. Bestalde, bertsolaritzaren kasuan webgune ezberdinen batura egiten ari garenez, litekeena da erabiltzaile bera webgune ezberdinetan ibili izana eta horrek ere datuari gora eragitea. Oinarritzat hartu den urtealdian Txapelketa Nagusia jokatu zen gainera.

keta bat egiteko, *Berriak* Facebooken 29.578 eta Twitterren 65.669 jarraitzaile dituela gaineratu daiteke³⁹⁸.

2. taula. **Jarraitzaileak sare sozialetan 2019 urtarrila**

	Facebook	Twitter	Youtube	Instagram
Bertsozale	7.044	5.155	172	1.342
Mintzola	433	858	260	
HH (ETB)	4.683	149		
Arabako BE	2.109	844	40	
Gipuzkoako BE	2.997	1.406		652
Bizkaiko BE	1.143	1.371		561
Nafarroako BE	4.342	1.092		
Iparraldeko BE	2.305	423		
Lanku	1.027	907	76	
bertsoa.eus	3.080	4.695	2.563	
bertsolari.eus	2.968	1.795		
Hitza Jolas	1.074			

Iturria: Bertsozale Elkarte eta sarean bildutakoak.

Esan bezala, datu batzuk eta besteak ikusita, eta hainbat ñabardura egin daitekeen arren, ez dago zalantzan jartzetik bertsolaritzak sarean presentzia garrantzitsua eta jarraitzaile komunitate adierazgarria lortu dituela. Hasierako jauzia eta murgilketa gainditu dira jada, eta beste fase batean aurkitzen da orain.

7.4.10.3. bertsoa.eus: *ibilbidea*

Aparteko azpipuntu honetarako gorde dira *bertsoa.eus* kanal tematikoaren inguruko azalpenak, aparteko protagonismoa hartu baitu azken urteotan bertsolaritzaren hedabideratzean. Eta kanal tematikoaz hitz egitekotan Jexux Mari Irazurengana jo behar da, berak jarri baitzuen martxan: “Hor Irazuren meritua aitortu beharra dago. Bere garaian saioetara kamerak eramaten hasi zenean, txakur berde flipatu bati bezala begiratzen genion eta denborak arrazoia eman dio” (A. Arzallus, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/21).

³⁹⁸ Hemen ere bertso-munduko sareen jarraitzaileen batura eskaini denez litekeena da pertsona berak kontu bati baino gehiagori jarraitzea, eta, beraz, horrek datua puztu izana.

Ikasketaz Filosofia egindakoa bazen ere, kazetari gisa saltseatzen hasia zen Irazu 1990eko hamarraldian: “Lehen probaren bat *Euskaldunon Egunkarian* egin nuen. Akordatzen naiz 1993ko Euskal Herriko txapelketaren inguruan finalista guztiak elkarrizketatu nituela eta soslai moduko bat ere egin nuela bakoitzarekin. Gero, zutaberen bat ere idatzi nuen egunkari berean” (J.M. Irazu, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/28). 2000. urtetik aurrera *Hernaniko Kronikako* kazetari gisa aritu zen lanean, eta hamarraldiaren erdialdera hasi zen ideia berriarekin bueltaka:

Garai hartan plazetan bertsotan nenbilen eta Elkarteko zuzendaritza ardura batzuk ere banituen, eta nire pertzepzioa zen bertsolaritzak hedabideetan presentzia irabazi arren, bertsoa berak, eduki bezala geroz eta protagonismo gutxiago zuela. Batez ere produkzio garaikideak. Pentsatuz bertsoak ikus-entzunezko euskarrria eskatzen duela, Internetek horretarako espazio mugagabe bat eskaintzen duela eta hartzaileak bere hautua libreki egiteko aukera ematen duela, bitarteko interesgarria iruditu zitzaidan gabezia horri aurre egiteko.

Kronikan bazuten webgunea; beste batzuk begiratzen ere aritu zen erabat autodidakta izan zen ikasketa prozesuari ekinez, eta 2006an egin zituen lehen proba batzuk:

Batzuk, gaurtik ikusita, surrealista samarrak ere baziren. Adibidez, bertso-eskola digital baten ideia ibili nuen bueltaka. Aparteko webgune bat zen, itxia, pasahitzarekin sartu beharrekoa, eta kontsultak egiteko aukera, ariketa batzuk egiteko bitartekoak eta abar eskaini ote zitezkeen aritu nintzen. Skype bidezko hartu-emanera ere baliatu zitekeela iruditzen zitzaidan... Azkenean, lehen fase batean gelditu zen, garatu gabe.

2007ko urtarrilean ireki zuen *bertsoa.com*, eta Bertso Plaza Digitala jarri zion izena proiektu osoari. Logoa Maialen Lujanbiok egin zion, bertso-munduko hainbat laguneren babesarekin ere izan zuen, eta zaletuek saioen bideoak igotzeko kanal bat ere ireki zuen *Bertsotube* izenekoa: “[...] erreferentziala izatera iris zitezkeen biltoki irudikatzen nuen. Baina hainbat arazo tekniko eman zituen, eta ez zuen mugimendu handirik sortu. 2008an itxi nuen”. Gainerakoan grabatu, editatu, idatzi, administrazioa eraman... dena berak egiten zuen: “[...] lehen planteamendu hartan bertso plaza batean topa zitezkeen elementu guztiak osatu nahi izan nuen egitura: bertsolariak, gaiak, emanaldi bereziak... Hori ere ez zen eramangarria”.

Huts egindako probak eta estropezuak gorabehera, ideia nagusiak funtzionatu egin zuen:

Bertso-saio mordoa grabatu eta bertatik eskaintzen nuen. Edo *streaming* bidez ere eskaintzen nituen saio batzuk. Astero saiorik erreferentzialenak sarean aurki

zitezkeen. Albisteak ere jartzen nituen. Eta eskaintza horrek bai funtzionatu zuen. [...] beldur pixka bat baneukan, beste egile eta bertsolarien kontuetan sartzea ere bazen. [...] baimena eskatu nien denei [...]. Denek oso ondo hartu zuten. Nik uste dut alor berri bat ikusi zela bertsoaritzan landu eta zabaltzeko.

Handik gutxira, 2008ko abuztuan, antzeko proiektua jarri zuen martxan Elkartek, *bertsoplaza.tv*:

[...] nirea jada martxan zebilen eta interesgarria iruditu zitzaien. Bidea proiektu pertsonal gisa hasi nuenez une hartan ez nuen garbi ikusten Elkartearen eskutan jarri behar zen edo nirea izan behar zen [...]. Elkartek bere proiektua abiarazi zuen. Ion Ansa jarri zuten proiektuan lanean ordurako sustapenerako eragile zebilen Jon Agirresarobe *Torrotxo* eta Jexux Muruaren laguntzarekin [...] nire proiektuan Beñat Gaztelumendi sartu zen, hasiera batean administrazio lanetan eta kudeaketan laguntzeko baina gerora hainbat lan eginez, eta Librean Kooperatiba Elkartea Txikia eratu genuen.

Irazuk dio ez zela bi proiektuen arteko lehiarik egon, hasieratik trukatu zutela materiala nahiz informazioa, eta 2009an bat egitea erabaki zutela: “Bi proiektuen eskaintza oso antzekoa zen eta ikusi genuen hobe zela eskaintza on bat, bi sakabanatuta baino. 2010ean hitzarmena egin eta ordutik talde bateratu gisa funtzionatu dugu”. 2010 hartan bertan goitik behera eraberritu zuten eskaintza guztia, eta 2013an Interneteko ataleko Argia saria irabazi zuen. Sari banaketa ekitaldian eskainitako hitzaldian hainbat datu eman zuen Larraulgoak: sorreratik 25.000 bideo sareratuak zituen kanalak, bertsoaritzaren inguruko 4.000 albiste eman zituen, 250.000 erabiltzaile zituen, eta miloi bat bisita (*bertsoa.eus*, 2013/I/23, “Argia Saria Bertsoa.com plazari”).

7.4.10.4. bertsoa.eus: *funtzionamendua eta edukiak*

Azken birmoldaketa 2017an egin dute. *Hitzetik Hortzerari* buruzko azpi-puntuaz azaldu den gisan, Sustapen Saitetik aparte funtzionatzen duen Hedapen Saila sortu da, eta bertan telebistako programa egiten zuten Elkartearen langileak eta kanal tematikoan ari zirenak integratu dira Eneritz Urkola buru duen zazpi laguneko lantaldean: “Plazetako produkzioa eta bertsoaritzan nahiz bertsoariaren inguruan dagoen edozein albiste, izan Elkartearen zerbait edo ez, eskaintzen dute” (E. Esteibar, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27).

Kudeaketa eta administrazioa Eneritz Urkolak daramatza eta komertzial lanak Sustapen Saitetik egiten dira: “Garai batean neronek saiatu nintzen publikizitatea lortzen, baina dirua ematen zuenik ez zitzaidan atera. Trukeko batzuk sartzen ditugu eta babesle orokorrak” (J.M. Irazu, elkarrizketa pertsonala, 2017/

IX/28). Finantzaketa, bada, osorik Elkartearen hedapenerako aurrekontutik ateratzen da.

Urteko plangintza batekin funtzionatzen dute, hilerokoa egiteko hilean behineko bilera bat ere eginaz, eta egunerokotasuna Komunikaziokoekin batera astean behin egiten duten bileran antolatzen dute: “Sinkronizatuta lan egin behar dugu, guk manejatzen ditugun webguneetan eta euren eskaintzaren artean distortsiorik ez egoteko eta sinergiak aprobetxatzeko.” (E. Esteibar, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27). Agenda bateratu batekin funtzionatzen dute, beraz, eta agenda horretan herrialdeetako elkarteetako komunikazio arduradunek ere hartzen dute parte.

Bestalde, Elkartearen komunikazioaren eta bertsolariaren hedapenaren arteko bereizketa ere hartzen da kontuan, eta Hedapen Sailaren lanaren izaera eta autonomia errespetatu:

Elkarteak barneratuta dauka bere komunikazioa eta bi eskaintza hauek [*Hitzetik Hartzera* eta *bertsoa.eus*] plano diferentietan daudela eta guk hedabide izaera dugula. Beraz, autonomoak gara eta erabakiak geuk hartzen ditugu. Dena den, koordinazioa ezinbestekoa da, gauza bakoitzak non joango beharko lukeen jakiteko eta antzeko edukiak ematen direnean ikuspegi desberdinak lantzeko. (J.M. Irazu, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/28)

Eta *Hitzetik hartzera* programaren eta *bertsoa.eus*-en arteko rol banaketa ere zaintzen dute: “Telebistara bertsozale arruntak gehien goza ditzakeenak eramaten dira, eta bertso-munduko jendeak, zaletu amorratuak sarean beste alternatiba bat izango du. Banaketa honekin medio batak besteari karga kentzen dio, eta bakoitzak bere profil propioa indartzen du” (J.M. Irazu, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/28).

2017an lantaldearen egituraketari eta funtzionamenduari ez ezik, kanalaren diseinuari ere eman zioten berritua. Bertso-saioen grabaketan eskaintzak jarraitzen du muina izaten: “Ikusten genuen hamar urtetako ibilbidean bildutako materiala genuela, Xenpelar Dokumentazio Zentroak are gehiago zuela bilduta, eta guzti hori ez zela behar bezain ongi aprobetxatzen. Beraz, artxiboa Xenpelarrekoekin aberastu eta berrantolatu egin dugu, eta bilatzailea hobetzea izan da lehentasuna” (J.M. Irazu, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/28). Horrela, bertsolariaren bidez edo erabilitako doinuaren bidez ere bilatu daitezke bertsoaldiak, edo txapelketen nahiz saioaren arabera, eta bideoen arteko loturak ere egin dituzte etiketatze sistema baten bidez: “Bertsoaren beraren eskaintza zabal bat beste inork baino hobeto egiteko bitarteko guztiak izanda indarrak hor jartzea erabaki da. Alegia, bertsolariaren beste hainbat alderdi hedabide askotan lantzen dira, eta horretara jarriko bagina nolabait bikoizketa bat emango litzateke” (J.M. Irazu, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/28).

Hemen ere urteen joanarekin altxorra pilatu dute: urtean 200 bertso-saio inguru sareratzen dituzte (150 eurek grabatuak eta 50 jendeak bidalitakotik filtratutakoak), eta guztira 2.000 inguru dauzkate etiketatuta.

Hemen ere saiatzen dira plazen eta bertsolarien aniztasuna islatzen, ohiko zailtasunekin:

Errealitatean urtean 2.000 saio badira, 300 izango dira jaialdiak, eta guk eskaintzen dugunak alderantzizko proportzioa izango du gutxi gorabehera. Errealitatearen desitxuraketa bat dago hor, baina ezinbestean ematen da. Batetik, beste formatuak gehienetan eremu pribatutik oso gertu mugitzen dira, eta interes publikotik gehiago daukanetik hartu behar duzu. Bestalde, esan bezala, bestelako formatu horien laburpena, edizioa eta abar askoz ere konplikatuagoak dira. [...] saiatzen gara bestelakoak ere eskaintzen, telebistan azaltzen ez direnei sarean toki bat egiten.

Agenda, albisteak, elkarrizketak eta erreportajeak ere eskaintzen dituzte: “Taldekako proiektu bat denean, harrapatu ezin izan den ekimenen bat azaltzeko edo produktu berriren bat edo ikerketaren baten emaitzak aurkezteko erreportajea egin ohi da. Elkarrizketa txikiak egin, bestelako irudiak bildu...”.

Zuzenekoak ditu Irazuk oso gustuko. Baina baita elkarrizketak ere: “Astero gai nagusi bat lantzen saiatzen gara, elkarrizketak eta erreportajeak txandakatuz”. Luze grabatzen dute halakoetarako, 40 minututik ordubetera bitartean, eta gero zatikatuta eskaintzen dituzte: “Zintzotasunetik eta naturaltasunetik aritzen dira elkarrizketatuak, dezente biluzten dira, eta polita izaten da hori bizitzea eta gero edizio lanarekin borobiltzea: sintesi moduko sarrera bat egin, aukeraketa egin, musika sartu...”. Arrasto gehien utzi dioten lanak sail horretakoak dira: “Koldo Tapiari egindako elkarrizketa oso gogoan gelditu zait. Aitortza asko egin zizkidan, eta horiek dira gehien eragin didatenak. Berriki Sotori egindakoak ere sekulako zirrara eragin zidan. Harritu egin ninduen izandako esperientzia gogorrari buruz, anaiaren heriotza, nolako sosegurekin hitz egin zuen”.

Deigarria suertatzen da iritzi generoen eskasia:

Gogoeta egin dugu zutabeak eskainiz landu beharrean elkarrizketetan galdetuz lantzea. Zer esan handirik ez duena zerbait esateagatik esatera behartzen du zutabeak askotan. Bestalde zutabeetan badago joera gai pertsonalak jorratzeko edo idazten dituen eguneroko kontuetan kokatzeko. Hori ez zaigu interesatzen. Elkarrizketak, aldiz, iritzi interesa non dagoen antzeman eta hari galdetzeko aukera ematen du. Eta ez dugu gai pertsonalei edo bertsolaritzaz kanpo dagoen gaurkotatunari buruz galdetzen.

Tarteka ale batzuk topa daitezke, hala ere, eta Irazuk dio ez daudela etorkizun batean horrelako eskaintza bat egitera itxita.

Azkenik, erabiltzaileen *feedback*ik ere ez dute bistaraten: “Filosofia izan da, iraun behar badu, izan dadila bertsozintzari eta bertsolaritzari baliagarri izateko neurrian, bestela kendu. Gogoeta maila bat eragiteko ez zuen ematen, lanak ere ematen zituen, eta erabaki hori hartu da azkenean.”

Bere helburuak garbi dituen proiektua da *bertsoa.eus*: “Oso presente daukagu aniztasuna zaindu behar dugula, medio orokorrek eskaintzen ez dutena eskaini behar dugula, eta bertsozale gazteenentzat erakargarri izaten asmatu behar dugula”. Eta bertsolaritzaren inguruko hedabide ezberdinen artean honek bildu ditu bertso-munduaren balorazio positiboak. Maialen Lujanbio-rena, esaterako: “Egun gazte jendearen erreferentzia nagusia *bertsoa.eus* da [...]. Oso ondo dago” (M. Lujanbio, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/17). Edo Estitxu Eizagirre-rena:

Bertsotan jendeak zer nahi du? Bertsoa bera. Orduan igo behar dena ez da horri buruzko komentario bat, igo behar dena da bertsoa. Nola? Grabatu eta ahal den azkarren. Apustu serio bat egin zuen Irazuk [...]. Beti hor zegoen eta bertsolariak askotan agurra bidaltzen zioten bertsotan. Oso azkar zabaldu zen, eta gaur egun erreferentziala da. (E. Eizagirre, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/19)

7.5. OIHARTZUNA: EREDU EGONKORTUA TELEBISTAN ETA LEHEN PAUSOAK INTERNETEN

7.5.1. Emandako pausoak eta bilakaera

Azken ziklo honen historiari emandako errebasoan argi ikusi da hedabide-eratzaren alorrean telebistan *Hitzetik Hortzerarekin* lortutako eredu egonkortua eta Elkartearen webgune korporatiboekin eta kanal tematikoarekin Interneten emandako lehen pauso sendo batzuk izan direla nobedade nagusia. Prentsa idatzian, *Egin/Garak* zein *Egunkaria/Berriak* egindako ekarpenen garrantzia aipatu da, bestalde, eta aldizkari tematiko/espezializatu baten agerpena.

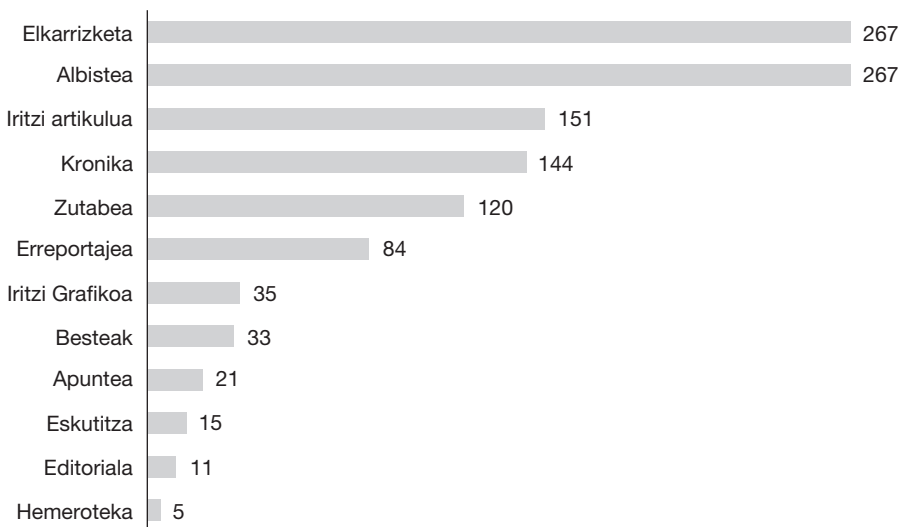
Mugarri horietaz haratago, bertsolaritzaren oihartzun mediatikoak izandako bilakaera neurtzeko egin beharreko azterketa kuantitaboa prentsa idatzian fokuratu da, aurreko zikloen inguruan egindakoari jarraitutasuna emanez. Lagina osatzerakoan, ordea, ez da aurrekoetan bezala bertsolaritzari buruz argitaratutako dena jaso. Bertsolaritzak prentsan lortu duen presentzia mediatikoaren bolumenak kudeatu ezinezko bihurtzen zuen lagin hori. *Bertsolari* aldizkariaren hustuketa eta Txapelketa Nagusiaren finalari buruz egunkari garrantzitsuenek argitaratutakoaren errebasoa hobetsi dira. Lagin bat alderdi batzuk aztertzeko eta bestea eremu osagarri batzuk arakatzeko.

Aurreko zikloetan ikusi da nola bertsoari buruzko testuek pixkanaka kazetaritza generoak estreinatzen zituzten. Horrela, lehen bertso-kronikak 1880ko hamarraldian agertu dira, Lore Jokoen zikloan, eta bertsoari eginiko lehen elkarrizketak 1930eko hamarraldian, Euzko Pizkundearen baitan. Bada, Txapelketa Nagusiko finalei buruzko testuetan prozesu hori azken bururaino nola iritsi den ikus daiteke.

Bilakaeraren bi muturrei, 1980ko txapelketari eta 2017koari, erreparatu besterik ez dago: 1980an Iritzi Artikulua, Iritzi Grafikoa, Zutabea, Erreportajea, Elkarrizketa, Kronika eta Albistea eskaini ziren, alegia, zazpi genero; 2017an, aldiz, aurrekoei Editoriala, Apuntea, Zuzendariari Eskutitza, Hemeroteka eta Bestelakoak deitutako hamabigarren azpikategoria bat gehitzen zaizkie, alegia, beste lau gehiago.

Bilakaera hori, noski, pixkanaka gertatuko da. 1982an nobedadea Zuzendariari Eskutitza izango da; 86an, Hemerotekako testu bat; Apunte bat azaltzen den lehen aldia 1993a izango da; Editorial bat azaltzen den lehen aldia 1997a...

25. grafikoa. **Finalari buruzko testuen generoak (1980-2017)**

Iturria: Egileak moldatua.

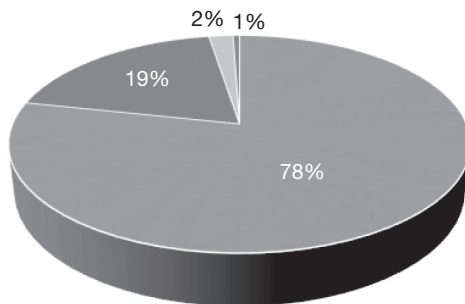
25. grafikoa ikus daitekeenez, Elkarrizketa da, Albistearekin batera, gehien landutako kazetaritza generoa. Bada bertsoariaren ahotsak eta barruko begiradak hartu duten garrantzi eta prestigioaren zantzu bat. Gogora dezagun 1960ko hamarraldira arte bertsoari buruzko prentsan argitaratu ziren milaka testuen artean esku bateko hatzekin zenbatu zitezkeela bertsoari ahotsa ematen zieten elkarrizketak.

Era berean deigarria suertatzen da Iritzi Artikulua eta Zutabea Kronikaren mailan ikusteak. Lehenengoek, finalaren harira propio idatzitakoek eurek, saioa iruzkintzeko ahaleginaren neurria erakusten dute; bigarrengeok, finalak egunkarietako Iritzia sailean hartutako presentziarena.

Aurreko zikloetan, hizkuntza hautuari ere erreparatu zaio bilakaera orokorraren berri ematen duen aldagai gisa: Lore Jokoetan, hizkuntza erabiliena gaztelania zela (% 64) eta frantsesak (% 18), justu bada ere, euskarak (% 17) baino presentzia handiagoa zuela ikusi da; Euzko Pizkundean, euskara (% 47) gaztelaniaren (% 45) parera iristen zela eta frantsesa (% 8) atzera gelditzen zela; eta, azkenik, frankismopean, garaiak horretarako aproposenak ez baziren ere, euskarak (% 61) gaztelaniarekiko (% 38) aldeareago zuela, frantsesa (% 1) ezerezean utziz.

26. grafikoa. **Finalari buruzko testuen hizkuntza hautua (1980-2017)**

■ EUSKARA ■ GAZTELANIA ■ FRANTSESA ■ ELE BITAN

Iturria: Egileak moldatua.

Azken ziklo honetan, 26. grafikoan ikus daitekeen bezala, joera horiek are gordinago agertuko dira, 2005eko txapelketan erdal komunitatearengana iristeko ahalegin berezia egin arren. Euskarazko kazetaritzaren garapen handi bat erakusten du bilakaera horrek, eta zeharka baita barruko begiradaren, euskalduna den bertso-munduaren ahotsaren, ahalduntze handiago bat.

7.5.2. Arrakastaren neurria I. Kuantitatiboa: hazkundera

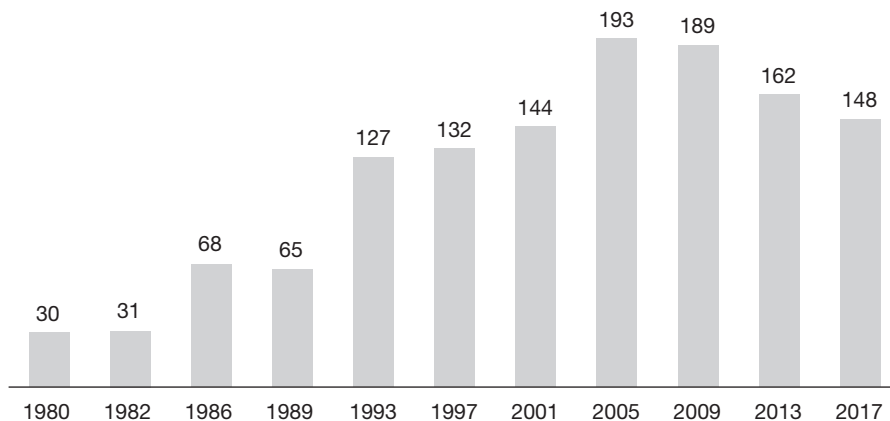
7.5.2.1. Datu orokorrak

Bertsolaritzaren presentzia mediatikoak izan duen hazkunderaren zantzu bat eman dezakeen datua final batetik bestera argitaratutako testu kopuruak

izandako bilakaera da. 27. grafikoan ikus daitekeen bezala, 2017ko finalean argitaratutako testuen kopurua 1980koan argitaratutakoa baina bost aldiz handiagoa da. Azken bi txapelketetan joera aldatu eta oihartzun mediatikoak pixka bat behera egin duela ere ikus daiteke.

28. grafikoan ikus daitekeenez, ordea, testu horiek betetako orrialde kopuruan beherakada hori ez da apenas nabaritzen. Beherakada baino motelaldia gertatu da, bada, azken txapelketetan presentzia mediatikoak izandako hazkunderan. Motelaldi horren atzean hainbat arrazoi planteatu daitezke. Batetik, 2005ean BECerako jauziarekin eta 2009a bertsolari emakume baten lehen txapelarekin presentzia mediatikoak goia topatu izana. Bestetik, egunkariak eurek, paperekoaren krisia dela eta, orrialde kopuru orokorrean behera egin izana.

27. grafikoa. **Finalari buruzko testu kopuruaren bilakaera (1980-2017)**

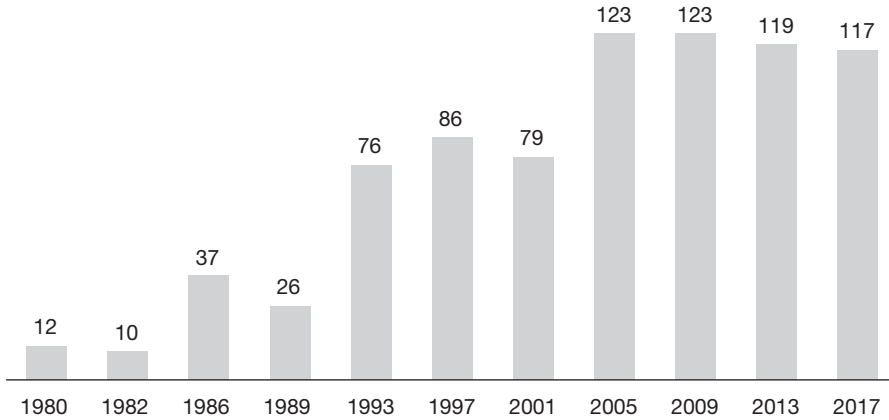

Iturria: Egileak moldatua.

Edozein kasutan, testu kopuruaren hazkundera ikusgarria bada, orrialde kopuruaren hazkundera ere ikusgarriagoa da. 1980ko finalari buruz baino ia hamar aldiz orrialde gehiago atera da prentsan 2017ko finalaz: 12 orrialdetik 117 orrialdera.

28. grafikoa. **Finalari buruzko testuekin prentsan betetako orrialdeak (1980-2017)**

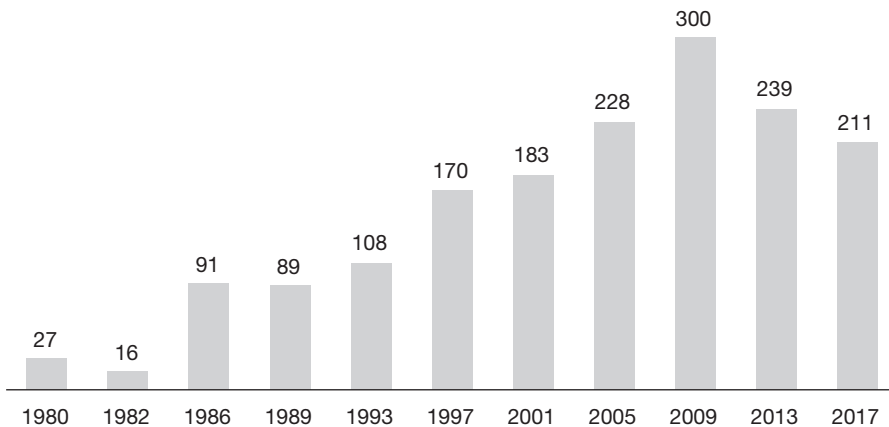

Iturria: Egileak moldatua.

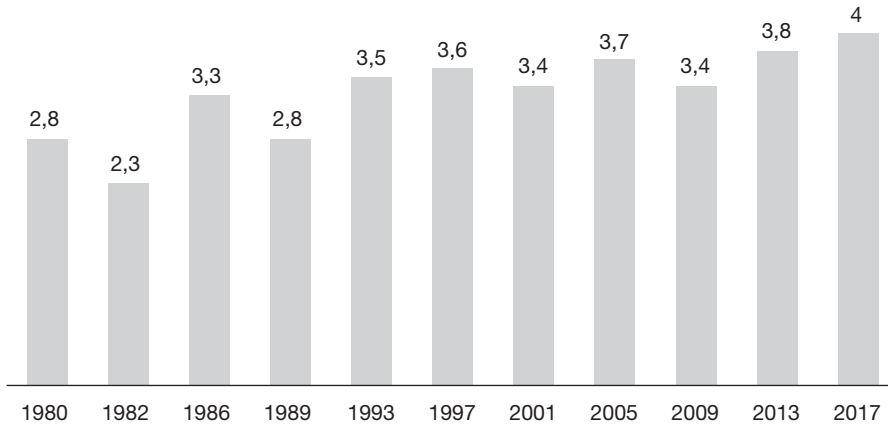
29. grafikoan ikus daitekeenez, orrialde kopuruaren hazkundera argazki kopuruaren hazkundera dakar neurri batean. Baina 30.ean ikus daitekeenez, baita testuen luzeraren batezbestekoaren hazkundera ere: geroz eta hitz gehiagoko testuak argitaratzen dira. 2017koak dira, hain justu, handienak. Gaian sakontzeko geroz eta gogo nahiz gaitasun handiagoa erakusten du bilakaerak.

Agerikoa da hedabideek zenbat eta garrantzi handiagoa eman gaiari orduan eta testu gehiago eskainiko dizkiotela, testuak luzeagoak izango direla eta argazki gehiagorekin argitaratuko direla.

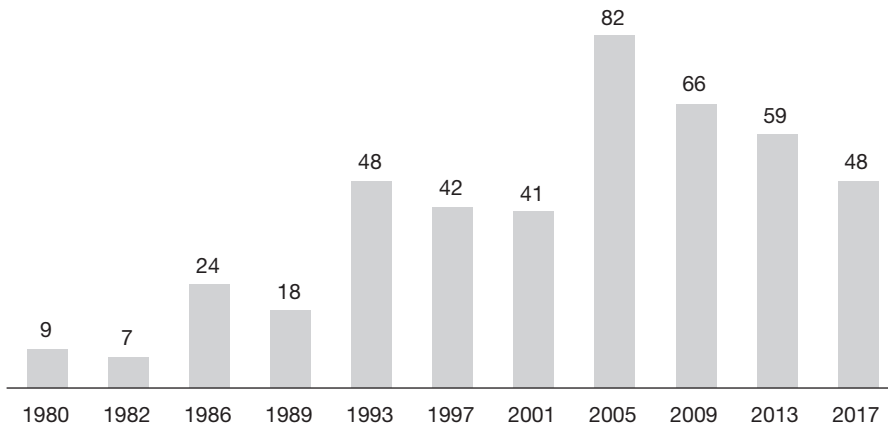
29. grafikoa. **Finalari buruz argitaratutako argazkien kopurua (1980-2017)**

Iturria: Egileak moldatua.

30. grafikoa. **Finaleko testuek duten zutabe kopuruaren batezbestekoa (1980-2017)**

Iturria: Egileak moldatua.

31. grafikoa. **Finalari buruzko testuen sinadura kopurua (1980-2017)**

Iturria: Egileak moldatua.

Bertsolaritzaren prestigioaren eta interes mediatikoaren hazkundearen beste zantzu bat ematen du gaiaz idatziko duten sinaduren kopuruak. 31. grafikoa ikus daitekeen bezala, 2017ko txapelketaren finalaz 1980koaz baino bost aldiz sinadura gehiagok idatzi zuen. Hala ere, hemen bai da nabarmena azken txapelketetako beherako joera. 2005eko txapelketa izan zen sinadura gehien interesa piztu zuena, eta ordutik % 42 jaitsi da interes hori.

7.5.2.2. *Presentzia mediatikoaren bilakaera eta errebaso historikoa harilkatzen*

Grafikoei begira erraz antzematen da bost aldiz testu gehiago, hamar aldiz orrialde gehiago, zortzi aldiz argazki gehiago eta bost aldiz sinadura gehiago direla, baina horrelako hazkundera gauzatu izana erabat harrigarria da; estaldura informatibo gutxi egongo da horrelako garapena izan duena, eta are gutxiago euskarazko fenomeno kultural bati buruz ari garelarik.

Erreparatu zaien bost aldagaien bilakaera oso antzekoa da, gainera. Kasu guztietan moteltze txiki bat gertatzen da 1980ko txapelketatik 1982kora, eta lehen jauzi bat 1982ko txapelketatik 1986kora. Zikloari egin zaion errebaso historikoan zabal eta luze azaldu denez, bertsolarien txapelketaren antolatetaren ardura euren gain hartu izana eta *Egin* egunkariak finalari buruzko lehen gehigarri berezi bat kaleratu izana egongo lirarteke jauzi horren atzean.

Motelaldi berria dator jarraian 1989ko txapelketarekin, eta bigarren jauzia 1993an. Horren atzean egon daitezkeen faktoreak ere azaldu dira: *Hitzetik Hortzerak* eta Egañaren belaunaldiaren lidergoak ekarritako bertsolaritzaren *booma*, alor mediatikoan *Euskaldunon Egunkariaren*, *Bertsolari* aldizkariaren eta *Eta hitza jolas bihurtu zen* irratsaioaren sorrerek ere hauspotu zutena.

Balioak hazkunde txiki batekin mantenduko dira 1997an eta 2001ean. Elkarrekin ETBekin izandako etena (1995-1996) eta eten horrekin bilatzen zen hazkunde kontrolatua litzateke bilakaera hori esplikatzen duen gakoa. Eta 2005ean hirugarren jauzia gertatuko da: BECerako aldaketa eta komunikazio kanpaina profesionala aipatu dira gailur berri horren eragile gisa.

Baliorik altuenak 2005ean lortu arren, 2009an eutsi egingo zaio. Eta argazkiei dagokien azken txapelketa horretan argitaratuko da gehien, alde handiarekin gainera. Ez da harrizkoa, momentu historikoa jasoko baitute kamerek: 1993tik Egañaren buruan egon ondoren Maialen Lujanbiok jantziko du txapela, ziklo bat itxiz, eta historiako lehen txapeldun emakumea izango da gainera. Argazki askotarako emango du horrek.

2013an eta 2017an, esan bezala, pixka bat behera egingo dute presentzia mediatikoen inguruko aldagai gehienek. Edozein kasutan datu ikusgarriak dira, ondo egindako komunikazio lanaren eta gizarte mugimendu osasuntsu baten indar erakustaldiaren emaitza, eta betiere 2001eko txapelketako datuen gainetik daude, hazkunderaren zatirik handiena egonkortu egin den adierazgarri. 2005eko eta 2009ko datuak gorago badaude, litekeena da mugimenduaren sabaitik gora kokatzen direlako izatea, edo, Sarasuak esango lukeen gisan, azken bietatik bi txapelketa horietara dagoen aldea aparra izatea.

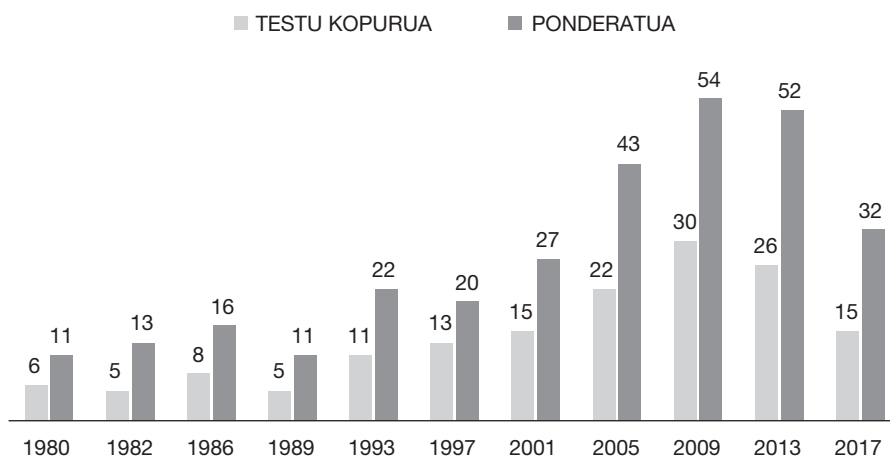
7.5.3. Arrakastaren neurria II. Kualitatiboa: prestigiatzea

Aipatutako aldagaiek Elkartearen hedabideratze estrategiaren arrakastaren alderdi kuantitatiboa uzten dute agerian; bertsolaritzak, Txapelketa Nagusiaren finalak, geroz eta presentzia mediatiko handiago duela. Hazkunde horrek berak bertsolaritzaren prestigiatze bat ere iradokitzen du. Beste aldagai batzuei erreparatuaz, ordea, modu zuzenago batean hauteman daiteke arrakastaren alderdi kualitatiboago hori.

7.5.3.1. Presentzia egunkarien azalean

Argitaratutako testuen kokapenak gaiari ematen zaion garrantziaren zantzuak eskaini ditzake. Esaterako, egunkariak eguneko gertakari garrantzitsuenak lehen orrian jarri ohi dituztenez, lehen orri horretan irabazitako presentziak prestigio handiago bat adieraziko luke.

32. grafikoa. **Finala egunkarien azalean (1980-2017)**

Iturria: Egileak moldatua.

1980an sei alditan atera zen gaia egunkarien azalean; 2017an, aldiz, 15 alditan. Alor honetan ere 2,5 aldiz handiagoa da bertsolaritzaren presentzia.

Azalean ere, ordea, albiste guztiek ez dute estatus bera izaten. Horrela, albiste nagusia, bigarren albistea, bestelakoak eta barruko edukien dei gisa jasotzen direnak bereiz daitezke. Hierarkia horren arabera testuaren garrantzia ponderatuaz (Nagusiari lau puntu esleitu dizkiogu, Bigarren Albisteari hiru, Bestelakoei bi,

Deiei bat eta Azken Orrian agertutakoei beste bat) gertatu den bilakaera oraindik garrantzitsuagoa izan da.

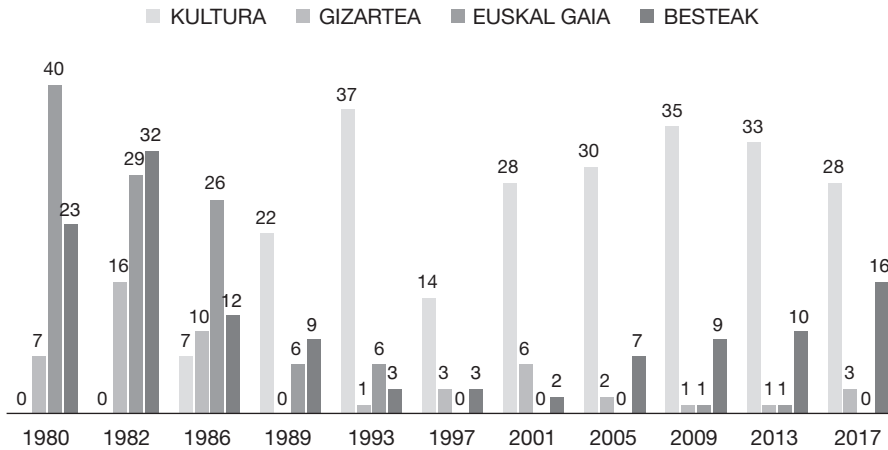
Izan ere, 1980ko azaleko sei testuen artean ez dago Albiste Nagusirik eta Bigarren Albisterik. Bost Bestelako albisteak dira, eta bat Azken Orrikoa. 2017an, lau aldiz izan zen azaleko Albiste Nagusi, eta bi aldiz Bestelako albiste. Gainerako zortziak Deiak dira, eta bat Azken Orrikoa. Beraz, 2017an azalean argitaratutako testuak askoz gehiago izateaz gain garrantzitsuagoak ere izango dira. Balio ponderatuari erreparatuz gero sei aldiz garrantzitsuagoa da azken txapelketa honek egunkarien azalean izan zuen presentzia 1980koak izan zuena baino.

Azpimarratzeko modukoa da gainerako balioetan balio altuenak 2005eko txapelketaren finalak eman bazituen ere, azaleko presentziari dagokionez, argitaratutako argazki kopuruarekin gertatu bezala, 2009ko txapelketa dela guztien gainetik gelditzen dena. Esan bezala, Egañaren zikloa bukatu izanak eta bertsolari emakume batek lehen aldiz irabazteak final horri dimentsio historiko gehigarri bat eman zion. Egañari besarkaturik txapela altxatu zuen Lujanbioren argazkia azalerako zen. Bestalde, aipagarria da baita, 2013an ere 2005aren gainetik eutsi zitzaiola azalei dagokienez, gainerako balioetan beherago egon arren.

7.5.3.2. *Bestelakoetatik Kultura atalera*

Lehen urteetan, 80ko eta 82ko txapelketetan bertsolaritza ez zen Kultura atalean kokatzen. Horren atzean kulturaren ulerkera jakin baten itzala suma daiteke batetik, alegia, egunkarietan Kultura atala kultura jaso deitzen zaionarentzat gorde izana. Bertsolaritzak, kultura popularrak, ez zuen nonbait horretarako kategoriarik, eta Gizartea atalera eramaten zen.

Bestetik, hainbat urtez euskara ghettoan gordetzeko joera ere egon da Euskal Herriko prentsa elebidunean: “[...] euskarazko idatziak euskal gai (gatazka politikoa, euskara edo euskal kultura) buruzkoak dira askotan. [...] Euskara ghettoan edota gai ia-ia anekdotikoen esparruan hesitzeko arriskua beste kontu batean ere suma daiteke, euskal artikuluak sail jakin batzuetan sailkatzeko joera alegia” (Zuberogoitia, 2003: 520). Gerraurrean euskarazko kazetaritzari tarte bat ireki zion, eta trantsizio garaian helburu berarekin berragertu zen Euskal Orriaren oinordeko honek euskara kategoria bihurtzen zuen, eta bertsolaritza Kultura ataletik atera: “Sí algo incordia e incomoda a los actores de la cultura en euskera, eso es la consideración del universo del euskera como mera categoría o apéndice de otro(s) universo(s)” (Garzia, Idoyaga, eta Zallo, 1999: 417).

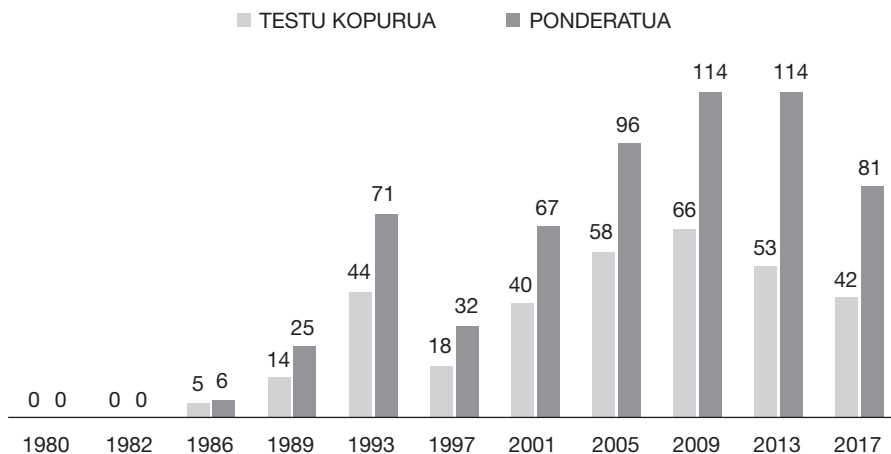
33. grafikoa. **Kultura-Gizartea-Euskal Gaiak-Besteak (1980-2017)**

Iturria: Egileak moldatua.

Grafikoan ikus daitekeen bezala, 1980an eta 1982an bertsolaritzari buruzkoak ez zituen Kultura atalean jaso inork. 1980an Euskal Gaiak deitutako atala da daturik altuena ematen duena. *Deiak* “Euskal Deia”, *Eginek* “Egunon” eta *El Diario Vasco* “Gure Artean-Nere Bordatxotik” eskaintzen zioten egiteko modu horri. Testuen % 40 bertan aurki daiteke. 1982an, “Besteak” atala da lehenengoa (% 32): Euzkadi-País Vasco-Gaurko gaia-Solasjaipausa-Guipuzcoa; Euskal Gaiak bigarren, oso gertu (% 29), eta Gizartea atalak ere portzentaje altua du (% 16).

1986an azaltzen da lehen aldiz bertsolaritza Kultura atalean (% 7), baina aurretik dauzka beste guztiak: Euskal Gaiak (% 26), Besteak (% 12) eta Gizartea (% 10). 1993tik aurrera, ordea, % 30ean edo hortik gora ibiliko da gainerako kokapenekiko alde handia aterata. 1997a izango da salbuespen bakarra gehigarri bereziek urte horretan izan zuten aparteko pisuagatik. 1989tik aurrera, bestalde, “Euskal Gaia” desagertu egingo da. *Diario de Navarra* bakarrik sailkatuko du horrela 1993an, 2009an eta 2013an “Nafar Hizkuntza” atalean jasoaz. Gizartea ataleko presentzia ere ia desagertu egingo da, eta *El Diario Vascon* ateratako testu gutxi batzuetara mugatuko da. “Besteak” azpisaila izango da 1997tik aurrera bigarren kokapen ohikoena, baina betiere normaltzat eman dezakegun chunekoetan mantenduz (% 10etik behera).

“Gizartea” edo “Euskal Gaia” ataletik “Kultura” atalera egindako bidaia horren adierazgarri, *El Diario Vasco* 2013an “Bai horixe” zutabea lekuz aldatuko du batetik bestera.

34. grafikoa. **Presentzia Kultura atalean (1980-2017)**

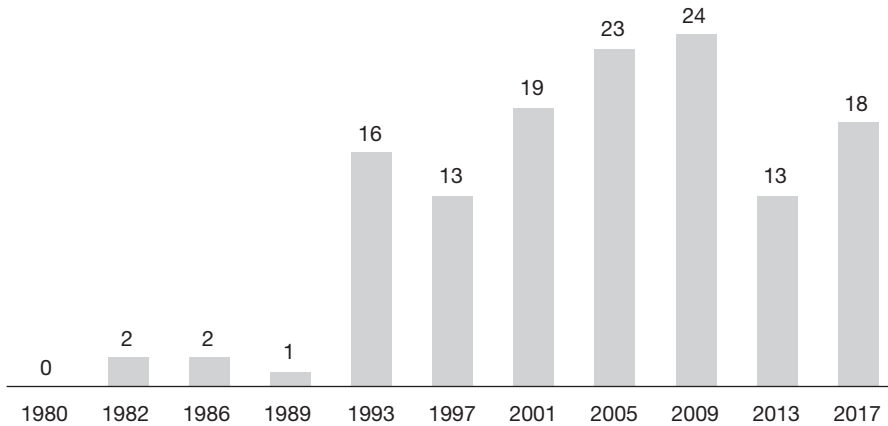
Iturria: Egileak moldatua.

“Kultura” atalaren baitan ere, 34. grafikoa ikus daitekeen bezala, kuantitatiboki presentzia irabazteaz gain, kualitatiboki ere garrantzia irabazten du (argitaratzen diren horien artean geroz eta gehiago dira “Kultura” ataleko lehen edo bigarren testua). Ponderazio hori egiteko, egunkarien azalean argitaratutako testuekin egin den bezala, balio handiagoa eman zaie lehen testu gisa argitaratu direnei (3) eta bigarren testu gisa jaso direnei (2), gainerakoei baino (1). Honela, “Kultura” atalean gaiari buruzko testuak lehen aldiz argitaratu zirenean, 1986an, testu kopurua eta ponderatutako datua ia elkarren berdinak ziren (bost testu, seiko balio ponderatua); aldiz, 2017an % 193 handiagoa da balio ponderatua testu kopurua baino (atala irekitzen zuten edo bigarren testu gisa jasotzen ziren testu mordo bat).

7.5.3.3. Presentzia “Iritzia” atalean

Gai batek interesa sortzen badu, normalena gai horren inguruan informazioa ez ezik iritzia ere plazaratzea litzateke. Eta iritzi hori “Iritzia” atalean jasotzen bada, bestelako sailetan argitaratuta baino pisu handiagoa izango du, egunkariko “Iritzia” saileko ohiko kolaboratzaile eta kazetariak egun horretan iruzkinen bat merezi duten gaien artean dagoela ulertzen dutela adieraziz.

35. grafikoa. **Presentzia Iritzia atalean (1980-2017)**

Iturria: Egileak moldatua.

Grafikoan ikus daitekeen gisan, bertsolaritzari dagokionez 1989ra arte ez zen apenas testurik argitaratu egunkariaren “Iritzia” atalean. 1993an egiten da jauzia kasu horretan, hain zuzen ere *Egunkariaren* eskaintza eszenan sartzen denean.

Gainerako egunkariak elebidunak dira, baina euskararen oso presentzia baxua duen elebitasun bat baliatzen dutenak. Horrela, iritzi emaile gehienak erdaldunak dira, eta, ondorioz, bertsolaritzari jarraipenik ezin diote egin. *Egunkariaren* kasuan, iritzi emaile guztiak euskaldunak dira, eta horrek “Iritzia” atala irekitzen dio bertsolaritzari.

Zenbaitetan *Egunkarial/Berriak* ataleko orrialde osoak eskaintzen dizkio gaiari, badirudi “Iritzia” saileko kolaboratzaileak ados jarri direla egun horretako gairik garrantzitsuena Bertsolari Txapelketa Nagusiko finala dela erabakitzeko. Horrela, 2005ean, finalaren bezperan bi apuntek, Martintxoren iritzi grafikoak, Jon Benitoren *Bira* zutabeak, Andu Lertxundiren *Hitz Beste* zutabeak, eta Urtzi Urrutikoetxea *Larrepititek* heltzen diote gaiari. Biharamunean, aldiz, apunte batek, Montxoren iritzi grafikoak, Amagoia Mujikaren *Jira* zutabeak, Jon Benitoren *Birak*, Andu Lertxundiren *Hitz Bestek* eta eskutitz batek ematen diote segida. Edo, 2009an, adibidez, finalaren biharamuneko alean, Irati Elorrietaren *Larrepetit* zutabeak, finalari buruzko hiru eskutitzek eta gai berari buruzko hemerrotekako testu batek osatzen dute 12. orrialdea.

Hala ere, *Egunkarial/Berriaren* sarrera ez da “Iritzia” atalean bertsolaritzak irabazitako presentzia hori guztia espikatzen duen faktore bakarra. 1993an bertan, esaterako, “Iritzia” atalean argitaratu ziren 16tik zazpi testu *Egunkariakoak* dira, baina *Eginen* ere lau argitaratu ziren, *El Diario Vascon* beste lau eta *Deian* bat. Hiru egunkari horiek ere geroz eta tarte handiagoa egingo diote gaiari euren “Iritzia” ata-

lean. Horren arabera, deigarria suertatzen da *El Correo Español*ek proportzioan “Iritzia” atalean gaiari eskaini dion tarte eskasa. Hamaika txapelketatan zehar testu bakarra, apunte bat, gaiak bere erredakzioan gehiegi eragiten ez duen seinale.

Hedabideek eman eta islatzen duten prestigioaz ari garelarik, ataleko testurik garrantzitsuena den editorialari erreparatzeari ezin utzi. Lehenengo editoriala *Deiak* eskaintzen du, 1997an, “Bertsoa-Herria-Euskara” (1997/XII/15) izenburuarekin. Bigarrena ere *Deiarena* da, 2001ean, lerroburuan “Bertso Eskoletatik jaiotako harrobia” (2001/12/17) daramala. 2005ean, *Deia* berriro “Bertsolarien arrakasta” (2005/XII/19) izenburupean. 2009an, gaiari buruzko bi editorial: LJPBren “Ces Français qui font des exploits en Espagne” (2009/XII/12) eta *Gararen* “Mucho más que un grandioso espectáculo” (2009/XII/14). 2013an, beste bi: *Gararen* “Explosión de vitalidad, ‘locura’ que fascina” (2013/XII/16) eta *El Diario Vascoren* “La gran fiesta de los bertsos” (2013/XII/16). Azkenik, 2017an, lau, inoiz baino gehiago: *El Diario Vascon* “Una fiesta euskaldun” (2017/XII/17), *Deian* nahiz *Diario de Noticias de Navarra* “Bertsolaritza, un fenómeno cultural” (2017/XII/18) eta *Garan* “Kultura eta herria bat, emozioz beteriko plazan” (2017/XII/18).

7.5.3.4. Gehigarri bereziak

Gai bati buruz propio eta gai horri buruz bakarrik gehigarri bat ateratzeak kazetaritza esfortzu handia eta egunkariaren aldetikako interes berezia eskatzen ditu. Egunkariak gai bati esleitzen dion garrantziaren adierazle garbia izango da, bada, gehigarri berezia.

Txapelketa Nagusiari buruzko gehigarri berezi bat ateratzen lehena, jada azaldu den gisan, *Egin* izan zen, 1986an. Txapelketa osoaren kronika, txapelketan jasotako bertso onenen bilduma, epaileen lanari buruzko erreportajea, bertsolari emakumei buruzkoa, bestelako txapelketen erreposoa egiten duena, Juan Mari Lekuonaren iritzi testua, bertsolarien gorputz espresioari buruzko erreportaje fotografikoa, bertso munduko hainbat laguni eginiko elkarrizketa sorta... 26 orriko gehigarri zabala eskaini zuen egunkariak finalaren egunean.

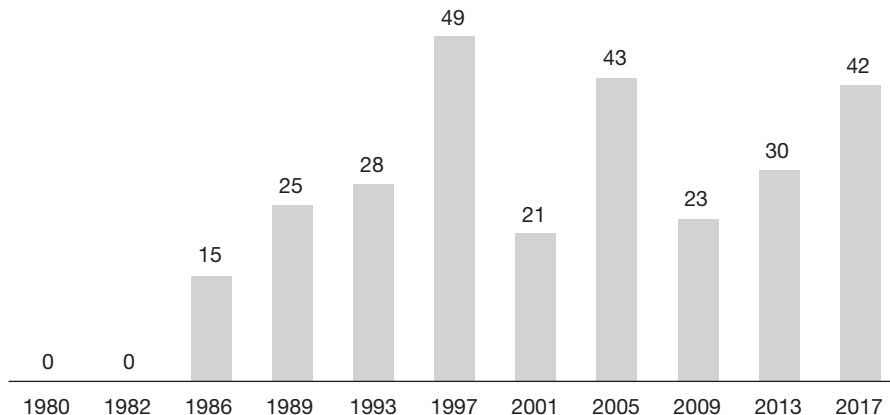
1989an ere *Egin* izan zen gehigarria eskaini zuen bakarra: zortzi finalistei elkarrizketa bana (haien gertuko norbaiti eginikoarekin osatua), finalerdien kronika, txapelketen historiari buruzko erreportajea, erabili diren doinuei buruzko adituaren iritzia, egunkariak antolatutako kinielaren emaitzak... 12 orrialde finalaren egunean.

1993an, *Eginek* ez ezik *Egunkariak* ere atera zuen: zortzi finalistei elkarrizketak, txapelketaren kronika, iritzi testu pare bat, aurreko txapeldunei elkarrizketak, Elkarteko lehendakariari elkarrizketa, bertso hautatuak, hainbat lagunen pronostikoak eta txapelketen historiaren erreportajea. Finalaren egunerako atera

zen 16 orrialderekin. *Eginena* ere egun bererako eta 22 orrialdetako izan zen, finalisten elkarrizketa eta soslaietan zentratua.

Gehigarri berezien kontu honek, ordea, argitaratutako testu bolumenari dagokionean behintzat, 1997an jo zuen goia. *Eginek*, ohikoa duen moduan, finalerako atera zuen, baina inoiz baino orrialde gehiagorekin, 30 (igandeetako gehigarri osoa, *Igandegin*, eskaini zion finalari). *Egunkariak*, bere aldetik, baten partez bi atera zituen. Bata 16 orrialdetako finalaren egunerako eta bestea zortzikoa biharamunerako (*Egunkariaren* kasuan asteartea). Finalerako finalisten soslai sorta, hainbat pertsona ezagunen pronostiko sorta, adituaren iritzi artikulatuak, txapeldun ohiei eta antolakuntzako buruari elkarrizketak, egunaren jarraipen mediatikoari buruzko erreportajea, belaunaldi berriari buruzko erreportajea... Eta biharamunerako hainbat kronika, txapeldunari elkarrizketa luzea eta finalistei laburragoak, egunari buruzko apunteak, epaileen lanari buruzko iritzi testua eta elkarteak gonbidatutako kanpoko adituari elkarrizketa.

36. grafikoa. **Finalari buruzko gehigarri bereziak (1980-2017)**

Iturria: Egileak moldatua.

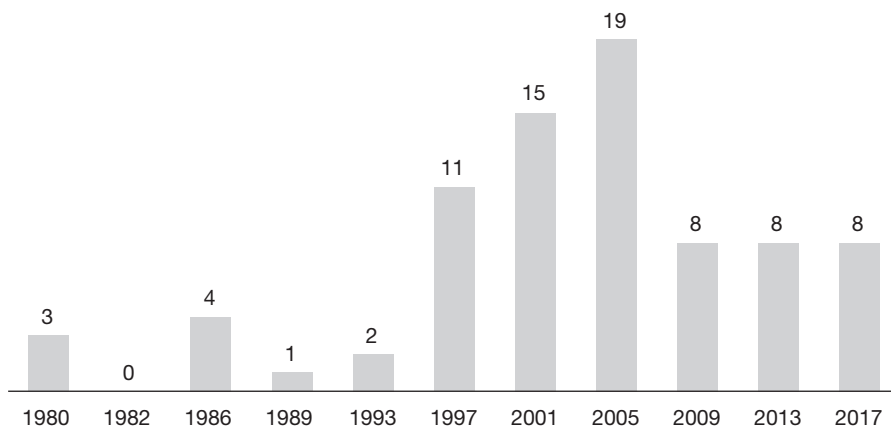
2001ean behera egiten du kopuruak. *Egunkariak* eta *Garak* gehigarri bana aterako dute, zortzi eta 16 orrialderekin, hurrenez hurren. Aurrekoan gehigarrian jasotako eduki asko Kultura atalera bideratuko dituzte. Honela, 1997an Gehigarri Bereziatan jasotakoa argitaratutako testu guztien % 37 zen, 2001ean % 15, eta hurrengo txapelketetan % 20 inguruan finkatuko da portzentajea, gehigarriak bete beharreko lekuaren eredu bat finkatuz. *Previa* gisa funtzionatu du, finalistak aurkezteko, ordura artekoaren kronika egiteko, pronostikoak mahaigaineratzeko, eta txapelketaren hainbat alderdiren inguruko (antolakuntza, gai-jartzaileak, epaile lanak, ahozko inprobisazioaren inguruko ikerketa) informazioa eta gogoeta eskaintzeko.

BECen jokatu zen lehenengoan, *Berriaren* zortzi orrialdekoari (larunbatera aurreratua) eta *Gararen* 24koari *El Correo Españolen* lau orrialdeko gehigarria gehitu behar zaie (hori ere larunbatean argitaratuko da). Eta gehigarri horrek berezko ezaugarriak izango ditu: gaztelaniaz eskaintzen da oso-osorik, bertsolaritzari, txapelketari eta finalari buruzko testu esplikatzaileekin, gaiari buruz ezer gutxi dakienari zuzendua eta ikuspegi historiko bat eskainiz. Nabari da Elkarteak erdal komunitatearengana heltzeko ahaleginak eta ohikoan *El Correo Españolek* gai honi buruz aritzeko erabiltzen duen tonuak nahiz moduak elkar hartu dutela.³⁹⁹

7.5.3.5. Presentzia “Ikus-entzunezkoak” atalean

Testuen kokapenak eman ditzakeen zantzuekin bukatzeko, “Ikus-entzunezkoak” ataleko presentziari ere erreparatu zaio. Fenomenoaren izaera mediatikoa uzten du agerian datu horrek.

37. grafikoa. **Presentzia Ikus-entzun atalean (1980-2017)**

Iturria: Egileak moldatua.

36. grafikoan ikus daitekeenez, urte guztietan aurki daiteke atal honetan gaiari buruzko testuren bat 1982ko salbuespen bakarrarekin. Ikus daiteke baita 1997tik aurrera presentzia hori askoz ere nabarmenagoa dela, eta gailurra 2005ean egin zuela. Uste izatekoa da ikus-entzunezko medioen aldetik oihartzun handiena urte horretan izan zuela finalak, hurrengo urteetakoaren bikoitza baita kopurua.

³⁹⁹ Beste egunkari batzuk egindako ahalegin bereziak ere seinala daitezke. *Deiak*, esaterako, 1993an *Eguna* gehigarrian 10 orrialde eskaini zituen txapelketaz, edo *El Diario Vasco*k 2001ean *Zabalik* gehigarrian 12 orrialde. Baina gehigarri horietan txapelketaz gain bestelako gaiak ere landu zirenez ez dira gehigarri berezizat hartu.

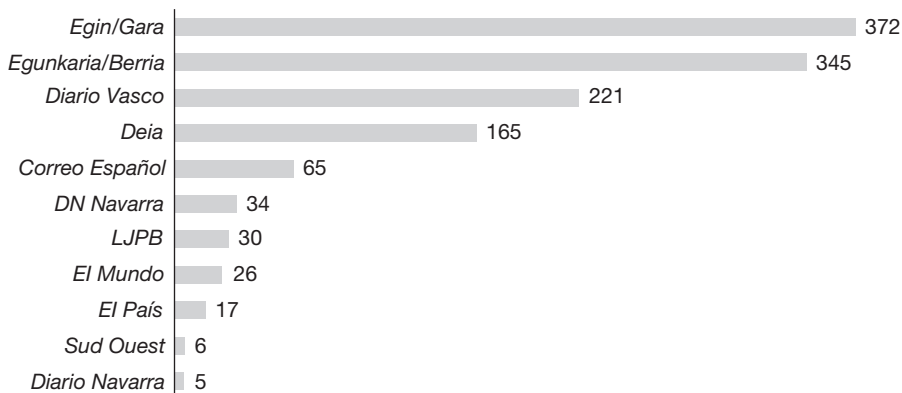
1980ko hamarraldiko aipamenek nobedade gisa azpimarratzen dute fenomeno kulturalaren jarraipen mediatikoa. 2005ekoan, aldiz, argi dago finala fenomeno mediatiko gisa, masa kulturako agerpen modura hautematen dela. Albistea ez da telebistaz edo irratiz emango dela, prentsa akreditazioen kopuruan lortutako marka, kolore eta formatu guztietako hedabideen jarraipena, ikusle datu ikusgarriak eta gisakoak baizik.

7.5.4. Finalari buruzko argitaratzaile eta sinadura nagusiak

Aurreko zikloetan bertsolaritzari buruz egunkari nahiz aldizkarietan argitaratutako testu guztiak bildu eta kontabilizatu ahal izan direnez, erreparo handirik gabe hitz egin zitekeen ziklo bakoitzean gehien argitaratu zuten hedabide eta sinaduren inguruan. Azken ziklo honetan bildu eta kontabilizatu direnak Txapelketa Nagusiko finalari buruzkoak izanik, egin daitezkeen baieztapenak erlatiboagoak dira. Hala ere, nahikoa segurutzat eman daiteke finalari buruz gehien argitaratu duten hedabide nahiz kazetariak direla ziklo honetan gehien aritu direnak ere.

Bestalde, azken ziklo honetan, lagina nolabait mugatzearren, egunkariak bakarrik hartu dira kontuan. Horrek kanpoan uzten du, esaterako, aurreko bi zikloetan argitalpen garrantzitsuena izan dena: *Argia / Zeruko Argia*. Baita bertan argitaratu dutenak ere. Edo *Bertsolari* aldizkaria. Hutsune hori azpimarratuz grafikoan ikus daitekeena da gehien argitaratu dutenen zerrenda.

38. grafikoa. **Argitalpen nagusiak (1980-2017)**

Iturria: Egileak moldatua.

Azaldu den gisan, *Egunkaria* sortu zenetik, bera eta *Egin/Gararen* arteko lehia izan da bertsolaritzaren inguruko eskaintza informatiboaren lidergoa lor-

tzeko. Lehia horretan *Egunkaria/Berria* testu kopuruan nagusitu izan da, eta *Egin/Gara* orrialde kopuruan, testu gutxiago baina luzeagoak eskainiz. Guztira, ordea, *Egin/Gara* testu kopuruan ere gailentzen da, euskara hutsezko egunkaria baino hamarkada bat gehiago (lau txapelketa) daramalako langintza honetan.

Koska bat beherago, *El Diario Vasco* eta *Deia* aurkitzen dira. Bi egunkariok ere ekarpen garrantzitsua egin dute. Donostiako egunkariaren kopuruak nabarmen samar dira altuagoak: aurreko zikloan, frankismo garaian, gaiak gehien aritu zen argitalpena zen *Zeruko Argiaren* ondotik, eta erreferentzialtasun horri eutsi nahi izango dio, 1980ko hamarraldian, ikusi den gisan, eragile nahiz diskurtso klasikoan gotorleku bihurtuz (Basarri eta Zavalaren sarea) eta gerora ikuspegi berriagoi tokia eginez.

Hurrengo koskan, *El Correo Español* aurkitzen da. 1980ko eta 1990eko hamarraldietan apenas jarri zion arretarik gaiari, baina 2005eko txapelketatik aurrera gutxieneko estaldura bat osatzen hasi zen, nagusiki enpresa talde berekoa duen *El Diario Vascon* zaildutako kazetari nahiz iritzi emaleen ekarpenari esker.

Diario de Noticias de Navarra, *Le Journal du Pays Basque*, *El Mundo* eta *El País* datoz jarraian, txapelketaren batean gutxieneko estaldura edo txapelketa anitzetan aipamenen bat egin dutenak. Lehenengoak, 1994an sortua eta *Deiaren* enpresa talde berekoa izanik, horren estaldura eskaini izan du 2000ko hamarralditik aurrera. *Le Journal du Pays Basque* (2001-2013), *Gararen* enpresa talde berean Ipar Euskal Herriko abertzaleentzat sortu zenak, *El Correo Español* eskainitakoaren mailan zegoen estaldura osatu zuen 2005eko zein 2009ko finalen inguruan (2001ekoaren eta 2013koaren inguruan apalagoa), bertako bertsolariei, Amets Arzallusi eta Sustrai Colinari, jarraipen berezia eginez. *El Mundok* eta *El Paísek*, berebat, Euskadiko ordezkariak irekita eduki zuten bitartean eman zuten finalaren berri. Lehenengoaren kasuan, Josu Torreraren sinadura ekarri zuten testurik gehienek, eta badirudi kazetariaren ekimenez egin zela estaldura. Horrela, 1997koari buruz ateratako testu kopuruan *El Diario Vascon* nahiz *Deiaren* mailara iritsi zen. *El País*en bakanagoak izan dira testuak, eta kazetari ezberdinek sinatu zituzten.

Azkenik, *Sud Ouestek* eta *Diario de Navarra* apenas egin zioten aipamenik gaiari. Iruñeko egunkariaren kasuan deigarria suertatzen da bere interes falta, aurreko zikloetan gaiari arreta gehien jarri ziotenen artean aurkitzen baitzen. Horrela, azken ziklo honetan final guztiei orotara bost testu bakarrik eskaintzen badizkie, frankismo garaiko zikloan 263 eskaintzen zizkion bertsolaritzari. Egunkari nafarrak ez du gustukoa nonbait bertsolaritzak azken zikloan hartutako bidea.

3. taula. **Finali buruzko sinadura garrantzitsuenak (1980-2017)**

	Testu kop	Txapelketak	Egunkariak	BDB-BR
Joxean Agirre	97	10	<i>Egin-Gara</i>	BDB
Felix Ibargutxi	54	8	<i>Diario vasco/Correo</i>	
Amagoia Mujika	38	5	<i>Egin/Gara</i>	
Andres Osa Sakona	21	6	<i>Egin/Deia</i>	
Miren Garate	21	1	<i>Berria</i>	
Rufino Iraola	20	7	<i>El Diario Vasco</i>	BDB
Antton Olariaga	13	9	<i>Egin/Egunkaria-Berria</i>	
Iñaki Eizmendi <i>Basarri</i>	12	5	<i>El Diario Vasco</i>	Bertsolari
Iñigo Olabarri	11	1	<i>Berria</i>	BDB
Pello Esnal	10	6	<i>El Diario Vasco</i>	BDB
Josu Torre	10	4	<i>El Mundo/Deia</i>	
Ane Arruti	10	2	<i>Egin/Gara</i>	BDB
Beñat Zamalloa	10	2	<i>Berria</i>	BDB
Dabi Piedra	9	2	<i>Deia-DN Navarra</i>	
Zihara Enbeita	8	2	<i>Garal/Berria</i>	Bertsolari
Jexux Mari Irazu	8	1	<i>Egunkaria</i>	Bertsolari
Aitor Ugalde	8	1	<i>Egunkaria</i>	
Bianditz Iraola	7	4	<i>Diario Vasco/Correo</i>	BDB
Elisa Belauntzaran	7	3	<i>Diario Vasco/Correo</i>	
Jon Garmendia <i>Txuriya</i>	6	4	<i>Egin-Gara/LJPB</i>	Bertsolari

Iturria: Egileak moldatua.

Finalari buruzko testuetan 294 sinadura bereizi ahal izan dira. Kopurua ikusgarria da frankismo garaiko ziklo osoan zehar eta bertsolaritzari buruz argitaratutako testu guztiak kontuan hartuta 249 baitziren sinadurak, Euzko Pizkundekoan 102 eta Lore Jokoetakoan 156.

Sinadura jorienen inguruan, lehen laurak hainbat txapelketari jarraipena egindako kazetariak direla azpimarratu behar da. Joxean Agirrek lehenengo *Eginekin* eta gero *Gararekin* 1982tik gaurdainoko final guztiei buruzko testuren bat sinatu du. Felix Ibargutxik *El Diario Vascon* egin du bere ibilbidea, 1989tik hasita gaurdaino zortzi txapelketaren berri emanetz. Amagoia Mujika 2001ean estreinatu zen *Garan*, eta Agirrerekin taldea osatu du, azken hiru txapelketetan egunkari horretako estalduraren ardura nagusia bere gain hartuz. Andres Osa

Sakona, aldiz, lehen txapelketetan aritu zen gehiago lehenengo *Eginen* eta gero *Deian*.

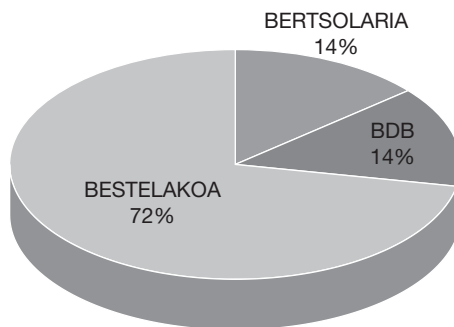
Antton Olariaga da beste beterano bat hamaika txapelketatik bederatzitan argitaratu du gaiaren inguruan, lehenengo *Eginen* eta gero euskara hutsezko egunkaria sortzean *Egunkaria/Berrian*, guztiak Zakilixuten binetetatik.

Beste bi klasiko Rufino Iraola eta Pello Esnal izan dira, baina kasu honetan kazetari baino gehiago iritzi emaile lanetan. *El Diario Vascon* argitaratu dituzten euren testu gehienak, Iraolak zazpi txapelketari buruz eta Esnalek seiri buruz.

Iñaki Eizmendi *Basarrik* ere bost txapelketaren jarraipena egin du egunkari honetan. Gerraurrean hasi zen bertso-laritzaz idazten, frankismo garaian gehien idatzi zuena izan zen, eta azken ziklo honetan ere hamar sinadura joriaren artean aurkitzen da. Horrela, inork berdinduko ez duen marka jarri du bertsolariak: hiru ziklo historikotan bertso-laritzaren estaldura informatiboaren parte garrantzitsu izatea.

Finalaren inguruko testuez bakarrik ari gara. Horrenbestez, esan bezala, sinaduren zerrenda honen erreferentzialtasuna lausoagoa da. Esaterako, badago txapelketa bakarrean egindako kazetari lanarekin, aldi bakarrean, testu kopuru garrantzitsuena argitaratu eta hogeitaz garrantzitsuenen zerrendan sartu denik ere (Miren Garate, Iñigo Olabarri, Aitor Ugalde eta Jexux Mari Irazu).⁴⁰⁰ Beraz, izenekin ez gara gehiegi tematuko. Esanguratsuagoak suertatzen dira beste zenbait aldagai.

39. grafikoa. **Finalari buruzko bertso-munduko sinadurak (1980-2017)**

Iturria: Egileak moldatua.

Lore Jokoetan 17 ziren BDBren arabera bertso-mundukoak ziren sinadurak, alegia, kopuru osoaren % 11. Horien artean Otaño zen bat-bateko bertso-

⁴⁰⁰ Guztiak *Egunkarian* edo *Berrian* lan egindakoak dira. Izan ere, egunkari horrek ia txapelketa guztietan aldatu ohi du gaiaren jarraipena egiten duen kazetaria, eta txapelketa guztietan eskaintzen du testu mordoa.

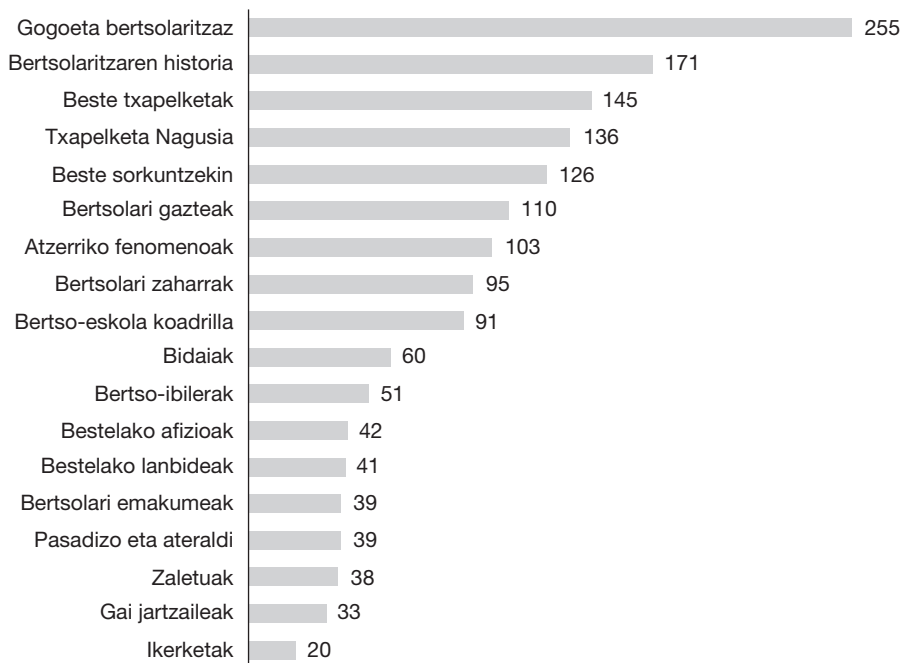
lari bakarra. Euzko Pizkundean, aldiz, 19ra igo zen kopurua, eta % 18ra portzentajea, eta Kepa Enbeita nahiz Basarri izan ziren bat-bateko bakarrak. Eta frankismo garaian argitaratu zuten 248 sinaduretatik 54 agertzen dira BDBn, kopuru osoaren % 22, bat-bateko bertsolariak Basarri, Xabier Amuriza, Abel Enbeita, Deunoro Sardui, Mixel Aire eta Txomin Garmendia izanik (% 2,4). Azken ziklo honetan, azkenik, bertso-munduko sinaduren goranzko joera mantentzen da, 82 sinadurarekin portzentajea % 28ra iritsiz, eta prentsan argitaratzen duten bat-bateko bertsolarien kopuruak inoizko hazkunderik handiena du: 40 bertsolarik idatzi dute finalei buruz, sinadura guztien % 14 izateraino.

Beste datu interesgarri bat bi txapelketa baino gehiagoren jarraipena egin duten sinadurena da: 27. Txapelketa batetik bestera, 1989tik aurrera behintzat, lau urte igarotzen dira. Beraz, hiru txapelketa egin dituenak gutxienez zortzi urteko tarte batean egin dio jarraipena gaiari. Bada hori ibilbide bat, eta espezializazio zantzu bat ematen digu. Edo gai beraren inguruan egunkari batean baino gehiagotan argitaratu izanak ere aditu estatusaren zantzu bat ematen du. 32 lagun dira bide hori egin dutenak.

Beraz, badago bertso-mundukoa den sinadura multzo garrantzitsu bat, horietatik erdiak bertsolariak. Eta badago, bertso-mundukoa izan edo ez, hainbat txapelketatan edo egunkaritan gaiari buruz idatzi duen multzo handi samar bat ere.

7.5.5. Gaiak eta protagonista nagusiak *Bertsolarin*

Ziklo honi dagokionez, Txapelketa Nagusiko finalei buruzko testuei erreparatu zaie beste hainbat alderdi argitzeko. Aurreko zikloetan bezala bertsolaritzari buruz argitaratutako testuek jorratutako gai nagusiak identifikatzeko, ordea, *Bertsolari* aldizkarira jo da, finalari buruzko testuen laginak gai jakina baitu: finala eta txapelketa.

40. grafikoa. **Gai nagusiak Bertsolarin (1991-2018)**

Iturria: Egileak moldatua.

Aurreko zikloetan gai nagusien artean ageri ziren zenbait errepikatzen dira honetan ere; esaterako, txapelketei eta Txapelketa Nagusiari eskainitako testuak dira ugarienetakoak, eta bertsolarien pasadizo eta ateraldiek ere badute euren lekua. Bertsolaritzari buruzko gogoeta edo azalpena ere klasiko bat da: Lore Jokoen zikloan bosgarren tokian ageri zen, Euzko Pizkundean hirugarrenean eta frankismo garaian laugarrenean. Prentsa orokorraren eta aldizkari tematiko/espezializatuaren arteko alderaketa parez parekoa ez bada ere, aipagarria suertatzen da *Bertsolarin* gairik jorratuena izatea, alde handiarekin. Ziklo honetan bertso-munduak gogoetarako eta analisirako izan duen kuraiaren isla izango da ziurrenik.

Badaude beste gai batzuk garrantzitsuen artean berriak suertatzen direnak. Esaterako, bertsolaritzak beste sorkuntza alor batzuekin izandako hartu-emanen inguruan ehun testutik gora argitaratu dira *Bertsolarin*, eta aurreko zikloetako prentsan ez zen alerik ere atera. Edo, atzerriko inprobisazio fenomeno inguruan hemerografia historikoan dozena erdi bat testu baino ez da topatu, eta aldizkariak, ziklo honetan, 103 testu argitaratu ditu.

Etiketa nagusitzat “bertsolari gazteak” izan zezaketen testuak argitaratu ziren aurreko zikloetan ere, batez ere frankismo garaian bigarren erdian haien-

tzat propio antolatutako txapelketen berri ematen zenean. Baina bestelako protagonismo bat hartuko dute azken ziklo honetan. *Bertsolariko* gai nagusien zerrendan seigarren tokian agertzen dira, grafikoan ikus daitekeenez.

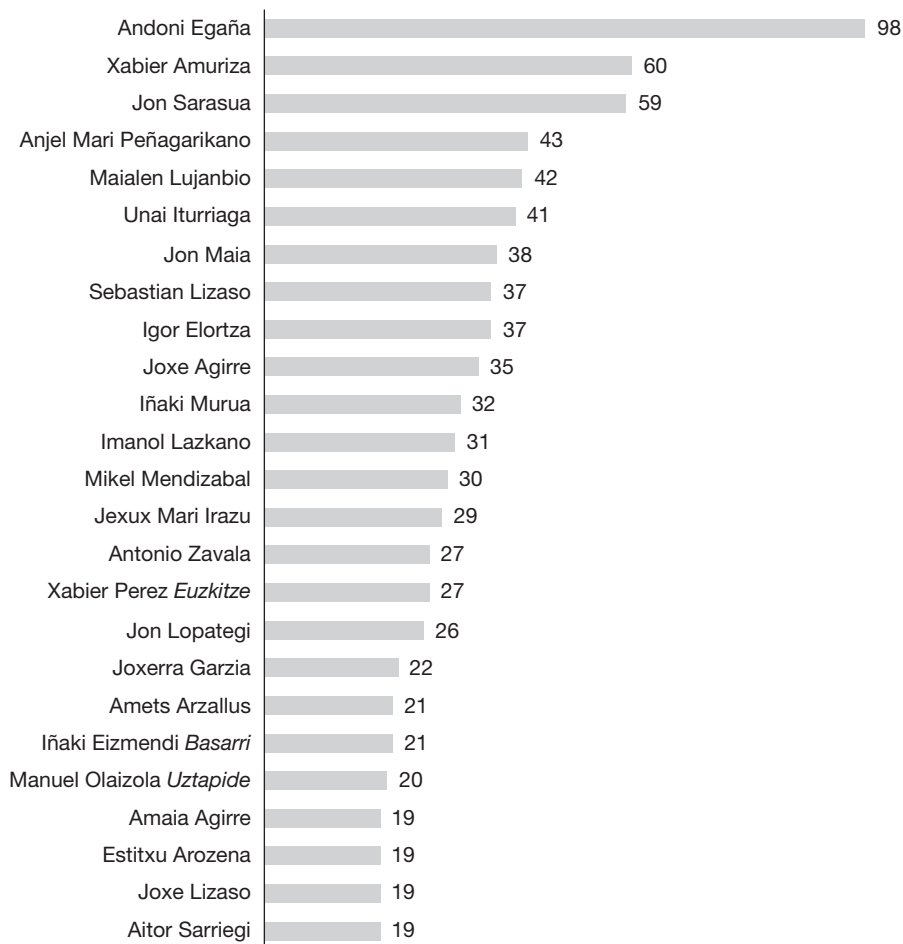
Berebat, hemerografia historikoan, ehun eta berrogeita hamar urteko ibilbidean, bertsolari emakumeen aipamenean bat egiten duten testuak 24 baino ez dira, bildutako testuen % 6. Azken ziklo honetan irabazten ari diren protagonismoaren isla, aldizkariaren 27 urteetan 115 testutan dira protagonista (% 12,2), eta gai nagusitzat bertsolari emakumea duten 39 testu ere argitaratu dira (% 2,4).

Bertso-eskolei eta bertsolaritzari buruzko ikerketak ere gai nagusien zerrendan sartu dira —aurreko zikloetan gutxi jorratzen ziren alor hauek—, eta bertso-munduko beste zenbait elementuk ere lortu dute oihartzun berri bat: zaleek eta gai-jartzaileek.

Horiek guztiak ziurrenik gai garrantzitsuak izan dira azken ziklo honetan prentsa orokorrean ere, proportzioak alda litezkeen arren. Zerrenda honetan ageri zaizkigun beste gai batzuk, ordea, aldizkari tematiko-espezializatuari dagozkio zikloari baino gehiago, eta neurri handi batean *Bertsolarik* bertsolarien alderdi pertsonalenean sakontzeko egindako apustuari: bakoitzaren afizioak, ogibideak, egin izan dituzten bidaiak, haien familia-ingurua... Zavalak lehena-gotik ere egiten zituen genealogiak, eta ahotsa eman ohi zion bertsolarien inguruari. Bertsolari klasikoen biografiak osatzerakoan euren alderdi pertsonalagoari ere egiten zitzaion tarte bat prentsako bestelako hainbat testutan ere, eta bertsolarien egindako bidaiaren baten berri ere irakur daiteke hemerografia historikoko testuetan, baina aldizkarian beste dimentsio bat emango zaio horri guztiari.

Gaiarekin gertatzen den bezala, azken zikloan oihartzun mediatiko handiena izandako bertsolariak identifikatzeko orduan ere finalari buruzko laginak emaitza jakina eskaintzen du: finalistak izandako bertsolariak dira hor protagonista bakarrak. Hori dela eta, fokua pixka bat zabaltze aldera, protagonista nagusien zerrenda ere *Bertsolari* aldizkariaren hustuketatik ateratzea erabaki da.

Zikloek aurrera egin ahala, geroz eta gehiago dira oihartzun mediatiko garrantzitsu bat lortzen duten bertsolariak. Hori dela eta, ziklotik ziklora protagonista nagusien zerrenda zabaldu beharrean aurkitu gara. Lore Jokoetan hamar izen zituen zerrendak, Euzko Pizkundean hamaika eta frankismo garaikoan hogeitasei. Azken zikloan, berriz, hogeita bosteko zerrenda argitaratzea erabaki da, baina askoz gehiago ere izan zitezkeen.

41. grafikoa. **Protagonistak *Bertsolarin* (1991-2018)**

Iturria: Egileak moldatua.

Testu gehienetan protagonista nagusi izan dena Andoni Egaña da, alde handiz gainera. Logikoa dirudi lagin gisa hartu den urtealdian lau aldiz Euskal Herriko txapeldun eta bertso-munduarentzako figura erreferentzial nagusia izan baita.⁴⁰¹

Bigarren tokian Xabier Amuriza agertzea ere ez da harritzekoa, ikusi den gisan ziklo honetan gertatutakoarekiko nolabaiteko aitatasun moduko bat zor

⁴⁰¹ Egaña izan da aldizkariarekin lotura estuena izan duen bertsolaria, Erredakzio Batzorde gehienetan egon dena, testu gehien sinatu dituen eta aldizkariaren filosofia ongien ulertu duena. Gertutasun horrek ere tirako zion zerbait gora beraren datuari, baina bestela ere berak beharko luke lehen toki horretan, zikloaren protagonista nagusi gisa.

baizaio. Eta horren ondoren, kasik testu kopuru berarekin Jon Sarasua azaltzeari buruz ere beste hainbeste esan daiteke, zikloko gogoeta garrantzitsu guztien eta saltsa askoren perrexila izan baita.

Koskatxo bat beherago Anjel Mari Peñagarikano, Maialen Lujanbio eta Unai Iturriaga agertzen dira. Lujanbiorena espero izatekoa zen, bi aldiz Euskal Herriko txapeldun eta lehen txapeldun emakumezkoa izanda. Iturriagarena ere erraz ulertzen da Egañaren ondoren, eta Lujanbiorekin batera, Txapelketa Nagusiko final gehien jokatu⁴⁰² duen bertsolaria izateari bere karisma gehitzen bazaio. Rockaren belaunaldiko bertsolari rockeroena izan da, eta nortasun handiena izan duenetako bat.

Anjel Mari Peñagarikano, berriz, hiru aldiz Euskal Herriko finalista eta behin Gipuzkoako txapeldun izanik, Egañaren belaunaldiko bertsolari garrantzitsuenetako bat izan da, eta talde horren baitan zaleei grazia handien egin dien bertsolaria izanik (*Bertso Hop* famatua ere Egaña eta bien arteko bertsoaldia zen) normalizat jo daiteke aldizkarian hainbeste atera izana.

Azken ziklo honetan bertsolaritzak izandako arrakastaren gakoetako bat belaunaldi ezberdinek elkarren eskutik aritzeko erakutsi duten gaitasuna izan da, eta, zerrendan ikus daitekeenez, oihartzun mediatikoari dagokionez ere jakin izan dute protagonismo mediatikoa belaunaldien artean banatzen. Horrela, Egañaren belaunaldikoa Sebastian Lizaso ageri da, Euskal Herriko txapelduna izandakoa eta zarauztarrarekin plazarik plazako bikote artistiko indartsua osatutakoa, baita Xabier Perez *Euzkitze* ere, 1990eko hamarraldiaren lehen erdian puntaren puntan ibilitakoa eta oso pertsonaia mediatikoa, edo Mikel Mendizabal nahiz Iñaki Murua, biak puntako bertsolariak eta mugimenduan paper garrantzitsua izandakoak (Murua lehendakari eta Mendizabal bertsolaritza ikastolen sarean txertatzen arduradun nagusietakoa). Lujanbioren eta Iturriagaren belaunaldikoak Jon Maia, Jexux Mari Irazu eta Igor Elortza atera dira gehien, Euskal Herriko hainbat final jokaturakoak eta belaunaldi horretan oso protagonistak izandakoak hauek ere. Zerbait gazteagoak Amets Arzallus Euskal Herriko txapelduna eta hainbat finaletan aritutako Aitor Sarriegi ikus daitezke zerrendan. Eta zaharrenen belaunaldiaren ordezkari gisa Joxe Agirre eta Joxe Lizaso.

1989an Euskal Herriko txapeldun izanda, eta bertsolaritzaren historian figura giltzarria, espero zitekeen Jon Lopategi zerrendan agertzea. Estitxu Arozena eta Amaia Agirre beste bertsolari batzuk baino gehiago agertu izanak harrituko du agian norbait, baina Arozena 1990eko hamarraldiko bertsolari gazteen

---

⁴⁰² Honako hau litzateke Aro Garaikidean Txapelketa Nagusiko bi final baino gehiago jokatu dituzten bertsolarien zerrenda: Andoni Egañak zazpi ditu, eta Unai Iturriagak eta Maialen Lujanbiok seina; Sebastian Lizasok, Aitor Mendiluzek eta Sustrai Colinak bosna; Jon Enbeitak, Jon Maiak, Igor Elortzak eta Amets Arzallusek launa; eta Xabier Amurizak, Jon Lopategik, Anjel Mari Peñagarikanok, Jexux Mari Irazuk eta Aitor Sarriegik hiruna.

belaunaldiko aurpegi ezagunenetako bat izan zen, eta hainbat aldiz Nafarroako txapeldun. Amaia Agirre ere puntako bertsolaria izan da, eta, ziurrenik urte luzez *Hitzetik Hortzeran* kazetari gisa ere aritu delako, enpatia handiarekin erantzun dio beti aldizkariaren deiari.

Aurreko zikloko bi protagonista nagusien, Iñaki Eizmendi *Basarriren* eta Manuel Olaizola *Uztapideren*, oihartzuna ziklo honetara ere indartsu iritsiko da. Eta bertsolariak izan gabe eragile garrantzitsuak izan diren bi pertsona ere sartuko dira hogeiko horretan: Antonio Zavala, neurri handi batean berari buruzko monografiko bat argitaratu zelako, eta Joxerra Garzia, eragile, aditu eta aurkezle gisa ziklo honetako aurpegi ezagunenetako bat izan delako.

Egia esan, zerrenda askoz gehiago luzatu beharko litzateke zikloan protagonismo garrantzitsu bat izan duten guztiak agertzeko. Zerrendako hogeigarrena baino testu bat gutxiagorekin agertzen diren izenak ikusi besterik ez dago: Fernando Aire *Xalbadorrek*, Jon Azpillagak, Aitor Mendiluzek, Sustrai Colinak eta Millan Telleriak hemezortzina testu izan dituzte aldizkarian.

7.6. PROIEKTUA: KULTUR MUGIMENDU AUTONOMO ETA EGUNERATUA

7.6.1. Elkartea mugimendu autoeratuaren ardatz

7.6.1.1. *Autoeratu*: kanpoko begiradatik barrukora

Azaldu den gisan Amurizak bertsogintzaren azterketarako barrurako begiradari bultzada garrantzitsu bat eman zion, bertsogintza horren tripak erakutsiaz. Ordura arte, Basarriren salbuespen bakarrarekin, bertsolaritzan adituak zirenak ez ziren bertsolariak. Amurizaren jarrera bertso-eskolen zabalkundean tematu zen mugimendu zabalago baten isla zen, eta bertsogintzan murgildutako jendeak bere esku hartu nahi izan zuen bertsolaritzaren proiektuaren lema. 1986koa da, bertsolaritzaren eragiletzak ehun urtetik gora beteta zituelarik, bertsolariek eurek antolatu zuten lehen txapelketa.

Bulkada horretatik Bertsozale Elkartea sortu zen, eta horren antolaketarako oinarritzko printzipioa autoeraketa izan zen: “Autoeraketa honela defini genezake: zuzeneko protagonisten erabaki-ahalmenean oinarritzen den eraketa” (Sarasua, 2013: 164). Barrutik kanporakoa lehenetsi zen:

Barrutik kanpora deskribiltzen joan den jarduna izan da elkartearena. Mui-neko elementuak landu ditu erdigunean. Pentsamendu-humus bat ekoizten joan da, horren inguruan ametsa sortzen. Pertsonen arteko harremanak trinkotzetik hasi zen, organurik barrukoenetatik abiatuta [...]. Hortik joan da deskribila heda-

tzen, bertsozale talde zabaletara, euskaldunen geruza ezberdinetara, nazioarteko harremanetara. [...] barrukoa pribilejiatu du ia beti, barrutik abiatutakoa, barrutik kanporakoa. (Sarasua, 2013: 288)

Barrutik kanpora funtzionatu ahal izateko gogoeta partekatua eta eztabaida izan dira bitarteko nagusiak: “La organización del movimiento debe asegurar esta negociación, debe permitir que la acción colectiva sea el resultado de un proceso contractual y reflexivo” (Melucci, 1994: 143). Eta egiteko modu horrekin diseinatu ahal izan da jarraitu beharreko bidea:

[...] Etorkizun ikuspegia eraikitzeko gaitasuna (bisioa), epe desberdinetako helburuak kateatzeko gaitasuna (estrategia) eta ekiteko gaitasuna, hor nonbait ibili dira [...]. Ideia organikoak sortu ditu, bileretan, zigarro ke artean, afalosteetan, eztabaida garratzetan, paper galduetan. Ideia horiek gorputz bat osatzen joan dira, kulturegintza bizitzeko modu bat, praktikan mamitua, ez oso formulatua. (Sarasua, 2013: 288)

Gaiari heldu dioten lan gehienek azpimarratzen dute puntu horren garrantzia (Garzia, 1998: 41; Garzia, Sarasua eta Egaña, 2003: 73; Esteibar eta Iturriotz, 2008: 20; eta abar). Izan ere, besteak beste, autoeraketak autokontzientzia eta autokonfiantza ekarri ditu berekin: “Auto aurrizkiak erabateko garrantzia izan du. Aurrizki horren inguruan defini daiteke Bertsozale Elkarte bera eta bere jarduera” (Esteibar eta Iturriotz, 2008: 17).

7.6.1.2. *Mugimendua: zalea integratuz proiektu soziokulturalera bideratua*

Bere muina sorkuntza alor batean izan ohi duten gisako eraketetan sortzailak elkartu ohi dira normalean, baina Bertsozale Elkarteak zaleak ere integratu ditu. Hainbat egilek azpimarratu du erabaki horren garrantzi horri esker hartu baitu mugimenduak gizarte mugimenduaren dimentsioa (Garzia, 1998: 41; Barandiaran, 2011: 36; Sarasua, 2013: 286).

Bestalde, sorkuntza alorra eta proiektu soziokulturala bereizi izan dira, Elkarte bigarren horretara bideratuz. Hori ere ez ei da hain ohikoa (Zubiri, 2016: 17).

Elkartearen inguruko gogoetek ere hainbatetan azpimarratu izan dute bereizketa horren garrantzia (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 70; Barandiaran, 2011: 50). Eta fokuratze horrek ere indartu du bertso-munduaren gizarte mugimendu izaera.

Era berean, bertako eragileek ulertu izan dute mugimendua Elkarte bera baino zabalagoa dela, eta Elkartetik kanpoko inguru horrekiko elkarlana sustatu nahi izan da: “Bertsozale Elkarteak bestalde badaki, eta aitortzen du, bertsolari-

tzaz arduratzen diren eragile antolatu gehiago badirela (bertso-eskolak, eskola-irakasleak, hedabideak, erakundeak...) eta horien guztien lankidetzaz gune izatea da Elkartearen izaeraren beste ezaugarri garrantzitsua” (Esteibar eta Iturriotz, 2008: 54).

7.6.1.3. *Eragiletza: borondatezko-profesional bikoan oinarritua*

Boluntarioen eta profesionalen ahaleginen uztarketa ere funtsezkoa izan da Elkartearen eraketan (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 73). Gizarte mugimendu dimentsioa loratzeko beste faktore garrantzitsu bat izan da: “[Arantxa Mariskalen hitzak] Horrek lortu du elkarte exekutibo soila ez izatea, eta bazkideek parte hartzeko aukera izatea. Sare sozialak hori dira. Alde horretatik, elkarte aurrerakoia izan da” (Barandiaran, 2011: 66). Eta sorreratik azpimarratu izan da haien arteko oreka zaindu beharra, baita Elkarteak soldatapeko hiru langile baino ez zituenean ere:

[...] ezaguna da egituraketa guztiak berez dinamikoa den errealitatea fosil bihurtzeko arriskua daramala. Egituraketa eta espontaneitatea elkarrekin uztartzea ez da erraza gertatzen, tartean burokrazia, profesionalizazioa e.a. sortzen direnean. [...] bestetik, gaur egun, gizartearen konplexutasuna ezagutuz, eta bizitza sozialak daraman abiadura eta dinamikarekin, oso zaila da kultur esparru bat bere horretan uztea, erabat espontaneo eta era berean arrakastatsua eta egokia izatea [...] Etor-kizunari begira, bertsolaritzak duen apusturik gogorrenetakoa antolaketa/planifikazioa eta espontaneitatea uztartzea izango da. (Siadeco, 1995: 39)

Azaldu den gisan, azken bi hamarkadetan, garapen maila bat duten gizarte mugimenduekin gertatu ohi den bezala, egitura profesionalak geroz eta pisu handiagoa hartu du, joan den hamarkadaren erdialdetik 70 langile izatera iritsi da, eta horrek are gehiago hauspotu du eztabaida. Horrela, soldatapeko lana ezinbestekotzat jotzen da, batetik. Irazuk, esaterako, mugitzen den lan bolumenak eskatzen duen dedikazioa aipatzen du: “Beti izan dut garbi bolumen honen ardura hartu behar baldin baduzu, dedikazio oso handia behar dela. Nik, ardurak izan nituenean, ez nuen ez denborarik ez tarterik ardura horrek behar zuen neurrian ejerzitzeko” (Barandiaran, 2011: 150). Dedikazio oso hori eskaini ezin duena, alegia, borondatezkoa, atzean gelditzeko arriskua ere badakar, ordea: “[Aritz Zerainen hitzak] Proiektuak abiadura handia hartu du, eta borondatez ari den bati kosta egiten zaio bere lekua bilatzea. Eta jende berriak ikusten duenean egina dagoen proiektu bat eta Elkarte zerbait handi moduan, ‘zertara joango naiz?’ pentsatzen du” (Id.: 130). Gazteenen belaunaldia integratzeko zailtasunarekin batera: “[...] erronka bezala identifikatzen dute belaunaldi gaztea elkartean integratzea, haien abiapuntua ezberdina delako, ez dutelako erakunde-

tze prozesua ezagutu, jadanik eraikia dagoela sentitzen duten proiektu bat baikizik” (Zubiri, 2016: 25). Eta, horrenbestez, egitura profesionalak eta Elkarteak berak hartutako bolumena doitzea ere planteatu izan da: “[Zerainen hitzak] Abiadura handiegia eta proiektu gehiegi ote diren, dena egin nahia ere bai. Beharbada, apaltzeko unea da, helburuak berriz aztertu eta berriro markatzeko. Oinarrietara gehiago jo, ardatzak garbi edukitzeko. Txikitu, edo murriztu, eta erritmoa pausatu, beharbada gehiegizkoa delako” (Barandiaran, 2011: 82).

Barandiaranek Elkartearen historiari buruz egindako lanean Arantxa Mariskalekin (2011: 66), Aritz Zerainekin (2011: 82-84 eta 130), Jexux Mari Irazurekin (2011: 149-150) eta Unai Iturriagarekin (2011: 151) hitz egiten du gaiaren inguruan. Ainhoa Agirrezaldegik azken azterketa soziologikoaren harira Beñat Gaztelumendirekin (2018a: 66-67) eta Xabier Aierdirekin (2018b: 89). Zubirik ere azaltzen du problematika (2016: 25), eta baita Esteibar eta Iturriotzek ere (2008: 24). Argi dago kezka eta erronka garrantzitsu bat suertatu dela azken ziklo honen haustura aldian, eta gaiari erreferentzia egiten zaion guztietan argi gelditzen da borondatezkoen eta soldatapekoen uztarketa nahiz orekari ez zaiola ukorik egingo.

7.6.1.4. *Autonomoa: Administrazioarekiko eta alderdi politikoeikiko*

Mugimendu autoeratu gisa eta bi abertzaletasunen lehiak dakarren *Master Frameari* ihes eginez, bere autonomiari tinko eustea erabaki du Elkarteak:

Bertsolaritzaren mugimendu egituratua bi grabitate-indar politikoren erdian aurkitu zen sortu eta berehala. Ezker abertzalearen eta honek ‘herri mugimendu’ deitzen zuena bere ildoan kokatzeko joeraren grabitatea, alde batetik. Abertzaletasun klasikoaren mesfidantza eta bere erakunde publikoen markajea, beste alde batetik [...]. Elkartearen hasierako urteetatik nagusitu zen grabitate indar bietatik libre antzean bide propioa egiteko asmoa [...]. Komunitate auto-zentratu moduan bide egitea. (Sarasua, 2013: 293)

Jarrera horrek, ikusi den gisan, Administrazioarekiko hainbat tirabira ekarri dizkio. ETBekin izandako etena izan zen sonatuena: telebistak bertsolaritzaren garapenean zuen eragin erabakigarriaren aurrean kontrol partekatua nahi zuen Elkarteak, eta, ukatu egin zitzaionez, telebistan ateratzeari uko egin zion. Administrazioaren laguntzen etena ere ekarri zuen erabaki horrek, baina kikildu beharrean bere izaera autonomoa berresten zuen gogoeta garatu zuen Elkarteak, proiektua modu kontzienteago batean (Bertsolari Elkarte izatetik Bertsozale Elkarte izatera pasatu zen, besteak beste) formulatuz. Administrazioarekiko harremanetan ere indartuta ateratu zen:

Bertsozale Elkartek, gizarte zibileko mugimendua den aldetik, agertu izan du eskubidea duela administrazioaren jokaerak baloratzeko eta kultur-politika baterako bere ikuspegia azaltzeko. Era berean, Bertsozale Elkartek aldarrikatu izan du bere eskubide eta betebeharrak demokratikoa gizarteari jakinarazteko administrazioekin dituen harremanen nondik norakoak (bai onerakoak eta bai txarrerakoak), nahiz eta horrek arazo bat baino gehiago ekarri [...]. (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 74)

Bertsolarien jardunak ez du Administrazioaren laguntza behar: “[...] oinarri duen sorkuntza-jardunak, bertsogintzak, autoerregulazio ekonomiko handia baitu bere izaera apalagatik, eta ez du administrazioaren laguntzekiko menpekotasunik” (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 74). Baina Elkartek transmisioan, hedapenean, bilketan edo ikerketan sustatzen dituen lan-ildoek, edo egitura profesionaleko 70 soldatapekotik gorako jardunak, aurrera aterako badira, bai behar dute finantzaketa publikoaren bultzada (zatirik handiena bazkidez finantzaz den arren). Autonomia elkarlanarekin uztartzen asmatu beharra tokatu da, bada: “Administrazioari dagokionez, EHBEak interes publikokotzat jotzen dituen proiektuetan finantziarioa eta elkarlana eskatzen eta eskaintzen die Euskal Herriko administrazio desberdinei” (Id.: 74).

Bertsolariek norbanako gisa adierazitako posizio politikoak edo zaleek adierazitakoak direla eta, politikari jeltzaleak gogoitzera iritsi dira hainbatetan, eta ezker abertzalearekin lerratu izana egotzi izan diote Elkarteari: “Bertsolarien (bertsoz), antolatzaileen (ikonoz) eta zaleen (txistu e.a.) adierazpenek une larri bat baino gehiago sorrarazi dizkiote Elkarteari, berorien jomuga direnen alde-tiko posizio-hartze eskariak direla-eta” (Esteibar eta Iturriotz, 2008: 58). Elkartek jarrera hartze politiko horiek errespetatzen ditu, eta zentsuratu izan direnean askatasun hori defendatu du, baina Elkartek gisa ez da politikoki posizionatu: “Posizio politiko-ideologikoa, ekimen politiko aktiboetan Elkartek gisara parte hartu gabe, berau osatzen dugun norbanakoen aukerak errespetatzea izan da” (Id.: 58).

7.6.1.5. *Balio gehiago: garrantzitsuena, oreka sortzailea*

Bertso-munduaren gogoetetan funtsezko kontzeptu bat izan da orekarena. Tradizionalaren eta garaikidearen, jarraitutasunaren eta berritasunaren edo barrukoaren zein irekiaren arteko oreka bilatu nahi izan da bertsolaritzaren garapenean.

Jon Sarasua izan da kontzeptu hori gehien landu duena. Horrela, bueltaka zerabilen jada 1990eko hamarkadan: “[Sarasuaren hitzak] Kanarietan Iberoamerikako inprobisatzaile eta ikerlariei ponentzian egin nien galdera duk: ‘¿Cuál

es el punto de equilibrio entre la adaptación y la identidad? Se nos ocurre una única respuesta: la actitud creadora” (Garzia, 1998: 26).

Sortzaile abizena jarri dio kontzeptuari, eta 2000ko hamarkada hasieran Garzia eta Egañarekin batera argitaratutako liburu kanonikoan funtsezko kontzeptu gisa finkatuko da: “Posible ote da, ordea, indarrean dauden joera eta baldintzetan funtzionatzearen eta nor izatearen arteko balantzari eustea? Non dago moldatzearen eta nortasunaren arteko oreka puntua? [...] agortzen ez den galdera da, sustrai luzedun kultura kokkorrek behintzat etengabe erantzun beharrekoa. Moldatzearen eta nortasunaren arteko oreka puntuaren galderak badu erantzun bat bederen: jarrera sortzailea” (2001: 63).

Idea hori bera elkartearen antolakuntzara eramango da, mugimenduak elkarteari eragile gisa eman nahi dion formaren funtsezko elementu gisa. Horren harira esanguratsua suertatzen da Añotako eztabaidetan 1990eko hamarraldiaren erdialdean Elkarte birsortu zenean logotipo gisa “Orekaren Balantza” adierazten duen Oteizaren irudia hartu izana (Esteibar eta Iturriotz, 2008: 62). Aipatu da jada borondatezko nahiz soldatapeko lanen arteko oreka, baita Elkartearen eraketan sortzaile zein zaleen artean gertatu zen uztarketa ere. Esteibar eta Iturriotzek belaunaldien arteko oreka, Ni eta Gu diskurtsoen arteko oreka, nazio mailako Elkartearen eta herrialdeetako en arteko oreka, eta sustapenean kantitatearen nahiz kalitatearen artean bilatu dena ere aipatzen dituzte (Id.: 24-27).

Oinarrizko balio horretatik Elkartearen funtzionamenduan garrantzitsuak izan diren beste hainbat eratoritzen dira: mugimenduko kideen arteko elkartasuna; norbanakoaren iritziekiko nahiz taldearen erabakiekiko errespetua; partaideen arteko berdintasuna, izan sortzaile edo zale; mugimenduak bere kudeatzaileekiko erakutsi duen konfiantza; erabakiak kontsentsu bidez hartzea eta abar (Id.: 22-23).

Eta balio horietan oinarrituta asmatu da bidea egiten:

[...] poliki-poliki bertsoaren inguruko ekosistema sortu eta zaindu du mugimenduak [...]. Ekosistema horretan, artea ez da bertsoak egitea bakarrik izan [...] artea izan da bidea bera asmatzea, elementu konplexuen samalda bat abiarazi eta kudeatzea [...]. Eta bereziki artea da hori egitea autoeraketaren bidez, adar anitz duen mugimendu antolatu baten gorabeheretan, metabolismo ez-autoritario batean funtzionatzen saiatuz. (Sarasua, 2013: 286)

7.6.2. Bertso-eskolak transmisiorako eta sozializatorako gune

Eragiletza mugimendu autoeratu baten esku jartzeaz gain, transmisiorako bitarteko gisa bertso-eskolak sortzea da azken ziklo honek ekarritako nobedade nagusia. Aurretik Euzko Pizkundean egin zen gisako zerbaiten aipamenen bat,

eta frankismoaren azken aldera egin ziren lehen probak, baina ziklo hau da pauso hori, birsorkuntzarako ez ezik bertsoaritzaren kultur ekosistema modernora egokitzeke ezinbestekoa suertatu dena, gauzatu duena.

Luze eta zabal azaldu dira bertso-eskolen loraldia nahiz loraldi horrek harrotu zituen hautsak ziklo honen oinarriari eskaini zaion puntuan, eta pauso hori bertsoaritzaren irudikapen klasiko esentzializatuarekin hautsi eta mugimenduak behar zuen *framing* berria ahalbidetzeko funtsezkoa izan zela ere nahi-koa argudiatu da seigarren atalean.

Laburbilduz errepika daiteke irudikapen klasikoak, lehen Euskal Pizkundetik jariatutako planteamendu erromantiko esentzialista eta kontserbadore batean oinarrituak, bertsoaritzaren berezko dohain gisa ulertzen zuela. Berezkoa behar zuenez, eta ez ikasia, bertsolariak berez sortzen ziren kultur ekosistema aurremodernoan, nekazaritza mundu elebarkarrean, bakarrik iraun zezakeen. Bigarren Euskal Pizkundeak planteamendu aurrerakoiagoak ekarriko ditu, gizarte modu berrian bizirauteko transmisioa eskolaren bidez burutu behar dela argi ikasiko da eta ikastolen loraldiaren abaroen planteamendu horiek bertsoaritzara ekarriko dira. Bertsolaria jaio beharrean egin egiten dela ulertzeak, berebat, bertso-eskolen jardunak, kultur ekosistema moderno baterako *framingari* atek irekiko dizkio, ikasi nahi duen edonor bertsolaria izan daitekeenez, edonolakoa izan baitaiteke bertsolaria: nekazaritza mundukoa bezala, hirikoa; gizezkoa bezala emakumea; euskaldun elebarkarra bezala euskaldun berria eta abar.

Bestalde, bertso-eskolak bertsoaritzaren transmisiorako ez ezik, haren sozializaziorako gune ere izango dira. Azaldu den gisan, 1990eko hamarraldiaren erdialderako bertso-eskoletatik sortzen diren guztiak bertsoaritzaren elitera bideratzerik ez dagoela ikusiko da, eta eskolen xedea zabaldu egingo da, puntako bertsoaritzaren ez ezik mugimendua bera edo ekosistemaren baitako bestelako alorrak (zaleak, antolaztaileak, gai-jartzaileak, epaileak eta abar) ere elika ditzaketela erakutsiaz.

Beraz, esan bezala, proiektuaren funtsezko elementu bat izango dira:

[Sarasuaren hitzak] Bai, bertso eskolak dira bertsoaritzaren mugimenduaren oinarritzeko nukleoa. Bertso eskolak ez dira eskolak akademia gisa, irakaskuntzaren transmisio zentzu soilean; gehiago dira tailerrak, taldeak, elkarte txikiak batzuetan, bertsoaritzaren tokian tokiko lana beteko dutenak: transmisioa, eta sustapena ere bai, eta bilketa agian, eta antolaketa... Elkarteak nazio osoan egiten dituen funtzioak, azken finean. (Barandiaran, 2011: 47)

7.6.3. *Framing* berria: tradizio ireki baten baitako sortzaile plurala

Seigarren atalean azaldu den bezala, mugimendu kultur gileek euren helburuetara gerturatzen dituen interpretazio markoak sortu ohi dituzte, gero ulerker hori hedatzen saiatzeko:

[...] egun inork ez du eztabaidan jartzen mugimenduak ideia berrien eroale direnik ezta parte-hartzaile eta gizartekideentzat esanahi berriak sortzen dituztenik ere. Eginkizun horretan beste eragile sozial eta politiko batzuekin lehiari aritzen dira gaur egun. Ekoizpen lan hori *framing* modura kontzeptualizatu dugu. (Larri-naga, 2007b: 46)

Bertsolaritzaren mugimenduak ere horrela egin du azken ziklo honetan, zaharkitua gelditua zen bertsolaritzaren ulerkera jendarte garaikideari egokitzen zitzaien berri batez ordezkaturik. Gizarte mugimendu guztiekin gertatzen den bezala, pixkanaka eta praktikaren bidez gauzatu den aldaketa bat izan da, eta funtsezkoa suertatu da fenomenoaren garapenerako nahiz bere hedabideratzearen arrakastarako.

Irudi-berritzeko prozesu hori da azken zikloak bertsolaritzaren proiektu soziokulturalari egin dion hirugarren ekarpen berria.

Modernitate prozesua euskararena bezalako ertzeko komunitate txiki batek eskura ez zituen bitartekoen bidez (estatua eta harengandik jariatzen ziren eskola eta abar) gauzatu zenez, euskal nortasunarentzako arrisku gisa identifikatu zuen, diskurtso mailan behintzat, lehen Euskal Pizkundeak. Iragan hobesten zen etorkizunaren aurrean eta kontserbatzea garapenaren aurrean. Bertsolaritza, hain justu, bere antzinatasunagatik eta izaera aurremodernoagatik hartu zen nortasun ikur gisa. Praktika moderno batzuk abiarazi ziren arren, diskurtso mailan tradizioari eustea, esentziari irauaraztea ezartzen zen xede nagusi gisa. Aitzitik, bigarren Euskal Pizkundeak irauteko berritu beharra dagoela ikusi zuen, esentzialismoak museora daramala euskal kultura, eta praktika modernoak ez ezik ulerkera moderno, ireki eta aurrerakoi bat ere behar duela euskal kulturgintzak.

Berto-munduak Elkartea sortu ondorengo gogoeta partekatuetan gorputzu ahal izan zuen diskurtso berri hori, iraganari bezainbat etorkizunari begiratzen dion ulerkera hori. Sarasuak garatu zuen hainbat lanetan. 1996an honela esaten zion, adibidez, Egañari: “Memoriaren eta sorkuntzaren arteko zubi bat duk bertsogintza. Zubi horretara zatozak alde batetik tradizioa eta bestetik traizioa. Alde batetik ondare-mina eta bestetik berri-grina. Garenaren oroimena eta sortu nahi dugunaren ametsa [...]” (Egaña eta Sarasua, 1997: 233). Eta urtebete geroago Garziarentzat honela biribiltzen zuen ideia: “Zertarako dituk sustraiak? Adarrak luzatzeko” (Garzia, 1998: 28). Aipatu den oreka sortzailearen ideian oinarriturik bada ere, etorkizuna lehenesten du iraganaren aurrean, bizi nahia irau nahiaren aurrean: “Erresistentziari begira jarri, eta bizinahia topatu. Hitzaren ederra. Iraun-nahitik urrunago zoak bizinahia: izanahia, aldanahia, garanahia” (Garzia, 1998: 33). Eta masa kulturak izan ohi dituen ezaugarriekiko ezberdinak izanik babestu beharreko oinarritzko ezaugarriak zerrendatzen ditu, horien galerarik ez lekarkeen garapenari irekita agertuz.

Aurreko zikloetan bertsolaritzaren izaera aurremoderno azpimarratzen zen, bertsolarien berezko jakinduria, eskolarik gabekoa seinalatuz. Aipatu den gisan, zalantzan ere jarri izan zen kultura ikuspegitik prestatuxeagoak zeuden bertsolariak, Basarri edo Amuriza, benetako bertsolariak ote ziren. Ziklo honetan, ordea, bertsogintza ikasi egin zitekeela ikusirik, barrurako begiradaren laguntzaz eta autoebaluazioan trebatuz, geroz eta garrantzi handiagoa eman zaio prestakuntzari: “Paradoxa badirudi ere, bat-batean aritzea oso ongi planifikatutako ekintza da bertsolariaren kasuan [...]” (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 80).

Prestakuntzak iturri askotatik edatea dakar, sorkuntza garaikidearen beste alor batzuekin harremanetan jartzea. Bestalde, bertsolaritza prestigioa irabaziz doan neurrian, bertsolariak beste alor horietako sortzaileengandik elkarlanerako proposamenak jasotzen hasi dira. Bertsolaria bera ere geroz eta kontzienteagoa da bere sortzaile izaeraz, eta kontzientzia berri horretatik beste alorrekin hibridazioak bilatzeko eta esperimentatzeko ekimena hartzea izan da hurrena.

Azaldu den gisan, Amuriza izan zen aitzindaria, Egañaren belaunaldiko zenbait kidek ere egin zituzten bere probak, eta belaunaldi gazteagoak izan dira azken hamarkadetan jarrera hori orokortu dutenak. Horrek guztiak, berebat, plaza berriak, publiko berriak eta presentzia mediatiko garrantzitsuagoa ez ezik, modernitate eta irekitasun irudi berria ere eman dio bertsolaritzari. Garai batean antzokira erdi arrastaka eramaten zuten bertsolaria antzokiaren kartelerako lanik abangoardistenen protagonista bihurtu da.

Bertso-mundua berrikuntza honek bere *framingari* egiten dion onuraren jakitun da, noski: “[...] bertsolaritza eta bertsogintza eraberritzeko ahaleginak medioetan lekua egitea ere garrantzitsua da. Horregatik, bertsoaren eta bertsolaritzaren inguruan egiten diren ikerketen eta, halaber, beste sektore batzuetako artistekin elkarlanean egiten diren proiektuen berri emateak ere helburu izan behar du” (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 58).

Framing berri honetan oinarriturik, Elkartek hedapenean egindako lanari esker irabazitako presentzia mediatikoak eta prestigioak hainbat lagun erakarri du, eta transmisioan egindako lanetik bertsolari berri mordoak sortu dira. Norberaren eskaintza sortzaile gisa lantzetik eskaintza pertsonalagoak sortu dira, bertsolarien ugaritasunak berak halako eskaintzak biderkatu egin ditu, eta, guztientzako tokia egitea nekeza suertatuko denez, publikoaren segmentu ezberdinei zuzenduriko eskaintza espezializatuak ere sortu dira. Ikusi den gisan, hainbat lanek multipolartasuna eta fragmentazioa aipatu dituzte ziklo honen haustura aldiaren marka gisa (Garzia, 2000a, 2000b, 2007 eta 2012; Garzia, Egaña eta Sarasua, 2001; Barandiaran 2011; Zubiri 2016, 2018 eta 2019; Agirreazaldegia 2018a eta 2018b; Rubio 2019).

Bertsolaritzaren irudikapen esentzializatuaren hausturak ireki zion atea aniztasun horri guztiari, eta bere dimentsio garrantzitsuena bertsolari emakumeek irabazitako presentzia da (Zubiri, 2018: 40; Hernandez, 2019: 51-54).

Hain zuzen ere presentzia horrek eta azken urteetan bertso-munduak generoaren inguruan burututako hausnarketak ere egin dio ekarpena *framing* berriari: “Azken urteetan, halaber, generoa ardatz dutela egin dituzten hainbat ekarpen ere *framing*aren baitan koka ditzakegu” (Zubiri, 2016: 29).

Azken ziklo honetan, *framing* berri baten lanketa jarraitua gauzatu da, bada. Urteetan intuitiboa izan da lanketa hori, *framing* kontzeptua bera ere ezezaguna baitzen, baina azkenaldian geroz eta kontzienteagoa. Horrela, aipatu berri den aniztasunari erreferentzia eginez, etorkizun hurbilean *framing* bateratu bati eusteko zailtasunak egon litezkeela planteatzera ere iritsi dira:

[Xabier Aierdi soziologoaren hitzak] *Framinga* da jendeak begira dezala zuk jartzen duzun leihotik. Nik uste dut orain sartuko garela ugalkortasun batean, eta azpi*framing* desberdinak sortuko direla. Kontua da azpi*framing* ezberdin horiek *framing* orokor batean sartzea. Lehen aipatu ditugun segmentazioa eta fragmentazioa agertuko dira, eta kontua da Elkartetik *framing* berbera helaraziko den. (Agirreazaldeg, 2018b: 94)

7.6.4. **Bilketa, ikerketa eta nazioarteko harremanak: oinarritzko balioen eta balio gehigarrien deskubrimendua**

Bilketaren beharraren ideia bertsolaritzaren eragiletzaren historiaren hastapenetatik txertatu zen proiektuan. Bertsolaritzaren inguruan topatu ditugun lehen aipamenetan ere, Iztuetak edo Xahok egindakoetan, jasotzen zen, eta gero jarraitutasuna izan du: Manterolak bilduma egin zuen, Aitzolek ere bai... Proiektuan txertaturik egon arren, eta planteamendu instituzionalagoak ere egin izan ziren arren (Pedro Mari Otañorentzat bilketa horretarako Aldundian postu bat eskatu zuena, esaterako), norbanakoen ekimenez burutu izan zen, ordea. Zavalaren ekimena ere, bestelako dimentsio bat hartzera iritsi arren, argialetxe bat propio sortu eta argialetxerako idatzi zuten hainbat lagun kolaborazioa lotzeraino, Zavalaren proiektua zen finean.

Bilketa modu kolektibo, koordinatu eta erakundetu batean azken ziklo honetan hasiko da, Elkartearen Xenpelar Dokumentazio Zentroarekin. Bertsoa idatziz ez ezik audioan eta bideoan ere jasoko da, horretarako kolaboratzaile sare zabal bat baliatuz, eta Joanito Dorronsorok bildutako bertso-doinuak edo *Bertsolari* aldizkariak argitaratutako argazkiak ere batuko zaizkio bildumari. Bertsoa bera ez ezik bertsolaritzari buruzko prentsako testuak ere jasoko dira, eta baita gaiari buruz ikerketa alorrean argitaratutako lanak ere. Eta hori guztia modu antolatua batean gorde eta eskainiko da, presentzialki nahiz Internet bidez.

Ikerketa ere egina zuten lehenagotik hainbat norbanakok, eta frankismo garaiko zikloaren bigarren erditik Euskaltzaindiaren Ahozkotasan batzordearen

baitan antolaturik zeuden. Baina alor honetan ere topaleku zabalagoa eraikitzeko ahalegina egingo du Elkarteak. Ziklo honek estreinatuko du ikerketaren beharraren eta horren norabidearen inguruko lehen gogoeta partekatu eta publikatua. Izatez, Elkartea bere sorreran hiru alor nagusirekin eratuko zen, transmisioa, sustapena eta jakintza; eta bilketa nahiz ikerketa azken horren muina izango dira (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 72; Sarasua, 2013: 285).⁴⁰³

Nazioarteko harremanena aurretik aintzat hartzen ez zen alor bat da. Ikusi den gisan, antzeko fenomenoek aipamen batzuk egin zituzten Manuel Lekuonak edo baita Basarrik berak ere, baina ez zen proiektu orokorraren baitan sartzen, ez zen lehentasuna alor horretan sakontzea. Aurreko zikloetan indar handia zuten bertsolaritzaren irudikapen esentzializatuak eta ikur izaerak, eta hauek muturrera eramanez munduan bakarra zenaren ideia ere erabili zuen hainbatek. Ziklo berri honetan irudikapen hori hautsi eta, ikusi den bezala, nazioarteko harremanak saretzeari ekingo zaio. Ikerketaren sustapena eragin duen bulkada berak irekiko du bide hau ere: gehiago ezagutu nahiak, gisako beste fenomenoek ispiluak eta haien azterketan trebatutako adituek eskain zezaketenaren jakin-minak.

Haren balio artistikoa eta kulturala kalibratzeko zailtasunak euskal kulturagintza modernoaren hastapenetan, XIX. mendean bertsolaritzak euskal *intelligentsia*-ren arreta bereganatu zuenetik izan dira. Ikusi den moduan, Gabilondok (2016: 192) aipatzen du garai hartan ere piztu zela gerora hainbeste luzatu zen bertsolaritzaren eta poesiaren arteko harremanaren eztabaida. Kultura popularrarekiko jarrera maiseatzailiek nahiz apologistek, oinarrian Burkek azaltzen dituen Modernitate hasierako kultura popularraren bestekotzea eta XIX. mendeko erromantikoek lilura izango lituzketenek, ez dute lagundu korapilo hori argitzen, ezta ahozkotasanak kultura idatziarekiko luzaroan izan duen subalternitateak ere.

Balio hori jakintzaren argitara baino ezin da ezagutu. Hortik Elkartearen sorreratik ardatz honi, eta horren baitan bilketari, ikerketari eta nazioarteko-tzeari, emandako garrantzia.

Garziak bere tesian bertsolaritza baloratzeko erretorikaren markoa proposatzen duenean, bertsolaritzaren balio artistikoa azaleratzeko metodo bat ari da eskaintzen. Sarasuak masa kulturarekiko ezberdinak diren hainbat ezaugarri zerrendatzen dituenean ere, bertsolaritzaren berezko balioen azpimarra dakar. Edo Amurizak nahiz Egañak bertsogintzaren sekretuak esplikatzen dituztenean beste hainbeste egiten dute. Ezagutza hori guztia ere *framing* berriaren funtsezko oinarri bat izango da, Zubirik aipatzen duen bezala (2016: 29).

⁴⁰³ Bilketa, neurri handi batean, ikerketarako lehen pauso gisa ulertzen da. Honela dio Arantxa Mariskalek, XDZren sortzaile eta lehen zuzendari izandakoak: “Xenpelar, berez, ez da ezer, ustiatu, nahasi eta ikertu egin behar da” (Barandiaran, 2011: 64). Aurreko zikloetan lotura hori ez zen hain garbi egiten. Zavalak, esaterako, galtzear zen mundu baten testigantza jasotzeko egiten zuen nagusiki bere bilketa.

Izatez, gizarte mugimendu guztietan gertatzen da inguruari nahiz barrura begira mezu egokia zabaltzeko norbere ezagutzan sakondu behar hori: “[...] nor-tasun kolektiboaren eraikuntza prozesuak hiru urrats egiten ditu mugimenduetan. Lehenengoa [...] mugimenduaren eraketan parte hartzen duten baliabide kognitiboei lotuta dago” (Larrinaga, 2007b: 31).

Bestalde, mugimenduak egindako bideak, pilatutako esperientziak eta bere baitan garatutako gogoeta partekatuak bestelako balio gehigarri batzuk planteatzeko aukera ere ireki dute. Horrela, azken zikloan bertsoaritzak bere eraketan izan duen esperientzia euskal kulturagintzaren beste alor batzuetarako edo nazioartean aurki daitezkeen gisako beste fenomeno batzuetarako erreferentzia bat izan daitekeela aipatu izan da:

[Sarasuaren hitzak] uste dut Elkartea erreferente bat izan daitekeela nazioartean alor horretan, eta etxean ere bai, kulturagintzako beste esparruetan estrategia batzuk inspiratzeko, alboan egoteko. Beti ere, distantzia batetik eta eredu izaten saiatu gabe; izan ere, gurean gertatu diren baldintza historikoak eta bertsoaritzak berak dituen ezaugarri bereziak ezin dira estrapolatu. Ez dut uste kopiagarri izan behar dugunik. Baina erreferentzia bagara izan [...]. (Barandiaran, 2011: 48)

Erreferentzialtasun hori, besteak beste, komunikazioarekin ere lotu izan dute, *framing*arekin harremanetan jartzen duten seinale. Horrela, 2000. urtean Elkartearen gogoetarako txostena aipatzen du Barandiaranek: “Komunikazioan, berriz, Nazioartekotasuna lantzearen garrantzia omen zen giltzarrietako bat, txostenean agertu zuenez” (2011: 95).

*Framing*aren inguruko guztietan gertatu ohi denez, Sarasua ageri zaigu hemen ere, baina ez da kontu hauek dakartzan bakarra. Barandiaranen lan berean Koldo Tapiak eta Maialen Lujanbiok ere aipatzen dute euskal kulturagintzarako eredu bat eskaintzeko aukera, edo Arantxa Mariskalek eta Joxerra Garziak nazioarteko gisako fenomenoaren saretzean lidergoa hartzekoa. Bestalde, bertso-mundutik at ere aitortu izan da erreferentzialtasun hori. Zubirik, esaterako, Iratxe Retolazak literatura alorretik egindako aipamena jasotzen du (2018: 23). Eta Mintzolan euskal antzerkiaren dokumentaziorako egitasmo bat da habian, Euskal Herriko Antzerkizale Elkartea eta XDZren arteko elkarlanean.

Jorratu izan den beste balio gehigarri bat bertsoaritzaren lanketak hezkuntza sistemari egin diezaiokeen ekarpena da. Bertsoaritzaren transmisiorako bitarteko gisa, aspalditik, 1980ko hamarralditik eman izan da bertsoa eskoletan, baina gerora planteatu dena pauso bat haratago doa, bertsoaritzaren lanketatik ahozkototasuna nahiz beste hainbat gaitasun garatu daitezkeela iradokiz: “[Egañaren hitzak] Guk uste dugu [...] bertsoaritzaren estrategia kopiatuz hobetu litekeela neska-mutikoen komunikazio gaitasuna denean [...] haiek antzekotasunez, analogiaz, ikasiko dute antzeko estrategiak erabiltzen, nahiz ez

izan bertsoan, nahiz izan hitzaldi bat egiteko orduan, nahiz izan taldean beste bat konbentzitzeko orduan [...]” (Esnal, Egaña eta Sarasua, 2002: 814). *Bat-bateko bertsolaritza. Gakoak eta azterbideak* liburuan zerrendatzen dira bide horretatik landu litezkeen gaitasunak: pertsonaren gaitasunen garapenaren baitan, inprobisaziorako jarrera eta gaitasunak (autokonfiantza nahiz jarrera sortzailea), komunikazio-ekintza antolatzeke gaitasunak, eta erlazio gaitasunak eta oroimenaren garapena; kultur ondarearen ezagutzan ahozko inprobisazioan murgiltzea eta horren bidez gaurkotatzea landu nahiz euskal historia ezagutzea; hizkuntza gaitasunari dagokionez ahozko espresiorako trebezia eta baliabideak lantzea; eta musika gaitasuna jorratzea euskal doinuen ondareaz jabetuz (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 44-45).

Oinarritzako balioen ezagutzak eta balio gehigarrienak, bada, esan bezala, *framingarekin* lotura zuzena egiten du, baina kontzeptuaren zentzurik zabalean, ezagutzak askorako balio baitu:

[...] bertsolaritzak aurrera egiteko. Estrategiak planteatzeko, lan lerroak zabalteko, beste diziplinekin lan egiteko [...]. Bertsolaritzak gure formazio eta kulturari egin dakizkion ekarpenak egiteko [...]. Ikerketa behar da material didaktiko egokia prestatzeko, hizkuntza lantzeko, garatzeko, bertsogintzari ekarpenak egiten laguntzeko, hau da, bertsolaritza bizirik mantentzeko [Arantxa Mariskalen hitzak]. (Barandiaran, 2011: 64)

7.6.5. **Komunikazioa eta hedabideratzea: profesionalizazioa, norbere ekoizpena eta harreman sarea**

Bertsolaritzaren hedabideratzea ere haren eragiletzaren historiaren lehen uneetatik hartuko da kontuan. Ikusi den bezala bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren hazkundeak ez du etenik izan zikloz ziklo. Azken zikloan, ordea, beste dimensio bat hartuko du kontuak. Azken jauzi honen inguruko hainbat datu eman dira dagoeneko, baina zantzu esanguratsu gehiago ere eman daitezke. Horrela, esaterako, *Bat-bateko bertsolaritza* liburuan bertsoaldi hautatuen emisioa ikus-entzunezko hedabideetan azpigenero izatera iritsi dela esaten da (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 45).

Baina alderantzizkoa ere gaineratzen da, alegia, hedabideetatik zabaltzen den bertsolaritza haren adierazpen garrantzitsuenetako bat dela, alegia, kasik bertsolaritzaren azpigenero bat: “Egungo bertsolaritza hainbat adierazmaila edo eremutan agertzen da [...]. Bost adierazmaila bereiztuko ditugu: a) Ikusgarri edo saio publikoa b) Sariketa eta txapelketa c) Taldeko jardun ludiko ez-formala: bertso-eskola d) Irakaskuntza orokorreko eduki eta ariketa e) Hedabideetako azpi-generoa” (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 38).

Ziklo honetan bertso-munduak lehen aldiz modu autoeratu batean funtzionatuko duenez, Elkarreak lehen aldiz bertsolaritzaren komunikazioaren lan-keta kontziente bat egin du, ardura horien profesionalizaziora iritsiz. Horrela, barne komunikazio bat ere eratuko da lehen aldiz, eta hedabideratzeari dagokionean bertso-munduak jorrotutako eskaintza bat ere garatu da, telebistarako programa eta Interneterako kanal tematikoarekin. Bestalde, hedabideekin elkarlana bultzatu da, eta haien eskaintzari norbere ekoizpenekoa gehituz sarea osatzea izango da ideia gakoetako bat.

7.6.5.1. *Jardueren profesionalizazioa eta egituraren hartutako pisua*

Bertsolaritzaren komunikazioak ere jauzi kualitatibo bat emango du ziklo honetan. Alorraren kontzientzia eta haren baitako ekimenak beste ardura mota batekin jorrotuko dira aurrerantzean. Horrela, esaterako, aipatu den gisan, bertsolariek antolatutako lehen txapelketan, 1986koan, ekitaldiaren aurkezpenarako prentsaurreko bat antolatuko da lehen aldiz. Edo ETBrekin izandako etenean garatu ziren Añotako gogoetetik etorri zen Elkarrearen birsortzean, 1997an, irudi korporatiboa landu zen, komunikazio batzorde bat sortu zen eta bazkideentzako hileroko buletina, “Bertsozale”, abiarazi zen barne komunikaziorako bitarteko gisa. Komunikazioko batzordeburuari (Jon Sarasua izango da lehena), komunikazio arduradun deituko zaio aurrerantzean, baina ez da ordaindutako lana izango. Eguneroko martxan egin beharrekoak Elkarteko idazkariak egingo ditu, eta behar bereziak sortzean, txapelketetan, esaterako, jende gehiagoren dedikazioa eta kanpoko enpresen zerbitzuak baliatuko dira:

Badakit txapelketetan, 1990eko hamarkada erdialdetik aurrera behintzat, beti izendatzen zela komunikazio arduradunen bat. [...] entzun izan ditut Imanol Epeldek parte hartu izana, edo Imanol Minerrek [...]. 2003ko Kultur Artekoan, esaterako, badakit Estitxu Eizagirre, Zihara Enbeita eta Joana Mendiburu ibili zirela lan hauetan eta Kultur Atelier enpresak ere parte hartu zuela. (E. Esteibar, *elkarriketa pertsonala*, 2017/VII/27)

Komunikazioaren ardura, bada, Elkarrearen sorreratik hartu zen: komunikazio arduradunak, ordainpekoa ez zen lanean 1990eko hamarraldiaren bigarren erditik aurrera aritu ziren, eta, jada kontatu den legez, 2005eko Txapelketa Nagusirako Joseba Kamio kontratatu zen komunikazio arduradun profesional gisa. Txapelketaren ondoren, 2006an Esti Esteibar kontratatu zen lanaldi osoko komunikazio arduradun iraunkor gisa, eta urte hartan bertan hurrengo hamar urteetarako estrategia finkatzeko egindako gogoetetan Elkarrearen egituraren komunikazio sail bat sortzea erabaki zen (Barandiaran, 2011: 128). “Bertsozale

elkartea 2007-2018, etorkizun ikuspegia” izeneko dokumentutik jaso dira hitzok:

Ekimenak: Sail eta herrialdeekin zehar lerroan egituratuta egongo den komunikazio atal sendo eta iraunkorra garatu [...]. Komunikazio politika osoa definitu eta garatu [...]. Elkarteko kideen arteko barne komunikazioa garatu. Hartzaille talde ezberdinak identifikatu, eta horiengana iristeko mezu eta erreminta egokituak landu [...]. Kanpo komunikazioari dagokionez: elkartearen proiektua gizarteratu, irudi bateratua eta askotarikoa (EHBE – herrialdeak) landu; diskurtso propioa eta koherentea garatu [...] garaian garaiko komunikazio bide eta guneetan bertsolaritzak osotasunezko lekua izan dezala bermatu. (Esteibar eta Iturriotz, 2008: 35-36)⁴⁰⁴

Egun Esteibarrek, 2015ean komunikazio teknikari gisa kontratatu zuten Amaia Goikoetxeak, herrialde bakoitzeko arduradunek (normalean borondatezkoak), martxan leudekeen txapelketetako komunikazio arduradunek (normalean soldatepekoak), Lankuko ordezkariak, Xenpelarrekoak, Hedapen Sailekoak eta Elkartearen koordinatzaileak osatzen dute Komunikazio Saila daraman batzordea. Eta bertan landutakoak Elkartearen egiturako sail eta batzordeetara eramaten dituzte guztien jarduera komunikatiboa adostu, koordinatu eta bideratzeko. Elkartearen komunikazio plana, urteko egitasmoa, agenda, komunikazio estrategiak eta alorreko beste hainbat tresna garatzen dituzte:

[...] lana da estrategia osoa eta bisio osoa edukitzea eta horiekin bat datorren lana eragitea [...]. Euskal Herri osorako irudi korporatiboa lantzen dugu. Horretarako bitarteko oso garrantzitsu bat Euskal Herriko Elkartearen bertsozale.eus webgunea da [...]. Barne komunikazioa ere gure ardua da. Alor honetan erreminta garrantzitsu bat Elkartearen barne buletina da. [...] sail bakoitzak eta herrialdeetako Elkarteek burutzen dituzten proiektuetan komunikazio alorreko koordinazioa burutzea da egiten dugun beste lan bat. [...] koordinazio lan horretaz haratago, etengabe ari gara erreminta bateratuak garatzen, irizpide bateratuak definitzen, estrategiak komunean jartzen eta abar. Adibidez, aurten bazkietza politika landu dugu [...] (E. Esteibar, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27)⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ Gisako gizarte mugimenduetan barne nahiz kanpo komunikazioak duen garrantzia honela azpimarratzen du Meluccik: “[...] la eficacia de este modelo requiere [...] la existencia de instancias y organizaciones [...] del movimiento con capacidad para garantizar las comunicaciones internas, especialmente durante la fase de latencia, y externas, principalmente en la fase de movilización” (Melucci, 1994: 147).

⁴⁰⁵ Euskal Herriko Elkarteko eragilearen eta teknikariaren lanaz ari da. Horri herrialde bakoitzeko komunikazio arduradunaren lana gehitu behar zaio, baita herrialdeetako txapelketen, Txapelketa Nagusiaren nahiz bestelako ekitaldi berezien (Bertso Eguna, esaterako) komunikazio ardurak hartu ohi dituztenena ere. Esteibarren elkarrizketak askoz ere xehetasun gehiago ematen ditu. Edo Iturriotzekin batera egindako lanean ere zabal jorratzen da, esaterako, Elkartearen barne komunikazioa izan beharko lukeena (2008: 43-51).

Beraz, bertsolaritzaren mugimendua informazio iturri gisa profesionalizatu egin dela esan daiteke. Ez da, ordea, hedabideratzearekin lotura izanik profesionalizatu den alor bakarra. Izan ere, jada azaldu den gisan, hedapenean lanean diharduen talde profesional bat ere osatu du pixkanaka Elkartek: *Hitzetik hortzeraren* ekoizpenean, programak bertsolaritzaren garapenean zuen eragina ikusirik, konfiantzazko eduki sortzaileak jarriko ditu pixkanaka Elkartek, eta pertsonal teknikoaren ardura ere ETBtik kanpoko ekoiztetxe batera eta azkenik Elkartearen eskuetara pasatuko da; Interneteko kanal tematikoa ere, Elkartek kanpoko ekimen pertsonal batetik sortua, Elkartek hartuko du bere gain, eta 2017tik bateko zein besteko langileak talde bateratu batean integratuko ditu.

Esan bezala, Elkartea, bere sorreran ardatz nagusi bana duten hiru sail nagusitan egituratu zen: transmisioa, sustapena eta jakintza. Egitura horri zeharkako bi sail gehitu zaizkio gerora: administrazioa eta komunikazioa. Eta sustapena bitan banatu da: sustapena eta hedapena.⁴⁰⁶ Bilakaera horrek argi uzten du komunikazioak eta hedapenak urteen joanaz irabazi duten pisua: egitura bikoiztuz sortu diren hiru sail berrietatik bi hartu dituzte.

7.6.5.2. *Norbere ekoizpena eta hedabideekin elkarlana*

Komunikazioa eta hedapena modu kontzientean jorratzeari ekin zionetik, hedabideekiko elkarlana landu behar izan du bertsolaritzaren mugimendua. ETBrekin *Hitzetik hortzera* telebista programaren inguruko hitzarmena urtero berritu behar izan da 1990eko hamarraldi hasieratik, irratiekin elkarlan hitzarmenak 2000ko hamarraldi hasieratik gauzatu dira, eta gerora tokiko telebistekin edo Hamaika telebistarekin ere beste hainbeste egin da (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 59-71; Elortza eta Esteibar, 2008: 58). Ahalegin jarraitu bat egin da, bada, medioekin sor daitezkeen harremanak zaintzeko: “[...] noizean behin bilerak egitea komeni da, elkarren berri izateko, elkarlanerako bideak bilatzeko, medioek egingo luketenaren eta horretarako dituzten edo ez dituzten bitarteko eta aukeren berri jakiteko, eta harreman sano eta estuagoa lortzeko” (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 53).

⁴⁰⁶ Duela hamarkada bat jada planteatu zuten Elortza, Sukia eta Muruak bereizketa hori: “Masa-kultura eta kultur industriaren testuinguruari buruz ari garelarik, sustapena eta hedapena egitasmo berberaren bi hankak izanik ere, euren lan-eremuak bereizteak bere zentzua duela deritzogu” (2008: 28). Baita bereizketa horretatik sortu den Hedapen Sailaren baitako edukien ekoizpenerako lantaldearen gisakoa ere: “[...] hedabideen sakoneko ezagutza dutenen eta bertsolaritzaren arteko elkarlanean oinarritutako lan-talde ekonomikoki bideragarria behar litzateke, edozein eta edonolako hedabidetan bertsolaritza-edukiak lantzeko Elkartearen tresna izango litzatekeena [...]. Lan-talde hori hainbat hedabide, programa, sail edo tartetan bertsolaritza-edukiak lantzeko gune izango litzateke, akordio, kontaktu eta kolaboratzaileen bitartez” (2008: 97).

Harreman horietan medioen beharrak ez ezik mugimenduaren hedapen estrategiarenak ere aintzat hartu behar direla ulertu du bertso-munduak:

Kasu askotan hedabideetan bertsolaritzari buruz ematen diren inpaktu informatiboak ez planifikatuak eta ez aurreikusiak izaten dira. Alegia, hedabideak berak bere interes eta beharrak asetzeko egindako ahaleginean oinarritzen dela publikoak jasotzen duen azken emaitza. Helburua da [...] hedabideen esku utzi gabe, izan dadila informazioa hedatzeko modu planifikatu, ordenatu, antolatu eta aurreikusia [...]. Hori guztia egituratzeko beharrezkoa da hedabideetan zer egiten den, bertsozale elkarteak nola funtzionatzen duen eta hedabideetan bertsolaritzaren berri emateaz arduratzen diren eragileak zein diren ezagutzea. (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 58)

Hitzetik Hortzeraren arrakastak ekarri zuen astinduek eta ETBko arduradunekin izandako tirabirek askorako eman zuten. Jada 1990eko hamarraldiaren lehen erdi horretan medioetan ateratzen zena aztertu eta baloratzeko beharra sortu zen (Siadeco, 1995: 66-67). Baita balorazio hori bertsolaritzaren hedapen egokiena izan zitekeenarekin erkatzekoa ere. Horrela, esaterako, dezente erreplikatu zen formatu bakoitzak eta bere ikusle motak izan ditzaketen ezaugarrien arabera edukiak banatzearen ideia. Edo telebistan, irradian nahiz idatzian egiten diren eskaintzen osagarritasuna eta sinergiak aprobetxatu beharra (Garzia, 1993: 96; Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 98). Ildo horretan, deigarria suertatzen da Garziak oso modu goiztiarrean planteatzen duen eskaintza multimedia baten egituraketa (1993: 96) hamarkada luze bat geroago Elortza, Sukia eta Muruak Elkartearentzat lan egingo duen hedapenerako talde multimedia batean garatua ikustea (2008: 107-119). “Bertso Sarea Multimedia” deitu zioten proposamenari, eta, Interneteko kanalaren nahiz telebistako programaren ekoizpenaz gain, hedabideak zerbitzatzeko prentsa agentzia eta Elkartearentzako argialetxe funtzioak esleitu zizkieten (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 111). Garzia, aldiz, telebistako programan eskaintzako bertso-saioa irradian iruzkindu eta prentsan analisi sakonagoa eskaintzeaz ari da, alegia, Elkarteko lantaldearen eskaintza integralaz barik, formatu ezberdinetako lantaldeen koordinazioaz.

Proposamen batetik bestera aurreko puntuan azaldu den prozesua gertatu da: Elkartearen eskaintzaren profesionalizazioa. Bilakaera horren atzean mugimenduarentzat hedabideratze estrategian funtsezkoak diren alor batzuen kontrola egikaritu nahia legoke, batetik, eta, bestetik, Sektorearen egoerak berak ere behartu du Elkarteak igorle funtzio hori indartzera. Bigarren faktore hori ere, behartua izanagatik, aukera moduan ikusi izan du bertso-munduak nahikoa aspalditik:

Hasteko, esan dezagun geroago eta bulegokoagoa dela gaur egungo kazetari-tza. [...] aukera moduan ere begiratu diezaioke egoera horri bertso-mugimenduak, harreman-sare eta akordio egokiak landuz gero, bere irizpideak jarraituz lan egingo duen lan-taldea egituratzeko aukerak egon bai baitaude, hedabideak programaz eta

atalez zein edukiz eta berriz hornitzeko. [...] produktu-ekoizpenari beste garrantzi eman behar litzaioke berri/eduki-emailetzari. Lan eraginkorragoa egiteko modua ikusten dugu bide horretatik; bide zabalagoa, lotura itogarriarik bakoa eta elkarlan aberatsagokoa eragile guztientzat (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 95)⁴⁰⁷

Azken hiru hamarkadetan bertsolaritzaren hedabideratzerako formula guztiak planteatu, esploratu eta jorratu ditu bertso-munduak. Bere kanalak ireki ditu, eta hedabideekin elkarlana sustatu du, bai horiei ekoiztako edukiak eskainiz eta baita beste maila askotako lankidetzaz eskainiz ere. Elkarrekin bere sorreratik egin zuen hedabideratzeko apustu sendoari tinko eutsi zaio, bertsolaritza geroratzeko funtsezkoa delakoan, eta geroz eta indar handiagoa jarri du zeregin horretan. Bestalde, eta aldi berean, hedabideratze hori modu egokian gauzatzea ere zaindu du, bere garaian telebistarekin zeukan hitzarmena eteteraino: “Bertsolaritzaren hedapen eutsia eta orekatua lortzea du ipar lan-ildo honek. Kontua ez da besterik gabe eta ‘zenbat eta gehiago, hobe’ lelopean bertsoa hedatzea, baizik eta modu eutsigarri batean zaletasuna sendotzea” (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 72).

Zikloaren oihartzun mediatikoari eskaini zaion puntuan ikusi ahal izan denez, bere fruituak eman ditu ahalegin horrek guztiak, bai presentzia mediatikoaren hazkunde kuantitatiboari dagokionez eta baita presentzia horren hainbat zantzuk islatzen duten bertsolaritzaren prestigiatzeari dagokionez ere.

7.6.6. Txapelketa: ekintza ikusarazle nagusia

7.6.6.1. *Lehia deserosoa*

Txapelketa da proiektuaren beste oinarri garrantzitsu bat. Bertsogintzaren bilakaeran sekulako eragina izaten duela azpimarratu ohi da, kanonak finkatzeko sekulako indarra duela. Gutxiago aipatu ohi den arren bertsolaritzaren beste alor guztietan ere, beste hainbeste gertatu ohi da, ordea. Ikusi den gisan, Elkarrea bera 1986ko antolaketaren inguruan Euskaltzaindiak eta bertsolariek izandako desadostasunetik sortu zen, ETBekin izandako etena 1997ko txapelketaren emanaldia bideratu beharretik eman zen amaitutzat, 2005eko txapelketaren antolakuntzan gertatutako krisiak ekarri zuen belaunaldi aldaketa Elkarrearen gidaritzan... edo Elkarrekin Interneten daukan eskaintzaren berrikuntzak txapel-

⁴⁰⁷ Ez da, noski, Bertsozale Elkarrea bide horri ekin dion eragile bakarra: “Guzti horrek beheraka handi bat izan du [...]. Beraz, duela urte batzuk erakundeetan ez zegoen komunikaziorako eta ikus-entzunezkoetarako ekiporik, baina gaur egun edozein erakundeertainek dauka horrelako egitura bat” (E. Esteibar, elkarrizketa pertsonala, 2017/VII/27).

keta zikloekin uztartu ohi dira normalean. Mugimenduaren biorritmoak erabat baldintzatzerainoko garrantzia du, bada, txapelketak proiektuaren baitan.

Bertsolaritzaren eragiletzak ziklo batetik bestera eta belaunaldiz belaunaldi eutsi dion ardatz beteranoena ere bada, bilketarekin eta hedabideratzearekin batera, baina, tradizioa eta garrantzia gorabehera, bera da eztabaida eta zalantza gehien sortu izan duena ere.

Txapelketa polemikaz inguratua ageri da txapelketa denetik. Epaimahaia-
ren ingurukoak, esaterako, baita aurretik ere: “Xurien eta gorrien arteko patas-
kek gerla ondoko Euskal Jaiak ilundu zituzten. Donibane Lohizungo Guilbeau
mediku euskaltzale baina errepublikanoak D’Abbadieren inguruko epaileei kri-
tika zorrotzak egin zizkien” (Davant, 2012: 76). Bestalde, zalantzak eragin izan
ditu beti, ez ote duen bertsogintza bere onetik ateratzen. Zavalak, esaterako,
hainbat txapelketatan epaimahaiko izanik, horrek bertsolaritzaren bizi-mundua
ikuskitzen eta antzerki bihurtzen zuela zioen: “Aquel día la mutación fue a la
inversa: un campeonato, que tenía su parte de espectáculo y teatro, se convirtió
por un momento en realidad y vida” (Zavala, 2006b: 222). Eta hainbatek aipa-
tutako korapiloa azpimarratzen zuen:

Ez zen, epaile lan horretan eroso sentitu inoiz, behin baino gehiagotan aitortu
zuen. Nahiago zuen entzule soila izan, edo liburu-saltzaile nahiz jaialdi-graba-
tzaile, bere artxiboa osatzeko bertsopaperez eta bat-bateko bertsoz. Bere lagun
maite Bordarik behin esan omen ziona askotan errepikatzen zuen: ‘Ark esan zidan
bein bertsoa ez zala neurtzen pixura, metroz edo erlojua eskuan artuta. Neurtzeko-
tan ere, beste era batera neurtu bear zala bertsoa, eta neurtzeko zailtasuna ortik
zetorkiola. Arrazoi aundia zuela pentsatu izan det beti’. (Iriondo, 2010: 15)

Joseba Zulaika izan zen 1985ean argitaratutako *Bertsolarien jokoa eta jolasa*
lanean kritika modurik sakonenean azaldu zuena. Laburbilduz, txapelketak,
jokoa izanik, arau batzuk eta, horien arabera, irabazle bat behar zituen; aldiz,
bertsogintza jolasa zen, eta ondorioz arau nahiz garaile garbirik gabea. Bertso-
gintzaren izaerari buruzko tesi hori antzinako desafioetan hainbatetan gertatu
ziren berdinketekin (tartean Xenpelar eta Juxto bertsoetan nork okerrago egin
aritu zirenekoa) janzten zuen. Eta ahozkotatasuna nagusi izanik, hitzaren literalta-
sunari kasik arauaren balioa eman izan zion jendartean, atzo goizera arte, bertso-
lariaren funtzioa literaltasun hori haustea, arauari iskin eginez arteari ate bat
irekitzea zela iradokitzen zuen:

Umorea, esperantza, bihotza, sentimenduen negarra: hori da bertsolariak
sortu nahi duena. Esan genezake gure kultura tradizionalan bertsolaria izan dela
hitzaren literaltasuna eta jokoaren galdu-edo-irabazi superatzen erakutsi diguna.
Euskaldunak hitzari dion seriotasunean, jokoari dion afizioan, benetakotasunari
dion debozioan, bertso kantatzean agertzen da umorearen eta ironiaren leku bezala,

hitzaren jolasean eta fikziozko ofizioak norberaganatuaz, edozein egia edo giza egoera bizitzeko modua. Hitzak esplikatu ezin duena, jokoak irabazi ezin duena, borrokak bentzutu ezin duena, bertsolariak kantu bihurtzen du [...] (2003a: 41-42)

Horrenbestez, jatorrizko funtzio horren ukoa zekarrelakoan, arriskutsutzat jotzen zuen bertsolaria txapelketako jokoaren moldeetara behartzea: “Bertsolariaren ona eta aurrerapena nahi duenak ezin du zeregin kultural ezin ordezkatzuko hori arriskuan jarri haren kantua norgehiagoka izaerara erreduzituz, haren jolasa joko konpetitibo bihurtuz, haren harreman imajinarioak neurtu daitezkeen harreman literaltzat hartuz” (Zulaika, 2003a: 42). Halaber, testua 1986ko txapelketaren boikoterako dei batekin bukatzen zuen:

Idazlan honetako argudioak eta iritziak egokiak balira, lotsarik gabe beren errebeldia kontsuma dezaten eskatuko genieke bertsolarietara: ‘Ez dugu onartzen gure bertsoak etsaminatzeko eta kalifikatzeko konpetentziarik duen epaimahairik; ez dugu onartzen bertsoagintza norgehiagoka joko bihurtu nahi duen publikorik’. Eta kito. Egiazko bertsozaleak ez du bertsoak entzuteko irrika galduko. Eta denok txapeldun geratuko gara. (Id.: 56)

Bertsolariek ez zuten boikotik egin. Izatez, esan bezala, 1986koa izan zen bertsolarietara euren antolatutako lehen txapelketa. Horrek ez du esan nahi Zulaikaren hitzei jaramonik egin ez zitzaionik, eta txapelketaren inguruko kritikak hainbat gogoeta eta ñabardura eragin zituen, asko eta asko bertsolarietara eskutik mahaigaineratutakoak. Eragiletzan buru zebiltzanak ere kritiko agertu ziren zenbaitetan; Jon Sarasuak, esaterako, 1991ko Gipuzkoako txapelketan lehiaren aurkako protesta ekintza burutu zuen,⁴⁰⁸ eta urte batzuk geroago Joxerra Garziak eta biek txapelketaren egokiera zalantzan jartzen zuten *Jon Sarasua: bertso-ispiluan barrena* elkarrizketa liburuan:

[Sarasuaren hitzak] Atxaga, Sarrionandia, Aristi edo Irigoien, lauretan onena zein den erabakitzeke lehiaketa batek ez likek zentzurik, ez? Lau idazle horietatik bakoitzak zaukak bere ekarria, eta kito. Bazakiat oraindik urrun gaudela, baina nik apur bat hortik ulertzen diat gurea. Hala ere, une honetan minorian nagok, beraz

⁴⁰⁸ Honela kontatzen du berak: “[...] Garai hartan jokatzera bortxatua sentitu nintzen (ez pertsonetara bortxatua, baizik egoerak eta nire irtenbiderik ezak) eta azken bertsoa protesta hutsa izan zen, garrasia, lekukotasuna. Ez nekien txapeletik gertu ibiliko nintzenik, nire ardura bakarra aurretik oso gaizki ez egitea zen, protesta hura purrustadatzat har ez zedin. Ez nintzen izan, beraz, txapelari uko egin zion heroia. Hori kasualitate hutsa izan zen [...]. Paradojikoki, gertatu zen bezala gertatu izanak (txapelari uko egin niola jendeak pentsatzeak) nire prestijioa asko handitu zuen. Frenu beharrean azeleradore bihurtu zitzaidan. Eta nire bidea egiten lagundu dit prestijio hark” (Egaña eta Sarasua, 1997: 165).

beste aldean arrazoi pisuzkoak zeudek, eta ez nauk hasiko denen kontra eztabaidan. (Garzia, 1998: 55)

Bistakoa da txapelketa lehia deserosoa dela bertsolarientzat, baina, aldi berean, Sarasuak esaten duen bezala, txapelketari eusteko arrazoiak ere egon badaudela. Horrenbestez, lehia erlatibizatzea izan da ataka horri eman zaion erantzuna:

Joseba Zulaikaren jokoa/jolasa dikotomia nabarmenak izugarri eragin gaitu egungo bertsolariak. Eta nik uste dut, bereizketa argia eta zehatza izan arren, seriogi hartu dugula. Azken batean ekintza bati joko ala jolas zentzua norberak ematen dio, kanpotik begira dagokeenaren iritziaz gaindi. Esan nahi dut, jokoa aritu gaitzekela jolasean, jolasean jokoa bezalaxe. Eta hori, bertsolariok 'sentitu' izan dugun zerbait da.

Alegia, jendeak jokotzat hartzen duen hortan ere jolasean aritzen badakigula.” (Egaña, 1995: 4)

Hainbat argudio eskaini dira ildo horretan: bertsolaritzaren izaera kolaboratiboa (saio on bat ateratzeko bertsolaguna ere ondo aritu beharra) azpimarratu da (Egaña eta Sarasua, 144-145; Garzia, 1998: 72); txapelketa bertsogintzaren atal bat baino ez dela seinatu (Egaña, 2004: 173-174); txapelketako forokeria, probintziakeria eta porra nahiz kinielekiko distantziak markatu (Egaña, 2004: 34), eta hedabideei begira beti azpimarratu dute finalisten arteko giro ona edo irabazteari baino norbere ekarpena egiteari ematen zaion garrantzia.⁴⁰⁹

Bertsolaririk lehiakorrena,⁴¹⁰ Egaña, izan da, hain justu lau aldiz jarraian txapeldun izateak eman dion erreferentzialtasunagatik, filosofia hau hurrengo belaunaldietan txertatu duena:

[...] edozein behatzaile konturatuko litzateke 1986tik hona oholtzara igotzen diren bertsolarien jarrera aldatu egin dela, orduan ez bezalako talde-giroa sumatzen dela. Hori ez da urte batetik besterako aldaketa izan, urte eta txapelketa asko izan dira tartean, eta aldaketa progresiboa izan da; Andoni protagonista nabarmena izan da horretan [Jexux Muruaren hitzak]. (Barandiaran, 2011: 141)

⁴⁰⁹ 2009an, jada bere bosgarren txapela izan zitekeenaren aurrean, behin baino gehiagotan esan zuen Egaña nahiago zuela beste norbaitek irabaztea: *Berria*, 2009/XII/10 “Bosgarrena, oso berandu datorren ume bat bezala izango litzateke”. Eta 2013an, Egaña jada txapelketetatik erretiraturik, Gorka Azkaratek sinatutako testuaren izenburua ere esanguratsua da: *Berria*, 2013/XII/13, “Inork irabazi nahi ez duen txapela”.

⁴¹⁰ Honela dio, esaterako: “... Nahi duzuen. Niri, kilikagarri zait oraindik ere txapelketa. Oraindik ekarpenen bat egiteko gai ikusten dut nire burua. Egia aitortzera, txapelketak prestatzea gustatzen zait niri, jokatzera baino gehiago. Prestatu eta ez jokatzera litzateke irtenbide duina nire buruarekiko. Baina ez jokatzera, badakit ez nintzatekeela behar bezala prestatuko. Gainera, entzulea harrituaraztearen grina hori bizirik sumatzen dut oraindik erraietan” (Egaña, 2004: 175).

Bertsolarien artean kideasunezko giro bat nagusitu da, bada, txapelketaren lehiaren inguruan: “[Lujanbioren hitzak] Hor bai aldatu dela. Ez, beharbada, bertsogintza bera artistikoki, baina bai giro hori, lehiaren ideia, plazaren funtzioaren ideia, elkarlanaren ideia hori” (Id.: 78).

Txapelketak, ordea, ez dio ertzak izateari utziko, eta kritika berriak etorri dira belaunaldi eta hamarkada berriekin: ezartzen duen kanonaren indarrak beselako bertsokera batzuen garapena eta arrakasta mugatzen dituela; elitean bakarririk fokuraturik lortzen den oihartzun mediatikoak bertso-zirkuituaren antolaketa baldintzatzen duela; formatua eta epaileen lana oso behartuak direla... (Ansa, 2011; Araolaza, 2011; Paia, 2011).

7.6.6.2. *Baina gogotsu eutsi zaiona*

Txapelketa lehia deserosoa da, baina baita hori baino askoz gehiago ere. Batetik, bertso-mundua goitik behera aktibatzen duen pizgarria da: “Denek onartzen dute, baita bertsozale kritikoek ere, txapelketek dinamika berri bat eman diotela bertsolaritzari. Errauspean dagoen sua piztu eta indarberritzen duen hauspoaren haizearekin konparatuak izan dira txapelketak bertsozale-tasunarekiko” (Siadeco, 1995: 55). Eta zaletu gehien erakartzen duen eskaintza: “[...] erraz ikus daiteke jende gehien biltzen duen bertso saio mota dela, ikuslegoaren aldetik arrakastatsuen suertatzen den saio-mota” (Siadeco, 1995: 56).

Foku guztiak jartzen zaizkionez puntako bertsogintza garatzeko, elitera sartu nahi duten bertsolari berriak promozionatzeko eta egin nahi diren berrikuntzak planteatzeko erakusleho egokiena izaten dela ere aipatu izan da luza-roan: “[...] txapelketetan ematen dira berrikuntzak frogatzeko aukera gehienak, eta baita bertso onak eta kalitatezkoak entzuteko aukera gehienak ere. Izan ere, jokoan dagoena hainbeste izanik, bertsolariek ahal duten guztia ematen dute, hustu egiten dira txapelketaren presiopean” (Siadeco, 1995: 55-56). Zenbaitek, zalantzan jarri izan du egun zenbateraino berrikuntzak beste plaza batzuetarako uzten ez ote diren, edo azken txapelketetan bertsolari berriek zenbaterainoko aukera izan duten bertan sartzeko, baina oro har ontzat ematen da bertsogintzaren osasunaren argazki bat eskaintzen duela dioen planteamendua: “[...] ekarpenak plazaratzeko tranpal paregabea izan denik eta denik ezin da ukatu. Bertsolarien arteko alternantzia ere eman digu txapelketak, eta herrialde diferentetan dagoen bertsolaritza kontrastatzeko aukera [Jexux Muruaren hitzak]” (Barandiaran, 2011: 139). Edo azpimarra horien garrantzia erlatibizatu egiten da, bestelako onurak gogoraraziz eta txapelketari dena eskatzea ez dela beharrezkoa seinalatuz: “Txapelketak bertsogintzaren jauzi eragile diren eztabaidagarria izan daiteke, baina sustapenaren ikuspegitik funtsezkotzat jo beharrekoak dira

[...]. Txapelketei eurei erakarpen hori baino gehiago eskatzea gehiegi izan liteke [...]” (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 48).

Ukaezina da, bestalde, sarrera ekonomiko garrantzitsua izaten dela Elkar-tearentzat, eta baita autoestimatu txutea ere: “[Aritz Zerainen hitzak] Elkar-tea gisa ere, 2009koa gorakada handia izan zen. Guretzat ere proba handia izan zen, talde berria ginelako, eta konfiantza handia hartu genuen ikusi zelako erantzuteko gai izan ginela” (Barandiaran, 2011: 134),

Txapelketaren kontrako argudioak bezainbeste aurki daitezke, bada, aldekoak. Hortik aurrera balantzea egitea tokatzen da. Honela egiten du lau aldiz txapeldun ateratako zarautzarrak: “Txapelketak bai ala ez? Ezezkorik ez nuke emango. Beraz, baiezkoa emango dut. Zergatik? Oraindik ere ahalegin gune eta transmisio gune garrantzitsu direlako. Eta hasieratik propio bazterrerara utzitako faktoreek (Euskal Kultura, Elkar-tea, promozioa) garrantzia handia dutelako guretzat” (Egaña, 1995: 8). Horrela, Aritz Zerainek, oraintsura arte, hamarkada luze bat Elkarteko koordinatzaile izandakoak: “Arrazoi asko daude txapelketa egiteko, ez egiteko dauden bezala. Baina bertso-gintzari ematen dion astinaldiagatik, lehen aipatutako euskal komunitatearen gune horregatik, eta abar, gaur egun merezi du” (Barandiaran, 2011: 134). Elkartean sorretatik Koldo Tapiaren ondoan liberatu gisa funtsezko ekarpena egin zuen Jexux Muruak, bere aldetik, ukoa ez du alternatiba gisa ikusten: “[...] kritikatzin dutenei edo dugunoi, ez zaigu beste ezer bururatzen, oihartzun handi horrek bertso eskolak eta irakaskuntzan egiten den lan guztia elikatzen duelako [...]. Nik 25 urte eman ditut Elkartean, eta lo gutxien kendu didan gauza txapelketa izan da” (Barandiaran, 2011: 139). Eta azken txapeldunak ere garbi dauka: “Txapelketak albo kalteak ditu, eta onurak. Denok gara horren jabe [...] lehia hutsari igual ez genioke zentzurik bilatuko. Baina lehia horrek tesuinguru bat dauka, herri honen egoera bat. Nik hor ulertzen dut txapelketa” (Barandiaran, 2011, 76).

Bertso-munduko figura erreferentziales txapelketaren jarraipenaren aldeko hautua egin dute. Eta bertso-munduak gogotsu eutsi dio erronkari, jarraipena eman ez ezik indartu ere egin baitu.

Txapelketaren inguruko eztabaida klasiko bat da, eta horrela jarraituko du hurrengo urteetan ere. Hedabideratzearen ikuspegitik, ordea, eztabaidaezina da funtsezko elementu bat suertatzen dela:

Txapelketak hedapenerako tresna bezala erabili dira, modu gero eta informazionalago batean: Bertsolaritzaren Gizarte Mugimenduaren baliabideak mobilizatzen dira txapelketa antolatze eta horren bitartez mobilizazio publiko masiboak eragiteko, baina estrategia horren eraginkortasuna areagotzeko politika mediatikoa lantzen da, zer hedabidetara eta nola iritsi nahi den eztabaidatzeko eta erabakitzeko. (Zubiri, 2016: 26)

Meluccik (1994: 146-147) gizarte mugimenduen baitan funtsezkotzat jotzen duen aldi hedakorra txapelketa aldia izan ohi da bertsolaritzaren gizarte mugimenduarentzat. Oihartzun mediatiko handiena orduan lortzen duenez, bere mezuak eta *framinga* gizarteratzeko eta prestigioa irabazteko baliatzen du.

Aurreko zikloetan txapelketak izan ziren bertsolaritza ikuskizun modernoaren parametroetara eramanaz gizarte modu berrira egokitze bidea ireki ziotenak. Eta, azken ziklo honetan, txapelketa da, bertsolaritza indarrean den masa kulturaren testuinguruan birkokatze baliatu den bitarteko nagusia:

Bertso Egunak eta txapelketek azken urteetan egin duten ibilbidea ere positiboki baloratu beharrekotzat dugu [...] Elkartearen eta bertsozalegoaren bilgune dinamiko (herri-kultura), bertsogintzaren kezka eta proposamen berritzaileen agertoki (arte moderno) eta hedabideen arreta-une (masa-kultura) izatea lortu delako, belaunaldien artean hausturarik suposatu gabe (tradizio bizia). (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 47)

8. EPILOGO GISA: BERTSOLARITZAREN METAMORFOSIAZ ETA TOKIAZ

*Abiadura azkarregia izan da batzuentzat, motelegia besteentzat.
Bertso jendeak erabaki duena da.*

Jon Sarasua, *Hiztunpolis*, 2013, 303.

8.1. ERRONKA: EKOSISTEMA ZAHARRAREN GALERA

Aipatu da jada euskararen komunitateak sarrera berantiarra izan duela Modernitatean, eta atzerapen hori konpentsatzeko azken unean presaka batean egokitzea tokatu zaiola, Sarasuak dioen bezala: “Mundu aurre-modernoa, modernoa eta posmodernoa aro bakarrean nahasi zaizkien belaunaldiak izatea tokatu zaigu Euskal Herrian” (2013: 290). Zavalaren aipua ere esanguratsua suertatzen da zentzu honetan:

Yo suelo decir que el ambiente en que se criaron los abuelos de hoy, sobre todo los de ámbito rural, se parecía más a la Edad Media que a la era informática en que crecen sus nietos. Entre ambas generaciones hay más distancia que la que mediaba antes entre varios siglos. (2006b: 218)

Zavalak aipatzen duen aitona-amonen giro hori kultur ekosistema aurremodernoarena litzateke, baserri-giroan, kasik beste kultur eskaintzarik gabe bertsolariak profeta batzuk bailiran miresten zituen jendarte elebakar eta eskolarik gabearena:

En nuestros caseríos, los nombres de Xenpelar, Txirrita o Pedro María Otaño sonaban igual que en otros ámbitos los de autores de fama mundial. Lo que el magisterio de éstos es para el hombre culto, venía a ser para nuestro pueblo el de los bertsolaris, a quienes tomaba, no sólo como a maestros, sino casi también como a profetas. (Zavala, 2006b: 2018: 219)

Euskal gizarteak bizi izandako industrializazio, tertziarizazio eta informaziozionalizazio prozesuen ondotik baserri-giroa kasik ezerezean gelditu da, ordea; Zubirik (2016: 8) eskaintzen ditu datuak: euskaldunen % 62 hiriburu-eskualdeetan bizi da, % 72,3 5.000 biztanletik gorako herrietan, eta lehen sektorea, egun, ez da euskal ekonomiaren % 3 izatera ere iristen. Euskal gizartearen alfabetatze mailak tokitan utzi du ahozkotasan primarioa, euskaldun elebakarrak desagertuak dira, kultur eskaintza askoz ere zabalagoa da garai batekoa baino... Bertso munduarentzat, bada, bertsolaritzarentzat baldintza garaikideetara egokitzen den ekosistema berria jorratzea izan da erronka nagusia: "Garai bateko espazioak, lanbideak eta bizimoduak desagertu egin ziren. Baldintza haietara moldatuta zegoen bertsolaritza, eta joko eremua higitzearekin, berez, inertziak hutsaren hurrengo izatera bultzatzen zuen bertsolaritza, akaso baita desagertzera" (Zubiri, 2016: 22).

Zavalak ere azaltzen du nola bertsolaria kultur elementu zentralizat zeukan mundu hori ertzekotuz joan zen, eta bere tokia kultur ekosistema modernoak hartu zuen:

Así fue durante generaciones. ¿Cuándo empieza a decaer esta influencia? En la historia de los pueblos hay una etapa en que todo es cultura popular; luego, convive con ella la adquirida en las aulas. Pero ésta va ganando terreno y fuerza y al final se alza como única. (Zavala, 2006b: 219)

Galtzear den mundu horren azken arrastoak jasota uztea izan zen tolosarren proiektua:

"Vida era cuando aquel chico, que me lo contaba siendo ya abuelo, declaraba su amor a una chica en unas estrofas escritas en un papel que dejó, sujeto por una piedra, en la senda por la que ella había de pasar [...]. Vida era cuando a Xenpelar le avisan una noche de que en su camino de vuelta a casa le esperan quienes desean propinarle una paliza; y él no varía su ruta, pero cuando se acerca a donde le aguardan, canta tres estrofas que explican los hechos y convierte a los enemigos en amigos. (Zavala, 2006b: 221-222)

Zulaika ere ahozkotasan primario horren ingurumarietan dabil, bere aita-arentzat artearen eta emozio estetikoek mundurako kasik sarbide bakarra bertsolaritza zela maisuki azaltzen duenean: "Bere seme-alabak eskolatzen zihoazen neurrian gure jakinduriaren eta bere ezjakintasunaren arteko aldea handitzen ari zen, baina oraindik kantua gelditzen zitzaion. Berak ere bazuen bere irudizko mundua, eta barrea eta emozioa ardatz zituen eremu hartako atea bertsoek irekitzen zioten" (Zulaika, 2003b: 96).

Bertsopaperen heriotza data, 1960ko hamarraldia, har daiteke ziurrenik mundu horren heriotza data gisa, euskararen jendartean irratiak indarra hartzen

duen hamarraldi bera hain justu. Bertsoak, euskal kulturgintza modernoa XIX. mende amaieran abiarazi zenetik kultur ekosistema modernoan txertatzen hasiak, ez du desagertzera egin, ordea, eta hurrengo hamarkadetan bi munduren arteko tarte horretan aurkituko da. Andoni Egañak, galtzear dena jasota uztearekin konformatzetik urruti, honela gogoratzen ditu 1980ko hamarraldiko bere hastapenak:

[...] ez etxean, ez kalean, ez tabernan, esate baterako, gaur egun ez da ahozko-tasuna, edo bertsolaritza zehazki, lehenengo moduan transmititzeko erarik ere. Zer-gatik? Faktoreak asko dira, denok dakigu. Taberna batean ezin da bertsotan egin gaur, musika dago, eta topera dago, eta orain dela berrogeita hamar urte Zarauzko Azken Portu tabernan zer festa hobea bertsolari bat zeukan festa baino. Gure umeez, gure gaztetxoek, guk geuk ere apenas hori ezagutu izan dugun. Ni Gasteizen bizi nintzelarik, Gasteizko euskaldun berri bertsoszaleen koadrilari ‘melé’ koadrila deitzen zioten. Xerapio, Rikardo eta beste bi edo hiru, elkartu eta tabernan hola egoten ginelako, errugbilariak melean bezala bertsotan egiteko, klaro, musika gainetik zegoen. (Esnal, Egaña eta Sarasua, 2002: 813)

8.2. ERANTZUNA: HABITAT BERRIRA EGOKITZEKO APUSTUA

8.2.1. Masa kulturaren eremuetan lehiatzeko prest: tentu handiz hartutako arriskuak

Gizarte mugimenduak gatazka testuinguru jakin batean sortu ohi dira, helburu jakinekin eta helburu horiek arriskutan jartzen dituzten inguruabar batzuk gertatzen direlako:

Masa kulturaren garaian bertsolaritzak nola jokatu behar duen galdetu dio BGMk bere buruari [...]. Gizarte mugimendu bihurtzea da itaun horren erantzuna. Baina hausnarketa horrek garbi iradokitzen du zer gatazka testuingurutan kokatzen duen BGMk bertsolaritza: erdal kultura eta kultura merkantilizatua du arerio, hots, kultur ondarea suntsitzen duen fenomeno bati aurre egiten ari zaio BGM, horixe baita bertsolaritzaren geroratzearen alde lan egitea BGMrentzat, beste kultura eredu horrekiko lehian sartzea, kultur hegemoniaren espazioa okupatu ez dezan. (Zubiri, 2016: 17)

Bertsolaritzaren biziraupena da, bada, bertsolaritzaren gizarte mugimenduaren helburu konkretua, eta masa kulturaren testuingurua helburu horrentzat mehatxu gisa ikusten du, masa kulturak definizioz kultur adierazpen indartsuak hedatzen baititu, ahulagoak desagerraraziz. Honela adierazten du Sarasuak Garziak egindako elkarriketan:

[...] gaur egungo paradigma nagusia autopista bakar, zabal eta norabide bakarrekoa duk. Garai batean egon hituan beste autobideak, baina momentu honetan bakarra geratu duk [...]. Mexikorako idatzi nian behin ‘pero en esta autopista de muchos carriles, única dirección y ningún sentido, no dejemos de salir a caminar nuestros propios senderos’. [...] Aukera desberdin askoren ilusionismoa sortzen dik: karril asko eta kolore guztietako autoak. Baina bakarra du, eta hortik zebiltzak gure intelektualik gehienak [...]. Bidexken aniztasuna martxan zegok, baina bazterretan. Ekologian bezala, aniztasuna bera duk erantzunaren erdia. (Garzia, 1998: 42)

Norbere kultura gutxituaren aldeko borroka, aniztasunaren, kultur ekologiaren aldeko borroka ere bada, beraz, ikuspegi orokorrago batetik begiratuta:

“BGMren *framingean* esplizituki aipatzen da ekologiaren diskurtsoa (Garzia, 2007a; Sarasua, 2013), hau da, ardatz behinena ondarea zaintzea eta biziberritzea dela, existitzen den aniztasunaren alde egitea alegia, eta horretarako baldintza sozial aproposak sortu behar direla, kasu honetan bertsolaritza behar bezainbeste hedatu dadin.” (Zubiri, 2016: 17)

Masa kultura arerio baino testuingurua dela kontuan harturik, mehatxu gisa ez ezik, aukera gisa ere ikusi behar izan du bertso munduak, bere helburua erdiesteko:

Bertsolaritzak, biziko bada, egokitu beharra dauka garai berrietara hedabide berrietan sartuz, globalizazioaren joko-arauak baliatuz. Egokitzapen hori nola egiten den, hortxe dago koska. Kosta ahala kosta egiten bada, egokitu nahi denaren funtsa galtzeko arriskua dago. Hori da mehatxua. Baina aukera ere hortxe du bertsolaritzak: egokitzapena taxuz egiten bada, irabazitan aterako da bertsolaritza, eta baita gizartea bera ere. Oreka zaila da, baina baita erakargarria ere: tokian tokikoa, geurea ez besterena den ondarea da zinez unibertsalak izateko dugun bide bakarra. (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 28)

Mehatxuez kontziente izatea da, bada, formularen lehen aldagaia, aukerez kontziente izatea bigarrena, eta arriskatzeko prest egotea hirugarrena. Egañak azaltzen du modu adierazkorrenean azken alderdi hori:

Bertsogintzak berezkoa du arriskua. Bat-bateko lanean estropezuaren arriskurik ez balego ni ez nintzateke ez bertsolari eta ez bertsozale [...] arriskuak hartzera behartu izan dugu gure burua bertsolaritzari dagokionez ere. Ez geneukan beste biderik. Ez genuen nahi bertsolaritza ongi zaindua baina ertzekotua. Ez genuen fosil disdizariarik edo gorpu zurbil makillaturik nahi. ‘Lehen bezalaxe dago. Ez da batere aldatu. Ia-ia bizirik dagoela ematen du’. Hildakoagatik esaten dira horrelakoak hil-kutxaren jiran. Bertsolaritza bizi zedin, bizigintzan, behar zena maxiatzeko prest geunden, arriskuak arrisku. (2004: 159)

Arriskuak hartzea eta aldi berean tentuz egin beharraren ariketa horretan, Sarasuak bertsolaritzak masa kulturarekin partekatzen ez zituen eta ondorioz

arriskuan egon zitezkeen ezaugarriak seinalatu zituen, bertsolaritza 1990eko hamarraldian masa kulturarekin hibridatzen hasi zenean. Izatez, Garzia eta Egañarekin batera burututako teorizazioan bertsolaritzaren ezaugarri soziokulturalena izan zen aretxabaletarrak bere egin zuen alorra, eta hainbat testutan garatu zuen: Sarasua, 1995; Garzia, 1998; Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001; Esnal, Egaña eta Sarasua, 2002; Sarasua, 2003; Sarasua, 2007; eta Sarasua, 2013. Berriena jaso da hemen, aldi berean sintetikoena ere badelako:

Bertsolaritzak baditu ezaugarri batzuk, muinekoak, exzentrikoak direnak masa kulturarekiko. Hasteko, serieko erreprodukzioaren bidez funtzionatzen ez duen adierazpide bakarretakoa da. Sorkuntzaren momentua eta adierazpenaren momentua bat ditu. Une eta gune bakar eta errepikaezinetan gauzatzen da. Une-gune iheskorren jarduna da. Horrek bere izaera osoa baldintzatzen du. *Feed-back* edo berrelkadura zentralagoa du beste inon baino, eta sorkuntzaren unean bertan gertatzen da hori ere neurri batean.

Bestetik, baditu beste ezaugarri batzuk, aurreko muinari lotuak: artistaren eskuragarritasun sozial eta ekonomikoa, izaera partehartzailea, kalekoa, ez-diferentia, taldekoa eta beste hainbat. (Sarasua, 2013: 298)⁴¹¹

Gaia lehen aldiz plazaratu zuenean, 1995ean *Bertsolari* aldizkarian argitaratu zen *Bertsolamintza* jardunaldietako testuan, arrisku hipotetikoez baino gehiago praktika arrisksutsuez ari zela ikus daiteke: “Kultur bide dominanteetan sartzeak bertsolaritzaren ezaugarri garrantzizko batzuk distortsionatzeko arriskua dakar. Zuzenekotasuna, pieza orijinaletan oinarritzea, espazio fisiko publikoa, harreman soziala bultzatzen duen gunea... ez dira betetzen bertsolaritzaren zenbait erabileratan” (Sarasua, 1995: 45). Bistakoa denez, artearen berezko ezaugarri horiek betetzen ez zituen “bertsolaritzaren zenbait erabilera” aipatzen zuenean, telebista bidez eskaintzen zen bertsolaritzari egiten zion erreferentzia.

Bertsolaritzaren gizarte mugimenduarentzat, ikusi denez gizarte mugimendu denetan gertatzen den bezala, komunikazioa da bere helburuak lortzeko bitartekorik behinena. Ikusi denez, baita, bere *action exemplairea* ere eduki du, ezohikoa den arren:

Ez du jarraitzen gizarte mugimenduetan ohikoa den mobilizazio publikoaren eredua. Ez dago protesta bilkura estandarrik. BGMren bereizgarri nagusia arte bat ardatz izatea denez, beharbada ez da harriztekoa arte horren adierazpen behinena izatea mobilizazioa gorpuzteko modua. Izan ere, bertso-saioa da BGMren *action exemplaire*. Aurretik existitzen ez zen estrategia informazional bat sortu zuen

⁴¹¹ Honi kontrajarrita masa kulturak serieko erreprodukzioaren bidez funtzionatzen du, kontsumoa gehiagotan gertatzen da modu indibidualizatu batean kolektiboan baino, normalean harrera eta sorkuntza ez dira une berean gertatzen eta abar.

BGMk bere mobilizazio dinamika sustatzeko. Bi zutabe dauzka: bertso-saioen antolaketa eta politika mediatikoa. (Zubiri, 2016: 26)

Bertso-saioa eta txapelketa, ordea, bere historia modernoaren sorreratik ezagutzen zituen bertsoaritzak. Eta ‘politika mediatiko’ izatera iritsi gabe ere, aurreko hiru zikloetan ere egin zen bertsoaritzza hedabideratzeko ahalegina. Azken zikloak bi zutabe hauek muturreraino garatu ditu, eta hainbat zalantza eragin ditu apustu honek. Ezagunak dira, 1980ko hamarraldiaren amaieran Zulaikak planteatutako jokoaren eta jolasaren arteko dilemarekin hasita (masa kulturaren barneratzeak zituen arriskuen lehen ohartarazpena izan zen hura), txapelketak piztu dituen eztabaidak. Eztabaida horien harira, honela zioen, esaterako, Sarasuak *Bertsolamintza* hartako testuan: “Ikuskizunaren sofistkazio mailan aukera desberdinak ditu bertsoaritzak [...]. Goi mailako ikuskizun eredu bat garatzera joan, ala herritik eskurago dagoen jardunean mantendu, elementuak (ekonomikoak, teknikoak, bitartekoak...) gehiegi formalizatu eta sofistkatu gabe” (Sarasua, 1995: 45). Apustu berria, mugimenduaren buru zebiltzanak gehien kezkatu zituen eta masa kulturarekin benetako hibridazioa zekarrena, bertsoa telebistaratzea izan zen, ordea:

Telebista energia nuklearra zela ohartu ginen laurogeita hamarretan. Arrakas-taren aparra deskontrolatu zezakeen, bertsoariaren arteko prestigio irizpideak bere erara mugitzeko arriskua zuen, muineko ezaugarri batzuk bortxatzen zituen, eta arriskuen sintomak ematen hasia zen. Ehun-berrehun mila pertsonak ikusten gintuzten igande bakar batean, urte osoan norberak plazaz plaza pasatuko guztiak baino askoz gehiagok. Teleikusle horiek ikusten zutena jokaldi solte batzuk ziren, onenak, eta ez partida osoa. Ondo erabiliz gero energia handia zen bertsoaren alde, baina kontrolpean izan ezean, hamarraldietarako erasana ere bai.

Nuklearrari bai esan zitzaion. (Sarasua, 2013: 299)

Tentu izugarriarekin hartu zuten telebistaratzeko-masa kulturarekin hibridatzeko apustua. Tentuaren tentuz, telebistarekin haustera ere iritsi ziren, mugimenduaren diru-iturri nagusia hura zenean: “Oreka bilatzea, lehentasuna eta gidaritzza zein jarduera motak duen ikustea, eta osagarritasuna posible egitea dira une honetako erronkak” (Sarasua, 1995: 45). Eta berriro telebistara itzuli zirenean tentu berarekin jarraitu zuen:

Posible ote da, ordea, indarrean dauden joera eta baldintzetan funtzionatzearen eta nor izatearen arteko balantzari eustea? Non dago moldatzearen eta nortasunaren arteko oreka puntua? Sekula agortzen ez den galdera da, sustrai luzedun kultura koxkorrek behintzat etengabe erantzun beharrekoa. Moldatzearen eta nortasunaren arteko oreka puntuaren galderak badu erantzun bat bederen: jarrera sortzailea. Oreka zail hori aurkitzeko bidelaguna, norbere tradizioa

maitatzeak eta gaurko errealiterara zabaltzeak bien artean sortzen duen tentsio sortzailea da. Bertsolaritzari ere senak hori esaten diola dirudi. (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 63)

Baita itzuli eta ondo gerora ere, pixkanaka alarmak leunduz joan direla ikus badaiteke ere:

[...] masa-kulturaren parte ere bagara (norbanako, talde zein adierazpide moduan). Gaur egungo kultur industria eta kontsumoaren ingurumarian koka-tuak daude sustapen eta hedapen zereginak, eta bertso-mugimenduak bera ere parte den testuinguru horretan lantzen jarraitu beharko du eredu propioa, aukerak baliatuz eta arriskuei aurre eginez, bertsolaritzaren bereizgarriak kontuan hartuz, beti ere. (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 28)

Euskal kulturak masa kulturaren izandako inkurtsio arrakastatsu bakanen artean bertsolaritzarena aipatzen da (Amezaga, 1994: 16 eta 191; Gabilondo, 2016: 281). Buelta batzuk eman zaizkio arrakasta horren azalpenari, eta ikusi da bertso-munduak hedabidetzeko eta bereziki telebistaratzeko egindako apustu indartsua ere kontuan hartu behar dela azalpen horien artean.

Meritu handia izan zuen hartutako arriskuak. Arrisku hori hartu zuten tentuarekin hartu izana izan daiteke, ordea, mugimenduak masa kulturaren egindako murgilketa honetan meriturik handiena duena.

8.2.2. Apustuaren arrakasta

Ziklo bakoitzean bertsolaritzaren inguruan sustatu izan den proiektuaren berri eman da aurreko ataletan. Bertsolaritza habitat berrira egokitzeko proiektu jarraitu bat gertatu da, ikusi den gisan, ziklo ezberdinetan zehar belaunaldi ezberdinek gauzatu dutena, eta bere emaitzak emanez joan dena. Juan Mari Lekuonak aipatzen du, azken zikloa hasi berritan, alorrean izan den garapenik handiena fenomeno soziokultural gisa bizi izandakoa dela: “[...] agian gizaldi hontan bertsolaritzak egin dituen aldakuntzarik haundienak gizarte alderdikoak izan daitezke eta ez hainbeste bertsogintzaren eta poesigintzaren alderdikoak” (J.M. Lekuona, 1982: 334).

Zavalak, beste hainbatek bezala, ez zuen oso argi ikusten ahalegin horien balizko arrakasta:

De la poesía popular vasca puede decirse que vino al mundo con mala estrella. Cuando todo el pueblo la admiraba y casi sobrevaloraba, las clases ilustradas la tenían en poco y la desechaban. Ahora éstas la aprecian y estudian; pero ¿es el mismo el apoyo de las masas? [...] Que nadie malinterprete mis pala-

bras estimándolas como condenatorias de nada. La labor de los bertsolaris modernos y demás promotores de las manifestaciones artísticas populares me han parecido siempre dignas de elogio. Que continúen adelante mientras tengan seguidores. (2006b: 224)

Fenomeno soziokulturalaren oinarritzko aldagaiek, ordea, hazkunde nabarmena erakutsi dute ordutik: bertso-saioen kopuruak 1995ean 419 izate-tik 2015ean 1.764 izatera pasatu dira; bertsolariak 1990ean 290 izate-tik 2015ean 859 izatera; eta urtean bertso-saiotara joaten diren zaleen kopurua 1995ean 223.924 izate-tik 2015ean 263.884 izatera (Zubiri, 2018: 28-30 eta 2019: 20-21). Berebat, transmisio alorreko datuak ere ikusgarriak dira: 2013an 20.532 ikaslek jorratzen zuten bertsolaritza 382 ikastetxetan, eta hez-kuntza arautuaz kanpo 95 herritan banatutako bertso-eskoletan 1.429 lagu-nek parte hartzen zuten (Sarasua, 2013: 306). Inoiz baino osasuntsuago ageri da bertsolaritza: “[...] soilik bertsozale sutsuen kopuruari erreparatuko bage-nio, 800.000 hiztunera iristen ez den hizkuntza erkidego batean 100.00 bertsozale baino gehiago izango genituzke, eta BECeko finalaren audientziei begiratuta, garbi dago sutsu izan gabe ere [...] kopurua handixeagoa dela” (Zubiri, 2016: 5).

Hazkunde hori ez da, noski, ausaz eman; bertso-munduaren apustuaren arrakastaren isla da:

Euskararen komunitatearen baitan gaur egun bertsolaritzak duen sustrai-tze-maila ez da kasualitatez sortua. Batetik, badu oinarri historikoa, bertsolaritzak euskal herrietan duen tokia ez da oraingoa. Baina, bestetik, azken 25 urteotan bertsolari belaunaldi batek bertso-gintza odolberritzeko egin duten ahaleginaren emaitza ere bada, eta, batez ere, azken 15 urteotan bertsolaritza kolektibo bezala gidatu duten bertsolari, bertsozale eta antolatzaile belaunaldi batek garatu duen estrategia soziokulturalaren emaitza. (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 37)

Izatez, dauzkagun datuen abiapuntua 1995ekoa den arren, ordurako bidea-ren zati bat egin zen bertso-mundua eta oso modu kontzientean bizi zituen bai apustua eta baita haren arrakasta ere:

[Sarasuaren hitzak] Horretxan bila ibili gaituk, nolabait. Bertsotan hasi gine-netik bertsozaletasuna gehitzea izan duk gure (behintzat nire) ahaleginen sakoneko iparra [...]. Saiok egiten genitian, hurrengo urterako, etorkizunerako, entzuleak irabaztea gogoan izanda, eginahala horretara jarrita [...]. Tentsio horri saioz saio, urtez urte eutsi zioagu. Eta ikusi diagu tantaka-tantaka (a ze aldea hamabost urtetik hona!) arrakastaren likidoa eta aparra igotzen [...]. Kontua duk gure aroa horixe izan dela: kontzienteki bilatutako arrakasta baten historia. (Egaña eta Sarasua, 1997: 194-195)

8.2.3. **Metamorfosia: praktika tradizional, moderno eta postmodernoen osagarritasuna**

Azken zikloan masa kulturaren testuinguruaren eragin nabarmena bizitzea tokatu zaio bertso-munduari. Testuinguru horretan, aipatu den bezala, hedabideek funtsezko garrantzia hartuko dute kultur bitartekari gisa, eta asmatu da horretara egokitzen:

Kultur fenomenoaren transmisio eta adierazpen kanalak aldatzen ari dira. Ezau-garririk nabarmenena masa-hedabideen bat-bateko sarrera da. Hauen bitartez publiko berriarengana iristeaz gain, ohiko publikoan ere eragina dute, fenomenoaren transmisiorako eta sozializatorako pertsonarteko kanaletan sartzen baitira [...]. Euskaldunetatik %60 hedabideetatik jasotzen du bertsolariaren berri, %30ak lagunartetik, familiaratik edo herrietik. (Aierdi, Aldaz et al., 2007a: 99)

Ikerketa honetan ikusi ahal izan den bezala, bertsolariaren presentzia media-tikoak hazkunde jarraitu bat izan du, eta azken ziklo honetan biderkatu egin da. Zubirik ere azaltzen du azken zikloko hedabideratze estrategia arrakastatsua izan dela eta arrakasta hori funtsezkoa izan dela bertsolariaren hazkundera:

Datu askok iradokitzen dute Bertsolariaren Gizarte Mugimenduaren estrategia informazionala arrakastatsua izan dela [...]. Azken finean, zenbaki horiek iradokitzen dutena da bertsozaleen artean ziur aski gehiengoa ez dela bertsozaleen sozializazio primarioan, zeina umetan eta familiaren baitan gertatzen den, baizik eta familiaren eremutik kanpo edo/eta haurtzaroa gaingitu ondoren. (2016: 27-28)

Masa kulturaren murgiltzeko apustuari esker, eta zabaldu ahal izan den bertsolariaren ulerkera berria nahiz bertsolariaren euren sorkuntzan erakutsi duten berrikuntza maila dela medio, azterketa soziologikoen emaitzetan ikus daitekeenez bertsolariaren pertzepzio berri bat ere zabaldu da zaleen artean nahiz euskal jendartearen baitan: garai batean nagusiki tradizioarekin eta iraganarekin lotzen bazen, egun bere erroak tradizioan dituen ekimen modernotzat hartzen da (Aierdi, Aldaz *et al.*, 2007a: 59-60); zaleen % 94,5 eta euskal hiztunen % 74,7 aurka edo oso aurka azaltzen da bertsolariaren esparru kultural zaharkitu bat dela planteatzen bazaio (id: 62). Eta masa kulturarekin lotura handiena duten adierazpenek ere onarpen zabala dute: zaleen % 89,6 eta euskal hiztunen % 88,9 konforme edo oso konforme ageri da txapelketak antolatzearekin; edo zaleen % 91,1 eta euskal hiztunen % 87,2 konforme edo oso konforme azaltzen da bertsolariaren telebistan agertzearekin (id: 62).

Bertso-munduak nahiago izan du masa kultura etsai gisa ikusi baino lehia-tzeko eremu gisa ulertu, eta esperientziak erakutsi dio txapelketatako edo hedabideetako bertsolariak ez duela zertan sagardotegikoa ordezkatu:

[...] ukaezina da bertso-mugimenduak berak ere garatu dituen hainbat ekime-
nek gaur egungo masa-kulturarekin duen zerikusia: bertsoa telebistara eroatea, txa-
pelketetan ahalik eta hedabide gehienen atentzioa erakarri nahia, zezen-plazak eta
erakustazokak betetzeko apustuak eta abar. Ekintzarik masiboenak ere zein tes-
tuinguru hauskorrean egiten diren kontuan harturik, etorkizunean ere uko egin
ezin dion esparrua du hori bertso-mugimenduak, ezagutzaz eta irizpidez; esan gabe
doa, bestelako bideak, jasoago edo ertzekoagoak [...] integratzeko sentsibilitatea eta
gaitasuna izan behar dituela proiektu orokorrak [...]. Masa-kulturarekin eta kultur
industriaren norabide nagusiekin guztiz bat ez datozen ezaugarriak bide ditu ber-
tsolaritzak. [...] zaindu beharreko ezaugarritzat ditugu orijinalaren balioa, jendau-
rrekotasuna zein zaleen eskuhartzea, eta, publikoaren integrazioa. (Elortza, Sukia
eta Murua, 2008: 25-26)

Elkarren pizgarri diren eskaintzek osatutako hibridazio bat garatu ahal izan
da: “Adituek deskribatu dizkiguten hiru logika kulturalak daude gaurko bertso-
laritzaren baitan (tradizionala/ antropologikoa/ mundu-ikuskerarena, moder-
noa/ jaso/ politikoa eta postmoderno/ merkatukoa/ nortasun-kontsumokoa),
eta hiruen arteko dialektika da bertsolaritza bizi-eske baino bizirik dagoen sei-
nale; ez tentsiorik gabe, noski” (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 22).

8.2.4. Bilakaeraren albo kalteak

Bilakaerak tentsioak eragin ditu. Aurreko zikloetan nagusi izan zen bertso-
laritzaren ikuspegi esentzializatuagoak bizirik eutsi dio bertso-munduko sek-
tore klasikoenaren baitan. Sektore horretatik eskola zaharreko bertsolarien
bertsokera aldarrikatu izan da, aipatuz garai batekoa freskoagoa zela, txispa
gehiago zuela, xumeagoa zela, alferrikako artifiziorik gabea eta abar. Bertsolari
jantziagoaren aurrean sagardotegikoa hobestearen kontua zaharra da oso, lehen
bertsolari jantzia, Basarri, agertu zenetik ziklikoki planteatu izan dena, eta nos-
talgia puntu batek gaurdaino eusten dio: zaleen artean % 40,4 aurka edo oso
aurka ageri da “Lehengo bertsolariak grazia gehiago zeukaten” baieztapenaren
aurrean, baina % 25,9k zalantzak dauzka, eta % 29 konforme edo oso kon-
forme ageri da; eremu zabalagoan, euskal hiztunen artean, % 22,2 aurka edo
oso aurka ageri dira, % 27 zalantzan eta % 40 alde edo oso alde (Aierdi, Aldaz
et al., 2007a: 69).

Eragiletzan aritu direnek tentu handia erakutsi dute jarraitutasunaren eta
berrikuntzaren arteko oreka mantentzearekin, baina hala eta guztiz ere zenbait
aditu kezkatu agertu izan da bilakaerak esentzien galera ekar dezakeelakoan.
Pello Esnalek, esaterako, nahikoa modu ezkorrean baloratzen du bertsolaritza-
ren praktiken modernizazioa, Lore Jokoetatik hasita bertsolaritza “Modernita-
teak irekitako zauria” bizi duela dio (Esnal, Egaña eta Sarasua, 2002: 811), eta

Zavalaren lanean oinarriturik⁴¹² bertsolaritza bere onera, fokuetatik kanpo garatzen diren adierazpideetara, ekarri beharra aldarrikatu izan du: “Mundu modernoak ekarri zuen bertsoak, bizi-munduaz ahaztuta, irizpide estetikoaz juzgatzea. Gero nolako lanak gauzak beren onera ekartzen” (Esnal, 2015: 188). Eta eskola zaharreko bertsolari batzuk aipatu izan dute ez ote den bertsozale klasikoa baztertu. Txomin Garmendiak, esaterako, honela dio: “Bertsolaritzak oraingo mar-txan beheraka egingo du. Garai bateko egitazko bertsozalea baztertu egin da, eta oraingo jende berriak, ba al du bertsozaletasunik? Itxura asko egiten da, batez ere txapelketetan, baina ez al da itxura gehiegi? Hau da nire kezka” (Odrizola, 1996: 36).

Azken zikloaren hastapenetatik planteatuko da arazoa, berrikuntzarekin sektore klasikoena uxatzeko arriskua:

Moeta askotako publiko baten aurrean bertsolaritzak zer bide hartu behar du? Zein dira, bestalde, bideak? Nahiko kurio-oso da fenomeno-ua. Bertsolaritzak bide berriak zabaldu dituenean, beti betitik berea izan duen publiko-ua galtzen hasi da, adineko jende asko, eta nekazaritzan, industrian, tabernan eta musean kulturizatutako asko eta askok, egun bertsolaritzan nagusitu den moldea ez du batere atsegin.

Bestalde berriz bide berriak jende berria inguratu du, orain artean bertsolaritza ezagutu ez duena edo agian orain artean zaila egiten zitzaiona. (*Oh! Euzkadi*, 1980ko uztaila, 3. zk., “Bertso txiki bat bota behar duk mesedez”)

Zenbaitetan kritika horiek badute zerikusirik ziklo talkarekin, eta Adminis-trazioarekiko harremana gatazkatsuen-ua izan denean euskal abertzaletasunaren baitako arrakalarekin ere nahasi izan du zenbaitetik, baina normalean nahikoa modu normalizatua onartu izan da gertatu den bilakaera. Belaunaldi zaharreneko bertsolariek ere protagonismo handia izan dute azken ziklo honetan, zubi lanetan ere ibili da hainbat, eta oro har bertsogintza berriak eta bertsolaritzaren irudikapen berriak zale berri gehiago erakarri ditu zaharrak uxatu baino.

Eragileen artean, esan bezala, tentu handia jarri zaio orekari, baina ez da zalantzarik egin garatu behar-aren inguruan. Honela dio, esaterako, Joxerra Garziak:

⁴¹² Zavalak, besteak beste, bertsolaritza bizi-mundurako behar bat izatetik ikuskizun izatera pasatu dela dio. Honela, kultura popularraren barruko prozesu orokor baten baitan kokatzen du bertsolaritzari gertatutakoa: “También las viejas costumbres, que antes eran vida y alma del pueblo, pasan a ser espectáculo, que viene a ser otro tipo de ornato y adorno” (Zavala, 2006b: 220). Eta berak lehengo maiteago zuela, benetakoagoa iruditzen zitzaiola azpimarratzen du: “Las estrofas de hoy es fácil que sean, bastantes de ellas al menos, mejores que las de antes. Pero se cantan en un recinto cerrado, ante un público sentado, que quiere ver quién lo hace con más habilidad; o en una sobremesa, para quienes acaban de refocilarse con un buen festín. Es así un arte o espectáculo” (Zavala, 2006b: 221-222).

Duela zenbait urte entzun ziren jatorkeriaz blaituriko diskurtsoak ez dira oraindik ere isildu, eta badute beren arrazoi puska ere. Nolanahi ere, badirudi bertso-munduaren barruko jendeak argi eta garbi apustu egin duela bertso-larritza modernizatzearen alde. Eta modernizatze hori hedabideetatik egin beharko da, inola ere egitekotan. Lagunarteko bertso-gintza fresko eta ziridunari bere lekua zer ukaturik ez dago, dioguna aurrera ateratzeko. Baina Txirrita (eta sagardotegietako Txirrita bakarrik) eredu bakartzat duten nostalgikoen bideak, atzera ezezik, ezerezero eramango luke, luze gabe, bertso-larritza. (Garzia, 1993: 83-84)

Tradizioa vs Modernitatea dikotomia gaindituztat ematen du gaurko bertso-munduak:

Tradizioaren auzia, bestalde, aspaldi erantzun du bertso-mugimenduak: bizi, ez iraun; bertso-larritzaren barne-bilakaera horretan, gainera, kultur adierazpide garaikideekiko konplexu zaharkiturik bako elkarlana berebiziko garrantzia duen ezaugarritzat dugu [...]. XX. mendeko hainbat ikuspegi berritzeko garaian bizi garaia dirudi: herri-kultura eta kultura jaso, kulturgintza eta politika, identitatea eta kontsumoa... Horiek horrela, berezitasunari eusten ez ezik, malgu jokatzeko garaiak direla dirudi; bertso-larritza (eta euskal kultura, oro har) geroratzeko, bere ezaugarriak zaintzen baina kaltegarri gertatu daitezkeen zurruntasunak saihesten asmatu beharko dugula aldi berean. (Elortza, Sukia eta Murua, 2008: 12)

Jon Maia da irudikapen esentzializatuak erlatibizatze beharraren inguruko funtsezko gogoeta modu grafiko batean eskaintzen duena:

Jakoba Errekondok, basoari buruz ari dela, gure paisaiaren gainean egiten duen irakurketak uste dut balio duela bertso-larritzarako ere [...]. Berak dio Euskal Herrian ikusten dugun paisaia guzti-guztia gizakiaren eraginaren ondorio dela. Alegia, hemen ez dagoela berezko basorik, birjinarik, Amazonasen edo Indonesian egon daitezkeenak bezalakorik. Ikusten dugun gure paisaia guztia guk eraldatua da [...]. Basoan bezalaxe bertso-larritzan ere mendeetan zehar dena inausi dugu, aitzurto dugu, erre dugu, ibaiak bidez aldatu... Eta orain daukagun paisaia ez da izan genezakeen txarrena. (Maia, 2017: 255)

8.3. AHOZKOTASUNAREN ETA ERRETORIKAREN SUBALTERNITATEAK EKARRITAKO DESPISTE MODERNISTA

Deigarria suertatzen da fenomenoaren berezko balioa ulertzeko funtsezkoak diren bi ekarpen teoriko, Manuel Lekuonarena eta Joxerra Garziarena, despiste orokortuaren eta hainbaten mespretxuaren adierazle liricateen *boutade* banari erantzuten ikustea, 70 urteko tartearekin.

Manuel Lekuonari 1918ko irailean Eusko Ikaskuntzak Oñatin antolatutako lehen kongresuan entzundakoak piztu zion harra. Alemanian baseritarrek Goethe errezitatzen zutela eta Euskal Herrian bertsolarien arrunkeiekin konformatzen zirela esan omen zuen Donostiako kazetari batek. Honela kontatzen du Lekuonak berak *Oh! Euzkadiri* eskainitako elkarrizketan: “[...] Schillerren eta Goetheren zerak, zerbezeritan nola zitatzen ziren eta ez hemengoa, hemengoak bertsolariak, ximplekeriak zirela. Ximplekeriak? min eman zidan egiazki. Orduan pixtu nintzen ni berriz eta seminarioko katedran orduan ta gehio arakatzen egondu nintzen. Horrela bizkortu nintzen gauza hoietarako” (*Oh! Euzkadi*, 1982ko otsaila, 14. zk. ‘Manuel Lekuona’). Bai bizkortu ere, 1930ean Eusko Ikaskuntzak Bergaran antolatutako kongresuan eman zuen “Arte popular vasco” hitzaldian Ahozko Euskal Literatura aztertzeke ikuspegi berria eskaini baitzuen, bertso gintza baloratzeko haren testuinguru sozial eta kulturala aintzat hartuz, bertsolarietari prestigioa emateko funtsezkoa izan zena.

Garziaren kasuan Matias Mujikak 1997an Interneten zabalduko “Libelo sobre la cultura en euskera” testuaren herra da erantzuna dakarrena. Mujikak euskal kulturgintzaren maila eskasaren eta iruzurraren adibidetzat Basarrik 1935eko finalean botatuko bertsoa jartzen du: “[...] cuando veo a gente urbana [...] poner los ojos en blanco ante estas ramplonerías en ripio y aún mucho peores, entonces sí me siento capacitado para opinar: esta gente miente.”⁴¹³ Garziak 2000. urtean argitaratutako tesian erretorika epidiktikoa aldarrikatzen du bertsolarietza baloratzeko marko gisa. Eta *Bat-bateko bertsolarietza. Gakoak eta azterbideak* lanean horrela erantzuten zaio Mujikari:

Poetika idatziaren ikuspegitik ari da Mujika, eta teoria horren arabera ezinezkoa da horrelako testu batek inorengan ezein emozio eragitea. [...] horrelako bertsoekin emozionatzen direla diotenak planta egiten ari dira, ezinezkoa baita horrelako memelokeriekin emozionatzea. Gu, ordea, sarri emozionatu izan gara maila horretako testua duten bertsoekin, eta ezin dugu inola ere egin Mujikak egiten duen aukera bera. Batetik, emozioa daukagu, guk eta gure ingurukoek sarri bizi izandakoa. Bestetik, berriz, emozio hori ezinezkoa dela dioskun teoria. Libelogleak, kinka berean, emozioa jartzen du zalantzan. Guk, berriz, teoria. (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 139)

Kultura idatziaren betaurrekoak jantzita ahozkotatasunaren balioa ezin ikusi izana ez da harriztekoa, Ongek azaltzen duen bezala ahozkotatasunaren subalternitatearen ondorio bat da:

⁴¹³ Helbide honetatik berreskuratua: https://updocs.net/queue/libelo-sobre-la-cultura-en-euskera-matias-mugica-a5b34c17327f8a?&queue_id=-1&v=1533941294&u=ODUuODQuM-jEwLjcx [2016/VI/23]

La concentración de los especialistas en los textos tuvo consecuencias ideológicas. Con la atención enfocada en los textos, con frecuencia prosiguieron a suponer, a menudo sin reflexión alguna, que la articulación verbal oral era en esencia idéntica a la expresión verbal escrita con la que normalmente trabajaban, y que las formas artísticas orales en el fondo sólo eran textos, salvo en el hecho de que no estaban asentadas por escrito. Se extendió la impresión de que, aparte del discurso (gobernado por reglas retóricas escritas), las formas artísticas orales eran fundamentalmente desmañadas e indignas de examen serio. (2016: 46)

Ahokotasunaren subalternitate hori Modernitatearen sorreratik bertatik gertatu zen, lehen inprentak martxan jartzen direnetik. Burkek deskribatutako eliteen bestekotze prozesuaren emaitza da ahokotasunaren subalternitatea, eta kultura popularrarekin edo periferiako kulturekin gertatu bezala, ahokotasunarekiko mespretxua zabaldu zen eliteen artean.

Idatzia hedatuz joan zen alfabetatzea zabalduz zihoan heinean. Burkeren (1991) arabera XVI. mende hasieran 40.000 lan argitaratu ziren urtean Europa osoan eta, XVIII.aren hasierarako, kopuru hori Frantziak bakarrik sortzen zuen. Eta garapen horrek ahozkoaren ertzeratzea finkatu zuen gutxika. Jendaurrean hitz egiteko arteak, erretorikak, bizi izandako bilakaerak islatzen du argien ertzeratze hori, hain justu. Izan ere, Errenazimentuak eta Ilustrazioak klasikoekiko zuten atxikimenduak diziplinaren berpizkunde bat ekarri bazuten ere, idatzia- ren hegemonia berriaren erakusle, ahozko diskurtsoaren arteak ahozkoaz kezkatzeari utzi zion:

Para el siglo XVI los libros de texto de retórica comúnmente pasaban por alto, de las tradicionales cinco partes de la retórica (invención, disposición, estilo, memoria y recitación), la cuarta, la memoria, que no era aplicable a la escritura [...] nadie lanzó nunca deliberadamente un programa para dar esta nueva orientación a la retórica: el ‘arte’ simplemente siguió el rumbo de la conciencia, alejándose de una economía oral hacia una escrita.”(Ong, 2016: 188)

Eta pixkanaka, idatziaren hegemoniaz, bera izan zen ertzeratuz joan zena:

La tendencia culminó antes de que se notara que algo estaba sucediendo, y en ese momento la retórica ya no fue la materia que en otros tiempos había abarcado todo; la educación ya no podía describirse como esencialmente retórica, como se había hecho en épocas anteriores. Las tres grandes materias: la lectura, la escritura y la aritmética, que representaban una educación —teórica, comercial y doméstica— en esencia ajena a la retórica, fueron sustituyendo paulatinamente a la enseñanza tradicional, heroica y agonística, de bases orales [...]. (Ong, 2016: 188)

Erretorika hezkuntza sistemaren oinarri izatetik erabat desagertzera pasatu zen, eta erromantikoei bertsolaritza deskubritu zutenean ez zuten zer marko

zegokion asmatzen jakin: “The discussion as to whether they were simply *bertsolaris* or could also be considered poets fascinated cultural promoters, observers, and critics in the 19th century” (Gabilondo, 2016: 193). Eta ordutik, alegia, *bertsolaritzaren* historia modernoaren hastapenetatik, aldiro errepikatu izan dira halako eztabaidak. Gaurdaino.

Bere garaian, erretorika nagusi zenean, Ongek azaltzen duenaren arabera, alderantzizko fenomeno gertatzen zen: poesia zegoen umezurtz, marko propio-rik gabe, eta marko gisa Garziak gaur *bertsolaritzarentzat* aldarrikatzen duen erretorika epidiktikoa ezarri ohi zitzaion:

Desde la antigüedad griega, el predominio de la retórica en los fundamentos académicos produjo, en todo el mundo escolarizado, la impresión, real aunque a menudo vaga, de que la oratoria era el paradigma de toda expresión verbal y mantuvo muy en alto el nivel agonístico del discurso [...]. La poesía misma con frecuencia se comparaba con la oratoria ‘epidíctica’ y se consideraba que estaba relacionada fundamentalmente con la alabanza o la censura [...]. (2016: 181)

Ahokotasunaren subalternitateak esplikatzen du, bada, *bertsolaritzaren* balio artistikoa ulertzeko oso luzaroan sortu izan diren zailtasunak. Hegemoni-koak subalernoaren errepresentazioan daukan eraginak esplikatuko luke baita hainbat aditu edo eragilek *bertsolaritzak* marko propioa behar zuela seinalatu arren⁴¹⁴ hainbeste denboran marko horri izen-abizenik jarri ez izana.

Joxerra Garziak berreskuratu du erretorika epidiktikoa *bertsolaritza* eta ahokotasuna baloratzeko marko gisa. Ez du, noski, ezerezetik erreskatatu. Berak azaltzen duen moduan Juan Mari Lekuonak eskaini zion arrastoa 1982an

⁴¹⁴ Iztueta bera izango da, *bertsolaritzari* buruzko lehen lan etnografiko hartan bertan, gisa-ko lehen ohararazpen bat egin zuena: “Pretender en los cantos vulgares las conbinaciones sublimes del arte, sería un error grosero; pero cuando en medio de su sencillez y abandono tienen el acierto de la espresion, de la analogía con el objeto y segun el asunto, de la sensibilidad peculiar á él, si puedo espresarme así, ya entónces puede inferirse la disposicion de los pueblos para el arte encantador de la armonia y [...] de aplicar la melodia a la manifestación de sus afectos y de sus sensaciones” (1826: 7).

Basarrik Arestirekin prentsan argitaratutako artikulua gurutzatuaz izan zuen eztabaidan ere *bertsolaria* ez dela poeta defendatzen zuen: “*Bertsolariak* ere poetak dirala dio Gabriel Aresti’k. [...] poetarik onenak *bertsolariak* dirala ezteiteke esan inñolako moduz. Arrantzalerik onenak mine-roak dirala esatea añakoa da ori” (1963/XI/24. *Zeruko Argia*. “Gabriel Aresti jaunari”).

Zavalak ere marko propioa aldarrikatu zuen: “El pueblo —aunque a veces lo logre accidentalmente— nunca trató de hacer poesía, y es una injusticia juzgarle por lo que nunca fue su intención [...]. Y si no busca poesía, llegamos a una conclusión de sorpresa a pesar de la claridad de sus premisas. Y es que, en el *bertsolarismo* no tiene porque ser equivalente a poesía. Y sea este el primer criterio intruso del que conviene nos desprendamos” (1996a, 33).

Amuriza ere iritzi berekoa da: “Ez dago *bertsolaritza*, adibidez, poesiatik juzkatzerik, alderantziz ere oker logokeen bezala” (1997: 203).

argitaratutako *Ahozko Literatura* lanean erretorikaren irizpideak aipatzen zitue-
nean, edo 1995ean *Bertsolari* aldizkarian Udarregi baloratu ahal izateko erreto-
rikara jo behar zela planteatu zuenean:

[...] Udarregi ulertzeko erretorikara jo beharra dagoela dio. Niretzat klabea
izan zen artikulu hori. Galduta nenbilen, ikuspegi poetikotik ez bainuen deus aipa-
garririk aurkitzen 1967ko txapelketan. Aditu batzuegana ere jo nuen, laguntza
eta argi eske, baina inork ez zidan taxuzko arrastorik eman. Eta orduan irakurri
nuen berriro Juan Marirena. 1995ekoa da, lehendik ere irakurria nuen, baina biga-
rren irakurraldiak egin zidan argia. Gero, Juan Marik salbuespen moduan propo-
satzen duena ikerbide nagusitzat hartu besterik ez dut nik egin [Garziaren hitzak]
(Iraola, 2000: 134)⁴¹⁵

Berea ez den markotik neurtu eta baloratu izana da bertsoaritzari geratzen
zaizkion ertzekotasunaren azken marketako bat. Pauso garrantzitsua litzateke,
bada, egokiagoa izan daitekeen marko honetan sakontzen asmatzea.

8.4. MASA KULTURA ETA AHOZKOTASUNAREN SUSPERRALDIA

Walter Ongek “ahozkotasun primario”aren eta “bigarren ahozkotasun”
-aren arteko bereizketa plazaratu zuen 1980ko hamarraldiaren hasieran.

[...] llamo ‘oralidad primaria’ a la oralidad de una cultura que carece de todo
conocimiento de la escritura o de la impresión. Es ‘primaria’ por el contraste con
la ‘oralidad secundaria’ de la actual cultura de alta tecnología, en la cual se man-
tiene una nueva oralidad mediante el teléfono, la radio, la televisión y otros aparatos
electrónicos que para su existencia y funcionamiento dependen de la escritura
y la impresión (Ong, 2016: 47)

Gerora, Interneten agerpenarekin, bereizketa hori are agerikoago bihurtu
da. Horrela, egun funtsezko bihurtu diren sare sozialetan edo email bidezko
mezu trukaketan, esaterako, idatziak ere ahozkoaren formak hartu ditu geroz eta
nabarmenago.

XV. mendean inprenta sortu zenetik, modernitatea idatziarekin identifika-
tzen bazen, eta zentraltasun guztia idatziak hartu bazuen, badirudi XX. mendea-
ren bigarren erditik aurrera haizea alde jarri zaiola ahozkoari, eta bost mendeko
ertzekotze prozesuaren ondotik posizioak berreskuratzen ari dela. Gabilondok
argi ikusten du:

⁴¹⁵ Ik. LEKUONA, J.M. (1995): “Udarregi erretorikaren ildotik”. *Bertsolari*, 20. zk., 44.-
51. or.

Laburki esateko, hedabide elektronikoen —telebistatik internetera eta sakelakoetara— kulturari ahozketasunaren bira eman diote, edo orokorkiago esanda, *ikusentzutezkotasunaren* bira deitu beharko geniokeen hori eman diote, azken batean performantze bihurtuz. Hots, idazketaren eta ahozketasunaren arteko hierarkia modernoa irauli egin dute: egun idatzizkoa ahozkoaren, ikusentzutezkoaren eta performantzearen azpisail baino ez da, efektu bat. (2009: 13)

Bertso-munduak ere erreparatu dio aldaketa honi. Honela, Zavalak ahozketasun primarioaren galera eta bertsolaritza lotzen dituen lanean:

[...] voces que últimamente se han alzado para denunciar el excesivo racionalismo de nuestra cultura [...] observemos que tales voces surgen precisamente en el momento en que el hombre crea nuevos artilugios, que, al contrario de la escritura y la imprenta, prodigan y fomentan las imágenes visuales y que a lo mejor resultan ser las armas de un auténtico contraataque del pensamiento intuitivo sobre el discursivo, hasta el punto que empieza ya a hablarse de una nueva cultura de la imagen. (Zavala, 1996f: 263)

Edo Garziak 2008an aurkeztutako Mintzolaeren proiekturako idatzi eta Barandiaranen liburuan jasotakoetan:

XXI. mendeko komunikazio mota berriek ahozketasunaren zentraltasuna ekarri dute, edo bestela idazkera bat-batekoarena, oroz gain komunikatiboa, eta estandar idatziaren morrontzatik aske dena. Eta euskararen unibertso txikian behin eta berriro aipatutako kontraesana areagotu egiten da horrela: adierazkortasuna galtzen ari da, eta, denbora eta espazio berean, hizkuntzaren baliabide bat-batekoak garatu, modernizatu eta gailurrera eramane dituen kultur jarduna aparrean dantzan dago. (Barandiaran, 2011: 131)

Masa kulturaren eta ahozketasunaren arteko konexio hau izango da ziurrenik bertsolaritzak masa kulturaren baitan txertatzeko erakutsitako gaitasuna esplikatzen duen beste faktore garrantzitsu bat. Hainbat belaunaldik idatziaren korrante hegemonikoaren kontrako norabidean garatu behar izan duen proiektuak aldeko testuinguru zabala izango du azkenik.

Testuinguru hori egokiagoa izan daiteke ahozketasunaren ulermen sakonagoa zabaltzeko eta, ondorioz, bertsolaritzaren marko propioa ulertu nahiz garatzeko. Bestalde, bertsolaritzak euskal kultur sisteman duen zentraltasunak zenbaitengan sortzen duen arrangura goxatzeko eta gainditzeko aukera polit bat irekitzen da.

8.5. BERTSOLARITZAREN ZENTRALITASUNARI KRITIKAK

Despiste modernista gorabehera, ekosistema aurremodernoan lehenengo eta modernoan ondoren zentralitate bat izan du bertsolaritzak euskal kultur sistemaren baitan. Amets Arzallusek laburbiltzen du batetik bestera egindako bidea:

Nire amonak alzheimerra nahikoa garatua zuelarik, Txirritaren bertsoak gogoratu eta disfrutatu egiten zuen harekin. Pentsa nolako miresmena zion Txirritari... Alegia, orduan ere zentrala zen bertsolaria nekazal munduan. Zentrala ez zena nekazal mundua bera zen, zokoraturiko, prestigiorik gabeko mundu bat baitzen [...]. 80ko hamarkadatik, edo azken belaunaldietan lortu dena euskal kultura eta berekin bertsolaritza hirigunean txertatzea izan da. Eta honela zokoratua ez den mundu batean ere bada zentrala. (A. Arzallus, elkarrizketa pertsonala, 2017/IX/21)

Gandarak (2015) ere seinalatu du euskal kultur sistema garaikidean bertsolaritzak lortu duen zentraltasun hori. Zubirik ñabartzen duen bezala, antzinako zentraltasunak eta gaur egungoak zerikusi gutxi izango dute, ordea:

Bertsolaritzaren biziberritzeak, ordea, ez du suposatzen kultur mailan lehenengo egoerara itzultzea. Garai historikoa erabat aldatu da. Globalizazioa kultur eremura ere iritsi da, eta kultur diziplinen dibertsifikazioa sakondu egin da. Beste edozein kultur diziplinari gertatzen zaion bezala, nekez izan dezake bertsolaritzak garai batean bezainbesteko garrantzia bertsozaleen kultur joeretan. Narrazioaren monopolioa zela-eta zinea sorreratik literaturarekin norgehiagokan aritu bazen, eta orain zineak eta literaturak lehiakide askoz gehiago badauzkate, ezin zitekeen espero bertsozaleak soilik bertsolaritarako bizitzea beren kultur joeretan. Gero eta kultur panorama dibertsifikatuagoan jokatu du bertsolaritzak. (Zubiri, 2016: 23-24)

Zentralitate berri horri, esaterako, euskal kultur gintzatik bertatik sortu izan zaizkio kritikoak. Amurizaren bertso gintzarekin edo Bertsozale Elkartearen sorrerarekin bertso-munduak prestigio berri bat irabazi zuenean, 1980ko hamarraldian zehar, hainbat euskal idazlek bertsolaritzari eskaini zitzaion arreta euskal kultur sistemaren gabezia eta azpigarapen seinaleztat hartu zuten. Barandiaranek Elkartearen historiaz egindako lanean tarte eder bat eskaintzen zaio idazle horien kritikei eta bertso-mundutik ematen zaien erantzunari (2011: 45-49), eta bere garaian bertsolaritzarekiko interesa erakutsitako idazleen kritikak jasotzen dira bertan: Bernardo Atxaga, Koldo Izagirre, Patziku Perurena eta abar.

Esanguratsua suertatzen da, euren kritiketan idazle horiek bertso-munduko sektore klasikoekin lerratzen zirela ikusteak:

Benetako bertsolaritza lehengoa zen, orain garai urbanoan ez zeukan leku eta zentzurik, eta are gutxiago arrakasta apur bat izateko arrazoirik. Txirrita miresten zutela adierazten zuten, eta oraingoak ez ziren estimaziorik merezi [...]. Bitxia zen.

Gu baino aldarte aurrerazaleago eta modernoagoa zuten idazle haiek, abanguardismoaren lainezak bizitakoak ere baziren, baina gurekiko diskurtso tradizionalista erabiltzen zuten. Eta kulturgingtzak izan beharko zukeenaren kanon europarrarekin zetozkigun, oharkabean. (Sarasua, 2013: 300-301)

Atxagak, esaterako, bertsolaritza euskal nortasunaren esentzializazioarekin lotzen zuen:

Badaukagu harrotasun bat, seguraski bere hizkuntza aurreindoeuropearra gorde duen herri bakarra garelako, eta, beharbada, arrazoi askogatik, joera handia dago berezitasun hori, partikulartasun hori, azpimarratzeko. Zuek ikustazue zer nolako papera eman nahi zaion bertsolaritzari. Zergatik eman nahi zaio paper handia bertsolaritzari? Zergatik atera nahi da bertsolaritza bere ohizko lekuetatik eta eraman nahi da Unibertsitatera edo hirira, eta zergatik ematen zaio halako prentsa handia bertsolaritzari? Ba, dudarik gabe, nire ustez, partikulartasun hori, berezitasun hori azpimarratu nahi delako. (Barandiaran, 2011: 47)⁴¹⁶

1990eko hamarkadaren lehen erdian, *boomaren* erdian, bertsolaritzaren hipertrofia bat gertatzen ari ote zen bertso-mundua ere kezkatu zen, Siadecok hainbat eztabaida taldetatik ateratako ondorioetan ikus daitekeenez (Siadeco, 1995: 35-36 eta 66). Baina uneko itomenak eragindako gogoeta bat zen, eta arrakastari uko egitea zentzugabea dela argudiatu izan da gerora:

[...] elkartearen baitako euskaltzaletasunak zera galdetzen zuen eta du: nola ergingo diogu bada uko arrakasta pixka bati, hiltun komunitate honentzat dena ere gutxi izango da eta? Gure teiltuari harrika hasi behar ote dugu bada euskarazko sorkuntza batekin behin belodromoa edo BEC bete dugulako, futbolak hamabos-tero San Mames betetzen duenean? [...] Hiltun komunitateak elikagai onak behar ditu. Masa kulturak, bere aldetik, azkar zirkulatuko duten merkantzia kulturak behar ditu. Zertan jokutzen ditugu euskararen komunitatearen bideak? Zer zaigu loringarri eta zer bizigarri epe motzera eta epe luzera? Arrakasta eta benetakotatuna. Kalitatea eta kantitatea. Sorkuntza eta eraikuntza. (Sarasua, 2013: 291)

Alferrikako eztabaidetan ez sartzea izan da urte hauetan guztietan mantendu duten postura:

Guk betiko bertsolarien eta hippien arteko jarrera batekin bizi genuen kontua, eta ezaxola puntu alai batekin aditzen genien idazleoi. Gure egunerokotasunean mundu tradizionalarengandik gertu geunden, gunerik errotuen eta zaharrenean tar-teko ginen, astero mahaian edo tabernan, eta bestetik egungo munduari begira ezeri aterik ez ixteko aldarlean. (Sarasua, 2013: 302)

⁴¹⁶ Barandiaranek zehazten duenaren arabera *Plazara* aldizkarian 1990eko hamarraldiaren hasieran argitaratua.

Azken hamarkadetan asko ugaritu da bertsolarien eta bestelako kultur eremuetako sortzaileen arteko elkarlana eta elkar-*ezagutza*. Hala ere, idazleen artean oraindik ere jarrera ezkorra nagusitzen dela suma daiteke. Umorez aipatzen du, Angel Errok Berriako “Jira” zutabea: “Oraindik ez naiz ausartu, baina inoiz izan dut tentazioa komunitatearen onuraren alde neure burua sakrifikatu eta horrelako solasaldi batean disidentearena egiteko, esaterako, idazleen afari batean bertsozalea naizela esanez. Kontatuko dut hemen, bizirik ateratzera, zer moduz doakidan esperimientua” (*Berria*, 2016/X/30, “Esperimientua”, Angel Erro)⁴¹⁷.

Badago, noski, euskal letren mundutik bestelako planteamendurik egiten duenik ere. Gabilondok, esaterako, bigarren ahozketasunaren argitara euskal literaturaren historia birplanteatu eta ahozkoari kultura idatzian oinarritu den ikuspegi hegemonikotik ukatu zaion tokia aitortu beharra aldarrikatzen du:

[...] orainaldiko egoera global eta postmoderno honek, lehena ere orainaldi honekiko pentsatzera bultzatzen gaitu, egia historiko berriak topatzera; aurreko historia bera idatzizketasunaren arabera pentsatu, ikertu eta idatzi dugula ikustarazten baitigu [...]. Goiko birdefinizioaren ondorio historiko lehena, XXI. mende arteko ahozko eta idatzizko literaturen erlazioa birpentsatzea da, Erdi Aroko emakume bertso-inprobisatzaileekin hasita [...]. (Gabilondo, 2009: 10)

Edozein kasutan zentzuzkoa dirudi planteatzea bataren arrakastak bestearena lagundu dezakeela eta Idatzia vs Ahozkoa dikotomian gotortu beharrean elkarren arteko sinergiak bilatuko beharko liratekeela.

8.6. HERRIAREN KRONIKARI ZENA KOMUNIKAZIO ZIRKUITU ALTERNATIBO

Kazetaritzaren eta bertsolaritza arteko hartu-emanek luze aritu ondoren, haien arteko nolabaiteko ahaidetasuna ezin aipatzeke utzi. Díaz Nocik berak, esaterako, euskarazko kazetaritzaren historia egiterakoan aurrekari gisa aipatzen du bertsolaritza:

Si el periodismo vasco en castellano es tardío, la comunicación de actualidad en lengua vasca se refugia en formas preperiodísticas. Cabe mencionar como estrictamente de época contemporánea, el bertsolarismo, un fenómeno de repentización versística popular que en nuestros días ha experimentado un notable resurgimiento. (2012: 49-50)

⁴¹⁷ Helbide honetatik berreskuratua: <http://www.berria.eus/paperekoa/1740/025/001/2016-10-30/esperimientua.htm> [2016/X/30]

Almanakak protokazetaritza baziren, bertsolaritza kazetaritza-aurre gisa har daiteke haren ustez. Bertsoak, prentsa bezala, propaganda nahiz informazioa zabaltzeko ere erabili izan direla azpimarratzen du, eta gaineratzen du bertsopaperen arrakastak erakutsi zuela euskarazko kazetaritzak bidea egin zezakeela:

Azpimarragarria da, gainera, nola ahozko bertoetatik idatzietara, inprimatu-tetara pasatzen den. Guztiok dakigunez, bertso paperak merkatu, feria eta herri guztietan saltzen ziren. Badago, orduan, faktore oso inportante bat: irakurlego baten agerpena —euskararen egoerak uzten zuen neurrian, noski—, publiko gero eta alfabetatuagoa, galdakizun edo esijentzia berriak zituen irakurlego bat, audientzia modernu bat alegia [...]. Euskarazko prentsa agertzeko ordua zen. (Díaz Noci, 1995: 30)

Antonio Zavalak, bertsopaperak izan duten ikertzaile garrantzitsuenak, kazetaritzaren eta genero horren arteko paralelismoa ezartzeko aukera irekitzen du, bestalde. Euskal kazetaritzaren lehen gailurra Lehen Karlistaldietan gertatu zen, polarizazioak ekarri zuen propaganda beharrari erantzunez, eta behar hori muturreraino iritsi zenean, apaiz karlistek nekazariengan zuten eraginari aurre egin nahian, liberalek euskarazko lehen testuak sartu zituzten prentsari, errendizioa eskatuaz. Zavalak bertsopaperen lehen gailurra ere Lehen Karlistaldietan jazo zela dio, propaganda beharrek ekarri zutela loratzea, eta liberalek ireki zutela bidea, errendizioa eskatzeko: “Creo que fueron los liberales quienes echaron a andar por este otro camino de las hojas volantes, tratando de convencer a las partidas carlistas a que depusieran las armas. Lo que consiguieron es enseñarle el método al adversario” (1996b, 108-109). Gehiago ere badio, ordea: “Estas hojas volantes fueron [...] en aquellas guerras, un sucedáneo del periódico. Las podríamos calificar de preperiodismo y encontrar en ellas, en estado embrionario, muchos de los géneros más típicos de la prensa: crónicas, artículos de opinión, polémicas, reportajes...” (1996b, 109).

Kazetaritzaren historian aditua den norbaitek bertsolaritza historia horretan barneratzea bada esanguratsua, eta bertsopaperen inguruko adituak berretzen badu, gehiago. Díaz Nocik eta Zavalak seinalatzen duten lotura, ordea, aurretik ere hainbatetan izan da aipatua. Lehen erromantikoen artean, esaterako, Xahok bertsoarekin menditarrek kantuz osatutako kazeta bat daukatela dio, “les improvisations basques ont un caractère historique exclusif de toute poésie spéculative ; elles intéressent principalement par là les Montagnards qui ont ainsi una Gazette toute en chansons” (1844/VIII/11, *Trilby*, “Chants Basques”). Edo gerraurreko pizkundean Jose Ariztimuño *Aitzolek* kazetari deitzen die bertsolariari: “Ha sido el improvisador-poeta, el analista, el cronista, el pregonero, el periodista y noticiero de los mil sucesos variadísimos” (1935/I/12, *Euzkadi*, “Una nueva institución. Los cantores del pueblo”). Esteban Urkiaga

Lauaxetak, berebat, kronikarizat hartzen ditu: “Son los cronistas no únicamente de las grandes hazañas, sino de los pequeños sucesos de nuestras aldeas, que a la postre deben de constituir nuestra historia interna y verdadera” (1935/I/20. *Euzkadi*. “Ante la fiesta de hoy. Maestro de bertsolaris”).

Azken urteotan kazetaritzaren eta bertsolaritzaren arteko ahaidetasun horri buruzko planteamenduek bilakaera bat izan dute. Nocik eta Zavalak ahotan duten garaian, edo Aitzol eta Lauaxetarenean, euskaldun gehienak elebakarrak eta alfabetatu gabeak ziren, ez zuten informaziora hedabide modernoan bidez iristeko modurik, eta, logikaz, bertsolaritzak toki garrantzitsua betetzen zuen haientzat informazio nahiz propaganda eroale gisa. Egun, ez da euskaldun elebakar alfabetatu gaberik existitzen, hedabide modernoek garapen ikaragarria izan dute, eta eskaintza kasik mugagabe baten baitako aukera bat baino ez da bertsolaritza. Hori dela eta, bertso-munduaren barruan egin diren gogoetetan hedatzaile gisa baino iragazle gisa ikusten dute euren burua:

Gaur egun jasotzen dugun informazio zaparradaren erdian, komunikazio-zirkuitu txiki alternatibo moduan azal zitekek bertso zirkuitua. Gizartean dabilen informazioa hartzen diagu bertsolariok, bai tokian tokiko informazio gertu-gertuko hori, Euskal Herri mailako nahiz nazioarteko informazio sozial, politiko, edo tribiala, eta horrekin egiten diagu liseriketa pertsonal moduko bat, jolas bat, eta hortik ateratzen zaiguna botatzen diagu jende-aurrera [...] [Sarasuaren hitzak]. (Garzia, 1998: 44)

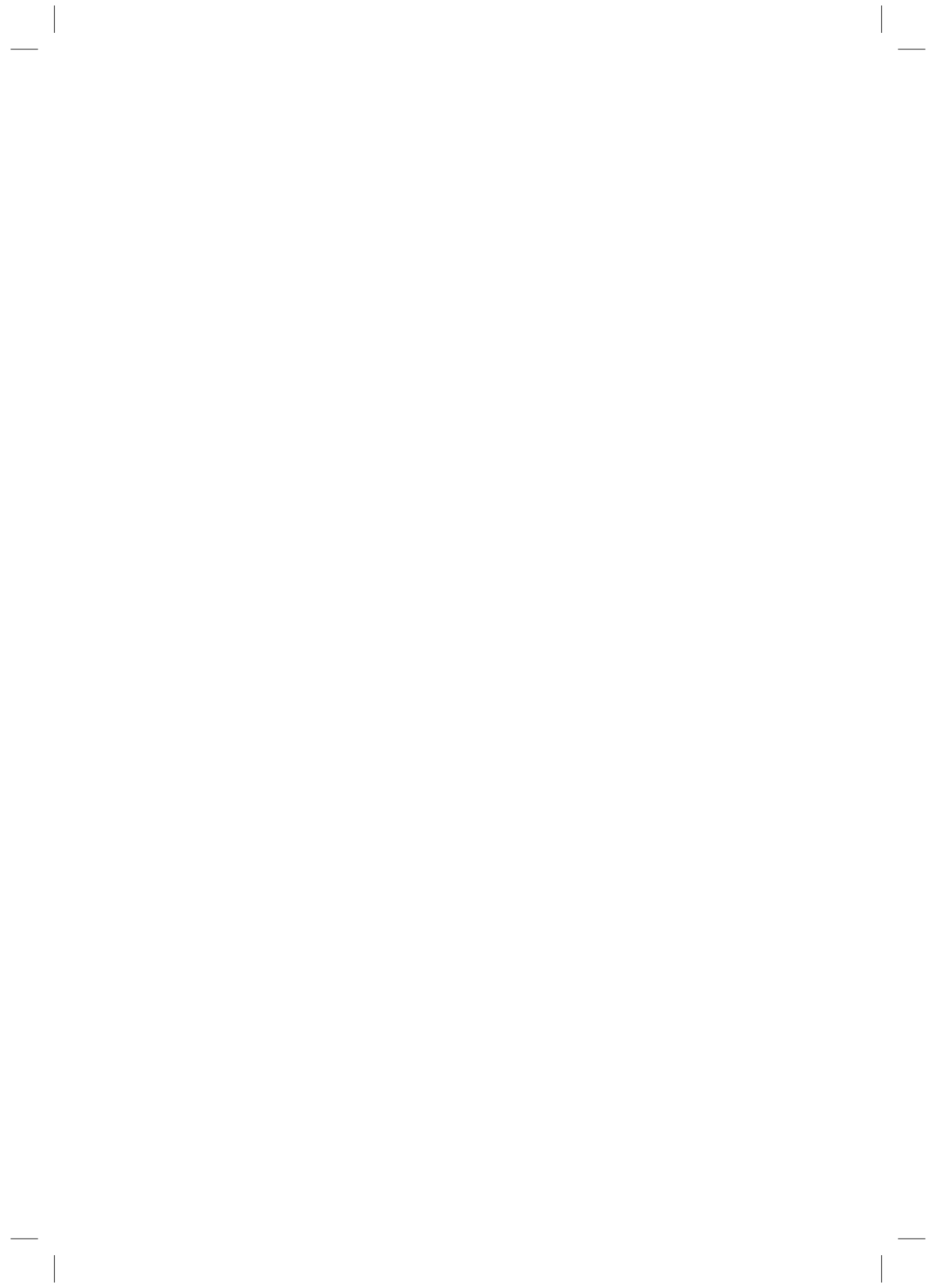
Ez zaio uko egiten kazetaritzarekin gerta daitekeen balizko ahaidetasunari, baina kronikariarenak baino gertuagoko ikusten dira zutabegilearen edo umoregile grafikoaren lanak: “Informazio sozial eta pertsonalari hausnarraldi kantatua ematen dion eremu horretan bertsolariak komunikatzaile eta poeta-aren arteko papera betetzen du, liderraren eta bufoiaren artekoa, egunkariko zutabegilearen eta marrazkilarri satirikoaren artekoa [...]” (Garzia, Sarasua eta Egaña, 2001: 61).

Komunikazio zirkuitu alternatibo gisa definitu izan da, bada, bertsolaritza bertso-mundutik.

Ikur gisa betetzen duen funtzioa edo bertsolariei iritzi emaile gisa aitortu izan zaien estatusa ikusita, zerbait gehiago ere badela iradoki daiteke, ordea. Mouillotek, esaterako, funtsezko paper bat esleitzen dio, globalizazioaren aurrean aldarrikatzen den nortasun singularraren bereizgarri nagusi gisa:

If one perceives the Basque Country as a region opposing and resisting the overpowering, assimilative cultural values of a global superculture, then the intercorporeality of bertsolaritza reaffirms local Basque identity, while its institutionalization confirms the singularity of Basque culture as a whole. (2009: 6)

Ahokotasunak eta bertsolaritzak sekulako pisua izan dute historikoki euskararen komunitatearen baitan, eta historia horren emaitza gara geu ere. Geure memoria kolektiboan arrasto sakonagoa utzi du Fernando Amezketarrak garai hartan egon zitekeen ezein euskal idazlek baino, eta Txirritaren bertsoak ezagunagoak dira Nikolas Ormaetxea *Orixek Aitzolen* enkarguz poema nazional izateko idatzi zuen *Euskaldunak* baino.

9. ONDORIOAK

9.1. OIHARTZUNA

Ikerketari ekin aurretik gerraurreko txapelketen bueltan jartzen nuen bertsolaritzaren historia modernoaren abiapuntua. Badago Lore Jokoek bertsolaritzarentzat izandako garrantzia azpimarratzen duen egileren bat, baina esango nuke bertso-munduan jende gehienari urrun gelditzen zaizkiola kontu horiek. Ikerketa burutu ondoren iruditzen zait azpimarratu beharreko lehen alderdia hori dela, abiapuntua Lore Jokoetan jarri beharra.

9.1.1. **Lore Jokoen zikloan hasten da bertsolaritzaren eragiletza modernoaren historia eta, horren eskutik, bere presentzia mediatikoarena**

Topatu den testurik zaharrena oraindik goiztiarragoa da, 1823koa, Boucher de Crèvecœurrek *Journal des Voyages*ean argitaraturiko “Souvenirs du pays Basque et des Pyrénées”. Horrela, bertsolaritza hedabideetan euskara baino lehenago sartu zela esan daiteke, euskarazko prentsako lehen testuak 1834koak baitira.

Izen-abizenekin prentsan agertzen den lehen bertsolaria Pierre Topet Etxahun da. 1828koa da testua, eta deigarria, epaiketa baten kronikan auzipetu gisa gertatu zen bertsolari baten lehen agerpen hori.

Bertsolaritzaren presentzia mediatiko esanguratsu bat 1840ko hamarraldia-
ren erditik aurrera zertu zen, Agosti Xahoren testuen argitalpenarekin: bertsolaritzaren prentsako lehen apologia, bertsolari bat protagonista nagusitzat zuen Aitorren kondaira, eta iruzkinekin osatutako hainbat bertso-sorta.

1851tik aurrera Antoine Abbadiék Lore Jokoak antolatu zituen Ipar Euskal Herrian, eta bertako prentsan urtero eman zen bertsoen moldera egiten zen lehiaketa idatziaren edo bat-bateko lehiaketaren berri. Hori izan zen, berebat, euskal kulturagintza modernoaren lehen plataforma antolatua.

Hazkunde askoz ere nabarmenagoa 1870eko bigarren erditik hasita gertatu zen. Batetik, bertsolaritzaren historiako lehen gertakari mediatikoa dugu gerrako granada bat bere etxeko leihotik sartu eta larri zauritu zuen Indalezio Bizkarrondo *Bilintxen* agonia. 1876ko urtarrilaren 21ean *Diario de San Sebastián*ek lehen albistea eman zuenetik uztailearen 23an Bilintxen heriotzaren berri eman bitartean, estatuko egunkari liberal guztietan eman zen bertsolariaren patuaren berri, egin zitzaion ebakuntza bakoitza eta lagunen bisitak kontatuz. Bestetik, Bilintx hil eta gutxira ia bi hamarkadaz desagertutzat zeukaten Jose Mari Iparragirren berri iritsi zen Ameriketatik. Lehen bertsolari mediatikoa da Iparragirre, 1853an “Gernikako Arbola” kantua ezagun egin zuenetik euskal askatasunen ikur bihurtua, eta bere itzulerak dozenaka testu ekarri zituen. Guztira 200 testutik gora eskaini zitzaizkion Lore Jokoen ziklo honetan, eta oihartzun hori Espainiako, Frantziako, Argentinako, Uruguaiako nahiz Ingalaterrako egunkarietara ere zabaldu zen.

Azkenik, 1879tik aurrera, foruen abolizioaren aurkako erreakzio kulturalista gisa Lore Jokoa Hegoaldean antolatzeari ekin zitzaion, eta, erreakzio beraren baitan sortu ziren aldizkari kulturalen multzo batek eskainitako arreta berriari esker, bertsolaritzari buruzko testuak biderkatu egin ziren.

Bertsolaritzari erreferentzia egiten dioten prentsako 1.092 testu topatu dira ziklo honetan, bertsolaritzaren historia modernoaren abiapuntua hor jartzeko adina bai, eta garrantzitsua da hori, urte horietako genesiak asko markatuko baitu gerora etorriko den bilakaera.

9.1.2. **Ziklo historiko batetik bestera bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren hazkunde kuantitatibo eta kualitatibo garrantzitsua jazo da**

Lore Jokoen zikloan (1845-1917) gaian prentsez argitaratutako urteko batezbestekoa 15,2 testukoa da; Euzko Pizkundearen zikloan (1918-1944) 20,7 testukoa; eta frankismo garaiko zikloan (1945-1979) 74,4 testukoa.

Ziklo garaikidean bestelako neurketa bat egin denez, beste datu batzuk eman daitezke: 1980ko finalari buruz 30 testu argitaratu ziren; 2017koari buruz, 148 (4,9 aldiz gehiago); edo 1980koari buruz 27 orrialde argitaratu baziren, 2017koari buruz 221 (8,2 aldiz gehiago). Beraz, kantitatean ez ezik sakontasunean ere irabazi da, testuen kopurua baino gehiago hazi baita orrialde kopurua.

Hazkunde kuantitatiboaz gain prestigio hazkundera adierazten duten datuak ere bildu ahal izan dira: adibidez, 2017ko finala 1980koa baina hiru aldiz gehiago agertzen da egunkarien azaletan, gertakari garrantzitsuenentzat gordetzen den espazioan, eta 1990eko hamarralditik aurrera lortu du bertsolaritzak egunkarien “Kultura” sailean sartzea, aurretik bestelako estatus bat zuten sailetan kokatzen baitzen (“Euskal Gaiak”, “Gizartea” eta abar).

9.1.3. Bertso-munduko eragileak dira sinadura jorienak

Lehen zikloan, Jose Manterola, Frantzisko Lopez Alen eta Antonio Arzak ageri dira garai hartan prentsan gaiaz gehien argitaratu zutenen artean. Hegoaldeko Lore Joko garrantzitsuenen, Donostiakoen, gidaritzan ibili ziren hirurak. Gainerako sinadura garrantzitsu gehienak ere epaile edo sortzaile gisa Lore Jokoetan parte hartutakoak dira.

Eusko Pizkundeko zikloan Joseba Zubimendi, Jose Ariztimuño *Aitzol* eta Iñaki Eizmendi *Basarri* dira, alde handiarekin, gaiaz gehien argitaratu zutenak, hirurak ere 1930eko hamarraldiko Bertso Guduetan funtsezko eragile eta protagonista izandakoak.

Frankismo garaian, Basarrik bakarrik 457 testu sinatu zituen, ziklo hartan gaiaz argitaratu ziren bost testutik bat. Antonio Zavala, Mariano Izeta eta Teodoro Hernandorena dira horren atzetik sinadura jorienak, bakoitzak hiru digitutik gorako testu kopurua argitaratuz, eta berriro ere guztiak garai hartan bertsolaritzaren inguruan funtsezko lana egindakoak.

9.1.4. Hedabideratzeko formatuak garatu eta berriak probatzeko gaitasun handia erakutsi dute bertso-munduko eragileek

Lore Jokoen zikloan prentsan eman ziren lehen pausoak, tartean baita kualitatiboki garrantzitsuak izan ziren batzuk ere. Horrela, bertso-kronika kazetaritza genero gisa 1880ko hamarraldi hasieran finkatuta gelditu zen, edo beste hainbeste gertatu zen hurrengo hamarraldietan arrakasta handia izan duen bertsolarien pasadizo eta ateraldien azpigeneroarekin. Aipagarri da baita euskarazko kazetaritzaren lehen pausoetan oso presente zegoela bertsolaritza: euskara hutsezko lehen aldizkarian, Xahok 1848an argitaratu zuen *Uskal-Herriko Gasetan*, agertu zen, eta jarraitutasun bat izan zuten lehenengoetan, Azkueren *Euskalzale* (1897-1899) eta *Ibaizabal* (1902-1903), presentzia garrantzitsua izan zuen.

Euzko Pizkundean eredu garatu bat lortu zen prentsan eta inguruko erdaretan estreinatu berria zen irratian lehen pausoak eman ziren. Bertsolari Guduen estaldurak hartutako dimentsioak erakusten du ereduaren garapen maila. Lore Jokoetan ekitaldiko gehienez hiruzpalau testu argitaratzen ziren; aldiz, 1935eko Bertsolari Gudua 47 testu izango ditu, eta 1936koak 55. Historian bertsolari bati eginiko lehen elkarrizketa ere ordukoa da, 1935eko txapela irabazi berritan *Argian* Basarri egindakoa. Eta berrikuntza gisa, esan bezala, irratian ere sartu zen bertsolaritza, jarraitutasun bat izan zuen historiako euskarazko lehen irratiaioan.

Frankismo garaian eredu garatu bat lortu zen irratian, eta lehen pausoak eman ziren ikus-entzunezkoetan. Irratiko eredu Loiolako Herri Irratian gau-

zatu zen, eta telebistako lehen emanaldia telebista publiko alemana eta Tele-Parisen eskutik etorri zen. Irudirik ez da kontserbatzen, baina emanaldiaren inguruko prentsako hainbat erreferentzia topatu dira.

Zikloa garaikidean, azkenik, telebistako eredu garatu bat lortu da, eta lehen pauso sendo batzuk eman dira Interneten. Eredu garatua 30 urteko ibilbidea osatu duen ETBren *Hitzetik hortzera* programan lortu da, eta sarean Elkartearen webgune korporatibo anitzek eta *bertsoa.eus* tematikoak ireki dute bidea.

Azpimarratu beharra dago pauso horietako bakoitzaren atzean bertsolaritzaren eragileak aurkitzen direla: bertso-kronika Manterolak finkatu zuen, Bertsolari Guduen estalduran garaiko eragileak ibili ziren, eta *Euzkel-irratsayoa* Zubimendik zuzentzen zuen. Telebistaz lehen aldiz emandako Parisko saioa Hernandorenak antolatu zuen, Loiola Irratiko emanaldiak Jose Mari Iriondoren gauza izan ziren, eragile garrantzitsua hau baita ere, eta *Hitzetik Hortzeraren* nahiz *bertsoa.eus*-en atzean Bertsozale Elkartearen lana aurkitzen da.

9.1.5. Hedabideratzea funtsezko ardatz bat izan da bertso-munduko eragileen proiektuan

Alor honetan izan duten arduraren jarraitutasuna erakusten duten beste bi egitasmo ere topatu dira, ezerezean gelditutako bi saiakera: Jean Duvoisinek 1860an Lore Jokoen promoziorako aldizkari bat argitaratzea proposatu zuen. Jokoen sortzailea Abbadie zen, baina antolakuntza lanak Duvoisinek egiten zituen, eta Abbadierekin izandako korrespondentzian topatu da proposamena. 110 urte geroago Iriondo izan zen Markinan bertsolariekin egindako batzarrean *Bertsolari* aldizkariaren proiektua aurkeztu zuena. Iriondok berak helarazi dizkigu proiektu horren inguruko hainbat xehetasun.

9.2. METAMORFOSIA ETA TESTUINGURUEN ARTEKO LOTURAK

Eragileek bertsolaritzari buruz argitaratutakoetatik kulturaz edo tradizioaz dituzten ikuskeren nahiz euren lan-ildo nagusien arrastoari jarrai daikioke eta baita ziklo batetik bestera horietan suertatzen diren jarraitutasunei eta berrikuntzei antzeman ere.

Berebat, fokua ireki eta testuinguru ezberdinei erreparatuz, ikusi ahal izan da bertsolaritzaren historia konkretuan izan diren hainbat urrats eta askatu behar izan diren hainbat korapilo kultura popularraren historia orokorrean topa daitezkeela, eta euskal kulturagintzaren bilakaeraren baitan txertatzen direla. Are gehiago, bertsolaritzaren historia konketuak, bere singularitasuna esanguratsua

bada ere, neurri handi batean testuinguru orokorrago horietan gertaturikoari erantzuten diola sumatu da, eta, beraz, eremu horiek jorratzen dituzten lanen argitara hobeto uler daitekeela.

9.2.1. **Bertsolaritzak azken bi mendeetan izandako metamorfosia hainbat dimentsiotako testuinguruaren eraginaren eskutik etorri da neurri handi batean**

Lehen hiru zikloetan Lehen Euskal Pizkundetik jariatzen zen ikuskera izan zen bertso-munduko eragileen jardunaren baldintzatzaile nagusia, eta laugarrenean Bigarren Pizkundeak ekarritako ikuskera berriaren eragina nabaritu daiteke.

Berebat, pizkunde horiek testuinguru zabalago batean gertatutakoari erantzuten diote. Horrela, Lehen Euskal Pizkundeak Europako mugimendu erromantikoak XIX. mende bukaeran Lehen Modernitateari emandako erantzuna du inspirazio iturri, eta Bigarren Pizkundeak nazionalismo etnikoaren Europa mailako olatu berri batek Gizarte Mugimendu Berrien baitan txertaturik Beranduko Modernitateari emandako erantzuna.

Testuinguru ezberdinen arteko harremanak, eta horiek bertsolaritzaren bilakaeran izandako eraginak askotarikoak eta konplexuak direnez, ikuspegi orokor eskematiko bat eskaini nahian taula honetan jaso dira oinarritzko konkordantziak.

Testuinguru zabala	Eragileen erronkak	Euskal kulturgintza	Bertsolaritzaren ziklo historikoak
<p><i>Lehen modernitate</i></p> <p>Eliteen bestekotzetik mespretxu modernista VS Deskubrimendu erromantikoaren lilura → nazionalismo etnikoa 1. olatua (XIX bukaera)</p>	<p><i>Popularretik nazionalerako metamorfosia</i></p> <p>– Kultura popularra ikur nazional – Ikuskizun modernoaren parametroetara eramán nahia</p>	<p>I. <i>Pizkundea (XIX bukaeran eta XX hasieran)</i></p> <p>Kontserbadorea Tradizioaren irudikapen esentzializatu antimoderno oinarri</p>	<p>1. Lore jokoak (1845-1917)</p> <p>2. Euzko pizkundea (1918-1944)</p> <p>3. Frankismoan (1945-1979)</p> <p>– Desafioetatik txapelketarako metamorfosia</p>
<p><i>Beranduko modernitatea</i></p> <p>Globalizazioa VS Mugimendu kulturgileak nazionalismo etnikoaren 3. olatuan (1960-70)</p>	<p><i>Masa kulturarekin hibridazioa</i></p> <p>– Masa kultura gisa lehiakor izateko hedabideratzea</p>	<p>II. <i>Pizkundea (1960-70)</i></p> <p>Aurrerakoia Tradizioaren irudikapen dinamiko modernoalea</p>	<p>4. Garaikidea (1980-)</p> <p>– Bertsozale Elkartea mugimendu kulturgile – Bertso eskolek esentzializazioa hautsi – Masa kulturán lehiakor</p>

9.2.2. Lehen Modernitateko kultura popularrarekiko mespretxu modernista eta lilura erromantikoa bertsolaritzaen bilakaera historikoa-ren oinarritzko jarrera eragile gisa

Burkek (1991) azaltzen duen bezala, Lehen Modernitatean bi indar nagusik eragin zuten Europan kultura popularraren ikuskeren inguruan: eliteen bestekotze prozesutik jariatutako mespretxu modernistak eta bestekotzearen ondorengo deskubrimenduak dakarren lilura erromantikoak.

Aro Modernoa inprentaren eta nazio-estatuen sorrerarekin abiatu zen. Inprentak kultura idatzi bat garatzeko aukera eman zien eliteei, eta haiek ordura arte komuna zen kulturari bizkarra emanaz, idatzia/ahozkoa jaso/popularra dikotomiak ezarri zituzten. Bereizketaren oinarrian haien posizio hegemonikoa markatu nahia legoke, eta, horrenbestez, kultura popularra/ahozkoa atzeratutzat eta ezjakinen gauzatat hartu zuten, erreformarako nahiz debekurako ekimenak sustatuz.

Euskal kulturaren historian bestekotze prozesu horren hainbat aztarna bertsolaritzaari loturik ageri zaizkigu, hain justu. Horrela, topatu izan diren eresi zaharrenek XV. mendean euskal nobleziak bertsoan egiten zuela erakusten dute, alegia, herri xehearen kultura partekatzen zuela. Berebat, ezagutzen diren bertsolaritzaen debeku zaharrenek, 1452ko Bizkaiko Foru Zaharretan jasoak, eliteen bestekotze prozesuaren lehen isla lirateke.

XVIII. mende amaieran, klase eskolatu horiek berek ekin zioten kontinente osoan zehar zabaldu zen mugimendu erromantikoa baita euren sustraian bila herri xehearen kulturari berriro erreparatzeari eta hura bildu, aztertu eta balioesteari. Akituak zeuzkan kultura jasoaren artifizialtasun eta konplexutasunaren aurrean, popularraren naturaltasuna eta soiltasuna aldarrikatzen zuten. Modernitateak kutsatu gabeko, eskolatu gabeko, landa eremuko herritarraren figura idealizatu egin zen “basati on”aren mitoaren bueltan. Tradizioaren irudikapen antimoderno esentzializatu bat nagusitu zen. Berebat, dimentsio politiko bat ere hartu zuen erromantizismo horrek, norbere sustrai kulturaletan oinarritutako nazionalismoa.

Bertsolaritzak erromantikoen artean piztu zuen liluraren lehen arrastoak Iztuetaren *Gipuzkoako dantza gogoangarrien kondaira edo historia* lanean topa daitezke, 1824an: “Artikaste aundiakiko gizon jakinti askori aditu izan diotet esaten, guziz ikaragarria dala eskolatu gabeko itz neurtulari oen alainzo edo talentu jakinduriazkoa”. Eta mespretxu modernistaren hainbat arrasto ere jasotzen ditu testu berak: alkateen debekuak, ezjakintzat hartuta jende batek bertsolariari egiten dizkien burlak eta abar.

Aurrerantzean ere bertsolaritza egiten diren irudikapen positibo nahiz negatiboetan funtsezkoak izango dira bi indar edo joera kontrajarri horiek. Horrela, XIX. eta XX. mende arteko urteetan euskal *intelligentsian* gailendutako

interes faltaren, frankismoak lehen oldarraldiaren ondoren erakutsitako toleranziaren edo euskal idazle garaikideen kritiken oinarrian, esaterako, mespretxu modernista legoke. Eta bertsolaritza sustatzeko egin diren ahalegin guztiak badute zerbait lilura erromantikotik.

9.2.3. **Erromantizismoak irekitako bidetik, kultura popularretik nazionalerako metamorfosia bilatu zuen Lehen Pizkundeak, bertsolariaren irudikapen esentzializatua ikur bihurtuz eta horren praktikak ikuskizun modernoaren parametroetara ekartzen ahaleginduz**

Bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren lehen hamarkadetan kanpoko begiradak pisu handia hartu zuen. Gabilondok azaltzen duen gisan (2016), Europako etnariak zaharrena, eta ondorioz jatorrizkoa, izan zitekeela planteatzen zenez, begirada horretatik euskalduna barne natibo gisa, Modernitateak bazterrean utzitako mundu aurremoderno primitiboaren esentzien gordeleku modura, irudikatu zen, eta mundu horren erakusgarritzat hartu zen bertsolaria. Bere lehen pausoak ematen hasi zen euskal kulturagintzak bere egin zuen diskurtso hori.

Xaho izan zen bertsolaritza ikur nazional izateko bidean jarri zuena. 1844an egin zuen apologian bat-bateko bertsolaritza euskal nazioaren bereizgarritzat jotzen du, eta 1845ean argitaratuko *Aitorren kondaira* taulada baten gainetik bat-bateko kantuan ari den bardo baten ahotan jarri. Bertsolarien janzkerak jarri zizkion euskaldunon patriarkari.

Foruak galdu berritan eta Lore Jokoak Hegoaldera pasa bezperatan zabaldu zen mugaren alde honetan *Aitorren kondaira*. Urte berean itzuli zen Ameriketarik Iparragirre, kondairako bardoarekin antzekotasun handiak dituen. Foruzaletasunaren nahiz protonazionalismoaren iruditerian funtsekoak suertatu ziren bata zein bestea, eta 1880an Juan Antonio Mogelen *Peru Abarka* batu zitzaien, bertsolaritzari landa eremuko euskaldun *basati* omaren adierazpen gisa garrantzi handia eman ziona. Aurrerantzean geroz eta sarriago idatzi zen bertsolaria herriaren ahotsa zela edo eskolatu gabeen jakinduria naturalaren adierazle zela.

Deskubrimendu erromantikoan oinarritutako bertsolaritzaren inguruko proiektua Lore Jokoetan abiarazi zen, eta Euzko Pizkundekoa ez zen horren garapena baino. Alde batetik, diskurtso mailan, irudikapen esentzializatu hori zabaldu zen, eta, bestetik, praktikan, bertsolaritza, sorkuntza nazional gisa, ikuskizun modernoaren mailara eramane nahi zen: lehiaketaren egoitza plazatik frontoira aldatu zen Iparraldeko Lore Jokoetan, frontoitik antzokira Hegoaldekoetan eta are antzoki handiagora Bertsolari Guduetan. Desafioetatik txapelketarako

metamorfosia gauzatu zen, bat-bateko bertsolaritza literatur genero gisa sustatu eta epaitzen zen, eszenaratze sofistikatu batekin.

Frankismo garaian erregimenak toleratzen zuen euskal kultur adierazpen bakanetakoa izan zen bertsolaritza, eta bere ahozkotasanagatik berez desagertuko zen landa eremuko azken “basati on”en libertimendu aurremoderno gisa toleratzen zuen. Garaiko eragileek gerrak eta gerraondokoak etendakoa berrabiaraztea zuten xede, eta txapelketak berriro martxan jartzeaz haratago, irudikapen esentzializatuari eutsi zitzaion, horrek izan zezakeen dimentsio politikoa leunduz: antzokitik frontoira aldatu zen berriro.

9.2.4. **Europako mugimendu kultur gile berrien bidetik Bigarren Pizkundeak modernitateara erabat egokitzeko ikuskera eta ekinbide irekia- goak eskaini zizkion bertsolaritzari**

1950eko hamarraldiaren amaieratik hasita Europako estaturik gabeko nazioetan azaldu zen olatu orokorragoaren baitan kokatzen zen abertzaletasun berri bat ernatu zen. Olatu horrek jarraitutasun bat zuen XIX. mende amaieran nazio berek izan zuten lehen nazionalismoarekin, baina XX. mendearan lehen erdian garatu zen diskurtso antikolonialista aurrerakoa barneratu zuenez, belaunaldi arteko borroka kulturala ere bazekarren: lehen olatua kontserbado-rea zen funtsean, tradizioaren zaindari gisa altxatu zen, eta olatu berriak tradizio hori mundu ikuskera irekiago batera egokituko zuen transformazioa bilatzen zuen.

1960ko hamarraldian baita ere, Gizarte Mugimendu Berriak deiturikoak jarri ziren martxan. Mugimendu horiek subalternoaren autonomia irabaztera bideraturiko aldarrikapenak egin zituzten: feminismoa, ekologismoa, antimilitarismoa, LGTBI kolektiboen eskubideak... Meluccik (1994) azaltzen duen moduan, olatu berriko aldarrikapen nazionalistak ere horien baitan txertatu ziren mugimendu kultur gile gisa.

Euskal Herrian abertzaletasun berriaren bulkadak Bigarren Euskal Pizkunde bat eragin zuen, gizarte mugimendu kultur gile gisa eraturik Lehen Pizkundeak modernitatearen inguruan dituen korapiloak askatzera zetorrena. Kulturaren ulerkera dinamiko batetik jendarte modernoarentzat funtzionaltasun bat izango zuten erabilerak eman nahi zitzaizkion tradizioetik zetorrenari, atzeritik zetozen joera berriekin nahasi eta abangoardia izan zitekeela erakutsi.

Bertso-munduak 1980ko hamarraldian hartutako autoeraketarako bidea Bigarren Pizkudean euskal kultur gintzak irekitako bera da. Elkartearan sorrean funtsezkoak izandako zenbait eragile Pizkunde horretan zaildutakoak ziren, eta Elkartearan sorrerarako bertso-munduaren alderdi aktiboena iturri horretatik edandakoa.

Bertso-eskolen sorrera ere Pizkunde honetako ikastolen mugimenduaren abaroan zertu zen. Eta bertso-eskolak bertsolaritzaren irudikapen esentzializatuaren haustura ekarri zuen: bertsolariak ez zuen zertan ekosistema aurremoder- noan, baserriaren bueltan, berez sortua behar. Horrenbestez, bertsolariaren profila zabaldu egin zen: bertsotan ikasi nahi zuen edozein izan zitekeen bertso- lari; baserritarra nahiz kaletarra, gizonezkoa nahiz emakumea, eskola gutxiko nahiz askokoa, euskaldun berria nahiz euskaldun zaharra.

9.2.5. **Azken zikloan bertso-munduak masa kulturaren eremuan lehiakor- ra izaten asmatu du Beranduko Modernitateak planteatu dion erronka nagusiari erantzunaz**

Masa kultura ez da hedabideek kontsumo masibora bideratutako kultura popularra baino. Thompsonek (1998) azaltzen duen bezala, kultura popularra- ren “deserrotze” eta “birsustraitze” prozesuak gertatzen dira hedabideratze horrekin. Deserrotzeak ahozko kultura popularrean funtsezkoa suertatzen den aurrez aurreko elkarreraginaren hausturari egiten dio erreferentzia: bestelako bizipen bat eskaintzen dute hedabideek, denboran eta espazioan bere testuingu- rutik askatua. Berebat, askatasun berri horrek hartzaile gehiagorengana iritsi eta tradizioa biziberritzeko aukera ere irekitzen du, eta aukera horri deritzo birsus- traitzea.

Beranduko Modernitateak bertsolaritzari, kultura popular orori bezala, ezarri dion erronka nagusietako bat birsustraitze horrekin asmatu beharra litza- teke, masa kulturaren eremuan lehiakor izatea. Azken zikloan ahalegin handia egin du bertso-munduak bide horretan, bereziki telebistaren bidez eta ekintza ikusarazle nagusi gisa Txapelketa Nagusia erabiliz.

Europar, telebistaren lehen hamarkadetako garapena kate publiko estata- len eskutik etorri zenez, estatuak kultura nazionaltzat hartzen zuena izan zen tokian tokiko masa kultura, eta horri merkatu handiagoei zuzendutako eskain- tza globala gehitu zaio, enpresa pribatu multinazionalen eskutik garatua. Euska- razko kulturari telebista autonomikoaren plazan sortu zitzaion eremu horretan globalaren eta estatalaren ondoan bidea egiten hasteko aukera, eta bertsolaritza izan da aukera hori baliatzeko gaitasuna erakutsi duen alor bakanetako bat.

Txapelketen egoitza Barakaldo Exhibition Centerrean, masa kulturako eki- taldiak egiteko inguruan topa daitekeen azpiegitura handien eta modernoenera aldatu izanak ederki adierazten du bertsolaritzaren mugimenduak azken ziklo honetan egindako bidea.

Aipatu beharra dago, hala ere, birsustraitzean egin den ahalegina bezainbes- tekoa izan dela erroak ez galtzeko jarri izan den kontua. 1990eko hamarraldian masa kulturaren urratutako bideak bertsolaritzaren adierazpen tradizionalenak

edo funtsezko ezaugarri batzuk arriskuan jar ote zitzakeen ere piztu zen alarma, eta oreka zaindu nahi izan da, adierazpen ezberdinen bateragarritasuna eta osagarritasuna bilatuz.

9.3. PROIEKTUA

Bertsolaritzaren hedabideratzeaz gain, bilketa eta jakintza, lehiaketa, transmisioa eta autoeraketa ageri zaizkigu bertsolaritzaren inguruan garatu den proiektuaren ardatz nagusi gisa.

9.3.1. Bilketa eta jakintza

Bilketa da bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren lehen pausoetan eragileek modu argiengan planteatzen duten eginbeharra.

Erromantizismoak XIX. mendean Europa osoan zehar egin zuen kultura popularraren bilketarako deia, eta bertsolaritzaren lehen eragileek dei horri jarraitu zioten. Xahok eta Manterolak, esaterako, bilduma-lan garrantzitsu bana osatu zuten, eta prentsako testuetan bilketa horrekin galkorra zen sorkuntza bat gorde eta goratzea bilatzen zutela azpimarratu.

Euzko Pizkundean ere, Aitzolek bilduma handi bat osatu zuen, horretarako prentsaren bidez egindako bilketa deiak baliatuz. Esteban Urkiaga *Lauaxetak* ere egin zituen prentsako dei horiek, eta historian lehen aldiz 1935eko eta 1936ko txapelketetan bat-bateko saio osoaren zuzeneko transkripzioa egin zen.

Frankismo garaian, 1960ko hamarralditik aurrera, audioan grabatutako bertsoa izan zen nobedadea bilketaren alor honetan, eta saioz saio grabagailuarekin zebilen biltzaile dezente agertu zen, artxibo garrantzitsuak osatuko zituztenak. Ekarpenik garrantzitsuena, ordea, Zavalarena izan zen, 1950eko hamarralditik hasita Auspoa sailaren chunka liburu bete baitzituen bertsoekin, bertsolarien biografiekin eta horien herri hizkerarekin. Erromantizismoaren lehen deiaren izpiritua mantentzen du erabat Zavalaren lanak: galtzear den mundu baten azken arrastoak jasotzeko grina, mundu horren mirak eragindakoa.

Bertsozale Elkartearentzat ere lehentasuna izan da lan-ildo hori, eta pauso garrantzitsua eman zuen 1992an lan horretara bideratutako Xenpelar Dokumentazio Zentroa irekiz. Jarraitutasun bat eman da, bada, baina baita berrikuntza ere, gorde beharrean bildutako horri eman beharreko erabilera jartzen baita azpimarra (ikerketa, komunikazioa eta abar).

Azken ziklo honetan lotu zaio modu argiengan bilketa ikerketari. Horrela, organikoki Elkartearen Jakintza sailaren barruan txertatu da Xenpelarreko lana,

eta 2008an ezagutzan sakontzera zuzenduriko azpiegitura, Mintzola Ahozko Lantegia, martxan jarri zenean, Dokumentazio Zentroarekin irekitako bidean emandako pauso gisa ulertu zen. Izatez, Zentroa eta Lantegia dira Elkartearen proiektuaren harribitxi preziatuenak, baliabide eta energia inbertsio handiena eskatu dutenak.

9.3.2. **Lehiaketa**

Bertsolari lehiaketak ere lehen ziklotik landu izan dira. Bertsolaritzaren erreforma eta egokitzapenerako bitarteko gisa baliatu dituzte eragileek, sorkuntza jendarte modernoarentzat goi mailako kultur ikuskizun batek behar lituzkeen arropekin jantzi eta ikusgaitasuna, prestigioa eta oihartzun soziala lortzeko.

Garaiko prentsan argitaratzen diren zenbait iruzkinetan topa daitezke bertsolaritza jasoagotzat jotzen ziren sorkuntzekin parekatzeko ahaleginaren lehen zantzuak. Hurrengo zikloan Aitzolen intentzio erreformatzailea are argiagoa zen, prentsako artikuluren batean bertsolarien janzkera aldatu beharra modu literalean planteatzera iristeraino. Eta frankismo garaian Basarrik behin eta berriro errepikatu zuen bere artikuluetan bertsolaritza sagardotegitik atera eta jende jantziaren begietara gustagarria litzatekeen formatu batean eskaintzea zela proiektuaren funtsa.

Modernitatean hedabideak funtsezko kultur bitartekari bihurtuko dira, eta lehiaketa hauen xede nagusia jendarte modernoan eragitea izanik, lan-ildo hori izango da hedabideratzeari estuen lotzen zaiona. Ildo horretan esanguratsua suertatzen da Bertsozale Elkarreak bere sorreratik kasik gaurdaino bi lan-ildoak organikoki sail beraren baitan sartu izana (Sustapena-Hedapena Saila). Eta esanguratsua da baita txapelketaren protagonismo mediatikoaren hazkundera erakusten duen datua: Iparraldeko lehen Lore Jokoen inguruan gehienez prentsako bizpahiru testu topa daitezke; aldiz, azken txapelketako finalari buruz, esan bezala, 148 testu argitaratu dira. Prentsak bertsolaritzaren inguruan jorratzen dituen gaien inguruan ez dago horrelako hazkundera izan duen beste bat.

Hedabideetan eztabaida gehien piztu duen lan-ildoak ere lehiaketarena da. Epaileen lanaren inguruko polemikak Lore Jokoeekin hasi ziren eta gaurdaino jarraitzen dute, eta tartean 1967ko finaleko txistuena bezalako benetako gertakari mediatikoak ere izan dira.

Argi dago sorkuntza lehiaketa formulara makurrarazteak deserosotasun ugari eragiten dituela, baina bertso-munduak gogotsu eutsi dio bide horri. Izan ere, bertsolaritzaren garapenerako funtsezko formula bat izan da txapelketa, eta gaur ere hori da zale gehien erakartzen duen saio mota, bertso-mundua aktibatzekeo pizgarri indartsuena eta horren mezuak, prestigioa nahiz indarra gizarteratzekeo bitarteko garrantzitsuena.

9.3.3. Transmisioa

Bertsoaren eskolaratzeko ideiarene hazia eta hazi hori landatzeko lurra euskararen eskolaratzetik etorriko dira, eta, horrenbestez, bertso-gintza irakastearen ideiarene lehen arrastoak Euzko Pizkundean topatu dira, hain justu ikastolak lehen pausoak ematen hasi zirenean. Aitzolek eta Lauaxetak bertso-eskolaren ideiarene gerturatzen zaion aipamene bat egin zuten *Euzkadi* egunkarian, eta Pierre Laffitek bertso-gintzaren hainbat barne mekanismo esplikatzen zituen lan bat atondu zuen, *Gure Herria* aldizkariak “Koblakariene legea” izenburuarekin gehigarri gisa argitaratu zuena.

Handik gutxira piztu zen gerrak eta gerraondokoak errotik moztu zituen euskal kultur-gintzaren kimu guztiak, tartean baita ikastolak eta ernatzera iritsi gabea zen bertso-laritzaren irakaskuntzaren ideia hori ere. Iritsi zen ernatzera, ordea, 1960ko eta 1970eko hamarraldietan ikastolen mugimendu indartsu bat loratu ondoren, hain justu. Historiako lehen bertso-eskolatzat jotzen dena, Almengo, 1974an sortu zen, eta Almen ikastolaren eskolaz kanpoko jarduera gisa egin zuen. Ikastolako irakasleak izan ziren bertso-eskolarako ikasleak batuko zituztenak, eta ikastolaren inguruko jendea hurrene irakasten hasi zena. Ideiak ongi funtzionatzen zuela ikusi bezain laster zabaldu beharra ikusi zuten eragile horiek, eta horretarako ikastolen federaziora jo zuten. Horrela, 1980ko hamarraldiari ekitearekin, azken zikloaren irekieran, bertso-laritza hezkuntza arautuan txertatu zen, eta perretxikoak bezala sortu ziren bertso-eskolak.

Prozesu horrek guztiak arrasto sakona utzi zuen prentsan, eta «Jaio vs Egin» dikotomiaren inguruan planteatu zen eztabaida nagusia. Bertso-laritzaren baitako ikuspegi klasikoena, aurreko zikloetan funtzionatu izan zuen bertso-laritarren irudikapen esentzializatuaren haritik, zera zioen: benetako bertso-laritar euskalduntasunaren eremu garbienean, baserri munduko jendearen eta sagardotegiaren bueltan, modu naturalean sortutakoa zela, eta ez zegoela esentzia hori eskolan jasotzerik. Ikuspegi berriak, aldiz, defendatu zuen kultur ekosistema hori desagertzeaz zela, bertso-laritza ekosistema kaletarrean txertatzeko bertso-eskolak beharrezkoak zirela eta bertso-gintza, beste edozein sorkuntza bezala, irakatsi eta ikasi egin zitekeela.

Azken zikloko gidaritza hartuko duten eragileek Bertsozale Elkartearen antolatuturik, ez dute zalantzarik egingo eta bigarren postura horren alde lerratuko dira. Funtsezko lan-ildo gisa jorratuko dute bertso-laritzaren transmisioa.

9.3.4. Autoeraketa

Azken zikloak proiektuari ekarriko dion bigarren berrikuntza bertso-munduen autoeraketaren lan-ildo izan da. Bertso-laritarren elkarte bat sortu beharri

Euzko Pizkundeko eta frankismo garaiko prentsan lehen aipamen batzuk egiten zaizkion arren, sorrera hori ez zen 1986a arte gauzatu, eta orduan ekin zitzaion ildo honen lanketari, elkartea bertso-mundu osoa integratuko zuen eta kultur-gintzara bideratuko zen gizarte-mugimendu baten eragiletzarako baliatuz. Berrikuntza hori ere funtsezkoa suertatu da, Lore Jokoen sorreratik lehen aldiz bertsolariek hartu baitzuten proiektuaren kontrola, ahalduntze horretatik bertsolaritzaren modernizazio prozesuaren azken faseari barruko begirada berri bat aplikatuz.

Autoeraketa izan da hautatutako ildo berria, alegia, egin beharreko bidea Administrazioaren, merkatuaren edo Euskaltzaindiaren nahiz beste ezein erakunderen esku utzi beharrean Elkartean antolaturiko bertso-mundu horren barruan erabakitzea.

9.4. SUBALTERNITATETIK AHALDUNTZERA, KANPOKO BEGIRADATIK BARRUKORA

Bertsolariak subalternitatea atzean utziz proiektuaren gidaritzarako bere ahotsa entzunarazteko irabazi duen gaitasuna pixkanaka egosi den prozesu baten emaitza da. Bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren bilakaerak kanpotik barrurako ahalduntze prozesu horren zenbait zantzu orokor eskaintzen ditu.

9.4.1. Kanpoko begiradak pisu handia izan zuen bertsolaritzaren inguruan zabaldu ziren lehen irudikapenetan

Lore Jokoetan gaiarekin lotura bat duten prentsako testuen artean heren batetik gora (360 testu) Euskal Herritik kanpo argitaratutakoak dira.

Datu horiek Euskal Herriak Europako mugimendu erromantikoan piztu zuen interesa islatzen dute. Garaiko hizkuntzalaritzak eta antropologiak, aipatu den gisan, euskaldunena Europako jatorrizko etnia izan ote zitekeen planteatu zuten batetik, eta horrek bidaiari, kazetari eta ikertzaileen mapan kokatu gintuen alde batetik. Bestalde, Etxahun, Bilintx eta Iparragirrerena bezalako biografiek ere, ertzekoak, gorabeheratsuak eta tragediak ukituak, oso ongi funtzionatzen zuten garaiko iruditerian, eta batez ere azkenaren figurak, aipatu den gisan, ikur politikoaren dimentsioa hartu zuenez, sekulako oihartzuna izan zuen.

Kanpoko interesa pizteak ez du zertan txarra izan, baina kanpoko begirada oso indartsua denean errazago gertatzen dira estereotipazioa eta esentzializazioa, eta hori gertatu zitzaion bertsolaritzari ere. Esaterako, bitxikeria exotiko gisa azaldu zen lehen aldiz prentsan topatu den lehen testua, Boucher de Crèvec-

oeurren “Souvenirs” (1823), bidaia aldizkari paristar batean (*Journal des Voyages*) argitaratutakoa baita. Gisako gehiagok jarraitu zioten atzetik. Edota, ikertzaile atzerritarren lanen oihartzuna *Wiener Zeitung* austriarra (egun irekita daudenen artean munduko egunkari zaharrena) bezain medio urrunetara iris zitekeen, bertsolaritza primitibismoaren paradigma gisa ikusten zuten orrialdeetara. Berebat, Iparragirreraren ingurukoek euskal bardo gerlariaren inguruko topiko erromantiko guztiak betetzen zituzten.

Hurrengo bi zikloetan behera egin zuen kanpoko begiradaren presentzia horrek: Euzko Pizkundean % 15 dira Euskal Herritik kanpoko testuak (85) eta frankismo garaian % 2,5 (63). Begirada horrek utzitako arrastoak, ordea, indartsu iraun zuen.

9.4.2. **Prentsak gaiaz aritzeko egiten duen hizkuntza-hautuaren bilakaerak eskaintzen du beste zantzu bat: euskararen komunitatearen pixkanakako ahalduntzea**

Euskararen komunitatearen subalternitateak euskarazko kazetaritzaren sorrera berantiarra ekarri zuen. Horrenbestez, bertsolaritzari buruzko prentsako testurik zaharrenak frantsesez argitaratu ziren, gaztelaniaz idatziak etorri ziren hurrena, eta euskaraz ari zirenak askoz geroago ugaritu ziren.

Gramscik (2000) azaltzen du subalternoari kosta egiten zaiola bere ahotsa entzunaraztea, eta kasu honetan norbere hizkuntza entzunaraztea bera suertatu da nekeza. Subalterno errebeldea izan da, ordea, euskalduna, eta ez du egoera horren aurrean etsi: Lore Jokoetan gaiari buruzko testuen % 13 argitaratu zen euskaraz; Euzko Pizkundean % 47 izan zen ehunekoa; frankismo garaian % 61eraino igo zen, eta ziklo garaikidean, azkenik, % 78 izan da. Bertsolaritza euskarazko kultur sorkuntza bat izanik, normalena azken horrek dirudi.

Kanpotik barrurako mugimendua berriro ere.

9.4.3. **Bertsolaritzaren presentzia mediatikoaren baitan bertsolariaren ahotsa protagonismoa irabaziz joan da**

Lehen zikloan ez dago prentsan gaiaz testurik argitaratu zuen bat-bateko bertsolaririk. Ahozkotasanaren subalternitatearen adierazgarri protagonista gisa ere Pedro Jose Elizegi *Pello Errota* zen oihartzun mediatiko esanguratsu bat lortu zuen bat-bateko bertsolari bakarra. Bertso jarriekin nabarmendu ziren Iparragirrek, Bilintxek edo Otañok askoz ere oihartzun handiagoa izan zuten.

Euzko Pizkundean, Kepa Enbeita eta Iñaki Eizmendi *Basarri* izan ziren prentsan hitz lauz eta bertsolaritzaz testuren bat argitaratu zuten bertsolari baka-

rrak. Garaiko sinaduren % 2 da hori, oso gutxi, baina bat-batekoak protagonismoa irabazi zuen jarriaren aurrean: Jose Manuel Lujanbio *Txirritak*, Basarrik, Matxin Irabolak eta Kepa Enbeitak bazuten oihartzun mediatiko esanguratsu bat. Ordukoak dira bertsolariei egindako lehen elkarrizketak. Basarri eta Txirritari egin zitzaizkien 1935eko eta 1936ko txapelak irabazi berrikan.

Frankismo garaian, Xabier Amuriza, Abel Enbeita, Deunoro Sardui, Mixel Aire eta Txomin Garmendia batu zitzaizkion Basarri, gaiari buruzko testugintzan. Garaiko sinaduren % 2,4 da hori. Lehen aldiz bat-bateko bertsolari garai-kideek Iparragirre baino oihartzun handiagoa izan zuten: Fernando Aire *Xalbador*, Manuel Olaizola *Uztapide*, Iñaki Eizmendi *Basarri* eta Mattin Treku dira, hurrenkera horretan, garaiko protagonista mediatiko nagusiak (testu gehien eskaintzen zaizkienak).

Bertsolariei eginiko elkarrizketak ere ziklo honetan hasi ziren ugaritzen, batez ere 1960ko hamarralditik aurrera, eta 1967an argitaratu zen bi bertsolarien arteko lehen elkarrizketa: Xabier Amurizak Jon Lopategiri egindakoa.

Bertsolariaren subalternitatea legoke kazetaritza genero honen garapen berantiarren atzean: jite guztietako jendea, ehunka lagun aritu zen prentsan bertsolaritari buruz iritzia emanez norbaiti bertsolariei eurei hitza ematea otu aurretik.

Azken zikloan gairitu da erabat egoera hori. Finalari buruzko testuen lagin-ean elkarrizketa da, albistearekin batera, kazetaritza genero erabili-ena: bertsolariei egindako 267 elkarrizketa argitaratu dira. Bestalde, 40 bertsolarik sinatzen dituzte finalari buruzko testuak. Portzentajea aurreko ziklokoa baino sei aldiz handiagoa da: % 13,6.

Izatez, aurretik Basarrik eta Amurizak irekitako bidetik, ohiko zutabegile ere bihurtu da bertsolaria. Hedabideetan bere ahotsa entzunarazteaz gain hedabide horietako askok iritzi-emaile gisa aritzeko ahots kualifikatutzat hartzea lortu du.

9.4.4. **Azken zikloan hedabideratze alorrean sortu den eztabaida sakonena ere, telebistako eskaintzaren gaineko erabakimenarena, ardatz honen inguruan gauzatu da**

Bertsozale Elkartek bere sorreratik hedapena lan-ildo estrategikoen artean kokatu zuen. Bi urtera, 1988an, sorrera horretan parte hartu zuen Joxerra Garziak *Hitzetik Hortzera* programari ekin zion telebistan. Handik gutxira, telebistan lortutako ikusle kopuru arrakastatsuen eragin biderkatzailea tarteko, bertsolaritzaren booma deitu izan zaion aparraldi ikusgarria gertatu zen: zaleen eta bertso-saioen kopuruak, bertsolarien presentzia mediatikoak eta bertsolaritzaren prestigio sozialak gora egin zuten nabarmen.

Bertsolaritzak fenomeno soziokultural gisa hartu zuen abiadak bertigo puntu bat ere eragin zuen bertso-munduan, eta hazkunderi ez ezik hazkunde

horren nolakotasunari ere erreparatu nahi izan zitzaion, Elkartearen baitan gogoeta kolektibo interesgarri bat abiaraziz. Telebistaren eskaintza izan zen iritzi gehien eragin zuen alorretako bat, eta gehiegizko eskaintzarekin zaleak saturatzeko arriskua, gehiegizko esposizioarekin bertsolariak eta bertsoa erretzekoa, fokua bertsoaldirik onenetan jarriz sorkuntzaren irudi desitxuratu bat eskaintzekoa edo elitean jarriz gainerako bertsolariak merkatu gabe uztekoa eta telebistak bete beharko lukeen funtzio hezitzailea izan ziren eztabaidaren ardatzak. Gogoeta horren bueltan landutako proposamenetan oinarrituz telebistaren arduradunekin eskaintzaren diseinu adostua bilatu zuen Elkarteak, eta haien iritzia ez zela kontuan hartzen ikustean eskaintza etetea erabaki zen. Hazkunde etengabearen aurrean hazkunde orekatua lehenetsi zen, bertso-munduaren aparaldiaren aurrean bertso-mundu horren ahalduntzea.

Iritsi zen adostasuna, bueltatu zen programa, eta ordutik beste bi hamarkadako ibilbidea egin du *Hitzetik Hortzerak*. Ibilbide horretan elkarlan ona bideratu ahal izan dute, eta ETB Elkartearen esku utziz joan da ardura gehienak.

Esperientzia horretan oinarriturik, gainerako hedabideekiko elkarlanean nahiz norbere ekoizpenean sakondu ahal izan du Elkarteak. Bi alor horiek, Elkartearen komunikazioa eta norbere ekoizpeneko eskaintza, profesionalizatu egin dira, eta pisu garrantzitsua dute egun Elkartearen egituran.

Bertsolaritzaren hedabideratzearen eta, horrenbestez, honen irudikapenen inguruko dezenteko kontrol maila lortu du bertso-munduak, eta dezenteko sosegatu dira 1990eko hamarraldiko kezkak eta eztabaidak. Arriskuei neurria hartzen erakutsi die esperientziak, eta telebistaren eragina ere ez da garai batekoa, ikusleak Internetekin partekatu behar baititu. Bertso-mundua hedabideratze arrakastatsuak ezartzen duen abiadura handian bizitzen ohitu da, baina orekarekin izan beharreko tentua ez du ahazteko asmorik.

9.4.5. Ahalduntzeak irekitako aukerak

Amurizak bertsogintzaren barne-mekanismoak argitzen zituen barrurako begirada zabaldu zuen 1980ko hamarraldiaren hasieran, ziklo garaikidea inauguratuz. Eta begirada horretatik geroz eta gehiago sakondu da bertsolaritzaren prestakuntzan.

Handik gutxira, bertso-munduak Elkartearekin proiektu soziokulturalaren gidaritzarako ere lehenetsi zuen barruko begiradak, berriz, geroz eta sofistikatua goa suertatu den autoanalisia ekarri du.

Bestalde, bertso-eskolek irekitako irudikapen-ulerkera berriarekin beste edozein alorretako sortzaileak izan dezakeen maila berean jarri da bertsolaria. Eta, horrenbestez, beste alorretako sortzaileekin kezkak eta proiektuak partekatzen ditu egun, hibridazioa eta esperimentazioa normalizatu egin

ditu, eta euskal kulturgintzaren inguruko ekarpenak ere jarri izan ditu mahai gainean.

Euskal *intelligentsiaren* morrontzatik *intelligentsia* horren bazkide garrantzitsu izatera pasatu da, bada, eta sorkuntza alorrean bide berriak ireki zaizkio azken ziklo honetan loraturiko barruko begirada ahaldundu horri esker.

9.5. BERTSOLARITZAREN SINGULARTASUNA: AHOTS SUBALTERNOAREN BIZI-INDARRAREN TESTIGANTZA BAT

Foley (2007) harrituta utzi zuen bertsolaritzaren garapen singularraren azalpenak euskal kulturaren bilakaera singularrean du abiapuntua. Euskararen komunitateari, bere ertzekotasuna dela eta, inguruko erdareei baino askoz nekezagoa suertatu zaio tradizio idatzi bat garatzea, eta lehen euskal kulturgileek, idatziak ez ziela funtzionatzen ikusita, arreta berezia jarri zioten ahozkoari.

Foleyk berak aipatzen duen bezala, bertsolaritzak ikur identitario gisa bete duen funtzioa ere garrantzitsua izan da bere sustapenerako. Horrek ere badu zerikusia subalternitatearekin.

Baina, ikertzaile amerikarra harrituta utzi zuena ez du euskararen komunitatearen subalternitate soilak esplikatzeko, subalterno horren ahalduntzeko grikak baizik.

9.5.1. Lehen bi zikloetan kulturgileek idatziaren gabeziatik ahozkoaren eragiletzara egindako bidea argi samar ikus daiteke garaiko prentsako testuetan

1930etik 1936ra prentsan argitaratu zituen Aitzolek euskal kultura biziberritzeko garatu zuen proiektuaren nondik norako guztiak. Lehen apustua poesia idatziaren aldekoa izan zen, eredutzat Europako estaturik gabeko beste zenbait naziotan egindako lana hartuz. 1930etik aurrera urtero antolatu zuen Euskal Olerki Eguna, eta Mistralen *Mireio* moduko poema nazional bat egitera animatu zituen olerkariak. Horien lanek oso irakurle gutxi lortu zituzten, ordea, gauza normala euskaraz alfabetatu gabea zen jendarte batean, eta herri xehearekin konektatzeko poesia modernista utzi eta molde tradizionaletatik aritu beharra aldarrikatzen hasi zen 1933an. Lizardirekin eta Lauaxetarekin gai honen inguruan izandako eztabaida ere irakur daiteke prentsan, eta baita nola 1934tik aurrera estrategia aldatu eta 1935eko nahiz 1936ko Bertsolari Guduak ekarri zituzten bertsolaritzaren sustapenari ekin zion.

Lore Jokoetako zikloan prozesuari hainbesteko xehetasunarekin jarraitu ahal izateko moduko arrastorik ez dago, baina Campiñonen edo Manterolaren

testuetan bai aipatzen dira euskararen komunitatearen ertzekotasunak eragindako tradizio idatziaren gabezia eta errealitate beraren ifrentzu gisa ahozkoak mantendu duen ezohiko indarra, euskal kulturaren garapenerako horren sustapenari heldu beharra ondorioztatuz.

Euskal kulturgintza modernoa abiarazi zenean, bada, halabeharrez, kulturaren sustapena herriaren baitan egin behar zelako eta herriak ulertzen zuena ahozkoa zelako heldu zitzaion bertsolaritzaren modernizazioari. Eta idatziarekin egiten ziren lehen ahaleginetan ere bai, Lore Jokoetako poesia lehiaketan edo Aitzolek olerkariei proposatu zien bidean, ahozkoa, bertsoaren moldeetara, gerturatu beharra ikusi zen, funtzionatuko bazuten.

Bigarren Pizkundean lortu zen euskarazko alfabetatze prozesu orokorra martxan jartzea, prozesu horretarako funtsezkoa suertatzen den hizkuntzaren eredu estandarra ere orduan estreinatu zen, eta horiexek izan ziren tradizio idatzi baten benetako garapena eta zabalkundea ekarri zuten oinarriak. Kontuan hartzeko moduko irakurlekoa zuen literatura idatzia ere orduan hasi zen bidea egiten, Gabriel Arestirekin, baina, hain justu, ahozkotasunera nahiz bertsolaritzara asko gerturatu zen idazle bat izan zen Aresti. Berebat, Pizkunde horretan paper garrantzitsua izan zuen Euskal Kantagintza Berriak ere arreta berezia jarri zion ahozko ondare kultural tradizionalari.

9.5.2. Ikur identitarioaren eta ideologiaren eroale gisa ere funtzionatu izan du bertsolaritzak, eta horrek ere garrantzi soziala, presentzia mediatikoa eta kulturgileen arreta berezia eman dizkio

Euzko Pizkundeko kultur eragileek, Aitzolek, Lauxetak eta Zubimendik, esaterako, disimulu handirik gabe aipatzen zuten prentsan bertsolariek herritarrengan zuten itzala, eta itzal hori mezu abertzalea zabaltzeko baliatu beharra. Karlismaldietan ere propagandarako bide garrantzitsua izan zen bertsoa bai karlistentzat eta baita liberalentzat ere, eta Aitzolek espresuki aipatu zuen kapitulu hau. Txapelketetan jartzen zaizkien gaietan ikus daiteke instrumentalizazio hori, baina baita bertsolariek jeltzaleen hauteskunde kanpainetan izan zuten presentzia ikusgarrian ere.

Aipatu beharra dago, ordea, instrumentalizazio gordin samar hori ez zela bertsolaritzaren eremuan bakarrik gertatu. Kulturgintza osoa kontzientzia nazionala eragiteko bitarteko gisa ikusten zen garai horretan, eta, esaterako, olerkigintza ere horretara bideratu nahi zen nabarmen.

Lore Jokoetan bertsolaritzari eman zitzaion ikur nazional izaera prentsako hainbat testutan ikus daiteke, eta frankismoaren haustura fasean agertu zen Bertsolaritza Sozialak ere militantzia politikotik bizi zuen bere egitekoa.

Azken zikloan, bertsolariaren irudikapen esentzializatua haustearekin, ikur gisa eman izan zitzaion garrantzia zerbait lausotuko da (sorkuntzaren beraren balioari arreta gehiago jarri zaio ikur gisa izan dezakeen funtzioari baino), baina, edozein kasutan, bertsolariak ikur gisa indarra izaten jarraituko du, nagusiki, euskararen bizi-indarrari eta erakargarritasunari lotua. Bertso politikoak ez dira desagertu, noski.

Bertsolaritzak ikur politiko eta ideologia eroale gisa denbora horretan guztian izan duen indarra, Aitzolek, Lauaxetak eta Zubimendik aipatzen duten herritarrenganako itzala, subalternitatetik dator. Ertzekotutako komunitatea erraz identifikatzen da bertsolaria bezalako ertzeko figura batekin, haren kritika politiko eta sozialarekin, haren umorearekin, haren mundu-ikuskerarekin.

9.5.3. **Belaunaldi ezberdinek, kulturaren ulerkera eta ideologia ezberdinetatik eta batere lagundu ez duten testuinguru aniztetera egokituz, hegemonikoak ziren korronte guztien aurka eginiko lana da bertsolariaren bilakaera singularrari eman dakioken azalpenaren funtsa**

Diskurtso hegemonikoak iraganeko kontutzat hartu izan ditu bai ahozko kultura eta bai euskal kultura. Eragileek, euskal kulturaren ertzekotasuna dela medio, baliabide urriekin egin behar izan dute euren sustapen lana, gehienetan oso kontrako testuinguruetan gainera.

Aurrera egiten asmatu dute, ordea. Esku artean daukatena baloratzen jakin dute diskurtso hegemonikoak esaten zuenaren kontra, eta inguruan inork probatu gabeko formulak asmatu dituzte esku artean zuten hori garatzeko. Bestalde, testuinguruak edo norbere akatsek eragindako korapiloak askatzeko gai izan dira, eta desagertuz zihoan euskal kultur ekosistema aurremodernoan garrantzitsua zen elementu bat euskal kultur ekosistema modernoarentzat elementu garrantzitsu gisa salbatzea lortu dute.

Izen-abizenak dituzten eragile mordo baten ekarpenari esker lortu da hori guztia. Funtsezkoa izan da bakoitzaren lan eskuzabal eta jarraitua, erabakigarria zenbaitek ideia berriak ekartzeko erakutsi duen gaitasun sortzailea, edo beste hainbatek elementu berritzaileak kanpotik ekartzeko erakutsitako ezagutza maila. Ezinbestekoa izan da testuinguru oso latzei aurre egiteko askok topatu behar izan duen ausardia, eta guztiek euren artean sareak osatzeko erakutsi duten abilezia.

Bestalde, izen-abizenez haratago, belaunaldiz belaunaldi eta ideologia nahiz mundu-ikuskeraz ezberdinek eragindako etenak gaindituz, proiektu konplikatu bati jarraitutasuna eman dion bizinahi harrigarri bat erakutsi du euskararen komunitateak. Izatez, bertsolariaren bilakaera singularraren historia, esan bezala, gabezia batetik abiatzen da, baina askoz gehiago du aberastasunetik gabe-

ziatik baino. Singulartasun horren atzean ikus daitekeena subalernoaren bizi-indarraren testigantza eder bat da finean.

Testigantza hori hemerografia historikoko orrialde horituetan gelditu da jasota. Baita irratiko nahiz telebistako artxiboetan edota Interneten ere. Eta bertsolaritzaren eragiletzaren memorian.

BIBLIOGRAFIA

- ABRIL, J. (2000). Bertsolariak marrazki bizietan. *Bertsolari*, 38. zk., 104.-112. or.
- AGIRRE, A.; AIESTARAN, A. eta ZABALONDO, B. (2015). Euskal Herriko eta Europako kazetari eta prentsa irakurleak lanbidearen geroari begira. Adostasun eta desadostasunen bilduma. *Zer*, 20. liburukia, 39. zk., 101.-125. or.
- AGIRRE, A. (1996). Harpidedunen iritziz. *Bertsolari*, 23. zk., 50.-57. or.
- (1997). Antonio Zavala: ‘Umorean nagusi Txirrita jarriko nuke’. *Bertsolari*, 26. zk., 59.-62. or.
- (2007). Bertsotan gabiltza sarean. *Bertsolari*, 65. zk., 36.-93. or.
- (2009). *Bertsolaritza Interneten*. UPV/EHUko ‘Nuevas tendencias en medios y soportes de la información periodística’ doktorego programako ikerketa gaitasun froga (Argitaratu gabea).
- (2013). Hibridazioak eta esperimenduak, bertsolaritza kultur laborategi bezala. *Bertsolari*, 89. zk., 46.-170. or.
- (2016). Harpideen argazkia eta iritzia 2.0. *Bertsolari*, 101. zk., 124.-151. or.
- AGIRRE, J. (1997). Jorge Oteiza, azken profeta. *Bertsolari*, 25. zk., 2-11 or.
- (2009). Elkarte baten familia-argazkia. *Bertsolari*, 73. zk., 148-200 or.
- (2016). *Bertsolariren* hastapenak, mirari txiki bat. *Bertsolari*, 101. zk., 14-31 or.
- AGIRRE, T. (1966). *Garoa*. Klasikoen Gordailua. Arantzazu: EFA. Helbide honetatik berreskuratua: <https://klasikoak.armiarma.eus/pdf/AgirreDGa-roa.pdf> [2018/V/22]
- AGIRREAZALDEGI, A. (2016). Zer jan, hura izan: bertsozaleak elikatzen dituen aldizkaria. *Bertsolari*, 101. zk., 114.-115. or.
- (2018a). Beñat Gaztelumendi Arandia: “Bertsolaritzarentzat arrotzak ziren guneetako ikuspegiak txertatu dira plazan”. *Bertsolari*, 112. zk., 50.-76. or.
- (2018b). Xabier Aierdi Urraza: ‘Bertsolaritza tradizio modernoa da’. *Bertsolari*, 112. zk., 78.-115. or.
- AGIRREAZKUENAGA, I. (2012). The role of the media in empowering minority identities: Basque-language radio during the Franco dictatorship (1960s-1976) and their influence as identity catalysts. *Media, Culture and Society*. 34. liburukia, Issue 4.
- (2017). *Euskarazko irrati kazetarien hitza eta hotsa garai zailetan: 1956-1976*. Arre (Nafarroa): Pamiela.

- AGIRREAZKUENAGA, J. (1989). Prentsa euskaraz: 1936ko Gudualdian eta Lehen Euskal Gobernuaren garaian. *Jakin*, 50. zk., 97.-119. or.
- AGIRREBALZATEGI, P. (1995). Euskararen aldeko mugimendu soziala (1995). *BAT, Soziolinguistika aldizkaria*, 16. zk., 17.-30. or.
- (1999). Euskararen aldeko gizarte-mugimenduaren 25 urteok, EKBren ekarpena. *BAT, Soziolinguistika aldizkaria*, 31. zk., 17.-30. or.
- AGOTE, I. (1995). Euskararen aldeko mugimendu soziala. *BAT, Soziolinguistika aldizkaria*, 16. zk., 83.-88. or.
- AIERDI, X.; ALDAZ, J. et al. (2007a). *Bertsolaritza tradizio modernoa*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua.
- (2007b). Bertsozaletasunaren azterketa soziologikoa. Donostia: EHBE.
- AIZPURU, M. (2000): Vascófilos y bertsolaris, coformadores del nacionalismo vasco en el último tercio del siglo XIX. *Geronimo de Uztariz*, 16. zk., 59.-72. or.
- (2001). La pluralidad de vías en la reformulación de la identidad vasca en el siglo XX. *Sancho el Sabio: Revista de cultura e investigación vasca*, 15. zk., 11.-44. or.
- (2009). Zapalkuntza-politika gerran eta gerraren ondoren. Errepresioa, heriotza eta bortxakeria bi aldeetan, in ERRAZKIN, M. eta AGIRRE, J. (Arg.) *1936ko gerra Euskal Herrian: Historia eta memoria*, I. Historia, 49.-67. or. Bilbo: UEU.
- AJANGIZ, R. eta BARCENA, I. (2001). Euskal Herriko Gizarte Mugimenduak. *Giza Eskubideei Buruzko Deustuko Koadernoak*, 14. zk. (monografikoa)
- ALBERDI, U. (2013). Barrura begiratzeko bertsoak. *Bertsolari*, 90. zk., 34.-83. or.
- ALBIZTUR, J. (2012). Xenpelar Bertso Eskolaren 25. Urteurrena (1987-2012). *Oarso*, 47. zk., 98.-103. or.
- ALDEKOA, I. (1989). XIX-XX. mendeetako euskal poesigintza: Tradizioa eta eraberriketa. *Jakin*, 52. zk., 5.-23. or.
- (2008). Ilustrazioa eta euskal literatura. *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo: International journal of basque linguistics and philology*, XLVIII. liburukia, 2. zk., 211.-235. or.
- ALTZIBAR, X. (1990). Peru Abarca-ren kopiak eta lehen edizioa. *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo: International journal of basque linguistics and philology*, XIV liburukia, 3. zk., 871.-888. or.
- (1996). Aitzolen kazetaritza. *Euskera*, 41. zk., 467.-497. or.
- (2005). Lauaxeta eta *Euzkadi* egunkariaren euskal atala. *Euskera*, 50-2. zk., 559.-626. or.
- AMEZAGA, E. (1991). Entresaca de un diccionario de seudonimos. *RIEV*, XXXVI. liburukia, 2. zk., 413.-426. or.
- (1993). Segunda entresaca de un diccionario de seudonimos. *RIEV*, XXXVIII. liburukia, 2. zk., 209.-218. or.

- AMEZAGA, J. (1994). *Herri kultura: euskal kultura eta kultura popularrak*. Bilbo: UPV/EHU.
- (2009). Talde nortasunak eta komunikabideak. *BAT Soziolinguistika Aldizkaria*, 72. zk., 41.-50. or.
- AMURIZA, X. (1980). Bertsolarien barne prozesua. *Jakin*, 14-15. zk., 134.-137. or.
- (1981). Iparragirre bertsolari. *Jakin*, 19-20. zk., 149.-158. or.
- (1985). Bertsolaritza, in INTXAUSTI, J. (Arg.) *Euskal Herria, I: I. Historia eta gizartea*, 469.-472. or. Oñati-Arrasate: Jakin-Lankide Aurrezki Kutxa.
- (1987). *Bertsolarien gerraondotik gaurdainokoa. Nazioarteko Eusko Ikaskuntza*, 25.-43. or.
- (1993). Alfontso Irigoien, gerrosteko txapelketen eragilea, in EUSKAL HERRIKO BERTSOLARI ELKARTEA (Arg.): *Aita Santi Onaindia eta Alfontso Irigoien bertsogintzaren lekuko*. Bilbo: BBK. 73.-84. or.
- (1997). *Hiztegi errimatual/Hitzaren kirol nazionala*. Bilbo: Bizkaiko Bertsozale Elkarte.
- (2006). *Bizkaiko Bertsogintza IV. XX. mendea*. Bilbo: Bizkaiko Bertsozale Elkarte.
- ANABITARTE, M. eta LEMA, J.A. (1986). 'La Voz de España' (1936-1945). *Jakin*, 40. zk., 75.-98. or.
- ANSA, J. (2011). Bertoera(k) eta sistema(k). *Bertsolari*, 82. zk., 146.-155. or.
- APALATEGI, U. (2013). Pierre Loti psicoanalista de Bernardo Atxaga: la reescritura liberadora de Ramuntcho, in THION D. (Arg.) *El costumbrismo, nuevas luces*, 601.-621. or. Pau: Presses de l'Université de Pau et des Pays de l'Adour.
- APODAKA, E (2003). Euskal kulturgintzaren izaeraz eta zereginez. *Uztaro*, 44 zk., 19.-52. or.
- (2005). Kulturgintza: gizarte-ideologietatik kontsumora. *Euskonews & Media*, 298. zk. Helbide honetatik berreskuratua: <http://euskonews.com/0298zbk/gaia29802eu.html> [2016/IX/16]
- ARANA, J.A. (1983a). Iparragirre, cantor de Euskal Herria, in *Iparragirre*, Euskaltzaindia, Jagon 2, 99.-107. or. Bilbo: Euskaltzaindia.
- (1983b). Iparragirre y el folklore vasco, *Eusko Ikaskuntza, Cuadernos de Sección, Folklore*, 1. zk., 121.-128. or.
- (1999). Gernikako arbola, in MENDIBIL, G. (Arg.) *José María Iparragirre: erro-urratsak = raiz y viento*, II. liburukia, 105-116 or. Igorre: Keinu.
- ARANBARRI, I. (2014). Oholtzak ez du bihotzik. *Bertsolari*, 94. zk., 234.-238. or.
- ARANBERRI, L.A. (1982). Prentsa idatziaren arazoak. *Jakin*, 22. zk., 70.-82. or.
- ARANBURU, P.J.; BIDEGAIN, M.; IDIAKEZ, A.; REZOLA, I. (1993). Juan Inazio Iztueta Etxeberria (1767-1845). Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- ARANBURU, O. eta MARISKAL, A. (1999). Xenpelar Dokumentazio Zentroa. *Euskonews & Media*, 56. zk. Helbide honetatik berreskuratua: <http://www.>

- euskonews.eus/zbk/56/xenpelar-dokumentazio-zentrua/ar-0056001008E/ [2019/V/14]
- ARANBURU, X. (1977). Euskara erdal egunkarietan. *Euskera*, XXII. zk., 65.-68. or.
- ARAOLAZA, O. (2011). Txapelketen kontra. *Bertsolari*, 82. zk., 130.-137. or.
- ARMAÑANZAS, E. eta DÍAZ NOCI, J. (1996). *Géneros de opinión*. Bilbo: EHU.
- ARISTORENA, P.J. (1992). *Nafarroako bertsolaritza*. Iruñea: Nafarroako gobernu.
- AROSTEGUI, J. (2001). *La investigación histórica: Teoría y método*. Bartzelona: Crítica.
- ARISTI, P. (1998). Almen, lehen bertso eskola. *Bertsolari*, 30. zk., 1.-96. or.
- (2010). ‘Bertsolari’ film berria. *Bertsolari*, 77 zk., 25.-44. or.
- ARIZTIMUÑO, J. (1936). Bertsolaria, nor degu?, in ZUBIMENDI, J., *Bertsolari guduak, 1935-1936*. Donostia: Euskaltzaleak. VII-XIX. or.
- (1988a). *Jose Ariztimuño ‘Aitzol’ Obras Completas*, V. liburukia. Donostia: Erein.
- (1988b). *Jose Ariztimuño ‘Aitzol’ Obras Completas*, VI. liburukia. Donostia: Erein.
- ARRIETA, A. (2001). Euskara Irudiberritzen. *Euskonews & Media*, 176. zk., 19.-26. or. Helbide honetatik berreskuratua: <http://www.euskonews.com/0176zbk/gaia17601eu.html> [2016/IX/17]
- ARRUE, A. (2008). *Idaztiak eta Hitzaldiak*. Euskaltzainak bilduma, 8. zk. Bilbo: Euskaltzaindia.
- ARRUTI, A. (2015). Xenpelar Dokumentazio Zentroa, ondarearekin etengabeko inurri lanean. *Bertsolari*, 98. zk., 38.-75. or.
- ARZA, M.L. (2012). ‘El fuerismo victoriano: el caso de Vicente Arana’. *Sancho el Sabio: Revista de cultura e investigación vasca*, 35. zk., 85.-108. or.
- ARZAMENDI, A. (1992). Diario de San Sebastián, análisis de la publicación y bibliografía selectiva de artículos. *RIEV*, XXXVII. liburukia, 2. zk., 509.-527. or.
- ARZELUS, X. (2003). *Ander Arzelus Luzear (1898-1949)*. Bidegileak, 31. karpeta. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- ASKOREN ARTEAN (1981). *Euskal Batzar Orokorra / Congreso Mundial Vasco, 1956 Paris. 25 aniversario*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- ATXAGA, M. (1977). Komunikabideen beharra. *Euskera*, XXII. zk., 53-58 or.
- (2008). Lapiko guztietako burruntzalia, in UBEDA, J.A.; AROZENA, A. eta LASA, X., *Jose Mari Iriondo, euskal kulturaren komunikatzaile*, 36 or. Andoain: Andoaingo Udala.
- AULESTIA, G. (1990). Bertsolarismo. Bilbo: Bizkaiko Foru Aldundia.
- (1994). Marcel Jousse y Manuel Lekuona: Dos pioneros de la Literatura Oral. *RIEV*, XXXIX. liburukia, 1. zk., 27.-40. or.

- AZKUNE, L. (2000). Bertsolaritza uhinetan, 30 urtez bertsolariak irratian. *Bertsolari*, 38. zk., 66.-93. or.
- AZURMENDI, J. (1980): Bertsolaritzaren estudiorako. *Jakin*, 14-15. zk., 139.-164. or.
- (2017). *Hizkuntza, Nazioa, Estatua*. Donostia: Elkar.
- BACIGALUPE, C. (1995). *Cafés parlantes de Bilbo I*. Bilbo: Cafés Baqué Editorial.
- BARAIAZARRA, L. (1993). Euskal letren langile aspergaitza, in EUSKAL HERRIKO BERTSOLARI ELKARTEA (Arg.): *Aita Santi Onaindia eta Alfontso Irigoien bertsogintzaren lekuko*. Bilbo: BBK. 13.-20. or.
- BARANDIARAN, A. (2011). *Beste laurogei urtian*. Donostia: EHBE.
- BASTERRETXEA, J.I. (1998). Ulertarazle kolektiboa: interpretazio-eredu mass-mediatikoa. *Uztaro*, 24. zk., 49.-58. or.
- BASURTO, A. (2007). *Euskararen aldeko diskurtsoa XXI. mende hasieran*. HIZNET Graduondoko lana. (Argitaratu gabea). Helbide honetatik berreskuratua: http://hiznet.asmoz.org/images/stories/ikerketa_lanak/asier_basurto.pdf [2016/IX/16]
- BIDART, P. (1998). Ethnographie et esthétique des traditions populaires basques dans les concours de poésie basque, in *Antoine d'Abbadie 1897-1997 : Congrès International : Ezohiko Kongresua, Hendaia-Sare, 1997, Euskaltzaindia-Eusko Ikaskuntza*. Bilbo-Donostia: Euskaltzaindia-Eusko Ikaskuntza. 263.-288. or.
- BILBAO, J. (1981). *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco. Euskal bibliografiaren hiztegia*. I-X. liburukiak. Donostia: Auñamendi.
- (2003). Exposición sobre la actual posición de las autoridades españolas respecto de la lengua vasca, in *VIIème Congrés d'Etudes Basques = Eusko Ikaskuntzaren VII. Kongresua = VII Congreso de Estudios Vascos (7º.1948. Biarritz)*, 847.-852. or.
- BLADÉ, F. (1866). 'Dissertation sur les chants heroiques des basques'. *Revue de Gascogne*, VIII. liburukia, 97.-111. or. Helbide honetatik berreskuratua: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5745676j?rk=257512;0> [2017/X/17]
- BORROW, J. (1921). *La Biblia en España: o viajes, aventuras y prisiones de un inglés en su intento de difundir las Escrituras por la Península*. Manuel Azañaren itzulpena eta edizioa (jatorrizkoa 1842). Madril: Jiménez-Fraud.
- BRIGGS, A. eta BURKE, P. (2002). *De Guttenberg a Internet. Una historia social de los medios de comunicación*. Madril: Taurus historia-Santillana.
- BURGUIÈRE, A. (1991). *Diccionario Akal de ciencias históricas*. Madril: Akal.
- BURKE, P. (1985). *Montaigne*. Madril: Alianza.
- (1991): *La cultura popular en la Europa moderna*. Madril: Alianza.
- (2006a). *Lenguas y comunidades en la Europa moderna*. Madril: Akal.
- (2006b). *¿Que es la historia cultural?*. Bartzelona: Paidós Ibérica.
- (2010). *Hibridismo cultural*. Madril: Akal.

- CABRERA, M. (2012). Estudios de la subalternidad, teoría poscolonial e historia cultural, in HERING, M.S. eta PÉREZ A.C. (Arg.) *Historia Cultural desde Colombia: Categorías y Debates*. Bogota: Universidad Nacional, Pontificia Universidad Javeriana. 335.-345. or. Helbide honetatik berreskuratua: <https://app.box.com/s/y5b9p8aqfarnr0114vbj> [2018/VII/27]
- CALVET, L.J. (2001). *Historia de la escritura*. Barcelona: Paidós.
- (2005). *Lingüística y colonialismo*. Buenos Aires: Fondo de cultura económica.
- CAMPION, A. (1878). La poesía popular vascongada y sus relaciones con la capacidad poética de la raza euskara. *Revista Euskara*, 1. liburukia, 54.-63. or. Helbide honetatik berreskuratua: [http://hedatuz.euskomedia.org/8868/\[2017/X/22\]](http://hedatuz.euskomedia.org/8868/[2017/X/22])
- CARCEDO, M. (1996). Juan José Makazaga Mendiburu/ Alma mater de la 'Imprenta Macazaga'. *Oarso*, 31. zk., 178.-179. or.
- CASENAVE, J. (2002). Etxahun-Barkoxe (1786-1862) Du poète populaire au mythe littéraire. *Lapurdum*, 7 zk., 185.-199. or.
- (2008). Pierre Lhande eta euskal literaturaren historia, in *Jean Haritschelbarri omenaldia*. IKER bilduma, 21. zk. Bilbo: Euskaltzaindia. 139.-160. or.
- CASTELLS, M. (2003). *La era de la información II. El Poder de la identidad*. Madril: Alianza.
- CHAHO, A. (1855). *Biarritz, entre les Pyrénées et l'Océan : itinéraire pittoresque*, II. liburukia. Baiona: Andreossy. Helbide honetatik berreskuratua: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6516853f> [2017/IX/11]
- (1865). *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835)*. Bigarren edizioa. Baiona: P. Léspe (Arg.). Helbide honetatik berreskuratua: http://numelyo.bm-lyon.fr/f_view/BML:BML_00GOO0100137001100318224 [2017/IX/12]
- (2006). *Agosti Chahoren kantutegia*. Zarautz: Susa.
- (2010). *Aitor.-Légende cantabre/Aitor.-Leyenda cantabra/Aitor.-Kantabriar kondaira*. Erevan (Armenia): Asoghik.
- CHATTERJEE, P. (2012). After Subaltern Studies. *Economic and Political Weekly*, XLVII. liburukia, 35. zk., 44.-49. or. Helbide honetatik berreskuratua: <https://www.jstor.org/stable/41720086?seq=1> [2017/X/02]
- CHAUNU, P. (1987). *Historia cuantitativa, historia serial*. Mexiko Hiria: Fondo de Cultura Económica.
- CRESWELL, J.; PLANO, V. (2007). *Designing and conducting Mixed Methods Research*. Thousand Oaks (AEB): Sage Publications, Inc.
- DARANATZ, J.B. (1928a). Correspondance du Capitaine Duvoisin. *RIEV*, XIX. liburukia, 1. zk., 58.-70. or.
- (1928b). Correspondance du Capitaine Duvoisin. *RIEV*, XIX. liburukia, 2. zk., 334.-368. or.

- (1928c). Correspondance du Capitaine Duvoisin. *RIEV*, XIX. liburukia, 4. zk., 449.-492. or.
- DAVANT, J.L. (2012). *Antoine D'Abbadie-Abadiatz*. Euskaltzainak Bilduma, 19. zk. Bilbo: Euskaltzaindia.
- DÁVILA, P.; EIZAGIRRE, A. eta FERNANDEZ, I. (1994). Los procesos de alfabetización y escolarización en Euskal Herria, 1860-1990. *Cuadernos de Sección. Educación. Eusko-Ikaskuntza*, VII. liburukia, 63.-99. or.
- DÍAZ NOCI, J. eta URQUIJO, M. (1998). La prensa vasca continental en la época de d'Abbadie, in *Antoine d'Abbadie, 1897-1997: congrès international (Hendaia, 1997)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza; Bilbo: Euskaltzaindia. 305.-325. or.
- DÍAZ NOCI, J. (1992). Euskara Irratian: Gerra aurreko lehenengo urratsak. *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, XXXVII. liburukia, 2. zk., 365.-374. or.
- (1993). Hiria eta euskal kultura masa-komunikazioaren garaiaren sorreran. *Cuadernos de Sección. Historia-Geografía*, 21. zk., 389.-398. or.
- (1995a). Sociedad y medios comunicación en lengua vasca en el período de entreguerras (1919-1937). *Anales de historia contemporánea*, 11. zk., 263.-278. or. Helbide honetatik berreskuratua: <http://revistas.um.es/analeshc/article/view/89601> [2017/VII/03]
- (1995b). *Euskal prentsaren sorrera eta garapena (1834-1939)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- (1998). Liburuak, aldizkariak eta irakurleak XX. mendeko Euskal Herrian. Euskal testuak eta irakurketa ohiturak (1919-1936) . *Vasconia*, 27. zk., 61.-85. or.
- (2000). *Informazio generoak*. Bilbo: EHU.
- (2001). 50eko hamarkadako euskal aldizkariak eta beren eragina. *Egan*, 2. garaia, 54. zk., 97.-124. or.
- (2012). Historia del periodismo vasco (1600-2010). *Mediateka* 13. zk., 1.-261. or.
- DEL RÍO M.J. (2010). Historia y teoría. Notas para un estudio de la obra de Peter Burke, in BURKE P. *Hibridismo cultural*. Madril: Akal. 5.-57. or.
- DEL MORAL, J. (1999). *Historia y ciencias humanas sobre metodología y didáctica*. Madril: Huelga & Fierro.
- DORRONSORO, J. eta LEKUONA, J.M (1987). Bertsolaritza modernoaren bideak. *Jakin*, 44. zk., 7.-34. or.
- EGAÑA, A. eta SARASUA, J.: (1997). *Zozoak beleari*. Irun: Alberdania.
- EGAÑA, A. (1993). Egungo bertsolaritzaren ezaugarriak. *Jakin*, 75. zk., 17.-31. or.
- (1995). Txapelketaz. *Bertsolari*, 18. zk., 2.-9. or.
- (2004). *Hogeita bina*. Donostia: Ariadna.
- (2011). Inertzia ideologikoak. Zenbateraino behartzen gaituzte? Nola apurtzen dira? *Bertsolari*, 82 zk., 24.-41. or.

- (2016). Ezetz baiezen denean. *Bertsolari*, 101. zk., 32.-33. or.
- EHBE (1993): *Bertso berriak gerra-ostean jarriak*. Donostia: Kutxa Fundazioa.
Helbide honetatik berreskuratua: <https://bdb.bertsozale.eus/es/web/liburutegia/view/3402-bertso-berriak-gerra-ostean-jarriak-bertsolari-eguna-94> [2019/I/21]
- EIZAGIRRE, E. (2014). *Bidea urratu duten bertsoak*. Lasarte-Oria: Argia eta Emakunde.
- EIZMENDI, I. (1984). *Bertsolaritzari buruz*. Auspoa Liburutegia, 178. zk. Tolosa: Auspoa.
- ELKARLANEAN (1987). Bertsolaritzaz galdeketa. *Jakin*, 44 zk., 67.-100. or.
- ELORTZA, I.; SUKIA, X. eta MURUA, J. (2008). *Bertsolaritzaren hedapena eta sustapena XXI. mendean. Bertsolaritza hedabideetan: tratamendua eta kate-sarea*. Euskal Kulturgintzaren Transmisioa graduondokoa 2007-2008. Graduondo amaierako proiektua (Argitaratu gabea).
- ENBEITA, Z. (2000). Hitzetik Hortzera ikasturte amaieran. *Bertsolari*, 38. zk., 94.-103. or.
- ESNAL, P.; EGAÑA, A. eta SARASUA, S. (2002). Bertsolaritzaren ikerkuntzak geroari begira, in *Euskal zientzia eta kultura, eta sare telematikoak*. XV Congreso de Estudios Vascos. Donostia: RIEV. 807.-815. or.
- ESNAL, P. (2008). Juan Mari Lekuona, bertsozale eta bertsolaritzaren eragile, in LETE, X., AULESTIA, G. et al. (2008): *Juan Mari Lekuona hurbiletik (1927-2005)*. Oiarzun: Oiarzungo Udala-Euskaltzaindia. 81.-94. or.
- (2015). *Antonio Zavala, zauria hauspo*. Auspoa liburutegia 332. zk. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- ESTEIBAR, E. eta ITURRIOTZ, I. (2008). *Bertsozale Elkartearen baloreen eta jardunaren transmisiorako komunikazio irizpideak*. Kulturgintzaren Trasmisioa graduondokoa 2007-2008. Graduondoko amaierako proiektua (Argitaratu gabea).
- ESTORNES, I. (1997). Aurkezpen gisara, in URKIZU, P. (Arg). *Recueil de textes ethnographiques géodésiques Linguistiques littéraires*. Donostia: Eusko Ikaskuntza; Bilbo: Euskaltzaindia. 57.-63. or.
- (1989). *Génesis del Estatuto General del Estado Vasco de Eusko-Ikaskuntza*. Cuadernos de Sección, 4. zk. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- ETXEBERRIA, F.; ARREGI, F. eta AUZMENDI, N. (2012). Ikastola, lan kolektiboa, andereñoen memorian, in *XVII Congreso de Estudios Vascos: Gizarte aurrerapen iraunkorrerako berrikuntza = Innovación para el progreso social sostenible*. Donostia : Eusko Ikaskuntza. 739.-751. or.
- ETXEGOIEN, F (2004). *Neurona eta zeurona*. Iruñea; Pamiela.
- ETXEZARRETA, J.M. (1993). *Bertsolarien desafioak, guduak eta txapelketak*. Auspoaren Sail Nagusia 10. zk. Oiarzun: Sendoa.
- EUBA, A. (2016). *Basker. 1960ko hamarkadako euskal kulturari buruzko suediar dokumentalak*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua.

- EUSKALTZAINDIA (1977). *El libro blanco de euskara*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- EUSKO JAURLARITZA (2006). 30. *Euskal Soziometroa*. Helbide honetatik berreskuratua: http://www.euskadi.eus/contenidos/documentacion/sociometro_vasco_30/es_soc30/adjuntos/06sv30.pdf [2019/VI/27]
- EZEIZA, M. (2002). *Fernando Artola Bordari (1919-1983)*. Bidegileak, 26. karpeta. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- FAURIEL, C.C. (1836). *Histoire de la Gaule méridionale sous la domination des conquérants germains*. Paris: Paulin. Helbide honetan berreskuratua: <https://archive.org/details/histoiredelagau08faurgoog> [2017/X/17]
- FERNANDEZ, I. (1994). *Oroimenaren hitza, ikastolen historia (1960-1975)*. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea.
- (2006). Euskara nola saldu. *Erabili.com*. Helbide honetatik berreskuratua: <http://www.erabili.com/zer berri/muninetik/1138379396>. [2016/IX/17]
- FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, J. (1989). *El Bascongado, primer periódico de Bilbao: 1813-1814*. Bilbo: Bilboko Udala.
- FOLEY, J.M. (2007). Basque Oral Poetry Championship. *Oral tradition*, 22/2. zk., 3.-11. or.
- FONTES, I. (2014). *1937: el crimen fue en Guernica/Análisis de una mentira*. Madril: Akal.
- GABILONDO, J. (1999). Before Babel. Global Media, Ethnic Hybridity, and Enjoyment in Basque Culture. *RIEV*, XLIV. liburukia, 1. zk., 7.-49. or.
- (2003). Euskal literatura modernoaren sorrera postkolonial eta gayaz Anton Abbadiaren ekarpena birpentsatuz, in *Euskal Gramatikari eta literaturari buruzko Jardunaldiak XXI. mendearen atarian (I-II)*, II. liburukia, Iker 14. zk. Bilbo: Euskaltzaindia. 81.-88. or.
- (2009). Euskal poesiaren historia postmoderno baterantz: ahozkotasanun eta performantzeaz. *Egan: Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteko Boletinarene Euskarazko Gehigarria*, 3-4. zk., 5.-52. or.
- (2016). *Before Babel: A history of Basque Literatures*. AEB: Barbaroak.
- GAMSON, W.A. eta WOLFSFELD, G. (1993). Movements and Media as Interacting Systems. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 528. zk., 114.-125. or. Helbide honetatik berreskuratua: <https://es.scribd.com/document/128150823/Gamson-Wolfsfeld-1993-Movements-and-Media-as-Interacting-Systems> [2017/VII/27]
- GANDARA, A. (2015). *Euskal ondare kulturalaren moldatzea (1960-1990), egungo Kultur Sistemaren oinarri. Baliabide eta forma sinbolikoak*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua.
- GARCIA ABAD, R.; PAREJA, A eta ZARRAGA, K. (2007). ¿Sabes leer?, ¿Sabes escribir?: El proceso de alfabetización en el País Vasco (1860-1930). *Revista de Demografía Histórica: Dossier "Una perspectiva demográfica y territorial de los niveles educativos en la península Ibérica (siglos XIX-XX)*, 25. liburukia, 1. zk., 23.-58. or.

- GARITAONAINDIA, K. (1990). Euskal prentsa 1936ko uztailaren 18aren aurretik. *Jakin*, 58. zk., 35.-85. or.
- GARMENDIA, E. (2009). Euskal kazetari modernoaren pausajea: ukapenetik izatera, in ARRIETA, M.; BASTERRETxea, J.I. et al., *Kazetaritza euskaraz: oraina eta geroa*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua.
- (2012). Euskara irratian, hedabide berri bat euskararentzat, in ORDOZGOITI, K.; GARMENDIA, E. eta MUJICA, I., *1932-2012. Euskara hegaz: Euskal irratia 80 urte*, Koldo Mitxelena Kulturuneko liburu bilduma, 10. zk. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. 46.-47. or.
- GARMENDIA, J. (1998). El folklorista Juan Ignacio de Iztueta en el mundo de la cultura vasco-francesa, in *Antoine d'Abbadie 1897-1997: Congrès International: Ezohiko Kongresua, Hendaia-Sare, 1997, Euskaltzaindia-Eusko Ikaskuntza*. Bilbo-Donostia: Euskaltzaindia-Eusko Ikaskuntza. 423.-429. or.
- GARTZIA, P. (2011). Berrirakurketa historiko bat: Peru Abarka (1802). *Kondaira*, 11. zk., 47.-51. or.
- GARZIA, J.R.; IDOYAGA, J.V. eta ZALLO, R. (1999). El espacio comunicativo y cultural en el País Vasco, in ZALLO, R. (Arg.). *Propuestas para un nuevo escenario: Democracia cohesión social y cultura en Euskal Herria*. Bilbo: Fundación Robles Arangiz. 389.-517. or.
- GARZIA, J.R.; SARASUA, J. eta EGAÑA, A. (2001). *Bat-bateko bertsolaritza. Gakoak eta azterbideak/El arte del bertsolarismo. Realidad y claves de la improvisación oral vasca/The art of bertsolaritza. Improvised basque verse singing/ L'art du bertsolarisme. Réalité et clés de l'improvisation orale basque*. Andoain-Donostia: Bertsolari Liburuak-EHBE.
- GARZIA, J.R. (1993). Bertsolaritza hedabideetan. *Jakin*, 75. zk., 83.-96. or.
- (1995). Gaurko bertsolaritzaren baliabide poetikoak. *Bertsolari*, 19. zk., 46.-52. or.
- (1997). Hitzaurrea. Zozo-beleen izen-izanak, in EGAÑA, A. eta SARASUA, J., *Zozoak beleari*. Irun: Alberdania.
- (1998). *Jon Sarasua: bertso-ispiluan barrena*. Irun: Alberdania.
- (2000a). El bertsolarismo, del siglo XIX al XXI, in URKIZU, P. (zuzendaria), *Historia de la literatura vasca*. Madril: UNED. 402.-480. or.
- (2000b). *Gaur egungo bertsolarien baliapide poetiko erretorikoak. Marko teoriak eta aplikazio didaktikoa*. Bilbo: EHU.
- (2001). Antonio Zavalari elkarrizketa. *Jakin*, 126. zk., 73.-94. or.
- (2002). Bertsolaritzari buruzko ikerkuntzak orain arte: (ikuspegi berri baten arrasto zaharrak), in *Euskal zientzia eta kultura, eta sare telematikoak. XV Congreso de Estudios Vascos*, Donostia: Eusko Ikaskuntza. 789.-805. or. Helbide honetatik berreskuratua: <http://www.euskomedia.org/analitica/6161> [2016/IV/13]
- (2004). Amesten dudana ikergunea, in *Ahozko inprobisazioa munduan topaketak/Encuentro sobre la improvisación oral en el mundo/Improvisation-*

- borale dans le monde/Oral improvisation in the world*. Donostia: EHBE. 307.-315. or.
- (2007). History of Improvised Bertsolaritza: A Proposal. *Oral Tradition*, 22/2. zk., 77.-115. or.
- (2012). *Bertsolaritza: euskarazko bat-bateko bertsogintzaren gaur egungo egoera, tradizioa eta etorkizuna = El bertsolarismo: realidad, tradición y futuro de la improvisación oral vasca = Bertsolaritza: the reality, tradition and future of basque oral improvisation*. Donostia: Etxepare Institutua.
- (2016). Ez da alferrik mende laurden bat igaro. *Bertsolari*, 101. zk., 204.-207. or.
- GAZTELUMENDI, B. (2009). 'Hitzetik Hortzera'k 20 urte. *Bertsolari*, 75. zk., 56.-91. or.
- GIUGNI, M.G. (1998): Was it worth the effort? The Outcomes and Consequences of Social Movements. *Annual Review of Sociology*, 24. zk., 371.-393. or. Helbide honetatik berreskuratua: https://www.researchgate.net/publication/288954968_The_Consequences_of_Social_Movements [2017/VII/25]
- GOMIS, L. (2008). *Teoría de los géneros periodísticos*. Barcelona: UOC.
- GRAMSCI, A. (1986). *Cuadernos de la cárcel*, IV. liburukia. Mexiko Hiria. Ediciones Era.
- (1999). *Cuadernos de la cárcel*, V. liburukia. Mexiko Hiria: Ediciones Era.
- (2000). *Cuadernos de la cárcel*, VI. liburukia. Mexiko Hiria: Ediciones Era.
- GRANJA, J.J. (1986). Julien Vinson, el euskera y una polémica del siglo XIX. *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*, XX. liburukia, 1. zk., 217.-236. or.
- GONZALEZ GOROSARRI, M. (2009a). Gerrak mututu zuen prentsa, in ERRAZKIN, M. eta AGIRRE, J. (Arg.). *1936ko gerra Euskal Herrian: Historia eta memoria, V. Memoria historikoaren azterketarako metodologia aipospenak*. Bilbo: UEU. 326.-348. or.
- (2009b). *Euskal Herriko prentsa: XVIII. Mendetik 1945era*. Euskara Mintzagai bilduma, 3. zk. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzako Argitalpen Zerbitzu Nagusia. Helbide honetatik berreskuratua: http://www.euskara.euskadi.eus/contenidos/informacion/eu_mintzagai_euskal_prentsa/eu_eu_pren/adjuntos/EHprentsa.pdf [2018/XI/17]
- GUILLAMET I LLOVERAS, J. (2000). La formació de la periodicitat durant els segles XVII i XVIII, a través de la premsa de Barcelona. *Treballs de comunicació*, 13-14. zk., 113.-136. or.
- GUTIERREZ, J.M. (1997). Sombras en la caverna. El tempo vasco en el cine. *Ikusgaiak* 2. zk., 1.-235. or.
- (2005). Introducción, in KUTXA FUNDAZIOA (Arg.) *Gipuzkoa ikusmiran-puntos de vista*. Donostia: Kutxa Fundazioa. 13.-76. or.

- (2008). Juanjo Franco: Corazón y cabeza. Recuerdos de un amigo. *Euskoneus & Media*, 448. zk. Helbide honetatik berreskuratua: <http://www.euskoneus.eus/zbk/448/juanjo-franco-corazon-y-cabeza-recuerdos-de-un-amigo/ar-0448001004C/> [2019/VI/15]
- HAMMER, D. eta WILDAVSKY, A. (1990). La entrevista semi-estructurada de final abierto. *Historia y Fuente Oral*, 4. zk., 23.-61. or. Helbide honetatik berreskuratua: <https://www.jstor.org/stable/i27753285> [2017/V/29]
- HARANBURU, A. eta IRIONDO J.M. (1980). Bertsolaritza gaur eta bihar. *Jakin*, 14/15. zk., 38.-49. or.
- HARISTOY, P. (1895). Le capitane Duvoisin et ses travaux. *Euskal-Erria*, 1895eko 1. zk., 213.-217. or.
- HARITSCHELHAR, J. (1962): Etchahun et Chamisso. *Gure Herria*, 2-3. zk., 99.-113. or.
- (1969): *Le poète souletin Pierre Topet-Etchahun (1786-1862) : contribution à l'étude de la poésie populaire basque du XIX siècle*. Baiona: Société des Amis du Musée Basque.
- (1986). L'antibertsolarisme dans «Basa Koplariari» (1838) de Jean Baptiste Camoussarry (1815-1842). *RIEV*, XXI. liburukia, 1. zk., 97.-112. or.
- HERNANDEZ, A. (1998). Antoine d'Abbadie eta garaikideen sare intelektuala., in *Antoine d'Abbadie 1897-1997 : Congrès International : Ezohiko Kongresua, Hendaia-Sare, 1997, Euskaltzaindia-Eusko Ikaskuntza*. Bilbo: Euskaltzaindia-Donostia: Eusko Ikaskuntza. 231.-262. or.
- HERNANDEZ, J.M. (2019). Hutsuneak du hitza. *Jakin*, 231. zk., 39.-57. or.
- HERNANDORENA KULTUR ELKARTEA (2010). *Pello Mari Otañoren arnasa (1857-1910)*. Zizurkilgo Udala.
- HUTCHINSON, J. (2004). Myth against myth: the nation as ethnic overlay, in GUIBERNAU, M. eta HUTCHINSON, J. (Arg.). *History and Natinoal Destiny: Ethnosymbolism and its Critics*. Oxford: Blacwell Publishing. 109.-123. or.
- IGLESIAS, H. (2010). Itzultzailearen hitzaurrea, in *Aitor.-Légende cantabre/ Aitor.-Leyenda cantabral/Aitor-Kantabriar kondaira*. Erevan (Armenia): Asoghik. 127.-138. or.
- INTXAUSTI, J. (1987). *Manuel Lekuona*. Bidegileak, 1. karpeta. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- (2014). *Euskara eta hizkuntzak, gizartean. I. Aitorpenak. Ekinbideak*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- IRAOLA, R. (2000). Joxerra Garzia: “Euskalgintzari nire ekarpentxoia egin nahiak bultzatu ninduen horrelako lan bat egitera”. *Bertsolari*, 37. zk., 120.-144. or.
- IRAZU, A. (2017a). Andoaingo herritik dator notizia. *Bertsolari*, 107. zk., 10.-39. or.
- (2017b): *Rocka puntua!* Arre (Nafarroa): Pamiela.

- IRIGARAI, J.A. (2004). *Fermin Irigarai 'Larreko' (1869-1949)*. Bidegileak, 36. karpeta. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- IRIONDO, J.M. (1970). *Bertsolarien IX. biltzarra*. Markinako bertsolarien bilkuran emandako hitzaldia (Argitaratu gabea).
- (2000). *Loiolako Herri Irratia-Bertsolari gazteen sariketa* (Argitaratu gabea).
- (2002). *Iñaki Eizmendi Basarri (1913-1999)*. Bidegileak, 26. karpeta. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- (2004). *Teodoro Hernandorena (1898-1994)*. Bidegileak, 36. karpeta. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- (2005). *Basarri bat-batean I*. Auspoa Liburutegia 296. zk. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- (2010). *Antonio Zavala Echeverria (1928-2009)*. Bidegileak, 61. karpeta. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- (2013). Basarri kazetari. *Bertsolari*, 91. zk., 172.-184. or.
- ITURRIA, K. (1992). Kantari nator, in EIZMENDI, I. *Nere Bordatxotik*. Auspoaren Sail Nagusia, 2. zk. Tolosa: Auspoa. 22.-22. or.
- ITURRIOTZ, I. (2008). *Bertsolaritza: Jardun herrikoia masa-komunikazioan barna*. “Euskal Herria XXI. Euskaldunak marko politiko, kultural eta linguistikoko berriei begira” doktorego programaren baitan aurkezturiko lana (Argitaratu gabea).
- IZAGIRRE, K. (2002). Joseba Zubimendi Martiarena idazle eta euskalgin handiaren berri, in ZUBIMENDI, J. *Bertso-miñez*. Irun: Alberdania. 9.-23. or.
- IZTUETA, J.I. (1826). *Euscaldun anciña ancina ta are lendabico etorquien dantza eta iritci gaitzic gabecoen soñu gogoangariac beren itz neurtu edo bersoaquin*. Donostia: Ignacio Ramon Barojaren moldiztegia. Helbide honetatik berreskuratua: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000114258&page=1> [2017/IX/13]
- (1969). *Gipuzkoako probintziaren kondaira edo historia*. Auñamendiren Eusko Entziklopedian jasotako facsimila (jatorrizkoa 1847). Klasikoen Gordailua. Helbide honetatik berreskuratua: <http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/I/IztuetaGipuzkoa.htm> [2017/IX/13]
- (1990). *Gipuzkoako dantza gogoangarrien kondaira edo historia*. Mari Jose Ezeizabarrenaren edizioa, Euskal Editorren Elkarte (jatorrizkoa 1824). Klasikoen Gordailua. Helbide honetatik berreskuratua: <http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/I/IztuetaDantza.htm> [2017/IX/12]
- KAMIO, J. (2009). Maialen Lujanbioren garaia. *Neure (H)egitik* bloga (2009/XII/14). Helbide honetatik berreskuratua : <https://neurehegitik.wordpress.com/2009/12/14/maialen-lujanbioren-garaia/> [2017/IV/02]
- (2011a). 2005eko Bertsolari Txapelketa Nagusia I. *Neure (H)egitik* bloga (2011/II/17). Helbide honetatik berreskuratua : <https://neurehegitik.wordpress.com/2011/02/17/2005eko-bertsolari-txapelketa-nagusia-i/> [2017/IV/02]

- (2011b). 2005eko Bertsolari Txapelketa Nagusia II. *Neure (H)egitik* bloga (2011/II/21). Helbide honetatik berreskuratua: <https://neurehegitik.wordpress.com/2011/02/21/2005eko-bertsolari-txapelketa-nagusia-ii/> [2017/IV/02]
- KALTZAKORTA, X. (1999). *Alfonso Irigoien (1929-1996)*. Bidegileak, 15. karpeta. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- (2002). Gregorio Arrueren Peru Abarkaren itzulpena; Mogelen Peru Abarca noiz idatzi zen? *Euskera*, XLVII-2. zk., 425.-438. or.
- KAZABON, A. eta MENDIZABAL, M. (1993). Ahozkoatasuna eta hizkuntza. *Jakin*, 75. zk., 117.-132. or.
- KINTANA, X. (1999). *Federiko Krutwig (1921-1998)*. Bidegileak, 15. karpeta. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- (2005). Euskarazko prentsaren hasiera eta garapena Bilbon (1815-1937). *Bidebarrieta*, 16. zk., 141.-169. or.
- KITCHENHAM A.D. (2010). Mixed Methods in Case Study Research, in MILLS, A.J.; DUREPOS, G. eta WIEBE, E. (Arg.). *Encyclopedia of Case Study Research*. Thousand Oaks (AEB): Sage publications. 562-564 or. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781412957397.n208>. Helbide honetatik berreskuratua: <http://sk.sagepub.com/reference/download/casestudy/n208.pdf> [2017/VI/03]
- KRUTWIG, F. eta KINTANA, X. (1997). Alfonso Irigoien Etxebarria. *Euskera*, XLII (2. aldia), 401.-405. or.
- LA BOINA TALDEA (1984). P. Diez Ulzurrun... azken Irunshemea? *Korrok*, 2. zk., 12.-17. or.
- LABORDE, D. (1998). Une archéologie du bertsularisme, in *Antoine d'Abbadie 1897-1997 : Congrès International: Ezohiko Kongresua, Hendaia-Sare, 1997, Euskaltzaindia-Eusko Ikaskuntza*. Bilbo: Euskaltzaindia-Donostia: Eusko Ikaskuntza. 601.-620. or.
- LAFITTE, P. (1935). *Koblakarien legea*. Baiona: Gure Herria.
- LANDABEREA, J. (2012). Bertsolarien lehenengo grabazio komertziala. *Oarso*, 47. zenbakia, 80.-82. or.
- LARAÑA, E. (1999). *La Construcción de los Movimientos Sociales*. Madril: Alianza.
- LARRAÑAGA, J. (2014). *Jolas sakona*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- LARREATEGI, T. (2012). Lopategi eta Azpillaga: Aintzindariak. *Bertsolari*, 87. zk., 16.-43. or.
- LARRINAGA, A. (2006). *Kulturgintza esparruko eragileen tradizio intelektualak: kulturgileak gizarte mugimenduetan*. Bilbo: UPV-EHU.
- (2007a). *Kulturgileak eta kulturaren esparrua I. Tradizio intelektualak beranduko modernitatean*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- (2007b). *Kulturgileak eta kulturaren esparrua II. Euskal kulturgileak euskalgintza mugimenduen eraikuntzan*. Donostia: Utriusque Vasconiae.

- LASA, X. (2008). *Begi kolpea. Teodoro Hernandorenaren biografia*. Zizurkil: Manuel Larramendi Kultur Bazkuna.
- LASARTE, G.; ALVAREZ URÍA, A.; UGALDE, A.I.; LEKUE, P. eta MARTINEZ, J. (2016). *Emakume bertsolariak: ahanzturatik diskurtso propiora*. Gasteiz: Emakunde. Helbide honetatik berreskuratua: http://www.emakunde.euskadi.eus/contenidos/informacion/publicaciones_bekak/eu_def/adjuntos/beca.2015.2.emakume_bertsolariak.pdf [2019/III/22]
- LEKUONA, J.M. (1980). Jendaurreko bertsolaritza. *Jakin* 14/15. zk., 115.-133. or.
- (1982). *Ahozko euskal literatura*. Donostia: Erein.
- (1985). Ahozko literatura, in INTXAUSTI, J. (Arg.). *Euskal Herria*, I. liburukia. Arrasate: Lankide Aurrezki Kutxa. 457.-465. or.
- (1986). Basarri eta Uztapide. *Egan*, 1986-2 zk., 113.-120. or.
- (1987). Iparragirre eta bertsolaritza, in *Iparragirre*. Bilbo: Euskaltzaindia. 109.-133. or.
- (1992). Basarriren bertsolari proiektua, in *Luis Villasanteri omenaldia*, Iker, VI. Bilbo: Euskaltzaindia. 283.-296. or.
- (1995). *Manuel Lekuona Etxabeguren*. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- (1998). Pedro Mari Otaño: Lore-Jokoetako poeta bat Hegoaldean, in *Antoine d'Abbadie 1897-1997 : Congrès International : Ezohiko Kongresua, Hendaia-Sare, 1997, Euskaltzaindia-Eusko Ikaskuntza*. Bilbo-Donostia: Euskaltzaindia-Eusko Ikaskuntza. 523.-534. or.
- LEKUONA, M. (1918). *La Métrica Vasca. Discurso leído en la solemne apertura del curso académico de 1918 a 1919 en el Seminario Conciliar de Vitoria*. Gasteiz: Montepío diocesano. Helbide honetatik berreskuratua: <http://www.liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/24664> [2016/XI/22]
- (1950). Atadi-Antzera, in EIZMENDI, I.: *Basarri'ren bertso sorta*. Zarautz: Itxaropena. 4.-5. or.
- (1978). *Idaz-lan guztiak - 1. Aozko Literatura*. Kardaberaz Bilduma XXII. liburukia. Tolosa: Hedapenerako Liburudenda Teknikoa.
- (1985). Basarriren figura euskal kulturaren. *Egan* 1985-1/2 zk., 7.-16. or.
- LIZUNDIA, J.L. (1998). Proyecto de Academia Bascongada. 1886ko Euskal Jaiei emaitza eta beste, in *Antoine d'Abbadie, 1897-1997: congrès international* (Hendaia, 1997). Donostia-Bilbo: Eusko Ikaskuntza-Euskaltzaindia. 305.-325. or.
- LOIDI, A. (1991). Uzta bertsoa denean. *Bertsolari*, 4 zk., 24.-31. or.
- LÓPEZ ANTÓN J.J. (1997). 'Domingo de Aguirre, la égloga del paisaje vasco'. *Oihenart*, 15. zk., 123.-140. or.
- LÓPEZ DE ARANA, I. (2020). Léon Azoulayren 1900eko euskal grabazioak. *Egan*, 1/2, 83.-128. or.
- MADARIAGA, J. (2008). *Apologistas y detractores de la lengua vasca*. Donostia: FEDHAV.

- MAIA, J. (2017). *Berriak jaiotzen*. Andoain: Lanku Bertso Zerbitzuak.
- MAJUELO, E. (2011). *La idea de historia en Arturo Campión*. Bilbo: Eusko Ikaskuntza.
- MANTEROLA, J. (1877). *Cancionero Vasco*. I. liburukia. Donostia: Juan Oses. Helbide honetatik berreskuratua: <http://www.liburuklik.euskadi.eus/jspui/handle/10771/24857> [2017/X/12]
- (1880). *Cancionero Vasco*. III. liburukia. Donostia: Antonio Baroja. Helbide honetatik berreskuratua: <http://www.liburuklik.euskadi.eus/jspui/handle/10771/24857> [2017/X/12]
- MARTIN, J. (2009). Duela mende erdiko txapelketa hura... *Bertsolari*, 76. zk., 22.-47. or.
- MARTIN-BARBERO, J. (1987): Comunicación pueblo y cultura en el tiempo de las transnacionales, in FELAFACS (Arg.): *Comunicación y culturas populares en Latinoamérica*. México: Gustavo Gili. 38.-50. or.
- MARTINEZ, J. (2011). Bertsoa eta zinemaren historia petrala. *Bertsolari*, 83. zk., 20.-57. or.
- (2012). Irratia: Bertso mezularia. *Bertsolari*, 88. zk., 52.-85. or.
- (2015). *Gure (zinemaren) Sor Lekua. Euskarazko lehen filmaren aurkikuntza, historia eta analisisa*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua.
- (2016). Sor Lekutik Avignonera “bultzitiek”, Euskarazko zinemaren hasapenen bidaia. *Zer*, XXI. liburukia, 41. zk., 171.-189. or.
- MARTINEZ DE LUNA, I. (2010): Framing: Komunikazio-teorietatik euskararen beharizantara. *Bat*, 76. zk., 53.-67. or.
- MAZURE, P.A. (1839). *Historie de Béarn et du Pays Basque*. Pau: Vignancour. Helbide honetatik berreskuratua: https://www.europeana.eu/portal/es/record/9200143/BibliographicResource_2000069378653.html [2017/X/17]
- MC LUHAN, M. (1985). *La Galaxia Gutenberg*. Madril: Planeta Agostini.
- MELUCCI, A. (1994). ¿Qué hay de Nuevo en los Nuevos Movimientos Sociales?, in LARAÑA E. eta GUSFIELD J. (Arg.). *Los nuevos movimientos sociales: de la ideología a la identidad*, Madril: CIS. 119.-149. or.
- (2001). *Vivencia y convivencia, teoría social para una era de la información*. Madril: Trotta.
- MERLO-MORAT, P. (2000). El folletín moderno el regreso de un género decimonónico. *RILCE*, XVI. liburukia, 3. zk., 607.-624. or.
- MESO, K. (2008). Euskarazko hedabideak interneten. *Bat Soziolinguistika aldizkaria*, 68. zk., 51.-61. or.
- MICHEL, F. (1847). Introduction, in *Proverbes Basques recueillis par Arnauld Oihenart suivis des poésies basques du même auteur*. Bordele: Prosper Faye.

- 1-66 or. Helbide honetatik berreskuratua: <http://www.liburuklik.euskadi.eus/jspui/handle/10771/24676> [2017/X/11]
- (1857). *Le pays basque: sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*. Paris-Londres-Edinburgo: Didot-Wiliams & Norgate. Helbide honetatik berreskuratua: <http://www.liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/12302> [2017/X/16]
- MOGEL, J.A. (1881). *El doctor Peru Abarca catedrático de la lengua vascongada o diálogos entre un rústico solitario bascongado y un barbero callejero llamado Maisu Juan*. Durango: Julian de Elizalde. Klasikoen Gordailuen baitako argitaldia. Helbide honetatik berreskuratua: <https://klasikoak.armiarma.eus/pdf/MogelJAAbarca.pdf> [2018/XII/02]
- MONTAIGNE DE, M. (1986). *Diario de viaje a Italia, por Suiza y Alemania*. Barzelona: Península.
- MONTERO, R. (1997). La mirada del testigo, in SILVESTER, C. (Ed.) *Las grandes entrevistas de la historia (1859-1992)*, Madril: El País Aguilar. 2.-4. or.
- MOREL-BOROTRA, N. (2000): Le chant et l'identification culturelle des Basques (1800-1950). *Lapurdum*, 5. zk., 351.-381. or.
- MOUILLOT, F. (2009). Resisting Poems: Expressions of Dissent and Hegemony in Modern Basque Bertsolaritza. *Critical Studies in Improvisation / Études Critiques en Improvisation, University of Guelph (Canada)*, V. liburukia, 1. zk., 1.-12. or. DOI: 10.21083 / csieci.v5i1.939 Helbide honetatik berreskuratua: <https://www.criticalimprov.com/index.php/csieci/article/view/939/1610> [2018/I/18]
- MUJICA, A. (2015). Bertsolariek nora eta noraino eramango, *Bertsolari*, 97. zk., 20.-57.or.
- MUJICA, I. (2003). Ander Arzelus Toledo 'Luzear' (1898-1949)/ Sei eguberriren abestia, in *Charles Dickens 'Eguarri Abestia', 'Luzear'ek euskeratua*, Itzultzaile Aintzindariak bilduma. Donostia: EIZIE. 7.-35. or.
- (2012a). Ander Arzelus Toledo 'Luzear', in ORDOZGOITI, K.; GARMENDIA, E. eta MUJICA, I., *1932-2012. Euskara begaz: Euskal irratiak 80 urte*, Koldo Mitxelena Kulturuneko liburu bilduma 10. zk. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. 44.-45. or.
- (2012b). Joseba Zubimendi Martiarena, in ORDOZGOITI, K.; GARMENDIA, E. eta MUJICA, I., *1932-2012. Euskara begaz: Euskal irratiak 80 urte*, Koldo Mitxelena Kulturuneko liburu bilduma 10. zk. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. 44-45 or.
- MURUA, I. (2018). Supporting German occupiers: the pro-Vichy stance of the Basque newspaper 'Eskualduna'. *Communication & Society*, 31 zk., II. liburukia, 71.-85. or.
- MURUA, I. (2002). Autore-bertsolaritzaruntz. *Bertsolari*, 49. zk., 93.-95. or.

- ODRIOZOLA, J.M. (1992). Euskararen aldeko herri-mugimenduak: praktika eta teoriaren arteko uztardura. *BAT Soziolinguistika aldizkaria*, 6. zk., 25.-41. or.
- ODRIOZOLA, M. (1996). Bertsolaritzari txekeoa. *Bertsolari*, 23. zk., 26.-39. or.
- OH! EUZKADI (1980). 'Bertso txiki bat bota behar duk mesedez'. *Oh! Euzkadi*, 3. zk. Helbide honetatik berreskuratua: <https://andima.armiarma.eus/euzk/euzk0409.htm> [2018/I/22]
- (1982). Manuel Lekuona. *Oh! Euzkadi*, 14. zk., 12-24 or. Helbide honetatik berreskuratua: <https://andima.armiarma.eus/euzk/euzk1506.htm> [2018/I/22]
- OIARZABAL, P. J. eta TABERNILLA, G. (2017). 'Basque code talkers' en la Segunda Guerra Mundial. *Sabigain*, 3. zk., 1.-155.or.
- OLAIZOLA, M. «UZTAPIDE», (1975). *Lengo egunak gogoan II*. Tolosa: Auspoa Saila.
- ONG, W. (2016). *Oralidad y escritura: tecnologías de la palabra*. Mexiko Hiria: Fondo de Cultura Económica.
- ORBE, M. (2012). Zamorako apaiz kartzela. Eliza eta Estatuaren presondegia (1968-1976). *Jakin*, 191. zk., 15.-29. or.
- ORDOZGOITI, K. (2012). Euskara hegaz. Euskal irratia 80 urte., in ORDOZGOITI, K.; GARMENDIA, E. eta MUJICA, I., 1932-2012. *Euskara hegaz: Euskal irratia 80 urte*, Koldo Mitxelena Kulturuneko liburu bilduma, 10. zk. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. 5.-41. or.
- ORMAETXEA, N. (1991). Euskal literaturaren atze edo edesti laburra, in IZTUETA, P. (Arg.), *Orixe. Idazlan guztiak III: Artikulu eta saiakerak*. Lasarte-Oria: Etor. Klasikoen Gordailua. Helbide honetatik berreskuratua: <https://klasiakoak.armiarma.eus/idazlanak/O/OrixeEdesti.htm> [2018/XI/27]
- ORTIZ, J. (2010). «Esto no es Guernica...». Fotografías en prensa de la destrucción de Guernica durante la guerra civil española. *Estudios sobre el Mensaje Periodístico*, 16. zk., 349.-368. or. Helbide honetatik berreskuratua: <https://guernica.museoreinasofia.es/documento/esto-no-es-guernica-fotografias-en-prensa-de-la-destruccion-de-guernica-durante-la-guerra-civil-espanola> [2018/VI/11]
- OTAEGI, L. (1983). Aitzolen proiektu kulturalaz. *Jakin*, 29. zk., 18.-27. or.
- (1993). Lizardiren poetika pizkundearen ingurumariaren argitan. Bilbo: UD/DU. Helbide honetatik berreskuratua: http://www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/lourdes_otaegi_imaz_TESIS.pdf [2017/XII/10]
- (1996). Aitzol eta Euskaltzaleak. *Euskera*, XLI-3. zk., 499.-507. or.
- (1998). *Ariztimuño, Jose 'Aitzol' (1896-1936)*. Bidegileak, 10. karpeta. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- OTERMIN, J.M. (2005). *Amezqueta: bide luze bezain malkarrak*. Amezqueta: Amezketako Udala.

- (2008). *Amezqueta, largo y tortuoso camino*. Amezqueta-Donostia: Amezketako Udala-Kutxa.
- (2014). *Fernando Amezketarra (1764-2014)*. Auspoa liburutegia. Donostia: Auspoa-Gipuzkoako Foru Aldundia.
- PAGOLA, M. (1977). *Deia*, Euskal Herriko lehen egunkaria. *Jakin*, 3 zk., 84.-85.or.
- PAIA, F. (2011). Zelan eragiten dio txapelketak sormenari? Epaileak kalitate ziurtagiri? *Bertsolari*, 82 zk., 92.-129. or.
- PAYA, X. (2012). 'Komunitate inprobisatuak': *Euskal identitate nazionala bertso-laritzan*. Euskal Ikasketen graduondokorako lana, MU (Argitaratu gabea).
- (2013). *Ahozko Euskal Literaturaren Antologia / Antología de Literatura Oral vasca/ Anthology of Basque Oral Literature*. Donostia: Etxepare Institutua.
- PERAL GARCÍA DEL, S. (2005). Michel de Montaigne y su ensayo "De los caníbales". *Aldadis*, 7. zk., 64.-65. or.
- PÉREZ ALDASORO, P. (2011). Zapihindarren bertsoak: Guda Zibilaren inguruko testigantza tragikoak. *Kobie*, 15. zk., 23.-36. or.
- PERURENA, P. (1987). Bat-bateko bertsoaritzak jada ez dit balio niri. *Korrok*, 9. zk., 26.-30. or. Helbide honetatik berreskuratua: <https://andima.armiarma.eus/korr/korr0915.htm> [2018/III/20]
- (1991a). «Basarri»-rekin buruz buru. *Mazantini*, 1. zk. Helbide honetatik berreskuratua: <https://andima.armiarma.eus/maza/maza0105.htm> [2018/III/20]
- (1991b). Basarri-rekin sahieska bertsoaritzari buruz. *Mazantini*, 1. zk. Helbide honetatik berreskuratua: <https://andima.armiarma.eus/maza/maza0106.htm> [2018/III/20]
- RAMIREZ DE LA PISCINA, T. (2015). Ikergaia zedarrirituz, helburuak finkatuz, in RAMIREZ DE LA PISCINA, T.; AIESTARAN, A. et al., *Kalitatezko kazetaritza: Ba al dago etorkizunik?*. Bilbo: UPV-EHU Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- RÍO, D. (2002). *Robert Laxalt: La voz de los vascos en la literatura norteamericana*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatearen Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- ROLDAN, C. (1999). El cine del País Vasco: de Amalur (1968) a Airbag (1997). *Ikusgaiak*, 3. zk., 1.-407. or. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- (2001). Breve apunte histórico sobre el cine de animación vasco. *Euskonews & Media* 135. zk. Helbide honetatik berreskuratua: <http://www.euskonews.eus/0135zkb/gaia13502es.html> [2019/VI/14]
- RODRIGUEZ, F. (1988). *Bertsolaritza, formarik gabeko heziketa*. Bilbo: UPV-EHU.
- RUBIO, M. (2019): Bertsoari neurria hartzen; Miren Amuriza, Andoni Egaña eta Maialen Lujanbio. *Jakin*, 231. zk., 59.-95. or.
- SAID, E.W. (2008). *Orientalismo*. Bartzelona: Random House Mondadori.
- SANCHEZ ERAUSKIN, J. (1994). *El nudo corredizo: Euskal Herria bajo el primer franquismo*. Iruñea: Txalaparta.

- SAN MARTIN, J. (1967). Iztueta, el precursor del folklore Vasco, in *Eusko Entziklopedia*, II liburukia, Donostia: Auñamendi. 428. or.
- (1981). *Iztueta erromantikoa (II)*. Donostia: CAPG. Helbide honetatik berreskuratua: <http://zubitegia.armiarma.com/?p=mar-204> [2018/I/04]
- (1984). Jose Manterola, egile eta eragile. *Euskera*, XXIX-2. zk., 443.-448. or.
- SANTUTXUKO BERTSO ESKOLA (1981). Santutxuko bertsolari-eskola. *Jakin* 17.-18. zk., 165.-179. or.
- SARASOLA, I. (1971): *Euskal literaturaren historia*. Donostia: Lur.
- (1982). *Historia social de la literatura vasca*. Madril: Akal.
- SARASUA, J. (1992). Alfontso Irigoien, Euskaltzain liberala. *Bertsolari*, 5. zk., 10.-16. or.
- (1993). Herri-mailako jardunaz. *Jakin*, 75. zk., 33.-51. or.
- (1995). Bertsolaritza eredu komunikatiboa: ezaugarri batzuen bueltan. *Bertsolari*, 19. zk., 43.-45. or.
- (2003). Bertsolaritza gizarte eta kultur ezaugarriak, in *Ahozko inprobisazioa munduan topaketak*. Donostia: EHBE. 210.-223. or.
- (2007). Social Features of Bertsolaritza. *Oral Tradition*, 22-2, 33.-46. or.
- (2013). *Hiztunpolisa. Euskaltasunaren norabideaz apunteak*. Iruñea: Pamiela.
- (2016). *Baina milaka? Brasilgo repentismoari bisita*. Andoain: Bertsolari.
- SARRIONANDIA, J. (2012): *¿Somos como moros en la niebla?* Iruña: Pamiela.
- (2015). *Lapur banden etika ala politika*. Arre (Nafarroa): Pamiela.
- SIADeco (1995): Bertsozaletasunari buruzko azterketa. *Jakin*, 87. zk., 1.-64. or.
- SILVESTER, C. (1997): *Las grandes entrevistas de la historia (1859-1992)*. Madril: El País Aguilar.
- SMITH, A. (1997): *La identidad nacional*. Madril: Trama Editorial.
- SOULÉ, B. (2011). *Neurtizlari Bertsolari Iparralde*. Zornotza: Euskaltzaleen bilzarra-Erroteta.
- STRANG, D. eta SOULE, S.A. (1998). Diffusion in organizations and social movements: From Hybrid Corn to Poison Pills. *Annual Review of Sociology*, 24. zk., 265.-290. or. Helbide honetatik berreskuratua: <https://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev.soc.24.1.265> [2017/VII/25]
- SUDUPE, P. (2011): *50eko hamarkadako euskal literatura II, Kazetaritza eta saiakerak*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- (2012). Antonio Arrue: Euskaltzaindiaren eta Francoren erregimenaren laguntzaile. *Euskera*, LVII-3. zk., 823.-838. or.
- TABERNA, M. (2010). Txirrita epaileen jomugan (Legasa 1913 – Iruñea 1916). *Bertsolari*, 110. zk., 8.-96. or.
- TASHAKKORI, A. eta TEDDLIE, C. (2008). Quality of inferences in Mixed Methods Research: Calling for an integrative framework, in BERGMAN, M. (Arg.), *Advances in Mixed Methods Research: Theories and Applications*. Thousand Oaks (AEB): Sage Publications. 101-119 or.

- THOMPSON, J.B. (1991). La comunicación masiva y la cultura moderna. *Versión. Estudios de comunicación y política*, 1. zk., 43.-64. or.
- (1993). *Ideología y cultura moderna. Teoría Crítica social en la era de los medios de comunicación de masas*. Mexiko Hiria: Universidad Autónoma Metropolitana.
- (1998). *Los media y la modernidad. Una teoría de los medios de comunicación*. Bartzelona: Paidós.
- TOKIKOM GOGOETA TALDEA (2013). *Euskal hedabideen etxea, tokikoen ikuspegitik*. Arrasate: Mondragon Unibertsitatea. Helbide honetatik berreskuratua: https://tokikom.eus/wp-content/uploads/2013/11/EUSKAL_HEDABIDEEN_ETXEA.pdf [2019/VI/19]
- TOLEDO, A.M. (1998). Antoine d'Abbadie Hegoaldean (1879-1895), in *Antoine d'Abbadie 1897-1997 : Congrès International : Ezohiko Kongresua, Hendaia-Sare, 1997, Euskaltzaindia-Eusko Ikaskuntza*. Bilbo-Donostia: Euskaltzaindia-Eusko Ikaskuntza. 535.-546. or.
- TOPAGUNEA (2011). *XXI. mendeko euskaldunon elkarteak. Oinarriparrak*. Helbide honetatik berreskuratua: <http://topagunea.eus/dokumentua/oinarriparrak-adosteko-txostena/> [2018/II/03]
- TOPOLSKY, J. (1992). *Metodología de la historia*. Madril: Cátedra.
- TORREALDAI, J.M. (1977a). *Euskal idazleak gaur: historia social de la lengua y la literatura vascas*. Donostia: Jakin.
- (1977b). Euskal kazetaritza gaur eta bihar. *Euskera*, XXII. zk., 58.-65. or.
- (1982). Euskararen zapalkuntza (1936-1939). *Jakin*, 24. zk., 5.-73. or.
- (1987). Bertsolarietako inkesta. *Jakin*, 44. zk., 101.-214. or.
- (1997). *Euskal kultura gaur*. Donostia: Jakin.
- (2000). *Artaziak. Euskal liburuak eta Francoren zentsura 1936-1983*. Zarautz: Susa.
- TOUYAROU, E. (2010). *Jean Pierre Duvoisin (1810-1891)*. Bidegileak, 60. karpeta. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- UBEDA, J.A.; AROZENA, A. eta LASA, X. (2008). *Jose Mari Iriondo, euskal kulturaren komunikatzaile*. Andoain: Andoaingo Udala.
- UGALDE, M. (1988). Biografia de Aitzol, in *Jose Ariztimuño 'Aitzol'. Obras Completas I*. liburukia, Donostia: Erein. 88.-94. or.
- UNSAIN, J.M. (1985). *El cine y los vascos*. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- URIA, I. (1995). Euskal prentsa sortzen. *Jakin*, 89. zk., 49.-64. or.
- URKAREGI, J. (1987). Zenbait topiko Aitzol zenari buruz. *Jakin*, 45. zk., 137.-145. or.
- URKIZA, J. (1992). Euskal idazleen izenordeak. *Karmel*, 1992-1. zk., 27.-41. or.
- (1999). *Aldizkari eta egunkarietako bertso eta olerkien bilduma bibliografikoa*. Eusko Jaurlaritzako Argitalpen Zerbitzu Nagusia. Helbide honetatik berres-

- kuratua: <http://urkiza.armiarma.eus/cgi-bin/urkiza/EBMODBIL.pl> [2016/IX/29]
- URKIZU, P.; AZURMENDI, X. (1991). *Klaudio Otaegi olerkaria (1836-1890)*. Donostia: Etor.
- URKIZU, P. (1997a). *Recueil de textes ethnographiques géodésiques Linguistiques littéraires*. Donostia: Eusko Ikaskuntza; Bilbo: Euskaltzaindia.
- (1997b). *Anton Abbadiaren Koplarien guduak (1851-1897)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza; Bilbo: Euskaltzaindia.
- (2000a). Siglo XIX., in URKIZU, P. (Arg.) *Historia de la literatura vasca*. Madril: UNED. 297.-388. or.
- (2000b). *Wentworth Webster (1828-1907)*. Bidegileak, 18. karpeta. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- (2006): Aitzin solasa, in *Agosti Chahoren kantutegia*. Zarautz: Susa. 13.-34. or.
- (2011). Agosti Chahoren obraz eta bere eraginaz. *Euskera*, LVI-3. zk., 737.-788. or.
- VALVERDE, L. (1998). Antoine d'Abbadie eta mende amaierako mugimendu euskaltzalea, in *Antoine d'Abbadie 1897-1997 : Congrès International : Ezohiko Kongresua, Hendaia-Sare, 1997, Euskaltzaindia-Eusko Ikaskuntza*. Bilbo-Donostia: Euskaltzaindia-Eusko Ikaskuntza. 289.-303. or.
- VINSON, J. (1984). Journaux et Revues, in *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*, II. liburukia, III. zatia. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundiaren Julio Urkijo euskal filologia mintegia. 721.-791. or.
- VIZCAINO, J. (2013). Lo que también es mío. *Bertsolari*, 89. zk., 18.-19. or.
- XARRITON, P. (1987). Iparragirrerri buruz bizpalau xehetasun Iparraldetik, in *Iparragirre*, Jagon-2. Bilbo: Euskaltzaindia. 301.-307. or.
- ZABALO, J. (2004): *Xaho, el genio de Zuberoa*. Tafalla: Txalaparta.
- ZABALTZA, X. (2011). *Agosti Xaho, aintzindari bakartia*. Bidegileak, 62. karpeta. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- ZALBIDE, M. (1988). Mende-hasierako Euskalgintza: Urratsak eta Hutsuneak, in *II. Euskal Mundu-Biltzarra. Euskara Biltzarra*, II. alea. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza. 389.-412. or.
- ZALBIDEA, B. (1998). Mugimenduko egunkariak Euskadin: *Arriba España, Hierro, La Voz de España* eta *Unidad*. *Jakin*, 105. zk., 11.-34. or.
- ZAVALA, A. (1966). *Fernando Amezketarra bertsolaria*. Auspoa Liburutegia, 54. zk. Tolosa: Auspoa.
- (1980a). Bertso paperak. *Jakin*, 14-15. zk., 115.-133. or.
- (1980b). *Txabolategi, Elkorro eta Leunda bertsolariak*. Auspoa Liburutegia, 142. zk. Tolosa: Auspoa.
- (1992a). *TxirritalJose Manuel Lujanbio Retegi*. Auspoaren Sail Nagusia, 1. zk. Tolosa: Auspoa.

- (1992b). Inazio Eizmendi ‘Basarri’, in EIZMENDI, I., *Nere Bordatxotik*. Auspoaren Sail Nagusia, 2. zk. Tolosa: Auspoa. 11.-18. or.
  - (1993a). *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua I*. Auspoaren Sail Nagusia, 6. zk. Oiartzun: Sendoa.
  - (1993b). *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua II*. Auspoaren Sail Nagusia, 7. zk. Oiartzun: Sendoa.
  - (1993c). *Bilintx, bertsoak eta bizitza*. Auspoaren Sail Nagusia, 9. zk. Oiartzun: Sendoa.
  - (1996a). Bertso berri billa Euskalerrian zear (Arantzazun 1956ko irailaren 15ean Euskaltzaindiaren Batzarrean aurkezturiko hitzaldia), in: *Auspoaren auspoa I*, Auspoa Liburutegia 238. zk. Oiartzun: Sendoa. 23.-40. or.
  - (1996b). Itzaurrea (1960-XII-18-ko bertsolari-txapelketako bertso-liburuarrentzat idatzia), in *Auspoaren auspoa I*, Auspoa Liburutegia 238. zk. Oiartzun: Sendoa. 101.-108. or.
  - (1996c). Bosquejo de historia del bertsolarismo (Conferencias pronunciadas en mayo de 1963 en los locales del E.U.T.G., en San Sebastián), in *Auspoaren auspoa I*, Auspoa Liburutegia 238. zk. Oiartzun: Sendoa. 109.-253. or.
  - (1996d). El bersolarismo (Trabajo escrito para el libro Guipúzcoa, editado por la Caja de Ahorros de Guipúzcoa, en 1968), in *Auspoaren auspoa I*, Auspoa Liburutegia 238. zk. Oiartzun: Sendoa. 254.-280. or.
  - (1996e). El cancionero vasco de las guerras carlistas (Trabajo leído en Reus, en el Coloqui sobre cançó tradicional, en setiembre de 1990), in *Auspoaren auspoa II*, Auspoa Liburutegia 238. zk. Oiartzun: Sendoa. 95.-108. or.
  - (1996f). Pensamiento intuitivo y discursivo en la poesía popular vasca (Conferencia pronunciada en Oyarzun, el 30 de diciembre de 1994, en el homenaje a don Manuel Lecuona, con motivo del centenario de su nacimiento), in *Auspoaren auspoa II*, 243.-268. or.
  - (1997a). Aitzolen kanta bilduma. *Oihenart*, 15. zk., 169.-175. or.
  - (1997b). *Bizitza Izbide / Inozentzio Olea*. Auspoa Liburutegia, 244. zk. Oiartzun: Sendoa.
  - (2006a). Erri-literaturaren alde Doctor honoris causa izendapenean-En el nombramiento de Doctor honoris causa, Deusto, 1999-XI-17, in *Auspoaren auspoa IV*, Auspoa Liburutegia 300. zk. Donostia: Auspoa-Gipuzkoako Foru Aldundia. 25.-46. orr.
  - (2006b). Itzaldia 2003ko maiatzean, Renon-n (USA) Herri-literaturari buruzko jardunaldietan, in *Auspoaren auspoa IV*, Auspoa Liburutegia 300 zk. Donostia: Auspoa-Gipuzkoako Foru Aldundia. 209.-224. or.
  - (2008). Aurkezpena, in ARRUE, A., *Idaztiak eta Hitzaldiak*. Euskaltzainak bilduma, 5. zk. Bilbo: Euskaltzaindia. 11.-25. or.
- ZELAIETA, A. (2010). Gabriel Arestiren Etxea *Hierro* egunkarian. *Bidebarrieta*, 21. zk., 241.-250. or.

BIBLIOGRAFIA

- ZUBEROGOITIA, A. (2003). *Euskararen presentzia gaur egungo prentsa elebidun abertzalean. Euskara hutsezko komunikazio-esparru autozentratua trinkotzeko proposamena*. Bilbo: UPV/EHU.
- ZUBIAGA, M. (2001). Intelektual bertsolariaren garaia. *Jakin*, 122. zk., 68.-81. or.
- ZUBIMENDI, J. (1936): *Bertsolari guduak, 1935-1936*. Donostia: Euskaltzaleak.
— (2002). *Bertso-miñez*. Irun: Alberdania.
- ZUAZO, K. (1991). Euskararen egoera Bonaparte-ren garaian. *Jakin*, 66. zk., 11.-44.or.
- ZUBIRI, H. (2016). Kultur ekosistema sortzeko estrategia, bertsolaritza garaikidean transmisioa ulertzeko gako. *Europa bat-batean. Kantu inprobisatuaren nazioarteko topaketa, Jardunaldi akademikoak*. 2016 uztaila (Argitaratugabea).
- (2018). Hirugarren industria iraultzako bertsolaritza. *Bertsolari*, 112. zk., 18.-47. or.
- (2019). Kulturgintzari begiratzeko betaurreko berriak. Bertsolaritzatik ikasten. *Jakin*, 231. zk., 11.-37. or.
- ZULAIKA, J. (2000). *Del Cromañon al Carnaval*. Donostia: Erein.
- (2003a). Bertsolariaren joko eta jolasa, in *Bertsolaritzaz bi saio*. Andoain: Bertsolari Liburuak. 15.-56. or.
- (2003b). Bertsolariak eta idazleak: aita-semearen arteko kondaira zaharra, in *Bertsolaritzaz bi saio*. Andoain: Bertsolari Liburuak. 69.-100. or.